KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ) NO-111.

(Vyākaraņa Section, No. 13)

THE

Sarasvata Vyakaranam

of

ANUBHÛTI SVARÛPĀCHĀRYA
WITH TWO COMMENTARIES
THE SUBODHIKĀ COMMENTARY OF CHANDRAKĪRTI

THE PRASADA COMMENTARY OF VASUDEVA BHATTA

Edited

With Notes (Manorama), Introduction etc.,
By

Pandit Nava Rishora Rara S'arma

PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

BENARES.

LIER ARY, N. W DELLAR Say, N. W DELLAR Say, N. W DELLAR Say, N. W DELLAR Say. Say, J. Say.

[Registered According to Act XXV of 1867, All Rights Reserved by the Publisher,]

PRINTED BY

JAI KRISHNA DAS CUPTA

Vidya Vilas Press,

Benares City.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाल्य-काशी संस्कृत सीरिज् ग्रन्थमालायाः

3 5 5

व्याकरणविभागे (१३) त्रयोदशं पुष्पम् ।

अनुभृतिस्वरूपाचार्य्यप्रणीतं

सारस्वत-व्याकरणम्।

श्रीचन्द्रकीित्तसूरिप्रणीतचन्द्रकीित्तनाम्न्या सुबोधिकया व्याख्यया, श्रीवासुदेवसङ्गिरचितप्रसादाख्य-टीकया च समन्वितम् ।

ਰਬ—

ड्याकरणसाङ्क्येवदान्ततीर्थश्रीविम्बाधरकर्चरणसेवकेन न्याय-वैशेषिकवेदान्तशास्त्रिणा काव्यव्याकरणतीर्थेन साहित्य-शास्त्राचार्येण करशम्मीपाधिकेन कवितार्किकोत्कल-

यास्क–श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा

निर्मितया मनोरमया विवृत्या समुद्धासितं तेनैव परिष्क्रत्य सम्पादितम् ॥

(पूर्वार्द्धम्)

प्रकाशकः--

े जयकृष्णदास हरिदासगुप्तः— चौलम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी।

१२६१ राजकोयनियमानुसारेणास्य सर्वेऽविकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तोकृताः । हक्ष कार्याक्य द्वारा "काशीसंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी है सीरिज यथा "जीवम्बासंस्कृतसीरिज" "वनारससंस्कृतसीरिज" "वरिदाससंस्कृतसीरिज" प्रन्थमालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों है के पश्चाद और भी विविध शास्त्र की प्रस्तके प्रकाशित की गई हैं तथा क्ष्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा—भाष्य के प्रन्थ क्ष्य सम्य स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा—भाष्य के प्रन्थ क्ष्य सम्य स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा—भाष्य के प्रन्थ क्ष्य सम्य स्थानम्—
प्राप्तिस्थानम्—
प्राप्तिस्थानम्—
प्राप्तिस्थानम्—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस, बनारस सिटी।

--^{शु} भूमिका अ--

श्रनादिमध्यान्तमशेषमीड्यं निष्पङ्कतेशं विरलप्रकाशं नैसगिकाज्ञानविघातदत्तं गुरोःपदाम्भेाजयुगं भजामः ॥ १ ॥ जगत्पारावारे जननमरणप्राहिनकरैः कुकर्मव्युहानां परिणतिवशादन्तिकगतैः । धुतानां जीवनामयं विधिनिषेधात्मगहना । परेशोक्तिः पुराया भवति खलु निःश्रेयसकरी ॥ २॥ तद्रथव्याख्याये धृतपरिकरो वैदिकगण्-ख्रिलोक्याः कल्याणं व्यतत निगमादेः प्रण्यनात् । क्रियासौकर्य हि स्वपरजनसाधारणकृते सतामात्मज्ञानां प्रभवति विधिः प्राकृत इति ॥ ३ ॥ श्रोनारदादिमुनिभिः स्वरवर्षभेदो— दाचानुदाचसमवृत्तति युका। पाठप्रकारकथनेन समं प्रणीता शिद्धा घरातलमलंकुरुतेऽनवद्या ॥ ४ ॥ बौधायनेन विदुषा मुनिपुंगवेनाऽऽ-पस्तम्बनामयतिनाऽऽत्मविदांवरेख। वेदोक्तमन्त्रविनियोगपथप्रदर्शी श्रंथः कृतोऽस्ति नितरां भुवि कल्पनामा ॥ ५ ॥ यास्केन वैदिकवरेण निरुक्तमुक्तं वेद्स्थशब्द्निवहार्थविनिर्णयाय । श्रीपिङ्गलेन विवुधेन सहिषणा च छुन्दःस्वरूपमिखलं व्यरिच स्वतन्त्रम् ॥ ६ ॥ श्रर्केन्द्र भादिमहसामवलम्बनेन स्वाध्याययागविधिकालविनिश्चयाय । प्रोवाच नातिविततं लगधो विधिञ्च-स्तन्त्रं हिताय जगतां किल गाणितं तत्॥ ७॥ वेद्स्याङ्गं प्रधानं मुखमिव निखिलज्ञानराशेर्निदानं वाचां व्युत्पादकं व्याकरणमतिशयं चेमदं पंडितानाम् । शास्त्रारएयेऽप्यगम्ये कथमपि चलितुं तदिहीनस्य पुंसः

सामध्ये नैव कस्यापि भवति नितरां पाठ्यमेतत्सदैव ॥ ८॥

Cat Arian Mills Mills Car Brown Collection Della

शब्दानुशासनं नाम ख्यातं व्याकरणं हि तत्।
प्रकृतिप्रत्ययादीनां साधनेनोपकारकम्॥९॥
शब्दव्युत्पादनेनेव वेदानामक्समुच्यते।
मुख्यं व्याकरणं यस्माद्धेदः शब्दमयोऽखिलः॥ १०॥
शब्दज्ञानं वर्णमूलं पद्ज्ञानं ततः परम्।
वाक्यज्ञानं ततः सर्व-वाग्ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते॥ ११॥
प्रस्माद्व्याकरणं पाठ्यं सर्वेरेव मुमुक्षुभिः।
गुर्वन्तिके यथान्यायं नरैः शान्तिसमन्त्रितैः॥ १२॥

तथा च प्राचामुक्तिः—

"श्रासनं ब्रह्मण्डतस्य तपसामुत्तमं तपः । प्रथमं छुन्दसामङ्गमाडुर्व्याकरणं बुधाः" ॥ १३ ॥ "श्रथ्यवृत्तितस्वानां शब्दा एव निवन्धम् । तस्वावबोधः शब्दानां नास्ति ब्याकरणाद्वते" ॥ १४ ॥ इति ।

श्रुतार्वाप व्याकरणाध्ययने विधिमाह— "ब्राह्मणेन निष्कारणे। धर्मः पडंगो वेदो घ्येयो ह्रेयश्च' इति ।

कश्चित्युत्रमुपदिदेशश्च—

"यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्र ! व्याकरणम् । स्वजनः श्वजने। माभूत् सकलं शकलं सक्तव्यकृत्" ॥१५॥ इति । "अङ्गोक्ठतं केाटिमितञ्ज शास्त्रं नांगीकृतं व्याकरणं च येत । न शोभते तस्य मुखारविन्दं सिन्दूरविन्दुर्विधवाललाटे" ॥ १६ ॥ इत्यपि कश्चिद्दाह ।

तत्र व्याकरणे—

व्याकरणानि च— "प्टेन्द्रं चान्द्रं काशकृरस्नं जैनेन्द्रं शाकटायनम् । सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्" ॥ १८ ॥ इति ।

तत्र सारस्वतव्याकरस्येदं वृत्तं श्रूयते— सारस्वतं व्याकरणं प्रसिद्धं जानन्ति सर्वे विवुधाः प्रसिद्धाः । कर्त्तास्य काश्यामनुभूतिकप श्रासीदुदासी महतां वरेण्यः ॥ १९ ॥ सरस्वती यस्य हि सुत्रकर्त्री संराधिता देव्यनुभृतिना सा । पुंक्षुप्रयोगं विदुषां सभायां प्रमाष्ट्रिकामेन यतात्मनेव ॥ २० ॥ तुष्टा तदा ध्यानगुणेन तस्य स्वकीयमातेव कृपावशा सा । आगत्य देवी त्वरयानुभृति वरं वृणीध्वेति जगाद वाणी ॥ २१ ॥ ततोऽनुभृतिनिजगृदृवृत्तं मातुः समन्ने तनयो मुदेव । उक्तवान्वयाचन्महनीयचेष्टः सरस्वतों ज्याकरणं नवीनम् ॥ २२ ॥ स्वकण्ठसंराजितहारगर्भात् सूत्राणि सा सप्तशतानि दत्त्वा । अन्तदंधे ज्याकरणं ततः सोऽनुभृतिकणो रचयांचकार ॥ २३ ॥ प्राचीनवैयाकरणेन तेन विनिर्मिता साधनपद्धतिश्व । शंकासमाधानविचारचारः सोदाहितर्वृत्तिरलं विभाति ॥ २४ ॥

सारस्वतस्य निर्माता नरेन्द्राचाय्य इत्यपि । केचिद्धद्क्ति सामर्षे विद्धिद्धस्तद् विभाव्यताम् ॥ २५ ॥ मन्येऽहं प्रकृता यात्र वृत्तिरस्ति सुविस्तरा । तत्कत्तो कुशली श्रामान्नरेन्द्राचार्यपंदितः ॥ २६ ॥

श्रस्य ग्रंथस्य टीकास्ति चन्द्रकीर्तेः सुबोधिका । वास्तुदेवेन भट्टेन प्रसादाख्या च निर्मिता ॥ २७ ॥ उक्तटीकाद्वयं पाठ्ये परीक्षायां नियोजितम् । कालिकाक्षेत्रगीर्वाण-वाणीसंसदि पंडितेः ॥ २८ ॥ माधवीति समाख्याता व्याख्या गुर्वेर्थवोधिका । चकास्ति सा च सर्वत्र प्रणीता माधवेन या ॥ २९ ॥ जगन्नाथेन केनापि पंडितेन कृता तदा ।

सारप्रदीपिका नाम्ना सारार्थस्य प्रकाशिका ॥ ३० ॥
काशीनाथो बुधश्रेष्ठः फणिभाषितभाष्यवत् ।
यत्सारस्वतभाष्यं तच्चकेऽलभ्यं भवेज्जनैः ॥ ३१ ॥
जगन्नाथो रमाकान्तो यत्रास्ते तत्र शाश्वतः ।
भारतीत्युपनामासा-वमृतो विवृतिं सुखम् ॥ ३२ ॥
छतवान् योऽमलस्वामि—शिष्य श्रासीत्सद् सुखी ।
दुणिटकां मेधरत्नो हि गम्भीरार्थप्रकाशिकाम् ॥ ३३ ॥ युग्मकम् ॥
शब्दार्थचिन्द्रका हंसविजयस्य महात्मनः ।
विदृत्प्रवोधिनी टीका रामभट्टस्य चास्ति सा ॥ ३४ ॥
पवं बहुविधाष्टीका न मिलन्ति कथंचन ।
इतिहासादिवाक्येभ्यो जानीमो नाममात्रतः ॥ ३५ ॥

भट्टोजिदोत्तितच्छात्रो रघुनाथो महामना । भिक्षाप्यमिवात्रापि लघुभाष्यमरीरचत् ॥ ३६ ॥ प्रन्थे च रघुनाथेन मतं कातन्त्रसम्भवं । खिएडतं वोपदेवस्य भट्टोजिदीन्तितस्य च ॥ ३७ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्य्यः ।

श्रयं किल सुजन्मा खृष्टीयपञ्चमशतके श्राविरासीदिति लोकश्रुतिः । वाराणसीमधितिष्ठतानेनाचार्थ्यवर्थ्येण चरमे वयसि लोकानुग्रहकांसिणा यथानायासेनैव वालानां व्याकरणकलाज्ञानं स्यात्तथास्य रचना छतेति दा-क्षिणात्यप्रचलितकिवदन्ती । एष खलु महात्मा द्वितीयवृत्तिप्रारम्मे स्वयमेवाह—

लहमीनृसिंहौ प्रणिपत्य काश्यां बुधांश्च पद्माकरभट्टमुख्यान् । सारस्वतीयां च तिवादिवृत्ति क्माञ्जिखेयं गणपप्रसादात् ॥ इति ॥

पवमादिलोकवादादिप्रमाणकलापविभाव्यते ननु वा काश्यामस्य महा-त्मनो जन्मेति तत्त्वमालोडयन्तु ऐतिहारसिकाः ।

श्रीचन्द्रकीार्तिः।

सुखबोधस्यापि व्याकण्ड्यास्याध्येतृवर्गस्य सम्यक् व्युत्पत्तिविधित्सया परमकारुणिको नागपुरतपागच्छाधिराजभद्दारकः सूरोश्वरः श्रीचन्द्रकीर्तिः सुवोधिकापराभिधां चन्द्रकीत्तिनाम्नीं व्याख्यां विरचण्य बालानां महदुपः कृतिं ससाध । तेन च स्रिवय्यंण स्वकृतदोकामध्ये प्रक्रियाकौग्रुदीमतग्राहं सविस्तरं व्याकरणं व्याख्यायि। श्रस्य किल व्याख्यातुव्योख्यानस्य मननाध्य-यनाध्यापनवशेन दुस्तरमपि शब्दामभोधि तत्त्वंमकातरा एव भविष्यन्ति व्याकरणाव्यनिनः।

सूरीव्वरश्रीचन्द्रकीत्तिपशस्तिः।

"सुबोधिकायां क्लुप्तायां सूरिश्रोचन्द्रकोतिभिः कृरप्रत्ययानां व्याख्यानं बभूव सुमनोहरम् ॥ १ ॥ तीथं वीरिजनेश्वरस्य निदिते श्लोकोटिकाख्ये गणे । श्लामञ्चन्द्रकुले वटोरुहृदृहृद्भञ्छे परिम्छाचिते । (?) श्लोमञ्चागपुरीयकाह्वयतया प्राप्तावदातेऽधुना स्फुजंद्रमूरिसुणान्विता गणधरश्लेणी सदा राजते ॥ ३९ ॥

वर्षे वेदमुनीन्द्रशंकरमिते ११७४ श्रीदेवस्रिप्रमु— र्जन्नेऽभृत्तद्तु प्रसिद्धमहिमा पद्मप्रभः स्रिराद्। तत्पहे प्रथितः प्रसन्नशशभृत्युरिः सतामादिमः स्रीन्द्रास्तदनन्रं गुणसमुद्राह्वा वभृतुव्धाः ॥ ३ ॥ तत्पट्टे जयशेखराख्यसुगुरुश्रोवज्रसेनस्तत-स्तत्पट्टे गुरुहेमपूर्वतिलकः शुद्धकियाद्योतकः। तत्पट्टे प्रभुरत्र शेखरगुरुः सूरीश्वराणां वर— स्तरपद्दाबुधिपूर्णचंद्रमनसः श्रीपृग्वेनदः प्रभुः ॥ ४१ ॥ तत्पहेऽजनि हेमहंससुगुरुः सवंत्र जायचशा-श्राचार्या श्रवि रत्तसागरवरास्तत्पद्वपद्मार्थमा। श्रीमान् हेमसमुद्रसुरिरभवच्छीहेमरत्तस्तत-स्तत्पट्टे प्रभुसोमरत्नगुरवः सूरीश्वराः सद्गुणाः ॥ ४२ ॥ तत्पद्वोदयशैलहेलिरमलश्रीजेसवालान्वया-ऽलंकारः कलिकालदर्पदमनः श्रीराजरतः प्रभुः तत्पट्टे जिनविश्ववादिनिवहा गच्छाधिपाः संप्रति सुरिश्रीप्रभुचन्द्रकीत्तिगुरवे। गाम्भीर्यधैर्घाश्रयाः ॥ ४३ ॥ तैरियं पद्मचन्द्राख्योपाध्यायाभ्यर्थनात्कृता । शुभा सुबोधिकानाम्नी श्रीसारस्वतदापिका ॥ ४४ ॥ श्रीचन्द्रकीर्त्तिस्रोन्द्रपादाम्भोजमधुवतः । हुर्षकीचिरिमां टीकां प्रथमाद्शंकेऽलिखत्॥ ४५॥ श्रज्ञानध्वान्तविध्वंसविधाने दीपिकानिसाः। दीपिकेयं विजयतां वाच्यमाना बुधैश्चिरम् ॥ ४६ ॥ स्वरूपस्य सिद्धस्य सुबे।धकस्य सारस्वतन्याकरणस्य टीकम् । सुबोधिकाख्यां रचयांचकार सुरीश्वरः श्रीप्रमुचन्द्रकोचिः" ॥४७॥

भद्दवासुदेवः ।

अयं हि वैयाकरण्यमूर्डन्यः पाणिनीयरसाभिशोऽतिसंविप्तस्यास्य सार-स्वतस्य सकळळीककप्रयोगसाधनवैकल्यं मन्वाने। मनोरमामिव कौमुद्याः प्रसादाभिधां टीकां व्यरचयत् । सा चातीवार्थगभीरा नानामतान्तरसँय्यमिता च सती वैयाकरण्याशेर्दुरिधगमेव संजाता । अस्याश्च टीकायां सारस्वत-सूत्राणां पाणिनीयस्त्रैः साधनं च यथारीति निर्दिष्टमस्ति । एतद्वीकनावलो-कनेनेव शास्यन्ति सुधिया न्यायव्याकरण्याः कीदृशं पाणिडत्यमासीद् भद्व-विदुषः । अस्य जन्मादीतिवृत्तविषये न किंचिद्वधार्य्यत इति मे विदुधाः शरणम् । इयं खलु प्रसादटीकास्य पूर्वार्द्धमात्रे व्यवस्थिता चोपलभ्यते, इ-चराद्वे च सा सदसत्त्या सन्देहास्पद्माद्धानानुपलभ्यमानत्वात् ।

उपसंहारः ।

द्दं नाम सारस्वतव्याकरणं सरस्वतीप्रसाद् खव्यमस्याध्ययनाध्यापना-दिविधौ विद्याधिष्ठात्री भगवती सरस्वतीदेवी समारिधता सतो ज्ञानवरं प्रयच्छेदिति गुरवा बदन्ति । प्रथाय व्याकरणे-

प्राच्यपुस्तकमतान्तरगर्भा पाठभेदसहिता सुगमा च।
टिप्पणी व्यरचि वालमुदेऽस्मिन् तेन ला भवती भावुकदास्तु ॥ ४८ ॥
समैतदादिलम्पादनलमालोचनादिकमेणि पम्॰प॰ उपाधिधारिकटकरे॰
भेन्साकलेजाह्महाविद्यालयप्राच्यशास्त्राच्यापक-श्रीयुक्तार्चनळभपहानित॰
सहेद्वेस्तथोत्कळच्छोटनागपुरलमस्तलंल्कृतिकमागिनरीत्तक—(Asst.
Superintendent) पद्वाच्य-श्रीकिद्योरीमोहनद्विदेदि-एम्॰ प॰ का॰
व्यतिर्थमहास्रदेः, पुरीलंस्कृतकलेजाल्यमहाविद्याळयस्य प्रधानाच्यापक—
(Principal) एम्॰ ए॰ कान्यन्याकरणतीर्थ-श्रीक्रहणाकरकर्यमंभिश्रः
यादशः समुत्साहः संवद्धितस्तेन तेषां विद्यद्वराणां कृतबोऽस्मि ।

काशीर्धस्कृतलीरिजादिसकलप्रन्थप्रकाशेन यः प्राप्तो भूसुरसेवया च विमलां कीर्त्तं विदेशे तथा । श्रीलश्रीहरिदासगुप्ततनयो घीमानिदं पुस्तकं धीरः "श्रीजयकृष्णदास" इतिनामासावसुद्रापयत् ॥ ४९ ॥

हेमाननीयविबुधाः कृतशास्त्रचर्चाः ! यद्यत्र लेखनगता मम देषसंघाः । जाता भवद्गिरनिशं परिमार्जनीयाः देषान्धरन्ति महतामपि ये तु दुष्टाः ॥ ५० ॥

वसन्तेत्सवः । १**९९**१ विद्वद्विधेयः— श्रीनवकिद्योर शास्त्री ।

सारस्वतव्याकरणपूर्वार्द्वगतमुख्यविषयाणां सूचोपत्रम् ।

	विषयाः	साद्यन्ताः पृष्ठाङ्काः	
	मङ्गलाचरणम्	8	
	शास्त्रसंक्षेपकरणनिदानम्	9	
8	सम्ध्युपयोगि संज्ञापकरणम्	8	२६
3	परिभाषाप्रकरणम् (टिप्पणी)	२७	२८
3	स्वरसंधिः	२९	४३
8	प्रकृतिभावः	४३	85
ч	व्य ञ्जनसंबिः	88	४९
E	विसर्गसन्धिः	88	६८
Ø	स्वरान्ताः पुँच्छिङ्गाः	६८	१०६
6	स्वरान्ताः स्त्रीिकङ्गाः	१०६	११६
8	स्वरान्ताः नपुंसकिलङ्गाः	११६	१२६
१०	हसान्ताः पुँक्लिङाः	१२६	१५९
११	हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः	१५९	१६६
रेर	हसान्ताः नपुंसकलिङ्गाः	१६६	१७१
१३	युस्मद्-अस्मद्-प्रक्रिया	१७१	१७८
\$8	आदेशविशेषाः	१७८	१८१
१५	अन्ययानि	१८१	१९१
१६	स्त्रीपरयय-प्रक्रिया	१९१	२०६
१७	कारक-प्रक्रिया	२०६	२३४
१८	समास-प्रकरणम्	२३ ४	२७१
१९	तद्धित-प्रकरणम्	२७१	३०४
- 1. T. M.	하는 그들만 화되는 화되었다고 하는 아이들은 하는데 그를 살아 그녀가 되었다는데 그리고 있다고 있다고 있다.	소리에는 다른 이번에 다른 사람들의 바로 함께 다른 생기를 다 했다.	au sausaidhile 14 f

सङ्घेतितनामानि—

(क)(ख)(ग) इति टिप्पणीचिह्नम्।
विशेष इति सुम्बईपुस्तकधृतपाठविशेषो बोध्यः।
अधिकमिति किलकातामुद्रितपुस्तकधृतपाठाधिकं बोध्यम्।
(प्रा०) प्राचीनपुस्तकगतपाठभेदिचिह्नम्।
(च०) इति चन्द्रकीर्त्तिच्याख्या।
(प्र०) इति प्रसादटीका।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तस्थानम्—
जयकृष्णदास्न-हरिदास गुप्तःचौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी।

सारस्वतप्रक्रिया।

प्रसाद—चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया मनोरमा-ख्यविवृत्या च संविष्ठता । (पूर्वार्द्धम्)

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये। सारस्वतीमुजं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् (क)॥१॥ * चन्द्रकीर्तिः *

नमोऽस्तु सर्वकल्याणपद्मकाननभास्त्रते । जगन्नितयनाथाय पराय परमात्मने ॥ १ ॥ नमः श्रीगुरवे चारुबुद्धये दत्तसिद्धये । मतिप्रदानशीलाये सरस्वत्ये नमो नमः ॥ २ ॥

प्रणम्येति प्रयस्य कुषिवत्युस्तके व्याख्येयं प्रतिभाति—अनुभूतिस्वरूपाचार्यः प्रारिधितस्य ग्रन्थस्य निर्विद्मपरिसमात्त्रये शिष्टाचारपिपालनाय च स्वेष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गळमाचरन् स्वरस्वतीकृतप्रक्रिन् याया ऋज्ञकरणं प्रतिज्ञानीते—अहं सारस्वतीं प्रक्रियां मुजुं कुर्वे इत्यन्वयः । कुर्वे इत्यनेनाहमिति कर्तृपदं लभ्यते । 'अस्मयुत्तमः' इत्युत्तेः । अहं कुर्वे इति वाक्येन कर्मापेक्ष्यते करोतेः सकर्मकत्वात् । प्रक्रियामिति कर्मे । प्रक्रियन्ते प्रकृतिपत्ययादिविभागेन व्युत्पायन्ते शब्दा अन्यति प्रक्रिया ताम् । प्रकृतिपत्ययविभाग-कर्वीमित्यर्थः । अहं प्रक्रियां कुर्वे इत्यवयुक्तावस्यामप्रामाण्यमायाति कृतकत्वात् , तत्परिहाराय प्रक्रियां विश्चिन्निष्टि । कर्थमतां प्रक्रियां प्रक्रियां विश्विन्निष्टि । कर्थमतां प्रक्रियां । सारस्वतीम् । सर्वतिति सरः पुरः तद्वियते यस्याः सा सरस्वती ज्ञानकपिणीः प्रसिद्धा । सरस्वतीं प्रणितानि सारस्वतीनि स्वाणि, एवं सारस्वतानि वियन्ते यस्यां सा सारस्वती तो सार-स्वतीम् । सरस्वतीं प्रणितासुत्रसम्बन्धिनीपित्यर्थः । अथवा सरस्वतानि वियन्ते प्रस्वती तास्य, सरस्वती-

⁽क) सुमनसं विसरेः सुमनोहरे राचितमञ्ज्ञलहारविराजिता । सरसमानसङ्गसकृतासना स्फुरतु साय सरस्वती मे मती ॥ १ ॥ तार्तं चक्रधरं नत्वा विम्बाधरसमन्वितम् । कुर्वे मनोरमाभिख्यां विवृति विज्ञधाज्ञया ॥ २ ॥

अथ श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यः श्रीमनुभृतिस्वरूपो निःशेषविव्यसंवातशान्त्वर्थे

कृतामिस्वर्धः । 'गौरवलाघवयोमिध्ये लाघवमिष्टम' इत्युक्तेः सुगमं व्याख्यानं प्रशस्तं यद्यर्थान्तरं न सम्भ-वति । अर्थान्तरेऽस्तु । नतु सरस्वतीकृता प्रक्रियास्ति, तवाच करणे कः प्रयत्न इति चेत्तत्राह—ऋजुमिति यत्रतः स्थितानां स्वाणां प्रयोगार्थमेकत्र लेखनं ऋजुकरणस् । प्रयोगातुकूलस्वन्नमास् । एवञ्च सरलामि-

तत्र तावरसारस्वतस्त्रज्ञन्याकृति चिकीर्षुरतुमूतिस्वरूपाचार्थ्यो निर्विदनपरिसमाप्त्यर्थे कृतस्य पर्मारम-प्रणित रूपमङ्गलस्य शिष्या एवं कुर्य्युरिति शिष्यशिक्षायै निबन्धनं कुर्वेन् चिकीर्वितं प्रन्यादी प्रतिजानीते । प्रयाम्योति । नतु मङ्गलं किमर्थे न तत् विद्याधंसस्य हेतुः । न वा शास्त्रसमातेरपि । मङ्गलस्वेऽपि कारम्ब र्यादी नि वैद्येन परिस्नातिन दृश्यते । दृश्यते च मङ्गलाभावेऽपि किरणावल्यादी समातिः । अतोऽन्वयव्य-तिरेके रूपस्यात्र व्यभिचारः । इति चेत्र । कादम्बर्ध्यादौ विद्वपाचुर्यात्समाप्तरभावः । किरणावस्यादौ च ग्रन्थाद्वि रेव मङ्कलं कृतमिति न तत्र व्यमिचारः । तथाच्य श्रुति:-"समातिकामो मङ्गलमाचरेद्" इति । बस्तुतस्तु विध्नध्वंमद्वारेण मङ्गलं समातिसाधनामिति केचितः। अपरे तु मङ्गलस्य विद्नध्वंस एव फलम् । समाप्तिरत बुद्धा प्रातिभया वा भवतीत्यास्तामच विस्तरः। नत् श्रोतुपवृत्त्ये ग्रन्थादावधिकरिविषयसम्बन्धः प्रयोजनानि भवन्ति वक्तव्यानि । तथाह्न-सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतं श्रोता प्रवर्त्तने, ज्ञाब्हादी तेन वक्तव्यः सम्बन्धस्तरप्रयोजनम् । यावतप्रयोजनं नोक्तं सम्बन्धां न निरूप्यते, सम्बन्धानभिधायित्वाद् भ्रष्टा भवति सङ्गति"रिति प्रयोजनं चात्र वक्तव्यमित्यत आह-बालधीवृद्धिसिद्धय इति । नत् व्याकरणस्य मुख्यं प्राव्दाः नुशासनमेव प्रयोजनं ततो बालब्युत्पचिसिद्धिरतस्तान्तिमिति नोक्तम् उक्तं तदापे प्राक्रयामिति । तथा हि प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन श्रव्दन्युरंगिः प्रक्रिया तदेव च शब्दानुशासनम् । तथोक्तं-विवक्ताः साधवः शब्दाः अकृत्यादिविभागतः ज्ञाध्यते येन तत् ज्ञासमत्रज्ञासन'भिति । माहभाष्ये च-"रसोहागमज्ञव्यस-न्देहाः प्रयोजनानि" इति रक्षायर्थे व्याकरणमध्येयम् । तयाहि—वेदानां रक्षणार्थे व्याकरणं भवति । लोपा-गमविकारको हि सम्यग्वेदान परिपालियेष्यति । उहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गर्न च भवीभिविभक्तिभिवैदे मन्त्रा भिन्ताः । ते चावस्यं पुरुषेण यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तात्रावैयाकरणः शक्तोति यथा यथं विपरिणमायतामिति व्याकरणमध्ययम् । आगमः खल्वि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञयेश्चीत प्रधानं च बडक्केषु व्याकरणम् । प्रधाने तु कृतो यताः फलवान् भवति । लव्वर्थे चाध्येयं व्याकर-णम्। न च व्याकरणमन्तरेण लघुपायेन शब्दा वोदधं शक्याः। असन्देहार्थे चाध्येयं व्याकरणम्। तथाहि याज्ञिकाः पठिन्ति-- "स्थूलपृषतीमाप्रिवारुणीननज्वाहिमालमेत" इति अत्र भवित संज्ञायः स्थला चासी पृषती च स्थूलपृषती । के वा स्थूलानि पृषानि यस्याः सा स्थूलपृषतीति तानावै-याकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपदमकृतिस्वरत्यं ततो बहुबीहिः । अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्प-रुष इति विस्तरमुक्तं द्रोषेण ॥ इतोऽधिकमपि द्यास्त्रान्तरे प्रयोजनानि वर्त्तन्ते । विस्तरभयान्तात्र लिखा-मः । शब्दाश्चात्र विषयीभूताः । सम्बन्धस्तु प्रतिपाद्यप्रतिपादकमावः । ब्युत्पित्सुरिधकारी । नन्वत्र कस्ताव-च्छब्दः । उच्यते । यदुचारणेन लोमलाक्गुलसास्नादिमतां भवतिःसम्प्रत्ययः सः शब्दः । अथवा प्रतीतपदार्थको ध्वनिः ज्ञाब्द हति । तार्किकास्तु-श्रोत्रप्राद्यो गुणः ज्ञाब्दः इति वदान्ति । तन्मते स द्विविधः । ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति । ध्वन्यात्मको हस्तमृदङ्गादिसयोगपभवः । वर्णात्मकस्तु संस्कृतभाषादिरूपः । इह केषाञ्चि-जातिः पदार्थः। गृहीततस्यम्बन्धेनेव त्राब्देनार्थपतीतिः। न चक्षुरादिवस्यम्बन्धनिरपेश्चेण। व्यक्तिषु च तदान्त्याःसम्बन्धप्रहणासम्भव इति । केषाञ्चिद्यक्तिरेव पदार्थः । तत्रैव वाहदोहादिक र्यसद्भावातः । जाती त पदार्थे व्यक्तिषु क्रियमाणं वाहदोहादिकमनोदितार्थेऽनुष्ठितं स्यात । सम्बन्धग्रहणन्तवत्र जातेरुपलक्षणमावाश-यणात्त्रत्रार्थस्य शब्दमहिन्नैव प्रतीयमानत्वादुमयं शब्दार्थः । अथ व्याख्या-परमात्मानानिति । परा जग-स्कारणतयोत्कृष्टा मा श्वाक्तियस्य सः परमः स चासी आत्मा चिति तं नित्यशुद्धवुद्धमुक्तस्वभावपुरुविमस्यर्थः प्रसम्योति ॥ प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धातित्रायेन नत्वेत्यर्थः । अन्नादी मङ्गलार्थं प्रशब्दपयोगः । मङ्गलादीनि मङ्ग-लमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि पथन्त इति शास्त्रवचनात । तथाच वार्तिककारेणादी प्रयुक्तस्य सिद्ध-

सत्स्विप देवेष्त्रपरेष्वेहिकामुष्मिकफङ्खिष्छस्तांश्च फङ्ख्यदानञ्चमानपास्य भगवन्नमसङ्ख्या पूर्वकं सारस्वतीं प्रक्रियां विकीर्षः सरस्वतीइत वर आदावेव प्रन्तावनावछोकनाह -प्रण-म्येत्यादि ॥ अथैतस्य साधनापूर्वे न्याख्यालेशः प्रारम्यते — 'णम् प्रह्वीभावे' । 'मारेः ब्णः स्तः नम् प्रपूर्वः । 'समासे क्यप् इति क्यप् प्रत्ययः । य । 'स्वरहीनं परेण 'यो ज्यम्' । 'प्रादेश्च तथा तौ छनमाम्' इति नकारस्य णकारः । प्रथमेकवनं ति । 'अदय याद्विभक्तेर्तुव् इति सिलोपः । प्रणम्येति सिद्धम् ॥ अग्रे-गरमातमानम् । परा प्रकृष्टा मा लक्ष्मीः कान्तिर्वा यस्य स परमः । यहा-परैयोगिभिर्मायते ज्ञायते इति पामः । यहा-परान् शत्रून् रागद्वेषादीन् मिनाति हिनस्तीति परमः । यहा-मानं माः ज्ञानं, परं प्रकृष्टं मा ज्ञानं यस्य स परमः ॥ अत सातत्यगमने । अति सातत्येन गच्छिति तांस्तान् भा-वानित्यात्मा । मनिण् प्रत्ययः । मनिगो णित्त्वात् 'अत उपवायाः' इति वृद्धिः ॥ पर-मश्रासावातमा च परमातमा तं परमातमानम् । द्वितोयेकववनम् अम् 'नोपवायाः' इति दीर्घः तम इत्यस्य तमा । 'स्वरहोनं परेण संयोज्यम्' । 'मोऽनुस्वारः' परमात्मानमिति सिद्धम् ॥ अग्रे-वालघोवृद्धिसिद्धिः कल् वल् कामधेन् । वल् वलन्ति दीव्यन्ति गृहेष्त्रिति बालाः । यहा-बलन्ति चलन्ति दुर्वोधार्थोदिति बालाः । 'ज्यलादेर्णः' इति णप्रत्ययः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः व इत्यस्य वा । 'स्वरहीनं परेण संयोज्यम्' ॥ अग्रे-ध्यै चिन्तायाम् । ध्ये ध्यायते इति धीः । 'किप्' इति किप् प्रत्ययः । 'ध्यायतेः किपि सं-प्रमारणं दोर्घता च इति संप्रसारणं यकारत्येकारः, तत्य दोर्घता च । ध्यै इत्यत्य धी । 'क्विप: सर्वापहारी छोप:' इति क्विब्छोप: । धी इति सिद्धम् ॥ अप्रे-बृधु वर्धने । वर्धनं बृद्धिः । 'किः' इति किप्रत्ययः । ति । 'तथोर्धः' इति तिस्थाने धिः । 'झवे जवाः इति घट्य दः । 'स्वरहीनं परेण संयोज्यम्' ॥ अप्रै-विघू शास्त्रे माङ्गल्ये च । विघ् । 'आहे: ब्णः स्नः' सिघ् । सेघनं सिद्धिः । किपत्ययादिकं प्राम्वत् । अत्र शब्दा-क्रव्हानभिज्ञा बाला न तु स्तनंधयाः । यदि वा अधीतान्यशास्त्राः अध्यनभ्यस्तशब्दशास्त्राः बालाः । सर्वशास्त्रेषु शब्दशास्त्रं प्रधानम् । यतः 'अनधीत्य शब्दशास्त्रं योऽन्यच्छास्त्रं

स्यर्थः। अनेन सरस्वतीकृतपाक्रियाया दुर्बोधतं स्वितम्। निर्विदनपारिसमाप्तये मङ्गलमाचराति—प्रन्थादै। प्रन्थमध्ये प्रन्थान्ते मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टाचारात् । तत्र किनाम मङ्गलं तदाह — वन्दनं गुरुदेवानां प्रहृशान्तिर्द्विज्ञार्चनम् । ग्रुभद्रव्यावलोकश्च मङ्गलं परिचश्चते॥ इति । किमर्थे मङ्गलं क्रियते कविना । विदन-

भाग्यस्य व्याख्यायां महाभाष्ये उक्तम्, यन्माङ्गालेक आचार्यो महतः शास्त्रीधस्य मङ्गलार्थं सिद्धभाग्यमादितः प्रयुक्ते—मङ्गलादीति हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि मवन्त्यायुष्मानुरुषकाणि चाष्येतारश्च सिद्धार्थां यथा स्युरिति ॥ बालाधीवृद्धिसिद्धये इति । ध्यायनेऽनयेतिधीर्बुद्धिः, ध्यायनेः क्रिपे सम्प्रतारणे द्विष्टः । भियो वृद्धिरिति धीवृद्धिः । बालानां धीवृद्धिश्वेत्वात्वाद्याद्यः । तस्याः सिद्धिरिति तस्ये बालधीवृद्धिः । बालानां धीवृद्धिश्वेत्वविद्यः । तस्याः सिद्धिरिति तस्ये बालधीवृद्धिः । बालपदेनात्र न स्तनन्ध्यरूपोऽर्थः, किन्तु शब्दापशग्वदिविक्तशः परक्ष्यः । नातिविस्तरामिति । न विद्यते-श्वितिस्तरः स्त्रबाहुत्यं यस्यां ताम् । अत्यस्पामित्यर्थः । नातादिवर्जामिति निषेधादनस्वरं इति नानादेशः । अस्तराक्षात्रेत्वा व । सारस्वतीमिति । धरस्वत्या प्रणीता सारस्वती । सरस्वतीश्वराक्तर्यानेत्वणौतेऽर्थेश्च , तत ईप् । तां वाणीप्रणीतापित्यर्थः । प्राक्रियामिति । भन्दानुशासनिस्यर्थः । ऋषुमिति । सरस्वामित्वर्थः । कुर्वे इति । अद्दोपिति श्रेषः ।

समीहते मुढः । सोऽहेः पदानि गणयति निश्चि तमसि जले चिरगतस्य ॥' तथा च । 'अङ्गीकृतं कोटिमितं च बास्त्रं नाङ्गीकृतं न्याकरणं च येन । न शोमते तस्य मुखारविन्दं रिन्दुरविन्दुर्विधवाळ्ळाटे ॥' इति वचनात् । धियो वृद्धिर्धीवृद्धिः । तेषां बाळानां या भोवृद्धिर्डुद्धिरुद्धिरुर्युस्पत्तिस्तस्याः सिद्धिः वालधीवृद्धिसिद्धिः । तस्यै वालधीवृद्धिसिद्धये चतुथ्येकवचनं हे । ए । 'हिति' द्धि इत्यस्य द्धे । 'स्वर हीनं परेण संयोज्यम्' । बालधीवृ -द्धिसिद्धये ॥ कमे सरस्वती । खगतौ स 'वचादेरस्' गुणः । 'स्वरहीनं०' सरः प्रसारणं सुखे मुखे अस्त्यस्या इति 'मान्तोपधाद्वत्विनौ' इति अस्त्यर्थे वतुः । 'विट्वतः' इतीप् । 'स्वर-हीनं० । ततः सरस्वत्या प्रणीतानि सूत्राणि सारस्वतानि । ततः सारस्वतेभ्यः सूत्रेभ्यो जाता सारस्वती । 'कारकात्कियायुक्ते' अण्प्रत्ययः । अ । 'आदिस्वरस्य विणति वृद्धिः' स इत्यस्य सा । 'यस्य लोपः' ईकारलोपः 'स्वरहोर्नं०' । 'नण ईप्' हतीप् प्रत्ययः । 'स्वरहीनं ०'। द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अम्हासोरस्य' अलोपः ॥ सरस्वत्या प्रणीतानि यानि स्त्राणि इति युक्त्या । 'वृद्धाच्छः 🕂 ' 'यस्य छोपः 🕂 १ इति पाणिनीयस्य छप्र-त्ययस्य संभवः । छस्य इयादेशः । तदा सारस्वतीया इति भवति । तेन सरस्वत्या प्र-णीता या सा सारस्वती तां सारस्वतीम् । इत्येके ॥ अग्रे-ऋजू । द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमशसोरस्य' इत्यकारस्य छोपः । 'मोऽनुस्वारः' । ऋजूम् ॥ 'वोर्गुणात्' इति विकः ल्पेन ईप् । तेन खीलिङ्गेऽपि ऋज्वी, ऋजुरिति रूपद्वयं स्यात् । अग्रे-कुर्वे । हुकुन् करणे । क्र आत्मनेपदे वर्तमानोत्तमपुरुषेकवचनम् । ए । 'तनादेरुप्' इति उप्प्रत्ययः । उ । गुणः । कर्। 'स्वरहीनं०' करु। 'हित्यदुः' क इत्यस्य कुः। 'उ वस्' 'राद्यपा द्विः'। जलतु-म्बिकान्यायेन रेफस्योध्वेगमनम् । 'स्वरहोनं०' क्वें इति सिद्धम् ॥ अग्रे-प्रक्रियाम् । पुनः डुकुन् करणे । क्र प्रपूर्वः । प्रक्रियन्ते च्युत्पाद्यन्ते साध्यन्ते शब्दा अनमेति प्रक्रिया । 'सदोणादयः' इत्यप्रत्ययः । 'अयिकि' कु इत्यस्य कि । 'नुषातोः' इतीय् किय् । 'स्वर-होनं ० किय । 'आबतः श्चियाम्' 'सवर्षे दीर्घः सह' तां प्रकियाम् । 'अम्बसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः'। अथवा दुकुल**्करणे। कु। 'श्चियां यजां भावे कृत्रो** यवाक्' इति यक्। रिङ् । क्रिया इत्या ॥ अथवा-क्रियाद्यः शान्ता निपात्याः । क्रु । ततः 'क्रजः श च 🕂 ' कुनो भावादौ श स्यात् । 'क्यप् च + ' स्त्रियां शिस्त्रात् भावे यक् रिङादेशः । प्रपृर्वः । प्रक्रिया तां प्रक्रियास् । द्वितीयैकवचनम् अस् । 'अम्शलोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥ तताऽ-ग्रे स्त विस्तारे स्तृ विपूर्वः विस्तरतीति विस्तरः । 'पविनन्दिग्रहारेख्याणनिः' इत्यप्र-त्ययः । मतान्तरे-'मदामः' इत्यप्रत्ययः । गुणः । विस्तरः । 'स्वरह्वीनं०' । अतिपूर्वः अतिविस्तरः । निषेषार्थे नष्पूर्वः । न विद्यते अतिविस्तरः शब्दबाहुत्यं यस्यां सा नातिविस्तरा तां नातिविस्तरामित्यन्न नाकादिवत् 'अनुस्वरे' इत्यनेन नजोऽनादेशप्रति-षेधः । यद्वा-केचित् बहुवीहौ नवो अनादेशमेव नेच्छन्ति । अथ वा-न इति पृथगेव

निवारणाय । 'शिष्टिर्विन्निवारणाय मङ्गलं क्रियते' इति सदाचारात । तथोक्तम्—'नित्यं पथ्याशिनां पुंसां हितस्थानिवःसिनाम् । मङ्गलं चरतां विन्तावंनिपातां न वियत्ते ॥' इति । कादम्बर्यादो मङ्गलं कृतेऽपि न तत्परिसमाप्तिः, बैद्धिन न कृतं तत्थणीतसमाप्तिश्च दृष्टा, अतो मङ्गलं न सदिति चेत्र । प्राक्तनसंस्कारं विना

पदम् । ततः 'सवर्णे दीर्घः सह' । 'आवतः खियाम्' इति आप्प्रत्ययः । 'सवर्णे ०' हि-तीयैकवचनम् अम् । 'अम् शसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' इति प्रथमक्कोकस्य साधना ॥

अध न्याख्या—प्रणस्य, परमात्मानम्, बालबीवृद्धिसिद्धये, सारस्वतीम्, ऋजुम्, कुर्वे, प्रक्रियाम्, नातिविस्तराम्, एवमस्मिन् बलोके अष्टौ पदानि सन्ति ॥

अथान्वयः-अहमनुभूतिस्वरूपचार्यः सारस्वर्ती प्रक्रियामृज् सरलां क्रवें विद्ये। कोकप्रसिद्धश्रब्द्वयुत्पादनार्थमीषद्रवयामीत्यर्थः । कुर्वे इत्यस्य पठनपाठनादुत्पन्नस्य पुण्यः रूपफलस्य कर्नुगामित्वादातमनेपदप्रयोगो युक्त एव । किनामधेयां प्रक्रियाम् १ । सारस्व वीं सरस्वतीप्रणीतसूत्रसंवन्धिनीमित्यर्थः । ननु शास्त्रादौ मङ्गलाचरणं विना शास्त्रसमा-विर्म स्यादत आह-किं कृत्वा ? । परमात्मानं परमेश्वरं प्रणस्य प्रकर्पण मनोवाका-वैर्नत्वा । परमात्मनि नमस्कृते सर्वेऽपि देवा नमस्कृताः स्युः । यथोक्तं भागवते—'यथा तरोमुलनिषेचनेन तृष्यन्ति तत्स्कन्यभुजोपशाखाः । प्राणोपहाराच यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्याः । इति । तथा च प्रशब्दस्य माङ्गलि इत्वादादौ प्रयोगः । तथा च-'प्रशब्दश्रायशब्दश्र द्वायेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्डं सिरश विनिर्यातौ ततो माङ्गलिका-व्रभी' । ननु 'प्रयोजनमन्दिस्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' अतोऽत्र प्रक्रियाया ऋजुकरणे किं प्रयोजनिमत्यत आह—कल्यै ? वालघांबृद्धिसिद्धये । सत्स्विप महाभाष्यादिव तेषां गहनत्वेन बाळानां सम्यगप्रबोधात् । स्वल्पबुद्धीन् जनांस्तेषु चानादरान् संभान्येमां प्रक्रिः यामवैयाकरणजनदृद्धिवर्धननिष्पत्त्यर्थे कुव इत्यर्थः । चिकीर्षितायामपि प्रक्रियायां वकत्व-करणे भृयांसी जना निरादरा बोभूयन्ते तन्निरासार्थमाह-ऋज्ञमिति । सरलाभित्यर्थः । सरस्वतीदत्तस्त्राणां क्रममुत्स्रज्य प्रयोगसाधनार्थं यत्र,तत्र स्थितानां स्त्राणामनुक्रममेलनेन ऋजुं सरलां कुर्वे इत्यर्थः । ननु भो, ऋजुमित्येव कथं कृतम् ऋजवीमिति कथं न स्यात । तत्रोच्यते—'वौर्गुणात्' इत्यनेन सुत्रेण वा ईप्रत्ययः । हे रूपे ऋजूम् ऋजवीमिति भवतः । परं छन्दोभङ्गभिया नोचायते । ऋजुरपि प्रक्रिया विस्तरबाहुत्यादध्येतुमशक्या अत भाह-नातिविस्तराम् । विस्तरः शब्दबाहुल्यं तेन रहितां स्वलपप्रन्थां प्रचुरार्थामिः त्यर्थः । एनावता सर्वाण्यपि सूत्राण्यादायोदाहरणसाधनार्थे बाळव्युत्पस्यर्थे च दोपिका-कल्पामिमां प्रक्रियां कुर्वे इति भावः॥ अत्र बालधीवृद्धिः प्रयोजनम् । शब्दा विष-याः । अधिकारिणो बालाः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । इति प्रथमरलोकस्य क्याल्या ॥ १ ॥

* पसादः *

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्ये नमः ॥ नमस्कृत्य जगन्नाथं रामं राजीवळोचनम् । ससीतं टक्ष्मणोपेतं सुरारिकुळमुषणम् ॥ १ ॥

किमिप न सम्भवति । अतो बौद्धेन पूर्जवन्मनि मङ्गलमाचिरितं तेनात्राकृतेऽपि मङ्गले विदनवारणसम्भवात् । प्राचीनसंस्कारामावारपवित्रवेनाचारितःवाःकादम्बर्यादीनां न सिद्धिर्याता । अतो मङ्गलं सदेव तदेवाह— परमास्मानं प्रणम्यति । पिपतीति परः । माया लक्ष्मया आत्मा जीवनं मास्मा । लक्ष्मीपतिहित्यर्थः । प्रश्नासि

सारस्वतप्रसादाख्या बाळानां बुद्धिदा सुदा । क्रियते वाधदेवेन सरस्वत्याः प्रसादतः ॥ २ ॥

''मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते'' इति भाष्योक्तेः शिष्टाचाराच ग्रन्थसमाप्त्यपेक्षितप्रारिष्सितप्रत्यहापोहादिप्रतिबन्धकशमाय श्रीमद्रगव-हस्तुतिरूपं मङ्गलं श्रन्थक्वच्छिष्यशिक्षार्थं निवधनाति ॥ प्रणम्येत्यादिना ॥ सारस्वतीमिति टिड्डाणनिति जीप् । प्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा यया सा प्रक्रिया । तस्याश्च सरस्वतीप्रोक्तत्वेन सिद्धत्वात्तामनुख ऋजुत्वं विधीयते । तस्या एव च ऋजुत्वाभावान्मृदं घटं करोतीतिवत्कर्मत्वम् । अत एव सरस्वत्या प्रोक्तानि सूत्राणि सारस्वतानि तत्सम्बन्धिनी सारस्वतीति व्याख्याने वृद्धाच्छ इति छः स्यात् । तस्य च वृद्धसंज्ञापूर्वकत्वेन संज्ञापूर्वको विधिशनित्य इत्यनित्यत्वेन कथंचित्समाधानेऽपि शैषिका-दणः शैषिकाणो निषेधः । सरस्वतीप्रोक्तप्रक्रियाकरणे च पिर्शेषणादिदोष इत्यादि निर-स्तम् । अभृततद्भावात्कृत्रो योगे चित्रप्राप्तावपि महाविभाषानुवृत्तेर्न । अत्र यद्यव्यस्य बार् लन्युत्पादकत्वात्परगामित्वात्क्रियाफलस्य स्वरित्तिनतः कर्त्त् भिप्राये क्रियाफल इति निय-मादात्मने पद्मयुक्तं तथाप्यस्य वेदान्तानुसारित्वेन तत्त्वतः परगामित्वाभावात्तज्जन्यापुर्ध-स्यातमगामित्वेन वाऽऽत्मनेपद्म् । य्वोर्विहस इति दीर्घविवेर्दीर्घसञ्चापूर्वकत्वेनानित्यत्वा-हीर्घविधेरल्पापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वातः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति वत्वस्यासिद्धत्वाद्वः कुर्वे इत्यत्र दीर्घाभावः । आरम्भादासमाधेर्वर्त्तमानत्वम् । वर्त्तमानतामीव्ये वर्रमानवहेति वा भुत्रपाठादिकमातिक्रमेण च प्रयोगानुकृलसूत्रादिकमकरणाद्युकरणम् । अतश्च स्वक्पोल-क्रियतत्वाद्यनवकाशात्साक्षात्सरस्वतीप्रणीतत्वेनान्यप्रक्रियोतकर्षश्च । केवित्तु-सरत्वतीसं-ज्ञकसन्न्यासिक्रतत्वेन नवीनसुत्रवृत्यादिकृत्यिक्रयाकरणप्रतिज्ञेति व्याख्यन् । तत्र । "सूत्र-समातं यस्मै ददौ साक्षात्मरस्वती ।" इत्यादिना सर्देशप्रसिद्धत्वं च विरुद्धम् । नन् ऋजुत्वमात्रं वै विधीयते तदा यां कांचित्प्रक्रियामनूच ऋजुत्वं विधीयतामित्यत आह । किविशिष्टां प्रक्रियाम् । नातिविस्तराम् , न अतिविस्तरः शब्दवाहुल्यं यस्यां ला तथा तां न अतिविस्तरा नातिविस्तरेति मयुरव्यंसकादित्वात्तत्युरुषो वा । नैकघेत्यादिवन्निपेधान र्थनकारेण समासात्सानुबन्धकग्रहणे न तिरनुबन्धकस्येति अन्स्वरे इत्यनादेशो न । नेति पृथक्पदं वा । अयं भावः । व्याकरणस्य तावद्नादिपरम्पराप्राप्तसाधुकासनत्वेन तेषां चा-नन्तत्वात्पाणिन्यादिभिरपि प्रयोगैकशरणैः पृषोदरादीनि यथोपिदृष्टमित्यादिनाऽलाक्षणि-कानामेव साधुत्वाभिधानाद्वाख्व्यामोहकविस्तरमसहन्त्या परमक्रकाकररूपया श्रीसर स्वत्यापि च वापि तु शब्दविपरीतविधानयोगविभागतन्त्रधम्मादिभिः समस्तसाधुशब्दाः ननुभासन्त्या प्रक्रिया प्रकल्प्यानुभृतिस्वरूपाय स्वभक्तायानुभाविता । स च सर्वातिशयां तामनृद्य ऋजुत्वमर्ज्जयति । ननु 'स मस्करी द्युभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम्" इत्य-न्तेऽभिधानादृज्दनमात्रविधानमयुक्तमिति चेनमैवम् । तत्रापि प्रक्रियामनुख ग्रुभत्वविधा-

मात्मा च परमात्मा तम् । अथवा परः पूर्णः निरपेक्ष प्रवस्तो मात्मा लक्ष्मीपातिस्तम् ॥ अयं भावः— कविभिविष्मविवारणकं भक्ष्याच्छादनसूक्तयो(?) निरयमिष्यते । ततोऽयमपि परशब्दन पालकत्वसर्वेशस्वोपद-श्चितः मात्मा परमात्मा तं तथाभूतम् । अथवा परा शत्रुक्तपा मा येषां ते परमा ये विरक्तास्तेवामात्मा मनोः

नात् । तस्मात्छब्द्रक्तम् । ननु ''श्रेयांसि बहुविद्नानि'' इति श्रेयः-साधनभूते प्रक्रिया-ज्जीवकरणे विध्नैभीवितव्यमत आह कि कृत्वा । परमात्मानं प्रणम्येति । परा जगत्कारण-तयोत्क्रष्टा मा माया बाक्तिर्यस्य स परमः । यस्य मायाऽविन्त्यानन्तवाक्तिरित्यर्थः । परैरुपनिषद्धागैः सद्तुमानैवा मीयते ज्ञायते इति वा परमः । अतति विश्वं व्याप्नोति विषयानादत्ते इति वा स आत्मा परमश्रासावात्मा चेति परमात्मा कार्यकारणविलक्षणो नित्यगुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः तं परमात्मानमिति । पृथक्परे एव वा । प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धा-तिशयेन नत्वा । प्रथमं प्रकर्षवाचिप्रशब्दप्रयोगः । श्रीशब्दादिवत्स्वरूपतो माङ्गलिकः त्वादेतदृध्येतणां प्रज्ञाप्रकर्षेध्वन्यर्थत्वाच । पूर्वेकालार्थकवाक्यारम्भातपूर्वमाचरणीयत्वं नः त्यादेर्चोत्यते । ननु "सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तन्यः सम्बन्धस्तत्प्रयोजनम् ॥ यावत्प्रयोजनं नोक्तं सम्बन्धो न निरूप्यते । सम्बन्धानभिधा-यित्वादुअष्टा भवति सङ्गतिः" ॥ इति प्रयोजनं वक्तव्यमित्यत आह । किमर्थम् । बाल-धीवृद्धिसिद्धये इति । बले कामधेनुत्वाद्दलन्ति चलन्ति दुर्वो यार्थादिति बालाः शान्दन्यु-त्पत्तिरहितास्तेषां धियो वृद्धिर्व्युत्पत्तिस्तयाः सिद्धिर्निष्पत्तिस्तस्यै । अयं भावः। ''रक्षोहागमलव्यसन्देहाः प्रयोजनानि'' इत्यादिमहाभाष्योक्तव्याकरणप्रयोजनानाम् ''रक्षा-द्यपि यदत्रोक्तमन्वाख्यानप्रयोजनम् । न तद्य्यन्यतः सिद्धेर त्पनिद्धेस्ततोऽपि वाः इत्या-दिना तन्त्रवार्तिककारैरध्ययनादिभिरेव वेदपाठस्येव रक्षादेरपि तत एव समभवाक्नातीक प्रयोजनत्वमुक्तमतः केवलं साधुत्वासाधुत्वज्ञानमेव प्रयोजनत्वेन विज्ञायते विचारविशेषध विस्तरभयाज्ञेहोक्तः । अत्र च प्रक्रियार्ज्जेवो विषयः, बालन्युत्वक्तिः प्रयोजनम् , जन्यज-नक्रभावः सम्बन्धः, शब्दव्युत्पत्तिव्युत्पन्न आधिकारा इत्यनुबन्धचतुष्टयमपि तत्तत्पदैः समस्चि॥ १॥

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधः। प्रक्रियां तस्य कृतस्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम्॥ २॥

(च०) ननु विस्तरः कथं निरस्तः इत्याशङ्कानित्रात्कं स्वगर्वापहारस्चकं च द्विती यश्लोकमाह—इन्द्राद्योऽपीति । अथैतस्य साधना । 'इदि परमधर्थे' । इन्द्रित ईष्टे इतीन्द्रः 'नमादेरः +' इद् अग्रे रप्रत्ययः । 'इदितो नुम् इति नुमागमः इ अग्रे न् द्र । 'नश्चापदान्ते झसे' नकारस्यानुस्वारः । 'स्वरहीनं०' ॥ अग्रे 'हुदाय दाने' दा आङ्पूर्वः । आदीयत इत्यादि । 'नङ्की' इति किप्रत्ययः । इ । 'आतोऽनिषि' इत्याकारस्थोपः । 'स्वरहीनं०' 'सवर्षे दीर्घः सह'इन्द्र आदिर्थेषां ते इन्द्राद्यः । प्रथमाबहुवचनम्—ज ्—अस् । 'ए ओ जिसर्दि इत्यस्य दे । 'ए अय् 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्विसर्गः' इन्द्रादयः ॥ अग्रे अपि प्रथमैकवचनम् सि 'अव्ययाद्विभक्तः' सिस्त्रोपः । मध्ये 'अतोऽत्युः' उ ओः 'एदोतोऽतः' अन्स्रोपः ॥ 'अग्रे यद् षष्टयेकवचनम्—ङस् 'त्यदादेष्ठरः स्यादौं' इति यदित्यस्य य । 'इस्स्य'

यस्मिन्स परमारमा तम् । परमेषु अारमा यस्येति वा बहुबीहिणा परमपुरुषार्थस्यं स्चितम् । सतमीबहु-बीहिणा कृपासुस्यं च । अथवा पैरेरुकृष्टेः सर्वतो विरक्तेयोंगिभिमीयते प्राप्यत इति परमः । 'नम्नी च' इति सः। अततीत्यास्मा । सर्वग इत्यथः । परमञ्जासावात्मा च परमारमा तं, परम् आत्मानमिति वा छेरः ।

अग्रे—अन्तम् । द्वितीयैकवचनम् अम्—'अम्शसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥ अग्रे—नेति प्रथ-मैकवचर्न सि । 'अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्'॥ अग्रे 'या प्राप्णे' । या । परोक्षप्रयमपुरुषवहुवच-नम्—डस् । 'द्विश्व' इति द्वित्वम् । या या उस् इति स्थिते 'इस्वः' पूर्वपास्थाने यः । 'आतोऽनिप' इत्याकारलोप: । 'स्वरहीनं०' स्नोर्विसर्गः' ॥ अग्रे श्चप् आक्रोग्ने' । श्चप् शः पति आक्रोशति जिह्नामिति शब्दः । उणादिषु दप्रत्ययः 'चपा अवे जवाः' पस्य वः । 'स्वरहीनं०' ॥ अग्रे 'हुधाञ् धारणपोषणयोः' । धा वारिपूर्वः । वारि धीयते यत्र स वा-रिधिः। 'नड्डी' इति किप्रत्ययः। इ। 'आतोऽनिष' इत्याकारलोपः। 'स्वरहीनं०' शः **ब्दानां वारिधिः शब्दवारिधिः। यहा-शब्दा एव वारीणि** धीयन्ते अल्मिन्निति शब्दवाः रिधिः । षष्ट्येकवचनम् इस् । 'डिति' घिस्थाने घे । 'डस्य' इत्यकारलोपः । 'स्नोर्वि-सर्गः अग्रे प्रक्रियामिति हितीचैकनचनम् अम् । 'अम्रासोरस्य' ॥ अग्रे तद् षष्ट्येकवः चनं छस् । 'त्यदादेष्टरः स्यादौ' 'ङस्य' ॥ अग्रे क्रतस्नस्येति षष्ट्येकश्चनम् छस् 'छस्य' ॥ क्षग्रे 'क्षम् सामध्यें' क्षम् । श्रमते इति श्रमः 'पचिनन्दि०' इत्यप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोविसर्गः' ॥ 'वच परिभाषणे' वच् । 'तुम् तदर्थायां भविष्यति' इति तुम्प्रत्ययः । 'चोः कुः' 'स्वरहानं०' । प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययाद्विभक्तेर्छु-क्'॥ अग्रे 'नृ विक्षेपे' 'नृ । न्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः । 'स्वरादः' इत्यप्र-त्ययः । गुणः । नरः । 'स्वरहीर्नं०' प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोविसर्गः ॥' अग्रे किंशब्दस्य नृती कवचनं टा । 'टा ना स्त्रियाम्' । 'तत्रादिर्गणो विभक्त्यर्थे निपात्यते 🕂 🕂 हित विभक्तिसहितस्य किमित्यस्य कथं निपातः इति द्वितीयश्लोकसाधनिका ॥

अथ व्याख्या । इन्द्रादयोऽपीति । अस्मिन् श्लोके चतुर्देश पदानि सन्ति तान्याह-इन्द्रादयः, अपि, यस्य, अन्तम् , न, ययुः, शब्दशस्थिः, प्रक्रियाम्, तस्य, इत्स्नस्य,

क्षमः, वक्तुम् , नरः. कथम् ॥

अथान्वयः । इन्द्रादयो देवाः अपिशब्दाद्व्यासद्यालमीक्यादय ऋषयोऽपि । अथवा । इन्द्रादयोऽष्टी महाव्याकरणकर्तारोऽपि यस्य शब्दवरियेः शब्दसमुद्रस्य व्याकरणकर्तारोऽपि यस्य शब्दवरियेः शब्दसमुद्रस्य व्याकरणस्यान्तं पारं न ययुःने प्रापुः । तस्य कृत स्य समग्रस्य शब्दवारियेः प्रिक्रियां शब्दव्युत्पादनविधां वक्तुं नरः मह्स्थ्रणो मनुष्यः कथं क्षमः कथं समर्थो भवति । अतः कारणात् संक्षेपतः कथयामीत्यर्थः । इन्द्र आदिर्येषां ते इन्द्राद्यः । 'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिश्वस्रो शाक्दायनः । पाणिन्यमरक्षेनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः इति ॥ २ ॥

(प्र०) नन्वपूर्वेव सर्दशब्दान्युत्पत्यादिकापि प्रक्रिया कियतामित्यत आह । इन्द्राद्य इति । "इन्द्रश्चन्द्रः काशक्रत्स्नाऽपिशकी शाक्दायनः ॥ पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" इत्याद्यका ऐन्द्रचान्द्रादिन्याकृतिकर्तारः महेन्द्राद्यो देवा वा यस्य शब्दवारिधेः शब्दससुद्रस्य अन्तं परं पारमियत्तया परिन्छेदं न ययुः न १प्रापुः । तथा च श्रुतिः "दिन्धं वर्षसहस्यं च किलेन्द्राय बृहस्पतिः परायणं प्रोवाच नान्तं जगाम ॥"

आत्मानं प्रणम्य प्रकर्षेण नत्वा । कायवाङ्गनोभिनंमनम् । प्रकर्षो मङ्गलवाचकः । 'आत्मा जीवे सुते देहे स्व-भावे परमात्मनि' इति कोशात । एषु कतममात्मानं प्रणमसीति चेत्तत्राह—परमिति । परं पूर्णे तथापृतमा-स्मानम् । स्वापकामित्यर्थः । तथाच वेदान्तसारे— अखगडं सन्चिदानन्दमनाङ्गनसगोचरम् । आत्मानमाखि -

इति तस्य क्रत्स्नस्य समस्तस्य प्रक्रियां वक्तुं नरो मादृङ् मनुष्यः कथं क्षमः समर्थः । अपिः क्षेप्तां तक्तृत्वायसंसूचनार्थः व्यासवारमीक्याचनुक्तसमुख्यार्थो वा । अयमिससिन्धः । यदा वाचस्पत्यादयो वक्तारः इन्द्रादयश्चाष्येतारः दिव्यवर्षसद्दस्मादिश्च समयस्तयापि प्रति-पद्पादेनापि पारगमनं दुस्तरत्वं तर्व्युत्पादनं तरा मादृशमनुष्येण मन्द्रमतिना मन्द्रभा-ग्येनारुपायुषाऽनन्तविष्टनाभिभूतेन अयङ्कारसर्वश्चरुप्युत्पादकं प्रक्रियान्तरं कार्यमित्यत-स्तस्या प्रवानुवादेन ऋकृत्वविधानमुचितमिति ॥ २ ॥

* अथ संज्ञापकरणम् । १ । *

तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय संगृद्यते(क) ॥

(च०) अथ प्रथमं संज्ञाप्रक्रियायां विवक्षितायां संज्ञाव्याख्यानस्विकां फिक्का-माह—तन्न ताचत्संज्ञेति । तन्न तस्यां सारस्वतीप्रक्षियायां तावदादौ प्रथममेव समान-स्वरादोनां संज्ञा नाम सया संगुद्धते । कस्मै प्रयोजनाय ? संव्यवहाराय सम्यक्षास्रव्य-वहाराय । शास्त्रे हि संज्ञां विना न सम्यगववुष्यते । यथा किल लोकेऽपि श्रूयते—अयं राजा अयममात्यः अयं यज्ञदत्तः अयं देवदत्त इत्यादि । तथाऽत्रापि समानादिसंज्ञा शास्त्रव्यवहाराय संगुद्धते इति भावः ॥

(प्र०) हंज्ञाविधानमन्तरेण छखप्रतिपत्यसम्भवादाभिधास्यमानसंज्ञासंग्रहं प्रति-जानाते । तत्रेति । तस्मिनप्रक्रियार्ज्जवे विधेये तावत्प्रथमं संव्यवहाराय सम्यक्शास्त्र-प्रवृत्तये । संज्ञा अस्मात्पदादयमर्थो बोध्य इत्येवं संकेतरूपा सरस्वती पूर्वाचार्येश्च कृता । मया संगृद्धत इत्यर्थः ॥

अइउऋळ समानाः ॥ अनेन प्रत्याहारप्रहणाय वर्णाः परिग-ण्यन्ते । तेषां समानसंज्ञा च विधीयते ॥ नैतेषु सूत्रेषु सन्धिरनुसन्धयोऽवि-बक्षितत्वात् । विवक्षितस्तु सन्धिमैवतीति नियमात् लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच(ख) ॥ १॥

लाधारमाश्रयेऽभीष्टिसिद्धये॥' इति । तथाधूतं ब्रह्मैव । नतु गुरुगणेशादीः विदाय कथं परमात्मानं प्रपम्ये-त्युक्तम् । सत्यम् । परमात्मानं नमस्कृते सर्व एव नमस्कृताः स्युः तस्य सर्वोन्तर्यामित्वात् । तथाचोक्तं माग-वते चतुर्थस्कन्धे —'यथा तरोर्मूलनिषेचनेन' इति । मतुः(?)-'अधिकारी च सन्वन्धो विवयश्च प्रयोजनम् ।

⁽क) संज्ञाविधानमन्तरेण सुखप्रतिपत्तेरभावादिभिधास्यमानसंज्ञासङ्घं प्रतिज्ञानीते-तंत्रिति । तस्मिन् प्राक्षियार्ज्ञवे तावदादी संज्ञादस्मात्यदादयमर्थो बोध्य इत्येवं रूपा वाणी पूर्वाचिष्कृता च संन्यवहाराय सम्यक् व्यवहरणं संन्यवहारः भावे छज्' तस्मै सम्यक् ज्ञास्त्रप्रकृत्ते संगृद्धते मयेति शेषः ।

⁽ ख) भ्राइउम्रुट्ट समानाः । संज्ञास्त्रमिदम् । संज्ञाःमकत्वं चास्य 'आयन्ताभ्याम्' इत्यनेन संज्ञा-विधायकस्त्रेत्रेण संहकवाक्यत्वात् । तेनावेल इत्यादिपत्याहारसंज्ञा विध्यति । ययपि अकारादीनामर्थस्याविव-चित्तत्वात्वात्वात्विपदिकत्वास्म्भवाद्विभक्तेरसम्भवे पदत्वासम्भवः, तथापि वासुदेवादीनामर्थानां सन्वानद्विवक्षामा-चात्मातिपदिकसंज्ञानिषेधासम्भवात्रिपातस्य चानर्थकस्यति वा प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तेरुपनेः पदत्वं, तस्याश्च

(च०) तत्र मातृकायां प्रथमं पठितत्वात प्रथमं स्वराणामेव संज्ञामाह—सूत्रम् । श्रिष्ठ इ उत्रष्ट लृ समोनाः । अश्र, इश्र, उश्र, ऋश्र, लृश्र, अहउऋलृ प्रथमाबहुवचः नान्तम् । साङ्केतिकत्वाज्ञस्लोपः। यतः 'सृत्रे विभक्तिनैवास्ति वृत्ते यत्रोपलभ्यते । एकहित्वबहुत्वादि तत्साङ्केतिकसुच्यते'। समानाः । समानं तुल्यं मानं परिमाणं येषां

अवस्यमेव बक्तन्यं शाक्षादी तु चतुष्टयम् ॥' इति प्रन्थपामाण्याय चतुष्टयमपेक्षणीयम् । आचार्येस्तरकरणे वर्क प्रयोजनम् । 'प्रयोजनमतुद्दिय न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात् । तत्र चतुष्टयं वदनस्वप्रयोजनमाह — बालधीवृद्धिसिखये इति । बाला अनधीतन्याकरणाः तेषामेव शन्दापशन्वज्ञानाभावात् । न तु स्तनपाः ।

कुन्दोवत्स्त्राणि भवन्तीति' छान्दसत्त्वाश्रयणात् सुपां सुलागिते लुक्" । विभक्तेः प्रायशो लोपो वर्णस्य च पदस्य च सरस्वतीकृते सूत्रे ह्रस्वोक्ती दीर्घमङ्गढः । बहुवचनं प्रत्येकसंतिष्ट्यर्थम् । अन्यथा वृक्षावनामित्या-दिवत्समुदायसं ता स्यात तच संज्ञासिजनोरभेदोपचाराद् विसन्धिनिदेशश्च विष्णुपमृत्यर्थान्तरसंस्मरणेन मङ्ग-कार्थः । अतः षट्पदामिदं सत्रम् इति केचित् । अपरे पुनराहुः, अनाकारादिषु अर्थवस्यु सन्स्वपि स्वक्रय-महणस्येष्टत्वेनाधवन्त्वस्याविवज्ञितत्वमस्ति । अर्थवन्त्वामावात्र नामसंज्ञा, नामतामावात्र स्यायुत्पत्तिः, अविभ-क्तिकानां समासी न भवति पदानामेव समास इत्युक्तत्वात । समासाभावाद्राक्यमात्रतः साङ्के तेकं षट्रपदामेदं सूत्रम् । नन्वत्र सन्धिः कथं न कृतः ? उच्यते । वर्णानामसन्दिरभत्वेन बोधनायावित्रचित्रत्वाः तेष्वसन्धिः । एतदपरे न सहन्ते, अयमसहनाश्चयः - व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिनीह सन्देहादलक्षणामिति बचनाह्याख्या-नेन तत्सन्देहनिराससम्भव इति । अन्यस्तु — अस्यादास्त्रत्वेन संविस्त्राणामसिद्धत्वात्तदभावइत्याह । तदन्ये न मन्यन्ते । व्याकरणस्यानादिःवेनातोऽत्युरित्यादाविव सन्धिसम्भवाद । केचित्तेषां चादिषु पाठान्निपातसंज्ञा । 'औानिपात' इति प्रकृतिभावात्र सन्धिरित्याहुः । अन्ये तु-षट्यदत्वेन वाक्यत्वात् 'संहितैकपदे नित्या नित्या धात्वसर्गयोः, नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते"इति वचनाद्विवज्ञाऽभावात्सन्ध्यभावः, इत्याहु:। एवन सुत्तरत्र यन्थसङ्गतिरपि । इतरे तु द्विपदमव कुर्वते । सन्ध्यमावस्तु पूर्वरीत्यैवत्याहुः । तेषामुत्तरयन्थविरोधः । न्तु वर्णात्कार इत्यनेनेभ्यः कारप्रत्ययः कथं न स्यात् । उच्यते । वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्त्यसम्भवान कारप्रत्ययः । नतु आकारादीनामुव्देशेन यथा तत्सवर्णानामाकारादीनां लामात्पृथगाकारादयो नोपदिष्टा तथा ऋ तः वर्णयोः सावर्ण्याद्कारोपदेशेनैवोमयग्रहणसिद्धेः कि पृथगुपदेशः कृतः । कथ्यते । ऋखवर्णयोः साव-र्ण्यस्यानित्यताज्ञापनायोभयोहपदेशः । तत्कलन्तु क्लृता शिखा यस्य स क्लृतशिखः, तस्य सम्बो-धने हे बलतिशाखित्यत्र प्छतभवनम् । ऋल्वर्णयोः सावर्णस्य नित्यत्वे तु गुरोरनृतोऽनन्त्यस्यापी-स्यत्रानृत इति निषेधादकारस्येव एकारस्यापि प्लुते। न स्यात । नतु समाना इति महासंज्ञावि भानात समानं तुल्यं मानं परिमाणिमत्यन्वर्थत्वाद्भित्रस्वरूपाणामेवां कथं समानत्विमिति चेत , सत्यम् । ह्रस्वदीर्घण्लुने।दात्तानुदात्तसमाहारसानुनासिकनिरनुनासिकसंवृतविवृतादिभिरे तैः समानमानःवादा-≁बधर्यम् । नतु वर्णपरिगणनमन्तरेण संज्ञाविधानानुपपत्तरेथैक्यादेकं वाक्यं साकाक्षं चेद्रिभोगस्यादित्येकेना-· चन वाक्येन वाक्येभेदपसङ्गादर्थद्वयपतिपादनमयुक्तामित्यत आह —ग्रनेनाति । वर्णपरिगणनस्यानुषाङ्गेकत्वा-दर्भद्वयम् । विभानाभावात्र वाक्यभेदापत्तिशित मावः । प्रत्याद्वियन्ते सङ्कोच्यन्ते वर्णा यै: प्रतिकार्यमाद्वियन्त वा प्रत्याहियन्ते सङ्कोच्यन्ते इति वा प्रत्याहारा अवादिसंज्ञास्तेषां ग्रहणायेत्यर्थः ।

नतु एतेषु स्त्रेषु सन्धिः कथं न कृत इत्यत आह-तैतेष्विति । एतेषु स्त्रेष्विति बहुवचनं वक्ष्यमाण-स्त्राभिप्रायेण जात्याभिषायेण वा । विविचित्तिस्विति । अत्र यद्यपि सन्धिविवक्षित एव भवति विविक्षितः सन्धिरेव भवतीत्युभयथापि नियमासंभव एकपदादै। विवक्षामावेष्पि सन्धिरावश्यकत्वात् । इकारोकारान्ताना द्विवचनान्तानामेकस्वराणां निपातानां च शतशो विवक्षायामपि सन्ध्यसम्भवाच्च । तथापि विशेषार्थानुश-नदाद्वाक्यविषयत्वे नियमस्यावगम्यते ।

मन्धिविवसाभावे कारणमाह-लोकिकेति । समयः सङ्केतस्तन्मात्रत्वात् ।

ते समानाः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्गे०, 'स्रोर्विसर्गः' ॥ यद्वा । अ इ उ ऋ लृ इति प्रत्येकं प्रथमे कवचनान्तानि साङ्कृतिकानि पञ्जैव भिन्नानि पदानि । समाना इति प्रथमाः बहुवचनान्तम् । एवं षट्पदिमदं सूत्रम् । षट्पद्त्वमेव युक्तम् । यतः 'संहितैऋपदे नित्या नत्या धातुपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते । इति । यद्यपि 'अइकौ च मत्वर्थें इत्यादौ समासेऽपिसंधिन तथाऽप्यसार्वत्रिकोऽयं विधिरिति । केवित्त-एकाविति सन्धिरेव दृश्यते ॥ १ तत्सुत्रं कार्यद्वयविधायकं वर्णपरिगणनानिरूपकं समानसंज्ञानिरूपकं चेत्य-र्थः । तदेवाह—स्रनेनेति । अनेनोक्तवक्ष्यमाणसूत्रसमुचयेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णा अक्षराणि परि सामस्त्येन गण्यन्ते संख्याक्रियन्ते परिपाट्या प्रकाइयन्ते । च पुनस्तेषां पूर्वोक्तानाम् अहउऋलुअक्षराणां समानसंज्ञा समान इति नाम विधीयते क्रियते । अथवा अभिधीयते कथ्यते ॥ ननु पञ्चानामकारादीनां न्यासवैसदृश्ये कथं समानसंज्ञा सञ्जावदीति १ अत्रो-चयते । एकमात्रत्वेन समानत्वमेतेषाम् ।। नतु अइउऋलु इत्यादिषु सुत्रेषु सन्धिः कथं न कृतस्तन्नाह—नैतेष्विति । एतेषु उक्तवक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु सन्विनीनुसन्धेयः न कर्तन्यः । कस्मात् १ अविवक्षितत्वात् वक्तुमिष्टो विवक्षितः । यहा वक्तुमिच्छा विवक्षा विवक्षा जाता अस्येति विवक्षितः न विवक्षितोऽविवक्षितः तस्य भावोऽविवक्षितत्वं तस्माद विवक्षितत्वात् । वक्तुमवाष्ट्रितत्वात् ।। हेत्वन्तरमाह-विवत्तितस्त्वित । तु प्रन-र्विवक्षित दव सन्धिभवति नाविवक्षित इति नियमात् गुर्वास्नायनिश्चयात्। यत्र सन्धौ क्रते कार्यभंशो भवति सोऽविवक्षितः सन्धिर्यथा-अ इ उ ऋ ऌ इत्यस्य व्वद्ध इति स्यात । यत्र च सन्धी कृते कार्यसिद्धिर्भवति स विवक्षितः सन्धिः । यथा- ई च ऊ च ए च व्ये इत्यादिषु न निषेधः । हेतुमाह-लोकिकेति । लोक्यन्ते विलोक्यन्ते शब्दापशब्दा अनेनेति लोको व्याकरणं लोके भवा लोकिका अनादिसिद्धास्ते च ते प्रयोगाइच लोकिक-प्रयोगास्तेषां निष्पत्तिः सिद्धिः छौकिकप्रयोगनिष्पत्तिस्तस्यै छौकिकप्रयोगनिष्पत्तये । समयमात्रत्वातसूचनामात्रकृत्वात् । विभक्त्यादिसंकेतरूपत्वात् शास्त्रस्येति सन्धिर्न कृतः । अस्य व्याकरणस्य सङ्केतरूपत्वातः विभक्तयनुपछम्भेऽपि अर्थानुसारेण बाङ्के-तिकं पदं व्यवहर्तव्यम् ॥ चशब्दो हेत्वन्तरसूचकः । अत्र केऽप्याहः । छोके भवा लौकिका बालास्तेषां प्रयोगनिष्पत्तिस्तस्यै सुचनमेवोत्तमत्रास्तीति भावः । अस्य व्याकरणस्य सङ्केतरूपत्वात् । विभक्तयनुपलम्भेऽप्यर्थानुसारेण साङ्केतिकं पदं व्यव-हतंब्यम् । इते हि सन्धिकार्ये अय्वर्षः इति पदं भवति तत्पाठे मन्दबहयो जनाः सायासाः संजायन्ते यकारादीनां च स्वरसंज्ञाप्रसिक्तभवति अतोत्र सन्धिनं कृतः ॥ १ ।।

(प्र०) तत्राकारादिक्रमेण वर्णमातृकामध्युपरेष्टुमाद्यसूत्रमाह । अइउ इति । षद्पद्मिदं संज्ञासूत्रम् । यद्यपि अकारादीनामर्थस्याविवक्षितत्वातप्रातिपदिकत्वासम्भवा-हिभवत्यसम्भवे पदत्वासम्भवस्तयापि वाछरेवादीनामर्थानां सत्त्वात्तरविवक्षामात्रात्याति-

भियो वृद्धिभीवृद्धिः बुद्धिवृद्धिः बालेभ्यो भीवृद्धिर्वालभीवृद्धिरिति तादध्ये चतुर्थीतःपुरुषः । बालानां भीवृद्धि-रिति न वडीतत्पुरुषः कार्यः । बालानामज्ञानिनां धीर्बुद्धिः अज्ञानधीः तस्या वृद्धिरिति दूवणात् । बालधीवृ-द्विश्वासी सिद्धिश्च बालधीवृद्धिसिद्धिस्तस्य ॥ बालधीवृद्धेः सिद्धिरिति तत्पुरुषो न कार्यः । कुतः । तस्य

पदिकसंज्ञानिषेधासम्भवान्निपातस्य चानर्थकस्येति वा प्रातिपदिकस्वाद्विभनस्यस्यत्तेः। पदत्वं तस्याश्च छन्दोवत्सुत्राणि भवन्तीति छान्दसत्वाश्रयणात्यणं छलुगिति लुक् । तथोक्तम् "विभक्तः प्रायशो लोपो वर्णस्य च पदस्य च ॥ सरस्वतीकृते सुक्ते हस्वोक्ती वीर्घसंग्रहः । बहुव वनं च प्रत्येकसंसिद्ध्यर्थम् । अन्यथा वृक्षा वनमितिवत्समुदायसंज्ञा स्यात तच संज्ञासंज्ञिनोरभेदोपचारात विसन्धिनिर्देशश्च विष्णुप्रमृत्यर्थान्तरसंस्मर्णेन मङ्ग ळार्थः । यनु सन्ध्यकरणमसन्देहार्थम् , सन्धौ हि सति सकारादीनामपि समानसंज्ञासन्देहः स्यात् । तद्युक्तम् । व्याख्यानतो विशेषप्र।तपत्तिर्ने हि सन्देहादळक्षणमिति वचनाद्या-ख्यानेन तत्सन्देइनिराससम्भवात । अन्यस्त्वस्याद्यसूत्रत्वेन सन्धिसूत्राणामसिद्धत्वात्तरः भाव इत्याह । तद्य्यसत् । व्याकरणस्यानादिरवेनातोऽत्युरित्यादाविव सन्धिसम्भवात् । केचिस्त्रेषां निपातोक्तपाठान्निपात एकाजनाङिति प्रगृद्धत्वात्प्छुतप्रगृद्धाचीति प्रकृतिमानः माहः । अपरे तु षट्पद्त्वेन वाक्यत्वात ''रूंहितैकपरे नित्या नित्या धातुपसर्गयोः । नित्यासमासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥"इति वचनाद्विवक्षाऽभावात्सन्व्यभाव इत्या-हु:। एवं चाप्रिमग्रन्थसङ्गतिरपि । इतरे तु द्विपदमेव कुर्दते सन्ध्यभावस्तु पूर्वयुक्तयैवेत्या -हुस्तेषामुत्तरप्रनथितरोधः । ननु समाना इति महासंज्ञाविधानात समानं तुल्यं मानं परि-माणमित्यन्वर्थत्वादिन्नस्वरूपाणामेषां कथं समानत्विमिति चेत् । सत्यम् । इस्वदीर्घटलः तोदाचानुदाचसमाहारसानुनासिकनिरनुनासिकसम्बृतविवृतादिभिरतैः समानमानत्वादा-न्वर्ध्यम् नन् वर्णपरिगणनमन्तरेण संज्ञाविधानानुपपत्तरर्थैक्यादेकं वाक्यं साकांक्षं त्रेद्विभागे स्यादित्येकेनानेन वाक्येन वाक्यभेरप्रसङ्गाद्र्यद्वयप्रतिपादनम्युक्तमित्यत साह । अनेनेति । वर्णपरिगणनस्यानुषङ्गिकत्वाद्रथद्वयम् । विधानाभावात्र वाक्यभेदापत्तिरिति भावः । प्रत्याहियन्ते सङ्कोच्यन्ते वर्णा यैः प्रतिकार्यमाहियन्ते वा प्रत्याहियन्ते सङ्कोच्यन्ते इति चा प्रत्याहारा अवादिसंज्ञास्तेषां प्रहणायेत्यर्थः । प्रत्याहाराणां संज्ञारूपत्वात्संज्ञासंप्रहान्तः यरिगणनं नाकिस्मकम् । एतेषु सुत्रेष्विति बहुवचनं बक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण जात्यभिप्राः येण जात्याख्यायामेकस्त्रिन्बहुवचनमन्यतरस्यामिति वा । अवयवावयविनोरभेदोपचारातस्-त्रावयववर्णाभिप्रायेण वा । वक्तुमिष्टो विवक्षितः न विवक्षितोऽविवक्षितः तस्य भावस्तर त्तरमात् । ततः किमत आह । विवक्षितिस्त्विति । अत्र यद्यपि सन्धिर्विवक्षित एव भवति विवक्षितं: सन्धिरेव भवतीत्युभयथापि नियमासम्भव एकपदादौ विवक्षामावेऽपि सन्धे-नावश्यकत्वात इह ईदुरेदन्तानां द्विवचनान्तानामेकस्वराणां निपातानां च सतशो विवक्षा-यामपि सन्ध्यसम्भवाच, तथापि विशेषार्थातु शब्दाद्वाक्यविषयत्वं नियमस्यावगम्यते । विवक्षाभावे हेतुमाह । लोकिकेति लोके भवा लोकिका बालास्तेषां प्रयोगज्ञानाय । अथ-वा लौकिकप्रयोगा दृद्ध्यानयेत्याद्योऽनादिवृद्धप्रयोगास्तत्सिद्धये । समयः सङ्केतस्त-न्माश्रत्वादुपदेशेऽजनुनासिक इत्यादौ कुत्वाभाव इवान्नापि सन्ध्यभाव इति भावः । द्विप-दत्वपक्षे वायं हेतुः । चकारो निपातत्वादिह हेत्वन्तरसुचनार्थः ॥ १ ॥

क्रियाभिसम्बन्धादुभयप्रधानो वलवः।निति निगमात् । अत्र वृद्धिसिद्धिशन्दी मङ्गलवाचको । स्रत एवायं प्रन्थः सिद्धिकरः । अत्र बाला अधिकारिणः । शब्दो विषयः । तस्य शानं प्रयोजनम् । सरस्वतीपर्गीतत्वात्स एव सम्बन्धः । अनेनाप्रमाणताशङ्का निरस्ता ॥ १ ॥

हरवदीर्घप्छतभेदाः सवर्णाः ॥ एतेषां हस्वदीर्घप्छतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते। २। 'लोकाच्छेषस्य सिद्धि'रिति वक्ष्यांते। ततो लोकत एव हस्वादिसंज्ञा ज्ञातन्याः । एकमात्रो हस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः प्छतः न्यञ्जनं चार्धमात्रकम्(क) ।

"एकमात्रो भवेद्धस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम्॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः। शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम्"॥ १॥

(च॰) अधैतानेव भिन्नतया विवृण्वन्नाह—'ह्रस्वदीर्घं ०' । इसति हीयते दीर्घाः पेक्षया इति हुम्बः । दृणाति विदारयत्युचार्यमाणो सुखमिति दीर्घः । प्छवते संघते हस्व-दीर्घाविति प्लतः । ततो हस्वाश्च दीर्घाश्च प्लताश्च हस्वदीर्घप्लतास्ते च ते भेदाश्च हस्व दीर्घण्छतभेदाः । प्रथमाबहुवचनान्तम् । सदशा वर्णाः सवर्णाः । 'सवर्णे दीर्घः सहः 'स्रो-र्विसर्गः ॥ पतेषां समानानां ह्रस्वदीर्घण्डुतभेदाः परस्परमन्योन्यं स्वजातीयेन सवर्णा भन ण्यन्ते कथ्यन्ते । यथा अ, हस्वः । आ, दीर्घः । आ ३, प्लुतः ॥ इ. हस्वः । ई. दीर्घः ई ३, प्छतः ॥ उ, हिस्तः । क, दीर्घः, । क ३, प्छतः ॥ ऋ, हस्तः । ऋ, दीर्घः । ऋ ३, प्लुतः ॥ रह, इस्वः । लू, दीर्घः । लू ३, प्लुतः । प्रतेषां समानानामेव सवर्णत्वं न तु संध्यक्षराणाम् । तेन हरे अग्रे ए इत्यत्र 'सवर्णे दीर्घः सहः' इति न भवति ॥ ननु सः रस्वतीसूत्रेष्वनुकं हुस्वादीनां लक्षणं कुतो ज्ञायते इत्यत भाह—लोकादित्यादि । भेष-स्येह व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिलीकादन्यव्याकरणात् होया । लोकात् गुरुपारस्य-र्योद्वा अवगन्तव्येति ग्रेषः । अस्य ग्रन्थस्यान्ते 'लोकातः इति पदं वक्ष्यति कथयिष्यति । तता लोकत इत्यादि ॥ ततस्तस्मात्कारणाञ्चोकतोऽन्यव्याकरणादेव हस्वादिसंज्ञा ज्ञा-तब्याः। तथा हि तदेव लोकोक्तमेव इस्वादीनां लक्षणमाइ-एकः । एका मात्रा उचारण-कालो यस्य स एकमात्रा हस्य उच्यते। मात्रा कालविशेषः स्यात् । अक्षित्पन्दनप्रमाणः काः लो मात्रा । द्विमात्राे । हे मात्रे उचारणकालो यस्य स हिमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः । तिस्रो मात्रा उचारणकालो यस्य स त्रिमात्रः प्लतः । अर्धमात्रायां भवमार्धमात्रिकं स्य क्षनमुच्यते ॥ केचित् व्यक्षनं चार्धमात्रकमिति नोचरन्ति । व्यक्षनस्यात्रानधिकारित्वात् । यतः 'वाषो वदत्येकमात्रां द्विमात्रं वायसो वदेत् । त्रिमात्रं च शिखी व्यानकुलश्रार्धमात्र-

⁽क) अथ ह्रस्वादीनां परस्परं मान्नादिमेदेन भिन्नत्वादकारादीनां विद्वितं कार्य्यमाकारादीनां न मान्नो-तीति-सावर्ण्यमारभते—ह्रस्वेति । एतेषाम् अङ्बन्धस्वणांनां ये भेदा विशेषव्यक्तयः ह्रस्वद्विष्कुतस्त्वा ते भिथः सवणसंज्ञका आचार्य्येण कथ्यन्ते । अर्थादकारादीनाभेव ते सवणसंज्ञा स्युरित्यकवाक्यता । अथवा ह्रस्वद्विज्ञतानां ये भेदा उदात्तानुदात्तस्विरितस्त्वपास्ते सजातीयाः भिथः सवणसंज्ञाः स्युः । समाने वणी धर्मी येषां ते सवणी इत्यन्वर्थसंज्ञातः सजातीया इति लब्धम् । वृद्धकुमारीवरन्यायाद्मस्वादिसंज्ञालामः । संज्ञाक्तलः तु सवर्णे दीवे इत्यादी । सजातीया इति किम् , अकारस्य विजातीयीरिकारादिमिः सवर्ण्यमामूत् ।

कम्' इति ॥ १ ॥

(प्र०) ननु परिगणितानां पञ्चानामेव समानत्वे गङ्गानामित्यादौ दीर्घवणीदीनां समानकार्यं न स्वादित्यतः सूत्रान्तरमवतारयित । हृस्वेति । हृस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्च भेदृश्च ते । भेदाश्चोदात्तादयः । एतेषामित्यनन्तरोक्तसमानानामित्यर्थः । एवं च हृरये हृत्यादौ दीर्घत्वाप्रसङ्घः । समाना वर्णाः सवर्णा इत्यन्वर्थताविज्ञानात्समानस्थानप्रयत्नानामेषां सावर्ण्यं परस्परमिति हृस्वस्य हृस्वदीर्घण्छतैः दीर्घस्य दीर्घण्छतहृत्वेः प्लुतस्य प्रजुतहृत्वः दीर्घः सवर्णत्वं तत्रश्च वर्णवृत्वेति सवर्णविज्ञात्रस्थानं दीर्घादीनामिति । हृस्वसवर्णानां दीर्घादीनामिति समानत्वात्तत्वार्यं भवत्येवेति भावः । ऋत्वर्णयोः सावर्ण्यस्य च वस्यमाणत्वात् । तयोस्तदंशभेदिववन्धनत्वात् । ननु हृस्वादिसंज्ञाविधानमन्तरेण तत्स्वरूपाप्रत्ययात्तत्सावर्णां सम्भव हृत्यत आह् । लोकादिति शेषस्यानुक्तस्य वेतकतेनादिवृद्वन्यवहारप्रसिद्धः । आदिनोदात्तादिसंज्ञानाह । मीयते इति मात्राऽतिसूक्ष्यसमयावस्या एका मात्रा उच्चारणकालो यस्य स एकमात्रः । एवमपरत्रापि । ततुक्तम् । "एकमात्रो भवेद्धस्यो द्विरमात्रो दीर्घ उच्यते ॥ त्रिमात्रस्तु प्रत्ना ज्ञेषो व्यक्षनं वार्द्धमात्रकम् इति ॥

एषामन्येऽप्युदात्तादिभेदाः सन्ति । उत्तैरुग्रुभ्यमान उदातः । नीनै-रनुदात्तः । समवृत्त्या स्वरितः । सानुनासिको ।निरनुनाविकश्च ॥ २ ॥

(च०) किमेतायन्त एव भेदा इत्याशह्नुयाह—एषामित्यादि । एषां लमानाणं हित्वादिभेद्दिभद्मानामण्यन्येऽपि लोकगम्या उदात्तादिभेदाः = उदात्ताः १, अनुदात्तः १, व्व-रितः ३, इति त्रयो भेदाः सन्ति ॥ उदात्तादीनां लक्षणमाह—उच्चे रित्यादि । वेदपाठ-करणन्यासे उच्चेः स्थाने उपलभ्यमानः प्राण्यमाणः उच्चार्यमाणो वा उदात्तः प्रोच्यते । नीचैः स्थाने उच्चार्यमाणोऽनुदात्तः । नोचैने विदेति समवृत्त्या स्वरेणोच्चार्यमाणो वर्णः स्वरितः । उदात्तादीनां तु प्रयोजनं वेदे एव ॥ अत्र तु प्रसङ्गवशादुक्तम् ॥ मुस्नासिकाम्यां कृत्वोच्चार्यमाणो वर्णः सानुनासिकः । तद्विपरीतो निरनुनासिकः । निर्मता नासिका उच्चार्यमाणो वर्णः सानुनासिकः । कितु केवलं मुलेनोच्चार्यमाणो वर्णः इत्यर्थः ॥ सानुनासिकः निरनुनासिकश्चेति पदं क्रविच्च दृश्यतेऽपि । अनयोरत्र लक्षणस्यानुकत्वात । स्थ समाहत्याह—यथा पञ्च समानाः हस्वदीर्घण्डतभेदात्पञ्चद्त्रः । तेऽज्युदात्तानुदात्त-स्वित्येदात्पञ्चवत्वारिशत् भवन्ति । ते च सानुनासिकनिरनुनासिकभेदाञ्चवित्येदाः सम्पानाम् ॥ २ ॥

(प्र०) उच्चरिति । स्थानिवशेषणं न वर्णानाम् । तथा च "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ॥ जिह्नामुरुं च दन्ताश्च नासिकोष्टौ च तालु च" ॥ स्थना-नि तेषु चोचनीचसमभेदात् त्र्योंश्शास्तत्र नाभिदेशादृष्ट्यमाक्रामदुदानवाय्वभिवाताहुर्णा-भिव्यक्तिस्तत्रोचभागेश्मिव्यक्त उदाक्तः । नीचभागे अनुदाक्तः । समभागेस्वरित हृत्यर्थः ।

एऐओओ सन्ध्यक्षराणि ॥ एवां इस्वा न सन्ति(क) ॥ ३ ॥

⁽क) एऐ श्रोत्री सन्ध्यत्तराणीति । एकारादीनि सन्ध्यक्षरसंज्ञानि स्युरित्यर्थः । नतु सन्धेर्जातान्य-

(च०) सुत्रम्-ए ऐ आ औ संध्यत्तराणि। द्विपदिसदं सुत्रम्। ए ऐ ओ औ प्रथमकद्वचनान्तम्। सांकेतिकत्वाज्ञत्लोपः ॥ यद्वा—ए, प्रथमकवचनान्तम्। सांकेतिकत्वाज्ञत्लोपः ॥ यद्वा—ए, प्रथमकवचनान्तम्। सांकेतिकानि च॰ त्वारि पदानि। एवं पञ्चपदम् ॥ सन्ध्यक्षराणि यथा समानानामेव संधिना कृत्वा एषां निष्पत्तिः। यथा—अकारहकारथोगे एकारः। अकारप्रकारथोगे ऐकारः। अकारउकारथोगे ओकारः। अकारअोकारथोगे औकारः। यद्वा समानानां व्यञ्चनानां च संधौ मध्ये वर्तन्ते इति संध्यक्षराणि इति संध्यक्षरसिद्धिः। संध्यक्षरशब्दस्य प्रयमावदुवचनान्तम्। 'जस्त्राक्षोः किः' ह । 'तुमयमः' इकारात्पूर्व नुमागमः। 'नोपधायाः' रस्थाने रा। 'प्रश्नोणो०' 'स्वरहोनं०' ॥ ए ऐ, ओ भौ, प्तानि चन्वार्यक्षराणि सन्ध्यक्षरस्त्रकानि भवनित। तत्वव्येषं संध्यक्षराणां हस्वभेरा न अवन्ति। एकमावकालाभावात होर्घण्छता भवन्ति। परं सवर्णत्वं न । एतेषां संध्यक्षराणामश्चरत्वारिंशक्षेदा भवन्ति। यथा चतुणीं संध्यक्षराणां दोर्घण्छतभेदादष्ट। तेषां चाष्टानां प्रत्येकसुदानानुदात्त्वरितभेदाच्चतुर्विवातिः। तेषां च सानुनासिकनिरनुनासिकभेदादष्टचत्वारिंशदिति ॥ ३॥

(प्र०) एऐ इति । पञ्चपदं द्विगदं वा पूर्ववत्सन्ध्यभावादि च । संवेजांतानीवाक्षराणि संध्यक्षराणीति योगरूढ्या पञ्चजादिवद्वयवयुत्पत्तिसञ्चावाद्वय्यंता । अतो नाकारादिस-क्रूरः । द्विमात्रत्वेन हस्वभेदाभावः । हस्वा न सन्तीत्युक्त्या च दीर्घण्छतोदात्तादयो भेदाः सन्तीत्युक्तं भवति । उभये वर्णाः स्वरसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः । एवं च अहउत्प्रवर्णानां हस्वो-दात्तासानुनासिकादिभेदेरष्टाद्वभेदभिन्नत्वस् । त्वर्णस्य च दीर्घप्रयोगाभावाद । स्वर्णसम्बद्धराणां द्वाद्वराद्वराभेदवत्त्वस् । ते च स्वरप्रक्रियोगाभेवोपयुक्ता इति नात्रोक्ताः ।

उभवे स्वराः ॥ अकारादयः पञ्च, एकारादयश्चतारश्चोभये स्वरा उच्यन्ते। अइउऋळएएओऔ (क) ॥ ४ ॥

(च०) अथ समानसंध्यक्षराणामिति मिलितानां संज्ञामाह—सूत्रम्— 'उभयेस्वराः' हिपदिमिदं सूत्रम् । उभौ प्रकारावययो येपां ते उभये । उभयशब्दस्य प्रथमाबहुवचना-न्तम् । 'अइ ए' ॥ स्वराः स्वयमनाश्चितत्वेन राजन्ते शोभन्ते इति स्वराः । प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' 'स्नोविसर्गः' ॥ अकारादयः पञ्च—अ इ उ ऋ छ । चत्यार एकारादयश्च——ए ऐ ओ औ । एते उभये मिलिताः नवसंख्याः स्वरा उच्यन्ते

क्षराणीत्यन्वर्थसंज्ञावलादेव सन्ध्यक्षरसंज्ञासिक्षा तत्सञ्ज्ञाविधायकं सूत्रं व्यर्थामिति चेत्र, यकारादीनामिषि सन्धिजन्वाविद्येषेण सन्ध्यक्षरसञ्ज्ञा स्यादिति तत्रिरासार्थमिदं सुवम् । एषु च भागद्वयक्षस्वेऽपि नर्शसिंदवत् जात्यन्तराज्ञान्तत्वेन न भागकार्थम् । तेन अग्रे इदं वायो उदकमित्यत्र सवर्णदर्शितं न । अत्र वर्णपरिगणन-सञ्ज्ञाविधानरूपकार्यद्वयस्य वृद्धकुमार्शवरन्यायेन सिद्धेन् वाक्यद्वयम् ।

⁽च) उभये स्वरा इति । नतु ते स्वरा इत्येवं किमिति नोक्तम् । तच्छद्दस्य पूर्वपरामित्रित्वेनाका-रादीनामेव लाभादिति चेत्र । अनन्तरोक्तस-ध्यवराणामेव तच्छन्देन -परामर्शः स्यादिति सङ्काया निवृत्तये उभयप्रहणस्यावश्यकत्वात् । नतु स्वरा इत्येवास्तु अकारादीनामतुतृत्त्येव लाभादिति चेत् , न, उक्तयुक्तेः । अकारादय एकारादयश्च स्वरा उच्यन्त इत्यर्थः । यन्तु-अकारादयः पञ्च चत्वार एकारादय इति तत्र, अका-रादिषु न्यूनाधिकसङ्क्ष्याया असम्भवेन तद्यहणस्य अनावश्यकत्वात् ।

प्र॰) उभये इति । समुरायद्वयपरामर्शेकत्वादुभयबाब्दप्रयुक्तिस्तस्य च द्विबः चनान्तप्रयोगाभावाद्वर्णविवक्षया चा बहुवचनम् । समानसंज्ञकाः सन्ध्यक्षरसंज्ञकाश्चोभये वर्णाः स्वरसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः । ४ ।

अवर्जी नामिनः ।। अवर्णवर्जीः स्वरा नामिन उच्यन्ते(क) ॥५॥

- (च०) अथैतेष्त्रेव विशेषमाह--स्त्रम् । 'श्रवर्ज्ञा नामिनः' हिपदं स्त्रम् । अम् अवर्णं वर्जयन्तीत्यवर्जाः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णं ०' खोर्विसर्गः ॥ नामिन्शव्दस्य प्रथ-माबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं ०' 'खोर्विसर्गः' ॥ अवर्णवर्जा अकाराकाररहिताः स्वराः ह ई उ क ऋ ऋ छ छू ए ऐ ओ औ एते नामिन उच्यन्ते । नमनं नामः सोऽस्त्येष्विति ना-मिनः । अवर्णो नामी नोच्यते । छिपिन्यासे तस्य सरक्तवात् ॥ ९ ॥
- (प्र०) स्रवर्जा इति । अं अवर्ण वर्जयन्ति त्यजन्तीत्यवर्जाः अवर्णभिन्ना अवर्ण-त्वरद्विता वेत्यर्थः । अत्र केचित्काळानुसारिणश्चतुर्देश स्वरा दश समाना द्वादश नामिन इत्याहुस्तद्युक्तम् । उभयशब्दस्य सर्वनामत्वात्तेषां च बुद्धिस्थप्रकारवाचित्वात पूर्वोक्तस-मानसंज्ञकपञ्चवर्णसन्ध्यक्षरसंज्ञकचतुर्देणपरामशंकत्वेन वृत्तिकृद्वयाख्यानात्त्दभेदानामुपादा-राच्चतुर्देशत्वे द्वादशत्वेऽपरभेदपरित्यागे मानाभावात । तस्मात्पञ्च समाना नव स्वराः अष्टौ नामिनः तत्त्वरूभेदाश्च तत्तत्संज्ञकाः । ९ ।

अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः (ख) ॥

(च॰) अथ स्वरोपसंहारमाह-श्रानुकान्ता इत्यादि । तावदादौ स्वरा अनुकान्ता अनुक्रमेण कथिताः ॥

नतु यो नामिन इस्येव किमिति नोच्यते, शौनिपात इति वद् इकारमारभ्य आकाराग्तस्य प्रस्याहारेण ग्रहणादवर्णवर्जानां लाभातः ।

नच इकारोकारयोः संज्ञाशङ्कानिरासाय तदिति चेत्र, पूर्वसूत्रोक्तस्वरातुत्रृत्या तिरासादिति चेत् , स्यम् , नामिस्रव्ज्ञायाः पूर्व प्रत्याहारस्व्ज्ञाया अतुक्तस्वेन यावित्यनेनेकारायौकारान्तस्वरयोश्वस्यातुद्यात् । यदि तु व्याकरणस्यानादित्वमाभित्य प्रत्याहारादिसिद्धिस्तदैवभेव न्याय्यमित्यलं प्रव्यविते । नतु किमर्थम- कर्ज्ञा इत्युच्यते । अवर्णस्य नामिस्रव्ज्ञा माभृत इति । यदि स्यात् , देव इह इति "नामिनो रः" इति रः स्यात् । अनवकाश्चेनादव इति लेपशासी वाधिष्यते इति चेत् , कुले इत्यव नामिनः स्वर इति तुम् प्रसङ्का- रवर्ज्ञा इत्युक्तम् । स्वरा इति । उभये स्वरा इत्यतोऽतुवर्ज्ञमानाः स्वरसाव्ज्ञन कमये इत्युभयमहणातुवृन्त्या व्याख्ययम् । अथवा सव्ज्ञायाः स्वन्नान्तरासम्भवात्पूर्वत्र सव्ज्ञापरमिष्टिस्तप्रवणमेवेहातुवृत्तम् , अर्थात् सव्ज्ञित्यरं सम्पयते इति स्वरसाव्ज्ञन इत्यर्थः । नामिप्रदेशा 'नामिनो रं' इत्यवमादयः ।

(ख) अतुक्रान्ता इति । क्रमेणोक्ता इत्यर्थः । प्रत्याद्वारिति । अवादीनां शिष्यैर्पाद्वयितुमिच्छया इत्यर्थः । अतुक्रामतीति । क्रमेणाच्छे इत्यर्थः ।

⁽क) स्वकानामिन इति । अं वर्जयन्तीत्यवर्जाः । 'कार्येऽण्' इत्यण् ।

अथ प्रत्याहारजियाहियषया व्यञ्जनान्यनुक्रमिति ॥

(च०) अथ व्यञ्जनान्याह-व्यञ्ज्यन्ते प्रकटीक्रियन्तेऽथाः प्रत्याहारा वा एभिरिति व्यंजनानि ॥ कया ? प्राहयितुमिच्छा जिग्राहयिषा प्रति कार्यं कार्यमाह्रियन्ते आनीयन्ते इति प्रत्याहारा अवादयस्तेषां प्रत्याहाराणां जिग्राहयिषा प्रत्याहाराजिग्राहयिषा तया प्रत्याहारिजग्राहयिषया कृत्वा व्यंजनान्यनुकामति अनुक्रमेण कथयति ॥ ७ ॥

(प्र०) ष्ठकानुवादपुर्वेकसुत्तरग्रन्थं सम्बध्नाति । अनुकान्ता इत्यादि ग्राहयितुमिन च्छा जिग्राहयिषा प्रत्याहाराणां जिश्राहयिषा तया ।

ह्यवरल ॥ जणनङ्म ॥ झढघघम । जडद्गव ॥ खफछठथ ॥ चटतकप ॥ दावस ॥ आद्यन्ताभ्याम् ॥ प्रत्याहारं जिद्यक्षता आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा प्राह्यः । आदिवर्णोऽन्त्येन गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्याहारः । तथाहि—अकारे। वकारेण गृह्यमाणाऽवप्र-त्याहारः (क) ॥ ६ ॥

(च०) कानि तानि व्यञ्जनानि। स्त्रम् हश्च यश्च वश्च यावत्सश्च इति ह्रन्द्रः, प्रथम्माबहुवचनान्तम् । सांकेतिकम् । हय यावदाचन्ताभ्यां द्विपदम् । आदिश्च अन्तश्च आर्ः चन्तौ ताभ्याम् । तृतीयाद्विवचनान्तम् 'अद्धि'॥ अथवा पद्धमीद्विवचनान्तम् ॥ यहा द्वयवरहेति त्रयख्विश्वदांप प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि पदानि । 'आद्यन्ताभ्यां' तृती । याद्विवचनान्तम् । एवं चतु खिशत्पदं स्त्रम् ॥ केचित्तु आचन्ताभ्यामित्येकपदं स्त्रं पृथक् मन्यन्ते ॥ क ख ग व क हति क्रमं विद्वाय हयवरहेति क्रमः प्रत्याहारग्रहणार्थं कृतः । प्रतिकार्यमाहियते हति प्रत्याहारः तं प्रत्याहारं जिघूक्षता ग्रहीतुमिच्छता छात्रेण पुरुषेण वा आद्यन्ताभ्यां कृत्वा आद्यन्तवर्णाभ्यां सह एते हकारादयः सकारपर्यन्ता वर्णाख्य-

(क) हयवरक्ष इत्यादीनि । अयं व्यञ्जनःनामतुक्तमः । एष्ट्रकार उचारणार्थः । अनेन क्रमेण एते वर्णो क्षेयाः । इहापि पूर्ववद्विभक्त्यनुत्यात्तिः ।

माध्यस्तु इहाण्यर्थस्याऽविविचितःबाद्विभक्तेरतुत्पिचित्रंवा छान्दसः । एवं सर्वत्राप्यविभक्तिकानिर्देशे त्रेयः—इत्याह ॥ सञ्ज्ञास्त्राण्येतानि । आयन्ताभ्यामित्यनेनैकवाक्यत्वात् । हकारोपदेशस्य कलन्तु अवहवेलेऽवादी प्रहणामिति बोध्यम् । नतु रेफस्य यपशत्याहारान्तर्भावत् कुण्डं रथेनेत्यादा वापदान्तस्येति पश्चे रेफ: स्यात् । भडहद इत्यत्र च रहायपो हिरिति हित्वम् । कथ्यते । भइहद इत्यत्र रहायपो हिरिति हित्वम् । कथ्यते । भइहद इत्यत्र रहायपो हिरित्यनेन रस्य हित्वे कृते रिलीपो दीर्घश्चेति रजीपे च पूर्वहकारस्य स्वरत्वान्भावात्र दीर्घ इति कुण्डं रथेनेत्यत्र चातुनासिकस्यातुस्वारस्य स्थानेऽतुनासिका एव यमा भवन्तीत्यर्थस्यान्यविक्तस्याननुनासिकत्वादनुनासिकानुस्वारस्य रकारो न भवतीत्यर्थः ।

भ्राद्यन्ताभ्याम् । सञ्ज्ञास्त्रभिदम् । आदिश्वान्तश्रायन्तो ताभ्यामायन्ताभ्याम् । आयन्ताभ्यां कृत्वासध्यस्था वर्णा ग्राह्याः । तथाचायन्ते सध्यस्थानां सञ्ज्ञाति कालितम् । नतु आयन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयाविनः
समुदायस्याक्षेपस्तस्य च ग्रुगपह्नस्ये प्रयोगाभावात्तद्वयवेष्ववतरन्ती सञ्ज्ञा मध्यमेषु विश्राम्येत्, नत्वाद्यन्तः
योः, सञ्ज्ञास्वरूपान्तभीवेन तयोः पाराध्यानिर्णयात् ,ततश्चावहसादिग्रहणे आयन्तयोर्प्रहणं न स्यात् , इतिः
चन्न, तन्त्रावृत्योरन्यतरदवलम्ब्याद्यन्ताभ्यो कृत्वाऽयन्ताभ्यो सह मध्यस्था वर्णा माह्या इति व्याख्येयत्वाः
त । तत्र मानं 'चपा अवे' 'झादवे'इत्यादिनिहेंग्नाः । 'हसेऽहंस' इत्यत्र हकारपर्यग्रदासश्च । नद्यायन्तयोरप्रहणे

खिशद्धसा प्राह्याः । प्रत्याहारं व्यक्षयन्नाह्-आदिवर्णः सादौ वर्णः सादिवर्णः सोऽयमन्त-स्थेन वर्णन अक्षरेण सह गृह्यमाणः उच्चार्यमाणो वा अवप्रत्याहारादिस्तन्नामा प्रत्याहार उच्यते । तदेवाद्यन्तकं वर्णात्मकमेव नाम यस्य स तन्नामा ॥ अकार इत्यादि छगमम् । न वरम् ॥ ६ ॥

(प्र०) द्वाद्यन्ताभ्यामिति । प्रत्याहारा इति अधिकारस्त्रं पूर्वतोऽनुवर्तते । तत-श्वाद्यन्ताभ्यां वर्णाभ्यां गृद्धमाणाः प्रत्याहारसंज्ञका भवन्ति संज्ञाविधानसामध्यांते मध्य-गानामाद्यन्तवर्णानां च ग्राहका भवन्तीत्यर्थः । तावाद्यन्तमागौ तज्ञामा । वस्तु-तत्तु आद्यन्तेति साङ्कृतिकं पृथक् । ततश्चाभ्यामाद्यन्तवर्णाभ्यां गृह्यमाणा आद्यन्तवर्णसंज्ञका इत्यर्थः । आद्यन्तवर्णो नाम यस्य स तथा । ६ ।

स च अइउऋरुएऐओओहियवरलञ्जानङमझढघघमजडद्गव इति अवप्रत्याहारः । चटतकप इति चपप्रत्याहारः झढवघम इति झमप्रत्याहारः ।

हकारस्य द्वित्वप्रसक्तिः । अथवा'आयन्त आभ्याम्' इति पदच्छेदः। आयन्त इति अविभक्तिकम्, आभ्यामिति महार्थे तृतीया । इदं शब्दस्त आधन्तवाचकः सानिध्यात् । पूर्वपक्षरीत्या समूदायाक्षेपप्रकारस्तुक्तः । तत्रश्राय न्ती वर्णी मध्यमानामाभ्यां सहितानां सञ्ज्ञाः स्युरिति यावत् । यद्वा 'आयन्ते। आभ्याम्' इति च्छेदः, स्त्राबादेशे लोपशि च कृते छान्दसत्वात्सान्धः । सञ्ज्ञा प्रदेशाः 'चग अवे जगः'इत्यादयः। एतत्सूत्रेण कृता सञ्ज्ञा प्रत्याहार भारदेन व्यवद्वियन्ते, प्रत्याद्वियन्ते सङ्ख्यिन्ते वर्णा अन्तेति व्युत्पत्तेः । यदि सञ्ज्ञापदेशेष्वेवायन्ताभ्यामवयवाभ्या सद्भान्यायेन समुदायातुकरणमुच्यते तदा मास्त्वदं सूत्रमिति कोचित । जिघुत्ततेति । प्रहीतुमिच्छता शिष्ये-ेगीत शेषः । एते वर्षा इति । अकारदारभ्य सकारान्ता इत्यर्थः । भ्रादिवर्षः इति । अकारादिर्वकारादिना संयुज्यमाने। यदुच्चारणः स्यात् तत्सञ्ज्ञ एवाबादि: प्रत्याहारः स्यादित्यर्थः । तथाहि हाति । निदर्शनार्थेः Sन्ययमिदम् । अकार इति । आदिमं वकारमतिक्रम्य वकारेणाते प्रसिद्धपरिप्रहार्थमुक्तम् । स चेति । अ-बपत्याहार इत्यर्थः । इति शब्दः प्रत्याहारसमाती । उपसंहरति-एवं यत्र यत्रेति । एवमिति प्रकारेडव्य-यम् । अपना पकारेण यास्मन यास्मन सूत्रे येन येन पत्याहारेण कर्य्य स स प्रत्याहारस्तिसन् तस्मिन् सूत्रे प्राह्म इत्यर्थः । सङ्ख्यानियमस्त्विति । तुर्हेतौ यस्मादेतावन्त एव प्रत्यहारा इति सङ्ख्यानियमोऽत्र नास्ति । तद्ग्राहकस्त्राणां वक्षमाणवात्रियतायन्तादिवर्णज्ञानस्य तदायनत्वानात्रिक्तवणे च गौरवापातादिति भावः । सङ्ख्याया नियमो वा नास्ति, उभी नजी पकृतार्थमतुगमयत इति प्राहकसूत्राणां वियतत्वात्प्रत्याहाः राणामि मङ्ख्यानियमोऽस्तीत्यर्थः । सचैवम् "एकादिवर्णाद्रलभाः सताः स्युद्धीभ्यां मकारोऽय पत्नी चतुर्भ्यः । षड्भ्यः स आयखरानित्यतात्र सारस्वतीयोत्तरस्त्रतः स्यादि"ति । अस्यार्थः-बलभा वकारलकारभकाराः, सताः सतकाराः। एकस्मादादिवर्णात्स्युः-भवन्ति । अव इल झम छत इति । तथा मकारो द्वाभ्यामादिवर्णाभ्यां स्यात् । अमयमेति । अथ पवै। पकारबकारी चतुःर्भः स्तः । यप झप खप चप हव अब झव जब इति । तथा सः सकारः बड्भ्य आदिवर्णेभ्यः स्यात । इस वस रस झस खस श्रम इति । अत्रेषु प्रत्याहारेषु आयक्षरानित्य-ता आदिवर्णानियमः सारस्वतीयोत्तरसूत्रतः सारस्वतसम्बन्धीनि यान्युत्तरसूत्राणि वक्ष्यमाणसूत्राणि तेभ्यः स्यादिस्यर्थः । तेषु हि ये उपात्ता आदिवर्णा ते एव तत्प्रत्याद्वारप्रयोजका नान्य इति भावः । तथाहि अ --अवकुष्वन्तरेऽपि । इल—िबलात् षः सः कृतस्य । झम-हो झमाः । छत-नः सक् छते । अम-अमे अमा वा । यम-तुमयमः । यप-यमायपेऽस्य । झप चप-झगनां जवचपाः । खप-शसात् खपाः । अत-आ-आ-दवे कोपश्। झव जब—झबे जबाः। हव—हवे । हस—हसे Sर्हसः। वस-रुदादेश्वतुर्णी ह्रसादेः । रसः-उरसे । झस खस—खसे चपा झसानाम् । शस—शसाखपाः । इति । पत्याहारपपञ्चस्तु लायवेन शा-कापवृत्त्यर्थः।

जहदगन इति जनप्रत्याहारः । एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारणे कर्यं भ-वति स स तत्र तत्र याह्य: । प्रत्याहाराणां संख्याऽनियमस्तु नास्ति ॥

(च॰) स च अवप्रत्याहारः इत्येतावत्संख्याक इत्यमुना प्रकारेणैतावता एकोनित्रिः शहर्णप्रमाणा संख्या बाबत्सम्मवते अवति । आकारादिसवर्णप्रहणानु चहुविशहर्णप्रमाण-संख्या यहव सः । एवं चटतका इति पञ्चसिरक्षरैः चपप्रत्याहारो भवति । आचन्तयोश्च-कारपकारप्रहणेन चपः । एवं झडववम इत्याद्यन्तथोर्झकारमकारयोर्घहणेन झवः । एवं ज-बदगब इत्यन जकारबकारयोर्धहणेन जब: । एवसमुना प्रकारेण यम यन्नोताहरणे येन येन प्रत्याहारेण सह क्ष्ट्यं कार्यं भवति स स प्रत्याहारस्तत्र तत्रोदाहरणे प्राह्यः ॥ प्रत्याहारा-णां संख्यानियमस्तु नास्ति दत् इयन्त एव प्रत्याहाराः सन्तीति ॥ केऽप्याहुः अनियमं व्या-वर्तियतुमाइ--संख्येति । अयमर्थः न नियमः अनियमः संख्याया अनियमः संख्यानि-यगः । प्रत्याहाराणां संख्याया अनियमो नास्ति । कि तर्हि नियम एव ॥ कथमाह-यतः । 'हसो झबो जबरुचैव यपो अब इलखाः । घमो झसः खतः प्रोक्तो झसश्च छत ईरितः । यमो हवः खपश्चोक्तो डबश्च हम इब्यते । रसो वसः शसः ख्यातो झपो अव खदाहतः ॥ क उच्यते ततः प्राज्ञेः प्रत्याहारा उदाहताः । सीन्ना एते स्फुटं ज्ञेयास्तया चान्ये यथामः तिः ॥ यदि वा-भन्नलत एकैकस्मात् द्वाभ्यां मः स्यात्पवी चतुभर्यः स्तः । सःष ह्यः स्यादित्यं प्रत्याहारास्तु विश्वतिर्देयाः' ॥ झभ, अब, झल, छत, यम, धम, यप, झप, खप, चप, अब, हब, जब, अब, हस, बस, रस, अस, खस, बास, एवमेते विश्वतिः प्र-्याहाराः ॥

(प्रः) सङ्ख्यानियमस्ति । एतावन्त एवेति सङ्ख्यायाः नियसः । प्रतिकार्थंमाहरणात्कार्थाणां चानन्तत्वान्नियमाभाव इत्यर्थः । केचित्तु यत्र यत्र येन येनेत्युक्त्याऽनियमप्रसङ्गमाहुः । सङ्घयेति अनियमः आनन्त्यं नास्ति विश्वतित्वेन नियमात् । तदुक्तमः ।
''भव तळ एकेकस्माद्द्राभ्यां मः स्यात्पवौ चतुभ्यंस्तः ॥ सः पद्भ्यः स्यादित्यं प्रत्याहाराश्च विश्वतिक्तेयाः" इति । तथा हि । शब्, अव्, छत्, हल्, यम्, जस्, झप्, चप्,
खप्, यप्, अब्, हृद्, झब्, जब्, जस्, हस्, वस्, रस्, खस्, शस्, ननु भोस्प्रसृतिप्रत्याहाराणामनेकेषां कथिषव्यमाणत्वात्कथं विश्वतित्वम् । न च वर्णसमाम्नायस्त्रस्थवर्णे विश्वतित्वमिति वाच्यम् । औ निपात इत्यादावेकस्वरत्वप्राप्तये औ इत्यस्य वर्णसमाम्नायस्प्रस्थैरेय वर्णेः प्रत्याहारस्य ब्रहोष्यमाणत्वादिति चेत्सत्यम् । वर्णसमाम्नायप्त्रस्थहत्विश्वतित्वनित्यतात् । अन्यथा रप्तत्याहाराधिक्ये एकचत्वारित्रान्नियमोऽपि न स्थात् ।

ह्रा ठयञ्जनानि ॥ हकारादयः सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति । । स्वरहीनं व्यञ्जनम् ॥ तेष्वकारः सुखोचारणार्थस्वादित्संज्ञकः(क)

⁽क) हसा व्यञ्जनानि । एत एव । नान्येश व्यञ्जनसञ्ज्ञा इत्यर्थः । इसा इति बहुनचनन प्रत्याहा रसञ्ज्ञा प्रत्येकं दर्शयति । स्वरहीनिभिति । स्वरेति भावप्रधानो निहेशः । तेन स्वरत्यद्वीनिभित्यर्थः । अन्य-था स्वरागामित स्वरहीनत्वात् व्यञ्जनसञ्ज्ञातिप्रसञ्यते । तेष्टिवति । हकारादिषु हृत्यर्थः । अर्थशब्दः प्र-याजनवाची । अकारेण सता व्यञ्जनसमुदायः सूच्चरी भवति । नत्वन्यथा ।

- (वः) अथ हसानां संज्ञामाह स्त्रम्-'हसा व्यक्षनानिः। हसकाब्दस्य प्रथमाबहु-वचनान्तम् 'सवर्गेः' 'स्त्रोविसर्गः' ॥ व्यव्ज्यन्ते प्रकृटीक्रियन्ते अर्था यैस्तानि व्यक्षनानि । अथवा, विगतमंत्रनं स्वरुक्षणं येभ्यस्तानि । प्रथमाबहुवचनान्तम् । जस् । 'जस्त्रसोः शिः' 'नुमयसः' 'नोपधायाः' 'स्वरृष्टीनंः' हकारमारभ्य सकारं यावत्त्रयश्चिष्ठादक्षराणि हसाः हसर्स्ज्ञानि प्रोच्यन्ते । द्वितीयनाम्नि व्यक्षनानि प्रोच्यन्ते । व्यक्षनलक्षणमाह-'स्व-रृष्टीनं व्यक्षनम्' यत्स्वरृहीनं तद्व्यक्षनं यत्स्वरृभ्यो हीनं रृष्टितम् । यद्वा स्वरृभ्यो हीनं व्यतिरिक्तम् अन्यत् । यद्वा स्वरुव्यक्षनं यत्स्वरृभ्यो हीनं रृष्टितम् । यद्वा स्वरृभ्यो हीनं व्यतिरिक्तम् अन्यत् । यद्वा स्वरुव्यक्षनस्त्राः १ इत्याह—तेषु व्यव्यक्षनरः क्ष्यते ॥ ननु हकारा-दयः सस्वरा वर्णाः कथं व्यव्यक्षनस्त्राः १ इत्याह—तेषु व्यव्यक्षनेषु अकारः छस्त्रोच्चार्याः रृष्टावत् । छस्त्रेनोच्चारणमेव अर्थः प्रयोजनं यस्य स छस्त्रोच्चारणार्थस्तस्य मावः छस्त्रोच्चार्यार्थस्वं तस्मात् । इत्संज्ञः ॥ ७ ॥
- (प्र०) ह्सा इति । हस्प्रत्याहार संज्ञान्वर्णान स्वाविधीयते तदेव विवृणोति । हकारादय इति । हसप्रत्याहारहारेणीव व्यञ्जनव्यवहारे सिद्धे व्यञ्जनसंज्ञाभिधानं
 पूर्वप्रसिद्धसंज्ञासंग्रहार्थे विगतं व्यञ्जनं स्वररूपं यस्मात्तत् व्यञ्जनम् । तदेवाह । स्वरहोनमिति । स्वरेभ्यो हीनमन्यत् रहितमिति व्याख्याने तु आत्माश्रयापत्याः स्वरेषु स्वराभावात्तेषामपि व्यञ्जनत्वमापद्येत । भावप्रधाननिर्देशात्स्वरत्वहीनमिति वार्थः । नज्ञ
 हसा व्यञ्जनानीत्युक्तत्वाद्धसान्तर्वतिनोऽप्यकारस्य व्यंजनत्वं स्यादत् आह । तेष्विति ।
 अश्विशेहारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्सरित्ररणार्थोपात्ततरेरिव तिन्नवृत्तो पुनः स नोपादेय हत्यर्थः । पति गच्छतीति इत् गत्वर इत्यर्थः । ७।

कार्यायेत् ॥ प्रत्यवाधितिरकः कस्मैनिकार्याये। श्रायमाणो वर्ण इः संज्ञो भवति ॥ यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः ॥ वर्णाद्दीनं लोपः ॥ वर्णावरोधो लोपण् ॥ मिन्नवदागमः ॥ शत्रुवदादेशः ॥ स्वरानन्तरिता हसाः संघोगः ॥ कुचुदुतुषु वर्गाः ॥ उकारः पञ्चवर्णपरित्रहणार्थः (क) ॥ १५ ॥

⁽क) कार्यायेद् इति । कर्मण चतुर्थी । तुमोऽप्रयुक्तस्य कर्मणीति वचनातः । वर्णानामायोच्चारणं द्विधाः कार्यार्थे अवणार्थञ्चेति, कार्यार्थे यथा-डङिसिङस्ङीनां ङकारो ङिति ङितां यिदित कार्यार्थः । अन्वणार्थो यथा-इकारादिषु अकार इति । एति गच्छतीति इत् । इण्गतावस्मादिक्षप् । इस्वस्य पिति कृति तुन्मिति तुक् । आञ्चिनाशीर्थ्यथः । अञ्च हुर्जीकेशकराः—यनु—प्रस्ययायितिरिक्त इति प्रस्ययाद्यः प्रस्ययामादिशास्तदितिरिक्त इति तदिष् पकृतानुपयुक्तस्य हुपिखितम् । यद्याप्रहस्तदेत्थं योज्यः । प्रस्ययादिषु अतिरिक्तः कीर्किकः सिद्धप्रयोगोच्चारणादिषिक इति कथिक्षरमाचो प्रन्थ इति । लोपस्वरूपमाहि — वर्षादर्शनं लोप इति । वर्णानां अवणत्वेन स्वत एवादर्शनान्तविधेद्यिः अवणार्थः । वर्णायवणित्यर्थः । स्वानुष्टवारणप्रवृत्त्यनन्तरं कार्यान्तरप्रवृत्तिप्रतिवन्धको वर्णविरोधः । सं लोपस्को मवति । वर्ण विरुणद्धीः ति वर्णविरोधः । लोपस्वरूपस्वार्थः । स्वानुष्टिक्तप्रस्वार्थः । लोपस्वरूपस्वार्थः । स्वानुष्टिक्तप्रस्वार्थः । लोपस्वरूपस्वार्थः । लोपस्वर्णानिर्यार्थः । लोपस्वर्णानिर्यार्यः । लोपस्वर्णानिर्यार्ये । लोपस्वर्णानिर्यार्थः । लोपस्वर्णानिर्यार्ये । लोपस्वर्णानिर्यार्ये । लोपस्वर्णानिर्यार्ये । लोपस्वर्णा

इतो लक्षणमाह—'कार्यायेत्' । द्विपदं सूत्रम् । कार्यशब्दस्य चतुर्थ्येकवचनान्तम् । 'हेरक्' 'एअय्' 'सवणं॰' 'स्वरहीर्नं॰'॥ इत् पति गच्छति इत् । प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेः' परद्वये न संधिः 'अह ए'॥ प्रत्ययादीति। आदिशब्दात प्रत्ययागमादेशोपदेशेभ्यो-ऽतिरिक्तोऽधिकः प्रत्ययादितिरिक्तः। अन्प्रत्ययादिः आगमातिरिक्तः । नुडागमादिः उपरेशः शिष्याख्याख्या हथवरलेत्यादिः आदेशः 'पुसोऽद्यक् 'इत्यादिख्यः पुत्र कस्मैचित्कार्यायो-च्चार्यमाणो वर्णं इत्संज्ञकाऽनुबन्ध संज्ञको भवतीति॥ इत्यमाह्-यस्येत्संङ्गा तस्य लोपः क्रियते। उच्चरितप्रव्वंसिनो ह्यनुबन्धा इति॥ लोपलक्षणमाह-वर्णाद०॥ वर्णानामक्षराणा-मद्दीतमविलोकनं प्रध्वंसाभावो लोप उच्यते॥ वर्णानां विरोधः संधिकार्यवर्जनं यस्मिन् स लोप एव लोपश् कथ्यते । एकं वर्ण विनाशयत्यन्यस्योत्पत्ति प्रतिबध्नातीति लोपश् । तः त्कार्ये-'लोपिक पुनर्न संधिः' । यथा-त आगता इत्यादि ॥ आगच्छतीत्यागमः॥ कागमो मित्रवत् । यथा मित्रं मित्रस्य समीपे आगत्योपविश्वति तथागमोऽध्यायाति । यथा 'नः सक् छते' हति समादिः ॥ आदेशः शत्रुवत् । यथा शत्रुः शत्रुं विनादय तत्स्थाने तिष्ठति तथा आहेशोऽण्याहेशिनं विनायय तस्य स्थाने भवति । शसः सकारस्य नकारा-देशवत ॥ अथ संयोगसंज्ञामाह—स्वरानन्तरिता० इति । अन्तरं जातं येषां तेऽन्त-रिताः न अन्तरिताः अनन्तरिताः स्वरेरनन्तरिताः स्वरानन्तरिताः स्वरान्तर-रहिता ईहशा हसा व्यक्षनवर्णाः संयोगसंज्ञा उच्यन्ते । अत्र बहवचनं जात्यिभप्रायेण । तेन द्वयोरिप हसयोः संयोगसंज्ञा स्यात् । यद्वा हसौ च हसाश्च हसाः एकशेषः समासः । संयोगकार्यं तु 'संयोगान्तस्य छोपः' इत्यादि ॥ वर्गसंज्ञामाह—कुचुदुतुपु इति । कुश्च चुश्र दुश्र तुश्र पुश्र कुचुदुतुतु प्रथमाबहुवचनान्तम् । सांकेतिकम् । वर्गाः प्रथमाबहुवचना-न्तम् । 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्रोविसर्गः' ॥ एते पञ्च वर्गसँज्ञका भवन्ति । तत्कार्ये 'स्तोः श्रुभिः श्रः' हुभिः हुः' 'कुष्वोः ४क×पौ वा' इत्यादि । डकारे हेतुमाइ—डकारः स्वरेषु पञ्जमी मात्रा उकारस्तेन कु इत्युक्ते कलावङ । चु इत्युक्ते चछजसन । दु इत्युक्ते टठड-डण । तु इत्युक्ते तथद्रधन, पु इत्युक्ते पफरमम इत्येतानि [स्त्रीकिकपाठे] पञ्च पञ्चाक्ष-राणि गृह्यन्ते ॥ १५ ॥

(प्र॰) इत्संज्ञासुन्नमाह । कार्यायेति । ताद्रश्यें चतुर्थी । कार्यार्थं च प्रत्यया-दिब्वेवेति प्रत्ययाद्यतिरिक्त इत्युक्तम्। प्रत्ययाद्य इति तद्गुणसंविज्ञानात् बहुन्नीहेः प्रत्यया-

स्वरानन्तरिता हताः संयोगः। अन्तर्मध्यमगादित्यन्तरितस्तदन्योऽनन्तरितः।

स्वरोऽन-तरितो येवां ते तथा। स्वररिहताः हसाः संयोगसञ्जाः स्युः। ययपि अनन्तरा हसाः संयोग इत्येतावतैषेष्ठासिद्धिस्तथापि स्वरशस्य इतशब्दश्च स्पष्टार्थो । स्वरानन्तरिता इति किम्। पनसम्। हसा इति किम्। तितवःभ्याम्। महासञ्जा चेयं संयुज्यतेऽअस्मिन् समुदिये वर्णा इत्यन्वर्धसञ्ज्ञा विज्ञानार्थाः। तेन समुदिये वाक्यपारिसमाप्तिनं प्रत्येकम् तथा च दृशस्करोतीत्यादौ न लोपः ककारादेः। इसा इत्यविव स्थितं जाती वा। तेन द्रयोरिष संयोगसञ्जा। तत्यदेशाः 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यादयः।

कु चु दु, तु पु वर्षाः । एते वर्गसञ्जाः स्युः । कलम् । वर्गो वर्ग्येण सवर्णं इत्यादि उदित्सवर्णे गृह्णा-ति न वर्णमात्रमिति परिभाषाज्ञापनार्थे उकारः । अस्मादेगोदिकरणात्कादीना पञ्चानां सवर्णसञ्ज्ञापि ः 'व्य-कारात्पञ्चमो वर्णस्तमाद्वः पञ्चकप्रदे । उकारस्तत्र विख्यातो नान्यो भवितुमईति' इत्याद्वः ।

गमादेशधातुस्त्रगणाणादिवार्तिकिळिङ्गानुशासनादीनि गुद्धन्ते । एम्योऽतिरि को मिन्नस्तत्र वर्तमानोऽप्यतत्कार्थकारी कार्यायेतरच्यावृत्तिस्थानानियमनुमागमाद्यथादिरूपायेत्यर्थः । अ थवा । प्रत्ययः प्रतीतिः प्रयोज्यवृद्धबोधस्तस्यादिः प्रयोजकवृद्धप्रयोगस्तद्रद्वितः च्यवहारावः स्थायामवर्तमान इत्यर्थः। इत्संज्ञकस्य लोप इत्येव वक्तव्ये यस्य तस्येति प्रहणं सर्वस्येत्संज्ञः कस्य लोपार्थम् , अन्यथा निद्धप्रभृतीनामित्संज्ञकानां लोपलक्षण आदेशे क्रियमाणे षष्टीः निर्दिष्टस्येत्यन्त्यस्येव स्थात् । यस्यतस्येत्युक्तौ च शब्दाधिक्याद्योधिकप्रमिति स्थायाः त्यवदिकासिद्धिः । नानर्थकेऽऽलोन्त्यविधितित्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनामावाद् भाष्येऽः नुक्तत्वादनाश्रयणात् ॥

कोस्टबस्याट —सर्गोति । वर्णानां अनुगत्वेत स्वतः एवाद्दामानतिवेशेर्हक्षिः अ-वर्णार्थः । एकं वर्णे विनादयापरोत्पत्तिप्रतिबन्धाद्वर्णास्यां विरुध्यते वर्णो विरुणिद्ध इति वा दर्णविरोधः ॥

स्वरानन्तरिता इति । स्वरेरकारादिभिरनन्तरिता अञ्यवहिताः हसौ च इसाश्च हसा इत्येकशेषाद्द्वयोरिष स्वराज्यवहितयोः संज्ञा । संयोग इत्येकवचनेन वृक्षा वनिम तिवत्समुदायसंज्ञा । कुचुदुतुषु इति । वज्यन्ते छखग्रहणार्थं विज्ञातीया पृषु प्रसारवर्जनाद्वा वर्गाः सजातीयवर्णसमूहास्तद्गाहका इत्यर्थः। संज्ञान्वर्थक्यादुकारानुवन्धित्वाच्च पञ्चवर्ण-माहित्वम् । तथोक्तम्—"अकारात्पञ्चमो वर्णस्तमाहुः पञ्चकग्रहे ॥ उकारस्तत्र विख्यातो नान्यो भवितुमईति" ॥ इति । १९ ।

अरेदोन्नामिनो गुणः ॥ नामिस्थानिकाः अर् ए ओ एते गुणसं-इका भवन्ति (क) ॥ आरेऔ वृद्धिः ॥ आ आर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञा भवन्ति (ख) ॥ १७ ॥

(क) ऋरदो नामिनी गुमाः । अर् च एच्च ओश्रेपां समाहार अरदो । समाहारस्वैकः वादेकत्वे हिगु-हन्द्राविति नपुंसकत्वेऽपि ह्रस्यो न भवत्यत्र 'सञ्ज्ञः पूर्वकविधेरानित्यत्वात् । 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरानित्यः' इत्युक्त-त्वाच । तपरत्वं त्रिमात्रानिवृत्तये । तेन चेता स्तोतित्यादो हिमात्र एव । स्पष्टार्थे वा । 'गुण' इत्यस्य स्थाने 'अरदो नामिन' इति वक्तव्ये यत्सञ्ज्ञापणयनं तद्गुणविधेरिनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'सिणोति' इत्यादौ।पच्चे गुणाभावः सिद्धाति । यद्वानेकप्रयोजनमुह्दियं सञ्ज्ञाविधानमुचितम् । तेन 'मिर्देर्गुणः' 'ऊञ्छेगुणः' इत्यादी-नि प्रयोजनान्तराण्यतुमीयन्ते ।

नामिन इति । वष्टचन्तमस्ति । नामिनः स्थाने गुणो भवतित्यर्थः । नतु—गायित ग्लायतीत्यादी स-न्ध्यक्षराणां गुणः स्थात् । उच्यते । एकारस्ये कारस्य च्य सत्यसति वा गुणे विशेषता नास्ति । औकारान्तस्तु धातुर्नोस्ति । अस्तु वा धातुरीकारान्तः । औकारान्तोपदेशसामध्यांत्र भिष्ठपतीति । न च ति आयादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । 'यं विशि पत्यु-पदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाध्यते यस्य तु विधोनीमित्तमेव नासो बाध्यते' इति न्यायात् । गुणं प्राते हि ऐका-रोपदेशोऽनर्थकः, 'क्ले' इत्यस्याऽपि सुवचत्वात् । आयादेशस्य तु निमित्तमेवास्ति । अतः परिशेष द्वणीव-वैदर्णानां स्थाने अर् ए ओ यथाक्षमं गुणसञ्ज्ञका भवन्तीति कालितम् । गुनपदेशाः गुणं इत्यादयः ।

(ख) म्रा रे म्री वृद्धिः। पदद्वयमिदम्। आश्च आर् च ऐश्व क्षेत्रेकां समाहारः, अरेओ। नर्षु-बकत्वेऽपि संज्ञापूर्वकत्वाच हस्वः। एते वर्णा वृद्धिसञ्ज्ञकाः स्युः। आकारपवलेचे च 'निपातः' 'मानैः' होत लिक्के । अविभक्तिको था निर्देशः। 'आदिस्वरस्य निगत्यारे औ' हति वक्तव्ये यत् सन्ज्ञाविधानं तत् (च०) अथ गुणसंज्ञामाह—'श्ररेदो'० । अर् च एत् च ओत् च ओदोत् प्रथमावहुनचनान्तम् सांकेतिकन् । अत्र तपरकरणमसंहेहार्थम् । नामिनः षष्ट्येकवचनान्तम् ।
'स्वरहीर्नं । स्वितिकर्गः' ॥ गुणः प्रथमैकवचनम् । 'स्वितिकर्गः' ॥ मध्ये—'हदे' 'उओ' ॥
यद्वा अर् प्रथमैकवचनान्तम् । गुणः प्रथमैकवचनान्तम् । इति पञ्चपदं वा सूत्रम् । नामिन्यानिका नामिनां स्थाने जाता त्रकारस्य क्रकारस्य च अर्, हकारस्य ईकारस्य च प्,
ढङारस्य कारस्य च ओ, एते च अयो गुणस्त्रका भवन्ति । स्कारस्य इकारस्य च प्,
ढङारस्य अल् गुणः । तत्कार्याणि 'गुणः' 'उपधाया स्वाः' हत्यादीनि ॥ अथ वृद्धिः
स्वामाह—'आएँ आँ ०' इति । आ च आर् च ऐ च औ च आरे औ प्रथमावहुवचनाः
न्तम् । सांकेतिकत्वादिभक्तिकोयः । 'वृद्धिः' प्रथमैकवचनान्तम् । अथवा चा प्रथमैकवः
चनान्तम् । आर् प्रथमैकवचनान्तन् । ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । अथ्या चा प्रथमैकवः
चनान्तम् । पुर्व पञ्चपदं सृत्रम् । अकारस्य आ वृद्धिः । क्रकारस्य आर् वृद्धिः । इन
र्णस्य प्कारस्य ऐ वृद्धिः । उनर्णस्य ओकारस्य च ओ वृद्धः । पुते चत्वारो वृद्धिः इका
इच्चन्ते। त्रकारस्य कारयोः सावण्यादेव स्वारस्य स्वितः। तत्कार्यणि आदिस्वरस्य किर्णते
वृद्धः 'आतोर्वासिकः' 'अत उपधायाः' इत्यादीनि ।। १० ॥

(प्र०) ध्रारेदो नामिन इति स्थानषष्ठी ॥ अनिवतसम्बन्धायास्तस्यास्तर्यास्तर्यात् । एते चानिर्दिष्टस्थाना गुणस्वेन विधीयमाना नामिन एव स्थाने भवन्तिस्थाः । विपरोत्ति-रैशो नामिन्वकारादध्वर्थः । तेन अर् अ ऋस्थाने एवेत्यादिश्रयं एव नामिनः । हुकारस्य त्वज् सावण्यात् । तत्रश्च याति गोयतीत्यादौ गुणाप्रसङ्घः । विवर्तमनयोर्मध्यपाठाज्ञामिनो नानुवृक्तिः ॥

आरे औ इति । आ इति द्विमात्रप्रहणसामध्यांत्र इस्वस्य वृद्धिगंजा आका-रस्य आकारो वृद्धिः शेषं पूर्ववत् ॥ १७ ॥

अन्त्यस्वरादिष्टिः ॥ अन्यो यः स्वरस्तदादिवर्णिष्टिसंज्ञो भवति ॥ १८ ॥

(च०) अय दिसंज्ञामाह —श्रान्त्यस्वरादिः प्रथमैकवचनान्तज् । दिः प्रथमैकवः चनान्तम् । द्विपद्वन् । अन्ते भवोऽन्त्यः अन्त्यो योऽसौ स्वरः स आदौ यस्य सोऽन्त्यस्वर्गादिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोदिसर्गः' मध्ये विसर्जनोगस्य सः'। 'धृमिः ष्टुः' 'स्वरहीनं०'॥ अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णः सोऽन्त्यस्वर एवादौ यस्य कोऽन्त्यस्वरादिस्तेन सहैव अन्त्यस्वरादारभ्य वर्णष्टिसंज्ञो भवति । अथवा अन्त्यः स्वरस्तदादिवर्णश्च कोऽन्त्यस्वर एवादौ यस्य सोऽपि वर्णष्टिसंज्ञको भवति । स्वरान्त्राव्यस्वरान्त्यः स्वरस्तदादिवर्णश्च कोऽन्त्यस्वर एवादौ यस्य सोऽपि वर्णष्टिसंज्ञको भवति । स्वरान्त्राव्यस्वरान्त्यः स्वरस्त्रान्त्यः स्वरस्त्र

सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनिस्यो यथा स्यादिति ज्ञापनार्थम् । तत्कलं कविरिवाचारीदकवयीदिस्यादी पाक्षिको वृद्ध-भावः । अथवा 'मृजेर्नृद्धिः' उगोतेर्वा वृद्धिंहसादी पिति चतुर्षु' उगीतेर्नृद्धिः 'पेसी' 'अतो इसादेर्लघोर्धानृ-द्धिः सेटि सी' इत्यादीनि प्रयोजनान्तराण्यतुमीयन्ते । सञ्ज्ञाविधानवलादिति । वृद्धिसञ्ज्ञापदेशा 'भातो-र्नामिन' इत्यादयः ।

हावपि दिसंज्ञकावित्यर्थः । तत्कार्यं तु 'डिति देः' इत्यादि । यथा अचिन्त्यमहिमा । इरौ सखा ॥१८॥

(प्र०) स्नन्त्यस्वरादिष्टिः । अन्त्यस्वर आदिः आदिभुतोऽवयवो यस्य स इति तद्गुणसंविज्ञानेन तत्सिहतो वर्णष्टिसंज्ञः । अन्त्यस्वरमात्र एव आवन्तवदेकस्मिन्तिति स एवादिरन्तश्च अन्त्यादिरिति । ''सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवेऽपि च ॥ आदिशब्धं तु मेधावी चतुर्व्धंषु लक्षयेत्' ॥ १८॥

अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो वर्णः स उपधा-संज्ञो भवति(क) ॥ १९ ॥

(च०) अथोपधासंहामाह् — सूत्रम् । श्रन्तयादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'असिरत' । 'सवर्णे ०' । पूर्वः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोविसर्गः' ॥ उपधा प्रथमैकवचनान्तम् । 'आपः' त्रिपदम् । अन्त्याद्वर्णमात्रात्केवलादश्वरात्पूर्वो वर्णः स उपधासंज्ञको भवति । तत्कार्याणि 'नोपधायाः' 'अत उपधायाः इत्यादीनि राजन्शब्दवत् । १९ ॥

(प्र०) अन्त्यादिति सामान्यनिर्देशाद्वर्णमात्रादित्युक्तम् ॥ १९॥

असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः ॥ विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः ॥ मुखनासिकाभ्यामुचार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ॥ मुखनोचार्यमाणोनिरनिनासिकः ॥ अःइति
विसर्जनीयः ॥ वर्णिशारोषिन्दुरनुस्वारः ॥ कस्य पुनः कि
स्थानित्यपेक्षायां अकुहिनसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां ताल्छ । ऋदुरषाणां मुर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । लृप्धमानीयानामोष्ठौ । लमङणनानां
नासिका च । परैतोः कण्ठताल्छ । ओदौतोः कण्ठोष्ठम । वकारस्य दन्तोः
प्रम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामुलम् । नासिकानुस्वारस्य । ४क४ल इति कखाभ्यां प्रागर्ध विसर्गसदृशो जिह्वामुलियः । ४प४फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्ग

⁽क) ग्रन्त्यस्वरादिष्टिः । अन्ते जातोऽन्त्यः । ययः । अन्त्यश्वासौ स्वरश्चेति स आदिर्यस्य स अन्त्यस्वरादिः । स्वराणां मध्येऽन्त्यस्वर आदिर्यस्य समुदायस्य स टिसव्ज्ञो भवति । यत्र तु तदादिरन्यो वर्णेः नास्ति तत्र स्वरस्येवान्त्यादित्वं व्यपदेशिवद्भावेन भवति । यत्र चैक एव स्वरस्तत्रापि व्यपदेशिवद्भावाद्तर्यस्य-मस्ति । यथा व्यादिष्ठु । व्यपदेशिवद्भावे न्यायो लेकिकः । यथा यस्य वहवः पुत्रास्तस्य तस्मिन् तस्मिन् व्येष्ठ सम्यमकनिष्ठव्यपदेशोऽस्ति । यस्य वेवकः पुत्रस्तस्य व्यष्टिः व्यपदेशस्ति । सव्जापदेशास्तु 'पथां टेः' इत्यादयः ।

श्चन्त्वारपूर्वेष्ठपथा । अन्ते भवे।ध्नयस्तस्मात् । अन्त्याद्वर्णाःपूर्वे।वर्णं उपधासञ्ज्ञो भवति । नतु वर्णा-दिति स्वेधतुक्तम् । तस्कस्मान्त्रञ्धामिति चेत्र । पराण्यादिति ज्ञापकाद्गृहाण । अन्त्याहुपधिःयुक्तेऽपि पूर्व-शब्दस्याक्षेपः सम्भवतीति वाच्यमन्त्यस्वभङ्गपसङ्गात् । न हि परिस्तन् वर्णे सति पूर्वस्यान्त्यस्य सम्भवति । एवं विद्ये यस्पूर्वप्रहणं तदस्यविहतपूर्वस्यैव ग्रहणार्थम् ।

सहश उपध्मानीयः । शवसहा ऊष्माणः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरख्याः अन्तस्थाः (क) ॥ २५ ॥

(च०) अथ लबुसंज्ञामाह-श्रसंयोगादीति । असंयोगादयः संयोगविसगांनु ह्वाराः परे भग्रह्था यहमात्स संयोगादिपरः न संयोगादिपरः असंयोगादिपरः एवम्भूतो हस्यो वर्णी छञ्चरुच्यते। तथा चोक्तं प्राकृतच्छन्दोग्रन्थे—'पिछुडी लघुअ' छुंडड केवल वन्नड जोय । ए तीनड लघ जाणिये अवर सबे गुरु होय' । यथा । किककुत्रतथा भइडऋलू एते पासग्रे विसर्गानुस्वार संयोगा न भवन्ति तदैतेषां लघुसँज्ञा । अथ गुरुसंज्ञामाह-विसर्गाः जुस्वार इति । विसर्गानुस्वारसंयोगाः परे अग्रे वर्तमाना यस्मात्स विसर्गानुस्वारसंयोः गपरः । विसर्गपरो यथा अः। अनुस्वारपरो यथा अस् । संयोगपरो यथा अस्य । एवम्भुतो हुस्वोऽपि गुरुः । पुनर्दीर्घश्च । आ ई ऊ का की कृ रूपः स्वभावादेव गुरुरुच्यते ॥ मुखनाः तिकाभ्यामिति रुदिपदम् । अन्यथा द्विवचनं न सम्भवति । यथोक्तं प्रक्रियाकौमुद्याम्-⁶द्धन्द्वश्च प्राणित्र्वसेनाङ्गानामः । एषां द्वन्द्व एकश्तसाध्यः । एकवचनान्तो भवतीत्यर्थः । प्राण्यक्षे दन्तौष्टं मुखनासिकम् , तूर्योङ्के मार्टेङ्गिकपाणविकम् । सेनाङ्गे रथिकाश्वारोहमि ति ववनात् ॥ मुखनासिकाभ्यां द्वाभ्यामुद्धार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञ उच्यते । 'जणन ङम अनुनासिका इति । सुखादनुपश्चात्रासिकां स्पृशन्तीत्यनुनासिकाः ॥ चतुर्देश स्वराः, चयखिवाद्व्यक्षनानि, अनुस्वारः, विसर्गः, जिह्वाम्लीयः, उपन्मानीयः, प्लुतश्च एवं द्विपञ्चा शदक्षराणि । प्रतेषामशै स्थानानि सन्ति । तान्याह—अकुद्दविर्धेजनीयानां कण्ठः । इत्रय-शानां तालु । ऋदुरपाणां मुर्घा । ऋतुलसानां दन्ताः । उप्पष्मानीयानामोष्ठी । जिह्ना-

अथ प्रक्षितानि भंगृहान्ते—कादयो मावसानाः स्पर्शाः । कादयः पश्चित्रितिवर्णः स्पर्शेसव्ज्ञकाः सः नित ॥ अमुक्त्याना अनुनासिकाः । एते पश्च वर्णा अनुनासिकसञ्ज्ञकाः सन्ति । यस्तवा अन्तस्याः । एते चःवारो वर्णाः अन्तस्यसञ्ज्ञकाः सन्ति ॥ रायसहा अन्तास्याः । एते चःवारो वर्णाः अन्यसञ्ज्ञकाः सन्ति ॥ प्रयसहा अन्तास्याः । एते चःवारो वर्णाः अन्यसञ्ज्ञकाः सन्ति ॥ प्रयस्य इति कखाभ्यो प्रागर्द्धान्ति । जिह्वः मूलीयः ॥ प्रप्रक्रम इति प्रमाभ्यो प्रागर्द्धान्ति । विभीसद्य उपस्मानीयः ।

मं इति मः इति । स्वरात्यरावनुस्वारविषयों । म्रुकुह्विसर्जनीयानां कपटः । एवामष्टानामुत्यतेः स्थानं कण्ठोऽस्ति ॥ इनुययानां तालु । एवामष्टानामुत्यतेः स्थानं तालु भवति । उपूपध्मानीयानामोछो । एवा मतानामुत्यत्तेः स्थानमोष्ठो भवतः ॥ ऋदुर्याणां मूर्द्धाः ॥ एवामष्टानामुत्यत्तेः स्थानं मुर्द्धाः ॥ एवामष्टानामुत्यत्तेः स्थानं मुर्द्धाः ॥ एवामष्टानामुत्यतेः स्थानं स्थानं दन्ताः सित ॥ एदेतोः कपठनालु । एकारैकारयोहत्यत्तेः स्थानं कण्ठालम् । अोदीतोः कपठोष्टम् । ओदारीकारयोहत्यत्तेः स्थानं कण्ठोष्टमस्ति ॥ दक्षास्त्र दन्तोष्टम् । वस्योत्यत्तेः स्थानं दन्तोष्टमस्ति ॥ जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलस्य । विद्वामूलीयस्य निह्वामूलस्य । विद्वामूलीयस्य । विद्वामूलस्य । विद्वामूलीयस्य ।

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्व संयुतम् । उरस्यं तं विजानीयात्कण्यामाहुरसंयुतम् ॥

तं हकारम् उरस्यम् उरसि भवं विजानीयाद्विशेषेण जानीयात् त्वामिति शेषः । किम्भूतम् । पञ्चीक

⁽क) बुखनासिकावचनोऽनुनासिकः। युखसिता नाभिका युखनासिका शाकपर्थिवादित्वाश्म-ध्यमपदलीयः। अन्यथा मुखञ्च नासिका चेति विप्रहे शाण्यङ्गस्वादेकवद्गावे युखनासिकामिति स्यातः। वस्तु तस्तु एकवद्गावेऽपि न स्रतिः। आङः प्रश्लेषण तथा सिद्धेः। युखनासिकावचनमस्यासित इति सः तथा । 'अङकी च मत्वर्थे' इत्यपत्ययः।

म्हीयस्य जिह्वामुरुम् । अनुस्वारस्य नासिका । एदैतोः कण्ठताल्छ । सोदौतोः कण्ठौ-ष्टम् । वकारस्य दन्तौष्टम् । सा ई ऊ ऋ ऌ प्लुताश्च । एते एतेषां सवर्णग्रहणेनैव गृद्य-नते । षवरहैर्वणनक्रमेश्च संयुक्तस्य हस्योरःस्थानम् । यतः—

> ''हकारं पश्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तद्विविजानीयात्कण्ट्यमाहुरसंयुतम् ।। जष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्टौ च तालु च ॥ गजकुम्भाकृतिर्वर्ण ऋवर्णः स प्रकीर्तितः । एवं वर्णा द्विपश्चाशन्मातृकायामुदाहृताः''॥ २५ ॥

(प्र०) द्यसंयोगा दीति । न ६ योगादिः संयोगिवसर्गानुस्वाराः परे यस्य स तथा विसर्गादिपरस्य इस्वस्यापि गुरुत्वस् । तदुक्तस्—''संयुक्ताद्यं दीर्घ' सानुस्वारं विसर्गसं-मिश्रम् । विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन'' इति ॥

मुखनासिकाभ्यामिति । नासिकामनुगतोऽनुनासिको वर्णधर्मस्तदभेदोपचाराद्वर्णो ऽपि । यधिप द्वन्द्वश्च प्राणित्यंसेनाङ्गानामित्येकनद्वाविधेमुँखनासिकाभ्यामित्ययुक्तं तथा व्यत्र नासिकाक्षत्रेन लक्षण योचारणस्थानयोनांसाविवरयोरिमधानात् मुखेन युक्ता नासिकेति
तत्पुद्वाश्रयणात्साधुत्वम् । यद्वा लक्षणदेत्वोरिति सूत्रे छखनासिकाभ्यामिति साव्ये च
प्रयोगाज्ज्ञापकादेकवद्वावाज्ञित्यत्वम् । अत एव-"श्रीवाक्किक्षललोदेषु नित्यं स्वेदः प्रशस्यते" । "पातितै रथनागावधैः" इत्यादि प्रयोगाः । रिनते त दिधिपयभादेराक्कितगणत्वादेकवद्वावाभाव उक्तः ॥ २५॥

इति सन्ध्युपयोगिनी संज्ञाप्रक्रिया ॥ १ ॥

वर्णप्रहणे सबर्भप्रहणम्। कार्यहणे केवलप्रहणम् । तपरकरणं तावन्मा-त्रार्थम् ॥ इति संज्ञापिकया ॥ १ ॥

(च॰) वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं, कारग्रहणे केवलग्रहणं, तपरग्रहणे तावन्मात्रग्रहण-िमिति शिष्टसङ्केतः॥

इति संज्ञाप्रक्रिया संज्ञाधिकारः ॥ 'प्रक्रियात्वधिकारोऽथ' इति हेमसूरिः । अथवा— 'प्रक्रिया तृत्पादने स्याद्धिकारप्रकारयोः' ॥ १ ॥

भट्टो स्थानानि वर्णानासुरः कण्टः शिरस्तथा । जिह्नामूलक्क दन्तास्र नामिकोटी च तालु च ॥

र्ञपङ्गनैर्युक्तम् । पुनः किम्भृतम्—अन्तस्थाभिर्यरस्वैः संयुतं मिलितम् । [एवमपि] पञ्चमरसंयुतमः न्तस्थाभिश्रासंयुक्तं इकारमाचार्थ्याः कण्यं कण्ठेःद्रवमाहृद्यंवन्ति ॥ वर्णानामुत्पेक्तरष्टो स्थानानि सन्ति । तथा—

मातृकायामेवानेन प्रकारेण द्विपञ्चाश्वदर्णा आचार्येणोदाहृताः । तथया-

व्यञ्जनानि त्रयास्त्रिशतः स्वराश्चेव चतुर्दशः । अनुस्वारो विसर्गश्च जिह्वासूलीय एव च ॥ गजकुम्माकृतिर्वर्णः प्लुतक्च परिकीर्तितः । एवं वर्णा द्विपञ्चाश्चन् मानुकायासुदाहृतः ॥ इति

इति स्थानानि । अथ प्रयत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आभ्यन्तरः पञ्चश्च । स यथा—स्पर्शानाः स्पृष्टं प्रयतनस् । अन्यन्तरः पञ्चश्च । स यथा—स्पर्शानाः स्पृष्टं प्रयतनस् । अन्यन्तरः । व्यानाः स्वासोऽद्योषञ्च प्रयत्नः । वर्गाणाः प्रयत्नः ।

इति श्री यास्कवंशसम्मृतविम्बाधरकरचरणसेवक—श्रीनविकशोरकर-वेदान्तशाक्षिपप्रस्ति। सञ्ज्ञाप्रकरणीया मनोरमा वृत्तिः समाप्ता ।

* अथ परिभाषाप्रकरणम् ।२। *

(षष्टीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः) स्थानषष्ट्या निर्दिष्टस्य शब्दस्य य थादेश उच्यते स आन्देशोऽन्त्यस्य वर्णस्य स्थाने भवतीत्वर्थः । ऐत्रख्युतिस्यैकारः सखिश्वन्दस्यान्तस्यकारस्य भवति । स्थानषष्टीति किस् । कृत इति इडागमस्तृपत्ययस्य अवर्णात्पूर्वे माभूदिति। जञ्जशक्षाः शिदित्यादीनां शिन्तं परिभाषां ज्ञाप्यति । तद्यथा-तत्र वि शिन्तमन्त्यादेशं वाधित्या सर्वादेशो यथा स्यादित्यतदर्थे कृतम् । यदि षष्टीनिर्देष्ट-स्यादेशोऽन्त्यस्य न स्थानिर्धि अन्तरेणापि शिन्तं सर्वादेशः सिद्धः कि तेनेति व्यथन सता शिन्तेन ज्ञापयति ।

(ङिदश्तस्य वन्त्रत्थः) ङिदादेशोऽप्यन्तस्य भवति । त्रयाणाम् । असुङ्कादीनां ङिन्धेन ज्ञापिते यम् । ङिन्धस्य फलान्तरादर्शनात् ।

(ग्रुक्: शिक्ष सर्वस्य) अनेकवर्ण आदेशः शिदादेशश्च सर्वस्य स्यात् । वष्टीनिर्देष्टस्येत्यस्यापवादो-ऽयम् । अनटौसोरित्यनादेशिक्षवर्णाःसको गुरुरस्ति । स सर्वस्येदमः स्थाने भवति । यथा अनेनिति । जञ्जन् सोः शिरिति शिदादेशः सर्वस्य जसः शसश्च स्थाने भवति । यथा वारीणीति । जन्निरितप्रध्यंभिनोऽनुवन्धाः स्मर्थ्यमाणाः सन्त एव कार्य्ये निर्वाहयन्तीति ॥ ततः—

(ऋतुवन्धकृतमनेकवर्णस्वं न स्वीक्रियते) अत्र संध्यक्षराणि पराणीध्यादिनिर्देशेच शिदंशे जाप्यते इयं परिभाषा । तथाहि—ऋग्रासोः शिश्चेत् सर्वस्य न स्यान्दोक्तिनिर्देशो हित्तपत्र स्यात् । इति ॥ 'साधनाधिकरणयोधुद्' कारकान्त्रियायुक्ते' इत्यादिनिर्देशेनानेकवर्णशे ज्ञाप्यते इयम् ।

(टित्कितावाद्यन्तयोवैक्तन्यो) टिल्किता यस्योक्ती तस्य क्रमादाद्यन्तावयवे भवतः । अभ-विद्येत । राता जा पुगित पुक्, आत इत्यस्यान्तावयवे भवति । यापयतीति । अन्यार्थटिकिन् रिस्वयं परिभाषा न भवक्ते । यथा । अट विति टकारस्य द्वित इतीप्पयोजनमस्ति कुरुचरीति । यक्चटु-व्यिति ककारस्य गुणापवृत्तिः प्रयोजनमस्ति । स्यते इति । भन्ययिथ्यो नेयं प्रवक्तेते इति वा । टिद्ंशे तस्मा-दित्यप्रात इति स्मट् । रः संख्याया इत्यत्र यट् । नवानामित्यत्र नुट् । किदंशे तु कार्य्यायत्यम् 'केः अक्' इत्यक् । ऐसख्युरित्यन 'कर्कुं इत्युक् । वर्तमाने इत्यत्र सुगानेन इति सुगिमा परिभाषां ज्ञापयति ।

(निदन्त्यारस्वरात्परी वक्तव्यः) स्वराणां मध्ये योश्ययस्वरस्तरमात्परस्तस्योवान्तावयवो मिरस्यात । 'तुमयमः' इति तुमः पूर्वान्तत्वाकोपधाया इति दीर्घः सिध्यति । कुलानि, यशासीति । तुम: पराहित्वे तु नोप-धाया इति दिघोँ न स्यात । वारिणे इत्यादौ छितीत्येकारस स्यादिति अस्या: संध्यक्षराणीति निर्देशो ज्ञापकः।

(सप्तमीनिर्देशेन विश्वायमानं कार्य्य वर्णान्तरेगान्यवहितस्य पूर्वस्थेन वक्ताव्यम्) नियमिथं-यम् । 'इ यं स्वरे' इत्यन स्वरे इति भावे सत्तमी । अश्रूयमाणिक्रयत्वाच्चान्तरङ्गस्यास्त्यर्थस्य लामो भवति । तेन स्वरे सित यकारो भवतीत्यर्थः। न्यविहतेऽन्यविहते च प्रातमन्यविहते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्रातं पूर्वस्थे-वेति च नियम्यते । पूर्वस्येति किम् । नतु इदमन्नेकारस्य माभृत् । अन्यविहतस्योति किम् । अग्निचदनेत्यत्र सान्तरस्य माभृत् । अस्याः व्यदिः नृगः लिःयुविदेः सिविवस्योरित्यादिनिर्देशो ज्ञापकः ।

(पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमार्थं कार्यमध्यवद्वितस्य परस्य वक्तन्यम्) उदः स्थास्तम्भोः सलेपः

च्हरपत्रीद इति पञ्चमीनिर्देशेन कियमाणो लोगः सोऽन्यगहितस्य परस्य स्थास्तरमोः सकारस्य भवति । चरथानम्, उत्तरभतमिति । अध्यवहितस्थेति किम् । उत्संस्थानम् उत्संस्तरमनम् । इत्यादी माभूत् । परस्येति किम् । अस्था चदासने स्तरम च्द्रगच्छत्यत्र माभूत् । अस्याः ज्ञापकः स नपुंसकं स धातुरित्या-दिनिर्देशः । तत्र हि सैषादिति विसर्गलोपः कृतोऽतो ज्ञाप्यते ।

(हस्वदीर्यन्तुतशब्दैर्यक स्वरा विधीयते तत्र स्वरित षष्टक्यन्तं प्रद्युपतिष्ठते) षष्टीनिर्दिः हस्यस्य नायमपनादः किन्तु तच्छेष एव । स्वरस्थेति षष्टक्यन्तं पदं सित सम्भवे सामानाधिकरण्येनैव सम्बध्यते न वयिकरण्येन । तेन नपुंसकस्यस्यत्र स्वरान्तस्येत्र नान्नो हस्यो भवति । सोमपिनित । ने ह सुत्राक् त्रक्षायकुरुम्ं । स्वरान्तस्यामानान्न हस्य इस्पर्थः । ज्ञामा दीर्घ इस्यत्र तु सामानाधिकरण्यस्यासम्भवात ज्ञामादीनां स्वरस्येति सम्बध्यते । तेन ज्ञाम्यतीत्यादि सिद्धम् । से दीर्घ इस्यत्र स्वरान्तस्य धातोदीर्घः । सिद्धिगीवतीति । ने ह । विभित्सतीति । दूरादःह्वाने हः प्लुन इस्यत्र सामानाधिकरण्यस्य सम्भवेऽपि दिवह- प्रस्क्रिक्यात् देश्वयवस्य स्वरस्य प्लुतो भवति । आगुष्मम् एषि इन्द्रवर्मन् । ज्ञापकसिद्धेयम् । तथा हिन्यात्र व्यवस्य स्वरस्य स्वरस्य प्लुतो भवति । विधिस्य प्रवृत्तप्रवृत्तिभ्यो स्वरान्तेषु नामीति दिधौ भवति न ह-सान्तेषु इति ज्ञापितम् । पकदेशानुमितिहारा हस्य स्वरप्यविष्

(वर्षानां प्रसङ्गे साति सदृशतम ऋदिशां वक्तव्यः) माद्दयं चतुर्विधमस्ति। स्थानार्थगुणप्रमाणभेदात् : स्थानते यथा—दद्धानयेत्यत्र तःलुस्थानस्यकारस्य तःलुस्थानो यकारः । अर्थतो यथा—
क्रविती भाव्या यस्य स इत्यत्र पुंददेत्यनेन पूर्वपदस्य स्थानेऽतिदिश्यमानः पुंशब्दो क्रववत्ववाचिनो
क्रविती आव्दान्य स्थाने तदर्थवाची एव क्रववच्छब्दा भवतीत्यर्थः । गुणतो यथा—वाग्धित्यत्र घोषवतो
नादवतो महाप्राणस्य संवारको इस्य ताद्शो वर्गचतुर्थो घकारो भवतीत्यर्थः । प्रमाणतो यथा—अमुम् ,
अमू , अमू त इत्यत्र माद् इत्यनेन पूर्वपदस्य स्थान ह्रवस्य इस्बो दीर्घस्य दीर्घ च्वर्णो भवतीत्यर्थः । न्यायासिद्धयम् । तथाहि स्थायामास्यतामित्युक्ते हि पण्डितः पण्डितः सहासते । सूराः सूरैः सहासते । कवयः कविभिः । न तु संकरण । कि च गवां संघ प्रति गौर्धावित, अववाऽद्यानामित्यादिन्यवस्या तिर्यक्षप दृश्यते ।

(लापांश पुनर्न संधिर्वन्तव्यः) लोपशि कृते सति संधिर्म भवति । यथा त आगताः । (नस्य लोपशि त संधिर्वन्तव्यः) दबादेरिति निर्देशात् । यथा राजादवः ।

(नस्य लोपशि न विभक्तिकार्थम्) पश्चिष्यित निर्देशातः । क्षिलाखः स इति पत्वं तु भवत्येव तः स्य वर्णमात्राश्चितत्वातः । यथा पथिषु । अस्याः ज्ञापकः 'भाचारडपमानात्' 'भतः बपधायाः इत्यादिनिर्देशः ।

(विशेषणां तदन्तस्य स्वस्य च रूपस्योपस्यापकं वक्तव्यम्) अपधानमात्मान्तस्य रूपस्य भाइकं भवति । स्वस्य रूपस्य चेत्यर्थः । स्वराद इत्यत्र धातोरिति विशेष्यं स्वरादिति विशेषणं तदन्तमा-दकं भवति । स्वरान्ताद्धातोरप्रत्ययो भवतीति । स्वस्य रूपस्य च प्राहकं स्वररूपाद्धातोश्चापत्यय इति । चयः, अयः । अस्याः ज्ञापकोऽतिशये हस्रादेः अन्वये नाम्नामित्यादिनिदेशः । न द्यत्र तदन्तविधि विना स्वराद इति विधीयमानोहप्रत्ययः श्रीको भवेत् । स्वर्षप्रहणं विना च इधातोरप्रत्ययो न लभ्यतेति इयं परिभाषा ।

(श्रदादेशस्तद्भवति) न तु वर्णमात्राविधी आदेशे कृते स्वरूपमेदात । स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्ताविदेश आरभ्यते । आदेश स्थानिवद्भवति । यथा लक्ष्म्यामित्यत्र करामादेशे कृते तस्यामो कित्त्वात कितामाङित्यद्भवति । वर्णमात्रविधी स्थानिवद्भवि । यथा लक्ष्म्यामित्यत्र करामादेशे कृते तस्यामो कित्त्वात कितामाङित्यद्भवति । वर्णमात्रविधी त्या वर्णमात्रवि । वर्णमात्यवि । वर्णमात्रवि । वर्णमात्रवि । वर्णमात्रवि । वर्णमात्रवि । वर्

इति श्रीनविकशोरकरवेदान्तशाकिपपूरिता सदानन्दकृता पैरिमावा समाता ।

* अथ स्वरसंधिः । ३ । *

अथाधुना स्वरसंघिरभिषीयते ॥ दिध आनय इति स्थिते(क) ॥

(च०) श्राधुनेति । संज्ञाकथनानन्तरं स्वरसन्धिरभिधीयते कथ्यते । अक्षराणामन्यो न्यं सन्धानं मेळनं सन्धिः । तत्राप्यादौ स्वरसन्धिः । स्वराणां सन्धिः स्वरसन्धिः ॥ नतुः सति अकारे इकारसन्धिराद्यावेव कथं प्रतिपादितः ? तत्रोच्यते—इकारः सावित्रीरूपः शक्तिरूपः । सा च सर्वजगत्सृष्टिकत्रीं । तस्मात्पूर्वं प्रतिपादितः ॥ १ ॥

'(प्र०) द्वरोद्धातसङ्गत्या संज्ञां निरूप्य सन्धिसृत्रोपजीवकत्वाच्छव्दिन्रिष्णात्प्राक् सन्धिनिरूपणं प्रतिज्ञानीते । अधुनेति । सन्धित्वं च पूर्वोत्तरान्योन्यमिछितत्वं कार्य-त्वस् ॥ १ ॥

इ यं स्वरे ।। इवर्णों यत्वमापद्यते स्वरे परे ।। १ ॥ दध् य् आनय इति तावद्भवति(ख) ॥

(च०) सुत्रम्—'इ यं स्वरे' इ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । यम् द्वितीयै-कवचनान्तम् । 'अम्कासो०' 'मोऽनुस्वारः' । स्वरे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'म इ ए' सिद्धम् ॥ यद्वा इश्च ईश्च इ प्रथमैकवचनान्तम् । 'नपुंसकस्य' इति हस्वः । 'नपुंसकात्स्य-मोर्लुक्' 'वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम्' इति वचनात् इवर्णं इकार-ईकाररूपो यत्वं यकारमापद्यते प्राप्नोति स्वरे परे । 'इस्वदीविष्ठुतभेदा' इति अकारस्य स्वरत्वे आकारस्यापि स्वरद्धं सिद्धमेव । दिध अग्ने आनय । 'इ यं स्वरे' अनेन सूत्रेण इकारस्य यकारः । दध्य सानय

(क) उपोद्धातसङ्गत्या सम्ध्युपयोगिसंज्ञां निरूष्य सन्धिस्त्रोपजीवकत्विङ्कव्दनिरूपणात्माक् सन्धिः निरूपणं शतिजानीते—अधुनेति । नतु किं नाम सन्धित्वम् । उच्यते । पूर्वीनरान्योन्यमिलितत्वेः कार्यस्वमिति ।

(ख) इ थं स्वरे । अत्र पदत्रयमस्ति । इश्च ईश्वेति समाहारद्व हे एकवद्भावे नपुंसकत्वे च 'इ' इति । इ. इति प्रथमान्तं कर्तृपदं यमिति भावप्रधानं कर्मपदं स्वरे इति भावे सप्तमी । अथवा यमिति प्रथमान्तं कर्त्त्र-पदम् । अकार बच्चारणार्थः । योग्यत्वाद् भवतेरध्याहारः , यतु प्रसादकृता साङ्केतिकामिदमित्युक्तं ताच्च न्त्यम् , ऋजुमार्गेण सिध्यतोध्यस्य वक्रमार्गेण पदर्शनायोगात् । नतु इ यं स्वरे इत्यत्र इकारप्रहणं किमर्थ-मिति । डकारादीनां यत्ववारणायेति चेत् , न, डवमित्यादिसुत्रपावत्यात् । न च षडवेत्यादौ टकारादीनां य-विनिवेशार्थ तदिति चत तत्रापि पूर्ववत् 'चपा अबे जवाः' इत्यादिसूत्रपावल्यातः । अथ पचतीत्यत्र चका-रस्य तद्वारणायाति चेत 'कूण्ना ह्रस्वात' 'दीर्घात' इति सूत्राभ्यां ह्रस्वदीर्घश्रहणमत्त्वरूपं ह्रस्वदीर्घयारेव यत्व विधानात् इति चेरस्यम् , चित्रस्यन्यादी प्यतस्यापि पक्षे यत्वविधानार्थाममहणस्यावस्यकत्वात् । स्वरे कि.म्, दिध पन्य। स्थानी आदेशो निमित्तं चेति त्रयं सर्वत्र बोध्यम् । किश्च अर्थवद्प्रहणे नानर्थकस्पेति वरिभाषया अस्यापत्यामिः स्री च ई इत्येषेव यकारः स्यात न तु दध्यानयेत्यादी । उच्यते । स्यादावित्यादि-निर्देशेन. तस्यानित्यत्वज्ञापनान्त्र निषेध: । दद्ध्यानयेत्यत्र स्यादिस्वरत्वाभावात 'नामिन: स्वरे' इति नुमाग-मो न । तिक्कितस्वरस्वाभावात् । यस्य लोप इति यस्य लोपोऽपि न । नन्वत्र 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेन यलोपः कथं न स्यादिति चेत्वत्यम् । अधिद्धं विष्ठरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायेनान्तरङ्गं लोपं प्रति विष्ठिरङ्गस्यः यादेशस्यासिद्धत्वादिति गृहाण । नतु 'अकारादिसकारान्ता वर्णाश्च अझरूपिणः, इकारस्य यकारत्वं अझना-शाय करपते"। इत्योन इकारस्य यकारकरणे ब्रह्मदश्वः स्यादिति चेत्र, इकारस्त परं ब्रह्म स्वरक्तपास्तरे परे Is हरवक्कपं पहित्यक्य यत्वमिति नटो यथा । इत्युक्तत्वात् ।

इति जातम् । नतु दिवि श्रानगेत्यत्र 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः कर्यं न कियते १ तत्राह—'नामिनः स्वरे' इति तु स्मादिविभक्तिप्रसक्तवरे परे भवति न त्वन्यत्र । विद्वि 'वस्य लोपः' कर्यं न कियते १ तत्राह—'यस्य लोपः' इति तु ईपि, तिन्ति (कृते) स्वरे यकारे च परे लित भवति न त्वन्यत्र । दध्य श्रानगेत्यत्र 'संगोमान्तस्य लोपः' इत्यस्य प्रासो । 'असिन्धं विद्युस्मन्तरङ्गे' इति यलोपनिषेधः । यहा—'संगोमान्तस्य लोपः' इति स्वाभाविकसंगोगान्तविषयः ॥ प्रक्रियायां तु 'संयोगान्तस्य ' इति लोपे प्रासे 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' ॥ १ ॥

(प्र०) स्वराणां प्रथमोदिष्टत्वेन स्वरसन्धिमभिधास्यन् अवर्णस्य च तत्त्वेन सन्ध्य-भावात्सवर्णेदीर्धः सहेत्यादेश्च परत्वेन बलवत्त्वार्थेन तत्परित्मागेन इवर्णादिक्रमेण सन्धिमा-ह । इ यमिति । सांकेतिकं प्रथमेकवचनान्तम् । तदुक्तम् । "सूत्रे विभक्तिनैवास्ति वृत्तौ सो यत्र दृश्यते ॥ एकद्विबहुवाक्येषु तत्सांकेतिकमुच्यते" इति ॥ वस्तुतस्तु अनुभूतार्थयो-गित्वं सांकेतिकत्वम् । यत्विमिति भावित्वेद्धाः सस्वरयकारादेशः सन्देह्दोभावार्थः । वर्णम् इणेन सवर्णग्रहणादीर्घेकारस्यापि ग्रहणम् ॥ १ ॥

हसेऽर्हहसः ॥ स्वरात्परो रेफहकारवार्जितो हसो हसे परे द्विभ-वित ॥ २ ॥ इति धकारस्य द्वित्वप्(क) ॥

(च०) क्रत्यान्तरमाह — सूत्रम्—'हस्तेऽर्ह् सः ॥ हसे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ ह ए' र च ह च ई न ई यत्र स कर्ड् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः सेर्लोपः' । हसः प्रथमै-कवचनान्तम् । स् । 'स्नोर्विसर्गः' । हसे अर्ड् । 'एदोतोतः' ककारलोपः । 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । स्वरात् इस्वस्वरात्परोऽये वर्तमानो रेफहकारवर्जितोऽन्यो हसो हसप्रत्याहारस-म्बन्धी वर्णो हसे परे सित हिर्मविति । हयोमांवो हित्वम् । एकस्य हौ भवत इत्यर्थः । हति धकारस्य हित्वम् । हित्वे कृते पुनिहत्वं न भवति । सनवस्थादोषप्रसङ्गात् । हि -स्वविधानात् हावेव शिष्येते इति दध्ध्य आनयेति जातम् ॥ २ ॥

⁽क) इसेऽई हसः । अत्र बिहावलेकिताधिकारात् 'ह्ण्नो हस्वाद्धः स्वरे' इति पुर्वस्त्रात् हस्वादित्यस्यातुवृत्तस्य च लक्षणया स्वर्गरत्वं बोध्यम् । तत एव च स्वात् स्वर इति द्विरित चानुवृत्तमः । केचिदत्र
'द्रशेलीपश् वा पदान्ते' इत्यतो वाकारस्यानुवृत्ति मन्यन्ते । ततो हस्वात्स्वरात्परो रेकहकारवर्जितो हतो हसे
परे ।हवि भवतीत्यर्थः । तेन पक्षे दध्यानय । यत्तु दात्रं पात्रमित्यादी दीर्घादिहत्विन्वन्यर्थे ह्र्सादित्येव ववतुं युक्तमिति तत्र, तत्र विकल्येनैव तद्वारणसम्भवात् । ये तु विकल्यं न मन्यन्ते, तन्मते तु तद्वतुं स्थाने ।
अत्र संयोगान्तस्येति हलोपो न, सभित्रस्येति निवेधात । रात्सस्येव लोप इति नियमात् । अस्वरेऽई इस इति
त्र सुवचम् । 'नतु 'इसेऽई्झा' इति स्वेण 'दध्य्य' इत्यादी द्वित्वं सति पुनरपि तेनैव द्वित्यात्रिरस्ति । सन्यम् । पुनरत्र द्वित्वं तु जातिपदार्थाश्ययणात्र भवति । जातो पदार्थे सकृदेव लक्षणप्रवृत्ति पुनः । न च 'दध्य्य' इत्यत्र यकारस्य स्थानिवद्वाकेषयात्रात्रस्त । सन्यम्। पुनरत्र दित्वं तु जातिपदार्थाश्ययणात्र भवति । जातो पदार्थे सकृदेव लक्षणप्रवृत्ति पुनः । न च 'दध्य्य' इत्यत्र यकारस्य स्थानिवद्वाकेषयात्रस्त । सन्वित्याकोष्ये पुत्रस्य । पुत्रशब्दस्य न देस्त आदिनीश्यव्ये । न च वर्णमान्त्रविति स्थानिवद्वावि त्यासि पापे । आक्रोशे किम्, तत्त्वकथने दिव्चनं भवत्येव । पुत्रहती सिपेणी। तत्यपेर च । न दित्वमित्यर्थः । पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे । 'वा इत्तज्यथोः' । पुत्रहती—पुत्रहती,
पुत्रत्राक्षी—पुत्रज्यक्षी । स्वरादिति किम् । तस्मिन् स्नातः । इसे किम्, भवानत्र । हसः किम्, तित्यच्छनम् । अहिति किम्, इर्यनुमवः, नशस्ति ।

(प्र०) हसे इति । ईहसः र्च ह्च ही साम्यामन्योऽः । रेफहकारवर्जित इति । रेफहकाराध्यायन्यः रेफत्वहकारत्ववजित इति वा । स्वरादितिष्यो हस्वादिहः स्वरे इति पूर्वसूत्राद्धस्वादित्वनुषुत्तेस्तस्य च स्वरभेरत्वात । अत एव दाव्रस् , पात्रमि-त्यादौ दीर्वात्परस्य न हित्वस् । जातिपदार्थाङ्गोकारातस्वरे इत्यस्यानुवृत्तेर्वा उनिर्दृत्वा-प्रसङ्गः ॥ २ ॥

झबे जबाः ॥ झमानां झने परे जना भवन्ति । इति पूर्वधकारस्य दकारः सवर्णत्वात्, 'वन्नें वन्नेंग सवर्णः' इति वचनात् । यथासंख्यं ना वक्तव्यम् (क) ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यम् ॥ दख्यानय इति सिद्धम् ॥

"तकं न रेविते Sस्माकं दुग्धं च मधुरायते । अन्नप्ररोचनार्थाय दद्ध्यानय वरानने ॥ १ ॥ दिध न श्रूयते कर्णे घृतं स्वप्ने न दृश्यते । सुग्धे दुग्धस्य का वार्ता तकं शकस्य दुर्लभम् ॥ २ ॥ कृतस्य करणं नास्ति सृतस्य मरणं न हि । पिष्टस्य पेषणं नास्ति द्वितये त्रितयं न हिं" ॥ ३ ॥

(च०) सूत्रम्—'क्षत्रे जवाः' झवे सत्तन्येकवचनान्तम् । 'अ ह ए' । जवाः प्रथमावहुवचनान्तम् 'सवर्णे०' 'स्रोविसर्गः' । वृत्तिः द्वामा । अत्र सूत्रे झसानामिति पदं 'त्रते
चया झसानाम्' इति सूत्रादनुवर्तते । अन्यत्राप्यनुवृत्तिः सरस्वतीदत्तसूत्रपाठकमादवगः
न्तव्या । अत्र तु मया न कथिष्यते । अनेन सूत्रेण पूर्वधकारस्य दकारः । ननु झसाखयोविश्वतिः जवाः पञ्चेव तेन यथासङ्ख्यमिति धकारस्य दकार प्रव कथं कियते ? तत्राह—
सवर्णत्वात् धकारस्य दकारो भवति । ननु धकारदकारयोः सावण्यं कथितित्याह—वर्ग्यो
वर्ग्येण सवर्ण इति । वर्गे भवो वर्ग्यो वर्णः वर्ग्येण स्ववर्गान्तर्वर्तिना अक्षरेण सद सवर्गो
अवतीति । सवर्णत्वात् धस्य दः ॥ यद्वा—यथासङ्ख्यं झदध, जडदेत्यनेनापि धस्य दः ।
सत्र तु सवर्णत्वात् ध्रयालंख्यमित्युभयन्नापि धस्य दक्तारो भवति । परम् अग्निमय्भयाक्रित्यन्न वर्वणत्वादेव थकारस्य दक्तारो भवति । न तु यथासंख्यन् । स्वरेण दीनं रहिसं
वर्श्वरं तत्परेण अग्नस्थितेन स्वरेण वर्णेन सह संयोज्यम् । द्वप्यानयेति सिद्धम् । एवम्
स्वस्ति सस्तु स्वस्वस्वस्तु । हरि अनुभवः । हर्यनुभवः ॥ ३ ॥

(प्र०) स्क्रम इति । केवित झसे इति पठन्ति । तन्मन्दम् । झमे परत एव जवन् दर्शनाधिकसंग्रहासक्षतेः । सुन्जौ सृज्ञ इत्यादावन्यत्र सौ ज इति सिद्धेः । गोगिहिपी-न्यानेन सवर्णस्य सदर्णएव भवतीति भावः । यद्यपि झसानां बहुत्वाज्जवानां चालपत्वा-

⁽ क) ऋषे जावा । झमानां जवाः स्युर्झवे । झसानाभिति किम् ,गीर्म्याम् । झवे किम् , खान्नी । के-चिद् झभे जवा इति पठान्ते । तिच्चिन्त्यम् , भृज्जते भृज्जतीत्यादा चाव्यादेः ।

दत्र यथासङ्घयत्वासभवस्तथापि पञ्चपञ्चवर्णस सुदायापेक्षया यथासङ्घयत्वं, प्रसङ्गादत्रोक्तवं । अत एवारिनसदित्यादौ यथासङ्घयत्वेनादेशाभावः । वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वाद्वा । तदुक्तम्—''सारस्वततक्ते तुल्येऽपि स्त्रवक्तव्ययोभिदः । प्रवृत्तिर्लक्षणात्सुत्रे व्यक्तये तु प्रयोगतः' इति ॥ अन्तरङ्गे संयोगान्तलोपे कर्तव्ये वहिरङ्गस्यादेशस्यासिद्धत्वाक्तद्वावः स्थात् ॥ ३ ॥

गौरी अत्र इति स्थिते । इ यं स्वरे । गौर् य् अत्र तावद्भवति । यत्वे कृते अर्ह इति विशेषणात्र रेफस्य द्वित्वं किन्तु ?—

राद्यपो द्धिः ।। स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विभवति(क) ।४। इति यका रस्य द्वित्वम् । गौर् यू य् अत्र । जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योध्वीगमनम् । स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । गौर्यंत्र ॥

(च०) इकारोदाहरणमाख्याय ईकारोदाहरणमाह—गौरी अग्रे अन्न 'इयं स्वरे' गौर् य अन्न इति जातम् । ततोऽहं इति स्वोक्तविशेषणात् रेफहकारयोद्वित्ववर्जनादन्न रेफस्य द्वित्वं न भवति । वतः किं कर्तव्यमित्याह—सृत्रम्—'राद्यपो द्विः' ॥ रादिति पञ्चम्वे-कत्रचनान्तम् । 'कसिरतः' 'सवणं०' ॥ ययः प्रथमैकवचनान्तम् । स्—'ज्ञोविसगंः' । 'द्वित्रिभ्यां स्वर्' 'ज्ञोविसगंः' ॥ द्विस् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्' इति लोयः । 'चया अवे जवाः' संधिः । ययः अग्रे द्विः । अन्न 'हवे' 'उ ओ' सिद्धम् । स्वरः पूर्वं भादौ यस्य स स्वरपुर्वः तस्मात् स्वरात्परस्माद्वेष्ठात्परोऽप्रस्थो यपो द्विभावति इति यक्तारस्य द्वित्वम् ॥ 'जलतुम्बिक' दथा तुम्बी जलस्योपरि तिष्ठति तथा रेफोऽपि वर्णस्योपरि शच्छति नत्वधः ॥ 'स्वरहीर्न०' गौर्यत्रेत्रति सिद्धम् । केचितु दीर्घस्वरायः स्थात् रेफात् परस्य द्वित्वं नेच्छन्ति तन्मते गौर्यत्रेति सिद्धम् । वेचितु दीर्घस्वरायः

(प्र०) अर्हे इत्यन्न संश्विष्टत्वाद्धकारस्य ाण्युपलक्षणत्वाज्ञह्यस्तीत्यादौ हात्पारस्यापि यपो द्वित्वस् । यद्यपि माठरकोण्डिन्यन्यायेन साक्षाच्छुतेन रेफस्य द्वित्वनिमित्तत्वेन द्वित्वकार्यित्ववाध प्वेति विशेषणवैपर्थयं तथाप्यस्यैव प्रपञ्चार्थमेत्रदित्यवतेयस् । इण्नो ह्वस्वादित्यतो द्विरित्यनुवर्तमानेऽपि द्विरिति पूर्वस्थानित्यत्वज्ञापनार्थम् ।

(क) रहाद्यपो द्विः । स्वराव्याभ्या रेफहकाराभ्या परा ययो । हिभवात । कोचंद् ययो वैकल्पिकं हि-स्विमच्छिति । तेन पक्षे गौर्यम, नद्धस्तीस्यादि । अध्यति । ननु मद्बद्धद इत्यम स्वरात्यसङ्कारादेकस्यापि हि-स्वप्रसङ्घः स्वादिति चेन्नः सामान्यस्य विशेषण व । धानु मवात् । विशेषे हि रस्य निमित्तसं सामान्यस्य विशेषणि व । माठरकीण्डिन्यन्ययायेन । तयथा । ब्राह्मणा मोज्यन्तो माठरकीण्डिन्यन्ययायेन । तयथा । ब्राह्मणा मोज्यन्तो माठरकीण्डिन्यन्ययायेन । तयथा । ब्राह्मणा मोज्यन्तो माठरकीण्डिन्यो परिवेषिष्टामिति ब्राह्मणमोजने । गिमित्तिस्त्रयोभाक्षां व । व्यव्यत्य हिरक्ते। निमित्तस्य हिरवे वाध्यते। एवमन्यन्नापि यब्द्धिस्वनिमित्तस्य रेफस्य न यपान्तर्गतस्य दिस्कार्यस्य । केचिन्तु— न दीर्घादाच्याच्यायाम् इति दीर्धस्वरस्यादेकारपरस्य यास्य हिस्वं नेच्छन्ति । तन्यते गौर्येनेति । स्वाद्यादे । ज्वत्वकृत्वि । न्यायो यथा—नुम्बिकागुण्ककाष्टक्ष तेलं जलसमागमे, उर्धस्थानं समायाति रेफाणामीद्द्यी गतिः । इति । अपि च—स्वरं दृष्टा विधो याति ह-स्वापिरं गच्छिति अवस्वने विसर्गः स्यानिधा रेफस्य लक्षणम् । इति प्रमाणम् । व्यवस्थितविभावया ज्ञास्यापि हिल्लम् । कुन्यचिद्वविभावया निक्षः स्यापिरं गच्छिति अवस्वने विसर्गः स्यानिक व्यवस्थितविभावा । तया-स्वरायराभ्यां रहाभ्यां परः ज्ञासे हिः स्यादित्यर्थः । पादस्वम् , व्यव्यत्विभावा । तया-स्वरायम् , रहाभ्यां परः ज्ञासे

यापाणिपिण्डिकान्यायेन त्वधोगमनं छतो न स्यात । "अग्रे रेफन्त्वधो याति पश्चाद्रेफन्य चोडर्दता । तुम्बिका अप्ककाष्टं च तैलं जलसमागमे ॥ यथोडर्दस्थानमायाति रेफस्यार्थाः हती गतिः । स्वरं दृष्वा त्वघो याति इसस्योपरि गच्छति । अवसाने विसर्गः स्यात् त्रिधा रेफस्य लक्षणम् ।॥ इति प्रमाणात् । यतु गौर्यत्रेत्रेत्यत्र द्वित्वं दीर्घादाचार्याणामिः स्यनेन विरुद्धमिति । तदसत् । दीर्वादाचार्याणामित्यनेन दात्रमित्यादौ दीर्वादचः परस्य चपो द्वित्वनिषेघात व्याख्यानान्तरस्य च आन्तिविज्मितत्वात ॥ ४ ॥

स्वर इत्यनुवर्तते । एवमन्यत्रापि यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र स-र्चत्र सुत्रान्तरात्पदान्तरानुवृत्तिर्ज्ञातव्या ॥ अन्थभूयस्वभयात्रास्माभिर्छिक्यते ॥

(च०) इतोऽग्रे स्वरसंधि यावत् सर्वेष्विप स्त्रेषु 'स्वरे' इति पदमजुवतीते अन्दाग-च्छति । अनुक्तमपि हेयमित्यर्थः । यथा 'इ यं स्वरे' इत्यन्न स्वरे इति पदम् । तथा त्तव 'उ वस्' इत्यादिष्विप प्राग्वत् ज्ञेयम् । एवमसुना प्रकारेण अन्यत्र योगेष्विप यत्र केवलसत्राक्षरेः कार्यसिद्धिर्व भवति तत्र योगे सूत्रान्तरादन्यसूत्रात्पदान्तरस्य सन्यपद-स्यानुवृत्तिर्द्या प्रत्यस्य बाखस्य सूयस्त्वभवात प्रानुर्यभवात सूत्रे तत्तात्वद्मस्मा । भिर्म लिख्यते ॥ केविन्तु आभिः सरस्वतीभिर्ग लिख्यते स्म इति व्याक्कवैन्ति ॥ शेर्ष हममम् ॥

(प्र०) नास्माभिरिति । अस्मात्सूत्रादेतत्पदमनुवर्तत इति अस्माभिने छिछवत इत्यर्थः। यहा आभिः सरस्वतीभिः तत्सुत्रे तत्तत्वदं न आखिष्वते स्मेति व्यवहितान्त्रयः ॥

उ वस् ॥ उवर्णी वत्वमापद्यते स्वरं परं (क) । । हिसे ऽर्ह्हसः। 'झबे जबाः'] मधु +अत्र मद्ध्वत्र । [मधु+अशः मद्ध्विरः । वधू+आसनं वदुध्वासनम् ।।।

(ব০) सूत्रम्—'उ व्यम्'॥ ड प्रथमैकववनान्तम् । सांकेतिकम् । यद्वा— उश्च ऊध ऊ प्रथमैकवचनम् । 'नपुंसकस्य' इति इस्वः । 'नपुंसका०'॥ वस् इति द्वितीयैकवचनान्तम्। 'अम्श्रासोः॰' 'मोऽनुस्वारः' ॥ तपरकाणं विना कारग्रहणं च विना वर्ण एव गृझते । तेन उ इत्युक्ते डवर्णः डकार-ऊकाररूपो वर्त्वं वकारं पाप्नोति स्वरं परे ॥ 'मधु अटो अन्न' अन्न 'ड वम्' इति उकारस्य वकारः । 'इसेऽह हिसः' हति धकारस्य द्वित्वम् । 'श्रवे जवाः' इति पूर्वचकारस्य दकारः । 'स्वरहीनं०' मद्भ्वत्रेति सिद्धम् । मञ्ज क्षौद्रमत्र वर्तते । एवं वधू आसनं वद्ध्वासनम् ॥ ५ ॥

ऋ रम्।। ऋवर्णो स्त्वमापद्यते स्वरे परे।६। पितृ+अर्थः पित्रर्थः(ख)। [मातृ+अर्थः मात्रर्थः]।।

⁽क) इ वस्। स्वरे इति अनुवर्त्तते । उवणी वत्वमापयते स्वरे इति पूर्वतत् । उवणे इति किस् । क-कुमी । स्बरे इति किल् । मधु इरति । मध्यत्र पृथग्योगः सुखपतिपस्यर्थः ।

⁽ख) ऋ रम् । स्वर इत्यतुवर्तते । ऋवणीं रत्वमापयते स्वरे परे इत्यर्थः । पित्रर्थः । ऋ इति किम् । सुगाणा । स्वरे इति किम् , कर्क् पदयन् ।

(व०) सूत्रम्—'त्रप्ट रम्' ॥ ऋ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकत्वातः सिलोपः । सं द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अम्हासो०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ऋवर्णस्य रकारो भवति स्वरे परे । पितृ काग्रे अर्थः । 'ऋ रस्' 'हसेऽर्ह्हसः' 'स्वरहीनं०' पित्रर्थः ॥ ६ ॥

ल्ह लख् ।। लवर्षी लत्वमापद्यते स्वरे परे(क) ।७। ल + अनुबन्धः

छनुबन्धः । [ऌ + आकृतिः **लाकृतिः**]॥

(व०) स्वत्र-'लृ लम्' ॥ स्व प्रथमेकववनान्तम् । साङ्केतिकत्वात ॥ लं द्वितीयक ववनान्तम् । 'अस्वाक्षोः०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ स्वर्णस्य स्वारो भवति स्वरे परे ॥ स्व अधे अनुबन्धः । 'स्व स्वर्' 'स्वरहीनं०' स्वृत्वन्धः ॥ स्व स्वतार अनुबन्धः इत्संत्रो यस्य धातोः स स्वत्रम्थः उच्यते । प्रवं स्वाकृतिः साकृतिः साकृतिः । स्व इत् स्वित् ॥ ७ ॥

(प्र०) रह अनुबन्धी यस्य स लनुबन्धः । गम्ल गतावित्यादिः ॥ ७ ॥

ए अयु ॥ एकारो अय् भवति स्वरे परे(ख) ।८। ने अनं नयनम् ॥

(च०) खुत्रज्—'ए श्रय् ॥ ए प्रथमेकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । स्य प्रथमेकवच-नान्तम् । 'इते पः०' एकारस्य अय् भवति स्वरे परे । णीन् प्रापणे जी । 'आहेः व्याः स्नः' भी 'आहे युद्' 'युवोरनाको' इति युस्थाने अनः । गुणः । ने अनल् 'ए अय् अनेन एकारस्य अय् अवति । 'स्वरहीनं०' 'अतोऽस्' 'अल्कासोः०' 'सोऽलुस्वारः' नयनिति सिस्सम् ॥ ८ ॥

अो अख्॥ ओकारो अव् सवति स्वरे परे(ग) । १। मो अति भवति ।।

(च॰) खूत्रस्—'ओ झब्'॥ सो प्रथमैकन चनान्तम् । सांकेतिकस् । अन् प्रथमैकन वचनान्तज् । 'एसे पः॰'॥ व्याख्या खगमा । भो अग्रे अति । 'भो अन्' भन्नति इति सिद्धम् ॥ ९॥

कचित्स्वरव्यकारः । यथाध्वपरिमाणे गो यूतिः गम्यृतिः ॥१०॥ अन्यत्र गवां मिश्रीसावो गोयातिः(घ) ॥

(व०) क्रितित्रयोगान्तरे यकारः स्वरवद्वतेयः । स्वरेण तुल्यः स्वरवत् । स्वरे परे स्वति यस्कार्ये अवित तत् बकारे परेऽपि अवतीत्यर्थः । यथा अध्वपरिमाणे मार्गपरि । माणे बाच्ये सिति गो अप्रे यूतिः अत्र यकारस्य स्वरत्वात् 'ओ लर्' 'स्वरहीनं०' गव्य्-तिः क्रोताह्वयम् । अन्यत्र तु आर्गप्रमाणाधाने गवां सिश्रीभावः एक्रीआवे लस्ह्रीभवने गोयुतिरित्येव तिष्ठति सिद्धस् । एधं पितृ अप्रे यं पित्रवित्वपि हेयन् ॥ १० ॥

े (प्र०) प्रसङ्गादाद-क्कचिदिति । गञ्यूतिः स्यात्क्रोद्मयुगमित्यभिषानात् । क्कचिदिः

⁽ क) त्ह लक्ष् । स्वरे इत्यनुवर्त्तते । त्रवर्णी कत्वमापयते स्वरे परे इत्यर्थः । लनुबन्धः । स्वरे किस् , त्रकारः । तः इति किस् , महतौ ।

⁽ ख) ए आ श् । ए पथमान्तम् । स्वरहत्यतुवर्तते । स्वरं किम् , नेता । ऐ किम , रायै।।

⁽ग) भो अव । विभक्ती पूर्ववत् । स्वरहत्यनुवर्तते । स्वरे किन्, भोक्ता । ओ किन्, लावा ।

⁽ घ) क्वाचिरस्वरवद्यकारः। स्वरं परं यत्कार्थं भवति तद्यकारे परंऽपीत्यर्थः। गन्यूतिरित्यत्राध्वतः परिन

त्युक्तेर्गवां मिश्रीभावे गोय्तिरित्येव । अत एव शक्यार्थे क्षय्यः जय्यः सत्यत्र क्षेयं जेयं मनः तथा क्रयार्थ प्रसारितः क्रव्यः क्रयोऽन्यः। एवं गव्यनाव्याद्यः प्रयोगतो ज्ञेयाः । नन्यनेनैव क्रवादिसिद्धावोदौतोर्यः स्वरवदित्यनारम्मणीयमिति चेत्सत्यम् । सिद्धे सत्यारम्यमाणो विधिनियमायेति यादिनिमित्तयोरेवोदौतोरिति नियमार्थत्वात । अत एव आ उपते को यते इत्यादी तदभावः ॥ १० ॥

ऐ आछ्।। ऐकार आय् भवति स्वरेपरे(क) ।११। नै अकः नायकः॥ (च॰) सत्रम्-'धे आयः ॥ ऐ प्रथमैकवचनान्तन् । सांकेतिकम् । आय् प्रथमैकः वचनान्तम् । 'हसे पः०' ॥ ऐकारः आय् भवति स्वरे परे । नै अये अकः । 'ऐ आर् ^५स्वरहीनं० श्नायकः ॥ ११ ॥

ओं आद् ॥ औकार आव् भवति स्वरे परे(ख) ।१२। तो इह ताविह ॥ (च॰) सूत्रम्—' ब्रौ द्याव् ॥ औ प्रथमकववनान्तम् । सांकेतिकम् । साव् प्रथ-मैकवचनान्तम् । 'हते पः०१ ॥ औकारः आन् भवति स्वरे परे । तौ अग्रे इह । 'भी आव् 'स्वरहीनं०' तानिहेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

य्वोल्जीपद्या चा पदान्ते ॥ पदान्ते स्थितानानयादीनां यकारवः कारयोर्लोपरा ना भनति (ग)।१३। ते आगताः त आगताः तथागताः । तस्मै एतत् तस्मा एतत् तस्मायेततः । पटो इह पट इह पटाचिह । तौ इमौ ता इमी ताविमी। तस्मै आसनं तस्मा आसनम् तस्मायाजनम् । असी

माणे एवायम् । 'गव्यतः स्त्री को:श्रयुगमि'त्यमरः अध्वपरिक्षाणामावे गोयुतिरित्येव । गवां मिश्रीमाव इत्यर्थः । नत् गृत्युतिरित्यत्र व्योत्भाषिक्षात्यनेन वकारस्य लोपश् कस्मात्र । उच्यते । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् संज्ञापूर्वकाविधेरनित्यत्वाद्वा । क्वचिदित्युक्ते: शक्यार्थे खर्यः जय्यः, अन्यत्र क्षेयं जेयं मनः । तथा क्रयार्थ प्रसारितः क्रथ्यः, क्रियोऽन्यः । एवं गञ्यनाव्यादयः प्रयोगतो ज्ञेयाः। नतु वश्चित्स्वरवश्वकार इत्यनेनेव लत्वा-दिसिद्धावोदीतोर्यः स्वरवदिन्यनारभ्यणीयामिति चेत्, सत्यम्, सिद्धे सत्यारम्यमाणी विधिर्नियमायेति यादिनिमि -न्वोरिवोदीतोरिति नियमार्थस्वात् । अत एव आ उपते इत्यादी तदमावः ।

⁽क) ऐ आया। स्वरहत्यतुवर्तते । स्वरं किम् , रैभारः । ऐ किम् , नयनम् ।

⁽ख) छी आव्। स्वर इत्यनुवर्तते । स्वरे किम्, नौका। औ किम्, भवनम् । अन्नाह वृत्तिकृत त-ए ओ ऐ औ अयवायाव इति वक्तव्ये यस्प्रथरयोगकरणं तत्ववित् स्वरतोऽन्यवापि विधानार्थस् । तेन क्वाचित्स्वरवयकार् इति ज्ञापितम् ।

⁽ग) व्योलीपश वा पदान्ते । अत्र पदान्त इत्येव च्छेदः । न त्वपदान्त इति । अन्यथा आग्रम-सनेऽध्यपदान्त इत्यत्तवृत्ती हरेभीनोहित्यादिसिद्धी हत्योति स्त्रस्य व्यर्थत्वापत्तेः । पदस्य चरमामयवः पदान्त इति । अन्तराब्दे। वयववाची । पदं तु विभवत्यन्तमेव, पद्यते गम्यते इशे हनेनेति व्यत्यन्तः । अनुन्तरोक्तत्वाद-यादीनामेव यकारवकारी, गृह्यते इत्याद्ययेनाइ -- भ्रया श्रीनामिति । एवध्यभेभ्योऽय् अव् आयु आव् इत्यतु-वृत्त्यात्तृत्तं च वष्टवाविपरिणम्यते । अयादयक्षेतत्त्ववमाविता एव गृह्यन्ते । तेन वृक्षं वातीति वेतीति वा वृक्ष-वाः वृक्षवीः । वागतिनन्धनयोः, वीगतिन्यातिप्रजननादी । आभ्यां विष्ठप् । वृक्षवां वृक्षक्यं वा करोतिति । अर्डिन स्करणे इति जिन्नस्यये टिलोपे च सति स भातुरिति भातुःवं ततः विविधि जिलोपे च बृशव् इति भवति । वृक्षविदेश्वत्र जोगाभावः । त स्नागता इत्यादी लोगन्नि सति पुनः सन्धिमान्नवय वार्यति--

हन्दुः असा इन्दुः असाविन्दुः ॥ लोपादी पुनर्न संधिः(क) ॥ छन्दिस तु भवति । हे सखे झते हे सखेति हे सख्यिति ॥

(व॰) सन्नम्-'यबोर्लोपश वा पदान्ते ॥ य च व च व्यो तयोः पष्टोहिवचना-न्तम । 'स्वरहीनं०' 'स्रोविसर्गः' । स्रोपश प्रथमेकवचनान्तम् । 'हसे पः०' । वा तृती-थैकवचनान्तस्य । 'अञ्चया०' ॥ पदान्ते सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धस-पदा-न्ते ॥ आदिशब्दात् 'ए अय' 'ऐ साय' 'ओ अव' औ आव' एमि: सम्नैर्जातावासवादी-नां संबन्धिनोर्धकारवकारयोवां छोपरा भवति । ते अग्रे आगताः । उभयवादि 'ए अयः एकत्र यकारलोपः । अन्यत्र 'स्वरहीनं०' । ते आगताः तथागताः त आगताः ॥ परो इह पटविह पट इह । 'ओ अव' शेषं प्राग्वत् ॥ एवं तस्मै आतनं तस्मायासनं सस्मा आसनं । तस्मै इदं तस्मायिदं तःमा इदम् ॥ असौ इन्दुः असाविन्दुः असा इन्दुः । तौ इसौ ताविमी ता हमी ॥ नन 'त आगताः' अत्र 'सवर्णे ०' तथा 'पूर इहें रत्यत्र 'अ इ ए' इति संधिः कथं न कियते १ तत्राह—छोपशीति । छोपशि कते प्रनः प्रचापरवर्णयोर्भियो घटन स्दरूपः संधिः कार्योन्तरसाधनं च न भवति । यथा त सामताः । गजभ्यामत्र 'अदिः इति आ न भवति । नम्युक्तमनित्यमिति चवापि छोपिश इतेऽपि संधिभवति । यहा 'छन्द्रित तु भवती'ति तुत्रब्ददर्शनात क्रत्रचिल्लीकिकोदाहरणेऽपि लेगिका इते संधिर्भः वति । यथा दामोदरः, राजाश्वः पञ्चाग्निः, दण्डिल, इत्यादिल कार्यान्तरसंवातरूपश्च संधि-र्भवति ॥ पुनर्विशेषमाह—छन्द्रसि वेदे कापिश इतेऽपि संधिभावति । यथा हे सखे अग्रे इति । 'ए अयु 'य्त्रोत्रेषिक वा०' इति यकारलोपः । छान्दसिकत्वान्न संधिनिषेधः । तेन 'अइए'॥ १३॥

(प्र०) उद्योः । पूर्वसूत्रेभ्योऽयादीननुवर्यं व्याचष्टे अयादीनामिति । ततश्चेतद्वानितामित्यथांत वृक्षं वृक्षविति वृक्षवृट् तमाचष्टे इत्यर्थे णिवि टिलोपे वृक्षयति ततः किपि णिलोपे वृक्षव् इहेत्यादौ लोपाभावः।लोपभीति न पूर्वकार्यमित्यर्थः । दण्डिन्वत्यान्दावुत्तरकार्यं भवत्येव । यद्यपि राजभिरित्यत्रोत्तरकार्यं तथापि तस्मिनसति पूर्वकार्यस्य मानित्वात्तरभावः । वक्तव्यत्वात्पुनरित्यधिकोपादानस्याधिकार्यत्वाद्वा राजाश्च इत्यादौ सन्दिशः । यत्तु सन्धिप्रहणात्सन्धिसृत्रेणैव लोपशि सन्धिप्रतिषेधादाजाञ्च इत्यादौ तदभावाः सिन्धिर्भवत्येवति । तदसत् । राजभिरित्यादौ तत्प्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पुनःपदोपादानान्द्र यिविमित्तकः सन्धिर्श्वतिविमित्तकः पुनः सन्धिर्नेत्वर्थः ॥ १३ ॥

प्दोनोऽतः ॥ पदान्ते स्थितादेकाराच परस्याकारस्य छोपो भवति(ख) ।१४। ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र ॥

⁽क) लोपशि पुनर्न सन्धिरिति । छन्दसि तु भवतीति तु शब्दान्कुत्राचिन्त्रोकेऽपि लोपशि कृति मन्धिभैवति । यथा दामोदरः, राजादव पञ्चामिरिति । चन्द्रिकायां तु 'लोपशि पुनर्नसन्धिः, न लोपशि तु भ-वति, द्वादेरिति निर्देशात् तेन दामोदरः राजाश्व' इत्यादेः सिद्धिमाह । गीतायामप्याह—'हे कृष्ण हे यादवा हेसस्तिति इति । पदान्ते किम्, नयनम् अयादीनां किम्, दध्यानय, मध्यत्र ।

⁽ख) एदोतोऽतः। अवाह वृत्तिकृत्—एदोतोऽत इति तपरकरणं दीर्घन्यक्तेरेव निर्देशःर्थम् , तेक

(च०) सूत्रम्-'एदोतोऽतः ॥ एच ओच एरोत् पञ्चम्येकत्रचनान्तम् । 'स्वरहीनं ० 'स्नोवि॰'। प्दोतः अग्रे अतः । मध्ये—'अतोऽत्युः' 'उमो' 'प्दोतोऽतः' इत्यकारछोपः । अतः षष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्त्रोर्वि०' 'प्दोतोऽतः' ॥ तपरकरणमसंहेहोचार-णार्थम् । अत इत्यत्र तपरकरणं तावनमात्रप्रहणार्थम् । पदान्ते स्थितादेशारात ओकारात परस्याकारस्य छोपो भवति । ते अग्रे अत्र । पदान्ते स्थितौ यावेकारीकारौ ताभ्यां पर-स्याकारस्य छोपो अवति । चम्पकपटवासन्यायादखण्डाकारस्तिष्टति । तेऽत्र। एवं पटो अत्र पटोऽत्र [वर्तत] इति सिद्धम् । 'ए अयु 'ओ अव् इति तु पदमध्ये भवति । अत्र 'सामान्यशास्त्रतो नुनं विशेषो बलवान् भवेत्' इति न्यायोऽङ्गीकर्तव्यस्तेन 'ए अय्' ⁴ओ अङ्ग्रहति न भवति ॥ १४ ॥

(प्र०) एदोतोऽत इति । तपाकाणां खलोचारणार्थस् , अत इत्यत्र तु तावनमात्रा -र्थम् । वक्ष्यमाणसामान्यविश्रेषन्यायेनास्य विशेषत्यात्परत्वान्तिरवकाशत्वाच नायवौ ॥१४॥ सवर्णे दीर्घः सह ॥ सवर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घी मवति(क)॥१५॥

अद्धा अत्र श्रद्धात्र । द्धि इह द्धीह । मधु उदकं मधुरकम् । भान उदयः

भान्दयः । पितु ऋणं पितृणम् ॥

(च०) सुत्रम्—'सवर्णे दीर्घः ।। सवर्णे इति ससम्यन्तम् । 'म इ ए' सहराो वर्णः सवर्णः दीर्घः प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्रोवि ०' । सह प्रथमेकवचनान्तम् । स् । 'अ च्ययाः ॥ पूर्वापरयोः सहरास्वरयोर्मिलनेनाचो दीवी भवति । श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र ॥ यदुक्तस्-

'क्रमेण दैपरीत्येन गुरूणां गुरुभिः सह । ड्यूनां ड्युभिः साधै गुरूणां ड्युभिः सह ॥ लघनां गुरुभिः सार्धं चतुर्धेति सत्रणैताः ॥ १ ॥ अदीवों दीर्वतां याति नास्ति दीर्वस्य दीर्वता । पूर्वदीर्घस्वरं दृष्टवा परलोपो विधीयते ॥ २ ॥

आगच्छाक्र ३ अक्र तिष्ठेत्यादी न स्पष्टार्थ वा पूर्वत्र 'य्छतः' इत्यनेन सन्धिनिषेधात् । माधवस्त् क्वचित् प्लतस्यापि संधिर्भवतीक्षि तापनार्थे तत् । तेन सुक्षोक ३ इति सुक्लोकेतीत्यादिसिद्धिमित्याह । पदान्ते किस्, नयनस्, भवनस्। एदोतः किस् . तस्म अन्न, तौ अत्र। अतः । किस्, ते आगताः । अत्र वेत्यतुवर्तते स च व्यवस्थितविकल्पं: । तेन पदान्ते गोरतो वा लोपशु । गो अग्रम्, गोध्यम् । नाहे देवदत्तस्य इंतरि हते पुनर्देवदत्तस्योज्जीवनं भवतीति न्यायादवादेशस्य लोपशा बीच लोपशेष्ट्यनेन बाचे पुनर्वादेशाप्रवर-त्तिः । गो अप्रमिति । एदोतोत इत्यत्रोत्तरदले दकारानिर्देशः प्रत्ययलक्षणेन पूर्वभागस्य पदत्वं नात्तरस्यिति ज्ञापनार्थ तेन परमदण्डिनौ परमगोद्धहै। परमवाचावित्यादै। द्वित्वकत्वायभावः सिद्धः ।

(क) सवर्षो दिश्वः सह । सवर्णशब्दस्य ससंबन्धिकत्वात्सवर्णादित्यस्य लाभः । सवर्णातसवर्णे परे सह दीघों भवति इत्यर्थः । वेत्यस्यातुनृत्तेः समानानामव, तेन हर्षे हरे एहीत्यादौ न । नतु विना सहे य-नेन सहग्रन्दयोगे तृतीया कि न स्यात ? उच्यते । उपपदिनमक्तेः कारकिमिक्तिर्वेतीयसीत्युक्तत्वात् सहग्र-न्द्योगे विधीयमाना तृतीयोपपदाविभक्तिः सवर्णे इति सत्तमी तु भावे सामीपिकाधारे वा विहिता कारकाविभ-क्तिः क्रियान्वियत्वात् क्रियापदं पर्योहतं भवति नायोगे। दीर्घ इत्यवान्योक्ते इत्यनेन प्रथमापि कारक-विभाक्तिः । सवर्णे किम्, मध्वत्र, दर्धीह, भानुदयः, इत्यादी इकारोकारादेर्यकारवकारपातिः सवर्णे दीर्घ डत्यस्य प्रातिश्वास्ति । तयोः कतरस्य भाव्यमित्यत अह-सामान्य शास्त्रत इति । बहुन्यापकं सामा- द्धि अग्रे इह द्धीह । भानु अग्रे उदयः भानृदयः । पितृ अग्रे ऋणं पितृषम् । दः ण्ड अग्रे अग्रे दण्डाग्रम् ॥ १५ ॥

(प्र०) स्वर्णे इति । सवर्णस्यैव सवर्णपरत्विमिति सवर्णस्येत्युक्तम् । सहेति पूर्व-परयोरेकारेकासम्पादनार्थम् । दधीहेत्यादौ यत्वस्थापि प्राप्तावाह— ॥ १९ ॥

> सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत् । परेण पूर्ववाधो वा प्रायशा दश्यतामिह ॥ १ ॥

- (च०) नतु द्धि इह अत्र कथम् 'इ यं स्वरे' इति यत्वं न भवतीत्याह-सामान्येः ति । नृतं निश्चितं सामान्यशास्त्रतः सामान्यस्त्रात् विशेषो विशेषशासं विशेषस्त्रं बलः वान् भवेत् । तत्र बहुन्यापकं सामान्यम् । अल्पन्यापको विशेषः । दिध इह इत्यत्र 'इ यं स्वरे' इति सामान्यस्त्रं स्वराणां बहुत्वात् । 'सवर्णे दीर्घः' इति विशेषस्त्रं तस्य सवणंस्यैकत्वात् । पक्षान्तरमाह—परेणेत्यादि । वा अथवा इह न्याकरणे प्रायको बाहुल्येन बहुषु स्थानेषु परेण अग्रेतनस्त्रेण पूर्वसूत्रस्य बाधो निषेधो दृश्यताम् । यथा 'इ यं स्वरे' इति सूत्रं प्राक् प्रतिपादितं तस्य हि 'सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रेण बाधः । तदेवाह—प्रायशो बाहुल्येनेह न्याकरणे एवं दृश्यताम् इति । अनेनोत्यगांपवादावुक्तो । ततः उत्सर्गाः प्रवादयोरपवादविधिर्वल्वानिति न्यायो द्शितः । प्रकस्मिन्नेवौदाहरणे स्त्रदृश्यसम्भवे सामान्यविशेषयोर्थद्विशेषस्त्रं तल्यति । प्रवीक्तपरोक्तयोः स्त्रयोर्थत्यरोक्तं सृत्रं तत्प्राप्नोति न तु प्रवीक्तिमिति भावः । एवं भावु स्वर्थः अन्त्र 'उ वस्' इति सामान्यम् , 'सवर्णं दीर्घःः' इति विशेषः । प्रमन्यत्रापि ॥ श्लोकार्थोऽयम् ॥ १ ॥
- (प्र०) सामान्येति । बहुन्यापकं सामान्यमसप्यापको विशेषः। शासनात शास्त्र सुम्रम्। इत्सर्गापवाद्योरपवादे बळवानित्यर्थः । न्यक्तिपदार्थाङ्गीकारे प्रत्येकवाक्यपरिस्माप्तिविशेषत्वाविशेषात्पक्षान्तरम् । परेण पूर्वबाधा वेति परिहृत्यापवादविषयं तत इत्सर्गः प्रवर्तत इति न्यायेन क्षत्रिक्षाई निषेधवत्तत्र वाक्ये कल्पनैव नेति मावः । सौत्रक्रमात्पौ-वापर्यम् । प्रायश् इति । परश्चन्द्रस्यष्टवाचित्वात्पूर्वणापि कवित्परवाध इति बोत्यते । य्वोर्छोप्रश्चेत्यतो मण्डूकप्रुत्वा वानुवृत्तेस्तस्य च निपातत्वेनानेकार्थत्वाद्योत् ऋकार इत्यादौ ऋकारस्य ऋकारे ऋकारो वा, पक्षे प्रकृतिभावोऽपि, वापन्ने दीर्घश्चेति रूपत्रयम् । होत् स्वकार इत्यादौ ऋकारस्य ऋकारे प्रकृत्वारमावा-दिमते दीर्घन्न इत्यादि ॥ १ ॥

अ इ ए ॥ अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति ॥१६॥ तव इदं तवेदम् ॥ मम इदं ममेदम् ॥

(च०) स्वम् — 'झ इ ए' ॥ अ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इ सप्तम्येक-वचनान्तम् । सांकेतिकम् । ए प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । तव अग्रे इदम् ' अ इ ए' अवर्णे इवर्णे परे सह उभयोयोगेन ए भवति । तव इदं तवेदम् इत्युदाहरणम् । गङ्गाः इयं गङ्गेयम् ॥ १६ ॥

न्यमन्यन्यापको विशेषः । अद्धाऽत्रेत्यत्र पर्यन्यवन्त्रचणप्रत्रात्तिरिति दीर्घस्यापि दीर्घः । अत्राह-लोकोश-करः । 'यत्तु---'अदीर्घो दीर्घता याति' इत्यादि कञापातुसारिभिरुक्तं तद्माध्यविरोधाद्वपेदयामिति ।

[सर्वविधिभयो छोपविधिर्वछवान् ॥]

हलादेरीषादौ टलींपो वक्तव्यः (क) ॥१०॥ हल ईषा हलीषा। लाङ्गल ईषा लाङ्गलीषा । मनस् ईषा मनीषा । शक मन्धु शकन्धुः । कर्क अन्धुः कर्कन्धुः । कुल अटा कुलटा । सीमन् अन्त सीमन्तः केशवेशे । अन्यत्र सीमान्तः । पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः । सार अङ्गः सारङ्गः पशुपक्षिणोः । अन्यत्र साराङ्गः। अद्य ओम् अद्योम् । शिव आ इहि शिवेहि ॥

'हलीषा लाङ्गलीषा च मनीषाद्यों तथैव च । शकन्धुरथ कर्कन्धुः सीमन्तः कुलटा तथा ॥ पतल्लालिश्च सारङ्ग एते प्रोक्ता हलादयः ॥' १ ॥

(च०) अत्रापि विशेषमाह—हलादे०। अत्र हल आदिर्थस्य स हलादिः तस्य हलादेः षष्ट्येकवचनान्तम्। किति 'क्ष्रिकसोरस्य' हत्यकारलोपः 'स्नार्वसर्यः'। ईषा आदिर्थस्य स ईषादिः तस्मिन् ईषादौ । सप्तम्येकवचनान्तम् । कि 'के रौ हित्' औ हिन्द्रविश्वारः। 'स्वरहीर्न०'। देः षष्ट्येकवचनान्तम् । अस् । 'क्षिति' 'क्ष्रिकसोः०' 'सो-र्वित्याः' 'नामिनो रः' 'राद्यपो द्विः' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्नोर्विसर्याः । वक्तन्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्नोर्विसर्याः । वक्तन्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्नोर्विसर्याः । वक्तन्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्नोर्विसर्याः ॥ हलादेः श्वन्द्रगणस्य ईषादौ गणे परे देः 'अन्त्यस्व-रादिष्टिः' इति देलीपो वक्तन्यः । हल अग्रे ईषा अनेन देलीपः । 'स्वरहीर्न०' हलीषा । आदिश्वन्द्रान्मनस् ईषा । मनीषा । लाद्गल ईषा लाक्कलीषा । अद्य अग्रे ओम् अयोम् । शक्तः सन्धः शक्तन्यः । कुल अदा कुल्या । सीमन्तः सीमन्तः । पतत् अञ्जलिः पत-अलिः । सार अङ्गः सारद्वः । हत्यादयोऽपि तथैव हेयाः ॥ १० ॥

(प्र०) हलादेरिति । वक्तव्यत्वात्कचिद्रिकले कविच नित्यमिति ततश्चावर्णान्तो-पसर्गस्यैकादौ धातौ टिलोपाल्प्रेजते प्रोषतीत्यादि । एकादौ सञ्चातौ नेति । उपेडकीयति, उपेडकीयति, प्रोधीयति, प्रौधीयतीत्यादि । शकन्युः । कर्श्वन्युः । कुलटा । सीमन्तश्च केश-

⁽क) हलादेशिषारो टर्लोपो वक्तःयः। इलारेटेंलोपः स्याधीषारौ परे। इलारेशिषारेश्व आकृति-गणतं बीध्यम्। इलस्य ईषा। इलीषा। ईषा लाङ्गलदण्डः स्यादित्यमरः। लाङ्गलस्य ईषा, लाङ्गली-षा। मनसः ईषा, मनीषा। 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा' इत्यमरः। शकानां देशिषशोषाणामन्धुः कूपः शक्तन्धुः। कर्काणा राज्ञामन्धुः, कर्कन्धुः। अटतीति अटा पचादित्वादः। कुलस्याटा, कुलटा। यदा तु कुलस्यतीति विग्रहः, तदा कर्मण्याणित्यण् प्रत्यय ईपि च कुलटीति स्यात्। केशवेशेऽथे सीमन्तः अन्यत्र सीमान्तः। पूर्वत्र विग्रहः, तदा कर्मण्याणित्यण् प्रत्यय ईपि च कुलटीति स्यात्। केशवेशेऽथे सीमन्तः अन्यत्र सीमान्तः। पूर्वत्र विग्रहस्थले सवर्णे दीर्घः। उत्तरतः नाम्नो नो लोपशिति नलोपकृते दीर्घश्व। पशुपक्षिणोः सारङ्गः। अन्य-स्मिन् अर्थे साराणि प्रधानान्यङ्गानि यस्य स साराङ्गः। टिलोपोन । वक्तन्यत्वात् क्राचिदविकल्पेन क्राचिच्य नित्यमिति। तत्तश्च 'एदोदादी धातौ' अवर्णान्तोपसर्गस्य लोप इति। तेन प्रेजते। उपोषति। इत्यादि। एवञ्च एदोदादी नामधातौ वा लोपः। तेन जपेडकीयति, उपेडकीयति। प्रोधीयति,—पीधीयति इत्यादि। तत्रापवादमाह —एत्येक्रत्योने। वपेति। उपेषते। प्रस्वेष्वयोने। एषः—एष्ट्यः। प्रेषः-प्रव्यः। प्रस्य किस्, अपेषः। 'एवेडन्वधारणे' अर्थव। अर्थारणे वर्षवेति।

वेश एव । अन्यन्न सीमान्तः । पतञ्चलिः सारङ्ग इत्यादौ नित्यमेव । अद्येवेत्यादावनवया-रणार्थे एव । अवधारणे तु अद्यैव गच्छत्वथ ॥

श्रीमिति । शिवायों नमः । शिव आ इहीत्यत्र धात्प्यगियोः कार्यमन्त रङ्गमित्यन्तरङ्गत्वादादोकारे छते 'यो छुभगोः स्थाने भवति लभनेऽसावन्यतरव्यदेशम्' हत्याङनाङेकादेशस्यान्तवद्भावाद्वध्यवर्णान्तस्य टिजोपाच्छित्रेहीत्यादि तथापठत् इतीत्या दाविहरक्तस्यानेकस्वरस्याव्यक्तानुकरणस्यादन्तस्य हतष्टिलोपात्पटितीत्यादि । हिरुक्तस्य द्वस्य पृषेदरादिवहिकल्पेन वर्णनाशात्पटत्पटेति—पटत्पटितितीत्यादि । एवमन्यत्रापि प्रयोग्मतो ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

उभो ॥ अवर्ण उवर्णे परे सह ओ भवति(क) ॥१८॥ तव उदकम् तवादकम् । गङ्का उदकं गङ्कोदकम् ॥

(च॰) स्त्रम्—'उ आ।' ॥ उ सप्तम्येकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । को प्रथमैक-दचनान्तम् । वृत्तिः कण्ट्या । तव उदकं तवोदकम् । गङ्गा उदकं गङ्गोदकम् ॥ १८ ॥

ऋ अर्॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह अर् भवति(ख)। तव ऋदिः। तवार्द्धः। 'राद्यपो द्विः'॥ १९॥

(च०) सूत्रम्—'ऋ अर्'॥ ऋ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अर् प्रथमे व्यवचनान्तम् । 'इसे पः०' ॥ अर्थो वृत्तितो होयः । तव अग्रे ऋद्धिः । 'ऋ अर्' 'जल्तुः विवकान्यायेन रेफस्योध्वंगमनम्' । तवर्द्धिः इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

कचिदार्॥ अवर्ण ऋगें परे सह कचिदार् भवति(ग)। ऋण ऋगं ऋणार्णम् ॥ ऋते च तृतीयासमासे एवाऽऽर्॥२०॥ शीतेन ऋतः शीत ऋतः शीतार्तः ॥ अन्यत्र परम ऋतः परमर्तः ॥

(च०) सूत्रम्—'क्रचिद्रार्'॥ क्रवित सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अन्यया०'। आर प्रथमैकवचनान्तम्। 'ह्रते पः०' 'चपा अवे०'॥ वृत्तेरथीं होयः। नृतीयासमासान्ते परे इत्यर्थः॥ क्रवित्प्रयोगान्तरे अवर्ण ऋवर्णे परे सति सह उभयोगीने आर् भवति। ऋण ऋणम्। 'ववचिद्रार्' 'राद्यपो द्विः' 'स्वरहीनं०' 'जलतुन्विका०' ऋणार्णम्। पृवं शीता-

⁽कं) उस्रो । गङ्गोदकामिति । षष्ठीतत्परुषे पूर्वपरयारोकारः ।

⁽ख) ऋ ऋर्। तबर्दिशिते । अकार ककारयोरर्। रामाश्रमस्तु-इसात्परस्य झसस्य लोपो वा सवर्णे झसे इति सूत्रं कृत्वा पक्षे तर्वार्धिरित्युदाहरति ।

⁽ग) क्विचिदार । क्वित शिष्टमयोगे अवर्ण ऋवर्ण परे सह आर् भवतीत्वर्थः । तथाहि-प्रवत्सतर, कम्बल, वसन, ऋण, दशन , एवामुगे परे सहार् भवति । तेन प्रार्णम् । वत्सतरार्णम् , कम्बलार्णम् , वसनार्णम् , ऋणार्णम्, दशार्णमित्यादि । वत्सार्णमिति केचित्यठितः । परन्तु वत्सशब्दो भाष्ये नोक्तः । एवमवर्णा-न्तोपसर्गस्य ऋकारादी धातै। परे आर् भवति । तेन-प्रार्छति, वपार्छति, इत्यादि । तथा तृतीयासमासे वाच्ये ऋते परे सह चार् भवति । तेन-श्रीतार्तः, दुःखार्तः इत्यादि । तृतीयासमासे किम् , परमर्तः । कि च-अद्योवै नामधाती वार् भवति । तेन-प्रार्थभीयति, प्रवैभीयति । लुकारादाविष सावर्णाद प्राल्कारीय-

र्तः । दुःखार्तः । वसनार्णम् । कम्बलार्णम् । दशार्णम् । वत्सतरार्णम् । प्रार्णम् ॥२०॥

(प्र०) क्वचिदिति । एखार्त इत्यादौ त्तीयासमासे वाच्ये ऋते परे तथा प्रा-र्णमित्यादौ प्र वत्सतर कम्बल वसन ऋण दशन् एपामुणे परे एवसुपाच्छीते प्राच्छीतीस्याः दौ ऋकारादौ धाताववर्णान्ते।पसर्गस्य तस्मिन्छङ्यातौ त्वस्य वेति । उपर्धभीयति-अ-पार्धभीयति । तथा छुकारादावपि सादण्यांद्वाछ् । प्रालकारीयति प्रस्कारीयति । इत्यादि इत्यम् ॥ २०॥

ल्ह अल् ।। अवर्ण छवर्णे परे सह मल् भवति(क) ।। २१ ।। तव ळकारः तवल्ककारः ।। रलयोः सावगर्धे वा वक्तव्यम। परि अङ्गः । पर्यक्षः । पर्यक्रः ॥

(च०) सूत्रम्—'लु ग्राल्' ॥ त्र सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अल् प्रथमे-कवचनान्तम् । 'हसे पः॰' ॥ वृत्तेरथी ह्येयः । तव अग्रे खकारः 'ल अल्' 'रायपो द्विः' स्वरहीनं " तवलकार: ॥ नन्वत्र लकारोऽस्ति रकारो नास्ति 'राद्यपो " इति कथं लगति तत्राह-रलयोरिति । रकारलकारयोः सावण्यं सहगत्वं वक्तव्यम् । तेन 'राचपो द्विः' इति ककारस्य द्वित्वे तवलकार इति सिद्धम् । रकारलकारयोः उपचाराद्वा ग्रहणाद्वा वेरे ऋकाः रलकारयोरपि सावण्यं वक्तव्यम् । होत्लकारः । सवर्णे होत्कारः । अत्र ऋखवर्णयोरसवः र्णत्वेऽपि 'रलयोर्—'इत्यनेन सावण्यम्। 'ऋलुवर्णस्थानिनोः प्रायः सावण्यं रलयोर्भावेत्। तथा वेरे सवर्णत्वं स्याहकारस्कारयोः'। परि अग्रे अड्डाः पर्य्येड्डाः । एवं पलि अग्रे अङ्कः पल्य्यङ्कः । उभयत्रापि 'इ यं स्वरें' 'राद्यपो द्विः' 'स्वरहीनं०' सिद्धम् ॥ २१ ॥

(प्र०) रलयारिति । सावर्ण्यविधानं तवलकार इत्यादौ छात्परस्यापि येपा हि-त्वाद्यर्थम् । नदैवं बलेनेत्यादावपि राश्रितं णत्वमापद्यतेति वाच्यम् । वक्तव्यत्वेन सन्धिः कार्य एवानयाः सावर्ण्यविधानात् ॥ २१ ॥

ए ऐ ऐ।। अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति(ख) ।। २२।। तव एषा तवैषा । तव ऐश्वर्यं तवैश्वर्यम् ॥

(च॰) सूत्रम्—'ए ऐ ऐ । ए सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ऐ सप्तम्ये-कवचनम्-सांकेतिकम् । ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । उदाह-रणे तव अग्रे एवा 'ए ऐ ऐ' तवैषा । तव अग्रे ऐश्वर्यम् 'ए ऐ ऐ' तवैश्वर्यम् । इति सिद्धम्॥२२॥

ओ औ औ ।। अवर्ण ओकारे ओकारे च परे सह औकारो ति(ग) ॥ २३ ॥ तव ओदनः तबौदनः । तव औन्नत्यं तबौन्नत्यम् ॥

⁽क) तः स्रज् । अ इत्यतुवर्तते । अवर्णी त्रवर्णे परे सह अलु । तवनकारः । अत्रापि 'क्वचिद्वाल' इति वक्तव्यमित्युक्तं तेन पाल्कारीयतीत्यादि सिध्यति ।

⁽ ख) ए ऐ ऐ । अवर्णी एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारी भवतीत्वर्थ: । तवैषा इत्येकारस्योदाहरणम् । तैवैश्वर्थिमित्यकारस्योदाहरणम् । उभयत्राप्यैत्वम् ।

⁽ग) स्त्रो स्त्री । अदर्णादोकारे औकारे च परे औकारो भवतीत्वर्थः । तवीदनम् । तवीत्रत्यमिति क्रमेणोटःहरणम् ।

(च०) स्त्रम्—'श्रो श्रो श्रो'॥ ओ सप्तम्येकवचनान्तम्। साङ्केतिकम्। औ सप्तम्येकवचनान्तम्। औ प्रथमैकवचनान्तन्। सांकेतिकम्॥ वृत्तिः कण्ट्या। उदाहर-णम्। तव ओदनम्। 'ओ औ औ' तवौदनम्। तव अग्रे औन्नत्यम्। तवौन्नत्यम्। गङ्गा अग्रे ओवः गङ्गोवः॥ २३॥

ओष्ठोत्वोवी ।। अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोः समासे सित सह वा ओ भवति(क) ॥ २४ ॥ विम्व ओष्ठः विम्बोष्ठः विम्बोष्ठः । स्थूरु ओतुः स्थूलोतुः स्थूलोतुः । ॥ समासे किम् १ तव ओष्ठः तवीष्ठः ॥

(च०) सूत्रम्—'श्रोष्ठोत्वोवों'॥ ओष्ठश्र सोतुश्र ओष्ठोत् तयोः ओष्ठोत्वोः ससमीदि-चचनान्तम् । 'उ वम्' 'स्वरहीनं०' । वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अन्यया०' । ओ प्रथमैक-वचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'ओ सौ औ' ॥ अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः शब्दयोः परयोः सो-ष्ठोत्वोः ओकारेण सह वा अकारस्य ओकारो भवति समासे सिति ॥ पत्ने 'ओ औ औ' ॥ यहा—'ओष्ठोत्वोवां' इति सूत्रम् । तदा ओष्ठोत्वोः परयोः अवर्णस्य वा छोपो भवतीति व्याख्या ॥ विम्ब अग्रे ओष्ठः । विम्बाकारावोष्ठौ यस्य स विम्बौष्ठः । खी चेत् विम्बो-ष्ठी विम्बौष्ठी वा । अनेन एकत्र अकारछोपः । 'स्वरहीनं०' । द्वितीये 'ओ औ औ' तथैव स्थूळश्चासावोतुश्च स्थूळोतुः स्थूळोतुर्वा । स्थूळमार्जार इत्यर्थः । समास इति किम् । हे छात्र ओष्ठं पश्य छात्रीव्हं पश्येत्येकमेव रूपम् । एवं तवौष्ठः ॥ २४ ॥

(प्र०) श्रोष्टोत्वारिति । वा ओ इति छेदः । यद्यपि द्वन्द्वे घीतिओतः पूर्विनेपार तप्राप्तिस्तथापीन्द्राग्नीवत् घ्यन्ताइजाद्यदन्तयोद्यन्तं परमिति परत्वम् । वाशव्दात्समासे एव नेह । तवीष्ठः ॥ २४ ॥

गवादेर वर्णागमोऽश्लादौ वक्त व्यः ॥ २५॥ गो अक्षः गवा-क्षः। गो इन्द्रः गवेन्द्रः। गो अत्रं गवात्रम्। गो अज्ञिनं गवाजिनम्। स्व ईरम् स्वैरम्। स्व ईरिणी स्वैरिणी। अक्ष ऊहिनी अक्षौहिणी सेना। प्र ऊढः श्रीढः ॥ इति गवादयः ॥ अविहितस्क्षणप्रयोगो गवादौ द्रष्टव्यः॥

गवाक्षश्च गवेन्द्रश्च गवाश्रं च गवाजिनम् । स्वैरमक्षौहिणी मैं।ढ एते प्रोक्ता गवादयः ॥ १ ॥ इति स्वरसन्धिमित्रया ॥ ३ ॥

इति श्रीविम्बाधर करचरणसेवकशीनविकशोरशास्त्रिनिर्मितायां मनोरमाख्यवितृत्यां स्वरसंधिप्रक्रिया समाता।

⁽क) ग्रोष्टोत्वोर्षे समासे । समासे सित अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः शब्दयोः परयोः आष्ठोत्वोः ओका-रेण सह वा अकारस्य ओकारो भवतीत्यर्थः । विम्ववद् ओष्ठो यस्य स विम्बोष्ठः-विम्बोष्ठः । स्थूलक्षासैः भोतुश्च स्थूलौतुः—स्थूलोतुः । एकस्मिन् समासे इदं प्रवर्त्तते । तेनेह न । हे वृषलप्रतौष्ठवणस्ते । इतिः अत्र स्वरायदन्तत्वादोष्ठश्चन्दस्य पूर्वनिपाते न्यास्य स्वरायदन्तमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनायदम् । समास्नाभावेः तवैष्ठ इति ।

(व०) गो सादिर्यस्य स गवादिस्तस्य गवादेः षष्ट्येकवचनान्तम् । 'क्वित' 'असिक्स्सोरस्य' स्रोविसर्गः' गवादेः ॥ अवर्णस्य आगमः अवर्णागमः प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्रोविसर्गः' ॥ अक्ष आदिर्यस्य सः सक्षादिस्तिस्मन् अक्षादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्रोविसर्गः' सिद्ध- विद्यादिलोपः । 'स्वरहीनं०' । वक्तव्यः प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्रोविसर्गः' सिद्ध- म् । अत्र सकारागमे एव रूपसिद्धिः । वर्णग्रहणं तु चिन्त्यम् । अश्रासौ वर्णश्र अवर्णः । अकारवर्णं एव इत्यर्थः । गो सक्षः । सवर्णागमः । 'ओ अव्' 'स्वरहीनं' सवर्णे दीर्घः गवाजिनं गोचमे । प्र सग्ने ऊदः । सवर्णागमस्य वैयथ्यां स्वर्णे दीर्घः सद्दृ किन्तु 'द सो' 'ओ भौ भौ' प्रौदः। एवं प्र किदः प्रौदिः । स्व अग्ने ईरत्। अवर्णागमः । 'अ इ ए' ए ऐ ऐ' स्वरस् । एवं स्व ईरिणी स्वैरिणों । अक्ष अग्ने किहनी । अवर्णागमः । 'उ आ' 'ओ भौ भौ' अश्वौदिणों सेनाविशेषः । 'सा सेनाउश्लौदिणी नाम खागाष्टेकद्विद्वै (२१८७०) गंजैः । रथेश्लैभि (२१८७०) ईयैस्तिइनैः (६९६१०) पञ्चद्विश्ल एइ।- विमिः' (३२२०९०) इति ॥ २५॥

इति स्वरसन्बिः ॥ ३ ॥

(प्र०) गवादेरिति । यवपि किरवाद्याममिवानकस्याभावाद्वयवस्या स्यात्तथापि गवादेरितिपञ्चमीनिर्देशात् गवादेः परः अवर्णस्य आगमः आगमनं भवति । केवित्त गवादेः अप्रत्ययो भवति कविद्वर्णस्य परभुतस्य आगमोऽषांतपूर्ववर्णं प्रतीत्यर्थः । तेन गोऽजिनिमिः स्यादिखिद्धिरिति व्याख्येरन् । अन्ये तु गो अग्रमित्यादी कविद्वर्णस्य आगमः अलोप हः स्यादुः । वस्तुतस्तु वक्तव्यत्वाद्वाश्ववदाद्वा गवाक्षः गवेन्द्र इत्यत्र नित्यम् । गवेशः गवीशः इत्यत्र वा । गोऽग्रं गोऽजिनिमत्यत्र न किन्तु प्रशेतोऽत इत्यवर्णलोपः । गोऽग्रं गोअजिन्निमित्यत्र व किन्तु प्रशेतोऽत इत्यवर्णलोपः । गोऽग्रं गोअजिन्निमिति प्रकृतिभावोऽपि । प्रौढ इत्यत्रवर्णागमस्य बहिरङ्गेणापि प्रथमं सन्धिविधानसामः श्यांनित्यत्वाच । प्रौढः प्रौढिः । भारोहः । स्वैरम् । स्वैरिणी । अक्षोहिणीत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेयाः ॥ २५ ॥

इति सारस्वतप्रसारे स्वरसन्धिः ॥ ३ ॥

* प्रकृतिभावः ४॥ *

अथ प्रकृतिभाव उच्यते ॥

नाभी ॥ अद्योऽमी सन्धि न प्राप्नोति (क)॥१॥ अमीआदित्याः ॥

⁽क) अथ स्वरसान्धिकथनानन्तरं प्रकृतिभाव उच्यते । प्रकृत्या यथावस्थितस्वस्त्रपेण भवनं प्रकृतिभान् वः । तत्रादिमसूत्रमाह—नामीति । द्यांठांपभ् वापदान्त इत्यतो वाम्रहणमनुवर्त्तते । तच्च व्यवस्थित-विकल्पार्थकम् । तेनादस इति लभ्यते । अदस्श्वन्दस्यामीरूपं स्वरे परे सान्धि न प्राप्नोतीत्यर्थः । किञ्च नामीति सूत्रशापकाददसोऽभीशम्दस्येकार एव सन्धि न प्राप्नोति नत्वकारः । तेन नभस्यमी आदित्या इत्या-दे। न भ्रामितव्यम् । अदसः इति किम् , अमो रोगोश्वस्यास्तीत्यमी, अमी-असी=अम्यसाविति । अम्यका-विस्यत्र तु अर्थवद्महणे नानर्थकस्यति परिभाषयापि वारायतुं शक्यम् ।

अमी अधाः ॥ अदस इति किस् ! श्रमो रागेस्तद्वान् । अमी असै। अम्यसौ ॥

(च०) अथ स्वरसिन्धकथनानन्तरं प्रकृतिभाव द्वच्यते । प्रकृतिभावः भवनं सत्ता प्रकृतिभावः । प्रकृतेर्बयाविस्थितस्वरूपस्य भावोऽविस्थितिर्वा प्रकृतिभावः । संधियोगया अपि स्वराः केवित्प्रकृतिस्था एव विष्ठन्ति । तस्मात्प्रकृतिरूच्यते । संधिसंभवेऽि प्रकृतिस्था ये तिष्ठन्ति ते प्रगृद्धा उच्यन्ते । तन्नादिमं सृत्रम्—'नामी' ॥ व प्रथमे-कवचनान्तम् । 'स्वदादेः ०' सकारकेषः जसी वृद्धय मः' 'अ इ ए' 'प्री बहुत्वे' प्रकारस्य ईकारः । अमी प्रथमेकवचनान्तम् । संकेतिकम् । 'स्वणें ०' नामीति सिद्धम् । अदस् क्षञ्दस्य जसि यः अमीश्वद्रो निष्पन्नः स् सिन्ध न प्राप्नोति । अमीश्वद्रोते रोगवानप्युच्यते तिन्नरासार्थम् 'अद्याः' इति पदं प्रयुक्तम् । तत्र संधिः । अमी आदित्याः । 'इ यं स्वरे' इति स्त्रप्राप्ताविप सन्धिप्रतिषेधः । प्रवम्—अमी प्रकाः । अमी अश्वाः ॥ अदस इति किम् । अमी असी अस्यौ अस्यसौ ॥ १ ॥

(प्र०) अथेति । प्रकृत्या यथाविष्यत स्वरुपेण भवनं प्रकृतिभाव इत्यर्थः । नाः भीति य्वोर्छोपश्चेत्यतो वातुत्रत्तेस्तस्य च व्यवस्थितार्थत्वकल्पनेन लोकाचादस एवामीः शब्दस्य प्रकृतिभावात् "अस्यायाति भिषणपृहे" इत्यादावमो रोगः सेाऽस्यास्तीत्यर्थः । स्व चादस प्रकृतिभावाभावः । वस्तुतस्तु अमी ई इति छेदः एवं च ईकारान्ते।ऽमीत्यर्थः । स्व चादस एव सम्भवति रोगिवाचकस्येवन्तत्वात् । नेति योगविभागाद्विष्णो इति विषण-विति इत्यादौ सम्बुद्धावाकारान्तस्यावैदिके इतौ परे वा प्रकृतिभावः । तथेगन्तस्यातः भासेऽसवणे स्वरं वा प्रकृतिभावः । वाशब्दादेव च इस्वत्वमपि वेति । चकी अत्र, चिक्र अत्र, चक्र अत्र, चक्रव्यत्रेत्यादि । तथाऽगन्तस्य कति परे प्रकृतिभावहस्वत्वतद्भावा इति । ब्रह्म क्रव्यत्वत्यादि । तथाऽगन्तस्य कति परे प्रकृतिभावहस्वत्वतद्भावा इति । ब्रह्म क्रव्यः व्यविदेश्यादये स्वयः । नामीति क्रवसन्विविद्यंतात्पूर्वं सन्ध्यनिषेषः ॥ १ ॥

रवे द्विश्वे ।। ई च ऊ च ए च रवे । ईकारान्त ऊकारान्त एका-रान्तश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः संन्धिं न प्राप्नोति (क)।।२।। मणीवादिवर्जम् ।

⁽क) टवं द्विन्दे । ईस उम्र एस्र्यां समाहारा च्ये । एकत्वे द्विगुद्धन्दाविति न्युंसकस्यति द्वस्यो न सं न्याः पूर्वकत्यात् । यद्वा पृथ्योव पदत्रयं सर्वनाऽविभक्तिकस्य निर्देशः । नतु 'च्ये' इत्यत्र इत्वरीर्धयो येवकरणमा- स्यात्सन्देहो भवति कि द्वस्येकारोकारयोग्रहे गमुत दीर्धेकारोकारयोग्रिति । उच्यते । एकारस्य साहचर्यादीर्धः योरेवात्र प्रकणम् । तेनाकुर्वन्नावामित्यादी नातिन्यातिः । नतु कुमार्थोरमारं कुमार्थमारं वश्योरमारं वश्यारात्र वश्यारात्र वश्यार्थनात्र स्थात् , इति चेत्र, ईकारादीनां प्रत्ययत्वासिद्धेः । बद्धत्र प्रत्ययत्वापक्षायक्षेत्र विक्रते । समासे कृते समुदायस्यैवार्थवन्त्वेत प्रवासत्यव्यव्यवस्यार्थन्त्र । नन्वेवमित स्थार्थने इत्यादावितिन्यातिरिति चेत्र । चन्यन्तस्यान्ययत्वादसंख्यत्वेनाद्वित्रार्थन्त्वात् । वन्त्र प्रवासति विक्रस्य त्यां विक्रस्य त्यां प्रत्याच्यात्र ति निर्वे वरस्य । वन्तु मणीवादिवर्ज्ञमिति तित्रपूर्वम् , मणी इवेत्यादेवेष्टत्वात् । 'मणीवाष्ट्रस्य लम्बेते नियी वरस्य निर्वे। मम' इति मारतप्योगे तु इवार्थे वश्चदो वाज्ञब्दो वा बोध्यः । 'वा विक्रस्योपमानयोगे इति, तथाच वं अचेतिस जानीयादिवःथेऽपि तद्वययम्' इति मेदिनी । द्वित्वे किस् , गै.र्यत्र । व्ये किस् , देवदत्तयोगिरस्य ।

अप्रो अत्र । पट्ट अत्र । माले मानय ।। मणीवादी तु सन्धिर्भवति — मणी इव मणीव ॥ दम्पती इव दम्पतीव। जम्पती इव जम्पतीव। जायापती इव जायापतीव । रोदसी इव रोदसीव ॥

(च॰) सूत्रम्—'टब्रे द्वित्वे' ॥ ईच ऊच एच टबे प्रथमकवचनान्तम् । सांकेति-कम् । दित्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' इति । य्वे दित्वे सिद्धम् । ईकार ककार एकारास्त्रयः सिद्धा एव गृह्यन्ते । परं द्विवचने द्विवचनान्तः सन् ईकार अकार एकारान्त्रश्च शब्दः सर्निय न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ मण्यादयो न निषिद्धाः । मणी इव इत्यादीन् शब्दान् वर्जियत्वा । मण्यादीनां त द्विवचने ईकारान्तत्वेऽपि सन्धिभवति ॥ सम्बी अत्र प्रथमा-हिवचनान्तम् । 'भौ यू' 'सवणें ०' 'भमी अत्र' हित्वात् 'इ यं स्वरें इति यत्वनिषेधः ॥ एवं 'पट अत्र' वत्वनिषेधः । माले इति द्वितीयाद्विवचनान्तम् । 'औरी' इति ईकारः । 'अ इ ए' माहे अप्रे आनय । 'ए अय्' निषेधः ॥ एवं हरी एती, विष्णू इमी, गङ्गे अम् . कुले अम् इत्यादि ॥ मगीवादिवर्जीमिति किन् १ — मणी इव, दम्पती इव, रोदसी हवः सर्वत्र 'सवर्णे ०' द्वित्वेऽपि मगीवादिनिषिद्धत्वात संधिः कार्यः ॥ २ ॥

(प्र०) च्ये द्वित्ये इति सामान्योक्तेः । प्रवेते अत्रत्यादाविष प्रकृतिभावत्वम् । च्ये इत्यस्य प्रकृतिशब्दविशेषणत्वात् येन विधिस्त रूत्यस्येति तर्नतत्वे।किः ॥ २ ॥

अर्गे निपातः ॥ आकार ओकारनिगतः एकस्वरश्च सन्वि न प्रा-प्नोति ॥३॥ आ एवं किल मन्यसे । नो अत्र स्थातव्यम् । उ उतिष्ठ । इ इन्द्रं पश्य । अ अपेहि ॥

(च०) स्त्रम्—'औ निपातः' ॥ आ प्रथमकवचनान्तम् । सांकेतिकप् । 'अव्य-या ः। क्षो प्रथमैकवचनम् । सांकेतिकम् । 'अव्यया ः। निपात्यते सिद्ध एव इतिः निपातः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्त्रोविसर्गः' । ननु एकस्वरक्रचेति प' सूत्रे नास्ति वसी कते। लभ्यते १ तदर्थमाकारा शरभय ओकारं यात्रत औ इति प्रत्याहारमङ्गीकुर्वन्ति इति के चित्(क) । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अपकार ओकार एकस्वरा अत्र निपाता एव गृह्यन्ते आङ्उपसर्ग वर्जिताः । वाक्ये स्मरणे च यो निपातरूपः आ इत्यक्ष₹ स सन्धि न प्राप्नोति ॥ ३ ॥

(प्रः) श्रो निपात इति । भौ आ ओ औ इति छेदाचतुष्पदं द्विपदं वा । अवर्णस्य ओकारेण सहोच्यारितस्य ओ इति प्रत्याहारादेकस्वरावासिः । औकारे आवा देशे वकारलोपशि च सुत्रस्य छान्दसत्वाश्रयणात्सन्धिः । द्विपद्त्वपक्षे केचिदेकशेषमाहस्त-न्मन्दम् । विभक्तिपरत्वाभावातः । निपात इति प्रत्येकं सम्बन्धते । आ इति निर्मुबन्ध-कग्रहणात ''निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य''इति आङो न निषेधः एतद्विभागश्चोकः ।

⁽क) तथा सति 'जात ड अस्य रुजति' इत्यव अकारोकारयोः सचर्णेदीचे कृते निपातस्य विकत-खात परेणापि सन्धिर्भवत्येव जान्वस्याति । 'भौनिपातः', इत्यधिकारे 'भितिगार्वा' इति सूत्रं केचित् पठः न्ति । अयमर्थः -- अति परे मोः प्रकृतिभावो वा भवतीति । तेन मो अजिन मवाजिनम् इति विध्यति क

"ईषद्धं क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च य: । एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरिकत्र इदाहृतं च "मोत्तमैरेक्ष्यसे न त्वमासृतादेन्द्रते।ऽलिकैः । झा एवं सर्ववेदार्थं झा एवं सद्वेदा हरेः" इति ॥ एकस्वरत्वादेव सन्ध्यप्राप्ताविष पुनरुपादानसामध्यादोकारस्यौकारान्तिपान्ते।पलक्षणत्वम् । अत्रापि वानुवृत्तः । उनः इतौ वेति उ इति विति । तस्मादेव चोत्र इतौ दीर्धसानुनासिक उवर्णादेशश्च वेति उ इति । तथा मयः परस्याजोऽचि वा वेति । किनु उक्तं किम्बुक्तमित्याद्यस् ॥ ३ ॥

आग्रहणादाङो न निषेषः । तथा चोक्तम्—

'ईषदर्थे कियायोगे मर्यादाऽभिनिषो च यः ।

एतमातं ङितं निषादास्यस्मरणयोराङित् ॥ १ ॥

आकारस्तु निपातो यो ङिद्धिद्धेदतो द्विषा ।

तत्रापि च ङिदाकारः सिंध प्राप्नोति न त्विङित् ॥ २ ॥

ओत्तमैरेक्षसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽखिँहैः ।

आ एवं सर्ववेदार्थ आ एवं सद्धचो हरेः ॥ ३ ॥

अहो आहो उताहो च नो हो हंहो अथो इमे ।

मिथोयुक्ताश्च ओदन्ता निपाता अष्ट्षा मताः' ॥ ४ ॥

(च०) तथा ओकार: । 'अहो भाहो उताहो च नो हो हंहो अथो अमी । भो भोऽयुक्ताश्च ओदन्ता निपाताश्चाष्ट्या स्मृताः । भो भो इत्यादिषु निपातरूप ओकारः सोऽपि सर्निध न प्राप्नोति । नो अत्र अहो ईताः । अथो प्रम है हे इत्येतयोरपि प्रगृह्यत्व-मिति केचित्। हे अम्ब। हे ईशा। तथा एकस्वरः एक एव स्वरः एकस्वरः। यहा केवलः स्वरमात्र एव न तु इसयुक्ती यथा प्रादात् इत्यादिवत् । यहा एकन्वरः सहशस्त्ररः अकार इकार उकाराणां निपातरूपाणां यः कश्चिदादौ भवति ताहरा एव स्वरः अग्रेऽपि भवति तः दा सन्धि न प्राप्नोति। यथा अ अपेहि । इ इन्द्रं पदय । उ उत्तिष्ठ ॥ अ इति निभत्सी ने । अपेहि दूरी कुरु ॥ इ इति सम्बोधने विस्मये वा । इ इन्द्रं पश्य ॥ उ इति सम्बोधने राषोक्ती वा । व वित्रष्ठ ॥ सामहणादाक् उपसर्गेण सह सन्धिमविति । वदावरणं कः ण्ड्यम् । 'अत्राकारनिपातस्तु निर्देश्विदेतो द्विया । तत्र यः स्यात् जित्स एव सन्धि प्राप्नोति न त्विष्टतः । 'ध्यद्धे कियायोगे मर्यादाभिविधी च यः । एतमातं हितं विद्याद्वा-क्यस्मरणयोरिकत । ' 'भौत्तमै रेक्षसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽखिकै: । आ एवं सर्ववेदार्थः आ युवं सहचो हरे: ॥' आ ईपदुत्तमः भोत्तमः ३-३ हति ईपद्धें आहासह सन्धिः ॥ सा रिक्षसे । एक्षसे । का इहि एहि इत्यादी कियायोगे आजा सद सन्धिः ॥ आ अस्तात भागतात् । अमृतं मोक्षं मर्यादीकृत्य इति मर्यादायाम् । भा इन्द्रतः एन्द्रतः । इन्द्रमिन व्याच्येत्यभिविधी च माकासह सन्धिः ॥ मर्यादा सीमा समिविधिः समिव्याप्तिः । म-बांदा समिविषिश्च मर्यादाभिविधिः तस्मिन् सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवचनान्तः स्यात् ।

'एकत्वे हिगुद्रन्द्री' इति नपुंसकत्वम् । सनित्यमागमानुशासनमिति 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमो न, किं तु 'छेरौ डिल्' ॥ तथा का इति आक्षेपे । सा एवं किल मन्यसे । सा-इति वाक्ये । आ एवमीश्वरवचनमिति स्मरणे । स्मरणीयमित्यर्थः । सनाङ् साकारः स-निध न प्राप्नाति ॥

प्लुतः ॥ प्लुतः सन्धि न प्राप्नोति ॥४॥ देवदत्त ३ एहि । दवदत्ते अत्र गौश्चरति ॥

(च०) स्त्रम्—'ट्लुतः'॥ प्रथमैकववनान्तम् । 'स्रोविसर्गः'॥ यत्र प्लुतस्तत्र संधिनं भवति । भो देवदत्त ३ एहि । 'का एवा प्रस्तुताङ्गी प्रचिकतन्यना इंसलीला नज्ञः नती हो पादौ कुंकुमादौ कनकविरिवतौ नृपुरं शब्दयन्ती । इत्थं मार्गे गता सा बहुकुछ । मखताबद्धवेणी स्वनन्ती ताम्बूलं वामहस्ते मदनिवसिता गुद्धशालां विवेश ॥' अत्र वि चारे टेः प्लुतत्वं तेन सन्धिनं । क्षविचु सन्धिः । क्षविचु 'प्लुतोऽनितौ' इति सूत्रं पठ नित । तेन प्लुतोऽपि इतिशब्दे परे सन्धि प्राप्नोति । यथा हा तात इति हा तातेति ॥ देवदत्तेत्यादौ न संन्धिकंवति ॥ ४ ॥

द्रादाह्वाने च टेः प्लुतः ॥ दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे गम्यमान च टेः प्लुतो भवति(क) ॥ ५ ॥

इति प्रकृतिभावप्रकिया॥ ४॥

(च०) व्छतलक्षणमाह—स्त्रम्—दूरादाह्वाने०' ॥ दूरात् पञ्चम्येकवचनम् । 'क स्तिरत्' 'खवर्णे दीर्घः०' आह्वाने सप्तम्येकवचनम् । 'भ इ ए' । टिशब्दस्य षष्ठयेकवचनार-न्तम् । 'किति' 'कसिकसोरस्य' इत्यकारलोपः 'स्नोविंसर्गः' । व्छतः प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्नोविंसर्गः ॥ वृत्तिः कण्ट्या । व्छतस्तु उद्यारणमात्र एव न, किन्तु ३ लिखनरूपः इति व्छत्तकक्षणम् ॥ ९ ॥

इति प्रकृतिभावः ॥ ४ ॥

(प्र०) दूरादिति । यद्यपि दूरत्वमन्यवस्थितं तथापि प्राक्ततप्रयत्नाधिक्यप्रयत्नाः श्रयणेन यत्र श्रवणं तज्ज्ञेयम् । आह्वानस्य रोदनाद्युवलक्षणत्वाद्वाने इत्याद्युक्तिः। तत्र मान्तिद्वनयोः प्रसिद्धम् । विचारे अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदित्यादौ । एवं वाक्यस्य टेः प्रतुत इत्याद्युद्धम् । अग्निवीरेत्यादि ॥ ९ ॥

इति सारस्वतप्रसादे प्रकृतिभावः ॥ ४ ॥

इति मनोरमायां प्रकृतिभावः । ४ ।

⁽क) 'दूरादित्यत्र चकारप्रहणाद् हा तातत्यादी संग्धिः स्यातः ॥ हैहयोः स्वरे संभिनं वक्तव्यः ॥ हे अनद्वन् ॥ ऋतौ समानो षा । ऋतौ परे समानः संधि न प्राप्नोति वा । हिम ऋतुः हिमर्तुः हिस-ऋतुः ॥' इत्यधिकोऽयं क्रचित पाठः ।

अत्र 'तूरादाङ्काने देः 'लुतः' इति मात्रं स्त्रम् , अस्य वृत्तिस्तु-दूरादाङ्काने गाते रोदने विचारे च देः रलुतो भवति , तेन देवदत्त ३ एडि इति । दूरस्वमिडःह्वानापेखं बोध्यते न देशापेखं पुरुवाणेखं वा । तेनाति-दूरेऽतिनिक्टे च आङ्काने सन्धः स्यादेव । यथा—धर्मो ६६त सत्यं तवराखसाय' इत्यत्राह्वनस्यातिनिकटव-। त्तिवात् सन्धिर्भवति । यथा च—'बुधित्य मम मन्दिरम्' इत्यत्रापि सन्धिर्भवति । इड गानरोदनयोददाङ-रणं प्रसिद्धम् । विचारे तु—अधः स्विदाधीदुपरिव्दित्यादी हेयम् ।

* व्यंजनसन्धिः ॥५॥ *

अथ व्यझनकार्यमुच्यते ॥

चपा अवे जवाः ॥ पदान्ते वर्तमानाश्चपा जवा भवन्ति अवे परे-(क) ॥१॥ षट् अत्र षडत्र । वाक् यथा वाग्यथा । ककुप् ऐन्द्री ककुवैन्द्री ॥

(च०) अथ प्रकृतिभावकथनानन्तरं व्यक्तनकार्यमुच्यते व्यक्तनानां सन्यिः कथ्यत इत्यर्थः॥ स्त्रम्—'चपा अवे जवाः' ॥ वक्तरपकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णाश्चराः । चाता-**डदस्य प्रथमाबहुवचनम् । '**सवर्णे' 'स्त्रोविसर्गः' ॥ अकारबकारास्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारः अवस्तिस्मन् अवशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए'॥ अकारवकाराभ्यां गृह्यवाणा वर्णा जनाः। जदशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम्। 'कोविं०' 'सवर्ण दीर्घः' सिद्धम् ॥ 'चपा जवा अवे' इति वक्तव्ये 'चपा अवे जबाः' इत्युक्तं तेन क्वचित्पदान्तं विनापि जबा अवन्ति । यथा-सदग्रभविद्रीयः इत्यादि । तथा कविज्ञ भवति । यथा-वैवस्वतः । सरस्वान् । मरु ्रवान् । तदित्वान् । वाचाछः। वाचाटः इत्यादौ न॥ अथवा असमासे साक्षाहेव पहान्ते । ्यमासादौ त्वन्तर्वितिनी विभक्तिमाधित्य पदान्ते इति वाच्यम्। पदान्ते स्थिताधपा जाबा भवन्ति । चटतकपानां क्रमेण जडदगवा भर्तान्त अने परे । षट् अग्रे अन्न वाक अग्रे यथा। उभयज्ञापि 'चपा अने जवाः' हत्यनेन डकारणकारौ भनतः। यथा टस्य डः, कस्य गः. ंस्वरहीनं ०१ षडत्र । वाग्यथा । एवस् अच् अन्ता, अजन्ताः । हरित् अधः हरिद्धः । ककुप् एवा ककुवेषा । इति सिद्धम् । दिश् अम्बरः । दिश् अन्तः । अत्र पदान्तताश्रयणात् 'दिशाप्' इति कः । पश्चात् 'चपा अवे जदाः' दिगंबरः । दिगन्तः । वाच् ईशः । अन्ना-्पि पदान्तताश्रयणात 'चोः कुः' पश्चात् 'चपा अवे जवाः' । वागीशः । अवे परे :किन् वाक पुतः । षट् कुई न्ति ॥ १ ॥

(प्र०) चपा इति । यद्यपि खते चपा इति विशेषविधेः प्राक् इत्यादाववसाने च यक्षे चपविधानसामध्यदिव तदप्रातौ पिरशेषादवपरत्वप्रातौ अव्यक्षणं व्यर्थम् । तथापि चपाच्छः शः इत्युक्तरसूत्रेऽजुबृत्यर्थम् । ततश्च वाव्यत्रेषातवीत्यादौ तद्भावः । चपानां अपेपिकक्षणाद्विपरोतनिर्देशाद्वा समित्र इन्धनं यस्येति समिदिन्यनं अग्निमज्ञानमित्यां -दाविष जवाः ॥ १॥

जमे जमा वा ।। पदान्ते वर्तमानाश्चपा जमे परे जमा वा भव-न्ति(ख)।।२।। वाक् मात्रं वाङ्मात्रम् वाग्मात्रम् । षट् मम षणमम षड्मम।।

⁽क) अत्र 'चपा अवे' इति वक्तव्ये 'चपा अवे जनाः' इति व्युक्तभपाठः कुत्रचित् पदान्तादृतेऽपि जना भवित्त इति ज्ञापनार्थम् । तेन 'सद्गुरुभेवदीयः' इत्यादि सिद्ध्यति । कुत्रचिद्पि न भवित । यथा वैवस्वतः, मरुत्वान्, तिहत्वान्, यावतीय इत्यादी । अथवा असमास्ने साक्षादेव पदान्तता, समासस्थले पुन-दन्तर्वित्तीं विभक्तिमाश्चित्य पदान्तता वाच्या ।

⁽ ख) अमे अमा वेति । अत्र पदान्ते इत्यतुवर्त्तते । तेन वच्मीत्यादौ न । वा शब्दे। त्र व्यवस्थान् वाची । तेन झपानां कवित् अमा भवन्तीति तत्त्वदीपिका । यत्तु —केश्विनमयटि नित्यमित्युक्तं तद्गाव्यविशेन् चादुपेश्यम् । चपा इति किम् , दिख्णो मां रक्षेत्यादौ स्वरस्य माभूत् ।

मयदि नित्यम् । चिन्मयम्(क) ॥

(च०) सूत्रम्—'ञमे जमा वा'॥ नकारमकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारो जमस्तिस्मिन् नमे । सप्तम्येकवचनम् । 'स इ ए' नकारमकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णा नमाः।
नम्भान्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । 'सवर्णे' 'स्नोविस्मांः । वा नृतीयैकवचनान्तम् । 'स व्यया०'॥ 'आद्वे छोपश्'॥ चपानां नमप्रत्याहारे परे वा विकल्पेन नमा भवन्ति । चटतकपानां क्रमेण नजनङमा भवन्ति । वाग्रहणात्पक्षे जन्ना अपि भवन्ति । वाङ्मात्रं वाग्मात्रम् । एकत्र छः, नन्यत्रगः । स्वरहीनं०' षट् स्रग्रेमम । एकत्र णः, अन्यत्र छः । बण्मम । षड्मम । 'स्वरहीनं०'। तत् नयनं तन्नयनं तद्ग्यनम् । मयटि प्रत्यये परे तु नित्यमेव नमाः स्युः । यथा चिन्मयम् वाङ्मयम् । अप्मयः अम्मयः । अत्र न विकल्पः । तथा वाग्रहणादेव कविज्ञवस्यापि नमाः स्युः । यथा प्रश्नयः सृन्मयः ॥ २ ॥

(प्र०) जमे इति । वाश्व इस्य व्यवस्थिताव्यवस्थितविकलपार्थत्वानमयि नि-त्यम् । चिन्मयम् । यनु प्रत्ययजमे नित्यविधेवांङ्मात्रमित्येकमेव रूपमिति । तद्युक्तः म्, एवं विधे नियामकाभावात । मयि नित्यं वाच्यमित्युक्तेः कलापादिषु प्रत्ययग्रहणं विशेषपरं श्लेयम् । चपा अबे जबा इत्यतो झपोपलक्षितचपानुवृत्तेर्मृन्मयं कक्रुन्मयमिमन्नः यनमित्यादौ झपानामपि न्नमाः ॥ २ ॥

चपाच्छः द्याः ॥ चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति ॥३॥ वाक् श्रूरः वाक्छूरः वाक्श्रुरः ॥

(च०) सूत्रम्—'चापाच्छः शः'॥ चपात पञ्चम्येकत्रचनान्तम् । 'किसिरत्' 'सः वर्णै॰'॥ चपात् अग्रे छः 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' 'स्वरहीनं॰'॥ बा हति षष्ट्येकत्रचनान्तम् । 'स्वरहीनं॰' 'स्रोविसर्गः' सिद्धम् । चपादुत्तरस्य बकारस्य छः=छकारो भवति वा=विकः ल्पेन । वाक् अग्रे श्रूरः । अनेन शकारस्य छकारः । 'स्वरहीनं॰'॥ वाक् छूरः, पश्चे वाक् श्रूरः । इति सिद्धम् । छः शः हति विपरीतग्रहणात् वाक् श्चोततीत्यादौ छत्वं न स्यात् ।३।

(प्र०) चपादिति । विपरीतिनिर्देशोऽसन्देहार्थः । अन्यथा कार्यान्तरवृत्यर्थः छल्येव छविधिरिति सन्देहः स्थात । चपा अवे जवा इत्यस्याप्यनुवृत्तिवां ततश्च पूर्वः चपा अवे जवा । पश्चात् अमे अमाः । यद्यपि विभक्तिविपरिणामेन चपानुवृत्तावि पुन-स्तद्ग्रहणमपार्थः तथापि विभक्तिविपरिणामस्यानन्यगतिकत्वेनात्रानाश्रयणं पदान्त इत्येव नेह । विस्पत्रानहः इति चपा अवे जवा इत्यतो मण्डूकण्छतिन्यायेन विभक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्तजवानुवृत्तेः झपोपलक्षितचपानुवृत्तेवां समिद्धोमोऽमिमद्धतं ककुण्यतित्यादि-सिद्धः ॥ ३ ॥

हो झभाः ॥ चपादुत्तरस्य हकारस्य झमा वा भवन्ति॥४॥ बद्वर्गग-

⁽क) प्रत्येश अमे नित्यमिति केचित् । तेन वार्क्मात्रमित्येकमेव भवति ॥ इत्ययं काचिद्धि-कः पाठः।

श्चिपस्तद्वर्गगश्चतुर्थे। भवति (क) । तत् हिनः तद्धिः + तद्हिनः । वाक् + हिरः, वाग्वरिः वाग् हिरः । ककुप् + हासः, ककुठमासः ककुठहासः ॥

(च०) सुत्रम्—'हो सत्भाः'॥ हः इति षष्ठयेकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'स्नोवितर्गः'॥ झभाः प्रथमाबहुवचनान्तम्। 'सवर्गे०' 'स्नोविसर्गः'॥ यस्य वर्गस्य सम्वन्धी
चपो हकारात्पृष्ठे भवति तस्य वर्गस्य चतुर्थाक्षरं हकारस्थाने भवति। यथा ककारात्पृरस्य
हस्य घः। चकारात्पृरस्य हस्य झः। टकारात्पृरस्य हस्य दः। तकारात्पृरस्य हस्य धः।
पकारात्पृरस्य हस्य मः। 'यहर्गस्य चपः पूर्वः इकारात्किल हक्ष्यते। हस्य स्थाने भवे
हर्गस्तहर्गस्य चतुर्थकः' । वर्गचतुर्थो हस्य स्वर्ण हति। वाग्रहणात्कविचपादनुत्तरस्योपि
हस्य झमा भवन्ति। समिष् होमः समिद्धोमः। हकारस्य धः। 'झवे जवाः' इति सिइस्य झमा भवन्ति। समिष् होमः समिद्धोमः। हकारस्य धः। 'झवे जवाः' इति सिइस्य झमा भवन्ति। समिष् होमः समिद्धोमः। हकारस्य धः। 'झवे जवाः' हति सिइस्य झमा भवन्ति। समिष् होमः समिद्धोमः। हकारस्य धः। 'झवे जवाः' हति ति
इस्य । यहा कविदनवसानेऽध्यवसानता ग्राह्या। तेन 'वावसाने' हति धकारस्य तकारः।
पश्चात् 'हो झमाः' हत्यादि। पृदं तत् हितः तिह्तिः॥ तत् अग्रे हिवः 'हो झमाः'
हति हकारस्य धकारः पश्चात् 'चपा अवे जवाः' इतितस्य दः। 'स्वरहीनं०' तद्धिः। तत्
युतमित्यर्थः॥ वाक् अग्रे हरिः। हस्य घः पूर्ववत्। 'चपा अवे जवाः' इति कस्य गः
वाग्वरिः। वावा कृत्वा हरिः सिहः इति सिद्धम्॥ अच् अग्रे हली अज्झली। पर् अग्रे हलानि पह्हलानि। ककुप् अग्रे हातः ककुठसासः॥ ४॥

(प्रः) यद्धर्गंग इति । अयं भावः । घोषवत्त्वनाद्वत्त्वमहाप्राणत्वसोष्मत्वादिध-मैश्चपचतुर्थेर्हस्यान्तरतमत्त्वाज्ज्ञहोतीत्यादौ हस्थाने वर्गचतुर्थोदेशार्थमिदं प्रसङ्गादत्रो-कम् । अत्र निमित्तनैमित्तिकयोर्थथासङ्ख्येनाय्युपपत्तेरिति ॥ ४ ॥

स्तोः इचुभिः इचुः ॥ स्तोः सकारस्य वतर्गस्य च शकारेण चव-र्गेण च योगे शकारचवर्गी यथासंख्येन भवतः(ख) ॥ ५ ॥ कस् चरित कश्चरित । कस् शुरः कश्शुरः । तत् चित्रं तिचत्रम् । तत् शास्त्रं तच्छास्नम् ॥

(च॰) स्त्रम्—'स्तोः रचुभिः रचुः'॥ स् च तुइव स्तुः तस्य स्तोः षष्टयेकवच-नान्तम् । 'किति' 'क्टसिकसोरस्य' इत्यलोपः । 'स्नोर्विसर्गः' ॥ श् च चवश्च श्रवस्तैः इचुभिः वृतीयाबहुवचनान्तम् । 'स्नोर्विसर्गः' ॥ श् च चुश्च श्रुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्नोर्विसर्गः' ॥ अत्र 'एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ' इति नपुंसकलिङ्गं युज्यते । परं 'छन्दोवत्सृत्रा-णो'ति छान्दसत्वात्पुंलिङ्गत्वम् । श्रुभिरित्यत्र बहुवचनमयथासक्क्येन योगज्ञापकम् । तेन सकारस्य शकारचवर्गयोगे पूर्वेतः परतः उभयत्रापि सम्बन्धे सति शकारः स्यात् तवर्गस्य

⁽ क) इतः प्राग् 'नन्वेकस्य हकारस्य पञ्च झभाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति । अत्रोच्यते ।' इत्यधिकः काचित पाठः ।

⁽ख) इतः परं 'ध् च तुश्च स्तुस्तस्य स्तोः । समाहारहृग्द्दे एकःवस् । 'छन्दोवत्सूत्राणि' इति बचनान्न-पुंनकस्य पुंस्त्वम् । श् च चवश्च श्ववस्तैः श्चुभिः । चुशब्दे चवर्गस्थवर्णापेक्षया बहुवचनम् ॥ अकृत्वा -सत्तर्मामेतो तृतीयामकरोदिला ॥ ततः श्चुभिः श्चुः पूर्वेण संनिपातः परेण वा ॥ पाठोयं क्वचिद्धिकः । अत्र स्तो से श्चुरित्येव सुवचम् । न च 'तास्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' हति परिभाषोपस्थानेन यज्ञः याच्ञा -इत्यादि न सिद्धवेत । न शादिति जिङ्गेन तस्या अनुपस्थानास्युपगमात् ।

शकारववर्गयोगे चवर्गः स्यातः। कस् चरति, कस् अग्रे शूरः उभयत्रापि शकारः। 'स्वर-हीनं०' कक्षरति । कदशरः॥ तत् चित्रम् । तस्य चः। 'स्वरहीनं०' तिचत्रम् ॥ तत् अवर्णे तत् शास्त्रम् । उमयत्राति तस्य चः । 'चपाच्छ शः' ॥ कस् छाद्यति कवछादयति । अन्न सकारस्य बाकारः । 'स्वरहीनं०' ॥ सत अग्रे झंझा । 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' इति तस्य चः । 'वपा अवे जवाः' चस्य जः 'स्वरहीनं ०' सज्झंझा ॥ ९ ॥

(प्र०) स्तारिति । स् च तुश्चेति समाहारद्वन्रे छान्दसो लिङ्गच्यत्ययः । अनि-त्यमागमानुशासनम्' इति वा नुप्रमावः । इतरेत्रयोगे वा तत एव वचनव्यत्ययः । यद्यव्यक्तरान्तत्वेन तोः पूर्वनिपातत्वं प्राप्नोति तथापि खिष्टोचारणेन लाघवात्सस्य सो-ष्यत्वादिगुणेन प्राधान्यातपूर्वनिपातनियास्रकस्य दक्तव्यत्शतसौधत्वाद्वा पूर्वस् । यतु सा युत्तस्तुरिति तत्पुरुषाश्रयणमिति । तद्युक्तम् । तत्पुरुषे परपदश्राधान्यात्सकारयुतस्यैवः तवर्गस्य श्रुत्वविधिप्रसङ्गातः । इञ्जिभितिते बहुवचनं व्यक्त्यभिप्रायेण जात्यभिप्रायेण वा । यत् स्थान्यादेशयोरिव निमित्तनैमित्तिक्योरिप यथासङ्घयत्वपासौ तद्भावार्थमिति । तद्युक्तम् । तदभावल्य न शादिति निषेधादेव लिद्धेः । विभिक्तनैमिक्तिकयोर्थथासङ्कय-त्वाभावात्सकारस्य वाकारचवर्णाभ्यां वाः एवं तवर्णस्य वाकारचवर्णाम्यां चवर्ग इत्यर्थः । श्चाविति वक्तन्ये श्रुभिरित्युक्तिहमयतो योगार्था ततश्च राज्ञो यज्ञ इत्यादाविप श्रुत्वस् तिब-त्रसित्वत्र कुत्वेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गश्चत्वस्यासिङ्गेस्तदभावः ॥ ५ ॥

न ज्ञात ।। शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुःवं न भवति(क) ॥ ६ ॥। विद्नः । प्रदनः ॥

(च०) सूत्रम्—'न शात्रा ॥ न प्रथमैकवचनम् । 'अन्यया०' ॥ शादिति पञ्च-म्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' ॥ शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चत्वं चवर्गो न भवति । प्रश् अग्रे नः, विश् अग्रे नः, रूपद्वयेऽपि चवर्गस्य निषेधः । किंतु 'स्वरहीनं०' । प्रक्तः प्रच्छनं प्रक्रनः । विक्रनः विकातीति विक्रनः । 'विच्छ गतौ' विच्छनं विक्रनः(ख)॥६॥

ष्टुभिः ष्टुः ॥ स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च षकारेण टवर्गेण च योगे षकारटवर्गी यथासंख्येन भवतः (ग) ॥७॥ कस् षष्ठ कष्पष्टः । कस् टीकते कछीकते । तत् टीकते तद्दीकते । तत् टीका तद्दीका ॥

(च०) सुन्नम्— 'बद्धाः बद्धाः ॥ ए च दुश्च ष्टवस्तैः ब्दुमिः तृतीया बहुवचनाः नान्तन् । ए च दुश्च ष्टुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रो०' ब्हुभिरित्यन्नापि बहुवचनमयथाः संख्ययागसूचकम् । स्तो: सकारतवर्गयोः पकारटवर्गयोगे पकारटवर्गी यथासंख्यं अवतः

⁽क) न शादिति । शात् परस्य बस्य शकारप्रबङ्गो नाहित अतः शात् परस्य तवर्गस्य चवर्गो नि-षिध्यते । ज्ञात् किम् , याच्या ।

⁽ ख) 'प्रच्छकीप् नायाम्' 'विच्छगती' आभ्यां नङ्की इति नङ्गत्ययः । किङ्ति झसे कौ। अमे चेति छस्य शत्वम् । नको कित्वाद् गुणाभावः । पच्छेस्तु संप्रसारणं न, भाष्येऽतुक्तत्वात् ।

⁽ग) 'ब्द्रमिरिति बहुबचनाःक्षचित्वकारटवर्गयोगं विनापि बत्वम् । अग्निष्टोमः' इत्यधिकः पाठः । 'ब्द्रभिः' इस्यत्र 'स्तोदचुभिः' इति सूत्रात् स्तोरित्यतुवर्षते । अत्र हो ब्द्रुरिति सुवचम् ।

्डत्यर्थः । सकारस्य षकारः । तवर्गस्य टवर्गः । कस् अग्रे षष्ठः । कस् अग्रे टीकते उभय ज्ञापि सस्य षः । 'स्वरहीनं०' कष्षष्ठः । कष्टीकते—कः समर्थो भवतीत्यर्थः । टीक्ट गतौ सामर्थ्ये च । तत् अग्रे टीकते, अनेन तस्य टः 'स्वरहीनं०' तद्दीकते । विद् अग्रे ठलः पूर्वे 'स्वसे चपाः०' ततः 'ष्टुभिः ष्टुः' विट्ठलः ॥ ७ ॥

(प्र०) न षीति निषेधात् ज्ञापकादन्नापि सकारस्य प्रकारटवर्गयोगे षकारस्तथा तव-र्गास्य ट्योगे टवर्ग इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । 'टीक्न गतौ' इत्यस्य टीकते इति रूपम् ॥७॥

न थि ॥ षकारे परे तवर्गस्य ष्टुत्वं न भवति(क) ॥८॥ भवान् षष्ठः भवान्षष्ठः ॥

(च०) सुत्रम्-'न षि'॥ न प्रथमेकवचनान्तम्। 'अव्यया०'॥ षि सप्तम्येकवचनाः न्तम् । 'स्वरहीनं०'॥ षकारे परे तवर्गस्य टवर्गो न भवति । भवान् षष्टः । अन्नानेन 'ब्दुभिः ष्टुः' हति प्राप्तस्य टवर्गस्य निषेधः किंतु 'स्वरहीनं०' हति।प्रकृतिभाव एव ॥८॥

(प्र०) न घीति सप्तमीनिर्देशात् छोष्टा येष्टेत्यादौ पूर्वयोगे ष्टुत्वं भवत्येव ॥ ८॥ टोरन्त्यात् ॥ पदान्ते वर्तमानाष्ट्रवगित्रस्य स्तोः प्टुत्वं न भव-

िति(ख) । षट् नरः षण्नरः ॥९॥ षट् सीदन्ति षट् सीदन्ति ॥

(च०) सुत्रम्—'टारन्त्यात्'॥ दुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'क्विति' दृ इ-त्यस्य दो । 'कसिकसोरस्य' इत्यकारकोषः । 'स्नोविसर्गः' ॥ दोः अग्रे अन्त्यः । 'नामि-नोरः' ' स्वरहीनं ०' अन्त्यशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तन् । 'कसिरतः' 'सवर्णे ०' ॥ पदान्ते वर्तमानो यष्टवर्गस्तस्यादुत्तरयोः परयोः सकारतकारयोः षकारदवर्गी न भवतः परं नाम्न-वतिनगरीवर्जम् । उदाहरणम् । षट् अप्रे नरः। अत्र दुत्वनिष्धः। ततो 'अमे अमा वाः' 'चट अणः 'स्वरहीनं ०' षण्नरः । पक्षे षड् नरः । ना नरी नरः इति बहुवचनम् । षट् अप्रे सोदन्ति अत्र षत्व निषेधः । नाम्नवितिनगरीवर्जनात् । षण्णाम् । षण्णवितः। षण्णगर्थः। अत्र 'टोरन्त्यात' इदं सूत्रं न लगति किंतु 'ब्दुभिः ब्दुः' इति भवति । 'स्वरहीनं ०' ॥ ९॥

(प्र०) टोरिति । नर इति नृज्ञब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तस्य 'अमे अमा वार इत्यतो वाजुनुनोस्तस्य च व्यवस्थितार्थत्वेन पण्णवितः पण्णगर्ये इत्यात्रानिषेधः ॥९॥

तोर्लि छः॥ तवर्गस्य छकारे परे छकारो भवति(ग) ॥१०॥ तत् छनाति

⁽क) अत्र तोरित्यतुवर्त्तते । षीति किम् । तद्वीकते । षीति सप्तमीनिर्देशातः पूर्वस्य शकारस्य ष्टुत्वं योगे स्यादेव । क्रीष्टेति ।

⁽ ख) अत्र स्तोरित्यतुवर्तते । न तु ते।रिति । टोरिति किम् । सर्विष्टमम् । अन्त्यः । भावार्थे ण्यः 'णितो वा' इति वृद्धिविकल्पाद् कृद्धरमावः । अत्र च 'नवति नगब्योर्न' इति वक्तस्यम् । तेन षट् नवातिः षण्णवतिः, षट् नगर्थयः षण्णगर्थयः इति ष्टुत्वम् ।

⁽ग) अत्र लघुभाष्यम् । स्तोरित्यनुवर्त्तमाने तोर्प्रहणं सकारानिवृत्त्यर्थभित्येके । तत्र । लकारपर-स्य सकारस्याभावात् । न च कोछुनाति इत्यादा अन्तरङ्गेण विसर्गेण भाष्यम् । छल्लावक इत्यत्रापि परत्वादन्तरङ्गत्वाच दत्वे कृते लः । तोर्ल्लि इति द्विलकारं पायम् । लू लि चेति छेदः । एवं सार्ख्यमात्रा-न्यूना भवति । अनेदमवधेयम् । तोर्ल्लि इत्युक्तरकारात्परत्वात्तिन्निकाद्वित्वमात्राङ्कय विधेयसन्देहस्यानि-वार्य्यत्वात् । किञ्च स्तोदचुभिः बचुरित्यत्र प्रकृतस्य इचुरित्यस्य विधेयत्वेनोपन्यासाद्वा ।

तरुलनाति । भवान लिखति भवाँ छिखति । अन्तस्था द्विप्रभेदाः ॥ रेफ-वर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानुनासिक एव नकारस्य लकारो भवति ॥

(च०) सुत्रम्—'तोर्छि छः'॥ तुशब्दस्य षष्ठयेकवचनम् । 'हिति' तुइत्यस्य तो 'ङसिडसोरस्य' 'स्नोविंसगैः'॥ तोः अये लीति सप्तम्येकवचान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'नामिनोरः' 'जलतुम्बिका० र्छि । छः। प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्नोविंसगैः' ॥ तवर्गस्योदाहर-णम् । तत् अये लुनाति । अनेन तस्य लकारः । 'स्वरहीनं०' तस्लुनाति । भवान् अपे लिखति 'तोर्छि छः' इति नस्य लत्वे क्षते अन्तस्था द्विप्रभेदाः । उच्चारणकाले जिल्हाया अन्ते तिष्ठन्तीति अन्तस्थाः। अथवा वर्गाणामन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तस्थाः। ते के १ यर्ग्यवाः ते च द्विप्रकाराः । कथं भुताः १ रेफेण रकारेण वर्जिताः शेषा यवला इत्यर्थः । कथं द्विप्रभेदा इत्याह्—सानुनासिका निरनुनासिकाश्च तत्र तथद्धानां स्थाने लकारो निरनुनासिको भवति । नकारस्य सानुनासिकत्वाच्चकारस्थाने लकारोऽपि सानुनासिक एव भवः ति । तेन पूर्वलकारस्योपरि अर्थानुस्वारो भवति । 'स्वरहीनं०' भवाँविल्खतीति सिद्धम् ॥ १० ॥

(प्र०) तोरिति । "एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तः" इति प्रितः स्तोरनुवृत्तेः तोरित्युक्तम् । लकारस्य द्वैविध्यातस्थाने उन्तरतम इति निरनुनासिक स्थाने निरनुनासिकः सानुनासिकस्थाने सानुनासिको लकार इत्यर्थः ॥ १०॥

नः सक् छते ॥ नान्तस्य पदस्य छते परे सगागमो भवति(क)॥११॥।
टितिकतावाद्यन्तयोवक्तिच्यौ ॥ टित्वादादौ कित्त्वादन्ते । राजन्
वित्रं राजंश्वित्रम् । भवान् तनोति भवांस्तनोति ॥

(च०) सूत्रम्—'नः स्तक् छुते'॥ नः षष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'। सक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०'। छते इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ त्रिपदम् । नान्तस्य नकारान्तस्य पदस्य छते छठयचटतलक्षणे प्रत्याहारे परे सक् इत्यागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । तमेवाह—'टित्कितौ०' ट इत् यस्यासौ टित्, क इत् यस्यासौ कित् टिच किच टित्कितौ टित्कितावागमौ कमेण आधन्तयोविंषये भवतः । टित् आदौ कित् अन्ते इत्यर्थः । अन्न कित्तवादन्ते । राजन् चिन्नं भवान् अन्ने तनोति उभयन्नापि स्वगानमः । अकार उचारणार्थः । एकत्र 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' इति सस्य शः । अभयन्नापि 'स्वरहीनं०' 'यदागमास्तद्गुणीभृतास्तद्ग्रहणेनैव गृद्धन्ते' इत्यागमान्तं पदमित्यपदान्तः स्वान्नकारस्य 'नश्चापदान्ते झते' इत्यनुस्वारः ॥ ११ ॥

⁽क) नः सब्छते इति अत्र पदस्य सगागमः न तु नस्य । तथा स्नाते नस्यानुस्वारो न स्यात् अप-दान्तत्वाभावात् इत्याशयेनाइ — नान्तस्येत्यादि । अयमभिसन्धः -यदागमास्तद्गुणीस्तास्तद्मुक्णेनैव गृद्य-न्ते इत्यागमान्तं पदस्, तथा स्नति नकारस्यापदान्तत्वा त्रश्चापदान्ते झस्रे इत्यादिनानुस्वार इति ।

छते इत्यत्र अवपरे छते इति वक्तव्यमन्यथा सन्त्सरुरित्यत्र सगागमः स्यात् । 'त्सरुः खड्गादिम्रिष्टिः-स्यात्' इत्यमरः । इतोऽप्रे कचित् पुस्तके---'नपञ्चानः' प्रज्ञान्तनोति" इत्यधिकमू ।

(प्र०) नः स्विगिति । नः विगिति योगविभागाद्वानुष्ट्रशेश्च दृत् पाद्यीत्यादौ सिक अपदान्तरदेन नल्यानुस्वारे विसर्जनीये च कुण्योः अअपो वेति विकल्पेन नुआदि वृद्धा पाद्यीत्यादे । तथा काप्कानित्यन्नापि सिप सिक वास्त्रव्य व्यवस्थितार्थर्देन वकः स्य भावे औरस्वितकसादेः सादेशे कांस्कान् विकल्पात्कान्तान् । प्रशान् तनोतात्यत्र च न । सन्सः । पट्सन्त इत्यादौ वा सञ्दाह्योकाद्वा नकारटकाराभ्यां सस्य विकल्पेन पुटि चपे च सन्तः । पट्सन्त इत्यादौ वा यायययमूह्यम्। प्राङ्ग्वष्टः हमण्यष्ट इत्यादौ ककारणकारयोः सन्ते परे छक्द्रकोः सतोः कपयोगे स इति सादेशे च प्राङ्ग्वष्टः हमण्यप्य इत्यादि व्याययम् स्थाः सन्ते परे छक्द्रकोः सतोः कपयोगे स इति सादेशे च प्राङ्ग्वष्टः हमण्यप्य इत्यादि व्यायययम् स्थाः सन्ते परे छक्द्रकोः सतोः कपयोगे स इति सादेशे च प्राङ्ग्वर हमण्यप्य इत्यादि व्यायास्यस्य पदान्तत्यावम्यादाः । वदागमास्तर्व्याभीन्ताः स्तद्यक्षेत्र गृह्यन्त इति न्यायात्सस्य पदान्तत्याव स्रत एव परत्वात् प्रसुत्वस्य बहिरङ्गाः स्वेगासिद्धत्वाचनुत्वाभावे नश्चापदान्त इत्यनुस्वारः यस्य विसर्गोऽपि पुनः स एव ॥११॥

दो चरवा ।। नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति ॥ १२ ॥ भवान् शुरः भवाञ्छूरः भवाञ्च्छूरः भवाञ्चरूरः भवाञ्झूरः(क)

- (व०) स्वस्—'शे खावा'॥ ये इति ससस्येकववनान्तत् । 'स इ ए'। वक् प्रथमेकववनान्तम् । 'इते पः०'। वा प्रथमेकववनान्तम् । 'सव्यया०'॥ नान्तः स्येति । नकारान्तस्य पदस्य ये शकारे परे वा विकल्पेन वगागमः स्वात् । मवान् अमे सूरः । अत्र 'चपाच्छः तः' इति स्वत्य विकल्पेन प्राप्त्यर्थं छपद्वये वगागमः । च । पद येऽपि 'स्तोः श्रुमिः श्रुः' नस्य नः । प्रथमस्पे 'चपाच्छः तः' इति शत्य छः । सर्वेत्र 'स्वरहीर्ने०' भवाष्ट्ररः । अवाष्ट्रस्य । भवाष्ट्रस्य । नृतीयस्पे चगागमाभावे भवाष्ट्रपः ॥ १२ ॥
- (२०) हो खिगिति । अवान्श्रः इत्यन्न चिक्र नस्यापदान्तत्वेनानुस्वारे इञ्जत्वे च प्राप्ते परत्वादनुस्वारेऽपि यसा यपेऽस्वेत्वपदान्तेऽनुस्वारस्य नित्यं यसामावात् अकार प्रव कुत्वाभावश्च वहिरङ्गत्वेनासिव्हत्वात् । छत्वे कृते संयोगान्तकोपात् अवाञ्क्य इत्येके । नञ्ज कुर्दन् येते इत्यादौ चिक नस्यापदान्तत्वात्परत्वाण्णत्वं स्थादिति चेत् । सत्यम् । परकाददस्येश्वाचित्वेन कवित्पूर्वेणापि परवाधादनुस्वारपरसवर्णी ॥ १२ ॥

ङ्णनो ह्रस्वाद्धिः स्वरे।। ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विभेव-न्ति स्वरे परे पदान्ते(स) ।१३। प्रत्यङ् इदं प्रत्यङ्ङिदम् । सुगाण् इह सुगाण्गिह।

ञ्चा ञच्छा ञच्छा ञज्ञाविति चतुष्टयम् । रूपाणाभिष्ट चक्च्छत्वचलोपानां विकल्पनात्॥

न ः कुर्वस्तिष्ठ कुर्वज्ञेले इत्यत्र अपदान्तत्वात्रस्य चुत्वादतुस्वाराच परत्वात् णत्वं पान्नोति । सत्यम् । अनन्त इत्यन्तरक्कं निषेधं प्रति बहिरक्कयोश्चवसकोरसिद्धत्वाश्रयणात् , तच्छाकःमिस्यत्रापि चुत्वे कृते कुत्व-सध्यसिद्धत्वादेव न ।

(ख) नतु समिइण्डिना वित्यत्र पूर्वेषदस्येवोत्तरकण्डस्यापि प्रत्ययलक्षणत्वेन पदत्वात् नस्य द्विचनं भाग्नोत्तीति चेत्र । उत्तरपदस्य प्रत्ययलक्षणेन न पदान्तकार्यितेति 'एदोतोदतः इति ज्ञापनात् । अतएव नलो-पोऽपि न । अनदव इत्यादी तु अनपीत्यादिज्ञापकाद्दितं न । न लोपस्तु अस् विधिम्नामध्यात्र ।

⁽क) अत्रायं सङ्गहः श्लोकः--

राजन् इह राजनिह । राजन् इदम् राजनिदम् ॥

- (प्र०) ङ्ग्न इति । यद्यपि कुर्ववास्ते इत्यादी वस्य द्वित्वे पूर्वस्यायदान्तरदाः णणस्यप्राक्षिस्तथाप्ययकुप्यस्तरेऽपीत्यम् वेडयोश्त्यतो बानुवृत्तेने । केवित्तु पदान्तस्यैव द्वेषाभावाद्वकित्युद्धादिद्के तदीयन्यपदेश इवामापि प्रवस्यापि पदान्तस्याण्यस्यं नेत्यादुः॥१३॥

छः ॥ इस्वादुत्तरइछकारो दिभवति (क) ॥ १४ ॥

(७०) स्वास्—'हुः' ॥ प्रथमेकवयमान्तम् । एकपदम् । वृत्तिः सण्या । उदाह-रणस् । तव अग्रे क्षम् । अनेन छल्य दित्यम् । तवक् छममिति ल्यितम् ॥ १४ ॥

खदी चपा झलानाञ् ॥ झसानां लसे परे चपा वर्गन्त (ख) ॥१५॥ तव छत्रं तवच्छत्रम् ॥

(२०) स्वयः—'खस्ते खणा अस्तानास्'॥ जले इति सप्तम्येकवननान्तर्। 'अ इ एः चपा इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्षे ०' 'लो ०'॥ झसानांमिति पदावहुवचना-नतम् । 'लुडामः' 'नाभि' इति दीर्घः । 'स्वरहीर्नं ०' 'लोऽजुस्वारः' निद्धम् । झसानां चपा भवन्ति जले परे । अत्र यथासंख्याणनात् छस्य तकारः संभवति । परं 'वर्षो वर्षेण सवर्षः' इति वचनात् चकार एव कियते । 'स्वरहीर्नं ०' तव च्छत्रमिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

दीधाद्यपि च वक्तव्यः ॥ दीधीदुत्तरश्कारो द्विभेवति (ग)॥१६॥
म्लेखः ग्लेच्छः । द्वीछः द्वीच्छः अपिशव्दाद्विधित्पदान्ताद्वेति वक्तव्यम् ॥
लक्ष्मीछाया लक्ष्मीच्छाया ॥ आङ्माङ्भ्यां च नित्यं वक्तव्यम् ॥ आच्छादयति । माच्छिदत् ॥

(च॰) पश्चान्तरमाह—दीर्झादित्यादि । कचित्कर्लिमश्चित्स्थाने दीर्घादुत्तरोऽपि छकारो द्विभवति । यथा रूळे अग्रे छः, ह्वी अग्रे छः, रूपद्वयेऽप्यनेन द्वित्वे विहिते प्राग्वत ।

⁽क) अत्र स्वरे इत्यतुवर्त्त्य विभक्तिव्यत्ययेन स्वरादिति बोध्यम् । 'पदान्ते वा' इत्यतुवर्त्तते । तच्च साक्यभेदेन सम्बध्यते । विकल्पस्तु व्यवस्थितः । तेन पदान्ते दीर्घोदाङ्काङ्ग्वार्जिताद्वा । स्वरादिति कि.म. । छत्रम् ।

⁽ ख) झसानामिति किम्, खन्सु । खसे किम्, वेशि ।

⁽ग) दीर्घात् परः छकारो द्विः स्यादित्यर्थः।

'खते चपा ससानास्' 'स्वरहोनं ः म्हेच्छः । 'म्हेच्छ अव्यक्ते बाब्दे' । म्हेच्छयतीति म्हेच्छः । अथवा 'म्हे गात्रविनामे' । म्हायते इति म्हेच्छः । होच्छः । 'ही लजायां' होच्छतीति होच्छः । एवमाच्छादयति । होच्छति । ऐच्छत् । माऽच्छिदत् । स्नोच्छाया इत्यादौ दीर्घात्परस्य छस्य द्वित्वस् ॥ १६ ॥

(प्र०) दीवांदपीत्यपिश्चराद्वक्तव्यत्वाद्वा आर्माङमामन्यस्मात्पदान्ताद्दीवांद्वा आर् ष्माङोरणदान्ताचदीवांक्रित्यमिति विवेकः ॥ १६ ॥

मोऽनुस्वारः ॥ पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परे पदान्ते च (क)॥१७॥ तम् हसित तं हसित । पटुम् वृथा पटुं वृथा कोमारास्त्ववसानेऽप्यनुस्वारमिच्छन्ति ॥ अवसाने वा ॥ अवसाने मकार स्यानुस्वारो वा भवति । देवं देवम् ॥

(च०) सुत्रम्—'मोऽनुस्वारः'॥ मः षष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्वरहोर्नं०' 'स्रो०' । मः अग्रे अनुस्वारः प्रथमैकवचनम् । 'स्रो०' । मध्ये । 'अतोऽस्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' मकारस्य इसे परे, अथवा पदान्ते सत्यनुस्वारो भवति । उदाहरणम् तम्—अप्रे इसित । पटुम् अप्रे वृथा उभयत्राप्यनुस्वारः । तं इसित । पटुं वृथा ॥ पदान्ते इति किस् , ग्रम्यते इत्यादावनुस्वारो न ॥ १७ ॥

(प्र०) अहत्यनुस्वारस्य संज्ञापूर्वकत्वे नानित्यत्वातिकवन्ते राजतौ समो मस्य नाः हुस्वार इति सन्त्राहित्यादि ॥ १७ ॥

नश्चापदान्ते झसे ।। मकारस्य नकारस्य चापदान्ते वर्तमानस्या-नुस्वारो भवति झसे परे (ख)।।१८।। यशान्सि यशांसि । पुन्भ्यां पुंभ्याम् ॥

(व०) सूत्रम्—'नश्चापदान्ते स्तलेशानः षष्ट्येकवचनान्तम्। 'स्वरहोनं०' 'स्नोवि-सर्गः' । अप्रे च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्वया०' 'विसर्जनीयस्य०' 'स्तोः श्रुप्तः इचुः' सस्य शः । 'स्वरहोनं०' । अप्रे अपदान्ते । सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' 'सवर्णे०' ।

⁽क) अत्र लघुभाष्यम् —

मोस् इति स्व्यताम् । अजाकार उचारणार्थः । ततः परस्यादेशः स्यादिति चेन्नः, संज्ञापूर्वको विधिर-नित्यो यथा स्यादित्येवमर्थामेदस् । अनुस्वार इति प्राचां संज्ञा । तेन सन्नाजिति सिद्धम् । वस्तुतस्तु—मोस् इति कर्त्तुं शक्यम् 'अम्शसोः' इत्यादिनिर्देशेनास्यानित्यत्वज्ञापनात् सन्नाजित्यादि सिद्धम् । अनेदमवस्यम् —

मोम् इति कृते भो अव् इत्यादिष्विव म इत्यस्य प्रथमान्तत्वमाशंक्य ओकारस्य विधेयत्वाशङ्काया अ-निवार्धस्वादनुस्वारस्य तत्वसन्देइनिराकरणायाववयं वक्तव्यत्वात् ।

यत्त-अत्र म् इति योगंविभज्य तत्र सार्कं चातुवर्त्यं कचिन्मस्य समागम इति व्याख्येयम् , तेन पुंस्कोकिलः पुंस्पुत्र इत्यादि सिद्धातीत्युक्तम् , तत्तु पुंसोऽव परे खपे संयोगान्तस्य लोपं इति स्वोकत्या विरान भाहुपेश्यम् ।

⁽ ख) अत्र मकारस्य समुच्चयार्थश्रकारः अत्र च हो झभा इत्यतो हकारोऽनुवर्त्यः स च विभाक्ति-क्विपरिणामेन सतम्यन्तो बोध्यः, तेन स्वनङ्गाहि इति ।

झसे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् । चकारः पूर्वोक्तस्य । 'मोऽनुस्वारः' इत्यतो म इत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनोभयोर्प्यपदान्ते पदमध्ये वर्तमानयोर्नकारमकारयोक्षेते परे अनुस्वारो भवति । यक्तस् प्रथमाबहुवचनस् । 'जक्त्यत्रोः शिः 'नुमयमः' 'मिद्न्त्या- त्स्वरात्परो । 'नसम्महतौ । वतो यक्षान् अप्रे सि । पुम् अप्रे स्थाम् । उभयश्राप्यनु- स्वारः । यक्षांसि । पुम् अप्रे स्थाम् । पुनं प्यान् अप्रे सि एयांसि ॥ १८ ॥

ज्ञा यपेस्य वा ॥ अनुसारस्य जमा वा भवन्ति यपे परे ॥१९॥ नन्वेकस्यानुस्वारस्य पञ्च जमाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति ! अस्य यपस्य सवर्णाः (क) । शांत शान्तः ॥

वा पद्दान्ते ।। पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य अमा वा भवन्ति येपे परे॥२०॥ तं करोति तक्करोति । तं तनोति तन्तनोति । तं जानाति तक्कानाति ॥ वर्ण्ये वर्गान्तः ॥ वर्ण्ये परे वर्गान्तो भवति ।२१। वर्गामावे परव्वतं स्वात् । संयन्ता सँययन्ता । संवत्सरः सँव्वत्सरः यंकोकं यँक्लोकम् ॥

मनयवलपरे हकारेऽनुस्वारस्य ते यथाक्रमं भवन्ति ॥१२॥ किं बल्यति किम्बल्यति । किं ह्नुते किन्ह्नुते । किं छः किय्ँ छः । किं इल्यति किव्ँ हल्यति । किं ह्लादयति किल्ँ ह्लादयि (ख)॥

ङ्णोः कक्टरवा शारि ॥ ङकारणकारगोः शेषसे परे कक्टकाः वामगो वा स्तः ॥२३॥ प्रःङ् षष्ठः प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्क्षः । सगण् षष्ठः सुगण्षष्ठः सुगण्षष्ठः ॥॥

मः स्वरे ॥ अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे ॥२४॥ किं अस्ति किमस्ति ॥

श्रस्य यपस्येति । अतुनासिकस्यातुस्वारस्य सद्भायगस्य सवर्णा जमा भवन्तीत्यर्थः । तेन रेफो न भवति अनुन्वारसाद्श्याभावात् । न च साद्श्याभावेऽपि वचनातः स्यदिति बाच्यम् , यपे इत्यस्य जातिपर-त्वेन यपजातीये सवर्णे यमजातीयस्यानुस्वारसद्शस्य विधानेन वचनस्य चरितार्थत्वातः ।

यतु यमो अस्योति सत्रं युक्तम्, अतुस्वारेण इस्ते हसे इति वा विवक्षणीयम् । अनुस्वारस्य सद्शङ्गसहसयो स्वर्ण आदेशो भविष्यतीति व्यर्थभिष्ठ यपे इति । श्रावसहेषु तु नातिन्याप्तिः, तेषां यमे सवर्णामावातः । इति । तत्रेदमवधेयम् । हसाक्षेपेणैव तदन्तर्गतस्य झसस्यापेक्षस्याशक्यस्वात् । विश्व अनुवृत्तिलक्षेमातु-स्वारेण हसक्षेपे पदान्तस्याक्षेपाच्च ।

(ख) 'द्वल झल सञ्चलने' इतुङ् अननये'। 'यबलमनपरे' इत्यत्र बेति व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् द्वासे चपस्य दितीया वा । टनारसस्य वा धुट् । शसे ङ्गोः कुक्टको वा । पकारे परे नृत्रकारस्य न स्वा व्ययादि संगृहीतम् ।

⁽क) 'यमा यपे इस्यत्र अस्योति किमर्थम् , अनुस्वारस्य परामर्जार्थमिति चेत्र तस्यानुवृत्त्वेव लाभात् । न च प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य अनुस्वार इत्यस्य षष्ठीविपरिणामार्थमिति वाच्यम् । यमा इत्यादे-जापेक्षया अर्थात् षष्ठीविपरिणामसम्भवात् । एवं तर्हि यपपरामज्ञार्थम् ।

(च०) सूत्रम्- 'अमा यपें ०'। अमाः प्रयमाबहुवचनान्तम् 'सवर्णे ०' 'स्रोविसर्गः' कमाः अग्रे वर्षे । ससम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' प्राक् 'आदद्वः' विसर्गकोपः । अग्रे अस्येति षष्येकवत्त्वनान्तम् । 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' 'दस्य मः' 'स्भ्य' इद्मः स्थाने अ । 'एदो तोऽतः'॥ वा तृतीयैकश्चनान्तम् । अवस्या०'॥ अनुस्वारस्य जमा वा अवन्ति । पक्षे अनुस्वार एव तिष्ठति वपप्रत्याहारे परे । कवितत्याह—अस्याग्रे वर्तमानस्य यपस्य सवर्णा एव गमा अवन्ति । अनुस्वारस्य लाजुनालिकगात् ये सानुनालिका नमास्ते एव भवन्ति । 'वरजी वरवेज सवर्णः' इति वचनातः वरवे सक्षरे परे सहर्णस्य पञ्चमाक्षरं भवति । अन्यत्र याद्दशो यपोऽग्रे भवति तादश एव कियते । यथा कवर्गे परे ककारः । चवर्गे परे जः। टवर्गे परे जः। तदर्गे परे वः। पवस परे कः। यवळेलु परेलु जवाा एव ल्युः । डहाहरणम् । तम् अग्रे करोति । तम् अग्रे तनोति । स्कारे परे अनुस्वारस्य डः । तकारे परे अञ्चल्दारस्य नः । 'स्वरहीनं०' तहरोति । तन्तनोति । सं अग्रे यन्ता । अञ्चातुस्वारस्य यः । अमे च 'अन्तस्था द्विप्रेनाः' इति सानुनासिक्त्थात् वश्योपरि अर्थचन्द्राकारो बिन्दुः । सञ्चँता । एवं संवत्सरः सन्दँतसरः पुंक्तिप्तः पुँक्तिप्तः ॥ अत्र केचित्। 'स्तरे मः' अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वे परे। इति सूत्रं पठन्ति परं स्वरे परे पूर्व 'मोऽनुस्वारः' एव न भवति । किंतु स्वरहीनमेव स्थात । कृष्णो मां अवतु कृष्णो माभवतु । जिनं ईचे जिनमीचे । वां अस्ति वामस्ति । अस्तावं इह अस्ताकमिहः ्णोःकत्रक् वा॰ डकारणकारयोः शवसेषु परेषु क्रमेण कन्टक् आगनौ स्तः। प्रारक्षयः । किर्स लिर्धः । सगण् वष्टः । सगण्ट्वष्टः ॥ २४ ॥

(प्र०) यमा इति । शे चग्वेत्यतो वानुवृत्तेस्तस्य च व्यवस्थितार्थत्वाद्यदान्ते अद्भित इत्यादौ नित्यम् । त्वं करोपीत्यादौ पदान्ते च वा वाशव्दाछोपाद्वा सन्यवछपरे हकारेऽनुस्वारस्य यथासंख्येन मन्यवछा वा अवन्ति । ततश्च किम्ब्राज्यति—किह्यल्यति । किह्नते । किन्द्र्यते । किन्द्र्यति । प्रमुरप्रयोगाभावाचनेह नोष्काः ॥ २४॥

इति सारस्वतप्रसारे व्यव्जनसन्धः॥ ९॥

्र छन्द्सि ॥ अनुस्वारश्छन्द्सि ५ कारमापद्यते शवसहरेफेषु परतः ॥२५॥ चतुकि ५ शद्वाजिनः । सामयजू ५ वि । वय ५ स्याम । सि ५ छासि । दे-वाना ५ राज (क)॥ इति व्यञ्जनसां धिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

(व०) सुत्रम्—' छुन्दस्ति' ॥ अनुस्वारः एकारमायद्यते शयसहरेफेषु परतः छन्दस्ति बेदे । इसः हएसः । ग्रुचीं पत । ग्रुचीं एवत । वर्य स्थाम वयपस्याम । संहिता सर्वेहिता । तं रिवः तप्रविः । इति चतुर्धसंध्यनुसारेण व्यक्षनसन्धेरवच्चूरिकेशतो लिखिता ॥२५॥ ॥ इति व्यक्षनसन्धिः ॥ ५॥

* विसर्गसन्धः ॥६॥ *

श्रथ विसर्गसिधिनगद्यते ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे 1१। कः तनोति कस्तनोति(क) ॥

(व०) अथेति । व्यक्षनकार्यकथनावन्तरं विसर्गाणां सन्विर्निगद्यते कथ्यते । द्वौ बिन्दू विसर्गः। सुत्रम्—विसर्जनीयस्य सः॥ विसर्जनीयस्य पष्टयेकवचनान्तम्। 'बस्स्य' अग्रे सः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्त्रोविसर्गः' सिद्धम् । विसर्जनीयस्य सकारस्कारोत्पन्नस्य क्रव्णसर्विश्वराकारविन्द्द्वयस्पस्य खसे परं सकारो अवति । बङोको वया—

> 'श्रङ्गवद्वालवत्सस्य कुमारीस्तनयुगमवत् । नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य स दिसर्ग इति स्मृतः ।

उदाहरणम्-कः अप्रे तनोति जनेव विसर्गस्य सकारः। 'स्वर०' कस्तनोति ॥ १ ॥ (प्र॰) विसरजीनीयस्य स इति । अन्परस्य विसर्जनीयस्यौत्वरेषकोपनाहिः विशेषविधेः परिशेषत्वात् खसपरत्वोक्तिः ॥ अन्नापि वात्तवृत्तेः ॥ १ ॥

ठाणसे वा ॥ विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शर्मे परे(ख) ॥२॥ कः शेते कश्शेत कः षण्ढः कष्षण्ढः । कः साधुः कस्साधुः

(च०) सम्म-'श्रावसे वा' ॥ द्विपदं । विसर्जनीयस्य श्रथसेषु परेषु श्रपसा एव वा सवन्ति । पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति । कः श्रेते कश्येते । कः पण्टः कप्पण्डः । कः साधुः कल्साधुः । क्षेपकस्त्रनिरम् ॥ २ ॥

(प्र०) शपसे वेति । कः शेते-कश्रेते । कः पण्टः कष्पण्टः । कः साधः क स्साधुरित्यादि । तथा कः त्सरुरित्यादौ शसपरे खपे च सो न भवत्येव । तथा खते वा विसर्गछोपात् इरिस्स्फुरति-हरिः स्फुरतीत्यादि ॥ २ ॥

कुप्बोः अक अपी वा ॥ विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसम्बन्धिनि खसे परे×क×पौ वा भवतः ।३। कपावुचचारणार्थौ । कः करोति क×करोति । कः

(क) आसन्धिसमातीदं पष्टचन्तमभौत्रियते । परिशायात् खस्रे एवास्य प्रवृत्तिः । अन्यत्र त उत्तरस्त्रे स्तत्र तत्र बाधः विसर्गस्य स इति नोक्तस् , पर्यायशब्दानां गौरवजाधवयोरनपेश्चत्वात् ।

यत्त-प्राचासपहारासार्थे विसर्जनीयादिप्रहणं प्राञ्चो लाघवं न जान-तीत्युक्तम् , तत्रेदं बोध्यम् , प्राञ्चोऽत्र के ? विवरणकर्तारः, सूत्रकर्तारो वा । आये सूत्रस्थगौरवे तेवायुपहासासम्भवात्। द्वितीये सरम्बन्धाः सूचकर्त्तत्वेन तदुपहासे प्रत्यवायसम्भवात् ।

'न निन्देत् मनसावाचा ।

सर्वव्याधिपराकृतुलः' इति निवेधदर्शनात् । अः सः इति सूत्रणीये यद्विसर्जनीयस्यरेयुक्तं इत संबद्धः र्वकत्वेन सस्यानित्यताबोधनार्थम् । तेनः कः साधु इत्यादि सिद्धम् ।

नतु 'कुप्दोः 💢 क्र पी वा' इत्यस्य वैकलिपकत्वात् पश्चे सत्वं कुतो नेति चेत्र, शेवाः कार्य्ये शत ानिहेंशोन "ंंकं द्रो" इत्येताभ्यां मुक्ते पञ्जे सत्वपतृत्त्यभावस्य ज्ञापनात् ।

(ख) कः श्रेते चुत्वं कश्भेने । कः वण्डब्दुत्वं कव्वण्डः।

खनति क≍खनति । कः पचिति क≍पचिति । कः पठिति क≍पठिति ॥ कः फळिति क≍फळिति ॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—स्वम्—'कुप्वोः ं कं पौ वाः ॥ कुश्च पुश्च कुप् तयोः कुष्वोः षष्ठोद्विवचनान्तत् । 'उवमः' 'स्वरहोनं०' 'स्रोविसर्गः' । अग्ने ं कश्च ं पश्च ं क्ष्यं ं पश्चः ं कः पौ । प्रयमाद्विवचनान्तम् । 'ओ औ औं । वा तृतीवैकवचनान्तम्। 'अव्ययाः-विसर्जवीयस्य कवर्गपवर्गसम्बन्धिनिकखपफरूपे खसे परे ं कः पौ जिह्वामूळीयोप-धमानीयस्त्रौ यथासंख्यं वा भवतः । पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति । अयमर्थः—कखयोः परयोः ं कः । पफ्योः परयोः ं पर्यो कतारपकारावृच्चारणार्थो अन्यथोचित्-मशलयत्वात् । अतो वज्राकारगज्ञमभाकारौ तिष्ठतः । कः अग्ने करोति । अव विसर्गस्य ं कः । कं करोति। कः अग्ने पचित । कं पचित । एवं कं खनित। कं प्रवित ॥ ३॥ (प्र०) कुप्वोरिति । अत्रापि वाग्रहणात्कस्कादिष्ठः कं प्रविरासिव औत्सर्गिकः

सः । कन्काद्यश्च विहितलक्षणाः प्रयोगतो ज्ञेयाः । कपाविताविति केवलयोर्धज्ञाङ्गतिगजः कुंभाङ्गतिवर्णयोरुद्धारणासम्भवात्कपौ उपात्तावित्यर्थः ॥ ३ ॥

वाचश्पत्यादयः संज्ञाद्याद्यः निपातात्साधवः । १२ वाचस्प-तिः बृहस्पतिः तस्करः कारस्करः पारस्करः भास्करः हरिश्चन्द्रः। इत्यादि(क)।

(च॰) वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दाः संज्ञावाचकाः कस्यापि नामप्रतिपादकाः श॰ बद्दास्तेऽपि निपातात्साधवः निपातसिद्धा एव ज्ञेयाः । यथा वाचस्पतिः । अत्र 'क्रुप्वोः द्रक्तेद्रपि नेपातात्साधवः निपातसिद्धा एव ज्ञेयाः । यथा वाचस्पतिः । अत्र 'क्रुप्वोः द्रक्तेद्रपि वाग्र इत्यस्य प्राप्तावपि विसर्जनीयस्य सकार एव निपात्यते । एवं भास्करः । श्रेयस्करः । श्रेयस्कारः । अयस्कान्तः । अयस्क्रम्भः । अयस्पात्रम् । तमस्काण्डः । दिवस्पतिः । नमस्कारः । अहस्कारः । बृहस्पतिः । तस्करः ॥ शास्तान्तरे त्वित्थं द्रव्यते प्रक्तियाक्षीमुचाम्—'तद्बृहतोः करपत्योक्षीरदेवतयोः सद्वागमस्तक्षोपश्च ।' तत् अग्रे करः । अनेन सद्वागमः । तलोपः । तस्करः । बृहत् अग्रेपतिः । सकारागमः । तलोपः । बृहस्पतिः ॥ चकारात् इस्थिनदः । मस्करः मस्करी, [परिवाजकवेण्वोः] । कांस्कान् । कस्कः । कस्कादयः । प्रमाथत्थकपित्थद्धित्थादिषु स्थाधातोः सस्य तः इत्यादयः साधवः सिद्धा एव ग्रेयाः । यञ्चश्चणैनोपपन्नं तत्संवै निपातात्सिद्धमेवेति स्थणस्वमन्तरेण स्रोकप्रसिद्धस्पोद्धारणं निपातनम् ॥ ४ ॥

अहो रोऽराञ्चिषु ॥ अहो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति राज्या दिवर्जितेषु परतः ।५। अहः पतिः अहपितिः । अहः गणः अहर्गणः । अहः अत्र अहरत्र । अरात्रिष्विति विशेषणाद्ऋपरात्रिरथन्तरेषु न रेफः अहः रात्रं

⁽क) आदिशन्दात्—

क्षीतुस्कुतः । कान् कान्—कोस्कान् । कस्कः । पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्का-म्यति । सर्विष्पाशम् । सर्विष्कल्पम् । सर्विष्कम् । सर्विष्काम्यति । इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । आकृतिगणोयम् । आविद्वितलचणः सकारो वाचस्पत्यादिषु इष्टन्यः ।

अहोरात्रम् । अहः रूपं अहोक्त्पम् । अहः रथन्तरं अहोरथन्तरम् (क) ॥५॥

(च०) सूत्रम्—'श्रहो रोऽरात्रिषु'॥ अहः पष्ट्येकवचनान्तम् । 'अह्रोपः स्वरे' 'ड ओः । रः अग्रे अरात्रिः 'अतोऽत्युः' 'उ ओः 'एरोतोऽतः' न रात्रयः अरात्रयस्तेषु अरात्रिषु ससमीबहुवचनान्तम् । 'क्षिलात्पः सः ॥ अहन्तव्यस्ति । रकारादिरात्रिरूपरय-न्तरादिवर्जितेषु रात्र्यादिभिन्नेषु शब्देषु परेषु सत्छ । रकारादिरात्रिरूपरय-न्तरादिवर्जितेष्वत्यर्थः । उदाहरणम्—अहन् पतिः । अहन् अग्रे गणः । 'अहः' इति स्वृत्रेण उभयत्रापि नस्य सः । 'खोविसर्गः' अनेन सूत्रेण विसर्गस्य रः । 'राद्यपो द्विः' जल्तुम्विकाः । अह्रो दिवसस्य पतिः अहर्गं विश्वर्णस्य स्वरं । अह्रां गणः अह्रगणः । अत्रान्त-र्थतिनी विभक्तिमाश्रित्य पदान्तत्वं श्राह्मम् । अरात्रिष्विति विश्वेषणात् रात्र्यादिवर्जना- । अह्न अग्रे रात्रम् । 'अहः' इति नस्य सः । अरात्रिष्विति कथनात् रनिषेषः । ततो 'हदे' 'ड ओ अहोरात्रम् । एवमहोरूपम् । प्रशस्तम्हः अहोरूपम् । 'अहोरयन्तरं साम श्रेष्ठं साम रथन्तरम्' । अहोरयन्तरम् । पदान्त इति किम् । अहोभ्याम् ॥ ९ ॥

(प्र०) श्राह्म इति । पदान्त इत्यनुवर्तते वाशव्दश्च । ततश्चाहोभ्यामित्यादावपदा-क्तेन वा शब्दस्य च व्यवस्थितार्थत्वादहरहः अहर्गणइत्यादौ नित्यं अहर्पतिरहः पतिरि-त्यादौ वा । अरात्रिष्विति बहुवचनाद्रूपरात्रिरयन्तररम्यादिषु रेफादिषु रेफाभावः । अहो-रूपम् । अहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । अहोरम्यम् ॥ ९ ॥

अतोऽत्युः ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति पर-तः(ख) । एदोतोऽतः । कः अर्थः कोऽर्थः ॥ ६ ॥

(च०) सूत्रम्—'श्रते।ऽत्युः'॥ अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'को-गवंसर्गः'। अतः अग्रे अति सप्तम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं०'। मध्ये । 'अतोऽत्युः' 'ड ओ' 'पदोतोतः'। अग्रे डः प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्नोविं०' पश्चात् 'ह यं स्वरे' 'स्वर-डीनं०' सिद्धिः। वृत्तिः कण्ट्या । अति परतः अकार एव परे हत्यर्थः। तपरकरणं ताव-नमात्रप्रहणार्थसुभयत्रापि सनर्णनिषेधार्थम् । उदाहरणम्—कः अग्रे अर्थः। अनेन उ-कारः। 'ड ओ' 'पदोतोतः' कोऽर्थः॥ ६॥

(प्र०) स्नत इति । यद्यपि कः अर्थे इत्यादावाद्वे लोपश् इति लोपशपि प्राप्नोति , तथापि ''सावकाशनिस्वकाशयोर्निस्वकाशो विधिवैलवान्''इत्युक्तविषेर्निस्वकाशत्वादुत्वम् । उत्वे चान्तरङ्गत्वादोकारैकादेशे पश्चादेदोताऽव इत्यलोपः ॥ ६ ॥

स्बे ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे। कः गतः को गतः। देवः याति देवो याति । मनः रथः मनोरथः ॥ ७ ॥

⁽क) रूपरात्रिरथन्तरेषु न रेफ इति अधिकः पाठः।

⁽ ख) अत इति किम्, अग्निरंत्र । तपरः किम्, देवा अत्र । मुझ्नोतः ३ अत्र । दूरादाह्वने इति अल्जाः । अतीति किम्, देवं इह । तपरः किम्, देवं आगतः । तिष्ठतु पत्र अश्विद तेरवत्र ग्रुगेरवृत इति उनुस्

(च०) सूत्रम्—'ह्बे'॥ सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए'॥ वृत्तिः छगमा । उदा-इरणम् । कः गतः । अत्र अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य इवे परे उकारः । ततः 'उ ओ॰ को गतः । देवः याति । '६वे' 'उ ओ' देवो याति ॥ मनः रथः । 'हवे' 'उ ओ॰ मनोरथः ॥ ७ ॥

आदबे लोपश् ।। अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यके परे । देवाः अत्र देवा अत्र ॥ वाताः वाताः वाता वाताः ॥ ८ ॥

(च०) स्त्रम्—ग्राद्वे लोपरा ॥ आत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरतः 'सवः दोर्घः' आत् । अङ सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' मध्ये । 'चपा अवे जवाः' ॥ छोपरा प्रथमेकवचनम् । '६से पः से०' ॥ यदि वा अश्व आ च आ । पञ्चम्येकवचनान्तम् । '६से पः से०' ॥ यदि वा अश्व आ च आ । पञ्चम्येकवचनान्तम् । ६स् । 'नपुंसकस्य' इति इस्वः । 'ङसिरत' अवर्णाद्काराकारद्धपादुत्तरस्य विसर्जनीयस्यः छोपश् भवति अवे परे ॥ उदाहरणम्—देवाः अग्रे अत्र । वाताः अग्रे वाताः । उभय- त्रापि विसर्गछोपः । देवा अत्र । वाता वाताः ॥ एवं कः इह क इह ॥ ८ ॥

(प्र०) श्राद्ति । ननु नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य विशेषविधेर्द्दसास तस्याः सम्भवात्परिशेषादेवावर्णपरत्वप्राक्षावाद्वचनं व्यर्थमिति चेत् मैवम् ॥ ८ ॥

स्वरे यत्त्वं वा ।। अवणात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्वं वा भविकः स्वरे परे | देवाः अत्र देवायत्र देवा अत्र ।। ९ ।)

(च०) पुनर्विशेषमाह—सुत्रम्—'स्वरे यत्त्वं वा' ॥ स्वरे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ एः । यत्त्वं प्रथमेकवचनम् । 'अतोऽम्' 'अम्बासो०' 'मोऽनु०ः ॥ वा तृतीयैकवचन् नम् । 'अव्यया०' ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । वाग्रहणात्पक्षे 'आद्वे लोपश्' देवाः अग्रे अत्र । एकत्र यत्त्वम्—'स्वरहीनं०' देवायत्र । अन्यत्र छोप् देवा अत्र ॥ ९ ॥

(प्र०) स्वरं यत्वं वेत्यत्रावर्णात्परस्यैव विसर्जनीयस्य परवविध्यर्धत्वातः । अन्यथाः हरिरत्रेत्यादौ यत्वविधिप्रसङ्गात् ॥ ९ ॥

भोसः ॥ भोस् मगोस् अघोस इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य छोपश् भवत्यवे परे । भोः एहि भो एहि । भगोः नमस्ते भगो नमस्ते । अघोः याहिः अघो याहि ॥ १० ॥

यो वा स्वरे॥ भोयेहि॥ ११॥

(च०) सूत्रम्—'भोसः'॥ भोस् शब्दस्य पञ्चम्येकवचनम्। 'स्वरहीनं०' 'स्नोक् विसर्गः'। जातीयग्रहणेन तज्जातीयग्रहणम्। यद्वा भोस् इत्यत्र आद्यन्तग्रहणेन प्रत्याहारः स्वितस्तेन भोस्, भगोस्, अघोस्, इत्येतस्मात्पदत्रयात्परस्य विसर्जनोयस्याबे परे स्रोपश् भवति। उदाहरणम्—भोः अग्रे एहि आगच्छ। भगोः अग्रे नमस्ते। हे भगो हे अगवन् ते तुभ्यं नमः। अघोः अग्रे याहि। हे अघो हे पाप याहि गच्छ। सर्वत्र 'भोसः' इति सृत्रेण विसर्गस्योपश् ॥ १०॥

(प्र०) भोर् भगोस् अशस् इति सूत्रे भवद्गगवद्घवच्छन्द्रनिपातानां प्रत्याहारेण

प्रहणात्त्रिभ्योऽप्येभ्यो विसर्जनीयस्य छोपश् स्वरं यत्वं वेत्यस्यातुत्रृत्तेर्भोयेहीत्याद्यपि यकाः रस्य छघुप्रयत्नतरं च छोकात् ॥ १० ॥

नामिनो र: ॥ नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफी भवति अने परे(क) । अभिनः अत्र अग्निरत्र । बटुः यजते बटुर्यजते ॥ १२ ॥

उषको रो बुधे । उषसो विसर्जनीयस्य रेफो भवति बुधे परे । उषः बुधः उषर्बुधः ॥ १३॥

- (च०) सूत्रम्—'नामिनो रः' ॥ नामिनः पञ्चम्येकववनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्त्रोर्विसर्गः' । अप्रे रः । 'स्त्रोर्विसर्गः' 'उ औं 'नामिनो रः' । अवर्णवर्जस्वरात्परस्य अवे परे रेफो भवति । उदाहरणम्—अग्निः अप्रे अत्र । अनेन सुत्रेण रेफः । 'स्वरहीनं०' अग्निरत्र । बदुः अप्रे यजति । 'नामिनो रः' इति रेफः । 'राचयो द्विः' जलतुम्बिका० बदुर्थजति । बदुर्शक्षायो यजति यज्ञं करोति । एवं पदुरत्र वर्तते ॥ १२ ॥
- (प्र०) नामिनः इति । यद्यपि इसेभ्यो विसर्जनीयस्यासम्भवादवर्णात्परस्य चोत्वलोपशोः सत्त्वात्परिशेषादेव नामिन इति सिद्धौ नाम्युपादानमपार्थकं तथापि रेफप्र-कृतिकस्य खपे वेत्यत्र नामिन एव यथा स्याज्ञ प्रातित्त्यादावित्याद्यर्थम् । यत्तु नामिप्र-इणादत्र प्रथमेकवचनान्तत्वमुत्तरत्र षष्ट्येकवचनान्तत्वमवसीयत इति । तदसत् । तदुपा-दानेऽपि सन्देहसत्त्वाद्वयाख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेश्च तुल्यत्वात प्रातःप्रातित्यादौ कल्प-नान्तरापाताच ॥ १२ ॥

रेफ अकृतिकस्य खेपे वा ।। नामिनः परस्य रेफ प्रकृतिकस्य विस-र्जनीयस्य खेपे परे वा रेफो भवति(ख)। गीः पतिः गीपैतिः गो×पतिः। घूः पतिः घूपैतिः धू×पतिः ॥ १४॥

(च०) स्वम्—'रेफप्रकृतिकस्य०' ॥ रेपप्रकृत्या उत्पन्नो वा रेफ एव प्रकृतिर्मूछ-कारणं यस्य सरेफप्रकृतिकस्तस्य। पष्टयेकत्रचनम्। 'उत्स्त्यः। खरे ससम्येकत्वनम्। 'अ इ ए'। वा तृतीयैकत्वनम्। 'अन्यया०' रेफपकृतिकस्य विसर्जनीयस्य वा रेफा भवति खपे परे। उदाहरणम्—गिर् अग्रे पतिः। 'उत्रोविहसे' गि इत्यस्य गीः 'स्रोविसर्गः'

^{- (}क) नतु नामिन इति किमर्थम्, अवर्गाल्लोपशादिविधानेन इसन्विसर्गसम्भवेन च तस्यैव परिशेषात् ।

डच्यते । 'नामनी रंः' इत्यत्र योगाविभागार्थे नामिग्रडणम् । तथा च वावयमेदेन व्याख्यानम् । नामिन न इत्येको योगः, तत्र खपे वेति चानुबर्ध र इति षष्ठचन्तं च कृत्वा वाक्यमेदेन व्याख्येयम् ।

यज्ञ नामिन इति योगविभागे आरबे लोपशित्यनोऽबे लोपश् इति चातुवर्त्तते । काचित्राभिनः प्रस्य विसर्गस्याबे लोपश् । तेन 'सेमां भूस्याददे इत्यादिसिद्धमिति प्राचीनाः प्राहुः, तत्र, सेमामित्यादेश्जान्दस — न्वात् । छन्दसि दृष्टानुविधिरित्यस्योक्तत्वात् । सेमां भूस्याददे इत्यत्रापि भूमिशन्दस्य कृदन्तत्वेन कृदिकारा — दिति ईपि कृते 'इसेप' इति सिलोपे इष्टसिद्धेः ।

^{- (}ख) 'रेफपकृतिकस्य' इति सूत्रं वकतुं नो।चितम्, 'र' इति सूत्रार्थेनैव तद्गतार्थम्।

गीः । 'रफप्रकृति०' अनेन एकत्र रेफः । 'राद्यपो द्विः' 'जलतुम्बिका०' । अन्यत्र 'कु-प्वोः द्रकं पौ वा' गीर्पतिः । गो द्रपतिः । गोःपतिः । एवं रूपत्रयम् । एवं धूर्पतिः धूद्रपतिः धूःपतिः इत्यादि ॥ १४ ॥

(प्र०) रेफप्रकृतिकस्येत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थिताव्यवस्थितार्थत्वेन विकीः करो-त्तीत्यादावनतिप्रसङ्गः । वानुवृत्तेर्लोकाद्वा । वपर्वुध इत्यादावुपसो नित्यं वृत्रे रः ॥१४॥

रः ॥ रेफसंबन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवति अबे परे । प्रातः अत्र प्रातरत्र । अन्तः गतः अन्तर्गतः ॥ १५ ॥

(च०) सूत्रम्—'रः'॥ पष्टयेकवचनान्तस्। 'स्वरहीनं' 'खोर्निसर्गः'॥ रेफसंबन्धिन्नो रेफान्जातस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवप्रत्याहारे परे । उदाहरणस्—प्रातर् अधे अत्र । अन्तर् अधे गतः । उभयत्रापि 'खोर्विसर्गः' । ततः 'रः' इत्यनेन नरपि रेफः । 'स्वरहीनं०' प्रातरत्रागन्तन्यम् । अन्तर्गतः । एवं स्वः गतः स्वर्गतः । पुनः आगतः पुनरागतः ॥ १९ ॥

रि लोपो दीर्घश्च ।। रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्थः(क) । पुनः रमते पुना रमते । शक्तिः रूप्यात्मना भाति शुक्ती रू-

प्यारमना भाति ॥ १६ ॥

(च०) सूत्रम्—'िर लोपो०'॥ रि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'। लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोविसर्गः' । अग्रे दीर्घः । पृर्धम् । 'हवे' 'उ ओ' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोविसर्गः' । दीर्घः अग्रे च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' प्राक्ष्णं 'विसर्जनीयस्य सः' 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' सिद्धम् । सूत्रं चतुःपदम् । रेफेति वृत्तिः स्रमा। प्रनः अग्रे रमते । 'रः' इति रेफः । 'रि लोपो०' इति रलोपः, पूर्वस्य च दीर्घः । क इत्यस्य ना । श्रुक्तः अग्रे स्थ्यात्मना भाति 'नामिनो रः' रि लोपो०' इति रलोपः, पूर्वस्य च दीर्घः । श्रुक्तो स्थ्यात्मना भाति । श्रुक्तिः रजताकारेण भासते इत्यर्थः । प्रवं हरी राजते । श्रम् रमते ॥ १६ ॥

सेषाद्धसं ।। सशब्दादेषशब्दाच परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति हसे परे(ख) । सः चरति स चरति । एषः हसति एष हसति ॥ १७ ॥

(च०) सूत्रम्—'सेषाद्धसे'॥ स च एष च सैषं तस्मात्। पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'क्षिरत्' 'सवर्णे ०'। इसे सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अ इ एः मध्ये। 'हो झमाः' 'चपाः अवे०'। अत्र समासे इते 'तरेतदोईसे' इति सम्भवेऽपि 'सेपाद्धसे' इति यत्सूत्रं इतं ततस्तै रेतैः सकः एपकः। न सः असः इत्यादौ इसे परे विसर्गकोपग्पासिनिवारणार्थे। किचित्पुनराहुः—स इति पृथक्पदं पञ्चम्येकवचनान्तं साङ्कृतिकस्। एपात्पञ्चम्येकवचनम्। इसे सप्तम्यन्तम्। स एपात् इत्यत्र 'आद्वे छोपग्' इति विसर्गकोपशं विधाय पश्चात् 'ए ऐ ए'॥ १७॥

⁽क) अत्र सूत्रे चकारो विश्वयोर्लीपदीर्घयोः समुचयस्य बोतकः।

⁽ ख) स इति एव इति च कृतात्वसत्वस्य तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य चानुकरणम्, अनुकार्यानुक-

(प्र०) स्तेषादिति । सश्च एपश्च सेपं तस्मात् । अत्र यद्यपि तदेतदोधेहणे विभ-क्तिकोपे निमित्तामावे नैमित्तिकस्याप्यमावात्तदेतदोईस इति स्यात् तैरेतैरित्यादाविष कोपप्राप्तिश्च सकारएपशब्दमात्रप्रहणे सो नः पुंतः एषणं पृट् तस्य एषः इःयादाविष कोप-प्रसङ्गस्तथापि क्रिकात्पस्सः इतस्येत्यादिनिदेशाज्ज्ञापकात्तद ऐव सोऽत्र तत्साहचर्याच्यो-प्येतद इति विज्ञायसे सद्द इत्यादावेतच्छब्दपरत्वाभावान्न लोपः । वातुवृत्तेरसः शिव इत्यादौ नन्समासेऽपि न ॥ १७ ॥

सेषादिति संहिता —

"सैष दाशरथी रामः सेष राजा युधिष्ठिरः । सेष कर्णो महात्यागी सेष भीमो महाबरुः ॥" इत्यादी पादपूरणे संध्यर्थी ज्ञेया ॥

(च०) नन्वत्र लोपशि कृते संधिः कथं कृतः इत्यग्रेवक्ष्यति —सेषादिति संहिन्तेत्यादिना । तद् एतद् उभयत्रापि प्रथमेक्ष्वचनान्तम् । 'त्यदारेष्टेरः स्यादाः इति दः लोपः । 'स्तः' इत्युभयत्रापि तस्य सः । एस इत्यत्र 'किलात्षः सः ।' 'लोविसर्गः' तरेतदोनिष्पन्नाभ्यां सएवज्ञन्दाभ्यामित्यर्थः । शेर्षं कण्ठ्यम् । उदाहरणम् । सः अग्रे चरति । एषः अग्रे इसि । उभयत्रापि 'सेषाइसें' इति विसर्गलोपम् । 'सारेषाइसें' इति सृत्रे ऋजुतया कर्तव्ये सेषादिति सूत्रमध्ये या अध्यमाना अकारकार्योः 'ए ऐ ऐ' इति संहिता सन्धर्दिता सा सएवज्ञव्योः 'सेष दाशर्योग्ताः' इत्यादि अष्टाक्षरा-त्मकपादपुरणार्थम् लोपशि कृतेऽपि यः 'ए ऐ ऐ' इति सन्धिभवित तज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । ऋग्रेकः—सेषः सः अग्रे एषः 'आद्वे लोपश् 'ए ऐ ऐ' इति सन्धिभवित तज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । स्त्रोकः—सेषः सः अग्रे एषः 'आद्वे लोपश् 'ए ऐ ऐ' इति सन्धिभवित तज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । स्त्रोकः—सेषः सः अग्रे एषः 'आद्वे लोपश् 'ए ऐ ऐ' इति सन्धिभवित तज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । स्त्रावेऽपि । स एषः दाशर्यथः । दशर्यस्यापत्यं दाशर्यथः । दशर्यपुत्रो रामो वर्तते । स एषः युधिष्ठिरः । 'किञात्षः सः कृतस्य' इति पत्वम् 'पृत्रिः । च्दुः' स एष कृतः राजा महात्यागी महादानी वर्तते । स एष मीमो भीमः पाण्डवः महावलः अतिबलिष्ठो वर्तत इत्यादि । अर्थः छगमः । इत्यादौ पाद- पूर्ण सन्ध्यर्थे । पादपूर्णे यः सन्धिः स एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा ॥

(प्र०) बाल बोधाय ऋजुत्वेनैव तहेतहोरिति वाच्ये श्विष्टप्रयोजनमाह ॥ सेषादि-तीत्यादि ॥ सेषादिति संहिता । सा इत्यादौ सन्ध्यर्थेत्यन्वयः । लोपशि पुनर्ने सन्धि-रिति सन्धिनिषेधात्सन्धौ सति पादपुरणमस्मानिनर्देशात्सन्धिरत्यर्थः ॥

यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं भवेत्। सेमां भूम्वाददे सोषामित्यादीनामदुष्टता ॥१॥

(व०) पुनर्वेदिकप्रयोगविष्ठेषमाह—यदुक्तम् । यत्सुत्रमिहास्मिन् शास्त्रे लौकि-काय प्रयोगाय न्याकरणप्रसिद्धोदाहरणायोक्तं सुत्रादि तहेरे छन्दसि बहुलमन्यया भवति

रणयोभेंदेऽर्थवत्त्वाद्विभवत्युपनत्तौ सत्यां हुन्हे विभक्तिलोपे च कृते नामस्वात ङास्ने परत: स्मटोऽभावः r

अनिश्चितं विभजनतया भवेत् । कविज्ञवित कविज्ञ भवतीत्यर्थः । उदाहरणम्——सः अभे इसाम् । 'आद्वे छोपक्' 'अ इ ए' भूमिः अभे आद्दे छान्दसत्वात्कविन्नामिः नोऽण्यवे विसर्गछोपक् । ततः 'इ यं स्वरे' भूम्याददे ।। सः अभे उषाम् । 'आद्वे छोपक्' 'उ ओ' ॥ इत्यादीनामार्षप्रयोगाणां वैदिकप्रयोगाणामदुष्टता न दोष इत्यर्थः । स इमांः भूमिमपुनात् भूमेश्च रसमाददे' । ततः स उषां गामानयासास ॥ १ ॥

(प्र०) वेदे पुनः सर्वविधेरि नियमो नेत्याह यदुक्तमिति । सः इमां भूमिः भाददे सः उपां इत्यादौ सन्धिः नामिन इति योगविभागात्कविन्नामिनः परस्य विसर्कः नीयस्य छोपि सन्धिः । भूमीत्यमो छुग्वा । बहुनर्थान् छातीति बहुलमिति ॥ १ ॥

क्विचिन्नामिनोऽबेलोपज्ञा । नामिनः परस्य विसर्जनीयस्यः क्विचिल्लोपण् मवस्यवे परे । मृमिः आददे—-मृम्याददे ॥१८॥ किचित्प्रवृत्तिः काचिद्प्रवृत्तिः काचिद्विभाषा किचिद्वस्यदेव । विधेविधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वद्गित ॥२॥

(च०) बाहुळकं कतिविधमित्याह--कि चिदिति । क्वचित्प्रयोगे अनुक्तस्यापि प्रवृत्तिः अप्राप्तस्यासम्भवतः सूत्रस्य प्रापणं प्रवृत्तिः प्राप्तिः । यथा 'लोपशि पुनर्न संधिः' इति निषिद्धत्वेऽपि 'अ इ ए' इति सन्येः प्राप्तिः । क्वचित्प्रयोगान्तरे उक्तस्याप्यः प्रवृत्तिः । कथितस्यापि सृत्रस्य निषेधः । यथा भूमिः अरे आदरे इत्यत्र 'नामिनो रः' इत्यस्यापितः । कविविद्यापा विकल्पः यथा वेदे देवैः देवेशिः । गवेशः गवीशः । कविद्यस्यदेवोक्तमन्यदेव भवति यथा--भूमिः आदरे अत्र विद्यांलोपरूपं कार्यस् अन्यदेव भवति । एवमसुना प्रकारेण विचेत्र्यांकरणसूत्रस्य विधानं करणं बहुवा बहुप्रकारं समीक्ष्य दृष्ट्वा बाहुळकं वैदिकप्रयोगं चतुर्विधं वदन्ति कथयन्ति । वुधा इत्यध्यागरः । वैदिकं चतुर्घोक्तम् ॥ २ ॥

(प्र०) तदर्थानाह ॥ क्रिचिदिति । विद्धातीति विधिः । सूत्रं बहुलमेव बाहुः छक्तम् ॥ २ ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पश्चविश्चं निरुक्तम् ॥३॥ः

(च०) अथ लौकि रुप्रयोगः कतिथा भवतीत्याह--वर्णांगम इत्यादि । एको वर्णागमः । च पुनर्वर्णविपर्ययः । पूर्वोच्चारितस्य स्थाने परवर्णेचारणं परवर्णस्य स्थाने पुर्ववर्णोचारणं वर्णविपर्ययः । पुनद्वांवपरी भेदौ । को तौ १ वर्णविकारनाशौ । पूर्वावस्थापरित्यागेन अवस्थान्तरापादनं विकारः । सर्वथा लोपो नाशः । वर्णानामक्षराणां विकारनाशौ वर्णविकारनाशौ । पञ्चमश्च भेदः धातोस्ताभ्यां वर्णविकारवर्णनाशाभ्यां कृत्वा पुनर्धातोरथांतिकायेन च कृत्वा धातोर्थोऽथांतिकायः अधिकता कश्चिद्विशेषो यः स्थातिकायस्तेन च यो भवति स येगा इति नाम्ना पञ्चमा भेदः । तत्तमानिक्षरं

इन्द्रे सर्वादीना न सर्वकार्यामिस्युक्तस्वात । अनञ् समासे ६ ककारात सेवात् परस्य विवर्गस्य लोपः स्यातः

विसर्गसन्धः ६] सप्रसादचन्द्रकीर्त्ति-मनोरमोपेता ।

निश्चयेन उक्तोऽर्थो यस्य तन्निस्कं व्याकरणोदाहरणम् ॥ ३ ॥

(प्र०) कुतः एतदित्यतो निरुक्तमूळतामाह । वर्णागम इति । घातोः प्रिक्षिः योऽर्थस्तस्यातिशय उत्कर्षस्तेन योगः स चासावर्थश्च तदर्थः तस्यातिशयः स तथा निरूक्त कमवयवच्युत्पत्तिप्रकटनम् । पञ्चप्रकारकं कथ्यत इत्येः ॥ ३ ॥

> वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः । षोडशादौ विकारः स्याद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥४॥

(च०) पञ्चविधमुच्यते तानेव पण्च व्यक्षयति । अथ लौकिकः प्रयोगः किविष्कः भवतित्वाहः -वर्णागम इत्यादि । गवेन्द्रादौ वर्णागमः 'गवादेरवर्णागमाऽक्षादौ ॰' इति ॥ पवं हर्न् हिसागत्योः । हन् अप्रत्ययः । सकारागमः हंस इति ॥ सिंहे वर्णवि-पर्थयो भवति । यथा हिस हिसायास् । 'मूर्तो घनः' इति अप्रत्ययः । हिस हति स्थिते । हिनस्तीति विप्रहे ततः हिंस इति शब्दे हस्य स्थाने सः सस्य स्थाने हः एवं घर्णविप-र्थयः सिंह इति विद्रम् ॥ पोडशादौ यथा । पट् च दश च इति विप्रहे पप् दश अत्र । 'पष उदी छः' एस्य उः दस्य छः इति वर्णविकारः । ततः 'उ ओ' पोडश इति विकारि । दाहरणम् ॥ गूढः अग्ने आत्मा । बन्धुजनः अग्ने आजुदाव । कुरव अग्ने आत्महितम् । इत्यादिषु वर्णविकारमाशास्य अकारं विधाय 'अते।ऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोते।ऽतः' 'गूहो स्मा' 'वन्धुजने। जुदाव'। कुरवे।दमहितम् ॥ पृषे।दरे वर्णनाशः । यथा पृषत् अग्ने उदरः तकारस्य नाशो छोषः 'उ ओ' पृषोदरः मृगः अथवा पृषनमृगस्तस्योदरमिने।दरं यस्य स पृषोदरः ॥ ४ ॥

(प्र.) तदुदाहरति—वर्णागम द्वति । हिनस्तीति तिह द्वत्यत्र हिसि हिसायामि-त्यस्य हसकारशेर्विपर्थयः । षोडशेत्यत्र प्रत्येन दस्य उत्वे पस्याकारे। विकारः । ''पृष-न्मृगे विन्दौ वाः' इत्यभिधानात्प्रपते। सुगविशेषत्येवे।द्रशे यस्य स पृषेद्वर द्वत्यत्र शुषतः

स्तकारनाशः ॥ ४ ॥

वर्णनाशविकाराभ्यां घातोरितशयेन यः । योगः स उच्यते पाज्ञैभैयूरश्रमरादिषु ॥ ५ ॥

वित्कम्भनेन विस्कम्भनेन । शुनः शेषं चित् शुनश्चिच्छेपम् । पृषत् उदरं पृषोदरम् ॥

आत्खमयोद्यः ॥ आकारे खसे च परे विसर्जनीयस्य सह दः किचद्भवति । गूढः आत्मा गूढोत्मा ॥ १९॥

।। इति विसर्गसंधिपिकया ॥ ६ ॥

(च०) वर्षीनाशीत । वर्णस्याक्षरस्य नाशविकाराभ्यां कृत्वा धातोरितशयेन अ -विशेषेण कृत्वा य उत्पद्यते सः प्राद्यैः पडितैः योग इत्युच्यते । क । मयूरश्रमरादिषु मयूरः अमरः इत्याद्यदाहरणेष्वित्यर्थः । यथा र शब्दे । र र । एकत्र महीपूर्वः । अन्यत्र अस-न्पूर्वः । मह्यामितशयेन रौति जलपतीति मयूरः । अमन् सन् अतिशयेन रौतीति अमरः । 'नाम्नि चः इति डः प्रत्ययः डिस्वादिकोपः । 'स्वरहीनं०' एकत्र विकारः हीस्थाने श्रू

हमें पेर इति स्त्रार्थः। अककारात किस्, एवको रुद्रः। अनज्ञतमाने किस्, अनुः शिवः। है।

अन्यत्र वर्णनाशः नकारस्य नाशः छोपः । सयूरः स्नमरः इति सिद्धम् । अन्येषां मते सु यते पञ्जापि प्रषोदरादिभेदा एव ॥ ९ ॥

॥ इति विसर्गसंघिः ॥ ६ ॥

(प्र०) मद्यामतिश्चयेन रौतीति मयूरः । श्रमन् अतिश्चेन रौतीति श्रमरः ॥९॥ इति श्रीमद्ववाद्धदेवविरचिते सारस्वतप्रसादे पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥ श्रीचण्डीश्वरशिष्येण वाद्धदेवेन दीपिते ॥ सारस्वतप्रसादेऽभृत्यञ्चसन्धिनिरूपणम् ॥ ६ ॥

* स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः ७ *।

अथ विभक्तिर्विभाव्यते । सा द्विघा । स्यादिस्त्यादिश्च ॥

(च॰) अथेति पञ्चसंधिकथनान्तरं विभक्तिर्विभान्यते कथ्यते । विभन्न्यन्ते पृथक् क्रियन्ते कर्तृकर्मादयो यया सा विभक्तिः ॥ सा विभक्तिर्द्विधा द्विप्रकारा । एका स्यादिः सि औ जस् इत्यादिका । अपरा त्यादिः तिप् तस् अन्ति इत्यादिका ॥

(प्र०) अथ विभक्तिविभाव्यते । विभज्यते कर्तृकर्माद्यशे यया सा विभक्तिः ॥

विभक्त्यन्तं पद्म् ॥ तत्र स्यादिविभक्तिनीम्नो योज्यते ॥ १ ॥

(च०) विभक्तेः प्रयोजनमाह—सूत्रम्—'विभक्त्यन्तं पद्म्'॥ विभक्तिरन्ते यस्य तद्विभक्त्यन्तं । यस्यान्ते विभक्तिस्तत्पद्मुच्यते ॥ तत्र विभक्तिद्वयमध्ये स्यादिर्विभः क्तिनांग्नोऽग्रे योज्यते स्थाप्यते वीयते । त्यादिर्विभक्तिर्धातोरग्रे योज्यते स्थाप्यते ॥ १ ॥

(प्र०) विभक्तयन्तिमिति । विभक्तिः स्वरूपेण कार्यतो वान्ते यस्य तत्पदसंज्ञ-मित्यर्थः ॥ १ ॥

आविभात्ति नाम ॥ विभाक्तिरहितं घातुवर्जितं चार्थवच्छठद्रूपं नामोच्यते ॥ कृतद्भितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् (क) ॥ २ ॥

किम्, एषोऽत्र ।

इति श्रीनवाकिशोरकृतायां मनोरमायां विवृत्यां सन्धिताकीया ।

(च०) नामळक्षणमाह्—सूत्रम्—'झिविभक्ति नामः ॥ नास्ति विभक्ति रेस्य तद्विभक्ति प्रथमेकवचनान्तम् । 'नपुंसका०' सेकीपः । नामिति नामन् शब्धस्य प्रथमे हव-चनान्तम् । 'नपुंसका०' 'नाम्नो नो०' नस्य लोपः सिद्धम् । द्विपदम् । विभक्त्या रहित्तं धावोभ्वादेः पृथक्भृतमर्थयुक्तं शब्दरूपमकारादिवर्णरूपं तन्नाम उच्यते । शब्दरूपं नामे त्युक्ते पदस्यापि नामसंज्ञा स्याक्तिवारणार्थमितिमक्तिति । तथा सिति धाताविव्या-सिस्तिन्नवारणार्थमर्थवदिति । ईदण्ळक्षं नामोच्यते ॥ च पुनः कृतसिद्धत्वमासाः सिवभक्ति । अपि नामसंज्ञाः स्युः केचिदित्याद्धः । कृतस्तृतीयवृक्तिप्रत्ययाः । तदन्ताः शब्दाः धातवस्त । द्वितान्ताः समाक्षश्च नामसंज्ञा अवस्ति । किचिदिति पाणिन्याचार्य वदन्ति एते स्राह्मित्रस्य । स्वाविपदिकसंत्रका नामसंज्ञा उच्यन्ते । तन्मो प्रातिपदिकमिति नामार्योपः । कृदन्ता धातवः समाक्षतिद्वतयोः पदान्त्रपि नामसंज्ञका उच्यन्ते । तन्मो प्रातिपदिकमिति नामार्योपः । कृदन्ता धातवः समाक्षतिद्वतयोः पदान्त्रपि नामसंज्ञकानीत्यर्थः ॥ २ ॥

(प्र०) नामस्वरूपमाह । श्रविभक्ति इति । "नकारौ द्विविधौ जेपौ पर्युदास-प्रसन्यको ॥ पर्युदासः सहम्याहो निषेषार्थः प्रसन्यकः । । इति द्विनियो नन् । तन्न 'प्राधान्यं तु विवेर्यत्र प्रतिषेवेऽप्रधानता ॥ पर्यु रासः स विजेशो यत्रोत्तराहेन नत्र । । इति नाम संज्ञाविधेः प्रधानत्वादुत्तरपद्मकत्वाचात्र पर्युदासः । ततश्च ननिव युक्तमन्यः सहग्रेड्ये इति नन्युक्तविभक्तेर्थ्यवत्या सहग्रेड विति विभक्तिभिने वर्तमानत्वाहिमकि-रहितमर्थवदित्युक्तम् । विभक्तीनां प्रत्ययान्तत्वातप्रत्ययग्रहणेन तर्नतस्येति विभक्तयः न्तिभिन्नमित्यर्थः । ततश्च कुण्डे वृक्षान् अहन् इत्यादौ विभन्नत्यन्तःवेन नामत्वाभावाः दध्रस्वनलोपादि न । अर्थवद्ग्रहणेन धनं वनिमत्यादौ नान्तावधेर्वामत्वाभावान्न छोपा-भावः । नच नामत्वेन विभक्तयुत्पत्तौ विभारत्यन्तत्वाभावाञ्च छोपो न स्वादिति बाच्य -म् । नाम्नोनो लोपरा धावित्यत्र धिविषये नलोपनिषेत्रसामध्यत्यिदान्तानुवृत्तिसार्थेः क्याय नलोपे विभन्त्यन्तस्यापि राजेत्यादिष् नामत्वाश्रयणात् । तन्वः तनम इत्यादाः वनामत्वेऽपि रसादिस्यादिपरत्वाभावान्न रसे इत्यस्य तथैव व्याख्यास्यमानत्वात् । ज्ञाप-कस्येष्टमात्रविषयत्वाच । घातूनां तु विशेषतिबादिविधेनांमकायांमा बाद्धातुवर्जामत्युक्तम् । अत एव येभ्यः किवन्तेभ्यो भूप्रमृतिभयस्तिबादयो न तेभ्यो नामत्वातस्यादयो भवः न्त्येव । पाणिनमतोपहासार्थमाह । क्रचद्धितेति । केचिदित्यनादरे । अप्रत्यय इति प्रत्ययान्तमात्रस्य प्रातिपदिकसंज्ञां प्रतिपिध्य प्रनः प्रतिप्रस्ये गौरवमिति भावः । यद्य-व्यधिस्त्र उपग्रम्भमित्यादौ विभक्त्यन्तत्वेन नामसंज्ञा न स्यात् तथापि लग्भावादिवि-धानसामध्योद्धिभक्त्युत्पत्तिः । वस्तुतः शब्दान्तरत्वान्नामत्वम् ।। २ ॥

तस्मात् ति जो जस् अम् औ रास् टाभ्यां भिस् के भ्यां भ्यस् किसे भ्यां भ्यां भ्यां भ्यां कि कोस् सुप्(क) ॥ तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः

⁽क) नतु धातोरित्यभिमाधिकारात् ततः प्राक्तनानां प्रत्ययानां नाम्नः परत्वमवधेयमेवेति किं तस्मा-दित्यनेनेति चेत्र, किं परिमाणमिति वक्तन्ये किं दधनमित्यपि स्यात् इति निराकरणाय तस्मादि-त्यस्यावश्यकत्वात् ।

अथ न केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तब्य इति नियमेन तदवारणसम्भवादि चेत् , एतस्यापि तन्मूलकत्वान दित्यवभेति ।

सप्त विभक्तयो भवन्ति । तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं सि ॥ अकारान्तः पुलिक्नो देवशब्दः । देव सि इति स्थिते । इकारः उचा-रणार्थः सेरिति विशेषणार्थश्च ॥ ३ ॥

(च०) सुत्रम्—'तल्माद्यावत्स्वप्' ॥ तद्र पञ्चम्येकवचनम् । 'त्यदादेष्टेरः०' द-लोपः । 'हिसरपः' 'अतः' इति स्मडागमः । 'सवर्गे०' ॥ सिश्च, औश्च, जस् च, यावत्सुप् च प्रथमाबहुवचनान्तम् । साङ्कृतिकम् । यहा तल्मादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अग्रे सि औ जस् इत्येकविश्वतिरिप साङ्कृतिकप्रथमैकवचनान्तानि पदानि । एवंद्वाविशति पदं सूत्रम् । अष्टपद्मित्यपि केचित् । छप् इत्यत्र पकारः पाणिनीयानां छ औ जस् इति प्रयमैकवचनस्यापि छ इति संज्ञा तल्माद्वेदज्ञापनार्थः छप्प्रत्याहारार्थश्च । अत्र तु छखमु-खोचारणार्थं एव । तल्माचाम्नः परा प्रताः प्रवोक्ताः स्याद्यः सप्त विभक्तयो अवन्ति । तत्र सि औ जस् प्रथमा । अम् औ शस् द्वितीया । टा भ्यां भिस् तृतीया । छे भ्यां भ्यस् चतुर्थी । ङिल भ्यां भ्यस् पञ्चमी । इस् ओस् आस् पष्टी । कि ओस् छप् सप्तमी । प्रकृतिस्या विभक्तेखीणि श्रीणि वचनानि एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । तत्रापि नाम्नि सप्तछ विभक्तिषु वा अर्थमात्रस्यैकत्विववस्यामर्थमात्रस्य घटपटारेरेकस्य वक्तु-मिच्छा क्रियते यत्र, तत्र प्रथमेववचनं सि दीयते । तत्र प्रथमं देवशब्दः । दिवु क्रोडा-याम् । दीव्यतीति देवः । 'पचिनन्तिप्रहादेः०' इति अप्रत्ययः । गुणः । देव इति जा-रम् । ततः 'देव सि' इति स्थिते सिति इकार उचारणार्थः 'सेक्टिः' 'सेरा' इति सुत्रे विश्वेषणार्थश्च । इत्संज्ञत्वाद इकारलोपः । देवस् इति स्थिरम् ॥ ३ ॥

(प्र०) नामसंज्ञाप्रयोजनमाह । तस्मात १ति । द्विपरमष्टपदं वा द्वाविंशतपदं वा । तत्र समित्रकस्य क्रमेण प्रथमाद्वितीयादिसंज्ञा । तत्राध्येकैकस्य क्रमेणैकवचनद्विवचन-बहुवचनसंज्ञा छोकसिद्धा एव । प्रथमैकवचने सिरित्यादिना तत्र तत्र वक्ष्यति । अस्य च लिङ्गार्थे प्रथमेत्यादिभिरेकवाक्यत्वात् । तत्रापीत्यायुक्तम् । अर्थमात्रस्य कारकविशेष-विवक्षाश्चन्यस्य सिङ्गादेरर्थस्य विवक्षायां प्रथमा । तत्रापि तद्वतैकत्वे एकवचनन ।।३।।

स्त्रोर्विसर्गः ॥ सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यघातो रसे पदान्ते च । चकरात्पदान्ते उभयोर्घातुनाम्नोः । देवः ॥ ४ ॥

(च०) सुन्नम्—'स्नोर्विसर्गः' ॥ स् च र् च सौ तयोः खोः वष्टोद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्विसर्गः ।' प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्नोर्वि०' इति द्विपदम् । मध्ये— 'नामिनो०' । सकारस्य रेफस्य च विसर्गो भवति अधातोः नाम्नः शब्दस्य रसे परे । चकारात्पदान्ते तु धातुनाम्नोरुभयोरपि ॥ नाम्नः सकाररेफयो रसे पदान्ते च विसर्गा-देशः । चकारात्पदान्ते धातोरपि सकाररेफयोर्विसर्गादेशः—यथा अवकाः । अविभः ॥ वसे परे धातोर्ज्ञ—यथा आस्ते विभर्गीत्यादौ । अनेन विसर्गः । देवः इति सिद्धम् ॥४॥

(प्र०) स्नोविसर्गः इति । अत्र वसां रते इत्यतः रते पदान्ते चेत्यधिकारश्च अकारश्च नास्रोधाते स्थिति पदान्यनुवर्तन्ते । ततश्चाधातो रते पदान्ते च धातोश्च पदान्ते एव विसर्ग इति विवेकः । ततश्चाचका अविभ इत्यादौ भवति निह सोर्विभर्तीत्यादौ । यद्वा । धाताश्च असे इत्यत्र धातोरिति योगविभागे स्नोर्विसर्गः पदान्ते चेति सम्बन्धा-देतदवसेयम् ॥ ४ ॥

दित्वविवक्षायां भौ । 'भो भी आ' देवौ ॥

- (च॰) द्वित्वविवक्षायाम् औ । द्वयोर्वक्तुमिच्डा यत्र क्रियते तत्र द्विवचनम् । यथाः देव अ देवश्चेत्येकशेष, 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तीः इति । देव औ इति स्थिते । 'ओः सौ सौ' देवी ॥
 - (प्रः) हित्वविवक्षायाम् अर्थमात्रहित्वविवक्षायामित्यर्थः । एवसुत्तरत्रापि ॥

बहुत्वविवक्षायां देव जस् इति स्थिते । जकारो जसीति विशेषणार्थः । जकारस्यःसंज्ञायां तस्य छोपः । देव अस् इति स्थिते । दीर्घविसगौँ । देवाः ॥

(च०) पर्व देवश्च देवश्च देवश्चचित बहुनामुक्तौ प्रथमाबहुववनम्—जस्। जकारो जसीति सूत्रविशेषणार्थः अन्यथा असीत्युच्यमाने शस्क्षससंबन्धिनोऽण्यस ईकारः स्यात् ह जकार इत्संज्ञकः। देव अस्। 'सवर्णें को विसर्गः' देवाः॥

अकाराज्यसोऽसुक् कचिवक्तव्यइछन्द्।स ॥ कित्वादन्ते । देवासः । त्राह्मणासः ॥ ५ ॥

- (वि०) विशेषमाह—'श्रकाराज्यसोऽसुक् कचिद्रक्तव्यः' ॥ कवित्प्रयोगान्तरं अकारात्परस्य जसः अछक् आगमो भवति छन्दसि वेदविषये । देव जस् । अनेन अछ-गागमः । किरवादन्ते । 'स्वरहीनं' 'स्वोविंसर्गः' 'सवणें दीर्धः' देवासः ॥ ५ ॥
- (प्र०) श्रकारादिति । अमुकः कित्वात्तदन्तविधौ " यदागमास्तद्वुगोभुतास्त-द्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति पदस्वाद्विसर्गः । सामान्यतो विधावण्यावन्ते वा रूते विशेषामा-वेऽपि कित्करणं मध्यविधिनिरासार्थम् । न च विधानसामध्यदिव मध्ये न स्यादितिः वाच्यम् । तस्य संयोगान्तळोपविधेर्दार्घविधेर्वा निवर्त्तकत्वप्रसङ्गत ॥ ९ ॥

द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते ॥ अम्शासोरस्य ॥ समाना-दुत्तरयोरम्शसोरकारस्य छोपो भवति अधातोः । देवम् ॥ पूर्ववत् देवौ ॥ । ॥

(च०) कमें कत्विविद्धायां द्वितीयेकवचने देव अम् । सूत्रम्—'ग्रम्शस्रोरस्य'॥ अम् च शस् च अम्शसौ तथोः अम्शसोः । अम्शस्त्राब्दस्य पष्टीद्विवचनान्तम् । 'स्वर्र्ष्ट् इोनं०' 'स्रोविसर्गः' अस्येति षष्टयेकवचनान्तम् । 'क्लस्य' 'नामिनोरः' विद्धं द्विपद्म् । समानात्परस्य अम्शस्दंबन्धिनोऽकारस्य छोपो भवत्यधातोः । अकिवन्तात् शब्दादि-त्यर्थः । अनेन अकारकोपः । 'मोऽनुस्वार' देवम् ॥ देवौ पूर्वत् ॥ ६ ॥

बहुवचने देव शस् इति स्थिते । राकारोऽनुबन्धः 'शसि' इति विशेष्ट षणार्थः ॥ (च॰) द्वितीयाबहुवचने शस् । शकारः शसीति विशेषणार्थः । इत्संज्ञकः उचारण-मात्रः । अस् लिख्यते । 'अस्शसोः' इत्यकारलोपः ॥

स्रो नः पुंसः ॥ पुंछिङ्गात्समानादुत्तरत्य शसः सकारस्य नकारादेशो-भवति(क) ॥ शास्ति ॥ शसि पर पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ यदादेशस्तद्-बद्भवति ॥ देवान् ॥ ७ ॥

(व०) सुत्रम्—'सो नः पुंसः'॥ सः षष्ठयेकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्धि०'। नः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्नोर्धि०' दंस इति पुंस्काब्दस्य पद्धस्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्धि०'॥ पुंलिक्के वर्तमानात्समानादुत्तरस्याप्रतः क्षसः सकारस्य नकारादेकोः भवति ॥ स्नुत्रम्—'क्षसि' सप्तस्येकवचनम् । 'स्वर०' सिद्धमेकपद्म् ॥ पूर्वहत्वस्य दीर्घो भवति क्षसि परे । 'यदादेशस्तद्वद्मवति न तु वर्णमात्रविधो इति न्यायात्।पूर्वस्य दीर्घः । देवान् ॥ ७ ॥

(प्र०) शसीति । तिस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति प्रेस्य । यद्यायत्र सामान्ये नोक्तं तथापि स्वरस्येव । अवश्रेति नियमात् । अतोऽनडुह इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वर्णमात्राश्रितविधेरन्यत्र यदादेशस्वद्वद्ववतीति एक्देशविष्ठतमनन्यवद्ववतीति च शसोऽ

लोपे नकारादेशे च तत्कार्यं स्यादेव ॥ ७ ॥

तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते । टकारोऽनुबन्धः 'टेन' इति विशेष-णार्थः ॥

(च०) कर्नुकरणयारेकत्वविवक्षायां तृतीयकवचने देव टा हति स्थिते टकारेडिनु-बन्धः । 'डचरितप्रध्वंसिना, छनुबन्धाः'हति टकारस्य छे।पः 'टेन' हति सूत्रार्थश्च आ । इति स्थिते ॥

देन ॥ अकारात्परष्टा इन भवति। 'अ इ ए' देवेन ॥ ८॥

(च०) सूत्रम्—'टेन' । टां प्रथमेकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इन प्रथमेकवचः नान्तं सांकेतिकम् । अकारान्तकाञ्दात्परतः टाविभक्तेः इनादेशो भवति सस्वर एव भव-त्रीति । 'अ इ ए' देवेन ॥ ८ ॥

अद्भि ॥ अकार आ भवति भकारे परे(ख) । देवाभ्याम् ॥ ९ ॥ (चः) देव-भ्याम् ॥ सुत्रम्-'श्रद्धिः ॥ अत प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः' ।

"एक द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पश्चकं तथा। नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्र निरूपिताः॥"

इति ॥ स्वार्थद्रव्यालिङ्गसंख्याकारकारमकः पञ्चको नामार्थः । उक्तपञ्चसु पूर्वस्य पूर्वस्य नामार्थस्व परः परो विभवन्यर्थो क्रेयः ।

(ख) भीति किस , देवस्य । नद्ध रैस्भीत्यतो भीति सिद्धे कि भग्रहणेनेति चेन्न, एकयोगनिर्दिष्टत्वेन सकारस्यानुवृत्तिः स्यादिति तन्त्रिरासार्थे भीत्यस्यावस्यादर ।

⁽क) 'पुंस' इति लिङ्गं नामार्थ इति मते पञ्चमी। पुंलिङ्गात् समानातः नाम्न इति। यदा तु लिङ्गं । प्राथयार्थस्तदा पुंस इति षष्ठी। समानान्तात्रामः परस्य पुंसो वाचकस्य शसः सस्य नैः स्यादिति।

भि सप्तम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'चपा अबे जबाः' ॥ 'वाष्ठ' इति सुत्रादाकारस्याः बुवृत्तिः ॥ केवित्तु 'आद्भिः' इति पठन्ति । तन्मते आ अत् भि इति त्रीणि पदानि । अ कारस्य स्यादिविभक्तिसंबन्धिमकारे परे आकारो भवति । देवाम्यामिति सिद्धम् ॥१०॥

देव भिस् इति स्थिते ।। डभ्यः ॥ अकारात्परस्य भिस्नो भकारस्या-कारो भवति । ' अ इ ए' वृद्धिविसर्जनीयौ । देवैः ॥ ११ ॥

अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो वक्तव्यः ॥ देवेभिः। कर्णेभिः॥

(च॰) तृतीयाबहुतचने देव भिस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'क्स्यः' ॥ अथवा । 'म्म्यः' म् भि सः त्रिपदम् । भ् षष्ट्येकवचनान्तं साङ्केतिकम् । भि षष्ट्येकवचनान्तं सांकेतिकम् । सः प्रथमैकवचनान्तम् । 'क्षोविं॰' 'क्षवे जवाः' इति सस्य बः । 'इ यं स्वरे' 'स्वरे॰' इति सुत्रसाधना । वृत्तिः कण्ठया । देशेकग्रहणेन देशिग्रहणं तेन भि इत्युक्ते भिसे। ग्रहणम् । पूर्वे भकारेकारौ विवरेष्ट्य वियोज्य इकारात्पूर्वे भकारं विधाय पश्चात् सस्य सः 'अ इ ए' 'ए ऐ ऐ' 'क्षोविं॰' देवैरिति सिद्धम् । अत्र तु 'भिस् एस्' इति सूत्रकरणं युक्तम् ।

अकारस्य भिसि परे छन्द्रि वैदिकोदाहरणविषये एकारे। वक्तन्यः। देनेभिः, कर्णे-भिरिति वैदिकप्रयोगः॥ ११॥

(प्र०) भ्य इति । भि अ इति छेदः । रंज्ञैक्देशा अपि संज्ञीनो भवन्तीति न्यायातः सत्यभामा सत्येतिवत भीस् भीत्यनेन उच्यते । वैपरीत्यं छाघवार्धम् । केविन्तु भ्य इत्येव पेदुः । तस्य च भि अ इति छेदः । भीति स्थानसप्तमी तत्र भ्यस्येत्विविधेश भ्यामि चाचन्त्राभ्यामिति निर्देशाज्ज्ञापकादङ्गीत्यारवे परिशेषाद्भितो भकारस्थाने एकारादेश इत्यादुः अन्तरङ्गत्वेनादौ प्रत्ययकार्यम् । नन्वसिद्धं बहिरङ्गमिति न्यायादन्तरङ्गे एकारे क्रियमाणे बहिरङ्गोऽकारादेशाऽसिद्धः स्यादिति चेद्र । नाजानन्तर्य्ये बहिरङ्गत्वक्छसिरिति प्रतिषेधात् ॥ ११ ॥

चतुर्थ्येकवचने दव के इति स्थिते । ककारो किस्कार्यार्थः सर्वत्र ॥ केरक् ॥ अकारात्परस्य के इत्येतस्यागागमो भवति(क) । किस्वादन्ते । 'ए अय्' 'सवर्णे दीर्घः' ॥ देवाय ॥ देवाभ्याम् ॥ १२ ॥

(च०) 'प्रदानैकत्विविक्षायां चतुःथ्येंकवचने देव छ इति स्थिते छकारो छित्काः वांथं इत्संज्ञकश्च । सर्वत्र छेष्ठिस्छिषु इत्ययंः ॥ सृत्रम्—'छेर्क्' ॥ छेः षष्ठयेकव-चनान्तम् । 'छसिङसोरस्य' इत्यकारछोपः । 'स्रोविसगः' ॥ अक् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसे पः से०' 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । अकारात्परस्य छेइत्यस्य अगागमो भवति । कित्त्वादन्ते । 'पृ अय्' 'सवर्णं०' 'स्वरहीनं०' देवाय ॥ चतुर्णद्विचचने देव स्थाम् । 'अद्भि' देवास्याम् ॥ १२ ॥

⁽क) आके कृते 'एदोतोऽत' इस्यकारस्य लोपशू तु न, विधानसामध्यीदपदान्तत्वाद्वा, न हि आकि कृते प्रतः पदान्तत्वं सम्भवतीति ।

ए स्भि बहुत्वे ॥ अकारस्य एखं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति । देवेभ्यः ॥ १३ ॥

(च०) चतुर्थीबहुवचने देव अयस् इति स्थिते । सुत्रम्—'ए स्मि बहुत्वे' ॥ ए प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । स् च भ च स्भ तस्मिन् स्मि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं ०' ॥ बहुत्वे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ अकारस्यैत्वमेकारो भवति बहुव--चने सति सकारभकारादौ विभक्तावित्यर्थः । देवेभ्यः ॥ १३ ॥

पञ्चम्येकवचने देव ङसि इति स्थिते । इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ ङासिरत्।। अकारात्परो ङासिरत् भवति ॥ देवात् । देवाभ्याम् । देवेभ्यः।।१४॥

- ् (च०) अपादानैकत्वविवक्षायां पञ्चम्येकत्रचने देव अस् इति स्थिते । सुत्रम्— ⁴ङसिरत्'॥ इतिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' 'नामिनो०' सिद्धम् । अकारादुत्तरो यो छसि सः अत् भवति । 'सवर्णै०' देवात् । पञ्च--मीद्विवचने देव भ्याम् इति स्थिते । 'अद्भिः देवाभ्याम् । बहुवचने देवेभ्यः । 'ए स्मि बहुत्वें 'स्रोविंसर्गः' ॥ १४ ॥
- (प्र०) ङ्किरदिति । अद्विधानसामध्यत्समानादित्यादिनिर्देशात्तवितप्रकरण-्रवाद्वानुवृत्तेश्च विभक्तिस्वरे यस्य लोप इत्यलोपाभावः । वावसाने इत्यत्र वाश्वरस्य - डयवस्थितार्थं त्वाहेवादित्यादौ तदभावः ॥ १४ ॥

षण्ड्येकवचने देव इस इति स्थिते ॥ इसस्य ॥ अकारात्वरो इस् -स्यो भवति(क)। देवस्य ॥ १५॥

(च०) संबन्धकत्वविवक्षायां पष्ट्येकवचने देव अस् । सूत्रम्—'ङस्स्य' इस् प्रथ मैक्दवचनान्तम् । 'हसे पः०' स्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' अकारादित्यादिर्वृत्तिः कण्ड्या । देवस्य ॥ १५ ॥

ओसि ॥ अकारस्य आसि परे एत्वं भवति । 'ए अय्' देवयोः॥१६॥ (च०) पष्ठीद्विवचने देव को इति स्थिते सित ॥ सूत्रम्—'श्रोसिं' ओस्-्वाब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं ०' ॥ अकारस्य ओसि परे पत्वमेकारो भवति । 'ए अय् 'स्वरहीनं०' 'स्रोविं०' देवयोः ॥ १६ ॥

नुडामः ।। समानात्परस्यामो नुडागमो भवति(ख) । टित्त्वादादौ ।

⁽क) अत्राहु:-

स्वरादित्यादिलिङ्गात्तदनतलामः । आदिति लिङ्गाच तस्यापीति ज्ञापकद्वयवलमाश्चित्य देवस्य अ-स्येत्यादिभिद्धिति । वस्तुतस्तु तदन्तलामाय तक्कामाय च जायकद्रयातुसरणक्केशोऽपार्थ एव, देवस्येत्यादी असोऽतः परत्वसम्भवातः । न च विडितविश्रोषणादतोऽविडितत्वामावेन देवस्थेत्यादिशिखिने स्यादिति श्रद्धनी-यम् , तस्येत्यादिभिद्धचर्थे विद्वितविद्रोषणानाश्रयणात् ।

⁽ ख) नुद्धाम इति । अत्राहुः—

अन भातोरित्यतुवर्त्तनीयम् , श्रियामित्यावर्धम् , तत्र, परेणेयो बाधातः । एवं तर्हि कारयांचकारेत्य --दावतिप्रसङ्गारणायाभातोरित्यतुवर्त्तवात्तदपि न परत्वाद गुणेन वाभात । पातया चकार इत्यादावपि लोपेन

उकार उच्चारणार्थः ॥ नामि । नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति(क) देवा । नाम् ॥ १७-१८ ॥

(च०) षष्ठीबहुवचने । देव आम् । सूत्रम्—'नुडामः' ॥ तुर् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' ॥ आमः षष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्वि०' चपा अवे०'
सिद्धम् । इंसि समानात् इस्वात् समानात्, दीर्घात्तु आवन्तेष्वीकारान्तेषु नित्यस्तीलिङ्गे वर्तमानेष्विति व्याख्येयम् । समानात्परस्य आमः षष्ठीबहुवचनस्येति व्याख्येयम् ।
अन्यथा 'आम् छेः' इत्याम् । 'स्त्रियां य्त्रोः' इत्याम् । 'आमौ' इत्यव्याम् । 'किमोऽव्ययात्' इत्याम् । 'कासादिप्रत्ययान्तात्' इत्याम् वर्तते तन्नातिव्याप्तिः स्यात् । तेन
पष्ठीबहुवचनस्यामी नुडागमो भवति । अधातोरेवेत्यनुवर्तितव्यम् । तेन अधातोरिकवन्ताच्छकदात् । दिन्तादादौ । उकार उचारणार्थः । इति न इत्यागमः । आमो नुडिति
कर्तव्ये नुडाम इति विपरीतकरणं नुटो नित्यत्वसूचकम् । तेन स्त्रीणां वारीणामित्यन्न
'नुडामः' इत्येव स्यात् । 'नामिनः स्वरे' इति न भवति ॥ सूत्रम्—'नामि' ॥ नुट्सहितः आम् नाम् तस्मिम् नामि सप्तम्येकवचनान्तम् 'स्वरहोनं०' सिद्धम् । नुडागमः
सहिते आमि परे पुर्वस्य दीर्घो भवति ॥ इति दीर्घः । 'स्वरहोनं०' 'माऽनुस्वारः'
देवानाम् ॥ १७-१८ ॥

(प्र०) नामि इति । तुर्सहित काम् नाम् तस्मिन् । अतो दण्डिनामित्यादौः दीर्घत्वाभावः ॥ १८ ॥

सप्तम्येकवचने देव ि इति स्थिते । 'श्र इ ए' देवे । देवयोः । बहुः त्वाविवक्षायां देव सुप् इति स्थिते पकारः पित्कार्यार्थः । पकारस्येत्संज्ञायां छोपः । 'ए स्मि बहुत्वे' इत्येत्वे छते ॥ किलात्पः सः कृतस्य ॥ कवर्गादिछाच प्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य पकारादेशो भवति । अन्ते स्थितस्य तु न भवति । देवेषु ॥ १९ ॥

(च०) आधारेकःविवक्षायां सप्तम्येकवचने देव कि इति स्थिते। 'क इ ए' ॥ सप्तमीद्विवचने षष्ठीद्विवचनवत् ॥ देव देव देवेत्येकशेषे सप्तमीबहुवचने देव छ इति स्थिते। 'प् स्मिन बहुत्वे' ततः सूत्रम्—'किलात्पः सः कृतस्य' ॥ कुश्च इत्तश्च किलं तस्मात्। पञ्चम्येकवचनम् । 'किसरत्' 'सवर्णे०' ॥ षः प्रथमैं कवचनान्तम् । 'स्नोवि०' ॥ सः षष्ठ्ये-कवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोवि०' ॥ कृतस्य षष्ट्येकवचनान्तम् । 'कस्य' ॥ चतुः-पदं सुत्रम् । सिद्धम् । वृत्तिः कण्ठ्या । न वरम् । केनचित्सुत्रेण कृतस्यैव सकारस्य

बाधः । पचिततशामित्यादाविष यस्य लोपः परः । न चैवमपि माला चकारत्यत्र तुद् स्यादिति वाच्यम् । स्यायधिकारेण तद् बाधात् । इति ।

⁽क) नामीति । पूर्वस्य स्वरान्तस्य नाम्नो दीर्घः स्यात् तुट्महिते आमि परे इत्यर्थः । यदि क तुम्महिते आम्यपि दीर्घः स्यानिहं तुमं वाधित्वा तुज्विधानं व्यर्थे स्यात् ।

यनु केश्वित्रामीत्युक्तवा वारीणामित्यत्र सनुम्यप्यामि दर्भिः सिध्यति इत्युक्तं, तत्र नुट्सहित आसः नामः तिस्मित्रामीति व्याख्यानं सर्वेश्वम्मतत्वेन स्वोक्तिय तहिरोधेन चोपेश्वितम् ।

षकारो भवति न त्वकृतस्य स्वाभाविकस्य । अन्ते स्थितस्यापि सस्य पत्वं न भवति । यथा हरिस्तकृत्यादौ न पत्वम् । तथा नुम्विसर्गान्तरेऽपि पत्वं यथा हर्वोषि, हवि: पु हत्यादि । पूर्वे हविस् शब्दोऽस्ति हत्यर्थः । अत्र 'सः षः' हति कर्तद्ये यत 'पः सः' हति विपरीतत्वेन कृतं, तत कवित् किस्ं विनापि सस्य पत्वज्ञापनार्थे यथा अवष्ठम्भः । अम्बष्टः । अम्बष्टा । अम्बष्टा । अम्बष्टा । अम्बष्टा । अम्बष्टा । अस्वष्टा । स्वेष्टिवित सिद्धम् ॥ १९॥

(प्र०) किलादिति । कुश्च इलश्च किलं तस्मात पुनी णोऽनन्ते इत्यतोऽनन्ते इत्यनुवृत्ते ईरिस्तत्रेत्यादो परवाभावः । सः पः इति वाच्ये विपरीतनिदेशान्तुम् । विस-ज्जंनीयसस्वयवधाने परवम् । इवींषि । इविःषु । इविष्षु इत्यादि । तथा सातेः पदा-देश्च सस्य षो नेति । दिधे सिंचति । क्षिमसादित्यादिसिद्धिः ॥ १९ ॥

आमन्त्रणे सिधि: ॥ आमन्त्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिनर्थे वि-दितः सिधिसंज्ञो भवति ॥ २० ॥

(च॰) संबोधनमाह—स्वम्—'ग्रामन्त्रगो सिधिः ॥ आमन्त्रयते आहूयते पुरुषोऽनेनेत्यामन्त्रणं तिस्मन् सप्तम्येकवचनम् 'अ इ ए'। सिः प्रथमैकवचान्तम् । 'स्नोविं । चिः प्रथमैकवचतान्तम् । 'स्नोविं सर्गः' 'राधपो द्विः' पूर्व 'नामिनो रः' जलतुम्बिकान्यायेन । त्रिपदं स्वमिदं सिद्धम् । आमन्त्रणमिति कोऽर्थः । आमिमुखो करणम् । अनिभमुखः आसमन्तात् प्रकारेण अभिमुखः क्रियतेऽनेनेति आमिमुखोकरणम् । तस्मन्न्यये विद्वितः क्रतो यः सिः प्रथमैकवचनरूपः स धिसंज्ञो भवति । उदाहरणम् । देव प्रथमैकवचने स् ॥ २०॥

(प्र०) स्नामन्त्रगो इति । छिङ्कार्थे प्रथमेत्यतोऽनन्तरमिदं सुत्रम् । तत्रामन्त्रणे इति योगविभागादामन्त्रणे अभिमुखीकरणेऽर्थे प्रथमेति सिर्द्धिरित्यपरयोगविभागादाम-

-- न्नणार्थकः सिः धिसंज्ञक इत्यर्थः ॥ २० ॥

समानाद्धेर्लीपोऽघातोः ॥ समानादुत्तरस्य घेर्लीपो भवत्यः घातोः(क) ॥ २१ ॥

(च॰) धिसंज्ञायां कि कार्यं तदाह—सूत्रम्—समानाद्धेर्लीपोऽधानोः ॥ स-

न च समानादिति वचनेन कथं हुस्वलाभ इति वाच्यम् , गौण्यावृत्त्येति गृहाण ।

अधिवमध्येदोतोतोः कुतो लाम इति चेत्, अधातु महणादेव तल्लामः । अधातुमहणादेव कथिति चेत्, अधातुमहणं तावद् व्यर्थम्, न च हे श्रीरित्यादावतिव्याप्तिः, ह्स्वमहणेनेव तद्वारणात्, न चाम् असोरित्यवातुवृह्त्यंधे श्रियमित्यादी परत्वादियेव तद्धाधात्, न चाचिःवमित्यादिवारणार्थम्, स्यायाधिकारेणैव तद्वारणसम्भवात्, तस्माद्धातुम्रहणं व्यर्थस्वादेतद् ज्ञापनार्थमेवोपानम्।

लोपग्रहणन्तु व्यथमेन, 'रिलोपो' इत्यते।ऽतुवृत्यैव तल्लाभात्, न च एकयोगनिर्दिष्टत्वेन दीर्घस्याय्य-

न्तुवृत्तिः स्यादिति बाच्यम्, "सेषाञ्चसे" इत्यत्र केवलस्याऽप्यतुवृत्तेर्दर्शनात् ।

यहा लोक्सहणस्यैवैतज्ज्ञापनम् , अधातुम्रहणं तु त्रितो तुमित्यत्रोपयोगार्थमापि न्याम्यम् । जलमित्यत्र स्याथिकारद्वारणम् ।

⁽क) समानादिति । नम्बास्मिन् सूत्रे हून्वादिति कथं नोक्तम्, कि समानादित्यनेनीते चेत् , अस्-आसोरस्येत्यत्रातुतृत्यर्थमेतस्यावस्यकत्वात् ।

मानात पञ्चम्यन्तम् । 'कसिरत्' 'सदर्णे दीर्घः'। धेः षष्ठयेकवचनम् 'किति' 'कसिकसोरस्य' इत्यकारलोपः 'झने जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीर्नं ' लोपः प्रथमैकवचनान्तम् 'सोर्वि ' 'नामिनो रः' जलतुम्बि । अधातोः न धातुरधातुस्तस्मात् । अधातुशब्दस्य पञ्चम्येकवः चनम् । 'किति' 'कसिकसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'अतोऽत्युः' 'उ लो' 'प्दोऽतोऽतः' चतुःपदं सिद्धम् । समानादुत्तरस्य घेर्लोपो भवति । अत्र समानादिति इस्वसमानात्पर-स्येति व्याक्येयम् । अन्यथा हे हाहाः, हे हुहुः, हे चातप्रमीः, इत्यादौ विरुष्यति । अन्यातोः अक्रिवन्ताच्छब्दात् । अक्रिवन्तोऽधातुरुव्यते क्रिवन्तश्च शब्दो धातुरित्यभिप्रायः । अनेन थिलोपः ॥ २१ ॥

(प्र०) समानादिति । द्धारमेकानथानिति धातुर्योगिको ह्रेयः । तत्रश्च धातोः समानादिति सामानाधिकरण्यम् । अनेकार्थारसमानादित्यर्थः । अतश्चास्मिनसुत्रे हृस्वस्मानार्थताऽत्रसेया । तत्रश्च हे हाहाः हे हृह्यरित्यादावधातोरि समानान्न हे सोमपमिति कुळविशेषणे एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति । प्रकृष्टा धीः प्रधीरिति नित्यस्नीत्वे नदीसंज्ञायां हस्वत्वे च हे प्रधि हत्यादी धातोरिप समानाल्ळोपः । तथाऽम्शसोरस्येत्यत्रापि हस्व-दीर्धसाधारणानुवृत्तेः सोमपमित्यादी धातोरिप तथा । सो नः पुस हत्यत्र कृताकारः वज्जी हस्वदीर्धसाधारण्येनेति । हाहान् । हृहून् । वातप्रमीन् इत्यादिप्रयोगाः । अत्र च न तथा नुडाम इत्यत्र पुनपुंसक्रयोईस्वादेव स्त्रियां च नित्यस्नोलिङ्गानामिकाराः नतोकारान्तानामावन्तानां च दोर्घादपिति । तत्रश्च सोमपानां कुळानामित्यादी धातो-रिप समानान्नुद् । केचित्तु तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधहेत्रत्वेनाधानुसमानपदयोस्ता त्रयांवशात्ताहां।ऽर्थस्तत्र तत्र कल्प्य इत्याहुः ॥ २१ ॥

आभिमुख्याभिव्यक्तये हेशब्दस्य प्राक् प्रयोगः(क) ॥ हे देव हे देवो हे देवाः ॥ एवं घटपटस्तम्भकुम्भादयोऽप्यकारान्ताः पुंः छिकाः ॥ २२ ॥

(च०) पूर्व हे शब्दः । एतद्धेतः । अभिमुखस्य भावः आभिमुख्यं सम्मुख्त्वं वा तस्याभिन्यक्तये प्रकटीकरणाय हे शब्दः प्राक् आदौ प्रयुज्यते हत्यर्थः । हे देव । हिवचने अभे औ औ देवौ । बहुवचने देव अग्रे जस् इति स्थिते जकारस्येत्संज्ञायां छोपः । देव अस् अवगेन अस्विणेन होते हो देवाः ॥ अन्यानिप शब्दानाह—एमं घटपटाद्यः । अत्र काव्येन विभक्त्यर्थे दर्शयति—

'वृक्षस्तिष्टति कानने कुछमिते, वृक्षं छताः संश्रिता, वृक्षेणाभिहता गजा निपतिता, वृक्षाय देवं जलम् । वृक्षादानय मक्षरीं कुछमितां, वृक्षस्य शाखोन्नता, वृक्षे नीडमिदं कृतं शकुनिना, हे वृक्ष किं प्रव्यति ॥'

⁽क) **भ्राभिमुख्योते । अ**भिमुखस्य भाव आभि**मुख्यं=तम्बुखीकरणम् । आ**भिमुख्यस्याभिव्यक्तिः≕ प्रकटीकरणं तस्ये ।

मान्तः प्राकु हेश्रब्दस्य प्रयोगोऽर्थतः शब्दतो वा योज्यः ।

'बीरः सर्वेदराहरेन्द्रमहितो, वीरं बुधाः संश्रिता, वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो, वीराय नित्यं नमः । बोरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं. वीरस्य घोरं तपो. वीरे श्रीष्टतिकीर्तिकान्तिनिचयः, श्रीवीर मदं दिश ॥' 'शिष्यः क्रवते प्रच्छां बहना विनयेन तत्ववीधाय । आगत्य निजस्थानाद्धर्माचार्यस्य पादान्ते ॥' इत्यादि ॥ २२ ॥

अकारान्तानामपि सर्वादीनां त विशेषः । सर्वे विश्व उम उभय अन्य अन्यतर इतर इतर इतम कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्व पर अवर द क्षिण उत्तर अपर अघर स्व अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् द्वि किम् युष्मत् अस्मत् मवत् । एते सर्वादयिखालिङ्गाः ॥

(च०) पुनर्विशेषमाह-अकारान्तानामिति । यद्यपि सर्भादयोऽकारान्तास्तथापि सर्वादीनां विशेषो देवशब्दात्कश्चिद्धेदोऽस्ति ॥ के ते सर्वादय इत्याह—सर्व विश्व यावद्ध-वत् । विश्वशब्दस्य सक्रलार्थवाचकत्वे सर्वादित्वं, न त जगद्वाचकत्वे । जगद्वाचकत्वे त कुलशब्दवत् । समः अतुल्यार्थः, किं तु सर्वार्थवाचकः । तुल्यार्थत्वे तु राज्ञा समाय इत्यत्र न सर्वोदित्वम् । सिमः समग्रार्थवाचकः । नेमः खण्डवाचकः । पूर्वोद्योगं त न्यवस्थायाः मेव सर्वादित्वम् । स्वाभिवेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्थेति विकल्पः । स्वस्याभिवेयो हि-रदेशकाळस्वभावस्तमपेक्षते तेनैवापेक्ष्यते इति स्वाभिषेयापेक्षः ईदशो योऽवधेर्मर्थादाया नियमोऽवश्यंभावोऽवधिभावादभ्रंशो व्यवस्थोच्यते । दक्षिगशब्दस्य प्रावीण्ये श्वङ्गारनाय-कवाचकत्वे न सर्वादिकार्यम् । अन्यत्र दक्षिणदेशवाच्यत्वे सर्वादित्वम् । उत्तरशब्दस्य उत्त-रिदरदेशवाच्यत्वे सर्वोदित्वं, प्रतिवाक्ये तु न सर्वादि कार्यम् । अधरस्य हीनार्थत्वे सर्वा-दित्वं, न त्वोष्ठवाचकत्वे । स्वशब्दस्य ज्ञातिधनान्यवाचित्वे ज्ञातिधनार्थवर्जं किंतु आ त्मात्मीयार्थे वाच्ये सर्वादित्वम् । 'ज्ञातावात्मिन चात्मीये धने स्वाख्या प्रवर्तते' हति स्वा ज्ञातयः स्वानि द्रव्याणि । इत्यत्र सर्वादित्वं न, अन्यत्र तु स्वस्मै रोचते स्वे पुत्राः स्वस्मै प्रत्राय देहि । अत्र सर्वशब्दवत् । अन्तरशब्दस्य बहियोगे उपसंब्याने च सर्वोदित्वं नान्यत्र । भन्ते छिद्रे विशेषे च न्यत्रवाने बहिर्यु ति । उपसंन्यानने प्राज्ञाः षडर्थमन्तरं विदुः ॥' अन्तरस्मै गृहाय । नगरबाह्याय चाण्डालादिगृहायेत्वर्थः । पुरि तु न भवति-अन्तरायै पुरे कुष्यति । चाण्डाळादिबाह्यपुर्ये इत्यर्थः । वस्नान्तरेणापिहितं वस्नमुपसं-च्यानम् । 'अन्तरीयं निवसनमुपर्दंच्यानमित्यपि' । तत्रार्थे अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । **अन्तरस्मै शाटकाय वस्त्रान्तरेण वृताय शाटकायेत्यर्थः । पतः—**

> 'सर्वाद्य: सर्वनामाख्यो न चेद्रौणोऽथवाऽभिधा । पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुलयेऽन्तरोऽपुरि । परिधाने बहियोंगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि'।

रमशब्दस्य त्वच्छब्दस्य भवच्छब्दस्य द्विशब्दस्य च तृतीय।समासे तथा देत्वर्थे स-चाँदेः सर्वा विभक्तयो भवन्ति तदर्थम् । 'अञ्चयात्सर्वनाम्नष्टेः प्रश्मकच्' इन्यकच्प्रत्य-

यार्थं च सर्वाहिमध्ये प्रहणम् । यथा उमी हेत् । उमास्यां हेतुस्याम् । उमयोः हेत्योः । स्वत् हेतुः । त्वतं हेतुम् । त्वता हेतुना । त्वते हेत्ये । द्वौ हेत् । द्वास्यां हेतुस्याम् । द्वयाहित्योः । सवान् हेतुः । सवन्तं हेतुस् । सवता हेतुनेत्यादि । तथा सञ्चातौ उमी उस्मकौ । एवं द्वजी । सकान् । सवकन्तो । सवकन्तः । त्वकत् इत्यादि । त्वच्छन्दः प्रा-यदछन्दस्येव । एते सर्वादय उच्चन्ते कथ्यन्ते । त्रिलिङ्काः लिङ्कत्रयवारिणः पुंलिङ्काः ।

(प्र०) अकारान्तत्वेन देववत्प्राप्तावाह । श्रकारान्तानामपीति । देवग्रन्दातक-चिद्विशेष इत्यर्थः । सर्वादिपठितयोर्षि त्वत्त्वशब्द्योवछान्द्यत्वालछोकिकप्रयोगाभा-चादनुपादानम् । उभयशब्दस्य द्विवचनान्तत्वात्स्वादिकार्यासम्भेडपि सर्वनाम्नस्तु-तीया चेति सर्वनाम्नो हेत्योगे वृतीयावियेशमाध्यां हेत्स्यामित्यादिशिद्धवर्यम्यादावत् । अन्यतरशब्दोऽव्युत्पन्न एव न तु डतरान्तः' किंयत्तद्भग एव तद्विधेः । अतो डतःप्रत्यः यान्तत्वेन प्राप्तौ प्रनश्यादानादन्यताराज्यस्य सर्वादित्वाभाव इत्यसत् । समग्रज्यः सर्वे-वर्यायः । न तल्यार्थः । एवं सिमगन्दोऽपि । नेमगन्दः खण्डार्थः । एवां च सर्वेषां नामानि सर्वनामानीत्यन्वर्धताविज्ञानात्सर्ववाचित्वे एव सर्वादिकार्ये न संज्ञागीणत्वयोः। तथा लोकात्पूर्वाहीनां स्वामिवेयापेक्षावधिनियमे प्रव संज्ञागैणत्वयोनैति सर्वत्र । अतो दक्षिणा गायका इत्यादाववधिविमाभावाद् तराः कुरव इत्यादौ संज्ञात्वाच्य न । तथा नाजः समायेत्यादौ तुल्यार्थत्वेन समस्यापि न । तथा परिवानवहियोगार्थस्यान्तरस्या-पुरीवाचकस्येत्यन्तरायां पुरीत्यादौ न । तथार्थज्ञात्यन्यवाचिन एव स्वराब्दस्य नेह । स्वाय ज्ञातयेऽर्थाय वा । तथा वर्गाश्रमेतरे वर्गाश्रमेतरा इत्यादी इन्हे जिस वा नान्यन्त्र । तथा तृतीयासमासात्तद्वाक्ययोरिय नेति । मासपूत्रीय मासेन पूर्वायेत्यादि । तथा बहु-बोहिसमासावयवस्य प्रधानभूतस्यापि सर्वोदित्वं नेति । त्वं पिता यस्याहं पिता यस्य स त्वत्कपितको सत्कपितक इत्यादि । अन्ययाऽन्ययसर्वनामनामकन्याक्टेरित्यहवि . त्वकत्पितको मकत्पित्क इति स्यात । दिक्समासे बहुबोही च वेति । उत्तास्याः पूर्व-स्याः अन्तरालं दिक उत्तरपूर्वा तस्यै उत्तरपूर्वस्यै-उत्तरपूर्वायै इत्यादि प्रयोगानुसा नतो यथायथमृद्यम् ॥ २६ ॥

तत्र पुंछिक्ने रूपनयः । अकारान्तः सर्वशब्दः । सर्वः । सर्वे। ।।
जसी ॥ सर्वादेरकारान्तात्परो जस् ई भवति(क) ॥२३॥ गुरुः शिख
सर्वस्य वक्तव्यः । 'अ ई ए' सर्वे। सर्वेम् । सर्वो। सर्वान् । पूर्ववत्प्रक्रिया॥

⁽क) असीति । अत्र लोकेशकरः—

जस् ई इ इति छेदः। निविद्वेकाकारप्रश्लेषः किमर्थिपिति चेत् , सःयस् , प्रथमादिश्योऽपि विष्यर्थी द्वितीयः।

अधैवं जसोडन्त्यस्य सस्यैव कि नेति चन्न, अन्त्यविधायकपञ्चा अदर्शनात्, उनय इति लिङ्गाचेति । सत्तमीभ्रमनिवृत्त्यर्थे दीर्घविधिरिति कोचित्, तन्मन्दम्, 'उमये' इति निर्देशैन तद्भ्रमनिराम्रात् ।

नतु अकारमाःश्रित्य जात ईकारः कथमेत्वरूपेणाकारस्य विधातकः स्यात् , उच्यते, 'उमये' इति स-त्रिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगमादविधातको भवतीति ।

ब्ह्यनीणोऽनन्ते ॥ षकाररेफऋवर्णभ्यः परस्य नकारस्य णकारादे-शो भवति अन्तेस्थितस्य न भवीत सर्वानिस्यादौ ॥ २४ ॥

अवकुष्वन्तरेऽपि ॥ अवपत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यव षानेऽपि भवति नान्येन । सर्वेण । सर्वोभ्याम् । सर्वेः ॥ २५ ॥

(च०) तत्र पुंलिङ्गे रूपमाइ—सर्व । स्र गतौ । वप्रत्ययः । सरति प्रसरतीति सर्वः । प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ सर्वशब्दात् प्रथमाद्विवचनविवक्षायामी । सर्व भौ। 'ओ औ भौ भौ। सर्वो ॥ बहुत्वे विशेष इत्यमाह—सूत्रम्—'जसी'॥ जस् प्रथमैकव-चनम् । साङ्केतिकम् । ई प्रथमैकत्रचनान्तम् । साङ्केतिकम् । वृत्तिः छवोधा । 'गुरुः तिक सर्वस्य इति गुक्तवातसर्वस्य जस ई भवति ॥ प्रक्रियायां तु-'जसः शो' शिस्वातसर्वस्य । न वरम् । अकारान्तप्रहणं भवच्छढर्निषेधस्वकम् । अनेन है । 'अ इ ए' सवें ॥ हिर्ता यायां देववत ॥ तृतीयैकवचने सर्व आ । 'टेन' इति इनादेशे कृते 'अ इ ए' ततः सूत्रम्-'ष्ठर्नीयोऽनन्ते'॥ प्चर्ऋश्रः तस्मात् ष्दः पञ्चम्येकवचनम् । 'ऋतो ङ उः'स च डित् । डित्वादिकोपः । 'स्वर०' । नः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोविं०' 'नामिनो रः' जल-तुम्बि । णः प्रथमैकवचनम् । 'स्रोविः' 'हुने' 'उ ओ' । अनन्तः न अन्तः अनन्तः स्तिस्मिन् अनन्ते सप्तस्येकवचनम् । 'अ इ ए' 'अतोऽत्युः' 'ड ओ' 'एदोऽतोऽतः' सि-दम् । पाठसिद्धा वृत्तिः : अन्ते पदान्ते स्थितस्य व्यक्षनस्य नकारस्य णकारो न भव-तीत्यर्थः ॥ नन्वत्र रेफस्याचे नकारो नास्ति किन्तु मध्ये वकारेकारौ स्तः : तत्कथं नकार-स्य णकारः स्यादित्याह—सूत्रम्—'ग्रवकुप्वन्तरेऽपि'॥ अवश्च कुश्च पुश्च अवकृपवः वैरन्तरमवकुष्वन्तरं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ अपि प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'एदोतोतः' सिद्धम् । अबप्रत्याहारस्यान्तरे कवर्गस्यान्तरे अपिशब्दात जिन हामुलीयोपध्मानीयानुस्वारनुम् विसर्गाणामपि व्यवधाने सन्तरे पवर्गस्यान्तरे णत्वं वक्तव्यम् । सर्वेण ॥ सर्वोभ्याम्—'अद्गि' ॥ सर्वैः—'ब्भ्यः' 'अ इ ए' (एऐऐ॰ 'स्रोविं०' ॥ २५ ॥

(प्र०) जसी इति । अत्र केवित् एकमात्रालाववेन वैयाकरणाः पुत्रोत्सवं मन्यन्त इति न्यायेन जसि इत्येव पेठुः । दीर्विविधेः प्रयोजनामावात् । न च दीर्विविधौ द्विमा-त्रस्वेन गुरुत्वाद्गुरुःश्विच्च सर्वस्य वक्तव्य इति सर्वस्य जसः स्यादिति वाच्यम् । तस्य पष्टीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य वक्तव्य इत्यन्तविधेरपवादत्वात् । अत्र च पष्टीनिर्देशसमानस्यादेशा भवन्तीति सर्वस्यैव जसः स्यातः । न च औ इत्युक्तरः सूत्रे दीर्घेकारानुवृक्तौ केविन्मते पूर्वविप्रतिषेधेनादावीकारादेशो जरसादेशे च जरसीत्थाः दिसिद्धयर्थे दीर्घेविधानमिति वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन जरसादेशस्य नित्यत्वादादौ स एव स्यात् । केविन्मतोपसङ्ग्रहार्थेः जिरीत्यनन्तरसूत्र एव दीर्घेविधानौचित्यादाह । अत एव स्यात् । केविन्मतोपसङ्ग्रहार्थेः जिरीत्यनन्तरसूत्र एव दीर्घेविधानौचित्यादाह । अत एव सिरीत्येव क्रवित्पादः । क्रविच्चौदीत्यिप सर्वत्र सूत्रपादादौ जसी इत्येव पाट इति चेत् । तथापि जसि ई इति छेदः । जसि इति स्थानसप्तमो । अन्ये तु जस इति साङ्कृतिकं पद्यन्तमेवेति । अन्त्यस्य प्राप्तौ सर्वादेशोधै गुरुकरणम् । तदसत् । गुरुः शिक स स्थेत्यक्र

गुरुबान्दस्यानेकवर्णादेशोपलक्षकत्वस्य त्रेरयिकत्यत्र वित्करणेन ज्ञापनात । अन्यथा दिव को इत्यादी बोकारादीनां द्विमात्रत्वेन गुरुत्वात्सवांदेशपसङ्गात् ॥ गुरुित्यादि । गुरु्र्यनेकवर्णादेशः । ननु गुरुबान्दस्यानेकाक्षरादेशोपलक्षकत्वेन ग्रेरप्यनेकाक्षरत्वादत्र सर्वादेश स्विक्वर्णादेशः । ननु गुरुबान्दस्यानेकाक्षरादेशोपलक्षकत्वेन ग्रेरप्यनेकाक्षरत्वादत्र सर्वादेश स्विक्वर्याक्ष पृथापुपादानमपार्थकिमिति चेत् , सत्यम् , इत्वन्यादेरित्यत्र शित्करणम् "नानु चन्धकृतमनेकाल्त्वम्" इत्यनुबन्धनिमित्तानकवर्णत्वामावात । पुरिति । ए च र च आ च पृष्टां समाहारः षु तस्मात् पुः । अत्र रेकात्परस्यापि नस्य णत्वाकरणम् समानपद पव णत्वविधिज्ञापकम् ॥ अविति । अवप्रत्याहारः कुः कवर्गः पुः पवर्गः प्तैव्यंस्तैः समस्तैर्वान्तरे व्यवधानेऽपि पूर्वोक्तनिमित्तान्नस्य णत्वमित्यर्थः । अपिशब्दोऽनुक्तसमुख्यार्थः । तेन पर्याणद्यमित्यादौ आद्पद्वय्वधानेऽपि णत्वम् । तथा च अनुस्वारविसर्जनीय द्रक्र द्रिष्टणम् । उरः केण ईर द्रकेण । उरः पेण यर द्रिणेत्यादि ॥ २६ ॥

चतुर्थ्येकवचने सर्वे ए इति स्थिते ॥ स्ववीदेः स्मट् ॥ सर्वादेरकाः रान्तात्परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति(क) । टकारः स्थाननिः यमार्थः 'ए ऐ ऐ' । सर्वस्मै । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः ॥ २६ ॥

- (च०) चतुर्थ्येकवचने सर्व अग्रे ए सुम्म्—'स्वादिः स्मद्'॥ सर्वः आदिर्थस्य स सर्वादिस्तस्मात् सर्वादेः पद्धस्येकवचनम् । 'डितिः 'डिसडसोरस्य'॥ अग्रे समद् । प्रथमैकवचनान्तम् । 'हते पः से०' सिद्धम् । अनेन स्मडागमः सस्वर एव । दिरवादादी। 'ए ऐ ए' सर्वस्मै ॥ सर्वास्याम् । सर्देभ्यः ॥ २६ ॥
- (प्र०) सर्वादेरिति । अत्र यद्यपि स्मर्रष्टिस्वादकश्च कित्वादाद्यन्तस्थानत्वेनोमयो रविरोधस्तथापि ब्राह्मणेभ्यो दिध दीयतां कौण्डिन्याय तकमित्युक्तेः, कौण्डिन्यस्यापि ब्राह्मणान्तःपातित्वादिधदाने प्राप्तेऽपि साक्षाच्छिष्टेन तक्रदानेन बाध्यते । तथाऽत्रापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सर्वादेः स्मरेव ॥ २६ ॥

पञ्चम्येकवचने — सर्वे अत् इति स्थिते ॥ आतः ॥ सर्वादेरकारान्ता-रपरस्यातः स्मडागमो भवति दीर्घः । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्य । सर्वयोः ॥ २७ ॥

(च॰) सर्वशब्दात्पञ्चम्येकवचने सर्व अस् । 'ङसिरत्' ततः सर्व अत इति स्थिते । स्वृत्रम्—'ग्रतः' ॥ षष्ठयेवकचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्वि०' ॥ 'अकारान्तात्सवांदेः श्वब्दात्परस्य ङसिस्थाने जातस्य अत् इत्यस्य स्मडागमो भवति । इत्यनेन स्मडागमः । 'स्वर्कि०' सर्वस्मात् ॥ द्वित्वे बहुत्वे च देववत् ॥ षष्ठ्येकवचने 'ङस्स्य' सर्वस्य ॥ षष्ठी-द्विवचते सर्व ओस् । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्नोविं०' । सर्धयोः ॥ २७ ॥

⁽क) सर्वादिशिति । अत्रात इत्यनुवृत्तेरदः तादिति । अतो भवते इत्यत्र न । सर्वादेशिति किस् , देवा-य । अकोष्ययमपवादो येन नापाति त्यायात् । 'सर्वादे'शित्यत्र तद् गुणसंविज्ञानवहुवीहिः, तेन सर्वद्गान्यस्यापि काभः । सर्व आदिर्यस्य स सर्वादिशिति विम्नडः । नन्नु सर्वादिश्वन्दस्य समुदायवाचित्वात कथं तद्वयवे सर्व-शक्दे इति चत्र, समुदायस्य ग्रुगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावादानर्थन्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन तद्वयवे एव सर्वशक्दे नत्त्वाद्यामिति ग्रुक्तत्वात् ।

(प्र॰) श्चत इति । विभक्तिप्रकरणत्वाद्विभक्तेष्व ततश्च सर्वमततीति सर्वात् इत्यान् दावत् सातत्यगमन इत्यस्य क्रिपि तल्लोपे सर्वादेः परस्यापि अतः स्मडभावः । क्रसिरदिन्त्य तो मण्डूकण्लुत्या विभक्तिविपरिणामेन क्षेत्रित्यनुवृत्तेर्वा ॥ २७ ॥

सुडाम: ॥ सर्वादेरवर्णान्तात्परस्यामः सुडागमी भवति(क) । स-वेषाम् ॥ २८ ॥

- (च) षष्टीबहुवचने सर्व आम इति स्थिते । सूत्रम्—'सुडामः' ॥ छट् प्रथमैक-वचनान्तम् । 'हसे पः ०' ॥ आमः षष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्वर०' 'क्षोविं०' 'वपा अवे०' सर्वादेः परस्यामः छडागमो भवति । इति सुट् टिन्वादादौ । ष्ठकार उचारणार्थः । ततः 'प् स्मि बहुद्वे' 'किल्वात्षः सः कृतस्य' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । सर्वेषाम् ॥ २८ ॥
- (प्र०) सुडाम इति । अत्र यद्यपि सामान्येन सर्वादिभ्यः छड्विधौ सर्वादिगणाः न्तर्वितिनोऽत्रातुक्तस्यापि भवच्छब्दस्य प्रसङ्गः । अज्ञीत्यतोऽदित्यनुतृत्तावाबन्तानामप्रसङ्गः स्तथाव्याबन्तानां छड्विध्यर्थे आप इत्यनन्तरसूत्रमनुवर्त्तनीयम् । अ आम इति छुप्तपञ्च- भ्यन्ताद्वर्णप्रश्चेषो वा । विपरीतिनिर्देशात् छक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैत ग्रहणं न तु छाञ्चिकणस्येति वां युवामित्यादौ छट् न ॥ २८ ॥

सप्तम्येकवचने सर्व ि इति स्थितेः ॥ ङि स्मिन् ॥ सर्वादेरकारा-न्तात्परो ि स्मिन् भवति(ख)। सर्वस्मिन् । सर्वथोः । सर्वेषु । हे सर्व । हे सर्वो । हे सर्वे । इत्यादि ॥ २९॥

(च०) सप्तम्येकवचने सर्व ि इति स्थिते । सूत्रम्—'िङ स्मिन्' ॥ ि प्रथमें कवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । स्मिन् प्रथमेकवचनान्तम् । 'हसे पः०' सर्वादेशिति । अनेक हिस्मिन्नादेशः । सर्वस्मिन्निति सिद्धम् ॥ सप्तमीद्विवचने । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'कोवि॰' सर्दयोः । सप्तमीबहुवचने—'ए स्मि बहुत्वे' 'किलात्षः०' सर्वेषु ॥ पदद्वयप्रकिया देववत् ॥ सम्बोधने । 'समानाद्वेर्लोपोऽधातोः' हे सर्व । हे सर्वे । हे सर्वे । प्रथमावत्॥ २९॥

(प्र०) डतरडतमाविति । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तन्या न च केवलः प्रत्ययः इति केवलयोस्तयोः प्रयोगासम्भवात् प्रत्ययप्रहणेन तदन्तस्येति तदन्तप्रहणमित्यर्थः॥२९॥

प्वं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयं डतरडतमौ विहाय । तौ भस्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा प्राह्माः । विश्वः । विश्वो । विश्वे । इत्यादि ॥ अन्यः । अन्यो । अन्ये । इत्यादि ॥ इतरः । इतरो । इतरे । इत्यादि ॥ क

⁽क) सुजाम इति । अत्र मण्डूकप्तुत्था "अम्श्रसोरस्य" इत्यतोऽस्येत्यतुवृत्त्या अदिति नेत्याह— स्रवर्षान्तादिति । सर्वदिरित्येतावन्मात्रोक्ती भवत इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । अदग्तादित्युक्तावावन्तेऽ-व्यातिः ।

⁽ख) ङीति । ङकारो जम्मिक्क नेत्वत्य १ त्यर्थः । न च निर्धितामध्यात्तवृत्यात्तुत्तिः, निर्धः स्मिन्धर्य-त्वात बीजमो हि स्मिनि गौरवपसङ्गात् । इ श्विमान्निति कृते कृतिमत्वादिस्मंज्ञकस्यैव प्रदः स्यात् , अस्तुः कस्यापि स्मिनः, तद्भावे न स्रोपः स्यानिति निर्धिमामध्यीत् सप्तम्येकवचन्स्यैव प्रदणं मनिष्यति । एवं तार्वे स्पष्टार्थोऽयम् ।

तरः। कतरो। कतरे। इत्यादि ॥ एवमेकशब्दपर्यन्तानां रूपं श्रेयम् ॥ पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वा वक्तव्यः ॥ पूर्वे-पूर्वाः ॥ पूर्वेम् । पूर्वो । पूर्वोन् ॥ पूर्वेण । पूर्वोभ्याम् । पूर्वेः ॥ पूर्वोन् ॥ पूर्वेण । पूर्वोभ्याम् । पूर्वेभ्यः ॥ प्रवीदिभ्यो नवभ्यो ङासिङ्योः स्मातिस्मनौ वा वक्तव्यो ॥ पूर्विस्मात्-पूर्वत । पूर्वोभ्याम् । पूर्वेभ्यः ॥ पूर्वेस्य । पूर्वेथाः । पूर्वेषाम् ॥ पूर्वेस्मात्-पूर्वे । पूर्वयोः । पूर्वेषाम् ॥ पूर्वेस्मात्-पूर्वे । पूर्वयोः । पूर्वेषु ॥ हे पूर्व । हे पूर्वे । हि ॥ एवमन्तरशब्दपर्यन्तानां रूपं श्रेयम् ॥ ३१ ॥

(च०) एवं सर्वशब्दरीत्या डतरडतमी विहाय तह्नजींनां विश्वादीनामेकशब्दपर्यः न्तानां शब्दानां रूपमवसेयम् । परं डतरडतमी विहाय वर्जयित्वा । यतस्ती प्रत्ययो ति विह्यां अन्यतस्य प्रयम्प्रहणे अन्यतमस्य प्रतिषेधः । अन्यतस्य व्यम्प्रहणे अन्यतमस्य प्रतिषेधः । अन्यतस्य व्याप्रहणे अन्यतमस्य प्रतिषेधः । अन्यतस्य व्याप्ति । विषेषमाह—तु पुनः पूर्वदिनां नवानां शब्दानां जस ईकारो वा वक्तव्यः । वा सर्ववज्ञतोत्यर्थः । अन्यत्र पक्षे देववत् । पूर्व-पृत्राः, परे-पराः इत्यादि ॥ युनः पूर्वादीनां नवानां ङिसश्च किश्च किश्च त्रियोः किश्चित्रविषये स्मात्तिमनावादेशौ वा वक्तव्यौ । पश्चम्या एकवचने एकत्र सर्ववत् एकत्र देववत् । पूर्वस्मात्-पूर्वत् । पूर्वेस्मन् पूर्वे । अन्यत्र सर्ववत् । पूर्वः पृत्रौः । पूर्वः पृत्रौः । पूर्वः पृत्रौः । पूर्वेस्यः । पूर्वेस्य पृत्रौः । पूर्वेस्मन् पूर्वे पृत्रौः पूर्वेस्मात्-पूर्वोत् पूर्वोस्माः पृत्रौः पूर्वेस्मन् । पूर्वेस्मन् पूर्वे पृत्रीः । पूर्वेस्मन् पूर्वे पृत्रीः । पूर्वेस्मन् । पूर्वेस्मन् पूर्वे पृत्रीः । पूर्वेस्मन् । पूर्वेस्मन् पूर्वेषाम् । पूर्वेस्मन् – पूर्वे पृत्रीः । द्व पृत्रीः । द्व पृत्रीः । पूर्वेस्मनः । पूर्वेस्म प्रत्रीः पृत्रीः । पूर्वेस्मन् । पूर्वेस्मन् – पूर्वे पृत्रीः । द्व प्रत्रीः । द्व प्रत्रीः । पृत्रीः । प्रत्रीः । प्रत्रीः । प्रत्रीः । प्रवाः । प्रवः । प्रवः । प्रवः । प्रवः । प्रवः । प्रवः ।

भथमः । प्रथमे ॥ प्रथमचर्मतयायङ्क्पार्धकातिपयनेमा नां जसी वा ॥ प्रथमे-प्रथमाः ॥ चरमः । चरमौ । चरमे-चरमाः ॥ शेषं देववत् ॥ नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥ तयायदौ प्रत्ययौ, तदन्ताः शब्दा प्रा-द्याः । तयप्रत्ययान्तो द्वितयशब्दः । द्वितयः । द्वितयौ । द्वितये-द्वितयाः ॥ एवं त्रितयशब्दः । अयद्पत्ययान्तो द्वयः त्रयश्च । शेषं देववत् ॥ एवं नेमपर्यन्तानां रुपं श्चियम् ॥३२॥

(च०) प्रथमचरमेति एकरम् ॥ प्रथमचरमाल्पार्धकतिपयानां केवलं जिस विकल्पः । जोषं देववत् ॥ तयट् अयट् प्रत्ययान्तानां द्वयद्वित्तयादीनां जिस रूपद्वयम् । ग्रेपं देववत् ॥ नेमशब्दस्य जिस विकल्पः । ग्रेपं सर्वत् ॥ नेमानामिति रूपं यत् दृश्यते तत् 'दृन्द्वे सः वांदित्वं वा' इति न्यायात् सिष्ट्यति ॥ जिस प्रथमे-प्रथमाः । चरमे-चरमाः । श्रेपं देव-वत् ॥ तयायटौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा प्राह्माः । द्वितये-द्वितयाः । द्वये-द्वयाः । श्रेपं देवनवत् ॥ तथायटौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा प्राह्माः । द्वितये-द्वितयाः । द्वये-द्वयाः । श्रेपं देवनवत् ॥ उभयशब्दस्य अयट्पत्ययान्तत्वेऽपि सर्वादिपाठाज्ञिस निविकल्पः किंतु सर्वनवत् ॥ ३२ ॥

(प्र.) प्रथमेति । नेमशब्दस्य प्राप्तविभाषात्वाच्छेपं सर्ववत् । अन्येषां त्वप्राप्त-

त्वाद्देववत् । स्रवीत्यादौ धीवर्थं तयस्यदौ । सङ्खायामित्ययदृष्टित्वात्तयस्यदावित्ययं पाठः । अभयशब्दस्यायडन्तत्वेन विकल्पप्राप्तावि सर्वादिषु साक्षात्पाठादव्युत्पन्नत्वाद्वा नित्यमेव 🛊 अयदश्चावयवार्थकत्वाद्भौ अवयवौ यस्येति विप्रहे एकवचनान्तत्वम् । येपामिति च बहः वचनान्तत्वम् । द्वयोरवयविनोद्वर्यवयवासम्भवादुभयशब्दस्य द्विवचनाभाव आर्थिकः ॥३२॥

तीयस्य सर्ववदूषं जित्सु वा वक्तव्यम् । द्वितीयः । द्वितीयौ । द्वितीयाः॥ द्वि-तीयम । द्वितीयौ । द्वितीयान् ॥ द्वितीयन । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयैः ॥द्वि-तीयसमे-द्वितीयाय । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयभ्यः ॥ द्वितीयस्मात्-द्वितीयात् । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयभ्यः ॥ द्वितीयस्य । द्वितीययोः । द्वितीयानाम्।। द्विती-यस्मन्-द्वितीये । द्वितीययोः । द्वितीयेषु ॥ हे द्वितीय । हे द्वितीयो । हे द्वि-तीयाः ॥ एवं तृतीयः ॥

- (च०) तीयस्येति ॥ तीयप्रत्ययान्तस्य द्वितीयतृतीयशब्दयुरमस्य क्रसर्वोदित्वेऽि हित्स वचनेषु विकल्पेन सर्वेवद्गपम् । हित्स हेकसिहिषु वा सर्ववश्वमित्यथं: । द्वितीयस्मै-द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्-द्वितीयात । द्वितीयस्मिन्-द्वितीये । शेषं देववत । ए तलीयः ॥
- (प्र•) तीयस्य इति । तीयप्रत्ययान्तप्रातिपदिकस्येत्यर्थः । ततश्च प्रातिपदिकः पडणे लिखविशिष्टस्यापि प्रहणमिति द्वितीयस्यै द्वितीयायै हत्याद्यपि । सजातीयायेत्यादौ तीयप्रत्ययान्तत्वाभावादर्थवद्पक्षणे नानर्थकस्य प्रहणमिति वा तदभावः ॥

उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ । उभौ । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् । उमाभ्याम् । उमयोः । उभयोः । हे उमौ ॥

(च॰) उभशब्दो द्विसंख्यावाचकत्वान्नित्यं द्विवचनान्तः । प्रथमाद्वितीयाद्विवचने 'ओ औ औं । तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्विवचने 'अद्भिः, षष्ठीसप्तमीद्विवचने 'ओसिः 'ए अय्' स्वरहोतं० 'स्रोविसर्गः' सिस्तम् ॥

उभयशब्दस्य द्विवचन।भावादेकवचनबहुवचने भवतः । उभयः । उभ-ये ॥ उभयम् । उभयान् ॥ उभयेन । उभयैः ॥ उभयस्मै । उमयेभ्यः ॥ इत्यादि ॥

(च०) ष्ठभगशब्दस्य द्विवचनाभावः । द्विवचनान्तप्रयोगदर्शनाभावादिति केचित् । सर्वाः दिः सर्वनामाख्यो न चेद्रौणोऽथ वाऽभिधा । पूर्वादिश्च व्यावस्थायां समोतुल्योऽन्तरोऽपु-।र । परिषाने बहियोंगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि' यथा । अभयः अभये । इत्यादि । इति सर्वादयः ॥

अकारान्तः पुंलिको मासशब्दः ॥ मासस्यास्त्रोपो वा॥ सास-राज्दस्याकारस्य छोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः ॥ हसेपः

सेलीपः ॥ इसान्तादीबन्ताच परस्य सेलीपो भवति(क) ॥ माः-मासः । मासी-मासी । मासः-मासाः । मासं-मासम् । मासी-मासी । मासः-मा-सान् । मासा-मासेन । 'स्नोर्विसर्गः' 'आदवे लोपश्' माभ्यां-मासाभ्याम् । माभिः-मासैः । मासे-मासाय । माभ्यां-मासाभ्याम् । माभ्यः-मासेभ्यः । मासः-मासस्य । मासोः-मासयोः । मासां-मासानाम् । मासि-मासे । मासोः-मासयोः । मास्यु-मासेषु । हे माः-हे मास । हे मासी-हे मासी । हे मासः-हे मासाः ॥ ३४ ॥

(च०) मासशब्दे विशेषमाह—सृत्रम्—'मास्स्याञ्चोपो वा' ॥ सासस्य षष्टयेकवचनान्तम् । 'कर्स्य' ॥ अतः अकारस्य लोपः अलोपःप्रथमैकवचनान्तम् 'स्नोर्वि००
'सवर्णे दीर्घः' ॥ वा तृतीयैकवचनम् । 'अव्यया०' हवे 'ड ओ' त्रिपदम् । मासशब्दस्याकारस्य लोपो भवित वा विकल्पेन शसादौ स्वरे परे । सर्वविभक्तिषु परत इत्येके । पतः
देव सम्मतम् । यतः अदूषितं परमतं स्वमतमेवित । अनेन ससस्विप विभक्तिष्वकारः
लोपः ॥ सौ त्वल्लोपे कृते—'इसेपः०' 'लोवि०'।स्वरादौ तु 'स्वरहीनं०'। मकारादौ 'स्नोर्वि०'
'आदवे लोपश्' । ससमीबहुवचने छपि 'स्नोर्वि०' 'विसर्ज०' 'स्वरहीनं०'। मकारादौ 'स्नोर्वि०'
'अनम् ॥ स्वरान्तप्रक्रिया देवशब्दवत् । माः मासौ मासः । मासं मासौ मासः । मासा माम्यां मासः । मासा माम्यां मासः । मासा माम्यां माम्यः । मासा माम्यां माम्यः । मासा मासोः मासाम् ।
मासि मासोः मास्छ । हे माः हे मासौ हे मासः ॥ 'ल्डुल्सानां द्न्ताः' इति स्थानस्य
णैत्वात 'स्रवे जवाः' इति सकारस्य दकारः स्यात् । मास्रवाम् माद्धिः माद्छ । इत्यिप्
केचित ॥ प्वमकारलोपपन्ने साधनम् ॥ पन्ने देवशब्दवत् । मासः मासौ मासाः । इत्यादि ॥ प्रवमकारान्तप्रक्रिया । निर्जरसः निर्जराः । निर्जरसं निर्जरम् इत्यादि ॥ ३४ ॥

(प्र०) मास्रस्येति । मास्राब्दस्याकारस्य वा छोपो भवति । शसादौ विभक्ता-विति केचित् । पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असुज्, यूष्, दोष्, यक्कत्, शकृत , उदक, आस्यशब्देभ्यः पद्, दत् नस्, मास्, हृद्, निश्, असन्, यूष्न,

⁽क) इसेप इनि । स्वामेदं चन्द्रकीर्तिस्रिण वासुदेवेन च झीलिक्के नदीशव्दशिवायां व्याख्यातम् । इदमस्य व्याख्यानं — इसम्र इप् च एतयोः समाहारः इसेप् तस्मात इसेपः । नावत्र इस्प्रहणं किमर्थं इसान्तात् संयोगान्तलोपं रूपसिद्धिति चेत्र, वेधा इस्यत्र परत्वादपवादत्वाद्धा 'रकोरायो॰' इत्यनेन सलोपे "अ त्वसोः सा" विति दीर्घासिद्धेः । अथ परं नित्यं च लोपं वाधित्वा निरवकाशत्वादत्वसोरित्यस्यैव मृत्तिति चन्त्रेवम्, शक्तितीति शक् इत्यस्यासिद्धेः । स्योगान्तलोपं वाधित्वा 'रकोरायो' रिति कलोपप्रानः । तस्मा-द्धसप्रहणम् । अथ गङ्गामिच्छतीति गङ्गीयति, ततः क्विपि अल्लोपयलोपौ गङ्गीरिति । तत्रापः भूतपूर्वप-कारमाश्रित्य इपः सित्नोपोऽस्विति न च वाच्यम्, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिमा वया तद्प्रहणात् । नतु निष्कीशास्विरित्यत्र हूर्वत्वेऽपि ईपमाश्रित्य सेलीपोशस्वित चेत्र, तत्र ईर्इविति प्रितेल्य द्विष्येवपः सर्वत्र प्रहणात् । अत्र तस्मादित्यनुवृत्त्या स्यायनुवृत्त्या वा ईप्साहचय्योद्दा अमैत्सीदि त्यादी न लोपः।

दोषम् , यकम् , शकम् , उदम् , आसन्नादयः शब्दाः पृथगेव लोकाद्वा शस्त्रभृतिष्वेषाः

मेते आदेशा तथासङ्ख्यमुद्धाः । लोपस्यादेशविशेषत्वात्षष्ठीनिर्दिष्टत्वादेवान्त्यस्याकारस्य
सिद्धौ अधिकवर्णग्रहणस्याधिककार्यसिद्धै वाशब्दादेषोऽथोऽवसेयः । वस्तुतस्तु एतन्मते तु
पदादयः पृथक्शब्दा एव ॥ ३४ ॥

आकारान्तः पुंकिन्नः सोमपाशब्दः । सोमपाः । सोमपौ । सोमपाः । सोमपास् । सोमपौ ॥

आतो धातोलोपः ॥ धातुसम्बन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे(क) । सोमपः । किवन्ता धातवो यद्यपि शब्दत्वं वासास्त-थापि धातुत्वं न जहित । सोमपा । सोमपाभ्याम् । सोमपाभिः । सोमपे । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्यः । सोमपः । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्यः । सो-मपः । सोमपोः । सोमपान् । सोमपि । सोमपोः । सोमपास्र । अधातो । रिति विशेषणाद्धेलीपो नास्ति । हेसोमपाः । हेसोमपौ । हेसोमपाः ॥ एवं किलालपा, शङ्क्षदमा, [मधुपा] विश्वपा [धनदा, वर्चोदा] प्रभृतयः(स) ॥ ३५॥

(च०) अथ आकारान्तप्रक्रियामाह—तत्राकारान्तः पुंलिङ्गः पुमानेव लिङ्गं विवक्षितं यस्य सः पुंलिङ्गः सोमपाशब्दः । पा पाने । पा सोमपुर्वः । 'किप्' इति किप्प्रत्ययः किपः सर्वापहारी लोपः । नामत्वात्स्याद्यः । किवन्तत्वाद्धातुत्वं न जहति शब्रह्मं च प्रतिपद्यते । प्रथमैकवचने 'स्नोविसर्गः' प्रथमाद्विवचने 'ओ औ औ' प्रथमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्नोविसर्गः' घौ धातुत्वाद्धेर्लापो न किन्तु 'स्नोविसर्गः' हे सोमपाः ।
हे सोमपौ । हे सोमपाः । द्वितीयकवचने 'सवर्णे०' 'म्रोऽनुस्वारः' द्वितीयाद्विवचने 'ओ
औ नौ' सोमपाः सोमपौ सोमपाः । सोमपां सोमपौ । द्वितीयावद्ववचने सोमपा अस्
हिते स्थिते । सूत्रम्—'ग्रातौ धातोर्लोपः' ॥ आतः षष्ट्यकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'
'स्नोवि०' । घातोः षष्ट्यकवचनान्तम् । 'क्लिति' 'इसिक्सोरस्य' 'स्नोवि०' 'इबे०'
'उओ०' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्नोवि०' 'नामिनो रः' जलतुम्बिका० । सूत्रं
'सिद्धम् । वृत्तिः एकरा । अनेन शसादौ स्वरादावाकारलोपः । 'स्वरहीनं०' सकारस्य
विसर्गः । आमि 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ हसादाविवशेषः । सोमपाछ । अत्र
किलाभावात 'किलात्वः सः कृतस्य' इति न भवति । एवं कीलालपाशङ्खुक्माविववपाप्रभत्यः नेयाः । कीलालं क्थिरं पिवतीति कीलालपा राक्षसः ॥ ३५ ॥

(प्र०) आत इति । तत्राऽधर्मेण पुनरुवाय्याद्धातोरातो लोपः कविदित्यर्थकलप-

⁽क) स्रातो धातोरिति । धातोः किम, खटूवाः पश्य । न च नामत्वधातुत्वयोर्विरोधात् कथं धातुः त्वामिति दाच्यम् , क्रिवन्ता विजन्ता विजन्तात्र धातुत्वं न जङ्गति नामत्वं प्रतिपादयन्तीति वचनादविरोधात् । नन्वस्य धातोरिति किमिति न स्त्रितमिति चेत्र, श्रीपेण कुलेनेत्यादावपि परत्वादकारलोपापनेर्द्धवार्द्धवार्द्धाः

⁽ स) कीलालपेति । ''क्षीरे पुष्परसे तोये मदो मण्डे घृते साजि । सप्तस्वर्थेषु कीलालं कथयान्ति मनीषिणः ।" इति कीलालपदार्थः ।

नात् क्त्वः इत इत्यादावण्याकोषः । धातोः किम् । हाहान् । किवन्तत्वाचास्य सोमपाशः

इत्य धातुत्वम् । तदुक्तम् । "शतृशानच्किवन्तानां कसन्तानां तथैव च । तुजन्तानां चः
धातुनां धातुत्वं नोपहन्यते ॥" इति । धौतपरस्य तावन्मात्रग्राहकत्वात्सोमपेन कुळेनेत्याः
दावप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु द्विमात्रोचारणसामध्यादेव सवर्णानुपस्थितौ तसन्तमेव सर्वविधिभयो
कोषविधिवैद्यानिति धिकोषे पश्चात्प्रत्ययकोषे प्रत्ययकक्षणमिति तदाश्चयकार्यम् ॥ ३५ ॥

अकारान्तो हाहाशब्दः । हाहाः हाहौ हाहाः । हाहाम् हाहौ हाहान् । आदन्ताच्छसो नत्वामाव इत्येके । तेन हाहाः । 'सवर्णे दीर्घः सह' । हाहाः हाहाः हाहाः । 'सवर्णे दीर्घः सह' । हाहाः हाहाः म्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहोः । 'अकारान्तेषु आवन्तानामेव नुडागमे। नान्येषाम्' इति नियमात् । 'सवर्णे दीर्घः सह' । हाहाम् । हाहे हाहोः हा-हासु । हे हाहाः हे हाहो हे हाहाः ॥

(च०) आकारान्तो हाहाशन्दस्तस्य च अकिवन्तत्वान धातुसंज्ञा। अतस्तस्य साधना सिन्नेव। हाहां:। प्रथमेकवचने 'स्नोर्वि०। हाहों 'ओ औ औं। हाहाः। हाहां हाहों हाहान्। आकारान्तत्वाच्छसो नत्वाभावः इत्येके हाहाः ॥ हाहा 'सवः जें०'। हाहाभ्यां हाहाभिः। हाहै 'ए ऐ ऐ'। हाहाभ्यां हाहाभ्यः। हाहाः 'सवर्णे०' 'स्नोर्वि०'। हाहाभ्यां हाहाभ्यः। हाहा हाहौः। 'ओ औ औ' स्नोर्वि०'। हाहाम् । पुंलिङ्गस्य दीर्धसमानत्वान्नुडागमो न किन्तु 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः'। हाहे 'अ ह ए'। हाहौः 'ओ औ औ' 'स्नोर्वि०' हाहाह । सम्बोधनं प्रथमावत्॥

इकारान्तः पुळिङ्गो हरिशब्दः । तत्र प्रथमैकवचने हरि सि इति स्थिते। 'स्रोविंसगः' हरिः ॥

(च०) इकारान्तसाधनमाह—इकारान्तो हरिशब्दः दशार्थं वाचकः । यतः—'अ-वं मर्वटमण्डूकर्विष्णुवासववायवः । तुरङ्गसिंहशीतां ग्रुयमाश्च हरयो दशः । हम् हरणे ह । 'इख़िखः इति हप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' हरि स् प्रथमैकवचने 'स्नोवि' वै ॥

अते यू ॥ इकारान्तादुकारान्ताच पर औकारो यू आपद्यते ई ऊ भवतः । हरी ॥ ३६ ॥

(च०) सूत्रम्—'श्रौ यू' ॥ को प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । यू इश्र ऊश्च यू द्वितीयाद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इकारान्तात्परस्य को इत्यस्य ई । उकारान्तात्पः रस्य च ऊ इत्यर्थः । अनेन औस्थाने ई । 'सवर्णै०' ॥ ३६ ॥

हरि जस् इति स्थिते ॥ ए भो जासि ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति(क) । 'ए अय्' हरयः ॥ ३७ ॥

⁽क) ए छो जसीति । इहद्भ्यां पर भौ यू स्याताम् । ईदूतोदीर्धयोर्जहणे ई उ इति पदद्वयं बो-ध्यम् । हस्वग्रहणपक्षे तु यु इत्यत्रेतरेतरहन्द्वः ।

(च०) सूत्रम्—'ए स्रो जिसि'॥ ९ प्रथमैकववनान्तं सांकेतिकम्। को प्रथमैन कवचनान्तम्। सांकेतिकम्। जिस सप्तम्येकवचनान्तम्। 'स्वरद्दीनं०' सिद्धम्। इकारस्य जिसि परे पुकारः डकारस्य च ओकारः। अनेन ए 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्वोर्वि०'॥३७॥

धी ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च धिविषये एकार भोकारश्च भव-ति(क) । हेहरे । हेहरी । हेहरयः ॥ हरिम् ॥ हरी । हरीन् ॥ ३८ ॥

(व०) सम्बोधने । सूत्रम्—'धों' ॥ धिशब्दस्य सप्तम्येकत्वनम् । 'छेरौ डित्' डित्वाहिलोपः । प्रवपदम् । धौ धिविषये हकारस्य प्रकारः । उकारस्य ओकारः । 'स्मानाखेलोपो । हित धेलोपे क्रते धौ इत्येकारः । 'सपै नष्टे सप्वृष्टिने याति' हित न्या-याद्विलोपेऽपि धिविषयो न याति । हे हरे । हे हरी 'औ यू' हे हरयः । 'य ओ जिस' 'प्र अय् 'स्वरहीनं । 'सोवि ं ॥

द्वितीयैकवचने । 'अम्शलो०' अकारस्य लोपः । 'मोऽनुस्त्रारः' द्वितीयाद्विवचने 'औ
यू' 'सवर्णे०' द्वितीयाबहुवचने । 'अम्शलो०' 'सो नः पु'सः' 'शसि' इति दीर्घः ।
इरीन् ॥ ३८ ॥

टा नाऽस्त्रियाम् ॥ इकारान्तादुकारान्ताच परष्टा ना भवति अस्त्रिन्याम् (सं) । हरिणा हरिम्याम् हरिभिः ॥ ३९ ॥

(च॰) तृतीयैकवचने सूत्रम्—'टा नाऽिस्त्रयाम्'॥ टा प्रथमैकवचनान्तम् । स्रिकेतिकम् । ना प्रथमैकवचनान्तं स्राकेतिकम् । न स्त्री अस्त्री तस्याम् । सप्तम्येकवच-

"परं विदुः पूर्वपरापपत्तौ परस्य नित्यस्य च नित्यमेव । नित्वान्तरङ्गोपगमेऽन्तरङ्गस्तस्माक्विधिः प्रातिपदो बलीयान्" ॥ इति ।

अत एव बक्ष्यति 'अझीत्यात्वं पश्चाद्कार' इति ।

तदेवमिनादेशे एखे पश्चादुखे चामुनेति स्यादिति कुत्र तुम् स्याद । कुत्रतराञ्च नामावः ।

सति पुनरक्षियामिति प्रहणे क्रीवे तुमावाधित सकलविषयो नामादः । स्वधामध्यीतु दुर्वलमप्युखं प्र-वर्ष्यं प्रवर्तते । तदेवं क्लीवे प्राक् प्रवृत्त्या जातबलपूखं पुंस्यिप प्रागेव प्रवर्तते ततो नामावः । अत एव वस्यति—'मसे दले च कृते टा ना क्षियामिति' । 'हरिखा' इति । अवकुधिति पावम् ।

[्]रक) धाविति । अत्र ए ओ धिजसोरिति जसध्योरिति वा एकयोगो न कृतो यथाकानं स्थानिनो-रादेशविधानश्रङ्कानिरासाय।

यत्तु—योगविभागो विषयसप्तमीलाभार्थ इति, तन्न, विषये सतम्या अविधानादित्युक्तं, तिश्वन्त्यम्, विषये सतम्या अविधानादित्युक्तं, तिश्वन्त्यम्, विषये सतम्या बहुस्यले दर्शनात् । किं च यत्र प्रत्ययोत्पक्तः पूर्वमेव कार्य्य विधीयते तन्त्रेव विषय सतमीति ज्यवहारः प्राचाम् । यथार्धधातुके "ब्र्जो वच्च" "चक्किः रूपाआदयः" एवं वदता त्वया स्वयमेव विषय-सतम्याः स्वीकृतत्वात् ।

⁽ ख) टानेति । अत्र 'सेना' इति निर्देशात् अक्षियामिति प्राहेलको नज्ञ अस्तीति मत्नाह —ग्रस्ति-यामिति । किमर्थमिदसुच्यतेऽक्षियामिति, ना पुंसीत्युच्यते, क्षीबेऽपाँग्रत्वात् अद्वनेति । नत्वत्र "नामिनः स्वरे" इति तुमि नामावेऽपि समानमेवेति तुमेवास्तु । मैवम् । असति झक्षियाङ्गढले 'असुना' इत्यवादस-ष्टाप्रत्यये त्यदायत्वे मत्वे च 'अमटा' हति स्थिते, परत्वाजित्यत्वाच 'माटू' इत्युत्वं प्राप्नोति । प्रकृतिपत्यया श्रिनत्वेनान्तरङ्गत्वादिनादेशस्र तत्र बलीयस्वादिनादेश एव स्यात् । उक्तं हि—

नम् । 'खियां य्वोः' इति हेराम् । 'खीश्ववोः' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' सिखम् । इकारान्तादुकारान्ताच शब्दात्परो यः टा इति विभक्तिवचनरूपस्तस्य स्थाने ना इति भवति । पु'लिङ्गे नपु'सकलिङ्गे तु न भवति ॥ अनेन टा इत्यस्य ना 'क्हर्नेः णो॰' इसादावविश्वेषः ॥ ३९॥

िक्ति ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च ङिति परे एकार झोकारश्च भव ति(क) । 'ए अय्' । हरये । हरिभ्याम् हरिभ्यः ॥ ४० ॥

(च०) सूत्रम्—'ङिति' ङ् इत अनुबन्धो यस्य स ङित् तस्मिन् ङिति । सप्तः म्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' एकपदम् इकारान्तस्य हेङसिङस्किन्वेकारः उकारस्यः मोकारः । अनेन चतुर्थ्येकवचने रि इत्यस्य रे । 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' हरये ॥ ४० ॥

ङस्य ॥ एदुद्भ्यां परस्य ङसिङसोरकारस्य छोपो भवति(ख) । हरेः । हरिभ्याम् । हरिभ्यः ॥ हरेः । हर्योः । हरीणाम् ॥ ४१ ॥

(च०) पञ्चम्येकवचने षष्टयेकवचने च । 'किति' इत्यनेन एकारे छते ॥ सृत्रम्'उन्य' ॥ एकारेणोपलक्षितः अः डः तस्य । केचित्तु 'किष्ठिक सोरस्य' एवं सृत्रं पठिनत ।
एकारोकाराभ्यां परस्य पञ्चमीषष्टयेकवचनसम्बन्धिनोऽकारस्य लोपो सवित । अनेन सकारलोपः । 'स्रोविंसर्गः' षष्टीद्विचचने । 'इ यं स्वरे' 'राद्यपो द्विः' जलतुम्बिका० । 'स्वरहीनं०' । षष्टीबहुवचने 'जुडामः' 'नामि' 'व्हर्नो णो०' 'स्वरहीनं मोऽनुस्वारः ॥ ४१ ॥

(प्र०) ङस्येति । ङकारोपलक्षितो अः ङस्तस्य स च ङसिङसोरेवेत्यिभप्रत्योक्तं ङसिङसोरकारस्येति ॥ ४१ ॥

डेरो डित् ॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य डेरो भवति स च डित् (ग) ॥४२॥ डिति टेः ॥ डिति परे टेर्लोपो भवति । हरो । हर्योः । हरिषु ॥ एवं अभिगिरिरविकविप्रभृतयः पुंलिका ॥ ४३॥

(व॰) सुत्रम्—'ङरो ङित्'॥ हैः षष्टयेकवचनान्तम् । , जितिः 'जिसिज्सोरस्यः' 'जोविं॰' औ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् 'नामिनो रः'। दित् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इसेपः से॰' सिद्धम् । इकारोकाराभ्यां परस्य सप्तम्येकवचनस्य जि इत्यस्य औं भवति । स च डित्संज्ञकः । दित्प्रयोजनमाइ-सृत्रम्—'द्विति देः'। इ इत् यस्य स दित् तिस्मन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं॰'। देः षष्टयेकवचनान्तम् । 'जितिः 'जस्यः 'स्रोविं॰'

⁽ क) क्रितीति । ङ् इयस्याध्मा क्रित्तिस्मित् । ङ ङास ङस् क्रि पत्यये इत्यर्थः ।

⁽ ख) ङस्योति । ङकारमहणेन ङसिङ्सोर्भ्रहणम् । एदोतोऽत इति सूत्रमतुवर्त्तते लोपभ् इति च । एदोऽतः परस्य ङस्याकारस्य लोपभ् स्यात । ङकारस्य इत्संज्ञायामकारः परत्वेन लभ्यते । एदीत इति किस्, रायः, ग्लावः । अस्येति किस्, इरये, भानवे । ङस्यातः किस्, इरयः, भानवः ।

⁽ ग) क्टेराविति । इदुद्भ्यां परस्य सत्तम्योकगचनस्य औः स्यात् स च डित्संत्रकः ।

नतु 'के कैं।' इत्येव वक्तव्यं कि जित्रान्देनेति चन्न, जित्महणं 'ऋतो क उः' इत्यादी जिदित्यस्यानु--वृत्त्वर्थम् । इतुद्भ्यां किम्, रायि, गवि । तपरत्वं किम्, वातपमी, हुद्धी ।

त्रुत्तिः क्षण्या । द्कार इत यस्य तस्मिन्नादेशे तस्यां विभक्ती प्रत्यये च परे टेर्लोपो भवति । इति हित्त्वाटिटलोपः । 'स्वरहोनं०' । केचित 'क्लित' इत्येकारे कृते 'यदादेश-स्तद्वद्वद्वती'ति न्यायात् हेरौकारमिन्छन्ति । हरौ इति सिद्धम् ॥ द्विवचने पूर्वतत् ॥ सप्तमीबहुबचने । 'निवलात्षः सः' ॥ प्वं हरिशन्दवत् अग्न्यादयोऽपि शन्दा हेयाः । अग्निरविकपिगिरिम्नुनिकलिआधिनिधिसंधिविधिप्रश्वतयः ॥ ४२-४३ ॥

डकारान्ताश्च विष्णुवायुमानुप्रभृतयोऽप्येतैरेव सूत्रैः सिद्धन्ति । भानुः । भानु । भानवः । भानुम् । भानु । भानुन् । भानुना । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानोः । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानोः । भानवोः । भानुभ्यः । भानोः । भानवोः । भानुनाम् । भानौ । भानवोः । भानुषु । हेभानो हेभानू हेभानवः । इत्यादि ॥ एवं विष्णुवायुप्रभृतयः ।।

इकारान्तस्यापि सखिशब्दस्य भेदः । सखि सि इति स्थिते ।। सर्जाधेः ।' साखिशब्दस्य सेरघेर्डा भवति(क)। डिन्दाहिलोपः । सखा अधारिति विशेषणादेकारो धिविषये । हेसखे ।। ४४ ॥

(व०) इकारान्तस्यापि सखिरान्दस्य इरिकान्दापेक्षया भेदो विशेषोऽस्ति तमाइ— षरादाने । सनोति ददातीति सखा । सनेडखिप्रत्ययः । डित्त्वादिलोपः सखि इति जा-तम् । अर्धे सि । सूत्रम्—'सेर्डाऽधेः' ॥ से षष्ठयेकवचनम् । इस् 'डिति' 'इस्य' 'खो-वि०' ॥ डा प्रथमैकवचनान्तम् सांकेतिकम् । 'नामिनो रः' जलतुम्बि० । न धिः अधि-स्तस्य अधेः षष्ठयेकवचनम् । 'डिति' 'इस्य' 'खोर्विसर्गः' 'सवर्णे दीर्घः ०' ॥ सखिरान्द्र-सम्बन्धिनो धिवर्जितस्य सेर्डा भवति ॥ अनेन सेर्डा । डित्त्वादिलोपः—'डिति टेः' 'सो-

⁽क) 'पै सख्युः' इत्यतः सख्युरिति षष्ठचन्तमतुवर्त्तमानं स्नेरित्यनेन सम्बन्धात् सखिज्ञान्दार्थस्यैकत्वे वाच्ये विश्वितस्य स्निर्द्धिकत्वे विश्वितस्य स्विज्ञान्दार्थस्य स्विज्ञानस्य स्विज्ञ्ञस्य स्विज्ञस्य स्विज्ञस्य स्विज्ञस्य स्विज्ञस्य स्विज्ञस्य स्विज्ञस्य स्विज्ञस्य स्विज्ञस्य स्विज्ञस्य स्वित्यस्य स्विज्ञस्य स्वित्यस्य स्वित्यस्य स्वित्य

र्वि॰ सेडॉऽघेरिति सुत्रमध्ये अघेरिति पद्यहणात् धिविषये डा आदेशो न भवति । किंतु 'समागादेखींपो॰' इति धिलोपं विधाय पश्चात् 'धोंग् इति सुन्नेण एकार एव भवति । हे सखे इति सिद्धम् ॥ ४४ ॥

(प्र०) श्रघेरिति । ऐ सख्युरित्यन्नाचेरित्यनुतृत्तेस्तस्य च विभक्तिविपरिणामेन सप्तमीबहुवचनान्तत्वेन घिवर्जितेषु पञ्चस्वित्यर्थादौकाराभावेऽपीत्यर्थः । अन्यथा सख्युरि-त्यस्य दुर्वारत्वात् ॥ ४४ ॥

ऐ सख्युः ॥ सखिशब्दस्यैकारादेशो भवति घिवार्जितेषु पश्चसु परे-षु(क)॥ षष्ठीनिर्दिष्टादेशस्तदन्तस्य ज्ञेवः॥ आयादेशः। सखायौ॥४५॥

(च०) प्रथमाद्विवचने सूत्रम्—'ऐ साख्युःः ॥ ऐ प्रथमेकवचनान्तं सांकितिकम् । स-ख्युः इति पष्टयेकवचनम् । 'ऋङ्डे' 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'ऋतो छ उः' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'स्नोविं०' द्विनदम् । 'तेडांवेः' इति छत्राद्वेरिति पदम् 'ऐ छल्युः' इत्यत्रा-कर्पणीयम् । तेन साखिश्रव्दस्य धिवर्जितेषु पञ्चछ स्यादिषु वचनेषु परेषु ऐकारादेशां भवति । 'शत्रुवदादेश' इति वचनात्सर्वस्यापि न कथमेकारः । तत्रोच्यते—'ब्रह्मोनिर्दिं०' षष्ट्या विभक्त्या निर्दिष्टः कथितः उच्चरितः सूत्रनाच्ये यः श्रव्यत्रस्य प्राप्त आहेशस्त्रस्या नत्तस्य भवति न तु सर्वस्य । थथा 'ऐ सल्युः' इत्यत्र साखिश्रव्दस्य प्राप्त धेकारादेशः साखिश्रव्दस्य प्राप्त ऐकारादेशः साखिश्रव्यस्य प्राप्त ऐकारादेशः साखिश्रव्यस्य प्राप्त ऐकारादेशः साखिश्रव्यस्य प्राप्त ऐकारादेशः साखिश्रव्यस्त त्या परे प्रकारादेशः स्वयं न कियते तत्राह—सौ परे तु ऐकारादेशे कृतेऽप्यकृते अपि डादेशस्य नित्यत्वात् डादेश एव स्थात् नत्वेकारः ॥ अथवा 'ऐ सल्युः' इति सूत्रे विपरीतकरणात्सौ परे ऐकारो न कवित् 'भौकारादिवतुर्षु परेषु' इत्येवास्ति । अनेन इका-रस्येकारः 'ऐ आय्' 'स्वरहोनं०' ॥ एवं प्रथमाबहुवचने । द्वितोयाद्विवचने । एतेष्विप ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

(प्र०) षष्ठीिनिर्दिष्टस्येति । षष्ठया निर्दिष्टः षष्ठयन्तत्वेनोदिष्ठस्तस्य य आहेशः स तस्यान्तस्य स्यादित्यर्थः। साखायमित्यत्र परत्वात्कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाचादावैकारे समानत्वाभानाज्ञाम्यासोरस्येत्यकारकोपः ॥ ४९ ॥

द्विचनस्याना वा छन्द्सि ॥ दिनचनस्यौकारश्चन्दस्याकारमा-पद्यते । सखाया । सखायः ॥ सखायम् ॥ सखायौ ॥ सखीन् ॥ ४६ ॥

(व॰) द्विवचनस्य औ स्नावा छुन्द्सि । द्विवचनस्य प्रथमाद्विवचनस्य औ इत्यस्य छन्द्रसि वेदे वा आ अविति । सखाया ॥ सम्बोधने अवेरिति विशेषगारेकाचने ऐकारो न । तत्र हरिश्चब्दवत् । 'समानाद्धेर्कोपो०' 'घौ०' शेषं प्राप्वत् । द्वितीयाबहुबवने हरिवत्॥४६॥

सालि टा इति स्थिते ॥ साखिपत्योरीक् ॥ साखिपतिशब्दयोरिगा-

⁽क) पञ्चरिवति । इतोत्पञ्चरिवत्यतोऽतुवृत्तेः सि औ जस् अम् औ एष्टित्यर्थः । यथेवं साविष प्रा-प्नोति । मैवस् । परेण डादेशेन बाधितत्वाद् विषम उपन्यासः ।

गमो भवति टाङेङिषु परतः(क) । दीर्घत्वान्ना न भवति । सख्या ॥ ४७ ॥ अश्वामज्ञमनित्यम् ॥ आगमजं कार्यं अनित्यं स्यात् वा छन्दिस । सि खिनासिखम्याम् सिखिमः । सख्ये सिखम्याम् सिखम्यः ॥ ४८ ॥

(च०) तृतीयादौ विशेषमाह—सूत्रम्—'सिखिपत्थोरिक्'॥ सिखिश्च पतिश्च सिखि हैं पती तथोः सिखिरयोः' पडीद्विचनान्तम् । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं' कोविसर्गः' । ईक् प्रथमेकवचनान्तम् । 'इत्येपः' सिखपितिशब्दयोः टाङेङिषु परतः ईगागमो भवति । कित्त्वादन्ते । दीर्घत्वान्ना न भवति । ततो दीर्घः । ईकारान्तत्वात् 'टा ना खिश्चात् इति सूत्रेण टास्थाने ना न भवति । कितु 'सवर्णें ०' 'इयं स्वरे' सख्या पत्या इति सिद्धम् ॥ पुनरागमजमित्यम् । कागमाज्ञातमागमजं कार्यमितित्यं क्वचिन्त भवति । इति न्यायात्कचित्रिकारागमो न भवति । तेन छन्दिस सिखना पतिना इति रूपं भवति । तत्र 'टानाङिक्विव्याम्' । चतुर्थ्येकवचने ईगागमः । 'सवर्णें ०' इयं स्वरे' 'स्वरहीनं ०' सख्ये ॥ ४८ ॥

(प्र०) सिखिपत्योरिति । प्र टाङ्गोरित्यतष्टाङ्गोरिति ङेहत्युत्तरसूत्राच तत्यातुः वृत्तेङेः अपीत्यभिष्रेत्योक्तं टाङेङ्गिषु परत इति ॥

द्धित्वादिति । यद्यपि हृस्विधाविषः कृताकृतप्रसङ्गिःवारप्रथमं सवर्णदी-र्घत्वेऽपि ना न स्यात्तथापि तिद्विवेन्यायाज्ञित्यत्वज्ञापनात्ससम्येकवचने प्रथममौकारः । "सिखना वानरेन्द्रेण । "अन्यत्र पतिना सह।" इत्याद्यार्थप्रयोगसिद्ध्यर्थमाह । आगमज-मिति । आगमाज्ञायते इति आगमजं तद्नित्यमित्यर्थः । अनित्यमागमानुशासनमिति परिमाषया इति भावः ॥ ४८ ॥

श्राङ्के ।। सालिपतिश्रव्दयोर्फ्रगागमे। भवति हसिहसोर्क्वारे परे ।
सस्यृ अस् इति स्थिते ।।४९॥ ऋतो ङ उः॥ ऋकारान्तात्पर्य हसिङसोरकारस्य उकारो भवति स च डित्(ख)। डिस्वाटिहोपः । सस्युः । सिक्थाः
म् । सिक्थाः । सस्युः । सस्योः । सस्य

⁽क) सिखिपत्थोरिति । टाङचोशिति सूत्रात् टाङचोरित्यतुर्वते । तथा च टाङचोरेवानेन ईक्। सब्दे इति सिद्धचर्थ तु 'के' इति सूत्रान्तरम् । तथा च ङाय परे स्रविपत्योरीगागमो भवतीति तस्यार्थः ।

दीर्घविधिनीत्वादिप्रतिषेधार्थः, इत्यभिप्रेत्याह--दीर्घत्वादिति । ययपि इत्वकरणेऽपि विधानसामध्यी-ज्ञात्वादिप्रतिषेधो लभ्यते, तथापि ङो द्विः सवर्णदीर्घे सखी इत्येव स्यादिति दीर्घकरणात् प्रथममौत्वादिलोप-योः प्रसक्तयोः पश्चादेकदेशविकृतन्यायेन ईगागमे कृते सख्याविति रूपसिद्धवर्थे दीर्घविधानस्याभ्ययकत्वात् । अत एव ईदिद्वा न कृतः । 'सिद्धापत्योर्था' इत्यपि न स्वितम् । सख्या सख्ये इति सिद्धावि डो 'सिख्यि' इति रूपपन्तः ।

⁽खं) ऋतं इति । अत्र ऋतात्रात् ङक्षिङसै। न सम्भवतः इति सामध्यात्तरन्तप्रहणमित्याह — ऋका-रान्ताविति । 'ऋतो उ' इति स्वणीये ङप्रहणं वर्णमात्रविधौ यदादेशस्तद्वद्वतीति न भवन्ते इति ज्ञापनायः इति लोकोशकरः।

न्तम् । 'हसेपः । हकारेणोपलक्षितः अः हः तस्मिन् हे । सप्तम्येकवयनान्तम् । 'अ ह ए, अथवा—'अमे अमा वा' 'ऋड्के' सिलपितिकदयोर्भगागमो भवित हिस्सिर्ककारे परे । 'ह यं स्वरे' सल्यू अस् इति स्थिते सित स्वम्—'ऋतो छ उः' ॥ ऋतः पञ्च-म्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं॰' 'सोर्वि॰' ककारेणोपलक्षितः अः हः तस्य षष्टयेकवचना-न्तम् । सांकेतिकम् । उः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि॰' सूत्रमिदं सिद्धम् । ऋकारा॰ वृत्तिः कण्ट्या । अनेनोभपत्राप्यकारस्योकारः सचोकारः डित्स्ंज्ञकः कल्प्यः । डित्तादिर-लोपः । 'डिति देः' 'स्वरहीनं॰' 'सोर्विसर्गः' 'इ यं स्वरें' 'स्वरहीनं॰' 'सोर्वि॰' ॥ षष्टी-बहुवचने 'नुडामः' 'नामि॰' 'स्वरहीनं॰' 'मोऽनुस्वारः' ॥ सत्तम्येकवचने 'हेरौ डित्' हत्योकारे ऋते डित्वादिर्छोपे च ऋते 'यदादेशस्तद्वद्वविश्वति न्यायात 'सिल्विपत्योरीक्' हति ईगागमः । 'इ यं स्वरे' ॥ शेर्ष हरिवत् । एवं मिल्वान्यसाधनम् ॥ ९० ॥

(प्र०) ऋड्डे इति । अत्र यदि छ इति चतुर्ध्येकवचनमभिप्रेतं स्यात्ति छेइत्यस्यानुवृत्ते रेव पुनप्रहणं न कुर्यात्तस्मात् ककारोपलक्षितः अः कस्तस्मिन् हे इत्यमिप्रेत्याह—कसिकसोर्ककार इति । ऋतः तपरकरणेन तावन्मात्रस्येव ग्रहणादुन्योर्ग इत्यादी
य इत्येतस्मादीर्घत्वादुत्वाभावः । ऋक् हे इत्यत्र हस्वो वेत्यतो वानुकर्रणाल्लोकाच्च खीतिश्रव्याभपि ग्रहणम् । ततन्त्र क्षलमात्मन इच्छित क्षलीयति क्षलीयतीति सुलीः तस्य
क्षल्युः । एवं खतमात्मन इच्छिति क्षतीयति क्षतीयतिति क्षतीः तस्य क्षत्युः । तथा सह
खेन वर्तते इति सखः तमिच्छतीति सखी तस्य सख्युः । तकारस्थानजाद्वर्णादपीष्यते ।
क्षृत्मिच्छिति क्षृतीयति क्षृतीयतीति क्षृतीः तस्य खून्युः । वेति केचित् । क्षल्युः क्षत्युः । ननु सखिकव्याव्यमाव इति
व्यायनौत्वित्वित्वास्तिः स्यादित्यतो निमित्तामावन्यायस्यानित्यत्वमभिप्रेत्याह ससम्येकवचन इति । अयं भावः—भौत्वस्य वित्त्वादिलोपे निमित्त्यार्थित्वाद्वीत्वास्यावे व्यायन्यायस्या तिहिष्विवेयस्यापावादिनित्यत्वं न्यायस्यावसीयते । लोकेऽपि निमित्तद्वाद्यभावे व्यायनपायदर्शनाच्च । शोभनः सखा क्षस्येत्वत्यादौ समासेऽपि सखिन्नव्यायने पञ्चक्ष वत्कार्यदर्शनाच्च । शोभनः सखा क्षस्येत्वत्वादौ समासेऽपि सखिन्नव्यायन्य पञ्चक्ष वत्कार्यर्शनाच्च अस्तिना कृतम् अतिसिक्रराणच्छतीत्यादौ तत्कार्याभावः ॥ ५० ॥

पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोईरिशब्दवस्प्रक्तिया। पतिः । पती । पत-यः । पतिम् । पती । पतीन् । तृतीयादौ तु साखिशब्दवस्प्रक्तिया । पत्या । पितम्याम् । पतिभिः । पत्ये । पतिभ्याम् । पतिभ्यः । पत्यः । पतिभ्याम् । पतिभयः । पत्येः । पतिभयाम् । पतिभयः । पतिषु । हेपते । हे पती । हे पतयः ।। पतिरसमास एव सखिशाब्दवद्गत्तव्य-ष्टादौ स्वरे परे ॥ षष्टीयुक्तर्छन्द्सि वा । सीतायाः पतये नम इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । ततः समासान्तस्य नाद्यो भवन्ति । प्रजापतिना । प्र-जापतये इत्यादि ॥ (च०) पितशन्दसाधनमाह—पितशन्दस्य प्रथमाद्वितीययोः साधना हरिशन्दनत् । वितीयादौ तु सामान्येन सिखाबद्दत्त । पत्या, पत्ये, पत्युः पत्युः, पत्यौ ॥ तत्रापि विशे । वमाह—असमास एव समासरिहत एव पितशन्दः सिखशन्दनत्साध्यः । समासान्तस्य च पितशन्दस्य नादयो भवन्ति । 'टा नाऽस्त्रियास्' 'किति' 'हेरौ हित्' 'हन्स्य' हत्यादि सुत्राणि भवन्ति । वथा प्रजानां पितः प्रजापितिरिति तत्पुरुपसमासे कृते द्वितीयां यावदिन शेषः । तृतीयादौ तु 'टानाऽस्त्रियास्' हत्यादिना सूत्रमसुच्चयेन हरिशन्दनत्साधनेत्यर्थः । प्रजापितिना । प्रजापितभ्यास् । प्रजापितिभः । प्रजापतये प्रजापतेः प्रजापतेः प्रजापते इति । धौ हे प्रजापते । 'समानाद्धेकीपो । हे प्रजापती 'औ यू' । हे प्रजापतयः 'ए ओ जिस' । सिद्धम् ॥

(प्र०) पतिरसमास प्रवेति सिखविद्दित्यनेन सिखशब्दस्यासमास प्रवेगादिकार्य यथा तथा तत्सहोक्तस्य पतिशब्दस्यापीत्यर्थः। अन्यथा सिखकार्यातिदेशे डादेरि प्रसङ्गः स्यात् हरिशब्दादिवत्पाक्षिकद्विवचनान्तत्वे सिद्धे वचनारम्मसामध्योन्नित्यद्विवचनान्तत्वप्रासौ

नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

द्विश्रब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । औ इति स्थिते ॥ त्यद्विष्टेरः स्या-दी ॥ त्यद्विष्टेरकारो भवति स्यादी परे । द्वी । द्वी । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम्याम् । द्वाभ्याम्याम् । द्वाभ्याम्याम्याम्याम्याम्याम्

(च०) द्विष्वन्दः संख्यावाचकत्वात् नित्यं द्विवचनान्त एव । द्विवचनमन्ते यस्य स द्विचचनान्तः द्वि० सप्तविभक्तिद्विवचनेष्विष सूत्रम्—'त्यद्विष्टेरः स्यादौं' ॥ त्यत् आ-दिर्थस्य स त्यदादिस्तस्य । त्यदादेः षष्ट्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोविं०' देः षष्ट्येकवचनम् । प्राग्वत् । 'विसर्जनी०' 'द्विभः द्वः' 'स्वरहीनं०' । सः प्रथमैकवचना-न्तम् । 'स्रोविं०' 'नामिनो रः' 'स्वरहीनं०' । स्यादौ सप्तम्येकवचनम् 'हेरौ दित्' दि-त्वादि्रह्णेषः । 'स्वरहीनं०' ४ त्यद् तद् यद् एतद् इदम् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् एते त्यदाद्यः । त्यदादेः शब्दस्य देः 'अन्त्यस्वरादिष्टः' इति संज्ञाप्रकियोक्तङक्षणायाः स्यादौ विभक्तौ परतोऽकारो भवति । अनेन द्वि इत्यस्य द्व सर्वत्र । रूपद्वये 'आ भौ भौ' । स्वपत्रये 'स्विः' । षष्टीससम्योद्धिवचने 'ओसि' 'ए अय् 'स्वरहीनं०' ॥ त्यादादीनां सम्बो-धनाभावः । सिद्धोऽयं द्विशब्दः ॥ ५१ ॥

(प्र०) स्यदादेः : इति । त्यशब्देनैकदेशेन समुदायोपळक्षणात् त्यद् आदिर्थस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुबीहिः । नन्वस्य त्यदादित्वाद्दस्य म इति मः स्यादिति चेत । सः त्यम । ऋड्छे इत्यादाविवात्रापि दकारसहिताकारस्य मकारसहिताकारिवेधेरत्र च वकारः

युक्तत्वात्तदभावः ॥ ५१ ॥

त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रि अस् इति स्थिते 'ए ओ जिसि' त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ॥ त्रि आम् इति स्थिते ॥ च्रेर्यङ् ।। त्रिशब्दस्यायङादेशो भवति नामि परे ।। ङिद्न्त्यस्य चक्तव्यः ।। त्रयाणाम् । त्रिषु ॥ ५२ ॥

(च॰) इकारान्तस्त्रियव्यसिसंख्यावाचकत्वाक्तित्यं बहुबचनान्तः। बहुवचनमन्ते यस्य सः । प्रथमाबद्ववचने त्रि अस् इति स्थिते । 'ए ओ जिसः 'ए अय्' 'स्वरः' । ज्ञासि ⁶अम्शसोरस्य 'सो नः इंसः' त्रीन् । त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः । सामि विशेषः । पर्वे नुडागमः । ततः सुन्नम्—'त्रेरयङ्' ॥ त्रिशब्दस्य षष्ठयेकवचनम् । 'कितिः 'हरस्य' 'होविं०' । अयङ् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' 'नामिनो रः' सिद्धम् । त्रिभवदस्य अयङ् इत्यादेशो भवति नुद्सहित आमि परे ॥ कित डकारेत आदेशः अन्तस्य भवतीति वचनादिकारस्येत्यर्थः । नन्वत्र 'षष्टीनिरिष्टस्य' इत्यनेनान्तस्या देशप्राप्तौ पुनर् 'किदन्तस्य' इति किमर्थमुक्तम् । तत्राह—'गुरुः शिच्च सर्वस्यः इत्यनेन 'षष्ठीनिर्दिष्टस्य' इत्यस्य वाद्यः । अयकिति बह्नश्चारवेन गुरुगदेशस्तेन सर्द-स्यैव भवति। तन्निवारणार्थे विदन्तस्येति। हित् हकारेत य आदेशः स गुरुर्गप अन्तस्येव भवति । इकारस्य अय् इत्यादेशः । 'नामि०' इति दीर्घः । 'व्हर्नोगो॰' 'स्वरहीनं॰' 'मोऽनुस्वारः' त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेऽपि 'त्रेः' हत्येकवचनं शन्दिनिर्देशात् । अथवा त्रेरित्येकवचननिर्देशात् असमासान्तवेत एव अयङाहेशाः ॥ समान सान्तत्वे तु न । यथा प्रियास्त्रयो येषां ते प्रियत्रयः तेषां प्रियत्रीणाम् ॥ एवमतिकान्ता -कीनिति अतिकान्ताख्यो यैस्ते इति वा अतित्रयस्तेषामितत्रीणामित्यादौ न सयका-देशः: ॥ सप्तमीबहुवचने 'क्रिजात्यः सः' । हे त्रयः ॥ ५२ ॥

(प्र०) त्रेरिति । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेऽि शब्दिनिर्देशादत्रैकवचनम् ॥ अनेकत्रणांदेशत्वेन गुरुत्वात्सर्वस्य प्राप्तावाह-ङिद्न्तस्येति । गौणत्वे तु प्रियत्री गामित्येव ॥ ५२ ॥

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तिश्चिषु लिक्केषु सरूपः। कति जस् इति स्थिते ॥ कानिशब्दात्परयोर्जिश्शसोर्ल्कक् चक्तव्यः ॥ लुकि न तिश्चिमत्तम् ॥ छिकि जाते सित तिशिमित्तं कार्यं न स्थात् । किति । किति । कितिभिः । कितिभ्यः । कितिभ्यः । कितीनाम् । कितिषु । त्रिषु (चायं) सरूपः ॥ ५३ ॥

(च०) का संख्या येषां ते कति । किं शब्दात् डितप्रत्ययः । 'श्रोषा निपात्याः कत्यादयः—' इति सिद्धस्य कितशब्दस्य बहुवचनान्तस्यापि जश्शसोविशेषमाह—'कति शब्दात्परयोज्ञश्शसोद्ध प्रवक्तश्यः' डितप्रत्ययान्तादिति वा ॥ अनेन जश्शसोद्धेषः कर्तव्यः । 'छिकि न तिन्नित्तम्' इति छिकि कृते सित यस्य छक् क्रियते स एव निमित्तं कारणं यस्य ईदशं यत्कार्यं तन्न भवति । तेन 'ए ओ जिस् इति ए, 'शिस् इति दीर्घन्वं च न भवति । शेषं छगमम् । कितशब्दस्य सम्बोधनामावः ॥ एवं कितसाहचर्यात् यिततितिशब्दाभ्यां परयोर्जश्यसोर्छ क्वकव्यः । 'यति ते नाग शोषांणि तित ते नाग येदनाः' इत्युदाहरणम् । कितशब्दस्य विश्वपि छिङ्गेषु सद्दशस्यागि ॥ ५३ ॥

(प्र•) कतिशब्दादिति । का सङ्ख्या येषामिति शेषा निपात्याः कत्यादय इति उत्यन्तत्वे निपात्तितात्कतिशब्दात् इतेश्चेति सूत्रेण जसुशसोलुगित्यर्थः । सूत्रे च रः स ह्ल्याया इत्यतः सह्ल्याया इत्यतुवृत्तेः सङ्ल्याथांत् इत्यन्तादित्यथांवगमाद्यातेर्धेतिरिति इत्यन्ताद्पि यतिशब्दान्न छुक्। अत एव "यति ते नाग शोषांणि तित ते नाग वेदनाः" । इत्यादौ या सह्ल्या येषां ते यति सा सङ्ख्या येषां ते ततीत्यादावपि सङ्ख्याथंडत्यन्त-त्वाजन्नशसोर्खुक् छुकि न तिष्ट्रामित्तमित्येकाराभावः ॥त्रिषु चायं सक्तप इति । वाच्य-लिङ्गत्वेन त्रिलिङ्गत्वम् । बहुववनान्तत्वेन बहुववनाभावादिकृतविशेषाभावात्सरूपत्वम् । समानक्ष्यत्वमित्यर्थः । अयमित्युपलक्षणं पञ्चन्प्रभृतीनाम् । तथोक्तम् । "व्णान्तसङ् ख्याच्यवडित्युव्मद्मस्सददिक्त्रषु ।" इति ॥ ५३ ॥

ईकारान्तः पुंलिकः सुश्रीशब्द ॥ सुश्रीः ॥ यबोधितोरियुवौ स्वरे ॥ धातोरिकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे(क) ॥ सुश्रियौ सुश्रियः ॥ सुश्रियः सुश्रीभ्यः ॥ सुश्रियः ॥

(च०) इकारान्तानुक्त्वा हैकारान्तानाह—हैकारान्तः पुंलिङ्गः छश्रीशब्दः । श्रिष्ठ् सेरायार् । सप्वीः । किप्तत्वयः । 'प्रच्छादेदीर्घताः इति दीर्घः । किप्तः सर्वाप्तः । स्पृष्ठः । किप्तः सर्वाप्तः । सुष्ठ अयन्त्येनमिति छश्रीः । 'किक्त्ता धातुत्वं न जहित शब्दत्वं च प्रतिः पद्यन्तेः इति स्याद्यः । प्रथमैकत्रचने 'स्ता०ः ॥ द्विचचने स्तुम्म् 'उन्नेः चिर्यादे । पियुवौ स्वरे०ः ॥ हैच कव य्वौ तयोः यद्याः पद्योद्विचचनान्तम् । 'इ यं स्वरेः 'उ वम्ः 'स्वर्रः हीनं०' 'स्त्रोविं' । धातोः षष्ठयेकत्रचनान्तम् । 'किति' 'इस्यः 'स्त्रोविं०' ह्युवौ प्रथमाद्विचचनान्तम् । 'स्वर्रहीनं' 'नामिना रः' । स्वरे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ एः ॥ धानतेशिकारस्य स्वरे परे इय् ककारस्य च उव् । 'इ यं स्वरेः इति स्त्रात्स्वरे इत्यनुत्रतो सत्यां प्रनः स्वर्यहणं स्वरकार्यान्तरव्यात्रस्यभ् । अस्यातेशरस्य 'नुडामः' इति निषेधार्थ विभक्तिवर्जस्वरिचार्थः च ॥ तते।ऽत्र विभक्तिस्वरं एव प्राद्यः । तेन श्रीअर्थः श्रार्थमित्यादाविय् न, किं तु 'इ यं स्वरेः इति यत्वम् । अनेन स्वरादाविय् । 'स्वर्रानं हिनं०' हसादाविश्रेषः । छपि । 'क्विका०' ॥ सम्बे।धने धातुत्वान्न धिलेपः । किं तु 'कं विश्वेषः ॥ ५४ ॥

(प्र०) रुवोरिति । अत्र यद्यपि रुवोरिति हस्वदीर्घमाधारणं तथि हस्वेकारोका-रान्तिकिवन्तधातुप्रयोगाभावादीकारयोरित्युक्तम् । अत एव।न धातोरित्यत्र ते एवानुवर्तः मानं रुवोरिति धातोष्ठचेवर्णोवर्णयोरिति साधारण्येनाभिधास्यति । अमि शसिःच परस्वादि-युवावेव । विभक्तिप्रकरणत्वाद्विभक्तिस्वरे एक । नस्वर्थमित्यादौ । ईकारान्तमध्येऽपि स्व यम्भूशब्दस्य उवप्रसङ्गादुक्तिः ॥ ९४ ॥

⁽क) क्वोरिंग्ति । यावापवादोध्यम् । इश्व उश्व यू तयोर्क्योः । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपात्तिनिहि स-न्दहादेलेक्षणमिति परिभाषया क्वोरिति हस्वयोरिह प्रहणे सावण्योदिर्धियोश्च । नाम्नो धातोरिवर्णोवणयो रियुवी भवतः स्पादी स्वर इस्पर्थः । धातोः किम् । वातप्रम्यो । हृह्वो । स्वादी किम्, श्वर्थम् , भ्वर्थम् ।

तथैव सुधीशब्दः । सुष्टु ध्यायतीति सुधीः । सुधियौ । सुधियः । सुधियम् । इत्यादि ॥ एवम्कारान्तः स्वयम्भृशब्दः । स्वयं भवतीति स्वयम्भृः । स्वयम्भुवौ । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवौ । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवौ । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवौ । स्वयम्भूभ्याम् । स्वयम्भूभः । स्वयम्भूभ्यः । स्वयम्भूभ्यः । स्वयम्भूभ्यः । स्वयम्भूभ्यः । स्वयम्भूभ्यः । स्वयम्भुवः । स्वयम्भूभ्यः । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवः । हेस्वयम्भुवः । हस्यादि ॥

(च०) एवं सुधीशब्दः । अकारान्तः स्वयमभूशब्दोऽप्येवमेव । प्यमुकारान्तोः स्काब्दः स्ट् छेदने इत्यस्मादातोः । सूः । छ्वौ । छुवः इत्यादि ॥

सेनानीशब्दस्याविशेषा हसादौ । स्वरादौ तु विशेषः । दबौ वा ।! घातोरवयवसंयोगः पृत्रीं यस्मादीकाशदृकाशच नाहित तदन्तस्यानेशस्यस्य ईकारस्य ककारस्य च यकारवकारौ अवतः स्वरे परे वर्षाभूपुनर्भृद्यितिरक्तः भृशब्दसुष्ठीशहदौ वर्जयित्वा(क) । वाग्रहणादियं विवक्षा । सेनानीः सेनान्यै। सेनान्यः । सेनान्यम् सेनान्यौ सेनान्यः । सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः । सेनान्यं सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेनानीभयः । सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेनानीनाम्—सेनान्याम् सेनानी कि इति स्थिते ॥५५॥ अत्राम् केनियश्यः ॥ सेनानीवाम्—सेनान्याम् सेनानी कि इति स्थिते ॥५५॥ आम् केनियश्यः ॥ आवन्तादीवन्तान्त्राव्यः चेनानी के हसेनान्यः । एवं शामणीपभृतयः ॥ ५६॥

्ष्०) णीज् प्रापणे । 'आदे: व्णः स्तः' नीः सेनापुर्वः । सेनां नयतीति सेनानी'। क्रिक्टरुयान्तः । सेनानीशब्दस्येकारान्तधातोरपि इसादाविद्योषः । स्वरादौ तु विशेष-स्तमेव सुद्धारा व्याख्याति । 'व्योजीतीरियुवौ स्वरे०' अनेन । 'इ वं स्वरे' 'उ वम्' इस्येतयोबीयो जातः । सेनानीशब्दस्येकारान्तत्वे 'व्योधीतो०' इत्यस्य बाधनार्थे पूर्वे

ननु सूर्व व्योदेयनुवृत्तिरपि व्योधीतोः स्वर इति तद्दितिरिक्तोऽयमर्थः कुतो लभ्यत इस्याह—वाग्रहणा-दिति । निपातामामनेकार्थकत्यादिति भावः ।

⁽क) व्यविति । अत्र व्यविति । अत्र व्यविति चात्रविति चात्रवर्तते । तत्र यययमर्थः स्वाद धातोव्यो व्यवित्र मनतः वित्र ततः पूत्रस्यं विविद्यमेन स्थाद । अथ वचनपामःण्यानदिष स्थादेवसपि विवयवेपरीत्यं स्थाद । तस्मादिदं विविद्यनित्यं वित्र विवयवेपरीत्यं स्थाद । यस्मादीकाराष्ट्रकाराद्वानेरवयवस्योगः पूर्वो नास्ति तदक्तस्या धारवयववयोगपूर्वेषुद्वतस्यावेषः । यस्मादोकारवरो यस्मित्रस्यो तस्य अन्दस्यावयवै याविद्वते तथाः क्रामाद य्यो भवत इत्यर्थः । कि मर्वत्र नत्याह— वर्षाध्यति । वर्षाभूपवर्ष्वर्र्यामितिरक्तमः न्यत्र स्वयंभ्यादे स्थितं स्वर्ण्वदं सुधीक्षव्यं च वर्ष्वर्णयाया परिहर्षेत्यर्थः ।

ंथ्वी वार इति सुत्रं पठ्यते। यूच व्च व्वी प्रथमाद्विवचनान्तम्। वा तृतीयैकव-चनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ यस्मादीकारादूकाराच पूर्वमादौ वर्तमानो धातोरवयवरं-योगः छश्री यवकीवत् द्यक्षरादिसंयोगोऽस्ति तदन्तस्य स एव धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्व-रहितः इकारः उकारो वा अन्ते यस्य स तदन्तस्तस्य पुनरनेकस्वरस्य द्वयादिद्विः त्रिस्वरपूर्वस्य शब्दस्य संवन्धिनः ईकारस्य यकारः । ऊकारस्य च वकारः ॥ नतु °णीज् प्रापणे धातुरेकस्वाः कथमनेकस्वरत्वम् । उच्यते—कारकपूर्वस्यापि किवन्तग्रहणेन बहुणादनेकस्वरत्वम् । अत्र वाशब्दो व्यवस्थावाचको न तु विकल्पार्थस्तेन वर्षामुपुनर्भह-न्म्रकारम् करम् एम्योऽतिरिक्तोऽन्यो यो भूशन्दः स्वयंभु हन्भु कमलभु नामिभु अङ्गभु-खरोभू आत्मभू मनोभू-काराभू-प्रशृतिकस्य संभवे सत्यपि 'य्वो वा, इति न भवति । किं तु ''य्वोधांतोरियुवी स्वरं' इति भवति ॥ तथा छधीशब्दस्यापि संभवे सत्यपि 'य्वी वा' इति न भवति । किं तु 'व्वोधांतोरियुवौ स्वरे' इत्येव भवति । अत एतौ वर्जियत्वा अपर ईकारो-कारयोः पूर्वोक्तलक्षणयोर्यकारवकारौ भवतः । वाग्रहणादियं विवक्षा होया । कुतः निपाता-नामनेकार्थत्वात् । धातोः संयोगपूर्वकत्वे सुन्नियौ यविक्रयौ कटपूर्वौ इत्यादौ न यकारव-कारी । किं तु इयवावेव ॥ एकस्वरे तु नीः नियौ । घीः धियौ । छः छुवौ। मूः भूवौ भुवः । इत्यादी न यकारवकारी ॥ बहुवीहिसमासे अनेकस्वरस्यापि इयुवी भवतः । यथा छघीः स्थियो स्थियः । परमधिय इत्यादि ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वे एव यकारवकारौ न भव-तः । तेन उत्तीः उन्त्यौ उन्त्यः । इत्यादौ स्वामाविकधात्ववयवसंयोगप् कत्वाभावात् यत्वं न भवति ॥ वर्षाभु, पुनभू, हन्भु, कारभु, इत्यत्र भुशब्दस्य वत्वम् । अन्यत्र च छनेव । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचकत्वात इयं विवक्षा लभ्यते ॥ अनेन स्वरादौ स^०त्र य-कारः । 'स्वर०' ॥ आमि विशेषः । सेनान्यादीनामामः षष्टीबहुवचनस्य नुडागमो वक्त-व्यः । अनेन एकत्र नुडागमः । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ अन्यत्र 'च्वौ वा' इति य-कारः 'स्वरहीर्नं०' । सप्तम्येकवचने सूत्रम्—'श्राम् ङेः' आम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः । है: षष्ट्रयेकवचनान्तम् । 'डिति' 'डस्य' 'स्रोविसर्गः' ॥ केचित् 'आम् हेर्नियश्च' इति सुत्रं पर्यन्त तन्मतं साधु । यतो नीशब्दादित्यनुवृत्तिर्न ह्रक्यते । आवन्तात खोलि-द्धे आपप्रत्ययान्ताचीशब्दाचीत्तरस्य हैः सप्तम्येकवचनस्य आम् भवति । अनेन आमि कते 'ठवौ वा' इति यकारः । 'स्वरहीनं॰' 'मोऽतुस्वारः' । धातुत्वाद्धेछीपो न । बेध सकरम् । एवं ग्रामणी अग्रणी प्रधीशब्दप्रमृतयोऽपीकारान्ता धातुशब्दा ज्ञेयाः ॥ ५६ ॥

(प्र०) यदौ वेति । घातोरवयवैर्थः संयोगः स यस्मादीकारद्कारात्पूर्वी नास्ति तो घातोरीकारोकारौ अन्ते वस्य प्रवंविधो योऽनेकस्वरः श्रव्यस्तस्य यावीकारोकारौ तयोर्थकारवकारौ भवत इत्यर्थः । वर्षाभुपुनभु भ्यामितिरिक्तोऽन्यो यो भुवाइदान्तः छ्वी- श्रव्यक्ष्य तं वर्जयित्या केवलभुशब्दस्यानेकस्वरत्वाभावादेवाप्राप्तेस्तद्वन्तप्राप्तौ प्रतिषेधः । प्रवंविधे नियामकापेक्षायामाहः,—वाग्रहणादिति । वाशब्दस्य व्यवस्थितविकलपार्थत्वा दित्वर्थः । विवक्षेत्यनेन प्रयोगानुसारतो यथेष्टं व्यवस्थाविज्ञानात । इन्भुकारामुभ्यामध्य- व्यवस्थास्यम् । तथा गतिकारकेतरपूर्वस्थेव । नेह । ग्रुद्धियौ । परमधियौ । गति स्ज्ञा च गतिश्रेत्यादिना लोकतोऽवान्तव्या । उन्न्यावित्यादावुपत्रगीवात्ववयवयोः संयो-

गान्तत्वाञ्च निषेधः । 'सेनानीनामर्हं स्कन्दः'' इत्याद्यार्षप्रयोगार्थमाह । सेनान्यादीनाः मिति । छन्दस्येव । आदिशब्दात् गोनामित्याद्यपि ॥

श्राम्डेरिति । अत्रापः नियश्चेत्यनुवर्तते ॥ ५५-५६ ॥

एवमुकारान्तो यवॡश्राब्दः । यवॡः यवहवौ यवहवः । यवहवम् यव ह्वौ यवहवः । यवहवा यवॡभ्याम् यवॡभिः । यवहवे यवॡभ्याम् यवः दृभ्यः । यवहवः यवॡभ्याम् यवॡभ्यः । यवहवः यवहवोः यवॡनाम् । यवहवाम्—यवहिव यवहवोः यवॡषु । हेयवद्धः हेयवहवौ हेयवहवः ॥ एवं वर्षाम्पुनर्भूप्रभृतयः ॥

(च॰) ककारान्ताश्च यवल्खल्प्हन्स्करभूकारभूवर्षासृपुनर्भूप्रश्वत्योऽण्येवस् । परं सः सम्येकवचने नीशब्दाभावात् छेराम् न भवति । तेन यविष्व पुनर्भित्र वर्षाभिव हातः स्पम् ॥ वर्षाद्य भवतीति वर्षाभूमण्ड्कः । यवान् छनातीति यवतः । पते किण्प्रत्ययाः । नतः ॥

ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः । वातप्रमीः वातप्रस्यौ वातप्रस्यः । वातप्र-मीम् वातप्रमी वातप्रमीन् । वातप्रस्या वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभिः । वात-प्रस्ये वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रस्यः वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रस्यः वातप्रस्योः वातप्रस्याम् । वातप्रमी वातप्रस्योः बातप्रमीषु । हेवा-तप्रमीः हेवातप्रस्यो हेवातप्रस्यः ॥

> अमि वातप्रमीमाहुः शसि वातप्रमीनिति । ङौ तु वातप्रमी शेषं ग्रामणीसदृशं भवेत् ॥

(व०) ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः । वातप्रमीशब्दस्य प्रथमैकववने 'स्नोर्विं वातप्रमिश्वव्यक्ते । धातुत्वाभावात 'य्वो वाग इति न, कि तु 'इ यं स्वरेग वातप्रमीं वातप्रमयो वातप्रमीन् । वातप्रमया वातप्रमीम्यां वातप्रमीमिः । वातप्रमये वातप्रमयः वातप्रमयः वातप्रमयः वातप्रमयः वातप्रमयः वातप्रमाः । स्थमयेकवचने 'स्वर्णे दीर्घः' वातप्रमी वातप्रमयोः वातप्रमीषु । हे वातप्रमीः । 'अमि वातप्रमीं रूपम् । शसि वातप्रमीनिति । कौ तु वातप्रमी शेषं, ग्रामणीसदृशं विदुः ॥

तथैवोकारान्तो हृह्यब्दः । हृहः हृद्वौ हृद्धः । हृह् न् हृद्वौ हृह्न । हृद्वा हृह्यभ्याम् हृह्भः । इत्यादि ।।

(च॰) एवम् ऊकारान्तो हृहुगञ्दः । हृहुः हृद्धौ 'डवम्' हृद्ध । स्वरे परे सर्वेत्र 'डवम्' । श्रसि हृहुन् । आमि हृद्धाम् । ठौ हृद्धि ॥

ऋकारान्तः पितृशब्दः । पितृ सि इति स्थिते ॥ सेरा ॥ ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति स च डित्(क) । डित्त्वाद्विडोपः । पिता ॥५७॥ अर् पश्चसु ॥

⁽क) सेरिति । अत्र ऋतो रू उरियत ऋत इत्यतुर्वते । तत्र ऋमात्रात् सिर्न सम्भवतीति साम्भ

ऋकारस्यार् भवति पञ्चसु स्यादिषु परेषु(क) । पितरो । पितरः । पितृ सि इति स्थिते ॥५८॥ धेरर् ॥ ऋकारान्तास्परस्य घेरर् भवति स च डित् । डिस्ता- हिलोपः ॥ हेपितः । हेपितरो । हेपितरः ॥ पितरम् । पितरो पितृत् ॥ ऋरम् पित्रा । पितृभ्याम् । पितृभिः । पिते । पितृभ्याम् । पितृभ्यः । ऋतो ङ उः ॥ पितुः । पितृभ्याम् । पितृभ्यः । एतृ । । ऋका- रस्यार् भवति ङो परे । पितिरे । पित्रोः । पितृषु । एवं जामातृश्रात्रादयः॥६०॥

(च०) ऋकारान्तानाह--ऋकारान्तः पितृशब्दः । पा रक्षणे पाति रक्षतीति पिता । वितृशब्दो निपातसिद्धो न तृप्रत्ययान्तः । वितृशब्दात् प्रथमैकवचने सूत्रम्-'स्रेरा' ॥ से: षष्ट्येकवचनान्तम् 'किति' 'कस्य' 'स्रोविंसर्गः' । आ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिः कस् । 'नामिनो रः' ॥ ऋकारान्ता० इति । ऋकारान्तात्परस्य सेः आ इत्यादेशः स्यात् । स च आ डित्संज्ञकः । डिस्वाष्टिलोपः । 'स्वरदीनं०' ॥ ५७ ॥ सृत्रम्—'अर् पञ्च तु' ॥ [अर् प्रथमैकवचनम् सि । 'हसेपः सेः'॥] पञ्जन्त्राब्दस्य सप्तमी बहुवचनम्। 'नान्नो नो०'॥ स्यादिषु पञ्चम् वचनेषु परेषु ऋकारो अर् भवति । स्थानागून्यार्थसेरि ग्रहणम् ॥ सि-विषये तु 'सेरा' इत्याकारप्राप्ती 'अर् पञ्चछ' इत्यर्प्राप्ती च विशेषत्वाजित्यत्वाच सेरा ए-व सवति ॥ केचितु प्रथमं 'अर् पञ्चछ' इत्यरं विधाय ततो यदादेशस्तद्वर् भवतीति 'से-रा' इति सेरा । ततष्टिकोपः । 'स्वरहीनं ।' पिता ॥ पितृश्रव्हात् प्रथमाद्विवचने बहुवचने च सनेन सर्। 'स्वरहीनं०' ॥५८॥ धी कृत्यमाह-सृत्रम्-'धेरर्' ॥ धे षष्ट्येकवचनान्तः म् । 'डितिः 'डस्यः 'क्षोविं०' अर् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' 'नामिनो रः' ॥ ऋ-कारान्ता० इति थेः अर् आदेशो भवति । स च कित् । डिस्वाहिलोपः । 'स्वरहीनं । 'स्रोविं०' शेषं छकरम् ॥ द्वितीयावहुवचने—'अम्झसोरस्य' 'स्रो नः दुंसः' 'श्राति' ॥ तु. नीयायां चतुथ्यां चैकत्वे । 'ऋरम्' 'स्वरही०' ॥ हसादावविशेषः । पञ्जमीवष्टगोरेकवचने । 'ऋतो क उ:' 'डिति टे:' इति टिलोप: । 'स्वरहोनं०' 'स्वोवि०' ॥ षष्ठोसत्रम्योद्धिववने ॥ ५९ ॥ 'ऋरम्' 'स्वरहीनं० । ॥ षष्टीबहुवचने 'नुडामः' 'नासि०' 'व्हनीयो०' ॥ सप्तम्येकत्रचने । सन्नम्-'हो' । सप्तम्येक वचनम् ॥ 'हेरौ हित' टिलोपः । 'स्वरहोनं०' एकपदम् ॥ अनेन अर् 'स्वरहीनं ०' ॥ सप्तभीबहुवचने 'किलात्यः सः०' ॥ एवं जामोत्रश्रात्रादयः शब्दाः साध्याः ॥ जामाता जामातरौ जामातरः ॥ आता आतरौ आतरः ॥ देवा देवरौ देवरः ॥ सब्येष्टा सब्येष्टरी सब्येष्टरः इत्यादि ॥ ६ • ॥

(प्र०) सोरा ६ति । अत्र यद्यपि परत्वात्पञ्चित्त्वर् प्राप्नोति तथापि तह्योपसः स्मवान्निरवकाशत्वाच सा एव । पञ्चस कर्तृणी कुछे इत्यादौ परत्वानुमा बाधान्नार्पसङ्ग ॥६०॥ एवं नृशब्दः ॥ सेरा । ना । नरौ । नरः । नरम् । नरौ । नृन् ।

ध्योत्तरन्तस्य प्रहणमित्याह—ऋकारान्ताविति । तथा ङेरीडिदियतुवर्तत इत्याह—स चेति । (क) छर्पञ्चिति । अत्र ऋत इति पञ्चम्यन्तमप्यतुवर्तमानमादेशापेश्वया पष्टवन्तं स्यादित्याह— ऋकारस्येति । स्याविध्विति । एतमाधिकाराल्ळभ्यते ।

त्रा नृभ्याम् । नृभिः । त्रे । नृभ्याम् । नृभ्यः । ऋतो ङ उः । तुः । नृभ्याम् । नृभ्यः । तुः । त्रोः ।।

नुर्वा नामि दीर्घः ॥ नृशन्दस्य नामि परे पूर्वस्य दीर्घो ना भवति(क) । नृणां नृणाम् । की निर । त्रोः । नृषु । हेनः । हेनरौ । हेनरः ॥ ६१ ॥

(व०) नृह्याब्दोऽपि पितृहाब्द्वत् । ना नरी नरः । नरं नरी तृत् । ना रुभ्याम् नृक्षिः । क्रे नम्यां नृभ्यः । तुः नृभ्यां नृभ्यः । तुः निः । त्रानि विशेषमाह—सृत्रम्—,तु-विश् ॥ इति । तुरिति नृह्यब्द्द्य षष्ठयेक्वचनम् । 'व्हतो छ छः' । या तृतीयकवचनम् । 'क्षव्यां । मध्ये 'नामिनोरः' । नामि सप्तम्येकवचनान्तम् । स्वरहीर्ने । दीर्घः प्रथमे-कवचनान्तम् । 'स्रोविं । तिस्म् ॥ नृह्यबद्द्य नामि परे दीर्घो वा वक्तव्यः । नृणां नृणाम् । नरि नृशः नृषु । हेनः हेनरौ हेनरः । इति सिद्धम् ॥ ६१ ॥

(प्र०) नृजामेको गम्बन्स्वमिल प्रयसामर्जव इव । " इत्यादिप्रगसिद्ध्यर्थ-माह । नुर्वेति । नृज्ञन्दस्य नामि परे वा दीर्घ इत्यर्थः । नुर्वेतिसृत्रमर्थतो च्या-ख्यातमस्तु ॥ ६१ ॥

'पिता माता ननन्दा वा सब्येष्टृ-श्रातृ-यातरः । जामाता दुहिता देवा न तुनन्ता इमे नव ॥' कर्तृशब्दस्य पश्चस्र विशेषः॥

स्तुरार् ॥ सकारतृत्रत्ययसंबन्धिन ऋकारस्याऽऽर् भवति पश्चसु परे-षु(ख) । कर्तार् सि इति स्थिते । यदादेशस्तद्वद्भवति । सेरा । डिस्वाङि छोपः । कर्ता । कर्तारी । कर्तारः । घरर् । हेकर्तः हेकर्तारी हेकर्तारः । कर्तारम् । कर्तारी । कर्तृन् । कर्त्रा । कर्तृभ्याम् । कर्तृभिः । कर्त्रे । कर्तृ । कर्त्रा । कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्यः । कर्त्रः कर्त्रोः कर्तृणाम् । कर्त्तरि कर्त्रोः कर्तृषु । इत्यादि पूर्ववत्पाकिया ॥ एवं नप्तृहोतृ- क्षतृष्वातृगोप्तृप्रशास्तृपोतृउद्गातृप्रभृतयः । .

⁽क) तुर्वेति । नामिति निन्ये प्राप्ते विकल्पार्थं नृज्ञान्दस्य नामि वा दीर्घो वक्तव्य इत्यर्थः। नृणां नृणामिति उभयत्र तुटि पाक्षिको दीर्घः णत्वम् ।

⁽ ज) स्तुरिति । स च तृ च स्तु, इन्द्रकरवम् , आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्तुमभावः छान्दसं पुंस्तं वा । उक्तं च छन्दसि सर्वे विश्वयो विकल्प्यन्त इति । तत्र स्तुरिति षष्ठी ऋतातुवर्त्तमानेन सम्बध्यते । सम्बन्धस्य सकारेण संयोगः, तृपत्ययेन समवायः । तदयमर्थः — सकारसंयुक्तो य ऋकारस्तृपत्ययावयव इति । अस्युमेवार्थं संहृत्याह — सकारस्यादि । सकारेण संयोगसम्बन्धवतः तृपत्ययेन समवायसम्बन्धवतः ऋकारस्तृप्रस्ययेन समवायसम्बन्धवतः ऋकारस्त्रस्यादे ।

स्वसा नप्ता च नेष्टा च त्वष्टा कर्ता तथैव च। होता पोता प्रशास्ता च छष्टी स्वस्नादयः स्मृताः ॥ ६२ ॥

(च०) ह्रञ्जू करणे । इ । 'तृबुणी' तृप्रत्ययः । 'गुणः' 'राद्यपो०' 'स्वरही०' कर्नु । करोतीति कर्ता । कर्रशन्द्रस्य पञ्चछ विशेषस्तमेवाह—सूत्रम्—'स्तुरार्' ॥ सूच तृच स्तृ तस्य स्तः । वच्छोकवचनम् । 'ऋतो छ उः' टिकोपः 'स्रोविं०' । आर् 'हसेपः' 'नामि-नो ॰ विद्वम् । सकारसम्बन्धिन ससहितस्य ऋकारस्य सकारोपलक्षितस्येन्यर्थः । तप्रत्य धान्तसम्बन्धिन इति 'तृबुणौ' इत्यादि क्रत्प्रत्ययोत्पन्नतृप्रत्ययस्य च ऋकारस्य स्यादिख प-ञ्चछ परेषु आर् भवति । सकारसम्बन्धी ऋकारः स्वस्त्राब्द एव । तेन प्रियतिस्त्राब्दादाः वार न स्यात् । प्रियतिसा, प्रियतिस्त्रौ । प्रियतिस्तः इत्यादि । अनेन द्वितीयाद्विवचनान्तं यावत् आर्। तत्र प्रथमैकवचने कर्तार् स् इति स्थिते। ऋकारासम्भवे कथं सेराकारस्त-न्नाइ-यदादेशस्तद्वद्भवति यो यस्यादेशः स तद्वदेव भवतीत्यर्थः । ऋकारस्यार् आदेशः सः ऋकारवज्ज्ञेयः । ततः । 'सेरा' टिलोपः । सर्वत्र 'स्वरहीर्न' ॥ सम्बोधने । 'स्त-रार्' ततः। 'धेरर्' टिलोपः 'स्वरहीनं॰' 'स्नोविं॰' हे कर्तः। शेषं छकरम् ॥ शसि-'अम् बासोरस्य 'सो नः पुंसः' 'बासि' ॥ तृतीयादौ पितृशब्दवत । यथा तृतीयैकवचने । 'ऋ-रम्' कत्री कर्नुभ्यां कर्नुभिः । चतुर्ध्येकवचने 'ऋरम्' 'स्वरह्योनं ०' कर्ने कर्नुभ्यां कर्नुभ्यः । पञ्चमीषष्ट्योरेकवचने । 'ऋतो ङ डः' स च डित डित्त्वाद्दिलोपः । 'स्वरहीनं०' कर्तुः ॥ कर्जोः । 'ऋरम्' 'स्वरहीर्नं ०' ॥ 'नुडामः ''नामि ०' कर्तृ'णाम् ॥ सप्तम्येकवचने । 'ङौं' 'स्वरहोनं०' कर्तरि । कत्रोः 'ऋरम्' । कर्नुषु 'किलात्पः ं' । एवं नप्तृत्वष्टश्चसूहोतुपोतृ-प्रशास्त्रप्रमृतयोऽपि । तथा अन्येऽपि तृप्रत्ययान्ता अवसेयाः । तृप्रत्ययस्यार्थवतो प्रहणेन नव्त्रादीनामन्युत्पन्नानां संज्ञाबाब्दानां ग्रहणं न भवत्यतस्तेषां पृथगुपादानम् । अर्थवतो ग्रहणे नानर्थकस्येति ज्ञापकात ॥ व्युत्पत्तिपक्षे तु त्रव्रहणेनैव सिद्धे नप्त्रादिवहणं नियमा-र्थम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति ॥ ६२ ॥

(प्र०) स्तुरिति । स्च तृश्च स्तृ तस्यः स्तुः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाञ्चम भावः छिङ्गवचनद्यययौ वा । ऋतो ७ छित्यत ऋत इत्यनुवृत्तेस्तस्य च तपरत्वात्ताव-नमात्रप्रहणे तिस्तः । चतस्तः । प्रियतिस्त्रौ प्रियचतस्त्रावित्यादौ । ऋकारस्य ऋकारातिदेशा-स्नार् । ततश्च सकारसम्बन्धिस्वस्तृशब्दस्य ऋकारः ॥ ६२ ॥

उकारान्तस्थापि कोष्ट्रशब्दस्य पश्चस्वधिषु नृप्रत्ययाः न्तता वा वक्तव्या ॥ कोष्ट्र सि इति स्थिते स्तुरार् । सेरा । कोष्टा कोष्टारी कोष्टारः । कोष्टारम् कोष्टारौ । शसि तृप्रत्ययबद्भावाभावात् कोष्टून् । अमि शसि तृप्रत्ययबद्भावो वेति केचित् । कोष्टुम् कोष्टून् ॥ नृतीयादौ स्वरादौ नृप्रत्ययान्तता वा वक्तव्या(क) ॥

⁽क) तृतीयादााविति । कोष्टुशब्दो वा तृपत्ययान्तः प्रयोज्यष्टादौ स्वरे । तृपत्ययान्तकोष्टुशब्दस्य कर्जृवद्पम् , वकारान्तकोष्टुशब्दस्य भातुवद । अमि तु तृवद्भावे नुडागमे च पाते सत्याह—कृतोति ।

कोष्ट्रा-कोष्ट्रना । कोष्टुभ्याम् । कोष्टुभिः । कोष्ट्रे कोष्ट्रवे । कोष्टुभ्यम् । कोष्टुभ्यः । कोष्टुः कोष्टोः । कोष्टुभ्याम् । कोष्टुभ्यः । कोष्टुः कोष्टोः । काष्ट्राः कोष्ट्रोः । कताकृतपसन्नी यो निधिः स निस्यः । निस्यानिस्ययो- र्वष्ये निस्यविधिक्वान् । इति प्रथमं नुडागमे कृते स्वरादिस्वामावात् तप्रस्ययवद्भावो न भवति । कोष्ट्रनाम् । कोष्टिर कोष्टो । कोष्ट्रोः कोष्ट्रोः । कोष्ट्राः । कोष्ट्राः । अधिष्विति निशेषणाद्धेकोष्टो हेकोष्टारौ हेकोष्टारः ॥

(च॰) कुश् आहाने । तुम्प्रत्ययः । 'गुणः' 'छश्चषराजादेः षः' 'ब्हुभिः ब्हुः' कोष्टु इति जातम् । डकारान्तस्येत्यादि । यद्यपि कोष्टुशब्द डकारान्तस्तथापि तस्य अधिषु धिवर्जितेषु तृप्रत्ययान्तस्येव रूपम् । तृप्रत्ययान्तत्वं वक्त्व्यम् । तृप्रत्ययान्तव-दारादिकमित्यर्थः । ततः पञ्चढ कर्तृवतः । सौ 'स्तुरार्' 'सेरा' । धौ तु मानुवतः । द्वित्व-बहुत्वयोः कर्तृवत् । 'स्तुरार्' 'स्वरहीनं०' । शसि विषये तृप्रत्ययो विद्यते यस्य स तुप्रत्ययवान् । यहातृप्रत्ययेन तुल्यं तृप्रत्ययवत् । तस्मातं तस्य भावस्तृप्रत्ययव अत्वरुवस्याभावस्तृप्रस्ययवज्ञावाभावस्तस्मातः कोष्ट्रनिति भानुवत्साध्यः । तृतीयादौ इसादौ त्विविशेषः । स्वरादौ वा तृप्रत्ययान्तता । उकारस्य वा ऋकार इत्यर्थः । ऋत्वे कर्तृवत । उत्वे भानुवत । आमि तु विशेषः । क्रोष्टु आम् इत्यन्न-'नुडामः' इति नुडा-गमप्राप्ती, 'तृतीयादी स्वरादी॰' इति तृप्रत्ययान्तवद्भावस्य च प्राप्ती नुडाम एव स्यादिः त्याह—आमि बुडागमे क्रते हसादित्वाचुप्रत्ययभावस्तृप्रत्ययान्तत्वं नास्ति न भवति । अन्नाह परः-- नतु पूर्व तृप्रत्ययभावं विधाय पश्चान्तुर्द्यामाः क्रियतां तन्नोच्यते-क्रुताक्रतः प्रसङ्गीः कृते अकृतेऽपि प्रसङ्गः प्रयोगप्रासिरस्यास्तीति कृताकृतप्रसङ्गी प्रवंभूतो यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्नित्यो विधिर्ध्छवानिति । एवमभिप्रायः-तृप्रत्ययभावे कृते-Sपि अञ्चतेऽपि चुडागमो नित्यः तदागमे च इसादित्वं सिद्धमेव । सतः स्वरान्तत्वामा वाद्वा तृप्रत्ययान्तत्वं न किंतु क्रोब्टूनामित्येकमेव रूपम् । 'नुडामः' 'नामि०' ॥ सप्तम्ये कवचने 'तृतीथादौ वा॰' इत्येकत्र तृपत्यये कृते 'औ' इत्यर् । 'स्वरहीनं॰' क्रोष्टरि । द्वि-तीये उकारान्तत्वात 'हेरौ डित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' कोष्टी । शेषं छकरम् । संबोधने अधिदिवति विशेषणात् 'समानादेखींपो०' 'धौ' हे कोष्टो हे कोष्टारी हे कोष्टार: ॥

(प्र०) उकारान्तस्यापीतिपञ्चस्वित्यस्य सेरण्युपलक्षणत्वात्प्रियकोष्टृणामित्यादि । ज्ञासि तृप्रत्ययवद्भावाभावादतिप्रत्ययवद्भवस्याभावस्तस्मात् पञ्च तृप्रत्ययवद्भावो विधीयते । तृतीयादौ स्वरादौ च वेत्यविष्ठष्टे ज्ञासि तदभाव इत्यर्थः ॥

नतु क्रोष्ट्नामित्यत्र कर्थ पक्षे तृप्रत्ययान्तत्वाभाव इत्यत साह । इता-

कृतं चाकृतं च कृताकृते कृताकृतयोः प्रसङ्गोऽस्यास्तीति कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स |निस्यो विधिभेविति । तृबद्धावे कृतेऽकृते च तुड्विधिर्नित्यः, तृबद्धावस्तु अनित्यः । निस्यश्च अनित्यश्च नित्यानित्यो तयोनित्यानि-त्ययोविध्योपिध्ये निस्यो विधिर्वेलवान् बलिष्ठः । दीक्षितास्तु,—आमि प्रस्वात् तृज्बद्धावे पाते तुमचिरतृ-जबद्धावेभ्यो तुट् पूर्वविप्रतिवेष्ठेनेति तुद्धेव । तेन वारीणां तिसूणां क्रोष्ट्नामिति ।

कृतप्रसङ्गीति । यः क्ष्टेडिप प्रसञ्यते सङ्गतेडिप प्रसञ्यते स विधिनित्य इत्यर्थः । निः त्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्वज्यानिति स एव ''यदागमास्तद्वृणीभृतास्तद्गहणेन गृह्य-न्ते ?' इति हसादित्यम् ॥

ऋकारान्ता ळकारान्ता एकारान्ताधाविष्ठाः । कीमारास्तृपत्ययान्तस्य कृशेर्धातोः प्रथम्भाद्धः । जमिसद्धा इति वृद्धन्ययहारे न त्विभिषानादौ । तेन 'वृद्धिणुरिवमारुते' इत्येकाक्षरमान्नायाम्, तथा अनेकार्धमद्धर्यम् ऋद्धै-त्यमति स्याहर्देन्यामस्तु छतान्तरे । वाय्वादिरये महीम्न च विष्णवे ऐ मक्तितितौ ॥ अत्र ऋकारस्य स्वरादौ ऋर्स् । ऋः रौ रः । ऋं रौ ऋन् । रा ऋस्याम् ऋभिः । हेऋः हेरौ हेरः । इत्यादि ॥ ळवर्णस्य सावण्योत्पिन्तृशब्दवत्प्रित्या । आ अली अलः । अलम् अली छून् । छा ळभ्याम् छिमः । छे ळभ्यां ळन्यः । उः लूभ्यां लूभ्यः । डः लोः ऋणाम् । छि लोः छष्ठ । हे अल् हेअली हे सलः ॥ इति ळशब्दक्ष्पाणि ॥ एकारान्तस्य तु उद्योशोषे एः रिविधिति विम्रहे छते विभाक्तिलोपे छते उचदेः इति समस्तं नाम । उद्यदेः उद्यदयौ उद्यदयः । हेउद्यदेः हेउद्यदयौ हेउद्य-द्यः । समानत्वाभावात्र धि लोपः । उद्यदयम् उद्यदयौ उद्यदयः । उद्यदे स्वाम् उद्यदेभ्याम् उद्यदेभ्याम् उद्यदेभिः । उद्यदये उद्यदेभ्याम् उद्यदेभ्यः । उद्यदे इस्य इत्यकारलोपः । उद्यदयोः उद्यदया । उद्यदे इस्य इत्यकारलोपः । उद्यदयोः उद्यदया । उद्यदे इस्य इत्यकारलोपः । उद्यदयोः उद्यदयाम् । उद्यदि । उद्यदेष्ठ (क) ॥

(च॰) ऋकारान्तानुस्ता अन्याताह—ऋकारान्ता छवणांन्ता एकारान्ताश्चाप्रसिः द्वा अप्रतीताः । क्रवित् प्रयोगे दृश्यते—'बेरक्' इत्यादी ॥

(प्र०) ऋकारान्ता इत्यादि । यद्यपि 'कहंनाविति केऽण्याहुर्देवयोनिप्रस्थ रहः । प्रविष्णुः '' इत्यादी ऋकारादयो दृश्यन्ते तथापि तदन्ता अप्रसिद्धा एव । प्रतेऽपि प्रचुर-प्रयोगाभावाज्ञोक्ताः ॥

एकारान्तः पुंकिङ्गःसुरैशब्दः ॥

रै स्मि ॥ रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादो विभक्तो पर-तः(ख) सुराः । स्वरादो सर्वत्रायादेशः । सुरायो सुरायः । सुरायम सुरायो सुरायः । सुराया सुराभ्याम् सुराभिः । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः

⁽क) "कामारा" इत्यारभ्य "उद्यद्षु" इत्येत्त्यर्थन्तं पाठः कुत्राचित् पुस्तके न दृश्यते।

⁽ ख) रेस्भीत्यत्र ऐस्भीति न स्त्रितम् , 'ऐकारः स्यान्महेदवरः' इत्येकाखरकोषादिस्थैकारान्तेऽति प्रसङ्खतः ।

हुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुरायोः सुरायाम् । सुरायि मुरायोः सुरास् । हेसुराः हेमुरायो हे सुरायः ॥ एवं रैशन्दः ॥ ६३ ॥

- (च०) ऐकारान्तः छरैबान्दः । सूत्रम्—'रैन्सि' रें षष्टयेकवचनान्तस् । स्च भ्च स्म् तस्मिन् सत्तम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं०' ॥ रैबान्दस्य विभक्तिसंगिन्धिनं सकारे भकारे च परे अकारो भवति । पद्यीनिर्दिष्टस्येत्यन्तस्य ॥ प्रथमैकवचने 'स्नोविसर्गः' शोभनो राः छराः । छष्ट् रा द्रव्यं यस्येति च छराः । स्वरादौ तु 'ऐ आय्" 'स्वरहीनं०' ॥ समानामान्वात 'अम्बासोरस्य' 'सो नः पुंतः' नुढागकश्च न भवति ॥ ६३ ॥
- (प्र०) रे इति । स् च भ् च स्भ् तिस्मन् लिम है इति वाङ्केतिकवष्ठयन्तत्वा-त्षष्ठीनिर्दिष्ठस्येत्यन्तस्य । अथ वा । राय ए है इति षष्ठीतत्पुरुषे आयादेशे यक्तोपे च सः निधरार्थः । हैशन्दस्येकार आ मवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

ओकारान्तः पुंलिक्षो गोशब्दः । गो सि इति स्थिते ॥ आरौ ॥ ओकारस्यौकारादशो भवति पञ्चसु परेषु(क) । गौः । 'औ आव्' गावौ गावः ॥ ६४ ॥

अगम् द्वासि ।। जोकारस्यास्वं भवति अमि श्वासि च परे (ख)गाम् 'औं आव्' गावो गाः । गवा गोभ्याम् गोभिः । गवे गोभ्याम् गोभ्यः । 'ङस्य' इत्यकारहोपः । गोः गोभ्याम् गोभ्यः । गोः गवोः गवाम् ॥ गवि गवोः गोषु । हेगौः हेगावै। हेगावः ॥ ६५॥

(च०) ओकारान्तः पुँलिङ्गो गोशन्दः । दशार्थवाचकः । यतः—'दिग्दृष्टिदोधितिस्वर्गवञ्जवाग्वाणवारिषु । भूमौ पशौ च गोशन्दो विद्वृद्धिदंशधा मतः' । दशस्वप्यर्थेषु
गोशन्दः पुँखीलिङ्गे ज्ञेयः इति हेमाचार्या आहुः ॥ गौडस्तु-'स्वर्गे रहमौ ज वज्रे च बलीवर्दे च गौः पुमान् । खि सौरभेयोदिग्वाणहग्वाग्भुष्वत्ष्ठ भूमिन च' ॥ इति विशेषमाह ।
गम्द्र गतौ । गम् । गच्छतीति गौः । गमेडीप्रत्ययः । विस्वाद्दिलोपः । 'स्वरहीनं' गो
हति जातम् । गोशन्दस्य पञ्चष्ठ विशेषः । सूत्रम्—'औरौं' ॥ ओः षष्ट्येकवचनान्तम् ।
'कस्य' इत्यकारलोपः 'स्नोविसर्गः' । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् ।
'नामिनो रः ओकारान्तरान्दसंबन्धिन औकारस्य ओकारादेशो भवति पञ्चष्ठ परेषु । अम्
विषये तु—'आन्त्रासि' आ प्रथमैकवचनान्तं स्रोकेतिकम् । अम् च शस् च अम्शस्
विषये तु—'आन्त्रासि' आ प्रथमैकवचनान्तं स्रोकेतिकम् । अम् च शस् च अम्शस्

⁽कं) खोराविति । ओकारान्तादिहितेषु पश्चषु स्यादिषु इति बोध्यम् । तेन इभानो हेमानवः इत्यादे। नातिप्रसङ्गः । उक्तरान्ताद्विहिते। सिजसावत्र नत्वोकारान्तात् । नन्त्वोरित्युक्ते उवर्णस्य कुतो न प्रइणमिति चेत्र, द्विगः उत अरित्यादिनिहेशेन ओकारस्येव प्रहणात् ।—इति लोकेशकरः ।

⁽ ख) "आद्शिक्ति" इत्यत्र 'वस्रोवेट' रिस्यादिनिर्देशात् नोवर्णशक्का, स्यादाधिकारात् अश्विनवासित्य-त्रातित्रसङ्गोऽपि न । ओतः किम्, ग्लावम् ।

परे बाकारो भवति । 'सवर्णे • ' भोऽनुस्वारः' ॥ दित्वे ' भौ आद्' ॥ बहुत्वे आकारे कृते 'सवर्ण • ' स्तो • । यदारेबास्तद्व स्वतीति ओकारस्यास मानत्वा स्था नः हुंसः' इति सस्य नः । दादौ स्वरादो ' भो अव्' ॥ हसादाविष्ठेषः । पञ्चमीषष्टयेकवचने ' इस्यः इति सूत्रेण अकारलोपः । ' स्तोवि • ॥ केचिन्तु आमि ' क्रमन्ते ' गोराम्' इति सूत्रान्तरेण नुडा-गममण्याहुः छन्दि । गोनां गवाम् ॥ चेषं छगमण् ॥ पवं छोशब्दः छोलिङ्गे । खिलिङ्गे ह गौणत्वे छोशब्दः । छष्टु बोभना छोः स्वर्गो यस्य स छद्योः इन्द्रः । ' ओरेग छ्छोः छ्छावौ स्छावः इत्यादि ॥ ६५ ॥

(प्र०) आऽम्शस्ति इति । आ अम् शस्ति समानपद्ग्य इताकारवर्ज्जपरत्वव्याः स्यानादा इत्यत्र नत्वाप्रसङ्गः ॥ ६९ ॥

इति सारस्वतप्रसादे स्वरान्ताः वृंश्चिङ्गाः । ७ ।

अौकारान्तः पुंलिको ग्लोशन्दः(क) । तस्य इसादावविशेषः । स्वरादी भावादेशः । ग्लोः ग्लावो ग्लावः । हेग्लोः हेग्लावो हेग्लावः । ग्लावम् । ग्लावो ग्लावः । ग्लावा ग्लोभ्याम् ग्लोभ्याम् ग्लोभ्याम् ग्लोभ्याम् ग्लोभ्यः । ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावोः ग्लावः ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावोः ग्लावः ग्लोभ्याम् । ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावोः ग्लावः ग्लोभ्याम् । ग्लावः ग्लावोः ।। ७ ।।

(व॰) औकारान्तः पुंकिङ्गो ग्लोशब्दश्चन्द्रार्थः । ग्ले हर्षक्षये । ग्लायित कृष्ण-पक्षे इति ग्लोः । कौणादिको डौप्रत्ययः । 'डिति टेः' 'स्वरहीन०' ग्लोः इति जातम् । तस्य हसादाविकोषः । स्वरादौ तु सर्वत्र । 'भौ आव् ग्लोः ग्लावो ग्लावः ।

इति स्वरान्तपुंलिङ्गसाधनम् ॥ ७ ॥

* स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः = | *

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः कथ्यन्ते ॥ तत्र आवन्तस्त्रीलिङ्गो गङ्गाशब्दः । गङ्गा सि इति स्थिते ॥

आपः ॥ आवन्तात्परस्य सेर्लीपो भवति(ख) । गङ्गा ॥१॥ औरी॥ आवन्तात्पर औरीकारमापद्यते ॥ 'आ इ ए' । गङ्गे गङ्गाः॥२॥

⁽ क) ग्लो:—चन्द्रः, 'ग्लोर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरवचनात् । इति कवितार्क्किकोत्कलनविक्षेत्रेरज्ञाक्षिकृतायां मनोरमायां समावः स्वरान्तंर्धीलङ्कः।

⁽ ख) श्राप इति । भा अविति प्रवलेषादाकारकपस्यैवापो प्रहणादातिगङ्गः इत्यादी नातिप्रसङ्गः । खट्वामातेकान्तोऽतिखट्वः, इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय "आदन्तादिति वाच्यम् , तथा च—एकदेशाविकृतस्यान्वन्यविति तस्यावन्तत्वेऽपि आदन्तत्वामात्र सिलोपः।

(च०) अथ स्वरान्तछीलिङ्गसाधनमुच्यते । अकारान्तः शब्दः खीलिङ्गे नास्ति । तत्रावन्तो गङ्गाशब्दः । प्रथमैकवचने छत्रम्—'प्रापः' ॥ आप्शब्दस्य पद्धम्येकवचनम् । 'स्वरहीनंठ' 'खोविसर्गः' । 'कावतः ख्रियाम्ठ' हति सुत्रेण यआप्प्रत्ययः कृतः तदन्ता- च्छ्रद्दात्परस्य सेलीपो भवति । अनेन सेलीपः ॥ द्वित्वे सुत्रम्—'औरी' ॥ औः प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ई प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् ॥ आवन्तादिति वृत्तिः कण्य्या । न वरम् । औकार ईत्वमापचते प्राप्नोति । अनेन औस्थाने ई 'अ इ ए' ॥ बहुत्वे 'सवर्णेठ' 'खोविठ' ॥ १-२ ॥

(प्र०) श्राप इति । सारूपः साप् आप् तस्मात् । तदन्तादित्यर्थः । ततश्च खट्वामतिकान्तोऽतिखट्वः अतिखट्वेनेत्यादावेकदेशविक्वतस्यानन्यत्वादावन्तत्वेऽपि त-स्कार्याभावः ॥ १–२ ॥

धिरि: ॥ आवन्तातपरो घिरिर्भवति । हेगक्ने हेगक्ने हेगक्नाः ॥ ३ ॥

(च०) घो तु सूत्रम्—'धिरिः'॥ विः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोविं॰' ॥ द्वः प्रथम् मैकवचनान्तम् । 'सोविं०' 'नामिनो रः'॥ केचित्तुं—'धिरो' इति दीर्धमीकारं पठन्ति । ततः 'औं इत्यस्मिन् सूत्रे दीर्धेईकारानुवृत्तिं गृह्णन्ति 'ततो जरसी' इति रूपं साधयन्ति ॥ 'आवन्ता॰'॥ अनेन धिस्थाने इः । 'अ इ ए'॥ ३ ॥

अम्बादीनां भी हस्यः ॥ अन्वादीनां भी परे दस्वो भवति ॥ हेअम्ब । हेअम्ब । हेअम्बाः ॥ यथाम्बा शब्दो द्विस्वरो मात्रर्थः । एवं ये दिर् स्वरा मात्रर्थास्तेषां भी परे दस्वता स्यात् । हेअकः । हेअकः । हेअकः । हेअछ । हेअछे । हेअछाः ॥ ४ ॥

(च०) अस्वादीनां घिविषये विशेषमाह 'श्रम्बाठ' ॥ सम्बादीनां घौ हस्वो भवति । ततः 'समानाव्हें वे सम्ब हे सम्बे हे सम्बाः । एवं हे सक हे सह हे सत्त । एते त्रयः एकार्थाः गृहमध्यस्थवृद्धक्रीवाचकाः । सम्बादीनां द्विस्वराणामेव घौ हस्वता । तेन हे सम्बादे हे सम्बिके हत्यादौ न हस्वः ॥ ४ ॥

(प्र०) धम्बादीनामित्यत्रादिसन्देन मात्रार्थकत्वादकाछादि च संग्रहः । अम्बिका-दीनां तु सम्बादिभ्यो भिन्नत्वात्तदप्रसङ्ग ॥ ४ ॥

गङ्गाम् । गङ्गे । गङ्गाः ॥

टौसोरे ॥ आवन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति॥ 'ए अय्' गक्तया । गक्नाभ्याम् । गक्नाभिः ॥ ५ ॥

ङितां यद् ।। आवन्तारपेरषां डेङसिङस्डि इत्येतेषां जितां वचनानां यडागमा भवति । टकारः स्थाननियमार्थः ।। गङ्गाये । गङ्गाम्याम् । गङ्गाम्यः । गङ्गायाः । एवं अद्धामेषाविद्याः

विद्यालामालाहेलादे।लापभृतयः ॥ ६ ॥

(व०) हितीयैकवचने 'अस्यालोरस्य' 'मोतुस्वारः' ॥ हित्ये प्रथमावत् ॥ यालि 'अस्यालोरस्य' 'सोवि०' । पुंलिङ्काभावात 'लो नः पुंतः' हित न भवति ॥ तृतीयैकवचने सूत्रम्—'टौसोरे' ॥ टा च ओम् च टौसो तथोः टौलोः सतमीहिवचनान्तस् । 'स्वर्रहीनं०' 'सोवि०' । ए प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्कोतिकस् । 'नामिनो रः' सिखमिदम् । साष्ट्रातिहिहस्येत्यन्तस्य टा हित तृतीयैकवचने कोस् हित पष्टीसप्तमीहिवचने परे ए भवति । पष्टीतिहिहस्येत्यन्तस्य । अनेन ए 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ॥ हसादौ स्विवयेषः ॥ चतुव्ये-कवचने स्त्रम्—'हितां यट्' ह हत् येषां ते कितस्तेषां कितां पष्टीवहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ यट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । 'आवन्ता०' । आप्रस्वयान्ताच्छव्दात्परेषामधे वर्तमानानां कितां देकतिकस्कि हत्येतेषां वचनानां यडाः मामे भवति । टिक्वादादौ । अनेन यडागमः सस्वर एव । टिक्वाचडादौ । 'ए ऐ ऐ' ॥ पष्टिवेकवचने यडागमे कृते 'सवर्णै०' 'कोवि०' ॥ षष्टीहिवचने 'टौसोरे' 'ए अव्' 'स्वरहीनं०' ॥ वहुत्वे नुडागमः । 'स्वरहीनं०' 'मोतुस्वारः' ॥ सतस्यक्ववचने । 'आग्रुलैः' ततो यदादेशस्तदद्ववतिति न्यायात् । यडागमः । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' शेर्ष एकरम् । पृत्वे अद्धाद्वा हेथाः ॥ ५-६ ॥

(प्र०) जित्तमिति । ज् इत येषां ते जितस्तेषामित्यिकप्रेत्याह । देजसिजस्जी-त्यादि । देशनियमार्थः । देशस्य स्थानस्य नियमार्थं इत्यर्थः ॥ ५-६ ॥

सर्वादीनां तु ङित्सु विशेषः ॥

आषतः स्त्रियास् ॥ अकारान्तात्राम्नः स्त्रियां दर्तमानादाप् प्रत्य-यो भवति । पकारः सिलोपार्थः । 'सवर्णे दीर्घः सह' । सवी सर्वे सर्वाः । सर्वो सर्वे सर्वाः । सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वीभिः । सर्वो के इति स्थिते ॥७॥

यदोच्च ।। आवन्तात्सवीदः परस्य यदः सुडागमो भवति, पूर्वस्य चापोऽकारा भवति ।। सर्वस्य सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः । सर्वस्याः सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः ।। सर्वस्याः सर्वयोः सर्वासाम् । 'आम्झेनियश्च' सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु । हेसर्वे हेसर्वे हसर्वोः ॥ एवं विश्वादीनां सर्वाश्चव्दवद्र्षं ज्ञेयम् ॥८॥

(च०) आवन्तः सर्वाशन्दः । तस्य नृतीयां यावत् गङ्गाशन्दवत् । सर्वां सर्वे सर्वाः । सर्वे सर्वेः । सर्वे । स्वयं सर्वे सर्वे सर्वे सर्वे सर्वे सर्वे सर्वे सर्वे । सर्वे सर्व

'स्वरहीरं०' 'सवर्णदी०' 'मोऽनुस्वारः' । षष्ठीससम्याद्विवचने 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीरं०' 'सोर्विसर्गः' । षष्ठीबहुवचने 'छढामः' 'स्वरहीरं०' 'मोऽनुस्वारः' । सम्बोधने द्वः गङ्गावत । एवमावन्ताः सर्वाद्योऽन्येऽपि विश्वा, छमा, अन्या, अन्यतरा, इतरा, कतरा, कतमा, समा, सिमा, नेमा, एका, प्वां, परा, दक्षिणा, उत्तरा, अपरा, अधरा, स्वा, अन्तरा ॥ उभयशब्दस्य तु, ईप्प्रत्ययः अभयी उभय्यौ उभय्यः ॥ नदोवत ॥ द्वितीयातः तीयाशब्दयो वित्र व सर्वादित्वम् । द्वितीयस्य द्वितीयाय –द्वितीयस्याः –द्वितीयायाः द्वितीयस्यां –द्वितीयायाम् ॥ वित्रीयस्यां । तृतीयस्यां नतीयायाम् ॥ द्वित्रायस्य । तृतीयायाम् । तृतीयायाम् । तृतीयस्य । द्वितीयायाम् । तृतीयस्य । द्वितीयायाः द्वित्रायाम् । द्वित्रायायाम् । तृतीयायाम् । तृत्वायाम् । ।

भाकारान्तो जराशब्दः ॥ जरा। जरायाः स्वरादौ जरस् वा वक्तिः व्यः ॥ जरसौ-जरे। जरसः-जराः । जरसं-जराम् जरसौ-जरे जरसः-जराः । जरसा-जरया जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः-जरायाः जरसोः-जरयोः जरसोः-जराः । जरसः-जरायाः जरसोः-जरयोः जरसोः-जराः । जरसः-जरायाः जरसोः-जरयोः जरसोः-जराः णाम् । जरसि-जरायाम् जरसोः-जरयोः जरामः। हेजरे-हेजरसौ-हेजरे हेजरः सः-हेजराः ॥ अयम् तदन्तविधिरत्रेप्यते । एकदेशविक्रतमन्यवद्भवतीतिः न्यायात् । केचिद्वादाविनं अत आचनेतिच्छान्ते । जरसः खरादौ निर्जरस्यापि भवति । निर्जरः निर्जरसौ-निर्जरौ निर्जरसः-निर्जराः । निर्जरसम्-निर्जरम् । निर्जरसौ-निर्जरौ निर्जरसः-निर्जराः । निर्जरसम्-निर्जरम् । निर्जरसौ-निर्जरौ निर्जरसः-निर्जराः । निर्जरसम्-निर्जरम् । निर्जरसौ-निर्जरे । निर्जरसम्-निर्जर । निर्जरसम्-निर्जरे । निर्जरसम्-निर्जर । निर्जर । ।

(च०) आवन्तस्यापि जराशब्दस्य विशेषः । 'जरायाः०' जराशब्दस्य स्वरादौ जरस वा वक्तव्यः । 'गुरुः शिष्म सर्वस्य वक्तव्यः' साधनं स्वरादावेकस्मिन् पक्षे गङ्गावत् । द्वितीयपक्षे जरम् आदेशे कृते 'स्वरहीनं०' । शेषं स्करम् । जरा जरसौ जरे जरसः जराः इत्यादि ॥ सोमपाक्षीरपादयस्त्वाष्प्रत्ययान्ता न, किंतु आकारान्ताः किवन्तास्तेषां साध-नारूपाणि च पुंळिङ्गवत् ॥

(प्र०) जराया इत्यन्न तदन्तविधेरिष्टत्वादेकदेशविकारेऽपि निर्जराजस्त्राब्दयोः पुन्न-र्धुंसक्योरपि जरस्वक्तव्यत्वाद्वाशब्दाद्वा । हे जरे इत्यन्न जरस्मावः ॥

इकाराग्तः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीययोः हरिशब्दव-

स्पिकिया । बुद्धिः । 'भौ यू' बुद्धी । बुद्धयः । हे बुद्धे हे बुद्धी हे बुद्धयः । बुद्धिम् । बुद्धी । बुद्धीः । स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वनात्वामावो विशेषः । बुद्धा बुद्धिभ्याम् बुद्धिभिः ।।

इदुद्भ्धाम् ॥ स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां वितां बचनानां वा अडागमो भवति ॥ इ यं स्वरे । 'ए ऐ ऐ' बुद्धौ । 'ङिति' 'ए अय्। बुद्धये बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्धाः । 'ङस्य' बुद्धेः । बुद्धि-भ्याम् । बुद्धिभ्यः । बुद्धाः — बुद्धेः । बुद्धीः । बुद्धीनाम् ॥ ९ ॥

स्त्रियां यो: ।। इश्च दश्च थुः तस्मात् । इवर्णान्तादुवर्णान्ताच । श्वियां वर्तमानात्परस्य देशमादेशो भवति ।। बुद्धाम् । अडागमामावे सामोऽप्यभावः । 'देशै दित्' बुद्धौ बुद्धोः बुद्धिषु ॥ एवं मतिम्तिष्ट । तिकान्तिगतिक्विपमृतयः ।। १०॥

(च०) इकारान्तो बुद्धिश्चन्दस्तस्य द्वितीयाद्विवचर्न यावत् हरिशन्दवत्प्रक्रिया । 'औ यू' 'ए ओ जिस इत्यादि ॥ शसि—'अम्शसोरस्य' 'शसि' इति दीर्घः । 'स्रो०' ॥ खीलिङ्गत्वान्नत्वस्य नात्वस्य चाभावः । 'सो नः पुंसः' इति सुत्रेण नकारो न । तृतीयैक-वचने अखियामिति वचनात् 'टा नाऽश्चियाम्' इत्यस्य न प्रवृत्तिः किं तु 'इ यै स्वरे' 'स्वरहीनं॰' कित्व रूपद्वयम् । एकत्र हरिवत् । 'किति' 'क्स्य' 'क्रेरी डित्' 'डिति टेः' इत्यादि सुत्राणि । अन्यत्र सूत्रम्--'इदुद्भयाम्' इच उच इदुतौ ताभ्याम् इदुद्भयाम् । पञ्चमीद्विवचनान्तम् । सिद्धम् एकपदम् । स्त्रियां वर्त० वृत्तिः कण्ट्या ॥ अत्र 'नित्यं िस्त्रयां वर्तमानाम्यामिकारोकाराम्याम् इति व्याख्येयम् । तेन श्रुविश्रव्दोऽनियतिलङ्गो हरिवज्ञेयः । न तु विकल्पः ॥ अनेन चतुर्थीपञ्चमीषष्ठग्रेकवचने वा अडागमः । टिल्वा-दादी । 'इ यं स्वरें' 'ए ऐ ऐ' पञ्चमीषष्ठगोरेकवचने--'इ यं स्वरें' 'स्वरः' 'सवर्णेः' 'स्रो॰' ॥ सप्तम्येकवचने स्त्रम्-'स्त्रियां योः' स्त्री सप्तम्येकवचनम् 'आम्होनियश्च' 'ङि तामर्' 'स्त्रीभुवोः ०' 'स्वरहोर्नं ०' 'मोऽनुस्वारः' इश्च उश्च युस्तस्मात् योः पञ्चम्येकव-्चनम् । 'हिति' 'इस्य' 'स्रोविंसर्गः' इञ्च डश्च० छकरम् । स्रोलिङ्गे वर्तमानातः इवर्णाः न्ताद् ष्ठवर्णान्ताच बाड्दात्परस्य छेराम् आदेशो भवति । वर्णग्रहणान्नदीवश्रुतम्ब्वादीना-मपि डेराम् । अट्साहचर्यात् यस्मिन् पक्षे अडागमस्तस्मिन्नैव डेराम् भवति । अत एवाधे वक्ष्यति 'अडागमाभावे आमोऽण्यमावः' इति । अनेन छेराम् न । 'हदुद्भ्याम्' इति अद्यागमः । 'इ यं स्वरे' 'स्वरद्वीनं०' 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ सप्तमीबहुव वने — 'क्कि कात्वः सः०' ॥ श्रेषं एकरम् । सम्बोधने हरिवत् । 'समानाद्वेरुोपोऽधातोः' 'घौं एवं मितम् तिष्टतिरुचिप्रभृतयोऽपि इकारान्ता पते रेव सुन्नैः सिद्धयन्ति ॥ ९-१० ॥

(प्र०) ई.दुन्स्थाम् । युव इत्यतो वातुवृत्तेर्नित्यस्त्रीलिङ्गानामेव नानियतलिङ्गानां श्रुविसृदुपदुप्रस्रतीनां साकटायनास्त्वेषामपीच्छन्ति ॥ ९ ॥ स्त्रियां रुत्रोरिति विगृद्ध न्याचष्टे । इश्च उश्चेति नुमभावश्चानित्यत्वात् । न्यत्ययोः वा सन्नापि नित्यस्त्रोलिङ्गयोरित्येव सहागमाभावे आमोऽज्यभावे वक्तन्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं घेतुरब्जुदतुप्रमृतयोऽप्युकारान्ताः स्त्रीलिङ्गा एतैरेव स्त्रैः सिद्धान्त । घेतुः घेनू घेनवः । घेतुम् घेनु घेनुः । स्त्रीलिङ्गत्वास्त्रत्वाभावः । घेन्वा घेन् तुभ्याम् घेनुभिः । घेन्वे -घेनवे घेनुभ्याम् घेतुभ्यः । घन्वाः -घेनोः घेनुभ्याः घेतुभ्यः । घेन्वाः -घेनोः घेन्वोः घेनुताम् । घेन्वां -घेनौ घेन्वोः घेनुषु । हेघेनो हेघनु हेघेनवः । एवं रब्ज्वादीनां रूपम् ।

(च॰) प्वम् उकारान्ता घेतुरज्जुपन्द्रतयाऽपि ज्ञेयाः ॥ ८ ॥

ईवन्तः स्त्रीलिक्को नदीशब्दः ॥ "हसेपः सेर्लोपः" ॥ हसान्ताद् ईव-न्ताच परस्य सेर्लोपो भवती ॥ नदी ॥

धो हरुवः ॥ इनणींवर्णयोरघातोः स्त्रीराज्यस्य च स्त्रियां धो परे हस्त्रो भवति । हेनदि ॥ नद्यो । नद्यः । नदीम् नदी नदीः । नदा नदीभ्याम् नदीभिः ॥ ११ ॥

ङिलामट् ।। स्त्रियां वर्तमानादीकारान्तादृकारान्ताच परेषां कितां वचनानामडागमो भवति । नद्ये । नदीम्याम् । नदीम्यः । नद्याः । नदी-भ्याम् । नदीभ्यः। नद्याः । नद्योः । नदीनाम् । नद्याम् । नदीः । नदीषु ॥१२॥

(च०) ईकारान्तेषु ईबन्तो नदीक्षण्दः ॥ सूत्रम्—'हसेपः सेर्लोपः' हसश्च ईप् च हसेप् तस्मात् हसेपः पञ्चम्येकवचनम् 'जो०' 'स्वरहीनं०' । सेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'जिति' 'जस्य' 'जा०' । लोपः प्रथमेकवचनान्तम् । 'जोवि०' 'नामिनो रः' जलतुम्बि० हसान्ताद्व्यक्षनान्ताच्छ्यद्वात्परस्य ईप्पत्ययान्ताच्च काण्दात्परस्य सेर्लोपो भवति । हसान्ताच्यक्षनान्ताच्छ्यद्वात्परस्य ईप्पत्ययान्ताच्च काण्दात्परस्य सेर्लोपो भवति । हसान्ताच्यक्षनान्ताच्छ्यद्वात्परस्य ईप्पत्ययान्ताच्च काण्दात्परस्य सेर्लोपो भवति । हसान्ताच्य अग्रे हसान्तापुंत्रिङ्गे भविष्यति । अत्र तु ईवन्तात । नदीक्ष्यदात्पर्थमकवचने सि । अनेन सिलोपः । हित्वबहुत्वपाः—'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ धौ तु सृत्रम्—'धौ हस्वः' ॥ धौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'छेरौ डित' टेर्लोपः । 'स्वरहीनं०' । हस्वः प्रथमैकवचनान्तम् । क्ष्योविष्योः । अधातोरिति धातुवर्जकाव्दस्य अव्ववन्तस्ये त्यर्थः ॥ अत्र अनियुवन्ता ईकारोकारान्ता नित्यस्त्रीलिङ्गाः काव्दाः स्त्रीकव्दस्य प्रतिवेधार्यम् । हम् भा शोषं कण्यत्रम् । अत्र वर्णग्रहणं हस्वे कृते 'धौ' इति सृत्रस्य प्रतिवेधार्यम् । अनेन हस्वः । 'समानाद्येलोपः०' ह नदि हे नद्यौ हे नद्यः । अमि—'अम्कासोरस्य' 'मोऽन्ति स्वारः' । हितीयाहिवचने 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' शसि—'अम्कासोरस्य' 'स्नो०' ॥ नदीक्षव्दात तृतीयैकवचने टा । 'इयं स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ चतुष्ट्येकवचने सृत्रम्—'कित्ताम् ए इति हत्त्वत्र तेषा ते जितस्तेषां किताम् । प्रशिवहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । अट्

प्रथमेकवचनान्तम् । 'ह्रवेपः ॰' ॥ खियामिति । खोिळिङ्गे वर्तनानम्यामीकाराभ्यां परेषां कितां छे छसि छम् छि इत्येतेषामहागमो सवति । अनेन अहागमः । 'ह यं स्वरे' '६ ऐ ऐ पद्ममीषध्योरेकवचने अहागमः । 'ह यं स्वरे' 'स्वरहीनं ॰' 'सवर्णे ॰' 'स्नोर्वि ॰' ॥ षष्टीसहम्योद्धिवचने । 'ह यं स्वरे' ॥ षष्टीबहुवचने बुढागमः 'स्वरहीनं ॰' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ससम्येकवचने । 'खियां थ्वोः' 'कितामर्' 'ह यं स्वरे' ॥ ससमीबहुवचने ॥ 'किजात्यः सः ॰' एवं नदीबाब्दवत् गौरीसरस्वतीबाह्मणीकुमारीनारीसारङ्गीप्रमृतयः एतेरेव सुत्रैः साच्याः ॥ ११ –१२ ॥

(प्र०) हस्सप इति । इसश्च ईप् च इसेप् तस्मात् छव्वश्वरः वात्पूर्वत्वं सौत्रं वा । अत्रापि ईख्यः ईप् इति ईप्विवश्वया । निष्कान्तः कौशाम्ब्या निष्कोगाम्बिरियादौ सिलोपामावः । यद्यपि हसान्तात्संयोगान्तलोपेनापि सिद्धिस्तथापि कक् ठौल्ये इत्यादीनां ककारान्तानां किपि स्कोराद्योश्वेति विशेषस्य कलोपविषेः प्रसङ्गेनानिष्टं स्यान्त । धौ इति । वेयुव इत्यतो वानुकर्षणान्नित्यस्त्रीलिङ्गानां स्त्रोवर्जनित्युवन्तानामिति न्यवस्थाऽवसेया । अधातोरिति तु अनियुवन्तोपलक्षगार्थम् । अन्यया प्रक्रष्टा धोः प्रधीरिति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वे प्रधीशब्देकारस्य धातोर्कस्वता न स्यात । इयुवन्तरवास । हेश्रीः हेम्रित्यादौ न हस्वत्वम् । "विमानना स्त्र कृतः पितृर्गृहेण इत्यादिवयोगादौ स्त्रुः स्त्रीवत । इस्व इति केचित । ननु हस्वत्वे इकारान्तत्वात् धाविति स्यादिति चे-स्सत्यम् । वेयुव इत्यतो वानुवृत्तेव्यंवस्थाया न इस्वविधानसामध्यांस । अन्यथा ए औ इत्येव कुर्यात् स्त्रियां स्वीरित्यते इस्वित्योगारानुवृत्तेरिवणीवणीयीरित्युक्तम् ।

ङितामिति । यद्यपि श्चियां य्वेगित्यते। इस्वदीर्वसाधारणानुवृत्तिस्तयापीदुद्भयाः मित्यनेन इस्वाभ्यां विकल्पेन विधानात्परिशेषादिकारान्तादुकारान्ताचेत्युक्तम् । अत्राः पि नित्यश्चीलिङ्गानामित्यर्थावसायात्युनचे स्नमूम्ये इत्यादावभावः ॥ ११-१२ ॥

लक्ष्मीश्रव्दस्येवन्तत्वाभावात्मेळींपो नास्ति । लक्ष्मीः लक्ष्म्यो लक्ष्म्यः । हेलक्ष्मि हेलक्ष्म्यौ हेलक्ष्म्यः । शेषं नदीवत् ॥

> अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीधीहीश्रीणामुदाहृतः । सप्तानामेव शब्दानां सेलीपो न कदाचन ॥ १ ॥

(च०) ईकारान्ते। छक्ष्मीशब्दस्तस्य ईवन्तत्वाभावादीण्प्रत्ययान्तत्वाभावाद 'हसे-पा०' इति सेर्कोपो न भवति । यतः—'छक्षेरी सुट् च' इति सूत्रेण ईकारान्तत्वाद ॥ ततः प्रथमैकवचने—'छोविसर्गः' । छक्ष्मीः छद्पयौ छक्ष्म्यः । 'ह र्यं स्वरे' 'स्वरहीनं • 'सोविं • ॥ सम्बोधने—हे छक्ष्मि । 'घौ हस्वः' 'समानाद्रेकीं ०' ॥ शेषं नदीतुलयम् ॥ यतः—'अवी छक्ष्मी तरी तन्त्री तन्त्री घी ही श्रियां पुरः । भीशब्दाच न सेर्कोपः छोछि-क्षे स्थात्कदाचन ॥

(प्र०) छक्ष्मीशब्दस्येति । छक्षेरी मुडेतीष्प्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः । तदुकम् । "अ-वास्त्रमीतरीतन्त्रीदीधीश्रीणामुणादितः । सप्तानामपि शब्दानां सिकेपेर न कदाचनः" ॥

स्रीराज्दस्येवन्तःवात्सेर्लोपोऽस्ति । स्त्री । स्त्रीभुवोः ॥ स्त्रीशब्दस्य भूशब्दस्य च इयुवी भवतः स्वरं परे । क्षियी स्नियः । हे स्नि हे स्नियौ हे-स्तियः ॥ १३ ॥

वाम्रासि ॥ स्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इय् भवति ॥ स्त्रियं-स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः – स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीम्याम् । स्त्रीमिः । स्त्रिय । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रियोः । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् स्त्रियोः स्त्रीषु । इत्यादि ॥ १४ ॥

(च०) स्त्रीशब्दस्येवन्तत्वात् ६०प्रत्ययान्तत्वात् सेर्लीपाऽस्ति । ष्ट्रये धातुः स्त्ये भातुश्च शब्दसंघातयोः । 'स्त्यायतेः स्त्रीत्वे हुर् इति रप्रत्ययः । हिन्वाहिले।पः । 'संयो-गान्तस्य ० इति यकारले।पः 'स्वरहीनं ० ततः 'ध्वितः' इतीप्। प्रथमैकवचने-'इसेपः ० हित्वे सुत्रम्—'स्त्रीभुषोः'।। की च भूश्र खीमुवौ तयेाः खीमुवाः पष्टीहिवचनान्तम्। 'स्त्रीभ्रुवेरः' 'स्वरहीर्नं०' ॥ स्त्रीशब्दस्य भूशब्दस्य च स्वरे परे इयुवी भवतः । स्त्रीशब्दस्य इय् । अञ्चल्दस्य उत् । अनेन इय् । 'स्वरहीरं०' बहुत्वेऽण्येवम् । द्वितीयैकवचने सूत्रम्-'वाऽम्श्रासिं' ॥ वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । अस् च शस् च अम्श्रह् तस्मिन् अम्बासि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'सवर्णे दीवैः०' ॥ अमि शसि च परे वा विकल्पेन इयुः वो भवतः । अत्र स्त्रीशब्द एव सम्भाव्यते । भ्रूशब्दस्य 'भ्रूम्' इति रूपस्याददयमानः त्वात् । अव्यह्णं तु सम्बन्धेंक्यात् । अनेन एकत्र इय् 'स्वरहीनं॰' 'मेाऽनुस्वारः' । अ न्यत्र 'अम्इत्तेगरस्य' 'मेाऽनुस्वारः' ॥ द्वित्वे प्रथमाद्वित्ववत् । बासि-'खीश्चवेाः' 'स्वरः हीरं•' 'स्रोवि॰' । अन्यत्र 'अम्बासे।०' 'स्रोविं॰' ॥ तृतीयैकवचने 'स्रोश्चवेाः' 'स्वरही-नं ः खियाः खीम्यां खीभिः । शेषं चतुर्यादी नदीवतः । अस्यायमर्थः — हेहसिहस्हिषु कितामर् इत्वा इय कर्तव्य इत्यर्थः । स्त्रीशब्दाचतुर्थ्येकवचने हे 'हितामर्' 'स्त्रीभ्रुवेाः' 'स्वरही नं ०' 'ए ऐ ऐं' क्रिये स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः । पञ्चम्येक्वचने स्त्री अस् 'क्षितामर्' 'स्त्री भुवेाः' 'स्वर०' 'सवर्णे दीर्घः ०' 'स्रोवि॰' । स्त्रियाः स्त्रीभ्यः । षष्ठयेकववने स्त्री अस् । 'डितामर्' 'खीभुत्राः' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्नोविं॰' खियाः । षष्टीद्विव-वने खो स्रोस् । 'स्रीप्रुवाः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोविं।०' । पष्ठीबहुवचने स्त्री साम् । 'तुडामः' 'व्हर्नोणां ।' 'स्वरहीनं ः' 'माऽनुस्वारः' खीणाम् । अत्र 'खीश्चवाः' 'नुडामः' इत्युमयाः पासौ विशेषत्वात् बुडागम एव भवति । सप्तम्येककचने खी कि । 'हितासट्' 'खियां ये।' इत्याम् । 'स्रीभ्रुवाः' 'स्वरहोनं॰' 'सवर्षे॰' 'सेाऽनुस्वारः' स्नियाम् । सप्तमोद्विवचने कोस् । 'ख्रोञ्चवाः' 'स्वरहीनं•' खियोः । सप्तमीवहुवचने खीछ । 'क्रिजात्यः सः०' स्त्रीषु । हे स्त्रि । घौ हस्वः॰' 'समानाद्धे॰' हे स्त्रियौ हे स्त्रियः ॥ १३-१४ ॥

(प्र०) स्त्रीशब्दस्येति । स्त्यायतेः स्त्रीत्वे हुट् इति ब्रुटि टित्वादोबन्तत्वादित्यः र्थः ॥ स्त्रीभ्रवीरिति । अमु अनवस्थाने अस्मात् प्रत्यये घाते।स्वर्णभावादुवावप्राप्तावाः रम्भः वाम्शसीत्यत्र यद्यपि स्त्रीञ्जुवेारित्यत एकवेगमनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा विवृत्तिरिति भ्रूशब्दस्याय्यद्ववृत्तिस्तथापि वाशब्दस्य व्यवस्थायामिति नास्य विश्वल्यः । वेयुव इत्यन्न वाशब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वेन स्त्रीशब्दस्येयन्तत्वेऽपि अटो विश्वल्पाभावाः जित्यमिट शेषं नदीवदित्युक्तम् ॥ १३-१४ ॥

श्रीशब्दस्य भेदः । ईकारान्तः श्रीशब्दः ॥ श्रीः । श्रियौ । श्रियः । श्रियम् । श्रियौ । श्रियः । श्रिया । श्रीभ्याम् । श्रीभिः ॥

वेयुवः ॥ इयुवन्तात्स्त्रियां वर्तमानात्परेषां क्षितां वचनानां वा अडा-गमो भवति, न तु स्त्रीशब्दस्य विकल्पेन । श्रिये-श्रिये । श्रीभ्याम् ॥ श्रीभ्यः । श्रियाः-श्रियः । श्रीभ्यां श्रीभ्यः ॥ श्रियाः-श्रियः । श्रियोः । श्रियाम् । श्रचादीनां वामो नुद् वक्तव्यः । श्रीणाम् । श्रीयाम् । अडा-गमाभावे वामोप्यभावः । श्रियि श्रियोः श्रीषु । हेश्रीः हेश्रियौ हेश्रियः ॥

्षवं घीह्याप्रभृतयोऽप्यनीबन्ताः ॥ १५ ॥

(च०) अथ श्रीशब्दः । प्रथमैकवचने श्री स् । 'स्नीर्वि०' श्रीः ॥ प्रथमाद्विवचने श्री औ-'य्वोधातो ०' 'स्वरही नं ०' श्रियो । जिस-'य्वोधातो ०' 'स्वरही नं' श्रियः । द्वितीयैकवचने श्री अम् 'य्वोघांतो०' 'स्वरहीनं०' त्रियं श्रियौ श्रियः । श्रिया श्रीम्यां श्रीमिः । चतुर्थ्यादौ श्रीशब्दस्य विशेषमाह-सूत्रम्-'वेयुवः ॥ वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अन्ययाः'। इय् च ष्ठव् च इयुव् तस्मात् इयुवः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं ॰' -मध्ये 'अ इ ए' ॥ नित्यं स्त्रियां वर्तमानात् इयन्तादुवन्तास शब्दात्परेषां कितां वचनानां विकल्पेन अडागमः स्यात्, न तु स्रीशब्दस्य । यतः कालापके 'स्त्री नदीवत्' । तथा हैमे 'वेयवोऽश्वियाः' इति ॥ पूर्वमू—'ध्वोधांतोः०' 'वेयुवः' इति । अनेन एकत्र अडा-जामः । 'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' । अन्यन्न य्वोर्घातो०' 'स्वरहीनं०' ॥ षष्ठीपञ्चम्योरेकवः चने । एकत्र 'वेयुवः' इति अडागमः । 'घ्वोघीतो०' 'स्वरहीनं ।' 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्नो-र्चि॰ ॥ 'सवर्णे॰ अन्यत्र 'य्वोर्घातो॰' स्वरहीर्नं॰'पक्षे पञ्चमीपष्ठयोरेकववने 'य्वोर्घा-तोः०' 'स्वरहीनं०' 'स्रोविं०' ॥ षष्ठीसप्तम्योद्दिवचने । 'ध्वोधीतो०' इत्यनेन इय् । ंस्वरहीर्नं को विवर्ण ॥ वष्टोबहुवचने अवादीनां श्रीधीभीसूप्रस्तीनां मामः वष्टीबहुवच-नस्य वा नुट् वक्तव्यः । अनेन न् । 'दहनींगो०' अन्यत्र इय् । स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वा -रः ॥ सप्तम्येकवचने रूपद्वयम् । एकंत्र 'खियां 'य्वोः' इति छेराम् । 'य्वोधांतो०' इति इय् ध्यदादेशस्तद्वज्ञवतीति 'वेयुवः' इत्यडागमः 'स्वरहीनं०'। नतु अडागमाभावेऽपि हराम् कर्यं न भवतीत्याह—अडागमाभावे आमोऽण्यभावः । यत्र प्रयोगे अडागमो न तत्र आमोऽण्यभावः । हेराम् न भवतीत्यर्थः । शेषं कण्ठ्यम् ॥ धातुत्वाद्धेर्छीपो न किन्तु 'क्बोर्वि॰' हे श्रीः । द्वित्वे बहुत्वे 'य्वोर्घातो•' इति इय् । एवं धीद्दोमीपश्चतयोः ऽपि स्रीलिङ्का सनीवन्ताः ईपुप्रत्ययरहिताः शब्दाः साध्याः ॥ स्रश्रीस्थीसेनानीप्रामण्याः दयः ५ंलिङ्गवत् । 'वेयुवः' इत्यत्र 'नित्यं ख्रियाम्' इत्युक्तत्वात स्त्रीवाचकत्वेऽपि छ र्भिश्रये छिथिये इत्यादौ न विकलपः ॥ १५ ॥

(प्र०) वेयुव इति । इय् च डव् च इयुव् तस्मात् । येन विधिस्तदन्तस्येति इयुवन्तादित्युक्तम् । अयापि नित्यक्षीिष्टक्षनियमात्व्विश्रये नद्ये इत्यादावर्प्रसङ्घः । अया-दीनामित्यत्र श्रीवान्दस्य प्रकारवावित्वाज्ञित्यस्त्रीिष्टक्षानां स्त्रीवर्ज्जमियुवन्तानासुपादाना-दीनां अर्णामित्यदिसिद्धिः । कुमारीमात्मन इच्छति कुमारीयति कुमारीयवीति कुमारीयवीति कुमारीयवीति क्षानित्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तप्रकृतिकान्नामधातोः क्षिपि प्रकृतिवदिति वचनात्कुमार्थे ब्राह्मणायेन्त्याद्यस्म ॥ १९ ॥

एवं भूशन्दो भूशन्दश्च ॥ वधूजम्न्वादीनां तु नदीवदूपं ज्ञेयम् । वधुः । वच्नौ । वध्वः । हेवधु । हेवध्वौ । हेवध्वः । शेषं नदीवत् ॥ एवं जम्बूः जम्ब्नौ जम्ब्वः । हेजम्बु इत्यादि ॥

(च०) एवम् ऊकारान्तो भुशन्दः । भुः 'स्रोविं०' भुवौ भुवः । 'व्वोधांतो०' ॥ अव्यव्दस्य तु 'अमु चलने' । औणादिको द्वप्रत्ययः । दकारष्टिलोपार्थः । अमित चलतीति भूः इति अकिवन्तत्वात् अधातुत्वाच्च 'व्योधांतो०' इति न भवति, किन्तु 'स्रीभुवोः' इति सुत्रेण उवादेशः । शुः भुवौ भुवः । भुवं भुवौ भुवः । भुवा भूभ्यां भूभ्यः । पृवाः भुवः । 'वेयुवः' 'स्रीभुवौः' भुवै भुवे भूभ्यां भूभ्यः । भुवाः भुवः भुवाः भुवः भुवोः भुवः । भुवाः भुवः । भुवाः भुवः । भुवाः भुवः । यद्वा भौ परे तु स्वभूः । भवः भुवि भुवोः भूषु । इयुवन्ताद्वौ न हत्वता । हे भूः । यद्वा भौ परे तु स्वभूः । श्ववः भ्रवोः भूषु । हत्यः । स्वभूः ॥ अवाव्दस्य भौ वा हत्वता । तेन स्वः । वध्वा विद्ति केचित् । तेन हत्वः—हे स्वभु ॥ अवाव्दस्य भौ वा हत्वता । तेन सम्वः ॥ वध्वा ववः 'उवस् ॥ वधुं 'अम्यासोरस्य' 'मोऽनुत्वारः' ॥ वस्वौ वधुः । वस्वा वधुः भ्यां वधुभिः । 'कितामर्' वस्वा । वस्वाः । स्वया व्योः' 'कितामर्' 'श्वम्' वस्वाम् । हे वधु ॥ एवं चमु-तन् जम्बु-कण्डू-कच्छू-यवागु-दिधीषू-कद्द्-चण्चू-कक्ष्म् करमे। इन्त्रयः ॥ स्वयम्भूपसुखाः 'वत् ॥

ऋकारान्तो मातृशब्दस्तस्य पितृवस्मिक्रया । 'सेरा' । माता मातरी मातरः । 'घेरर्' हेमातः हेमातरी हेमातरः । मातरम् मातरी । स्त्रािक्षित्रस्वा च्छासि नत्वामावो विशेषः । शसीति दीर्घत्वम् । मातृः । इस्यादि ॥ स्वसःशब्दस्य कर्तृशब्दवस्मिक्रया, स्त्रीिक्षत्वात्रत्वामावो विशेषः । (स्वसा स्वसारी स्वसारः । स्वसारम् स्वसारी । शसि स्वमृः । हेस्वसः हेस्वसारी हेस्वसारः) ॥

(च०) ऋकारान्तो मानुशब्दस्तस्य पिनुशब्दवत्प्रक्रिया । 'अर् पञ्चस्य इत्यर् न वरम् । शिस दीर्धे एव भवति । परं स्त्रीलिङ्गत्वात् 'स्त्रो नः पुंसः' इति नत्यं न भवति । भ्रो 'धेरर्' ॥ एवं दुहिनुयानुननान्हशब्दाः । स्वस्थाव्दस्तु कर्नुशब्दवत् । 'स्तुरार्' 'सेरा' श्रासि स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावः 'स्रो नः पुंसः' इति न भवति इति विशेषः।। स्वसूः । नृती यादौ 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' ॥ एवं पिनुष्वस्मानुष्वस्थाव्दो ॥

(प्र.) मातृश्रब्दस्य ऋकारान्तत्वेन नूण ईिवतीव्प्रासाविप स्वसादपाठाञ्च । ते

च ''स्वसा तिस्रश्चतस्त्र ननान्दा दृष्टिता तथा । याता मातेति सप्तेते स्वकाद्य उदा हताः ॥'' इति । विचारविशेषश्च तत्रेव वक्ष्यते ॥

इति सारस्वतप्रसारे स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः । ८।

रैशब्दस्य सुरैशब्दवस्पिकया । राः रायो रायः । हेराः ॥ गोशब्दस्तु पूर्ववत् ॥ नौशब्दस्य उल्लोशब्दवस्पिकया । नौः नावौ नावः । हेनौः हेनाः वौ हेनावः ।

इति स्वरान्तस्नीलिङ्गप्रक्रिया ॥ ८ ॥

(च०) रेशब्दः स्रेशब्दवतः । राः । 'रे स्मि' रायौ रायः इत्यादि । रेशब्दः पुंची लिङ्गे वर्तते । तथा समरकाषे 'सर्थरैविभवा अपि' इति पुंलिङ्गे एव उक्तः । अत्र सु स्नी-लिङ्गे एव उक्तस्तिचन्त्यम् ॥

गोद्माब्दः धुंबत् । 'ओरी' गीः गावौ गावः । 'आम्शसि' गाम् गावौ गाः । गवा गाभ्यां गोभिः इत्यादि । अन्नापि गोद्माब्देश द्वार्थवाची । एवं घोशब्देशपि ॥ नौजब्देश ग्लोबब्दवत् । नौ, नावौ नावः ।

इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गसाधनम् ॥८॥

* स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः । *

अय स्वरान्ता नपुंसकालिकाः प्रदर्शन्ते ।। तत्राकारान्तः कुलकाब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने ॥ अतोऽम् ॥ अतः अम् । अकारान्तात्रपुंस-किक्षात्परयोः स्यमोरम् भवत्यघौ(क) । अमो प्रहणं लुख्यावृत्त्यर्थम् । 'अस श्रसोरस्य' कुलम् ॥ १ ॥

अन्ये तु प्रहणस्वारणमञ्जूवस्यासम्बन्धनं पुनस्ताईधानेन सिद्धे सत्यारम्मो नियमार्थमिति नियमेनामो-प्रमेव यथा स्यात् छुरुमाभूदित्यवं लुको निर्वृत्तिन्य।घातोऽस्य प्रयोजनं भवतीत्यर्थे इति व्याख्यायाऽजरङं

⁽क) स्रतोऽम् । अप्रशिष्टेऽपि निर्हेगेऽमेवादेशो न मकारमात्रम् । तथा सित लाघवासन्देहार्थं मत इति निर्हेन्यं स्यादत आहः, स्यसोरम् भवतीति । नतु किमर्थममादेशः क्रियते ममात्रमेव क्रियताम् , द्वि-तीयैकवचने मकारस्य मकारे प्रयोजनाभावादन्त्यामावे अन्त्यसदेशस्यकारस्य प्रसङ्गः स्यात । अस्तु एकस्य संयोगान्तलोपाददोषः । "नाष्यजरं कुलमस्ति" इत्यत्र स्वरं जरसादेशो यथा स्यादिति बाच्यम् । सित्रिपातलक्षणपरिभाषया तस्यापवृत्तेः । एवं तर्हि द्वितीयैकवचने सत्रेवाम् लुकाऽप्रवृत्तेरवातिष्ठते इति सूचनार्थम् । तथा चैवं वचनस्यक्तिः सेरामादेशो भवति, अमोऽपि सत्रेवाम् अवतिष्ठते इति न लुका निव-क्तित इत्यर्थः । तेन अजरसं कुलं पश्येत्यवापूर्वविध्यसम्भवात् सित्रिपातलक्षणपरिभाषाया अपवृत्तेर्जरसादेशः सिद्यतीति सर्वमामिपेत्यादः, स्वरामिति । प्रहणसुपादानमादेशे अकारसिदिमकारोपादानं द्वितीयै-कवचने न्युंसकात् स्पमोरिति लुको वारणार्थमित्यर्थः ।

स्वरान्ताः नपुंसकालिकाः ९] सपसाद चन्द्रकािर्च-मनोरमोपेता । ११७

- (च०) अय स्वरान्तनपुंसकिलकुसाधनम् ॥ तत्र अकारान्तः कुळज्ञन्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयेकवचने सृत्रम्—'झतोऽम्' ॥ अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । अस् प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । अस् प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्वरेषः से०' मध्ये 'अते।ऽत्युः' '४ ओ' 'एरे।ते।तः' ॥ अकार्यन्ताचपुंसकिलिङ्गात्परयोः स्यमोः सि अम् इत्यकारम्हणेन । अत्यम् । अज्ञरसित्यादिन्यर्थः । नन्न स्यमेग् कियतां, किम् अम् इत्यकारम्हणेन । सत्यम् । अज्ञरसित्यादिन्साधनार्थम् ॥ अमे।ऽम्करणे हेतुमाह—अमो ग्रहणं लुग्वयावृत्त्यर्थे अम्स्थाने पुनर्यद् अम्करणं ततः 'नपुंसकात्स्यमोर्छुक्' इति सुन्ननिषेधार्थम् । अयमर्थः—अकारात्परयोः स्यमोर्कुग् न भवतीति भावः । अनेन स्यमोरम् 'अम्कासोरस्य' 'मे।ऽनुस्वारः' ॥ १ ॥
- (प्र०) स्रतोमिति । तपरकरणं छल्मुले। च्वारणार्थम् । अकारान्तस्य हृस्वत्वेन च्यावर्त्यत्वामावात् । ''येन नाप्राप्ते ये। विधिरारभ्यते स तस्य बाधकः' हृति छुके। बाध इत्यर्थः । अनेकाक्षरत्वेन गुरुत्वात्सर्वस्यवामः स्यान्नात्त्यमकारमात्रस्य । नन्तत्र म् एव विधीयताम् । सेरन्त्यस्यामावादाचन्तन्यायेन सर्वस्य स्यात् । समोऽज्यन्तस्यीव भविष्यति । मृविधिसामध्यांच्च छुगभावोऽपि मविष्यतीति चेत्सत्यम् । अमे। मस्य मृविधी कुर्कं वातीत्यादावनुस्वाराऽपि।न स्यात् । मृविधिसामध्यात् । अज्ञरसं कुरुमित्या-दिप्रयोगासिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ १॥

इमी ॥ नपुंसक लिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते (क)। अ इ ए। कुले ॥२॥ (च०) प्रथमाद्वितीययो हिंवचने सूत्रम्—'इमी' ई द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अस्वासोर-स्य'। औ प्रथमीकवचनान्तम् । साङ्कृतिकम् । 'स्वरहीनं०'। नपुंसकलिङ्गात्पर औ ई-कारमापद्यते । दीर्घ ईकारस्तु वारिणी दिधनी इत्यादिकपिसद्वयर्थम् । अनेन औस्याने ईकारादेशः। 'अ इ ए'॥ २॥

(प्र०) ईमौ इति । मधुनी इत्यादौ दीर्घश्रवणार्थं दीर्घविधिः ॥ २ ॥

जद्वासोः दिः ॥ नपुंसकिलक्षात्परयोर्जदशसोः द्विभैवति । श्र-कारः सर्वादेशार्थः ॥ गुरुः श्रिच्च सर्वस्य वक्तव्यः ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्याः पवादः(ख) ॥ ३ ॥

(च०) सूत्रम्—'जरशासोः शिः ॥ जल् च शल् च जदशसौ तयेार्जदशसोः षष्टी-द्विवचनम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोविं०' । शिः प्रथमौकवचनान्तम् । 'स्नोविं०' । नतुं सक्क-विङ्गात्परयोर्जदशसोः शिर्भवति । शिरिति शकारः सर्वादेशार्थः । तेन सर्वस्य जसः शसश्च इर्भवति न त्वन्तस्य । तमेवाह-गुरुः शिच्वेति शकार इद्यस्य स शिदादेशः । गुरुः शिच्च

कुलमस्ति अजरमं कुलं पश्येत्युभयत्रापि सन्निपातलक्षणपरिभाषाया अनित्यत्वाज्जरश्चोदेशं विद्धतो महाः भाष्यकारादन्याननुसरन्ति ।

⁽क) ईमिति । दीघोँबारणं तु बारिणीत्यादी अवणार्थम् । ईमाविति विपरोतोबारणं तु वारिणी इत्यादी पूर्वमीकारः पश्चान्तुमिति सूचनार्थे स्पष्टं प्रतिपन्यर्थे वा ।

⁽ ख) जरशसोरिति । असोशिरिति वक्तव्ये यज्जन्शसोः शिरिति तद स्पष्टपतिपचर्यस् । न व जातशो ददाति इत्यादौ शस्पत्यस्य शिरादेशः स्यादिति वाच्यम् , जसा सङ्घ चरितस्य शसो प्रदेणाद ।

सर्गस्य वक्तव्यः । गुरुरनेकाक्षरः 'त्रेरयङ्' इत्यादिकः । तथा शकारेच्च य आदेशः स श्वर्दस्यादेशिनः स्थाने भवति न त्वन्तस्य । अनेन जन्नशसोः शिः । इ० ॥ ३ ॥

(प्र•) जर्शसोरिति । जता साहचर्यात् सानुबन्धग्रहणे न निरनुबन्धस्येति परिभाषया वा शसि द्वितीयाबहुवचनमेनेत्यतः कुण्डशे द्दातीत्यादौ शस्प्रत्ययस्य तद्धिः तस्य न । जक्शसोरिति षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्य प्राप्तावपनादमाह । गुक्रित्यादि । गुक्रनेक-वर्णादेशः । नतु गुक्शब्दस्यानेकाक्षरादेशोपळक्षकत्वेन श्रेरण्यनेकाक्षरत्वादम् सर्वादेशत्वसिद्धौ पृथगुवादानमपार्थकमिति चेत्सत्यम् । कत्वन्यादेरित्यत्र शित्करणम् ''नानुबन्धकृतमनेकाः करवम्ग' हत्यनुवन्धनिमित्तानेकवर्णत्वाभावात् ॥ ३ ॥

मुमयमः ॥ तुम् अयमः । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे । यमप्रस्याहारान्तस्य न भवति ॥४॥ मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः(क)। उकार उच्चारणार्थः । मकारः स्थानियमार्थः ॥ नोपधायाः ॥ नः उपः धायाः(स) । नान्तस्योपधाया दीधों भवति शौ परे, धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु नामि च । कुलानि । पुनर्रि । कुलम् । कुले । कुलानि । शेषं देववत् । कुलेन । कुलाम्याम् । कुलेः । कुलाय । कुलाम्याम् । कुलेम्यः । कुलाव । एवं मुल्फल्य प्रप्रुप्यस्व स्थाः। ।

(च०) स्त्रम्—'तुमयमः' तुम् प्रथमेकवचनान्तम् । 'हसेपः०' न यम् अयम् तस्य अयमः षष्टयेकवचनान्तम् । 'स्वरही ं०' ' विसर्गः' ॥ नपुंसकस्य तुमागमा भवति शो परे । यमप्रत्याहाराऽन्ते यस्य शब्दस्य तस्य तुमागमा न भवति । यथा अहानि चत्वारि इत्यादौ ॥ मित् मकारत् प्रत्ययः आगमश्च अन्त्यात्स्वरात्परा वक्तव्यः । उकार उचारणार्थः । अनेन तुमागमः । सृत्रम् । 'नोपधायाः' नस्योपधा नेपधा तस्या नेपः धायाः षण्ट्येकवचनान्तम् । 'जितां यर्' 'सवर्णे दो०' 'स्नोवि०' । नान्तस्य शब्दस्य अपधाया 'अन्त्यात्पर्वे अपधा' इति संज्ञामंधिकथितज्ञक्षणया दीर्घो भवति नपुंसके शौ परे, पुंजिङ्गे धिवजितेषु पञ्चछ वचनेषु, नामि च नुर्सहिते आमि परे च । यथा पञ्चानाम् । अनेन इपधाया दीर्घः ॥ धो 'समानाहरूषेपः०' । हे कुळ । द्विवचने 'ईमो' 'अः इ ए' हे कुळे । बहुवचने । 'जन्नकासेाः शिः' 'तुमयमः' 'नेपषायाः' हे कुळानि । शेषं देवशब्दवत् । एवं मृळफळपत्रपुर्य्यकुण्डकुरुम्बज्ञायधनवनरत्वाद्यः शब्दाः साध्याः ॥४–५॥ (प्र०) नोपधायाः । नस्य नान्तस्य श्वधा नोपधा तस्याः । निति साङ्कृतिकष्टयः

न्तम् । पृथगेव वा । अत्र यद्यपि पञ्चस्विति सामान्येने।कं तथापि वादीपाः शतुरित्यतो

⁽क) मिदन्त्यादिति । सन्ध्यन्तराणि नन्दिप्रहादेरित्यादिज्ञापकात् ।

⁽ বিশ্ব) नोपधाया इत्यन 'छन्दसि तु भवति' इति नियमात् सन्धिः । 'छन्दोवत् स्वनाणि भवति' इतिः वजवात् । क्विद्वपुरुभ्यमानोऽपपाठः टीकाविरुक्तवात् ।

स्वरान्ताः नपुंसकालिकाः ९] सप्रसादचन्द्रकीिर्च-मनोरमोपेता ११९

वातुवर्तनात स्त्रीपंसयोः पञ्चसु नपंसके वा साविति विवेकः । अधावित्यपि स्त्रीपंसयोरेव स्त्रीवे प्राप्त्यमागत् ॥ ४-५ ॥

कृत्वन्यादेः ॥ शतु अन्यादेः । अन्यादेगीणात्परयोः स्यमोः शतुर्भवित । शकारः सर्वादेशार्थः(क) । उकार उच्चारणार्थः । वावसाने इति पक्षे
दत्वमि भवति । अन्यत् अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । पुनरप्येवम् । शेषं
सर्ववत् ॥ अन्यतरत्-अन्यतरद् । अन्यतरे । अन्यतराणि । इतरत्-इतरद् ।
इतरे । इतराणि ॥ कतरत्-कतरद् । कतरे । कतराणि ॥ कतमत्-कतमद् ।
कतमे । कतमानि । शेषं सर्ववद्भूपम् ॥ [प्रथमादयः कुळवत् ॥ प्रथमं
प्रथमे प्रथमानि] ॥ ६ ॥

(च०) सर्वादियाऽपि नपुंसकिल्क्ने प्रथमायां द्वितीयायां च कुकाब्दवत् । सर्वे सव सर्वाणि । तृतीयादौ पुंलिक्क्षवत् ॥ परमन्यादीनां प्रथमाद्वितीयंकरते विशेषः ॥ स्वम्म— 'श्रुश्चन्यादेः' ॥ इतु प्रथमकवचनान्तम् । साङ्कोतिकम् । अन्य आदिर्यस्यासौ अन्यादिस्तिः स्मात् पञ्चम्येकवचनम् । 'डिति' 'डस्य' इत्यकारलेपः । 'सोविं०' 'उ वम्' 'स्वर्द्धोनं०' ॥ अन्यादेः—अन्य अन्यतर इतर कतर कतम इत्याचन्यादेर्गणाद्यपुंसकिलिङ्गे वर्तमानात्परयोः स्यमोः इतु इत्यादेशः भवति । क्षात्राः सर्वादेशार्थः । 'गुरुः शिष्व सर्वस्य चक्तव्यः' इति न्यायात् । उकार उच्चारणार्थः । अनेन सेः स्थाने अम्स्याने च त् इत्यादेशः । द्वित्वबहुत्वयोः कुलशब्दवत् । तृतीयादौ सर्वादिवत् । एवमन्यतरत् इतरत् कतरत् कतमत् एतेऽपि शब्दाः साड्याः ॥ 'जराया जरस् वो' इति वा जरस् । नास्ति जरा यस्य तद अजरसम् अजरसम् अजरे अजरसी अजराणि अजरासि । शेषं पुंवत् ॥ अत्र यद्यपि कमेण पूर्वमाकारान्तः सोमपाशब्दस्तद्ये इकारान्ता अस्यदियदिसक्थिवारिशव्दाः, तद्वदेव उकारान्ता यवल्वाद्यः, तद्वदे ककारान्ता अवल्वाद्यः, तद्वदे ककारान्ता अवल्वाद्यः, तद्वदे ककारान्ता अवल्वाद्यः, तद्वदे ककारान्ता अवल्वाद्यः, तद्वये ककारान्ता कर्त्वप्रसुवाः तद्वये एकारान्ता श्रिव्यद्व इति क्रमो युज्यते, परमत्र केषु-वित्युक्तकेषु क्रमवैपरियेन लिखितानि सन्ति ॥ ६ ॥

(प्र०) श्रत्वन्यादेरिति । अधावित्यस्याननुवृत्तेधेरि अमेाऽपवादः । समानादे ॰ कोंपेाऽधातारित्यत्र कुष्याः ं कं पो वेत्यता वानुवृत्तेच्यंवस्थामाह । अन्यदिति । य॰ स्त्वन्यदित्यत्राम् कुष्याः ं कं पो वेत्यता वानुवृत्तेच्यंवस्थामाह । अन्यदिति । य० स्त्वन्यदित्यत्राम् कुष्यामाव इति । तदस्य । येन नाप्राप्तिन्यायेनाम् कुष्ताः प्राप्तयोः वतुविधोस्तद्यवाद् वात् । विधानस्य च स्यमारेव सार्थकत्वात् । आदिशब्देन इतमान्ताः प्रश्लोपादीयन्ते । प्रकत्यस्य च प्काच्च प्राचामिति इतरप्रत्ययान्तत्वेऽपि अनेकतरादित्युत्तरस्य च प्रतिवेधान्नान्धं सके धो वा गुण इत्यनिदिः

⁽क) श्राकार इति । ययपि सेरेकवर्ण-बादेव सर्वादेशः सिद्धो द्वितीयकैवचने तु मस्य तादेशे कृते एकदेशिवकृतन्यायेनालोपे सिद्धातीधमिति शकारो व्यर्थ इति प्रतिमाति तथापि स्वविषये प्रातस्य सर्वस्य स्थाने तु यथा स्यात् इति वोधनार्थः शकारः।

ष्टस्थानित्वेऽपि गुणसंज्ञया विधीयमाननामिन एव स्थाने भवन्तीति नियमात्त्रये। नामिनः स्थानिना ज्ञेयाः ॥ ६ ॥

इकारान्तोऽस्थिशब्दः ॥ नपुंसकातस्यमोर्छक् ॥ नपुंसकालिङ्गा-त्परयोः स्यमोर्छम्भवति । अस्थि ॥ ७ ॥

(च०) इकारान्तो नपुंसकिलङ्गोऽस्थिशब्दः । स्यमार्विषये स्नम्-'नपुंसकात्स्यमा-र्लुंक्'॥ नपुंसकात पञ्चम्येकवचनम् । 'इसिरत्' 'सवर्णे दी०' । सिश्च अस् च स्यमौ तयोः स्यमोः षष्ठीद्विचचनान्तम् । 'स्वरद्दीनं ०' । लुक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इसेपः से०' 'नाः मिने रः' सवर्णोन्तवज्ञोन्नपुंसकिलङ्गात्परयोः स्यमोर्लुंग् भवति । अनेन स्यमोर्लुक् ॥७॥

नामिनः स्वरेः ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति विभ-किस्वरे परे(क) । ईमौ । अस्थिनी । अस्थिनि । पुनरप्येवम् ॥ टब्रुणां नपुंसके धौ वा गुणो वस्तव्यः ॥ इश्च उश्च ऋश्च तेषां ब्वृणाम् । उक्तं हि ॥

सम्बोधने तृशनसिक्षरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् । माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुँसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥ १ ॥८॥

हे अस्थे हेअस्थि ।।
(च०) धी विशेषमाह—'रवृषां धी गुणो वा' इश्र उश्च ऋश्च य्वरः तेषां य्वृः
णाम् । इकार वकारऋकाराणां स्थाने नपुं सकिछङ्गिविषये धी वा गुणो वक्तव्यः । 'तपुं ः
सकात्स्यमार्श्व कं इति धिलोपे विहिते इकारस्य प्कारो गुणः । हेबाब्दस्य प्रावप्रेणाः ।
सक्च क्वि.2संमितिमाह—उक्तं च खुद्धैः । संवोधने० इति । तु इत्यवधारणे । माध्येदिनिरावायंः उक्षनसः उक्षनस्काव्यस्य संवोधने सामन्त्रणे त्रिरूपं रूपत्रयं विष्ट अभिरूपति वा
च्छिति वा कथयति । कि तत् त्रिरूपं सान्तं सकारान्तं यथा उक्षनस् । 'इसेपः०' 'स्त्रोविंसर्वाः' हे उक्षनः । तथा भानतं नकारान्तम् हे उक्षनम् । तथा अदन्तमकारान्तं हे उक्षन
इति । तु पुनः इगनते इक्षारोकारऋकारान्ते नपुं सके धिविषये विकल्पेन गुणं कथयति ।
यतः प्रक्रियाकोमुद्याम्—इ उण् ऋलृक् एते इक्लंडकाः । यथा हे सस्थि हे सस्थे ।
हे वारि हे वारे । हे मथा हे मधु । हे कर्त् हे कर्तः । कथंभुतो माध्यन्दिनिः । व्याइपदां व्याद्यपद्गोत्रीयविप्राणां मध्ये वरिष्ठो गरिष्टः श्रेष्टः ॥ थमाद्वितीययोद्विवचने ।
'इमी' इति औस्थाने ई ॥ स्त्रम्—'नामिनः स्वरे ॥' नामिनः षष्ट्येकवचनान्तम् ।

⁽क) नामिनः स्वरे इति । यद्यपि वारिभ्यामित्यादा तुमि जाते तस्य नाम्नो ने। लोपश्चथिति ली-पश्चि कृते विद्धिमिद्यमिति स्वरम्रहणं व्यर्थिमिति प्रतिभाति, तथाव्यद्यास्थ्यां श्वादावित्युत्तरत्रोपयोगार्थं तद , आगमजस्य नस्य लोपश्च नेति श्वापनार्थं वा, तेन भवान अनङ्वान विद्वान इत्यादी लोपश्च नास्ता यदि , तु भ्योगान्तलोपस्याभिद्धत्वदिषु न लोपश्च नास्ति, वारिभ्यामित्यादी तु भविष्यत्यवेति विभाव्येत तर्हि लुकि न तात्रिमित्तमित्यस्याऽनित्यस्यानित्यत्वादी परेशपि तुम् स्यात्। प्रत्ययलक्षणस्थाकारात् तस्याधाविति प्रति-वैभात्र लेपश्च । अतस्तत्र तुमभावार्थं स्वर इति पदम् ।

स्वरान्ताः नयुंसकलिकाः ९] समसाद्चन्द्रकीिर्त्त-मनोरमोपेता । १२१

"स्वरहोनं ः 'से। विसर्गः । स्वरे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए" ॥ नाम्यन्तस्य नपुं सकस्य नुमागमे। भवति स्वरे परे । अत्र विभक्तिसम्बन्ध्येव स्वरो ग्राह्यः । तेन दिश्व सान-येत्यत्र न नुम् ्सिनेन नुमागमः । 'स्वरहीनं ः ॥ वहुत्वे कुळवत् । दीर्धत्वे इकारस्यः ईकारः ॥ तृतीयादौ हसादाविकोषः ॥ ८ ॥

(प्र०) ऋजवस्तु व्युणां नपुंसके इत्यादि पठन्ति । पूर्वाचार्यसम्मतिमाह उक्तें हीति । मध्यन्दिनस्यापत्यं माध्यन्दिनिः आचार्यः । उज्ञनसः उज्ञनदशब्दस्य त्रिरूपं स्रयाणां रूपाणां समाद्वारस्त्रिरूपं त्रीणि रूपाणीत्यर्थः ॥

वष्टि कामयते । तथा इगन्ते इउन्रख्यणीन्ते वर्ष्ट्यके गुणी च विष्ट । तद्गीरवार्धे व्या-चपारगे। त्राणां मध्ये विष्टः श्रेष्ट इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अच्चास्थ्रां शसादौ ॥ अत् चेत्यव्ययम् । अस्थ्रां अस्थ्यादीनां टादौ नुमागमो भवति, पूर्वस्य इकारस्य चाकारादेशो भवति शसादौ खरे परे ॥ शस् मादियस्य सः शसादिः टादिः । शसादावित्यतद्गुणसंविज्ञानोः बहुवीहिः । यथा चित्रगुर्वहुघनः ॥ ९ ॥

- (च०) स्वरादी स्त्रम्—'अच्चास्थनां टादीं ॥ अत प्रथमेकवचनान्तम् । 'इसेपः०' । च प्रथमेकवचनान्तम् । 'अञ्चया०' 'स्ताः इचुमः इचुः' 'स्वरहीनं॰' । अस्थनां षष्टीबहुवचनान्तम् । 'अञ्चास्थनां०' इति चुमागमः । इकारस्य अकारः । 'अञ्चलेषः स्वरं' 'स्वरहीनं॰' मध्ये 'सवणें दी॰' ॥ टा आदिर्थस्यासौ टादिस्तस्मिन् ससम्ये-कवचनान्तम् । 'छेरौ डितः टिलोपः । 'स्वरही ं०' ॥ कविचु श्रसादाविति पाठः । तत्र अस्य आदिर्थस्य स श्रसादिः अर्थात टादिः । यहा गौणत्वेऽपि प्रियास्थनः श्रुनकान् प्रिय-द्रुवस्त्र पुरुवान् इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यथं श्रसोऽपि प्रहणं युक्तम् । अस्थ्यादीनाम् अस्य द्रिधसिवध्यक्षिश्चलदादीनां टादौ स्वरं परे नुमागमा भवति ॥ इकारस्य च अकारः । अनेन स्वरादौ सर्वत्र चुम् इकारस्य च अकारः । 'नामिनः स्वरे' इत्यनेनैव चेञ्चम् क्रियते तदा इकारामावे जाते 'निमित्तामावे नैमित्तिकस्थाय्यभावः' इति चुम्लोपः स्थात । अतः 'अधास्थनाम्' इति चुम्करणं पुनकक्त्रे न ॥ ९ ॥
- (प्र०) अच्चास्थ्नाम् । बास् आदिर्थेषामित्यतद्रगुणसंविज्ञानबहुवीद्याश्रयणातः शे विद्वाय टादावित्यर्थः । तदुपादानं च वसोवं उरित्यादानुवृत्त्यर्थम् । यतु प्रियास्थ्नः छुनः पद्म्येत्यादौ पृसि बास्ति परेऽपि प्राप्त्यर्थे तदिति । तद्युक्तम् । पाणिन्यादिभिर्विरोधातः । अस्थ्नामिति बहुवचनेन सस्थिद्धिसिक्थं अक्षिशब्दा गृद्धन्ते । अत्र तदन्तविथेरपीष्टत्वाः तिप्रयद्धना ब्राह्मणेनेत्थाद्यपि । नामिनः स्वरं इति तुमि सिद्धेऽपि पुनर्नुम्विधानं टा नास्त्रियामिति नाभावार्थमिति कश्चित्तद्युक्तम् । विशेषत्वात्परत्वाच्व तदभावात् । नाप्यामि नुदभावार्थम् । तुमः परत्वादेव प्राप्तेः । अतं प्व नुमन्तस्येति पाटः । वस्तुतः प्रियद्दन्ना ब्राह्मणेनेत्यादावनपुं सकेऽपि नुम्बस्थिये नुमविथेरप्यावश्यकत्वात् ॥ ९ ॥

अञ्चोपः खरेऽम्बयुक्ताच्छसादौ ॥ नान्तस्यापद्यायो अकारस्य सा॰ प्र॰ ११

छोपो भवति शसादौ स्वरे परे ति हित ईपि ईकारे च(क)। मकारवकारान्त-संयोगाट तरस्य न भवति । अस्या अस्थिभ्याम् अस्थिभिः । अस्ये अस्थि-भ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थः अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थः अस्थाः अ-स्थाम् ॥ १० ॥

(च०)सत्रम-'श्राह्मोपः स्वरें ॥ अतः अकारस्य छोपः अल्लोपः प्रथमे कवचनान्तम । 'स्रोवि॰'। स्वरे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए'। अम्बयुक्तात् । सूच वश्च म्बी ताम्यां युक्तः संयोगः म्वयुक्तः न म्वयुक्तः अम्बयुक्तः तस्मात । 'ङसिरतः पश्चात 'एइोऽतोऽतः' शस आदिर्थस्य स बासादिस्तिस्मिन् शतादी सप्तम्येकवचनान्तम् । 'हेरी हित्' 'चपाच्छ-सः सत्रं सिद्धम् ॥ अत्र त टादौ स्वरं परे एव अकारस्य छोपो भवति । वासप्रहणं त श्रियास्थनः अनकान् पश्य तथा राज्ञः इत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थम् । नान्तस्य न हारान्तस्यो-पधाया उपधामृतस्य अकारस्य छोपो भवति श्रसादौ स्वरे परे मकारस्य वकारस्य संयो गादुत्तरस्य छोपो न भवति । यथा आत्मनः आत्मना । यज्वनः यज्वना । अनेन स्वरादौ अकारकोपः । 'स्वरहोनं ०' । तथा अस्टना अस्थिम्याम् अस्थिमः । अस्टने ॥ १० ॥

(प्र०) सल्लोप इति । योगो युक्तः येन विधिस्तदन्तस्येति मकारवकारान्तयुक्तः - दंबोगस्तस्माद तरस्य न भवतीत्यर्थः । समानोनाः प्रतिषेध इति अकारः प्रतिषेधार्थः । अत्र श्रासादाविति तदगुणसंविज्ञानबहवाहे राज्ञ इत्यादिसिद्धिः । नन्त्रेयं कुलगण्दात् श्रासः ्भी परे जुमि अल्छोपः स्यादिति चेत्सत्यम् । पुनैविप्रतिषेवेन नोपधाया इति दीर्घविधौ सति अतोऽभावाल्लोपाभावः । वैज्योरित्यतो वातुक्वणान्नपु सके ढादौ परेऽन्यत्र शसा-दाविति वा व्यवस्थावसेया । न्तुमन्तस्यामीत्यस्य वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुत्रतित्वादस्थनाः मिति ज्ञापकाच्चामि विशेषत्वेन दीर्घप्रसङ्घः ॥ १० ॥

वेक्ट्योः ॥ वेत्यव्ययम् । नान्तस्योपधाया इक्योः परयोर्वा अकारस्य न्होंपो भवति ॥ अस्मि-अस्थनि अस्मोः अस्थित ॥ एवं द्धिसक्ध्यक्षिप-मतयः शब्दाः ॥ ११ ॥

(२०) हो अञ्चोपे विशेषमाह—'वेकुयोः' वा प्रथमक्ष्वचनान्तम् । 'सन्यया०' । ंडेच किस हेडी तयोः ससमीद्विचनास्तम् । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं•' पश्चात । 'अ इ ए' नाम्तस्य नकारान्तराब्दस्य ई इति औस्थाने जाते ईकारे परे को च सप्तम्येकरवने परे वा अकारस्य छोपो भवति । ईकारे परे तु अहि अहिन इत्यादी ज्ञेयन् । छो परे अनेन वा अ-ह्योपः। अस्थि अस्थित । एवं दिवसिक्थमिस्रान्दाः । दिव दिवनी दवीनि । दधना दिव-भ्यां दिविसि: । दिवत दवनि ॥ एवं सिक्यबान्दः जरुवाची । सिक्य सिक्यिनी सक्योनि । अक्षिज्ञान्दों नेत्रवाची । अक्षि अक्षिणी अक्षीणि । अक्ष्ण अक्षिम्याम् इत्यादि ॥ ११ ॥

⁽क) अम्बयुक्ताच्छसादावित्यत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुनीहिः। लम्बक्तर्ण इति वद् । अतः शस्त्रोअपि अहणम् ।

स्वरान्ताः नपुंसकल्किः ९] सप्रसादचन्द्रकी र्चि-मनोरमोपेता । १२३

(प्रo) वेड्योरिति । ईश्च ङिश्च ईङी तयोः भम्वयुक्तादिति अत्राप्यनुवर्तनीयम् । सत् एव वज्वनीत्यादावप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

नपुंसकस्य ।। नपुंसकस्य हस्वो भवति स्वरादौ ॥ १२ ॥ 'नामिनः स्वर' इति नुमागमः । मामणि प्रामणिनी प्रामणीनि । पुनरप्येवम् ॥

एक एव हि यः शब्दिसिषु लिक्नेषु वर्तते । एकमेवार्थमारुयाति उक्तपुंस्कं तदुच्यते(क) ॥ १ ॥

टादा जुक्त पुंस्कं पुंचद्वा ।। उक्त पुंस्कं नाम्यन्तं न गुंसका छ इं टादौ स्वरे परे पुंचद्वा भवति(ख) ॥ आमण्या-आमणिना आमणिभ्याम् आमणिमः । आमण्य-आमणिने आमणिभ्याम् आमणिभ्यः । आमण्यः आमणिनः आमणि-भ्याम् आमणिभ्यः । आमण्याः आमणिनेः आमण्योः आमणिनोः आमण्याम् । जुमन्तस्यामि दीर्घः । आमणिनाम् । आमण्याम् आमणिनि आमण्योः आमजिनोः आमणिषु । हेआमणे—हेआमणि हेआमणिनी हेआमणीनि ॥ १३॥

(च॰) ईकारान्तो प्रामणोशन्दः । सूत्रम्—'नपुंसकस्य' ॥ नपुंसकशन्दस्य पः क्रिकेवचनान्तम् । 'इस्यः ॥ नपुंसकिलेङ्गे वर्तमानस्य दीर्धस्वरान्तस्य शन्दस्य सर्वेविम-किषु हृस्वो भवति । प्रथमाहितीयोकवचने अनेन सर्वंश्व हृस्वः । ई हत्यस्य इ । 'नपुंसः कात् स्यमोर्लुक्' ॥ प्रथमाहितीयाहिवचने हृस्वः । 'इमो' 'नामिनः स्वरे' 'स्वरहीनं०' प्रथमाहितीयाबहुवचने हृस्वः । 'नुमयमः' नोपधायाः' ॥ तृतीयादौ हृस्वत्वे कृते हृसाः दावविशेषः । स्वरादौ तु विशेषः ॥ स्रोकः—एक० । यः कश्चित एक एव शन्दः आप् — प्रत्ययादिरहितः सन् त्रिषु छिङ्गेषु पुंस्त्रीनपुंस त्रेषु वर्तते एकमेव अर्थमाख्याति वक्ति तद्वा-वितर्यस्त्रस्कमुच्यते । ततः कि कर्तन्यमित्याह—'टादाखकपुंस्कं पुंवहा' एकः पुमान् पुंछिङ्गो येन तदुक्तपुंस्कम् । अर्थस्याम्यां तुल्याकारो यः शन्दः पुंसि नपुंसके वर्तमानः एकपुंस्कः तथाविस्थितमपि निर्देष्टपुंछिङ्गभेवम्भुतं नाम्यन्तं नपुंसकं टादौ स्वरादौ विभक्तो परतः पुंवहा भवति नपुंसकछिङ्गे वा पुंछिङ्गवत्स्यात् । अनोन तृतीयादौ वा हृस्वः । हृस्वाभावे

⁽क) उसं च-

[&]quot;यिजिमित्तसुपादाय पुंसिज्ञाब्दः प्रवर्त्तते । नपुंसके तदेव स्थात् डक्तपुंसकं तदुव्यते । पीछुर्वृक्षः फर्ल पीछ पीछुने न तु पीछवे वृक्षे निमित्तं पीछुरवं तकारवं तस्पत्ति पुनः" । इति ।

⁽ ज) टादावित । नपुंचकादित्यतुवर्त्तमानसुक्तपुंदकामित्यनेन सार्क सम्बद्धं प्रथमान्तं बोध्यम् । नामिनः स्वदे इत्यनुवर्त्तते । नामिन इत्यपि प्रथमान्तमवभेयम् । तत्र नपुंसकमित्यस्य विशेषणम् । तेन तद्रन्तं लब्धम् । उक्तः पुमान् यास्मिनः प्रवृत्तिनिमित्ते तदुक्तपुंदकं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयाकारप्रत्ययेन व्याख्यानं बोध्यम् । ययोगाद्वय्ये शब्दिनवेशस्तरमवृत्तिनिमित्तम् । शब्दे वर्त्तमानः कश्चिद्धगिवशेष एव । पुंछि विद्यमानस्य शब्दस्य यत्पवृत्तिनिमित्तं तदेव तस्य नपुंछकं वर्त्तमानस्य भवति चेत्तदौक्तपुंदकामिति कथ्यते । पुंशब्देन तुत्यं पुंवत् । तुस्यत्वं चात्र तुमह्नस्वाभावद्रारकसाद्वयमेव । तेन तुमह्नस्वाभावातिः देशोऽयम् ।

सेनानीशब्दवत्-'ध्वौ वां इति यकारः । इस्वत्वे-'नामिनः स्वरे इति नुमागमः । प्रा-सण्या ग्रामणिना ग्रामणिक्यां ग्रामणिनिः । ग्रामण्ये ग्रामणिने ग्रामण्याम् । आमि पुंव-्द्वावे नुहागमस्य नित्यत्वाञ्चिट कृते 'नामि' इति दीर्घः । नपुंसकपक्षे 'नामिनः स्वरे' इति नुमि क्रते 'नुडामः' इति सूत्रेण नुटोऽभावे 'नामि॰' इति दीर्घत्वं न । तेन नुमन्तस्यापि दीर्धः । पक्षद्वयेऽपि ग्रामणीनामित्येव रूपसिद्धिः । परं 'नुडामः इति नुरो नित्यत्वात् 'नामिनः स्वरे' इति न अवति । ततो 'नुमन्तस्यामि दीर्घः' इति व्यर्थमेव पुनश्चिन्त्यम् । उक्तं च हैमव्याकरणे—'अनाम् स्वरं नोऽन्तः । ग्रामण्यां ग्रामणिनि ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । एवं छित्र कुलम् । तेन छित्रिणा छित्रिया छित्रिणे छित्रिये । एवं पट्टने पटने ्डत्यादि । सेनानिस्रिथवळुप्रमुखाः ॥ १२–१३॥

(प्र०) नपु सकस्य पष्टीनिर्दिष्टत्वाद्वस्वादेशोऽन्त्यस्यैव न स्वाक् कुरुमित्यादौ ॥१२॥ टादाविति । एकप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोक्तः पुमान् येन तदुक्तपुं स्कं अतो भिन्न-प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन उक्ताविप पीलवादीनां न पुंचद्वावः । तदुकतम् । 'पीलुईक्षः फर्के पीलु पीलने न त पीलने । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फ्रहे पुनः ॥" इति । अत्र वृक्षे पील्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पीलुत्वजातिः । फले तु पीलुत्वम् । जात्यवचित्रन्नपीलुजन्यत्व-िमिति। उक्तं च। "एक एव हि यः शब्दक्षिषु लिङ्गे वर्तते। एकमेनार्थमाख्याति डक्तपु'स्कं तदुच्यते ।। १३ ।।

स्रोमपं कुछं । स्रोमपे स्रोमपानि । पुनरप्येवम् । स्रोमपेन स्रोमपाम्याम् सोमपै: इत्यादि । हे सोमप ॥

(च०) आकारान्तः सोमपाशव्दस्तस्य 'नपुंसकस्य' इति सुत्रेण इस्वे कृते 'टेन' अ इ एं सोमपेन सोमपाञ्यां सोमपै: । 'अद्भि' 'स्न्यः' सोमपाय सोमपान्यां सोमपे-भ्यः । सोमपस्य सोमपयोः सामपानास् । सामपे सामपयोः सामपेषु । 'सम्बोबने नपुं-सकस्यः इति इस्वे कृते कुलकाव्दवतः । 'समानाद्धेर्लीपा॰' सायपाशव्दस्य उक्तपुं-करवेऽपि नाम्यन्तत्वाभावात तृतीयादौ स्वरादौ वा पुंबद्भूगि न भवन्ति ॥

इकारान्तो नपुंसकछिङ्को बारिशब्दः । वारि वारिणी वारीणि । पुन. द्प्येवम् । वारिणा वारिभ्याम वारिभिः । वारिणे वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिणः वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिणोः वारीणाम् । वारिणि वारिणोः वारिषु । इवारे इवारि हेवारिणी हेवारीणि ॥

(च०) इकारान्ता वारिशव्दः । प्रथमाद्वितीययोः सस्थिशन्दवत । वारि वारिणो -वाशीणि । तृतीयादौ 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । 'दस्नीणो०' 'स्वरहीर्ना०' वारिणा वारिभ्यां वारिभिः । वारिणे वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिभ्यां वारिभ्यः । वारि-णः वारिणेः । आमि नुडागमः 'नामि' इति दीर्घः । नारीणाँ । वारिणि वारिणेाः वारि-्षु । संवेष्यते । 'व्यवणां अपुंसके घो०' हे वारि हे वारे इत्यादि शेषं खगमम् ॥

उकारान्तो मधुशब्दः । तस्यापि स्वरादौ 'नामिनः स्वरे' इत्यादि नु-मागमः ॥ मधु मधुनी मधूनि । पुनरप्येवम् । हेमधो हेमधु इत्यादि ॥

(च०) उकारान्तो मधुशब्दः । स च चैत्रमासवाची वसन्तवाची मधुदैत्यवाची च पुंलिङ्गे भवति । श्रीद्रमधमकरन्दवाची तु नपुंसकिलङ्गे भवति । अत एवार्थभेदादुक्तपुंस्कः त्वं न, किंतु तस्य वारिशब्दवत्साधना ॥ एवम् उकारान्ते। वस्तुशब्दः । वस्तु वस्तुनी वस्ति । एवं वास्तु वास्तुनी वास्तुनि । अम्बु अम्बुनी अम्बूनि । सानु सानुनी सानूर् नि । इत्यादि ॥

ऋकारान्तः कर्तृशब्दः । कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि । पुनरप्येवम् । हेकर्तः -हेकर्तु-हेकर्तृणी हेकर्तृणि । कत्री-कर्तृणा इत्यादि ॥

(च॰) कर्नुशब्दस्य प्रथमाहितीययोः अस्थिशब्दवतः । कर्नु कर्नुणी कतृणि । तृती-यादौ स्वरादौ उक्तपुंस्कत्वात् रूपद्रयम् तन्नैकत्र पुंवतः । तन्न 'ऋ रम्' अन्यत्र 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । कर्नुणा कन्नो । कर्नुणे कन्ने । कर्नुणः कर्नुः । कर्नुणि कर्त्वरि । धौः वा गुणः अर् । हेकर्तः देकर्त् । शेषं कण्ट्यम् ॥

हस्वादेशे सन्ध्यक्षराणा मिकारोकारों च वक्तव्यो ॥
सुष्ठु रायो यस्य तत् । सुरि सुरिणी सुरीणि । पुनरप्येवम् । सुरिणा-सुराया । हेसुरे-हेसुरि हेसुरिणी हेसुरीणि ॥ ऐकारान्तो नपुंसकिलक्कः स्रांतिरैशब्दः । रायमतिकान्तमितिर कुलम् इति विम्रहे । हस्वादेशे संध्यक्षराणामिदुतौ इति हस्वत्वम् । वारिवत्मिकया । स्रतिरि स्रतिरिणी स्रतिरीणि ॥ पुनरप्येवम् । स्रतिराया-स्रतिरिणा स्रतिराम्याम् स्रतिरामिः इत्यादि ॥ उकारान्तो नपुंसकिलक्क उपगुशब्दः । उपगता गावो यस्येति उपगु उपगुनी
उपगृनि । पुनस्तद्वत् । तृतीयादौ स्वरे विकल्पः । उपगवा-उपगुना इत्यादि
स्रतिरिवत(क) । स्रोकारान्तो स्रतिनौशब्दः । स्रतिनु स्रतिनुनी स्रतिनृनि
इत्यादि ॥

(च॰) ऐकारान्तः छरेशब्दः । 'नपुंसकस्य' इति इस्ने कृते वारिशब्दवतः । इस्वा-देशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ वक्तव्यौ । स्रष्टु राः धनं यस्य तत स्रि स्रिणी स्रोणि । स्रिणा स्राया स्राभ्यां स्राभिः इत्यादि । एवं स्रष्टु नौर्यस्य तत् स्र्नु स्नुनी स्नूनि । स्नुनास्ना वा स्नुने स्नाने इत्यादि ॥

शोभना बौर्यस्य तत् सुधु सुद्युनी सुद्यूनि । हेसुद्यो-हेसुद्यु हेसुद्युनी हेसुद्यूनि ।

⁽क) माधवमते तु सन्ध्यक्षरान्तेषु क्षोबेषु पुंबद्भावो नास्तीति बोध्यम् । नावमतिकान्तं यत् तदितितु । इति मनोरमाभिश्रायो दिष्णण्यो स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः समन्ताः ।

खुद्युना-सुद्यवा । इत्यादि सर्वसुन्नेयम् ॥ इति स्वरान्तनपुंसकालीक्सप्रक्रिया ॥९॥ (च•) ओकारान्त उपगोक्षव्दः । औकारान्त उपनौकव्दः ।

इति स्वरान्तनपुंसकिङ्गसाधनम् ॥

(प्र०) इति पुंचद्वावासावे पुर्वविप्रतिषेषेन य्वौ वेत्यस्य वाधान्तुमेव । कर्तृण इ-त्यादौ च परत्वादेव ऋतोष्ठण्ठित्यादेवीध पेकारान्तादीनां छरेप्रश्वतीनां हस्वादेशे सन्ध्यक्ष-राणामिकारोकारो वक्तव्याविति । छरि । छरिणी । छष्ठु । छष्ठुनी । छतु । छतुनी । तृती-यादौ च वा पुंचत । छरिणा छराया । छष्ठुना-छचवा । छतुना-छनवा इत्यादयो ज्ञेयाः ॥

इति सारस्वतप्रसादे स्वरान्ता नपु'सकछिङ्गाः ॥ ९ ॥

* हसान्ताः पुंतिगाः १० ।*

अगुड्डह् सि इति स्थिते ॥ पञ्चस्वनद्धह आमागमो वक्तव्यः शौ च ॥ सा-चनुडुह् ॥ अनुड्डह्शव्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ॥संयोगान्तस्य छोपः ॥ संयोगान्तस्य छोपो मवति रसे पदान्ते च । २ । हसेपः सेर्लोपः । नुम्बिषिसामध्यीहत्वामावः । अनुड्वान् अनुड्वाहो अनुड्वाहः ॥ धावम् ॥ अनुडुह्शव्दस्य धौ परे अमागमो भवति । ३ । हेअनुड्वाहः ॥ धावम् ॥ अनुडुह्शव्दस्य धौ परे अमागमो भवति । ३ । हेअनुड्वाहं । चमां रसे ॥ वस् संस् ध्वंस् अस् अनुडुह् इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्वं भवति । अनुडुहः । अनुडुहा । चमां रसे ॥ वस् संस् ध्वंस् अस् अनुडुह् इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्वं भवति । अनुडुहः । अनुहुहः । अनुहुह

(च॰) अथ हसान्तपुंलिङ्गसाधनं किञ्चिद्वच्यते । तत्र प्रथमं हान्तान् दर्शयति— हकारान्तोऽनहुह्इाब्दः । तस्य नामसंद्रायां सत्यां स्यादयो विभक्तया दीयन्ते । ततः । एञ्चस्वनहुह आमागमा वक्तव्यः श्रो च ॥ अनहुद्द्याब्दस्य स्यादिषु पञ्चछ वचनेषु आ-मागमा भवति ॥ केचितु 'अनहुद्धश्च हति स्त्रेण 'चतुरनहुद्देशराम् श्रो च इति स्त्रेण वा आमागममिन्छन्ति । स्त्रोलिङ्गे च विकलपेनामागममिन्छन्ति—अनुह्वाद्दी अनुहुद्दी हति ॥ अनेन पञ्चछ आम् । 'मिदन्त्यात्स्वरात्यां वक्तव्यः' इति हु अग्रे आ । 'उ वम्' 'स्वरहीनं' -स्त्रम् । 'सावनहुदः' सौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'हरी हित' टिलोपः 'स्वरहीनं॰' । अन्नहुद्दः पष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्रोविं०' 'सौ आव्' सिद्धम् । वृत्तिः क्रण्ठ्या । अनेन सौ

ारे नुमागमः । इस्य पूर्वः न् । 'इसेपः सेर्लोपः' सृत्रम् —'संवागान्तस्य लोपः' ॥ सं-थागस्य अन्तः संयोगान्तस्तस्य पष्ठयेकाचनम् 'बस्यः। लोपः प्रथमैकावनान्तम्। 'स्रोवि॰' संवागाक्षरस्य वाडन्तः संयुक्तानामक्षराणां वाडन्त्वा वर्णस्तस्य खेापा भवति रसे पदान्ते च । चकारात् रकाराद्ये संयोगान्तस्य केापा न भवति 'रात्सस्य केापाः' इति सकेापस्यैव नियमात कटचिकी ६ इत्यादी 'अतः' इति अकोपे रेफादमे सकारस्य लोपे। भवति परम् ऊर्ज् इत्यत्र जकारछोपो न सस्योव नियमात । यथा ऊर्क् ऊर्ग्म ऊर्जी ऊर्जः । अनेन सौ परे हकारस्य लोपः । अनद्वान् इति सिद्धम् । अत्र दुम्विविधानसामध्यदिव 'वर्सा रसे' हति द्रत्वं न भवति । यहा कृतेऽपि दकारे संयोगान्तस्य लोपाच रूपभेदः । सनः शकटं वह-तीति अनस्वान् वृषभः । 'अनसि वहेः किवनसा दश्च इति किप् 'यजाम्' इति सम्प्रसा-रणम् वस्य उः ॥ स्वरादौ 'स्वरहोनं०' ॥ धौ तु सुत्रम्—'धावम्' ॥ धौ सप्तम्येकवचना-न्तम् । 'हरी हिन् टिलेपः । 'स्वरहीर्नं । अम् प्रथमेकवचनम् 'हसेपः से पश्चात 'भौ क्षार्' 'स्वरहीनम्' ॥ अनदुर्शन्दस्य धौ परे अमागमा भनति । आमापवादः ॥ स्रनेन अस् 'सिदन्त्याव' 'सावनहुदः' इति तुम् । 'इसेपः' 'संयोगान्तस्य लेापः' ॥ हि-त्ववेहुत्वयाः-आमागमः। 'छ वम्' 'स्वरहीर्न'॥ द्वितीयादौ 'स्वरहीर्नं०'॥ हसादौ सुद्रम्—'वर्ला रसेः वर्ला षष्टीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनंः' माऽदुस्वारः । रसे सप्तम्येक-वचनान्तम् । 'भ इ ए' सिद्धम् ॥ वसामिति बहुवचननिर्देशात वसादयः । वस् इति क स्प्रत्ययस्य व ् 'विदेवी वस्' इत्यपि वस् । स्नंस् घवंस् अधःपतने । अन्दुह्माब्देा वृषमः वाची । एतेषां रसे परे पदान्ते वा दत्वं भवति । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशान्त्यस्य भवति' अनेन हस्य दः । अकारादौ 'स्वरहीनं' ॥ छपि—'खसे चपा झलानाम्' दस्य तः 'स्वरहीनंo' ॥ सिद्धोऽनडुह्शन्दः ॥ स्नंतूष्वंसास्तु सकारान्तावसरे । उलास्नत उलाससी उलासद्भ्नाम् । ए पर्णेष्ट्रवत् ॥ ४ ॥

(प्र०) पञ्चस्वनहुइ इति । अनहुइश्चेति स्त्रेणेत्यर्थः । स्त्रे च इतोऽल्पञ्चस्वित्यतः पञ्चम्घ चतुराम्श्रो चेत्यनन्तरतः आम्श्रो चेति पदान्यनुवर्त्यं अनहुद्द्शब्दस्यामागमो भवति पुंसि पञ्चम्घ नपुंस्के श्रो च । चकारात्म्मियां वा । तत्रश्च अनुहुद्दी अनह्वाही । तथा स्वनहुद्दी स्वनद्वाही । नन्वत्र नुमि हकारस्य झस्त्वाभावान्नश्चापदान्ते झसे इत्यस्या। प्राप्तेः कथमनुस्वार इति चेत्यसत्यम् । नश्च नापदान्ते हति योगविभागात् स्यात् ॥

सौ इति । अत्र च तुमामोर्विरोधाभावात्समावेशः । संयोगान्तस्य । रसे रसा-दौ विभक्तावित्यर्थः । रसे इत्यनुवृत्तिसामध्यांदङ्गावयवसंयोगान्तत्वमाश्रयणीयम् । तत्वश्च तत्सौत्रमित्यादौ सकारस्य संयोगान्तत्वाभावः । पुम्भ्यामित्यादौ च भवति । अत्रापि वाऽनुकर्णाल्लोकाद्वा । ऊक्ं ऊग् इत्यादौ रेफात्सकारात्परस्य संयोगान्तस्य लोपाभावः । अनद्वानित्यत्र वसां रसे इति दत्वप्राप्तावपि नुम्बिधानसामध्यांत्र । धौ इत्यत्र चतुराम्शौ चेत्यतः चतुर इत्यस्यानुवृत्तेहैं प्रियचत्व इत्यत्राष्यम् । हैस्योः प्रगृद्धः त्वात्सन्ध्यप्रसङ्गः । अत्र च अम्विधानसामध्यादामोऽपवादः । अन्यथा विशेषाभावात् नुम्च भवत्येव ॥

वसामिति । वसामिति बहुववनं बहुपळक्षकमित्यभिष्रेत्वाह । वडसंस्वित्यादि ।

वसोः प्रत्ययत्वातप्रत्ययग्रहणेन तदन्तस्येति वसन्तस्येति वस्वन्तस्येत्यर्थः । सोऽि सान्त एवेति विद्वानित्यादौ तदभावः । पूर्व दत्वे चासंयोगान्तलोपः ॥ ४ ॥

गोदुह्शब्दस्य भेदः ॥ दादेघीः ॥ दादेघीतोहकारस्य वस्तं भवति घातोक्षेसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ गोदुघ् स् इति स्थिते ॥ ५ ॥

(च०) हकारान्तत्वेऽपि अनडुह्बान्दापेक्षया गांदुह्वान्द्रस्य भेदः कश्चिहिशेषोऽस्ति । गां देग्योति गांधुक् । 'दुह प्रपुरणे गांपुर्धः किष्प्रत्ययान्तः । स्त्रम्—'दादेर्धः ॥ दः द कार आदिर्धस्य स दादिस्तस्य दादेः पष्ट्येकवचनान्तम् । 'कितिः 'कस्यः कोवि०' 'नामिनेः रः' जलतुम्बिका । वः प्रथमौकवचनान्तम् । 'सोविं सिद्धम् । दादेरिति । दकारदेर्धाः तेग्हैकारस्य वत्यं भवति ससे परे नाम्नस्तद्विकारस्य रसे परे अथवा पदान्तविषये । अनेन मकारादौ छपि च हस्य वः ॥ ६॥

(प्र०) दादेरिति । दाहित्वं धातुपाठेपपदेशावस्थायामपेक्षितम् । ततश्च अधोक् हत्यादौ अडागमे कृते सति "यदागमास्तद्गुणोभूतास्तद्गृष्टणेन गृह्यन्ते" इति आकाराः दित्वेऽत्युपदेशावस्थायां दादित्वाद्भवत्येव । दामिकहमात्मन इच्छति दामिकह्यति दाम-किहतीति दामिकह्या । इत्यादेनीमधातोदीदित्वेऽपि धातुपाठे तदमावाच्च यत्वम् ॥ ९ ॥

आदिजवानां झभान्तस्य झभाः स्थ्वोः । घातोक्षभान्तस्या-दौ वर्तमानानां जवानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ ६ ॥

(च०) सृत्रम्—आदिजवानां झमान्तस्य झमाः स्थ्वाः ॥ आदिजवानामादौ वर्तमाना जवाआदिजवास्तेषां। षष्टीबहुवचनान्तम्। 'नुडामः' 'नामिंग स्वरहीनं ०' 'मेरिं स्वर्ताः'। समा अन्ते यस्य स झमान्तस्य षष्ट्येकवचनान्तम्। 'हस्य' प्रथमाबहुवचनान्तम्। 'सवर्गे दीर्धः' 'स्वोर्वि ०'। स् च ध्व च स्थ्वौ तयेः स्थ्वोः सप्तमीद्विचचनान्तम्। 'स्वरहीनं ०' 'वि ०'॥ सिद्धं चतुःपदमिदम् झमान्तस्य धातेरादौ वर्तमानां जवानां झमा भवन्ति। जदद्गवानां क्रमेण झढधवमा मवन्ति सकारे ध्वे च परे आख्याते आत्मनेपदे से ध्वे ध्वां सम्बन्धिन परे, नाम्बश्च ससे पदान्ते च ॥ केचित्रु जमतीति जप् जमो जमः हत्यादौ प्रयोगे जकारस्य झकारासम्भवात्। 'आदिडवानां द्मान्तस्य दमाःस्थ्वोः गृहत्येवं स्वृत्रं पटन्ति॥ अनोन यत्र रसप्रत्याहारस्तत्र दस्य धः॥ ६॥

(प्र॰) आदिजवानाम् । अत्र वावसाने इत्यतो वानुवृत्तेर्घ्यवस्थया जम्मतीति जप् इत्यादौ, तथा दामलिडादौ च न । गर्दभमात्मन इच्छति गर्दभीयति गर्दभीयतीति गर्द्धप् । इत्यादौ मध्यवर्तिनोऽपि दकारस्य झभत्वम् । नाद्यस्यापि गकारस्य ॥ ६ ॥

वावसाने ॥ अवसाने वर्तमानानां झसानां जवा भवन्ति चपावा ॥ शा गोधुक् गोधुग् । गोढुहौ । गोढुहः । हेगोधुक् हेगोधुग् । हेगोदुहौ । हेगोदुहौ । हेगोदुहः । गोदुहम् । गोदुहौ । गोढुहः ॥ गोदुहा । भकारादौ - 'दादेर्घः' इति धले कृते—'आदिजवानाम्' इत्यनेन दकारस्य धकारे कृते—'झवे जवाः'

गोधुग्म्याम् । गोधुग्भः । गोदुहे । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भ्यः । गोदुहः । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भ्यः । गोदुहः । गोदुहोः । गोदुहाम् । गोदुहि । गो-दुहोः । गोधुक् सु इति स्थिते ॥ 'खसे चपाझसानाम्' इति ककारः । पश्चात्—'किलात्षः सः कृतस्य' इति षत्वम् ॥ कषसंयोगे क्षः ॥ कका-रषकारसँयोगे क्ष इत्यक्षरं भवति । गोधुक्षु ॥ ८ ॥

- (च•) सुत्रम्—'वावसाने'॥ वा प्रथमेकवचनान्तम्। 'अवसाने सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अ इ ए' 'सवणें दी०' सिदं द्विपदम्। अभे वर्णानामभावोऽवसानं तस्मिन्
 अवसाने अन्ते वर्तमानानां झसानां जवा भवन्ति पक्षे विकल्पेन चपा भवन्ति। अनेन सौ
 धौ च रूपद्वयं विधाय 'वसेपः से०' इति सिलोपे कृते एकत्र वस्य कः अन्नन्त्र गः।
 स्वरादौ 'स्वरहीनं०'॥ भकारादौ विभक्तौ तु—'दादेर्घः' इति वस्त्रे कृते 'आदिजवानां'
 इति हस्य घः। 'झवे जवाः' वस्य गः। 'स्वरहीनं०॥ छपि—'दादेर्घः' 'आदिजवानां•' 'खसे चपा झसानाम्' 'किलात्षः' इति वस्त्रम् । 'कष्रसंयोगे साः' ककारसंयोगे
 क्षे। भवति। गोधुश्च इति सिद्धम्॥ ७-८॥
- (प्र०) वावसाने । विरामोऽवसानमित्यवसानं प्रसिद्धमेव । अत्र च खसे चपा झसानामित्यतः चपा इति । झभे जवा इत्यतक्ष्य जवा इत्यनुवर्तते । ततक्य वाशब्दस्य चार्थत्वाद्वसाने वर्तमानानां झसानां जवाक्यपादय भवन्तीत्यर्थः । विकलपार्थत्वे तु झसानां चपजवौ वेत्यर्थे रूपत्रयं स्थाए ॥ ७ ॥

मधुलिह्श्बदस्य भेदः ॥ हो ढः ॥ हकारस्य दत्वं मवति धार्ताञ्चेसे परे, ना न्नश्च रसे पदान्ते च(क) । 'वावसाने' मधुलिट् मधुलिद् मधुलिद् मधुलिद् हेमधुलिद् हेमधुलिद् हेमधुलिद् हेमधुलिद् हेमधुलिद् । मधुलिह्म । होदः । स्रसे चपा झसानाम् । मधुलिद् ॥ इत्यादि ॥ ९ ॥

(च०) मधु मकरन्दं पुष्परसं लेढीति मधुलिट् श्रमरः । मधुलिह् शब्दस्य रते पदा-न्ते च विशेषः । सूत्रम्—'होढः' ॥ हः षष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । ढः प्रथमे-कवचनम् । 'हवे' 'उ ओ' सिद्धम् ॥ धातुसंबन्धिनो हकारस्य झते परे ढयत्वं भवति ना-मनश्च नामत्वं प्राप्तस्य रते परे पदान्ते च । [अभयोः] प्रथमोकवचने रूपद्धयम् । उभय-त्रापि हस्य ढः । 'हसेपः०' 'वावसाने०' एकत्र टः । अन्यत्र ढः । स्वरादौ 'स्वरहीनं०' भकारादौ 'हो ढः' इति ढत्वे 'झवे जवाः' ढस्य डः । 'स्वरहीनं०' । 'धिपि 'हो ढः' 'खसे चपा०' ढस्य टः 'स्वरहीनं०' मधुलिट्छ । हत्यत्र 'क्वि दपदान्तेऽपि पदान्तता आश्रय-णीयाः इति न्यायात 'टोरन्त्यातः इति सुत्रेण सस्य पत्वाभावः ॥ ९ ॥

⁽क) होड इति । टठडानामन्यतमस्तु लेढांग्यायसिद्धेर्न कृतः । तथा श्रति झमान्तत्वामावात्तथोर्भ इत्यस्याप्रकृतेः ।

(प्र०) हो ढः । नाम्नो रसे इत्युक्तेर्द्धादयति ह्नुते इत्यादौ धातो रसपरत्वे न इत्वम् ॥ ९ ॥

मित्रदुह्गुब्दस्य भेदः ।। द्रुह्दिनां घश्चढत्वे वा ।, द्रुह् सह स्नुह्
स्निह् इत्येतेषां हकारस्य घत्वढत्वे वा मवतः घातोर्झसे नाम्नश्च परे रसे पदाते च । वावसाने । मित्रधुग्-मित्रधुक् -मित्रधुड्-मित्रधुट् मित्रदुहै। मित्रदुहः ।
हेमित्रधुग्-हेमित्रधुक्-हेमित्रधुड्-हेमित्रधुट् । मित्रदुहम् मित्रदुहौ मित्रदुहः ।
सित्रदुहा मित्रधुग्भ्याम्-मित्रधुड्भ्याम् मित्रधुग्भः-मित्रधुड्भः । मित्रधुट्सु-मित्रधुक्षु इत्यादि ।। एवं तत्त्वसुह्गुब्दः । तत्त्वे सुद्धतीति तत्त्वसक्-तत्त्वसुग्-तत्त्वसुट्-तत्त्वसुड् तत्त्वसुहै तत्त्वसुहः । हेतत्त्वसुक्-हेतत्त्वसुग्-हेत्त्वसुड् हेतत्त्वसुट्। तत्त्वसुहम् तत्त्वसुहौ तत्त्वसुहः । इत्यादि(क)॥१०॥
सुग्-हेत्त्वसुड् हेतत्त्वसुट्। तत्त्वसुहम् तत्त्वसुहौ तत्त्वसुहः । इत्यादि(क)॥१०॥

(च०) हकारान्तानामिप द्रुहादीनां वाक्यान्तरेण विशेषमाह—द्रहादीनां घत्व कित्वे वा । द्रुहादीनांमिति द्रुह्मुह्स्नि स्नुहां रसे पदान्ते च घत्वं वा भवित विकल्पेन । घत्वे क्रते द्वितायपक्षे दत्वं भवित । द्रुह् जिवांसायाम् , सुह् गैचित्ये, स्नुह् छद्रिरणे, स्निह् प्रीतौ, णश् अद्योने पते द्रुहादयः । अत्र द्रुहो दकारादित्वातप्रासस्य घत्वस्य विकल्पः । अन्ययं द्रुह्मते क्रत्यः । अन्ययं द्रुह्मते विकल्प हत्यर्थः । मित्राय द्रुह्मतीति मित्रद्रुह् सर्वत्रापि प्रथमेकवचने रूपद्र्ये 'दादेर्धातार्थः' । रूपद्र्ये च 'हो दः' इति दः । 'आदि झवानाम्'

⁽क) भारवाह् शब्दस्य भेदः । हो ढः वावसाने भारवाट् भारवाङ् भारवाही भारवाङः । भारवाहमः भारवाहै। ॥ वाहो वो शसादी स्वरे ॥ वाहः वः औ शसादी स्वरे । वाहो वकारस्य कारादेशो भवति शसादी स्वरे परे । भारीहः । भारीहा भारवाङ्भ्याम् भारवाङ्भि: ॥ इवेतव ह् उक्यशाश् पुरोडास् अवयाजां डस् रक्के पदान्ते चेति वक्तव्यम् ॥ जिल्लाष्ट्रिलोपः। अत्वसीः सी । देवतवह दवतवाही श्वेतवाहः। दवतवाहम् इयेतवाही इवेतवाहः। अत्र वाही वी शासादी । स्वरे चेति केचित । दवतोहः । दवेतीहा अवनवाहा । श्वेतवीः भ्याम् इवेतवोभिः । इवेतौढे देवतवोहे श्वेतवोभ्याम् देवतवोभ्यः । भ्वेतौहः श्वेतवाहः देवतवोभ्याम् देवतवोभ्यः। क्वेतीड: वेबतवाड: श्वितीहो: श्वेतवाहो: वेबतीडा वेबतवाहाम । वेबतीहि वेबतवाहि वेबतीहो: वेबतवाहो: वेबत-वःसु-श्वतवस्सु ॥ अवयाः श्वतवाः पुरोडाश्चेते कृतदीर्घाः सम्बुद्धैः निपात्यन्ते । चकारादुक्यशा इति केचित् । हेक्सतवाः वेति केचित् । हेववेतवः हेववेतवःही हेववेतवाहः । ववेतमासनं वहतीति ववेतवाः इति व्युत्पात्तिः॥ डक्थज्ञाः डक्थज्ञासी उथज्ञासः । उक्थज्ञासम् उक्थज्ञासी उक्थज्ञासः । उक्थज्ञासा उक्थज्ञोभ्याम् उक्थ-शोभिः। दक्थशासे उक्थशोभ्याम् उक्थशोभ्यः। उक्थशःसु-उक्थशस्तु । हे उक्थशाः हेउक्थशः हेउक्थ-शासी हेडकथशासः । इत्यादि ॥ पुरोजाः पुरोजाशी पुरोजाशः । पुरोजाशम पुरोजाशी पुरोजाशः । पुरो-डाज्ञा पुरोडोम्याम् पुरोडोभिः । पुरोडाज्ञे पुरोडोभ्यःम् पुरोडोभ्यः । पुरोडम्य पुरोडम्यु । हेपुरोडाः-हेपुरोडः हेपुरींडाशी हेपुरोडाशः ॥ अवयाः अवयाजी अवयाजः । अवयाजं अवयाजी अवयाजः । अवयाजा अव-योभ्याम् अवयोभिः । अवयाजे अवयोभ्याम् अवयोभ्यः । अवयःषु अवयस्सु । हेअवयाः हेअवयः हेअवः क्याजी हे अवयाजः ॥ तुरासाहूक्षण्टस्य भेदः । हो ढः ॥ संहेः व साढि ॥ सहेः सकारस्य वकारादेशी भव-ति साहि सति । वावसाने तुराषाट्-तुराषाङ् चुत्रासाहै। तुरासाहः । तुरासाहम् तुरासाहै। तुरासाहः। तुरा-क्षांडा तुराबाङ्भ्याम् तुराबाङ्भिः । तुराबाङ् तुराबाङ्भ्याम् तुराबाङ्भ्यः इत्यादि । हेतुराबाङ्-हेतुराबाङ् हेतुराष्ट्राह्री हेतुराबाहः॥ कत्रिन्युस्तकेऽभिकायं पाठी द्रयते।

इति सर्वत्र हुस्थाने हु। 'हसेपः सेर्कोपः' 'वावसाने०' । वस्य यथासंस्यं कगौ । उस्य च रडौ । मित्रधुक् मित्रधुग् मित्रधुङ् मित्रधुद् । एवं सिविषये रूपचतुष्टयम् । मित्रद्वहौ मित्रदृहः । मकारादी छपि च रूपद्वयम् । तन्नैकत्र वत्वे अन्यन्न दस्वे कृते 'आदिजवानां०' इति हु इत्यन्न घू । भकारादी 'झवे जबाः' चस्य गः, उस्य दः । सिनधुरम्यां सिन्नधू-हुम्यां मित्रधुरिमः मित्रधुहिमः । छपि—'ससे चपाक' इति बस्य कः । उस्य च टः । कत्वे—'किलात्यः सः 'कषसं योगे क्षः' मित्रध्रुञ्ज । उत्वे—'स्वरहीनं॰' मित्रध्रुट् । धौ सिवत् ॥ एवं तरुम्मुह्पुत्रस्निह्बास्तिस्नुहोऽपि साध्याः । तत्त्वं प्रति मुद्यतीति तस्व-सुट् । हान्तानां साधनमेतत् ॥ यकारवकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥ १० ॥

(प्र॰) दुरादीनामिति । आदिशन्दान्मह्स्नुहिनहो गृह्यन्ते । अन्नापि । चार्थो चाकाब्दः । अन्यथा बत्बढत्वाभावे तृतीयं रूपं स्यात् । क्वितु बत्बढत्वे वेति पाटः । तदा बत्वे सति घत्वं वा भवतीत्यर्थः । तन्न । दुहेहाँदित्वेऽण्यम्मादेव वाक्यभेहेन बत्वम् । क्वि-च सूत्रपाठादी दुहां वेति सूत्रं घश्र पूर्वतः ततश्र हुहादीनां घत्वं वा सवति । घरवासावे चोत्सर्गतः उत्विमिति सुत्रार्था दशितः ॥ १० ॥

रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ चतुराम् शौ च ॥ चतुर्शब्दस्यामागमो भवति धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु, शौ च परे । चत्वारः। चतुरः । चतुर्भैः । चतुर्भ्यः ।। ११ ।। रः संख्यायाः ॥ रेफान्तसंख्यायाः परस्यामा नुडागमा भवति ॥ णत्वाद्वित्वे । चतुर्णाम् (क) ॥ १२ ॥

(च॰) रान्तमाह—रेफान्तश्रतुर्धान्दो नित्यं बहुवचनान्तः । प्रथमाबहुवचने सूत्र-म्- चन्राम् शो च ॥ चतुर् इति षष्ट्येकतचनान्तं स केतिकम् प्रथमेकवचनान्तम् । 'हसेपः सेवेरिः । श्री सप्तम्येकवचनान्तम् । 'हेरी हित्र टिछोपः । च प्रथमीकवचनाः न्तम् । 'अव्यया॰' ॥ चतुर्• । 'पञ्चर्ध' ग्रहणं समासान्तत्वस्चकम् । यथा प्रियाश्रत्वा-रो यस्यासौ वियचत्वाः । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ अन्यथा बहुत्वे पञ्चस्विति पर्दं न संभवति । शोचेति पर रुथनेन नपु सकेऽपि शस्याप्यामाममो भवति इत्यर्थः । 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्याः । जित पूर्वम् आ । 'डवम्' 'स्वरहीनम्' 'सोविं ।। शित-'न्वरहोतं । 'स्रोवि ° ।। तुनीया चतुर्थी पञ्चमी बहुवचाने । जलतुम्बिका । पष्टीबहुवचने सुन्नम्— ॥ ११ ॥ 'रः संख्यायाः' रः पञ्चम्येकवचनम् । 'स्वरद्दीनं • । संख्यायाः पञ्चम्येकवच-नम् । 'डितां यट्' 'सवर्णं दी०' ॥ 'रेफान्तर्रंख्यायाः ॰' भनेन नुट्। 'फ्बनेंगो०' 'राच-यो द्विः' जङनुम्बि । ६तुर्णामिति सिद्धम् ॥ सन्तमीबहुवचने—'क्विडात्यः सः०' जस्र तुन्वि । चतुषु । 'दोषां रः' इति सुत्रेण क्रतस्यीव रेफस्य सन्तमांबहववने परे विसीं।

⁽क) तदन्तविधिरवेष्यते । प्रियाश्ववारो यस्य सः प्रियचत्वाः श्रियचत्वारी प्रियचन्वारः । प्रियचन त्वारम् त्रियचत्वारै। त्रियचतुरः । त्रियञ्जतुरा त्रियचतुर्गाम्। त्रियचतुर्भः । गौणले तुर् नेष्यते । त्रियचतुर-राम् । प्राधान्यं तु स्यादेव । परमचतुणाम् ॥ धावम् । चतुर्शन्दस्य धौ परे भामागमो भवति ॥ होप्रियच-न्वः होपियचत्वारो हेपियचत्वारः ॥ पाठायं प्रस्तकान्तरे अधिकोऽस्ति ।

नान्यस्येति वक्तव्यम् । अतोत्र चतुर्व्वित्यत्र न विसर्गः । 'चतुरनहुद्दारम् संबुद्धौः ।'हेः प्रियचत्वः ॥ छत्रणान्ता अप्रसिद्धाः ॥ १२ ॥

(प्र०) चतुरामिति । विसर्गलोपे छान्दसः सन्तिः । चतुर इति साङ्केतिकं ब ष्टयन्तं वा । पञ्चस्वित्यनुतृत्तिसामध्यांत्प्रिययत्वा इत्यदौ गोणत्वेऽपि ॥ ११ ॥

ाः सङ्ख्याया इत्यनेन सङ्ख्यावादित्वे । एवं गौणत्वे तु प्रियथतुराम् । प्राधान्ये तु परमचतुर्णाम् । स्त्रोविंसर्गं इत्यत्र वानुकर्षणास्त्रोकाद्वा चतुर्ण्वत्यादौ विसर्गामाः वः । यक् चतुर्ण्विति ज्ञापकाच्च ॥ १२ ॥

नकारान्तो राजन्शब्दः । राजन् सि इति स्थिते । नोपघायाः इति दीर्घः । हसेपः सेलेपः । नाम्नो नो लोपश्चायौ ॥ नाम्नः न लोपश् अध्यो नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश् भवति रसे पदान्ते चाधौ। राजा राजान् नौ राजानः । राजानम् राजानौ ॥ अलोपः स्वरेऽम्बयुक्ताच्छसादौ इत्युपः धाया लोपः । स्तोः श्रन्तुभिः श्रन्तुः इति नकारस्य अकारः ॥१२॥ जञ्जोद्धाः ॥ जकारअकारसंयोगे ज्ञ इत्यक्षरं भवति ॥ राज्ञः । राज्ञः । राजभ्याम् । 'लोपशि पुनर्न संधिः' इति नियमाद् 'अद्भि' इत्यात्वं न ॥ राजभिः । राज्ञे राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राजाम् । राज्ञः । राज्ञः । राज्ञः । राज्ञः राजामः । राज्ञः राज्ञः राज्ञः राज्यः । राज्ञः राजामः ॥ १४ ॥

(च०) नान्तानाह—नकारान्तो राजन्काब्दः तस्य पञ्चछ बननेषु 'नोपधायाः' इति दीव': । प्रथमीकवचने सूत्रम्—'नास्तो नो लोपप्राधौं' ॥ नाम्न इति नामन्त्राब्दस्य षष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरुं 'स्वरहीनं०' ॥ नः पष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्वरुं हीनं०' 'स्नोवि' ॰' पश्चात् । 'हवे०' 'उसो' ॥ लोपक्ष प्रथमीकवचनान्तम् । 'हसेपः०' पश्चात् 'हवे' 'उसो' ॥ न धिः अधिस्तिरमन् अधौ सप्तम्येकवचनम् । 'हरेगै डित्' टिलेपः । पश्चात् 'स्वरहीनं०' ॥ नाम्न इति काब्दस्य सम्वन्धिनो नकारस्य लेपक् वर्णविरोधस्यो भवति परमनागमजस्य काब्दान्तमृतस्यैव । परं केनापि सुत्रेणागतस्य नस्य लोपक् न भवति एते पदाग्ते च । चकारात् सुहिन् छहिसो छहिसः । प्रशान् इत्यादी नकारस्य लोपो न । अधौ धौ च लोपक् न भवति । अनेन सौ नस्य लोपः । अधाविति विशेषणात् धौ न नकारलेपक् । श्वासि—'अल्लोपः स्वरे०' इत्यकारलेपः । 'स्तोः श्वासः श्वः' इति चुत्वे चवर्गे क्रियमाणे नकारस्य व्यक्तरः । ततो 'जञ्जोक्षः' । जश्च वश्च वश्च त्रो तयोर्जकारव्यक्षा । अकारादौ—'नाम्नो नो लोपक्षात्रौ' ततः 'लोपिका पुनर्भ संधिगिति करणात् 'अद्धि' हति सुत्रेण आकारो न भवति ॥ कौ—'वेद्योः' ॥ छ-पि—'नाम्नो नो लोपकाषी' ॥ १३-१४ ॥

(प्र०) नाम्नो न इति । सामानाधिकरण्ये पष्टयौ । नकारान्तस्य नाम्न इत्यर्थः । नकारान्तस्य नोपदेशावस्थायामेव । लोपस्यादेशिवशेषस्वात् पष्टीनिर्दिष्टस्येत्यन्तस्य । अन्वया नरनारायणादिष्वादिमृतस्यापि नस्य लोपपसङ्गः । तथा छहिन् प्रश्नान् इत्यादातु पदेशकाले नान्तत्वामावाञ्च लोपपमङ्गः । मो नो धातोरित्यादिना सस्य नकारादेशात् । अधावित्यस्य छरण्युप कक्षणाहेदिकत्वाद्वा । परमे व्योमन् इत्यादौ छावपि नलोपामावः । जलोक्षः । इत्यन्न जकारात्परेण वकारेण ये।मे च इत्यर्शद्भवाञ्चानातीत्यादौ न वक्तव्याद्वा ॥१३१४-॥

प्वं यज्बन्नात्मन्युधर्मन्प्रमृतयः ॥ यज्बा यज्बानी यज्बानः ॥ हेयज्बन् हेयज्बानी हेयज्बानः ॥ यज्बानम् यज्बानी । अन्वयुक्तादिति विशेषणाद-स्त्रोपो नाम्ति । यज्बनः । यज्बना यज्बभ्याम् यज्बभिः । यज्बने यज्ब-भ्याम् यज्बभ्यः । यज्बनः । इत्यादि(क) ॥

(व०) १६ यज्ञन् आत्मन् स्थमंत् स्पर्यत् प्रमृतयोऽपि साध्याः । परं शसादौ
'अम्बयुक्तात्' इति विभेषणात् सकारवकारयुक्ताचात् अल्छोपा नास्ति । तेन यज्यनः यज्य-ना इत्यादि ॥ उक्षन् सूर्यन् कन्दौ तु राजन्यत् ॥

इवन्युवन्यवनन् श्रव्हानां पश्चसु राजन् श्रव्हवस्थाकिया । इवा इवानी इवानः । इवानम् इवानी ॥

(च •) खानौ ॥ श्वा कुरकुरवाची । युवा तरुणवाची । सघवा इन्द्रवाची । इत्येतेषां शन्दानां पञ्च ४ स्थादिवचनेषु राजन् शन्दवत्साधना ॥

इवादेर्घ उ: ॥ श्वादेर्वकार उस्वं पाप्नोति शसादौ स्वरे परे ईपि ईकारे च(ख) । शुनः । शुना श्वभ्याम् श्वभिः । शुने श्वभ्याम् श्वभ्यः । शुनः श्वभ्याम् इत्यादि ॥ थुवा युवानौ युवानः । युवानम् युवानौ । युवन् शब्दस्य तु वकारस्योत्वे कृते । सवर्गे दीर्घः सह यूनः । यूना युवभ्याम् यु-वभिः । यूने युवभ्याम् युवभ्यः । इत्यादि ॥ मधवा मधवानौ मधवानः । मधवानम् मधवानौ । मधवन्शबद्दस्य वकारस्योत्वे कृते । उ ओ । मबोनः । मधीना मधवश्याम् मधवानिः । मबीने मधवश्याम् मधवश्यः । इत्यादि(ग)॥१५॥

⁽क) आत्मा आत्माना आत्मानः। आत्मानम् आत्माने। आत्मनः। आत्मना आत्मभ्याम् आत्मभिः इत्यादि॥ हे आत्मन् हे आत्माने। हे आत्मानः॥ सुधर्मा सुधर्माणो सुधर्माणः। सुधर्माणम् सुधर्माणो सुधर्मणः। सुधर्मणा सुधर्मभ्याम् सुधर्मभि इत्यादि॥ इसुधर्मन् हेसुधर्माणो हेसुधर्माणः। इत्याधिकस्।

⁽ख 'ताद्धित स्वरे तु न भवति ॥ अत्र नियामकं पाणिनीयसूत्रम् । श्वयुवमधोनामतद्धिते । तेन माध-वनं भवति । इति विशेषः पठः ।

⁽ग) हेमचवन हमघवानी हेमघवानः ॥ मघवा बहुलम् ॥ मघवन् शव्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् ॥ क्षकारो विकायाथः । बहुलप्रहणासर्वे विषया व्यभिचरन्ति । वितो सुम् मघवान् । नश्चापदान्ते मस्य । मघवन्ता मघवन्तः । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्याम् मघवाद्भः । मघवते मघव

(च०) वालादो तु विशेषतामाह सूत्रम्—'श्वादेव डः' ॥ श्वा आदिर्यस्य स श्वादिस्तस्य षष्ठयेकवचनानतम् । 'डिति' 'ङस्प' 'खोर्वि०' ॥ श्वादेरिति श्वन् युवन् मजवन् शस्दसम्बन्धो वकारः उत्वमुकारत्वं प्राप्तोति व्यतादौ स्वरे परे द्विप च । ईपि प्रत्यये परे तु
तुनी यूनी सघोनी इति भवति । वकारेण सहितोऽकारः वकारः इति सस्वरस्यापि वकारस्य स्थाने उकारः । 'स्वरहीनं०' शालादौ स्वरादौ सर्वत्र उकारः ॥ भकारादौ छपि च
'नाम्नो नो लोपवधौ' इति ॥ सम्बोधने राजनशब्दवत् ॥ श्वा धानौ श्वानः । खानं श्वानौ शुनः । शुना श्वम्यां श्वमिः । शुने स्वम्यां श्वम्यः । शुनः श्वम्यां श्वम्यः । शुनः श्वनोः
ग्रुनाम् । शुनि शुनोः श्वस्र । शुना युवानौ । युवनशब्दस्य वासादौ 'श्वादेवैः' इति उत्वे कृते
'स्वलें दीर्घः०' यूनः यूना ॥ मववन् शब्दे तु उकारे कृते । 'उ ओ' ॥ मवोनः मघोना
मघवम्यां मववितः । इत्यादि हेयम् । तकारान्तमघवत् शब्दस्य तु सघवान् मघवन्तौ
मववन्तः । मववन्तं मघवन्तौ मववतः । मघवता मघवद्रम्यां मवविद्विरिति रूपाणि॥१९॥

(प्र०) शारेः । वतार्वं वरित्यतो व बित्यवुवर्तते । तत्र च वकारेण युक्तः अः व इत्यर्थावधारणात्सस्वरस्योत्वस् । वकारमात्रोत्वे तु अकारश्रवणं स्यात् न चाकारस्याञ्जोपः स्वरं इति छेापः स्यादिति वाच्यस् । सप्तस्येकवचनेऽकोपविकल्पात्पक्षे श्रवणप्रसङ्गात् । कासादावित्यादिकान्दादीपीकारे वेत्युक्तस् । कविदीपि इति सूत्रस् । तत्र च ईश्च ईण्च तयोः समाहार ईप् तस्मिन्नित्यधिकारः । श्चनी मवोनी युवतीत्यादौ निपातनान्न । ईकारे च । शोभना युवाने। ययोः कुळयोस्ते छणूनी इत्यादि । मव कौटिल्ये । मवनं मवः मवोऽस्यान्तीति मववान् । मववन्तौ इत्यादि । वत्प्रत्ययान्तो मववच्छन्दे।ऽन्य एव ॥ १५ ॥

नकारान्तस्यापि पाथिन्शब्दस्य भेदः ।। इतोऽहपञ्चसु ॥ इतः अत् पञ्चसु । पञ्चसु स्यादिषु पथ्यादीनामिकारस्याकारो भवति ॥ १६ ॥

(च०) पथिन् शब्दस्य भेदः ॥ सूत्रस्—'इतोऽत्पञ्चसु'॥ इतः पष्टयेववचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोवि०' । अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' 'अतोऽत्युः' 'उ ओः 'एदो॰ ऽतोऽतःः । पञ्चस्र इति पञ्चन् बाब्दस्य सप्तमीबहुवचनान्तम् । 'नाम्नो नो०' सिद्धम् । स्यादिषु पञ्चवचनेषु परतः पथ्यादीनां पथिन्मथित् सिन् वाब्दानामिकारस्य अकारो भवि ॥ अनेन सि औ जस् अम् औ वचनेषु थि इत्यस्य थ ॥ १६ ॥

(प्र०) इतोऽदिति । पथां टेरित्यतः पथामित्यतुवर्तते । तत्र पथामिति बहुवच-नेन मधिनुभक्षिन् बन्दावण्युपादीयेते ॥ १६ ॥

थो नुद् ॥ पथ्यादीनां श्रकारस्य नुडागमो भवति पश्चमु स्यादिषु

द्भ्याम् मघवद्भ्यः इत्यादि ॥ हेमघवनः हेमघवन्तो हेमघवन्तः ॥ 'स किल संयुगम् ि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः ॥' इति प्रयोगदर्शनात ॥ अर्वणक्षसावन्तः । नव्वर्जस्यावणस्तु इत्यन्तादेशः स्यादसै विभक्तौ परतः । अर्वा अर्वन्तौ अर्वन्तः । अर्वन्तो अर्वन्तः । अर्वतः । अर्वतः

परेषु । पन्थन् सि स्थिते ॥ १७ ॥

(च॰) सूत्रम्—'थो तुर्'॥ थ षष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं॰' 'स्नोवि॰'॥ बुर् प्रथमेकवचनान्तम् । 'हसेपः से॰' 'हये॰' 'उ क्षो, ॥ पथ्यादीनां श्रकारस्य पञ्च स्व चन् नेषु नुडागमो भवति । टिस्वादादौ । यस्य पूर्वं न् । पन् थन् स्ट हति स्थिते सित ॥१०॥

अग स्त्री ।। आ सी ।। पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सी परे । पन्थाः। ''नोपघायाः'' पन्थानौ पन्थानः । हेपन्थाः हेपन्थानौ हेपन्थानः । पन्थानम् पन्थानौ ॥ १८ ॥

(च०) सूत्रम्—'द्या सो'॥ आ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम्। सो सिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम्। 'छे रो डित्र टिलोपः। 'स्वरहीनं०' सिद्धम्। पश्यादीनां टेः सो परं आत्दं भवति। अनेन सो न सहितस्य थ इत्यस्य था। टेरात्वकरणादेव सेलोपा न, किन्तु 'स्नोवि०' 'नश्चापदान्ते०' पन्थाः मार्गः। सम्बोधनेऽत्येवमेव। अग्रे द्वितीयाद्वित्वं यावतः 'नोपद्याया०' दीर्घः। 'स्वरहीनं०' ॥ १८॥

पर्धां देः ॥ प्रध्यादीनां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे ताद्धिते ईपि ईकारे च । पथः । पथा पथिभ्याम् पथिभिः । पथे पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथोः पथाम् । पथि पथोः । नलोपः । किलाखः सः । पथिषु ॥ एवं मथिनृभुक्षिन् शब्दौ । मन्थाः । मन्थानौ मन् नथानः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः । इत्यादि ॥ १९ ॥

(व०) वासादौ विशेषः । सूत्रम्—'पथां देः' ॥ पथामिति पथिन्तान्दस्य षष्ठीबहु-वचनान्तम् । 'पथां देः०' 'स्वरह्योनं०' 'मोऽतुस्वारः' । देः षष्ठयेकवधनान्तम् । 'किति' 'कस्य' 'सोविं०' ॥ पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन्वान्दानां देखींपो भवति शसादौ स्वरं परं । अनेन श्वसादौ स्वरं देः इन् इत्यस्य छोपः । भकारादौ-'नाम्नो नो छोपश्चो' ॥ छपि-'नाम्नो नो०' इति नकारछोपशि कृते । 'किछात्पः सः' ॥ एवं मथिनऋभुक्षिन्तान्दौ ज्ञे-यौ । मन्थाः मन्थनदण्डः ॥ ऋभुक्षाः इन्द्रः । ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणम् ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षः । ऋभुक्षा 'पथां देः' ॥ ऋभुक्षिभ्याम् ऋभुक्षिभिः । ऋभुक्षे इत्यादि ॥१९॥

द्ण्डिन्शब्दस्य भेदः । इनां शौ सौ ॥ इन् हन् पूषन् अर्थमन् इत्येतेषां शौ सौ चाघौ परे उपधाया दिधों भवति(क) । सिलोपनलोपौ । दण्डी दण्डिनौ दण्डिनः । हे दण्डिन् हे दण्डिनौ हे दण्डिनः ॥ दण्डिनम् दण्डिनौ दण्डिनः । दण्डिना दण्डिभ्याम् दण्डिभिः । दण्डिने दण्डिभ्याम् दण्डिभ्यः । दण्डिलः । इत्यादि ॥ ब्रह्महन् हे-

⁽क) इनामिति बहुवचनादाद्यर्थावगति: । इन्ननिन् समुदाये इन्त्वमारोप्यते छन्निन्यायेन वा । तथा इन्-इन् पूषाऽर्थम्णा परिम्रहः । अर्थबन्यरिभाषाया अनित्यत्वादनर्थकस्यापीनो महणम् । तेन च तदन्तं मृद्यते।

ब्रह्महणी हेब्रह्महणः । ब्रह्महणम् ब्रह्महणी ॥ २०॥

(च०) दण्डिन्बाब्दस्य भेदः । स्त्रम्—'इनां श्रो स्वौ' । इनां षष्टोबहुवचनाः नतम् । 'स्वरहीनं क' 'मोऽनुस्वारः' । श्री इति शिवाब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'छरी डित्' सी इत्यपि सिवाब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'छरी डित्' सिव्हम् । इन् इन्त्रत्ययान्तः, इन् वातुः ब्रह्मअण्यृत्रवाश्चपरपृष्टः किप्त्रत्ययान्तः । पृषन् सूर्यन्वाची । अर्थमन् सूर्यवाची । इत्येषां श्री नपुंसके जस्त्रासोः स्थाने जाते, सौ च प्रथमेकवचने धिवर्जिते परं दावीं अवति । 'नेपवायाः' इत्यनेन सिद्धौ सत्याम् 'इनां क' इति सौ परं एव दीर्घः स्वाब्द पञ्चस्विति नियमार्थमुक्तम् । अनेन सौ दीर्घः । 'इसे-पाः 'नामनो नो ते ॥ स्वप्तान्तः सः 'स्वरहीनं । । रसे च—'नामनो नो ते ॥ स्वपि— 'क्षिलात्यः सः लः ॥ घो अधाविति विशेषणाञ्च छोपद्दीवौ । हे दण्डिन् ॥ शे द्धरम् । ब्रह्मत्वाव्दवत् । ब्रह्महा ब्रह्महणौ । 'अव्युत्वन्तरेऽपि' इति णत्यम् । ब्रह्मर । ब्रह्महणौ ॥ २० ॥

(प्र०) इनाम् । अत्रापि बहुवचनस्य बहुपस्थापकतामियप्रेत्वाहः । इन्हन्नित्वादि । इनः प्रत्ययत्वादिन्नन्तस्य नोपधाया इत्यनेन विद्धेऽपि नियमार्थः । सिद्धे सत्यारम्भो

नियमायेति न्यायात् ॥ २० ॥

श्वादौ तु 'अरुलेपः स्वरे' ॥ इनो हने ॥ इनः च् ने । इन्तेर्घातो । इकारस्य घत्नं भवति अन्यवधाने नकारे परे, न्यवधाने जिति णिति च परे । घसंयोगो णत्वनिवेधार्थः (क) ॥ ब्रह्मस्यः । ब्रह्मस्याम् ब्रह्मस्यः । व्रह्मस्यः । व्रह्मस्यः । व्रह्मस्यः । व्रह्मस्यः । द्रह्माः प्रविषः । द्रह्माः प्रविषः । प्रविषः प्रविषः । प्रविषः प्रविषः । प्रविषः प्रविषः । व्रविषः । व्यविषः । व्यव

(च०) शसादौ तु—'अल्लोपः स्वरे॰' इत्यक्षेषे क्षते सूत्रम्—'हुनो इने'। हनः विच्छेकत्रचनान्तम् । 'स्वरहीनं॰' 'स्नोविसर्गं॰' घू प्रथमेकत्रचनान्तम् । 'हसे पः॰' 'ह्वे॰' 'छ ओ'। ने सप्तम्येकत्रचनान्तम् । 'क्ष ह ए' सिद्धम् । हन्नेरिति । हन् इत्यस्य धातोः सम्बन्धिनो हकारस्य घत्वं भवति नकारे परे । तथा निति निति च परे । अनेन हस्य घः 'स्वरहीनं॰'। हस्य घत्वे कृते घसंयोगे 'इस्नो गां॰' इति स्त्रनिषेधार्थः । 'हन्तेकारपूर्वस्येव सिति णत्वनिमित्ते णत्वं न तु व्यक्षतपूर्वस्यः इति वचनात् वकारनकार-

⁽क) इन्तेरत्यूवर्य ॥ इन्तंकारपूर्वस्येव नस्य णत्वं स्यात्रान्यस्य इत्याधंकः पाठः ।

योः संयोगे जाते सित 'हर्नो णो॰' इति नस्य णप्रतिषेधः । 'स्वरहीनं॰' ॥ रसे परे— 'नाम्नो नो॰' ॥ हो तु—'वेड्योः' ब्रह्मिन ब्रह्मिण । घो दण्डिन्वत् ॥ एवं पुषन् सर्थ-मन् बाब्दो । तत्र द्वासादौ—'अल्लोपः स्वरें' इत्यलोपे कृते । 'हर्नो णो॰' ॥ हसादौ— 'नाम्नो नो॰ ॥ देपं कण्ठ्यम् ॥ पूषा पुषणौ पूषणः । पूषणं पूषणौ पृषणः । पृष्णा पूषभ्यां पूषभिरित्यादि । हो तु 'वेड्योः' पूष्णि पूषणि ॥ एवम् । अर्थमा अर्थमणौ सर्थमणः । सर्थमणम् सर्थमणौ सर्थमणः । सर्थमणा अर्थमभ्याम् । सर्थमिनः । सर्थमछ इत्यादि ॥ २१ ॥

(प्र0) हन इति । हनः घ् ने इति छेदः । हनो घत इत्यतो हन् इत्यनुवर्तनीर्धं तत्रश्च इन्तेर्नकारे परे इन्तेर्धस्य घत्वं भवतीत्यर्थः । अन्यथा वृत्रहन्नमस्ते जुहावेत्यत्रापि प्रसङ्गात । तत्र इकाराव्यवहितपरत्वसम्भवानस्य हाव्यवचानगरत्वम् । किणत्परत्वं त धातोरिति विवेकः । एवं च वृत्रहणावित्यादावप्रसङ्गः । घसंयोगे इति कविद्रैकपणं णत्वहेतुरिति कविच्छवदाद्धन्तेरकारपूर्धस्येवस्ययाद् वसंयोगे च तद्मावाण्यत्वं नेत्यर्थः ॥२१॥

संख्याशस्याः पञ्चन्पमृतयो बहुबचनान्ताश्चिषु सरूपाः । पञ्चन् जस् इति न्थिते ॥ जद्भासां र्कुक् ॥ पकारनकारान्त संख्यायाः परयोजस्यसो-र्कुम्भवति ॥ २२ ॥

(च०) संख्यावाचकाः शब्दाः पञ्चन्त्रमृतयो बहुवचनान्याः त्रिषु छिङ्गेषु सहशरू-पाः । जिस शिस च सुत्रम्—'जस्प्राम र्छुक्'॥ जस्च श्च व जबशसौ तयोर्जदशसोः षष्ठीहित्रचनान्तम् । 'स्वरहोनं०' स्त्रोवि०' । छक् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः०' 'नामि-नोरः ॥ वृत्तिः कण्ट्या । अनेन जस् शस् हत्येतयोर्जुक् ॥ २२ ॥

(प्र०) जश्शसोरिति । ष्ण इत्यनुवर्तते । तत्र च उपदेशकाल प्रव ष्णान्तत्व-विवक्षणाच्छतानीत्यादौ लोपाप्रसङ्घः ॥ २२ ॥

लुकि न तानि भित्तम्॥ छुकि सति तनिमित्तं कार्यं न स्यात् ॥२३॥
(च॰) 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न याति' इति न्यायात् 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वप्राप्तौ
निषेधहेतुमाह—'लुकि न तिन्निमित्तम्' इति । लुकि कृते सति तिन्निमित्तं कार्यं न सवति
स एव निमित्तं कारणं यस्य तत्तिन्नित्तं, यथा जिस 'नोपधायाः' इति सूत्रेण दीर्धत्वप्रासावपि न दीर्घता । तिर्हे दीर्घ विधाय लुक् कार्यः । इत्यन्नोत्त्यते—कृताकृतप्रसङ्गी यो
विधिः स नित्यः इति भावरूपं कार्यं न भवति, सभावरूपं तु भवत्येव ॥ २३ ॥

(प्र०) प्रत्यवछोपे प्रत्यवछक्षणिति जदमसोर्छोपेऽपि तिन्निमित्तोपधाया दीर्घाका-रछोपादिप्राप्तावाह । छुकीति । छुक्शब्देन वर्णादर्शने सति तिन्निमित्तमङ्गकार्थं न मः वर्णोत्यर्थः ॥ २३ ॥

तेन 'नोपघायाः' इति दीर्घत्वं न । पञ्च । पञ्च । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः ॥ २४ ॥

- (च०) तेन 'नाम्नो नो छोपशघौ' इति भवत्येव ॥ तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीबहुनचने 'नाम्नो नो छो०'। आमि सुत्रम्—'ध्याः'। प् च न प्ण् तस्मात ष्णः पञ्चम्येकवचना-न्तम् । 'स्वरहीनं०'। षकारान्तनकारान्तसंख्यायाः परो य साम् तस्य नुहागमो भव-ति । अनेन न । 'नोपघायाः' इति दीर्घः। 'नाम्नो नो०'॥ छपि—'नाम्नो नो०' एवं ससन् नवन् दश्चन् एकादशन् प्रस्तयोऽपि साध्याः॥ २४॥
- (प्र॰) ब्लाः । प् न् च ब्ल तस्मात् । अन्नापि संख्यायाः प्राधान्ये परमपञ्चाना-मित्यादौ भवत्येव । गौणत्वे तु प्रियपञ्चानामित्यादौ न ॥ २४ ॥

भष्टन् शब्दस्य भेदः ॥ अष्टनो डौ वा ॥ अष्टनशब्दात्परयोर्जस् शसोवी डौ भवति । डित्त्वाहिकोपः । अष्टी अष्टी अष्ट अष्ट ॥ २५ ॥

- (च०) अष्टन्तान्दस्य भेदः । सूत्रम्—'अष्टनो डौ वा' ॥ अष्टन् इति अष्टन्तान्दस्य षष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीचं०' 'खोर्वि०' । डौ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'इवे' 'छ ओ' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अन्यपा०' ॥ सिद्धमिदं सूत्रम् । अष्टन्तान्दारपरयो जंस्कासोवां विकल्पेन डौ भवति । गुरुत्वात्सर्वस्य जसो डौ । जसि बासि च रूपद्रयम् । सनेन पुक्त डौ । औ । डिस्वादिलोपः । 'स्वरहीर्नं०' अन्यत्र 'जस्कासोर्छ'क्' 'नाम्ने। ने।०' ॥ नृतीयादिवहुत्वेऽपि रूपद्रयम् ॥ २९ ॥
- (प्र०) अष्टन इति । अत्र आकारप्रश्लेषात् वाद्य इत्यनेन आत्वपक्षे एव बौविधिः । अत्रापि सङ्ख्याया इत्यनुवृत्तेगींणत्वेनात्वम् । न वा डौ । वस्तुतो वाद्य इत्यन्न आ इति मृतीयैकवचनेन छ इति सप्तमीबहुवचनेन च प्रत्याद्वारप्रहणाद्त्रात्वामाव एव । यद्यप्यत्रात्वं स्याद्धाविति वित्करणं व्यर्थं स्थाद गौणत्वेऽप्यात्वं जक्ष्यासोरीतः वेत्येके इत्यस्य चाना दर एव । अष्टानामित्यत्र चुटि सत्यात्वम् । आत्वे वा उपदेशकाळे नकारान्तत्वान्तुद् । आत्वामावेऽपि चुटि उपधादीधे च रसादिपरत्वेन नळोप इति समानरूपत्वादेकमेव रूपम् ॥२९॥

वासु ॥ वा आ आसु । अष्टन्शब्दस्य आसु विभक्तिषु परासु वा देरात्वं भवति । अष्टभिः—अष्टाभिः । अष्टभ्यः-अष्टाभ्यः । अष्टभ्यः-अष्टाभ्यः । अष्टभ्यः-अष्टाभ्यः । अष्टभ्यः-अष्टाभ्यः । अष्टभ्यः-अष्टा

(च॰) सूत्रम्—'वास्त्र' ॥ वा प्रथमैकववनान्तम् । 'अव्ययाः । आ प्रथमैकवच-नम् । सांकेतिकम् । आस्र इति इदंशब्दस्य सप्तमीबहुवचनान्तम् । 'त्यदारेष्टेरः स्यादौः' 'स्म्यः' 'आवतः स्त्रियाम्' 'सवणे दीर्घः । सप्टन इति सष्टन्शब्दस्य आस्र तृतीयादिषु

⁽क) गैाणत्वेऽपि आत्वं जदमसोडींत्वं वेत्येके । प्रियाष्टा प्रियाष्टाः प्रियाष्टानी-प्रियाष्टी प्रियाष्टानः । प्रियाष्टान्ति प्रियाष्टानः प्रियाष्टानः । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टानः प्रियाष्टानः । प

पराछ सतीषु वा आत्वमाकारो भवति । अनेन तृतीयाचतुर्थीपद्ममीबहुवचने वा आकारः । अन्यत्रापि 'नाम्नो नो०' । आमि । प्रकृत आकारः । अभयत्रापि 'व्णः' इति वुद् । द्वितीयक्ष्पे । 'नोपधायाः' इति दीर्घः । 'नाम्नो नो०' पश्चद्वये सदशं रूपम् ॥ स्वि—एकत्र आकारे कृते अन्यत्रापि 'नाम्नो नो०' ॥ २६ ॥

मकारान्त इदम्शञ्दः ॥ इदमोऽयं पुंसि ॥ इदमः अयम् पुंसि । इदमः अयम् पुंसि । इदम्शञ्दस्य पुंसि विषये अयमादेशो भवति सिसहितस्य(क) ॥ अयम् ॥२७॥

(च०) मकारान्तानाह-मकारान्त हद्दम् शब्दः । सौ सुत्रम् — 'हद्मोऽयं पुंसि' ॥ हद्मः पष्टयेकवचनम् । 'स्वरहीनं०' । अयं प्रथमेकवचनान्तम् । 'हतेपः•' मोऽजुल्वारः' 'अतोऽत्युः' 'अभो' 'उदोतोतः । पुंसि इति पुंसशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । हदम् शब्दस्य पुंसि पुंलिङ्गे एव सौ प्रथमेकवचने परे, अयमित्यादेशो भवति । अनेन सौ परे अयम् । मान्तकरणसामध्यदिव 'त्यदादेष्टरः स्यादौ' इति न अवति । अन्यथा सयमित्येवावस्यत् । 'हसे पः से०' 'मोऽजुल्वारः' ॥ केचित्तु सिसहितस्यैव अयम् हत्यादेशियच्छन्ति ॥ २७ ॥

द्विवचनादी 'त्यदादेष्टेः' इति सर्वत्राकारः । इद जो इति स्थिते ॥ द्रश्य मः ॥ त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे ॥ 'ओ औ औ' इमौ । सर्वोदित्वात् 'जसी' इमे । त्यदादीनां घेरभावः ॥ इमम् इमौ इमान् ॥२८॥

(च०) द्विवचनादौ तु 'त्यदादेष्टरः स्यादौ' इत्यकारे कृते स्त्रम्-'द्र्य मः' षष्ट्येकव-चनान्तम् । 'ङस्स्य' । मः प्रथमेकवचनान्तम् । 'खोवि०' ॥ त्यदादीनां दकारस्य अयुक्तस्य स्यादौ सर्दविभक्तौ परे मत्वं भवति । अनेन सर्दविभक्तिषु भकारः । प्रथमाद्विवचने 'ओ स्यो भौ' ॥ प्रथमाबहुवचने—'जसी' 'अहए' ॥ द्वितीयेकवचने—'अम्बासोरस्य' 'सोऽनु-स्वारः' ॥ द्वितीयाद्विवचने—'ओ औ औं' ॥ द्वितीयाबहुवचने—'अम्बासोरस्य' 'सो नः पुंसः' 'बासि' ॥ २८ ॥

अन टौसो: ॥ इदमोऽनादेशो मवति टौसोः परयोः क्रस्त्रस्य ॥ 'टेन'अनेन ॥ २९ ॥

(च०) तृतीर्थंकवचने सुत्रम्—'श्रन टौसोः' सन प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । टा च ओ च टौसौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोविं०' ॥ इदम्शब्दस्य टा तृतीयैकवचने स्नोसि पद्यीसप्तमीद्विवचने परे अन इत्यादेशो भवति । अनेन टावचने सन स्नादेशः । 'टेन' 'अ इ ए' स्नोन ॥ २९ ॥

हभ्यः ॥ स्मि भः । इदमः सकारे भकारे च परे अकारादेशो भवति क्रस्त्रस्य ॥ 'अद्भि' इत्यात्वम् आभ्याम् ॥ ३० ॥

⁽क) इदम इति । इदमः किम् । यः । पुंचीति किम् । इदम् । न चात्र छाके न तात्रिमित्तामित्येव भविष्यतीति चेत् सत्यम्, तस्य अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन हेतिसृ इत्यादि सिद्धम् ।

प्रविद्धे

(च०) द्वित्वे । सूत्रम्—'स्भ्यः' स् च स् च स्स् तिस्मत् स्मि सप्तम्येकववनान्तम् । 'स्वरही रं०' ॥ अः प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्नोवि०' पश्चात् 'ह यं स्वरेः 'स्वरही रं०' ॥ इदम् शब्दस्य सकारे सकारे च परे अकारो भवति क्रत्सस्य समग्रस्येत्यर्थः ॥ अनेन तृतीया चतुर्थीपञ्चमीदित्वे हदमोऽकारः । 'अद्भि' हत्योत्वम् ॥ तृतीयाचर् थीपञ्चमीवहुवचने—'स्म्यः' हत्यकारः ॥ ३०॥

(प्र०) इद्यम इति । अनेकवर्णत्वास्तर्धस्य मकाराग्तत्वाद्धसेपः सेर्लोपः । हे अस्य विवादि सम्बोधनसम्भवेऽपि प्रचुरप्रयोगामावादमाकोक्तिः । स्म्यः । तिमः अः स्यदारेहेरः स्यादावित्यकारे सिस्टेऽपि पुनर्विधानसामध्यात्सर्वस्येते । तदस्त । त्यदादेहेर् रिति टेरकारविधानात । अनेन चेदमः षष्टीनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्येति वैयथ्यामावात् । अन्ये तु अः इत्यस्य विसर्गप्रत्वेन गुरुत्वात्सर्थस्यत्याहुः । तद्यि मन्दम् । गुरुक्वत्यस्यानेकाक्षर्यस्त्वप्रतिपादनात् । स्रकावराजादेः ष इत्यादौ ष इत्यस्यापि विसर्गप्रत्वेन गुरुत्वापस्या सर्वादेशप्रस्तात् । प्रयोगे विसर्गात्रवणाच । वस्तुतरस्तु इदमोऽयं पुंसीत्यत इदम् इति विभक्तिविपरिणामेन प्रथमान्तमनुवर्तनीयम् । तत्रश्च निर्दिष्यमानस्यादेशा भवन्तीति सन्वस्येव स्थात् । षष्टीनिर्दिष्टस्वेत्यस्य वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वादन्त्राप्रवृत्तिवां ॥ ३०॥

िस्तामिस्त् ।। इदमदसीर्भिस् भिसेव भवति ॥ तेन न मकारस्याकारः । 'ए स्मि बहुत्वे' एभिः । इदम् छ इति स्थिते 'त्यदादेष्टेरः स्यादों'
'स्वीदेः स्मर्' 'स्म्यः' अस्मै । एम्यः । आभ्याम् । 'झसिरत्' 'अतः' अस्मात् । आभ्यम् । एम्यः । 'इस्स्य' अस्य । 'अन टौसोः' 'ओसि' 'ए अय्'
अनयोः । 'सुडामः' 'स्म्यः' 'एस्मि बहुत्वे' 'किछात्' एषाम् । 'ङि स्मिन्'
अस्मिन् अनयोः एषु ॥ त्यदादीनां सम्वोधनाभावः ॥ इदमोऽप्यन्वादेशे द्वितियाटोस्स्येनादेशों बत्तिष्योः ॥ अकस्य पुनर्भाषणमन्वादेशः(क) ॥ एनं एनौ एनान् । एनेन एनयोः ॥ प्रशाम्शब्दस्य भेदः ॥
मो नो धातोः ॥ धातोर्मकारस्य नकारादेशो भवति रसे पदान्ते च ॥
प्रशाम प्रशामी प्रशामः । हप्रशाम हेप्रशामः । प्रशामय प्रशामी
प्रशामः । प्रशामा प्रशान्भ्याम् प्रशान्भिः ॥ ॥ ३१-३२ ॥

श्राब्दस्य पुनहासम्रात् अभ्यादश विदुवुधाः ॥"
यथानेन न्याकरणमधीतम् । एनं छन्दोऽध्यापय
"ईषद्धे क्रियायोगेमर्थ्यादाभिविधे च यः। एतमातं क्षितं विद्यात्"।
इत्यन्न तु ईषदर्थादयो न विधीयम्ते । किन्वनूयन्ते इति नामेनदादेशः । एवं
"नक्तं भीरुर्यं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय"
इत्यन्नापि भीरुत्वस्यात्वादात्वं बोध्यम्।

⁽क) किञ्चित कार्क्य विश्वातुमुपात्तस्य कार्क्यान्तरं विश्वातुं पुनरुपादानमन्वदिशः। उक्तं च;— "किञ्चित्विश्वातुमुक्तस्य विश्वानन्तरदेतवे । शब्दस्य पुनरुक्तिश्चेत् अन्वदिशं विदुर्वुशाः॥"

(च०) ततो भिति सूत्रम्—'भिस्भिस्'। भित् प्रथमेकवचनान्तम् । 'हतेपः॰'। भित् प्रथमकवचनम् । 'हतेपः॰'॥ इदमः अद्युक्तव्यव्यव्यव्यव्यार्थम् । तदेवाह—न भकारस्याकार हति ॥ 'र स्मि बहुत्वे' ॥ परं कप्रत्ययविद्वयोर्गः । तेन हमकेः असुकेः । एवं चतुर्थोपञ्चमीबहुत्वेऽपि । चतुर्थ्यकवचने 'सर्वारेः समर्थ' 'स्म्यः' 'ए ऐ ऐ'। पञ्चम्येकवचने । 'क्षिरत्र' 'भतः' 'स्म्यः' 'स्वर्णे दीर्घः ॥ षष्ट्रयेकवचने —'क्ष्स्त्य' 'स्म्यः' । षष्ट्रीससम्योद्विचचने । 'अन दौसोः' 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं ॰'॥ आमि 'स्डामः' 'स्म्यः' 'ए स्मि बहुत्वे' 'किजात्यः सः॰'॥ 'स्वरहीनं ॰'॥ समम्येकवचने । 'क्रि स्मिन्' 'स्म्यः' 'एत्मि बहुत्वे' 'क्रिजात्यः सः॰'॥ 'स्वरहीनं ॰'॥ समम्येकवचने । 'क्रि स्मिन्' 'स्म्यः' 'एत्मि बहुत्वे' 'क्रिजात्यः सः॰'। त्यदादित्वात्यम्बोधनामावः ॥ 'इदमः प्रत्य-स्मातं समीपत्यवित हैतदो रूपम् । अदसस्तु विव्यक्षेत्रं तदिति परोक्षं विज्ञानीयातः ३१—३२

(प्र०) शिस् भिसो भिन्तियानं कार्यान्तरव्यात्तरवर्धनिस्यभिष्ठत्योक्तं न भकारस्या-कार्यदात । इदमदसोरककारयोरेव । अकवि तु इमकै: । अमुकैरित्यादि ॥ ३१ ॥

किंम् शब्दस्य भेदः । किंशबदस्य 'त्यदादेष्टेरः स्यादी' इति सर्वत्राकारे छते सर्वशब्दवद्भुषं श्रेयम् ॥ कः की के । कम् की कान् । केन काम्याम् कैः । कस्मै काम्याम् केम्यः । कस्मात् काम्याम् केम्यः । कस्य कयोः केषाम् । कस्मिन् कयोः केषु ॥

(च॰) किम् शब्दस्य 'त्यदादेष्टेरः स्यादी' इत्यादिना अकारे इते सर्वेशब्दवत्त्र-किया ॥ त्यदादित्वाद्धेरभाव:-सम्बोधनाभावः ॥ इत्यादयो मान्ताः शब्दा हेयाः ॥ झढ-वभान्ता अप्रसिद्धाः ॥

भकारान्तस्तत्त्वबुध् शब्दः । तस्य रसे पदान्ते च । 'आदिजवानां झभान्तस्य झभाः स्थ्वोः' 'हसेपः सेर्छोपः' 'वावसाने' तत्त्वभुत्-तत्त्वभुद् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । हेतत्त्वभुत् हेतत्त्वभुद् हेतत्त्वबुधौ हेतत्त्वबुधः । तत्त्व-बुधम् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । तत्त्वबुधा तत्त्वभुद्भथाम् तत्त्वभुद्भिः । इत्यादि ॥

(च॰) धकारान्तस्तत्त्वबुध् शब्दः । तस्य रसे पदान्ते च 'आदिजवार्गां०' इत्य-नेन बकारस्य भकारः । सौ घौ च सिलोपे क्षते 'बावसाने' इति धकारस्य दकारतकारौ । स्वरादौ । 'स्वरहीनं०' । भकारादौ 'क्षये जवाः' । 'स्वरहीनं०' । छपि—'खसे चपा झसानाम्' धस्य तः 'स्वरहीनं०' । एवं मर्मविध् ॥

मकारान्तः सम्राज्यावदः ॥ छशाषराजादेः षः ॥ छकारान्तस्य शकारान्तस्य पकारान्तस्य च राज्यवसुरुम्ब्याजादेश्च पकारो भवति घातोर्झसे गरे, नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ षस्य षत्वं उत्वनिषेधार्थम् । तेन आस्याः तादो तु उत्वं नास्ति –द्रेष्टित्यादौ ॥३३॥ षो उः॥ षः उः । षकारस्य उत्वं भवित घातोझंसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने ॥३४॥मो राजि समः क्वी । किवन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् ॥ तेनानुस्वा-राभावः । सम्राद्-सम्राद् । सम्राजौ । सम्राजः । हेसम्राद्-हेसम्राद् -हेसम्राः जो हेसम्राजः । सम्राजम् । सम्राजौ । सम्राजः । सम्राजा । सम्राद्भ्याम् । सम्राह्भः एवं विराजादयः(क) ॥ ३५ ॥

(च॰) अथ जान्ताः । तत्र जकारान्तः सम्राज्यव्दः । तस्य स्वरादौ 'स्वाहीर्न॰' रसे पदान्ते च विशेष: । सूत्रम्—'छश्रपराजादेः पः' ॥ छश्र शश्र पश्च राजादिश्च छश-षराजादिस्तस्य । षष्ट्येकवचनान्तम् । 'क्रितिः 'कस्यः 'स्रोविं०' । पः ॥ प्रथमैकवचना-न्तम । 'सोवि॰' सिद्धम् । छकारान्तस्य तत्त्वप्राच्छ।देः, शकोरान्तस्य विशादेः, पकारा-न्तस्य द्विष् षष् इत्यादेः तथा राज्यक्तज्ञ्ज्ञ्ञाजादेश्च पकारो भवति ॥ 'वष्ठीनिर्दिष्टस्य' इस्यस्त्यस्य । धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । उभयारादिशब्दात बश्चभ्रस्जपरिवा-जानां ग्रहणं पकारस्य पत्वकारणं उत्विनिषेधार्धे तदिष हेष्टि इत्यादावेव, न त सर्वत्र । यथा द्विषधातास्त्यादौ द्वेशीत्यादिरूपम् ॥ यद्वा छत्राषेति प्रहणं व्यर्थमिति केचित । प्रयो-गदर्भनाभावात् । यत्त पस्य पत्वं उत्वनिषेधार्थमिति तद्पि व्यर्थम् । द्विट् द्विषौ द्विषः अहेट इत्यादी परुष पत्वेऽपि उत्वरुष दर्शनात् । तथा हेष्टीत्यादाविष परुष पत्वे न, कि तु केवरुं 'ष्ट्रसि: ष्टः' । अनेन रसे पदान्ते च जस्य ष: । ततः सूत्रम्-'षे। डः' ष: षष्ट्रये-कवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोवि०' । डः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोवि०' सिद्धम । वकारस्य दकारो भवति धातार्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ केविचु 'वावसानेग इत्य-नेनेव पकारस्य 'ऋटरषा मुर्धन्याः' इति स्थानसवर्णी मुर्धन्यो टकारडकारी स्यातामिति । तथा भ्यां भिस् इत्यादाविप 'झदे जवाः' अनेन डत्वं स्यात । अतः 'षे। डः' इति सुत्रं व्यथमिति वदन्ति । तिबन्त्वम् । अनेन सौ घौ च 'इसेपः से॰' इति सिदेापे क्रते पस्य दः । 'वावसाने' इति डस्य वा टः । समेा मस्य राट्शब्दे परेऽनुस्वाराभावे। वक्तव्य इति केचित् । सम्राट-सम्राट् । भकारादौ षस्य डत्वे कृते 'स्वरहीनं॰' ॥ छपि--डत्वे कृते 'खसे चपा झसानास् 'स्वरहीर्नं०' सम्राट्छ' ॥ क्वचित हसादी विभक्ती पदान्तताश्रयणीया इति 'टोरन्त्यात्' इति ब्दुत्वाभावः । शेषं कण्ळास् । एवं विराजादयः ॥ इति जान्ताः ।

⁽क) युजरसमासे ॥ युजेः सुटि तुम् स्यादसमासे । किन्नत्यस्य कुः ॥ किन्नत्ययस्य धातोः कवर्गान्तादेकः स्यादसमासे झिल पदान्ते च। प्रत्ययक्ष्ये प्रत्ययान्तस्य प्रहणम् । युक् । अतुस्वारपरसवर्णे । युक्षो युक्तः । युक्ता युक्तः । युक्ता युक्तः । अस्ययुक्तः । व्यादि ॥ सामाध्यर्थस्य युजेनं सुम् । युक्त् समाधिमानित्यर्थः ॥ दक्तारान्तो द्विपाद्कतः । द्विपाद-द्विपाद्कतः । द्विपादः ॥ द्विपादः । द्विपादः ॥ द्विपादः । द्विपादः । द्विपादः । द्विपादः ॥ द्विपादः ॥ द्विपादः । द्विपादः । द्विपादः ॥ द्विपादः । द्विपादः । द्विपादः । द्विपादः । द्विपादः ॥ द्विपादः ॥ द्विपादः ॥ द्विपादः ॥ द्विपादः ॥ द्विपादः ॥ द्विपादः । द्विपादः । द्विपादः ॥ द

प्वं परिवाद् परिवाजो परिवाजः । [तरहृट् तरुवृश्चौ तरुवृश्चः ।] यवश्चट् यवशुज्जो यवः शृज्जः । इत्यादि ॥ अन्येपि असुक्—विक्रसक्—इतसुक्—विणक्—भिषक्—अश्युक्—प्रश्वतेयो जान्ताः । तत्र 'वोः कुः' ॥ प्वस् ऋत्विङ् । 'दिशास्' इति कत्वस् । ऋतुषु ऋतुं वा यजति—ऋत्विक् ऋत्विजौ ऋत्विजः ॥ डान्ता अप्रसिद्धाः ॥ ३३—३४—३५ ॥

(प्र०) छश्षेति । आदिशन्दाव बश्चम्रज्छन्मुन्यन्भा नादीनां ग्रहणम् । अत्र केचित । छत्रपराजारेरित्यत्र पग्रहुणं व्यर्थम् । प्राख्यातादौ डत्वनिषेवार्थमित्युक्तम् अहेर् इत्यादौ उत्वदर्शनात् । न च हेप्टीत्यादौ उत्वाभावार्थं उत्वविधाय तस्य पो उ इत्य-स्यापि वैयथ्यति । पर् पर्भ्यां पर्भ्य इत्यादी वावसाने, सबे जवाः, खसे चना ससान नामित्यादिभिः सिद्धेः । यद्यपि यथासङ्कायत्वं नाहित तथापि ऋदरवाशं ऋदेंत्यादिस्था-नादिसाम्यातस्यानेऽन्तरतम इति न्यायेन पत्याने डविये: । न च पण्णामित्यन्न पकारस्य डविध्यसम्भवात् इण इत्यस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात्षोड इत्यस्य सार्थकत्वमिति वाच्यम् । ड्ण इत्यन्न पकारस्यैव वावलान इति कृतडकारस्य निदंशात् । सङ्ख्यासम्यन्धिनः पकार-स्यैव णत्वविधानात् धातार्वाहे इति वात्यन्तनसङ्गतमेव । इष्टे हेष्टीत्यादी असे परेऽदर्वः जात् । अत एव पाणितिनाऽपि छशां च इत्येवोक्तिस्याहुः तद्वत् । सवर्णस्वयथासङ्ख्य-त्वास्यामत्रादेभीविधानात् । तत्र झलानामादेशिनां बहुत्वेन जवादीनामादेशानां च पञ्च-त्वात्पञ्चकपञ्चकापेक्षया यथासङ्कयस्वम् । तत्र च राषकानां त्रिकत्वेन यथासङ्कयस्वाभावः । वरयी वरवेंण सवर्ण इति सवर्णत्वविधानादेषां सवर्णत्वाभावः । प्रत्युत रेफोष्मगां न सवर्णं इति श्रषसद्दानामृष्मत्वातसवर्णत्वप्रतिषेषः । स्थानेऽन्तरतम इत्याश्रयणे वर्गोः वर्ग्येंगेति सवर्णत्वाद्धकारस्थाने दकार इत्यादिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । हेष्टीत्यादौ खसे चपा झसाना-मिति च प्रसङ्घाद्य । ह्ण इत्यन्न च षकारस्य नत्वे रणविधानप्रसङ्गात । अवसाननिमित्ता-भावेन नैमित्तिकस्य जबस्य निवृत्तत्वात् । मृद्वीत्यादिसिद्ध्यर्थं वावक्यं धातोईसे इति वक्तव्यं उत्विनिषेधार्थमिति तु कविदेवेति दिक् । आख्यातादावित्यादिश्वव्दात ग्रुष्क इत्यादाविष न । सम्राडित्यत्र कविद्यदान्तताश्र भगीयेति टोरन्त्यादिति प्रत्व निषेधः ॥ ३३-३४-३५ ॥

दकारान्तास्त्यद्तद्यद्एतद्शब्दाः ॥ एतेषां 'त्यदादेष्ठेः' इत्यकारे इते सर्वशब्दवद्रूपनयः ॥ स्नः ॥ स्तः । त्यदादेस्तकारस्य सत्वं भवति सौ परे(क) ॥ स्यः त्यौ त्ये।त्यम् त्यौ त्यान्। त्येन त्याभ्याम् त्यैः । त्यस्मै त्याभ्याम् त्येभ्यः । त्यस्य त्ययोः त्येषाम् । त्य-

⁽ छ) स्त इति । चिन्द्रकायां 'त' इति स्वं धृतम् । सुत्रोधिनीकृता तच्वदीपिकाकृता च तदेवाङ्कीकृत्य व्याख्यातम् । तथा च "त्यादादेष्टे"रित्यतस्त्वदादिरिति "सै। स" इत्यत स इति सो इति च पदद्रयमनुवर्चत इत्याक्षयनाह;—खदादेरित्यादि । त्यदादेः किम् । तातः । त इति किम् । यः । सौ इति किम् ।
तौ । ननुत्वमित्यत्र सत्वात्वे कुतो नेति चेत्, सत्यम् , तकारोच्चारणसामध्यातः । अथातिस्वामित्यत्र गौणत्वे सिपरत्वाभावात तस्य चरितार्थत्वामिति चेद्रोम् । साविति वक्तव्ये सिनेति ग्रुरुकरणं वस्नस्रोरिव विभागसंमोहार्थम् । अत एव मितावागमौ न ।

स्मिन् त्ययोः त्येषु ॥ सः तौ ते। तम् तौ तान् । तेन ताभ्याम् तैः । तस्मै इत्यादि ॥ यः यौ ये। यम् यौ यान् । येन याभ्यां यैः । यस्मै । इत्यादि ॥ एषः एतौ एते ॥ ३६ ॥

(च०) दक्षारान्तास्त्यदादयस्तेषां 'त्यदादेष्टेरः स्वादों' इत्यकारे कृते सर्वत्र सर्वः बन्दवत् । तो तु विश्वेषः । सृत्रम्—'स्तः' स् प्रथमे कवचनान्तम् । 'इतेषः' । तः षः प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'कोर्वि०' ॥ त्यदादेस्तकारेति वृत्तिः द्यमा । अनेन सौ तस्य सः । स्यः त्यौ त्ये । श्रेषं सर्वतत् । न वरं ॥ धेरभावः ॥ प्वं तद्यद्याव्दो । एतः द्याव्दस्य सर्वत्र देशत्वे कृते सौ च 'स्तः' इति तस्य सत्वे च कृते 'विश्वलात्यः सः०' 'सो-वि०' । एषः दती पते ॥ ३६ ॥

(प्र०) स्त इति । सौ स इत्यतः स इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनः सग्रहणसामध्यातः आपि परेऽपि ला इत्यन सत्वं क्वचिदित्येव । सा इत्यन सत्वं च येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति न्यायात सादेशानन्तरं चाद्विधिः ॥ ३६ ॥

एतदोऽन्यादेशे द्वितीयाटौस्स्वेनो वा वक्तव्यः ॥ उक्तस्य पुनर्माषणमन्वादेशः । एतं एनम् एतौ-एनौ एतान्-एनान् । एतेन-एनेन एताभ्याम् एतैः । एतस्मै एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्मात् एताभ्याम् एते-भ्यः । एतस्य एतयोः-एनयोः एतेषाम । एतस्मिन् एतयोः-एनयोः एते-षु ॥ एतेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय ॥

(७०) दितीयायां शैसेश्च विशेषः । प्तद् इति । प्तद्शब्दस्य ॥ अन्वाहेशे सित । उक्तव्य पुनः कथनप्रन्वाहेश उच्यते । यथा एष राजा याति, एनं प्रयोत्यन्वाहेश उच्यते । यथा एष राजा याति, एनं प्रयोत्यन्वाहेशः । तिस्मश्च वस्यमाणे दितीयाशैस्ट दितीयायां स्वनन्नये श इति तृतीर्येकवचने ओति षष्ठीसप्तमीदिवचने वा विकल्पेन प्नाहेशः तकारस्य वा नकार इत्यर्थः । अनेनेतकवचनेषु वा प्नाहेशः । प्तम् । प्तम् एतौ प्नौ प्तान् प्रान् । एतेन एतेन प्तयोः प्रायोः ॥ शेषं सक्रस्य ॥ इति दान्ताः ॥ अन्येऽपि बलभिद्दिविषद्सर्वविदेदविद्धहद्प्रभृतयः ॥ गः वस्यान्ता अप्रसिद्धाः ॥

(प्र०) एतद् इति । समनन्तरस्येदमोऽण्युपलक्षणात्तस्यापि किवित्क्रियाविशिष्टत्वेनाक्तस्य पुनस्तेनान्येन वा क्रियान्तरविशिष्टत्वेनोक्तिरन्वादेश इत्यर्थः । अत एव ''ईष दर्थे क्रियायेगो मर्यादाभिविधो च यः । एतमार्तं हितं विद्यालः इत्यादौ स्वरूपेणानिर्दिछस्याप्यतः क्रियाविशिष्टत्वेनोक्त्यभावाद्न्वादेशत्वाभावः । न 'सके द्वितीयोक्तवचने दत्वत्यादेशित्यत्र बतु इति योगविभागादमः चतुनादेशे एनदित्यादिसिद्धः । इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय । अतो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन रात्रिरचीता । अत प्नेनाहन्यप्यधीते ।
अनयोः शोभनं कुलमयो एनयोः प्रभृतं स्वमित्याद्यसम् । एवमेतदोऽपि वावसान इति
नकारदकाराविति सवर्णत्वादित्यर्थः । यथासङ्क्षयेन तु यकारः प्राप्तुयात् ॥

छकारान्तस्तस्वपाछ्शब्दः 'छश्चषराजादेः षः' 'वावसाने' तस्वपाट-तस्व-प्राष्ट् तत्वत्राछो तस्वप्राछः । तस्वपाछम् तस्वपाछो तस्वप्राछः । तस्वप्राछा । 'छश्चषराजादेः षः' 'षे डः' तस्वप्राष्ट्रभ्याम् । तस्वप्राष्ट्रभयाम् । तस्वप्राष्ट्रभयाम्याम् । तस्वप्राष्ट्रभयाम् । तस्वप्रप्रप्रप्रप्याम् । तस्वप्रप्रप्रप्रप्याप्याप्रप्रप्रप्रप्रप्रप्याप्याप्याप्या

(च०) छकारान्तस्तस्तप्राङ्बङः न्याकरणान्तरेषु 'च्छ्वोः शुद्धनुनासिके चः इति च्छस्य बात्वं विधाय शकारान्तस्तरत्रप्राष्ट् बाद्ध इत्युक्तमस्ति । तस्य रते पदान्ते च संयोगा-न्तस्य छोपः इत्येकस्य छकारस्य छोपं विधाय ततः 'छशपराजादेः षः' इति पत्ने इते । षो दः' 'वावसाने' सम्राज्वत् ॥ शेपं छकरम् । छोन्तोऽयम् ॥ ठान्ता अप्रसिद्धाः ॥

थकारान्तोऽभिमथ्श्राब्दः । 'वावसाने' अभिनत् अभिनद् अभिनथौ आभिमथः । हेअभिनत् हेअभिनद् हेअभिनथौ हेअभिनथः ॥ अभिनथम् अभिनथौ अभिनथः । अभिनथा अभिनद्भयाम् अभिनद्भादः । इत्यादि ॥

(च०) थकार ान्तोऽश्चिमथ्बाब्दस्तस्य र.ी घौ च सिले।पे क्रते 'वावताने०' इति 'वावतो वार्येण सवणीः' इति वचनात थकारस्य वा तकारदकारी । मकारादौ 'सवे अवाः' १८ य दः । 'स्वरहीनं०' छपि—'खसे चपा झसानाम्' थस्य तः 'स्वरहीनं०' । स्वरादौ 'प्वरहोनं०' ॥ एवं थान्ताः ॥

चकारान्तः प्रत्यच्यन्दः ॥ अश्वेः पश्चसु नुमागभो बक्तः न्यः ॥ चोः कुः ॥ चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति घातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च यथासंस्थेन ॥ 'स्तोः इचुभिः इचुः' 'संयोगान्तस्य छोपः' प्रत्यङ्क प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चौ हेप्रत्यञ्चौ हेप्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ॥३७॥

(व॰) चकारान्तः प्रत्यच्काब्दः । 'अञ्च गितपूजनये।' । अञ्च प्रतिप्तां किष्प्रत्ययः ['प्रतिपूर्वस्यापूजार्थस्याञ्चतेनेले।पे। वक्तव्यः (क) । यद्वा] 'ने। ले।पः' । 'इ
यं स्वरे क्रियः सर्वोपहारी लोपः । प्रत्यच् इति सिद्धम् । तस्य पञ्च विशेषः । 'अञ्चेः
पञ्च तुमागमा वक्तव्यः । अञ्च गितपुजनयोरित्यस्य धातोः स्यादिषु पञ्च तुमागमा
वक्तव्यः । 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः' । उकार वज्ञारणार्थः । पञ्च वचनेषु त्य अग्रे
म् । सौ धौ च प्रत्यन् इति स्थिते । 'स्तोः श्चुभिः क्ष्युः' इति नस्य वः । 'हसेपः॰'
इति सेलोपः । 'संयोगान्तस्य' इति चलेषः ॥ स्वम्—'चोः कः' चोरिति चुकाव्यस्य
पष्ट्यक्ववचनान्तम् । 'किति' 'कस्य' इत्यकेषः । 'सोर्वि०' । कः प्रथमकवचनान्तम् ।
'सोर्वि०' ॥ चवर्गस्य वृत्तिर्गस्या । न वरम् । यथासंक्येनेति यथाक्रमेण चस्य कः, छस्य
खः, जस्य गः, झस्य वः, नस्य क इत्यर्थः । अनेन जस्य कः । पत्यक् ॥ केवित्वत्र 'स्तोः
कचुभिः क्चुधः इति नादियन्ते । यतः 'संयोगान्तस्य॰' इति चले।पे 'निमित्ताभावे नैमिः

⁽क) एतेन निर्यच् उदच् प्रमृतिषु न लोपामावो बोध्यः।

क्तिकस्थाप्यमावः' इति पुनर्भकारस्य नकार एव । ततः 'चेाः कुः' इत्यपि न भवति किंतु अत्यन् इति सिद्धयति ॥ द्विवचनादौ तु तुमागमे इते 'नश्चापदान्ते ॰' 'स्वरहीरं ॰' । प्रस्य-जी प्रत्यद्वः । यहा प्रत्यद्वौ, प्रत्यद्वः । प्रत्यष्यं, प्रत्यज्वौ ॥ ३७ ॥

(प्र०) श्रक्कोरिति । अञ्चानिषुजनवारेतस्य ने। लेग इत्यनेनैव मत्यर्थतायामेव नलोपे पद्मछ नुस्विधीयते । यद्यपि परस्वाक्षश्चापदान्त इत्यनुस्वारः प्राप्नोति तथापि परस्वेद्यवाचित्वास्पृर्वविद्यविषये अनुस्वारे वा परस्वर्णत्वे विशेषाभावाच स्ताः श्चिभः भ्रच्यत्वित्वाद्यक्तिः । यष्ट्र क्षताक्षतप्रसङ्कित्वेन नित्यत्वात्स्ययेगाम्तलोपे श्रुत्वाभावात्क्षत्वप्रसङ्काः । क्षते वा श्रुत्वे संयोगान्तलोपे निमित्ताभावन्यायेन तदभावात्कृत्वमसङ्गतमेव । तस्मादिक्षामिति बहुवचनेन बहुनामुपादानादस्यापि तेनैव इत्वमिति । तदसद् । सख्यानित्यादौ निमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्वप्रतिपादनात् । वागित्यादावि दिक्षामित्यनेनैव क्षत्वसम्भवे चेाः क्ररित्यस्यानर्थक्यापाताच । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति वहिरङ्गसंयोगाः न्तलोपस्यान्तरङ्गे श्रुत्वे सिद्धत्वाच्य ॥ ३०॥

अश्वरलोपो दीर्घश्च॥ अञ्चतरकारस्य लोपो मनति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे ताद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च ॥ प्रतीचः । निमित्ता-मावे नैमित्तिकस्याप्यमावः । प्रतीचा । 'चोः कुः' प्रत्यभ्याम् प्रत्यभिः । अतीचे प्रत्यभ्याम् प्रत्यभ्यः । प्रत्यक्ष(क) ॥ एवं तिर्यच्शब्दः । तिर्थक् तिर्यञ्चो तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चो ॥ ३८ ॥

(च॰) श्वसादौ स्वरादौ तु विशेषः॥ सूत्रम्—'अञ्चरलोपा दीर्घश्चः अण्चेरिति अश्विताल्दस्य षष्ठयेकवचनान्तम् । इति 'कस्य' इत्यलेषः । 'स्नोवि '०' । अस्य अश्वारस्य लुक्(ऽ)अलुक्(ऽ)प्रथमोकवचनान्तम् । 'हमेपः सेर्ल्डापः' 'नामिनो रः' । दीर्घः प्रथमोकवन्तम् । 'हमेपः सेर्ल्डापः' 'नामिनो रः' । दीर्घः प्रथमोकवन्तम् । 'विसर्जनीय॰' 'स्तोः श्रुमिः इवुः' ॥ अञ्चतिर्धातोः श्रसादौ स्वरे । च प्रथमोकवन्तन्तम् । 'विसर्जनीय॰' 'स्तोः श्रुमिः इवुः' ॥ अञ्चतिर्धातोः श्रसादौ स्वरे । पर्यये च, 'ईमी' इति स्वरेण कृते ईकारे च परे अकारस्य लोपा। भवति । तन्तिते प्रतीचीनः प्रताच्यः । ईपि प्रतीची । इकारे प्रत्यये प्रतीची प्रत्यञ्चि । अत्र तु श्रमादौ स्वरे । अनेन प्रति अच् इति विश्वलेष कृते अकारस्य लोपः । ति हत्यस्य दीर्घः । महारादौ 'चेषः कुः' इत कृता कृते 'झरे ज्ञाः' कस्य गः । 'स्वरहीर्नं०' । स्वपि—'चेषः कुः' 'किलात्वः सः०' 'क्षसंयोगे क्षः' । शेषं कण्डयम् ॥ पुतार्थस्य तु अञ्चतेर्नलोपा न । तेन प्रत्यक् प्रत्यञ्ची प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्ची प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्ची प्रत्यञ्च प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्च । प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च प्रत्य व प्राञ्च प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च तु प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च प्रत्यञ्च स्व तु प्रत्यञ्च प्रत्यः । प्रत्यञ्च प्रत्यः

⁽क) नाञ्चेः प्रजायाम् ॥ प्रजार्थस्याञ्चतेरुपधाभृतस्य नस्य लोपो न स्यात् । अलुननकारत्वात्र नुम् । 'क्रिश्तत्वयस्य कुः' 'संयोगान्तस्य लोपः । प्रत्यक् प्रत्यञ्चे। प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चो । नलोपाभावादकार-स्यालोपः । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा परयक्ष्याम् प्रत्यक्षिः । इत्यादि ॥ 'क्णोः कुक् दुक् वा ञारि' प्रत्यक्ष-प्र-त्यक्षु ॥ इत्यिधकपाठो सुलपुस्तके ।

शसादौ प्राचः प्राचा ॥ तिर्थेच् उदच् शब्दयोः पञ्चछ प्रत्यच्शब्दवतः ॥ ३८ ॥

(प्र०) अञ्चेरिति । ईपीति सुत्रानुवृत्तेशिप ईकार चेत्युक्तम् । चकाराचानुक्तसमुचयार्थांत्तिहितं इति । वेड्योरित्यता वानुवृत्तेश्ति च व्यवस्थया पुतार्थस्याञ्चतेः अचेरिति छुसनकारनिदे भे तु पुतार्थस्य नहोपाभावादेव न । स्रकारस्य छुसत्वाच्चाकारस्य
चाचकचेति नियमाद्यार्थसम्भवाद्विधानसामर्थ्यात्पूर्थस्येति । स चाप्यविद्वत एव प्राह्मः ।
तत्त्र प्रतीच इत्यत्र प्र इत्यस्याकारस्याप्रसङ्गः । तद्धिते । प्रतीचीनः प्रतीच्यः । ईपि ।
प्रतीची दिक् । ईकारे । ईकारे । प्रतीची हुरू । पञ्चस्विति निदे भेन यत्कार्य तत्स्वीपुत्तिची रवेति नपुंसके नुमभावः "पूजार्थस्य" तु पञ्चस्विति निदे भेन यत्कार्य प्रत्यञ्चः ।
प्रत्यत्र्व स्थाम् स्थिते स्थागान्तहोपे हुत्वे च प्रत्यङ्भ्यामित्यादि । छपि ङ्गाः हुक्दुगिति हुकि षत्वे क्षादेशे च प्रत्यह्श्च ॥ ३८॥

तिरश्चाद्यः ॥ तिरश्चादयः शब्दा निपास्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते हिपि इकारे च ॥ ३९ ॥ तिरश्चः । तिरश्चा तिर्यम्याम् तिर्यम्भः । तिर्यश्च । हेतिर्यञ्च हेतिर्यञ्चो हेतियञ्चः (क) ॥ उदीचः । उदीचा उदाभ्याम् उदिमः । उद्ध । हेउदङ् हेउदञ्चो हेउदञ्चः ॥ एवं सम्यच्याव्दः । सम्यञ्च सम्यञ्चो समीचः । समीचा इत्यादि ॥ सध्यञ्च सप्रयन् श्चो सप्रयञ्चः । हेसप्रयङ् हेसप्रयञ्चो हेसप्रयञ्चः ॥ सप्रयञ्चम् सप्रयञ्चो सभीचः । सप्रयञ्चम् सप्रयञ्चो

(च०) शतादौ तु विशेषः । सूत्रम्—ितिरश्चादयः' तिरश्च आदियंषां ते तिरश्चादयः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'प ओ जिसि 'प अय् 'स्वरहीनं ं 'क्षोर्वि ं ॥ तिरश्चादयः इति । तिर्यन् इद्यन् स्वयन्त्यम् शब्दानां यथाक्रमं तिरश्च इदीच् सन्नीच् समीच् हत्यादेशा निपात्यन्ते शतादौ स्वरं परे तिद्धितं प्रत्यये ईपि ईकारं च । विद्धितं यथा तिरश्चीनः । ईपि तिरश्ची । ईकारं तिरश्ची तिरश्ची तिरश्ची । अत्र अनेन श्वसादौ स्वरं परे।तिर्थच् शब्दस्य तिरश्च, अद्य शब्दस्य उदीच् । 'स्वरहीनं ं भक्षारादौ । 'चोः कुः' 'झवे जवाः' । स्वपि च 'वाः कुः' 'क्षिक्षात्यः सः' इति प्रत्यन्त्य । इत्यादयश्चान्ताः ॥ टकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥३९॥

(प्र०) तिरश्चाद्य इति । आदिशन्दात असुम् सञ्जतीति विग्हेऽञ्चतौ परेऽद्वः हेरद्रवादेशे अदद्रवक् । अदद्रवञ्चौ । अदद्रवञ्चः । अदसुईचः—असुसुईचः-अदद्रीचः हत्याः द्यः प्रयोगानुसारतो ज्ञेयाः ॥ ३९ ॥

⁽क) विष्वरदेवयोश्व टेरयूञ्चती वप्रत्यये॥ अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरइचादेशः स्याद्वप्तययान्तेरञ्जती परे॥ असुं अञ्चतीति विग्रहे अदस्रेष्टरचादेशः॥ अदसेरस्तिह्य हो मः॥ अदसेर्रद्रमान्तरम् दालरस्य उद्गी स्तो दस्य च मः स्यात । अदसुयक् अधुक्ष्यक् अधुस्यक् अदृक्ष्यक् ॥ परतः केचिदिच्छन्ति कोचि-दिच्छन्ति पूर्वतः। उपयोः केचिदिच्छन्ति केचि-दिच्छन्ति नोभयोः॥ विष्वरूचक् देवद्रयक् ॥ उदक् उदञ्जी उदक्ष्यः। उदञ्चम उदञ्जी ॥ उद ईत् ॥ उच्छन्दालरस्य छत्तनकारस्याञ्चतेरकारस्येकारादेशो भवति श-सदी स्वरे परे तादिते ईपि ईकारे च इत्याधिकः पाठो मृत्वपुस्तके दृश्यते । स च पाणिनीयानुसारी ।

तकारान्तो मरुच्छन्दः। 'हसे पः सेर्छोपः 'वावसाने, मरुत् मरुद् मरुतो मरुतः। हेमरुत्-हेमरुद् हेमरुतौ हेमरुतः॥ मरुतम् मरुतौ गरुतः। मरुता मरुद्ध्याल् मरुद्धिः। इत्यादि। एवं अग्निविरम्भृतयः। अग्निचित्-अग्निनिद् अग्निचितौ अग्निवितः। हेअग्निचित् हेअग्निचिद् हेअग्निचितौ हेमग्निचितः॥

(च॰) तकारान्तो मरुव शब्दस्तस्य सौ धौ च निलोपे क्षते 'वावसानेः तकारस्य वा दकारः । मकारादौ 'झवे जबाः' तस्य दः 'स्वरहीनंठ' । स्वरादौ छपि च 'स्वरही-नंठ' ॥ एवमग्निचित्प्रश्वतयोऽपि साध्याः । अग्नि चिनोति हन्धनैवंर्धयतीति जग्नि॰ चित् ॥

तकारान्त उ (ऋ)कारानुबन्धो महच्छब्दः ॥ त्रितो नुम् ॥ उश्च ऋश्च बृ । वृ इत् यस्य सः त्रित् तस्य त्रितः नुम् । उकारानुबन्धस्य ऋ-कारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति पुंसि पञ्चमु परेषु [शौ च] ॥ ४० ॥

(च०) तकारान्त उ (ऋ)कारानुबन्धो महच्छब्दस्तस्य पञ्चछ विशेषः। 'मह पूजायाम्'। 'बुहिमहिपुषिम्यः कतृ'। प्रम्यः कित् अतृप्रत्ययो भवति। ऋकार इत्। उकारानुबन्धित्वं तु चिन्त्यम्। महात इति महत्। कार्यार्थमुखरितस्य वर्णस्यानुबन्ध इति संज्ञा। यहा उचिरितप्रध्वंसिनो हानुबन्धाः। सूत्रम्—'वितो नुम्'॥ उश्च ऋश्च नृ वृ इत् यस्य स वित् तस्य वितः षष्ट्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'क्षोवि०'। नुम् प्रथमैकवच-नान्तम्। 'हसेपः०' 'हवे' 'उ क्षो' सिद्धम्। उकारानुबन्धस्य वतुप्रत्ययादेः, ऋकारानुबन्धस्य च कातृप्रत्ययादेः नुमागमो भवति पुंसि पुंलिङ्गे पञ्चछ वचनेषु परेषु। शौ चेति नपुंसके जस्शलोः स्थाने जाते शौ च परे। अनेन पञ्चछ स्थादिषु तकारात्पृशं न्॥४०॥

(प्र०) जित इति । उश्च ऋश्च वृ वृ इत् यस्य स विद् तस्येत्यभिप्रेत्याह्—उ-काराचुबन्धस्येत्यादि । नन्वञ्चतेरप्युकाराचुबन्धित्वाद्गेनैव चुम्सिद्धौ वक्तव्यं न च वक्त-व्यमिति चेत्सत्यम् । सिद्धौ सत्यारम्भो नियमायेति । धातुष्काराचुबन्धेष्वञ्चते रेवेति । अतः उखास्रत् पर्णध्वत इत्यादौ चुमभावः । चुमयम इत्यत्र चुमिति योगविभागाद्ञ्चेरिः त्यस्य युजेरपरुक्षणत्वाद्वा । युजेरसमासे चुम् । युष्ट् । युक्षौ इत्यादि । समासे तु अञ्च युक् । अञ्चयुजावित्यादि । पञ्चस्वित्यस्य नप्यक्तव्यक्तिविषयत्वेऽपि खियां वित ईव्वित्येः पुसीत्युक्तम् । पुसीऽष्ठित्यतो विभक्तिविपरिणामेन पुसीत्यनुवृत्तिर्श । तत्रश्च कियत् किन्यती इत्यादौ न चुम् ॥ ४० ॥

स्सम्महतोऽघो द्धिः शी च ।। न्सन्तस्याप्शब्दस्य महच्छ-ब्दस्य च दीधों भवति पश्चसु परेपु धिवर्जितेषु शो च परे(क) ॥ 'संयोगा-

⁽क) नसन्तर्थेत्यागमजनकारयुक्तसान्तस्य ज्ञेयम् । तेन कंस्याब्दस्य क्षिवन्तस्य न दीर्घः । संयो-गान्तस्य लोपः । कर्य कंसै। कंसः । कंसम् कंसै। कंसः । कंसा कत्भ्याम् कत्भिः कत्सु । हेकत् । श्लोभना आपो यस्मित्रसी स्वाप् स्वाव् स्वापः । स्वापः । स्वापः । स्वापः । ह्वापः । ह्वापः । ह्वापः । ह्वापः । स्वापः । स्वाप

न्तस्य छोपः' महान् । 'नश्चापदान्ते झसे' महान्तौ महान्तः । हेमहन् हेम-हान्तौ हेमहान्तः । महान्तम् महान्तौ महतः । महता महद्भ्याम् महद्भिः । महते महद्भ्याम् महद्भ्यः । इत्यादि ॥ ४१ ॥

(च॰) सुम्रम्—'न्सम्महतोऽघो दोई: शो वः'। नस च अप् च महच्च नसम्महत् तस्य षष्ट्येकवचनान्तम्। 'स्वरहोनं०' 'सोवि'०' नसम् अग्रे महत्। 'अमे अमा वा' पस्य मः। 'स्वरहोनं०'। न धिः अधिस्तिस्मिन् अघो ससम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहोनं०' 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोऽतोऽतः'। दोई: प्रथमेकवचनान्तम्। 'स्वेति'०'। 'शो' हिति शिशाब्दस्य ससम्येकवचनान्तम्। 'स्वेतै डित' टिलेपः। च प्रथमेकवचनान्तम्। 'अव्यया०'॥ न्संतस्येति। छहिन्स्शब्दं विहाय नुमागमसिहत् सकारान्तस्य, तथा अप्शब्दस्य जलवाचिनो नित्यं बहुवचनान्तस्य, तथा महच्छव्यस्य उकारानुबन्धस्य पुंसि पञ्चछ वचनेषु धिवर्जितेषु, नपुंसके शो च दीई मवति हस्वदीर्ध-प्रश्ता विधीयमानाः स्वरस्थाने मवन्तीति नसादीनां व्यञ्जनसंनिक्ष्यस्य स्वरस्य दीवो म वतीत्वर्थः॥ अप्शब्दा बहुत्व एव। तत्र असमासान्तस्य जसि दीधो नाम्यत्र। समासान्तस्य पञ्चस्वेव इर्थ विवक्षा। यथा शोमना आपा यत्र स स्वाप् देशः स्वाप् स्वापो स्वापः। स्वापं स्वापो हित। नपुंसके शो स्वापि सरासि हित॥ अनेन धिव-कितेषु पञ्चछ दीर्घः। थो तु नुमागम एव न दीर्घः। 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' हिति सो च तकारस्य लेपः। शेषेषु—'नश्चापदान्ते हसे' 'स्वरहीरं०'। भकरादी—,सवे जवाः' 'स्वरहीनं'॥ शेषे सुगमम् ॥ ४१॥

(प्र•) न्सम्महत इति । न्स् च सप् च महत् च तेषां समाहारः न्सम्महत् तस्य अत्र वादीपाः शतुरित्यते। वानुवृत्तेः महच्छब्दसाहचर्याच्च ''अ'स विभाजनेः' इत्यस्य किपि अन् अ'सावित्यादौ । न्सन्तत्वेऽपि न ॥ ४१ ॥

तकारान्त उकारानुबन्धा भवच्छादः ॥ अत्वसीः सौ ॥ अत्वसीः सौ इति धातोनेंष्यते । अत्वन्तस्यासन्तस्य(क) च दीधों भवति धिवर्जिते सौ परे । 'संयोगान्तस्य' 'हसेपः' । भवान् भवन्तौ भवन्तः । हेभवन् हेभ-बन्तौ हेभवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता भवद्भथाम् भवद्भिः । भवते भवद्भ्याम् भवद्भ्यः । भवतः भवद्भ्याम् मवद्भ्यः । भवतः भवतोः भवताम् । भवति भवतोः भवत्सु ॥ ऋकारानुबन्धस्य भवत्श्राह्यस्य नुगागम एव । अत्वन्तत्वाभावाच दीधः । भवन् भवन्तौ भवन्तः । हेभवन् हेभवन्तौ हेभवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता भवद्भ्याम् भवद्भिः ।

⁽क) असन्तस्येत्यसुप्रत्ययान्तस्येति वोध्यम् । तेन पिण्डं प्रसतीति विण्डमः पिण्डमसी पिण्डमसः । पिण्डमसम् पिण्डमसी पिण्डमसः । इत्यादि सिध्यति ॥ '

भवत्स । इत्यादि ॥ एवं पचन्शब्दः । पचन् पचन्तौ पचन्तः । हेपचन् हेपचन्तौ हेपचन्तः । पचन्तस् पचन्तौ पचतः । पचत्सु । (क)इत्यादि ॥४२॥

(च०) या द्वारों । 'साते वैवतुः' । यतः—'भाते स्तु दवतुः परः । भवान् पुरुषे युक्तवि ' द्वि वकारानुवन्ते सवक्छन्दः । तस्य पञ्चछ-'मितो तुम्' इति तुनागमः । ततः सृत्वम्—'अत्वतिः सौ' अतुस् च अस् च अत्वत्मी तयोः अत्वतिः पष्ठोद्विवचना-न्तम् । 'स्वरद्वीन' o' 'सोवि' o' । तौ इति सिकान्दस्य सप्तम्येकववनम् । 'छे रौ दितः ॥ अत्वन्तस्येति । क्षारानुवन्धस्य सम्वन्तस्येति । नुमागमरद्वितस्यासन्तस्य कान्दस्य विव-निते तो परे दीर्घो भवति । अनेन सौ परे दिर्घो भवति, धौ न, 'विविक्ति' इति विशेषणात् ॥ धौ 'हसेपः सं' 'संयोगान्तस्य कोपः' हे भवन् अन्यत्र 'नश्चापदान्ते' स्वरादौ छवि च 'स्वरहीनं o' । भकारादौ 'सवे जवाः' । शे ' सकरम् ॥ प्वस् अष्टीवद—चक्रीवत—'कक्षीवद—कक्रीवत—कक्षीवत—कक्षीवत—कक्षीवत—कक्षीवत—कक्षीवत—कक्षीवत—क्ष्यान्तः ॥ भू 'कातृज्ञानौ तिष्तेवत् क्रियायाम्' 'अप् कर्तरि' गुणः 'ओ अद्' 'स्वरहीनं ' 'अदे' 'स्वरहीनं o' महकारानुबन्धो भवत्रज्ञदः । भवत इत्य-स्य क्षारानुबन्धत्वात् 'वितो नुम्' इति नुमागम् प् स्यात् । परम् अत्वन्तत्वाभावात् 'अत्वसे: सौ' इति दीर्वत्वं न । शेषं सुगमम् । एवं पचत् शब्दः । पचत् शब्दे। पित् महकारानुबन्ध इत्यर्थः । पवम् अन्येऽपि कानुप्रस्थान्ता महकारानुबन्ध ज्ञेषाः ॥ इति तान्ताः ॥ कपान्ता अप्रसिद्धाः ॥ ४२ ॥

(प्र०) श्रात्वसोरिति । अतुश्च अस् च अत्वसौ तयोः अत्रापि वानुवृत्तेः 'छष्ट वस्ते छवः पिण्डम्' इत्यादौ न हुमागमः । प्वेत्येव गरेण अत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घ इत्यर्थः ॥

शकारान्तो विश्वाब्दः । 'छश्वषराजादेः षः' इति षत्वम् । 'षो डः' इति डत्वम् । 'वावसाने' चपा जवाश्च । विद्—विड् विश्वो विशः । हेविट् हेविशौ हेविशः ॥ विशम् विश्वौ विशः । विश्वा विड्भ्याम् विड्भिः । विद्यु इत्यादि ॥

(चा॰) शकारान्ता विश्व शब्दः । तस्य 'छश्वषराजादेः च इति चत्वे कृते । 'षे।-डः' 'वावसाने' । स्वरादौ 'स्वरद्दीनं ७' ॥ द्यपि 'खसे चापा झसा (पा) नाम्' सम्राज्-श्रव्दवतः । विद् विद् इत्यादीनि रूपाणि ॥ विद् मनुष्या वैश्यक्ष ॥ इत्यादयः शान्ताः ॥

षकारान्तः पष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तिश्चेषु सरूपः । षष् जस इति स्थिते । 'जस्शसोर्छक्' 'वे। इः' 'वावसाने' । षट् षड् वड्भिः षड्भ्यः वडभ्यः । 'ष्णः' इति नुट्र । 'वो डः' षड् नास् इति स्थिते ॥ ङ् णः ।

⁽क) हिरुक्तानां जखादीनां च शतुर्वुम् प्रतिषेधः पुंलिङ्गे नित्यं वक्तव्यो नपुंसके वा शो च ॥ द-धत्-दधद् दधती दधतः ! दधतम् दधती दधतः । दधता दधह्याम् दधिः । इत्यादि ॥ नपुंसके दधद-दधद् दधती दधति दधिन । जख जागृ दिहा शास् दीधी वेशी चकास् एते जखादयः । पाठोऽयं विशेषतया पुस्तकान्तरेष्णलभ्यते ॥

संख्यासम्बान्धनो डकारस्य णखं भवति नामि परे । 'ब्हुभिः ब्हुः' षष्णा-म् । षट्सु । क्षचिदपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणीया ।। ४३ ॥

(२०) पकारान्तः वप् शब्दा नित्यं बहुववनान्ति स्त्रिष्ठु लह्सारूपः । 'असश्राहे हुँ 'पोडः' 'वावलाने' । षः षड् । अकारादौ 'पे। डः' इति इत्वे क्रते 'स्वरहीनं ॰
आमि—'डणः' इति हुमाममः । पे। डः' पड् नाम् इति िष्यते सित सूत्रम्—'ड्णः' ड्
षष्ठयेकववनान्तम् । सांवेतिकम् । णः इति प्रथमेकववनान्तम् । 'सोविं ॰' ॥ संख्या ।
ृष्टितः कण्ट्या । अनेन नामि परे डकारस्य णकारः । 'प्टुभिः हुः' 'स्वरहान' ॥ सिप 'पे।
डः' 'स्वते चपा झसा[पा]नाम्' ततः टकारस्य सकारस्वामे 'प्टुभिः हुः' इति प्राप्तौ 'टेरिन्त्यात' इति सूत्रेण 'प्टुभिः हुः' इति सूत्रेण सस्य पत्वनिषेधः ॥ नतु अत्र पदान्तदवामावात् 'टेरिन्त्यात्' इति सुत्रं कथं सम्भवति अन्नाह—क्विदिति । कवित्प्रयोगान्तरे अपदान्तेऽपि पदान्तता आश्रयणीया वक्तव्या इति मावः ॥ ४३ ॥

(प्र०) नतु पर्छ ईत्यादौ प्रदुत्वां कृता नेत्यत साह—क्वित्रियानतेति । अपदान्तेपि पदान्तताश्रयणात् टोरन्त्यादिति प्रदुत्वनिषेधान्न भवतीति भावः ॥ ४३ ॥

दोष्राञ्दस्य भेदः ॥ दोषां रः ॥ दोष्सजुष्आशिष्हविष्पमृतीनां षकारस्य रेफो भवति रसे पदान्ते च ॥ 'हसेपः' 'स्नोर्विसगैः' दोः दोषौ दोषः । हेदोः हेदोषौ हेदोषः ॥ दोषम् दोषौ ॥ ४४॥

- (च०) दोष्ताब्दो भुजार्थवाचकस्तस्य भेदः ॥ सूत्रम्—'दोषां' दोषां षष्ठीवहुवचना-न्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' एकमिदं सुत्रम् ॥ अथवा 'दोषां रः' इति द्विपदं सू-त्रम् । दोष् सजुष् आधिष् इविष् धनुष् सिष् वाब्दानां षकारस्य रसे पदान्ते च रेफो भवति । षकारस्य स्थाने जातस्य षकारस्येति व्याख्येयम् । अनेन रसे पदान्ते च रेफो । सौ धौ च—'इसेपः से०' 'स्नोविं०' ॥ द्विवचनादौ 'स्वरहीनं०' ॥ दोः दोषौ दोषः । दोषं दोषौ ॥ ४४ ॥
- (प्र०) दोषामिति । अक्को रे। रात्रिष्वित्यते। र इत्यनुवर्तते बहुवचनं बहुनां प्राह्-कमित्यिभिष्टेत्याह—दोष्छिषित्यादि । यद्यपि दाम्यतीति दमेडीसि देरिति ततश्च परत्वा-त्स्जोविसर्ग इत्यनेनैव सिद्धिस्तयापि छ्रषी प्रीतौ जोषणं छुट् तेन सह वर्तत हति सङ्क्रिं-त्रमिति पप्रकृतिकस्य विसर्गाप्राह्मस्तदर्शकियमाणमेषामप्युपकारकम् अध्युत्पन्नपक्षाश्चयेष वा । नचाजीष्यतीत्यादौ रेफप्रकृतिकस्य खपे वेत्यनेन पक्षे रेफादेजप्रसङ्गः स्यादिति वा-च्यम् । वक्तव्यत्वाहाशब्दव्यवस्थया वा तदभावात् शसादोवज्ञन्तता वा वक्तव्यत्यत्र अकारोपादानं भ्यामित्यादौ हो च पक्षे अवणार्थम् ॥ ४४ ॥

[शसादावन्नन्तता वा वक्तव्या |] दोषः दोष्णः । दोषा-दोष्णा दोभर्या दोषभ्याम् दोर्भिः दोषभः । दोषे-दोष्णे दोर्भ्या-दोषभ्याम् दोर्भ्यः दोषभ्यः । दोषः दोष्णः दोर्भ्या दोष्यम्याम् दोर्भ्यः दोषभ्यः । दोषः दोषः दोष्णः दो

दोर्च-दोश्व-दोष्यु । सप्तमीबहुवचने ऋत्रिमत्वाद्विसर्गः(क) ॥

(च॰) शतादौ तु विशेषः । 'शतादौ स्वरे परे नान्तता वा वक्तव्याः। सस्यार्थः । दोष्बाब्दस्य शलादी स्वरं परं नानतःवं भवति वा विकल्पेन अन्ते नकारागमी भवतीत्य-र्थः । दोष् न इति वियते । 'ष्ठनी णो०' पक्षे 'स्वरहीनं०' । दोष्णः देषः देष्णा देषा । मकारादी 'देाषां रः' जळतुन्विका । दे। स्वां देशियः । यहा 'देाषां रः' 'राचपो हिः 'सर्व जबाः 'ब्बरहीनं०' दोभ्यो देशिः इत्यादि । केविन्-'श्रसादावनन्तता वा वक्तव्याः इतोवं पठन्ति, एवर इति पदं न पठन्ति तन्मते स्वरादी इसादी च सर्वम विकल्पेन अन् आगमे क्रते स्वरादी 'अल्लोप: स्वरे' 'व्हनी जाठ' 'स्वरहीनंठ' । द्वितीयपक्षे केवर्स 'स्वर-हीर्नं े देव्याः देवः । देव्या देवा ॥ अकारादी एकत्र अन् आगमे क्रते 'स्वरहीर्नं ः 'नाम्ना नेर॰' देरवभ्यां । द्वितीयपक्षे 'देरवां रः' जळतुम्बिः । देरभ्याम् ॥ एवं देरविमः रेगिंभः । रेग्वे 'स्वरहीनं०' रेग्विंगे समादावनन्तता । तता 'अक्लेग स्वरे०' 'दर्सनी गेर०' 'स्वरहीक्षेठ' ॥ देावभ्यां देाभ्यां देावभ्यः देाभर्यः । देावः देवितः देविभयां देवभर्यां देविभयः दे। भर्यः । देशवः देशवाः देशवाः देशवाः देशवां देशवां । 'वेड्योः' देशि देशिया देशवाः देव्णाः स्रपि अनन्तरवे कृते 'नाम्ना ना लोप०' दाषद्य पक्षे 'दाषां रः' इति रत्वे ।'किला-कात्यः सः देर्षु । केवित्त 'देर्षा रः' 'स्रोविसर्गः' 'विसर्जनीयस्य । देरस्य इत्यपि साध-यन्ति । के वितु दोः पु इति पठन्ति तता दया संमवं साध्यम् ॥ दोष् शब्दः पुंक्ळीविछ-👺 । क्लोब तु देखी देखि ॥ जुबी प्रीतिसेवनगे।ः । जीवणं जुट् मिल्नं सह तेन वर्तते इति सजुमित्रम् ॥

प्रवं सजुष्शब्दः ॥ सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो बक्तव्यः ॥ दोषाम् । सजूः सजुषौ सजुषः । हेसजूः हेसजुषौ हेस-जुषः । सजुषम् सजुषौ सजुषः । सजुषा सजूभ्योम् सजूमिः । सजूर्छः सजूः ष । इत्यादि ॥

(च॰) 'अजुषाषिषा रसे पदान्ते च दीवी वक्तव्यः' ति केचिक्नेच्छन्ति । 'दोषां रः इति रत्वं विधाय 'व्वाविद्दसे' इत्यगनैव अस्तित्वात । इति षान्ताः ॥

(प्र०) सजुषाशिवोरिति ज्वार्विहस इति स्वेगेत्यर्थः । आङ्पूर्वस्य श्रसेः किए हप्याया हकारं घातुसम्बन्धित्वादिवर्गावर्णयोः अथवा वक्तव्यारमसामध्यात् ज्वोविहस ्ति दीविविवेरसावित्रकृत्ववोतनात् । क्ववं हत्यादौ दोवीसावः । अन्युत्पन्नपक्षाश्रयेऽपि दीविविष्यर्थे वा सप्तमीबहु वचने घातोरिप रेफस्य विसर्गः । धातोनित नियमात् । तत्रश्च वा शरीति विसर्जनीसकारौ ॥

सकारान्तः पुंस्शब्दः ॥ पुन्तोऽसुङ् ॥ पुंस्शब्दस्य असुङादेशो भ-

⁽क) दोष् सु इति स्थिते दोषास् इति विसर्गः । श्रवसे वा इति सत्वे कृते । किलातः इति प्रथम् । सुम्दिक्षेत्रीयश्चन्यवस्रानेऽपि किलादिति सस्य वत्वं वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गी यो विभिः स नित्यः । इति सामनीयम् ।

बित पुंसि पञ्चस परेषु शौ च ॥ इकारोऽन्यादेशार्थः । उकारो नुश्विधाना-र्थः(क) ॥ 'मः स्वर' पुमस् सि इति स्थिते । 'श्रितो नुम' 'न्सम्महतः' इति दीर्वः । 'संयोगान्तस्य छोपः' 'हसेपः सेर्लोपः' पुमान् पुमासौ पुमासः । हे पुमन् हे पुमासौ हे पुमासः । पुमासस् पुमासौ पुसः । पुंसा । पुंसि पुंसोः । पुंस् सु इति स्थिते ।। ४५ ॥

(च०) सकारान्तः धून्यज्दः । युनातौति पुमान् । 'पुनातेः छक् तुम् च इति छप्रत्यया नुमागमश्च 'व्वादेई स्वः । अथवा-पाति त्रिवम पुमान् 'पातेई म् उः' इति हुमस्
प्रत्ययः ॥ पुंत् शञ्दस्तस्य पञ्चछ विशेषः । स्वत्म--'पुंतिः छष्ट्' पुंतः षष्ट्ये कवचनान् अस् ।
'स्वरही मं ठः' 'स्ति वि॰' अस्त प्रयम्भैकवचनान्तम् । 'हतेषः ठः' 'खतोऽत्युः' 'उ ओः 'प्रोऽते।ऽतः' ॥ धुन् शब्दस्य पञ्चस्य स्यादिषु परेषु अस्त हत्यमादेशो भवति । ककारोऽन्त्यादेशार्थः । उकारः उचारणार्थः । अने न स्त्यस्य सकारस्य अस् इत्यादेशः । पुमस् इति
िते । 'नितो नुम्' इति नुमागमः । पञ्चस्य सकारस्य अस् इत्यादेशः । पुमस् इति
िते । 'नितो नुम्' इति नुमागमः । पञ्चस्य । 'स्य प्रहत्य । अवस्यः । सम् इति
विशेषः । 'सौ भौ चः 'हत्येषः ठः' हति सिलोपः 'संयोगान्तस्य ०ः' इति स्वर्भम् । अग्रे हितीवाहित्यं यावत् 'नश्चापदान्ते ठः 'स्वरही नं ठः प्रमान् पुमांसौ । पुमांसः । हे पुमन् हे पुमांसो हे पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ । बसादौ 'नश्चापदान्ते ०ः 'स्वरही नं ठः पुसः धुसा । मकारादौ 'संथोगान्तस्य ०' 'नश्चापनान्ते झसे' ॥ पृदं छपि 'संथोगान्तस्य ०' 'मश्चापदान्ते' पुसः विश्वा । क्यापदान्ते । अस्य ॥

असम्भवे पुंसः कक्सौ ॥ असम्भवेथे पुंस्शब्दस्य करागमो भवति स्रिप परे ॥ ककारः कित्कार्यार्थः । अकार उच्चारणार्थः ॥ स्कोरा चोआ । संयोगाचोः सकारककारयोठोंपो भवति धातोईसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ 'क्विकात' इति सस्य बत्वम् । 'क्वसंयोगे क्षः' पंक्ष(स) ॥ ४६॥

(च०) अथ रूपान्तरं साधयति—ससम्भव इति । असम्भवे वैदिकप्रयोगे । अ-सम्भवो नाम वेदान्तैकवेद्यस्य सात्मने। बहुत्वासम्भवः । न विद्यते सात्मने। बहुणे। बहुत्व-सम्भवे। यत्र सोऽसम्भवः । इतः 'एकमेवाद्वितीयं हह्यः' 'नेह नानास्ति किञ्चनः इति वे-

⁽क) "रेकः स्वरपरं वर्णे दृङ्घाठऽरोहति तक्छिरः । पुरः स्थितं यदा पश्येदधः संक्रमते स्वरम् ॥ अ-तुरवारो नमस्येव यावचहेशयोगतः । मूर्णि सङ्कं लभेचावन्नेक्षते पुरतः स्वरम्णः ॥ पाठोऽयं प्राचीनपुस्तके विशेषोऽस्ति ।

⁽ ख) नतु पुंदिनत्यत्र मकार एव धयोगादिर्न सकारस्तर्हि कथं क्रोपः । पुष्तु अत्र 'स्कोराबोश्च' इत्य-मेन संयोगावस्य लोपे प्राप्ते मकारस्येव लोपो अवेत्र तु सकारस्य । आदिःवामावःत । संयोगावस्तु पुंस् इत्यत्र त्रिरासि मकार एव । तस्मादादिलं द्विविधस् । सुख्यमापेक्षिकं च । अत्र सस्यादित्वमापोक्षिकस् । पुंस् क इत्यत्र ककारापेक्षया सकार आदिः सकारापेच्या मकार आदिरिति सकारस्येव लोपक्षे सुम्बय्यादिपु-स्तकेषु पाठोयसुपताभ्यते ।

हान्तरेशस्य वेदान्तवाक्षेण वेशस्य हेयस्यात्मनो चहुत्वासम्भवः ॥ अथवा—नगस्ति सन् स्ववेश बुद्धेः स्वृत्तादेश यत्र लेडिसम्भवस्तिस्मन् वाच्ये सित साविति स्विप परे कगाग-मेर मस्ति ॥ अनेन ईस् अग्रे क् कित्वादन्ते । 'स्काराधाक्ष' इति सर्वेपः । कि-कार्त्यः सः०' 'कवर्त्योगे सः' पुंश्च इति सिद्धम् । परमपुरुषे पुर्श्च, लोकिकेषु पुरु वेदु पुंछ ॥ ४६ ॥

(प्र०) श्रास्त्रसम् इति । वेदान्तैकवेद्यस्यात्मनः "प्रक्रमेवाद्वितीणं, नेह नानास्ति किञ्चनः इत्यादिभिरकत्वेन प्रतिपादितस्य पुंसः बहुतु चहुवचनमिति चक्कथंवाचित्वे विक्रित्तनहुवचनासम्भव इत्यर्थः । अथवा संयागान्तलोपेन पुर्व्स्विति सर्वत्र सम्भवे प्रमुक्तिः। दुर्ध् बहुव्यपोत्यादिप्रयोगस्यासम्भवे उद्गाविते किविधानेन सम्भवतीत्यर्थः । तत्र संयोग्यान्तलोपे प्रक्रदेशविक्वतस्यानन्यत्वेन कगागमे पत्ने क्षादेशे मस्यानुस्वारः । यनु सध्यवित्रमाद्यादित्यविवक्षया स्काराधाव्यति सल्याप इति । तद्यत् । प्रविधादित्व-विवक्षया स्काराधाव्यति सम्भवे विलय्करणे प्रमाणाभावात् अति-प्रसङ्गाद्य ॥ ४६ ॥

प्त विद्वस्थब्दः । विद्वान् विद्वांसी विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांस- . म् विद्वांसी ॥

(६०) विद्वस्वान्दस्य पञ्चस्र पूर्ववत् 'त्रिता नुम्' 'न्सम्महता०' दीर्घः । 'संयागा-स्तुस्य स्रोपः' 'हसेपः' विद्वान् विहांसौ विहांसः । हे विहन् । विहांसम् विहांसौ ॥९४॥

वसोवे डः ॥ वसोः सम्बन्धी वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ खरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ विदुषः । विदुषा ॥ ४७ ॥

- (क) बाला तु विशेष:--'वलेवं उ०' वले पष्टयेकवचानान्तम् । 'जिति' 'कस्य' क्षिति' 'नामिनारः' जलतुम्बिकाः । वः वः प्रथमैकवचनान्तन् 'सो०'। वः प्रथमैकवचानं साकेतिकम् । 'आदवे लेपक्' वालेरिति 'क्षसुकाना णवेवत' 'विदेवी वष्टः' इत्यादिसुत्रीत्प-न्नो थे। वष्टप्रत्ययस्तस्य सम्बन्धी वकारः सस्वर उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तिद्धिते वे प्रत्यये ईपि च परे । तिद्धिते वेदुष्यम् । ईपि विदुषी ॥ अत्रानेन बालादौ स्वरे सर्वत्र व इत्यस्य दः 'क्षकात्षः सः०' 'स्वरहीनं०' ॥ ४७ ॥
- (प्र०) वसोः इति । अत्रापि पूर्ववद्वकारसिंदताकारस्य उत्वम् । वसोरेकानुब-स्वकस्य द्यानुबन्धकस्यापि कसोरध्युपलक्षणत्वात्त स्थिवान् । तस्थुषः । वस्योत्वे निमि-स्वामावादिति न्यायेनेण्निवृत्तावातोऽनपीत्यालोपः । तथा जगन्वान् जग्मुष इत्यत्रापि मो स्वो धातोरित्यस्यामावः निमित्ताभावात् । तस्तिते वैदुष्यं विदुष्मान् । ईपि विदुषो । हैकारे । विदुषी कुले ॥ ४७ ॥

''वसां रसे'' इति दस्वम् । विद्वद्भ्याम् विद्वाद्भः । विदुषे विद्व-दुभ्याम् विद्वद्भ्यः । विद्वत्सु । इत्यादि(क) ॥

⁽ क) अबेदमवर्षेयम् , यथा-एवं तस्थिवस्प्रमृतयः । तस्थिवान् तस्थिवांने तस्थिवांनः । तस्थिवां-

(च॰) हसादी 'वसां रसे' इति सस्य दत्वे क्षते मकारादी 'स्वरहीनं०' छपि 'खसे चपा ससानाम्' दस्य त: । स्वरहीनं० ॥

प्वं तिस्थवस्भावदः । तस्यो इति तिस्थवात् । ष्ठा गतिनिवृत्तो । 'आदे च्याः स्था । इस्त्रात्यः । वस् । सव णप्वत । तेन द्वित्वस् । 'इस्वः' 'श्वसात्वपा०' इति पृदंसस्य कोपः । 'अपनां जवनपाः' इति यस्य तः ['स्थामी' इति आकारस्य ईकारः] । तिस्थवस् इति आते स्याद्धिः । तिस्थवात् तिस्थवांसो । तिस्थवांसः तिस्थवांसम् तिस्थवांसो । तिस्थवांसः तिस्थवांसम् तिस्थवांसो ॥ शक्तादो 'वसोवं सः इति वस्य अत्वे इते 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति इकारस्य भाकार एव । ततः 'आतोऽनिषः इत्याकारकोपः । 'स्वरहानं०' 'किकारषः सः०' तस्थुषः तस्थुषा तिस्थवद्ग्यामित्यादि ॥ एवं गत इति जिम्मवान् जिमवांसो जिम्मवांसः । जिमवांसम् जिम्मवांसो जग्मुषः । जग्मुषा जिम्मवद्ग्यामित्यादि ॥ पृवं पेविवान् पेविवांसो पेविवांसः । पेविवांसम् पेविवांसो पेचुषः । पेचुषा पेविवद्ग्यामित्यादि ॥ पृवं पेविवान् पेविवांसो पेविवांसः । पेविवांसम् पेविवांसो पेचुषः । पेचुषा पेविवद्ग्यामित्यादि ॥ उपार्वः । उत्ति । उपार्वः । । उपार्वः । । उपार्वः । उपार्वः

सकारान्तः सुवचस्शब्दः । 'अत्वसोः सौ' सुवचाः सुवचसौ सुव-चसः । हेसुवचः हेसुवचसौ हेसुवचसः ।। सुवचसम् सुवचसौ । इत्यादि । एवं चन्द्रमस्प्रमृतयः । 'अत्वसोः सौ' 'हसेपः सेर्लेपः' चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । हेचन्द्रमः हेचन्द्रमसौ हेचन्द्रमसः । चन्द्रमसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । चन्द्रमसा चन्द्रमसो चन्द्रमाः । इत्यादि ॥

सम् तस्थिवसि । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । इटो वकारमुहिश्य प्रावश्वादस्योत्वे तालेकृतिः । आन्तिऽनि इत्यालोपः । तस्युवः । तस्युवा तस्थिवद्भस्याम् तस्थिवद्भः । तस्थिवत्सः । इत्यादि । इतास्थिवन् हेत्र-स्थिवने हत्यालोपः । तस्युवः । तस्थ्यवा तस्थिवद्भस्याम् तस्थिवद्भः । तस्थिवत्सः । इस्यादि । इतास्थिवन् हेत्र-स्थिवने हत्यादि । स्वतारान्तः इस्रवन् इत्यादि । अध्याद्भावः । विकातः । विकातः । विचिवानं । विचानं विचानं विचानं विचानं । विचानं । विचानं विचानं विचानं विचानं । विचानं । विचानं । विचानं । विचानं । विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं । विचानं । विचानं विचानं विचानं विचानं । विचानं । विचानं । विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं । विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं । विचानं । विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं । विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं विचानं । विचानं विच

धो 'हसेपः ते०' 'सोर्वि०' । स्वरादी छपि च सर्वत्र 'स्वरहीनं०' मकारादी 'होवि०' 'हुने 'ड लो' होर् छक्रस् । एवं चन्द्रमल् शन्दः । चन्द्रमाः चन्द्रमले चन्द्रमलः । चन्द्रमले चन्द्रमलः । चन्द्रमले चन्द्रमलः । चन्द्रमले चन्द्रमले चन्द्रमलः । चन्द्रमले चन्द्रमले चन्द्रमलः । चन्द्रमले चन्द्रमले चन्द्रमले । एवं वेथाः वेथली वेथलः । दुर्मेथाः दुर्मेथलः । चन्द्रमले चन्द्रमले चन्द्रमले चन्द्रमले । चन्द्रमले चन्द्रमले चन्द्रमले । चन्द्रमले चन्द्रमले चन्द्रमले चन्द्रमले चन्द्रमले । चन्द्रमले चन्द

इस्वत्य व्यवस्य भेदः ॥ उद्यानसाम् ॥ इशनस् पुरुदंसम् अनेहस् इस्वेतेनां वेरवेदी भवति(क) ॥ दिन्नाष्टिकोपः । उद्यान उद्यानसौ उद्यानसः । उद्यानसो घो सान्तता नान्तताऽदन्तता वा वक्तव्या । हेउद्यान-हेउ्यान-हेउद्यान-हेउद्यान-हेउ्यान-हेऽ्यान-हेय्यान-हेय्यान-हेय्यान-हेय्यान-हेय्यान-हेय्यान-हेय्यान-हेय्यान-हेय्यान-हेय्यान-हेय्यान-हेय्यान-

(च०) डश्चनस्वान्दादीनां सौ विशेषः । सुत्रम्—'डश्चनसाम्' उश्चनसां षष्टीबहुव-चनान्तम् । 'स्वरहीर्नं०' डश्चनस् पुरुद्सस् अनेहस् हृत्येतेषां शन्दानां धिवर्जितस्य सोडी भवति । अनेन सोडीं । डश्चरष्टिलोपार्थः । 'डिति टेः' इति टेलीपः । 'स्वरहीर्नं०' । श्चेषं द्वित्वादौ स्वचस् वत । उश्चनसा भौ विशेषमाह—'डश्चनसो भौ सान्तता नान्तता अदन्तता च वक्तन्या' उश्चनस् शन्दस्य धिविषये नान्तता अन्त्यसकारस्य नकारः अद्-न्तता अश्वरान्तता च सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । चश्चरात् तृतीये तु सान्त एव तिष्ट-तीति भौ स्वय्वयम् ॥ यतः 'सम्बोधने तृश्चनसः' इति । एकत्र 'हस्पेप०' 'खो०' । द्विती-यरूपे सस्य नः । 'हसेपः०' नृतीये तु अदन्तता चक्तन्येति सलोपः । समानाहेलीपो०' इति धेलीपः । हे डश्चनः हे दश्चन इति हयम् । श्वनस् भ्यामित्यत्र 'खोवि०' 'ह्वेर' 'ड ओ' उश्चनेभ्यास् दश्चनेभित्यादि । उश्चन शुक्दन्सस् अनेहस्य तयः । पुरुद्दन्सा पुरुद्दन्ससो पुरुद्दन्ससः । पुरुद्दन्सा इन्द्रः ॥ अनेहा अनेहसौ अनेहस्य इत्यादि । अनेहा कालः ॥ ४८ ॥

(प्र०) उन्नमसो घाविति । सकारान्तस्योशनश्च्यस्य सकारस्थाने—नकारेण नान्तता सकारखोपेन चादन्तत । पीत्यर्थः । भान्तादन्तयोविकलपे पक्षे सान्तप्रकृतिस्वीति त्रिरूपत्वं चोक्तमेव ॥ ४८ ॥

अदस्शब्दस्य भेदः । त्यादादेष्ठः शित सर्वत्राकारः । अद् सि इति स्थिते ॥ सौ स्तः ॥ अदसो दकारस्य सौ परे सत्त्रं भवति ॥ ४९ ॥

⁽क) उज्ञानसामिति। बहुवचनमाध्यर्थम् अन्नाहु:—उज्ञानेत्यन्न संज्ञापूर्वकत्वात् "नोपधाया" इति दीव्ये निति। अनेदमन्नधेयस्—इयं ज्ञाङ्का बिकापेऽकृते कृते वाः, नाव्यः तत्र नान्तत्वामावात् सान्तस्येव दर्शनात् । द्वितीयेऽपि नान्तस्य नाम्न इति व्याख्यानम् । तत्र नित्यमिति सम्बन्धात् ।नित्यनान्तस्य इति सामात् । प्रकृते तदभावादेव निति विचारः—इति लाकेशकरः ।

(च०) अदस्कान्दस्य सकारान्तस्यापि विशेषः । तस्य 'त्यदादेष्टे०' इति सर्वन्ना-कारः । सौ तु अदस् सौ इति स्थिते सृत्रस्—'सौ सः' साविति सिशन्दस्य सप्तम्येकव-चनान्तम् । 'कौ' टिलोपः । सः प्रथमैकवचनान्तम् 'सोर्वि०' ॥ अदसो दकारस्य सौ परे सो भवति । अनेन दस्य सः । असम् इति स्थिते ॥ ४९ ॥

(प्र०) सौ इति । अत्र त्यदादेश्त्यवुवृत्तावपीरमो दस्य सावसम्मवादरस इत्युक्तप्र४९॥ संस्था ॥ अदसः सेरोकारादेशो मवति ॥ असौ ॥ ५०॥

(च०) सूत्रम्-'सेरो' से: इति सिशब्दस्य पष्टयेकत्रचनम् । 'बिति' 'बस्य' 'स्नोर्वि०' सो प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामिनो रः' 'स्वरहीनं०' ॥ अदतः सम्बन्धिनः से: औकारो भवति । अनेन सिस्थाने औ । 'ओ औ औ' असाविति सिद्धम् ॥९०॥

द्विवचने अदस् औ इति स्थिते ॥ 'दस्य मः' ॥ 'भे। औ औ।' अमी इति स्थिते ॥ माद् ॥ उश्च ऊश्च ऊ । अदसो मकारात्परस्य हस्वस्य हस्व उकारादेशो भवति दीर्थस्य च दीर्थ ऊकारादेशो भवति ॥ अमु ॥ बहुवचने सर्वादित्वात् 'जसी' दस्य मः 'अ इ ए' अमे इति स्थिते ॥ ६१ ॥

(च०) द्वित्रचनादी 'त्यदादेष्टेरः०' इति सर्वव्याकारे क्षते 'दस्य मः' अम औ इति विश्वते 'ओ औ औ' इति स्व्यम्-'मादु' मात् पञ्चम्येक्वरचनम् । 'छसिरत' 'सवणें दीर्घः०' उश्च उश्च ऊ प्रथमैकवर्चनान्तं सांकेतिकम् । 'चपा सर्वे०' सिद्धम् । सदसो मकारात्परस्य इस्वस्वरस्य उकारो सवति दीर्घस्य च दीर्घ उकारो सवति । सनेन समी इत्यस्योकारस्य दीर्घत्वात् फकारः । अत्र पूर्व विमक्तिकार्य पश्चात् 'मादू' । टास्थाने तु पूर्वम् 'मादू' पश्चाः दिमक्तिकार्यं पश्चात् 'मादू' । टास्थाने तु पूर्वम् 'मादू' पश्चाः दिमक्तिकार्यमिति विवेकः । अम् ॥ ९१ ॥

(प्र०) मादू उ इति विगृद्ध व्याचष्टे । उश्च ऊक्ष्वेति । आदेशयोरेकमात्रद्विमात्र-त्वान्मात्परावादेशिनावपि एकमात्रद्विमात्रौ पाद्धौ । ततश्चान्तरतमत्वादेकमात्रस्यैकमात्रः उः । द्विमात्रस्य च द्विमात्र इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

एरी बहुत्वे ॥ एः ई बहुत्वे । बहुत्वे सित मकरात्परस्य अदस एकारस्य ईकारादेशो भवति ॥ अमी । अमुम् अमू अमृत् ॥ मत्वोत्वे क्र-ते । 'टा नाऽस्त्रियाम्' अमुना अमुभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्मे । अमुभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्मात् अमुभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्य अमुयोः अमीषाम् । अमुष्मिन् अमुयोः । अमीषु ॥ ५२ ॥

(च०) बहुत्वे बहुवचने सर्वादित्वात्'जसीं' 'अ ह ए' अमे हति स्थिते स्त्रम्—'एरी
बहुत्वे ए:' पष्टयेकवचनान्तम् 'स्रोविं०' । ई प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । 'वामिनो रः' स्वरहीनं०' । बहुत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । बहुत्वे बहुवचने सति अदस्काव्दस्य मकारात्परस्य एकारस्य ईकारो भवति । अनेन एकारस्य ईकारः । अमी । मकारात्प रस्येति चेन्न न्याक्रियते तदा अमुकः अमुको अमुके हति न सिध्यति । अमि 'अम्बासोर- स्यः 'मातृ' इत्यकारत्य उद्दारः । मोऽनुस्वारः' अमुमिति सिद्धम् । द्विवचनं प्रथमाद्विः द्विवचत् । बहुत्वे 'अञ्चासोरस्यः' 'स्रो नः पुंसः' 'श्रासः 'मातृ' अमृत् इति सिद्धम् । याविषये 'मातृ' अस्य दः । अस् ततः 'दानाऽश्वियाम्' अमृता । द्विवचने 'अद्धिः' इत्यात्यम् पश्चात् 'मातृ' इत्याकारस्य दोर्घत्वाद्वारः अमृम्यामिति सिद्धम् । एवं चतुर्थोपः अमीद्वित्येऽपि । तृतीयाबहुवचने 'मिस्सिस्' इति वचनात् 'प् स्मि बहुत्वेः 'प्रशे बहुत्वेः अशिक्षः । पृवं चतुर्थोपः विश्वयः । पृवं चतुर्थोपः स्थादिः । पृवं चतुर्थोपः विश्वयः । चतुर्थ्येकवचने 'स्वादेः स्मर्' 'मातृ' 'किलात्यः सः 'ब्रोक्षः । पृवं चतुर्थोपः विश्वयः । पश्चम्येकवचने 'असित् 'अतः । इति स्मडागमः । 'सवर्णे ०ः 'मातृ' 'स्वरहीने । पश्चम्येकवचने 'असुन्यात् । चय्येकवचने 'अस्यः 'मातृ' 'स्वरहीन् सः अमुन्य । वश्चिस्तम्योद्विवचने ओसि अकारस्य प्रशारः । 'य अय् 'मातृ' 'स्वरहीन् नं । आमि 'खडामः' 'प् स्मिः बहुत्वेः 'प्रशे बहुत्वेः 'किलात्यः सः अमीवास् । सप्तम्येकवचने 'ि स्मिन् ' 'मातृ' किलात्यः सः अमीवास् । सप्तम्येकवचने 'ि स्मिन्' 'मातृ' किलात्यः सः अमीवास् । सप्तम्येकवचने 'ि सिन्तन् 'मातृ' किलात्यः सः अमीवास् । सप्तम्येकवचने 'ि सिन्तन् 'मातृ' किलात्यः सः अमीवास् । सप्तम्येकवचने 'किलात्यः सः । सम्बोधनं न मवनीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(प्र०) एरीति । अत्रापि मादित्यनुवृत्तेरमुके इत्यत्र मत्वे च कृत इति वक्तव्यमे । तत् । अन्यथा एवंविधनियामकाभावात् ॥ ९२ ॥

सामान्ये अदसः कः स्वादिवच्च ॥ सामान्येऽर्थे वाच्ये सितः अद्मश्चाद्याद्यः कः प्रत्ययो भवति स स्यादिवज्ञ्जयः (क) ॥ 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' दस्य मः' 'मादृ' अमुकः अमुकौ अमुके । अमुकेन अमुको अमुके । अमुकेन अमुको अमुका । इत्यादि (ख) ॥ ५३ ॥

इति इसान्तपुंछिङ्गपिकया ॥ १०॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—सामान्य इति । सामान्यार्थे विशेषाकथने अज्ञानाद्यश्चें अद्द्र्ष्वन्द्रस्य कप्रत्ययो भवति । स च स्यादिवज्ज्ञेयः । स्वादौ परे यत्कार्थे भवति तत्कार्थे कप्रत्यये परेऽपि भवतीत्यर्थः । तेन 'दस्य मः' 'माटू' इति भवति । स्यादिवज्ञेति चकारात्प्रथमेकवचने असकौ इति रूपमिति भवति । पुंति ख्रियां च अद्सः कः प्रत्ययः स्यादिवज्ञात् । 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'माटू' अमुक इति सिद्धम् । ततः स्यादयः । प्रक्रिया सर्वशन्दवत् ॥ इति सान्ताः । इति हसान्तपुंत्रिक्षसाधनम् ॥ ५३ ॥

(प्र०) सामान्ये इति । सामान्ये विशेषाप्रकाशनेऽथं अदस्तव्दात्कप्रत्ययो भवतिः स च स्यादिवत् । सेः सिप्रत्ययस्यादिः प्रकृतिः अदस्तव्दस्तद्वत् । तत्सिहतस्याप्यद्सो-ऽद्स्कार्यं भवतीत्यपि तन्त्रेणार्थः । अथवा सिशव्देन सकार उपछक्ष्यते तत्रश्च सेः सकारस्य स्मादिवदिति स्यादिवत् सकारात्पूर्वं भवतीत्यर्थः । तत्रश्च तन्मध्ये पतितस्तद्ग्रहणेन प्राह्य

⁽क) एकस्योच्चारणेन बह्वर्यो लभ्यते तत्सामान्यम् ।

⁽ख) प्रोवं सर्वप्रान्यवृत्रं क्षेत्रम् । चकारात्मात्परस्योत्वम् तेन 'त्यदादेष्टः' सौ सः 'माहू' असुकः । इत्यादि ॥ इत्यपि भवति ॥ इति अधिकः पाठः ।

इति कप्रत्ययसिहतस्य सेरो सो स इत्यादिकार्ये । वस्तुतः स्यादिवदित्येव पाठः । असको इति स्रीपुंसयोः । नपुंसके अदक इति सेरो इत्यन्न इस्वो वेत्यतो मण्डूकण्छत्या वातुतृत्तेः कप्रत्ययसिहतस्य वा भौत्वाभावपक्षे च स्यादिवच्चेति चकारादिधकार्थात्सात्परस्योत्ये असुकः । केचित्तु कप्रत्ययस्य स्वादित्वातिदेशात्कप्रत्ययेऽपि त्यदाचत्वमत्वोत्वादि भवति । व्यवधानाच्च न सत्वोत्वेऽत एव चामुकश्चमत्त्रातिप्रयोगसिहिद्यरित्याहुः । तदसत् पाणिनिविरोधात्(द) । अमुकस्मे । अमुकस्मादित्यादित्र कप्रत्यसिहतस्य सर्वादिकार्याभावप्रस्ञाच्च अमुकश्चमेत्यादि तु प्रथम् कन्दत्वादेव ॥ ५३ ॥

इति सार्व्वतप्रसारे हसान्ताः पुँक्किङ्गाः ॥ १०॥

* हसान्ताः स्त्रीलिंगाः ॥ ११ ॥ *

अथ हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्शन्ते ॥ तत्र हकारान्त उपनिह्शव्दः ॥ नहो घः ॥ नहो हकारस्य वकारादेशो भवति धातोईसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । 'वावसाने' उपानत्—उपानद् उपानहो हपानहः । हेडपानत्—हेडपानद् हेडपानहो हेडपानहः । 'स्त्रेसे चपा झसानाम्' उपानस्य ॥ १ ॥

(च०) अथ इसान्तचीलिङ्गे किञ्चिच्छन्दसाधनं लिख्यते । इकारान्त उपानह्यन्दः यादत्राणार्धवाचकस्तस्य स्वरादौ 'स्वरहीनं०' 'हो ढः' इति ढत्वप्राप्तौ तद्यवादार्थं रसे यदान्ते च विशेषमाह—सूत्रम्—'नहो धः' नहः षष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'छो- वि०' । धः प्रथमेकवचनान्तम् । 'सोवि०' हये' 'उ ओ' सिद्धम् । वृत्तिः कण्ट्या । अनेन रसे यदान्ते हस्य धः । सौ धौ च धत्वे क्षते 'हसेयः०' 'वावसाने' धकारस्य वा तकारद्कारादौ सकारादौ 'झबे जवाः' धस्य दः । 'स्वरहीनं०' । छपि—'खसे चपा झसानाम्' धस्य तः । 'स्वरहीनं०' शेषं कण्ट्यम् । गोधुकप्रस्तयः पुंलिङ्गवत् न्नेयाः । इति हान्ताः॥ यकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥ १ ॥

(प्र) नह इति । इति धातोश्च झस इत्यधिकारादवनद्धमित्यादावि उपन्छ । इत्युपानत् । दिव इति । अधावित्यनुवृत्त्यभावात् हे द्यौः ॥ १ ॥

वकारान्ता दिव्शब्दः ॥ दिच औा ॥ दिवः औ । दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे ॥ 'इ यं स्वरे' द्योः दिवो दिवः । हेचौः । हे-दिवौ । हेदिवः । दिवम् ॥ चारूदा । दिवो वकारस्य वा आत्वं भवति अमि परे । द्याम् दिवम् । दिवौ । दिवः । दिवा ॥ २ ॥

⁽ढ) विरोधादिति । पाणिनि मते हि "अदक" इत्येव स.कच्कोऽदम् शब्दः । "अमुक'शब्दश्च अदस् शब्दार्थकः तस्माद्धित्र पवेत्याह ।

अत एव प्रायो ब्रह्मयज्ञकः पादै। "अदक" शब्दमेव व्याहरान्ति याशिकाः । यथा;—"अदकशर्मणे पित्रे इमं पिण्डं स्वधा" इति ।

(च०) वकारान्तो दिव्यान्दः स्वर्गाकाकावाचकस्तस्य नामसंज्ञायां स्यादयः । दिव् स् इति स्थिते स्प्रम्—'दिव को सौ' दिवः षष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहानं०' 'स्नोर्विः सर्गः' । औ प्रथमेकवचनान्तं सांकेतिकत् । 'आदेषे लोपक्ः । साविति तिसान्दस्य सहः म्येकवचनत् । 'हेरौ हितः टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । दिव इति षष्ठ्या निर्दिष्टस्वादिव्याद्दः सम्बन्धिनो वकारस्य औकारो अवित सौ परे । अनेन सौ घो च धस्य औकारः । 'इ यं स्वर्शः 'स्वरहीनं०' 'खोर्चिं व' खोः । एवं हे चौः । वर्णिविधो नेदिमिति 'यदादेशस्तद्वस्वतिः इति विकोपो न । द्वित्वे बहुत्वे च 'स्वरहीनं०' । अमि विशेषः । स्वरम्—'वाम्याः वाः प्रथमेकवचनान्तम् । 'अन्यया०' । अम् शब्दस्यामि इति सत्तन्येकवचनान्तम् । 'स्वर-होनं०' 'सवर्णे०' । आ प्रथमेकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'इ यं स्वरे' जिपदस्य । दिवो वकारस्य अमि परे वा आत्वं भवति । 'अनेन अम्विषये वा वकारस्य आकारः । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' द्याम् । पक्षे दिवस् अग्रे स्वरादौ सर्वत्र स्वरहीनं०' ॥ २॥

ड (ऊ) रखे ॥ दिवे। वकारस्य डकारादेशो भवति रसे पदान्ते च । द्युभ्याम् । द्युभिः । दिवे । द्युभ्याम् । द्युभ्यः । दिवः । द्युषु ॥ ३ ॥

(व०) हसादौ तु विशेषः । सूत्रम्—'ड रसे' ड प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । रहे सप्तम्येकवचनान्तं । 'झ ह ए' दिवो वकारस्य रसे परे उकारो भवति ॥ यद्वा 'डरसे' ड प्रथमैकवचनान्तम् । ड सप्तम्येकवचनम् । रसे सप्तम्येकवचनान्तम् । त्रिपदं सूत्रं पठन्ति । तेन रसे परे डवर्णेऽपि परे डकारो भवति । श्रूषितः दिवि उपितः ॥ एवं दिवं उपीति साच्छाद्यतीति श्रूणुंत ॥ अनेन भकारादौ छपि च वकारस्य डकारः । 'ह यं स्वरे' 'स्वर्रहोनं०' छपि । 'ड रसे' ततः 'क्रिडास्यः सः०' ॥ इति वान्ताः ॥ ३ ॥

(प्र०) उरसे इति ॥ उश्च रसश्च उरसं तिस्मन् । वसोवी उमित्यत उमित्यनुवर्ततेः ततश्च धूषित इत्यादि । केचित्तु उरसे इति पेटुः । सूत्रे ए दरसे इति छेदः । रहस्य ह-सोपलक्षणात् उ उ इति योगविभागाद्वा चुहय इत्यादी हकारेऽपि उत्वम् ॥ ३ ॥

रेफान्तश्चतुर्शव्दो बहुवचनान्तः ।। त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृच-तस्वत् ॥(क) त्रिचतुरोः स्त्रियां तिस्चतस् । ऋवदित्यव्ययम् । स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुर्शव्दयोस्तिस् चतस्य इत्येतावादेशौ भवतः ऋकारश्च ऋ-वत् ॥ ततः 'स्तुरार्' इत्यार् न भवति । 'ऋ रम्' तिसः तिसः तिस्रिः तिस्मयः तिस्मयः ॥ ४ ॥

(च०) रेफान्तश्रतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्तस्य च खियां विशेषः । सूत्रम्-

⁽क) स्रियामिति त्रिचतुरोविंशेषणात्स्रियां गैाणयोर्नेतावादेशी स्तः । त्रियास्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा त्रियतिः त्रियती त्रियत्रयः । बुद्धिवद् । यदा स्मियां सुख्यो लिङ्गान्तरे गौणो तदादेशी स्त एव । त्रियास्तिस्रो यस्य सः त्रियतिस्रा । सेरा त्रियतिस्त्री प्रियतिस्तः । त्रियतिस्त्रम् त्रियतिस्त्रा त्रियतिस्त्राः । त्रियतिस्त्राः त्रियतिस्त्राः । त्रियत्तस्त्राः त्रियत्तस्त्राः । त्रियत्तस्तिः । त्रियत्तिः । त्रियत्तिः । त्रियत्तिः । त्रियत्तिः । त्रियतिस्तिः । । त्रियतिस्तिः । त्रियतिः । त्रियतिस्तिः । त्रियतिस्तिः । त्रियतिस्तिः । त्रियतिस्तिः । त

'त्रिचतुरोः खियां तिस्वतस्वत् ॥ त्रिश्च वतुर् च त्रिवतुरो तयोः षष्टोहिवचनान्तस् । 'स्वर्णां तेस्व वतुर् । 'खियां योः' 'खीः 'खीः 'खीः' 'खियां योः' 'खीः 'खीः' 'खियां योः' 'खीः 'खीः' 'खियां विद्यां योः' 'खीः 'खीः 'खियां विद्यां योः' 'खीः 'खाः 'खियां विद्यां योः' 'खीः 'खाः 'खियां विद्यां योः' 'खाः 'खाः 'तिस् च चतस् च तिस्वतस् प्रथमाहिव चनान्तस् । स्वित्तस् । स्वित्तस् । स्वत्ति विद्यां वर्तसानौ यौ त्रिवतुर्बाव्दौ तथास्तिस्वतस् इत्येतावादेशौ कमास्वतः । 'विद्यां वर्तसानौ यौ त्रिवतुर्बाव्दौ तथास्तिस्वतस् इत्येतावादेशौ कमास्वतः । 'विद्यां वर्तसानौ यौ त्रिवतुर्बाव्दौ तथास्तिस्वतस् । क्षारेण तुल्यो हेयः । ततो दिवित्वाजिति 'स्तुरार्' इति सुत्रेण आर् न भवति । सप्तस्विप वचनेषु त्रिशव्दस्य तिस् आदेशः । खिस शिस च 'क्रस्य' 'स्वरहीनं ' स्वेविं । ॥ ॥

(प्र०) त्रिवतुरोः खियां तिस् वतस् । क्रक्षविति छेदः । खियामिति त्रिवतुरोः विशेषणम् । खोवाचकघोरित्यर्थः । ततस्र प्रियानितस्रक्षतद्यो वा यस्यासौ प्रियतिसा प्रिय्यतसेत्यादौ पुंस्यपि खोवाचकत्वाद्भवत प्रवादेशौ । प्रियाखयस्त्रीणि वा चत्वारः चत्वारि वा यस्याः सा प्रियतिः प्रियचत्वा इत्यादौ त्रिचतुरोः खोवाचकत्वाभावात्ख्यामपि नार्देशौ । ततः स्तुरार् इत्यार् न भवतीति क्रतो च वरित्यतः क्रत इत्यनुवृत्तोस्तस्य च तप्रत्वेव तावन्मात्रवाहकत्वादस्य च क्रकारातिदेशात् स्तुरार् इति सूत्रेण आर् न भवतीः स्वर्थः । अपवादिनवृत्तावुत्सर्गसिद्धिरिति अर् अपि तुत्यन्यायत्वाच अम्बसोरस्य सो नः पुंसः इत्यत्रानेकार्थः समानानुवृत्रोस्तिस्चातस्य स्यां शकोऽछोपो नत्वं च न ॥ ४ ॥

न तिस्रचतस्य नामि दीर्घः ॥ तिस्र चतस्र इत्येतयोर्नामि दीर्घो च भवति । छन्दसि वा । तिस्रणां तिस्रूणाम् । तिस्रषु ॥ चतस्रः । चतस्रः । चतस्रभिः । चतस्रभ्यः । चतस्रभ्यः । चतस्रणाम्-चतस्रूणाम् । चतस्रषु ॥६॥

(च०) आमि नुडागमे कृते विशेषः सूत्रम्—'न तिस्वतस् नामि दीर्घः'॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'मन्यया०' । तिस्चातस् षष्ठीद्विवचानान्तम् । सांकेतिकम् । ना मि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्वोवि०' छन्दिस् सप्तम्येकवचनान्तम् ' वा प्रथमैकवचनान्तम् । तिस्वतस् इत्येतयोरिति । स्वोलिङ्गे वर्ते-मानयोस्त्रिचतुर्शब्दयोनांमि परे दीर्घो न भवति छन्दस्सि तु वा भवति । वेदे तु तिसूणां तिस्रणां चतस्र्णां चतस्रणामिति रूपे भवतः । अन्यथा तिस्रणां चतस्रणामित्येव । स्विष्

(प्र०) दीर्घ ऋकारान्तादेशमपहाय तदितदेशादामि तुर्। तथा गौणत्वेऽपि अम्बा स्रोरस्य ऋतो ङ उः ङौ सो नः पुंस इत्यादि न सेरा घेरर् इत्यादि च सवति ॥ ५ ॥

रेफान्तो गिर्शब्द ॥ य्वोर्वि हसे ॥ धातोरिकारोकारयोदीर्घो भवति रेफवकारयोईसपरयोः ॥ गीः गिरौ गिरः । हेगीः हेगिरौ हेगिरः । गिरम् गिरौ गिरः । गिरा गीर्भ्याम् गीर्भिः ॥ एवं पुर्धुरादयः ॥ ६ ॥

(च॰) रेफान्तो गिर्शब्दः गिरत्यनयेति गीः । गृ निगरणे क्विप्प्रत्ययः । क्वि-च्छोपः । 'ऋत इर्' गिर् इति जातम् । तस्य स्वरादौ सर्वेत्र 'स्वरहीनं॰' ॥ इसादौ त्र विशेषः सूत्रम्—'एवोविं इसें'। इश्र दक्ष यू तयोः यदोः षष्टोद्वियमान्तम्। 'इ यं स्वरें' 'द वस्' 'स्वरहीर्नं ' 'कोविं '। र् व व व व तिस्मन् विं सप्तम्येकवचनान्तम्। 'स्व रहिनं ' पश्चात् नामिनो रः' 'रि कोषो दीर्वश्च'। इसे सप्तम्येकवचनम्। 'स इ ए'॥ धातुस्ववनिक्वोरिकारोकारयोदीं में सवित रेफनकारयोः परयोः सतोः। किविशिष्टयोः रेफ-वकारयोः ? इसपरयोः इसपरोऽये वर्तमानो याभ्यां तौ इसपरौ तयोः। अनेन इसादौ दीर्वः। जि इत्यस्य गीः 'इसोपः सो॰' स्वोविं दे गीः। गीभ्यां गीभ्यः गीः इत्यादि स्वम्यस्वत्। पुः पुरौ पुरः । पुरौ पुरः प्रस्वादि । पुः पुरौ पुरः इत्यादि ॥ ॥

(प्र०) उवोरिति । इश्र दश्र यु तयोः र्च व्च व् तस्मिन् । सिलोपेऽपि प्र-त्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति दीर्घः । य्वोरिति योगविभागात्स्यपाः स्रिपेसी इत्यादौ होलोपे सत्यविसर्गेऽपि इकारस्य दीर्घः । दोषामिति रेफादेशो वा ॥ ६ ॥

धकारान्तः सिमध्याञ्दः । 'बाबसाने' सिमत्-सिमद् सिमधौ सिमधः । हेसिमत्-हेसिमद् हेसिमधौ हेसिमधः । सिमधम् सिमधौ सिमधः । सिमधाः सिमद्भ्याम् सिमिद्धः । 'खसे चपा झसानाम्' सिमिस्छ ॥

(च०) धकारान्तः समिध्रान्दः हन्धनार्थेवाचकः । तस्य सौ भौ च 'हलेपः०' हति सिळोपे क्षते 'वावसाने' धस्य वा तकारदकारौ । समित् समिद् । भकारादौ 'झके जवाः' धस्य दः । 'स्वरहीनं०' । छपि 'खले चपा झसानाम्' धस्य तः 'स्वरहीनं०' सः मिरछ ॥ चेषं छकरज् ॥ एवं वीक्ध्श्लध्यान्दौ ॥

भकारान्तः ककुभ्शन्दः । वावसाने । ककुप्-ककुन् ककुभौ ककुभः । हेककुप् हेकछुन् हेकुकुभौ हेककुभः । ककुभन् किकुभौ ककुभः । ककुभा ककुन्द्रभाम् ककुन्सः । ककुप्सु ॥

(च॰) सकारान्तः ककुभ्शब्दः दिग्वाचकः । तस्य समिध्शब्दवरप्रक्रिया । न यसम् । 'वावसाने' इति जबत्वे वः, चपत्वे तु पः । ककुप्-ककुष् । ककुष्भयां 'झवे जवाः' । ककुप्सु । 'खसे चपो॰' इत्यादि

जकारान्तः सृज्बन्दः । 'दिवास्' इति कत्वस् । सृक् सृग् खजी खजः । खजं खजी खजः ॥ एवं दक् रग् रजो रजः ॥

दकारान्तास्त्यदादयः । 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इति सर्वत्राकारः । 'आ-बतः स्त्रियाम्' इति आप् । पकारः सिलोपार्थः । सवर्णदीर्धत्वे क्वते स्त्रीलिक्ने सर्वाश्चव्दवद्भूपं ज्ञेयम ।। 'स्तः' स्या । 'औरी' 'अ इ ए' त्ये त्याः ॥ सा ते ताः ।। या ये याः ॥ एषा एते एताः ॥ एतां-एनाम् एते-एने एताः एनाः । प्तया-एनया । एतयोः-एनयोः ॥ का के काः ॥ (च॰) दकारान्ताः शरद् सम्पद् सापद् परिषद् प्रतिपद् हषद् संसद् उपनिषद् प्रभृतयः ॥

त्यदादीनां विशेषः । दकारान्वास्त्यद् तद् यद् एतद्शब्दास्तेषां 'त्यदादेहेः' इत्यरकारे क्वते 'आवतः खियाम्' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण आण्यत्ययः । आण् इति पकारः 'आणः'
इति सुत्रेण सिलोपार्थः । ततः 'सवणे दीर्घः सहः इति दीर्घे क्वते सिविषये 'स्तः' इति
तस्य सः । साधना सर्वाशब्दवत । स्या त्ये त्याः । एवं तद् । सा 'आणः' । ते 'औरी' । ताः 'सम्बासेरस्य' । तथा 'दौसोरे' 'ए अय्' । ताम्यां तासिः । तस्ये 'जितां यद्' 'यदोच'
इति सद् । पूर्वास्य अकारः 'स्वरहीर्नः' 'य ऐ ऐ' । ताम्यां तासिः । तस्योः 'जितां यद्' 'यदोच'
इति सद् । पूर्वास्य अकारः 'स्वरहीर्नः' । तथोः 'दौदोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीर्नः' । तस्याम् 'आम् छे' 'जितां यद्' 'यदोच' । तथोः 'दौदोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीर्नः' । तस्याम् 'आम् छे' 'जितां यद्' 'यदोच' 'स्वरहीर्नः' । तथोः ताछ । त्यदादित्वासम्बोधनामावः । एवं या ये याः ॥ एतच्छव्दस्य सादिकं पु'वत् । 'स्तः' 'विवलात्यः
सा०' प्वा यते एताः । 'एतदोऽन्वाने हितीयादी यूनी वा वक्षव्यः' । यदां-पूनां पते पने
एताः-पुनाः । एतथा-पुनया । एतथोः-पुनयोः इति विशेण इत्यादि होयद् ॥

एवं मकराण्यः किञ्जलदोऽपि सर्वात्यव्ययः। 'त्यदादेष्टेरः स्वादीः 'आवतः खियासः'

का के काः। इदम्बान्दस्य सौ विशेषः। इदस् प्रथमैकवयने ॥

इदम्शञ्दस्य भेदः ॥ इयं स्त्रियाम् ॥ इदम्शञ्दस्य श्रियामियं भवति सिसहितस्य । इयं इमे इमाः । इमां-एनाम् इमे-एने इमाः-एनाः । अनया आभ्याम् आभिः । अस्य आभ्याम् आभ्याः । अस्याः अन्याः आस्याम् आस्यः । अस्याः अनयोः-एनयोः आसाम् । अस्याम् अनयोः-एनयोः आसाम् ॥ ९॥

(च०) सुत्रम्-'इयं खियास्'॥ इयं प्रथमेकवचनान्तस् । 'इतेपः से॰' 'मोऽतुः स्वारः' । खियामिति खीशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तस् । 'खिया योः' 'खीश्रुवोः' 'किता-मट्' 'स्वरहीनं॰' 'सवर्णे॰' ॥ इदम्शन्दस्य सौ परे इयम् आदेशो अवित गुरुत्वातसः हैस्य । अनेन इयस् । 'इसेपः सो॰' 'मोऽनुस्वारः' ।। अभे द्वितीयाबहुत्दं यावत् । 'त्य-दादेदे॰' अत्वे कृते । 'दस्य मः' इति मत्वे कृते 'आवतः खियास्' 'सवर्णे दीर्वः॰' गङ्गाः शब्दवत् । तृतीयादौ 'त्यदादेष्टे॰' इति सनंत्र अकारः । टावचने 'ओसि च' 'अनटौसोः' अनादेशे कृते । 'आवतः खियास्' 'टौसोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीनं॰' अनया अनयोः । म-कारादौ छपि च 'स्म्यः' इत्यकारे कृते । 'आवतः खियास्' 'खात्रां यट्' 'यटोऽच्य' 'स्म्यः' अस्य अस्याः । सप्तम्येकवचने 'आवतः खियास्' 'आस्टें' 'हितां यट्' 'यटोऽच्य' 'स्म्यः' 'स्वर-इनि॰' अस्याम् । आमिः 'छडामः' 'आवतः खियास्' 'क्वर्रहीनं॰' 'मोऽनुस्वारः' आसाः स् । शेषं सगमम् ॥ ७॥

(प्र॰) इयमिति । आदेशविधानसामध्यांत्यदाद्यत्वाभावः । इसान्तत्वात्सिकोपः । आम्यामित्यादावकारादेशे आण् । प्रातिपदिकन्यायेनाप्तिष्टितस्य त्वकारादेशे अप्रीत्यत्रा-

दिति योगवियागादात्वेनेष्टसिद्धिः (६) ॥ ७ ॥

चक्रागन्तस्यच्याव्दः । 'चोः कुः' इति कुत्वम् । 'वावसाने' स्वक् स्वम् स्वर्णे स्वचः । हेस्वक् हेस्वम् हेस्वचौ हेस्वचः । स्वचम् स्वचौ स्वचः । स्वचा स्वयम्याम् स्वाभीः । स्वश्च ॥ एवं ऋच्वाच्प्रमृतयः ॥

(७०) चकारान्तस्त्वच्यान्दस्तस्य रहो पदान्ते च 'चोः कुः' इति चस्य कः । सौ धौ च 'हरोजः हो०' इति सिलोपे क्षते चस्य कत्वे क्षते 'वावसाने' वा कस्य गकारः । त्वक् हेत्वम् ते हेत्वक् त्वग् । अकारादौ तु कत्वे 'झवे जबाः' कस्य गः 'स्वरहीनं०' त्वग्रम्यां त्वज्यित्तियादि । छपि 'चोः कुः' विवलात्यः सः 'कप्तायोगे क्षः' । त्वछु । स्वगादौ तु सर्वत्र 'स्वरहीनं०' त्वचौ त्वचः । प्रम् ऋच्याच छुच् प्रमृतयोऽपि चकारान्ता
तेयाः । त्रस् क्षग् कस्यौ ऋचः ॥ वाक्-वाग् वाचौ वाचः हत्यादि ॥

तकारान्तायोषित् सरित् तहित् विद्युत प्रमृतयः ॥

पकारा तोऽप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः श्रीलिकः । 'न्सम्महतोऽघौ दीर्घः शौ च'। आपः अपः ॥ भि द्पाम् ॥ भि द् अपाम् । अवादीर्गा भकारे परे दत्वं भवति ॥ आद्भिः अदृश्यः अदृश्यः अपाम् अप्सु । हे आपः(ख) ॥ ८ ॥

(च०) पकारान्तः अप्काद्दो नित्यं बहुवचनान्तः । जीलिङ्गे अप् अस् इति स्थिते सित । 'न्सम्महतो०' इति दीवः । 'स्वरहीनं०' आपः । शसि पञ्चस्विति विशेषणाञ्च दीर्धः किंतु 'स्वरहीनं०' 'सोवि॰' अपः । अकारादौ विशेषः । सूत्रम्—'भि दपास्' ॥ मि सप्तम्येकश्चनान्तम् 'स्वरहीनं॰' । दू प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः०' । अपामिति अप् शब्दस्य पष्टीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं 'सोऽजुस्वारः' ॥ त्रिपदम् ॥ जवादीनामित्ययुक्तः पारः(ग) । किंतु अप्वाब्दस्य अप्याब्दसम्बन्धिनः पकारस्य स्यादौ अकारे परे दकारो भवति । सूत्रे अपामिति वहुवचनमप्राब्दस्य वहुवचनान्तत्वज्ञापकम् । अनेन पस्य दः । अदिः अद्भाः अद्भाः अद्भाः अद्भाः । आमि छपि च 'स्वरहीनं०' अपाम् अप्त ॥ ८ ॥

(प्र०) भिद्पामिति । अपामिति बहुवचनान्तिनिर्देशान्नित्यबहुवचनान्तस्यैव दृत्वं स्यान्न गौणत्वे अत उक्तमवादीनामिति । तस्य तदुत्तरपदस्य चेति तदुत्तरप्रशृतीनामि म-वतीति भावः । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्तस्य ॥ ८ ॥

शकारान्तो दिश्शब्दः ॥ दिशां कः ॥ दिश् दश् स्पृश् इत्यादिनां

⁽ क) प्रातिपदिकन्यायेनेति । प्रातिपदिकषडणे लिङ्गविशिष्टस्यापि प्रहणमिति न्यायेनेत्यर्थः ।

⁽छ) अब दीनामित्यादिग्रहणं गोणत्वेऽपि दत्वार्थम् । अप्ताब्दस्य पञ्चमु यद्गं ततः स्वप्ताब्दस्य रूपम्।

⁽ग) अवादीनामिन्यत्र अपः पाठे अप्सब्दस्यैव वक्तव्ये अपामित्यत्र बहुवचनात अप् स्वपू बहुप् एते प्राद्याः । स्वाम्पि तडागानि । बहु॥म्प तडागानि । जोभना आपो यस्मिन् प्रदेशे स्वाप् स्वापौ स्वापः इस्वोप् इस्यादि ॥

इसान्ताः स्रोलिकाः ११] सप्तसादचन्द्रकीचि-मनोरमोपेता । १६५

रसे पदान्ते च कुरवं भवति(क) ।। वावसाने दिक्-दिग् हेदिक्-हेदिग् । दिशो दिशः । दिश्चम् दिशो दिशः । दिशा दिग्भ्याम् दिग्भः । दिशे । करवम् । 'किलात्' दिश्च ॥ ९ ॥

(च०) शकारान्तो दिश्शब्दस्तस्य रसे पदान्ते च विशेषः । सूत्रम्—'दिशां कः दि॰ शां षष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहोनं०' 'मोऽनुस्वारः' । कः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्वरहोनं०' 'मोऽनुस्वारः' । कः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सो०' ॥ दिश् हश्स्पृश् दष्टष् ऋत्विज् सज् उष्णिह् अञ्च युज् असुज् इत्यादीनां पकारस्य अन्तस्य च कत्वमित्यर्थः । रसे परे पदान्ते च । शेषं कण्ठ्यम् । अनेन रसे पदान्ते च शस्य कः 'वावसाने' त्वच्शब्दवत् प्रक्रिया । ततः दिक् दिग् हे दिक् हे दिग् दिशो दिशः दिग्भयां दिगिमः दिशाम् । 'सने जवाः' दिश्च । 'दिशाम्' इति कःचं 'किलात्यः सः०' 'कवसंयोगे सः इत्यादि ॥ एवं हक्प्रस्तयः हक् हम् हशे हशः ॥ मर्मस्पृक् मर्मस्पृशं मर्मस्पृशः । ऋत्विक्-ऋत्विग् ऋत्विजो ऋत्विजः ॥ दष्टक्-दष्टग् दश्यो दश्य इत्यादयः ॥ ९॥

(प्र०) दिशाम् । चोः कुरित्यतः कुरित्यनुवर्तते । बहुवचनात्प्रयोगतो दथवतुः । स्निहप्रभृतयोऽप्यूद्याः ॥ ९ ॥

इति सारस्वतप्रसारे हसान्ताः खोळिङ्गाः ॥ ११ ॥

CON DOT

षकाराग्तिस्वप्शब्दः। 'षो डः' 'वावसाने' खिट्-खिड् खिषै। खिषः। हेलिट् होलिड् हेलिषो हेलिषः। खिषम् खिषौ खिषः। खिषा खिड्भ्याम् लिङ्भिः। खिट्खु खिद्धु ॥

(च०) षकारान्तिस्विष्शब्दस्तस्य रसे पदान्ते च 'षोडः' इति डत्तम् । सौ घौ 'इसेपः 'वावसाने' डकारकारौ । त्विच्-त्विट् । हेत्विर्-हेत्वि । मकारादौ 'षो डः' 'स्वरहीनं०' तिबह्भयाभित्यादि । छपि 'षो डः' 'खसे चपाझसानाम्' उस्य टः 'स्वर्-हीनं०' त्विट्छ ॥ एवं प्रावृष्विपुष्रुष्तृष्षाव्दाः ॥

आशिष्शाब्दः सजुष्शब्द्वज्ज्ञेयः ॥ आशीः आशिषो आशिषः । हेमाशीः हेमाशिषौ हेआशिषः । आशिषम् आशिषौ स्राशिषः । साशिषा माशीभ्यी साशीर्भः । आशीःषु-माशीष्षु । इत्यादि ॥ १०॥

(च०) आशिष् शब्दः सजुष् शब्दवत् ज्ञेयः । 'दोषास्' इति पत्य रः ॥ 'सजुषाशिषो ससे पदान्ते च दीर्घः' । 'सोर्विसर्गः' आशीः । स्वरादी 'स्वरहीर्न- साशिषो आश्चि सः । साशिषम् आशिषो आशिषः । 'दोषां रः' सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घः । जळतु० आशीभ्योम् आशीःषु । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ १० ॥

⁽क) हेदिक् हेदिग् । दक्दग्दशै दशः॥ स्प्रक्-स्पृग् स्प्रशै। स्पृशः॥ श्वक्-स्रग् स्रजी स्रजः॥ ऋतिक् ऋतिग् ऋतिजी ऋत्यिजः॥ दघृक् दधुग् दधृशी दधृकः॥ उष्णिक् उष्णेग् उष्णिहै। उष्णिहः॥ इति सूरुपुस्तके पाठः।

स्वीिकत्यादम् ज्ञान्दस्य सौ न विशेषः । असौ । द्विवचनादौ 'स्यदा-देष्टरः स्यादौ' अत्वे कृतेऽनन्तरम्—'आवतः स्वियाम्' इत्याप् । 'सवर्णे दीर्षः सह' विसिक्तिकार्वे प्राक् पश्चाद —'मादृ' अमू अमूः । अमूम् अमू अमूः । असुवा अनूभ्याम् अमूमिः । असुप्यैः अमूभ्याम् अमूभ्यः । असुष्याः अमू-भ्याम् अमूभ्यः । अमुष्याः असुयोः अमुषाम् । असुष्याम् असुयोः अमृषु इति इसान्तस्वीिकत्रप्रक्रिया ।।

(च०) सकारान्तस्य सदस्वाददस्य स्वीलिङ्गस्य सौ विश्वेषो न, सिविषये यथा पुलिङ्गे रूपं तथैवात्रापि । 'त्यदारेष्टे०' इत्यकारः । 'आवतः खियाम्' 'तौ सः' 'तेरी' 'भो भौ भौ' असाविति सिद्धम् । द्विवचनादौ सर्वत्र देरत्वे क्वते 'दस्य मः' ततः 'आवतः खियाम्' इत्यादि क्वते खीलिङ्गे सर्वाशन्दवत् विभक्तिकार्ये क्वते 'भौरी' 'अइए' पश्चात्त 'मादृ' इति इत्वस्य इस्व उकारः । दोर्घस्य दीर्घ उकारः । ससौ अमृ अमृः । 'सवणे दीर्घ०' 'मादृ' 'सोर्वि०' अमृम् अमृ अमृः । असुवा 'टौसोरे' । अमृभ्याम् 'मादृ' । अनुद्धाः । असुद्धाः (विह्यापोऽकारः । 'क्विलात्यः सः०' 'स्वरहीनं०' 'ए ए ऐ' । अमृथाम् 'मादृ' । अमृथाः । 'सादृ' । अमृवाम् 'सादृ' । अमृथाः । अमुवाम् 'वादृ' 'किलात्यः सः०' 'स्वरहीनं०' अमुवाः । 'टौहोरे' । अमृषु । 'मादृ' 'किलात्यः सः०' ॥ अमुवाः । 'टौहोरे' । अमृषु । 'मादृ' 'किलात्यः सः०' ॥ अमुका अमुके इत्याद्या देवाः ॥ स्मनम् अपसरम् स्वचम् प्रमृतयः [दुंवत्] होवाः ॥

इति इसान्तस्रीलिङ्गसाधनम् ॥ ११ ॥

* इसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥ १२ ॥ *

अथ इसान्ता नपुसकलिङ्गाः प्रदर्शन्ते ॥

(च०) अथ इसान्तनपुंतके किंचित्साधनमुच्यते । अय मुख्यवृत्या हकारान्तः शब्दो नास्ति । गौणत्वे तु छष्टु झनस्वान् यस्य तत् स्वनहुद् शब्दस्य प्रथमेकवचने । 'न-पुंतकात्स्यमोर्छुक्' वसां रसे' 'वावसाने' स्वनहुत्-स्वनहुद् स्वनहुद्दी । स्वनह्वांहि 'चतु-रनहुद्दो । स्वनह्वांहि 'चतु-रनहुद्दो । प्रवं गोषुक् गोहुंही गोहुहि ॥ अनुपानत् अनुपानद् अनुपानद्दो अनुपान हो अनुपान हि । इत्यादि ॥

रेफान्तो वार्शब्द: । 'नपुंसकात्स्यमोर्छक्' रेफस्य विसर्गः । वा: । 'ईमौ' वारी । अयम इति विशेषणान्तुम्न भवति । 'जश्शसोः शि:' वारि । हे वाः हे वारी हेवारि । पुनरिप वाः वारी वारि । वारा वाम्यीम् वार्भिः ।

हसान्ताः नपुंसकल्किकाः १२] सप्रसादचन्द्रकीर्ति-मनोरमोपेता । १६७

बार्षु(क) ॥ चतुर्शब्दस्य । 'चतुराम् शौ च' इत्याम् । चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुभ्येः चतुभ्येः । 'रः संख्यायाः' चतुर्णाम् चतुर्षु ॥

(च०) अथ रेफान्तो वारसञ्दरस्तस्य 'नपुंसकारस्यमोर्लुक्' 'सोर्वि०' वाः हे वाः । हित्वे तु-'इमो' 'स्वरहीनं०' वारी हे वारि । जसि च 'जम्मानोः हित शो कृते अयम हित विशेषणात यमप्रत्याहारान्तस्य नुमागमनिषेधत्वाननुमागमो न भवति । तेन 'स्वरहीनं०' वारि । हेवारि । पुनरिप हितियायां वाः वारि वारि । तृतियादौ 'स्वरहीनं०' हसादौ तु जल्तुम्विका० । छपि 'किलात्यः सः' जल्तुम्वि० । वारा वार्म्या' वार्षु इत्या-दयः ॥ चतुर्शब्दस्य बहुवचनान्तस्य 'जसम्सोः किः' हतीकारे कृते । 'वतुरास् शौ च' इत्याम् । 'स्वस्ए 'स्वरहिनं०' चत्वारि चत्वारि चतुक्षिः चनुर्म्यः । वतुर्म्यः । आमि-'रः संख्यायः' हति नुहागमः । 'प्रनीणो०' 'राखपो हिः' 'स्वरहीनं०' छपि-'क्विलात्यः सः चतुणां चतुर्षु ॥ शेषं कण्यम् ॥ गोणस्वेऽपि प्रियाश्चरवारः पुरुषा यस्य ततः प्रियचत्वः प्रियचतस्य प्रियचतस्य प्रियचतस्य प्रियचतस्य प्रियचतस्य प्रियचतस्य प्रियचतस्य ।

नकारान्तोऽहन्शब्दः ॥ अहः स्वः ॥ अहन् शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते च(ख)। 'नपुंसकारस्यमोर्छक्'। 'स्रोविंसगः' अहः। 'ईमौ'। 'वेज्ञयोः' अही-अहनी। अहानि॥ पुनरि अहः अही-अहनी अहानि। हेअहः हेअही हेअहनी हे अहानि॥ अहा। अहोभ्याम् अहोभिः अहे अहोभ्यां अहोभ्यः। अही-अहनि। अहस्यु-अहःसु॥ १॥

(च०) नकारान्तोऽहन्तराब्दः । सुन्नम्—'अहः सः' ॥ अह इति अहन् शब्दस्य षष्ठयेकवचनान्तम् । 'अल्लोपः स्वरेठ' 'स्वरहिनं' 'स्वोविंठ' स प्रथमेकवचनान्तम् सो विसर्गः' ॥ अहन्तराब्दस्य सकारो मवति । षष्टीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य रसे पदानते च । अनेन सौ धौ च आग्नि च 'नपुंसकारस्यमोर्लुक् ःइति स्यमोर्लोपे कृते । अहः स०' इति नकारस्य सकारे कृते 'खोविंठ' अहः । द्विवचने तु 'इमो' इति इकारे कृते । 'वेल्नयोः' इति वा अस्वारलोपः । 'स्वरहिनं •' 'अही—अहनी । जस्वास्विचये तु 'जस्त्रसोः' शिः 'नोपधायाः 'स्वरहीनं अहानि । यमप्रत्याहारान्तत्वास नुम् । स्वरादौ सर्वत्र । 'अल्लोपः अहा अहे इत्यादि । अकारादौ—'अहः सः इति नकारस्य सकारः 'स्वोविं 'हवे' 'व ओ अहोभ्याम् सहोभिरित्यादि । जि वचने 'वेल्नयोः इति वा अल्लोपः 'स्वरहीनंठ' अही अहनि । स्रिपे— 'कहः सः' इति सः । 'स्वरहीनंठ अहस्स ॥ १ ॥

⁽क) वार्षु इत्यत्र न विसर्गः । दोषामिति स्त्रेण कृतस्यैव रेफस्य सप्तमीवहुवचने परे विसर्गी नान्य-स्येति वक्तन्यात ॥

⁽ ख) अह्न इति । स्रोविंसर्ग इत्यतो विसर्ग इत्यतुवर्तते । यतु—वासुदेवेन 'सस्ता' वित्यतः समतु अस्थे समेव व्यथायिः तत्रेति रामाश्रमः, सस्यापि विकर्मविधानाव स्यकत्वेन विसर्मविधानसचौ। वित्यातः ।

वस्तृतस्तु सस्यैव व्यवद्वितत्वेन तदनुवृत्तेरेवा।चित्यम् ।

(प्र०) अयम इति । तुमयम इत्यन्न नर्भकान्येत्यस्य अयम इति विशेषगादित्य-र्थः अष्कः । सन्ताबित्यतः स इति ॥ १ ॥

ब्रह्मन्शब्दस्य रसे पदान्ते च न लोपः । ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । पुनरिष ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्मणि । हे ब्रह्मन् । ब्रह्मणा ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मामिः । ब्रह्मणे ब्रह्म-भ्यास ब्रह्मभ्याः । ब्रह्म हत्यादि ॥ एवं चर्मन्यर्मन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रम्

बह्मन्तव्यव्य 'नपु'सकारस्वयोद्ध कृ' इति सौ असि च छसे। 'नाम्ने। नो०' अ-धाविति विश्वेषणात् घो नस्य छोपो न सवित । ब्रह्म । हे ब्रह्म । क्षेमेन्द्राचार्यास्तु सम्बो-धनेऽपि वा नकारस्य छोपसिच्छन्ति । तेन हे ब्रह्म इस्यपि स्यात् ॥ प्रक्रियाकोसुद्यां च 'सम्बुधो वा नपु'सकानां नछोपो वाच्यः' इति ॥ द्वियमने तु—'ईमो' इति ईकारे छते । अम्बयुक्तादिति विश्वेषणादछोपनिषेधः । 'व्यनीगो०' 'स्वरहीनं०' ब्रह्मगी । बहुत्बद्वये— 'क्षस् शताः शिः' 'व्यनी पोठ' 'स्वरहीनं०' ब्रह्मणि। अप्रे स्वरादौ सर्वत्र 'व्यनीणो०' 'स्वरहीनं०' ब्रह्मणा । रसे परे चा—'नाम्ने। ने।०' ब्रह्मभ्यां ब्रह्मसिः । ब्रह्मछ । एवं चार्मे न्यम्न्यम्न्यम्न्यम्न्यम्न्यम्न्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यान्यस्त्रम्यस्यस्यस्त्रम्यस्त्रम्यस्त्रम्यस्यस्ति ॥

(प्र०) ब्रह्मन्त्राव्यस्यिति नाम्नो नो छोपरावावित्यनेनेत्यर्थः । सन्यथा ब्रह्मभ्यां ब्रन् द्यभिरित्यादावद्गीत्यादिप्रसङ्गः । अधाविति निषेधस्य नोकमनित्यमिति नाम्नो छोपितिति योगविभागाद्वा सम्बुद्धौ नपुंसकानां नछोपो नेति । हे ब्रह्म-हे ब्रह्मन् ।।

नान्ताद्द्न्ताच्छन्द्सि ङिइयोवी लोपो वक्तव्यः ॥ छन्द्स्यागमजानागमजयोलीपौ च वक्तव्यौ ॥ परमे व्योगन् । सर्वा भूतानि ॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—'नान्ताददन्ताच छन्द्रसि ङि श्योवी छोतः' 'छन्द्रसि वेरे' नान्ताचकारान्ताच् अदन्तादकारान्ताच्छन्द्रात् परयोर्नपुंतकिष्ठक्षसंबन्धिनोर्डिश्योवी छोपः। छि सप्तम्येकवचने । शिः 'जश्यसोः शिः' इति एतयोवी बहुर्छ छोपो भवति । यथा । परमे सप्तम्येकवचनान्तम् । च्योमन् सप्तम्येकवचनान्तम् । छभयत्रापि सप्तम्येकनचने छि । एकत्र 'अ इ ए' अन्यत्र छिछोपः । छान्द्रसिकत्वात् 'नाम्नो नो०' इत्यपि न भवति । यहा छन्द्रस्यागमजानागमजयोर्नकारयोछोपौ कविद्रक्तव्यौ इति ।। सर्वा इति सर्वश्ववद् स्य प्रथमाबहुवचनम् । स्वतानीति भृतकाच्द्रस्य प्रथमाबहुवचनम् । चमयत्रापि प्रथमाबहु - चचने । 'जश्यसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' '६६नीणो०' 'त्वरहानं ' ततः शिक्षोपः । छान्दसिकत्वाच नकारस्यापि छोपो भवति । यहा निमित्तामाने नैमित्तिकत्याप्यमानः । छान्दसिकत्वाच नकारस्यापि छोपो भवति । युत्ताच्द्रस्यमाबहुवचने । 'जश्यसोः शिः' 'नुम-यमः' 'नोपधायाः' 'स्वरहीर्वं तु न निवर्तते । भृत्ताच्द्रस्यमाबहुवचने । 'जश्यसोः शिः' 'नुम-यमः' 'नोपधायाः' 'स्वरहीर्वं । यरोमित्तक्याप्यमावः । स्वत्तन्त इत्यर्थः । यथा परमे च्योमित्वत्यत्र किछोपः । छान्दसिकत्वात्सवाणि भृतानि इत्तन्त इत्यर्थः । यथा परमे च्योमित्वत्यत्र किछोपः । छान्दसिकत्वात्सवाणि भृतानि इत्तन्त इत्यर्थः । यथा परमे च्योमित्वत्यत्र किछोपः । छान्दसिकत्वात्सवाणि भृतानि इत्तन्त इत्वर्थः ।

त्यत्र नुम्बहितशिकोपः । 'परमे व्योमन् सर्वा भृतानि' इति छान्दसिकः प्रयोगः ।। असृक् असुजी असु'जि । दिशाम् इति कत्वम् ।।

(प्र०) छुन्द्सीति । सर्वत्यत्र सिकेषि आगमजस्यापि नस्य छान्द्सीकँक्निमित्ताभावन्यायस्य वा नित्यत्वाद्दीर्धस्यानिवृत्तिः । अथवा वा अ आ इति च्छेदः । ततश्च शिकेषि निमित्ताभावन्यायेन चुमुपधादीर्धयोनिवृत्ती अकारस्य आकारः । अथवा वा आ इति च्छेदः । एवं च टेक्केषः । श्रेश्च आ भवतीत्यर्थः । ततश्च शिपरत्वाभावादागमजमित्त्यत्वाद्वा चुमभावे सवर्णदीर्धः अधावित्यत्र छेरूपठक्षणत्वाच्छन्दस्त्वाछोपश् । संज्ञापूर्वक त्वेनानित्यत्वाद्वा(क) । व्योमन् इत्यत्र नकेषपाभावः । परमे भुतानीति जिस्यन्तत्वद्योन्तवार्थम् ।।

दकारान्तास्यदादयः । त्यदादीनां स्यमोर्छिक कते देरत्वं न, स्यादा-विति विशेषणात् । द्विचनादौ तु देरत्वे कते सर्वशब्दवत प्रक्रिया । 'वाव-साने' त्यत् त्यद् । त्ये । त्यानि । पुनरिष । क्षेषं सर्ववत् ॥ तद् ते तानि । पुनरिष ॥ यत्-यद् ये यानि । पुनरिष ॥ एतत्-एतद् एते एतानि । पुन-रिष ॥ इद्योत्व दो द्विति चिक्रच चने नपुंसके एनदा चाच्यः ॥ एतत्-एतद् एनत्-एनद् एते एने एतानि-एनानि । एतेन-एनेन । इत्यादि । किम के कानि । पुनरिष ॥ इदं इमे इमानि । पुनरिष । इदं-एनत् इमे-एने इमानि एनानि । अनेन एनेन इत्यादि ॥

(च०) अथ दकारान्तास्त्यदादयः । तेषां त्यदादीनां स्यमेालु कि क्षते टेरत्व न भन्वित, स्यादो विभक्तो परं एव भवित । न लुकि क्षते हित विशेषणात (ऽ) 'लुकि' न तिन्ने सित्तिमिति । अत एव 'स्तः' हित सत्वमिष न भवित । तत । द्विवननादो 'त्यदादेष्टें ' ईमी' 'अ ह ए' ते । तानि तद् 'त्यदादेष्टें ' 'जस्मसोः शिः' 'तुमयमः' 'ने।पथायाः' 'स्वरः हीनं ं ।। तृतीयादौ सर्वत्र 'त्यदादेष्टें ' 'ने । ताभ्याम् 'अद्भि' । तैः 'स्म्यः' 'अ ह ए' 'पृ ऐ ऐ । तस्मे 'सविदेः स्मरः' 'पृ ऐ ऐ ऐ । ताभ्याम् 'अद्भि' । तेभ्यः 'पृ स्मि बहुत्वे' । तस्मात् 'लित्तर' 'अतः' हित स्मलागमः 'सवणे '०' । ताभ्याम् 'अद्भि' । तेभ्यः 'पृ स्मि बहुत्वे' । तस्मात् 'लित्तर' 'अतः' हित स्मलागमः 'सवणे '०' । ताभ्याम् 'अद्भि' । तेभ्यः 'पृ स्मि बहुत्वे' । तस्मात् 'लिस्तर' 'अतः' हित स्मलागमः 'सवणे '०' । ताभ्याम् 'सित्रि' । तेभ्यः 'पृ स्मि बहुत्वे' 'किव लित्ये । तस्म 'लिस्तर' 'अतः' हित स्मलागमः 'पृ स्मि 'ए अय् । तेषु 'क्विलात्पः स०' 'स्वरहीन' ०' 'मोऽजुस्वारः' । तिस्मिन् 'लिसिन्' । तयोः 'ओसिः 'पृ अय् । तेषु 'क्विलात्पः स०' त्यदादीनां घेरभावः ।। पृ वम् — पृतत् पृते पृतानि । द्वितीयायाम् 'पृतदे। इन्वादेशे' इत्यस्य प्राप्तौ समिविषये वक्तव्ये विशेषमाह—'निपु'सके पृनदे। इन्वादेशे समि पृनदित्ति वक्तव्यम्' पृततः पृतत् पृते पृतानि । शेषं पु'वत् । केविनु वदम्भव्यस्याप्यन्वादेशे नपु सके समि पृनदिन्त्वित्ति ।। मकारान्तः किम् शब्दस्याप्यन्वादेशे नपु सके समि पृनदिन्ति ।। मकारान्तः किम् शब्दस्तस्य नपु सकात्स्वमेालु कि क्रते 'त्य-

⁽क) संज्ञापूर्वकेति । "संज्ञापूर्वको विधिरनित्य" इति परिभाषयेत्यर्थः ।

दादेष्टे • १ इति अत्वं न भवति किं तु 'मेाऽनुस्वारः' । अन्यत्र तु 'त्यदारेष्टे • ' अत्वे कृते नतु सके सर्वशब्दवत । किं के कानि । एवम् इदम् इमे इमानि । तृतीयादौ सर्वत्र पुंचत् पुंक्तिकृतत् ।।

(प्र॰) त्वदादीनामिति । ''छिक न तिम्निसस्' इति प्रतिवेधादित्यर्थः ।। इति सारस्वतप्रसादे इसान्ता नपुंसकिछङ्गाः ॥ १२ ॥

चकारान्तः प्रस्यच्या**टरः :** 'चोः कुः' । 'वावसाने' प्रस्यक् प्रस्यग् । प्रतीची प्रस्याञ्च । पुनरि । शेषं पूर्ववत् ।।

(च०) चकारान्तः प्रत्यच्कान्दः । 'नपुंसकात्स्यमोर्छ क्' 'वो: कुः' 'वावसाने' प्रत्यक् प्रत्यम् । द्विवचने 'इमौ' 'अञ्चेरल्जक् दीर्घश्च' 'स्वरहीर्न' प्रतीचो । बहुत्वे— 'जक्कालोः किः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते । प्रत्यि । अमे तृतीयादौ पुंतत् । स्वरादौ 'अञ्चेरल्जक् दीर्घश्च' । सकारादौ—'चोः कुः' 'झवे जवाः' प्रतीचा प्रत्यस्यां प्रस्थिमः इत्यादि । स्वि 'चोः कुः' 'किलात्षः सः । 'क्षसंयोगे क्षः' । प्रत्यश्च ॥ तिथंक् तिरश्ची तिथंज्ञि ॥ अन्वक् अनुची अन्वज्ञि । गवाक् गोची गवाज्ञि । गां अञ्चतीति गो अच् । 'नो लोपः' 'गवादेरवर्णागमः' 'को अव् गवाक् गवाग् । औ 'अचेरलोपे'निमित्तापाये 'नेमित्तिकस्याप्यपायः' इत्यवर्णागमस्यापि लोपः 'ओ अव् इत्यस्यापि निषेधः । गो-ची । गवाच् अस् 'जकासोः किः' 'नुमयमः' इत्यादि ॥

तकारान्तो जगच्छञ्दः । 'वावसाने' जगत् जगद् जगती जगन्ति । पुन-रिष ।। महत्-महद् महती महान्ति । पुनरिष ॥ सकारान्ताः पयस्वचस्तेज-स्यशस्प्रभृतयः । पयः पयसी पर्यासि । पुनरिष ॥

(च०) तकारान्तो जगतशब्दः । स्यमोर्छुक् जगत । द्वित्वे 'ईमौ' 'स्वरहीनं ०' । बहुत्वे 'जश्वासोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते ०' जगती जगन्ति ॥ शेर्षं कण्ट्यम् । एवं यक्कत् णक्कती यक्कन्ति ॥ महच्छब्दोऽप्येवम् । न वरम् । शौ विषये 'न्सम्महतः १ इति दीर्घत्वम् । महत्त् महती महान्ति । महता महदुभ्यामित्यादि पुवत् ॥

सकारान्तः पयस्शब्दः । पानीयं दुग्धं च पयः । स्यमोर्जुकि क्रते 'स्नोर्वि॰' ॥ दित्वे 'देशेनो' स्वरहोनं ०' ॥ बहुत्वे 'जश्याताः शिः' नुमयमः' न्सम्महतः ०' हात दीर्घः । पयः पयसी पयांसि । तृतीयादौ स्वरादौ 'स्वरहीनं ०' ॥ सकारादौ 'स्नोर्वि॰' 'हवे' 'उ को' पयसा पयोभ्यां पयोभिः ॥ एवं तेजस् महस् व वस् यशस् वयस् शिरस् तपस् कोतस् समस् समस् समस् समस् पनस् सरस् वासस् राजस् वनस् अयस् व्यास् सोतस् रक्षस् श्रेयस् उपस् वर्चस् मेदस् ग्रेषस् श्रवस् अर्थस् तरस् रहस् अधस् यादस् आगस् एधस् भोकस् प्रमृतयः ॥ हविष्शब्दे 'दोषां रः' 'नपुंसकात्स्यमोर्जुक् 'स्नोरिं॰' हविः । हविषी 'ईमौंं हवीं 'जश्याताः श्रिः' नुमयमः' नसम्महतो ०' हति दीर्घे क्रते तुमि सकार एवास्तीति नसन्तत्वस् । ततो नुम्विस्भैन्यवानेऽपि षत्वम् । हविषा । भ्यांभ्यस्वरुप्विष्ये 'दोषां

हसान्ताः नपुंसकलिक्षाः १२] सप्रसादचन्द्रकी र्त्ति - मनोरमोपेता । १७१

रः' जलतुम्बिकाः । इविभ्यां इविभिः हविःषु ॥ एवं सर्पिः सर्पिषी सर्पीषि । धनुः धनुषी धर्नूषि । आयुः आयुषी आर्यूषि इत्यादि ॥

भदस्य व्यमोर्छिक कृते 'स्रोविंसर्गः' । भदः भम् भम्नि । पुनरि ।। असुना । अमुभ्याम् भमीभिः । इत्यादि शेषं पुंतत् ॥ इति इसान्तनपुंसकलिङ्गप्रकिया ॥ १२ ॥

(च॰) अदस्ताब्दस्य प्रथमाद्वितीययोविशेषस्तक्षेत्रवचने—'न्धुंसकातस्यमोर्लुक् छः कि कृते 'त्यदादेष्टे॰' अत्वं न अवति 'किंतु 'स्नोधि॰' अदः ॥ द्वित्वे--'त्यदादेष्टे' अकारः 'दस्य मः' 'ईभी' 'अ इ ए' 'मादू' एकारस्य ऊकारः । अमु ॥ बहुत्वे 'स्यदादेष्टे॰' 'दस्य मः' 'जन्मसीः शिः' ('नुमयमः' 'नोपधायाः' 'मातृ' अकारस्य जकारः अमृनि ॥ तृती-यादौ सर्वत्र पुनत । तृतीयैकवचने-'त्यदादेष्टे०' 'मादू' या ना स्त्रियाम्' असुना । तृती-याद्विवचने—'त्वदादेष्टे॰' 'अद्धि' 'मार्' अमुभ्यां । तृतीयाबहुवचने—'भिम् भिस' 'ए स्मि बहुत्वे' 'प्री बहुत्वे' अमीभिः । चतुर्ध्येकवचने—'त्यदादादेष्टेः' 'दस्य मः' 'सर्वादेः स्मर् 'मादू 'किळात्यः सः०' ' ए ऐ ऐ' असुष्मे । । चतुर्थीद्विचने 'अदिः' 'मादूर अमृत्याम् चतुर्थीवहुवचने — 'ए स्मि बहुत्वे' 'प्री बहुत्वे' अमीन्यः । पञ्चम्येकवचने — 'त्यदादेष्टे॰' 'दस्य मः' 'अतः' 'मादू" 'किजात्यः' अमुख्मात । पञ्चमीद्विवचने 'अद्गि॰' 'मादू' अमृभ्याम् । पञ्चमीबहुवचने 'एस्भि बहुत्वे' 'परी बहुत्वे' अमीभ्यः । पष्ठये-कवचने 'त्यदादेष्टे०' 'डस्स्य' 'दस्य मः' 'मादू' क्रिळात्यः सः०' अमुख्य । पष्टीद्विवचने-'ओसिंग 'ए अय्' 'मादू' अमुयोः । पष्टीबहुवचने—'त्यदादेष्टे•' 'दस्य मः' 'छडामः' 'ए-हिम बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'क्रिलात्व: स०' अमीषास् । सप्तम्येकवचने-'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'कि स्मित्र' 'मादू' 'क्रिकात्यः सः०' । सप्तमीद्विव वने 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'ओमि' 'ए अय्' स्वरहीनं॰' 'मादू' अमुयोः । सप्तमीबहुबचने 'ए स्मि बहुत्वे' 'पु री बहुत्वें' 'किछात्य सः॰' अमृतु ।

इति इसान्तनपुंसकिङ्गसाधनम् ॥ १२ ॥

* युष्पदस्मत्प्रिकया । १३। *

अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते ॥ तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात्रिष्व-पि लिङ्गेषु समानं रूपम् ॥ त्वमहं सिना ॥ सिसहितयोर्थुष्मदस्मदोस्त्वमह-मित्येतावादेशौ भवतो यथासंख्येन ॥ त्वम् ॥ अहम् ॥ १ ॥

(च०) अथेति । संज्ञासंधिस्वरान्तहसान्तिलङ्कन्नयसाधनानन्तरं युष्मदस्मदोः युष्मच अस्मच युष्मदस्मदौ तयोः स्वरूपं मुख्यस्वरूपमेत्र निरूप्यते कथ्यते । न तुः गौणत्वितिशेषादिकमित्यर्थः । अन्नाह परः—ननु यथा सर्वादयो लिङ्गन्नये साधितास्तः था एताविष कथं न साधितौ । तशेक्तरसाह-तथोर्युव्मद्दसम्ब्डब्दयोवांचि वचने वाग्वय-वहारेऽलिङ्गत्वात स्वविषये लिङ्गोयोतासावात त्रिव्विष पुंचीनपुंसक लिङ्गेषु समानं सहश्मेव रूपम् । यथा त्रिष्ठ लिङ्गेषु सर्वो जनः, सर्वो जगती, सर्वे जगत् इत्यादिरूपभेदो दृश्य-ते, न तथेतयोः। यथा त्वं देवः, त्वं देवी, त्वं त्रक्ष इत्यादौ न कोऽपि रूपभेदः । अतः प्राग् न सावितावित्यर्थः । अथ वाच्यमिति नामश्चव्दरूपम् अभिषेयं विशेष्यपद्मित्यर्थः। त-स्यैव लिङ्गो विद्यते यथोस्तौ वाच्यिक्ष्मो ॥ यदि वा वाच्यस्य पुरुषक्रीक्कुलारेलिङ्गमेव लिङ्गं यथोरिति बहुवीहिः । यदुक्तम्—'वाच्यित्युच्यते भेधं तलिङ्गं मजते तु यः। विशेषग-त्वमापृत्रो वाच्यलिङ्गः स उच्यते ॥' अनयोः साधनमुच्यते । प्रथमेश्ववने सुत्रम्—'त्वः म सिना'॥ त्वं च अदं च त्वमदं प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । सिना सिश्वव्यस्य तृतीयैकवचनान्तम् 'दाना स्त्रियाम्'॥ युष्मद० । वृक्तिः कण्ट्या । युष्मदः सिना सह त्वम् इत्यादेशः । अस्मद्वच सिना सह सहम् इत्यादेशः॥ १॥

(प्र०) अथेति । त्रिकिङ्गस्वरान्तहसान्तिक्ष्पणानन्तरं नाम्नि च युव्मिद् वास्मित्ति च मागैरित्यादौ नामभ्यः प्रथक्षार्थकारित्वाद्वयोः प्रथमिक्षुंक्तैव । स्वमेव क्यं स्व-स्वं विस्तरभयादौणत्वादिपरित्यागेन सत्वोद्विक्तवमंराहित्येनार्थस्वरूपमात्रवाचित्वेन चेत्यर्थः । वाष्यिक्षिद्वत्वोदिति । वचनं वाक् सत्योदिक्तवादित्वे पुंस्त्वात् स्वविषये किङ्गयोतकाभा-वादित्यर्थः । स्वमर्थः । सर्वेस्य त्रिमुणारक्यत्वेन सत्वोदिक्तवाचित्वे पुंस्त्व रावित्यर्थः । सर्वेस्य त्रिमुणारक्यत्वेन सत्वोदिक्तवाचित्वे पुंस्त्व रावित्वम् । सर्वेस्य त्रिमुणारक्यत्वेन सत्वोदिक्तवाचित्वे प्रमिमात्रवाचित्वेनाक्षिः द्वत्वम् । स्वयवा द्वप्त्वयाच्यायभाववाचित्वादिक्ष्यत्वम् । स्व प्रवोक्तम् । "अकिङ्गयुव्मदस्मदीण इति केषित् "वाच्यमित्युव्यते भेद्यं त्रिक्तं मजते तु यः । विशेषणत्व-मापन्ते वाच्यक्तिः स द्वयते ॥" इति विशेष्यक्तिगत्वादिक्तित्वमित्यादुः । तदस्य । खक्तवाच्यक्तिमत्वाचित्वाच्यक्तिमत्वाचित्वाच्यक्तिमत्वाचित्वाच्यक्तिमत्वाचित्वाच्यक्तिमत्वाचित्वव्यवित्वमत्वमत्वे भाष्यमाद्विवचनान्तम् । सिना जसा क्या कर्तेन्ति स्वव्यक्ति वाव्यक्तिमत्व परमत्वं परमाद्वे त्रोणत्वे चानयोः सदैव एते आदेशा भवन्तीति स्वित्यम्। तदश्च परमत्वं परमादं तथा त्वां मां युवाम् सावां युवमानस्मान्वातिकान्त इति विग्रदे स्वित्वम् । सत्यद्वम् पृतं जसादिव्विष् ॥ १॥

युवाची द्विषचने ॥ युष्मदस्मदोर्द्धिवचने परे युव आव इत्येतावा-देशो भवतः ॥ २ ॥

- (चा०) द्विवचने युष्मद् औं अस्मद् भी इति स्थिते सित्। सूत्रम्—'युवावौ द्विवचने' ॥ युवदच आवश्च युवाबौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ओ औ'। द्विवचने सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' ॥ युष्म•। युष्मदः सर्वैविभक्तिद्विवचने युव आदेशः। अस्मदृद्वच साव इत्यर्थः॥ २ ॥
- (प्र•) युवावौ । ह्रबोः वचनं द्विवचनम् । द्वयर्थवाचित्वसित्यर्थः । ततश्च गोणत्वे द्वयर्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोद्विवचनपरत्वामावेऽपि युवावौ स्त एव । यथा युवास् आवास् अतिकान्तम् अतिकान्तान् अतिकान्तेनेत्यादि विग्रहे अतियुवास्-अत्यावास् । अतियु-

वान्-अत्यावान् । अतियुवया-अत्यावयेत्यादि । ननु द्विवचनपरत्वाभावेऽप्यादेशे युवयो-रावयोवां पुत्रः युष्मत्पुत्रः अस्मत्पुत्र इत्यादाविष द्वयर्थवाचित्वाधुष्मदस्मदोर्युवावौ स्या-तामिति चेत । मैवस् । य्वौ वेत्यतो वानुवृत्तेव्यवस्थया तदमावात ॥ २ ॥

अमौ ॥ युष्मदस्मदोः पर भौ आम भवति । सवर्णे दीर्घः सह । युवाम् आवाम् ॥ ३ ॥

- (च०) युव भो आव भो इति स्थिते सुझम्—'आमो'॥ आम् प्रथमैकवचना-नतम्। 'इसेपः०'॥ भो प्रथमैकवचनं सांकेतिकम्। 'स्वरहीनं०' सिद्धम्। वृत्तिः छग-मा। यदादेशस्तद्वदिति। ननु आम् किमिति कियते अमेव कथं न कियते 'मात्रालाचनेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इति। सत्यम्। अमि क्षते 'अम्ज्ञसोरस्य' इत्यलोपः स्या-दिति आमेव युक्तः। अनेन भो इत्यस्य आम् 'सवणे '०' युवाम् आवामिति सिद्धम्॥३॥
- (प्र•) द्यामौ इति । नन्विस्विधाविष सवर्णदीर्घस्वेनेष्टसिद्धावास्विधिवैयर्थम् । विधानसामर्थ्याचाम्बासोरस्येत्यस्याप्रसङ्घादन्यथा मारेद्दामेव विद्ष्यवादिति चेत् । मैवम् । समादेशे त्वामामिति प्रसंगात । न च लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायेन लाक्षणिकत्वादसम्मवः । सस्मादेव ज्ञापकादस्यद्दणे न्यायस्याप्रवृत्तेः । स्रत एव कुलमित्यादावम्बासोरस्येत्य-कारलोपः ॥ ३ ॥

यूपं वयं जसा ॥ जसा सहितयोर्धुष्मदस्मदोर्थुयं वयमित्येतावादेशौ भवतः ॥ युयम् वयम् ॥ ४ ॥

यहुत्वे युष्मद् अस् अस्मद् अस् । सूत्रम्—'यूयं वयं जसा' ॥ यूयं च वयं च यूयं-वयं प्रथमाद्भिवचनान्तं सांकेतिकम् । जसा इति जस्क्षद्भय तृतीयैकवचनान्तम् । 'स्वर-हीनं ॰' सिद्धम् । जसा • । अनेन जस्सद्दितस्य युष्मदो यूयमित्यादेशः अस्मद्श्च वयमि-त्यादेशः । यूयं वयमिति ॥ ४ ॥

त्वन्मदेकत्वे ॥ युष्मदस्मदोः त्वन्मदित्येतावादेशो भवत एकत्वे गन्यमाने(क) ॥ ५ ॥

- (च०) अमि स्त्रम्—'त्वनमदेकत्वे' ॥ त्वस्त मच त्वनमत् प्रथमाद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । एकस्य भाव एकत्वं तस्मिन्नेकत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' 'चपा अवे जवाः' 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । अग्रे वृत्तिः कण्ट्या । एकवचने एकार्थवानित्वे वा युष्मदस्तवत् अस्मदश्च मत् सादेशः ॥ ५ ॥
- (प्र०) त्वन्मत् । एकत्वे एकार्थवाचित्वे इत्यर्थः । ततश्च त्वामितिकान्तौ अतिका-न्तान्वेत्यादिविग्रहे अतित्वाम् अतित्वानित्यादि । यदा च युष्मानस्मान्वेति विश्वहस्तदाः युष्मदस्मदोद्वर्यकार्थवाचित्वाभावाद्यवावत्वन्मदादेशानामभावादितयुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मयेत्यादि ॥ ९ ॥

⁽क) त्वन्मदे। एकत्वे इत्यर्थपरो निर्देशः। ततश्चेकार्थवाचिनोर्धुव्मदस्मदोरित्यर्थः। अत एव त्वमा-त्मन इच्छति त्वयति त्वन्युत्र इत्यादावयादेशः। तथा युव्मानस्मान् वातिक्रान्ता अतियुव्मा मत्यस्मां मि-त्यादे। चादेशाभावः। समासस्येकार्थत्वे युव्मदस्मदोरनेकार्थत्वात्।

आहरू भी ।। आ अन्स्भी । युष्मदस्मदोष्ठेशस्वं भवति अमि सकारे भिसि च परे । अमुजसोरस्य । स्वाम् माम् । युवाम् आवाम् ॥ ६ ॥

(च०) त्वत् अस् सत् अस् इति स्थिते सुत्रस् 'आस् स्मी' ॥ आ प्रथमैंकवचनान्तं सांकितिकस् । अस् च स् च मिस् च अम्हिमः देशैकप्रहणे देशीयग्रहणम् । तहिमन् अम्हभी ससम्येशवचनान्तस् । 'डेरी हितः' टिकोपः । 'स्वरहीनं०' आ अप्रे अम्हभी 'सवणं०' ॥ युष्पदः० । अनेन त्वत् इत्यस्य त्वा, सत् इत्यस्य च मा । 'अम्झसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' त्वां मास् ॥ हिवचनेषु प्राग्वत् ॥ ६ ॥

(प्र०) द्यारस्भौ इति । आ अम् स्भौ । अम् च स च मिश्र आम्हिमः तहिमन् भिना भिष्टप्रक्षते । नतु अ प्व विधीयताम् । विधानसामध्यांच टेरतुवृत्तौ षष्ठीनिर्द्यस्यायेनाः स्त्यस्यादेशेनेष्टसिद्धौ दीर्घविधिवैयर्थ्यमिति चेत् । मैवम् । युष्माभिरित्यादावकारान्तत्वेः न भिस्नो भकारस्याकारप्रस्गात् ॥ ६ ॥

'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इत्यत्वे कृते श्रांस दिर्घत्वम् ॥ श्रासो नो व-क्तव्यः ॥ युष्मान् ॥ अस्मान् ॥

(च०) शिस युष्मद् सस् अस्मद् अस् इति स्थिते । 'स्यदादेष्टे०' अकारे क्वते ।
'अभ्रशक्षेत्रस्य' इत्यकारकोपः । 'शिसंग् इति दीर्धः । वाच्यक्षिकृत्वात्केवलं पुंलिङ्गत्वाः
आवात 'सो नः पुंसः' इति स्कृण सकारस्य नकारो न भवति । तेन विशेषमाह—'श्रसो
नो वक्तव्यः' शसः सकारस्य नकारो भवति इत्यर्थः । युष्मदस्मदोरेवेति श्रेषः युष्मान्
अस्मान् इति सिद्धम् ॥

(प्र०) बाजो न इति ॥ स्रो नः पुंस इत्यस्य पुँक्तिस्वाविषयत्वेनानयोश्च लिङ्गविशेषा-भावान्नत्वाप्रासावारम्भः । भयस् । स्त्रिभ्यसोस्तुरित्यत्र स्तिसाहचण्यांत्रयस्पन्नम्या एवे-स्यवधारणात्परिशेषाचतुथ्यां भयसः वभ्यं भवतीत्यर्थः । स्रनेकाक्षरादेशत्वाद्गुरूत्वेन सर्वा-देशत्वसिद्धौ शित्करणप्रयोजनमाह । शकार इति । स्यर्थे सत्किञ्चिदिष्टं ज्ञापयतीति न्या-यादित्यर्थः । स्रपवादनिवृत्तानुत्सर्गप्रवृत्तिरित्येत्वमिष नेत्यर्थः ॥

स्वन्मदेकस्वे ॥ ए टाङ-चोः ॥ अष्मदस्मदोष्टेरेत्वं भवति टा हि इस्वेतयोः परयोः ॥ ए अय् । स्वया मया । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्मा-भिः सस्माभिः ॥ ७ ॥

(च०) तृतीयैकव वने त्वन्महारेशे इते। 'त्यदारेष्टे०' अकारः ॥ त्व आ म आ इति स्थिते। सूत्रम्—'ए दाङ्योः' ॥ ए प्रथमेकवचनान्तं सांकेतिकम् । टाङ्योः टा च िक्ष टाङ्यो तथोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'इयं स्वरे' 'स्वरहोनं०' सिद्धमिदं सुत्रम् । वृत्तिः कण्ळा। आहेशिवदादेशो भवतीति न्यायात्। अनेन यथाकमं त्वेमे 'एअय्' 'स्वर्वहोनं०' त्वया मया इति रूपद्वयं सिद्धम् ॥

द्विवचने स्वास् । 'युवावो द्विवचने' 'अद्भि' युवास्यास् आवास्यास् । एवं चतुर्थी-यञ्जमोद्वित्वेऽपि ॥ भिति 'आम्हभौ' इति टेराकारः । युष्माभिः अस्माभिः ॥ ७ ॥

तुभ्यं सद्धां ङया ॥ डया साहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यं इत्येता । वादेशो भवतः ॥ तुभ्यम् महाम् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् ॥ ८ ॥

(च०) चतुरशैक्वचने सूत्रम्—'तुभ्यं महां ह्यां ॥ तुभ्यं च महां च तुभ्यं महां प्रथमाद्विचनान्तं छांकेतिकम् । ह्या इति हेवाब्द्स्य तृतीयैकवचनान्तम् । 'ए अय्' 'स्वरहीरंं ॥ वृत्तिः ह्योधा । सनेन यथाकमं हेसहितयोः युष्मदस्मदोस्तुभ्यं महाम् आदेशौ भवतः ॥ ८ ॥

भ्यस् इभ्यम् ॥ युष्मदस्मदोः परो भ्यस् इभ्यं भवति ॥ शकारो म-कारादेश(दित्व)व्यावृत्त्वर्थः । तेनात्वत्वे न भवतः । युष्मभ्यम् अस्मभ्यम्॥९॥

(च०) चतुथ्यां बहुवचने—सूत्रम्-'म्यस् इभ्यम्'॥ भ्यस प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । इभ्यम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इसेपः•'॥ युष्मदस्मच्छव्दाभ्यां परं यम् तुर्योव
हुवचनं तस्य कुरस्मस्यापि इभ्यं भवति । भ्यमादेशस्य गुरुत्वात्सर्वस्य प्राप्तौ शकारग्रहणं
किमर्थमित्याह—शकारो भकारादित्वनिषेधकः । उचारणमात्रः शकारो भकारादित्वव्या
वृत्यर्थः । भकार एव आदिर्यस्य स भकारादिस्तस्य भावो भकारादित्वं तस्य व्यावृत्त्यर्थो
निषेधार्थः । भ्यम् इत्येव चेत् कियते, तदा 'अदिः' 'पृस्मि बहुत्वे' पृतयोः सूत्रयोः प्रा
सिभैवति भकारपरत्वात् । अतस्तिन्नवारणार्थे इभ्यमिति कियते । तेन 'अदिः' इत्यात्वम्
'पृस्मि बहुत्वे' इति पृत्वं च न भवति अनेन चतुर्थोबहुवचनस्य इभ्यम् । 'त्यदादेष्टे॰'
'मोऽनुस्वारः' । युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ॥ ९ ॥

ङ्सिभ्यसोः इतुः ॥ पञ्चम्या ङसिभ्यसोः इतुर्भवति(क) । शका-रः सर्वादेशार्थः । उकार उचारणार्थः । त्वत् मत् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्मत् अस्मत् ॥ १० ॥

(च०) पञ्चम्येकवचने-त्वनमहादेशे क्षते त्वत् अस् मत् अस् इति स्थिते ॥ सृत्रम्'क्षिम्यसो: वतुः' ॥ दिस्य भ्यस् च द्विम्यसौ तयोः षष्टीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहोनं०'
'स्नोवि॰' । वतुः प्रथमेकवचनान्तम् । 'क्षोवि॰' । पञ्चम्या एकवचनस्य बहुवचनस्य च
वतुः इत्यादेशो भवति । अनेन द्विस्थाने वतुर्भवति । शकारः सर्वादेशोर्थः । उकार
उच्चारणार्थः । त् इति स्थितम् । 'त्यदादेष्ट॰' । त्वत मत् ॥ युवाम्याम् आवाभ्याम् ।
बहुवचने भ्यस्स्थाने त् । त्यदादेष्टे॰' युष्मत् अस्मत् ॥ १० ॥

(प्र•) ङस्तिभ्यसोरिति । नातुवन्धक्रतमनेकाल्स्वमित्युकारानुबन्धस्वादनेकवर्णा-देकात्वाभावात्पष्ठीनिर्दिष्टवेनान्त्यस्य प्राप्तौ विस्वात्सवर्धस्यिभिप्रेत्योक्तं वकारः सर्वादेकाः भ इति । त्वन्मदादेशे त्यदाद्यस्यं संयोगान्तलोपो वा । नन्त्रेवं लोप एव विधीयताम् एकः त्ववाचित्वात् त्वन्मदादेशे चेष्टसिद्धः स्थादेवेति चेत । सत्यम् । भ्यसिप्रत्यये लक्षणस्वेन

⁽क) इसीति । अत्र इसिभ्यसः अ शतुरिति च्छेदादकारोऽन्तादेशोऽनयोरिति व्याख्यानात् । युष्मा-स्मोश्चेषदसदिति सिद्धाति ।

त्यदाद्यत्वप्रश्रातः । यद्यपि लुकि क्रियमाणे न प्राप्नेति तथाप्यविद्युवदृत्यावदिस्यादिस्ति-द्यर्थे इतुविधिः ॥ १० ॥

तद्मा इसा ॥ इसा सहितयोर्थुण्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावादेशी भवतः ॥ तद सम । युवयोः आवयोः ॥ ११ ॥

(च) षष्टवेश्वयने । सुत्रम्—'तव मम इसा' ॥ तव च मम च तवमम प्रथमाद्विः वयनान्तं स्वीकृतिकम् । इसेति इस्तब्द्रत्य तृतीर्थैकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' इसा० । अनेन इस्तिह्तस्य युष्मद्स्तव अस्मदो मम इत्यादेशः । तव मम ॥ ओस्विषये युव आवादेशे इते 'ओसि''ए अय्' 'स्वरहीनं०'युवयोः आवयोः । ऐवं ससमीद्वित्ययेनेऽपि॥११॥

सामाकम् ॥ युष्मदस्मदोः परः सामाकं भवति(क) । युष्माकम् अस्माकम् ॥ १२ ॥

(च०) आसि 'त्यदादेष्टे०' 'छडासः' 'स्वरहोनं०' युष्माक्षम् अस्मासाम् इति स्थिते ॥ स्वम् । 'सामाकम्' ॥ साम् प्रथमोकतचनान्तम् । 'हसेपः०' आक्षम् प्रथमोकः वचनान्तम् । 'हसेपः०' 'स्वरहीनं०' युष्मदस्मद्भ्यां परस्य छट्सहितस्य आमः आकम् इत्यादेशो भवति । अनेन आकम् । 'सवणे०' युष्माकम् अस्माकम् । छट्सहितस्यामः आकम् । आकमादेशविधानम् 'ए स्मि बहुत्वे' इत्येकारनिवृत्यर्थे, न तु 'आम्रस्मे' इत्याकारस्य निवृत्यर्थे कृते तस्मिन्न स्पविपर्ययः स्यादिति ॥ १२ ॥

(प्र०) साम् छट्सहित आम् साम् स आकं भवतीत्यर्थः । सछट्कस्यादेशविधानादृगौणत्वे च छढभावादाकमे।ऽप्राप्तेरटाक्ये।रित्यन्न ए इति येगाविभागाट्टेरत्वे अयादेशे च अतित्वयाम् अतियुव्याम् अतियुक्मयामित्यादि । केचित्तु सहट्किनिदेशस्य भाविछट्निष्ठत्त्यधॅत्वादाम एवाकम् । विश्वेगौणत्वेष्याकं भवत्येवेति अतित्वाकमित्याद्याहुः । अकिन्वधानेनैत्रेष्टसिद्धराकम्विधानं भाविछण्निष्ठत्यर्थम् । पक्षे तरकरेगतिण्यन्तस्य क्विषि णिलेषे

छल्न्तस्यापि सिद्धयर्थे गौणत्वे वाचित्वे हित्वादिवाचित्वे युवावादिविधानस्यक्रमुक्तचिन्तायाम् । यथा । "यदि युक्मदस्मदी तु द्वित्वं वदती समासमायातः । भवतस्तदा युवावौ

तदितरसङ्ख्ये समासार्थे ॥ अभिवदती त्वेकत्वं समासतस्तदानग्रोस्त्वन्मत् । इत्यादेशौ
भवते। द्वित्वबहुत्वान्विते समासार्थे ॥ कर्ल्डेजस्तिषु चातस्तव मम तुभ्यं तथा मह्मम् ।
यूर्य वयं त्वहमिति सर्वजीव स्युरादेशाः ॥" इति । इदाहरणानि तु तत्र तत्रोक्तास्यूशानि ॥ १२ ॥

स्विय मिय । युवयोः भावयोः । युष्मासु अस्मासु ॥ (च०) सप्तम्येकववने 'त्वन्मदंकत्वे' 'त्यादादेष्टे•' 'ए राड्योः' 'ए अय्' स्वरह्याः

⁽क) अत्र तन्त्रकशेषात्र्विभिः सामिति इयं बोध्यम् । सकृदुच्चितिदशब्दोऽनेकार्थगमको भवतीति तन्त्रम् । स्रक्षपाणामित्येकशेषः । दिरुच्चारणमात्रुचिः । एकस्य स्टा सह आम् साम् । दितीयस्य तु आमा सह साम् इत्यर्थः । ततः सुट् सहित आम् केषलमाम् च आकम् युष्मद्रमदोरन्त्यस्याकार्श्व भवतीत्यर्थः । तेनातियुष्माकम् अत्यस्माकमित्यादि सिद्धतीति लघुमाष्यकर्त्त्रिप प्रयासो व्यर्थ एव ।

नं॰ ' त्विय मिषि । युवयोः आवयोः । छपि । 'शाम्स्मौ' युष्माछ अस्माछ ॥ त्यदादित्वात्सम्बोधनाभावः ॥

तथा समासान्तत्वे प्राधान्ये च युष्मइस्मदोः सिजस्बिष्टस्छ एत एव प्रशैकाः त्वम् अहम् यूयम् वयम् तुभ्यम् मद्भम् तव आदेशाः स्युर्नान्तत्र । अन्यत्र तु सिऔजस्केटस्य-ितेषु सहदशह वचनेषु एकत्वे त्वमौ, द्विवचने युवावो, बहुत्वे युष्मास्मौ यथा-त्वामतिकान्तोऽतित्वम् अतित्वाम् अतियूषम् । अतित्वाम् अतित्वाम् अतित्वान् । अ-तित्वया अतित्वाभ्याम् अतित्वाभिः । अतितुभ्यं अतित्वाभ्याम् अतित्वभ्यम् । अति-त्वत् अतित्वाभ्याम् अतित्वत् । अतितव अतित्वयोः अतित्वाकत् । अतित्विय अति-स्वयोः अतिस्वास ॥ ९६ युगामतिकान्तः अतिस्वम् अतियुवास् अतियूवम् । अतियुवाम् अतियुवास् अतियुवान् । अतियुवया अतियुवास्याम् अतियुवासिः । अतिनुभ्यस् अति-युवाभवाम् अतियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्याम् अतियुवत् । अतितव अतियुवयोः अतियुवाकम् । अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवाछ ॥ एवं युष्मानतिक्रान्तः अतित्वम् अतियुष्माम् अतिय्वत् । अतित्वाम् अतियुष्माम् । अतियुष्मान् । अतियुष्मया अति-युष्माभ्याम् अतियुष्मासिः । अतितुभ्यम् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अतियुष्माभ्यास् अतियुष्मतः । अतितव अतियुष्मयोः अतियुष्माकस् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अतियुष्माछ । उक्तं च प्रक्रियाकौमुखाम्-'एजस्टेडस्ड परत आदेशाः स्युः सदैव ते ॥ त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमस्मी तवसमावि ॥ एते परत्वाद बाधन्ते युवावौ विषये स्वके । त्वमाविष प्रवाधन्ते पूर्वविषतिषेधतः ॥' यथा-प्रियस्त्वस् वियौ युवां प्रिया यूर्य वा यस्य प्रियत्वम् । एवं प्रियोऽहम् प्रियौ ओवां प्रिया वयं वा यस्य स प्रियाहम् । एवं जिल प्रिययूयं प्रियवयम् । हेविषये प्रियतुभ्यं प्रियमहा । हिल प्रियतः प्रियमम ॥ तथा त्वामतिकान्त इत्यतित्वम् अत्यद्दमित्यत्रापि सिजस्हेह्हछ प्राग्वदेवादेशाः स्युः । तथा द्विवचने युवावादेशी च न भवतः । यथा अतित्वस् अत्यहम् अतित्वाम् अतिमान् अति-्यम् । अतिवयम् । अतित्वाम् अविमाम् । द्वित्वेपि अतित्वाम् अतिमाम् अतित्वान् अतिमान् । अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः अतिमा-भिः । अतितुभ्यम् अतित्वाभ्याम् अतित्वतः अतिमत् । अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वाकम् अतिमाकम् । केचित्तु अतित्वयाम् अतिमयामिति । अतित्वि अतिमयि अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वाद्य अतिमादः॥ एवं युवामावां वा अतिकान्त इत्यत्रापि सिजस्डेडस्ड प्राग्वत । अतित्वम् अत्यहम् अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवम् अतिवयम् । अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवान् अत्यावान् । अ तियुवया अत्यावया अतियुवाभ्याम् अत्योवाभ्याम् इत्यपि ॥ एवं युष्मान् अस्मान्वा अतिकान्त इत्यन्नापि सिजस्केदस्य प्राग्वत् । अतित्वम् अत्यहम् अतियुष्माम् अत्यः स्माम् अतियुष्मान् अत्यस्मान् । अंतियुस्मया अत्यष्मया इत्यादि । एवं परमत्यं पर-माई परमवृर्व परमवर्व परमतुभ्यं परममहा परमतव परममम इत्यादि लोकाज्ज्ञेयम् ।

* आदेशविशेषाः १४ *।

अथानयोरादेशविशेषविभिनिरूप्यते ॥ युष्मद्रमदोः षष्टीचतुः धीक्षित्रीयाभिन्तेमं वांनी वस्नस्रो ॥ युष्मद्रमदोर्थथासंस्थेनामी आदेशाः स्युः ॥ शिदशयोः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोः (क) । तत्रैक-वचनेन सह तेमे भवतः । द्विवचनेन वांनी । बहुवचनेन वस्नसी च॥१॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—अथेति । युष्मदस्मच्छव्द्योः लाधनानन्तरं कश्चित् आदेश स्य विशेष आदेशविशेषस्त विधिः । आदेशाः पुर्व कथिताः । अय आदेशिविशेषविधिः कथ्यते इत्यध्याहारः ॥ लूत्रस्—'युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थोद्वितीयामिस्तमे वांनौ वस्त-सौं' ॥ युष्मदस्मदोः पष्ठीद्विवचनान्तस् । पष्ठीचतुर्थोद्वितीयाभिः तृथीयाबहुवचनस् । तेथे प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकस् । वस्तसो प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकस् । वस्तसो प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकस् । वस्तसो प्रथमाद्विवचनान्तस् । 'स्वरहीनं क' पद्धपद्दिमद्दं सृत्यस् ॥ युष्मवः । युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थोद्वितीयानमेकवचनवहुवचनेषु क्रमेण अमो अधे वस्त्यमाणाः तेमे वांनौ वस्तस् आदेशः । द्वितीयक्तवचनस्य त्वा मा इति विशेषविधानात् ते मे न भवतः । षष्ठीचतुर्थोद्वितीयाद्विवचने युष्मदो वां सस्मदश्च नौ आदेशः । षष्ठीचतुर्थोद्वितीयावहुवचने युष्मदो वस् सस्मदश्च नस् सादेशः । द्वितीयाचतुर्थोष्ठितीयाचतुर्थोद्वितीयाभितित्युक्तत्वात क्वचित्त्या मारेत्यस्मन्त्रथे तेमे भवतः इत्यपि स्वित्तस् । यथा 'श्चतं ते निविष्ठं पार्थे इत्यादि प्रयोगेषु । तथा च । 'कथा वृत्या वतितं नश्चरद्भिः वितिमण्डसम् । तथा च रष्ठका वये—'श्चेये केन विनीतौ वांग्र इत्यादि प्रथमादिवचनेऽपि वामित्यादेशार्थस् । केविक् वामित्यव्ययं मन्यन्ते ॥

'विपर्ययविधानेन नियमो नेष्यते हुष्टैः ॥ 'कतो विभक्तिष्वन्यास भवन्ति वस्नसाद्यः'॥

यहा षष्ठीचतुष्टयोरत्र षष्ट्या अल्पस्वरत्वात पूर्वं निपातः । हितीयापेक्षया चतुष्टयांश्च समस्वरत्वारपूर्वनिपातः (ख) इति हन्द्वः ॥ १ ॥

स्वामी ते स समायातः स्वामी मे सांप्रतं गतः । नमस्ते भगवन् भ्यो देहि मे मोक्षमव्ययस् ॥ १ ॥ स्वामी वां स जहासो च्वेर्हण्ट्वा नौ दानयातनाम् । राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥ २ ॥

⁽क) सहितग्रहण।युषयोः पुषः युष्मत्युषः। भाषयोः पुत्रः अस्मत्युत्र इत्यादौ विमक्तिलोपे कृते आ-देशा नेति क्षेयम्।

⁽ क्ष) 'हितीयाचतुथ्यों स समस्वरत्वात् पश्चाां नेपात इति पाठान्तरम्, ॥

देवो वामवताद्विष्णुर्नरकान्नी जनादेनः । स्वामी वो बळवान् राजा स्वामी नोऽसी जनादेनः ॥ ३ ॥ नमो वो जञ्चाविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनम् । सानन्दान्वः प्रपश्यामः पश्यामो नः सुदुःखिनः ॥ ४ ॥

(च॰) तत्रोदाहरणानि वहोकैव्यं अयति—यथा स्वामी । **छ ते तव स्वामी समा**ः यातः । में मम स्वामी सांप्रतं गतः । अत्र स्वामित्वे पष्टी तस्या एकत्वे ते में इत्यादेशी दिशितौ । चतुथ्ये कवचने दर्शयति—नमः भगो ज्ञानमस्यास्तीति भगवान् तस्यामस्यणे हे भगवन् भूयः पुनरपि वारंवारं ते तुभ्यं नमः । अत्र नमः शब्दयोगे चतुर्थो । तत्र युष्म-दस्ते आदेशः । मे महाम् अक्षयं मेशकं देहि प्रयच्छ । अत्र दानार्थे चतुर्थी । अस्मदेश मे आहेमः एकवचनत्वात् ॥ द्विवचनाहेशं दर्शयति—स्वामी । स वां युवयाः स्वामी स्वचनै-रतिश्येन जहास अहसत्। किं इत्वा २ नौ आवयाः दानयातनां पीडां दृष्टवा। अन्न पष्टीद्विवचने युष्मदे। वास् अस्मदे। नौ । वां युवाभ्यां राजा भूपतिदांनं दास्यते सप्टसुद्वः कृष्णः आवाभ्यां ज्ञानं तत्वाववाधं दास्यते । अत्र चतुर्योद्वियचनम् ॥ वां युवां विष्णुहे वाsवतात् पातु । जनार्दनः ऋत्णा नौ भावां नरकाहश्चतु । अत्र द्वितीयाद्वित्रचनम् ॥ बहुत्वं दर्भगति—स्वामी । वे। युष्मार्कं स्वामी राजा बळवान् बळवुकः नेाऽस्माकत् अयो ज नार्दनः इष्टणः स्वामी । षष्टीबहुत्वे रूपमिदस् । युष्मदेः वस् अस्मदो नस् ॥ चतुर्थीबहुवः चने वे। युष्मभ्यं नमः । किंविभिष्टेभ्ये। वः १ ब्रह्म विशेषेण जानन्तीति ब्रह्मविज्ञास्त्रेभ्यः। ज्ञानज्ञातुभ्य इत्यर्थः । नेाऽस्मभ्यं ज्ञानं धनं ज्ञानमेव धनं दीयताम् । चतुर्थीबहुत्वरूपम् ॥ वे। युष्मान् वयं सानन्दान् सह आनन्देन वर्तमानान् छदुःखिने।ऽतीव दुःखयुक्तान् पश्यामः। 'पश्य त्वं नः छलान्वितान्' इति पाठः । द्वितीयाबहुवचनरूपमिद्म् ॥ १ ॥

(प्र•) षष्ट्यादिसहितये। युँक्यादेस्मदे। स्त्रेमयदिविधाने यथाऽमि तेमयौ बाधित्वत्वामा इति विशेषादेशौ भवतस्त्वया षष्ट्याद्येक्षवचनबहुवचनये। स्त्रवममादिविशेषिविधिसिस्तेमयादये। बाध्येरन् । तत्रश्च षष्टीचतुर्थीद्वितीयाभिरिति सामान्यवचनमेतत्तद्द्वचनमान्नविषयमेव स्थादेवं च यथासङ्क्ष्यत्वात्ष्यद्वयादित्रिवचनसिहतये। स्त्रेमयौ प्रसञ्येषातामिस्यत आह । अथानये। रादेशविशेषविधिरिति आदेशास्तवममादयस्तेषां तेमयाद्यादेशविशेषविधानमित्यर्थः । एवं च न बाध्यवाधकभावादिदेशयः । युष्मदस्मदेशः तेमयादितिकाणां प्रत्येकं वर्थासङ्क्षयत्वमनुसन्धेयम् । षष्ट्यादीनां च त्रिवचनात्मक्रत्वेन तेमयादितिकाणां प्रत्येकं वर्थासङ्क्षयत्वमनुसन्धेयम् । षष्टीत्यस्याद्यस्वरत्वाद्यदेत्वम् । केविक् "वेषशैत्यविधानेन नियमो नेष्यते वुधः । अते। भवन्ति सर्वाद्य विभक्तिषु चसाद्यः॥" अत
एव "गेये केन विनीतौ वाम्" इत्यादिमद्याकविप्रयोग इत्यादुः। अत्र "व्यौ वाण इत्यः
ते। वानुवृत्तेस्तस्य च व्यवस्थया अनन्वादेशे विकल्पेन अन्वादेशे तु नित्यं विद्यमानपूर्वप्रथमान्तात्परयोग्यव्वादेशेऽपि विकल्पेन पश्चित्वर्थोद्वितीयाभिरिति सहार्थन्तियानिदेश्वाद्विभक्तिकेषेपेन भवन्ति । युवयोः पुत्रः युष्मत्वुत्र इत्यादौ अनन्वादेशे तेमयादोन् क्रमेणादाहरन्त । स्वामो ते इत्यादि चतुःक्षेकैः॥ १ ॥

स्वामाऽमा ॥ अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्स्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः (क) पश्यामि त्वा मदाछीट पश्य मा मदभेदकम् ॥ २ ॥

(च०) असि विशेषमाह्—सूत्रम्—'त्वामाऽमा'॥ स्वामा प्रथमाद्विवचनान्तं सां-केतिकम् । असा इति अस्बब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । 'स्वरहीर्मं क' 'सवर्णे ०' असा० युष्पदः अस्वितस्य त्वा अस्मदः मा आदेशः । अत्रोदाहरणम्—पद्यासि ॥ त्वा त्वाम् अर्धं सदाकीर्धं सद्द्यासं गर्वयुक्तं पद्यामि । मा मां मद्भेदकं मदोत्तारकं पद्य ॥ २ ॥

(प्र) त्वामामा । अमेति तृतीया । तेमयेरपवादः । शेपं पूर्ववतः । सदेन आलीः डो युक्तः महेरनमत्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

नादौ । पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोनैते आदेशा भवन्ति ॥ ३ ॥ तव ये शत्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशत्रवः ।

तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि ॥ १ ॥

(च०) पुनरादेशनिषेधमाह—सूत्रम्—'नादौ' ॥ न प्रथमेकवचनान्तम् । 'अव्य-याः' । आदाविति आदिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'हेरौ हित्' टिकोपः पश्चात स्व-रहीनें ॥ सिद्धम् । पादः श्लोकचतुर्थोताः तस्यादौ तेमे वांनौ वस् नस् इत्येते आदेशा न भवन्ति । अत्रोदाहरणम् तवेत्यादि । हे राजव् ये तब शत्रवः ते समावि अतिश्रवः ॥

[युष्माकं भगवान् देवश्रास्माकं पापनावानः(ख) ॥] अत्र पादादित्वाचे मे आदेशो न भवतः ॥ "सम्बोधनपदाद्ये न भवन्ति वसादयः" ॥ सम्बोधनमामन्त्रणं तदन्तं यत्पदं तद्ये वस्नसादय आदेशा न भवन्ति । यथा 'राजन् मम' इत्येवोदाहरणम् । अथवा 'हे देव तव दाखोऽस्मि । देव तुभ्यं नमः सदा ।' पादादाविति किस् । पादादावेव एतेषा-मादेशानां विषेधो न तु पादमध्ये । तत्रोदाहरणं स्त्रोतः—''पान्तु वे नरसिंहस्य नखलाङ्ग- छके।यः । हिरण्यकिष्पोग्वंक्षेत्राखळद्दै सारुणाः ॥'' नरसिंहस्य नरसिंहावतारस्य नखल्याङ्गलको।यः नखा एव लाङ्गला हलास्तेषां काय्योऽप्रभागा वे। युष्मान् पान्तु रक्षन्तु ।

⁽क) स्थामामिति । त्या मा अमा इति च्छेदः । तेमयोरपवादोऽयम् । आमस्तु न प्रहणम् एकवध-नान्तस्थानिनिद्देशित । षष्ठीबहुवचनस्यामोऽत्र न प्रहणं व्याख्यानात् । व्याख्यानतो विद्रोषपतिपत्तिने हि सन्देहाद उद्याणिति भावः ।

⁽ख) अन्न तव । देवास्मान्पाहि ॥ पदात्पर थोरनयोरित आदेशा वक्तव्याः ॥ व्यां पातु ॥ पतु ॥ एते आदेशा अन्वदिशे नित्यमनन्वदिशे वा वक्तव्याः ॥ यस्त्वं विश्वस्य जनकस्तर्भे ते विष्णवे नमः । अनन्वान्देशे तु त्वं मे मम वा देवोऽित ॥ वियमानपूर्वात्यथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा वक्तव्याः ॥ मक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वा त्रायते स मा ॥ अचाञ्चवत्तानार्थधातुना योगे नेते आदेशा वक्तव्याः ॥ चेतसा त्वामीक्षते ध्यायति स्मरतीति वा ॥ चाञ्चवत्रज्ञानार्थधातुर्योगे तु भक्तस्त्वा पत्रयति चञ्चवा गुक्तयुक्तक्षि निवेधः । भक्तस्त्व कर्ष ध्यायति ध्यायते । कर्षण सह सम्बन्धाद्योनेन गुक्तं कर्ष तद्येण गुक्तस्य तवत्यस्य गुक्तगुक्तस्त्वत् ॥ 'सम्बोधनत्वद्वय्ने न भवन्ति वसाद्यः ।' विशेष्यपूर्व सम्बोधनं हित्वा अन्यस्मात्सम्बोधनाव्यद्येगे न भवन्ति ॥ इति केचित् ॥ 'देवास्मान्पाहि नृहरे विष्णोऽस्मान्पाहि सर्वतः ॥' विशेष्यप्रविते । हरे कृपाला नः पाहि । सम्बोधनतरपुर्वात् । सर्वदा रच्च देव नः ॥ अस्योपन्यासः 'ते मे आदेशोः न मवतः' इत्यप्रवेद्वर्षक्षः । इत्यप्रकृत्वात् ।

कथम्भुताः ? हिरण्यकिषापुनाम्ना दैत्यस्य यद्वश्चा हदयं तदेव क्षेत्रं तत्र योऽसौ अस्ति। रुधिरस्य कर्दमः पङ्कस्तेन अरुणा रक्ताः प्वंविधा नरसिंहरूपधारिणा विष्णार्मस्रूपहरूगः ग्रभागा रक्षन्तिवत्यर्थः । पान्तु वः इत्यत्र पादाद्यभावात् न प्रतिषेधः(क) ॥

(प्र०) नाद्विति। आदाविति सामान्यत आदेशमात्रभूतयोरादेशनिषेधारवां पातुः मां पात्वित्यादौ वाक्यादिभूतयोरिप न पादादावित्यत्र नेति योगविभागात्सम्बेधनपदाः दित्याद्युक्तम् । यथा । "देवास्मान्पाहि नृहरे विष्णोऽस्मान् रक्ष सर्वदा ।" विशेष्यपूर्व ।-म्वोधनेतरपूर्वसम्बोधनान्तात्परयोस्तु सवन्त्णेव । योगविभागस्येष्टसिद्धिहेतुत्वात् ॥ यथा । "हरे कृपाळा नः पाहि सर्वदा रक्ष देव नः ॥

चाढिभिद्य ।। चादिभिर्षि योगे नैते आदेशा भवन्ति ॥ २ ॥

(व०) पुनिषेधान्तरमाह-सूत्रम्-'चादिभिश्च'॥ च आदिवेषां ते चादयस्तैश्चादिभिः वृतीयाबहुवचनान्तम् । 'क्षार्वि॰'! च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अन्यया॰' 'विसर्जनी॰' 'स्तोः इचुभिः इचुः' सिद्धमिदम् । चादिभिरिष सह योगे च वा ह सह एव एतेषां पञ्चाः नोमन्ययानां योगेऽपि समीपवित्तिने सति एते ते मे वां नौ वस् नस्क्ष्या आदेशाः प्राये। न भवन्ति । यथा ॥

'तव मम च समागमस्तदासीत्तव मम वा न किमण्यसाध्यमस्ति॥

''तव मम इह महचकास्ति सल्यं न तव ममाह क्रविज्ञवेहियोगः'' 'सदा तवैव भ-क्तोस्मिं' इत्यादि ॥ द्विवचनादाविष प्रयोगवकाच ज्ञेयम् ॥ २ ॥

(प्र०) चादिभिरिति । च वा ह अह एवेति पञ्च चादयः । "आवयोर्युवयोष्ठचे-श्री वेशोऽहेशस्तथैव च । अहेश आवयोरेवं हरिमांमेव रक्षतु ॥" साक्षाचांगेऽयं निषेधः । युक्तयुक्ते तु हरे हरिश्च मे स्वामीत्यादौ भवन्त्येव । अनुक्तसमुख्यायांच्चकारान्नेति येगाः विमागाद्वा । अचाक्षुपञ्चानार्थे धातुभिः साक्षात्परम्परया वा योगे नैते स्युः । यथा । "चेतसा त्वां समीक्षते । भक्तस्तव रूपं भ्यायति ।" चाक्षुपञ्चानार्थेस्तु । भक्तस्त्वा पश्य-ति चक्षुपेत्यादि प्रयोगते। श्रेयम् । नामाख्यातनिपातापसर्गात्मकचतुर्विधशब्दानुशासनी तावच्छव्दशास्त्रम् । तत्र नाम निरूपितम् । वक्ष्यति चाख्यातम् ॥ २ ॥

इति युष्मदस्मत्प्रकिया ॥

* अथाव्ययानि * ॥ १५॥

चादिनिपातः(ख)।। च वा ह सह एव एवं नूनम् पृथक् विना

(क) युवयोदावयोश्वेशो हिर्दमीमेव रक्षतु । तुम्यं मद्यं च देवेशो दयाच्छं तुभ्यमेव च ॥ च वा ह अह एव । आदिशब्देनेते पश्चेव गृह्यन्ते नान्ये । 'नच वाहाँ इवयोगे' इति पाणिनीयवचनात् ॥ साक्षाबोगेऽकं निषेशः । न पुनर्युक्तयुक्ते । शिषो हरिश्च मे स्वामीत्यादौ इत्यधिकस् ॥

(ख) च्यादिरिति । च अगदिर्थस्य चादिः । निश्चयेन पतस्यनेकेषु अर्थेषु बोतकःवादिति निपातः । प्रस्त पतने । अस्माञ्ज्यलादेर्णे इति णप्रस्ययः । असन्त्ववाचिनामेव चादीना निपातसंज्ञा अन्ययसंज्ञा च भवति । स्वरादीनां तु सहवाचिनामसन्त्ववाचिनां चान्ययसंज्ञा न पुनर्निपातसंज्ञा । स्वस्ति वाचयति स्वः नाना स्वस्ति अस्ति दोषा स्वा मिथ्या मिथस् अथ अथो ह्यस् इवस् उचैम् नीचैस् स्वर् अन्तर् प्रातर् भ्यस् आहोस्वित् सह नमः ऋते अन्तरेण अ-न्तरा नमस् अलम् कृतम् । अमानोनाः प्रतिषेधे । ईषत् किरु खलु वै आ-रात् दृशत् भृशं यत् तत् ॥ स्वराश्च । इत्येवमादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति ॥ द्रव्यवचनो नेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

(च०) अथ चादीन्निपातानाह—सूत्रम्—'वादिनिपातः' ॥ चादिः प्रथमैकवचना न्तम् । 'स्रोर्वि०' । 'निपतत्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातः । 'स्रोकः सिद्धम् । च वा ह इत्या दि यावत् 'स्वराश्च' इत्येवमादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति । पते निपाता इच्यन्ते । अथै-ेतेषां किञ्जिद्वितरणं लिख्यते । पुनरर्थे समुचयादिषु च । वा विकल्पार्थे उपमानार्थे च । ह अह इति द्वी खेदार्थी पादपूरणार्थी च । अहह इत्यिप खेदे आइवर्य च । एव निश्चपार्थी अवधारणे औपम्ये वा । एवम् अमुना प्रकारेण अङ्गीकारे च पूर्वोक्तस्मरणे च डपमायां च । मृनं निश्चये पृथक् मिन्नार्थो । विनाऽभावार्थो वर्जनार्थश्च । नाना बहुप्रकारवाची । स्वस्ति कल्याणार्थे । अस्ति सत्तार्थे । दोषा रात्र्यर्थे । सृषा मिथ्या पतौ द्वावसत्यार्थे । मिथस् परस्परार्थः । अथ अथा पतौ सानन्तर्यार्थे मङ्गळारम्भयोश्च सर्थान्तरकथने च । झस्शब्दो गतदिनार्थे। श्रम् सागामिदिनार्थे। उच्चैस् उच्चत्वनाचकः स्रतिशयार्थनाचकश्च। एवस् क्रच्चकैरपि । एवं नोचैः नीचकैः नीचत्वार्थः हीनत्वार्थश्च । स्वर् स्वर्गार्थः । सन्तर् मध्ये । त्रातः प्रभाते । पुनर्श्वयस् एतौ हौ पौनःपुन्ये । आहोस्वितः वितर्के । कुतक्रितः इत्पपि वितर्के । उत अथवार्थे । ऋते विनार्थे । सह सहार्थे । अन्तरेण विनार्थे । अन्तरा मध्या-र्थः । नमस् नमस्कारे । अर्ल भूषायां निवारणे च पर्याप्ते सामध्ये च । कृतं निवारणे ्यूःणार्थे च । अ मा नो न एते चत्वारः प्रतिषेधार्थे । ईषत् स्तोकार्थे इत्यर्थः । किल खल्ल वै एते त्रयो निश्चयार्थे स्मरणार्थे च । जारात् निकटार्थे दूरार्थे । च दूरात् दूराय च । न्द्रशम् अत्यर्थे । यत् यस्मात्कारणात् । तत तस्मात्कारणात् । स्वरश्च । अ आ इ है उ क ऋ ऋ (छ) ए ऐ ओ औ एतेऽपि निपाताः। तत्र असम्बोधने निर्भर्त्सने च । आ वाक्य-्रुमरणे च । इ सम्बोधने । ई दुःखविन्तने च । उ रोषाक्तौ निवारणे च । ऊ प्रदने निश्चये रोषे च । ऋकारकृकारौ क्षोमवाचकौ छाभवाचकौ च । छाभा देाषबृद्धिः । विश्रामवाचकौ ्वा । ए सम्बोधने । ऐ आश्चर्ये । को अनुनये । औ भवत्यर्थे । अं अङ्गोकारे । आः भवे आश्चर्ये च इत्यादिर्गणो निपातसंहो भवति । आदिशन्दादन्येऽपि होयाः । सह साकं सार्ध ्सत्रा समा एते सहार्थे । कच्चित इष्टपरिप्रक्ने । अये केामलामन्त्रणे । नतु निश्चये विर त के च । तु वितर्के । नक्तं रात्रिवाचकं स्यात् । अनैकान्त्यपर्याया अनेकार्थवाचका इत्यर्थः इति समाप्त्यर्थे। नाम इति कोमलामन्त्रणे। मन्ये इति वितके विचारणे च। ्र एतेषु च केचिद्वाचकाः केचित्स्यूचकाः । तत्र वाचकाः पृथगादयः ते द्वार्थे वदन्ति । सूच

बस्यति स्वः पततीत्यादै। कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वं स्वरादीनां झस्त्येव । एकस्वराणां निपातानां - सन्धिर्ने भवतीति निपातसंज्ञा फलम् । एकस्वराणां स्वरादीनां तु प्रन्धिर्भवत्येव तेषां निपातसंज्ञाभावात् ।

काश्चादयः ते किल सूचयन्त्यतः सूचका अन्यन्ते ॥ केऽप्येषां द्योतकाः केऽपि वानकाः केऽप्यनर्थकाः । आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयार्थस्य वाचकाः ॥ १ ॥

(प्र.) निपातीपसर्गाणामपि स्थायन्तत्वात्तर्नतनिरूपणे प्राप्ते चादीन् प्रसङ्गती निरूपयन् निपातसंज्ञासूत्रमवतारयति । चादिरिति । अद्रव्यार्थानामेव चादीनां निपा-तत्वदर्शनादद्वव्यार्थश्चादिर्गणो निपातसंज्ञो भवतीत्वर्थः । तत्रश्च चत्रोरशशाङ्क्योरित्याद्यमिः धानाधादीनां चौरादिद्रवयवाचित्वे निपातत्वं न । द्रव्यं चोक्तम् । 'वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वे नाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥११ इति । भेषत्वेन विशे-व्यत्वेनेत्यर्थः । अत्र यद्यपि निश्चयेन पतन्त्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातानामन्वर्थस्त्राविज्ञा नादनेकाथित्वम् । तथापि प्रसिद्धप्रयोगानुसारेण वालव्युत्वत्तये कियनतोऽध्यर्थाः कथ्यन्ते । "अन्वाचये समाहारेतरेतरसमुखये । विनिधोगे तुल्ययोगिताववारणहेतुत्र ॥ पादस्य परगेऽ-द्युक्तं नवस्वर्थेषु चाञ्ययम् । ११ तत्रान्याचयो सुरुपसिद्धावप्रधाननिष्पत्तिः । समुदायप्रधानः निष्पत्तिः । समुद्रायप्रधानः समाहारः । पत्येक इतरेतस्योगः । एकत्रानेकप्रवयः समुख्यः क्रमेणोदाहरणानि । सिक्षामट । गां चानव । पाणी च पादी च पाणिपादम् । रामश्र क्र-ब्लक्ष रामकृष्णी । ईसरं गुरं च सज । त्वं चाहं च संयुज्यावहे । ध्यातश्रोपश्रितश्र । अतीतः पन्यानं तव च महिमा वाङ्मनसयोः । प्रामो मन्तन्यः शोतं च । भोमः पार्थ-स्तर्थेव च । ''द्वन्ही यमानावधृति विकल्पानवक्तिषु । समुबये चान्ययं वा पर्स्वयेषु प्रश्नेतितम् ॥" सा वा शम्मोस्वदीया वा मृतिर्जलमशी मन । जाता मन्ये द्रहिनमथिनोः पश्चिनीवान्वरूपास् । गन्तन्यं वा यवैदीहिसिर्वा । कस्य वेह भुजवीर्यशालिनः । वायुर्वा दहनी वा। "पादस्य पूरणे होक्तं विनियोगे चातिकमे।" मैश्रेयीति होवाच। त्वं ह ग्रामं गच्छ । स्वयमासते । उपविश्वति उपाध्यायं ह भूमौ । "विनियोगे तथाचाराति-क्रमे पुजनेऽप्यह । ११ त्वमह प्रामं गच्छ । स्वयम रथेन यात्याचार्यमह पदाति गमयति । कह माणवकमध्यापय । ''कायोगस्य व्यवच्छेदेऽत्यन्तायोगान्ययोगयोः। एवावधारणे चोक्तमन्ययं चतुरर्थकम् ॥"।तत्र विशेषणसङ्गतस्यायोगन्यवच्छेद्रोऽर्थः । क्रियासङ्गतस्या-त्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । विशेष्यसङ्गतस्य चान्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । शहुः पाण्डर एव । नीलं सरोजं भवत्येव । पार्थ एव धनुईरः:। कर्तव्यमेव । "एवं प्रकारे वार्थोपः-शाङ्गीकारनिश्चये । प्रकृतन्य परामर्शे निर्देशेऽध्यव्ययं विदुः ॥'' एवं कुरु । अभिरेवं वि-प्र: । एवं पठ । एवं कुर्मः । एवमेतत् । एवंबादिनि देवर्षो । एवं तावत् । "नूनं तर्वं s-व्ययं प्रोक्तमर्थस्यापि विनिश्चये :" नूनं शस्त फुछा हि काशाः । नूनं इन्तास्मि सवणत् । "पृथ्वित्वना च भेदार्थं नानानेकविनार्थयोः ।" त्वत्तः पृथक् नास्ति बन्धः । विना वार्ते विना वर्षम् । नानाविधं देहमृतां समाजम् । नाना नारीनिष्फका कोकयात्रा। "पुण्याधीः क्षेममाङ्गल्ये स्वस्ति प्रत्यभिवादने । ए स्वस्त्यस्तु ते घार्मिक मतप्रवादात् । स्वस्ति तेऽस्तु छतया सह वृक्ष । स्वस्त्यस्तु ते सोम्य चिराय जीव । स्वस्ति श्रीअमुक्यु नपुराद् राज्ञा नमस्कृता विप्राः स्वस्तीत्वेते प्रयुक्षते । "अस्तीति विद्यमानार्थे दोषा रात्राबुदीरितम् । मृषा मिथ्या च वितथे रहोऽन्योऽन्यार्थयोर्मियः ।" अस्तिक्षीरा गौः । दोषामन्यमहः । मृषोद्याः । मिथ्यावादिनौ मन्त्रयेते । मिथः मिथः प्रहरतः । ''प्रश्नकात्स्न्यौधिकारेषु

प्रतिज्ञायां समुच्चये । मङ्गलानन्तरारम्भेष्वष्टस्वर्यंष्वधान्ययम् ॥" सथ शकोऽति भोकुम् अथ कत्त्न्त्र्यः । अथ स्नानविधिः । गौडो सावानथेति त्रूमः। भीमोऽधार्जुनः । अथ पर-स्मैपदानि । स्नातोऽथ शुंक्ते । अथ शब्दानुशासनम् । "अथो इत्यर्थेऽवधेयमन्वादेशे तथैव च । ११ हमं वेदमध्यापय अथो एनं स्याकरणम् । "ह्यः स्यातपूर्वदिने श्वस्तु परस्मि-न्दिवसे तथा । उच्चैर्नीवैर्महत्यक्षे स्वः स्वर्गपरङोकयोः ॥'' स्रोऽभवत् । इवो गन्ता । डदै: पुरुष: । तीचौर्गच्छति । छायेव या स्वर्जाळवेर्जाळेषु । स्वर्गातस्य स्वपुत्रस्य । ''अ· न्तर्मध्ये तथा प्रातः प्रत्युषे श्वोऽर्थं एव च । पुनर्विशेषेऽप्रथमे सूयोऽपि पुनर्यकम् ॥" अ-न्तर्बाष्पः । प्रातःसन्ध्यामुपासीत । प्रातर्भोक्ष्ये । किं पुनर्वाद्याणाः । पुनरुक्तम् । सूयो दर्शनम् । ''आहोस्बिन्तु वितर्के चेदर्थेऽपि परिकीर्तितम् ।'' अयं स्थाणुराह्योस्वित्पुरुषः । आहोस्विदेधं वेदः । ''सह सार्कं समां सन्ना सार्थार्थी सार्धमेव च । पुत्रेण सहागतः । ष्वमन्येऽपि । ''मध्येऽन्तरा विनार्शे च प्रह्वीसावे नमः स्मृतम् ।'' अन्तरा त्वां मां हरिः रवामन्तरा तामरसायताक्षि । नमो देवेभ्यः । ''अरुं भूषणपर्यासिनिषेधे बाक्तिवारणे ।'' अलङ्कारः । अलमस्य धनम् । आल्प्यालमिदं बञ्जोर्यत्म दारानपाहरत् । अलं मल्लो म-छाय । अलमतिप्रसङ्गेन । 'कृतं निषेधेऽमानोनास्तदर्थाः परिकीर्त्तिताः ।" कृतमतिवि-स्तरेण । अवित्र इव भाषसे । वित्रवन्न त्रूषे इत्यर्थः । मा कुछ । नो अन्न स्थातव्यस् । नैकः छन्तेषु जागृयात । ''ईषदल्पे किळेति स्याद्वातीसम्भाज्यहेतुषु । रुचिन्यकरणालीके -इविप प्रोक्त मनीविभिः ॥,, ईषहौरः। जवान कंसं किल वाछरेवः। पार्थः किल विजे-ष्यते । तत्किल कविनोक्तम् । ए६ं किल केविद्यदति । त्वं किल योत्स्यसे गोत्रम् । विलतं किलाह्य ई इत्वा । ''निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञास। तुनयेषु च । नियमे निश्चये हेती विषादे-ऽपि खल्हदितः ॥" खल्हक्स्वा खलुवाचिकम् । अथो खल्वाटः । स खक्वधीते वेदम् । न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्य्यमेतत् । प्रवृत्तिसाराः खलु माहबां धियः। न खल्ल दास्यो । त्वदधीनं खल्ल देहिनां छल्द्य । न विदीयां: कठिनाः खन्न स्नियः । "वै स्यात्संम्बोधने पादप्रणेऽनुनयेऽपि च ।" एवं वै विप्राः । बृहस्पतिवै देवानां पुरोहितः । न वै पुनः कार्यमिदं हि साहसम् । ''आराद्दूरे समीपे च भुशमत्यर्थवाच-कम् ।'' क्षाराच्छन्नोः सदा वसेत् । प्रतीतानारात्स्थापयेत् । अन्नमाहः महीपतिम् । "यः त्कारणे तथा तत्स्यात्स्वराणां प्रतिरूपकाः । स्वरा निपातसंज्ञाः स्युरद्रव्यार्थस्य वाचकाः" यत्वभास प्रथमे । तत्पूज्योऽसि । 'सम्बोधने तथाऽल्पार्थो स प्रोक्तमन्ययं बुधैः । ई भन रसंने तथा खेरे रोषोक्ताविप कीर्तितम् ॥ उ हर्षोक्तौ तथा तके संकृदौ पादपुरणे । मनत्र स्तोमे ऋकारः स्याल्छकारोऽपि तथा मतः ॥ ए ऐ ओ मौ च चत्वारो हुतिसम्बोधनार्थ-काः । यथासम्भवमन्येषु सर्थेष्वेतेऽज्ययात्मकाः ॥" १ ॥

तत्रादिर्गणो विभक्त्यर्थे निपान्यते ॥ तस्मिनिति तत्र । य-स्मिनिति यत्र । कस्मिनिति कुत्र कुद्द क । अस्मिनिति अत्र । तस्मिन्काछे त-दा । यस्मिन्काछे यदा । कस्मिन्काछे कदा । अन्यस्मिन्काछे अन्यदा । सर्व-स्मिन्काछे सर्वदा । तेन प्रकारेण तथा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारेण इत्थम् । सर्वदा उभयथा अन्यथा अन्यतस्था इतर था । तस्मादिति ततः । यस्मादिति यतः । अस्मादिति अतः । कुतः अ स्रतः युष्मचः अस्मचः भवचः ॥ २ ॥

- (च०) अथ विभक्तयर्थसुचकान्निपातानाह—तत्रादिगणो विक्तयर्थो निपात्यते । तत्र ससम्यथो यथा ससम्येकवचने तिमान्नित्यर्थो तत्र निपातः। एवं तथोःतेषु तस्यां तयोः तास एतेप्ति निपातः। एवं ससम्यथो वर्तमानाच्छक्दात् त्रप्रत्ययः दलोपश्च । एवं ससम्यथो वर्तमानाच्छक्दात् त्रप्रत्ययः दलोपश्च । एवं ससम्यथो वर्तमानाच्छक्दात् त्रप्रत्ययः वर्षमानाच्छक्दात् त्रप्रत्ययः किमान्वत्यस्य यत्र । किम्बान्दात् त्रप्रत्ययः किमान्वत्यस्य कुत्रादेशश्च । एवं ससम्यथों किम्बान्दात् अप्रत्ययः कुत्रादेशः । 'उवम्' स्वर्शिनं का । किस्मिन्नित्यस्य कुत्र कुत्र का ॥ एवं द्वि भवत् युव्मादस्मदौ च वर्जयित्वा सर्वादिगः जात् ससम्या नथीं त्र इति भवति । सर्वत्र उभयश्च अन्यत्र एकत्र पृवीत्र परत्र इत्यादि । तस्मिन् काले तदा । यस्मिन्काले यदा । किस्मिन् काले कदा । एकिस्मिन् काले एकदा । एवं सदा सर्वदा अन्यदा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण कथं। अनेन प्रकारेण इत्थं । सर्वोण प्रकारेण सर्वथा । एवम् अन्यथा इत्यथा अपरथा ॥ तस्प्रत्ययान्तानाह—पञ्चम्यर्थो तम् । तस्मादित्यर्थो इतः । अस्मादित्यर्थो इतः । अस्मादित्यर्थो इतः । वर्ष ग्रामतः लोकतः सर्वतः ॥ २ ॥
- (प्र०) इत्येवमादिशित इतिशब्दो गणसमासिसूचकः प्रकृतपरामशंको वा । प्वमीहशान्यादौ यस्य स तथा । आदिना शक्षत्श्रीषट्वौषट्वषट्प्रश्वत्यः प्रयोगतो जेयाः ।
 पतेषु केचित् चोतकाः । केचिद्वाचकाः । केचिद्वनर्थकाः । तदुक्तम् । "केऽण्येषां चोतकाः
 केऽपि वाचकाः केऽण्यनर्थकाः । आगमा इव केपि स्युः सम्भूयार्थस्य वाचकाः ॥" इति
 अथ प्रत्ययान्तिनिपावानाइ ॥ तत्रादिशिति विमन्त्यर्थो देशकालावधिकरणावर्थो । युष्मदस्मदौ वर्ज्जवित्वाऽन्यस्मात्सवादिर्वेद्वशब्दास्य सप्तम्यर्थे त्रक् निपात्यते तद्धिते तदन्ता अव्ययसंज्ञा इत्यर्थः । तस्मिन् तयोस्तेषु तस्यां ताद्ध वेत्यर्थे तत्र । यस्मिन् ययोः येषु यस्यां
 याद्य वा यत्र । कस्मिन् कयोः केषु कस्यां काद्य वा कुद्द-कुत्र-क ॥ २ ॥

सार्वविभक्तिकस्तम् इत्येके । पूर्वतः सर्वतः । पूर्विस्मित्रिति पुरस्तात् । अवरास्मित्रित्यधस्तात् । परास्मित्रिति परेण-परस्तात् ॥ आहिच दूरे ॥ दूरेऽर्थे वाच्ये सित आहिच् प्रत्ययो भवति । दक्षिणस्यां दिश्चि दूरे इति द- क्षिणाहि वसन्ति चाण्डाळाः । चकारादाच् ॥ दक्षिणा ॥ ३ ॥

(च०) सार्गं० । एके आचार्या इत्याहुः । तस्प्रत्ययः सर्गविभक्तिषु भवति । सर्वासां विभक्तीनामर्थे भवतित्यर्थः । स्वमते तु पञ्चम्यर्थे एव । कस्मादिति कृतः । पश्चं इति पार्यंतः । पूर्वस्यामिति पूर्गंतः । एगं सर्गतः इतः इत्यादयोऽवसेयाः । पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् पूर्वस्मिन्न काले देशे च पूर्वस्यां दिशि वेत्यर्थः । तथा च कालापके—'पूर्वशब्दातः दिग्देशकालाथांत्ससमीपञ्चमीप्रथमान्तादस्तातिः पूर्वस्य पुर्निपातः सनस्तने काले । प्रमु अधस्तात् सम्बद्धति । प्रमुपरिष्टात स्रपरि इति । परिस्मिन्निति परस्मिन् देशे काले

परस्यां दिशि वेति परेण । दक्षिणस्यां दिशि द्रे इति दक्षिणाहि चाण्डाका वसन्ति । दक्षिणस्यां दिशि हूरे वसन्तीस्वर्थः । एवत्र उत्तराहि वसन्ति कौरवाः । उत्तरस्यां दिशि दूरे वसन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

(प्र॰) सार्वविभक्तिक इति । सर्वासं विभक्तीगमर्थं भवतीति सार्वविभक्तिकः पूर्णतः पश्यक्रमतो मच्छेत्यादिप्रयोगादित्यर्थः । दक्षिणस्यां दक्षिणाहि चाण्डालाः । इत्य-नेन दूरार्थे सप्तम्यर्थे आहिप्रत्ययान्तनिपात हति सूचितस्। ग्रामाहूरेण तेषां निवा-साव ॥ ३ ॥

किमः खामान्ये चिदादिः ॥ सर्वविभक्तयन्तातिकशञ्दात्वामान्ये-उर्थे चित् चन च इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ कश्चित् कश्चन कचित् कचन॥॥॥

- (च॰) 'किम: सामान्ये विदादिः' त्रिषु लिङ्गेषु सिद्धादेव कि शब्दात सामान्ये अज्ञाताचर्यो अनिर्धारणेऽथी सप्तछ विभक्तिय चिहादिशित । चित्र चन प्रत्ययो भवति ह-त्यर्थः । अज्ञातः कः कश्चित कौचित केचित काचित किञ्चित कत्रचित कचित कश्चन काचन किञ्चन कचन । एवं सप्तस्विप विभक्ति ॥ ४ ॥
- (प्र•) किम इति । सर्वप्रत्ययान्तात्किम् शब्दात्सामान्ये विशेषाप्रकाशनेन्थे चि-दादिः प्रत्ययगणो अवतीत्यर्थः । केचित् । काचित् । किञ्चित । कानिचित् । किंमिश्चि-त् । कस्याञ्चिदित्यादि । किस् इति सामान्योक्तेः कवन । कुतश्रनेत्यादि ॥ ४ ॥

तद्धीनकात्स्न्ययोची सात्।। तद्धीनार्थे कालन्यार्थे वा सा-स्वत्ययो भवति ॥ राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वे भत्म इति भस्मसात् । अग्नेः अधीनमित्यमिसात् ॥ सात्प्रत्ययस्य पत्वं नेच्छन्ति ॥ ५ ॥

- (च०) पुनिवातान्तरमाह-'तद्धीनकात्स्न्यंयोवां सातः। तद्धीनेति। यद्य-स्याधीनमायात्तं तत्तधीनं । क्रत्स्नस्य समग्रस्य भावः कात्स्न्यं समग्रत्वं तद्यीनं च का-ट्स्न्ये च तदधीनकाट्स्न्ये तयोः । तत एतयोर्थे नाम्नः प्ररतः सात् प्रत्ययो निपात्यते । राजन् भरमन् । राज्ञोऽधीनं राजसाव । सर्वो भरम भवति इति भरमसात् । 'तदधीनका-ट्स्टर्थयोः इति सात्प्रत्ययः । 'नाग्नो नो०' राजसात् । भस्मसात् । सात्प्रत्ययस्य पत्वां नेच्छन्ति । यथा । अग्निसात् ॥ ९ ॥
- (प्र०) तद्धीनेति तस्याधीन इत्यर्थे तस्य कात्स्नर्यमित्यर्थे चेत्यर्थः । राजाधीन ्राजसात् । सर्वे भस्म भस्मसादित्यर्थः । ''क्रिकात्षः सः'' इत्यत्र वेक्योरित्यतो वाजः वृत्तेरप्रिसादित्यादौ सातः सस्य पत्वामावः । पक्षे राजकीयम् । भस्ममयम् ॥ ५ ॥

ऊर्युरर्घङ्गीकरणे॥ ऊरीकृत्य उररीकृत्य॥ ६॥

(६०) 'क्यूरर्येङ्गोकरणे' । अङ्गोकरणेऽथ करी छररी शब्दौ निपात्येते । करीकृत्य ्डररीक्टरये अङ्गीकृत्येत्यर्थः । इतीकृतम् । उररीकृतम् । उररीकृतीत ॥ ६ ॥

सचादिः काले निपात्यते ॥ सद्य अद्य सपदि अधुना इदानीम्

सम्प्रति साम्प्रतम् पूर्वेद्यः परेद्युः जाशु शिव्रम् झाटाति तूर्णम् अपरचुः यर्हि तर्हि (कर्हि) जोषम् मौनम् बन्धेयुः ॥ 🤄 ॥

(च॰) वव॰ । आदिकार्ट अर्थे कालविशेषे उद्यादिनियाते । सवस्तत्कालम् । अय लाज्यत्तरिते । लगदि भीष्रत् । अयुना हदानीत् । पतौ वर्रमानक्षणार्थे । अक्षिपदमा-चिन्नज्ञज्ञानः सनः । एवं सम्प्रति साम्प्रतमपि । श्रदिति शीव्रम् तुर्णम् एते तथः औत्स-क्यार्थः । प्रवेषुरिति गतदिवसार्थः । चाकम् । परेषुर्दिवसान्तरवानकम् ॥ यदि यदि ति त्या कर्ति कदा । आदिशब्दात परुत् परारि एपमः अवरेववि अपरेवः उत्तरेषु उमरेबुः डत्यादयो ज्ञेयाः ।। ७ ॥

पादिरुपसर्गः ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निर् निस् दुर् दुस् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि पति परि उप श्रत् अन्तर् आ-विर्। अवं गण उपसर्गसंज्ञकः ॥ ८॥

(च०) सुत्रज्—'प्रादिरुपसर्गः' ॥ प्र आदिर्थस्य स प्रादिः प्रथमैकवचनान्तम् । ⁴ स्रोवि॰ । डण्ख्ज्यते धातोः समीपे क्रियते इत्युपसर्गः । प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोवि॰ ॥ प्रादि । अमे छपसर्गः । 'नामिनोरः' द्विपदं सूत्रम् । प्र आरभ्य यावत् आविः प्र, परा, अप इत्यादि । 'प्रपश्यसमन्ववनिर्द्धरिमन्यधिसुद्तिनिः प्रतिपर्यपयः । उप आहिति वि-कतिरंग रुखे उपसर्गगणः कथितः कविनाः । अदं प्रादिः साविः पर्यवसानो गण उपस-र्र.संज्ञः । तत्र प्रशब्दः प्रकर्पार्थः । यथा प्रणस्य प्रवादः । 'प्रादिकर्मेणि दोधे च सामध्ये स्यासम्भवे । वियोगशुद्धिशकीच्छाशान्तिपूजाप्रदर्शने । सादिकर्मणि प्रारब्धं प्रकृतम् । आयामे प्रलम्बः । सामध्ये प्रभुः । स्वार्थे प्रतपति । सम्भवे प्रभवति । प्रीणने प्रतुष्यति । गमने प्रयाति । इच्छायां प्रार्थयते । बान्तौ प्रशान्तः । मुख्ये प्रवरः । अवलोकने प्रपत्न्यति । शुद्धौ प्रसन्ना आपः । प्रसन्नेन्द्रियः । प्रीतौ प्रसीदति राजा । पुजायां प्राञ्जलिः प्रहः । तत्परः पितामहात्परः प्रपितामहः । एवं प्रपौत्रः प्रशिष्यः इत्याद्यर्थेषु उपसर्गी होय: ॥ परा इति विपरीतार्थी पराजयार्थे विमुखार्थे दूरीकरणे च । यथा पराजितः परास्तः पराकृतः पराङ्मुखः। परावृतः पराक्रमः परा-मर्शः । अप असत्यार्थविकारवर्णनस्तेनकर्रणादौ । यथा अपकर्रति अपचरति । बपक्रतः । बपहरति । सम् सम्भवसम्यक्प्रकारादौ । यथा सम्भवति । मिळने संगच्छति । समवावे स्करः । एवं सन्धिः सङ्केतः संस्कृतः संबयः संरम्भः संवृतम् । अनु अनुज्ञाप-श्राद्वावसाद्दरथासिमुखहीनसामोप्यादीण्मादौ । अनुजानाति अनुवद्ति अनुगच्छति अनु-करोति अनुहरति । वस्सो मातरमनुधावति । अन्वर्जुनं योद्धारः । अनुमेवम् । अनुगृहम् । भवअवज्ञालम्बज्ञानग्रुव्हिच्याप्त्यादौ । अवगणयति । अवजानाति । यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति। अवगतोऽर्थः अवदानम् अवकीणैः । निर् निश्चयनिगमनातिद्वायनिषेधनिर्णयादौ । निर्ण-यति निर्गतः निरुपमः निष्पन्नः निश्चयः निर्मक्षिकम् । दुरिति दुष्टे दुःखकष्टाद्यर्थे । दुर्जनः द्रष्करम् । वि इति नानार्थवियोगविदीर्णवैषम्यवैमनस्यविशेषणाद्यर्थे । विविधं विदारितः

विकटः विसनाः विराजते विशेषणादौ यथा । विश्विनष्टि विरूप विरोमः विस्मितः विष्य जः विप्रकृष्टः विमुखः विनयः । आङ् इति मर्योदाभिनिधीषत्समन्तादाशंसनोपदेशागः मादौ । यथा आसमुद्रक्षितीशानाम् आजन्मगुद्धानाम् आगच्छति आरोहति आशास्ते भारुभते आलिक्षति आरभते आदत्ते सासन्नः भाषायः ॥ नि नितरं निक्षेपणादौ । निपीय निहितं निक्षिपति ॥ अधि इति अध्यनाधीनाधिपत्याधिकाधिष्ठानादौ । यथा अधीते अधितुषः अधितिष्ठति ॥ अपि माच्छादनादौ । अपिदधाति यतः 'अपि सम्भावना प्र-अञ्ङ्रागर्डासमुचये' ॥ अति अतियायादौ 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकृषे लड्चनेऽण्यति'। यथा अतिरथः अतितहं अतिकामित अतिशेते ॥ छ इति प्रशंसनातिकायस्वासेनज्ञः भादौ । एकरः ॥ उत् प्रावलये जर्धिकयोत्कवादौ । 'अत् प्रावलये वियोगे च प्रकाशे चोध्रकर्माणः । उत्कर्षति ॥ अभि अभिवादनेच्छारूपसम्मुखपराभवादौ । यथा अभिव दित अभिगच्छति ॥ प्रति प्रतिष्ठा प्रतिज्ञासाद्द्रयग्रहणाभिम्ख्यसमीपहिंसाप्रतिषेषादौ । यथा प्रतितिष्ठति ॥ परि सामस्त्यदोषकथालिङनपरिभवादौ परिभवति ॥ उप इति समी पञ्चासोपरमप्रतिक्रियाध्ययनपृष्ट्यादौ । उपतिष्टते ॥ श्रत् श्रद्धायामास्तिकयुद्धौ च । अ न्तर्मध्ये । साविः प्राकट्ये । साविः करोति । अन्ये अर्था बृहद्वत्तिभ्यो होयाः । अर्थ प्रादिगंगः उपसर्गशंज्ञकः । एतेऽपि वाधकानुवर्तकविद्योषनिरर्थकभेदाचतुर्धा । यतः 'धात्व र्धे बाधते कथितकथितमञ्चन ते । तमेव विधिनष्टयन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते । बाधते यथा-पराजयते 'हपसरीण घात्वर्थः' इति वचनात् ॥ तं घात्वर्थमनुवर्तते । यथा-विज्ञः यते ॥ विश्वनष्टि विश्वेषयति । यथा-प्रभवति ॥ निरर्थकस्तु अश्वोभमानार्थकः । यथा-प्रलोकते ॥ ८ ॥

(प्र॰) प्रादिः । प्र आदिर्यस्य स प्रादिर्गण उपसर्गसंज्ञः स्यादित्यर्थः । उपसुज्यते इत्युपसर्ग इत्यन्वर्थसंज्ञातो धातुपसृष्टानां तित्क्रयायोगे तां प्रत्येवोपसर्गत्वम् । ततश्च प्र-योगतो नायको यस्मात्स प्रनायकः । इत्यादौ । गमनिकयायोगे नयनिकयाया योगाः भावात्तां प्रत्युपसर्गत्वाभावाण्णत्वाभावः । ''प्रादिः कर्मणि दीर्घेन्नस्थासम्भवतः विषु । वियोगशुद्धिशक्तीच्छाशान्तिपूजाप्रदर्शने ॥'' ऋमेणोदाहरणानि । प्रयातः । प्रयक्ता मुषकाः । प्रभुद्देशस्य । प्रवदन्ति दायादाः । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रयुक्तमञ्जय । प्रोषितः पतिः । प्रसन्नमुदकम् । प्रकक्ते विप्राय । प्रार्थयते कन्याम् । प्रकोन्ते।ऽद्गिः । प्राञ्जिक्तः । प्रवालम् । प्रकोकयति । "वधे गतौ दर्शने च विक्रमाभिमुखे भृषे । अधीन-मोक्षणप्रातिखोम्यकेषु परा मतः ॥" पराइतः । परागतः । पराहरः । पराकान्तः । परा-बुत्तः । पराजितः । पराधीनः । पराकृतः । प्राह्मुखः । ''अपो वियोगे विकृतौ विपरीते निदर्शने । आनन्दे वर्क्जने चौट्ये वारणे सम्यगीरितः ॥११ अपयाति । अपकृतवान् । अ-पद्मब्दः । अपदिवाति । अपद्मति । अपत्रिगर्ते वृष्टो देवः । अपद्भरति । अपसरित । "संगोगऐक्यप्रभवसत्यप्रत्यक्षसिद्धित्र । भूषाङ्गोकरणक्षेषक्रोधाभिमुखवाचिसम् ॥" सङ्ग-तः । पुत्रेण संवद्नित । संव्यः । सम्भवत्यश्निः काष्टेः । गां सक्षानाति । सम्पदयति । मंसिद्धिः । संस्कृता कन्या । सङ्गृह्वाति । सन्धत्ते । संकृद्धः । संयाति । "वैदाधिष्ठान-सामीज्यपश्चात्रावानुबन्धने । साम्यामिमुखहीनेषु विसर्गे लक्षणेऽप्यतु ॥१७ अनुवाकमधीते।

अनुष्टानरेशे । अनुमेधं वर्धति । अनुरथम् । अनुश्वयः । अनुश्वतिः । अनुबरसो मातरं धावति । अन्वर्त्तेनं योद्धारः । अनुज्ञातः । अनुधनमसतां गतिः । "ज्ञानावलम्बद्धद्वीष-द्धं व्याक्षिपराभवे । अत्रो तेपो वियोगे च छोक्रयोगानुसारतः ॥" श्रवगतोऽर्थः । अत्र-लम्ब्य यष्टिं याति । अवदातम् । अवलम्बते अवकीर्णम् । अवहनन्ति । अवदातः । "नि वियोगात्वयादेशातिकमे कामनिश्रये ।,, निःसङ्गः । निर्मेषम् । निर्दिष्टः । निष्कान्तः । निर्जेशः । निश्चितम् । "दुरीषदर्थे क्वच्ट्रेऽर्थे कृशासम्पत्तिसङ्कृदे ।,, दुर्मतिः । दुर्जीवनः । दुर्वेदः । दुर्गतः । दुर्धिनम् । "नानावियोगातिषये स्वामोर्देशवाङ्मवे । पैश्नन्यास्मरणे भूपेपदर्थानासिमुख्यके ॥ अनवस्थामुख्यकोर्थदर्शने विख्दाहृतः ।, विविता गतिर्भव-तः । पाणिनेर्वियुक्तः । विकीर्णः । वितदा नद्यः । विमनस्कः । विभुः । विवदन्ति । विमायति । विस्मृताः । विभृषितः । विलोपितः । विमुखः । विभ्रान्तः । विकान्तः । विलोकयति । "आङ्क्डिसयबाक्येपदर्थोद्देषादिकर्मणि । भिविषी बाट्ये कुच्छलामीण्यलंश्रये ॥ अभिमन्त्रनिवृत्त्याबादानानुसविवन्मये । प्र-तिष्ठादेशमयौदास्तर्धाम् व्योध्देकमंणि ॥" आकाङ्कते । आविरवः । आजानाति । आतात्रनच्यः । बाढिङ्कति । आरभते । कवचामाब्रध्नानि । साकतारं यज्ञः वाणिनेः । बाचारति आहतः आवस्यः । आमन्त्रणम् । आधावति । आधास्ते । आह्ते । आशीतम् । आ एवं किछ तत्। आस्पदम्। भादिष्टः। आमुक्तेर्द्वःखम्। आहुयते मरुषं मञ्चः। भागच्छति। आरोइति । "निरावयधोऽभवादेशनित्यकौशलबन्धने । अन्तर्भावे समीपे निर्देशनोपरमा-अये ॥" निकरो मणीनाम् । निपतति । नियुद्दोतः । निदिवाति । निविवाति । निप्रणः । निवदः । निपीतसुदकस् । निकृष्टः । निद्शीनम् । निवृत्तः पापात् । निकृषः । "अधिर-ध्ययनैश्वर्यविशत्वस्मरणाधिके ।" उपाच्यायादघोते । अधिपतिः । अधीनः । मातुरध्येति अविकृतम् । "अपिः सम्भवगहाँशीर्शृतिभृषासमुच्ये ।" अपि योजनमस्ति । अपि पापम् अदमपि । मरणमपि । अपि नद्यति हारम् । तदपि । ''विक्रमातिक्रमे वृद्धौ सृगार्था तिश्च-येव्यतिः । अतिरथः । अतिकामति । अतिगहनम् । अतितसम् । अतिमनुते ज्ञानम् । "वर्शनानुमते पूजामृशङ्गन्छनुभेषु सः।" स्पुरुषः। स्कृतम् । स्ताषुः। स्तरः। स्टु-क्करः । छगन्धिः । ''वत्प्रावलयवियोगोर्ध्वकर्मलाभप्रकाशने । आश्रर्थे मोक्षणेऽभावे बल-प्राधान्यशक्तिष्र ॥" उद्वलः । उद्गच्छति । उत्क्षिपति । इत्पन्नम् । उच्चरति । उत्कृतः । उद्भतोऽकवः । स्ट्प्यः । स्टब्सः । उहिष्टः । स्टब्स्यः । ''अभिः प्रजासवार्धेद्याच्याधिसाः न्याभिमुख्यके । सारूप्यवचनाहारस्वाध्यायेषु निरूपितः ॥" अभिवन्दति गुरुम् । अभि-युक्तः । अभिलिप्सते । अभिस्यन्दो न्याधिः । अभिजातः । अभिमुखः । अभिरूपः । अभिधानम् । सम्यवहाति । सम्यत्यति । 'साहद्रयादानहिसाक्रोक्कतौ प्रतिनिधौ कव-चित । व्याष्ट्रयाभिसुखयोव्यांसौ वारणे प्रतिद्वव्यते ॥" प्रतिदेवद्वत्तस्य । प्रतिगृह्णाति । प्र-तिहन्ति । प्रतिज्ञातम् । अभिमन्युरज्ञनतः प्रति । प्रतिक्यायः । प्रतिसूर्यं गच्छति । प्रतिकीर्णः प्रांशुभिः । प्रतिविदः । 'परिः समन्ततोभावन्यासिदोषकथासु च । भृषाक्छेषे पुजने च वर्जने वसने शुभे ।" परिश्रमति । परिगतोऽग्निर्मामम् । परिवादः । परिवकरोति

कन्याम् । परिवत्तते । परिवरित गुरुम् । परित्रिगतें भ्यो वृष्टो देवः । परिवत्ते वासः । ध्यवनम् । ''उपः सामीप्यसामध्ये व्याप्याचार्यक्षते । दोषदानिक्रियातीप्रसामध्ये । ध्यवनपूजने ॥'' उपकृम्भै तिष्ठति । उपकरोति । उपकीर्णः पांष्ठमिः । उपदिशति । ध्यवस्तः । उपवातः । उपहरस्यर्थम् । उपवारः । देवं देवसुपचरित । उपक्रमते भोक्तुम् । ध्याध्यायादधीते । उपवितः पिता पुत्रेण । ''श्रदित्यास्तिक्यदुद्धौ स्वादन्तर्भध्ये तथा मतम् । प्राक्टयेऽधे तथा चाविः कविभिः परिकीर्तितस् ॥'' श्रद्धते । अन्तर्गीतः । आ विष्कारः ॥ ८ ॥

प्राज्धातोः ॥ उपसर्गाः घातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः ॥ ९ ॥

- (व०) अधैतेषां प्रयोजनमाह—सृत्रम्—'प्राग्धातोः' ॥ प्राक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'मञ्यया० ।' धातोरिति धातुमञ्दस्य षष्ठयेकवचनान्तम् । 'ङितिः 'ङस्यः 'छोर्वि ॰' सिद्धम् । उपसर्गा धातोः स्वादेः क्रियायोगे प्राक् पूर्वमादौ प्रयोक्तन्याः । यथा प्रभवः तीत्यादि ॥ ९ ॥
- (प्र०) प्राग्धातोः ॥ प्रागिति सामान्योक्तः प्रत्यवतिष्ठते । पञ्यांगद्धमित्यादौ वय-वधानप्रप्रयोगेऽण्युपसर्गत्वम् । एतेषु च केचिद्धात्वर्थं वाधन्ते । वथा । आदत्ते । वि तरित । केचित्तदर्थं विशिषन्ति । यथा विजयते । प्रभवति । केचिद्धात्वर्थमनुवर्तन्ते । यथा । अधीते । साश्रशक्ति । केचिच धात्वर्थंस्य प्राधान्यादनर्थंकाः । अवतिष्ठते । वि-तनेति । तदुक्तम् । "धात्वर्थं वाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्ठयन्योऽनर्थं कोऽन्यः प्रयुज्यते" इति ॥ ९ ॥

लद्व्ययम् ॥ तदिदं प्रादिचादिशब्दरूपमब्ययसंग्रं भवति ॥ कःवा-बन्तं च ॥ १० ॥

- (च०) अथ चादीनां लंजामाह—सूत्रम्—'तद्वययम्' ॥ तत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'बापुंसकात्स्य०' सव्ययं न व्येति न क्षयं यातीत्यव्ययम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अतोऽम्' 'सम्बासो०' 'मोऽनुस्वारः' पश्चात् 'स्वरहीनं०' तिहृदं पृत्रोक्तं चाहि चवाहेत्यारभ्य आ॰ विः पर्यन्तं यच्छव्दरूपं तद्व्ययमंत्रं भवति ॥ च पुनः 'क्त्वाचन्तम्' 'पूर्वकाले कत्या' हित सूत्रोत्पन्नः क्त्वा आदौ यस्य स कत्वादिः । 'भुवो आवे कथप्' इति यावत् सोऽन्ते यस्य तत् कत्वाचन्तं क्त्वा तुम् कथप् था कृत्वस् बास् जम् वत् आम्प्रत्ययान्तः शब्दः तद्व्यक्ययसंत्रं भवतीत्यर्थः ॥ यथा—कृत्वा कर्तुम् प्रणम्य द्विषा पञ्चकृत्वः कारं कारम् घटवत् कितराम् बहुवाः द्विः इत्यादि ॥ १०॥
- (प्र०) क्रवाद्यन्तम् । क्रवाद्यः प्रत्यया अन्ते यस्य तत्तथा । क्रवा, क्यण् , तुम् णम् , चिव, ढाच् , घा, वछ, शस् , इत्वस् , आम् , छ इत्यादयः प्रयोगते। श्रेयाः ॥१०॥

अव्ययाद्विभक्तेर्क्कक् ॥ अव्ययास्परस्या विभक्तेर्कुग् भवति ॥ न तु शब्दिनिदेशो ॥ अव्ययानां च न लिङ्गादिनियमः । तदुक्तं च -

सहशं त्रिषु लिक्केषु सर्वासु च विभाक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तद्व्ययम् ॥ १ ॥ उक्तान्यरिक्नान्यव्ययानि ॥ ११॥

(२०) ततः किं कार्यसित्याह—'अठ्यवाद्दिः' ॥ अञ्ययात् पद्मम्येकवचनान्तम् । 'कितिः 'इस्यः' 'वाकवे ' । विभवते रिति विभक्ति ग्रन्थः पष्टयेकवचनान्तम् । 'कितिः 'इस्यः' वया अवे०' ॥ सुक् प्रथमेकवचनान्तम् (इसेपः•' 'नामिनो०' ॥ अञ्ययात्परा या विभिक्तिस्त्रः । सुक् प्रथमेकवचनान्तम् (इसेपः•' 'नामिनो०' ॥ अञ्ययात्परा या विभिक्तिस्त्रः । त्रवा विभिक्तिः । त्रवा विभक्ते हुंक् न भवति । शब्दस्वस्त्रपर्यन प्रतिपादनं शब्दनिदेशः अञ्ययस्य नामप्रहणमित्यर्थः । त तु त्रवर्थवाचकत्वित्रित्यर्थः । यथा 'अवाप्योश्यस्त्रं वोः' इति । तथा द्वित्रयत्वने—'कोकोऽनुसम्परिभ्यः' 'समध्यविभवः स्वाः' 'इदिभ्यां तपः•' इत्यादौ शब्दनिदे 'अत्वाद्वययात्परः स्थाया अपि विभवते हुं सुन्यः स्वाः' 'इदिभ्यां तपः•' इत्यादौ शब्दनिदे 'अत्वादव्ययात्परः स्थाया अपि विभवते हुं । य पुनः अव्ययानां लिक्कादिनियमो नास्ति लिक्कवचनिव-भक्तिमेशे न । उत्तरं च नाजान्तरे । सहशं । विश्वतु लिक्कादिन्यमे सुनः सर्वाद्ध प्रथमादिषु सहस्त्रः । विभक्तिषु सहशं, च पुनः सर्वाद्ध प्रथमादिषु सहस्त्रः । वालि इप्यान्दरं न भजति तद्व्ययमित्युच्यते । सव्ययोपस्त्रात्वस्त्रस्त्रस्त्रानि । विभक्तान्यः व्याविकविद्धः प्रक्रिकामादः—उक्ता । सव्ययानि उक्तान्ति कथितानि । विभक्तानि । विभक्तानि

(प्र०) विद्वादिवियमामावे सोङ्कारस्तुतिपराथवंगश्चतिसम्मतिमाह । उक्तं हीति । चादीनामञ्जयीक्षावानां तत्रादीनां च साधारण्यार्थक्रमाख्चिद्गविमक्तिवचनसाद्यस्यमुक्तम् । पुतेनान्वर्थक्षेत्रेचिमत्युक्तम् ॥ ११ ॥

इति सारस्वतप्रसादेऽव्ययानि ॥ १५ ॥

* स्त्रीप्रत्ययप्रिकया १६॥ *

भवुना लिक्नविशेषविजिज्ञाषिषया खीप्रत्ययाः प्रस्तुयन्ते ॥ आवतः ख्रियाम् ॥ अकारन्तान्तान्नः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति(क) ॥ जाया माया श्रद्धा मेघा घारा इत्यादि ॥ अजादेश्वाप् वः क्तन्यः अजाएडका कोकिला बाला श्रुद्धा गणिका इत्यादि ॥ १ ॥

(च॰) अनुना दक्ष्यमाणस्त्रीलिङ्गविशेषविज्ञित्तापिषया लिङ्गस्यो विशेषः तस्य विशेषेण ज्ञायिवित्रियन्त्रया खीलिङ्गज्ञायनाय खोप्रत्ययाः खीत्वस्तुवका ये प्रत्ययास्ते प्रस्तु-यन्ते प्रारम्यन्ते इत्यर्थः । स्वस्—'आवतः खियान्' आप् प्रथमैकवसनान्तम् । 'हसेः

⁽ क) "अजाश्वाकोकिलाबालावस्मादी त्रिकलादिके । इवोदेशपवादार्थमजादेर्भेडणं पृथकु" ॥

अजादेश्वेति चका रमहणाच्छुदा कन्यकेत्यादी प्रथमवयोवाचकत्वेन जातिवाचकत्वेन च ईप्पतिः। सोऽजादित्वाद न भवतीति सुचितस्।

पः०'। अत इति भवजन्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोविं०' 'चपा अवे०'। स्थियामिति स्रोबन्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'स्थियां योः' 'स्रोञ्जवोः' 'वेयुवः' 'स्वरहीनं०'। सिद्धं त्रिपदम् ॥ आकारान्तं स्थियां वर्तमानं स्रोलिङ्गत्येन निर्दिष्टं यन्नाम तस्मात्पुरतः साप् प्रत्ययो भवति । पकारः सिल्रोपार्थः । खदाहरणम् जाय माय मेघ श्रद्ध धार अनेन आप् प्रत्ययः । 'सवर्णे ०' 'आपः' इति सेल्रोपः । अग्रे गङ्गावत ॥ १ ॥

दुनचित्तेषमाह—-'आवतः श्चियाम्' इत्याप्तिद्धौ पुनः 'अजादे०' इति 'जाते. रयोपधात्' इतीपो निषेधार्थं पट्यते । अजादेरिति । अजादेः धन्दमणाज्ञोतिवाचि- स्वेऽपि आपू प्रत्ययो भवति । अजा प्रका कोकिला बाला शृदा गणिका । अत्र शृदा अभीरजातिः । एवम् असा चटका मृषिका इत्यजाद्यः । अत्र 'अजादे०' इत्याप् । 'सवणे'०' । प्रथमैकवचनम् । 'आपः' ॥ १ ॥

(प्र०) उक्तानुवादप्त्रकं स्नीप्रत्ययनिक्ष्पणं प्रतिजानीते । उक्तानीत्यादि । लिङ्गेषु स्नीपुन्नदुंसकेषु विश्लेषक्वीलिङ्गस्य विश्लेषणेन ज्ञापयितुमिच्छ्या स्त्र्यिकारविहिताः प्रत्ययाः स्नीप्रत्ययाः । यह्रग्रेन लेके स्नीपमिति प्रत्ययः । स धर्मः स्नीत्वम् । स च गोत्वादिव-त्सामान्यविष्ठेषः स्तनकेशाद्यमिच्यङ्गयः । तदुक्तमः , "स्तनकेशादिसम्बन्धे विश्विष्टा वा स्ताद्यः । तदुष्व्यञ्जना जातिर्गुणावस्थागुणास्तथा ॥ शब्दोपजनितोऽर्थात्मा शब्दसं-स्कार इत्यपि । लिङ्गानां लिङ्गतत्त्वचैविकलपाः सस दिश्वताः ॥' इति । तथा 'इयमय-मिदमिति येषु व्यपदेशो दृश्यते लेके । स्नीपुन्नपु क्कानि प्रोच्यन्ते तानि लोकेन ।। गोत्वा-वित्वाश्रयेर्द्वस्थामान्यसुपलक्ष्यते । व्यज्यते न तु पुस्त्वादिः सोऽर्थः स्नीत्यमित्रीयते ।।'' इत्यादि ।। १ ॥

श्रजादेशित । जातेरयेापधादित्यादिविशेषविधानादीपि प्राप्ते वचनम् । बाजा वत्सा कन्यकेत्य।दौ च प्रथमवयेावािकात्वादीपि काकारादनुक्तसमुक्कायार्थात्सम्भ-श्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । सम्फला । भक्षफलेत्यादि । एकफलेत्यपि केकित । अन्यश्र दासी फलीत्यादि । तक्का क्येष्टा किनिष्ठा मध्यमेति । ध्रीगोऽपि । तथा सत्प्राक्काण्डप्रान्तश्चतेकभ्यः परात्पुष्पादपि । सत्पुष्पा । एकपुष्पा । सन्यन्न तु शङ्खपुष्पात्पादि । तथा नकपूर्वानम्लादपि अमृत्रा अन्यन्न दर्भमृत्रो । ऋक्वा वाच्यायां पादान्तादपि । द्विपदा स्व । सश्चनताद्वा वहुवीदेवां । ने। वेति दिलेगः । बहुसीमे । बहुसीमानौ । बहुयक्वानौ । स्वप्यालेगिकन्ताद्वा । आवीयो ने। वेति वाद्यब्दस्य व्यवस्थ्या काप्येव दिलेगि न इति । बहुराज्ञी बहुराज्ञ्यौ । बहुराजानौ इत्यादि प्रयोगानुसा-रतोऽञ्चसर्णायम् ।। १ ।।

विष्टि भागुरिरह्योपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हरून्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ १ ॥ अवगाद्य वगाद्य । अपिहितम् पिहितम् । अपिधानम् पिधानम् ॥ (चै॰) अथ आप्प्रत्ययाधिकारे व्यक्षनेभ्योऽपि तत्करणस्चाकं स्रोकमाह--विष्ट- भागु॰ । भागुरिराचार्थः क्तोऽकारस्य लोपं वष्टि अभिलपति । कयोः ? अव अपि इत्ये स्वयोईयोरपसर्गयोः । यथा पिद्धाति मुखम् अपिधानं पिधानम् । अवगादः वगादः । विमलगिरिवर्ससः, तायनिधी वगाद्य इत्यादयः । च पुनः । एव अवधारणे । इसान्तानां शब्दानामापम् आप् प्रत्ययं वष्टि । यधेत्युदाहरणोपन्यासे । वाच् निश् दिश् सर्वात्र आप् 'स्वरहीनं० आपः' इति श्लोकव्याख्या ॥ 'सीमन् शब्दस्य वा आप् दिलोपश्चः ॥ सीमा ॥

(प्र॰) वद्योति । इसान्तानामिति । स्वमतसिद्धइसप्रत्याहाराभिप्रायेण । पाठस्तुः इसन्तानामिति ।।

काप्यतः ॥ कापि इ अतः । श्चियां कापि परे पूर्वस्याकारस्य इकारे। भवति ॥ कारिका । पचिका । पाठिका ॥ २ ॥

- (च०) सुन्नम्—'काष्यतः' ॥ ककारेण लहित आण् काण् तिस्मिन् काणि सलम्येक-वचनान्तम् । अग्रे इ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकस् । अग्रे अतः इति पष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्वोवि०' ॥ काणि अग्रे इ 'सवर्णे०' अतः 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं0' सुन्नं ति- सम् ॥ स्वियामिति स्वीलिङ्गे कसहिते आणि परे अकारस्य इकारो अवित । उदाहरणं च— 'सुक्रम् करणे' । इ । 'सुपवण् पाके' पव् । करोतीति कारकः । पवतीति पाचकः । पठ- तीति पाठकः 'तृवुणी' इति वुण् प्रत्ययः । द । 'यातोनां०' इति वृद्धिः । कृ इत्यस्य कार् । पव इत्यन्न 'अत उपधायाः' इति प इत्यस्य पा । 'युवोरनाको' इति वृ इत्यस्य सकार्तः । 'स्वरहीरं०' कारकः पाचकः पाठकः इति सिस्तम् । ततः 'आयतः स्वियाम्' 'सवर्णे०' ततः । 'काण्यतः' इत्यनेन अकारस्य इकारो भवित प्रथमैकवचने स् 'आपः' इति सेर्लोपः । कारिका पाविका पाठिका इति स्वश्वस् । 'कारिका तु स्वत्यवृत्ती क्रहोर्थस्य सृविका' । एवमन्यान्यण्यवसेयानि । वाटिका शाटिका ॥ कन्यायाः काणि परे इस्वतेव नित्वकारः । कन्यका इत्यादि । क्विन्न भवित यथा बहुपरिवाजकः । बहु- पाठका ॥ २ ॥
- (प्र.) कापीति । ककारेणाव्यवहित आण् काप् तस्मिन् । ततश्च वहवः परिमा जका यस्यां सा बहुपरिवाजकेत्यभापः स्थादिपरस्तेन तेन व्यवयानाश्च । अध्यत्यये साह- चार्यात्ककारोऽपि प्रत्ययसम्बन्ध्येय बोध्यः । एगं च शक्तेतीति शक्तृ शक्तावित्यारेः पचाद्यचित आष्प्रत्यये चा ककेत्यादी न । हस्त्री वेत्यता वानुकर्पणान्मसेषं मामिकेत्यशैतः दृष्टे ममकादेशे आपि चा प्रत्ययकाराभावेऽपि भवति । तथा नरान्कायति नरिकेत्यशाः पि । अथ वा कापीति सामान्योक्तावपि वाशव्यवस्थया शकेत्यादावित्वाभावः । यका सकेत्याद्री प्रत्ययसम्गत्भिकाष्यपि न । एवं अधित्यका । अपत्यका । जीवका । भवका । देवका । यश्चिका । क्षित्रका । प्रवृत्वा । चित्रका । द्वा । प्रत्येका । क्ष्यत्यादिषु प्रयोगानुसारेण नेत्वम् । तारका ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका । कन्यका । प्रकेत्यादिषु प्रयोगानुसारेण नेत्वम् । तारका ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका । वर्णका तान्तवे अन्यश्च वर्णिका । वर्तका शक्का । प्राचम् । उदीचां तु वर्तिका । सष्टका पितृदैवत्ये । अष्टिकान्या । हत्यादिष्वर्थभेदेन मतः भेदेन चेत्वाभावतद्वावव्यवस्था ॥ तथा स्त्रकारीनां वा ॥ स्विका । सुत्रका । प्रक्रा ।

पुत्रिका । वृन्दारिका-वृन्दारका । तथा यकपूर्वस्य खीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्त-स्थापि वा । आर्थका = मिथका । चटकका = चटिकका । तथा भस्त्रेषाजाज्ञाद्वास्या एषां नम्पूर्वाणामपि वा । सखका । मिखका । समिखका = समिखका । एषका = एषवा विका । प्रवा द्वा एतयोर्नम्पूर्वयोर्नेत्वम् । सनेषका । अद्वके । मिख्यारेक्पसर्ज्ञनत्वेऽपि वा । निर्भ-खका = निर्भिक्षका । समाषितपुंस्काद्विद्वतस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्यापि वा । गङ्गका = गिर्भिका । समाषितपुंस्काद्विद्वतस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्यापि वा । गङ्गका = गिर्भिका । समाषितपुंस्काद्विद्वका । तथा दाक्षिणात्यका । इहत्यका । कित्यक्षका । तथा बहुविही नित्यम् । सखट्विका । तथा दाक्षिणात्यका । इहत्यका । कित्यक्तित्यादी । तथा स्वर्याप्योगं व्यवस्थाऽवसेया । द्वाक्षकत्यादी । भावितपुंस्का - दतः स्थाने साद्वा । गङ्गका । इस्वो वेति व्यवस्था इस्वामावो वा । पक्षे प्रागुक्तम् । सावतः स्थियामित्यत्र साविति योगविभागात्कविद्वसान्तेम्य साप्यत्यय इत्यिमिप्रेत्य भागुरिसम्मितमाद्व ॥ २ ॥

ह्रस्वो चा ।। स्त्रियां कापि परे तरादो च पूर्वस्य ह्रस्वो वा मनित ॥ वेणिका वेणीका । निदका नदीका । श्रेयसितरा श्रेयसीतरा(क) ॥ ३ ॥

(च०) अज्ञाते कुत्सिते चैत संज्ञायामतुक्रम्पने । तद्युक्तनीतावण्यले इस्त्रे स्वार्थं च कः स्मृतः ॥ अज्ञाते—अश्वकः, संज्ञायां देवदत्तकः, तद्युक्तनीतौ गुदेन मिश्रा धाना गुइधानका, अल्पे तैळकम् , इस्वत्त्रे वृश्लकाः, चकारात् स्वार्थेपि, चौर एव चौरकः ॥ अय कावधिकारात् कपि परे अन्यत्कृत्यमाह—सृत्रम्—'इस्त्रो वाः ॥ इस्वः प्रथमैकवचनान्तम् । 'अञ्चयाठः 'इतेः 'उभोः ॥ श्वियामित्यादिवृत्तिः खगमा । न वरम् । तरादाविति । तरतमौ तद्धितप्रत्ययौ । 'तरतमेयस्विष्ठाः प्रकृषे इति सृत्रोत्पन्नौ । अदाहरणम्—वेणी नदी । वेण्येव वेणीका वेणिका वा । नधेव नदीका । निद्या वा । 'स्वार्थेऽपिः इति कप्रत्ययः । यद्धा हत्वा वेणी वेणीका वेणिका वा । इस्वा नदी नदीका नदिका वा । इस्वा कदी नदीका नदिका वा । इस्वात्कप्रत्ययः । 'आवतः श्वियाम्' इत्याप् । अनेन सृत्रेण एकत्र णी इत्यस्य णि नदी । सर्वत्र प्रथमैकवचने स् 'आपः' 'सेतौ चावरणे वेणी नदीवादे कचोचये ।' अग्रे श्रेयसितरा अतिरायेन श्रेयसी श्रेयसितरा श्रेयसीतरा वा । 'तरतमेय स्वित्राः' इति तरप्रत्ययः । 'इस्वो वाः इति सो इत्यस्य वा सि ॥ एवं श्रेयसीतमा श्रेय-सितमा(ख) ॥ ३ ॥

(प्र॰) हस्त्र इति । कापीति पूर्वतः तरादाविति वाग्रव्दव्यस्थयोक्तम् । ते च तर-

तमरूपकल्पादयः । बहुवीहौ कप्रत्यये वा छस्रोमपाकः-छस्रोमपकः ॥ ३ ॥

⁽क) तरतः पूर्वस्य पुंवत् ॥ श्रेयस्तरा । विद्विषतरा-विद्ववीतरा विद्वत्तरा । भवतितरा-भवतीतरा-असवसरा । स्रतितरा-स्रतीतरा-स्रतरा इत्यधिकम् ॥

[्]र (ख) आवन्तस्यानावन्तस्यापि कप्रत्यये परे बहुवीही वा ॥ बहुमालकः बहुमालाकः । सुद्धीमपाकः⊶ -सुद्धीमपकः ॥

नौकादौ न मवति । नौका ।। वाग्रहणादेवेयं विवक्षा । निश्चीय पत-स्यनेकेष्वर्थेष्विति निपाताः । निपातानामनेकार्थस्वात्(क) ।।

(च०) प्रयोगान्तरे इस्वनिषेधमाह—नौकादाविति । नौकादो दस्वो न भवति ॥ इस्वा नौः नौका इत्यादो अन्दे तु का इति पदं न भवति । एवं छरेका छण्डोका छोः ॥ एवमन्येऽपि यथासम्भवमवसेयाः ॥ कुतो इस्वनिषेध इत्याह—वाप्रदगारेवेति । छण्यम् । अन्नाह परः—नतु विकलपसुचका वाशन्दः कथं निषेधार्थं सूचयति १ तन्नाह—किनाताना-मनेकार्थंत्वात । कथं १ निपतन्त्यनेकेषु बहुष्वयंष्विति । यथा चशन्दः पुनरथं समुच्य्यार्थं च । एवं वो शन्दो विकलपार्थो निपेधार्थंदचेति कुन्नचिद्र विकलपं कुन्नचिन्निषेधं सूच्य्यतीति न दोषः ॥

(प्र०) नौका । रैका । ग्लौकित्यादौ च नावि द्वयक्षरेत्यादौ ईवज्ञावोऽपीत्यादि वाश-ब्दादवसेयम् । वाशब्दस्य विकल्पार्थत्येऽपि निपातसंज्ञा बह्वर्थक्यादनेकार्थत्वमित्याहुः । निश्चयेनेत्यादि ॥

त्रण ईप्।। नकारान्ताहकारान्तादणन्ताच्च श्वियामीप् प्रत्ययो भव-ति ।। दण्डिनी करिणी मालिनी । ईपि राज्ञः अलोपो वक्तव्यः ॥ राज्ञी । ग्रुनी कर्त्री हर्त्री । औपगवी ॥ ४ ॥

(च०) स्तीप्रत्ययाधिकारादाप्प्रत्ययमुक्त्वा ईप्प्रत्ययमाह—सृत्रम्—'त्रण ईप्' ॥ न का अध्य अण् च त्रण् तस्मान् त्रणः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'क्र्र्स्मः 'स्रोविं०' । ईप् प्रथमेकवचनान्तम् । 'हतेपः०' नकारान्ता हन्प्रत्ययादयः, क्रकाः रान्तास्तुप्रत्ययादयः, अणन्ता सौपग्रवादयः, प्रतेभ्यः शब्देभ्यः द्वियां स्रोलिङ्गे ईप् प्रत्ययो मवति । छदाहरणम्—दण्ड दन्त कर माला । दण्डोऽस्त्यस्या हति दण्डिनी । दन्तोऽस्त्यस्या हति दिन्तिनी । करोऽस्त्यस्या हति करिणी । माला अस्त्यस्या हति मालिनी । 'मान्तेपधातः हति इन्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' हति सवर्णलोपः । 'स्वरहीनं०' अभे 'त्रण् ईप्' हति सुत्रेण ईप्प्रत्ययः । ' स्वरहीनं' प्रथमेकवचने स् 'हसेपः०' ॥ करिणी हत्यत्र 'क्रनों णो०' हति सुत्रेण नस्य णः ॥ एवं राजन् अभे ईप् प्रत्ययः । ईपि परे राजो राजन् शब्दसम्बन्धिने।ऽकारस्य लोपो वक्तव्यः । सनेन उपधाया सकारस्य लोपः । स्तोः श्रुमिः श्रुः' हति नस्य तः । 'जजोर्ज्ञः' 'स्वरहीनं' राजी । अन्येऽपि ग्रुनी मघोनी हत्यादयो नान्ताः । सथ ऋकारान्ताः हज् हरणे । ह । हुक्त्र करणे । ह । हरतिति हत्रीं । करोतिति कर्त्री । श्रीले तृन्प्रत्ययो गुणः कर् हर् 'राचपो हि' जलतुम्बिन । क्रकारान्तत्वात 'त्रणः ईप्' हतीप् । 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' ॥ ४ ॥

(प्र॰) नूण इति । न च ऋ च अण् च प्रतेषां समाहारः नूण् तस्मात् । अत्र नो वे-त्यतो मण्डूकण्छुत्या वानुवृत्तेः स्वस्नादिभ्यः संख्यावाचीकारान्तेभ्यश्च न । आवतः खि-

⁽क) उक्तं हि । निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते षयः । अनेकार्थाः स्पृताः सर्वे पाठस्तेषाः विदर्शनम् ॥

यामित्यत्रापि तत एवानुवृत्तेः । पञ्चित्त्रिय हत्यादौ नळोप अकारान्तत्वेनापि प्राप्तेऽपि नकारान्तसङ्ख्यावाचित्वान्नेत्यादि व्यवस्थापनीयम् । ईपि राज्ञ इति । राज्ञीति राजन्-शब्दस्य नान्तस्य वकारमकारान्तसंयोगादुत्तरस्य चेत्यर्थो विवक्षितः । द्विदाम्नी भूरिदा-म्नीत्यादिसिद्धिः ॥ ४ ॥

यस्य छोपः ॥ इश्च अश्च यः तस्य छोपो भवति स्वरे यकारे च परे(क) ॥ ५॥

(च०) अथ अणन्ताः । उपगु उपगोरपत्यमौपगवी । 'अपत्येऽण्' 'आदिस्वरस्य किंगति वृद्धिः' उ इत्यस्य औ, 'वाव्य स्वरे' इति उकारस्य सव्, 'स्वरहीनं०' अणन्ति त्वादीप्। सौपगव है इति स्थिते । सृत्रम्—'यस्य छोपः' ॥ इश्च अश्च यस्तस्य यस्य पष्टयेकवचनान्तम् । छस् 'ङस्स्य' 'ह यं स्वरे' स्वरहीनं०' छोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोविं०' सिद्धम् । यहा इश्च है च है 'सवर्णे०' अश्च भा च आ 'सवर्णे०' ततः हैश्च आश्च या । यस्येति याश्वव्दस्य षष्ट्येकवचनान्तम् । 'नपुंसकस्य' इति हस्तः । 'इस्य' । छोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोविं०' इति हकारस्य हैकारस्य च ककारस्य आकारस्य च छोपे। भवति । वृत्तिः कण्ट्या । न वरम् । यस्येति इवर्णस्य अवर्णस्य च छोपे। भवति हैपि प्रत्यये परे तद्धिते स्वरे परे यकारे च परे । अनेन वकारस्य अकोपः । 'स्वरहीनं०' औपगवीति सिद्धम् । अणन्ताच्चेति चकारात् पञ्चादोनां नकारान्तत्वेऽपि स्वस्रादीनाम् ऋकारान्तत्वेऽपि हैप् न स्थात् । पञ्च सप्त स्वसा दृहिता ननान्दा माता तिस्रः चतस्यः इत्यादि ॥ ९ ॥

(प्र०) भौपगवीत्यत्राकारकोपार्थमाह । यस्येति । इश्र क्षश्च यं णितो वेत्यतो वातुः वृत्त्वा स्रोप्रत्ययसमासान्ततिद्धितप्रत्ययसम्बन्धियकारस्वरेष्वेव न विभक्त्यादिस्वरे । अतो वायुः दृष्यत्रेत्यादावप्रसङ्ग इति व्यवस्था ॥ ५ ॥

ख्नितः ॥ षकारद्रकारङकारऋकाराज्ञबन्धाच स्त्रियामिप् प्रत्ययो भवति ।

ष् वराकी । ट् कुरुचरी । उ गोमती । ऋ पचन्ती । पठन्ती इत्यादि ॥६॥
(च॰) सूत्रम्—'ध्वितः'॥ ष् च ट् च डश्च ऋश्च ध्वृ ते इती बल्य स ध्वित तः
स्मात् ध्वितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । अस् । मध्ये 'डवम्' करम्' 'स्वरहीनं॰' 'सोवि॰'

इत् इति परं षकारादिषु प्रत्येकं योज्यम् । तेन पकारानुबन्धाः षाकप्रत्ययान्तादयः, टकारा -भुवन्धाः टपत्ययान्तादयः, उकारानुबन्धा सन्दन्तादयः, ऋकारानुबन्धाः बातृप्रत्ययान्तादयः,

⁽क) विभक्तिस्वरं युप्तययं च वर्जायित्वान्यस्मिन्स्वरं यकारं च परं इति त्रेयम् । तेन देवे वातायुः कर्णायुः इत्यत्र न भवति ॥ समास्रतिद्वत्तकांप्रत्ययेव्वयं विश्ववेदितव्यः ॥ स्वस्नादीनामत्रन्तानां संख्यावाचिनां च नेप् वक्तव्यः ॥ स्वसा तिस्त्रश्चतस्त्रश्च ननान्दा दुविता तथा । याता मातेति सत्ते स्वस्नाद्य उदाहृताः ॥ स्वसा दुविता सीपा पञ्चेत्यादि ॥ पादन्तात्वित्रव्यामीप् वा वक्तव्यः ॥ विद्वपत्ति ॥ ऋचि पादन्ताद्यवेव वक्तव्यो न ईप् ॥ पादः पद् दिपदा त्रक् ॥ अञ्चन्ताद्वद्वविद्विष्ट्यं वा वाच्यः । बहुसीमा बहुसीमे बहुसीमाः । पख्चे बहुसीमानाः । बहुयञ्चा बहुयञ्चानः ॥ उपभारोपिनोऽत्रन्ताद्वद्वविदेरीप् वा ॥ बहुराजी बहुराज्यो । पक्षे द्वप् । बहुराजा बहुराजे । द्वापोऽत्यन्तावे वहुराजा बहुराजो ॥ संख्यादेर्दाम्न ईप् ॥ विद्वान्नी ।

तत प्तेम्यः श्रियामीप् प्रत्ययो भवति ॥ पानुवन्धमाह—वर निवारणे । 'वाको कणः' इति वाकप्रत्ययः । धकारस्थेत्संज्ञत्वाछोपः । साकः 'स्वरहीनं०' वकारानुवन्धत्वात 'ध्नितः' अनेन ईप्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' स् । 'हसेपः' । टानुवन्धो यथा—चर गति-भक्षणयोः चर् कुरुप्दं । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरी । 'अटो' इति टप्रत्ययः । टकारः इत । स इति । 'स्वरहीनं०' ईप्प्रत्ययादिकं प्राग्वतः ॥ सकारानुवन्धो यथा—गो गौरस्या अस्तीति गोमनी । सस्त्यर्थो मतु मत् । सकारानुवन्धत्वादीप् प्रत्ययः श्रेषं प्राग्वतः । ऋकार रानुवन्धत्या यथा—'हुपचष् पाके पच् । 'पठ व्यक्तायां वाचि' पठ् । 'कृत्यानी' इति शत्यप्रत्ययः । ऋकार इत सत् । 'सप् कर्तरिः इत्यप् प्रत्ययः । स 'स्वरहीनं०' 'सदेः इत्यप्रत्ययाकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं०' क्रकारानुवन्धत्वात् ईप्प्रत्ययः । "अप्ययोगिद्वित्यम्' हति जुमागमः । 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' श्चेषं प्राग्वतः । 'ध्वितः' इति केवलधातीनं स-विति तेन—'त्रपूष् लज्जायाम्' त्रपा । 'क्षमूष् सहने क्षमा ॥ ६ ॥

(प्र०) ष्ट्रिवतः । प् च ट् च दश्च का च ष्ट्रवृ तदित् यस्य तस्मात् अन्नापि पूर्ववद्वातुः वृत्तेस्त्रपूष् रुज्जायामित्यादेः पचाद्यचि त्रपेत्यादौ वित्वेऽपि न । स्तनन्धयीत्यत्र घेटस्तु स्यादित्यादि व्यवस्थापनीयस् ॥ ६ ॥

नदादेः ॥ नदादेर्गणारिखयामी प्पत्ययो भवति । नदी गौरी गौत-मी(क) ॥ ७ ॥

(च०) सुत्रम्—'नदादेः'॥ नद् आदिर्यस्य स नदादिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचना-नतम् । 'हिति' इतीकारस्य प्कारः । 'कस्य' इत्याकारलोपः । स्नोर्वि॰' नदादिर्योऽसौ गणस्तस्मात्स्नोलिंगे ईप्प्रत्ययो भवति । नद् गौर गौतम । अनेन ईप्प्रस्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहोनं॰' नदादिराञ्चतिगणो द्रष्टन्यः । यथा नर्तको तैषी पौषी मत्सी अनद्धशे अनद्वाही मातामही पितामही महिषी सूरी अन्मस्ती त्रिद्वा ॥ ७॥

(प्र॰) नदादेरिति । नदादेशक्कतिगणत्वात्सीपणयी । पीवरी जित्वरी । शर्दशी । द्वादशी । पञ्जभीप्रभृतयोऽविहितलक्षणा नदादी स्याः ॥ ७ ॥

इन्द्रादेरानीपूच ॥ इन्द्रादेरीणास्त्रियामानीप्पत्ययो भवति(स) ॥ इन्द्राणी भवानी रुद्राणी मृडानी वरुणानि । चकारान्मातुलोपाध्यान्यचित्रयाचार्यसूर्यायोद्वा ॥ अर्यक्षात्रियाभ्यां वा स्वार्थे ॥ मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी क्षत्रियाणी क्षत्रिया आचार्यानी आचार्या । आचार्यादणस्वम् । सूर्याणी सूर्योणी अर्था ॥ हिमार-

⁽क) नदादिराकृतिगणः । तेन चतुर्थी पञ्चमी द्वादशी पौर्णमासी इत्यादि ॥ इंध्यनहुद्दो वाम् वक्तन्त्रः । अनङ्वाहा अनहुद्दी ॥ हायनाद्वयसि च ॥ दिहायनी चतुर्दायणी ॥ पुरुषादा वस्थिणे ॥ हिपुरुषी —हिपुरुषा वा परिखा इत्यथिकम् ।

⁽ ख) इन्द्रोदेश्रियादिश्रब्दादिग्द-ब्रह्म-रुद्र-भव-शर्व-मुख-वरुणादयः॥

ण्ययोभहत्वे ॥ महद्धिमं हिमानी महद्रण्यमरण्यानी । यवनाञ्चि-प्याम् ॥ यवनानां लिपियवनानी । यवादोषे ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥८॥

(च०) सुत्रम्-'इन्द्रादे०' पञ्चम्येक्कवचनान्तम् । 'किति' 'क्षस्य' 'स्नोर्वि०' । आनीप् प्रथमेकवचनान्तम् । 'हसेपः०' पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं ॥ इन्द्रादेगंणात्
स्त्रियामानीप् प्रत्ययो भवति । इन्द्र भव कार्य सृद्ध वरुण ब्रह्म सद्द्र । अनेन स्त्रेण आनोप्
प्रत्ययो भवति । यथासमभवं नकारस्य णकारः । 'यस्य कोपः' इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी ।
'स्वरहीनं ' 'हसेपः०' ॥ मातुक्त्र उपाध्यायश्च श्चित्रश्च सावार्यश्च स्र्यंश्च सर्यश्च मातुलोपाध्यायश्चित्रयाचार्यस्यायं तत एतस्माच्छन्द्रपट्काद्वा सानीप् प्रत्ययो भवति । अर्यश्वित्राम्यां च स्वायं एव वा सानीप् ॥ मातुक २ एकत्र आनीप् अन्यत्र ईप् । 'यस्य
लोपः' शेष स्वरुत्यायानी उपाध्ययो । एवं श्वित्रयस्येपेशः । 'व्हर्नोणो ०' भवति ॥
स्वायायांद्रणत्वम् इति । आचार्यांनी आचार्या । श्वित्रयाणी क्षत्रिया । स्वर्गणो स्वर्णा ।
सर्वाणी अर्था । पुंयोगे तु ईप् एव सर्थी श्वित्रयो उपाध्यायो ॥ स्वर्य व्याख्यात्री तु उपाध्याया । अत्र साप् ॥ 'हिमारण्ययोमेहस्त्रे सानोप् प्रत्ययो भवति' महत् हिमं हिमानी । महत्त सरण्यमरण्यानी ॥ यवनकाव्दालिक्ष्यमामानीप् । यवनानां तुरुक्काणां लिपियंवनानी ॥ यवाद्दोषे आनीप् । दुष्टो यवो यवानी ॥ ८ ॥

(प्र०) इन्द्रादेशिति । इन्द्रादेगंणादानीप्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । ते च । इन्द्रवर्णभवार्वेश्वमुङ्किमारण्ययवयवनमातुलावार्याद्यः । वक्तव्यत्वालोकाबाराद्वा । हिमारण्ययोमेंहस्त्रे । मङ्क्तिमारण्ययवयवनमातुलावार्याद्यः । वक्तव्यत्वालोकाबाराद्वा । हिमारण्ययोमेंहस्त्रे । मङ्क्तिमार हिमानी । अरण्यानी । यवाद्द्रोषे । दुशे यवो यवानो । यवनानि । मातुलोपाध्यायाम्यां च वा । मातुलानो—मातुली । उपाध्यायान्नो—अपाध्यायो । आवार्यादण्यदं च आवार्यानी । अर्थ्यक्षित्रयाम्यां वा स्वार्थे । अर्थान्यान्नी । अर्थ्यक्षित्रयाम्यां वा स्वार्थे । अर्थान्यान्नि । अर्थ्यक्षित्रयाम्यां वा स्वार्थे । अर्थान्यान्यां । अत्यर्था । अत्यर्था । अर्थान्यां । अर्थान्यां वा स्वार्थे । अर्थान्यां वा स्वार्थे । अर्थान्यां । अर्थान्यां । अर्थान्यां वा स्वार्थे । अर्थान्यां वा स्वार्थे । अर्थान्यां वा स्वार्थे । अर्थान्यां वा स्वार्थे । विधानसाम्यां च वस्य लोप इत्यलोपो न स्वार्थे । अर्थान्यां विधायां । अर्थान्यां वा स्वार्थे । अर्थे । अर्थे

ईप्समाहारे गुणश्च ॥ त्रयाणां समाहारः त्रयी ॥

(च॰) सूत्रम्—ईप् समाहारे गुणश्चः ॥ समाहार एकीभावस्तत्रार्थे ईप् प्रत्ययो भवति नामिना गुणश्च। त्रि त्रयाणां समाहारस्त्रयी समाहारत्वात् ईप् । इकारस्य एकारो गुणः। 'प अय्' 'स्वरहीनं०' 'हसेपः०' ॥ केवित्तु ईप्समाहारे गुणश्च हति न मन्यन्ते । तम्मते 'तयायटौ संख्यायाम्' हति त्रिश्चकदादयटि क्रते 'यस्य०' हतीकारस्त्रोपे टिन्वात् 'श्चितः' हतीप्। पुनः 'यस्य स्रोपः' 'स्वरहीनं०' त्रयोऽवयवा यस्या हति त्रयी ॥

(प्र•) ब्रह्माणीत्यादौ नो वेति टिकोपेऽपि दीर्घश्रवणार्थं च ईव्समाहार इति । समा-

हारें डेथे वाच्ये इप्प्रत्ययः पूर्वेस्य गुणो वक्तव्य इत्यर्थः । त्रयाणां समाहारस्त्रयी । एवं द्वयीत्याचिष ॥

पुंघोगे च ॥ पुंयोगे च स्त्रियामीप्पत्ययो भवति । शुद्धस्य भार्या शुद्धी । गणकी(क) ॥ ९ ॥

- (च॰) सूत्रम्—'धुयोगे च॰॥ पुमान् पुरुषः तस्य योगेऽपि ईप् प्रत्ययो भवति । शृद्ध गणकः। शृद्धस्य भाषां शृद्धीः। जात्या या काचितः भवतु परं शृ्द्धय पुरुषस्य छी-स्वात् शृद्धीः। गणकस्य भाषां गणकीः। ईप्प्रत्ययः। 'यस्य छोपः' शेर्ष छकरम्॥१॥
- (प्र०) पुंयोगे । यः बाब्दः पुंयोगात्सित्रयां वर्तते तस्मादीपस्यादित्यर्थः । शूद्रस्य गणकस्य स्त्रोत्यर्थः । चकारात्पाळकबाब्दान्तान्त । गोपाळिका ॥ ९ ॥

जातेर योपधात् ॥ जातिवाचिने। ऽयकारोपधादकारान्तास्त्रियामीप्त-रययो भवति(ख) ॥ स्करी इंसी कुक्कटी ब्राह्मणी इत्यादि ॥ अयकारोपध्य-इणास्त्रित्रिया वैद्या(ग) ॥ १० ॥

(च०) सूत्रम्—'आतेरवोपघात'॥ जातेरिति पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'क्रिति' इकावस्य एकारः। 'क्रस्य' इत्यकारकोपः। 'क्रोवि॰'। अयोपघ०। यो यकारः उपघा यस्य
स योपघः न योपघः अयोपघस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'क्रिसिरत' 'सवर्गे॰' पश्चात् 'नामिनो रः' 'स्वरं॰'। सिद्धम् ॥ जाति मेपादिकां वक्तीति जातिवाची तस्मात्।
जातिवाची शब्दो यकारोपघोऽपि स्यादत आह अयकारोपघादिति यकारोपघावर्जितादित्यधः। यकारोपघावर्जिता अपरेऽपि स्वराः स्युरत आह—अकारान्तादिति छगमम् ॥ जातिकक्षणमाह 'आक्षतिमहगाजाविक्षिङ्गानां च न सर्वभाक्। सक्कदाक्यातिमग्राद्धाः गोग्नं
च चरणैः सहं इति । आक्रतिः आकारः महणं व्यक्षकं यस्याः सा ॥ च पुनक्षिङ्गानां सर्वभाक् न सर्विक्ष्मानि न भजतीत्यर्थः। यथा बाह्मणः पुंसि विषयम् । च पुनसक्कदुपदिष्टा सित निर्माद्धाः निश्चेतुं शक्या सा जातिः। ॥ [अपत्यप्रत्ययान्तस्य चरणसंज्ञा
गोत्रमपत्यप्रत्ययान्तः शब्दोऽपि जातिः चरणैः अपत्यैः सह गोग्नं जातिरुच्यते(घ)। यद्धा नित्या
प्रकाअनेकसमन्नेता सामान्यस्पा जातिः। यदि नित्या न, तर्हि पिण्डे नष्टे सैव नक्ष्यति।
यद्येका न, तर्हि अनेकेष्वय्येका जातिर्ने स्थात्। यद्यनेकसमनेता न, तर्हि यस्मिन् पिण्डे
इक्ता तस्मिन्नष्टे अन्यतरे पिण्डे न प्रतीयत इति । तस्माजातिवाचक्रवाव्यदादी प्रत्ययो

⁽क) गोपालिकादीनां न ॥ गोपालिका पशुपालिका ॥ सूर्यादेवतायां चाप् ॥ सूर्यस्य स्नी देवता सूर्या । अन्या सरी ॥

⁽ ख) अझीविषयादिति वाच्यम् । तेन मक्षिका बलाका इत्यादी न ॥ गवयद्वयमुक्यमत्स्यमनुष्याणी -न निषेधः ॥ गवयी ।

⁽ग) शुद्र।ज्ञाती न । शुद्रश्य काति: शुद्रा ॥ महत्पूर्वानु ईप् ॥ महाश्रूद्री आमीरकातिः ॥ पुँयोगे च ॥ महाश्रूद्रस्य भाया महाश्रूद्री ॥

⁽ ঘ) 'अपस्यप्रत्ययान्तस्य' 'गोषम्' इति संज्ञा, श्वाखाच्येतृवाचिनः 'चरणसंज्ञां', अपस्यप्रत्ययान्तः আজाध्येतृवाची च जातिरुच्यते' इत्येवं पाद्यम् ॥

भवति । 'यस्य लोपः' प्रथमे कवचने 'हसेपः ॰' शेर्ष छकरम् ॥ क्षत्रिया वैश्वया । अत्र जा-तिवाचिनोऽपि यकारोपधत्वादीप् प्रतिषेधः । तत आप्प्रत्ययः ॥ मतस्यमनुष्यहयगवयानां यकारोपधत्वेऽपि ईप्प्रतिषेधो न । मतस्य ईप् प्रत्ययः 'यस्य लोपः' 'यलोपश्च' 'स्वरहीनं ०' मत्ती ॥ जातेः किम् । मुण्डा ॥ अकारान्तात्किम् । गौः ॥ १० ॥

(प्र०) ज्ञातेरिति । अयोपघादिति सामानाधिकरण्योक्तं जांतिशब्देनाभिधेयाभिधाः यका । भेदोपचाराज्जातिवाचका छश्यन्ते इत्यभिप्रत्याह । जातिवाचिन इति । छश्चरं चोकस् । "आकृतिप्रहणा जातिर्छिष्मानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातिर्मांहा गोत्रं च चरणैः सह ॥" इति । गृह्यतेऽनेनेति प्रहणम् । आकृतिः संस्थानं प्रहणं प्राहकं यस्याः अवयवविशेषव्यक्ष्यरेयर्थः । एतेन गोत्वादिजातिरुक्ता । ब्राह्मणाद्याकृतेः क्षत्रियादिषु सम्भावात्तरुष्मा । छिष्मानां चेति । या सर्वछिष्मानि न भजतीत्यर्थः । ब्राह्मणः ब्राह्मणोत्यादेष्टिछिष्मत्वात्त । एतच्चाधिकत्रहम्प्रहार्थमिति । तटादेः सर्वछिष्मत्वेऽपि पूर्णोवास्यः जातित्वम् । देवदत्तादेरसर्वछिष्मत्वेवन्त्रात्वाहा । सकृद्वाख्यातेति । सकृद्वपदेशिष्मयेत्यर्थः । एतेन निश्चयत्वमेकतः प्रत्येकपरिसमासत्य चोकम् । तत्वव्यक्तिसम्म पिण्डे छपदिष्टा तिसम्बच्धेऽपि पिण्डान्तरे छपछम्भात् । देवदत्तादेश्च संज्ञाब्वव्यत्वात्याभावाद्वातित्वयाः सिरिति भावः । नन्वेवमयत्यप्रत्ययान्तस्य सर्वछिष्मेऽप्याकृतिप्रहणाभावाद्व्यासिः स्यादतः साह । गोत्रं च चरणैः सहेति । गोत्रमिति पूर्वावायाणामपत्यसंज्ञा । चरणानां वेदशाखाः ध्यथनिक्रयासम्बन्धात् क्रियाशब्दानां जातित्वार्थमुक्तिः । अत्र जातेरिति योगविभागातः ग्रव्यह्यमुक्यमत्त्वमनुष्यम्यो योपधेम्यो निषेष्ठा न ग्रव्यत्वादि । नो वेत्यतो मण्डकः प्रत्यावानुत्रुत्तेमीक्षिका वर्षाकेत्यादौ स्त्रीमात्रविषयत्वाज्ञातिवाचिनो न ॥ १० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप् वक्तव्यः ॥ [कन्याशब्दान्त] कुमारी किशोरी कलभी ॥ प्रथमवयोग्रहणाद्बृद्धा स्थिवरा इत्यत्र न । अ-द्म्रहणाच्छिशुः ॥

- (च०) प्रथम० । कालकृता बारीरावस्था वयः । प्रथमवयो बाल्यं तद्वक्तीत्वेर्धंबीला -दकारान्ताच्छन्दादीप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । कुमार किशोर कलम अनेन ईप् प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरद्दीनं०' प्रथमैकववने 'हसेपः०' ॥ वृद्ध स्थविर । अत्र प्रथमवयोवर्जित-त्वादाप्प्रत्ययः नत्वीप् ॥ बिष्णुः । अत्र प्रथमवयोवाचित्वे सत्यपि अकारान्तत्वाभावादीः प्रत्ययप्रतिषेधः । प्रथमैकवचने 'स्नोविं' ॥
- (प्र॰) प्रथमवयोवाचिन इति । कालकृता झरीरावस्था यौवनादिर्वयः । तत्र यग्यपि केचित्कोमारयोवनमध्यत्ववृद्धत्वानि चत्वार्यादुः । अन्ये तु कौमारयोवनस्थिवर् त्वानि त्रीणीच्छन्ति । अपरे ' आषोढशाङ्मवेद्वालो यावत्कौरनिवर्तकः मध्यमः । सप्तति-र्यावत्परतो वृद्ध उच्यते ॥' इत्यन्यथा त्रीण्यादुः । तथापि यावत्यो वृद्धिमत्योऽवस्था-स्ताः सर्वा एकोकृत्य प्रथमं वयः । याश्चापचयवत्यस्ता राक्षीकृत्य द्वितीयमिति । द्विवयः पक्षीज्ञाभिष्ठेतः । स चोक्तः । ''वर्द्धतौ यावद्श्तेन वर्षितव्यं [पश्चाद्पारेन युज्यताम् ।'' इति । पत्रदेवाभिष्ठत्याह । प्रथमप्रहणाद्वृद्धति ॥

स्वाङ्गाद्धाः ॥ स्वाङ्गवाचिनो वा श्वियामीप्पत्ययो भवति ॥ सुमुखी-सुमुखा ॥ मृगाक्षी-मृगाक्षा ॥ तन्वज्ञी-तन्वज्ञा (क) ॥ ११ ॥

(च॰) सुत्रम्-'स्वाङ्गाद्वा' ॥ स्वं स्वकीयमङ्गं स्वाङ्गं तद्वाची बाठदोऽपि स्वाङ्ग इत्युच्यते । यहा छव्दु शोभनमञ्जं स्वङ्गम् स्वङ्गमेव स्वाङ्गम् । यहा छष्ट शोभनं सास-मन्तात अङ्गम् स्वाङ्गम् । स्वस्य प्राणिनोऽङ्गं स्वाङ्गम् तस्मात पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवणे ॰' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अब्ययाः 'चपा सवे ॰ 'स्वरह्यीनं ०' । तिखम् । स्वाङ्गेति 'प्राणिस्थमदयं मुर्ते स्वाङ्गं स्वादविकारअम् । तत्र दृष्टमतत्स्थं चे-त्स्थितं तद्व**च ताद्यकाः ॥** प्राजिस्थं चेतनकारीरे वर्तमानम् । पुनः अद्भवं स्वेदादिरश्चितम् पुनर् तम् आकारसहितम् पुनः अविकारजं शोफादिविकाररहितं तत् स्वाङ्गसुच्यते । पुन-भूत तत्र प्राणिनि इष्टं पदवात् यदि अतत्स्यं अप्राणिस्यं भवति तदपि स्वाङ्गम् ॥ च पुनः तद्भव प्राणिवत ताहिक प्राणितहत्रे अप्राणिन्यपि स्थितं भवति तदिष वा स्वाहुम् । यत् अप्राणिस्थं द्ववरूपं अमृतीम् अरूपम् विकाराज्ञातम् , तत् स्वाद्धं न । यथा समुखा शाला अत्राणिस्थत्वात । बहुस्वेदा द्रवत्वान्नेप् । छज्ञाना अमृतैत्वात् । बहुशोफा विका-रजत्वान्नेप । छकेशी छकेशा वा रथ्या प्राणिस्थस्य अप्राणिनि इष्टरवात् , इस्तनी इस्त-ना वा प्रतिमा प्राणिवत प्राणिसहके स्थितत्वात् । इत्यादौ विकल्पेनेप् । स्वाङ्गं मुखक णांदि तहाचिनः शब्दात खियामापुप्रत्ययो भवति । वाशब्दः प्रयोगान्तरे निषेषायो न विकल्पार्थः । छमुख सृगाक्ष तत्वङ्ग । छष्टु सुखं यस्याः सा छमुखी । सृगवत अक्षिणी यस्याः सा सृगाक्षी । ततु क्रशमङ्गं यस्याः सा तन्वङ्गी 'स्वाङ्गाठ' इतीप् । 'यस्य छोपः' 'स्वरहीकं' 'हसेपः' ॥ वा शब्दस्य निषेधार्थत्वात पद्मवदना कमलनयना इत्यादौ ईप्प्रत्य-यो न भक्ति ॥ ११ ॥

(प्र०) स्वाङ्गदिति । स्वाङ्गस्वरूपं चेनक्तम् । "अद्रवं मृर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थम-विकारजाम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तस्था युतम् ॥" इति । क्रारीराम्यन्तरचारी वायुः प्राणः से।ऽस्यास्तीति प्राणी तत्र तिष्ठतीति प्राणिस्थं तत्स्वाङ्गम् । एवं स्वेदस्यापि प्राणिस्थत्वात्स्वाङ्गता स्यात्तत्राद्द । अद्भविमिति । तस्य तु द्भवत्वान्न । एवमपि ज्ञान-स्थ प्राणिस्थत्वाद्भवत्वाच्च स्वाङ्गता स्थादत आह । मृतिमिदिति । असर्वगतद्भय-परिमाणं काठिन्यादि स्पर्शविकोषो वा मृतियैस्यास्तीति तथा । ज्ञानस्यात्मगुणत्वेन परि-माणलक्षणस्य गुणस्पर्शलक्षणस्य वा तत्रानङ्गोकारादमृतिमर्थं ज्ञानस्येत्यर्थः । प्रमिष

⁽क) सुष्ठु आसमन्तारक्षं स्वाक्कम् ॥ स्वस्य प्राणिनो अक्षं स्वाक्क्ष्मित्युक्तेऽक्षाक्षिभावेन ज्ञानोदर्गि स्वाक्ष्म् स्याद्यं मूर्तं प्राणिस्थमिविकारजम् । तत्र दृष्टमतस्थं चेन्तिस्थतं तद्वस्य नःवृत्ति ॥ पूर्वार्षस्य परयुदाङणानि ॥ सुम्रुक्त ज्ञाला अप्राणिस्थयायाः ॥ सुस्वेदा द्ववत्वात् ॥ सुन्तेत्वातः ॥ स्वाक्क्ष्मः । प्राणिवत्प्राणिसद्ये स्थितत्वादः ॥ स्वाक्क्ष्मः । प्राणिवत्प्राणिसद्ये स्थितत्वादः ॥ स्वाक्क्ष्मः । विम्बोष्ठी नविम्बोष्ठाः ॥ चार्त्वकर्णी नवस्यादेवतः । स्वाद्वन्ति ॥ स्वाद्वन्ति । स्वाद्वन्ति

श्रीकारेक्वोक्तलक्षणवत्स्वाङ्गता स्याद्त आह । श्रीविकारज्ञामिति । विकारो वातादि-वेषम्यं तते। न जातम् । श्रोफादिस्तु विकारजः । रथ्यादिपतितकेक्वादेः स्वाङ्गतासङ्ग्रहा-र्थमाह । अतस्यं तत्र दृष्टं चेति । तत्र प्राणिनि न दृष्टम् । अन्यदा तत्रावर्तमानमिष्ट स्वाङ्गम् । एवमपि प्रतिमाधवयवानां मुखादीनां प्राणिस्थेनाविशेषादिना सम्बन्धः तथा यद्यस्प्राणिनापि अम्बद्धं स्थात्तदपि तथेत्यर्थः । प्राणिमुखादिसहरामपाणिमुखाद्यपि स्वाङ्ग-मिति सावः । स्वाहरणं तु स्क्रेकी-स्केका वा रथ्या । स्वतनी-सस्तना वा प्रतिमा । प्रत्युदाहरणं तु क्रमेण । समुखा क्वाला । बहुस्वेदा । स्जाना । स्रोफेत्यादि ॥ ११ ॥

कृदिकारादक्तेरीप् वा वक्तव्यः ॥ अङ्गुरूश-अङ्गुरूः ॥ घृर्शी-घृष्टिः ॥ आजी-आजिः ॥ अक्तेरिति विशेषणात्कृतिः मतिः म्तिः ॥

(च०) 'क्रदिकारा०' ॥ क्रदिति तृतीयावृत्तिः । तत्प्रत्ययोत्पन्नो योऽसौ इकारस्त-स्मादीष्प्रत्ययो भवित किविशिष्टात् १ । अक्तः क्तिप्रत्ययवितादिकारादित्यर्थः । उदाह-रणम्—धू । 'क्ष्वादेविकः' इति उणादित्वादुिकप्रत्ययः । 'सवर्णे ०' धृष्ठिः धृष्ठो ॥ अगि रांग् छित गत्यर्थाः । अग उक्तिप्रत्ययः । 'इदितः' इति जुमागमः । 'नश्चापदाः ' 'स्वहीनं ०' अङ्गुष्ठिः अङ्गुष्ठी ॥ अज गतौ क्षेपणे च । अज् । लगादौ इष् प्रत्ययः । णित्तात् 'अतः उपवायाः' इति वृद्धिः । 'स्वरहोनं ०' साजिः साजी । अनेन वा ई प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं ०' 'हसेपः' प्रथमेकवचने । अन्यत्र 'स्वीवि०' ॥ आक्रेरिति किम् । जुक्त् करणे । क्ष । मजु जाने । मन् । भू सत्त्याम् । भू । 'क्तिरापा०' इति क्तिप्रत्ययः । ति मन् इत्यत्र । 'क्लोपस्त्वबुदात्त्वनाम्' इति न लोपः । अक्तेरिति विशेषणादोप्प्रत्ययः प्रतिषेधः ॥

(प्र०) कृदिकारादिति । अक्तेरित्यत्र क्तिशब्देन क्त्यर्थो गृह्यते । अक्त्यर्थोदित्यर्थः । तत्रश्च अकरणिः । अहरणिरित्यादौ न वक्तव्यत्वाद्वा ॥

एं च मन्वादेः ॥ मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेश-श्च ॥ स्रादिशब्दान्मन्वभिवृषाकिपपूतकतुकुश्चितक्कसीदा प्राद्धाः ॥ मनोर्भायी मनायी वृषाकपायी । चकारान्मनोष्टेरौ वा ॥ मनावी(क) ॥ १२ ॥

(च०) सूत्रम् । 'ऐ च मन्वादेः' ॥ ऐ प्रथमीकवचनान्तं सांकेतिकम् । च प्रथमीकवचनान्तम् । 'अञ्यया । मनुरादिर्धस्य स मन्वादिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ,िक्तिः 'इस्य' 'स्त्रोवि०' ॥ मन्वादेरिति वृत्तिः सकरा । अन्त्यस्वरस्य च ऐकारादेशे मविन्ति । इदाहरणम्—मनु । मने।भांयां मनायी । वृषाकपि । वृषस्य धर्मस्य आसमन्तातः कं फलं पिबतीति वृषाकपिस्तस्य भायां वृषाकपायी । उकार—इकारयोश्येकारः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमोकवचनान्तं 'इसेपः' ॥ चकारान्मनुशब्दसम्बन्धिन सकारस्य औकारो भवति । तत 'भौ आद्' 'स्वरहीनं०' मनावी । एवम् अरनायी स्वाहा विद्विप्रिया । पूतकते।: स्वी पूतकतायी । 'यया तु कतवः पूताः स्यात् पूतकतुरेव सा' । कुसित ऋषि-

⁽क) अमेर्भार्या अग्नायी ॥ प्रताः कतवो यस्येति प्रतकतुः । प्रतकतोर्भार्या प्रतकतायी इति विशेषः ।ः

स्तस्य भाषां कुसितायी । कुसीदो वृद्धिजीविकः तस्य भाषां कुसितायी ॥ १२ ॥ (प्र०) ऐ चेति । मन्वादेरित्यादिशब्दाद्वृषाकव्यग्निकुसितकुसीदपूतकते । गृद्धः जेते । पूतकतोस्तु दुंगाग प्रव । अन्या पुतकतुः । स्त्री ॥ १२ ॥

पत्न्याद्यः ॥ पत्न्याद्यः शब्दा निपात्यन्ते(क) ॥ अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । सखी । अशिद्वी । अर्धजरती । युवती ॥ प्राची । प्रतिची ॥ उदीची । नारी । दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिकः । दाराः । दारान् । दारेः । दारेभ्यः । दाराणाम् । दारेषु ॥ १३ ॥

(च०) स्त्रम्—'परन्यादयः' ॥ परनी आदिर्येषां ते परन्यादयः । प्रथमाबहुवचने जस् । 'प् ओ जिस' 'प् अय् 'स्वरहीनं 'सोर्वि०' ॥ परन्यादयः शब्दा ईप्परययान्ता निपात्यन्ते । न वरम् । परनो भायां । अन्तर्वरं नो गुर्विणी । नारी स्त्रो । सस्ती प्रसिद्धा । पतिवरनो जीवद्वर्त्वका । अशिश्वी अप्रस्ता । अर्धजरती अर्थवृद्धा युवती स्त्री । प्राची पूर्वा दिक् । प्रतीची पश्चिमा दिक् । प्रवमन्येऽप्यूद्धाः । सपरनी एकपरनी वीरपरनी इत्यादि ईप् प्रत्ययान्ता निपातसिद्धा इत्यर्थः । तथा उदीची मरसी मानुषी आगस्ती पाणिगृष्ठीती असिक्नी पलिक्नी पितामही स्थासी छण्डी गोणी स्थली कवरी नागी कलशी कामुकी इत्यादयः परन्यादियु न्याः ॥ अकारान्तो दारकाव्दो निर्थं बहुवचनान्तः पृंखिङ्गे कलप्रवाची तत आप्परत्ययः ईप्परत्ययोऽपि न भवति । किंतु दाराः दारान् दारैः दारेभ्यः दारेभ्यः दाराणां दारेषु । देवशब्दस्य बहुवचनान्तवरसाध्यः ॥ १३ ॥

(प्र०) परन्याद्य इति । स्वाङ्गाद्वेत्यते वातु नेः क्षविद्रर्थविशेषे क्रविच्च वेति च्यवस्थापनीयम् । तत्र पत्नीति यञ्चसंयोग एव । अन्यत्र गर्वा पतिः स्त्री वृष्ठपरनीत्युपः मानात् विद्यमानपुर्वस्य तु वा । इत्यत्नी इत्यतिः । सपत्न्यादिषु नित्यम् । सपत्नी । एकपत्नी । अन्यत्र पतिमती नगरी । तथा । सखी । सवयस्था, सख्युर्भौगीपि । न शिशुः वैस्याः सा अश्विश्वी । अर्द्धलरती । युवती । प्राची । मतसी । मानुषी । सूरी । अगः स्त्री । अस्विव्यत्विरतियारसिक्नी । पित्तन्ती । प्राची । मतसी । मानुषी । सूरी । अगः स्त्री । अस्विव्यतियारसिक्नी । पित्तन्ती । प्राची । जानपदी । कुण्डी अमर्त्र चेत् । आजा पत्नी । कालपदी । कुण्डी अमर्त्र चेत् । मानो स्यूणा चेत् । नागाऽन्या । कालो वर्णा चेत् । कालाव्या । नागी स्यूणा चेत् । नागाऽन्या । कालो वर्णा चेत् । कालाव्या । नागी स्यूणा चेत् । नागाऽन्या । कालो वर्णा चेत् । कालाव्या । कालो प्रत्नवादी वर्णा चेत् । कालाव्या । काली क्याविकारकचेत् । कवराऽन्या । काली प्राणिनि च नीली । संज्ञायां वा । नीली-नीला । श्रेणी-श्रेणेत्याद्या विद्वतलक्षः जाः परन्यादौ द्रष्ट्याः ॥ १३ ॥

चौर्गुणात् ॥ डकारान्ताद्गुणवाचिनो वा स्नियामीप्शस्ययो भवति ॥ पर्वी-पद्धः । मृद्धी-मृदुः । तन्वी-तनुः(स) ॥ १४ ॥

⁽क) पत्नी आदिर्येषां ते तथा । आदिशब्दः प्रकारे । (ख) खरुसयोगोपभात्र ॥ खरुः पाण्डुः ॥

(च०) सूत्रम् । 'वौर्गुणात्' ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । 'भग्यया०' । ओरित उकाव्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् 'क्विति 'क्वस्य' इत्यकारलोपः । 'कोवि०' 'क्षो औ औ । अभ्रे
गुणादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'क्विति 'क्ष्यं 'स्वणै०' 'नामिनो०' क्वलुम्बि० ॥ गुणा
क्ष्पाद्यश्चतुर्विकातिः । 'सन्त्रे निविकातेऽपैति पृथग्जातिषु दृष्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसन्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ वुषेः स गुण उच्यते । स कः १ यः सन्त्रे दृश्ये निविकाते वर्ततः
इत्यर्थः । युनः तस्माद् दृश्यात् अपैति याति । च युनः पृथग् जातिषु दृश्यत्वावान्तरज्ञातिषु दृश्यते । च युनः साधेयः उत्पाद्यः यथा कह्त्रिकासंयोगाद् वस्त्रे गन्धः । युनः अक्तियाजः अनुत्पाद्यः यथा आकाशादौ महत्त्वादि । युनः असन्त्वप्रकृतिः अदृश्यस्यनावः स गुणस्तद्वाची उकारान्त्रो यः क्रब्दस्तस्मात् स्त्रियां क्षोलिङ्गे वा ईप् प्रत्ययो भवति । पटु २
अनेन वा ईप्प्रत्ययः । 'अवम्, 'स्वरहीनं प्रथमैकवचने 'हसेवः' । अन्यत्र प्रथमैकवचने
'स्त्रो०' ॥ एवं मृद्दी—मृदुः । तन्त्री-तन्तुः । वह्नी—बहुः । ऋण्वी-ऋणुः । वाग्रहणादेव खदः
पाण्डः इत्यादौ नेप्प्रत्यथः । गुम्प्रहणात् थेवुः रज्जः अगुः इत्यादौ नेप् ॥ १४ ॥

(प्र॰) चौरिति । वा ओ: गुणकान्देव मतुप उपादानादभेदे।पचाराहा गुणबहाचका गृद्यते । वाशब्दव्यवस्थैव खरुरंयोगोपधान्न । खरः पतिवरा कन्या । पाण्डुः । गुणळक्षः o चाक्तम् । "सस्वे निविकतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सेाऽसस्वप्र-कृतिर्गुणः ॥'' इति । सत्त्वं द्रव्यं वाक्यस्यान्यवच्छेदकत्वात्सन्त्वे निविद्यते इत्यनेन सन्त्व-स्य द्रव्यमात्र मृत्तित्वं लक्ष्यते । ततश्च सत्ताव्यवच्छेदः । तस्याद्रव्यगुणकर्मस्वृत्तेः । एवं च द्रव्यत्वस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादत साह । अपैति । सपगच्छति । स-र्थात्सत्त्वादेव । यथा पीततायां जातायामाम्रादेनींलिमा । न नौवं द्रव्यत्वादिर्द्रव्यादेर-पैति । यशेषं गोत्वं साखादिमति वर्तमानमस्वादेश्पैति । अत आहुः । प्रथग्जातिषु न हृदयते । हृदयत हृति । गोर्त्ने हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु गुणस्य चा-मादौ दृष्टस्य नीखादेस्तृणादिष्यपि दर्शनात । एवं सकळजातिव्यवच्छेदे पुनीकतः विशेषणविश्विष्टत्वात्क 'ण्यतिन्याप्तिवारणायाह । काघेयश्चाक्रियाजद्वचेति । आयेयः इत्त्राचा पुष्पादियोगाद्वस्त्रादिष्विव गन्धनम् । अक्रियायां नित्यः आकाशादौ महत्त्वा-दः । कर्म तुत्पाद्यमेव । बन्देवं द्रव्येऽतिव्यासिः । तस्य स्वारस्मकावयनेषु निवेशात्तद्वा-क्षेऽपगमादुत्पाद्यरूपस्वाच्चेत्यत आहः । सेाऽसत्त्वप्रक्षांतर्गुण इति । गुणा न द्रव्यस्वभावः । द्रव्यं तु द्रव्यस्वभाषमिति । नतु स ।दीनां नित्यत्वानुत्पाचीमयरूपत्वाभावादेवातिप्रसः ष्ट्राभावात्पुर्वार्द्धविशेषणवैषर्थ्यमिति चेत्सस्यम् । नित्यगुणसङ्ग्रहार्थव्यधिकरणात्पाद्यगुणेनाः स्ये।अयक्पत्ववत् । वाक्यद्रव्यक्पजात्येार्मिछितये।स्त्पाद्यानुत्पाद्यक्पत्वाद्तिप्रसङ्गः स्या-सद्वारणार्थे तदिति दिष् । ''कर्राणा व्यतिरिक्तत्वे जातिमात्राश्रया गुणः ।' इति तु तान्त्रिकाः ॥ १४ ॥

खत ऊः ॥ उकारान्ताद्वा ऊपत्ययो भवति ॥ पङ्गुः पङ्गुः ॥ वा-मोकः–वामोरूः(क) ॥ १५ ॥

[ि]क) वासन्यादञ्ज्यादी न भवति । रज्जुः धेतुः 'इत्यधिकम् ॥ माधवकल्पे तु यूनस्ति रिति सूत्रमेव नास्तीति परिवादिकात् वीध्यम् ।

(च०) सूत्रम्-'डत जः'॥ उत इति डत्राब्द्स्य पद्मम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं ब्' 'क्षोवि०'। जः प्रथमैकवचनान्तं 'क्षोवि०' मध्ये। 'आदवे छोपश्' वृत्तिः कण्ठ्या। नव-रम् । गुणवाचिनोऽगुणवाचिनोऽपि मनुष्यजातिवाचिन डकारान्तात् ज प्रत्ययो वा भवति॥ डदाहरणम्—पङ्ग अनेन जप्रत्ययः। 'सवर्णे ब्' 'क्षोविं०' पङ्गः-पङ्गः॥ एवं वामोरः वामोरूः करभोरः करभोरूः॥ २१॥

(प्र०) उत इति । अत्रापि पूर्वतो वानुवृत्त्यैव । धेनुः रज्जुरित्यादौ न । यद्यपि हृस्वोकारविधानेऽपि दीधौकारेकाहोर्घश्रवणसुपपद्यते । तथापि दोर्धविधानसामध्यात् । ब्रह्मवन्धुः । जीवबन्धुरित्यादौ समासान्तकप्रत्यवाभावार्थमित्यनुसन्धेयम् ॥ २१ ॥

यूनस्तिः ॥ युवन्शब्दात्स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति । (क)युवितः ॥ एभ्यो नामत्वात्स्यादयः ॥ आवन्तात् 'आपः' इति, ईवन्तात् 'हसेपः सेर्छोपः' इति सिरुोपः पूर्ववत्प्रक्रिया ॥ २२ ॥

इति स्त्रीपत्ययप्रितया ॥ १६॥

(क) अभेदमवधेयम्।

स्तनकेशवर्ती की स्थालोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यच तदभावे नपुंसकम् ॥

इति लखणलक्षितमवयसंस्थानिकोषात्मकं लैंकिकं कींप्रेसयोलिङ्गम्। तदभावे तयोरभयोरभावे सितं तंत्रुभयोरन्तरं सद्भं तन्नपुंसकमित्यर्थः। तिदिदं लैंकिकं लिङ्गमस्मिन् शाक्षे नोपयुज्यते। तस्य अचेतने खद्वामालादे। बाधात कींप्रत्ययानापत्तेः। दारानित्यदि 'सोनः पुंसः' इति नत्वानापत्तेश्च किं तु सत्त्वरजस्त-मधो प्राकृतगुणानो वृद्धिः पुंस्त्यम् । अपचयः कीत्वम् ;—स्थितिमान्नं नपुंसकत्वम् । अत एव उत्कर्षपकर्ष-धक्वेऽपि स्थितिमान्नमादाय सामान्ये नपुंसकम् । इति प्रवादः। उत्कर्षापकर्षसम्याग्मकावस्थान्नयस्थान्यस्थान्यस्थितिमान्नविवक्षायो नपुंसकं भवतीति तद्भः। इंद्यानवस्थान्यं केवलान्वयि । अयं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इतिन्यवहारस्य सर्विकत्वात्। तच्चेदं लिङ्गमर्थनिष्ठमेव तदुक्तं भाष्ये—

"एकार्थे शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च" इति एकस्मिन्नेवार्थे पुष्यः तारका नक्षनामिति शब्दनानात्वदर्शनात् । कुटीकुटीगदौ देफायवयवोपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्च स्तनकेशायातिरिक्तमेव लिङ्गभि स्थर्थ इति कैयटः । पुलिङ्ग शब्द इत्यादि व्यवहारस्तु वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद् बोध्यः । न च उपच यादिधर्यमाणां विरुद्धत्वोदकत्र समावेशायोगादेकस्य द्विनिलिङ्गतानापात्तिरिति वाच्यम् । एकस्मिन् वस्तुनि खणभेदन त्रयाणां धर्माणामिप समावेशायोगादेकस्य विकास स्व भाष्ये—

"कश्चिदपि सस्वादिधर्मः वविन्सुहूर्तमपि नावतिष्ठते यावद्नेन वर्धितन्यमपायेन वा युज्यते' इति । न चैवं सति युगपत् द्वित्रिलिङ्गयानापत्तिदिति वाच्यम् । नं हि न्यवहारे स्वसमकालिकपदार्थसत्ता प्रयोजिका । तथा सति भूतमविष्यद्व्यवहारोच्छेदापातात् । तत्र कश्चिङ्यद एकलिङ्गविशिष्ट एवार्थे प्रयोज्यः । कश्चित्तु द्विलिङ्गः । कश्चित्तु त्रिलिङ्ग । इत्येतत्तु लिङ्गानुशासनशास्त्रादगम्तन्यम् । एवा पुँस्नीनपुंसकश्चरानां वृद्धश्चा-दिशन्दवदस्मिन् शास्त्रे सङ्केतश्च लिङ्गानुशासनत एव स्नेयः । उक्तं च भाष्ये—

'अवदयं तावतः कश्चितः स्वकृतान्तः आस्थेयंः' वैयाकरणसिद्धान्तः इत्यर्थः । 'कृतान्तो यमसिद्धान्तौ' इत्यमरः । तत्र टचादिसंज्ञावल्लघुसंज्ञामकृत्वा महासंज्ञाकरणसामध्यति स्नितं सम्भवे स्तनकेदावतीत्यादि -लौकिकं लिंगमप्यत्राश्रीयते । अन्यथा 'पञ्चना यजेत' इत्यत्र स्नीव्यक्तावि सस्वायुपचयात्मकपुंस्त्वायनपा -यातः 'आको नाक्षियाम्' इति नाभावस्याविरोधात् स्नीपञ्चरप्यालभ्येतः । (च) 'यूनस्तः' युवन्त्राब्दात् तिप्रत्ययो भवति श्चियाम् । ईप्निषेधः ॥ युवन् अग्रे तिप्रत्ययः । 'नाम्नोनो०' 'सोवि०' ॥ एवं स्त्रीप्रत्यया द्रेयाः ॥ अग्रेतेषां विभक्तिकार्यमाह—
प्रत्य इति । एम्यः पूर्वोक्तस्त्रीप्रत्ययान्तेम्यः द्राब्देम्यो 'अविभक्ति नाम' इति सुत्रोक्तलक्षणनामत्वात् स्याद्यो विभक्तयो दीयन्ते । तत्र आवन्तात 'आपः' इति सुत्रेण सिकोपः । ईवन्तात 'हत्तेपः०' इति सेकोपः । तत्र आवन्ता गङ्गादाब्द्वत्ताध्याः । ईवनता नदीशब्दवत् । इकारोकारान्ता बुद्धिरज्ज्ञवत् । ककारान्ता वध्वतः । इति स्त्रीप्रत्ययावच्रिः ॥ २२ ॥

(प्र॰) युनस्तिरिति । युवन्शन्दात्तिप्रत्ययो भवति । ईपोऽपवादः । नलोपः 🗈

युवतिः ॥ २२ ॥

इति सारस्वतप्रसादे भद्दवाछदेवविरविते स्त्रीप्रस्थयाः ॥ १६ ॥

* कारकप्रक्रिया ॥ १७॥ *

अथ विभक्त्यथीं निद्धप्यते(क) ॥

लिङ्कार्थे प्रथमा ॥ धातुप्रस्ययातिरिक्तमर्थवच्छठरुरूपं छिङ्कं तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा विमक्तिर्भवति ॥ १ ॥

(च०) प्वं ये 'लिङ्गादयः खोप्रत्ययान्ता उक्तास्ते विभक्तिमन्तरा न कार्ड्तां प्राप्रवन्तीति विभक्तिकार्यसम्बन्धमाह—अथेति । संज्ञासन्धिकार्यस्वरान्तिहसान्तिल्ङ्गन्नयप्रक्रियायुष्मदस्मद्खीप्रत्ययकथनानन्तरं विभक्तीनां कर्तृत्वादिस्वकानां प्रथमादीनामथोऽसिक्रियायुष्मदस्मद्खीप्रत्ययकथनानन्तरं विभक्तीनां कर्तृत्वादिस्वकानां प्रथमादीनामथोऽसिक्रियायुष्मदस्मद्खीप्रत्ययकथनानन्तरं विभक्तीनां कर्तृत्वादिस्वकानां प्रथमा इति प्रथमेकवचेयो निरूप्यते ॥ तत्र प्रथमाविभक्तेः कार्यमाह—स्वम् — 'लङ्गार्थं प्रथमा ॥ लिङ्गार्थं
लिङ्गस्यायों लिङ्गार्थस्तिस्मन् ससम्येकवचनान्तम् । 'आह्वपन्ते प्रथमा इति प्रथमेकवचनान्तम् । 'आपः' सिद्धं स्वम् । लिङ्गयन्ते चिक्वयन्ते ज्ञायन्ते पुंखीनपुंसकतया शन्दाः
अनेनेति लिङ्गम् । तत्कि विविधं १ धातुप्रत्यातिरिक्तमिति । धातुम्वादिः, प्रत्ययाः कृदादयस्तेम्योऽतिरिक्तमधिकमन्यत् पृथक् यत् पुंखीनंपुसकलिङ्गभेद्जापकं तिलल्ङ्गम् । 'नामेक लिङ्गम्' इति कौमाराः । 'संस्त्यानप्रस्यौ लिङ्गम्' इति महाभाष्यकारः । संस्त्यानं खीलिङ्गम्' इति कौमाराः । कमादुषच्यापच्यस्थितिरूपो वस्तुधमः । उपचये यथा हरिः
रवम् । प्रसव उपचयः । क्रमादुषच्यापचयस्थितिरूपो वस्तुधमः । उपचये यथा हरिः
विदः । अपचये गङ्गा बाला । क्रचिदुपचयापचयभावः कुलं ज्ञानम् ॥ तस्य लिङ्गस्य
प्वारं समिष्ठेये । सन्माग्रे सत्तामान्ने विद्यमानमान्ने । वाच्यमाने प्रथमा सिमौजस्क्षाः

⁽क) 'तत्र कियासिख्युपकारकं कारकम्। तच्च षड्विधम् ॥ कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथेक च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥ उक्तातुक्ततया देधा कारकाणि भवन्ति षट्। उक्ते तु-प्रथमेव स्यादनुक्ते तु यथाक्रमम् ॥' तानि विभक्तिरित्यमिधीयन्ते इत्यधिकपाठो मूलपुस्तके । सम्बन्धा-प्रथमेव स्यादनुक्ते तु यथाक्रमम् ॥' तानि विभक्तिरित्यमिधीयन्ते इत्यधिकपाठो मूलपुस्तके । सम्बन्धा-प्रकारकार्यमेवभवत्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति कारकस्रामान्यलवणं । मातुः स्मरतीत्यादी षष्ट्यक्ष कारकारकार्यम्वाय सम्बन्धार्थकेति ।

(प्र०) लिङ्गिविशेषप्रतिपाद्कप्रत्ययान्निरूप्य पूर्वोक्तस्यादिप्रत्ययनियोमकप्रकरणमवसरसङ्गत्या प्रारिण्डः प्रतिजानीते । अशेति । विभक्तीनां चोत्यो वाच्यो वार्थः विभकत्यर्थः । स च प्रातिपदिकार्थपक्षे चोत्यिक्वकपक्षे चाच्यः । येषु येष्वर्थेषु या या विभक्तयो
भवन्ति ते विभक्तस्यणं उच्यन्ते इति भावः । एकवचनं जात्यिभिप्रायेण । तत्र प्रथमोदिष्टप्रथमार्थमाह । लिङ्गार्थं इति । चातुविभक्तिवर्ण्जमर्थविष्ठङ्गमिति कोशादिषु लिङ्गशकरेन नामाभिधानाञ्चामलक्षणेनैव लिङ्गलक्षणमाह । धातुप्रत्ययवर्णमित्यादि । प्रत्ययकाकरेनात्र प्रत्ययविशेषा विभक्तिक्पो लक्ष्यते । नामलक्षणे लिङ्गलक्षणे च विभक्तिवर्णनत्वाभिष्ठानात् । धातुवर्णमिति तु सम्भवदाभिप्रायं विचारविशेषश्च नामलक्षणोक्तोऽवसेयः ।
सन्मात्र इति । शब्दप्रवृत्त्युपलक्षणम् । यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वोऽपि लिङ्ग
इत्यर्थः । पुंक्रीनपुंक्कलिङ्गादि तु तत्रान्तरीयकत्वालिङ्गार्थं एवाभिहितकारकार्थः प्रातिपदिकार्थः सम्पचत इति । तत्रापि लिङ्गार्थं प्रथमा । लिङ्गार्थंस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वेऽपि तत्र तत्र
कर्माद्यर्थविशेषविवक्षायां द्वितीयादिविशेषविधानात्सामान्यविहितप्रथमाया वाधान्नातिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

(क) लिझादयोऽपि प्रथमाथी इति केचित् ॥

(ব০) लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्थाः इति मतान्तरवाचकं पदम् । लिङ्गं पुंलिङ्गं स्नीलिङ्गं লবুঁণকলিঙ্গুন্ ॥ ২ ॥

भादिशब्दाञ्जिन चनपरिमाणमात्रेऽपि प्रथमा(ख) ॥

तत्सद्भद्धाः ।

रविरिव राजते राजा रोषाःकुमारी रोह्रयते । बोभुज्यते भुवं भूपाळः प्रागास्तां रामळक्षमणी ॥ १ ॥

सन्ति सन्तः ।कियन्तः(ग) ॥

कुमाराः शेरते सैवरं रेारूयन्ते च नारकाः । जगीयन्ते च गीतज्ञा मेम्रीयन्ते रुजार्दिताः ॥ २ ॥

(व०) आदिशब्दात्परिमाणवचनप्रश्तयः । प्रथमीव अर्थी येषां ते प्रथमार्थाः । कि-क्षवचनपरिमाणानां श्रयाणामप्यर्थे प्रथमा विभक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ यथा देवः श्रीः ज्ञानं खारी द्वोगः आढकम् एकं द्वौ बहवः ॥ खदाहरणम्—'तत्सद्दवहाः तदिति ज्ञानहष्टिगौचां सदिति

⁽क) 'लिङ्कार्थे प्रथमा । एतस्य सूत्रस्येमान्युदाहरणानि । उच्चैः नीचैरित्यादीनि ॥ सकलकारकमेद्-कृत्यं वस्तु सत्ता' इत्यधिकपाठो सूलपुस्तके ।

⁽ ख) कृष्णः श्रीः ज्ञानम् ॥ वचने । एकः द्वै। बहवः ॥ परिमाणे । खारी द्वेाणः आढकम् ॥ अष्टप्रष्ठि-र्भवेकिञ्चिकिञ्चिरदेशे च पुष्कलम् ॥ पुष्कलानि च चत्वारि आढकं परिकीर्तितम् ॥ चतुर्भिराहकेद्वेणः खारी व्योखनामित्र तैः ॥

⁽ग) 'मनसि वचित काये पुण्यपीयूषपूर्णाक्षिभुवनसुपकारभेणिभिः भीणवन्तः । परगुणपरमाणून्पर्व-न्त्रीकृत्य निर्द्ध निकद्वदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः । इति सम्पूर्णवस्त्रोकः ॥

वर्तमानम् आविवाशि प्रधानं वा । एवंविधं ब्रह्म परब्रह्म वर्तते(क) । तत्सद्ब्रह्म इति ब्रिन्ध्विपं स्थानेषु नर्ध्वकिष्कुस्य प्रथमाया उदाहरणम् ॥ रिविरिव । राजा राजते । क इव १ रिविरिव सूर्यं इव । राजा इत्यन्न पुंखिङ्गे प्रथमोकवचनोदाहरणम् । पुनः कुमारी रोक्ष्यते अनिवायेन रोदिति । कस्मात् १ रोषात् ॥ कुमारी । अत्र खीळिङ्गप्रथमोकवचनोदाहरणम् । भूपाळा राजा भुवं पृथ्वीं बोभुज्यते अतिवायेन पाळ्यतोत्पर्धः । भूपाळः अन्नापि पुंखिङ्गे प्रथमोकवचनोदाहरणम् । रामळक्ष्मणो प्राक् पूर्वमास्ताममृताम् रामळक्ष्मणाविति पुंखिङ्गे प्रथमोकवचनोदाहरणम् ॥ सन्तः सज्जनाः कियन्तः सन्ति ॥ कुमाराः बाळकाः स्वैश्वयमाद्विचचनस्योदाहरणम् ॥ सन्तः सज्जनाः तियन्ते । अतिवायेन फूत्कुवंन्ति । पाठान्तरे स्वेच्छ्या ग्रेरते । तु पुनः नारकाः नरकस्याः रोख्यन्ते । अतिवायेन फूत्कुवंन्ति । पाठान्तरे तु रोख्यन्ते कुमारिकाः इति । गीतज्ञा जेगीयन्ते अत्यर्थं गायन्ति । रुजा रोगेण जिता (अदिताः १) ग्रस्ताः पुरुषा मेन्नीयन्ते । सन्तः कुमाराः नारकाः गीतज्ञाः । अत्र सर्धं न्त्रापि पुंखिङ्गे प्रथमाबहुवचनस्योदाहरणानि ॥

(प्र०) लिङ्गाद्योऽपीति । केचित पाणिनीयाः । लिङ्गं स्त्रीपृत्वपृत्तकाव्द । च्यम् । क्रमादप्ययोपययसम्येष्विति रूपो वस्तुधमः । "सङ्घ्यानुप्रसरौ लिङ्गम्" इत्यान्दिना महाभाष्याद्युक्तेः । परिमाणं खारी । द्रोणः । सादकमित्यादि कव्दवाच्यम् । पितः सर्वतो मानं दारुलोहादिमयं पात्रम् । उन्मानं प्रमाणवचनं प्रकरविद्वत्ववहुत्वानि । पते प्रथमाया स्रथाः । प्रव्यथेष्वपि प्रथमा भवतीत्यथेः । उदाहरित । तदित्यादि । तन्त्वमसीति वाक्ये तदित्यनेककारकविशेषानाकलितवस्तुमात्रमुच्यते । सदित्यनेनापि सद्वस्मिति वाक्ये तदेवोच्यते । नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मपदेनापि निरस्तसमस्त्रम् विशेष सन्मात्रमुच्यते । यदा । यत्रदोनित्यसम्बन्धो यत् सत्त काल्क्रयावाष्यत्वेन परमार्थसत् । तद्व ब्रह्मेत्वर्थः । रविरिव राजते राजेत्यादौ कत्रांद्यर्थस्य तिष्ठामुक्तत्वालिङ्गार्थः इत्यनेनैव प्रथमा । तथा चोक्तं महाभाष्ये । 'अभिहितो योऽर्थः सम्पन्नः प्रातिपदिकार्थः" इति । न चैवमन्योक्ते प्रथमेत्यस्य वैयथ्यांपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य कर्माद्यर्थस्य द्वावादिद्वतीयादिप्रासावपि नियमार्थत्वात् । तत्व्र्वार्थाद्वुक्ते कर्माद्यये द्वितीयादयः इत्यर्थः ॥

आमन्त्रणे च।। आमन्त्रणे अभिमुखीकरणे प्रथमा विभाक्तिभैवति॥२॥

मां समुद्धर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर।

कुमारी स्वैरमासाथा क्षमध्वं भी तपास्वनः ॥ १ ॥

(च०) सुत्रम्—'क्षामन्त्रणे चा ॥ क्षामन्त्रयते आहूयन्ते पुरुषा क्षेत्रेनस्यामन्त्रणं तस्मिन्नामन्त्रणं सप्तम्येकवचनान्तम् । 'क्ष इ एः अपि प्रथमोकवचनान्तम् । 'क्षम्यया०' क्षामन्त्रणमसिमुखीकरणमित्यादि सगमम् । उदाहरणम्—श्लोकः—मां समुद्धरः ॥ स्याख्या— हे गोविन्द, मां समुद्धरः भवसमुद्रादिति गम्यम् । हे परमेश्वर, प्रसीद प्रसन्नो भव । हे क्षमारी स्वैरं स्वेच्छ्या स्रस्तेन आसाथामुपविकाताम् । भा तगस्विनः यूयं क्षमध्यं क्षमां कुरुष्यम् । सत्र गोविन्द परमेश्वर प्रथमोकवचनान्तम् । कुमारी प्रथमाद्विवचनान्तम् ।

⁽क) 'प्वंविध ब्रह्मज्ञानस्वरूपं ब्रह्म वर्तते' इति सचित पाठः ।

व्यक्तिनः प्रथमाबहुवचनान्तम् । अत्र यथाक्रमं प्रथमाया एकद्विबहुवचनानि ॥ २ ॥ (प्र०) श्रामन्त्रगा इति । आमन्त्रणमभिमुखोक्तरणम् । तस्य च व्हिङ्गार्थत्वाभा-वादारम्मः । हे पचन् । हे पचमानेत्यादौ सम्बोधनस्य ज्ञातृज्ञानज्ञम्यामुक्तत्वात्पूर्वेणापि ।२।

भोसः ॥ भोस् भगोस् अघोस् ॥ एते शब्दा निपात्यन्ते विविषये ॥ ३ ॥

> क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तु ते । अधीष्य भो महापाज्ञ घातयाघोः स्वयस्मरम्(क) ॥ १ ॥

(च०) स्त्रम्—'भासः'॥ भासः इति भास्त्रव्दस्य प्रथमावहुवचनान्तम् । 'स्वरही '०' 'एकप्रहणे तज्जातीयान्यकाव्दस्य प्रहणम्' इति न्यायात् भास इत्यनेन भास्
भगोस् अवोस् इति त्रयाणामिष प्रहणम् । स्त्रपाठे तु 'भाभगोअवोस्' इत्येव सुधं ह्रवयते । तेन भवज्ञित्यस्य भा इति निपातः । भगवज्ञित्यस्य भगा हति निपातः । अववज्ञित्यस्य अवो इति निपातः । यतः 'भवज्ञगवद्यवतां भा भगो अवोः एते क्रव्या वा निपात्यन्ते थौ विषये सम्बोधने इत्यथंः । भा इत्यामन्त्रणे । मगो इति प्जामन्त्रणे । अवो
इति पापजनवाचि सम्बोधनविषये एते क्रव्या निपात्यन्ते ॥ उदाहरणम्—क्षमस्य भा
भा दुराराध्य दुःखेन आराध्यते इति दुराराध्यस्तस्यामन्त्रणं भा दुराराध्य । क्षमस्य क्षमां
कुरु । न विद्यते स्तुतिर्द्यनगाचरा यस्य सः अस्तुतिस्तस्यामन्त्रणं हे सस्तुते, वचनागोचरस्तवनातीत इति सम्बोधनपदम् । यद्वा न स्तौति अन्यं कञ्चन इति अस्तुतः तस्मौ अस्तुते
तुम्यम् इति चतुश्यन्तम् । एवंविध हे भगवन् तुभ्यं नमः । अथवा 'भगोस्तुभ्यं नमानमः'
इति पाठे स्वगमम् भा महाप्राज्ञ महांश्रास्त्री प्राज्ञश्च महाप्राज्ञस्तस्यामन्त्रणं भा महाप्राज्ञ स्वम् आधीष्य पठ । धातया० । हे अघो हे पापिष्ठ स्वयस्मरं स्वमक्षकमर्थातस्वपापं कार्ल्य वा वातय विनावयिति स्रोकार्थः ॥ ३॥

(प्र०) मगोस्तुभ्यं नमोऽस्तु ते इत्यत्र अस्तु ते इति च्छेदः । न स्तौतीत्यस्तुत् तस्मै अस्तुते । परस्य स्तव्यव्यामावादिवद्यमानस्तव्याग्रेत्यर्थः । अथवा । असद्गुणा- शोपणं गुणवत्त्या ज्ञापनं वा स्तुतिः । तत्र भगवद्गुणानामनन्तत्वात्तेषामज्ञानात्तद्विशिष्ट- वचनासम्भवादिवद्यमाना स्तुतिर्यस्य तत्सम्बोधनं स्तुतावसामध्योत्केवळं तुभ्यं नम इत्य- थैः । अत प्वोक्तं काळिदासेन "भृतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परनेष्ठिनः ।" इति । यद्वा । "अः केशवे विश्वि च" इत्यमिधानात । एन ब्रह्मणा स्तुतिर्यस्य स तथा । सर्व- सेव यविशिद्धस्तव्य इत्यर्थः । हे सघो सघवन् । स्वस्य घस्मरं नाक्षकं पापं घात्रवेत्यर्थः॥३॥

शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयोदानपात्रे विश्लेषावधौ स-

⁽क) जातावेकास्मिन बहुत्वं वा। गौरयं गाव इमे। सम्पन्नो यवः सम्पन्नाः यवाः। स्वरूपाणां बहुजु-द्वयोश्चैकत्वं। केशा दीर्घाः केशी दीर्घों केशो दीर्घः। युष्मदो गौरवे त्वेकत्वे द्वित्वं च बहुवचनम्। त्वं मे गुरुः युवां मे गुरूः। यूपं मे गुरवः। द्विष्कंत्यादादिमान्नाच्च। द्विषकंत्यदादिमान्नादेकत्वे द्वित्वं च बहुवचनं वा सवति। स कुमुतव गुरुः तत्र ते विराजन्ते। पुष्प्यवाचिभ्यस्त्वादराधिक्ये। गुरवः समादिशन्ति। तत्र भव-न्तः कुर्वन्ति। अस्मदोऽविशेषस्य च॥ अहं व्वीमि आवां मुवः वयं त्रूमः। इति विशेषः।

म्बन्ध आधारभावयोः ॥ शेषा विमक्तयो द्वितीयाणा एव्वर्थेषु सन् वन्ति ॥ ४॥

(च०) इत्थं प्रथमार्थमुक्त्वा इदानीं द्वितीयादिशेषविमक्तिसुवकं सूत्रमाइ—'शेषाः कार्यं ॥ शेषाः प्रथमायहुवचनान्तम् (सवर्णे०' 'स्नोवि०' । कार्ये क्रियते इति कार्ये तिस्मन् समम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । कर्तृसाधनयोः । करोतीति । कर्ता साध्यते छिदादि किया अनेनेति साधनम् , कर्तां च साधनं च कर्तृसाधने तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् 'अ इ ए' पश्चात् 'नामिनेतरः' जळतु० । अग्रे विश्वेषपाश्चे विश्वेष विश्वेष एति वा अविधः विश्वेषपाधिस्तिम् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'कर्ते डित्र' दिळोपः । 'स्वरहीनं' अग्रे सम्बन्धे सम्बन्ध्यते मृत्यस्वाम्यादिरनेनेति सम्बन्धस्तिसम् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । आधारमावयोः आधिवते स्थाप्यते वस्तु यत्र स आधारः । भ्यते क्रियाळक्षणतया अनेनेति सावः । तत्रश्च आधारश्च भावश्च आधारमावी तयोः । सप्तमीद्वचचनान्तम् । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्नोवि०' पश्चात् । 'य्वेर्लोठं०' सिद्धं सृत्रम् ॥ श्रेषाः । प्रथमा उक्ता । अतः श्रेषाः दितीयाद्याः षट् विभक्तय इत्यादिवृत्तिः तत्र कार्यं द्वितीया । कर्तृसाधनयोस्तृतीया । दानपात्रे चतुर्यो । विश्वेषपायौ पञ्चमी । सम्बन्धे षष्टी । आधारमावयोः सप्तमी । इति संक्षेपार्थः ॥ ४ ॥

(प्र०) शेषाः कार्ये इस्यादि । भिन्नपद्निदेशो द्वितीयादिवाद्वभक्तीनां षःपदाः यैर्यथासङ्ख्यात्वार्थः । उकादन्याः शेषा इति । प्रथमाया उक्तत्वात् अन्या अविश्वाद्वाः दिल् वीयाद्याः षष्ट्विभक्तय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कार्ये कर्मकारके—

बरपाचे माप्ये संस्कार्ये च द्वितीया विमक्तिर्भवति(क) ॥
कटं करोति कारूको रूपं पश्यति चाश्चषः ।

राज्यं प्राप्नोति घर्मिष्टः सोमं सुनोति सोमपाः ॥ १ ॥ (च०) अथ विस्तरार्थः—कार्यं इत्यादि । कार्ये द्वितीया विभक्तिभैवतीति ये।गः ।

कार्य इति कार्र्थः ?। कर्मकारके । क्रियते यत्तरकर्म नाम कारकं तस्मिन् कर्तुः कर्मता- } पन्ने वस्तुनीत्यर्थः । यद्वा कार्यं कर्म तत्कारकसंज्ञत्वात्कारकम् कर्मकारकं पर्धी विनाः अन्या विभक्तयः कारकसंज्ञाः क्रियाहेतुः कारकम् । षष्ट्यास्तु क्रियाहेतुत्वाभावेन कारकः

⁽क) तच्च कर्मकारकं चतुर्विधम् । उत्पायं आप्यं संस्कार्यं विकार्यं च । उत्पर्यर्थमुत्पायं वा यदमू-वा भावि तदुत्पायम् ॥ यत्मिद्धमेव प्राप्यते तदाप्यम् ॥ संस्कारो नाम प्राक्तनकर्मजो ग्रुणः कश्चिद्गुणाति-श्चयो वा गुणाधानं मलापकर्षो वा इति चतुर्विधः संस्कारः । संस्कारमईतीति संस्कार्यम् ॥ विकारो नाम-पूर्वावस्थापरित्यागेनावस्थानतरप्रातिः ॥ कटादिकमुत्पायादि चतुर्विधं कर्म ॥ गुणातिशयः संस्कार्यम् ॥ विद्यायवान्या प्रोक्षति । प्रोच्चणेन वीशिषु कश्चिद्गुणातिशयो जन्यते ॥ गुणाधानमलापकर्षयोरुदाइस्णम् ॥ वर्षः सञ्चयति देवदत्तः । रजको वश्चं सालयति ॥ इति विशेषः क्षचित् पुस्तके,-कर्म कार्यम् ॥ यस्यः साथनार्थे क्रिया प्रवर्तते तस्कार्य्यं कर्म सालयति ॥ इति विशेषः क्षचित् पुस्तके,-कर्म कार्यम् ॥ यस्यः

संज्ञान । यतः—'कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथीव च । अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट्' । इति ॥

तिसमन् कर्मकारके कथम्मृते ? इत्याह—उपाधे आप्ये संस्कार्ये विकार्ये एवं चतुर्विथे । तत्र उत्पाधे यन्नवीनं क्रियते तदुत्पाधम् । यदाप्यते सिखं प्राप्यते तदा-प्यम् । संस्क्रियते इति संस्क्रार्थम् । संस्कारो नाम किवदित्रायस्तद्दे संस्क्रार्थम् संस्कार्यम् । संस्कार्यम् । एवंजन्मकृतः शुभाऽशुभा वा संस्कारः तस्माद् भवं संस्कार्यं सिद्धमेव । रूपं पद्मपतित्यत्र गुणाधानम् । यद्वा रूपमिति चक्षुप्रांद्यत्वादा-प्यमिति केचित् । राज्यमिति । राज्ञः संस्कारात् संस्कार्यम् । विकार्यं इति विक्रीयते सवस्थान्तरं भजते इति विकार्यं । ततः एवं चतुर्विधे कर्मकारके द्वितीयाविभक्तिभंवति । उदाहरणं—कटमित्यादिश्लोकः । कारूकः पुमान् कटं करोतीत्यत्र कटस्य उत्पादकार्यत्वात् द्वितीयानतत्वम् । एवं चाश्चषे नेत्रवान् जने। रूपं पद्मयतीति रूपम् साप्यं कर्म तत्र द्वितीया ॥ केचिन्न रूपस्य नेत्रेन्द्रियेण गुणास्थापने संस्कार्ये द्वितीया । धर्मष्ठः तुमान् राज्यं प्राप्नोति । अत्र राज्यं संस्कार्यम् । तत्र द्वितीया । केचिन्न राज्यमाप्यं तत्र द्वितीया । सेमम्यतवन्त्वीरसं पिक्रतीति सेममाः ब्राह्मणः सेममम्यतवन्त्वीरसं पिक्रतीति सेममाः ब्राह्मणः सेममम्यतवन्त्वीर्या । अवस्थान्तरापादनै विकार इति ॥

(प्र०) तत्र तावदीव्सितानीव्सितद्विविधकर्मणोरीव्सितस्य त्रैविध्येऽपि संस्कार्यवि-कार्थयोरवान्तरभेदमाश्चित्य चातुर्विध्येनाह । उत्पाद्य इत्यादि । तत्र यदसज्जायते तदुः त्पाद्यम् । यत्र चोत्पाद्यविकार्य्यसम्बन्धिनो विशेषाः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा न प्रतीयन्ते केवर्छ प्राप्यते तदाण्यम् । गुणास्तराधानेन व्यवदेशास्तरनिमित्तं संस्कार्यम् । प्रक्कस्युच्छे-रेनाबस्थान्तरत्वमाराद्यं विकार्य्यम । प्रकृत्यनुच्छेदतदुच्छेदाभ्यां संस्कार्यविकार्ययोः भेदो न वास्तवः । अत एव हैविष्यमुक्तं भर्तृहरिणा । "निर्वृत्यं च निकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् । तत्रेण्सिततमं करमं चतुः द्वांन्यनु कल्पितम् ॥ तथा सञ्जायते पूर्वजन्मना यत्प्रकाशते । तन्निर्वृत्यं विकार्ये च कर्मा द्वेषा व्यवस्थितम् ॥ प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चि त्काष्टादि सस्मवतः । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्या छवणादिविकारवतः ॥ कियाक्रतविशेषाणां सिद्धिर्यंत्र न गम्यते । दर्शनाद्नुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥'' अनीप्सितं च द्विधो-कम् । "मौदासीन्येन यत्प्राप्यं यद्यत्कर्तुरनीप्सितम् । संज्ञान्तरेरनाश्यातं यद्यवाप्यन्य-पूर्वकम् ॥" इति । संज्ञान्तरैरनाख्यातम् । अपादानादिकारकविशेषेरकथितमित्वर्थः । अन्यपूर्वेकम् ''दिवः कर्म च'' इत्यादिलक्षणम् । तदेवं सप्तविधं कर्मा । उत्पाद्यादिचतुर्विधं कर्मे क्रमेणोदाहरति । कटं करोतीत्यादिरूपमिति प्राप्यस्योदाहरणम् । राज्यमिति च संस्कार्यस्य अभिषेकादिसंस्कारस्य राज्यबाब्देन विवक्षणात् । अनीप्सितोदाइरणं च अझं अक्षयन्विर सुरूक्ते । प्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति । |अकथितस्य च । "दुहियाचिरुधिप्र-च्छिचिष्वृष्शासिजिकमेंयुक् । नीहकुष्मन्थिवहद्णिडग्रह्मुविपविकम्मेभाक् ॥" दुहादीनां धात्नां यत्क्रममें यशुक्तमपादानादिभिरकथितं कर्मा यथा । "गां दुरोह धरामम् ययाचे वस्रघां बलिम् । रुरोध दैत्यान्पातासं पप्रचछेदं च वाश्व्यतम् ॥ धर्मानवाचिनोद्वेदमवनीत्तं वसेविनः । पार्थिवानन्वश्वाद्धक्ति त्रिक्कोन्नानयद्विप्त् ॥ द्वारकामनयद्वन्ध्रुक्तिमणीमहरपुरम् । चकर्षं कंसं विपिनं ममन्थ क्षीर्राधं छधाम् ॥ स्वहन्मन्दरं सिन्धुमदण्डयदरीन्छरान् । जग्राह द्र्युतरं शक्रममुष्णाद्वितिज्ञान्छधाम् ॥ पचित प्राणिनां कम्मं यः फर्कं तं
हरि भजे ।" हत्यादि । हरिः प्राणिनां कम्मं धर्माधर्मकक्षणं फर्कं स्वर्गनिरयादिरूपं पवः
ति । तत्क व्णा निमित्तभूतेन फर्कं निष्पाद्यतीत्यर्थः । तं हरिं भजे हत्यन्वयः । प्वम्
सक्षित्विनित सर्वत्र सम्बद्धते । धरादोनामन्नक्षरणाद्ययदानिद्वेऽपि तदविवक्षायां निः
मित्तत्वमात्रार्थत्वे षष्ठ्यादिप्राप्तौ सक्षम्भक्तवविधिः । स्था गमनाद्यक्षधाद्वामण्यन्तवस्थायां कर्तृर्ण्यन्तावस्थायां कर्मत्वम् । यथा । "शत्रुन्गममस्त्वर्णं वेदार्थं स्वानवेदयत् ॥
साक्षयस्त्राम्तरं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् । सास्यत्सिक्ति पृथ्वां यः स मे श्रोहरिर्गतिः ॥"
हत्यादिप्रयोगानुसारेणोद्यम् । अन्यत्पूर्ववत् । अक्षेरक्षान्ता दीच्यतीत्यादि ॥

अभिसर्वतसोः कार्यो विगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १॥

अभितो ग्रामं सर्वतो ग्रामं नदी वहति धिग्देवदत्तम् ॥ देवदत्तस्य घि-क्(क) ॥ उपर्युपरि पुरोहितं याचकाः पतन्ति ॥ अधोऽघो नगरं निधानानि सन्ति ॥

(च) पूर्व द्वितीयार्थमाख्यायाधुना तद्धिकारात् पुनर्वेत्तिकार उपपदद्वितीयार्थ-माह—अभिसर्गतसेाः इत्यादि श्लोकः । तस्र च तस् च तसी अभिश्र सर्गश्च अभिसर्वी ताभ्यां सहितौ तसौ अभिसर्गतमौ । अभितस्सर्गतसावित्यर्थः । अथवा द्वन्द्वान्ते श्रूय-माणः शब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते इति तयारर्थयागे षष्ठयर्थे द्वितीया विभक्तिः कार्येति यागः। पुनर्षिगिति थिगर्थेऽपि धिक्शब्दयागेऽपि द्वितीया कार्यो । 'थिक् निर्भात्सेननिन्दयाः'। पुन-स्त्रिष्ट्रपर्यादिष्टिवति । अपरि अधः अधि इत्येगं त्रिष्ववन्ययेषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीया विधेयेति। कथम्भुतेषु १ आम्रेडितान्तेषु आम्रेडितमिति द्विश्विभीषणं तदन्तं येषां ते आम्रेडिता-न्ताः द्विवीरमुच्चिरता इत्यर्थः । यथा उपर्युपरि अधेाऽधेा अधिअधिरूपास्तेषु । तत इति अभितः सर्गतसादिन्यतिरिक्तेऽन्यत्र अन्यस्मिन्नप्यर्थे षष्ट्यर्थे द्वितीया दृश्यते रूढिवञा-दिति ॥ तत्रोदाहरम्--अभिः। अभिते।यामं प्रामस्याभितः अभिते। ग्रामम् अनेन द्विती-या । अभितात्राममिति श्रामस्य समीपे चतुर्दिञ्ज वेत्यर्थः । तत्र नदी बहति । एवं सर्वता ग्रामं वनं ग्रामस्य सर्गतः चतुर्दिञ्ज वनमित्यर्थः । एगं घिग्देवदत्तमित्यत्र घिगर्थे द्वितीया । उपर्शुंपरि ग्रामं पक्षिणो गच्छन्ति । ग्रामस्यापरीत्वर्थः । अघेाऽघेाग्रामं निघानं दृश्यते ग्राम-स्याध इत्यर्थः । अध्यधिग्रामं ग्रामे प्रामे तापसास्तिष्टन्ति । एवमत्र त्रिष्वप्यामेडितान्तेषु द्वितीया । तते।ऽन्यत्रापि दृश्यत इति वचनात् उभयतः, परितः, समया, निकवा, हा, प्रति, अनु, एतेषां योगेऽपि द्वितीया । [उमयतः कृष्णं गोपाः कृष्णस्य पाइनंद्वयेऽपीत्यर्थः ।

⁽क) उपर्यक्ष्यभ्रमः म्नामीच्ये ॥ एवा द्वे स्तो देशतः कालतश्च मामीच्ये ॥ तस्य परमान्नेडितम् ॥ द्विरु-कस्य पर रूपमान्नेडितमेशं स्यात् इत्यभिकम् ॥

परितः इष्णम् इष्णस्य सर्वेदिञ्ज] समया ग्रामं तीर्थं वर्तते । निकवा ग्रामं इतः शत्रुः ग्रामस्य समीप इत्यर्थः । एवं ग्रामं ग्रामं प्रति प्रतिग्रामं हा स्वामिनमित्यादि ॥ अनुग्रामं ग्रामस्यानु पश्चात सीमा वर्तते ॥

(प्र०) एवं कारकद्वितीयामुक्त्वोपपदृद्वितीयामाह । अभिस्वर्वतस्रोरिति । अभिस्र सर्वश्राभिसवै ताभ्यां तसौ अभिसर्वतसौ द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बन्धः वता इति न्यायात्तसः प्रत्येकं सम्बन्धः । तथा धिग्योगे द्वितीया कार्या । उपर्यादयः उपि अधि अधः पते त्रयस्तेषु आस्रेडितं द्विक्षिरुक्तमिति त्रिकाण्डीस्मरणाद्विद्वरुक्षारितः मन्ते येषु तेषु योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः । ततोऽन्यत्रापि । अभितः परितः समया निक्षा हा कृते प्रतीत्यादियोगेव्विपि कमेणोदाहरति । अभितो प्रामित्यादि । धिग्जास्मेत्याः हो जालमादीनां सम्बोध्यत्वेन विवक्षणात्कृत्साद्ययंविवश्रणाद्धिगर्थयोगामावात्र द्वितीया । अपर्युपरीत्यादौ उपर्य्यध्यसः सामीप्य इति द्विवंचनम् । समयानिकषाद्वाद्वी सामीप्यल्ञः अणसम्बन्धयोत्ते । अत्र यद्यपि सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वाद्वमयत्रापि योगस्तयाप्येतद्वचनस्य षष्ठिपतत्वादे द्वितीया । सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वेऽदयप्रधानादेव षष्ठीति वश्चमाणत्वात् । अपित्रव्दस्य विकल्पार्थत्वेन हा राम हा देवर तात मातरित्यादौ न । क्रियाविशेषणानामपि कर्मत्वम् । स्तोकमोदनं प्रवित । क्रियाविशेषणानामपि कात्त्व्वादीनां करणत्वम् । कात्त्व्वादीनां करोति । प्रत्यक्षेण प्रव्यति । ख्वादीनां च वा । छखं छखेन वा करोतीत्यादिप्रयोगानुसारेणान्यत्रापीत्यतो- अस्यस्य ॥

कालाध्वनोर्नेरन्तर्थे ॥ कालाध्ववाचकशब्दानां नैरन्तर्थेऽथे वाच्ये सति द्वितीया विभक्तिर्भवति(क) ॥ मासमधीते देवदत्तः ॥ क्रीशं पर्वतः॥५॥

(च०) कालाध्वने।रितायं फिक्किका । अन्तरेण 'रहितं निरन्तरं तस्य भावे। नैरन्तरं तस्य भावे। नैरन्तरं तस्यमाने । तथा कालो दिवसादिः, अध्वा मार्गः, क्रोक्षयोजनादिस्तत ऐतयोईयोर्विषये द्वितीया कार्या । नैन्तर्यं कालवाचककाव्दात् अध्वक्षव्दाच्च द्वितीया भव-तोत्यर्थः । तन्नादाहरणम्—काले—मासमधीते मासंयावत निरन्तरमधीते । पटित । अत्र नैरन्तय द्वितीया । अन्यया मासस्य द्विरधीते मासे वा दक्ष दिवसानधीते इति भवति । एवं मार्गे क्रोक्षं पर्वतः क्रोक्षं यावन्निरन्तरं पर्वत इत्यर्थः । क्रोक्षप्रमाणलम्ब इत्यर्थः । अन्यया क्रोक्षरणेक्षमागे पर्वत इत्यर्थः । अन्यत्रापीति प्रहणात् अन्तर्याममुप्रमामित्यादयः क्षव्या ज्ञेषाः ॥ इति ॥ ५ ॥

(प्र०) कालाध्वनोरिति । कालाध्वार्धनैरन्तर्गे अत्यन्तस्योगेऽर्थे द्वितीयेत्यर्थः । नैरन्तर्गे किस् । मासस्य द्विरधीते । क्रोक्स्यैकरेको पर्वतः ॥ ९ ॥

कर्तरि प्रधाने कियाश्रये साधने च ॥ प्रधाने कर्तरि, (कि-

⁽क) अविच्छिप्रसंयोगत्वं नेरन्तर्यम् । नेरन्तर्यं किम् । मासस्य द्विरक्षीते । क्रोज्ञस्यैकदेशे पर्वतः । इति विशेषः॥

याश्रये) क्रियासिद्ध्युपकारके करणेऽर्थे च तृतीया विभक्तिर्भवति(क) ॥६॥
भिन्नः शरेण रामेण रावणो लेकरावणः ।
करामेण विदीर्णोऽपि बानरैर्युध्यते पुनः(ख) ॥ १ ॥

(च) अथ तृतीयार्थसूचकं कर्तुसाधनयोरिति पदं व्याचिरूयाद्यसह- 'कर्तरिव् क्तीर कर्तविषये तृतीया विभक्तिर्भवति । क्यम्मूते कर्तरि १ प्रधाने सुख्ये कियाया आश्रये मुख्यवृत्त्वा कार्यस्य कारके उत्पादके ईष्टगे कर्तरि तृतीया भवति ॥ च पुनः साधनेऽपि तृतीया भवति कथम्भूते साधने १ क्रियासिद्ध्युपकारके क्रियासिद्धेः उपकारके कार्यस्य सा-हाय्यकारके ॥ पुनः करणनामकारके साधनेऽपि तृतीया । यः प्रधानभूतः सन् किया या आ-अयभृतः स्वातन्त्रयेण कियां कर्तुं प्रवृत्तः स कर्ता तस्यार्थं तृतीया भवति । च पुनः क्रिया सिद्धेः उपकारके करणे प्रकृष्टकारणभूते साधनेऽपि तृतीया भवति । करोतीति कर्ता । स क उच्यते १ इत्याह—क्रियाश्रयः क्रियायाः कार्यस्य साश्रयः ॥ क्रियाया आश्रयोऽप्रधनोऽपि भवति । पटोत्पत्तौ तुरीवेमादिवदित्याह्-प्रधान इति । सकछकारकप्रयोकतृत्वे सति इतर-कारकाप्रयोज्यस्वम् प्रधानत्वम् । तस्मिन् किविशिष्टे साधने १ कियासिद्ध्युपकारके कियायाः सिद्धिमुपकरोतीति क्रियासिद्ध्युपकारकं क्रियासिद्धेः साहाय्यदायकं । तस्मिन् । पुनः कोडबो साधने ? करणे । 'साधकतमं करणं' क्रियासिद्धेः प्रकृष्टं करणं यद्वा करणं करणनाम कारकं तस्मिन् । एवं कर्तृसाधनयोईयारथें तृतीया भवति ॥ उदाहरणस्—सिन्नः बारेणेत्यादिकलेकः । रामेण रावणो भिन्नः । केन १ शरेण । रामेण इति कर्तरि तृतीया । बरेणेति साधने तृतीया कथम्भृता रावणः १ हे।करावणः । हे।कान् रावयति कन्दयतीति लेकरावणः । उदाहरणान्तरमाह—तथा रावणो वानरैः कराग्रेण नखेन विदीर्णोपि विदा-रितापि पुनः पुनरपि युध्यते । अत्र वानरैरिति कर्तृपदम् । कराग्रेणेति साधनपदम् । उस-यम्रापि तृतीया । कराग्रेणेत्यम् जातावेक रचनम् । पुनस्तृतीयार्थं 'विना सह' इत्यादिना अग्रे वक्ष्यति । इति ततीयार्थः ॥ ६ ॥

(प्र०) "कर्नुंसाधनयोः" इति पदं व्याचष्टे । कर्त्ररीस्याद् । तत्र तावत्कर्तां द्विविद्यः । स्वतन्त्रः प्रयोजकश्च । स्वतन्त्रोऽभिहितानभिहितभेदात द्विविद्यः । प्रयोजकोऽपि प्रेषकोऽध्येषकः सानुकृत्यभागी चेति त्रिविद्यः । तत्र प्रभुत्वेन प्रयोजयनप्रेषकः ।
यथा । शिष्येण कारयति । हीनः प्रयोजयन्नध्येषकः । यथा गुरुं भोजयति । यस्तु प्रभुत्वहोनत्वाभावेनानुकृत्यभान्नेण याजयति स सानुकृत्य भागी । यथा । सानन्द्यति पितर्वं सत्युत्रः । एवं पञ्चविद्यः कर्तां । तत्राभिहिते प्रथमाऽभिधानादनभिहिते कर्तरि तृतीया ।
तत्र कर्नुळक्षणमाह । प्रधाने क्रियाश्रये इति क्रियाश्रयः कर्त्तत्युत्रते कर्मादीनामपि तथात्वादितिप्रसङ्गः स्यादत उक्तं प्रधाने इति । प्रधानत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकळका-

⁽क) क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्भापारादनग्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ¦(विवत्त-ते यदा तत्र तदत्र करणं समृतं) इति पाठान्तरम् ॥

⁽ख) प्रकृत्यादिभ्यः ॥ प्रकृत्यादिभ्यः शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् ॥ प्रकृत्यो चादः। प्रायेण अलक्षः । सुखेन याति गोषेण गार्ग्यः। गार्ग्योऽस्य गोषमित्यर्थः। इति विशेषो मृलपुस्तके ॥

सक्तप्रयोक्तृत्वम् । यथा देवद्ताः काष्टेः स्थालयामोदधं पचित । एतच देवदत्त आस्ते शेते इत्यादौ तत्प्रयोज्यामां करमाँदीनाममावाद्वन्यासाविति धातुकिक्रयात्वं प्रधानत्वमवसे-यम् । यदीयो न्यापारो धातुनोच्यते स कर्तेत्यर्थः । तथा चीक्तम् । "धातुनोक्तिये नित्यं कारके कर्तेत्यते ।" इति । करणमि बाह्याभ्यन्तरभेदात् द्विविषम् । बाह्यं बारीरादि खाभ्यन्तरं चित्तादि । तल्लक्षणम् । क्रियासिद्ध्युपकारक इति । क्रियायाः सिर्द्धं उत्पत्ति सिन्धं वित्तेत्वयं । तथा चोकं भर्तृहरिणा । "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्थं द्वापारान्तरमित्वरुम्वेन क्रियोत्पत्तिरित्यर्थः । तथा चोकं भर्तृहरिणा । "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्थं द्वापाराद्वनन्तरम् । विवस्यते यदा तत्र करणत्नां तदा स्मृतम् ॥" खदाहरति । मिन्न इति क्तेन कर्मोक्तमिति रावणात्कर्मणः प्रथमा वान्वरः कर्तृभिः कराग्रेण नक्षेः विदीणोऽपि तैः रामेण वा सह पुनरिष युष्यते । कराग्रेणेति जात्ववेकवचनम् ॥ ६ ॥

दानपान्ने सम्प्रदानकारके चतुर्थी ॥ सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानकारकम् ॥ वेदविदे गां ददाति ॥ अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति ॥ रजकस्य वस्ने ददाति(क) ॥ ७ ॥

(च०) अथ चतुथ्वंथमाह—दानपात्रं सम्प्रदानकारके चतुर्थी । दीयते इति दानं दानाय पात्रं दानपात्रम् । दत्तवस्तुनः स्वामी भवतीति यावतः । तस्मिन् दानपात्रे । कीहरो दानपात्रे १ सम्प्रदाने नाम कारके । सम्यक् श्रेथोड्डर्ष्ट्या यस्म प्रदीयते तत्सम्प्रदानम् । यस्मे दत्ते आमुिनकफळप्राप्तिभैवति तत्सम्प्रदानमुच्यते । सम्प्रदानं च तत्कारकी च सम्प्रदानकारकं तस्मिन् । यदुक्तम्—

'ददाति दण्डं पुरुषों महीपतेने चात्र भक्तिने च दानकामना । यदीयते वासनया छपान्ने तत्सम्प्रदानं कथितं सुनीन्द्रैः' ॥

तत्रोदाहरणम्—'नेदविदे गां ददाति। वेदं वेत्तीति वेदवित तस्मी वेदविदे वेदज्ञाय ब्राह्मणाय कश्चिरपुरुषो गां ददाति। इत्यत्र वेदवित्त्वे सति दानपात्रस्यं सङ्गतमेव। एवं साधवे अन्नं प्रतिस्तामयति॥ अन्यथा दानपात्रामावे—राज्ञा दण्डं दताति। अत्र चतुरुर्यमावः॥ ७॥

(प्र•) दानपात्रे । इत्येतद्वयाच्यां कुरते सम्प्रदानकारके इति । दानं नाम पूजानुग्रहकामनया स्वस्वत्वपरित्थागेन परस्वत्वापादनं तस्य पात्रम् । "न िद्यया केव-क्या तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे वोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥" इत्याद्युक्तं त-

⁽क) ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेने चातिभक्त्या न च दानकाम्यया । यहीयते वासनया सुपात्रे तत्स-म्यदानं काथितं कवीन्द्रेः ॥ अनिभित्ति इत्येष । दानीयो विप्र: ॥ किचित्सम्यक्ष्मेयोबुद्धमावेऽि चतुर्थी—व्याजेन रघवे करिमित महाकविप्रयोगदर्शनात् ॥ तच्च सम्प्रदानं त्रिविधम् । प्रेरकमित्राकत्रनुमन्तृ चेति ॥ त्यामेन कर्मणा व्यापं प्रेरकं चातुमन्तृ च अनिराकर्तृ चेत्येतत्सम्प्रदानं त्रिवा स्पृतम् ॥ देहीति प्रेरयित तत्त्र्येकम् ॥ यथा । बटवे भिचा ददाति ॥ यत्तु इदमहं ददामीत्युक्तेऽनुमन्यते ओमित्याह तदतुमन्तृ ॥ यथा क्रिय्ने गा ददाति ॥ यत्तु नानुमन्यते न निराकरोति तदानिराकर्तृ ॥ यथा । सूर्योयार्ध्यं ददाति ॥ क्रिय्न्या यमिभिति सोऽिष सम्प्रदानम् ॥ यत्ये श्रोतं इति विशेषाः ।

रसम्प्रदानकारकिमत्यर्थः । तथा चेक्कम् । "सम्प्रदानं तदेव स्यात्पृजानुप्रदकाम्यया । दीयमानेन 'योगात्स्वामित' छमते यदि ॥" इति । तच्च त्रिविधम् । अनिशकतं । प्रेरकम् । अनुमन्तु चेति । तत्रानिराकर्तं यथा । आदित्यायार्घं ददाति । प्रेरकम् । वि-प्राय गां ददाति । मझं गां देहीति प्रेरितो ददातित्यर्थः । अनुमन्तु । गुरवं गां ददाति । प्रक्रिता ददाति । अनुमन्तु । गुरवं गां ददाति । गुर्वा गां विश्वकरणात्कर्तु रार्थं वश्वकर्मणेप्यतम् । प्रेरणाश्वस्तिस्यां च छमते सम्प्रदानतम् ।।" इति । अत्रश्च राज्ञ दण्डं ददाति । रज्ञस्य वक्षं ददातीत्यादौ सम्प्रदानत्वप्रसङ्घः ॥ ॥

विठ्लेषावधी पश्चमी ॥ विठ्लेषो विभागस्तत्र योऽविधः स च-लत्या अचलत्या वा विवक्षितस्तत्रापादाने पश्चमी(क) ॥ धावतोऽइवादप-तत्॥ म्भृतोऽवतरित गङ्गा ॥ ८॥

(च०) अथ पद्मम्यर्थमाचिख्याद्धविश्वेषवावधाविति पदं व्याकरोति—विश्वेष इ-त्यादि । विश्वेष इति कोऽर्थः । विश्वेषे विभागो विश्वः प्रथमावः हुद्ध्या स्वरूपेण वा प्रकाशयात्प्रथक् भवनमित्यर्थः । तत्र विश्वेषे योऽविधराश्रयो यस्माद्विमागो जायते स चलत्या सञ्चकरमादिभावेन, अचलत्या पर्वतिश्वित्यात्रेम विविश्वतो वक्तुमिष्टः वां-छितः । तत्र विश्वेषावधो अपादाननामकारके अपादीयते प्रथिक्रयते यस्मात्तद्वादानम् । अपादानं च तत्कारकं च । तस्मिन् पद्धमी विभक्तिभैवति । उदाहरणम्—धावतोऽद्यादप-त्तदित्यत्र अपतदिति विश्वेषः असादि तस्याविधः आश्रयः । धावत इत्यश्वस्य चलनिक्र-याकारित्वाच्चलत्या विविश्वताविधत्वम् । एवं भूशुतः पर्वतात् गङ्गा अवतरतीत्यत्र अव-तरणात्मको विश्वेषः । भृशत इति स्थिशविधः । एवमन्येऽप्यवसेयाः ॥ ८॥

(प्र०) विश्लोषावधावित्येतद्वधाच्छे । विश्लेषा विभाग इति । अपादानं च द्विविधम् । "अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम् । अवमेव यदावेद्वात्तद्वपानमु- चयते ॥" इति । तच्च त्रिविधोक्तम् । "निर्दिष्टविषयं किंचितुपात्तविषयं तथा । अपे श्वितिक्रयाकं च त्रिधाऽपोदानमुच्यते ॥"इति । यत्र साक्षादपायम् तित्रया निर्देश्यते तदा । धम् । यथा । प्रामादायातोत्यादि । यत्र धात्वन्तरार्थगं स्वार्थमाह तिद्वितीयम् । यथा । चलाहकातः विद्यातते विद्युत् । बलाहकातः निस्त्य विद्योततः इत्यर्थः । 'प्रमाणान्तर- प्रतीतिक्रियाकं तृतीयम् । यथा गच्छन्तं पश्यन्नाह कस्मान्तमिति परस्परस्मान्मेषावपसरतः प्रतीतिक्रियाकं तृतीयम् । यथा गच्छन्तं पश्यन्नाह कस्मान्तमिति परस्परस्मान्मेषावपसरतः इत्यत्रान्ये।ऽन्यमवित्वमुक्तम् । मेषान्तरिक्रयापेक्षमवित्वां पृष्ठकः पृथकः मेषयोः स्विकि- यापेक्षकर्तृत्वं च पृथगिति ।। ८ ।।

सम्बन्धे पष्टी॥

राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः पित्रोरेतत्प्रपूजनम् ।

⁽क) विरुत्यो नाम संयोगपूर्वको विभागः ॥ आधाराधेययोर्मध्ये आधारत्वेन यो ज्ञायमानः सोडव-धिः॥ आधीयतेश्नेनारो आधारः॥ आधारां योग्यः आधेयः॥

गुरूणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः(क) ॥ ९ ॥ (च०) अथ षष्ट्यर्थमाइ-सम्बन्ध इति । सम्बन्धते जनादिरनेनेति सम्बन्धो ज-न्यजनकादिः स्वस्वामित्वादिः । यथा लिङ्गार्थकारकव्यतिरिक्तः स्वस्वामित्वादिलक्षणः । स चेामयनिष्ठश्च भवति । तस्मिन्नर्थे पष्टी विभक्तिर्भवतीति । यतः—

'भेद्यभेदकवाः श्लिष्टिः सम्बन्धोऽन्वान्यमिष्यते । द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठग्रत्पत्तिस्त भेदकात् ॥

छदाहरणं श्लोकेनाह—राज्ञ इति । स पुरुषः पुमान् राज्ञो राजसम्बन्धो जेयः । इत्येवं स्वामिसेवकसम्बन्धः । एतत्समीपतस्वति पुजनं पुजनोपकरणम् । पित्रोरिति माता च पिता व पितरी तथाः पित्रोः पितमात्सम्बन्धिः ग्रह्मां ग्रहसम्बन्धि ववनं जाड्यन्वरविमुक्तानां प्रथवत् प्रथतुत्यम् । कवीनां वचा वचनं रसवदिति रसयुक्तस् । एवमन्येऽप्युद्धाः ॥ ९ ॥

(प्र॰) सम्बन्धे इत्येतत्पदमाइ । सम्बन्धे पष्ठीति । सम्बन्धश्च स्वस्वामिमान[-वयवावयविभावादिभेदादनन्तः । कारकेम्यश्चान्यः । क्रियासम्बन्धाभावात । तद्कतम् । 'सम्बन्धः कारके स्थाऽन्यः कियाकारकपूर्धकः । श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां साऽभि-धीयते ॥ ११ इति । तत्र श्रुतायां यथा । न माषाणामक्नीयात । अश्रुतायां यथा । राज्ञः पुरुष इति । तत्र यद्यपि सम्बन्धस्याभयाश्रितत्वादुभयारव्यपय्ययिण वा षष्ठी आसा तथा-प्यप्रधानादेव द्विविशेषणादेव । तदुक्तम् । ''पराथे' स्वार्थनिःक्षेपादप्रधानं विशेषणम् । विशेष्यं तत्प्रधानं स्यात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनात् ॥ भेद्यभेदक्याः विलिष्टः सम्बन्धे। इत्यान्य-सुच्यते । द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठयुत्पत्तिन्तु भेदकात् ॥ ११ इति । एकत्रवनाहिकमेणे। दाहरति । राज्ञः स पुरुषा ज्ञेयः । अत्र क्रियायागिनः पुरुषादयः प्रधानभूता राजादिभि-रप्रधानभूतैर्विशिष्यन्त इति राज्ञ इत्यादौ षष्टी । पुरुषादौ तु लिङ्गार्था प्रथमेन । यहा पुनः पुरुषा विशेषणं तदा पुरुषस्य राजेत्येव । यदा चामावण्यप्रधानत्वेन विवश्येते तदेशमाम्या-मपि षष्ठयेव । यथा राज्ञः पुरुषस्य वस्त्रमित्यादि ॥ ९ ॥

आधारे सप्तमी॥ आधारो नामाधिकरणम् ॥ षड्विधमधिकरणम् । श्रीपश्केषिकं सामीप्यकमभिन्यापकं वैषायकं नैमित्तिकमौपचारिकं चेति (ख)॥१०॥

(च •) आधारमावयोरिति पदं व्याचिख्यादः प्रथममाधारं प्रकटयन्नाह—आधारे सप्तमीति ॥ द्यामार्थः । आधियते स्थाप्यते षद्प्रकारा क्रिया अस्मिन्नित्याधारः क्रियाश्र-यस्य कर्तुः क्रियाया आश्रयस्तत्र सप्तमो विभक्तिर्भवति । आधाराधिकरणौ एकपर्यायौ ।

⁽क) भयभेदकयोः विलंधिः सम्बन्धोऽन्योन्यमुच्यते । द्विष्टो ययपि सम्बन्धः षष्टमुत्पत्तिरतु भेदकात् ॥ भेद्यं विज्ञाध्यमित्याहुभेंदकं तु विज्ञोषणम् । विज्ञोष्यं तु प्रधानं स्यादप्रधानं विज्ञोषणम् ॥ प्रधानाप्रधानयोर्मध्ये-उपधाने वष्ठी ॥ क्रियान्विय प्रधानम् ॥ क्रियानन्वरुपप्रधानम् ॥ सेन्यसेवकमावस्वन्धः । पूज्यपूजकमाव-सम्बन्धो बोध्यबोधभावसम्बन्धो वाच्यवाचकभावसम्बन्ध इति सम्बन्धश्चतुर्विधः इति विशेषो पूलपुस्तके ॥

⁽ ল) औपइलेबिकं त्रिविधम् । एकदेशवृरूपाभिन्याप्यवृत्ति न्यक्क्यवृत्तीति केवाचिन्मतम् ॥ अवेदम-थिकम् ॥ "कर्तृकर्मन्यवितां साक्षात् वाधारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धेः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृ-तम् ॥ आधारक्षिविधो स्रेयः कटाकाश्चातिलेषु यः । निमित्तादिप्रभेदाच्च षड्विधः केश्चिदिष्यते ।। इति प्राची वचनम् ॥

साधारशब्देनाधिकरणमेवोच्यते सतोऽधिकरणस्याधारस्य भेदानाह—षड्विधिति । सः धिकियते साधारतया तद्धिकरणम् । गुणानां गुणिवत् । तत्षिद्धिधिति । षट्संख्याकः विधाः प्रकारा यस्य तत्षिद्धिकम् । षोढेत्यर्थं । तानेव षट्भेदानाह—मोपश्चेषिकमित्या-दि हुए सामीप्येन श्चेषणं संघट्टनसुपश्छेषः एकदेशमात्रस्योगे वा उपश्छेषः । यथा कटे शेते कटस्यैकदेशे हत्यर्थस्तेन नि तमीपश्छेषिकम् । सामीपिकं समीपेन निर्वृत्तं सामीपिकम् । यदाधेयसमीपमात्रेण क्रियादेतुः । यथा वटे वटसमीपे गावः छशेरते । गङ्गायां घोषः गङ्गा-समीपे इति । सभि समन्ताद्व्याप्नोतीत्यभिव्यापकम् आधेयेन समस्तावयवसंयोगोऽभि-व्यापकः । यद्या अप्यक्मृत्तयोगाधाराधेययोगैः सक्छावयवसंम्बन्धः सोऽभिव्यापकः । यथा तिछेषु तेळम् ॥ विषये भदं वैषयिकम् । अनन्यत्र भवो विषयिकः । यथा नमस्ति तारकाः । आकाशे वायुः । हदि बहोत्यादि । हदि विषये ब्रह्मेवं परं प्रकृष्टममृतमस्ति ॥ निमित्तेन भवं नैमित्तिकं यथा युद्धे युद्धितिमत्तित्यादि ॥ अविद्यमानस्यारोपणमुपचारः उपचारेण भवमीपचारिकम् । एवं षदिवचेऽप्यधिकरणे सप्तभी विभक्तिनतीति शेषः॥१०॥

(प्र०) आधारमावयारित्यस्यैकदेशमाह । द्याधारे सप्तमीति । अधिकियते । यस्मिन्नित्याधारः । स च कियाश्रयकर्तृकमेणोरेव । तथे।कं मर्तृहरिणा । "कर्तृकमेन्यविहतामसाक्षाद्धारयन्कियाम् । उपकुर्वतिक्रयासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥" इति साधारस्यैवाधिकरणसंज्ञात्वमिन्नप्रत्याधिकरणभेदानाह । षड्विधमित्यादि । तत्रान्यत्र सिद्धयोः
राधाराधेययोः प्रादेशिकः सम्बन्धः उपक्षेषः । सामीप्यं सान्नित्यम् । तत्र भवं समीपे
मवं सामीपिकमिति वा । अपृथ्यदेशयोराधाराधेययोः सक्छावयवसम्बन्धेन न्यापकम्मिव्यापकम् । विषये।ऽन्यत्र सावस्तत्र भवं वैषयिकम् । निमित्तं कारणम् । उपचारो स्वक्षणकः
तत्र भवस् ॥ १०॥

कटे शेते कुमारोऽसी वटे गावः सुशेरते । तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् ॥ युद्धे संनद्धते धीरोऽक्कुल्यम्रे करिणां शतम् ।

भावे सप्तमी ।। कियालक्षणं भावस्तत्रापि सप्तमी ॥ प्रसिद्ध-क्रियया अप्रसिद्धाकियाया लक्षणबोधनं भावः ॥ देवे वर्षति चौर आयातः ॥ पतत्यंश्चमालिनि पातितोऽरातिः । काले शरदि पुष्यन्ति सप्तच्छदाः ॥११॥

(च०) अथ सार्धंडकोकेन षहव्याधारभेदोदाहरणान्याह—कटे शेते इत्यादि । असी कुमारः कटे कटमुपश्चित्य शेते । इत्यन्न उपक्रवेषिकमधिकरणम् अन्न वायनिक्रयाश्रयः कर्तां कुमारः तटे कटमुपश्चित्य शेते । इत्यन्न उपक्रवेषिकमधिकरणम् अन्न वायनिक्रयाश्रयः कर्तां कुमारः तदाधारः कटस्तन्नोपक्रवेषः ॥ १ ॥ गानो धेनदः वटे इति वदसमीपे शेरते वायनं कुर्वते इति सामीपिकोधिकरणम् । निह वटस्योपि गावः शेरते किंतु समीपेः ॥ एवं गा-क्षायां घोषः गङ्गासमीपे घोषो गोकुकम् ॥ २ ॥ तिवेषु विद्यते तैलं तिवेषु सर्वन्नाभिक्याप्य स्थितिस्थां: । इति अभिक्यापकम् ॥ ३ ॥ हदीति हदि विषये व्रद्य परमममृतिमिन्त्रयेतद्वेषिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥ युद्धेषु युद्धनिमिन्तं भीरः संनद्यते संनाहं परिद्भाति इति

नैमितिकम् ॥ १ ॥ अङ्गुलयग्रे अङ्गुलयग्रेण प्रदृश्यमानमित्यर्थः । करिणां हिन्तिनां श्वतमिरयुपचारमात्रत्वादौपचारिकं नतु साक्षाद्वर्तमानमिति ॥ ६ ॥ इत्थमाधारमाख्यायेदानीं
भावपद्रव्यार्थमाह—भावः क्रिया छक्षणिमिति । क्रिया गमनस्थानोत्थानादिका तस्या छश्वणं चिन्हं स भाव इति कथ्यते । प्रसिद्धक्रियया कृत्वा अप्रसिद्धक्रियाया छक्षणं बोधनं
भाव इति । तत्रापीति तिस्मन्नर्थेऽपि सप्तमीविभक्तिभैवतीति । अदाहरणम्—देवेति । देवे
मेचे वर्षति सति चौरस्तस्करः आयात आगतः । अत्र मेचवर्षणस्या प्रसिद्धा क्रिया ।
तथा चौरागमनस्या अप्रसिद्धा क्रिया छक्षिता । देवे मेचे वर्षतीति प्रसिद्धेन वर्षणेनाप्रसिद्धं चौरागमनं स्वयत्व इति तत्र सप्तमी । एवर्मश्चमालिनि सूर्य पतत्यस्तं गच्छित स्वि
स्वरातिः श्वः पतित इति । युद्धार्थमागस्य पतित इत्यर्थः । यद्वा पतितो सृत इत्यर्थः ।
सत्र प्रसिद्धेन सुर्यस्यास्तमनेन अप्रसिद्धं शत्रोः पतनं स्थ्यते । एवं गुरौ धर्मसुपदिश्वति
स्वि शिष्य शृणोतीत्येवमादयोऽवसेयाः । एवं द्वितीयादिविभक्तीनामर्थाः ॥ ११ ॥

(प्र॰) क्रमेणोदाहरति । कटे शेरे इत्यादि । भावपदव्याचिख्यास्टस्तरस्वरूपमाहः । भावः क्रियास्वरूपमिति । क्रिया धारवर्थः । सा च प्रसिद्धाः अप्रसिद्धाः चेति द्विविधाः । तत्राप्रसिद्धायास्तरस्या स्थलत्वासम्भवादप्रसिद्धया क्रिययाः अप्रसिद्धायादवौरगमनिक्रियायाः स्थलां भाव इति भावः । सर्वविदितत्वादप्रसिद्धया वर्षणिक्रययाः अप्रसिद्धचौरागमनिक्रयाः स्थलते अञ्चमाली सुर्थस्तत्वतः प्रसिद्धम् । आरातिः शत्रुस्तत्पतः चाप्रसिद्धम् ॥११॥

अथोपपदिविभक्त चर्थों निपास्यते ॥ विनासहनमऋते निर्धार-णह्वाक्यादिभिक्ष ॥ एतेरिप योगे द्वितीयाचा विभक्तयो भवन्ति ॥ वि-ना पापं सर्वे फलति ॥ अन्तरेणाक्षिणी जीवितेन किस् ॥ अन्तरा स्वां मां मध्वस्यादिपदाद्याद्यम् (क) ॥ १२ ॥

(च०) अथ पुनस्तासामुपपदानामथांन् प्रकारान्तरेणाह—सुत्रम्—विनासहनमक्ते निर्धारण स्वाम्यादिभिश्च ॥ ततो विना च सहचेत्यादिषट् इद्वन्द्वः । ते आदौ येषां तथा तैः चृतीयाबहुवचनान्तम् । 'स्नोर्नि०' । च प्रथमैकवचनम् 'अन्य०' ॥ सिद्धं सृत्रम् ॥ एतैर्विन्नादिभिरिप योगे द्वितीयाद्याः षट् विभक्तयः षट्स्वण्यर्थेषु यथाक्रमं भवन्ति । 'द्वन्द्वात्प-रतः श्रूयमाणं पदं प्रत्येकस्मिसंबध्यते' हति । आदिशन्दो विनादिषु प्रत्येकं योज्यः । विनादिवाचके द्राष्ट्रे प्रयुज्यमाने द्वितीयाविभक्तिभैवतीति । सहादियोगे एतीया । नमः आदियोगे चतुर्थी । क्रतेमादियोगे पञ्चमी । निर्धारणाद्यथं क्रष्टी । स्वाम्याद्यथं सप्तमी ॥

⁽क) अधिशीक्ष्यान कर्म ॥ अधिपूर्वणामेवामाधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ॥ अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा बैकुण्ठं हरिः ॥ अभिनिविश्वत्र ॥ अमिनीत्यतस्यक्षातपूर्वस्य विश्वतिधीतोराधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ॥
ग्रामम् अभिनिविश्वते ॥ उपान्वध्याक्ष्यः ॥ उपादिपूर्वस्य वस्तेराधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ॥ आवस्ययं आवस्रति
उपवस्नति अनुवस्नति अधिवस्नति ॥ नामुक्तार्थस्य ॥ वने उपवस्नति ॥ क्रियांविशेवणं कर्म्म ॥ क्रिया विशेवणं कर्मसंज्ञकं नपुंत्रकेकवचनञ्च ॥ स्तोकं पचति ॥ इति विशेवः ॥ ववचित्र पुस्तके चः —दिवः करणं कम्
वा । दिवधातुप्रयोगे करणं कर्मसंज्ञकं वा भवति । अक्षैरस्नान् वा दिव्यति । क्रुपुदृहोः सोपसर्गयोः
सम्प्रदानम् ःकंसमिनिक्रुध्यति अभिवृह्यति वा कृष्यः ॥ इति विशेवः ॥

तत्रोदाहरणेन द्वितीयां व्यक्षयित—विना पापमिति । पापं विना पापाभावेन सर्वमिष धर्में इत्यादि फलित फलमावहित । प्वमन्न विनाधं वाच्यमाने विनाशव्दयोगे द्वितीया । च-कारात् पापेन विना पापाद्विनेति तृतीयापञ्चम्यावि । 'वृद्धत्वं जरसा विनाः ॥ अक्षिणीः इति । नेन्ने अन्तरेण विना जीवितेन कि । जीवनेन न किमपीति भावः । अक्षिणी इत्यन्न द्वितीयाद्विचनं नपुंसकान्तम् ॥ अन्तरेत्यादि । त्वां मामन्तरा मध्ये विचाले मधु क्षौद्धः मधं वा वर्तते । त्वां मामिति युष्मदस्मदोद्वितीयैकवचनान्तत्वम् । आदिशब्दादन्तरेणः अन्तरा इत्यर्थद्वयेऽपि द्वितीयाविभक्तिभैवति । प्तदेवाह—इत्यादिपदाद्वाद्वाद्वाद्विति भावः । इत्यु आदिपदाद्व वानादियोगे द्वितीया इत्यादिशव्दाद्वाद्वम् अवसेयमिति भावः । इति द्वितीयार्थाः ॥ १२ ॥

(प्र०) एवं कारकविभक्तीः प्रदृश्योपपद्विभक्तीदंशियहुमाह । विना सहिति हि हुन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमिमसम्बध्यते इति न्यायादादिशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । तथा च विनादिभियोगे द्वितीया । सहादियोगे तृतीया । नमझादिभियोगे चतुर्थो । ऋते-सादिभियोगे पद्धमी । निर्दारणादेर्थंत्वाक्षिद्धारणाथादौ षष्टी । स्वाम्यादिभिक्षः सप्तमीति । चकारात्पापेन विना पापाद्विनेत्याद्यपि । अन्तरेणेत्येनबन्तयोगे अक्षिणी इति द्वितीयाद्विचनान्तम् अन्तरा मध्ये इत्यर्थः । इत्याद्यपदाद् प्राद्धमिति । इन्द्वानते श्रूयमाणस्यादिश्वव्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात्प्रयोगानुसारेण तृतीयार्थहीनार्थानुयोगे नदीम-न्यवसिता सेना । नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः । अनुहरि छराः हरेहीना इत्यर्थः । तथा हिनार्थोपयोगेऽपि उपहरि छराः । हरेहीना इत्यर्थः । तथा लक्षणेत्यम्भृताख्यानमाग-वीदसार्थकैः प्रतिपर्यनुभियोगेऽपि । तत्र लक्षणे हरि प्रति–परि–अनु वा प्रकाशते भक्तिः । इत्यम्भृताख्याने भक्तो विष्णुं प्रति–परि–अनु वा । विष्णोर्भक्त हति तात्पर्यार्थः । आगे लक्ष्मीहरि प्रति–परि–अनु वा । हरेभांगो लक्ष्मीरित्यर्थः । वीदसार्या भृतं भृतं प्रति–परि–अनु वा प्रभुः । एके क स्वनन्यते प्रभुरस्तीत्यर्थः । तथा भागवित्तलक्ष्मणाद्यर्थका-भियोगेऽपि । हरिमभिवर्तते भक्तो हरिमभि । देवं देवमभितिञ्चति । तथातिक्रमपृजार्थां । तियोगेऽपि । सतिदेवान्द्वष्टणः । इत्यादयो यथायथमुद्धाः ॥ १३ ॥

सहादियोगे तृतीयाऽप्रधाने (क) ।। सह शिष्येणागतो गुरुः ॥ सहश्रश्रेत्रो मैत्रेण ॥ साकं नयनाभ्यां श्रक्षणा दन्ताः ॥ सार्धं धनिना घृतः साधुः (ख) ॥ १३ ॥

(च॰) अथ तृतीया । सहादियोगे तृतीया । तत्र द्रव्यगुणक्रियाभिस्तुल्ययोग्यतायाः

⁽क) सह इद्शं सार्क सार्ध समामिति सहादयः ॥

⁽ ख) समं शिष्याभ्यामधीते ॥ समं शिष्येण गुरुणा मुज्यते ॥ अशिष्टन्यवहारे दानस्य प्रयोगे चतु-र्थ्येथे तृतीया ॥ दास्याः संयच्छते काष्ठकः । धम्ये तु मार्याये संयच्छति ॥ वारणार्थयोगे तृतीया ॥ अलं वि-बादेन वा संपूर्षजानातेकमं । सम्पूर्वस्य जानाते कर्म करणं वा स्यादात्मने पदं च । पितरं एषत्रा वा संजानीते ॥ यजेतिः कर्मसम्प्रदाने । यजधातुप्रयोगे कर्मसम्प्रदाने करणकर्मणी भवतः । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्रायन् दर्शातियर्थः । इति विशेषः ॥

विद्यमानायां सहाथें तृतीयाविभक्तिभैवतीति वृद्धाम्नायः । सह किष्येणेति । गुरुः क्षिष्येण सह सागतः । अन्नागमनिक्रयया क्षिष्यज्ञद्दस्य गुरुणा तुल्योग्यत्यां सत्यां तृतीयान्तत्वम् । सह युन्नेण पिता धनी हत्यन्न धनह्न्येण तुल्ययोग्यत्वे युन्नस्य तृतीयान्तत्वम् ॥
सहज्ञवन्तेनो मैन्नेण । चौन्ननामा कश्चित्युरुषः मैन्नेण मैन्ननामना पुरुषेण सहज्ञत्त्वः ।
साकं नयनाभ्यामिति । नयनाभ्यां साकं सहिताः इलक्ष्णा मनोहराः । अन्न गुणेन तुल्यत्वे तृतीया ॥ एवमादिश्वन्दात्सायुः पुरुषः धनिभिधनविद्धः पुरुषः साधं यतो गृहीतः बद्ध
इत्यर्थः । वारणार्थालयोगे तृतीया समर्थार्थालयोगे चतुर्थीत्यर्थः । एतावता सलं विवादेन । धर्मेण सर्थः । गुडेन मिश्रः । शहन्नेण कल्हः । कर्मणा विना । एण्येन हीन इत्यादः
योऽपि शब्दात अवसेयाः ॥ प्रक्रियामते तु तुल्यायें तृतीयाषष्ट्यौ स्तः । कृष्णेन कृष्णः
स्य वा पुतः । यदुक्तं रथुकान्ये—'यतेश्र धीरः सहशीन्यंधन्त सः ॥ इति तृतीया ॥१३॥

(प्र०) सहादियोगे तृतीयां दर्शयन्नाह । सहसहग्रेत्यादि । त्वमहं सिनेत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकात्त्वां निर्मापि तदर्थविवक्षायां तृतीया । यद्यपि योगस्य सम्बन्धत्वादुभयसम्बध्याश्चितत्वादुभयत्र प्राप्तिस्तथापि षष्ठ्यपवादत्वादप्रधानारेव सादिश्वदात्प्रकृत्यादिभ्योऽपि । प्रकृत्या चारः । प्रायेणाळसः । गोन्नेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । हिद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । छखेन दुःखेन वा यातीत्यादि । तथा फञ्प्रासौ
गम्यमानायां काळाध्वनोरत्यन्तयोगेऽपि । अहा क्रोधेन वाऽनुवाकोऽधीतः । अन्यत्र तु
मासमधीतो नायातः । तथा संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि चकाराहा । पित्रा पितरं वा
संजानीते । तथा गम्यमानाद्वीण्सायां कर्मणि वा । शतं शतं वत्सान्पायर्यत प्रयः ।
शतेन शतेन वा । तथा वारणार्थार्थकळहहीनार्थपूर्वयोगेऽपि । क्रतमेतावता । धर्मेगार्थो
विपश्चिताम् । गुदेन मिश्रः । शस्त्रेण कळहः । पुण्येन हीनः । मासेनावरः । मासेन पूर्वः ।
तथा अधिष्टन्यवहारे चतुर्थ्येऽपि । दास्या संयन्छते कामुकः इत्यादि प्रयोगतो ज्ञेयम्॥१३॥

नमआदियोगे चतुर्थी ॥ नमो नारायणाय । स्वस्ति राज्ञे । सोमाय स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अछं मरुछो मरुछाय । वषट् इन्द्रा-य (क) ॥ १४ ॥

(च॰) अय चतुर्थी व्याचष्टे—नमझादियोगे चतुर्थी ।। नमः स्वस्तिस्वाहास्वधारं-वषट् यतेषामव्ययानां योगे चतुर्थी वक्तव्या। छगमम्। तत्र नम इति नमस्कारार्थः। स्वस्ति इति कल्याणवाचकमव्ययम्। स्वाहा इति होमावसरे मन्त्रावसानेऽक्षरद्वयोचार-णम्; हव्यवस्तुवाचकम् ॥ स्वधेति पितृकल्प्यं वस्तु । अलमिति सामर्थ्यार्थः। वषट् हो-त्रव्यं वस्तु ॥ नमो नारायणायेति । नमो नमस्कारार्थः। स्वस्ति राह्मे । राह्मे नृपाय क-ल्याणं भवतु । अत्र स्वस्ति कल्याणार्थे । सोमाय स्वाहा । सोमाय चन्द्राय स्वाहा इव्यवस्तु ॥ पितृभयः स्वधा संतानकलिपतं वस्तु ॥ अलमिति । मल्लो मल्ला अल्ं सम-

⁽क) रुच्यर्थानां भीयमाणः ॥ रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानसंज्ञः स्यात ॥ डरये -बोचते माक्तिः ॥

र्थः । इन्द्राय वपट् । होतन्धं वस्तु । इत्यादिष्वर्थेषु चतुर्थी ॥ १४ ॥

(प्र०) नममादियोगे चतुर्थी दर्शयचाह । नमः स्वस्तीत्यादिः । अलं महो मह्यायेत्यत्रालंबाव्दः पर्याप्त्यर्थः बाक्त इत्यर्थः । वारमार्थस्य त योगे नतीयेव । स्वादिनो क्रियया यमभिपैति ततोऽपि । पत्ये शेते । एवं रुच्यर्थधातप्रयोगे प्रीयमाणाउपि । हर्ये रोचते भक्तिः । तथा श्वाबहुँब्रूणाञ्चपां ज्ञापितुमिष्टादपि । कृष्णाय श्वाबते हते तिष्टते वापते वा गोपी स्मरात् । तथा धारेरुत्तमर्णाद्पि । अक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । तथा स्पृहेरिष्टादपि । हरये स्पृह्वयति । तथा राधीक्ष्योर्विविधप्रवनविषये कर्माण चतुर्थी । क्रव्णाय राज्यति ईक्षते च । पृष्टो गर्गः ग्रुभाशुभा पर्यालोचयतीत्वर्थः । तथा प्रत्याल्क्याः परस्य श्रणोतेयों गे पूर्वस्याः प्रवर्तनिकयायाः कर्तुरिप । विप्राय गां प्रतिश्वणीति आश्वः णोति प्रतिजानीते । तथा अनुप्रतिपरस्य गुगातेः पुर्वप्रवर्तनिक्रयाकर्तुः । होन्ने अनुप्रणाति प्रतिगृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्पर्थः । तथा नियतकारं वेतनेन स्वीकरणे तरकरणाद्वा । शताय शतेन वा परिक्रीतः । तथा क्छप्त्यर्थयोगे सम्पद्यमानात । भक्तिः र्जानाय कल्पते सम्पद्यते जायते इत्यादि । तथोत्पातज्ञापितादपि । वाताय कपिला विद्युष । हितयोगे च । ब्राह्मणाय हितम । तथा तुमर्थिकियायोगे तुमुनोऽप्रयोगे कर्मणि । फलेम्यो याति । फलान्याहर्ते वातीत्वर्थेः । तथा तुमर्थभावप्रत्ययान्ताच । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः । नौकाकान्न श्वगाळशुकवर्ज्ञसन्यते । कर्मणि वाडनादरे । नः त्वा तृणं तृणाय वा मन्ये । नावादौ तु न । त्वां नावं मन्य इत्यादि । अध्वविज्ञिते गत्यर्थानां कर्मणि चेष्टायां वा । ग्रामाय ग्रामं वा गतः । अध्वनि तु मार्गे याति । उत्पथ गतौ त भवत्येव । उत्पर्थेन पथे गच्छति । अचेष्टायां तु मनसा वनं याति इत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेयाः। अत्र चार्थविशेषविधिविकल्पादिकं लोकात् शब्दस्वनाद्वाऽवसेयम् ॥१४॥

ऋतआदियोगे पश्चमी ॥ (क) ऋते ज्ञानात्र मुक्तिः ॥ अन्यो गृहाद्विहारः ॥ भाराद्वनात् ॥ इतरो प्रामात (ख) ॥ १५ ॥

(च॰) अथ पञ्चमी—ऋते इति । ज्ञानाहते सुक्तिनं भवतीति श्रेषः । अत्र ऋतेश्वाब्दः योगे ज्ञानादिति पञ्चमी । आदिशब्दाव गृहादन्यो विहारः विहरणं । विनापृथक्योगेऽः पि । विनाकामात् । प्रथक्षामात् । प्रवं भिन्नो प्रामादिति । इतरो प्रामात् । प्राक्षान् मात् । दक्षिणाहि प्रामात् । गृहाहृहिः । सारात् द्वमादित्यादि ॥ १९ ॥

(प्र•) ऋते आदियोगे पञ्चमीयुदाहरबाह । ऋते ज्ञानादित्यादि । अन्य इति अन्यायंग्रहणात्तत्वर्याययोगेऽपि । इतरो भिन्नो वा ग्रामात । अन्यो देवदत्ताद्यज्ञदत्त इत्या-दावन्यादियोगस्य यज्ञदत्तादिनिष्ठत्वेऽपि एकत्व एवोपपन्नया पञ्चम्या तद्विभिष्टमन्यत्वं प्रतिपाविषर्तं शक्यमिति द्वितीयात्सम्बन्धितः पञ्चमी न । आदिभव्दाद्विक्छव्दयोगेऽपि ।

⁽क) ऋते अन्यः आरात् इतरः अरुचूत्तरपदं दिग्वाचकः शन्दः आहि आचू एते ऋत आदयः ॥ अन्यश्रह्मेतान्यार्थो गृद्यभ्ते ॥

⁽ख) ऋतेयोगे च द्वितीयापि ॥ ज्ञानं ऋते ॥ चकाराद्विनादियोगे तृतीयापश्चम्यो स्तः ॥ विना ज्ञानात । ज्ञानं विना इति मू० पु० विशेषः ।

पूर्वी शमात । अयमस्मात्पूर्वः । दक्षिणेत्याजन्तिनिपातः । दक्षिणाद्दीत्याद्यन्तिनिपातः । तियोगेऽपि । दक्षिणा प्रामात् । दक्षिणाद्दि प्रामात् । आरम्यार्थयोगे विद्योगे च । मवादारम्य भवात्प्रभृति वा सेग्यो हिरः प्रामाद्दिः । प्रश्नाख्यात्रयोश्च । कस्मात्वं नद्या आगतः । तथा प्रतियोगे उपमानात्पञ्चमो । प्रश्नुमनः क्षण्णात्पति । क्षण्णसद्दश इत्यर्थः । प्रतिदाने च । तिलेभ्यः प्रतियच्छिति मापान् । तिलान् गृहीत्वा मापान् ददातीत्यर्थः । प्रथिवनानानायोगे पञ्चमी तृतीया द्वितीया च । प्रथिवना नाना प्रामात् प्रामेण प्रामं वा । तथा अद्भव्यवचनानां स्तो शल्यक्रच्छकतिपयानां करणे वा । स्तोकात् स्तोकेन अस्पाद्वेषे न क्षच्छात्कुच्छ्रेण कतिपयात्कितिपयेन वा सुकः । द्रव्यवाचित्ये तु स्तोकेन विषेण इत इत्यादि । दूरान्तिकार्थेभ्यः प्रातिपदिकार्थे द्वितीयापञ्चमीतृतीयाः स्युः । प्रामस्य दूरं प्रामस्यान्तिकं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकादन्तिकेन वा तथा वारणार्थानां धातुनां प्रयोगे वारयितुमिष्टात् । यवेभ्यो गां वारयित । यित्रमित्तमात्मनोऽदर्भनिमच्छिति तत्रोऽपि । मातुनिलीयते कृष्णः । तथा विद्यास्वोक्तारेऽप्यापक्षात् । उपाध्यायादधीते । यत्रश्चाक्षकालिनार्गं तत्र पञ्चमी तद्यक्ताद्वननः प्रथमासस्ययो स्तः कालात्ससमो । वत्रव्यामो योजनं योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इत्यादि प्रयोगाद्वसेयम् । विकल्पादिकं च पूर्वचक्रशरादेव ॥ १५ ॥

निर्धारणम् ।। क्रियागुणजातिभिः समुदायात्पृथक्करणं यतस्तत्र षष्टी । क्रियापराणां भगवदाराधकः श्रेष्ठः । गर्वा छण्णा गौः संपन्नश्रीरा ॥ एतेषां क्षत्रियः श्रूरतमः ॥ १६ ॥

- (व०) अथ षष्ठवर्धस्वकं निर्धारणं व्यावष्टे निर्धारणमिति । निर्धायते प्रथक्कियतेऽ नेनेति निर्धारणं । कासिः १ कियागुणजातिसिः । किया करणात्मिका गमनस्थानादिका । गुणो रूपादिः । जातिबांह्मणादिः । ततः किया च गुणश्च जातिक् वेत्यादिना द्वन्दः । ततः स्तासिः कृत्वा यत्समुदायात् बहुनां समुद्दात् पृथक्करणमेकस्य तिव्याश्चरत्वत्ते । तत्राये षष्ठीविभक्तिर्भवतीति । तत्रोदाहरणम्—कियाग्ध पराः किपाग्ध निष्ठास्तत्त्वरा इत्यर्थः । वेषां मध्ये यो मगवतिश्चदानन्दस्य साराधकः स प्व श्रेष्ठः प्रवस्यः । सत्र सामान्यिक्तया- परेषु भगवदाराधकत्वक्ष्पिक्रयया पृथकरणे कियापरश्चदस्य पष्टी ॥ गवां थेन्नां मध्ये या कृष्णा गौः सा संपन्नश्चीरा बहुदुग्धा । अत्र गोवाब्दस्य कृष्णगुणेन निर्धारणे षष्टी । पतेषां श्वित्रयः गूरतम इति ॥ एतेषां सर्वजातायानां पुरुषाणां मध्ये क्षत्रियोऽतिक्षयेन गुरः इति गुरतमः । अत्र जात्या निर्धारणे षष्टी ॥ व्याकरणान्तरमते तु निर्धारणे षष्टीसमयौ द्वे अपि भवतः ॥ १६ ॥
- (प्र०) निद्धारणादौ पर्छी दर्शयितुं निद्धीरणं ताबद्वधाचष्टे । निद्धारणमिरयादि । क्रियया गुणेन जात्या वा धर्मविशेषेण निद्धीरणालय समुदायादिवीकरणं निद्धीरण-मित्पर्थः । तत्र पष्ठी चकारात्ससम्बपि । सा चाप्रधानात्समुदायादेव न निर्द्धार्थात । निद्धीर्थमाणोऽवयवः समुदायादित्र इति यदा आधारत्वेन विवस्यते तदा आधार-

त्वादेव इक्षे शासेतिवत्ससमी स्यात । यदा त्ववयवसम्बन्धमार्त्र विवस्यते तदा वृक्षम्य काखेतिवत्सम्बन्ध इत्येव षष्ठी स्यादिति। चेत्सत्यम् । तस्यव प्रपञ्चार्थत्वात् निद्धारणार्थकषष्ट्या समासनिषेधार्थस्वाच । क्रियागुणजातिभिरित्यस्य सम्भवदुक्तिकत्वातः अमीषां छात्राणां देवदत्तः पद्धरित्यादौ धंज्ञादिभिरपि व्यवच्छेदे भवत्येव । क्रमेणोदाहरति क्रियापराणामित्यादि । आराधनिक्रयया कृष्णगुणेन क्षत्रियत्वजात्या च भगवदाराधका-दयो विशेष्यन्ते आदिशब्दात्कचित्कर्मण्यपि । भजे बाम्भोश्ररणयोः। तथा भावकर्तृकाणां ज्वश्विजांनां रुजार्थानां कर्मणि । चौरस्य रुजित रागः । भावकर्तृकादस्यत्र नदोकूढे रुजित कर्मविवक्षायां तु चौरं रुजतोत्येव । तथा नाथतेः कर्मण्याशिषि । सर्पिषा नाथते । सिपमं सुवादिति प्रार्थेयते इत्यर्थः । अन्यन्न बहुं नाथयति । याचत इत्यर्थः । तथाः जासतेः संइतन्यस्तविषय्र्यस्तिमपूर्वाद्धन्तेः नाटयतेः क्राथयतेः पिनदेश्र कर्मणि हिसा-याम् । चौरस्योजासयति । निप्रहन्ति । निहन्ति । प्रहन्ति । प्रणिहन्ति । नाटयति । क्राथयते । पिनष्टि वा । हिंसायां किस् । धानाः पिनष्टि । अवहन्वीत्वर्थः । तथा दूत-व्यवहारार्थयार्व्यवहरतिपणत्यार्द्रतार्थदिवेश्च कर्मणि । शतस्य व्यवहरते पणते वा अन्यन्न शलाकां व्यवहरति । क्षिपतीत्यर्थः । ब्राह्मणं पणायति स्तौतीत्यर्थः । शतस्य दीव्यति । सेापसर्गं स्य चास्य वा । बातं श्रतस्य वा प्रतिदीन्यति । तथा कृत्वेाऽर्थप्रयोगे कालवा-चिन्यधिकरणे । पंचक्रत्वेाऽक्कोऽक्षं भुङ्क्ते । अधिकरणविवक्षायां तु द्विरहन्यधीते इत्यादि प्रयोगवशाज्हेयस् ॥ १६ ॥

स्वामित्वे षष्ठीसप्तम्यौ ॥ गोषु स्वामी गवां स्वामी ॥ गवाम-धिपतिः गोष्विधिपतिः ॥ १७॥

- (च॰) स्वामित्वे षष्ठीससम्यौ ॥ स्वामिनो भावः स्वामित्वं तस्मिन् स्वामित्वे ससमी । चकारात् षष्ठयपि भवति । गोषु स्वामी गवां स्वामी । एवं गोष्वधिपतिः गवा-मधिपतिः इत्येतदपि ज्ञेयम् । स्वामीश्वरोधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसृत्तशब्दयोगे षष्ठीस-सम्यौ भवतः ॥ १७ ॥
- (प्र०) स्वाम्यादियोगं सप्तमीं चकारात्वर्धी च दर्शयन्नाह । स्वाम्यादीति ॥ आदिशब्दादीश्वरदायादसाक्षिप्रतिभूषस्त्योगं षष्टीसप्तम्यौ । गवामीश्वरः । गोष्वीश्वर हत्यादि । तथा आयुक्तकुशलाम्यां येग्गे तात्पर्येऽथं षष्टीसप्तमयौ । आयुक्तः कुशलो वा हरिप्जाने हरिप्जानस्य वा । अन्यश्रायुक्तः शक्टे गौः । तथा लाधुनिपुणयोगोगेऽर्षायां सप्तमा । मातरि लाधुनिपुणो वा । अर्थायां किम् । लाधुर्भृत्यो राज्ञस्तत्वकथने । तथा प्रसितोत्स्वकाभ्यां थोगे तृतीयासप्तमयौ । प्रसित उत्स्वका वा हरिणा हरौ वा । कक्षश्रे च छपि । नक्षश्रे प्रकृत्ययें सित थो छप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थेस्तत्र वर्तमानाकृतीयासप्तमयौ स्तोऽधिकरणे । "मुल्नेनावाहयेद्देवीं अवणेन विसर्जयेत् ।" मुल्ने अव े वा इत्यादि यथा- प्रयोगमुद्यम् । अशाज्यर्थविशेषविकल्पादिश्चार्थः ॥ १७ ॥

कर्तृकार्घयोरकादौ कृति वष्टी ॥ कर्तिर कार्यं च षष्टीविभक्ति-

भेवति क्तादिवर्जितकुद्दन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने ॥ व्यासस्य क्रुतिः । भारतस्य अवणम् (क) ॥ १८ ॥

(च०) पुनः षष्ट्या अर्थान्तरमाह-सूत्रम्-'कर्तृकार्थयो०' ॥ कर्ता च कार्यं च कर्त्र-कार्ये तथोः । सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'आसि' 'ए अयु' 'स्वरहीनं ॰' 'स्रोवि ॰' । अधे अ कादि कप्रत्थय आदिर्यस्य सः क्तादिः न कादिरकादिस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'हेरो डिल्' टिलोपः । 'स्वरहोनं' पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरहोनं ः' ॥ कृति सप्तम्येकवच-नान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ अग्रे षष्टी । चण्णां संख्यापूरणी षष्टी । प्रथमैकवचनान्तम् । 'इसेपःः सिद्धम् ॥ कर्तरीति । प्रागुक्तस्थणे प्रधाने क्रियाश्रये अर्थे तथा कार्ये कर्मणि षष्टीविभक्तिभैवति । क सति १ कृदन्ते सति । कृत् तृतीयावृत्तिप्रोक्तः प्रत्ययसमृहः सोऽन्ते यस्य स क्षदन्तस्तिस्मन् क्षदन्ते बान्दे प्रयुज्यमाने वाच्यमाने सतीति भावः ॥ कर्यमुते इदन्ते शब्दे ? कादिवजिते कप्रत्ययादिरहिते । कादीत्यादिशब्दात् ककवतः ईषद्दुः छपु खल बातृज्ञानी क्रम्रकानी पूर्वकाले करवा समासे क्यप् तुम् इच्छा स्तु क्तु इत्यादि क्रस्प्र-स्ययान् विहाय अन्येषु इत्प्रत्ययान्तेषु परेषु सत्छ इत्यर्थः ॥ तत्रोदाहरणम्—न्यासस्य क्रतिः, न्यासेन क्रियते स्म इति । अत्र न्यासः क्रतेः कर्ता । ततः क्रतिरिति क्रत्पत्ययान्ते शब्दे प्रयुज्यमाने व्यासस्येति कर्तरि षष्टी । एवं भारतस्य अवर्णं, भारतं श्रणोतीित । अवणिमति युङ्ने छुद्दन्ते प्रयुक्ते भारतस्येति कर्मणि षष्टी । अत्रोभयत्रापि कृद्योगरुक्षणा षष्टी ॥ अक्तादाविति किस् । त्वया कृतस् । प्रासं प्राप्तः । अत्र यथाक्रमं कर्तरि कर्मणि च हतीयाद्वितीये कप्रत्ययान्तत्वात् । आदिशब्दात् शतृशान् क्षष्ठकान हण्णुम्नुकनुक्तवातुम्-क्यपुआद्यन्तेष्विप क्राब्देख परेखु षष्ठी न भवति किंतु द्वितीयैव । ग्रामां गच्छन् । अनः प्रवसानः । अन्तं पेचिवान् । शुभं चकाणः । देवं दिद्धः । आत्मानमलंकरिष्णः । दैत्यान् घातुकः । दानवान् जिष्णुः । देवं नत्वा । गुरुं प्रणम्य । ग्रामं गन्तुमत्कः विकत इत्यादीत्युदाहरणान्यवमेयानि ॥ 'द्विषे: शतुर्वा षष्ठीं मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥१८॥

(प्र०) कर्तृकार्ययोरिति । अक्तादाविति आदिशब्दात क कवतु कि उ: इच्णु छकः स्वार्धताव्ययं श्रतृ श्रान कछ कान खळर्थशीळार्थं तृच् भविष्यदर्थक। कभविष्यदाधमः ण्येन इत्यादयो गृह्यन्ते । कमेण प्रत्युदाहरणम् । त्वपा कृतम् । प्रामं प्राप्ताः सर्वे । कृत-वान् विस्वं वक्षो । हिर्ते दिह्कुः । अलंकरिष्णुईरिम् । दैत्यान् वातुकः । जगतस्प्र्वा छलं कर्तुम् । हिर् प्रणम्य । लक्ष्मीमिच्छत् । मालां विभ्राणः । अस्रं पेविवान् । शुभं चक्राणः । ईषत्करः प्रपञ्जो हरिणा । विस्वं कर्ता । सतः पालकाऽवतरित । प्रामं गामी । छल्युणं दायी मत्र वा टाङ्योरित्यता वानुवृतेल्लाकाद्वा वर्तमानार्थकयोगे पष्टी । सतां ज्ञातः शीलितो देवदचेनेत्यादौ च न । कान्ते। हरिश्चन्द्व इव व्यानाम् । तथा वर्षुसके माने क्रयोगे कर्माद्यविवक्षायां षष्टी । सतां गतम् । कर्तत्वे तु सिद्धगंतम् । अधिकरण-वाचि क्रयोगेऽपि । इदमेषामासितम् । इदमेषां भुक्तमोदनस्य । अक्षप्रत्ययान्तकमेश्र

⁽ क) उभयभातों कर्माणे ॥ उभयोः भातिर्यक्षिमन्कृति तत्र कर्मण्येन षष्टी स्यात् ॥ चित्रं गर्ना दोह्रोऽगो-पेन । इति विशेषो मूळपुस्तके ॥

थोगे षष्टी । वरस्याः कामुकः । तथा द्विषः शतुर्वा । खरस्य छरं वा द्विषन् । क्रत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा । मया मम वा सेव्या हरिः । अभयप्राप्तौ क्रत्ये षष्टी न । नेतव्या वर्जं बावः क्रुडणेन । कर्नु कर्मणोक्ष्मथाः प्राप्तिर्यस्मिन् क्रति तथोगे कर्मणि षष्टी । आश्रयो गर्वा होहेग्डगोपेनेत्यादि ह्यम् ॥ १८ ॥

स्मृतौ च कार्ये ।। स्मृत्यथं घातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये षष्ठी भव-

ति ॥ मातुः स्मरति ॥ १९ ॥

(च०) 'स्मृतौ च कार्ये' स्मृतावध'स्मष्ट्सरणे' इति धातुयोगे कार्ये कर्मीण विषये षष्टी विभक्तिभैवति । उदाहरणम् —मातुः स्मरति मातुः स्मर्तव्ये षष्टी । चकारात् द्विती-यापि कर्मीप भवति—मातरं स्मरति ॥ 'तृष्त्यथीनां करणे वा षष्टी' फलैः फलानां वा

तुद्तः । स्रद्धिः अर्थां वा तृक्षः ॥ १९ ॥

(प्र०) स्मृताचिति । स्मृतावित्यर्थग्रहणम् । ततश्च स्मरणार्थधातुयोगे कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । चकाराद्येशोरपि । सर्पिषो दयते । जगतामीष्टे । कर्मत्वविवक्षायां तु मातरं स्मरति । ननु कर्माद्यविवक्षायां सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसिद्धावानर्थंक्यमेतस्येति चेत्सत्यम् । प्तदारम्भसामध्यादुपपदविधानषष्ट्या न समास इति सूचनात् । ततश्च मातुः स्मरणमित्यादौ समासामावः ॥ १९ ॥

हेती तृतीया पश्चमी च वक्तव्या॥ अनित्यः शब्दः कृतकः

खेन कृतकखात ॥

(च०) 'हेती साधने तृतीयापञ्चम्यो भवतः । इह किल प्रतिज्ञा-हेतु-हृष्टान्त-हृपनय-निगमन भेदादनुमानस्य पञ्चावयवाः । तत्र पक्षवचनं प्रतिज्ञा । प्रतिज्ञास्थापको हेतुः (क) । यथा प्रवेतोऽयं विद्वमान् । कस्मात ? भूमवत्त्वात । अयं प्रवेतो विद्वमानिति प्र-तिज्ञा । सा च भूमवत्त्वेन हेतुना स्थाप्यत इति । तत्र हेताविति द्वितीयानुमानावयवे तृती-या पञ्चमी च भवति । तत्रोदाहरणम्—अनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा । कृतकत्वेन कृतकः स्वादिति हेतुः । तत्र तृतीया विकल्पेन पञ्चमी । हेतुत्वादिति प्रस्तावाच्छेषा अपि त्रयोऽ वयवा वयज्यन्ते । ते चामी—या यः कृतकः स सोऽनित्यः यथा घट इति हृष्टान्तः । कृतकोऽयमित्युपनयः । तस्मादनित्यश्चायमिति निगमनम् (ख) ॥

(प्र०) हेताविति साध्यसाधक इत्यर्थः । शब्दे अनित्यत्वं साध्यम् । कृतकत्वं

हेतुः । अनित्यत्व इति प्रथमप्रयोज्यश्च साध्यत्वद्योतनायेत्यदोषः ॥

भगहेतौ पश्चमी च चक्तव्या ॥ नौराद्विभेति ॥ व्याव्रात्रस्य-ति ॥ विद्युत्पाताच्चकितः ॥ ॥

⁽ क) तथाच न्यायस्त्रम् — 'साध्यनिर्देशः भातेज्ञा" इति, "उदाहरणसामध्यति साध्यसाधनं हेतुः" "तथा वैधर्म्यात" इति च ।

⁽ ख) "बाध्यसाधर्म्यात्तद्धर्भभावी दृष्टान्त उदाहरणम्" "तद्विपर्ययद्वा विपरीतम्", "उदाहरणापेक-स्तवेत्युवर्षहारो न तथिति वा साध्यस्योपनयः", "हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्" ।—इति गौतिमस्रज्ञाण ॥

- (व०) भयहेतौ भयस्य करणे पद्ममी । भयस्य हेतुर्यः पशुपुरुषादिजनितः कारणव-र्गस्तिस्मिननर्थे पद्ममी विभक्तिर्भवति । चौराद्विभेति । व्याचात्त्रस्यति । विद्युत्पाताच-कितः । सत्र भयहेतौ भयार्थे पद्ममी ॥
- (प्र०) भयहेताविति । भयस्य हेतुः करणं तत्र पञ्चमीत्यर्थः । भयेत्युपळक्षणं जुगु-य्साविरामप्रमादार्थानां ततश्च । पापाङ्कुगुप्सते । पापाद्विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ॥

षष्ठी च हेतुप्रयोगे ॥ देतुप्रयोगे देती चोत्ये षष्ठी स्यात् ॥ कस्य हेतोरियं कन्या ॥ २०॥

- (च॰) 'षष्ठी हेतुप्रयोगे च' ॥ हेतुग्रब्दस्य प्रयोगे हेतुग्रब्दे प्रयुज्यमाने षष्ठी भवति । कस्य हेतोरियं कन्या । कस्य निमित्तमित्यर्थः । चकारात्सविद्दे तप्रयोगे तृतीयाषष्ठयौ स्तः । केन हेतुना । कस्य हेतोः । निमित्तकारणहेत्वर्थप्रयोगे सर्वादेः सर्वा विभक्तये। भवन्ति । केन हेतुना । कस्म हेतवे । कस्माद्धेताः । कस्य हेताः कस्मिन् हेती इत्यादि ॥ २०॥
- (प्र०) षष्ठी च हेतुप्रयोगे इति । प्रथोगस्य शब्दधर्मत्वाद्धेतुशब्द एव गृह्यते व हेत्वर्थः । चकारात्सर्वादियोगे तृतीयापि । कस्य हेताः केन हेतुनेत्यादि । सर्वनामनो हेतुप्रयोगे द्वितीयाव्यतिरिक्ताः सर्वा विभक्तयो निमित्तकारणहेतुत्वार्थे भवन्तीति भाष्य-कारादयः । को हेतुः । केन निमित्तेन । कस्मै कारणायेत्यादि । सर्वानानाप्रयोगेऽपि प्राविपदिकमात्रान्तृतीयादय इति केचित् । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः ॥ २०॥

इत्थं भावे तृतीया ॥ शिष्यं पुत्रेण पश्यति ॥ संसारमसारेण पश्य-ति ॥ २१ ॥

- (च॰) 'इत्थंभावे तृतीयां' इति । स्नसावयिभवेति इत्थंभावस्तिस्मन्त्रे तृतीया-विभक्तिर्भवित । ददाहरणम्—िकाष्यं पुत्रेण पश्यित पुत्रसहशं पश्यित । पुत्रमिवेति भा॰ वः । यद्वा अयं प्रकारः इत्थम् तस्य भावः इत्थंभावः । सामान्यस्य भेदका विशेषः प्र-कारः किचित्प्रकारं प्राप्तः इत्थंभावः । यथा मनुष्यत्वसामान्यभेदका विशेषः किष्यत्वं, स्वक्षणं पुत्र इति न भवति कितु तद्वतस्नेद्दः त्रशब्देनेष्च्यते इति । आचार्यः किष्यं पुत्रेण पश्यित त्रमिव पश्यतीत्यर्थः । एवं संसारमसारेणेत्यपि द्वयम् । साधुः संसारमसारमिव पश्यित ससारतया पश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥
- (प्र॰) इत्थम अनेन प्रकारेण भवनम् इत्थंभावः तिसम्नर्थे तृतीया भवतीत्यर्थः । शिष्यं पुत्रत्वेन संसारमसारत्वेन पश्चतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

येनाङ्गाचिकारः ॥ येन विक्रतेनाङ्गनाङ्गिनोऽङ्गविकारो लक्ष्यते त-स्मादङ्गात्तृतीया विभक्तिर्भवति ॥ अक्ष्णा काणः ॥ पादेन खब्जः । शिरसा खखाटः ॥ २२ ॥

(व॰) सूत्रम्—'येनाङ्गविकारः' येनेति यच्छब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । 'त्यदादेष्टे॰'
'दन' 'क इ ए' । अङ्गविकारः अङ्गे विकियतेऽनेनेत्यङ्गविकारः । प्रथमैकवचनान्तम् ।

क्लोवि॰ 'सवणं॰ सिद्धं सूत्रम् । वेन विक्रतेनाङ्गेन अक्ष्यादिना अङ्गिनः बरोशिणोऽङ्गवि-कारः बरोरविक्रतिर्दंश्यते ज्ञायते तस्माद्विक्षताङ्गानृतीया विभाक्तर्भवति । तत्र विक्रतत्वं द्विविधं न्यूनत्वेन आधिक्येन चेति ॥ न्यूनत्वं व्याचष्टे । अक्ष्णा नेत्रेण काणः । पादेन खक्षः । बिरसा मस्तकेन खल्वाटः केशरहितः । करेण कुणिः । न्यूनत्विक्कतादिदमुदाहर रणवतुष्ट्यम् । एवं मुखेन त्रिलोचनः । वपुषा चतुर्भेषः । हत्येतदुदाहरणद्वयमाधिक्यविक्कतो केयम ॥ २२ ॥

(प्र०) येनेति । अङ्गानि सन्त्यस्येत्यङ्गं शरीरं येनेति तदवयवो हेतुत्वेन निर्दि-इयते स च विक्कत एव विकारहेतुरिति येन विक्कतेनाङ्गिनो विकारो छक्ष्यते तस्मादङ्गा-

क्तुतीयेत्यर्थः ॥ २२ ॥

जिनकतुः प्रकृतिः ।। जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादान धंत्रं भवति ॥ तत्रापादाने पश्चमी । यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्त्रहोति (क) ॥२३॥

(च०) सथ पद्मम्या अर्थान्तरमाह—सूत्रम्—'जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥' जनिकर्तुः जनेजैन्मनः यद्वा जनेर्थाताः क्रियापदस्य कर्ता उत्पद्ममानं वस्तु जिनकर्ता तस्य पष्ट्येकवचनान्तम् । 'ऋतो छ उः' अस्य दः जित्वाहिलाः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोवि॰' । प्रकृतिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोवि॰' ॥ सिद्धं सूत्रम् । 'जनिकर्तुः प्रकृतिरपादानम्' इत्थं वा सूत्रम्
सथ वृत्तिः—जनिकर्तुरिति । केऽर्थः १ जायमानस्य जायभानमुत्पद्यमानं यत्कायं तस्य
प्रकृतिक्पादानं सृत्रकारणं तद्पादानसंज्ञं भवति । तत्र अपादाने पद्यमी विभिन्नतर्भवतीति
श्रेषः । अर्थान्जनेर्धातार्थः कर्ता स जायमानः सन् कार्यं भवति तस्य प्रकृतिः कारणं पद्यमी । उदाहरणम्—'यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्व्वह्येत्यमिधीयते ।' प्रजायन्ते इति जनिधातुपदं प्रजा इति जनिकर्तृपदम् जायमाने कार्यस्वात, तस्य प्रकृतिर्थेन्छन्द्रनिर्दृष्टं ब्रह्म ।
तते। यस्मादिति मूळकारणत्वात् प्रकृतिपदस्य पञ्चमी ॥ २३ ॥

(प्र०) जिनकर्तुरिति । जननं जिनः जन्यर्थस्य कर्ता जिनकर्ता स व जायमान एवेत्यिभिप्रेत्याह । जायमानस्य कार्यस्येत्यादि । उपादानम्न करणमात्रं गृह्यते न सम वायिकारणम् । पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्यादौ तदभावादप्रसद्धात् । अपादानम् अपादाने पद्धभीति सुत्रह्यानुसारेणोक्तम् । अपादानर्स्कं स्याक्त्रापादाने पद्धभीति ॥ २३ ॥

आ आ दियोगे च ॥ आ हादियोगे पञ्चमीविमक्तिर्भवति ॥ आपा-रुखिपुत्राद्वृष्टो देवः ॥ २४ ॥

(च०) 'आहादियांगे च॰ ॥ आङ्डपसर्गादियोगे पद्धमी । आदिशब्दात आङ् अप-परियोगे । आङ् उपसर्गो मर्यादायाम् अभिविधो च वर्तते । तत्र तेन विनेति मर्यादो । तेन सहेन्यभिविधिरिति भेदः । तत्रोदाहरणम्—आपाटिलपुत्रादिति आटिलपुत्रं नगरं मर्यादो-कृत्य तस्मादवांगवांग् , अभिव्याप्य वा देवो मेघो वृष्ट इत्यर्थः ॥ पर्यपायोवंजैने पद्धमी ।

⁽क) "यता वा इमानि भूतानि जायग्ते" इत्यवाशि उपादानस्यापादानसंज्ञकतया पञ्चमी । अञ्चल उपादानस्य स्वोपाधिप्रधानतया बोध्यम् ; स्वप्रधानतया निमित्तत्वात् । यथा ळूता तन्तुकार्य्ये प्रति स्वप्र-धानतया निमित्तमपि स्वश्वरीरप्रधानतयोपादानं च भवति ॥—इति अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तः ॥

पर्वपौ वर्जनायें । परि त्रिगर्तेभ्यो देवो बृष्टः । अप त्रिगर्तेभ्यो बृष्टो देवः । त्रिगर्तदेशान् वर्जीयत्वा बृष्ट इत्यर्थः । 'राज्ञि मेघे छरे देवः' इत्यनेकार्थः ॥ विद्यास्वीकारे आख्यातुः पञ्चमी स्यात् । अपाध्यायाद्धीते ॥ २४ ॥

(प्र•) ब्राङादियोगे चेति । मर्यादामिविष्यर्थकाक्योगे पञ्चमी । आदिना वर्जनार्थकापपर्योगोगेऽपि । अप हरेः परि हरेः संसारः । हरिं बर्जयित्वा संसार हत्यर्थः । तथा भूकर्तुः प्रभवादपि । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रथमं दश्यत हत्यर्थः । तथा पराजेः प्रयोगेऽसहार्थादपि । पापात्पराज्ञयते हत्यादि ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

तादध्यें चतुर्थी वक्तव्या(क) ॥

संयमाय श्रुतं घत्ते नरो घर्माय संयमम् ।

घर्म मोक्षाय मेघावी धनं दानाय मुक्तये ॥ १ ॥

(च०) अथ पुनश्चतुर्थीमाह—'ताद्रश्यें' इति ॥ सोऽथी यस्य तत्तद्र्यें तस्य माव-स्ताद्रश्येम् । यद्वा स प्वार्थस्तदर्थस्तस्य भावस्ताद्रश्येम् । यद्वा तस्मै कार्याय इदं कार-णं तद्रथे तस्य भावस्ताद्रश्यें तिस्मिस्ताद्रश्यें अथी वाच्यमाने चतुर्थी विभक्तिमीवति । तत्रोदाहरणं श्लोकेन—संयमायेति । नरो मनुष्यः श्रुतं बाद्धं घत्ते । कस्मै ? । संयमायः संयमार्थमित्यर्थः । धर्माय धर्मार्थं संयमं घत्ते । मेधावी वुद्धिमान् मोक्षाय मोक्षार्थं धर्मे । धर्ने दानाय तथा भुक्तये मोगाय घत्ते । अत्र संयमादीनां ताद्रश्यें चतुर्थीः ॥

(प्र•) तादथ्ये इति । तच्छक्रेन कार्ये निर्दिश्यते । तस्म इदं तद्थे तद्थेश्वादः कारणसम्बन्धमाह । ततश्च षष्ठीप्रास्ते वचनम् ॥

कुष्ट्यादियोगे च ॥ कूराय कुष्यति ॥ विपाय द्रहुयति । पुत्रायः कृष्यति । गुणवते अस्यति ॥

(च०) कुष्यादिधातुयोगेऽपि चतुर्थो । कुधिदुहिई व्यां स्याश्वावहु इस्थायप्थारिस्पृहि पते कुष्यादयः । क्र्राय कुष्यति क्र्रं प्रति कोध इत्यस्मित्रको कृष्यात्योगे कृराये त्यत्र चतुर्थो । आदिशब्दान्मित्राय द्वृद्धति । गुणवते पुरुषाय अस्यतीत्यादि । रोषवाचकधा ।
तुयोगे चतुर्थी । पुत्राय कुष्यति । दुष्टायेष्वेत्वीत्यादयः । गुणेषु दोषारोषोऽस्या । परसम्पर्यः सहनमीष्यां । हति भेदः । 'सोपसग्योञ्च कृषद्वहोयोगे चतुर्थोप्रतिषेधो वक्तव्यः' । क्र्रमिकृष्यति । मित्रमित्रद्वाति । चफारात् श्वाध्यप्ति स्प्रति स्वत्यां । स्वत्यां विद्यां विद्यां । स्वत्यां विद्यां । स्वत्यं विद्यां विद्यां । स्वत्यं विद्यां विद्यां विद्यां विद्यां विद्यां विद्यां विद्यां विद्यां । स्वत्यां विद्यां विद्

लोकानां ग्रुमाग्रुमसुचको भुतादिविकार उत्पातस्तत्रापि चतुर्थी । वाताय कपिछा विद्युत्, वातात्पातज्ञापिकेत्यर्थः॥

⁽क, ताद्रध्ये इति । अत्रापकारकत्यक्रपसम्बन्धोऽभिधीयते । उपकारकत्यं चानेकथा । तेन विशाय मध्वित्यादाविष भवति । इदमार्थकं यथा;—"क्ष्रपि सम्पयमाने" । क्ष्रपिधातुत्रयुज्यमाने सति सम्पयमानेऽ-र्थे वर्तमानाच्यतुर्थी स्यात । भक्तिज्ञानाय कल्पते-सम्पयते -जायते । इति ॥

(प्र०) क्रुधादियोगे चेति । क्रुबहुद्देष्यांस्यार्थाः क्रुवादयस्तद्योगे यं प्रति कोप-स्ततश्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । ततश्च मार्यामीर्व्यतीत्यादौ तां प्रति कोपामावाचनुर्ध्यमावः । स्रोपसर्गयोस्तु क्रुबहुद्दोद्वितीयैव । क्रूपमिक्रुस्यति । समिद्रुद्धति । प्रवमायुष्यमद्गमद्ग-क्रुबालस्वार्थयोगेऽज्याशिषि चतुर्थी षष्टी च । क्रुष्णाय क्रुष्णस्य वा चिरं जीवितं मुत्या-दित्यादि ॥

तुमन्तलोपे चतुर्थी । फलेभ्यो याति; फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः ॥ (च०) तुमर्थाच भाववचनात् । यागाय याति । यु यातीत्यर्थः ॥ मन्यतेः कर्मः

ण्यनादरे वा चतुर्यो । न स्वां तृणाय मन्ये इत्यर्थः ॥ गत्यर्थकर्मेणि द्वितीयाचतुरुयौ । वजा वजित वजं वा ॥

क्यव्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पश्चमी वक्तव्या ॥ हर्ग्या-स्प्रेक्षते । हर्म्यमारु प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ [आसनात्प्रेक्षते । आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः] ॥

(च०) 'क्यब्लोपे इति' ॥ क्यबर्थो वाच्यमानः क्यपश्चाप्रयोगः क्यब्लोपस्तिनिक् स्रथे पञ्चमी वक्तव्या । यतः—'क्यबर्थो हक्यते यत्र क्यान्तं न प्रयुज्यते । स एव क्य-ब्लोपः स्यादिति प्रोक्तं मनीषिभिः ।' क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वक्तव्या । उदाहर रणम्—हम्यात्प्रेक्षत इति ॥ कोऽर्थः १ । हम्धे गृहमारुद्ध प्रेक्षते प्रयतीत्यर्थः । एवमा-सनाहृद्दि सासने स्पविद्य वद्तीत्यर्थः ॥

(प्र•) क्यब्छोप इति । यत्र क्यवर्थः प्रतीयते स च न प्रयुज्यते स च क्यब्छोपः तस्मिन् सति कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्येत्यर्थः । हर्म्यमारुद्य आसने हपविदय

ग्रेक्षत इत्यर्थः ॥

निमित्तात्कर्मयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥ चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोहेन्ति कुझरम् । केशेषु चमरी हन्ति सीन्नि पुष्कलको हतः(क) ॥

विषये च(ख) ॥ तर्के चतुरः ॥

(च०) सप्तमोमाह—निमित्तादिति । निमित्तं नाम पद्ममोऽधिकरणभेदस्तस्मानि-मितात् प्रयोजनवाचिनः शब्दात् कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या । तत्रोदाहरणत्—चर्म० । चर्मणीति चर्मनिमित्तं द्वीपिनं चित्रकं हन्ति बिनाशयति । दन्तयोदैन्तनिमित्तं कुअरं हस्तिनं हन्ति । केशेषु केशनिमित्तं चमरी गां हन्ति । सीन्नि सामायां सीमानिमित्तं पु-

⁽क) निभित्तादिति । निभित्तादुहेरयान्त्रश्चकपदादित्यर्थः । तथा च निभित्तकर्मणोरवयवावयवित्वस-म्बन्धवेत्तदा निभित्तवाचकात् सत्तमी । तेन चम्माँहेरयकद्वीपिकर्मकहननानुकूलो व्यापारः । लोकेशकरा-स्तुः—निभित्तमिह कलं योगः संयोगसमवायात्मकः । योगविशेषे किं ? वेतनेन वान्यं लुनाति ।—इति प्राहुः । सीमेति । गुद्रमेद्द्रान्तरालानुं सीमेति पोच्यते बुधैः । गुष्कलो मृगमेदः स्याद् वन्यः सीग्न्थ्यहेतुकः ॥

⁽ ख) विषयोऽनन्यभावः ॥

व्कलको नाम ग्रामाधिपतिः इतो मारितः ॥ विषये चेति । विषये विषयार्थे वाच्यमाने सम्मी विभक्तिर्भवति ॥ ष्टदाहरणम्—तकै तकैविषये चतुरो निपुणः । अत्र तकैः क्रिया-श्रयत्वाभावाद्याधिकरणं ततो विषये सप्तमी ॥

(प्र०) निमित्तादिति । निमित्तात्प्रयोजनवाचिशब्दात्कर्मणो योगे सप्तमी वक्त-ह्येत्यर्थः । चर्मणीत्यादौ हनननिमित्ताह्मांदेः द्वीण्यादिकर्मयोगे सप्तमी समभूत् । सीमन् निमित्तं पुष्कळकः पाषाणो हतो निहितः । केचित् । 'गुदमेगृंतरार्छं वा सीमेति प्रोच्यतेः बुधै: । पुष्कलो वृषभेदः स्याद्रन्यः सौगन्ध्यदेतुकः ॥" सीम्नि गुदमेदान्तरालावयव-निमित्तं पुष्कछो मुषकविशेषः हतो धत इत्याहुः। विषये चेति । क्रियापदाप्रयोगे कर्नु-कर्माद्यसंभवे तदाधारत्वासंभवादारम्भः । तर्कवतुर इति । तर्कविषयं चातुर्यमस्येत्यर्थः 🖂 चकारात्साध्वसाध्रप्रयोगे । साधुः कृष्णो मातरि । असाधुमातुष्ठे । तथा इचन्तयोगे कर्मेणि । अधीवी व्याकरणे इत्यादि ॥

षष्ठीसमम्यौ चानादरे ॥ बहूनां क्रीश्वतां गतश्रीरः ॥ बहुष्य-साधुषु वदस्विप स्वयमार्था याति साधुमार्गेण ॥ बहुषु साधुषु वदस्तवि स्वयमनार्थौ यात्यसाधुमार्गेण ।। मातापित्रो रुदतोः पत्रजति पुत्रः ॥ २५ ॥

- (च०) वही । सनादरें क्रियमाणे सति वही सप्तमी च भवति । तत्रोदाहरणम्--बहुनां जनानां क्रोशतां सतां च चौरो गतः । बहुन् जनान् आक्रोशतोऽवज्ञाय अनाहत्ये त्यर्थः । बहुत् साधुतु निवारयत्स्विप निषेधयत्स्विप आर्थः साधुः स्वयमात्मना साधुमा-मार्गेण यातीत्यश्रानादरे सप्तमी । बहुषु साधुजनेषु वदत्स्विप कथयत्स्वण्यनायेडिसाधुः स्वः यमात्मना ससाधुमार्गेण ससमीचीनमार्गेण याति । बहुषु साधुजनेषु अनाद्रं ऋत्वा वजः तीत्यर्थः । एवं मातापित्रो रहतो बजित पुत्र इत्यपि ज्ञेयम् ॥ इत्रन्ते कर्मण्यपि सप्तमीः संघीती व्याकरणे ॥ २५ ॥
- (प्र॰) षष्ट्रीसम्यौ चानाद्र इति । अनाद्रे षष्ट्री सप्तमी च वक्तव्येत्यर्थः । क्षनादरस्तु बक्रहरुविवेकाविवेकजत्वा इतुद्धी इति चेतिस कृत्वोदाहरणचतुष्टयमाह । बहु-नामित्यादि । बहुन् क्रोक्षतोऽनाहृत्य गत हृत्यर्थः । आर्यो विवेकी विवेकाद्यनमार्गमना हत्य सन्मागण यातीत्यर्थः । अनार्यं इत्यन्नाविवेकादनादरः । सन्मार्गस्य प्रवज्ञति संस्थ स्यति । इटाद्विवेकाद्वा । चकारात्कारकद्वयमध्यस्थात्कालाद्ध्वनश्च सप्तमीपञ्चस्यौ । अद्य अक्तवाऽयं द्वयहे द्वयहाद्वा भोका । अत्र कारकं नाम क्रियानिमित्तभूता शक्तिः । तत-श्राद्य भुजिकियायाः कर्तरि हे शक्ती व्यवस्थिते । एका अद्य भुजेः साधनभूता । अपरा द्वयहेऽताते इति भिन्नयोईयोः कारकशक्त्ययोर्भध्ये कालः । अथवाधिकरणकर्तकारकद्वयः मध्यस्थः। प्वमिद्दस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा छक्ष्यं विध्येत्। क्षत्रापीद्दस्थलक्ष्ययोः कर्तुः कर्माणार्मध्येऽध्वा। तथा अधिकयोगेऽपि। छोके छोकाद्वा अधिको हरिः इत्यादि प्रयागवशाद्द्यम् ॥ २५ ॥

अन्योक्ते प्रथमा ॥ यदेदं कार्याद्यन्यनाख्यातेन कता चोक्तं भवति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या ।। घटः क्रियते । घटः कार्यः ॥ २६ ॥

(च०) सूत्रम्-अन्योक्ते प्रथमा ॥ अन्योक्तमन्येनोक्तमन्योक्तं तस्मिन् । सत-म्बेक्वचनान्तम् । 'अ इ ९' । प्रथमीकवचनान्तम् । 'आपः' इति सेकेपः । सिद्धं सूत्रम् । अन्योक्त इति पदं ज्याचष्टे—यदिति । यदा इदं कार्यादि कर्मादिकारकम् ॥ अन्येनेति काडर्थः । आख्यातेन द्वितीयवृत्युक्तसूत्रविष्यन्नेन यक्त्रत्ययान्तवातुरूपेण, कृता च तृतायः वृत्तिसाधितशब्देन, चश्रब्दात समासेन तिह्रतेन च सह बहुक्तं भवति तद् उच्यते तदा त्रस्मिन् कर्गणि प्रथमा विभक्तिभैवति । क्यांत यत्र तृतीयान्त कर्ता तत्र कर्गणि प्रथमा विभक्तिभवति । उदाहरणम्-कुम्भकारेण घटः क्रियते इत्यत्र घटस्य कार्यत्वात् क्रियते इत्याख्याताकत्वेन कर्माण प्रथमा । एवं कारूकेण कटः कार्यः इत्यत्र कृताकत्वात्कर्मण प्रथमा । पुर्व राजा राजते अत्राख्यातेनोक्ते राजा इत्यत्र कर्तरि प्रथमा ॥ २६ ॥

(प्र०) ग्रान्योक्त इति । अन्यैक्कमन्योक्तम् । तदेव विवृणोति । यदिदमिति । ्कृता चेति । चकाराचिद्दतेन समासेन च तद्धितोक्ते कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमम् । समा-

सोक्ते प्राप्तसुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः ॥ २६ ॥

छन्दिस स्यादिः सर्वत्र ॥ दि जुहोतीत्यस्मित्रथे दध्ना जु-होति ॥ पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः ॥ त्रजतीविरेजुः ॥ २७ ॥

(च॰) छन्दस्य कारकानियममाइ—छन्द॰। छन्दस्य वेदविषये स्यादिविभक्तिः सर्वत्र सर्वेस्मिन्नथे व्यत्ययेन च भवति । तत्रार्धत्वाच्च विभक्तिनियम इत्यर्थः । उदाहरणम्— दशा जुद्देातीति । द्वितीयासम्भवे छान्दसत्वात् द्वितीयास्थाने तृतीया । भेा केाकाः ब्रह्म-णस्पति पुनम्तु ब्रह्माणं प्रक्षाखयन्तु इति द्वितीयाथे 'ब्रह्मणस्पतिः' इति प्रथमा । यद्वा ब्रह्मणस्पतिर्व्रह्मा 'पुनन्तु' । अन्नैकवचनसम्भवे बहुवचनम् ॥ अन्न 'व्रजन्त्यो गोण्यो विरेज्यः इति प्रथमाबहुवचनसम्भवे द्वितीयाबहुवचनम् ॥ रक्तं च ब्रजतोविरेजुरिति । भागवते दश-सस्कन्धे पञ्चसाध्याये कृषणजन्माधिकारे 'नन्दालयं सवलया वजतीर्विरेतुः'। एवसन्या-न्यपि छान्दसेादाहरणानि अवसेयानि प्रन्थगौरवभयात्र लिख्यन्ते ॥ अथ विमक्तीनां कां-श्चिद्धान् समाहत्याह-सामान्यलिङ्गवचनपरिमाणकर्तृसम्बेश्वनान्योक्तेषु प्रथमा । कम°- वयितः सर्वतः उमयतः परितः प्रतिसमयानिकवाहा अनुधिर् उपर्युपरिअधाऽधः अध्यवि-विना अन्तरेणान्तरा स्मरति कालाध्वने।नैरन्तपे बातृशानकदकानहष्णुस्नुक्त्वातुम्कपप्-ये।गे क्रियाविशेषणे च द्वितीया । कर्तृताधनयाः सहसहश्रवाकंसमंतार्थविनेत्थंतद्वावयेना-क्षविकारवारणाथीलंबोगे निषेधार्थी कृतादिवागहेतुतुल्यार्थादिषु तृतीया । दानपान्ने नमः-स्वस्तिस्वाहास्वधावषट्तादर्थ्यक्रुघादिरुच्यर्थादिघातुग्रेगगे समर्थार्थां लंगोगवलिरक्षितहितः शब्द्यागेषु च चतुर्थी। विश्वलेषावधीऋतेअन्यादिविनापृथक्भिन्नेतरप्रमृत्यारम्य बहिःश-. बद्ये। गहेत्वर्थं जिकतृमर्थादाङादियागक्यब्ले। पमयहेतु विद्याख्यातृमृत्यर्थेषु पञ्चमी । सम्ब क्षनिर्घारणस्वामित्वकर्तृकार्यस्मरणार्थहेतुदाब्द्वयोगतुरुपार्थानादरादिषु षष्टी । आधारमा-वस्वामित्वनिमित्तविषयानादराधीत्यादिषु सममी । छन्छसि सर्वो विभक्तयः सर्वेष्वये ु ्टबस्ययेन भवन्ति । जातावेकवचने बहुदचनवद्भवति । एका ह्रौ वा अस्मरेा विशेषणे -बहुचद्भवतः । गुरी च एका हो बहुचद्भवतः । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ यथा देशे प्रचुरो यवे। त्रिक्पश्चते । तथा सप्टं झावां एतये।स्थयोः 'वयम्' इति भवति । तथा एकस्मिन्नपि गुरा 'प्ते गुरवः' इति बहुवचनं भवति ॥ कारकाधिकारप्रक्रियाविवरणं स्क्षेपतः।समाप्तमिति॥२७॥ (प्र०) छन्दसीति । कवित्प्रवृत्तिरिति बाहुलकात् । देधि जुहोतीति हितीयार्थे त्रतीया । ब्रह्मणस्पतिमित्यथं प्रथमा । ब्रजत्य इत्यर्थे हिताया इत्यादि । "कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्" ॥ २७ ॥ इति श्रीभड्वाछ्देवविरचिते सारस्वतप्रसादे कारकप्रकरणं समासम् ॥१७॥

कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च।

अपादानाधिकरणिमत्याहुः कारकाणि षट् ॥

द्वितीया कर्माणि ज्ञेया कर्तिरे प्रथमा यदा ।

उक्तकर्तृपयोगोऽयं न तदा यक्प्रयुज्यते ॥

तृतीया कर्तिरे यदा कर्मणि प्रथमा तदा ।

उक्तकर्मप्रयोगोऽयं न तदा परस्मैपदस् ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ कियायां स्वातन्त्रयेण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यातः प्रधानी मृतधात्वर्थाश्रियः कर्ता ॥ स्वाधकतमं करणम् ॥ कियासिद्धैः प्रकृष्टे।पकारकं करणसंग्रस्यात् । कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ अनिभिद्धिः कर्तारे करणे च तृतीया स्थात् ॥ अकथितं च ॥ अपादानादिविशेषैरविव-कितं कारकं कर्मसंग्रं स्यात् ॥

दुह्याच्पच्दण्ड्रिषिप्रच्छिचित्र्शासुजिमन्थसुषाम् । कर्मसुक्स्यादकाथितं तथा स्यान्नीहकृष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रमृतीनां चतुणीं कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ गां दोग्वि पयः ॥ विक्षं याचते वसुधाम् ॥ अविनीतं विनयं याचते ॥ तण्डुलानोदनं पचिति ॥ गगान्
शतं दण्डयति ॥ वृज्ञमवरुणाद्धि गाम् ॥ माणवकं पन्थानं प्रच्छति ॥ वृक्षमवचिनोति फलानि ॥ माणवकं धर्मे ब्रुते शास्ति वा ॥ शतं जयति देवदत्तम् ॥ सुधां क्षीरिनिधिं मन्थाति ॥ देवदत्तं शतं मुण्णाति ॥ श्राममजी नयति ॥
हरति कर्षति वहति वा ॥ अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । विक्षं मिक्षते वसुषाम् ॥
माणवकं धर्मे भाषते अभिधते वक्तित्यादि ॥ अकर्मकधातुः भियोंगे
देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्या च कर्मसंज्ञः स्थादिति
वाच्यम् ॥ कुरून्स्विपिति ॥ मासमास्ते ॥ गोदोहमास्ते ॥ कोशमास्ते ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानाधँशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णी ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता सणौ कर्म स्यात ॥

शत्रूनगमयस्वर्ग वेदार्थे स्वानबोधयत । आश्यक्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ आसयत्मिक्के पृथ्वी यः स मे श्रीहरिर्गतिः । गौणे कर्मणि दुद्धादेः प्रधाने नीह्कृष्वहाम् ॥ बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया । प्रयोजयकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां छादयो मताः ॥

गौर्दुद्यते पयः ॥ अजा गामं नीयते ॥ बोध्यते मणिवकं धर्मः माणव-को धर्ममिति वा ॥ देवदत्तो प्रामो गम्यते ॥ अकर्मकाणां कालादिकर्मणां च कर्माण माने च लकार इष्यते ॥ मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन ॥ णिज-न्तातु प्रयोज्ये प्रत्ययः ॥ मासमास्यते माणवकः ॥ तत्प्रयोज्ञको हेतु- इच्च ॥ कर्तुः प्रयोजकः कर्तृसंज्ञो हेतुसंज्ञश्च स्थात् ॥ स्वार्थे परित्यज्य अन्यार्थीभिधायित्वमुपसर्जनत्वम् ॥ क्रियाजन्यफल्कालित्वं कर्मत्वम् ॥ साक्षात्संबन्धेन क्रियान्वियत्वं मुख्यत्वम् ॥ परम्परासम्बन्धेन क्रियान्वियत्वं गौणत्वम् (क) ॥

इति कारकप्रक्रिया संपूर्णा ॥ १७॥

* समासप्रकरणम् ॥ १८ ॥ *

अथार्थवाद्विभाक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते ॥ समास-इचान्वये नाम्नाम् ॥ नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति॥ चकाराचद्धितोऽपि। ततो भायी पुरुषस्येत्यादौ समासो न भवति (ख)॥१॥

⁽क) 'कर्चौकर्म्म च' इत्यादिगौणत्वमन्तपाठो भूलपुस्तके दृश्यते । स चाध्येतृणां परमोपकारकतया-त्राह्मामिनियोजितः ।

⁽ख) कम्मैधारयादिषडन्यतमत्वं समासत्वमिति के चित्, अन्यतमत्वञ्च भेदकूटावच्छित्रप्रतियोगिता-कमेदबस्यम् । मैवम् । आत्माश्रयत्वात् । आत्माश्रयस्तकंविशेषः । स्वापेक्षापादकप्रसङ्गः । नन्वभिधानाश्रित-कोपामाबान्यमध्यवर्तिविभक्तिशून्यनामसमुदायत्वं समासत्वमिति चेत्र, गौरवात् । जातित्वं चाघटमित्यादा-बन्यातं जातस्माभवृत्तित्वात् । वस्तुतः समासत्वमखण्डोपाधिविशेषः ।

(च॰) तत्र प्रथमं परिभाषामाह—अथार्थेत्यादि ॥ अथ व्याख्या—अथेति कारकः थनानन्तरं समासो निरूप्यते इति संबन्धः । तत्र समसनं सनेकेषां पदानामेकं पदमित्या-दि यत्संक्षेपणं स समासो निरूप्यते कथ्यते । केवां १ पदानां स्यादिविभक्त्यन्तानामेवंवि-धानां समास्रो निरूप्यते कथ्यत इति योगः । कथंभूतानां पदानाम् १ अर्थवदित्यादि । अर्थः प्रथमादीनां किङ्गादिः सोऽस्त्यास्विति अर्थवत्यस्ताश्च ता विभक्तयश्च अर्थवद्विभकः यस्तामिर्विशिष्टानि युक्तानि अर्थविद्विमिकिविशिष्टानि तथा तेषाम् । यद्वा अर्थवन्ति च तानि विभक्तिविशिष्टानि च अर्थविद्वभक्तिविशिष्टानि तेषाम् ॥ अय सामासस्य याथातः थ्यमाह—सूत्रम्—'समासद्वान्वये नाम्नाम्' ॥ समातः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोवि०' ॥ प्रथमीकवचनान्तम् । 'अव्यया०'। पश्चात् 'विसर्जनीयस्यसः' स्तोः बचुसिःबचुः' 'स्वरहीनं०' च अन्वये अन्वेति पदानामर्थमित्यन्वयस्तिस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' पश्चात् । ⁴सवर्⁷०१ । नाम्नामिति नामन्शरुरस्य षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'अस्त्रोपः स्वरे**०**१ 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ सिद्धं सन्नम् ॥ नाम्नामन्वयेत्यादिवृत्तिः कृष्ट्या । प्रमन्न नामभन्देन पदमेत्र विवक्षितम् । अन्यथा 'अविमक्ति नाम' इत्युक्ते 'समासप्रत्यययोः' इति सुर्ध व्यर्थे स्यादिति द्विवचनस्य बह्वर्यान्तःपातित्वात् द्वयारपि नाम्नोः समासः स्यात् । यद्वा नाम्नी च नामानि च नामानि तेषां नाम्नामेकशेषः समासः । तेन द्वयोरिप नाम्नोर्वहुर्ना च नाम्नां समासो भवति । न वरस् । सत्येवेति । परस्परमर्थागमनमन्वयः बाधकप्रमाणाः आवो योग्यता । यत्र नाम्नां पहानां शब्दानामन्त्रययाग्यत्वं संभवति तत्रेव समासे। भव-ति नान्यन्नेति भावः ॥ चक्रव्हात्तिद्धिताप्यन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति । तत इति तस्मा-त्कारणात् भार्या पुरुषस्येत्यादौ विपरीतान्वये समासा न भवति । यद्वा देवदत्तस्य भार्या पुरुषस्य वस्त्रमित्यत्र चतुर्णा'बाब्दानां मध्यात् आदिममन्तिमं च बाब्दं विद्वाय मध्यस्यकाः ब्दद्वयप्रहुणात् अन्ववयोग्यश्वं नाहित् । ततः समासा न भवति अन्वयायोग्यस्वादि।त पुरुषस्य भार्यत्यादी तु भवति ॥ १ ॥

(प्र०) विभक्तोनामर्थवत्त्वं निरूष्य तद्युकानां पदानां समासनिरूपणं प्रतिजानीते । समासन्ध्र्यान्वये नाम्नामिति । तात्पर्यतो व्याच्छे । अथार्थविदित्यादि । अयमाश्रयः । समासश्रान्वये नाम्नामिति सूत्रे चेदविर्माक नामेति परिमाषितं नाम गृद्धेत तदा विमर्क्तरिहत्त्वादसाप्रुत्वमनन्वितत्वं समासान्तर्वतिविमक्तिके।पविधायकवैष्यर्थ्यं च स्यादते। नामाख्यातेत्यादौ प्रसिद्धं छवन्तापरपर्यायं नाम गृद्धते । अत उक्तं पदनामिति । पदत्वं चानर्थकानां निपातानामपीति अर्थविद्वमक्तिविश्विष्टानामित्युक्तम् । अर्था विद्यन्ते येषु तानि अर्थविद्वमक्तिविश्विष्टानामित्युक्तम् । अर्था विद्यन्ते येषु तानि अर्थविद्वमक्तिविश्विष्टानि तानि च तानि च तथा । अर्थवा अर्था विद्यन्ते याष्ठ ता अर्थवत्यः अर्थवत्यश्र ता विभक्तपश्र तद्विश्विष्टानाम् । अर्थवद्विः मिक्तप्रहणात्प्रसङ्गसङ्गतिः सूचिता । विभक्तीनामर्थवश्वनिरूपणं समासार्यस्यापि विभक्तवः र्थित्वाचिद्वस्यापि विभक्तवः । समासः । सम्सनं समासः । स चैकस्य न संभवति । द्वयोः द्वाचां वा स्थात । ततश्च नामानि च नामानि वेषां द्वयोः पद्योः समासस्यकं कचित्रद्वयोरित्यादिपरस्परसापेक्षरभमन्वयः । समास इति सामान्यसमास-विधायके। योगः । अन्वये नाम्नामिति नियामके। अरो योगः । ततश्च । सामन्यतः अते-

केषां पदानां समासे। भवति । स च नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव भवतीत्यर्थः । चकारा द्वुक्तसमुख्यार्थात्ति स्वादेश प्रवेत्यभिष्टेत्याह । चकारात्ति तेष्ठितेष्ठिते । नियम् सफलमाह । तत इति । देवद्त्तस्य भावां पुरुषस्य वस्त्रमित्यादौ देवद्त्तान्वतभायांपद्व चन्नान्वितपुरुषपद्ये। मध्यवितिने।रन्वयाभावान्न समास इत्यर्थः । एवं वस्त्रमुपगारपत्यं चैत्र-स्वेत्यादौ तद्धिताऽपि न ॥ १ ॥

स च षद्विषः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुत्रीहिः कर्भधारयो द्विगुरुचेति (क) तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः ।। द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥ द्वन्द्वकर्भधारयौ चोभयपदप्रधानौ बहुत्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्य कियानिसंबन्धात् ॥ यत्रानेकसमासप्राप्तिस्तत्र उभयपदप्रधानो बल्वान् (ख) ।।

(च०) अथ समासः कतिविध इति नामभिस्तद्भेदानाह—स चेति ॥ स समासः षड्विधः षट्प्रकारः षट्रंख्य इत्यर्थः। तन्नाद्योऽन्ययीभावा द्वितीयस्तत्पुरुषः तृतीया द्वनद्व इचतुर्थो बहुन्नीहिः पञ्चमः कर्मधारयः षष्ठो द्विगुरिति । एवं समासः षड्विधे हेयः ॥ सांप्रतं समासेषु पदानां प्राधान्यसाह—पूर्वपदप्रधानाऽन्ययीभावः । प्रवेपदमन्ययं परपद्-मनव्ययं तह्न्येन अनव्ययस्य अव्ययभवनमञ्जयीभावः । हिगुतन्पुरुषौ समासौ परपदप्रधा-नो पुर्वोत्तरयाः पदयार्मध्ये तत्परमदेतनं पदं तत्त्यार्थः प्रधाना ययास्तौ ॥ हृन्द्वकर्मधारयौ चोभथपद्प्रधानौ च पुनः द्वनद्वदच कर्मधारयश्च द्वन्द्वकर्मधारयौ अभे पुर्वापरे पदे प्रधाने य-थेस्तौ ॥ बहुवीहिरन्यपदप्रधानः पूर्वोत्तराम्यां पदाम्यामन्यत्किचिद्वहिः स्थितं पदं पधानं यस्मिन् सः। स कस्मात् १ तस्य क्रियाभिसंबन्धात् । अस्य न्याख्या यथा—तस्य क्रिया-भिसंबन्धादिति पदं सर्वत्रापि योज्यम् । तत्र तत्र तस्य तस्य पदस्य क्रियाभिः सह अभि-संबन्धात् क्रियायां सुख्याधिकारित्वात् क्रियायागित्वेन प्रधान्यादित्यर्थः ॥ अञ्ययीभावः पूर्वपद्प्रधाना यथा—अधिकि स्त्रियमधिकृत्य भवतीत्यत्र पूर्वपदस्य अधिशब्दस्य क्रियायाँ मुख्यत्वाद्व्ययीभावः पूर्वपदार्थप्रधानः । उत्तर्स्य पदस्य अग्रेतनपदस्य क्रियामिसंवन्धाः भावात् ॥ द्विगुस्तत्वुरूपश्च एतौ परपदप्रधानौ । यथा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु इत्य-त्र संख्यामृतस्य विद्येषणत्वं गोधव्दस्य विद्येष्यत्वं विद्येष्यविद्येषणयोविद्येष्यस्य मुख्यः त्विमिति गोशब्दस्य परपदस्य प्रधानत्वम् । तथा तत्पुरुषसमासे ग्रामं प्राप्त इत्यादीनां परपदार्थे प्रधानत्वं यथा ग्रामं प्राप्तस्तथा पुरं गृहं धनं छलं प्राप्त इत्यादिषु पूर्वपदस्य परा वृत्तिसङ्कत्वात्परपदस्य च परावृत्त्यसहत्वात्ततपुरुषे परपदस्य प्राधान्यम् । एवं द्विगुततपुरुषः

⁽क) अञ्ययस्य अञ्ययेन वा भवनं सोड्ययीभावः । स एवाग्रिमः पुरुषः प्रधानं यस्यासी तत्पुरुषः ।। इन्द्रायते उभयपदार्थौ येनासी इन्द्रः । बहु समातिरिक्तं त्रीहिः प्रधानं यस्मिन्नसी बहुत्रीहिः । कर्मे भेदकं धारः यसीति कर्मभारयः । द्राभ्यां नच्छतीति द्विग्रः । —इति विश्लोषः ॥

⁽ ख) इदमेकस्मिन्समसिते पदे इनेकसमासप्राप्तिस्ताद्वेषयम् ॥ निषादस्थपति याजयेदित्यत्र तत्पुरुषव-हुनीहिकमभारयप्राप्ता सत्या निर्णयमाह ॥ समानाधिकरणव्याधिकरणयोर्भध्ये समानाधिकरणो बलवान् ॥ इक्षिमेक्य-तत्वमेकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यम् ॥ नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् ॥ मिन्नविमवत्यन्तत्वेश मिन्नविमक्तवं वैयधिकरण्यम् — इति विशेषः ।

योः परपदस्य क्रियाभिसंबन्धात द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥ तथा द्वन्द्वे कर्मधारये च उमयपदयोः क्रियाभिसंबन्धात् द्वन्द्वकर्मधारयातु मयपदप्रधानौ । यथा अग्निद्व सामद्वय अग्नीषेम्मौ वर्तेते इत्यादिषु पदद्वयस्थापि क्रियायामधिकारित्वातः द्वन्द्वे उभयपद्योः प्रान्धान्यम् । तथा कर्मधारये नीलं च तदुत्पलं चेत्यत्र विशेषणविशेष्ययोरेकार्थेनिष्ठत्वाद्वन्योश्वाम्यम् । तथा कर्मधारये नीलं च तदुत्पलं चेत्यत्र विशेषणविशेष्ययोरेकार्थेनिष्ठत्वाद्वन्योश्वाम्यम् । वथा बहु धनं यस्येत्यत्र बहुधनस्य वस्तुभृतत्वं यच्छन्दस्य तु स्वामित्वमिति अन्यपदस्य प्राधान्यम् । तथा बहु धनं यस्येत्यत्र बहुधनस्य वस्तुभृतत्वं यच्छन्दस्य तु स्वामित्वमिति अन्यपदस्य प्राधान्यम् । तस्यान्यपदस्य प्राधान्यम् । तस्यान्यपदस्य क्रियाभिसंबन्धादिति ॥ अथ बलावलत्वमाह—उभयपदप्रधानो खल्वानिति ॥ समासद्वयसंभवे य उभयपदप्रधानः सः बल्वान् भवति । यथा निषादस्य-पतिरित्यत्र निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषे क्रियमाणे परपदप्रधानत्वम् । तथा निषादः वचासौ स्थपतिद्वचेति कर्मधारये क्रियमाणे उभयपदप्रधानत्वम् । तते।ऽत्र कर्मधारय प्वान्यपदप्रधानत्वेन बल्वान् । सते।ऽत्र बल्वत्वात् कर्मधारय प्रव स्थात् न तु तत्पुरुषः ॥

(प्र०) द्विगुकर्मधारययोस्तत्पुरुषत्वेऽपि अवान्तरभेदाभिप्रायेण षाह्विध्यमाह । स च षह्विधः इति । महाभाष्याधुक्तानि प्रायिकाण्यव्ययोभावादिकक्षणान्याह । पूर्वेपद्-प्रधान इत्यादि । साक्षात्क्रियान्वितः प्रधानत्वम् । तस्य पदार्थस्येव संभवतीत्यभेदेा-प्रचारात्पुर्वपदादिभिः पूर्वपदाद्ययां लभ्यन्ते । यद्यप्युभयपदप्रधानस्यापि पूर्वपदप्रधानत्व-मपि तथापि नियमाङ्गीकरणाद्यातिप्रसङ्गः । वाक्यस्य व्यवच्छेदफल्रत्वात् । एतस्रोन्मत्त-गङ्गमित्यादौ न संभवति । अतः प्रायिकत्वमुक्तम् । एवमुत्तरन्नापि पद्मावधनमित्यादा-चुत्तरपदिविषयद्विगोकत्तरपदप्रधानत्वस् । पूर्वपदाद्यर्धप्रधानये देतुमाह । तस्य क्रियाभि-सम्बन्धादिति । एकपदप्रधानानेकपदप्रधानप्राप्तौ नियममाह । सभयपदप्रधानो बल्रवानिति ततस्रोतया निषादस्थपति याजयेदित्यादौ निषादानां स्थपतिरिति तत्युक्षे निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारये च प्राप्ते सभयपदप्रधानत्वारकर्मधारय प्रवेत्यवसीयते । तत्युक्षे षष्ठयर्थलक्षणादोषप्रसङ्गात् ॥

ऐकपद्यमैकस्वर्थमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् ॥ अधि स्नी इति स्थिते । स्नीशब्दाद्वितीयैकवचनम् । स्नियमधिकृत्य भवतीति विश्रहेऽन्वययोः ग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विश्रहो वाक्यमिति यावत् ॥ कृते समास अव्ययानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

(च०) नतु विभक्तान्येव पदानि प्रयोक्तन्यानि किं समासेनेति समासस्य प्रयोजनः माह—एकपद्यमेकस्वर्यमेकविभक्तिकर्दं च समासप्रयाजनिमिति ॥ अनेकेषां पदानामेकपद्-मिति तस्य भाव ऐकपद्यं बहुनि पदानि हे वा परे उच्चार्यं विभक्तिलोपं कृत्वा समास-त्वात या विभक्तिः क्रियते तस्यां कृतायामेकपदभावो भवति तदैकपद्यम् ॥ यहा—एकवेषे हे त्रीणि वा पदान्युच्चार्यं एकं पदमविध्यते तदैकपद्यम् । यथा देवश्च देवश्च देवश्च देवाः॥ तथा अनेकेषां स्वराणामेकस्वरस्य भावः ऐक्तस्वर्थम् । यथा ब्रियमधिकृत्य भवतिति वि-भागोच्चारणे प्रयत्नगौर्थं स्थात् । समासे उच्चारणप्रयत्नलाववं स्थात् इदमेकं प्रयोजनम्

प्रक्षपद्याच्छरवणादौ णत्वमपि प्रयोजनम् ॥ तथा वैदिकप्रक्रियासिद्धोदात्तादिस्वराणामैक-स्वयं च प्रयोजनम् ॥ अनेकासां विभक्तीनामेका विभक्तिस्तस्यां भावः एकविभक्तिकत्वं समासप्रयोजनमिति ॥ यथा शशाश्च 'कुशाश्च प्रखाश्च इत्यत्रासमासकरणे पदत्रयम् । [ततः समासे कृते] विभक्तिछोपानन्तरं त्रयाणार्माप पदानामेकं पदम् । तथाऽसमासे किञ्चित्पदसुदात्तस्वरेण किञ्चित्पदं स्वरितस्वरेणोचचार्यते, ततः समासे कृते एकस्वरेणेवो-च्चारणम् ॥ तथा विभक्तित्रयस्याप्येकपदत्वे एकैव विभक्तिरित्येकविभक्तिकत्यिति समाः सेनैतत्त्रयं साध्यत इत्यर्थः । यतः ।

> 'विभक्तिरुंप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते । ऐकपद्यं पदानां च स समासोऽभिधीयते' ॥

अथ पूर्वमुद्दिष्टत्वाद्वययीभावोदाहरणमाह—अधि स्त्रो हति ॥ ताविक्ष्यिते । अत्रा-धिरुपसर्गोऽधिकृत्येत्यस्य वाचकः । स्वपदैवां विविच्य कथनं विग्रहः । तेनाव्ययीभाव-स्यास्वपद्विग्रहत्वात् । अधिश्रव्दो नोच्चार्यते, किन्तु तदर्थंबाचकोऽधिकृत्येति शव्होऽ-ि खिल प्वाग्रे उच्चार्यते । अतः केवर्धं स्त्रीशव्दस्याग्रे द्वितीयाया एकवचनम् अम् दीय-ते । 'क्षीञ्चवोः' इति । 'वाम्बासिं' इति वा ह्य् 'स्वरहीनं ०' क्षियमिति सिद्धम् । ततः भ्रियमधिकृत्येति विग्रहो भवति । अथ विग्रहपदस्यार्थमाह—अन्वयेति । परस्परसापेक्षपदै-कार्थीभावोऽन्वयस्तस्यान्वयस्य योग्यो योऽसावर्थस्तस्य समर्पकः प्रापकः । समर्थको वा हर्दकरो यः पदसमुद्दायः पदसमृहः स विग्रहः तस्यापरं नाम वाक्यमित्यर्थवोधकं वाक्ये विग्रहः इति वा । ततोऽधिस्त्रयमिति पदं स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे कृते, यद्वा स्त्र-यमधीत्युच्चार्यं कृते विग्रहे 'अव्ययस्य पूर्वनिपातः कार्यः । अन्यच्च (त्र) यत्प्रति यद्य-त्यदमप्रधानं तस्य सर्वत्र समासे पूर्वनिपातो वक्तव्य इति ॥

(प्र०) समासप्रयोजनमाह ऐकपद्मित्यादि । सनेकेषां पदानामैकपद्मम् । सम्मासे आधुदात्तादिस्वरैक्यं च । एवं एकविभक्तिकत्वमि तन्नाव्ययोभावं प्रतिपिपादियेषुरस्वपद्विग्रहस्य नित्यसमासत्वादस्य नित्यत्वं दर्शयत् विभक्त्यर्थाव्ययपृर्धसमासनिक्ष्पणः
प्रक्रियामाह । अधि स्त्री इति स्थिते इत्यादि । विग्रहशब्दार्थमाह । सन्वययोग्यार्थः
इति । सन्वययोग्यार्थे समर्थयति बोधयतीति । तथा यावदिति पर्यवसन्नोऽर्थः । इतेः
समास इति । समास इति सामान्यतः समासविधायकेन योगेन समासे इत इत्यर्थ ॥

पूर्वेऽठ्ययेऽठ्ययीभावः । अन्यये पूर्वेपदे सति योऽन्वयः सोऽ-व्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति ॥ २ ॥ इति समाससंज्ञायाम् ॥

(च०) अथान्ययीमावस्य छक्षणमाह—सृत्रम्-'प्वेंडन्ययेऽन्ययीमावः'॥ पूर्वे हृति पूर्वेशन्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ हृ ए' । अन्यये हृति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ हृ ए' । अन्यये हृति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ हृ ए' । अन्यये हृति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ हृ ए' । अन्यये भावः प्रकमेकवचनान्तम् । 'ओवि०' । अकारद्वयस्यापि 'पृद्वेतोऽतः' हृत्यनेन छोपः ।' त्रिपदमिदं स्त्रम् । अन्यये पृद्धेपदे स्रति प्राधान्येन पृद्वेवितिन स्रति मोऽन्ययः सोऽन्ययीभावस्त्रकः समासो भवति । अत्र अध्युपसर्गस्य 'तद्व्ययम्' हृति स्रोणान्ययस्त्रा । ततो अन्यये पृद्धेपदेऽस्यान्वयस्य अन्ययीभाव हृति समासस्त्रा ॥२॥

(प्र०) पुर्वेऽन्यये इति । प्रधानत्वेनान्यये पूर्वपद् इत्यर्थः । ततश्च सब्राह्मण उहै । सुख इत्यादौ नातिप्रसङ्घः समासे समाससंज्ञायामिति अन्ययोभावाज्यसमासविशेषसंज्ञा । यामित्यर्थः ॥ २ ॥

समासप्रत्यययोः ॥ समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्येय परे च विभक्तेर्क्जभवति(क) । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिभैवति ॥ ३ ॥

- (च०) ततः समासर्वज्ञायां सिद्धायां कि क्रत्यमिति सूत्रेणाह—'समासप्रत्यययोः' ॥
 समासश्च प्रत्ययश्च समासप्रत्ययो तयोः ससमीद्विचनान्तम् । ओस् । 'ओसि' इत्यकारस्य एकारः । 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ॥ समासेऽव्ययीमावादौ वर्तमानाया विभक्तेस्तथा
 प्रत्यये क्रत्तिहत्तकक्षणे परे च विभक्तेकुक् भवति । समासे वर्तमानत्वं प्रस्तुतमेव । तद्धितप्रत्यये परे यथा उपगोरपत्यमित्यत्र षष्ठीकोपः । क्रत्प्रत्यये यथा—क्रम्भं करोतीत्यत्र द्वितीयावर्तमानार्थयोकापः ॥ इति स्त्रेण अमो छक् । ततो 'निमित्तामावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति वचनात् इयोऽपि निषेधः । खोष्ठवः प्रकृत एव तिष्ठति । अधि खो इति
 जातम् । ततः 'क्रत्तिहत्तसमासाश्च, इति समासस्य नामस्त्रा । अतो नामत्वात्स्याद्य
 इति सामान्येन प्रथमैक्षचने स् । अधि खो स् इति स्थिते ॥ ३ ॥
- (प्र०) समासेति । अन्ययोभावाद्विभक्तेर्नुगित्यतो विभक्तेर्नुगित्यतुवर्तते । स-मासप्रत्यययोरित्येकापि सप्तमी भेदेनान्वेति सामध्यादित्यभिप्रत्याह । समासे वर्तमाना-याः विभक्तेः प्रत्यये च परे हति । समासावयवभुताया इत्यर्थः । नामसंज्ञायां विभक्ति-द्धिक विभक्तिरहितत्वेनार्थवस्वेन चाविभाक्त नामेति नामसंज्ञायामित्यर्थः ॥ ३ ॥

स नपुंसकम् ॥ सोऽव्ययीमावः समासो नपुंसकिको भविते । नपुंसकत्वाद्भस्वत्वम् ॥४॥

(च०) लिङ्गव्यवस्थां स्केणाह—'स नपुंसकम्'॥ स इति तच्छव्दस्य प्रथमेकव-चनान्तम् । 'त्यदादेष्टे॰' 'स्तः' इति तस्य सः । 'स्नोचि॰'॥ नर्दुसकं प्रथमेकवचनान्तम् । स् 'क्षतोऽम्' 'क्षम्कासोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' 'सैषाद्धसे' इति विसर्गलोपः । द्विपद्मिं स्मृत्रम् । सोऽन्ययोभावो नपुंसकलिङ्गो भवति । इति नपुंसकलिङ्गता । ततो नपुंसकत्वात् 'न् सकस्य' इति स्त्रेण इस्वत्वमेवेति नान्यत् सेरमादिकार्यम् ॥ ४ ॥

(प्र०) हुस्वतं नपुंसकस्येति सुत्रेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अव्ययिभावात् ॥ अव्ययीभावात्परस्या विभक्ते छैंगभवति ॥ अवि-ास्रि गृहकार्यम् ॥ रायमतिकान्तमितिरि कुछम् । नावमितकान्तमितिनु जरूम्॥ अन्याद्यः क्रान्ताचर्ये द्वितीयया ॥ क्रान्ताचर्ये वर्तमाना अत्यादयो

⁽क) नचू क्तार्थोन।मनयाग इति न्यायेन विभक्तीनामनयोग एव मिविष्यति; चञ्चन्दादोरेव वृत्ती त-दर्थस्यान्तमानात् । परार्थाभिधानस्येव वृत्तिपदार्थत्वात् स्रमासस्य वृत्त्यन्तमानात् इति किमनेनेति चेत्, स-स्यम्, राजादव ईस्यादे प्रत्ययप्रहणेन पदकार्थ्योर्थ स्वाभाविक्या अपि निवृत्ते: सूत्रेण विधानात् ।—इति करचरणाः ॥

द्वितीयया सह समस्यन्ते स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ हस्वादेशो संध्याचराणामिकारोकारी च वक्तव्यो ॥ ५-६॥

(च॰) 'नपुंसकात्०' इति सूत्रेण स्यमोर्छुंकि प्राप्ते सर्वविभक्तिलुगर्थसूत्रान्तरमाह-'अव्ययीभावात्' ॥ अव्ययाभावशब्दस्य पञ्चम्येकवचनम् । 'ङसिरतः' 'सवर्णे०' ॥ 'अव्य-वीभावसमासात्वरस्याः सर्वस्या अपि विभक्तेर्छुक् भवति, न शब्दनिदेशेः इति सर्वविभः क्तेहुँगेव भवति । न तु 'अतोऽस्' 'औरी' 'जदशसोः शिः' इत्यादिसुत्रप्राप्तिः । इति से हुँ अधिस्त्रि इति सिद्धम् । स्त्रियमधिकृत्याश्चित्यर्थः । इदं गृहकार्ये स्त्रीस्वामिकं स्त्रया-धारमित्यर्थः । सप्तस्विपि विभक्तिषु सर्ववचनेषु अधिष्णि अधिस्री ईडशमेव रूपस् । एवस् हरो अधिकृत्य प्रवृत्ता कथा अधिहरि ॥ एवम् अतिरै अतिनौ इत्यत्र हितीयैकवचनेऽम् । ततो रायमतिकान्तं नावमतिकान्तमिति विग्रहे कृते अन्ययीभावसमासः । ततः 'समास-प्रत्यययोः इति विभक्तिलोपः । 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभादः' इति अमेाऽभावे 'ऐ क्षाय् इत्यस्याष्यमावः । ततो नपुंसकत्वात् इस्वत्वं क्रियते इति इस्वकरणविधिमाह— इस्वादेश इति । संध्यक्षराणामेकारादीनां ए ओ ऐ औ एषां हस्वादेशे क्रियमाणे सति ए-कारैकारयोरिकार: । ओकारौकारयास्तु उकारादेबाः इति अतिरै इत्यत्र ऐकारस्य इकार: स्रतिनो इत्यत्र स्रोकारस्य उकारः । ततः प्रथमैकवचने । 'अव्ययीमावात' इति सिळापः । क्षतिरि इति सिद्धम् । एतत्कुळमतिरि द्रव्यपूर्णमित्यर्थः । एवमेतज्जलमतितु नौभिरिष तरीतुमशक्यमित्यर्थः ॥ केविद्त्राव्ययीभावं नेच्छन्ति । किन्तु 'अत्यादयः क्रान्ताचर्थः द्वितीयया तत्पुरुषे इति तत्पुरुषसमासमिच्छन्ति ॥ अत्रत्वन्ययोभावः ॥ तच्चिनन्त्यम् । एवसुपनिद सपवन्धु सपकर्नु अभ्यप्ति प्रत्यप्ति साग्नि ॥ अनुगिरि अनुवनम् अनुज्येष्टं प्रत्य-क्षै परेक्षं, 'नार्च निदाकाल' इत्यतिनिद्धं, मध्येससुद्धं पारेगङ्गमित्यादि हे।काञ्ज्ञेयम् सत उवतं प्रक्रियाकोसुद्याम् 'अन्ययं विभक्तिसमोपसमृद्धिबृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिश-ब्दप्रादुर्भावपश्चाद्ययानुपृत्र्ययौगपद्यसाद्दयसम्पत्तिसाकल्यान्तवननेष्वन्ययोभावः' इति ।६।

(प्र०) क्षव्ययपूर्वत्वेऽि पूर्वृपदार्थप्राधान्याभावाद्व्ययीभावाभावं दर्शयन्नत्याद्यः क्रान्ताचर्थे द्वितीययेति तत्पुरुषेादाहरणे हस्वप्रसङ्गत भाह । रायमितकान्तमित्यादि । कृते समासेऽव्ययस्येति सामान्यनिर्देशारपुर्गेनिपातः । कुछविशेषणत्वारक्कीवत्वम् ॥ ६ ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्तमानः समस्यते सोऽह्यः यीभावः समासो भवति(क) । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति करोति। ७१

(च०) पुनरव्ययीमावस्य सम्भवमाह—यथाऽसादृश्ये ॥ यथाश्रदः सादृश्यार्थेऽसा-दृश्यार्थे च । तत्र सादृश्यार्थे उपमाथ यथाशब्देन सद्द समासा न भवतोत्यर्थः । यद्वा वेग्ग्यतावीष्मापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि इति यथाशब्दस्य चत्वारे।ऽर्थाः । तत्र सादृश्या-धै विहायान्येष्वर्थेषु वर्तमानस्य यथाशब्दस्यान्वितेन पदेन सह समासा भवतोत्यर्थः । बाधाभोवा योग्यता । पदार्थानां व्याष्तुमीष्सा वीष्सा । उदाहरणम् । यथारूपं चेष्टते

^{िः (} कं) योध्यतावीष्मापदार्थानृतिवृत्तिमादृश्यानि यथार्थाः । योग्यता पदार्थाना परस्परसम्बन्धे वाधामा -कः। तेषा च व्याष्त्रापिच्छा वांच्या । पदार्थानातिवृत्तिः पदार्थानातिक्रमः । उदाहरणमृद्धम् ॥

क्ष्यस्य योग्यम् 'यथारूपम्' इति योग्यता ॥१॥ यथा वृद्धं प्रणमित ये ये द्धास्तांस्तान् यथाक्रमं प्रणमित इति यथावृद्धम् इति वीग्सा॥२॥शक्तिमनितक्रम्य करोतीित यथावृद्धिः एवं सूत्रमनितक्रम्येति पदार्थानितवृत्तिः ॥ ३ ॥ साह्यये तु न समासः यथा विष्णुः तथा विष्णुः सम्ब्रेतः ॥ ४ ॥ [यथा] शक्ति हितीयैकवचनम् । 'अम्ब्रसोः०' अनितक्रम्येत्युद्धारणः सात्रं तमनुस्त्येत्यर्थः । अनितक्रम्य अनुस्व्यत्यर्थः ॥ पूर्वा यथाश्वदः असाह्ययार्थः स्वात्समासः स चाव्ययीभावः । इति समासं ज्ञायां स्थादिविभक्तिः । 'अव्ययीभावात्' इति सेर्लोपः । यथाशक्ति शक्त्यनुसारेण करोतीत्यर्थः । [साह्यये तु यथा विष्णुः स्तथा श्विवः । अत्र न समासः] ॥ ७ ॥

(प्र॰) यथेति ॥ योग्यतावीप्तापदार्थांन।तवृत्तिसाद्दवयानि यथार्था । तत्र साद्दवयविकित्तिक्ते वर्तमाने। यथाश्रव्दः ससस्यत इत्यर्थः । तत्र पदार्थानितकम उदाहरति । शक्ति-मनतिकम्येत्यादि । साद्दवये तु यथा हरिस्तथा हरः ॥ ७ ॥

कुम्मस्य समीपिमिति विग्रहे समासादि पूर्ववत् अव्ययीमावात् इति आप्ते ।। अतो ऽमनतः ॥ आकारान्तादव्ययीमावात्परस्या विभक्तेरम् भवति अतं वर्जियित्वा ॥ उपक्रम्भं वर्तते ॥ उपक्रम्भं पश्य ॥८॥

(च०) एतच 'अन्ययीभावात' इति सुत्रं सामान्यसूचकम् । अथाकोरान्तात्परतेर विभक्तीनां विशेषमाह—सूत्रम्-'अताऽमनतः' । अत इति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वर्र्ष्ट्रान्नं ' 'खोर्वि॰' । अम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः ' अनत् न अत् अनत् तस्मात् अनतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं ' 'खो ' पश्चातः । 'अतोऽत्युः' ' अ को ' 'प्रे देऽ-ते।ऽतः' मकारस्य अकारेण सह । 'स्वरहीनं ' त्रिपदिमिदं सूत्रम् । अकारान्ते। योऽज्य-श्रीमावस्तस्मात्परस्याः सर्वस्या अपि विभक्तरमादेशे। भवति । परम् अतमिति पञ्चम्या अम् न अवतीति तात्पर्यार्थः ॥ अत्रोदाहरणम्—कुम्भस्य समीपमिति विभहे कुम्भश्चदात् पञ्चे-कवने 'कस्य कुम्भस्येति सिद्धम् । समीपार्थे अप इति प्रवेगुपत्रगं स्पमन्ययम् । अप्राब्दे-व समीपार्थेस्योक्तत्वादुक्तार्थानामप्रयोग इति समीपश्चदस्याप्रयोजनम् । तते।ऽज्ययीभाव-समाससंज्ञा । 'समासप्तत्यययोः इति पश्चोकेवचनम् । अत्रहम्भ इति समासस्य नामसंज्ञा । तत्र 'लिङ्गार्थ प्रथमा' इति प्रथमेकवचनम् । 'स्रते। ' इति सेरम् । 'अम्शते।रस्य' 'मेा-ऽजुस्वारः' प्रथमायाम् उपकुम्भं वर्तत इति । अग्रे अपकुम्भश्चवात् द्वितीयाद्याः सम्भीप-र्यन्ता विभक्तयो यथार्थे योज्याः । तत्र द्वितीयायामुपकुम्भं पदय ॥ ८ ॥

(प्र०) अतोऽन्ययीभावादित्यज्ञवर्तते तेनात इति सम्वध्यते । अतेऽनत इति ना-न्ययीभावविशेषणम् । विरोधात्किन्तु आदेशिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह । अतं वज्जीयत्वे-ति । प्रायशोऽन्ययीभावस्थैकवचनान्यत्वादनत इत्युक्तं पश्चम्युपलक्षणं वा ॥ ८ ॥ चा टाङयोः ॥ टा ि इत्येतयोर्वा अम् भवति(क) ॥ उपक्रेम्भन कृतं उपकुम्भकृतम् । उपकुम्भं देहि । अनत इति विशेषणादुपकुम्भादान्य । उपकुम्भं देशः । उपकुम्भं निघेहि । उपकुम्भे निघेहि ॥ ९ ॥

(च०) सूत्रम्—'वा टाङ्योः' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । टा च किश्च टाङी तयोः षष्टीद्विचनान्तम् । 'इ यं स्वरेः' 'स्वरहीनं०' ॥ द्विपदं सूत्रम् । टा कि इत्येतयोर्वचनयोर्वा अम् भवति । उपकुम्म द्विस्थाने उभयत्रापि नृतीयैकवचने टा एकत्र अम् अन्यत्र वाषाद्दस्य च बहुङार्थत्वात् छुक् न कि तु 'टेन' 'अ इ ए' उपकुम्मेन वा कत्रों कृतं कुम्मस्य समीपेन कृतमित्यर्थः । चतुष्यां तु उपकुम्मं कुम्मस्य समीपाय देहीत्यर्थः । पञ्चम्याम् अनत इति विशेषणात् पञ्चम्या अम् न भवति । अत उपकुम्मात् कुम्मस्य समीपादानाय । षष्ठ्यां तु उपकुम्मं देशः । कुम्मसंबन्धिनः समीपस्य देशः प्रदेशः इत्यर्थः । सप्तम्यां तु 'वा टाङ्योः' इति विकल्पेन अम् । पक्षे 'अ इ ए' उपकुम्म-मुपकुम्मे इति रूपद्रयम् । कुम्मस्य समीपे निषेषि स्थापयेत्यर्थः ॥ ९॥

(प्र०) एवं टाड्योरित्यन्नापि भव्ययीभावादित्यत्रालुक् कविदित्यनुवृत्तेश्कारान्ता-दृष्ययीभावाद्विभक्तेरलुगिति भम्भावाभावे लुगभावः ॥ ९ ॥

अवधारणार्थे यावति च ॥ अवधारणार्थे यावच्छव्दे प्रयुज्य-माने अव्ययपूर्वपदाभावेऽपि योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति ॥ यावन्त्यमत्राणि तावतो ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेति यावदमत्रम् ॥ माक्षिकाणाम-भावो निर्मेक्षिकं वर्तते (स्व) ॥ १०॥

(च०) पुनरवयवीभादं वक्तव्यक्ष्यया फिक्कक्या निक्ष्यित—न केवलम् अव्यये पूर्वापदं युवाव्ययीभावः कित्ववधारणे यावच्छन्देऽपि पूर्वापदे सति अव्ययोभावः । अवः धारणार्थे परिमाणे यावच्छन्दे । ततोऽवधारणेऽथे यावच्छन्दे प्रयुज्यमाने योऽन्वयः सेऽञ्च्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । चश्चदादभावार्थेऽपि अव्ययपूर्वकत्वे अव्ययीभावः सः मासः । इति समाससंज्ञायां यावत् प्रथमाबहुवचने 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्रापदाः नतेः' 'स्वरहीनंः' अप्रे अमत्र प्रथमाबहुवचने 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नापधायाः" 'क्तिंणोः' 'स्वरहीनंः' यावन्त्यमन्नाणि पात्राणि भाजनानि सम्भवन्तीति विग्रहं कृत्वा पद्दह्रगेऽपि 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलेगः । यावत्—अमत्र इति स्थिते बाह्यणानिः

(क) अते। हमनतः। वा टाड्बोः। अत्र अत् टा ङि एतत्पञ्चम्यास्तृबीयासत्तम्योद्धिवचनबहुवचनः-योरप्युपरुद्धणम्। तेन द्विवचनबहुवचनयोरपि वा अम् भवति न छुक्। पञ्चम्यास्तु अम् छुकोर्निषेधः।
——इति विशेषः॥

⁽ ख) आङ्मर्यादाऽभिविध्योः ॥ मर्यादायामभिविधो च आङ् वा समस्यते । पाटालपुत्रं मर्यादांकृत्येस्यापाटालपुत्रम् ॥ बाजानाभिव्याप्येत्याबालम् ॥ तेन विनेति मर्यादा ॥ तेन सहत्याभिविधिः ॥ पारे मध्ये
षष्ठ्या वा ॥ पारमध्यश्रव्दो वष्ठया वा समस्येते ॥ एदन्तै। निपातौ स्त्रात् ॥ प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जन्
नर्म्। समास्त्राक्षे प्रथमानिर्दिष्टपुपसर्जनसर्व स्यात् ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥ समास्र उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम्
मङ्गायाः पारे हति पारेनङ्गं नङ्गापारे ॥ गङ्गाया मध्ये इति मध्येगङ्गम् गङ्गामध्ये इति । —विशेषः ॥

त्यत्र विशेष्यस्य द्वितीयाबहुवचनान्तत्वात् द्वितीयाबहुवचनं बास् । 'सताऽमनतः' इति शक्षोऽस् । 'अस्वासे।०' 'चपा अवे०' तस्य दः । यावद्मत्रमिति पात्रसंख्यया बाह्यणा-नामन्त्रयस्वेत्वर्थः ॥ तथा मक्षिकाबाब्दात् षष्ठीबहुवचने । 'नुहामः' 'व्हर्नोणे। 'स्वर-हीनं ७ मिसकाणामभाव इति विग्रहे समावेऽधे पूर्व निर्प्रयोगः । अत्रामावेाऽव्ययोभाव-सनासः । 'समासप्रत्यययोः' इति षष्टीलोपः । नामसंज्ञायां स्वादिः । प्रथमैकवचने नपुं-सकत्वादव्ययोभावस्य 'नपंतकस्य • इति इस्वत्वम् । 'अते।ऽमनतः' इति सेरम् । 'अ-म्बलो॰ 'मोलुस्वारा' निर्मक्षिकं वर्तते । अग्रे निर्मक्षिकं पश्य निर्मक्षिकं क्रुतमित्यादीनि दितोयादिपदाहरणानि जेयानि । इत्यव्ययीमावः समासः ॥ १०॥

(प्र.) आवधारणार्थी इति । अवधारणं निक्वयस्तदर्थके यावच्छन्दे पूर्वपहे सति थे। इन्वयः से। इन्ययीभाव इत्यर्थः । अन्यत्र यावहुन्धं तावज्ञक्तम् । नावधारयामि कियन्म-या अक्तमिति । मक्षिकाणासभाव इति विप्रहः । अर्थाभावार्थकाव्ययसमासे क्रीब्टवात इस्वत्वे अमादेशे च निर्मक्षिकमिति निर्देशः । यावति चेति । अनुक्तसमुच्चयाच्चकारादर्थः विशेषेषु अञ्ययीभावे। ह्रेयः । तथेक्तिमुक्तविन्तायाम् । ऋष्टेरत्याधिक्यविगमे पश्चाद्यधार्थे च अनुरूपता आत्मयोगे साइल्ये यौगपचे च साहदयेऽधांभावे तथीव चान्तवाचित्वेऽपि बान्दपाद्भावे असम्प्रतीत्येतद्थे च इत्यादावि नित्यं शिष्टेरिष्टोऽन्ययीभावः । सामीण्यं दैर्द्यं वा यस्य देतु समस्यते तेन अक्षक्रकाकासङ्ख्याः परिणा प्रतिना छना मात्रार्थे । तिष्ठ-द्भवस् । आयतीगविमत्याद्यसिद्धमेव निर्दिष्टम् । आङ्मर्यादान्याप्त्योरपपरिवहिरस्रवः । वज्रम्या पारे सध्ये बच्छा । सङ्ख्या वंदयेन समस्यन्ते इति । एतद्वयाख्यानत उदाहर-्जाति स्वयमृह्नीयानि विस्तरभयाञ्चात्र प्रवश्च्यन्ते ॥ इत्यव्ययीमावः ॥ १० ॥

अमादौ तत्पुरुषः ॥ द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयः स त-त्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ त्रामं प्राप्तो ज्ञामप्राप्तः ॥ दात्रेण छिन्नं दात्र-च्छित्रम् ॥ युपाय दारु यूपदार ॥ वृक्षेभ्यो भयं वृक्षभयम् ॥ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः ॥ ११ ॥

(च०) अथ तत्पुरुषसमासमाह—सूत्रम्—'अमादौ•' ॥ अस् आदिर्यस्याः सा अमादिस्तस्याममादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । हेरौ हित् । हिरवाहिक्रोपः । अग्रे सरप्रकाः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि॰' ॥ अमादावित्यत्र जातावेकवचनम् । तेन अमाद्या द्विती-याद्याः सप्तमीपर्यन्ताः षड्विभक्तया प्राह्या इति यस्य पदस्यान्ते द्वितीयाद्या विभक्तया अवन्ति तस्मिन् परे सित योऽन्वयो विग्रहः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति अन्नान्वय-शब्देन अन्वयप्रतिपादका विग्रहे। हेयः । तत्र प्रथमं द्वितीयान्तस्य पूर्वपदस्योदाहरणम् । -यामग्रद्धात द्वितीयैकवचने सम् । 'अम्रासी' 'माऽनुस्वारः' । प्राप्तश्रद्धातः प्रथमैकवचने 'स्रोवि॰' । शामं प्राप्तः इति द्वितीयान्ते पूर्वंबदे तत्युरुषः । 'समासप्रत्यययोः' इति सस- स्योकोपः । नामसंज्ञायां प्रथमेकवचने । 'कोर्वि० ग्रामप्राप्त इति सिद्धम् । दात्रशब्दात् साधने तृतीया । तृतीयैकवचने । 'टेन' 'अ इ ए' 'व्हनीणे। । छिन्नकवदात् प्रथमकवद-ने । 'अताऽम्' 'अम्शसो०' 'माऽनुस्वारः' । दात्रेण छिन्नमिति तृतीयान्ते पूर्वपदे तत्पुक्-षः । पृर्ववद्विभक्तिलेपः । पुनरिव नामसंज्ञायां स्यादिः प्रथमैकवचने । 'अताऽम्' 'असू-बासोरस्य' दात्रज्ञित्रमिति ॥ एवं यूपशब्दात चतुर्ध्यंकव वने हे । 'हेरक्' 'ए अय्' 'अवर्जे दीर्घः । 'स्वरहीर्नं । ताद्रथ्ये चतुर्थी यूपाय दारु प्रथमैकवचने 'नपुंसकात्स्यमार्छुक्रः युगाय यज्ञस्तमभाय दाद काष्टम् । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिले।पादि पूर्ववत् । पुनः प्रथमकवचर्न 'सि' नपुंसकात्स्यमार्ह्नक्' अत्र चतुर्थीपूर्वपदतत्पुरुषः ॥ वृज्ञबाबदातः पञ्चमीवः हुवचने स्यम् । 'पु स्मि बहत्वे' । भयशब्दात् प्रथमैकत्वने सि 'अताऽस्' । 'भयहेती' पञ्चमी' इति पञ्चमीबहुवचनम् । वृकेभ्यो भयमिति विप्रहे विभक्तिले।पादि पूर्ववत् । ततः स्तत्पुरुषस्य परपदप्रधानत्वात् भयशब्दः क्षीबिलङ्के प्रथमीकवचने । 'अताऽम्' 'अमृश्वासाः रस्यः 'मोऽनुस्वारः' अत्र पञ्चमीतरपुरुषः ॥ तथा राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राजन्शब्दातसम्बन्धे षष्टी । राजनुबाबदात् षष्ठयेकवचने । 'अञ्चोपः०' 'स्तोः बचुनिः बचुः' 'जञोईः' 'स्वर-होनं ०' अर्रे पुरुषशब्दात् प्रथमोकवचने 'स्रोविं०' राज्ञः पुरुष इति विप्रहे 'समासप्रत्पवयोः ' इति विभक्तेर्छोपः । 'नाम्नो ना•' इति राजन्नित्यत्र नकारहोपः । तता नामसंज्ञायां स्यादिः । प्रथमैकवचने 'स्रोवि॰' अत्र षष्टीतत्पुरुषः ॥ अक्षश्रब्दात् सप्तमीवहृवचने छप् 'एस्मि बहुत्वे' 'किलात्षः ' अग्रे शौण्डशब्दात प्रथमैकवचने 'स्रोविव' अक्षेष्ठ पाशकेख बौण्डश्रतुरः । अत्र विषयार्थे सप्तमी सप्तमीवहुवचने छप् 'समासप्रत्यययोः' प्रथमीकृवचने सि 'कोविं०' अक्षशीण्ड इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

(प्र०) समादाविति ॥ अम् आदियेषां ते अमादयः । द्वितीयाद्याः सप्तम्यन्ताः विभक्तयस्तासां च प्रत्ययत्वातप्रत्ययप्रहणेन तदन्तस्य । जातावेकवचनस् । पूर्वेऽव्ययेऽव्य-यीमाव इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तत इत्येतत्सव चेतसि क्रत्वाह द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपरे सतीति । वौर्णादित्यतो वानुवृतेर्वाक्यमपि । वाशब्दादमादाविति सामान्योक्तेळ्ळीकाद्वा स्वयंक्रतं स्मिमिक्कतिम्त्यादावि प्रबोगतस्तत्युरुषोऽवसेयः । तथा अर्थेन नित्यसमास्रो विशेष्यिक्षः ता च । द्विजायार्थं द्विजार्थः पदः । द्विजार्था पदी । द्विजार्थं वस्त्रम् । तथा इवेन नित्यसः मासो विभक्तयके।पश्च । वागर्याविव । तथा निर्दारणार्थपष्ठया न समासः । गर्वा कृष्णा सम्पन्नक्षीरा । एवं प्रतिपदविधानादपि षष्टी समस्यते । सर्पिषा ज्ञानम् । सर्पिषोपायेनः प्रवर्तनिमत्यर्थः । तथा प्रणतुष्त्यर्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणार्थेन षष्टी न समस्यते । सतां षष्टः । षरस्य शौकत्यम् । चन्दनगन्ध इत्यादौ सदा गुणवाचिनस्तु अवत्येव । फलान नां तसः । द्विजस्य कुर्वन् । सतां कुर्वाणः । सतां कृत्वा । सतां कर्तव्यम । राज्ञो नलस्य । एवं मतब्बस्पृजितयोगेऽपि न । सतां मतो बुद्धः पृजितो वा । अधिकरणवाचिक्तयोगेऽपि न । इदमेषामासितं गतं सुक्तं वा । उभयप्राप्तौ कर्मषष्ट्या सपि न । आश्चर्यो गर्वाः दोहाडोगपेन । तथा भवतः बायिकेत्यादौ अक्योगे कर्तृषष्ट्याः न समासः । अयां स्नष्टा 🕨 वजस्य भर्तौ सतामर्ज्यक इत्यादौ कर्तरि तुजकाम्यां यागे न । भूभर्ता । उदालकपुष्पमन् क्षिका । दन्तलेकक इत्यादी च भवत्येवेत्यादिप्रयोगवज्ञाद्वयवस्थाऽवसेया ॥ ११ ॥

क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम् ॥ अग्नौ आहित इत्याहितामिः ॥ पूर्व भूत इति भूतपूर्वः(क) ।।

(च) साम्प्रतं विशेषमाह्—'क्वचिदमाद्यन्तस्य ।। तत्पुरुषसमासे वर्तमानस्य द्वितीयाविभक्तयन्तस्य प्रथमान्तस्य च पूर्वपदस्य परत्विमत्युक्तरपदत्वमधे वर्तमानत्वं सः वति । कवित्प्रयोगान्तरे, न सर्वाप्रेत्यर्थः । उदाहरणमाह—अग्निशब्दात् सप्तम्ये नवचने 'हेरौ हित्' हिस्वाद्विछोपः । 'स्वरहीनं॰'। आहितशब्दात प्रथमैकवचने 'स्रोविं॰'। अप्रौ आहित इति विग्रहे तत्पुरुषसमासः । विभक्तिकापे इते अग्निपदमाहितपद्स्याग्रे प्रयुज्यः ते। 'सवर्णे दीर्ध:0' 'स्रोविं0' अग्निविषये तत्पर इत्यर्थ: ॥ एवां पूर्वस्मिन् काले भूत इति विग्रहे सप्तमीप्रथमये। रूपि 'कविदमाधन्तस्य परत्वम्' इति भृत इति पदस्याग्रे पूर्व इति पदं लिख्यते । प्रथमैकवचने 'स्नोविं०' भूतपूर्व इति सिध्यति । एवं दन्तानां राजा राजदन्तः ॥ क्वचिदित्युक्तत्वात् अग्न्याहित इत्यपि भवति ॥

समासे काचिदेकपद्यं णत्वहेतुः ॥ शराणां वनं शरवणम् ॥ आम्राणां वनमाम्रवणम् ॥

(च०) अथ समासे पुनरकपद्यस्य प्रयोजनमाह—समासे कविदैकपर्य णत्वहेतुः॥ समासविषये कवित्प्रयोगे पूर्वपदस्थात् षकाररेफऋवर्णक्रपान्निमत्तादु करपदस्य नकारस्य पात्वकरणे ऐकपद्यं हेतुः कारणं भवति । यथा आम्राणां वनं आम्रवणम् । **शरोणां वनं** श्वारवणम् । इत्युभवत्रापि तत्युरुपसमासः । विभक्तेर्छोपः । पेकपचत्वे 'व्हर्नोणो०' इति पूर्वपद्स्थाद्यवितरेफात उत्तरपद्वनसंबन्धिनो नस्य णत्वम् । प्रथमै कवचने । 'मरोऽम्' 'अमुशसा॰' अत्र णत्वसंभवः । एवं शरवणम् । प्रक्षवणम् । खदिरवणम् ॥ तथा त्रीणि नयनानि यस्य स त्रिनयन इत्यत्र क्रचिदिति कथनादेकपदेपि न णत्वस् । केचित्र त्रिणयनः ित्रिनयनः ॥ अत्रापि विकल्पेन णत्विमच्छन्ति ॥

(प्र०) क्वचिदमाद्यन्तस्येति । अमादौ पूर्वपदे सतीत्युक्तरमाद्यन्तस्य तत्प्रहवे पूर्वनिपातत्वमुक्तम् । तत्र प्रयोगतः क्रचित्परत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । क्रचिदित्युक्तरग्न्याहित ्डत्यादौ । वुर्नी णोऽनन्ते इत्यत्र रेफात्परस्याऽपि नस्य णत्वाभावनिद्देशाज्ज्ञापका-द्वित्रपस्यनिमित्ते णत्वाभावात्समासे वैंकपद्याण्णत्वं भवति न वेत्याकाङ्कायामाहः। समासे कविद्दैकपद्यमिति । कविदित्युक्तेः पुरगामिश्रकासिप्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यो वनस्य नित्यम् । प्रशावणमित्यादि । एवं प्रवणं निर्याणमित्यादाविष । औषिवनस्पतिवाचिम्यः परस्य त वनस्य वा । दुर्वावणं—दुर्वावनमित्यादि । युवादेश्च न । रम्ययुनेत्यादि प्रयो-गाद्ह्यम् ॥

पानस्य वा ॥ सुरायाः पानं सुरापानम् सुरापाणम् ॥

(२०) 'पानस्य वार ॥ पानसंबन्धिनो नस्य वा णत्वं भवति । धरायाः पानं सरापाणं सरापानं वेति विकल्पेन णत्वम् । एवं श्लीरपाणं श्लीरपानं ॥ कविदिति विशिष्ट-

⁽क) विशास्त्रोदेः समादीनां नपुंसकत्वं वा ॥ पिशासानां सभा इति विशाससम्पिशाससमा ॥ गृह--स्थृणम्-गृहस्थूणा ॥ श्वाशोर्णम्-शशोर्णा-इति विशेषो मूलपुस्तके ।

प्रयोगानुसारेण णत्वे नित्यत्वं विकल्पोऽपवादश्च ज्ञेयः । प्रवणम् अन्तर्वणम् पुर्वाहः पराहः खुरणाः खुरणसः शूर्पणका इत्यादि नित्यं णत्वम् । दूर्वावनं दूर्वावणं गिरिनदी गिरिणदीः चक्रनितम्बा चक्रणितम्बा इत्यादी विकल्पेन णत्वम् । इन्द्रवाहना हरिभामिनी प्रिययुना परिपक्कानि इत्यादावैकपद्यात् प्राप्तस्यापि णत्वस्यावादः । एवं लौकिकप्रयोगवक्षाण्ड्यस्॥ ४॥

नाजि ॥ नाजि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो। भवति ॥ (क) न त्राह्मणः ॥ ना ॥ समास्रे सति नजोऽकारादेशो भवति ॥ नाकादिवर्जम् ॥ अत्राह्मणः ॥ १२-१३ ॥

- (च०) अथ पुनस्तत्पुरुषं सुत्रेणाह—'निक्षं ॥ नण्डाब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं' एकपद्मिदं सुत्रम् । यत्र नन् इति निवेधवाचकमन्ययं पूर्वपदं भवति सः नामनामन्वयो विग्रहस्तत्पुरुषः समास्रो भवति । न प्रथमैकवचनान्तम्—'मन्यया०' । ब्राह्मणाइत्त प्रथमैकवचने 'स्रोविं०' । न ब्राह्मण इति स्थिते । सृत्रम्—'ना' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'सञ्यया' । अग्रे स प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकत् । पश्चात् संधिः 'सवणं दीर्घः 'ना इति द्विपदं सृत्रम् । समासे सित नजोऽकारादेशो भवति तत्रापि नाकादीन् वर्जयत्वा । नास्त्यकं दुःखं यस्मिन् स नाकः, नागः, नम्रविः, नक्षत्रं, नखं, बर्धस्यं, नक्षत्रं, न
- (प्र०) नेति । न अ इति च्छेदः । ननोऽकारान्तत्वादकारान्तादेशवैयध्र्यप्रसङ्गा-त्सर्वस्य यद्वा नेत्यस्य साङ्केतिकप्रथमान्तं निर्देश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सर्वस्य । नाकादिवर्जीमिति । पुंवद्वेत्यतोऽनन्तरसृत्राद्वानुत्रृत्तेन्य्यस्यया नाकादौ नेत्यर्थः । नाकाद्-यक्ष नाकनकुळनसनमुचिनपुंसक नक्षत्रादयः ॥ १२-१३॥

अन् स्वरे ॥ समासे सित नत्रोऽनादेशो भवति स्वरे परे ॥ अनाः देशोऽपदान्तवद्वाच्यः ॥ तेन ङ्ण्नः इति न द्वित्वम् । अश्वादन्योऽ नश्वः (ख) ॥ धर्मविरुद्धोऽधर्मः ॥ महणाभानोऽमहणम् ॥ तदन्यतद्विरुद्धतः दभावेषु नन् वर्तते ॥ १४॥

(च०) पुनः सुत्रम्—'अन् स्वरे'॥ अन् प्रथमेकवचनान्तम्। 'हसेपः०' 'स्वरः होनं०' 'अ ह ए' समासे कृते सति नज् इत्यस्याज्ययस्य अन्यविरुद्धामाववाचिनः स्वरे परे सन् साहेको भवति। सत्रापि नाकादिवर्जमिति योज्यम्। तहुदाहरणमाह—अश्वः

⁽क) नञ अभयार्थत्वं प्रसिद्धम् । तथा चोक्तं वार्तिककारेण ॥ उमा नञ्जो समाख्याती पर्युदासप्र-सञ्चको । पर्युदासः सदृग्माही प्रसञ्चरतु निषेधकृत् ॥ प्राधान्यं तु विधेर्यंत्र प्रतिषेधेऽपंधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यशोत्तरपदेन नञ् ॥ अपाधान्यं विधेर्यंत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसञ्चप्रतिषेधोऽयं क्रियया सहः यत्र जञ्ज ।

⁽ ख) नन्यनश्च इत्यादी 'इएनो' इति द्वित्वं कथं नेतिचेत, उच्यते, अनपीति ज्ञापकाद् द्वित्वं नेति ।

शब्दात पञ्चम्येकवचने 'छसिरत्' 'सवर्णे दी०' । अन्यशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्नोर्वि०' । धर्मशब्दात् पञ्चम्येकवचने । 'छसिरत्' 'सवर्ण०' । विरुद्धशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्नोर्वि०' । ग्रहणशब्दात् षष्टयेकवचने 'छस्ट्य' अभावशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्नोर्वि०' । अधादन्यः धर्माद्विरुद्धः ग्रहणस्याभावः इति विग्रहत्रयम् । त्रिष्विष पृथं नव् प्रयोगः । उक्तार्यानाम-प्रयोग इत्यन्यविरुद्धाभावानां छोपः । 'समासप्रत्यययोः' इति पञ्चमीछोपः । अधशब्दे परे स्वरपरत्वात 'अन् स्वरे' इति नजोऽनादेशः । श्रेषोदाहरणद्वये प्राक् स्वरत्वाभावात् 'ना' इति स्वर्थेण नवः केवछोऽकारादेशः । प्रथमैकवचने सर्वत्र । उदाहरणद्वये पुंकिङ्गे, नृतीयं नपुंसके । अथ केष्वर्येषु नव् प्रयुज्यते ? इत्याह—तदन्येति । तस्मादन्यस्त-दन्यः तेन विरुद्धस्तद्विरुद्धः तस्याभावस्तदभावश्च एष्वर्येषु नव् प्रवर्तते । नव् शब्दः पूर्वे प्रयुज्यते इति भावः । तदन्य इति । अधादन्यः । तद्विरुद्ध इति धर्मात् विरुद्धः । तद-भाव इति ग्रहणस्याभावः । एष्वर्थेषु पृर्वभुत्वसर्गद्ध्यो नव् भवति तस्मिन् निष्युर्वपदे तस्युरुष्वसमासो भवतीत्यर्थः । इति तत्पुरुषः ॥ १४ ॥

(प्र०) क्वनो इस्वाद्धिः स्वरे इत्यत्र श्वेचग्वेत्यनन्तरसुत्रतो वानुवृत्तेवर्यवस्थया अनश्व इत्यादौ तदभावः । तदन्येत्यादि । तस्मादन्यः तेन विरुद्धः तस्थाभाव इति विग्रदः ॥१४॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ समुचयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थार्धतेषु चार्थेषु द्वन्द्वसमासो भवति (क) ॥ तत्रेश्वरं गुरुं च यजस्वेति प्रत्येकमेकित्रयासंबन्धे समुच्चेय समासो नास्ति । बटो मिक्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबन्धे न्धेऽन्वाचये समासो नास्ति नाम्नां परस्परसंबन्धात् ॥ इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वसमासो भवति ॥ १५॥

(च॰) सांप्रतं द्वन्द्वसमास्रो निरूप्यते ॥ सूत्रम्—'वार्धे द्वन्द्वः'—चस्य सर्धश्चार्थः तिस्मम् वार्धे सप्तम्येकवचनम्, 'श इ ए'। द्वन्द्वः प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्रोवि॰'। द्विपदिमदं सृत्रम् । अधेतत्सृत्रं व्याचिख्याद्यश्चार्थान् व्याकरोति—चार्थेषु समाससंभवा-संभवं चाह—समुचयः, सन्वाचयः, इतरेत्ररयोगः, समाहारश्च, इति चत्वारश्चार्थाः। तत्र क्रमेद्वयस्यैकित्रयानिष्ठत्वां समुचयः । कर्मद्वयेशि प्रत्येकं क्रियाद्वयेन संबन्धोऽन्वा-चयः। पद्वयेन द्वन्द्व इतरेत्ररयोगः । बहुनां पदानां समवायः समाहारः एते चस्यार्थाः ॥ तत्र चतुष्वयमध्ये समुचयान्वाचययोः समास्रो नास्तीति दश्चेयति । तत्र ईश्वरं गुरुं च मजस्वेत्यत्र कर्मद्वयस्थैकित्रयानिष्ठत्वे समुचये समास्रो नास्ति । शत्र चकारो मजनिक्रयाया ईश्वरंग गुरुणा च संबन्धं द्योतयिति इति प्रक्रियामिसंवन्धश्चार्थः॥ तथा हे बटो मिक्षा-मट गां चान्येति अटनिक्रयाया सिक्षाकर्म आनयनिक्रयाया गौः कर्म । अत्र चकारः प्रकल्य

⁽क) यदा परस्परिनरपेक्षाः पदार्थाः एकस्मिन सम्बन्धिनि ,समुचीयन्ते तदा समुचयः । यदा त्वेकस्याप्राधान्यात्तदनुरोधेन वितरदन्वाचीयते तदान्वाचयः । परस्परसापेक्षयोरवयवप्राधान्यन एकक्रियायामन्वय इतरेतरयोगः । परस्परसापेक्षाणामेवावयवमेदातिरोधानेन क्रांतिरूपेणान्वयः समाहारः ।

बदोः अदने आनयने च क्रियाद्वये संबन्धं द्योतयति । एवमेकस्य कर्तुः कर्मेद्वये क्रियाद्वय-संबन्धेऽन्वावये वार्थे समासा नास्ति । परस्परमसंबन्धात नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासिवधानम् । अत्र क्रियानिरोधात नाम्नां परस्परं संबन्धाभावात्समासो नास्ती-त्यर्थः ॥ यतः ईश्वरस्य गुरोश्च युगपद् भजनेऽसंबन्धः । तथाऽन्वाचये भिक्षादनस्य गवा-मानयनस्य च परस्परमसंबन्धात् अन्वाचये समासा नास्ति ॥ इतरेतरयोगे समाहारं चार्थे संबन्धसंभवात् द्वन्द्वः समासो भवति । अन्योन्यं सापेक्षो द्वयोर्थोगः एकक्रियामि-संबन्धः इतरेतरयोगः । बहुनां समुदायः समाहारः ॥ १५ ॥

(प्र०) चार्षे इति । चास्यर्थश्रार्थः तस्मिन् । जात्यभिप्रायेणे कवचनम् । चार्थान् । समुचयेत्यादि । समुचयान्वाचययेाः स्वरूपं निरूपयन्न त्वययेग्यत्वाभावस्तन्न सम्मासामाव इत्याह । तन्नेति । ईश्वरं भजस्व गुरुं च भजस्वेति चस्य एकस्या एव भजन-क्रियाया ईश्वरगुरुभ्यां प्रत्येकं सम्वन्धात्समुखयः । यदा त्वेकस्य प्रधानस्यानुरेधिनेतरदः स्वाचीयते तद्ववाचयः तदा बटो भिक्षामटेत्यादि अत्र भिक्षाटनं मुख्यम् । गवामानयनं तु प्रासङ्गिकम् । एकस्य बटोः क्रमेणाटनिक्रयया गवानयनिक्रयया च सम्बन्धान्वाचयः । सम्बग्धाश्चीयाः समासामावे हेतुः परस्परमसम्बन्धादिति । समुच्ये तावत्परस्पर।निसस्वद्धा प्वेश्वरादये। भजनादिभिः सम्बन्धमानाः समुच्चीयन्ते । एवमन्वाचयेऽपि अन्योन्वसम्बन्धावयवप्राधान्येन क्रियान्वय हतरेतरयोगः । स एव तिरोहितावयवप्राधान्यः संहत्वाप्राधान्यः समाहारः ॥ १५ ॥

सन्दे ऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो वक्त-व्यः ॥ 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति च शब्दनिवृत्तिः । पदुश्च गुप्तश्च पदु-गुप्तौ ॥ अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ । भोक्ता च भोग्यश्च मोन्तृमोग्यौ ॥ धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ ॥

(च०) अथ द्वन्द्वसमासे पदानां समानत्वात् कः शब्दः पूर्वः प्रयोज्य इत्याशङ्क्ष्याह—'द्वन्द्वेऽलपस्वरं ॥ द्वन्द्वे द्वन्द्वसमासे प्रस्तावादितरेतरयोगे यदलप्टवरं पर्दे
समस्वरे वा पदद्वे यत्प्रधानं पदं तथा इकारान्तमुकारान्तं यत्पदं भवति तस्य पूर्वः
समस्वरे वा पदद्वे यत्प्रधानं पदं तथा इकारान्तमुकारान्तं यत्पदं भवति तस्य पूर्वः
निपातः प्राक्तप्रयोगः कर्तेच्यः । परं बहुष्विनयमः ॥ अश्लोकारान्तोदाहरणमाह—पद्वश्ववात्
प्रथमेकवचनान्तम् । 'भव्ययां 'विसर्जनीयः 'स्तोः श्लुभिः श्लुः'। गुप्तशब्दात्प्रथमोकः
ववनम् । 'क्षोविंठ'। च प्रथमेकवचनान्तम् । 'भव्ययां ठ' 'विसर्जे ठ' 'स्तोः श्लुभिः इत्तुः'॥
पद्वश्ल गुप्तश्चेत्यत्र समस्वरत्वेऽपि उपकारान्तस्य पूर्वानिपातः । 'समासप्रत्यययोः' । तत्
पद्वश्लार्थानामप्रयोगः' उक्ता अर्था ग्रेस्ते उक्तार्थाश्रकाराद्यः तेषामप्रयोगोऽभावा मवति
इत्यर्थः । इति चकारकापः । पद्वगुस इति स्थिते नामसंज्ञायां स्यादिः । इतरेतरयोगारप्रथमादिवचनम् भौ । 'भो भौ भौ भौ पद्वगुसौ कृष्तः इति उक्ते पद्वसहाया गुप्तः गुप्तसहाया पद्विति गम्यते । इत्यन्योन्यापेक्षाऽस्ति । एकस्यामावे तम्न क्रियते । प्वमन्यश्लिष देयम् । पद्वगुसौ इत्यन्न पद्वशब्दस्य अकारान्तत्वात्वात्वात्वादिकारान्तस्वाद्वः
इति न भवति ॥ प्वमेव अनिवश्ल मादत्ववेत्यिनशब्दस्यात्यस्वरत्वादिकारान्तस्वाद्वः

पूर्वनिपातः प्रयोगः । पूर्वविद्वभक्तेश्रकारस्य च छोपः । ततः प्रथमाद्विचने 'ओ भो स्त्री' ॥ तथा भोक्तृशब्दात् प्रथमोकवचने । 'स्तुरार' भोक्तार् यदादेशस्तद्वद्वत्वति व्यायात 'सेरा' डिस्वाहिछोपः इत्या छोपः, 'स्वर०' । च प्रथमोकवचनम् 'अव्यया०' ॥ भोग्यशब्दात् प्रथमोकवचने । 'क्षोवि०' च प्रथमोकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पश्चात 'विसर्जनी०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः । भोक्ता च भोग्यश्चेति विग्रहे प्रधानभृतत्वाद्योकतृ अब्दस्य प्रथमं प्रयोगः । भोक्ता पुरुषः भोग्यं विषयादि वस्तु ततो भोक्तुः भोग्यस्य स्वामित्वात्प्रधानत्वं ततः प्राग्विभक्त्यादिछोपः । भोक्तृभोग्यशब्दात् प्रथमाद्विचने 'ओ औ' ॥ पृशं धवश्र खदिरश्च धवखदिरौ इत्यत्र धवश्रव्दात् स्वल्यस्वरत्वात्प्रथमं प्रयोगः ॥ को च पुरुषश्च क्षोपुरुषौ । अत्र पुरुषस्य प्रधानत्वेऽपि अल्यस्वरत्वात्क्षीशब्दस्य पृश्वीनिपातः ॥

(प्र०) द्वन्द्वे पूर्वभावित्यममाह । द्वन्द्वेऽल्पस्वरेत्यादि । अल्पस्वरस्य प्रधान्तस्य स्वाम्यहितस्य इकारान्तस्य उकारान्तस्य च पूर्वनिपात इत्यर्थः । अल्पस्वरत्वं च समस्यमानपदापेक्षया । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः । इरिहरगुरवः । हरिगुरुहराः । तथा शङ्कः दुन्दुमिवीणाः । वीणाशङ्कादुन्दुमयः । वक्तव्यत्वादप्रयोगतः स्वरादेरकारान्तस्य पूर्वत्वम् । ईक्कुण्णे । बहुषु त्वेकस्यैवेति अनियमः । अध्यर्थेन्द्राः । इन्द्राध्ययाः तथा स्वराद्यकाः रान्तस्येकारोकारान्तस्य च मिथः समासे स्वराद्यदन्तस्य पूर्वत्वम् । इन्द्राप्ती । इन्द्राया । तथा समाक्षराणामृतुनक्षत्रवाचकानामानुपूर्व्येण पूर्वत्वम् । हेमन्त्रिकारि । अधिनीमरम्प्यो । एवं छव्यक्षरस्य पूर्वत्वम् । कुक्ककाक्षम् । वर्णानां चानुपूर्व्येणैव पूर्वत्वम् । व्राह्मः । व्यक्तिमारान्त्योरि न पूर्वत्वम् । व्यक्तियविद्यूद्वाः । जायापती । पुष्यपुनर्वास्य । इत्यादाविकारान्तेकारान्त्योरि न पूर्वत्वमित्याद्यम् । ननु समासवाक्ये चकारः कि न प्रयुज्यते इत्यत आह । उकार्थानामिन्ति । इत्येतरयोगादेः समासेने।कत्वाच्वास्याप्रयोग इत्यर्थः ॥

देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य वा दीघों वक्तव्यः(क)॥ अप्रश्न सोमश्च अभीषोमौ इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च इन्द्राबृहस्पती। अग्न्यादेः स्रोन् मादीनां षत्वं वक्तव्यम्॥ इतरेतरयोगे द्विवचनम्॥

(व) अथ द्वन्द्वे एव विशेषमाहः 'देवताद्वन्द्वे०' ॥ देवतावाचकशब्दभावे द्वन्द्वसमासे पूर्व-पद्सम्बन्धिनोऽन्त्यस्वरस्य वा दीर्घो वक्तव्यः इति । वाग्रहणात्प्रयोगान्तरे न भवत्यपि । अन्नोदाहरणमाह—अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहे विभक्तिकोपः । उक्तार्थानामप्रयोगे च अग्नि-सोम इति स्थिते 'देवताद्वन्द्वे' इति अग्निशब्दस्य स्वरस्य दीर्घ ईकारः, द्वयोरपि देवता-त्वात ॥ अग्नीसोम इति स्थिते ॥ 'अग्न्यादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यम्' अग्न्यादेदीर्घ-वाम्यन्तात्परेषां सोमादीनामाद्यसकारस्य पकारो भवति । 'किकात्यः सः कृतस्य' इत्यस्य न ग्राप्तिः । सकारस्याकृतत्वात् । तेनेदं वक्तव्यं कृतम् । अग्नीयोमशब्दात प्रथमाद्विवचने 'क्षो औ अग्ने' अग्नोषोमौ । इति सिद्धम् । अन्न इकारान्तस्य पूर्वत्वम् । अग्न्यादेरित्या-

⁽क) सूत्रे वामहणात् 'अन्निम्हतावित्यादी नैव भवति ।

दिशब्दात् सप्तिष्टोमः । सप्तिष्टृत् । ज्योतिष्टोमः । सायुष्टोमः । सङ्गलिषद्गः । भीरष्ठाः नम् । मातृष्वसा । पितृष्वसा । इत्यादौ षत्वम् ॥ प्वामन्द्रश्च बृहस्पतिक्षचेत्वत्र इन्द्रः शब्दस्यालपस्वरत्वात् पूर्वनिपातः । विभक्तिलोपं उक्तार्थानामप्रयोगे च 'देवताह्वन्द्रे०' इति इन्द्रस्य दीर्घः । प्रथमाद्विवचने 'औ यु' ईकारः । 'अवर्ण०' इन्द्रावृहस्पती । प्वं सूर्याचन्द्रमसौ । उदाहरणान्युक्तवा अग्न्यादेशित वक्तव्यं दृश्यते तच प्रागेव व्याख्यातम् सांप्रतमितरेतस्योगहन्द्रस्य वचननियममाह—इतरेतस्योगे द्विवचनमिति । इतरेतस्योगे द्वन्द्वे द्विवचनं भवति । पद्द्वयात्पकत्वात् । लिङ्गिवयमस्तु उभयपदप्रधानत्वेऽपि उत्तरपद्रः लिङ्गप्रयोगो भवति ॥

(प्र०) देवताद्वन्द्व इति । देवतावाचकानामन्योन्यद्वन्द्वसमासे पूर्वपरान्त्यस्वरस्य दीवी वक्तव्य इत्यर्थः । वाद्यव्यस्य व्यवस्थितविकलपार्थत्वादिप्रवाय् वाय्वमी इत्यादी न । 'प्रादेश्च तथा तौछनमाम्' इति वत्वविधानाज्ज्ञापकात्पदादेः सस्य वत्वामावावम-मादग्नीषोमावित्यादी कथं वत्वमित्यत आह । करन्यादेः सोमादीनामिति । सस्येति शे-षः । वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वाद्दीर्वान्तादेवामिशव्दाक्रेह । अग्निसोमी माणवक्ती । आदिद्यावदात् । अग्निष्टुवः अग्निष्टोमः । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । मातृष्वसा । पितृष्व-सा । अम्बष्ट्य इत्येवमादयो जेवाः ॥

एकवद्भावो वा समाहोरे वक्तव्यः(क) ॥ राशश्च कुराश्च पहाशाश्च शराकुशपलाशाः—शराकुशपलाशम् ॥

(च०) सांप्रतं समाहारद्वन्द्वचनिवश्चेषमाह—'एकवद्वावो वा समाहारे वक्तव्यः' समाहारे द्वन्द्वे पदानां समासे कृते एकवद्वाव एकवचनं वा भवति । एकमिव एकवत् । एकवचनम् । तस्य भायः ॥ पक्षे पदानां समाहारत्वाद् बहुत्वाद् बहुवचनं भवत्येव । एकवद्वावो वा समाहरे वक्तव्यः' इति । अत्र समुदायार्थप्रधान्यविवक्षायामेकवचनम् । सवयवार्थप्रधान्यविवक्षायां बहुवचनमिति निपातानामनेकार्थत्वात । वाप्रहणात कविदि तरेत्रयोगेऽष्येकवद्वावो भवतीति शेषः । द्वित्वमतन्त्रमिति वचनाद्वा ॥ समाहारोदाहर्यामाह—यथा—काकाश्वव्यति शेषः । द्वित्वमतन्त्रमिति वचनाद्वा ॥ समाहारोदाहर्यामाह—यथा—काकाशव्यत्वयमाबहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोवि०' । च प्रथमेकवचनान्तम् 'अव्यव्या०' । पृथमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोवें । च प्रथमेकवचनान्तम् । अव्यव्याक्षः । विवाद्यमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोवें । च प्रथमेकवचनान्तम् । अव्यव्याक्षः । श्वाधाश्च कृशाश्च पृथमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोवें । च प्रथमेकवचनान्तम् । स्वय्यवाकः । स्वमासप्रत्यययोः इति विभक्तिते । सक्तर्यानं चाप्रयोगे श्वाकुश्चप्रधाशम् । द्विन्यमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोवें चाप्रयोगे श्वाकुश्चप्रधाशम् । द्विन्यमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोवें चाप्रयोगे श्वाकुश्चप्रधाशम् । द्विन्यमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोवें । स्वर्थमावहुवचने प्रथमावहुवचने प्रथमावहुवचने प्रथमावहुवचने प्रथमावहुवचने प्रथमावहुवचने प्रथमावहुवचने प्रथमावहुवचने प्रथमावहुवचने प्रथमावहुवचने (सवर्णे० 'स्रोवें च स्वर्थमाणसूत्रेण क्रोबिक्त्यः । प्रथमोकवचनम् । सत्यिप पुंस्त्वे पुक्तवे 'द्विगुद्वन्द्वों इति वस्यमाणसूत्रेण क्रोबिक्तिः । अत्रयमेकवचनम् । सत्यिप पुंस्त्वे पुक्तवे 'द्विगुद्वन्द्वों इति वस्यमाणसूत्रेण क्रोबिकिः स्वरं । अत्रयमावहुवचने 'स्वरं पुक्तव्यावें । स्वर्यमाणसूत्रेण क्रोबिकिः

⁽क) धमःहारस्येकस्यत्समाहारे एकवद्भवः । सञ्च एव । तर्हि वाग्रहणं किमर्थम् वाग्रहणाः कचिद्दयोः-रपीतरेतस्योगे एकवचन कचिद्रहुनामितेरतस्योगे एकवचनम् । इति मृत्ये पाठः ।

(प्र०) इतरेतरयोगे द्विचचनमिति । द्वयोः समासे द्वयोरप्यवयवयोः प्राधान्या-दिद्ववचनम् । बहुवचनानां बहुवचनमृद्धम् । समाहारस्य समुदायप्रधानत्वात्तस्य हैकत्वा-देकवचने प्राप्ते विकल्पमाह । एकवद्वावो वेति । केचित्तु सर्वो द्वन्द्वो विभाषयौकवद्ववतीति इतरेतरयोगेऽप्येकवद्वाव इत्याहुः । वाशब्दव्यवस्थाया प्राणित्यंसेनाङ्गादीनां द्वन्द्वस्य निः त्यमेकवद्वावः । वृक्षस्यगत्णधान्यव्यक्षनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरादीनां वा । चूता-श्वोकं चृताशोका इत्यादि । फलसेनावनस्पतिस्रगशकुनिश्चद्रजन्तुधान्यतृत्वानां बहुप्रकृतिरेव एकवत् । बदराणि च सामलकानि च वदरामलकम् । द्विप्रकृतौ तु बदरामलके स्तः । दर्धिप्यक्षादीनां च नैकवद्वावः । दिध्ययसी इत्यादि ॥

अन्यादीनां विभक्तिलोपे कृते पूर्वपदस्य सगागमो वः क्तव्यः ॥ अन्योन्यम् । परस्परम् ॥

(च०) सांप्रतमितरेतर शोगेऽपि एकवद्भावोदाहरणमाह—'अन्यश्च अन्यश्च इति वि-ग्रहे तथा परश्च परश्चेति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' इति उभयत्रापि विभक्तेर्छापे उक्तर्यानां चाप्रयोगे । अन्य अन्य इति पर पर इति स्थिते । अन्यादीनां शब्दानां समाने वर्तमा-नानां पूर्वपद्वतिनां सगागम इति सकारस्यागमो वा वक्तव्यः । इत्यादिभूतयोरन्यपरश्च-ब्दयोः सगागमः । किरवादन्ते । अन्यस् अन्य इति स्थिते । स्रोवि०१ 'अतोऽत्युः' 'उ सोर 'प्दोऽतोऽतः' सन्योन्यशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽस्' अत्र पदान्तताश्रयणात् स्ना-वि०१ - एदोऽतोऽतः । एतयोः सूत्रयोः प्राप्तिः ॥ अप्रधानभूतत्वात् 'इत्वन्यादेः' इत्यपि न अवति । अन्योन्यमिति सिद्धम् ॥ पर अग्रे पर मध्ये सकारागमः । 'स्वरहीनं ० । सन्न वाचरपत्यादित्वाच विसर्गोपधमानीयादि कार्यम् । 'स्वरहीरं' परस्पर अभयवापि पूर्वोक्तः वाबान्देन एकवद्भाव इति । प्रथमैकवचने 'एकत्वे द्विगृहन्द्वी' क्वीबत्वात 'अतोऽम्' 'अम्-बासो ० भो अनुस्वारः अन्योन्यं परस्परमिति सिद्धम् । प्वमादिशब्देन हरिश्चनद्वादीन्युदाः हरणानि ॥ अन्योन्यादयः सहादिमध्ये पठिता इत्यन्ये ॥ केचित्त अन्योन्यमित्यत्र अन्यक्ष सन्यक्षेत्येकशेषात्समासं नेच्छन्ति । किन्तु 'कर्मव्यतिहारे सन्यादानां द्वित्वं वक्तव्यं स-मासवच बहुलम्' तत्र पूर्वेपदे प्रथमोकवचम् । उत्तरपदे द्वितीयौकवचनम् इत्यन्योन्यं परस्परं जमान्त साधवः ॥ क्षेमेन्द्राचार्यस्तु 'अन्यादीनां विभक्तिलोपे सक् कर्मव्यविहाराभावे तु सन्यश्च सन्यश्च सन्यौ इत्येकशेष: समास इति व्याख्यायि ॥ प्रक्रियाकलोसुद्यां तु 'कर्म-व्यतिहारे सर्वनाम्नो हे स्तः समासवच वहत्त्वस् यदा समासवत्तदा प्रथमोकवचनं पूर्व-पद्स्य, ।द्वतीयाद्येकवचनान्तत्वं परपदस्य । अन्योन्यं विद्रा नमन्ति अन्योन्येन अन्योन न्यस्मै ददाात अन्योन्यस्माद्गुह्वन्ति अन्योन्यस्य अन्योन्यस्मिन् साधवः। एव पर-स्परम् ॥

(प्र०) अन्यश्च अन्यश्चेति विप्रहे द्वन्हे विभक्तिकोपे एकवद्भावे पूर्वस्थान्यकव्दस्य समागमे सस्य विसर्गे उत्वौकारयोरकोपे चान्योन्यमिति वक्तव्यत्वात्कर्मव्यतिहारे एव सक्। अन्याऽन्ये विमानयन्ति । अन्यत्रान्यान्यम् । परस्परमित्यत्र कुण्वो≍क≍पौ वेति वाद्यवदात≍क≍पाभावे औत्सर्गिकः सः ॥ ्रकत्वे द्विगुद्धन्द्रौ ॥ एकस्वे वर्तमानौ दिशुद्धनद्वौ नपुंसकिक्कौ भवतः ॥ १६ ॥

(च०) सांप्रतं लिङ्गविशेषमाह—'एकत्वे द्विगुद्धन्द्वी' ॥ एकस्य भावः एकत्वं तः स्मिन् ससम्येकवचनम् । 'अ इ ए' । द्विगुश्च द्वन्द्वश्च द्विगुद्धन्द्वी प्रथमाद्विवचनम् । 'ओ ली' द्विपदं सुत्रम् । एकत्वे इति । एकवचने वर्तमानी द्विगुद्धन्द्वसमासी नपुंसकिङ्को भवतः । तत्र द्वगुसमासे नित्यमेकत्वमेव । तत्र अकारान्ताजित्यमीप्पत्ययस्तत्र खोलिङ्क- त्वमेव । अकारान्तविज्ञानां तु नपुंसकिलङ्कत्वमेव । द्वन्द्वे तु इतरेतरयोगे द्विवचनमेव । पक्षे कुत्रविदेकवचनमपि । तत्र यत्रौकवचनं तत्र नपुंसकमेव । द्विवचनं बहुवचनं तु यथासम्मनं त्रिष्विपि लिङ्कोषु भवतीति भावः ॥ द्वन्द्वस्येकत्वे नपुंसकत्वं प्रवं दक्षितम् ॥१६॥

(प्र०) शशकुशपळाशिमत्यादी नपुंसकत्वार्थमाह । एकत्वे इति । अत्र तत्युरुष-स्थाप्युपळक्षणात् वा टाङ्योरित्यतो वानुवृत्तेस्तद्व्यवस्थया च । छायान्तस्तत्युरुषः पूर्व-पदार्थबाहुलये क्विद्धं स्थात । शळमानां छाया श्रळमच्छायम् । तथा इनसमन् । ईश्वरस-मम् । रक्षःसमम् । स्नीसममिति सङ्वाते । तथा सेनाछराच्छायाशाळानिशान्तो वा क्वो-वे । द्विजसेनम्-द्विजसेनेत्यादि । असेनेत्यादी च नेति प्रयोगतो श्रेयम् । चार्थे द्वन्द्व इत्यत्र वौर्गुणादित्यतो मण्डूकण्छितिन्यायेन वानुवृत्तेः प्राणित्यंसेनाङ्गानां समाहार एव द्वन्द्वः । द्विपयआदिनामितरेतरयोग एव । वृक्षसृगादीनां चोभयथेति व्यवस्थया ॥ १६ ॥

संख्यापूर्वी द्विगुः ॥ संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते॥ समा-हारेडत ईप् द्विगुः ॥ समाहारेडथे द्विगुः समासो भवति ततोडकारान्ता-द्वीप प्रत्ययो भवति पात्रादिवर्जम् ॥ दशानां प्रामाणां समाहारे। दशप्रामी ॥ पश्चाग्रयः समाहता इति पश्चाग्रि ॥ पश्चानां गवां समाहारः पश्चगु (पश्चग-

वम्) त्रिफला रूदितः ॥ १७-१८ ॥

(च०) अथ क्रमामावेऽपि प्रस्तुतत्वात द्विगुळक्षणमाह सूत्रम्—'संख्यापूर्वी द्विगुः' संख्या द्वित्रिचतुरादिका पूर्वा पूर्वपदवित्नी यस्य सः संख्यापूर्वाः प्रथमेकवचनम् । 'स्नो-वि०' । द्विगुः प्रथमेकवचनम् । 'स्नोवि०' संख्यावाचा शब्दः यत्र पूर्वपदे भव ते स द्विगुरिति समासो भवति । तदेव सृत्रेणाह सृत्रम्—'समाहारेऽत ईप् द्विगुः' ॥ समाहारे ससम्येकवचनान्तम् । 'अ ह ए' । अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं ' स्नोवि०' 'पूरेष्ठ ते।ऽतः' । अतः समे ईप् प्रथमोकवचनान्तम् । 'हसेपः ' पश्चात् 'सादवे लेपक्ष्य । समे द्विगुः प्रथमोकवचनान्तम् । 'स्नोवि०' ॥ चतुःपदमिदं सृत्रम् । समाहारार्थे द्विगुः समासो मवति । यत्र पृष्ठापदे संख्यावाचि पदं भवति तच्च समाहारार्थेवाचकमेकीकरणार्थस्चकम् । स द्विगुः समास हत्यर्थः । तत इति तस्मात द्विगुसमासात् सकारान्तादोप्प्रत्ययो भवति । पात्रादिवर्जम् । यथपि द्विगुसमासस्य प्राक् क्लोबिळक्षता ॥ वदाहरणम् । दशन् शब्दात् प्रश्चिद्वनुवचने । 'स्वाः' इति तुकागमः । दशन् नाम् । 'नेपन्नायाः' हति शका-

रस्याकारस्य दीर्घः । 'नाम्ने।नो०' 'स्वरहीर्न०' 'मोऽनुस्वारःः ॥ ग्रामशब्दात् षष्टीवहुवच-ने । 'बुडामः' 'नामि' इति दीर्घः । 'व्हर्नीः' 'स्वरहीरं ०' मेाऽबुस्वारः'॥दशानां ग्रामाणां समाहार इति विप्रहे अत्र दश इति संख्या पूर्वपदं समाहारमयं च अतो द्विग्रसमासः । समाससंज्ञायाम् भयत्रापि 'समासप्रत्यययोः' इति आमा लेपः । दशन् प्राम इति स्थिते । तते। कारान्तत्वादीप् । 'यस्य लेापः 'स्वरहीनं०' दशप्रामीशब्दात् प्रथमीकवनने 'हसेपः०" एवं त्रिलाकी पञ्चमुली । पञ्चनुबाददात प्रथमाबहुवचने 'जश्बसीहुँक' 'नाम्ना ने।०' । स प्रिश्वब्दात् प्रथमाबहुवचने 'ए ओ जिस 'ए अय्' 'स्वरहीनं ०' 'स्रोवि०' । पञ्चारनयः स माहता एकत्रीकृता इति विग्रहे विभक्तिहारे 'नाम्नो नेा०''सवर्णे ०' पञ्चारिन अन्नादन्तत्वासाः वाज ईप् । ततः समाहारस्यैकत्वात 'एकत्वे द्विगुद्धनद्वी' इति क्छीवे प्रथमीकवः नम् 'न-ैसकात्स्यमार्लुं क् पञ्चारिन इति सिद्धम् ॥ तथा पञ्चानां गर्वा समाहार इति विद्धे 'स मासप्रत्यययोः इत्यामा लेपे पञ्चन् गोशब्दात् प्रथमीकवचने 'नाम्ना ने।०१ 'नपुंसकस्य। इति इत्वः क्षोकारस्य स्कारः 'इस्वादेशे सन्ध्यक्षराणामिकारोकारी' 'नपुंसकात्स्यप्रे।र्छव् न अत्राज्यकारान्तवर्जितत्वाम्नेप ('टाडकाः' इति अप्रत्ययः 'वाडव्यस्वरे उकारस्य अव 'स्वरः' पञ्चगव अग्रे प्रथमैकवचनम् सि 'अतामः' 'अम्बसाः ' 'माऽनुस्वारः' अत्र सः कारान्तवितत्वान्नेष् । 'पञ्चगवम्') इति सिद्धम् ॥ त्रिशब्दात् षष्टीबहुवचने 'नुडामः' 'श्रेरयह' 'स्वरहीनं' 'मेाऽनुस्वारः' । फलशब्दात् षष्ठीबहुवचने 'नुहामः' 'नासि' 'स्वर-होनं०' 'मेाऽनुस्वारः' । अबे समोहार इति पदम् । त्रयाणां फलानां समाहार इति विप्रहे 'समासप्रत्यययोः' उक्तार्थानामप्रयोगः । 'आवतः खियाम्' प्रथमेकवचने 'आपः' त्रिफला इति सिखम् । ननु त्रिफला इत्यत्र रंख्यापुर्वकत्वेऽपि द्विगुसमासे फलकाव्दस्य अकागानतः त्वादीण्प्रत्ययः किं न क्रियते इत्याशङ्कायामाइ—त्रिफलेति पदं रूढिता लेकप्रसिद्धितः भिद्धम् ॥ 'लक्षणानुपपन्नस्य प्रयोगस्य कथञ्चन । बहुबिष्टादृतत्वं हि रूढिरित्यभिधीयते ॥ न त नियतलक्षणेषपञ्चमिति हिगुसम।सः । पात्रादिवर्जितत्वात पञ्चानां पात्रामां समा हारः पञ्चपात्रम् । त्रयाणां भुवनानां समाहारश्चिभुवनम् एवं चतुर्युगं चतुःपथमित्यादावः कारान्तत्वेऽपि ईप्न भवति (त्रिलेकं त्रिलेकी इत्यादी विकल्पेन ईप्) ॥ इति हि-गुसमासः ॥ १७-१८॥

ं (प्र०) एकत्वे द्विगुद्दन्द्वावित्यत्र द्विगोः स्मृतत्वात्प्रसङ्गतो द्विगुं निरूपयिष्यंस्तुलः क्षणमाह । सङ्ख्यापूर्व इति । वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्मञ्ज्याशक्देन तहाचव पटः स्पादीयते । तत्पूर्वकोऽन्वयो द्विगुर्धको भवतीत्पर्थः । एतच समाहारेऽत ईब्द्रिगुरित्यनेनै. कवाक्यतयाक्त्रेति । ततश्च समाहारार्थे सङ्ख्यापृत्री द्विगुः स चेदकारान्तस्तदा तत ईबित्यः र्थः । इवं च द्विभार्थम् इत्यादौ सङ्ख्यापृर्वत्वेऽपि शशकुशपलाशमित्यादौ समाहारेऽपि द्विगत्वाप्रसङ्गः । समाहार इत्यस्य तद्धिताधीत्तरपदीपळक्ष्यकत्वात्पञ्चस्र कपाळेषु संस्कृतः पुः रोडाकाः पञ्चकपाल इत्यादौ विद्धितार्थं द्विगुः । पञ्च गावो धनं बस्येति पञ्चगोधन इत्यादाः वुत्तरपटे परे समाहारे अन्नापि वौर्गुकादित्यतो वानुवृत्तराबन्ताद्विगोरीव्वा । निस्तदवी-न्निः खटवा । तथा अन्नन्तोत्तरपदस्य नकारलोप ईब् वा । पञ्चकर्म-पञ्चकर्मी । पात्रादावृत्तरपटे च न । पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनन् । चतुर्युगमित्यादि । पात्रादिश्चाकृतिगणः इयाणां फलानां समाहारश्चिफला । सत्रादिना परम्पराप्रयोगतो हिगुत्वे अकारान्त्वेऽपीवभावनपुं मकत्वामाः वौ स्नीत्वं च ॥ १७-१८ ॥

बहुवीहिरन्धार्थे ॥ अन्यपदार्थप्रवानो यः समासः स बहुत्रीहिसं-ज्ञको भवति ॥ बहुवनं यस्य स बहुवनः ॥ तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषण-तया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुत्रीहिः । रुम्बो कर्णी यस्य स

लम्बकर्णः(क) ॥ १९ ॥

(च॰) साम्प्रतं बहुबीहिसमासं निरूप्यति । सूत्रम्—'बहुबोहिरन्यार्थे' ॥ बहुबी-िहिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोविं०' । अन्यार्थे अन्यस्यार्थोऽन्यार्थेस्तस्मिन् सप्तम्येकवच-नान्तम् 'अ इ ए पश्चात् 'नामिनारः' ॥ द्विपदमिदं सूत्रम् । समासमध्यत्रनिपदापेश्चया अन्यपद्स्यैव बाह्यपद्स्यौवार्थः प्रधाने। यस्य सः अर्थात् अन्यदेव पदं प्रधानं यत्र स बहुवी-िहिस्ज्ञः समासे। भवति ॥ बहुबाञ्डात् प्रथमीकत्रचने 'नर्पुसकात्स्यमे।र्छुक्'। धनबाञ्डात्-प्रथमैकवचने 'अताऽस्' 'अम्बासाठ' 'प्राऽनुस्वारः' । बहु धनं प्रचुरं धनं यस्पेति विग्रहे अत्र समासस्थी बहुधनशब्दी ताम्यां यस्येत्यन्यपदं प्रधानं तता बहुत्रोहिसमासः । इति स-मासम्ज्ञायामुभवत्रापि विभक्तिलेापः । यस्येत्यस्ये।कार्थानामप्रयेगाः । बहुधन इति स्थिते बहुबोहेर्बोच्यलिङ्गताः इति बहुबोहेरन्यपदप्रधानत्वात्यरिङ्गम् । यस्य नरस्येति नरशन्दस्य पुल्लिङ्कत्वात्पुंस्त्वे प्रथमेकवचने बहुधन इति सिद्धम् । एवमस्थीत्येव धनं यस्याऽसाव-स्थिधनः । यदि वाऽस्तीस्यव्यरं सत्तार्थवाचकं ततोऽस्ति विद्यमानं धनं यस्येत्यस्तिधनश-ब्दात् प्रथमैकवचने 'स्त्रोवि०' ॥ एवं तपोचनः । यशोधनः । द्वितीयाद्यन्तान्यपदेषु प्रधानेषु बहुवीहिभैवति। यथा प्राप्तो राजायं स प्राप्तराजा। ऊढा कन्या येन स ऊढकन्यः । दत्तं वस यस्मै स दत्तवष्टः । उद्घृतः शल्याे यस्मात्तदुष्टतशल्यं क्षतम् । वीतेा रागाे यस्मात् स वीतरागः ॥ बहु धनं यस्य सः बहुधनः । धर्मिणे। छे।का यस्मिन् स धर्मिछोको प्रामः इत्यादि । इह बहुवीहिद्विधा—तद्गुण्दंविज्ञानाऽतद्गुणदंविज्ञानश्च बहुवीहिसमासः । तस्य लक्षणं ग्रन्थकार एवाह--तस्येति । तस्य प्रधानमृतस्य प्रस्पादेः एकदेश एकोऽवयवो हस्त-पादमुखकर्णादिरूपो यत्र विशेषणत्वेन ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुवीहिः । तस्योदाहर-णम् — कम्बी कर्णी यस्य स लम्बकर्णः इत्यत्र नरस्यैकरेबाः कर्णः स एव समस्यमानविश्वे-ष्यमृतस्य नरादेविशेषणत्वेन ज्ञातोऽतस्तद्गुणसंविज्ञानो बहुवीहिः। दीर्घकायः । अत्र का-यस्य नरादेश्वरेक्यात । एवं दोर्घयीवः । महासुजः इत्याद्यस्तद्गुगसैविज्ञाने श्रव्दाः(ख)॥

⁽क) तेन बहाते तुल्ययोगे ॥ सहत्येतचृतीयान्तेन समस्यते स तुल्ययोगबहुवीहिः ॥ सहादेः सादिः ॥ सहादीनां मादिभवति ॥ पुत्रेण सह वर्तमानः सपुत्रः ॥ सो वेति केचित् ॥ सहपुत्रो वागनः । तुल्ययोगस्चनं प्रायिकम् । कर्मणा सह वर्तते स सकर्मकः । सलोमकः—इति विशेषः ॥

⁽ ख) 'अतद्गुणसंविज्ञानो यथा;—र्रार्घकायः । अत्र कायस्य नरादेश्वेक्यात् । एवं दीर्घपीवः महाभु-जः चित्रग्रारित्यादयस्तद्गुणसंविज्ञाने शब्दाः' इति काचिकः पाठः । स च चित्र्यः । दीर्घकायशब्देऽनद्गु-णसंविज्ञानस्वस्य चित्रग्रुश्चव्दे तद्गुणसंविज्ञानस्वस्य वैयाकरणेरस्वीकृतस्वात् । यथाश्चतपाठस्तु सुम्बय्यादि-न्युस्तकेषुशक्त्रभ्यते ।

क्षतद्गुक्संविज्ञानो यथा—चित्रगुः । दृष्टसागरमानयेत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥

(प्र०) बहुव्वीहिरिति । सन्यस्य समस्यमानपदातिरिक्तपद्दस्यार्थः सन्यार्थस्त सिमन् । सन्तिधनमित्यत्र सस्तीति तिकन्तप्रतिरूपकमन्ययं सत्तार्थम् । सन्यपदार्थस्य प्र
धानत्वे समस्यमानपदार्थस्य विशेषणत्वोपस्रक्षणताम्यां द्वैविष्ठयाद्विशेषणत्वेन तद्गुणसंविज्ञान इत्याह । तस्य प्रधानस्येति । यस्य प्रधानस्यान्यपदार्थस्य एकदेशः समस्यमानपदार्थविशेषणत्वया सद्वयावर्तकत्वेन यत्र समस्य ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । तस्येति पाठः । यस्य प्रधानस्यैकदेशः कर्णादिः विशेषणत्या समस्यमानपदार्थत्वेनेत्यर्थः । त
स्यान्यपदार्थस्य गुणो न्यावृत्तिपदार्थः कार्यित्वेन यत्र संविज्ञायते स तदुगुणसंविज्ञान इत्यस्वर्थसंश्चेयमिति सावः ॥ १९ ॥

बहुत्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वानेपातो वक्तः व्यः(क) ॥

(च०) नजु लम्बकणं इत्यत्रान्यपदार्थप्रधानत्वात पदसाम्ये कर्णलम्ब इति कथं न् प्रयुज्यत इत्याइ—'बहुन्नीह्रो विशेषणसम्यन्तयोः पुर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ 'बहुन्नीह्रिस मासे यद्विशेषभृतं पदं भवति यञ्च सप्तम्यन्तं पदं भवति एतयोः पुर्वनिपातः प्रथमं प्रयोगो भवति । बहुन्नोहेसपलक्षणत्वात् कर्मधारयेऽपि विशेषणस्येव पूर्वनिपातो भवति रक्तलतेत्यादौ ॥ सम्बन्धं(खं) सद्व्यावर्तकं विशेषणं विशेषणपदम् । 'परार्थे स्वार्थनिक्षेपा - दप्रधानं विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्यात्स्वार्थस्येव प्रकाशनात् ॥ यथा लम्बकर्णः दीर्घपीव इत्यादि । सप्तम्यन्तं यथा व्यवस्य विशेषण्य स ब्रह्मयोनिः । अण्य पानीये यो निर्यस्थत्यण्ययोनिः । आल्य स्वार्थस्य प्रयोगा च्यारित्वात क्वचित्ससम्यन्तस्यापि पूर्वनिपातो न, यथा—चन्द्रशेखरः पद्मनामः चन्द्रः मौलिः शुल्पाणिः चक्रपाणिः कपिध्वज इत्यादौ सप्तम्यन्तं परपदम् ॥

(प्र०) पूर्वनिपातनियमाह । बहुवीहावित्यस्योपळक्षणत्वाद्रक्तळतेत्यादी कर्मधारयेऽपि विशेषणस्य पूर्वनिपातः । वक्तव्यत्वात्सर्वनामसङ्ख्ययोः पूर्वनिपातः । सर्वस्वतः । द्विशुक्तः । मिथोऽनयोः समासे सङ्ख्यायाः पूर्वत्वम् । द्वयन्यः । तयोश्रालपीयस्याः पूर्वत्वम् ।
द्वित्राः । प्रियस्य पुर्वत्वं वा । गुडप्रियः-प्रियगुडः । गड्वादेश्च सप्तम्यन्तस्य परत्वम् । गडुः
कण्ठेऽस्य गडुकण्डः । वहेगडुरित्यपि । इन्द्वादिभ्यश्च सप्तम्यदतस्य न पूर्वत्वम् । इन्द्वः
शेखरेऽस्येनदुशेखरः । पद्मनामः । कपिष्वजः । चक्रपाणिः । दण्डपाणिरित्याद्यो यथाप्रस्थानं श्लेषाः ॥

⁽क) धनं करे यस्य स करधनः । मितः कृष्ण यस्य स कृष्णमितः । बुद्धिधेमें यस्य स धर्मबुद्धः । कुष्ठ हारो यस्य स कण्ठहारः । करे कङ्कणं यस्यासी करकङ्कणः । धुवने कीर्तिर्यस्यासी धुवनकीर्तिः ॥ प्रहर्णार्थभ्यः परे निष्ठासतस्यो वक्तव्यो ॥ कक्तवत् निष्ठा ॥ कक्तवत् प्रत्ययो निष्ठासँको स्तः । चक्कं पाणा यस्य स चक्रपाणिः हरिः । दण्डः पाणा यस्य स दण्डपाणिः पुरुषः । द्ध्यतोऽसिर्येनासावस्युद्धतः । द्धवताः सिरित्यपि मवति ॥ प्रियदिना वा ॥ प्रियगुद्धः गुद्धियः ॥ नेन्द्रादिभ्यः ॥ इन्द्रादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यः न्तस्य पूर्वनिपातो न ॥ इन्द्वः श्रेखरे यस्यासाविन्द्रशेखरः । पद्मं नामा यस्य स पद्मनामः ॥ कपिध्वजः । इति विश्वेषः ॥

प्रजामेधयोरसुक् ॥ सुनजाः दुर्मेधाः(क) ॥

- (च०) प्रजा छप्वैः । तथा दूर् अग्रे मेघा । छष्ठ शोभना प्रजा यस्येति विग्रहे ।
 तथा दुर्दुष्टा मेघा यस्येति विभक्तिकोपः । छप्रजा दुर्मेघा इति स्थिते । 'प्रजामेघयोरछक्'
 बहुवीहो नम् छ दुर् पूर्वयोः प्रजामेघाशब्दयोरन्यार्थे वर्तमानयोरसुगागमे। भवति । किः
 स्वादन्ते । उकार उच्चारणार्थः छप्रजा अस् इति दुर्मेघा अस् स्थिते 'यस्य छेपः' इत्यछोपः । 'स्वरहीनं०' छप्रजस् दुर्मेघस् । उभयत्रापि प्रथमेकवचने । 'शत्वसोः सौ' 'हसेपः'
 'स्नोवि०' छप्रजाः छप्रजसौ छप्रजसः । दुर्मेघाः दुर्मेघसौ । दुर्मेघसः एवमप्रजाः अमेघाः ॥
 स्वचिद्नयत्रापि मन्दमेघाः सल्पमेघाः ॥
- (प्र०) प्रजामेधयोरिति । प्रधामेधा इत्येतयोः समासेऽधगागमो वक्तव्य इत्य-र्थः । छष्टु प्रजा यस्य दुष्टा प्रजा यस्येति विग्रहे अद्यक्ति यस्य कोप इति आकारकोपे अत्व-सोः साविति दीर्घः । यद्यव्यस्क उकारानुबन्धित्वाद्रिवतो नुमिति नुम्प्राप्नोति तथापि तत्र वादीपोः शतुरित्यतो वानुकर्षणाञ्च । वक्तव्यत्वाद्यस्यः समन्दालपेभ्यः परयोः नेह "म-धुससृद्धिसमेधितमेश्रया" । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच ॥

घमदिन्।। सुधर्मा(स)॥

- (च०) तथा धर्माद्रन् ॥ अन्यार्थे वर्तमानद्धर्मभ्रष्टात् अन् आगमे। भवति वहुन्नी-हो । उदाहरणम्—ष्ठष्ठु ग्रोमने। धर्मो यस्येति विग्रहे एवमं इति स्थिते अनेन अन् 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'नेापघायाः' 'हसेपः' 'नाम्ने। ने।' एवमां इति सिद्धम् । राजन् शब्दवत् ॥ भवरम् । शसादौ मकारान्तसंयुक्तत्वात् , अल्लोपः स्वरे इति न भवति ॥
- (प्र॰) धर्मादिति वक्तव्यत्वात्केवलात्पदाद्यः केवलो धर्मेशब्दस्तस्मादन्प्रत्ययो व--क्तव्य इत्यर्थः । तेनेह न । परमः स्वः धर्मः परमः स्वधर्मो वा यस्य स परमस्वधर्मः ॥

धनुषश्च ॥ शार्के घतुर्यस्य स शाक्रेषन्वा ॥ (संज्ञायां वा ॥ शतधन्वा श्रतधतुः)॥

⁽क) नज्दुःसुभ्यः प्रजामेधयोर्नित्यमसुक् स्याद्वहुनीही ॥ अप्रजाः । सुप्रजाः । सुष्रजाः । अमेधाः । सुर्पेधाः ॥ जायाया निकादेशो बहुनीही वक्तव्या यत्नोपश्च ॥ भूजानिः । त्रद्भिजानिः ॥ उद्युतिसु-सुर्पिभ्यो गन्धश्चद्दस्येकारान्तादेशो बहुनीही वक्तव्यः ॥ उद्गन्धिः । पूरिगन्धिः । सुगन्धिः । सुर्पिमन्धिः ॥ अम्पन्दुकस्येकवनान्तस्य वा सुगन्धिः आपणः सुगन्धो वा ॥ अस्याख्यायां च ॥ अस्पपर्ययो गन्धश्चवदः सुपोऽस्पो यस्मिन् तत्स्प्रगन्धि भोजनम् । पृतगन्धि वेति केचित् । सुपगन्धम् । पृतगन्धम् ॥ उपमाना-च्च ॥ पद्मस्येव गन्धो यस्येति पद्मगन्धिः ॥ मतान्तरे विकल्पः ॥ उधसोऽनक् ॥ उधनेत्राद्दुनीहरेनकादेशः स्यात्स्याम् ॥ क्रव्होश्ची गोः ॥ पुषि त्र क्रव्होशः गोगुणः—इति विशेषः ॥

⁽ ख) धर्मादिनिच् केवलात् ॥ केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदग्ताद्वद्वनीहेशनेच् प्रत्ययः स्याद्य॥ कल्याणधर्मा सुधर्मो ॥ केवलाकिस् । परमः स्वो धर्मो यस्य सः परमस्वधर्मः ॥ इति पाठान्तरं सूलपुस्तके न्दुश्यते ।

मध्यत्र अन् प्रत्ययस्थाने नप्रत्ययेनीय रूपसिद्धे रकारो व्यर्थ-इति खेदुच्यते; धर्न करोत्याचष्टे वेति धर्म —नाम्रो जिङ्किरणे इति जन्तात किणि 'धर्म' इति, परमोधर्म यस्य एकदेशविकृतस्थानन्थतात् | अन् ; सः व्यरमधर्मी, इत्याधर्यमकारोच्चारणं वोध्यम्—इति सदानन्दः ।

(च॰) 'धनुषश्च' ॥ धनुष्शब्दस्य अन् आदेशे भवति बहुवीहौ । शार्ङ्गे धनुर्यस्यः स बार्ङ्गेधन्वा । एवं पुष्पधन्वा इत्यादि ॥

रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्धार्यः॥

(च॰) रूपवतीशब्दात् प्रथमैकवचने 'हसेपः' भागांशब्दात् प्रथमैकवचने 'आपः' । रूपवती भागां यस्य इति विग्रहे विभक्तिकोपेऽविश्वष्टं रूपवती भागां इति ॥

(प्र०) रूपवद्गार्थं इति । सिद्धरूपं प्रदश्यं तत्प्रक्रियामाह ॥

अन्यार्थे ॥ स्नीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य हस्वो भवति(क) ॥२०॥ पुंचक्का ॥ समासे सति समानाधिकरणे पुर्वस्य स्नीलिङ्गस्य पुंवहा भव ति ॥ पुंवद्भावादिपो निवृत्तिः। वाग्रहणात्कल्याणीवियः इत्यादौ न भवति॥२१॥

(च०) सुत्रम्—'अन्यार्थं ॥ अन्यार्थक्षव्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'आ इ ए' एकपदं । खोलिङ्गस्य खोप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य अन्यार्थे वर्तमानस्य इस्वो भवति । उत्तर्णदस्येति शेषः । अन्यथा पूर्वपदे रूपवती इत्यादौ प्रसङ्गः । अतो भायांकव्दस्य इस्वः । क्ववतीभार्ये इति स्थिते सुत्रम्—'धुंवद्वा' ॥ धुंवत्त प्रथमोकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वा प्रथमोकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पश्चात 'चपा अवे जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं०' द्विप्तम् । समासे सित समानाधिकरणे एकविभवस्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठस्यं समानाधिकरणे एकविभवस्य प्रवेपदस्य एकपदस्य खोलिङ्गस्य पुंवत् पुल्लिङ्गवद्ग्यं भवति । अनेन धुंवद्वावाद्रपवतीत्यत्र वर्तमानस्य ईपो निवृत्तिः । अतो रूपवत्भार्यं इति स्थिते 'चपा अवे जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं०' 'क्वोवि०' स्ववद्वाये इति सिद्धम् ॥ न दि पुंवद्वावे केवलमीपो निवृत्तिः । किन्तु क्वचिदापोऽपि निवृत्तिः श्रोभनभार्यः दीर्घजंवः रक्तः रूते वेद्वावे केवलमीपो निवृत्तिः । किन्तु क्वचिदापोऽपि निवृत्तिः श्रोभनभार्यः दीर्घजंवः रक्तः रूते व्यवद्वावे पुंवद्वावे । अयं वा शब्देगव्यवस्थितविकरूपं छोत्यीत्याह—वाप्रहणात कर्यणोप्रिय्वहत्यादौ पुंवद्वावे न भवति । कर्याणो प्रिया यस्येति विप्रदे समानाधिकरणे एकपुंस्कस्य कर्याणीकव्दस्य न पुंवद्वावः । आदिकव्दात् वामारूभार्यः गौरीभार्यः पञ्चमीप्रिय इत्यान्ते न पुंवद्वावः । मनोज्ञा सुभगा दुभंगा क्षान्ता चपला वामा वामना सचिवा क्यामाः दौ न पुंवद्वावः । मनोज्ञा सुभगा दुभंगा क्षान्ता चपला वामा वामना सचिवा क्यामाः

⁽क) अत्र बोकेशकराः—'यत्तु प्राचोक्तं क्वांलिङ्गस्याते, यच्च वासुदेवने व्याख्यातं त्रिचतुरोः क्षियामित्यतो विभक्तिविपरिणामेन क्विया इति वष्यान्तम्तुवर्तते इति, तन्न, अतिलक्ष्मीरित्यादावितव्यासेरित्याह । यङ्गानिनत्वश्रसन्तरादौ चाक्त्य्ये ॥ एनीव आचरतीति एनायते । पत्यादित्वाची न । पण्डितमानिनी । पट्ट्या भावः पट्टत्वम् । अन्यं देवित अन्यशः । पट्टतरा । पट्टतमा । पट्टकत्या । पट्टदेव्या । पट्टदेव्या । पट्टदेव्या । अरुप्ये इति किम् । ग्रुश्राक्त्य्या ॥ प्रियादौ न ॥ (प्रिया भक्तिः मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा स्वान्तम्
कल्याणी चपला वामना सचिवा समा वामा कान्ता बाला तनया दुविता स्वसा ।) इति प्रियादयः ॥ एष्टु
परेषु भाषितपुंस्कस्य क्वीपत्ययान्तत्य न पुंवत् ॥ अप्रत्ययान्तस्य च न पुंवत् ॥ वामोक्तभार्यः ॥ अभगाषित
पुंस्कस्य च न पुंवत् ॥ गङ्गामार्यः ॥ कोपधपुरणीसंज्ञानां च न पुंवत् ॥ पाचकी (चिक्ता) मार्यः पञ्चमीमार्यः । दत्तामार्यः ॥ जातिवाचकात्स्वाङ्गवाचकाय ईप् , तदन्तस्य न पुंवद् ॥ पाचकी (चिक्ता) मार्यः पञ्चमीमार्यः । वसामिनीति किम् । बाह्मणमानिना गुड्वर्जितरक्तिवित्तात्वितान्तस्य न पुंवत् ॥ मेथिलीजायः । गुड्वर्जितरक्तविकारार्थवर्जितिति किम् । वैयाकरणमार्यः । कावायकन्यः । हैममुहिकः । वामहणादियं विवक्षा ॥ इति विश्वेषो मूलपुस्तकगतः ।

बाला तनया हाह्यणी दत्ता रिसका मैथिकी इत्यादयः शब्दाः कलयाण्यादिषु तेयाः ॥
तथा श्येनी इवाचरतीति र्येनायते (श्येनी इत्यत्र ईिवनृत्तिः) इत्यादौ यिक । पण्डितां
सन्यते इति प्रण्डितमानिनी । पर्व्या मावः पट्टता पट्टवम्। अल्पां देहि अल्पशः अल्पतरा
कल्पतमा अनुकूलदेश्या अनुकूलदेशीया पण्डिता पर्वी अल्पा अनुकूला सर्वत्र पुंत्रज्ञावः
इत्यादौ प्रयोगानुसारे पुंवज्ञावे। दर्शनीयः । अन्यार्थे वर्तमानस्येत्युक्तत्वात् न केवलं बहुश्रीहावेवेति भावः । तेन पाशस्त्रत्तमदेश्यदेशीयेषु प्रत्ययेषु परेष्विप भवति । शुआ
रूप्या इत्यादौ न वाग्रहणादेवेति ज्ञातस्यम् ॥ २०-२१॥

(प्र०) अन्यार्थो । न्निचतुरोः ख्रियामित्यतो विमक्तिविपरिणामेन ख्रिया इति षष्ट्-यन्तमनुवर्तते । इस्वो वेत्यतश्च इस्व इत्यभिप्रेत्य न्याचर्ट खोळिङ्गस्येत्यादि । ईवत । स-मासश्चान्वये नाम्नामिति समासे इति सप्तम्यन्तम् । कर्मधारयस्तुल्यार्थं इति तुल्यार्थत्वं च समानाधिकरणस्यौवेत्यभिप्रेत्याह । समासे सतीत्यादि । खोशब्दस्य खोप्रत्ययान्तराब्द-स्येत्यर्थः । पुंसा तुल्यं पुंवद्वावातिदेशाचिमत्तामावन्यायेन स्त्र्यधिकरणविहितस्येपो नि-चृत्तिरित्यर्थः ॥ २०–२१ ॥

गोः ॥ गोशञ्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य हस्वो भवति(क) ॥ पश्च गावो यस्यासौ पश्चगुः ॥ २२ ॥

(च॰) सूत्रम्—'गाः'॥ गाञ्चन्दस्य षष्ठयेकवचनम् । 'कस्य' इत्यकारकोपः। 'ख्रोवि॰'। एकपदम् । अन्यार्थे परार्थे वर्तमानस्य सतः गाञ्चन्दस्य हुस्वा भवति । गोञ्चन्दस्य पुंखीलिङ्गन्त्वे विशेषसूचकिमदं सृत्रम् । पञ्चन् ग्रव्दात प्रथमाबहुवचने 'जञ्जसेसा- खुक् । गोञ्चन्दात प्रथमाबहुवचने 'ओरौं' 'औ आव्' 'स्वरहोनं •' 'ख्रोविं॰' 'नाम्ना ने।॰' पञ्च गावे। यस्येति विग्रदे बहुझीहसमासः। 'समासप्रत्यययोः' उभयत्रापि जसे। खोपः। पञ्चन् गो इति स्थिते पुर्व 'नाम्ने।॰'। गोः इत्यनेन सुत्रेण हस्वता ओकारस्य उकारः। प्रथमैकवचने 'खोविं॰' पञ्चगुरिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

(प्र०) वाप्रह्णादिति । निपातत्वादनेकार्थत्वादित्यर्थः । अतश्च उक्तपुंस्कस्योन्वात्र । स्दं पुंवर्चं नेत्याह । गङ्गामार्थः । वामारूमार्यः । तथा यङ्मानिन्त्वताशस्तरतमादौ पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । पुंवद्मावादाः निवृत्त्या पत्न्याद्य इति निपातितस्य
नस्यापि निवृत्तिः । पण्डितामात्मानं मन्यते पण्डितमानिनी । त्वतयोगुंगवाचकस्यौद पुंवद्वावः । पट्वया भावः पट्डता—पटुत्वम् । नेह । कुटित्वम् । अत्र जातिवाचित्वम् । अस्पाये देहि अल्पशः । पटुतरा । पटुतमा । एवं चरट्जातीयकल्पदेश्यदेशीयरूपपाशादौ ।
पटुचरी । पटुजात्या । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेश्या । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा ।
दर्शनीयपाशा । तथा कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृगपदः
म् । मृगश्चीरम् । काकशावः इत्यादयः प्रयोगानुसारं णोद्धाः ॥ २२ ॥

संख्यासुच्याब्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्याकारस्य लोपो

⁽क) बद्ध यथाश्वर्ता विद्यायेदशार्थकरणे कामीष्टतिद्धिरिति चेद्धच्यते, गोस्तीरामित्यत्र गोश्रब्दस्यो-चरपदार्थे वर्तमानत्वेनान्याथत्वाद्भस्वो मामूदिति ।

वक्तरुयः ॥ सहस्रं पादा यस्यासौ सहस्रपात् । व्यात्रस्य पादाविव पादौ यस्यासी व्यात्रपात् । शोभने। पादौ यस्य स सुपात् ॥ शासादौ स्वर पादशब्दस्य पदादेशश्च वक्तव्यः(क) ॥ द्विपदः । द्विपदा । द्विपदी । त्रिपदा । नदादिस्वादीप् ॥

(च०) प्रनिवंशेषमाह-'संख्याह न्यात्राहिपूर्वा०' । संख्या एकद्व्यादिका तद्वा-रकः शब्दस्तथा छ इत्यव्ययं शासनार्थवारकं व्यावादयः शब्दा सप्मात्वं प्राप्ता एते पुर्नमादौ वर्तमाना यस्य पादशब्दस्य तत्सम्बन्धिनाऽकारस्य छोपा वक्तव्यः बहुबीहौ, सर्गावभक्तिषु परतः । सहस्रवाब्दात् प्रथमौकवचने 'अताऽम्' 'अम्बासोरस्य' 'मे।ऽनुस्वा-ः । पारशब्दात् प्रथमाबहवचने 'सवर्णैं । सहस्रं पादा यस्येति विगदे । श्रीमनौ पादौ बस्य तथा व्याव्रश्नवत्तत् षष्ट्येकवचने 'इस्य'। पादशब्दात् प्रथमाद्विवदने । 'ओ औ भीं । इवशब्दात् प्रथमीकवचने 'अव्ययाः । पादशब्दात् प्रथमाद्विवचने । 'ओ औ भौ व्याह्रस्य पादाविव पादौ यस्येति विग्रहत्रयम् । सर्वात्रापि बहुबीहिसमासे 'समासप्र-त्यययोः' इति विभक्तिरुपः । सहस्पाद श्रीमनपाद व्याव्रपाद इति स्थिते । द्वितोये 'स-हादेः सार्विः' इति श्रीभनस्य छ आदेशः । व्याद्रेत्यादौ 'वीयाधिकरण्ये बहुनीहौ ०' इत्या-दना मध्यमपादशब्दस्य लेपः । सर्वत्र 'संख्याद्यव्यात्रदि०' इत्यादिनादकारमध्यस्थाकाः रस्य छोपः । प्रथमीकवचने 'हसेपः०' 'वावसाने' दस्य तः । सहस्रपात सहस्रपादी सहस्र-पादः सहस्रपादं । छपात् व्याञ्चपात् एवं ह्रौ पादौ अस्य स द्विपात् द्विपादौ द्विपादः द्रिपादं द्विपादौ । बसादौ विशेषमाह—'बसादौ स्वरं परं पादशब्दस्य पदादेशे। वक्त-ंच्यः'। अनेन शक्षादौ स्वरादौ विभक्तौ परे पद् इति आदेशः। चकारादन्यत्रापि नपुंचके स्रोलिङ ईपि परे तदिते च पदादेशः । कुम्भपदी सहस्रपदी पुकपदी द्विपदी स्त्री । नहा-दत्वविष । द्विपदेाऽपत्यं द्वैपदः इत्यादौ पदादेशः । प्रकृते द्विपदः द्विपदः द्विपार्भ्यामिः त्यादि । सहस्रपदा सहस्रपदा सहस्रपादुभ्यां सहस्रपाद्धिः । भ्यां मिस इत्यादी स्वराहि-त्वाभावाच पदादेशः ॥ 'संख्याखन्याब्रादि०' इत्यादिशन्दात्कविदन्यत्रापि पादशन्दस्याः कारहोप:-गृहवात् अपात् ॥

(प्र०) सङ्ख्यासुन्याघ्रादिपूर्वस्येति । न्याघादय श्वमानवाचिन एते पुर्वे यस्य त्तस्येत्यर्थः । शसादाविति । चकारादनुक्तसमुचयार्थादाकारे ईपि झापि तद्धितेऽपि । द्विप-दी । कुछ । द्विपदी-द्विपदा । ऋक् ।। नदादित्वादीपि इस्रान्तत्वादापि च पुंवद्वावः । द्विपदे।ऽपत्थं दवैपदः । वैयाघ्रपद्यः ॥

टाडकाः ॥ समासे सति ट अडक इत्येते प्रत्यया मवन्ति(ख)॥२३॥ नो वा ॥ नान्तस्य पदस्य टेर्छोपो वा भवति स्वरे यकारे च परे ॥२४॥

⁽क) शसादी स्वरे तद्धितयस्वरयोरीपीकारे च पदादेशः-इति चिन्द्रिकासम्मतपाठः ॥

⁽ ख) अत्रायं विद्रोषो यथा;--टश्च तत्पुरुषे होयो झकारो इन्द्र एव च । डकारस्तु बहुनीहै। ककारो नियमो मतः॥

अचिन्त्यो महिमा यस्य सोऽचिन्त्यमहिमाः ॥ वाग्रहणाःकचिन्न भवति किंतू. पथाछोपश्च ॥ अद्वो मध्यं मध्याद्वः ॥

(च०) अथ सर्वसमाससाधारणान्त्रत्ययानाह—सुत्रम्—'टाडकाः' ॥ टश्च सश्च दश्च कश्च टाडकाः । प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे ०' सिद्धम् । समासे इति बहुवीहौ तत्पुरुषे द्वन्द्वे कर्मधारये च नाम्नः ट, अ, ड, क, एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । यथार्रभवं टकारः इबर्थः । डकारष्टिकोपार्थः । अकारः ककरश्च यथास्थित एव । तत्र प्रथमं टप्रत्ययोदाहरणः माह-अचिन्त्यक्षाद्भात प्रथमैकवचने 'स्रोविं ॰' महिमन्काद्मात प्रथमैकवचने 'नापधायाः' 'नाम्नो नो०'। पश्चात्—'हदेः 'उक्षोः। अचिन्त्यो महिमा यस्येति विग्रहे बहुवीहिसमासे विभक्तिलोपे अचिन्त्यमहिमन् इति स्थिते । 'टाडकाः' इति टप्रत्ययः । अत्र सूत्रम्-'ने। वाः ॥ नः षष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । वा-प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ नका-रास्तस्य पदस्य टेर्लीपो भवति यकारे स्वरे च परे । यकारे यथा राज्यम् । तथा स्वरे इति प्रस्तुतमेव । ततो महिमन्नित्यत्र अकारनकारयोर्ङोपः । 'स्वरद्दीर्म०' 'कोर्वि०' अचिन्त्यम हिम इति सिद्धम् ॥ वाग्रहणात् क्विचेहेर्लोपो न भवति । च पुनः यत्र टेर्लोपो न तत्रोपः धाया छोपो भवति । तस्योदाहरणम्—यथा अहन्त्राब्दात् षष्ट्योकवचने । 'अछोपः स्वरे' 'स्वरहीर्नo' 'कोविं०' । मध्यक्रव्दात् प्रथमीकवचने 'अतोऽम्' 'हवे' 'अओ' अह्रो मध्यमिति विग्रहे तत्पुरुषसमासः । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिस्रोपे सहन्मध्य इति स्थिते । 'क्रविदमाद्यन्तस्य परत्वम्' इति मध्य अहन् इति स्थिते 'सवर्णे०' वाग्रहणाद्पधाया कोपः। 'स्वरहीनं०' 'स्नोविं०'। मध्याहः। एवं सायाहः॥ २३-२४॥

(प्र०) टाडका इति । दश्च कश्च दश्च कश्च ते तथा । प्रते प्रत्ययाः समासान्ता सन्ययोभावादिभ्या यथायार्थं भवन्तीत्यर्थः । अन्नापि वानुकर्षणात्यसर्वेत्यादावप्रसङ्घः । ना वा । वान्यस्वरे इत्यता यस्वरे यस्य छेपः इत्यता छोपः किति टेरित्यतप्टेरित्यनुवर्यं येन विधिस्तदन्तस्येति नान्तस्यैतच्चेतसि इत्वाह । नान्तस्येतीत्यादि । अङ्को मध्यमिति विग्रद्दे तत्पुरुषे कविदमाद्यन्तस्य परत्वमिति परत्वे सवर्णदीर्धत्वे मध्याह इति स्थिते अप्र-त्ययेनान्तत्वात्प्राप्तटिछोपनिवृत्तौ स्याकारकोषे मध्याह इति । पुंस्त्वंको कात् ॥२३-२४॥

कवीनां राजा इति कविराजः । टकार ईवर्थः 'ष्ट्वतः' कविराजी ॥ अप्रत्ययः राज्ञां पूः इति राजपुरम् । वाक् च मनश्च वाङ्मनसम् । दक्षि । णस्यां दिशि पन्थाः इति दक्षिणापथः ।। डप्रत्ययः ॥ अहश्च रात्रिश्च अहो । रात्रम् । द्वौ च त्रयश्च द्विताः । पञ्चषाः (ख) ॥

(च॰) टप्रत्यये तु तत्पुरूषे—क्वीनां (षष्टीबहुवचनम्) राजा (प्रथमेकवचनान्तम्)-इति विग्रहे तत्पुरूषे विभक्तिकोपे कविराजन् टप्रत्ययः । 'नो वा' इति टिलोपः 'स्वरहीनं॰'

⁽क) द्रयोरहोः समाहारो द्राहः॥ रात्राहाहाः पुंसि ॥ एते पुंस्येव स्युः ॥ सर्वरात्रः सर्वाहः। ज्यहः— इतियित्रेषो सूलपुस्तकगतः।

⁽ सं) अहोरात्रमित्यत्र नपुंसकत्वं वा वक्तव्यम् । अहोरात्रः—इति मूलपुस्तकगतपाठः ।

'स्बोविं०' कविराजः । तथा टकारानुबन्धः ईबर्थस्ततः 'ष्ट्रिवतः' इति ईपू 'यस्य लोपः' 'स्वरहीर्नं०' प्रथमैकवचने 'इसेपः०' कविराजी । एवं महाराजः ॥ —राज्ञां (पष्टीबहुवचना-न्तम्) पुः (प्रथमीकवचनान्तम् (तत्पुरुषे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिकोपः । राजन् पुर इति स्थिते । अन्न अप्रत्ययः । 'स्वरही कं ०' प्रथमी कवचने । 'अतोऽस्' 'अस्वासो ०' राजपुरम् । पुःशब्दस्य अदस्तत्वे नपुंसकत्वम् ॥ —वाच् ब्दात प्रथमौकववने 'चाः कः' 'हसेपः o' । चज्ञब्दात प्रथमीकवचने । 'अव्यया o' । मनस् ज्ञब्दात् प्रथमीकवचने । 'नर्पु-सकात्स्यमोर्डुक्' कोर्वि०' च प्रथमौकवचनान्तम् । 'अव्यया०' वाक् च मनश्च इति विग्रहे द्धन्द्वसमासे विभक्तिकोपः । 'चोः कुः' चस्य कः । बाक् मनस् । 'श्रमे श्रमा वा' कस्य · इः । 'टाहकाः' इति अप्रत्ययः । 'स्वरहोर्न ०' 'अतोऽम् ' अम्शसो०' वाङ्मनसमिति सिद्धम् ॥—दक्षिणाशब्दातः सप्तम्येकवचने 'आमृहे o' इति हेराम् 'हितां यद्' 'यटे।ऽइः' इति सगागमः पुर्वाकारस्य च अकारः 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे ०' । पथिनुशब्दात प्रथमौकव-चने—'इतोऽत्पञ्चछ' 'थो नुट्र' पन्थन् 'का सौ' नश्रापदान्ते झसे 'स्रोविं ः । दक्षि-णस्यां पन्था इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिकोपे दक्षिणा पथिन् अप्रत्ययः 'नो वार इति ्टिकोपः इन्कोपः 'स्वरहीनं०' स्त्रोवि॰' दक्षिणापथ इति सिद्धम् ॥—अहन्त्रव्दात प्रथ-मीकवचने । 'हसेपः से॰' अहः सः' स्रोवि॰' । च प्रथमौकवचनान्तम् 'अञ्यया॰' विस-र्जनीयस्य ० 'स्तो: श्रुमि: श्रु: । रात्रिशब्दात प्रथमीकवचने 'स्रोवि०' च प्रथमीकवचना-न्तम् 'अन्यया०' अहश्र रात्रिश्चेति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' अहन् रात्रि इति स्थिते 'अहः सः' 'स्रोवि '०' रात्र्यादिवर्जिंतत्वाच्च रेफः' किन्तु 'हवे' 'ठओं । टाडकाः' इति न्डप्रत्ययः । डिस्वाहिकापः । 'स्वरहीनं०' प्रथमीकवचने । 'स्रते।ऽम्' समुशसो०' अहारा-त्रमिति लिद्धम् ॥—द्विशन्दात प्रथमाद्विवचने 'त्यदादेष्टें । द्वे भी भी भी । त्रिशन्दात् प्रथमाबहुवचने 'ए ओ जिस' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' सोविं०' ह्रौ च त्रयश्चेति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलापः । 'टाडकाः' इति डप्रत्ययः । टिलापः 'स्वरहीनं०' प्रथमाबहुवचने 'सवर्णे ०' 'स्रोवि॰' द्वित्रा:-पञ्चन्शब्दात प्रथमाबहुवचने जस् 'जक्शसालुंक' 'नाम्नेर नेर०' पष्का--दात प्रथमाबहुवचने 'जदबासार्लुंक्' था ढः' 'वावसाने' ढस्य टः । पञ्चन् पट् इति ।विप्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलेपे पञ्चन्षर् । 'टाडकाः' इप्रत्ययः टिलेपः 'स्वरहीनं •' प्रथमाबहुवचने 'सवर्णे •' 'ह्रोविं •' पञ्चवाः ॥ एवम् एकश्च द्वौ च एकद्वाः ॥

बहवो राजानो यस्यां सा बहुराजा नगरी । अत्र टिलोपे कृते । 'आब-तः स्त्रियाम्' । इत्याप् । कप्रत्ययः-बहवः कर्तारो यस्यासौ बहुकर्तृकः ॥

(च०) बहुशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'ए को किस' 'क्षे कर्' 'क्षेवि॰' राजनशब्दात प्रथमाबहुवचने 'नोपधायाः' स्वरहीनं॰' 'चोर्वि॰' बहुवो राजान इति विग्रहे 'टाडकाः' उपत्थयः । अत्र टिकोपे ुं क्षेते 'आवतः क्षियाम्' इत्याप् । प्रथमैकवचने 'आपः' इति सेकीपः । बहुराजा एषा नगरी ॥—बहवः कर्तारो बस्य सः बहुकर्नकः । बहुशब्दात् प्रथमाबहुवचने पूर्वेवत् । कर्नुशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'स्तुरार्' 'सेरा' टिलोपः 'स्वरहीनं॰' 'ब्रोवि॰' बहुवः कर्तारो यस्येति विग्रहे बहुवोहिसमासे इते विमक्तिलोपे बहुवर्नु 'टाडकाः'

इति कप्रत्ययः प्रथमकवचने 'स्नोविं । बहुकर्तृकः प्रासादो प्रत्यो वा ॥ अधातुस्नीलिङ्गे । कारान्तोकारान्तेम्यः ऋकारान्तेम्यः उरस्काबदास्न नित्य एव कप्रत्ययः इति ज्ञातव्यम् । स्वर्तन्तेकः । प्रियसीनन्तिनीकः । सवध्रकः । फिल्तजम्बूक आरामः । नदीमातृकः जीव-तिपद्दकः । वतु सप्तनी सवधः जीवत्यिता व्यूदोरा इत्यादिप्रयोगा सहाः ॥ एश्मन्येऽपि प्रयोगाः । मैत्रस्य सस्ता मैत्रसस्तः । कङ्कृणस्त्रज्ञं मांसत्वर्धं वाक्तवर्षं छत्रोपा-वर्धं द्विनार्वं द्विसारं प्रामतक्षः पूर्वरात्रोऽपरात्रः प्रण्यरात्रः कृष्णभूमः द्विभूमः उपर्शाः आस्त्रविद्याः बहुदातृकः इत्याद्यो यथासंभवं श्रेयोः । इति बहुवीहिसमासः ॥

कर्मधारयस्तुल्यार्थे ॥ पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्म-धारयसंज्ञकः समासो भवति ॥ नीलं च तदुःपळं च नीलोत्पलम् । रक्तः चासो लता च रक्तलता ॥ २५ ॥

(च॰) सांप्रतं कर्मधारयं निरूपयति—सूत्रम्—'कर्मधारयस्तुल्यार्थे ॥ कर्मधारयः प्रथमकवचनान्तम् 'स्रोदि॰' । तुल्यः सहबोऽयाँरेक एव अर्थोऽभिषेया वाच्यं प्रयासनं यस्य स तुल्यार्थस्तिस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ पद्द्वयेति । पूर्वपदे उत्तरपदे चौकार्थनिष्टे एकार्थस्वन्धे पदह्ये एकवस्तुवाचके सति येाऽन्वयः स कर्मघारयनामा समासा भवति । एकस्मिन्नर्थे निष्ठा स्थीयै प्रवृत्तिर्वा यस्य तत् एकार्थनिष्ठं तस्मिन् । बदाहरणम्-नीलशब्दात प्रथमीकवचने 'अताऽम्' 'अम्बासारस्य' 'माऽनु०'। च प्रथ-भैकवचनान्तस् । 'अव्यया०' । तच्छव्दात् प्रथमेकवचने 'नपुंसकात्स्यमा०' 'वावसाने' । ष्टत्पळशब्दात् प्रथमीकवचने 'स्रतास् 'अस्शसा०' 'माऽनुस्वारः' । च प्रथमीकवचनान्तम् 'भ्रव्यया०' ॥ एकार्थताद्योतनाय चकारस्तच्छब्दश्च अथवा असौदाव्द आनीयते । नीळ च तदुत्पलं चेति विग्रहे । अत्र नील्बाब्दा विशेषणभूतः । उत्पलशब्दश्च विशेष्यभृतः । नीलं चेति विश्वेषणत्वारपूर्वनिपातः । गुणद्रव्ययाराधाराधेयसंबन्धित्वात् प्रकार्थनिष्ठत्वम् ॥ ततः कर्मधारयसमासः । 'समासप्रत्यययोः' विभक्तिकेग्पे उक्तार्थानामप्रयोगः नील उत्पल इति स्थिते । 'छमा' प्रथमोकवचने । 'अताऽम्' 'अम्बासाठ' 'माऽनुस्वारः' नीकात्व-छम् । रक्ता चासौ छतेति विग्रहे । रक्ताशब्दात प्रथमैकवचने 'आपः'। च प्रथमैक-वचनान्तम् । 'अव्यया ०' । अदस्वाव्दात् प्रयमेकवचने 'त्यदादेष्टे०' 'सौ सः' 'सेरो' ं 'क्षो औ क्षो । स्रताशब्दात प्रथमीकवचने 'आपः' । च प्रथमीकवचनान्तम् । अव्यया०' ततः समाससंज्ञा प्राग्वत विभक्तिकापश्च रक्ताकता। 'पुवद्वाः इति पुवद्वावादीपा निवृत्तिः । पुर्वेपदस्य रक्ता इत्यस्य रक्त । तता रक्तळताशब्दात प्रथमीकवचने आपः॥२५॥

(प्र०) कर्मधारयस्तु त्यार्थे इति । तुल्यार्थत्वं नाम समानार्थत्वं तस प्रायकः पदयार्द्धमिति पदद्वये इत्युक्तम् । तेन नीलाचलघट इत्यादौ बहुपरेऽण्यदेषः । एकार्थनिष्ठ-त्वं सतीति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽण्यर्थसमासमिद्दिम्ना एकस्मित्रवर्धं निष्ठा वृत्तिर्यस्वः । सतश्च कुम्मकलकादावनतिप्रसङ्घः । नीलपदं नीलवटादिम्ये। न्यावृत्त्य कत्यलपद्वः स्व तामससादिम्या न्यावृत्त्य प्रकस्मिन्नसितसरोजे वर्तत इति एकार्थनिष्ठत्वम् । नीलपदस्य

विशेषणत्वात्पूर्वानिपातः । रक्तलतेत्यत्र समानाधिकरणे लतापदे परे पुंबद्वेति पुंस्त्वातिदेशाः -दापा निवृत्तिः ॥ २५ ॥

्र प्रमाश्रासी कोकिन्ध्य पुंस्कोकिन्ः ॥ पुंसः खपे संयोगान्तस्याः लोपो वक्तव्यः(क) ॥

(च०) पुंस्वाब्दात प्रथमेकवचने 'पुंसेाऽछङ्' सकारस्य अस्। 'त्रिता नुस्' पुम-नस्। न्संमहतोऽघो०' इति दीर्धः। 'हसेपः०' 'स्यागान्तस्य०' इति सकारागमः 'स्ताः श्रुमिः ख्रुप्तः 'नश्चपदान्ते०' सदस्वाब्दात् प्रथमोकवचने 'त्यदादे०' 'सौ सः' 'सेरा' 'ओ औ औ' पश्चात् 'सवणं०' काकिलशब्दात् प्रथमोकवचने 'त्यदादे०' 'सौ सः' 'सेरा' 'ओ औ औ' पश्चात् 'सवणं०' केाकिलशब्दात् प्रथमोकवचने 'त्यदादे०'। च प्रथमोकवचनान्तम्। 'अव्यया०' पुनांश्रासौ केाकिलश्चेति विग्रेद्दे पूर्ववत्कर्मधारयः समासः विभक्तिलेपः ततः उक्तार्थानामप्रयोगः। पुस्केाकिल इति स्थिते। नह 'संयोगान्तस्य०' हति सकारस्यात्र लेपः क्रियताम् तन्नाह—'पुंसः खपे०' पुंसशब्दस्य खप्पत्याहारे परे संयोगान्तस्य सकारस्य कलेपा भवति। न लेपः अलेपः। तेन न सकारस्य लेपा भवति। न लेपः अलेपः। तेन न सकारस्य लेपा भवति। नति। नति। नति। तति। स्थापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' पुंस्काकिल इति सिद्धम्। पुर्व परमश्चासावीश्वरश्च पर-मेश्वरः। पुर्व महेश्वरः महावीरः महादेवः॥

(प्र०) पुंसः खपे इत्यन्न वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वात ख्याधातुवर्जिते अम्प्रत्याः हारे परे खपे इत्यनुसन्धेयस् । ततश्च पुहुद्धानस् । पुरक्षीरमित्यादौ खपेऽपि संयोगाः न्तरोपः ॥

नाम्रश्च कृता समासः ॥ प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन समासः स तत्पुरुषसंज्ञको भवति(ख) ॥ प्रकृष्टो वादः प्रवादः । कुम्मकारः ॥२६॥

(व०) पुनः समासिवशेषमाह—सूत्रम्—'नाम्नश्च कृता समासः'॥ नाम्न इति नामन्श्वन्दस्य षष्टयेकवचनम् 'अल्लोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०'। च प्रथमौकवचनान्तम् 'अल्यया०' पश्चात् 'विसर्जनी०' 'स्तोः श्रुमिः श्रुः'। कृतेति कृच्छब्दस्य तृतीयौकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०'। समास इति प्रथमौकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०'॥ चतुःपदं सूत्रम्। प्रादेश्वर्षभिस्य तथा नाम्नश्च धातोः प्राक् प्रयुक्तस्य कृदन्तेन कृत्प्रत्यनेन सह तत्पुरुषः समासे भवति। तत्रोदाहरणम्—वद व्यक्तायां वाचि। वद्प्रपूर्वः। प्रवद्नं प्रवादः प्रकृष्टो वादः प्रवादः। 'वन्न्याये' इति वन्न्प्रत्ययः। नित्त्वात् 'अत अपधायाः' वृद्धिः। 'स्वरहीनं०' 'स्त्रोवि०' प्रवादः प्रथमौकवचनम् । अत्र प्रोपसर्गस्य कृदन्तेन तत्पुरुषः॥ तथा दुक्त्वं करणे कृम्मपूर्वः। कृम्माछे द्वितीयौकवचने सम् । 'सम्हातेगस्य' 'मेाऽन् ०'

⁽क) पुंसः खपे ख्यावर्जिते चाम्परे संयोगान्तस्यालोपो वक्तव्यः । तेन पुंख्यानं पुंचीरं भवति—इति मृलपुस्तकगतपाठः ।

⁽ ख) नामश्रीते चक्कारान्कुश्चरस्याव्ययस्य उरीकरशिश्चरयोश्चिवप्रययान्तादेश्च कृदन्तेन समासस्तःपु-रुषो भवति ॥ प्रादिरुपसर्गे इत्यतो विभक्तिविपरिगामेन प्रादिरित्यतुत्रक्तेते प्रादेरपि नामस्वेन प्रइणेऽपि । माख्यातनिपातोपसर्गेत्यम भिक्तवेन निर्देशाद पृथगुक्तिः ॥

'वर्तमाने' 'तनादेशप्' गुणः । कर्ष्ठ इति स्थिते ष्ठकारस्य गुणः स्रो । 'स्वरद्दीनैं०' कुरुभं करोतीति विग्रहे पश्चात् 'कार्येण्' 'समासप्रत्यययोः' डमयत्रापि विभक्तिलेपः क्कम्भ कु अ इति स्थिते । णिरवाद्वृद्धिः । कार 'स्वरहीनं०' प्रथमीकवचने 'स्नोर्वि०' अत्र क्रम्भशब्दस्य कृदन्तेन तत्पुरुषः । कुम्भकारः ॥ २६ ॥

(प्र.) नाम्नश्चेति । प्रादिरुपसर्ग इत्यता विभक्ति व्यत्ययेन प्रादेरित्यनुवर्त्यां । ग्राहेरुपसर्गस्य नाम्नक्ष्मेति । यद्यप्युपसर्गाणामपि नामत्वमस्त्येव तथापि नामाख्यातनि-पातायसर्गं इत्यादौ भिन्नत्वेन निर्देशात्प्रथगुक्तिः समाससामान्यस्य समास इति पूर्वोकः योगेनैव सिद्धे समास इति विशेषपरम् । स चेात्तरपदार्थप्रधानस्ततपुरुष इत्यभिष्रेत्योक्तम् । तत्युरुषे भवतीति । समादौ तत्युरुष इत्यता मण्डूकप्लुतिन्यायेन तत्युरुष इत्यनुवृत्तिया । चकाराद्रीकृत्य स्थळीकृत्येत्याद्यपि । काला भाक्तित्यादी च न । उच्छैःकृत्य-उच्छैःकृत्ये-त्यादौ च नेत्यादि प्रयागवशाज्ञेयम् ॥ २६ ॥

'सहादेः सादिः' सपुत्रः ॥ (सहसंतिरसां सश्चिसमितिरयः) सह भञ्जतीति सप्रयन्। तिरः भञ्जतीति तिर्थेन्(क)।।

(च०) सूत्रम्—'सहादेः सादिः' ॥ सह आदिर्यस्य गणस्य स सहादिस्तस्य । षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'क्रिति' 'दे कस्य' इत्यकारलेगः । 'स्रोवि' ०' सादिः स आही यस्य स सादिः प्रथमेकववनान्तम् 'स्रोवि॰' द्विपदम् । समासे क्रते सति सहादीनां सह सम् तिरस इत्यादीनां पूर्वपदानां क्रमेण स सिंध सिम तिरि इत्यादय आदेशा भवन्ति इति भावः । तन्नादाहरणम्—सहशन्दात् प्रथमैकचने 'अन्यया०' प्रत्रशन्दात् तृतीयैकवचने 'देन' 'अ इ ए' 'ब्हर्नोंने। । सह पुत्रेण अन्न 'नाम्नश्रः' इति चशन्दात्ततपुरुषः। विभक्तिहोपे सहस्य स आदेश:। प्रथमीकवचने 'स्रोवि॰' ॥ प्रक्रियामते तु बहुबीहिः। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' ॥ तुल्ययोगे सहेत्येतत तृतीयान्तेन समस्यते स बहुबीहिः । 'तेन महेति तल्ययोगें ॥ तुल्ययोगे सहेत्येतत् तृतीयान्तेन समस्यते स बहुब्रीहिः । आदि शब्दात् समानस्यापि सा भवतीति सुचितम्। तेन ज्यातिर्जनपद्पिण्डवन्धुलाहितना-भिवेजीराधिमन्धकक्षित्रहाचारितीर्थ्यपत्नीपक्षेषु समानशब्दत्य स आदेशः। समान ज्यातिर्यस्य स सज्योतिः सजनपदः सपिण्डः सबन्धः सले।हितः सनाभिः सवेणी सरात्रिः स्मन्धः सङ्कक्षिः सब्बचारी सतीर्थः समाना पत्नी सपत्नी सपक्षः समानपक्षः । रूपा-दिव विकल्पेन समानबान्द्रस्य स आदेशः । समार्गं रूपं यस्य स सरूपः समानरूपी इति दा । स्वर्णः समानवर्णः सजातीयः समानजातीयः सगे।त्रः समानगे।त्रः सस्थानं समानः स्था समान्यमी सवयाः समान्वयाः सनामा समाननामा इति यथाऽये।गमव बेयम् । अञ्च गतिपूजनयोः । अञ्च सहपूर्वाः सहस्रव्दात् प्रथमौकवयने । 'अव्ययाठ' । अञ् तिप्। 'अप्कर्तरि' 'स्वरहीनं०' सह अञ्चतीति विग्रहे कृदन्तेन क्रिप्पत्ययेन ततपुरुषसमासः। 'क्रिप्' इति क्रिप्पत्ययः। क्रिपः सर्वापहारी रोपः।

^{🔐 (} क) कवित्र भवति ॥ सह चरतीति सहचरः ॥ अत्रेदमधिकस् ;—कुगतिपादयः ॥ कुशुब्दो गतिसंज्ञाः भादयश्च समर्थेनान्त्रये समस्यग्ते स तत्पुरुषः ।

अञ्च इत्यत्र 'ने। छे।पा इति नकारादेशरूपस्य अनुस्वारस्य छोपः 'सहादेः सादिः' सहस्य सिंग्रिआदेश: । 'इ ये स्वरे' सध्यम् । प्रयमीकवेचने । 'अक्रवे: पञ्च तुम्' इति तुमागमः । 'स्तेाः ब्तुमिः बत्तुः नस्य माः 'हसेपः॰' 'संयागान्तस्य०' इति चलेगाः । 'चाः कुः' शस्य ह् सम्रग्रह् ॥ अग्रे प्रत्यच्या दवतः ॥ एवं सम्पूर्वाऽ झ् समः समि आदेशः । अप्रे पुर्गवत । सम्बन् । पूर्व तिरलपूर्वीख्न तिरसस्तिरि मादेशः । 'ह वं स्वरें' तिर्वच् द्वितीयाद्वित्वं यावत् प्रत्यच्वत् । शसादौ स्वरे त तिरश्चादय सादेशाः निपात्यन्ते । अदच्यान्दस्य अदीच् इति निपातः शासादी स्वरे इति । तिरश्चः तिरश्चा । प्रभवत् । ५वं विष्वक सर्गतः अञ्चतीति विष्वद्यक् । 'सहारेः सादिः' इति विष्वक्र्याने विष्वद्रि आहेशः । देवमञ्जतीति देवशक् । 'सहादेः सादिः' इति देवस्य देवदि आहेशः । असुमञ्जतीति अद्युक् असुमित्यस्य अद्दि सादेशः । इत्यादये। यथासम्भनं ज्ञेयाः ॥

(प्र०) सहादेशिति । आदिना समानस्य ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपः स्थानवर्णवयावचनबन्धुषु पिण्डमन्धले।हितकुक्षिवेणीपत्नीपक्षेषु तथा व्रतासरणाथे । व्रह्म-चारिणी परे यतप्रत्ययान्ते तीर्थं च से। भवति समानं ज्यातिर्यस्य सः सज्योतिः। सिपण्डः । सत्रक्षचारी । सतीर्थ्यं इत्यादि पुंबद्वेत्यते। वानुवृत्तेः क्रचिन्नित्यम् । कविद्वा । कविच नेति व्यवसेयम् । प्रत्ययान्ते उदरे वा । सोदर्यः । समानेाद्यं छपनामगात्र छपस्था-नवर्णथार्वचनधर्मजातीयेषु वेति केवित्। सरूपः। समानरूप इत्यादि। हमहब्रहक्षेत्र च । सहक् । सहशः । सहक्ष इत्यादयः प्रयोगती ज्ञेयाः । पुत्रेण सह आगत इति विग्रहे समासे अन्ययत्वात्सहशन्दस्य पूर्वनिपाते सादेशे च सपुत्र इति सिद्धम् ॥

सहेति । सह अञ्चतीत्यत्र सहस्य सध्यादेशः । सम् अञ्चतीत्यत्र समिरादेशः । तिरः अञ्चतीत्यत्र तिरसस्तिर्यादेशः । एगं देवानञ्चति विष्वगञ्चति समु-मञ्जतीरयादिविग्रहे । देवदि । विष्वदि । भदधायादेशाः । देवग्रङ् । विष्वग्रङ् । भदग्रङ् ॥

क्रत्सितेषदर्थयोः कोः कदाद्यः ॥ कुत्सितेषदर्थयोर्वर्तमानस्य कुशब्दस्य कत् का कव इत्येते आदेशा मवन्ति तत्पुरुषे ॥ कदन्नम् ॥२७॥ काकवकदुष्पो ॥ उष्णशब्दे परे कुशब्दस्य का कव कत् इत्येते आदेशा ंभवन्ति ॥ कु ईषदुष्णं कोष्णम्-कवोष्णम् कदुष्णम् ॥ कु ईषत् छवणं का-ं रुवणम् ॥२८॥ पुरुषे वा ॥ पुरुषशब्दे परे कुशब्दस्य वा कादेशो भवति तत्पुरुषे ॥ कुपुरुषः । कापुरुषः(क) ॥ २९ ॥

⁽क) शिभाषा पुरुषे का स्यानियमेन इसे परे। आचि त्रिरथवदे की: कत्कासे वा पुरुषे पार्थे॥ इंब-दर्थे च वाच्ये स्युरप्रावुष्णे काकत्कवा: ॥ कुत्विताक्षयः कवयः । कद्रथः कद्रदः । काक्षः । कापथः । कुप-थः । इति मूलपुरतकगतपाठः ॥ इतः परमपीदमाधिकम् ;--- वष उत्वं दघोर्डहो । वष उत्वं दत्रद्रश्राभस्तरं -पदादेः ब्द्रत्वं च धासु वा भवतीति वाच्यम् । बहुवचनं जम् । जदशसोर्छक् । नाम्रो नो लोपशाबी । बद्ध-भिरधिका दश षोडश । षट्पकारमिति षोढा । धासु वा वक्तव्यामिति विकल्पात् षस्योत्वामावे । षोड हाते. बस्य उत्वम् । बड्ढा । संख्यायाः प्रकारे था । अव्ययाद्विसक्तेर्हुक् । बड्दन्ता यस्य इति विग्रहे । विभक्ति-नोपे कृते दन्तस्य दतु । इति दनादेशे पोडन् । तद्वृहतोः करपत्योधीरदेवतयोः सुद् तलोपश्च । वहता पतिः

- (७०) कुत्सितेषदर्थयोः कोः कुवान्दस्य कदादया वा वक्तव्याः । कु अन्न । कुवान्द्रस्य कदादया वा वक्तव्याः । कु अन्न । कुवान्द्रस्य कदादया वा वक्तव्याः । कुवान्द्रस्य कदा । अवान्द्रस्य कदा सर्वत्र कुपूर्वः ॥ कुवान्द्रस्य प्रथमेकवचने 'अव्यया । । उप्पवान्द्रस्य प्रथमेकवचने 'अव्यया । । उप्पवान्द्रस्य प्रथमेकवचने 'अव्यया । । उप्पवान्द्रस्य प्रथमेकवचने 'अवाः मानित्र । कुद्रस्य प्रयमेकवचने । कुद्रस्य वा का क्राद्रस्य प्रयमेकवचने सर्वत्र कुवान्द्रस्य ॥ अवान्द्रस्य वा का आदेशो भवति । कुत्रिस्तः प्रथमेकवचने सर्वत्र कुव्यन्द्रस्य वा का आदेशो भवति । कुत्स्तिः प्रथमेकवचने सर्वत्र कुव्यन्द्रस्य वा का आदेशो भवति । कुत्स्तिः प्रथमेकवचने सर्वत्र कुव्यन्य वा का आदेशो भवति । कुत्स्तिः प्रथमेकवचने सर्वत्र वा प्रयम्भवति । कुत्स्तिः । इत्याद्रसः प्रयोगानुसारेण नेवाः ॥ २०-२८-२९ ॥
- (प्र०) कोरिति । तरपुरुषे समासे कुशब्दस्य कुत्सार्थे ईषद्थे च वाच्ये कत् कल का इत्यादेशाः स्युः । क्षन्न त्रिस्यवदाक्षेषु कोः कन्नित्यम् । कनाक्षे पुरुषे पिष । ईषद्थे च वाच्येऽम्बुत्यस्नावुष्णे काकत्कवाः । कृत्सितमञ्ज कदन्नम् । कत्त्रयः । कद्रयः । कद्रदः । काक्षः । कापुरुषः । काप्यः । कृत्यः । ईषज्जलं । कारिनः । कवारिनः । कोष्णम् । कदुष्णम् । तृणे च जातौ । कतृणम् । तत्पुरुषाद्वयत्र कृष्ट्रो राजा ॥ २७-२८-२९ ॥

षोडशा ॥ षोडन् । षोढा ॥

(च०) षष् दशन् उभयन्नापि प्रथमाबहुवचने 'जश्यसो०' 'घो दः' 'वावसाने' समासप्रस्ययोः' 'ष्टुभिः ष्टुः, दस्य ढः । 'सहादेः०' हत्यनेन षष् इत्यस्य घो (षष्ठ) घोडश्रनः
शब्दात् प्रथमाबहुवचने । 'अश्यसो०' 'नाम्नो०' षष्ट्भिरिधका दश्च घोडश । यहा षट् च
दश चेति विगृद्ध विभक्तिकोपे पकारस्योकारो दस्य ढः इति वर्णविकारो जातः । यदि
घोडशानां संख्यापूरणः घोडशः घेडशन् शब्दात् 'प्कादशादेर्डः' डिस्वाष्टिकेषः । 'स्वरहीनं०' देवशब्दवत् ॥ षष् दन्त षट् दन्ता अस्येति स घोडन् । विभक्तिकोपे 'वयिति
दन्तस्य दत्तु' हति पूर्व दन्तस्य दत् आदेशः । ऋकारोः तुमागमार्थः । 'ष्टुभिः ष्टुः' दस्य डः
पषः घो । घोडत्शब्दात् प्रथमेकवचने स् । वितो तुमः 'हसेपः' 'संयोगान्तस्य०' । घोडन्
दिदन् ॥ तथा षट् ददातीति घोडः । 'नाम्नि च इति डप्रत्ययः । दिकोपः । 'सहादेः'
हति शस्य उत्वम् दस्य डः । 'उ को' घोडः ॥ तथा षष् 'संख्यायाः प्रकारे घा' प्रत्ययः । षष्ट्भिः प्रकारैः घोडा ॥ यहा षट्घा प्रकारा यस्य स घोडा । 'ष्टुभिः ष्टुः' घस्य दः
'सहादेः सादिः०' इति घोडा इत्यन्थयम् । तथोक्तम् 'घष उत्वं दत्दश्चधासूत्तरपदादेः
प्रस्वं च धावविति वक्तन्यम्' इति ॥

(प्र.) षोडिब्रित्यादी षट् दन्ता यस्य षट् च दश च षट्प्रकारेणेति विग्रहे घुत्वस् ।

नृहस्पतिः । तदकरः तस्करः । महतप्टराकारो भवति समानाधिकरणे ॥ महाश्रासी ईश्वरश्च महेस्वरः । दिवोः दावा ॥ दिव्यान्दस्य बावादेशो भवति ॥ दीश्च सुभिश्च बावासुमी । आकृतिगणोऽयम् । सिद्धं शब्दाकारमुः चलभ्य तदनुसारणादेशविधानं क्रियते यत्र स आकृतिगणः ।−इति ॥

सहादित्वात्षयः पो इत्यादेशे निमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्यात्हृत्वानिवृत्तिः । पुवद्वेत्यतो वातुवृत्तेश्च भाप्रत्यये वा । पड्भा । कविदपदान्ते पदान्तताश्रयणात्दृत्वाभावः । तदुक्तम् । पप सत्वं दतृदशधास्त्ररपदादेः दृत्वं भास्र वा वक्तव्यमिति ॥

बृहस्पितः महेरवरः महामाया महात्मा ॥ चावामूमी दम्पती जम्पती ॥ भाकातिगणोऽयम् ॥

- (च०) दृहतां पतिः बृहत्पतिः वृहस्पतिः । अत्र 'सहादेः' इति तस्य सकारः ॥ केचिदत्र वृहस्पतिरिति न पठन्ति, वाचस्पत्यादिष्ठ साधितत्वात् ॥ महांश्रासावीश्वरश्च अत्र महच्छन्दस्य 'सहादेः सादिः' इत्यनेन महा इत्यादेशः । 'अ इ ए' महेश्वरः महादेवः महामाया महात्मा ॥ यो भूमि 'ओरौ' यौश्च भूमिश्च यावाभूमी । अत्र 'सहादेः ' इति यौ इत्यस्य यावा इत्यादेशः । ततः प्रथमाद्विवचने । 'औ यू' ई 'सवर्णे । एवं दयि-तापतिः । जायापतिः । दयिता च पतिश्च दम्पती । जाया च पतिश्च जम्पती । दयिता जाययोः कमेण दं जं इत्यादेशौ भवतः । उभयत्रापि प्रथमाद्विवचने 'औ यू' 'सवर्णे ' जम्पती दम्पतीभ्यां जम्पत्योः दम्पत्याः । प्रक्रियामते तु जायाया कम्मावदम्भावौ चा निपात्यौ ॥ ननु स्वच्छन्दमादेशाः कथं क्रियन्ते इत्याशङ्कायामाह—साकृतिगणोऽयम् । यादशी आकृतिराकारः प्रयोगस्य दश्यते तादश एव प्रयोगो निपात्यते इत्याकृतिगणः कथ्यते । छद्यानुसारेण सृत्रस्य प्रवृत्तिः । सिद्धं शब्दाकारसुप्रकम्य तद्वुसारेणादेशविधानमित्यर्थः ॥
- (प्र०) बृहतां पितिरिति विग्रहे देवतायां वाच्यायां बृहतः बृहम् आदेशः सस्य विसर्गेऽपि सहादित्वात्सः । पृषं चौरे वाच्ये तत्करोतिति तस्करः । महांश्रासावीक्ष्वरश्चेति विग्रहे समानाधिकरणे जातीयदेशीययोश्च परतो महतो महा इत्यादेशः । वासकरविशि-ष्टेष्वि । महावासः । महाकरः । महाविशिष्टः । महामायेत्यादौ महतीशब्दस्यापि चौश्च सूमिक्चेति विग्रहे चोशब्दस्य दिव्शब्दस्य वा चावादेशः । पृषं जाया च पितश्चेति विग्रहे जायाया जम्भावदम्भाषौ वा । जम्पतो । दम्पतो । जायापतो । सहादेराकृतिगणत्वमाह साकृतिगणोऽयमिति । आकृत्या सिद्धशब्दस्वरूपदर्शनेन तदन्तर्गण्यन्त इत्यन्वर्थसंज्ञातः विद्धशब्दस्वरूपसुपछम्यादेशविधानं यस्मिन् स आकृतिगण इत्यर्थः ॥

अलुक् कवित् ॥ समासे तदिते क्रदन्तेऽपि विभक्तेरलुग्मवित ॥ कृच्छान्युक्तः । अप्तु योनिर्यस्येत्यप्तुयोनिः । उरासि लोमानि यस्याऽसौ उरासिलोमः । हृदि स्पृश्ततीति हृदिस्पृक् । कण्ठेकालः । वाचोयुक्तिः । पदिशोदण्डः । पश्यतोहरः । इत्यादि ॥ ३० ॥

(च॰) पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—'अलुक् कवितः ॥ अलुक् प्रथमेकवचनान्तम् । 'हसेपःः'। कवित प्रथमेकवचनान्तम् । 'अव्ययाकः ॥ कविदिति समासे कृते तद्धितप्र-प्रत्ययेऽपि परे पूर्वपद्विभक्तरेलुक् लोपो न भवतीत्यर्थः। तद्धितप्रत्यये यथा—आमुख्यायणः इत्यादौ विभक्तेरलुक् । समासे दर्शयति—कुच्छ्शब्दात् पञ्चम्येकवचने 'कसिरत्' 'सवर्णे ॰ मुक्तबब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोविंः 'गमे गमा वा' तस्य नः । क्रुच्छान्मुकः इति विप्रहे क्षत्र तत्पुरुषः । अत्र पूर्वेपद्विभक्तेरलुक् उत्तरपद्विभक्तेस्तु 'समासप्रत्यययोः' इक्टि छुक् । पुनः प्रथमेकवचने कुच्छात् मुक्तः कुच्छान्मुक्त इति वा । एवं स्तोकान्मुक्तः ॥ तथा अप्रयोनिः । अप्रवन्दात् सप्तमीबहुवचने । 'स्वरह्वीनं ०' योनिवन्दात् प्रथमैकवचने । 'स्रोर्वि॰' अप्छ पानीयेषु योनिर्यस्येति वहुबीहिः । अत्र सप्तमीबहुवचनस्य अलुक् । केउन लमुत्तरपदस्य सेलु क् ॥ उरस्काब्दातः सप्तमीबहुवचने 'स्वरहीनं' लोमन्शब्दात् प्रथमावः हुवचने । 'जब्बासो:•' 'नोपधायाः' मा 'स्वरहीनं०' खरसि छोमानि यस्येति विग्रहे पूर्व-पदस्थसप्तम्या अलुक् उत्तरपदस्य जसो लुक् । पुनः प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेपः व उरसिखोमा ॥ एवं हृद्बाब्दात सप्तम्येकवचने 'स्वरहोनं०' स्वृज्ञ स्पर्शने । हृदिपूर्वः हृदि स्पृत्रतीति विग्रहे तत्पुरुषः समासः । किप् प्रत्ययः । किपः सर्वापहारी लोपः । प्रथमेकः वचने 'दिशाम्' इति शस्य कः । 'इसेपः । अत्र क्रचिदिति वचनात् झरन्तेऽपि विम-क्तेरलुक् ॥ एवं कण्ठे सप्तम्येवकचनान्तम् । कालः प्रथमीकवचनान्तम् । वाचः षष्ठयेकवचः नान्तम् । युक्तिः प्रथमोकवचनान्तम् । दिशः षष्टयेकवचनान्तम् । दण्डः प्रथमकवचनान् न्तम् । पद्मयतः षष्ठयेकवचनान्तम् । हरः प्रथमैकवचनान्तम् । दस्योः षष्ठयेकवचनान्तम् । ुन्नः प्रथमैकवचनान्तम् । **एतेषु यथासंसर्व विमक्तेर**लुक् । कञ्चे इत्यन्न सप्तमो अन्यत्र**ः** षष्टी । एवं स्तम्बेरमः कर्णेजपः युधिष्ठिरः । अग्न्यादे०' इति षत्वम् ॥ आत्मनेपदं पर-स्मैपदम् । देवानांत्रियः । दिवस्पतिः वास्तोष्पतिः इत्यादावलुक् ॥ ३० ॥

(प्र०) श्रद्धिगिति । समासप्रत्यययोरिति प्राप्तस्यापवादत्वात्कृद्दन्ते व तत्प्राप्तयं -भावात्सरिकमित्यादौ नाम्नश्च कृता समास इति समासे एव प्राप्तळुक्प्रतिषेधात्क्रदन्ते इत्यसभ्यः पाठः । तद्धिते अमुष्यापत्यम् आमुष्यायगः ॥ ३० ॥

समासे समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यम-पद्लोपो वक्तव्यः ॥ शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः । देव-पुजकश्चासौ ब्राह्मणश्च देवब्राह्मणः ॥

(च०) एकविभक्त्यन्तानां पदानामेकार्धनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यम् । तत्र वर्ते-मानानां शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदस्य ह्योमंध्यवर्तिनः पदस्य लोपो वक्तव्यः ॥ केविक् उत्तरपद्छोप इति पठन्ति, ते पुर्वपदादुत्तरपदस्य छोपमिति व्याचश्चते । अथवा प्रथमस-मासापेक्षया उत्तरपदस्येति व्याख्यान्ति ॥ परं शाक्रपार्थितादीनामित्यशेषस्यापि पदस्य निरूपितत्वाच्य सङ्गतं पुनश्चिन्त्यम् । बाकवियपार्थिव इति स्थिते । बाकः वियो यस्य स बाकप्रियः बाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्चेति विग्रहे अत्र एकविभक्तिकत्वेन समानाधिकरणं ततो मध्यमपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः। शाकपार्थिव इति स्थिते प्रथमोकवचने 'स्नोर्वि०१ ॥ तथा देवपूजको ब्राह्मणः देवान् पूजयतीति देवपूजकः देवपुजकश्चासौ ब्राह्मण्यवेति विग्रहे पूर्ववद्विभक्तिलोपे मध्यमपद्स्य पुजकस्यलोपः । देवबाह्मगः प्रथमैकवचने 'स्नोर्विः' प्राग्वतः 🗈

(१०) समानाधिकरगे शाकपार्थिवादीनामिति । पार्थिवादौ समानाधि-करणे पूर्वपदस्य यदुत्तरपदं तस्य छोप इत्यर्थः । शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः । देवान् ्युजयतीति देवपुजक इत्यत्रोत्तरपदयोः प्रियपुजकपदयोर्छोपः । मध्यमपदळोप इति पाठे समुदायापेक्षया मध्ये वर्तमानस्येत्यर्थः । लाक्षतिगणोऽयम् ॥

आदेश्च द्वन्छे ॥ द्वन्द्वसमासे सति आदिपदस्य छोपे। भवति ॥ माता च पिता च पितरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । इवश्रूश्च इवशुरश्च स्वशुरौ॥२१॥

(च॰) नराह—'कादेश्च द्वन्हें ॥ कादिन्नग्रह्मिक्कात्वाद्विशेषणत्वेऽपि
र्डस्त्वम् । द्वन्द्वे द्वन्द्वसमासे इतरेतरयोगे आदिपदस्य लोपो भवति । चकारात्क्वत्रवित्,
न तु सर्वत्र । मातृशन्दात् प्रथमैकवचने । 'सेरा' हिस्ताहिलोपः ऋलोपः 'स्वरहीनं' । च
प्रथमैकवचनान्तम् 'क्षव्यया०' । पितृशन्दात् प्रथमेकवचने पृर्वत् । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । मोता च पिता चेति विश्वद्वे द्वन्द्वसमासे 'समासप्रत्यययोः' इति
विभक्तिलोपः । 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति च लोपे मात् पितृ 'आदेश्च द्वन्द्वे' मातृशन्दस्य
लोपः । इतरेतरयोगे द्विचनम् । प्रथमाद्विचचने 'अर् पञ्चर्ष' 'स्वरहीनं॰' पितरौ ॥
पृद्वं सञ्जूश्च खशुरश्च इति विश्वद्वे विभक्तिलोपे 'आदेश्च द्वन्द्वे' स्वश्च्यत्वेतः । अश्चराव्यतः
प्रथमाद्विचचने 'ओ को को' ॥ एवं दुह्वितुपुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति विश्वद्वे विभक्तिलोपे
सादिभ्तदुह्वित्रशन्दस्य लोपः पुत्रशन्दात् प्रथमाद्विचचने । 'ओ को को' ॥ चकारो बहुलार्थस्तेन कुत्रचित्व सर्वत्र । यथा धवखदिरौ इत्यादौ लोपो न । चकारात्पक्षे मातापितरौ
स्वश्चश्चित्ररा इत्यपि भवति ॥ ३१ ॥

(प्र०) आदेश्चेति । इन्हें समासे आहेशादिभृतस्य पदस्य लोपो बाच्यः वक्तन्ये

नु प्रयोगान्तर इति प्रयोगतो व्यवस्था ॥ ३१ ॥

ऋतां द्वन्द्वे ॥ ऋकारान्तानां द्वन्द्वसमासे सति पूर्वपदस्य वा आ-कारो वक्तव्यः ॥ मातापितरौ ॥ ३२ ॥

(च०) पुनर्विशेषमाह 'ऋतां द्वन्द्वे, ॥ ऋतामिति ऋकारान्तराग्दानां द्वन्द्वे पूर्वे यन्पदं तत्संबन्धिनः ऋकारस्य आकारो वा मवति । माता च पिता च अग्र विभक्ति-छोपे मातृशब्दस्य ऋकारस्य आ । मातापितृशब्दात् प्रथमाद्विचवने 'अन् पञ्चष्ठः 'स्वर-हीनं०' मातापितरो ॥ एवं पितापुत्रो होतापातारौ इत्यादि । पक्षे पूर्वपद्छोपे पितरौ । वाग्रहणादेव मातरपितरावित्यपि ॥ ३२ ॥

(प्र०) प्रमृतां द्वन्द्वे इति । विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृकारान्तानां पुत्रे च परे पूर्वपदान्तस्याकारो वक्तव्य इत्यर्थः । माता च पिता चेति विश्वे समासे 'प्रभ्यो माता गरीयसी' इत्यादिवचनान्मातुः प्रधानत्वातपूर्वनिपाते भाकारादेशः । एवं होतापोतारी

वितापुत्रौ इत्यादि । अन्यन्न कर्तृभोक्तारौ ॥ ३२ ॥

द्वन्द्वे सर्वोदित्वं वा ॥ वर्णाश्च आश्रमाश्चेतरे च वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः ॥

(च॰) 'द्वन्द्वे सर्वादित्वं वाः ॥ द्वन्द्वसमासे सर्वादीनां शन्दानां सर्वादित्वं सर्वा-दिकार्थे वा भवति । भवति न भवति चेत्यर्थः । उदाहरणम्—वर्णाश्रमेतरो वर्णाश्रमेतराः हिस्थाने वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । इतरे शृद्दृष्ठणादयः । ततो वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च समाहारद्वन्द्वः । ततो विभक्तिकोषे उभयत्रापि प्रथमाबहुवचनत् । एकत्र सर्वादित्वात् । 'जसी' 'अ इ ए' आदौ 'सर्वर्णे॰' आश्रम अग्रे इतर 'अ इ ए' यत्र सर्वादित्वं न, तत्र प्रथमाबहुवचने 'सर्वर्णे॰' 'खोर्वि॰' ॥

(प्र०) द्वन्द्वे इति । असर्वोदित्वमिति च्छेदः । ततश्च द्वन्द्वसमासे सर्वोदित्वं क सवति । वा इति । जसीति शेषः । वाशब्दादेव जसि वा नान्यत्र । वर्णाश्च साश्रमाश्च इतरे चेति विश्वहः ॥

वैयधिकरण्ये बहुवीही मध्यमपदस्तोपश्य ॥ कुमुदस्य गन्ध इत गन्धो यस्यासी कुमुदगन्धिः ॥ हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना ॥

- (च०) वैयधिकरण्ये इति ॥ भिन्नविभक्त्यन्तानां पदानां विभिन्नार्थेनिष्ठत्वं वैपधिकरण्यम् । यद्वा भिन्नविभक्त्यन्तत्वे स्ति भिन्नार्थप्रतिपादकद्वारा एकस्मिन्नार्थे वृत्तिव्वधिकरणं तस्य भावो वैयधिकरण्यं तस्मिन् वर्तमाने बहुनीहिसमासे मध्यमपद्छोपो वक्तव्यः ।
 कुमुद्दबब्दात् पष्ट्येकवचने 'हस्स्य०' गन्धबब्दात् प्रथमेकवचने 'खोर्वि०' हवबब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्यथा॰' गन्धबब्दात् प्रथमकवचने 'खोर्वि०' । हुमुद्दस्य गन्ध इव गन्धो
 यस्येति विग्रहे अत्र कुमुद्दस्येति षष्टयन्तं, ग्रेषाणि प्रथमान्तानि । 'समासप्रत्यययोः' इति
 विभक्तिछोपे—'उक्तार्थानामप्रथोगः' इति इवलोपे कुमुद्द गन्ध गन्ध इति स्थिते । अत्र
 मध्यपदस्य गन्धस्य छोपः पश्चात् 'मध्यमपद्छोपश्च' इति चकाराद् 'गन्धादेरिः' इप्रत्ययः,
 'यस्य छोपः' 'स्वरहीनं' 'खोर्वि० कुमुद्गान्धः ॥ इंस्त्यव्दात् षष्टयेकवचने 'कस्स्य' ।
 गमनबाब्दात् प्रथमेकवचने 'अत्रोऽम्' 'अम्बासो०' 'मोऽनु०' इव प्रथमेकवचनान्तम् 'अव्ययाः ।' गमनबाब्दात् प्रथमेकवचने पृवंचत् । इंस्स्य गमनमिव गमनं यस्या इति
 विग्रहे बहुन्नीहिः । 'समासप्रत्यययोः' उक्तार्थानामप्रयोगः' इस गमन इति स्थिते । सध्यपदस्य गमनस्य छोपः । पश्चात् 'आवतः स्त्रियाम्' 'आपः' इस्त्रमना ॥ समासश्चतुर्धा ।
 नित्य—अनित्य—छक्—अलुक्—भेदात् ॥
- (प्र०) चैयधिकरएय इति । भिन्नविभक्त्यन्तपद्वाच्यत्वं वैयधिकरण्यस्। गन्धपदस्य मध्यवर्तिनो छे।पे इवेत्यस्योक्तार्थत्वादप्रयोगः । चकाराद्गनधराब्दस्येकाराः न्तादेशः । चकारादेव निर्मतार्श्विचद्गुळये। यस्मात्व निर्श्विचः खड्गः । इत्यत्राङ्गुळिपद-स्योत्तरस्यापि छे।पः ॥

दिकसंख्ये संज्ञायाम् ॥ दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दौ संज्ञायां तुक्यार्थेनोत्तरपदेन अविप्रद्वं समस्येते स तत्पुरुषः ॥ अविप्रद्वो नित्यसमासः ॥ अन्यस्त्वस्वपद्विप्रद्वोऽपि भवति ॥ दक्षिणाग्निः । सप्तप्रामाः । इत्यादयोः ज्ञेयाः (क) ॥ ३३ ॥

इति समासप्रकरणम् ॥ १८ ॥

⁽क) विप्रद्यो द्विविधः एकः स्वनद्विप्रद्व एकोऽस्वपद्विपद्वाऽपि भवति ॥ अस्वपदेव समाप्तन्यतिस्नि

(च) अथ नित्वसमासमाह—'हिक्संख्ये॰ दिक्संख्ये प्रथमाद्विवचनान्तम् । संज्ञायां सप्तम्येकवचनान्तम् । दिग्वाचकं संख्यावाचकं च संज्ञायां वाच्यमानायां तुल्यार्थेन एका-थॅन उत्तरपरेन सह सविग्रहं विग्रहरहितं समस्यते । तत्र समासश्च नित्यो भवति ॥ अध नित्यानित्यसमासस्वरूपमाह—अविग्रहो नित्यसमासः । यो नित्यसमासः स विग्रहरहितः असमस्यमानपद्विपहो भवति । अन्योऽनित्यसमाक्षोऽस्वपद्विपहोऽपि स्वैः पदै्विपहो यस्य स स्वपद्विग्रहः । न स्वपद्विग्रहः अस्वपद्विग्रहः परपद्विग्रहः । अपिन्नब्दा-त्स्वपद्विष्टहोऽपि अवति ॥ अस्वपद्विपहो यथा—श्चित्रमधिकृत्य । अत्र अधिकृ त्येति परपरेन विमहः बाह्मपदस्वादस्वपदस् । अथवा बहु धर्न यस्य सः । अत्र यस्येति रपदेन विग्रहः । इति अस्वपदविग्रहः । अस्वादन्यः इत्यप्यस्वपदविग्रहः ॥ तथा ग्रामं प्राप्त इत्यादौ स्वाभ्यां पदभ्यां विग्रहमध्यवतिभ्यां पदाभ्यां विग्रहः । अय नित्यसमासोदाः हरणम् । यथा दक्षिणाग्निरित्याक्षिभेदः । 'दक्षिणाक्षिनोर्हेपत्याहवनीयौ त्रयोऽप्रयः' इति ॥ दिग्वाची दक्षिणाबाब्दः । एकाथेन अग्निना परपदेन समस्तितः । समासश्च तत्पुरुषः । नित्य-त्वाद्विपहो न किवते । तथा समुधामा इत्यत्र सत्तनुशब्दः संख्यानाचक एकार्यन ग्रामपदेन समसितः । अत्र विग्रहं विवापि तत्प्रदृषः समातः वित्यः । वित्यं पदह्वयात्मकत्वातसमाः सरूपमेव पदमित्यर्थः । दक्षिणान्निरिति अग्निभेदनामवाची श्रद्धः । सर्वेशमा इति ग्रामभे द्नामवाची शब्दः ॥ ३३ ॥

> 'पूर्वेऽव्ययेऽव्ययोभावोऽमादौ तत्पुरुषः स्मृतः । चकारबहुका द्वन्द्वः संख्यापूर्वो द्विगुः स्मृतः ॥ यस्य येन बहुब्रीहिः स चासौ कर्मधारयः । इति किचित्समाक्षानां षण्णां कक्षणमीरितम् ॥

इति खबोधिकायां समासदीविका ॥ १८॥

(प्र०) दिकसङ्ख्ये इति । दिग्वावकसङ्ख्यावाचककव्दावित्यर्थः । संज्ञायामित्य-नेन नित्यसमाससूचनात्ताळक्षणमाह । आविग्रह इति । दक्षिणाग्निरित्यादौ विग्रहशुन्य एको नित्यसमासः । अधिक्षीत्यादावस्वपदविग्रहः समस्यमानपदान्यपदिवग्रहः । अन्येर नित्यसमाज इति नित्यसमासे। द्विषेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति सारस्वतप्रसादै समाससङ्क्षेपः समाप्तः ॥ १८ ॥

केनापि पदेन विम्रहो वाक्यं यत्र स निःयः॥ तेन लम्बी कर्णौ यस्य स लम्बेकर्णः॥ दान्नेण छिन्नमिति स्वपदाविम्रहः॥ अस्वपदाविम्रहो निःयः। यस्मिग्समासावबोधकं वाक्यं न तिष्ठति स निःयः।—इति मू.ङपु-स्वकगतपाठः॥ कुन्नचिच्च नित्यसमासस्योदाहरणरूपं 'दाचिणाग्निः सत ग्रामः' इति प्रयोगद्वयमधिकमस्ति ।

* तद्धितप्रकरणम् ॥ १६॥ *

अथ तद्धितो निरूप्यते ॥ अपत्येऽण् ॥ नाम्नोऽपत्येथेऽण्प्रत्ययो भवति (क) ॥ उपगोरपत्यं पुमानिति विप्रहे उपगोः अण् इति स्थिते । समा-सप्रत्यययोः इति पष्ठीछोपः । णकारो बुद्धार्थे ईवर्थेश्च ॥ १ ॥

(च०) अथ तिद्धते। निरूप्यते—अथेति॥ समासकथनानन्तरं तिद्धतस्तिद्धितमंज्ञकः प्रत्ययो निरूप्यते। तस्य समासस्य हितः, यहा तेषां पूर्वोक्तानां नामादीनामधांन्तरप्रकान्यतेन हितस्तिद्धतः स निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः॥ यद्यपि तिद्धतसंज्ञकाः प्रत्यया वहवः सिन्ति तथापि जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ सृत्रम्—'अपत्येऽण्ः ॥ न पति पिता यस्मात् तद्यत्यं तिस्मन् । अपत्यशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ एः। अण् प्रथमैकवचनान्तम् 'इसेपःः इति नामनोः अपत्ये पुत्रपौत्रादिः ताने शिष्यप्रिक्षित्यादिः ताने वाच्ये सित नामनः अण् प्रत्ययो भवति । अत्रापि नामशब्देन पदमेव विवक्षितम् । अन्यया 'अविभिक्तं नामः इत्युच्यमाने अपगोरिति षष्ठवन्तात् अण्यत्ययो न स्यात् । यद्वा उपगुज्ञब्दात् प्रथममण् प्रत्ययः। ततः षष्ठीं दत्ता विषदः कोर्यः॥ उदाहरणम्—उपगुज्ञब्दात् अपत्येऽ र्थंऽज्पत्ययः। ततः अपगुज्ञब्दात् षष्ठवेकवचनम् । 'क्रितिः 'क्रस्य' इत्यकारकोपः। 'स्रोविः अपगोरपत्यमिति विषदे सिति । तिद्धतेऽपि विषद्धोऽन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति । तेन 'वस्वमुपोग्रयत्यं चैत्रस्य' इत्यादौ न । अपगुनाम्नस्तापसस्यापत्यं स्तानादिः पुत्रादिरिति विषदे कृते 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिकोपे 'अक्तार्थानम्' इति अपत्यशब्दे छप्ते अपगु अण् इति स्थिते । जकारो वृद्धवर्थः ईवर्थक्ष ॥ १॥

(प्र०) समासश्चान्वये नास्नामित्यत्र चश्चन्दात्तिहितस्याप्यन्वयये।ग्यत्वे एव संसूच नात्समाससमासाववसरसङ्कत्या तिहितप्रत्ययाचिक्वपितुमुपक्रमते । अथिति । तिहित इति जात्यिभप्रायेणैकवचनम् । तेभ्यः पुर्वोक्तेभ्यः नामपदेभ्ये।ऽर्थान्तरप्रतिपादनशक्तिप्रदन्तेन हितोऽनुकुळस्तिहित इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्तिहितसंज्ञा णादोनामिति भावः । अपत्येऽ ण् । नाम्न इति नामप्रकरणत्वात । अत्रापि पूर्ववज्ञामश्चन्देन पदं प्रोच्यते । नाम्ये औपगव इति तिहितार्थवोधके इति शेषः । अपत्यार्थस्याण् उक्तार्थस्यादुक्तार्थानामित्य-मिप्रेस्यपदीपयोगः ॥ १ ॥

आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः॥ स्वहाणां मध्ये य आदिस्वर-स्तस्य वृद्धिभैवति जिति णिति च तद्धिते परतः। डकारस्यौकारो वृद्धिः॥२॥

(च॰) वृद्धिकरणसूत्रम्—'आदिस्वर॰' ॥ आदिश्रासौ स्वरश्च आदिस्वरस्तस्य षष्ट्येकवचनान्तम् । 'इस्स्य' क्णिति घृ च ण् च व्यौ तौ इतौ यस्य व्यित् तस्मिन् व्यिति सप्तम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' । वृद्धिः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोवि॰' त्रिपदिमदं सूत्रम् । स्वराणां तद्धितप्रत्यान्तपदसंबन्धिनां सर्वस्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य जिति

⁽क) "आत्मजस्तनयः सूतुः सुतः पुत्रः क्रियो त्वसी । आहुर्दुहितरं सर्वेद्यपत्यं तोकं तयोः समे"॥— इत्यसरः ॥

णिति च तिद्धते प्रत्यये परे वृद्धिभेवति । अनेन डकारस्य औकारो वृद्धिः । आरे औ वृद्धिः' इत्युक्तत्वात । औपगु अ इति स्थिते ॥ २ ॥

(प्र०) म्राद्स्वरस्य इति । कादौ स्वरः कादिस्वरः । कादित्वं च स्वरापेक्ष-येत्यभिष्ठेत्योक्तं स्वराणां मध्ये इत्यादि । तत्रश्च वासिष्ठ इत्यादौ दृद्धिः । तदपि संभव-दमिप्रायम् । तत्रश्च पः कामस्यापत्यमाय इत्यादावाद्यन्तवदेकस्मिन्निति कादित्वाद्भवत्येव वृद्धिः प्तदपि संभवद्भिप्रायम् । ज् च ण् च ज्जौ ज्जावितौ यस्य स ज्जित् तस्मिन् तद्धिते परत इति तद्धितप्रकरणत्वात् उकारौकारयोः स्थानादीनां तरतमत्वादौकारो वृद्धिरित्यर्थः ॥ २ ॥

वोऽट्यस्वरे ॥ डकारस्य ओकारस्य च अव भवति स्वरे यकारे च परे ॥ औपगवः । वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः । गोतमस्यापत्यं गातमः (क)॥३॥

(च०) सुन्नम्—'वोऽव्यस्तरे' ॥ अश्र ओश्र वो तस्य वो पष्टग्रेकवचनान्तं सांकिति कम् । अर् प्रथमेकवचनान्तम्—'हतेपः ०' । यश्र स्वरश्र यस्वरं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । त्रिपदमिदं सुन्नम् । अन्त्यस्योकारस्य ओकारस्य च अव् भवति तद्धितसंबन्धियकारे स्वरं च परे । अत्र स्वरं परे उकारस्य अव् भवति गम् 'स्वरही नं ०' औपगवः । 'क्षत्तद्धितसमासाश्र' इति नामसंज्ञायां प्रथमेकवचने 'स्नोवि०' उपगुनाम कश्चिरम् स्वर्गनिस्तस्यापत्यमौपगवः ॥ पृवं विषष्ठस्यापत्यं वासिष्टः । अण्प्रत्ययः । अत्र वकारस्थिर ताकारस्यादिस्वरस्य चृद्धिराकारः । 'यस्य केषः' 'स्वरही नं ०' ॥ पृवं गोतमस्यापत्यं गोतमः । इत्यत्राण्निमित्ता चृद्धिः—उकारस्य औकारः । 'स्नोवि०' ॥ सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिक्रया इति स्वयंभुवः इत्यादौ अवादेशे न ॥ ३ ॥

(प्र०) वोऽव्यस्वरे इति । अश्र ओश्र वो इति साङ्कृतिकं षष्ठीद्विवचनान्तम् । यश्र स्वरश्चेति समाहारः प्रतसद्धितप्रकरणत्वात्तद्धिते प्रवेति गोयानमित्यादावनतिप्रसङ्घः सोकारस्य स्वरे अविति सिद्धेऽपि यकारे विधानार्थं बचनम् । यद्यपि कवित्स्वरवद्यकारः इति स्वरत्वादिदेशाद्यकारेऽपि अव् संभवति तथापि सुत्रस्य वक्तव्यानुपजीवित्वादोकारो चिर्युक्तेव । नामसंज्ञायां स्याद्युत्पत्तौ देववद्भूपं नेयम् । विश्वष्टस्यापस्यं गोतमस्यापत्यमिति विश्वहे । ऋषिवाचकत्वादिक्रमावे अण् । यस्य लेगप इति लेगपः ॥ ३ ॥

ऋ उरांखा ।। ऋकारस्य उर् भवति खणि परे ।। वण्णां मातॄणामपर्यं षाण्मातुरः । तिस्रणां मातृणामपत्यं त्रैमातुरः । द्वयोमित्रोरपत्यं द्वैमातुरः(ख)॥४॥

(च॰) सुत्रम्—'ऋ उरणिंश। ऋ षष्ठयेकवचनान्तं सांकेतिकम्। उर् प्रथमेकवच-नान्तम् 'इसेपः०' । अणि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहोर्नं०' अण्प्रत्यये परे मातृबाब्दः संबन्धिनः ऋकारस्य उर् भवति । षण् मातृ । षण्काब्दातः षष्ठीबहुवचने 'इणः' इति नुट्

⁽क) 'शिवादिभ्यश्च' इत्यण् वक्तव्यः । अन्यथा इकाः प्राप्तिः । शिवस्यापत्यं श्रेवः । विदेहस्यापत्यं वैदेह: ॥

⁽ ख) 'बो डः 'त्वन्मदेकत्वे' इति सूत्रनिर्देशान्कचिदपदान्तेशपे झसानां जमा एष्टव्याः।

'को हः? 'ब्हुिसः! ष्टुः 'स्वरहीनं' 'मोऽजु॰'। माठ्यव्हात षष्टीबहुवचने 'जुडामः' 'नामि'। षणणां मातृणामपत्यिमित विग्रहे । 'समासप्रत्ययोः' इति विभक्तिकोपः षष् मातृ स इति । 'स्वादिस्वरस्य॰' इति वृद्धिः । 'भो डः' 'वावसाने' डस्य टः । 'नमे नमा वा' टस्य णः ॥ यद्वा 'पणो णो वाच्यो मातिरे' इति केचित । क्रिचिजवानामपि यमा पृष्टच्याः इति केचित । 'ऋ उरणि' इति उर् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोवि॰' षाणमातुरः । कार्तिकेय इत्यर्थेः॥ युगं द्वयोमांत्रोरपत्यिमिति विग्रहे सभयत्रापि षष्टीद्विवचनम् 'त्यदादेष्टे॰' 'आवतः ख्रियाम्' 'टौसोरे' 'ए स्वर्ः 'स्वरहीनं०' । मातृश्वव्दात् पष्टीद्विवचने 'ऋरम्' ॥ अण् । णित्वा-दृष्टिः । द्वि इत्यस्य है । 'ऋ उरणि' इति उर् । 'स्वरहीनं॰' हैमातुरः गणेशः । पृनं भादमातुरः । द्वावि स्वतिस्ववाचको । सत्यास्तु तनयः षाणमातुरबद्धाद्रमातुरः । इत्यदि स्वणन्ताः । सन्यत्राप्यण्यत्ययो भवति । यतः ॥

'रागाच्रक्षत्रयोगाच समृहात्सास्यदेवता । तहेत्यधीते तस्येदमेवमादिग्णिष्यते ॥'

रागाद्यथा कुड्कुमेन रक्तं वद्धं कौड्कुमम् । नक्षत्रयोगात । पुष्येण युक्तः कालः पौषः । समुहात् नराणां समुहो नारम् । स्नोणां समुहः स्नेणम् । सास्य देवतार्थं इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रम् । तहेक्तीत्यस्यार्थं व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । तस्येदमित्यस्यार्थे देवदत्त-स्यार्थमितं दैवदत्तम् । इत्याद्ययेव्वण्णत्त्ययः स्यात् । तद्ये यथास्थाने कथयिष्यति ॥ ४ ॥

(प्र०) प्रष्ट उरिति । षण्णां मातृणामपत्यमिति विग्रहे भणि सङ्ख्याप्रकृत्वात्ति त्यार्थविषयत्वाच द्विगुसमासे विभक्तिकापे,पदान्तत्वमाश्रित्य षोड इति दत्वे मृन्मयं दृषनमयमित्यादा विव ममे नमा वेत्यत्र चपा अवे जवा इत्यतो जवा इत्यनुतृरोः । कविज्ञवा ममे परे नमा भवन्तीति जवस्य दकारस्य सवर्णत्वात् नमे नमो णकारः । केचित्तु नामि ऽलुसेषि प्रत्ययलक्षणन्यायेनैतदाश्रितौ छ इति णकारः इत्याद्वः । अन्ये तु इसे हृदस इति वस्य द्वित्वे खसपरत्वेन पूर्वेषस्य षोड इति दत्वे खसे चपा इति चपे टकारे संयोगान्तलोपे च निमित्तामावन्यायस्यानित्यत्वात् नमे नमा विति दस्य ण इत्याद्वः ॥ ४ ॥

अत इञ्चिशः ।। अकारान्तान्नाम्नोऽनृषिश्चन्दादपत्येऽर्थे इञ्पत्ययो भवति ॥ यस्य छोपः । देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः [श्रीघरस्यापत्यं] श्रैघरिः । [दश्चरथस्यापत्यं] दाशरिः पौरन्दिः ॥ ५ ॥

(च०) क्षय अपत्येऽर्थे प्रत्ययान्तरमाह—'अत इञान्षेः' ॥ अत इति पञ्चम्येकवचन नान्तं 'स्वरहीनं०' स्रोति०' इञ् प्रथमीकवचनान्तम् । 'हितेपः०' पश्चात् 'आदे छोपश्' ॥ अनृषिः न ऋषिः अनृषिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'हिति' इकारस्य एकारः । 'हस्य' इत्यकारछोपः । पूर्वे 'स्रोति०' 'स्वरहीनं०' त्रिपदम् । ऋषिवाचकश्चद्वर्जितादकारान्ता-श्चाम्नोऽपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अत्र ञकारो वृद्धयर्थः । उदाहर-पम् । देवदत्तस्यापत्यं इञ् प्रत्ययः । जकारो वृद्धयर्थः 'आदिस्वरस्य' इति वृद्धिः । दै । 'यस्य केपरः 'स्वरहीनं०' 'स्रोवि०' दैवद्तिः ॥ एवं श्रोधरस्यापत्यं श्रेंधरः । अत्र इत्य प्रत्यये श्रोहस्यस्य श्रे इति वृद्धिः ॥ तथा द्वारथस्यापत्यं दाशरिधः । अत्र वृद्धिकार्यं दृत्य दा ॥ पुरंदरस्यापस्यं पौरंदरिः । अत्र डकारस्य औकारो इद्धि । एवं रावणिः ॥ ९ ॥

(प्र०) द्वात इञिति । अत इष् इति योगविभागात् बैदिर्गार्गिरौदालिकिरित्या-दावृषिवाचके स्योऽपीम् । वा टाक्योरित्यतो सण्डूकण्छत्या वानुवृशेव्यंवस्थया शिवादिस्यो ऽनृषिवाचिभ्योऽकारान्तेस्योऽपीम् । शिवस्यापत्यं शैवः । श्वाफलकः । रान्यसः । वृष्णिभ्यश्च । वास्रदेवः । सानिरुद्धः । कुरुभ्योऽपि । नाकुलः । साहदेवः । वाशब्दादेव लोकाद्वा ॥ ५ ॥

बाह्वादेश्च ॥ बाह्वादेः पर इञ्घात्ययो भवत्यपत्येऽर्थे ॥ बाह्वोरपत्यं बाह्विः । उपिबन्दोरपत्यमापिबन्दिवः । कृष्पात्यापत्यं कार्ष्णः । उड्डहोन्नोऽ पत्यमोड्डहोमिः । नो वा । श्रीमशुर्मणोऽपत्यमामिशर्भिः ॥ ६ ॥

(च॰) 'बाह्वादेश्च' ॥ वाह्वादेश्च अकारान्तत्वाभावेऽपि इम् वक्तव्यः । बाह्विः क्षीपवाह्विः वार्ष्णिः आग्निकार्मिः ॥ सर्वत्र तद्धिते विकलपानुतृत्तिरस्त्येव । तेन वाह्यदेवः श्रेवः वैदेह इत्यादौ इम् न स्यात् ॥ 'व्यासवस्वहद्यातृनिपादविम्बचण्डालादन्तस्य वाऽकः ।' एम्योऽपत्य इत्र् तद्योगे चौषामन्तस्य सक आदेवः । वौयासिकः । वास्विकः । सौधा विकः । नैपादकिः । वोम्बकिः । वाण्डालकिः ॥ ६ ॥

(प्र०) बह्वादिस्योऽपीन् । बाह्विः । सौपगविः । सौदुलोमिः । साग्निशर्मिः । नान्तेस्यो नो वेति टिलोपः । एवं ध्धातृत्यासनस्डनिषाद्चण्डालंबिस्वानामिनि सकहा-देशः । सौधातिकः । वैयासिकः । वास्डिकिरित्यादि प्रयोगादृद्धम् ॥ ६ ॥

ण्यायनणेयण्णिया गर्भनङाञ्चिस्त्रीिपतृष्वस्रादेः॥ गर्भा-देनेडादेरव्यादेः स्नीलिङ्गात्पितृष्वस्रादेश्च ण्य आयनण् एयण् णीय इत्येते प्रत्यया भवन्ति अपत्येऽर्थे यथासंक्येन ॥ चकारात्पितृष्वस्रादेरेयण् प्रत्ययो भवति ॥ गार्ग्यः। वात्स्यः। जामदग्न्यः। सीन्यः। नाडायनः। चारायणः। चान्द्रायणः। आसुष्यायणः। आत्रेयः। मार्कण्डेयः। कापेयः। गाङ्गयः। माहेयः(क) पैतृष्वस्रीयः। मातृष्वस्रीयः॥ ७॥

(च०) सूत्रम्—'ण्यायनणेय•'॥ ण्यश्च आयनण् च एयण् णीयश्च ण्यायनणेयणीयाः प्रथमाबहुवचनान्तम् 'सवणं ०'। गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च स्त्री च पितृष्वसा च गर्गनडाश्चिः स्त्रीपितृष्वसारः ते आदौ यस्य स गर्गनडात्रिक्षीपितृष्वसादिः तस्मात् पञ्चम्येकवचः नान्तम् 'कितिः 'कस्यः इत्यकारकोपः। 'सोर्वि ०'॥ द्विपदमिदं सूत्रम्। 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणम् पदं प्रत्येकं संबध्यते इत्यादिषाडदस्य प्रत्येकं योगः। तेनापत्येऽर्थे गर्गादेण्यैः नडादेशयनण्। अत्रयादेः स्त्रीलिङ्गाच एयण्। पितृष्पस्तादेः णीयः। सर्वत्र णकारो बृद्ययन्

⁽क) मातृषितृभ्यां स्वसा । मातृषितृभ्यां प्रान्दाभ्यां परस्य स्वसृत्रान्दस्य सकारस्य वकारः स्यात् समासे स्राते । पितुः स्वसा पितृष्वसा । मातुः स्वसा मतृष्वसा ॥—इति विशेषः॥ मातृषितृभ्यां पितिरे डामहच् । अभ्यां परो डामहच् प्रत्ययो भवति ॥ मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥—इति विशेषः॥

र्थः । ज्यजीययोर्नुद्ध्यर्थमादौ प्रयुक्ती णकारोध्जन्तत्वनिराससूचकः । अजन्तत्वभावादीप्-निषेधः । गर्गे बत्स । गर्मे स्थापत्यमिति विप्रहे च ण्यण् किस्वाद्वृद्धिः गार्भे वात्स ध्यस्य कोषः अभवत्रापि 'स्वरहीनं । गार्थः वातस्यः । स्त्रपतः चेत् गार्था वास्या पाणिनीया-नां तु गार्गी वात्सी इत्येवमेव सवति । नडस्यापत्यं नाडायनः । आयनण् प्रत्ययः । णित्वादृबुद्धिः 'यस्य छोपः' 'स्वरहोनं०' 'स्रोविं०' एवं चरस्यापत्यं चारायणः । स्नियां नाडायना । चरस्यापत्यं चारायणां । अदस्याब्दातः षष्ट्येकवचने । 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'क्रस्ट्य' 'माद्' अस् । 'क्रिकात्वः सः०' असुष्यापत्यमिति विग्रहे आयनग्प्रत्ययः। णित्वाद्वृद्धिः। सद्। 'अलुक् क्रवित्' इति षष्ठ्या विभक्तेने लोपः। 'यस्य लोपः' 'स्वर-हीनं ः 'सोविः आमुख्यायणः । अस्यार्थः—'स्यादामुख्यायणो मुख्यपुत्रो प्रख्यातपुत्रकः। इति ॥ अत्रेरपत्यमात्रेयः । एयण्प्रत्ययः । आदिवृद्धिः 'यस्य०' 'स्वर०' प्रथमौकवचने 'स्रो०' ॥ एवं कपेरपत्यं कापेयः । अणन्तत्वादीप् । आत्रेयी कापेयी । गङ्गाया सपत्यं गाङ्गेयः । मह्या अपत्यं माहेयः । एवं वैनतेयः । सेहिकेयः । काद्रवेयः ॥ पितः स्वसा वितुष्वसा । मातः स्वसा मातृष्वसा । 'मातृपितृभ्यां स्वद्यः सकारस्य षत्व' वक्तव्यस्' पितृष्वसृत्राद्दात् षष्ट्रयेकचने । 'ऋते। छ छः' डिस्वाद्विकेषः । अग्रे अपत्यशब्दात् प्रथमीकवचने । 'अताडम्' पितृष्वस्रतयं पैतृष्वस्रीयः । एवं मातृष्वस्रतयं मातृष्वस्रीयः उभयत्रापि जीयः । पितृशब्दे इकारस्य ऐकारो वृद्धिः । मातृशब्दे न वृद्धिः वृद्धेरेव सद्धा-वात् । । एवं स्वस्रपत्यं स्वस्नीयः । अत्र 'णितो वा' इति विकल्पान्न वृद्धिः ॥ ७ ॥

(प्र०) रायायनिसिति । ज्यस्य आयनण् च एयण् जीयस्य ते तथा गर्गश्च नडस्र अन्निस्त्र स्त्री च पितृष्वसा च ता आदौ यस्य स तथा द्वान्द्वान्तत्वादादिशब्दस्य प्रत्येकं संबन्ध इत्यिभिष्टेत्याह । गर्गादेरित्यादि । गर्गादेर्गणाज्यः । नडादेर्गणादायनण् । अन्न्यादेर्गणात्स्त्रीलिङ्गास एयण् । पितृष्वस्तादेर्गणाज्जीयः । एयण् च । वाशब्दानुतृत्रोस्त-स्य डिक्वाहिलोपो वा पैतृष्वस्त्रेयः सातृष्वस्त्रेय इति विवेकः । स्त्रीलिङ्गादिति स्त्रीप्रत्ययान्तोन् प्रस्थाम् । अत एव भूमेरपत्यं भीम इत्यादावप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

स्तु वहुत्वे क्वचित् ॥ अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिदनृषिविषये ऋषिविषये च छुग्मवति ॥ गर्गाः । अत्रयः । विदेहाः (क) ॥ ८ ॥

(च०) सथ स्वादो विषये तिद्धतप्रत्ययान्तानां साधनविधिमाह—'लुग्बहुवे कचित'॥ लुक् प्रथमोकवचनम् 'हसेप०ः' बहुत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । कवित् प्रथमोकवच 'नान्तम् क्षव्यया०'॥ त्रिपदम् । अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य अणादेः प्रत्ययस्य बहुवचने सित कचिदिति ऋषिवाचकशब्दविषये अनृषिवाचके विषये वा लुग्मवित न स्त्रियाम् । तत्र ण्यप्रत्ययस्य यथा गान्येः गारयो । ब वचने गार्थे अस् इति स्थिते । 'लुग्बहुत्वे•' इति ण्यप्रत्यस्य लुक् 'निमित्तामावे नैमित्तिकस्याप्यमावः' इति वृद्धरमावः । गर्गे अस्ह ति

^{ि (}क) मृश्विकुत्साङ्गिरोवश्विष्ठगोतमदेशतुल्याख्यश्ववियेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुम्भवति । मृगवः। कुत्साः। वश्विष्ठाः।—इति विश्वेषः॥

स्थिते । 'सवर्णे' ०१ 'स्नोविं०' गर्गाः । अरेडपि गार्ग्यं गार्ग्ये गर्गान् । गार्ग्येण गार्ग्या-भ्यां गर्गै: । एवं सर्वत्र बहुवचने ण्यप्रत्ययस्य छुक् । एवं वासिष्ठः । वासिष्ठौ । बहुवचने वसिष्ठशब्दात् प्रथमाबहुवचनम् । अत्र अणो लापः निमित्ताभावे इति वृद्धेरण्यभावः। विसष्ट सस् । 'सवणे '॰' स्रोविं॰' विसष्ठाः ॥ कात्रेयशब्दात् प्रथमाबहुवचनम् । एयण् केापः अत्रि अस् 'ए जो जिसः 'ए अयः स्वरहीनं ०' सोवि॰' आत्रेयः आत्रेयौ अन्नयः । लाहेयं आहेयौ सन्तीन् । इत्यादिरूपाणि ॥ वैदेहबाब्दात् प्रथमावहुवचने अणा छापः वृद्धे-रप्यभावः विदेह अस् । 'सवर्णे'०' 'स्रोर्वि०' विदेहाः ॥ एवं रववः ॥ ८ ॥

(प्र) खुग्बहुत्वे कचिदिति । गर्भयस्कविदादिभुग्वित्रकुत्साङ्गिरोविसष्टगौतमः देशतुल्यक्षत्रियेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य बहुत्वविषये छग्भवतोत्य : ॥ ८ ॥

देवलेदमर्थे ॥ देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति ॥ इन्द्रो देवता यस्येत्येन्द्रं हिनः । सौम्यम् ॥ देवदत्तार्थिमिदं दैवदत्तं नस्मम् ॥९॥

(च०) सुत्रम-'देवतेदमथे ॥ देवता च इदं च देवतेदमी तथारथ देवतेदमथे सप्त-म्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ एकपदमिदं सुत्रम् । देवता स्वामित्वेनाधिष्ठायकः तः स्यार्थे इदमर्थेति अस्येदं वस्तु अस्मित्रयेऽप्युक्ता अणादयः प्रत्यया भवन्ति । इन्द्र । इन्द्रो देवता अस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थं अण् णिस्वाद्युद्धिः । ऐन्द्र 'यस्य छापः' 'स्व-रहीनं ० प्रथमेकवचने 'अताऽम्' 'अम्बासे १०' ऐन्द्रं हिवः । इन्द्रार्थे कलिपतं घृतिमत्य र्थः ॥ स्रोम । स्रोमो देवता अस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे ण्यप्रत्ययः । आदिस्वरस्य ०१ इति वृद्धिः । सौ 'यस्य केपाः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने कुलशब्दवत सौम्यम् ॥ देवदः त्तार्थमिदम् अत्रेदमथं अण् वृद्धिः दै 'यस्य लेापः स्वरहोनं० प्रथमौकववने कुलकाब्दवत् । दैवदत्तम् ॥ प्वमारनेयं वायव्यं पित्रयम् डबस्यमिति देवतार्थे । अथेदमर्थे नद्या अयं नादेयः । इत्यादि ॥ 'देवतेद्मः' इत्युक्तेऽपि सिद्धावर्थप्रहणात अन्यत्राप्यथे । उद्भवराणि सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरो देशः । एवं बादर इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

(प्र०) देवते इति । देवता च इदं च देवतेदमी देवतेदमोर्थः देवतेदमर्थस्तिसम् रुक्ता समाद्या यथायोग्या सवन्तीत्यर्थैः ॥ ९ ॥

क्व चिद्द्रयोः ॥ व्वचित्पुर्वोत्तरपदादेरचे वृद्धिभवति जिति णिति च तद्धिते परे ॥ अग्निमरुतौ देवते यस्य तदाग्निमारुतं कर्म । सौहार्दम् । **अत्र भावेऽण् वक्तव्यः ॥ १० ॥**

(च०) अथ वृद्धिविशेषमाह—'क्विदृद्वयाः' ॥ कवित् प्रथमौकवचनान्तम् 'अव्ययाः ह्योरिति हिमान्दस्य षष्टीहिवचनान्तम् 'त्यदादेष्टे०' 'ओसि' 'ए अयु' 'स्वरहो०' 'सोनि' पूर्वे 'चपा सबे ०' ॥ कचिदिति प्रयोगान्तरे पूर्वेपदादेः स्वरस्य उत्तरपदादेः स्वरस्य च द्वयो-रपि वृद्धिर्भवति । अग्निमस्त् । अग्निश्च मस्च अग्निमस्तौ तथारिद्म् । इद्मधे अण । यद्वा 'कमेण्यप्यण् वक्तव्यः' 'क्वविद्वद्भोः' इति अग्निमस्ते।समयोर्ण्याद्यस्वरस्य वृद्धिः । 'eवरहीर्नं०' प्रथमेकदचने कुलक्ष्यक्त । आजितमास्तमेतत्कर्म । यहर् श्रीमनं हत् हर्यं यस्य स सहत् । सहदो भावः । अत्र भावेऽण वक्तव्यः। पश्चात् 'क्वचिदृदृये।ः' इति

- खहत इत्यत्र उकारऋकारयोर्ह्रयारपि वृद्धिः । सौहार्द । 'राचपे। o' जलतुन्ति o । 'स्वर. ्हीनं•' कुळवाब्दवत् सोहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः हति वक्तव्यवळाद्वक्तेऽपि अण्॥ पुर्व छमगस्य माबः सौभाग्यम् ॥ पुर्व परस्त्रियः अपत्यं पारस्त्रेणेयः ॥ १० ॥

(प्र०) कचिदिति । बादिस्वरस्येत्यत्र पदापेक्षया बादित्वेऽविशेषादृद्वयोः पूर्व-पदादेः डत्तरपदादेश्च वृद्धिभवतोत्पर्थः । अग्निमरुतौ देवते अस्य तत् अतिनमाहतम् । क्रमैति विशेष्यपदम् । छहदो भावः छभगस्य भाव इति विग्रहे भावार्थे प्रत्ययानिभदानादत्र भावे क्षण वक्तव्य इति वक्तव्यत्वात्स्वार्थेऽपीत्यपिशव्दादनुक्तसमुख्यार्थोद्वा विकाराभावसमूहाः दावणि सिद्धेरत्रापि तेनैव वक्तव्यो व्याख्येयः । सौभारयमित्यत्र भावे तत्वयण् इति यण् । यदि तु भावे यण् वक्तव्य इति पाठस्तदा भावे तत्वयण् इत्येव यण्सिद्धेः तेनैव वक्तव्यो च्याख्येय: ॥ १० **॥**

णितो वा ॥ उक्ता वश्यमाणाश्च प्रत्यया विषयान्तरे णितो वा भव-न्ति ॥ अजो गौर्यस्यासावजगुः शिवः । तस्येदं घनुराजगवं अजगवं वा । कुमुदस्येव गन्धो यस्याः सा कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । इवग्रुरस्यायं इवाशुर्यो प्रामः । विष्णोरिदं वैष्णवम् । गोरिदं गव्यम् । कुछे भवं कुरयम् । तवेदं त्वदीयम् । ममेदं मदीयम् ॥ ११ ॥

(च०) सथ प्रयोगानुसारेण वृद्धेरभावमाह—सूत्रम्—'णिता वा ॥ णितः प्रथमा-बहुवचनन्तिम् 'स्वरहीनं०'' सोवि०'। वा प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' 'हवे' 'उओ'॥ उक्ता भणाद्यः प्रत्ययाः विषयान्तरे कार्यान्तरे अर्थान्तरे णिता णकारानुवन्धा णिसंज्ञका वा भवन्ति । अत्र वाशब्दे। व्यवस्थावाचकः बहुलार्थकः । तेनैतेषु परेष्वादिस्वरस्य क्वचि-दुवृद्धः । क्वचिदृद्वद्वेरभावाऽपीत्यर्थः । क्वचिद्विकल्पः ॥ वदाहरणम्—अजगु अजा गौ-र्वृषभा यस्य सः अजगुः शिवः । 'गा' इति गाशब्दस्य हुस्वः । अजगु द्विस्थाने अजगा-रिदं धनुः । क्षत्र इदमर्थेऽण् सभयत्र । एकत्र वृद्धिः भा । अन्यत्र न वृद्धिः । 'वेाऽन्य-स्वरें सव् । 'स्वरहीनं•' प्रथमकवचने कुलशब्दवत । आजगवमजगर्व वा धनुः । अन्न वा वृद्धिः ॥ कुमुदगन्ध । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धे। यस्य स कुमुदगन्धिः । 'वैयधिकर-ण्ये बहुवीही मध्यमपदकोपः' 'गन्वादेरिः' 'यस्य होपः' 'स्वरहीनं०' हुसुदगन्धिस्तस्या-पत्यमिति वाक्ये 'ण्यायनणेयणीयाः " इत्यपत्येऽथं ण्यः । अन्नाद्यस्य इकारस्य वृद्धिः । को । 'यस्य लेापः' 'स्वरहीनं ०' स्नोत्वात् । 'आवतः स्त्रियाम्' हत्याप् । सत्र नित्यं चुद्धिः । कौसुदगन्ध्या ॥ पर्व ववशुरस्यायमिति वाक्ये इदमयं ज्यप्रत्ययः । वृद्धिः । 'यस्य कोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने बवाशुर्यो ग्रामः ॥ विष्णु । विष्णे।रिदमिति वाक्ये अण्-प्रत्ययः । दुद्धिः वै । 'वेाऽव्यस्वरे' 'स्वरहीनं•' प्रथमैकवचने कुळशब्दवतः । केवितः वि-ब्लाः स्वरूपं वैद्णविमिति पठन्ति । इदमर्थस्य पूर्वं प्रणीतस्वात् । विद्लारिद्मिति न पठन्ति ॥ एवं गोरिरं घृतादि गम्यम् । इदमधे प्यप्रत्ययः । 'वेाऽध्यस्वरे' 'स्वरहोनं०' -वान्यम् ॥ कुके मनै कुल्यम् । 'कारकात्०' इति व्यप्रस्थयः । अत्रे प्रयोगद्वये वृद्धेरभावः

'यस्य लेपः' युष्मद् अस्मद् । ममेदमिति विग्रहे इदमर्थे जीयः । 'त्वन्मदेकत्वे' त्वत् मत् । क्वचिद्पदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणात् 'चपा अवे जवाः' 'स्वरहीनं' तवेदं त्वदीयम् ममेदं मदीयम् । अत्रापि न वृद्धिः । एवं तस्येदं तदीयम् । अस्येदं यदीयम् । एतस्येदमे-तदीयम् । अत्र जीयप्रत्ययो न जित् ॥ ११ ॥

(प्र०) णित इति प्राक् उक्ता अणादयः प्रत्यया विषयान्तरे मुख्यविषयादपत्यादिख्पादन्यस्मिन् विषये इदमयाँदौ णितो णित्कः यंक्रते। वा भवन्तीत्यर्थः । अयं च णित्वातिदेशो णितोऽणितोऽपि व्यवस्थितः । विकल्पेन णित्वतदभावार्थः । अजगुज्ञब्दादिद्दमये
ऽणि णित्वविकलपाद्वृद्धिविकलपः । " धनुर्वदन्त्याज्ञगवं पिनाकिकरगोवरम् । " इति
कात्यायनमते नित्यम् । अमर्रावहमते तु " पिनाकाऽज्ञगवं धनुः " इत्युक्तेनिति विकल्पः । विषयान्तर इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् । कोमुद्गन्ध्यति तत्र वैयधिकरण्ये बहुबोह्यो मध्यमपदल्येपश्चेति बहुब्रोह्यो मध्यमपदल्योपे च वकाराद्रन्ध्वज्ञव्दस्येकारान्तादेशे
कुमुद्गन्धिकाब्दादपत्यार्थे गर्गादित्वात ण्यप्रत्यये विषयान्तरत्वभावाणिक्वविकलपाभावः ।
खीत्वादाप् । क्वित कुमुद्गन्ध्येति । णित्वाभावोदाहरणमण्यस्ति । तिबन्त्यम् । विषयान्तरत्वाभावात् । क्वाग्रयः वैष्णविमत्यत्र नित्यं णित्वम् । गव्यमित्यादौ च न ॥ ११ ॥

चतुरइचलोपो ण्यणीययोः ॥ चतुर्शन्दस्य चकारस्य लोपो भवति ण्यणीययोः परवः । तुर्यः तुरीयः ॥१२॥ अन्यस्य दक् ॥ अन्यशन्दस्य दगागमो भवति णीयप्रत्यये परे ॥ अन्यदीयम् । अर्धजरित्वीयम् (क) ॥ १३ ॥

- (च॰) 'चतुरश्रकेषो ॥ चतुर्शब्द 'बन्धिनश्रकारस्य केषो मवति ण्यणीयप्रत्यययोः परयोः इत्यनेनोमयत्रापि चक्रेषः । चतुर्णां संख्यापुरणः अयं तुर्थः तुरीयः । अत्र पुरणार्थं स्येदमर्थान्तःपातित्वात इदमर्थं ण्यणीयप्रत्ययो । अत्रापि न णित्वम् ॥ 'अन्यस्य दक्' अन्यशब्दस्य णीयप्रत्यये परे दगागमे भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । अकार उचारं णार्थः । अन्य । अन्यस्येदमिति विग्रहे इदमर्थे णीयप्रत्ययः । ईय दगागमः । 'स्वरहीनं अन्यदीयम् ॥ अन्यत्रापि दगागममिन्छन्ति । अन्यदर्थः । अन्यद्रागः । अन्यदाशोः । अन्यद्रायम् ॥ अन्यद्रतिः । अन्यदास्या । इत्यादि ॥ अर्धजरती । अर्धजरत्या अर्धन्त्रताः । अन्यद्रायाः खिया इदं वद्मादि अर्धजरतीयम् । इदमर्थे णीयप्रत्ययः । 'यस्य केषः' 'स्वर्रहीनं वे छुळवत् । गच्यमित्यारभ्योक्तप्रयोगेषु न वृद्धिः ॥ १२-१३ ॥
- (प्र०) चतुरश्चलोप इति । चतुर्शब्दस्य यश्चकारस्वस्यर्थः । ण्यणीययोः परतो छोपो वक्तन्य इत्यर्थः । चतुर्णा सङ्क्ष्यापूरण इति विश्रहे स्वार्गेऽपीत्यपिशब्दातपुर-णार्थे ण्यणीयौ तयोश्च णित्वाभावादादिवृद्धयभावः । अन्यस्य दिगिति । अन्यश्चबद्दाणणीये दगागमो वक्तन्यः । भ्रोत्वादन्ते । अन्यस्येदमिति विग्रहः ॥ १२-१३ ॥

कारकात्क्रियायुक्ते ॥ कारकादप्येते भणादयः प्रत्यया भवन्ति

⁽क) स्वपरयोः ककू। स्वकीयम् परकीयम्। — इति मूलपुस्तके विशेषः॥

कियायुक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिघेये ॥ कुङ्कुमेन रक्तं वस्तं कौङ्कुमम् । मथुराया आगतो जातो वा माथुरः । स्रामे भवो स्राम्यः स्रामीणः । धुरं बहतीति धुर्यः धौरेयः ॥ १४ ॥

(च०) सुत्रम्—'कारका तिक्रयायुक्ते' ॥ कारकादिति कारकशब्दस्य पञ्चम्येकवचनाः न्तम् 'डसिरत्' 'सवणे '०'। क्रियायुक्ते क्रियया युक्तं कियायुक्तं तस्मिन् सप्तम्येकवच-नान्तम् । द्विपदम् । कारकातः कर्तृकर्मकरणप्रदानाधारलक्षमान्तादपि एते अणादयः प्रत्य-या भवन्ति । क्रियासहिते कर्तीरे कर्मणि च वाक्ये सित । षट् कारकाणि सन्ति । ततः 'कारकेभ्यः' इति वक्तव्ये कारकादित्येकवचनं जात्यिभप्रायेण । कुड्मशब्दात् तृतीयीकः वचने 'टेन' 'अ इ ए' । कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रमिति विग्रहे । अत्र कुङ्कुमेनेत्यन्न करणं-कारकम् । तथा रक्षनरूपिकियासिहतं वस्त्रं कर्म । तचात्राभिषेयम् । अते।ऽण् । 'समासः प्रत्यययोः इति तृतीयाले।पः । 'ठक्तार्थानागप्रयोगः' णिस्वाद्युद्धिः । 'यस्य ले।पः ॥ एवं कुछम्भेन रक्तं वस्त्रं कौछम्भम् । माजिष्ठम् ॥ मधुराधान्दात पञ्चम्येकवचने । 'डितां बर्ग 'सवणे'। 'मथुराया क्षागतः इति वाक्ये । अत्र क्षपादानं कारकम् । 'विदलेपावधी' इति पश्चमी । क्षागमनिक्रयायुक्तो नरः कर्ताभिषेयस्तते।ऽण प्रत्ययः । 'आदिस्वरस्य०' 'यस्य केापः' 'स्वरहीर्नं०' मायुरः ॥ एवं प्रामे भने। प्राम्यः । अत्र भननक्रियायुक्ते कर्रंरि क्षभिषेये प्राप्ते इत्यधिकरणकारकान् ण्यप्रत्ययः । 'यस्य लेापः' 'स्वरहोर्नं०' 'स्रोविं०' ॥ धुर्बब्दात् द्विस्थाने धुरं वहतीति धुर्यः धौरेया वा । एकन्न ज्यप्रत्ययः । तन्न वाप्रहणाञ्च ृ वृद्धिः । सन्यत्र एयण् तत्र वृद्धिः घौ 'स्वर०' । 'य्वोर्विद्द्वते' इति सूत्रे 'तद्धितयकारे न' ्ति वक्तव्यम् । तेन धुर्यः इत्यन्न दीर्घत्वामावः । प्रक्रियामते तु 'न मकुर्छु'राम्' इति दोईत्वनिषेधः । धौरेयः । सत्र वहनक्रियाश्रये कर्तरि अभिषेये धुरमिति कर्मकारकातः ण्यणुप्रत्वय एयण्प्रत्ययौ ॥ एवमात्मने हितः आत्मनीनः विदवजनाय हितः विदवजनीनः। क्षत्र संप्रदानकारकात् वक्ष्यमाण ईनः प्रत्ययः ॥ १४ ॥

(प्र०) कारकादिति । क्रिया घात्वर्थस्तद्यक्रस्तदाश्रयः । स च क्रवित्कर्ता । क्रिचिष कर्म । यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रमनिक्रयाश्रयो देवदत्त क्षोद् पचतीत्यादौ च विक्छितिक्ष्पायाः पचनिक्रयाया आश्रयः कर्मभृतौदन इत्यभिप्रत्य कर्तरि कर्मणि चामिधेये इत्युक्तस् । यत्क्रियायुक्तं कर्तृकर्मणी तत्क्रियाकारकादणादयो भवन्ति । तद्धिः तान्तस्य चेते एव वाच्ये भवेतामित्यर्थः । कौङ्कुममित्यत्र रञ्जनिक्रयायाः करणकारणात् कृष्कुमादञ्जनिक्रयायुक्तं वक्षे अभिधेयेऽण् । धुरमिति कर्मकारकाद्रहनिक्रयायुक्तं कर्त्यर्थनहृद्धि वाच्ये ण्य एयण् । । णतो वेति च्यवस्थितो णित्वामावाद्यदिवृद्धयभावः । एयणश्र णिक्ताद्वद्धः जितो वेत्यनन्तरस्वृत्रता वानुवृत्तेव्ययाऽर्थविक्षेष एव न भिन्नः शरेण रामेणेत्याद्वि ॥ १४ ॥

केनेधकाः ॥ क ईन इय इक एते प्रत्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु ॥ शित्त्वं नेषां वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः कार्णाटकः-कर्णाटकः ॥ प्रामादा- गतस्तत्र जातो व! प्राम्यः-प्रामीणः ॥ सधीचि भवो वा सघीचा युक्तः सघी-चीनः । समीचि भवो वा समीचा युक्तः समीचीनः । तिराहेच भवे। वा तिरहचा युक्तस्तिरहचीनः । उदीचि भवे। वा वदीचा युक्त उदीचीनः ॥ १५ ॥

(व०) सूत्रम्-'केनेयेकाः' ॥ कश्च ईनश्च इयश्च इकश्च केनेयेकाः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवणे' ०' एकपदम् । नाम्ने भवाद्यशेषु इदमशे च वाच्ये सित क ईन इय इक एते च-त्वारः प्रत्यया भवन्ति । णिरवं चौषामिति । एषां कादीनां प्रत्ययानामणिरवेऽपि वैकः लिपकं णिर्स्वं व्यवस्थितं विकल्पेन णिरवं भवति 'णितो वा' इत्युक्तत्वात् । तेन क्ववि-त्ययोगे विकल्पेन वृद्धिः । क्वचित्रत्यं वृद्धिः । क्वचित्रत्यं वृद्धिः । क्वणंट—कर्णाटदेशे भवः कार्णाटकः कर्णाटके। वा । उभयत्रापि कप्रत्ययः । एकत्र वृद्धिः । अन्यत्र न । प्रयम्नेकवचने 'स्रोवि०' अत्र भवाशे कप्रत्ययः । व्यव्य लोपः 'व्हर्नो०' 'प्रथमेकवचने ॥ सम्यव्य सम्यव् एव सम्रोचीनः । अथवा सम्रोचि भवः सम्रोचीनः सन्त्र स्वार्थो ईनप्रत्ययः । वर्णविकलेषे सिन्न अच्चर् 'अञ्चदीर्घश्च' इत्यलेषः इकारस्य च ई दीर्घः । 'स्वरहोनं०' प्रथमेकवचनम् ॥ एवां सम्यव् एव । यहा समीवि भव समीचानः । सम्यच् सम्वद्धानं०' प्रथमेकवचनम् ॥ एवां सम्यव् एव । यहा समीवि भव समीचानः । सम्यच् सम्वद्धानं०' प्रथमेकवचनम् ॥ एवां सम्यव् एव । यहा समीवि भव समीचानः । सम्यच् सम्वद्धानं ईनप्रत्ययः । 'अञ्चदीर्वश्चः समीच् । 'स्वरहीर्वः' प्रयोगह्येऽपि चौकल्पिकत्वान्न वृद्धिः एवां तिरश्चि भवः तिरश्चीनः तिर्थेष् ईनप्रत्ययः । 'तिरश्चाद्यः' इति तिरश्च आदेशः । 'स्वरहीर्वः' प्रथमेकवचने 'स्रोवि०' ॥ १९ ॥

(प्र०) केनेति । कश्चईनश्च हथ इकश्च ते तथा । णिन्हं होषां नैकल्पिकमिति । णितो नेत्यस्यात्रानुत्रृत्तेरिति सावः । सम्बद्धहेव सश्चीचीनः सम्यगेव समीवीनः । स्वार्धे ईनप्रत्यये । तद्धिते परे सञ्चेदीर्घक्षेत्यकारकोपपूर्णेकारदीर्धी । तिरश्चीन इत्यत्र तिरश्चाद्य इति तिरश्चनिपातः ॥ १९ ॥

यलोपश्च ।। नाम्नामुपधाम्तस्य यकारस्य लोपो भवति तद्धिते परे । यस्य लोपः । कानीनः । पौषी । क्षत्रे भवः क्षात्रियः । ग्रुकियम् इन्द्रियम् ॥ मक्षेदीव्यतीस्याक्षिकः । तर्के चतुरः तार्किकः । शब्दे कुशलः शाब्दिकः । वैदिकी ।। १६ ॥

(च०) 'यलोपश्च' ॥ तिब्धतप्रत्यमे परे नाम्मासुपवासृतस्य वकारस्य केपो सविते । कन्याशब्दात् सप्तम्येकवचने । कन्यायां सवः कानीनः ईनप्रतस्यः । कल्पितिकस्वादृद्धिः 'यस्य लापः' 'यलेपश्च' अनेन वकारलेपः । कानीनः प्रथमेकवचनम् ॥ ननु कन्यायाः कथमपर्थं संभवति । नैवं,देवतासुनिमाहारम्यात् कन्याया अपत्यं घटते । कानीना द्वैपायः नसुनिः ॥ एवं पुष्यः । पुष्येण युक्ता रात्रिः पौर्णमास्री वा पौषी । अत्र 'कारकात्०' इति अकृ वृद्धः । पौ 'यलेपश्च' इति यकारलेपः । 'यस्य लेपः' 'स्वरहीनं०' 'त्रण ईप्' पुनः 'यस्य लेपः' 'स्वरहीनं०' 'हसेपः०' पौषी । यकारलेपप्रसङ्गादिहेदसुदाहरणम् ॥ अन्यः

त्रापि यछोपमाह—

'मत्स्यस्य यस्य श्लीकारे ईये वाडगस्त्यस्थैयोः । तिष्यपुष्ययोभैक्षत्रे अणि यस्य विसक्षनः ॥,

विभक्षने। ले।पे। नाम ॥ मत्सी ॥ सगस्तस्यापत्यसागस्तयः । तस्यायसागस्तीयः । सागस्त्यस्ययं दिक् सागस्ती ॥ सूर्यस्यापत्यं सीर्यः । तम्र सौरीयः सौर्यस्येयं दिक् सौरी ॥ तिष्येण युक्तः कालः तैवः । पुष्येण युक्तः कालः पौषः इत्यादि ॥ क्षतात्प्रहारात त्रायते इति अन्त्रत्रम् । अन्त्राद्भवं अन्त्रियं अन्त्रत्रस्यापत्यं वा अन्त्रियः । सन्त्र ह्य 'यस्य लोपः' 'स्वरही०' 'सतोऽस्' ॥ पक्षे अण् । आठतः ॥ एवं ग्रुकाद्भवं ग्रुक्तियं । ग्रुको देवताऽस्येति ग्रुक्तियस् । तथा इन्द्राद्भविमिन्द्रयं । यहा इन्द्रस्यात्मनः प्रत्यक्षज्ञानकरणिमिन्द्रयम् । अन्त्रित्रयं ग्रुक्तियं ग्रुक्तियमिति प्रयोगत्रयेऽपि विकलपत्वात्सर्वथाऽपि व वृद्धिः ॥ तथेव सक्षैः पाशक्षित्रव्यति साक्षिकः । अत्र 'कारकात्०' इति क्रीह्नार्थो इकप्रत्ययः । भवादित्वाद्वा णिष्वम् । वृद्धित्र यलेषः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकववने 'स्रोविं•' । शन्दमधीते शाब्दिकः । वेदे भवा वैदिकी स्तुतिः । इकप्रत्यये णिस्वाध्यणादणन्तत्वे 'नृण ईप्' 'यस्य लेषः' । प्रथमैकववने 'स्रोविं•' ॥ पदं शास्त्रेण जयतीति शास्त्रिकः । धनुषा जयतीति धानुष्कः । भवता प्रोक्तं भवत हदं वा भावत्कम् ॥ १६ ॥

(प्र०) यलोपश्चेति । क्रचित्ताद्धिते परे यकारस्य लोपो वक्तव्य इत्यर्थः । क्रन्यायां भव इति विग्रहे ईनः । यस्य लोप इत्यकारलोपः । आदिवृद्धिः । पुष्ये भवः पौषीणः । हयो वेति क्षत्रज्ञव्दाज्ञातावेवेयः । क्षत्रं जातिः । क्षत्रियः । क्षात्रोऽन्यः । अहीर्विचयति शब्दान् करोति तर्कमधीते वेद वेत्यादि विग्रहाः । वैदिकीत्यत्र तदादिन्त्वादीप् ॥ १६ ॥

स्यतनौ ॥ त्यश्च तनश्च त्वतनौ । किमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थे त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः । कुत्रत्यः । कुत्रत्यः । कुत्रत्यः । कुत्रत्यः । कुत्रत्यः । कुत्रत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्यत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्यः । क्षत्यः । क्षत्रत्यः । क्षत्यः । कष्ति । कष

(च०) स्त्रम्—'त्यतनीं ॥ त्यद्वच तनश्च त्यतनी प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ओ औ नौ' एकपदम् । किमादेर्चादेश्वेति । किमादेर्भवाद्यशे त्यप्रत्ययो भवति । तथैव सद्यादेश्वेतः । सवाद्यशे हत्यत्रादिशन्दातः । स्रामत्त्र सद्या पृद्धते । सवाद्यशे हत्यत्रादिशन्दातः । स्रामत्तर्म सद्या गृद्धन्ते । कुत्र भवः कुत्रस्यः । अत्र किमोऽन्ययाद्ववाद्यशे त्यप्रत्ययः एवं तत्र भव हति तदे।ऽन्ययातः । अत्र भवे।ऽत्रस्यः हत्यत्र इद्मोऽन्ययम् । तथा कुते। भवः कुत स्रामती वा कुत्रत्त्यः । समा सद्द भवः समात्यः । इह भव इहत्यः हत्यादिशन्दान्त्रेयम् ॥ अद्यम् भवे।ऽच्यतनः । सत्र सद्यादेशन्त्रेयम् ॥ अद्यम् स्रवे।ऽच्यतनः । सत्र सद्यादेशन्तरः । सद्याभवः सद्यातनः । स्रवा निरन्तरं भवतीति सन्तनः ।

⁽क) पुरामवः पुरातनः । चिरं भवश्चिरंतनः । स्नायं भवः सायंतनः । प्राङ्ग्णे भवः पाङ्ग्लेतनः । चिरा-दिभ्यस्तः चिरपदत्यरादिभ्यस्त्रो भवायर्थे । चिरं भवश्चिरतः । पद भवः पदतः । परारि भवः परारितः ॥ चित्रविकाः ॥

यवं देशवातनं सार्वतनं चिरंतनं पुरातनं प्रगेतनं प्राक्तनम् इत्यादि ॥ 'दक्षिगापश्चारपुरसः स्त्यण् वक्तव्यः, । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्त्यः । पौरस्तयः ॥ १७ ॥

(प्र) किमादेस्त्यतनाविति । किमादेरिति किम्कव्द सादिः साधवयवो यस्य तत्प्रकारकाद्रणात् त्यः । स च अमाइद्रक्कतसिक्कत्रेभ्यः । अमात्यः । इद्वत्यः । कृत्यः । क्रुनस्त्यः । क्रुत्रत्यः इत्यादि । एवमीषमस्द्यस्वतस्त्यः । ऐषमस्त्यः । द्यस्त्यः । तथा परत्परारिचिरात् त्नः । परत्नम् । परारित्नम् । दक्षिणापश्चात्प्रसस्त्यण् । तस्य च णितो वेति णिष्वम् । दक्षिणस्यां मावी दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः इत्याः शूद्यम् ॥ १७ ॥

स्वार्थेऽपि ॥ उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति ॥ देवदत्त एव दैव-दत्तकः । चत्वारो वर्णा एव चातुर्वण्यम् । चार एव चौरः(क) ॥ १८ ॥

(व॰) सुत्रम्—'स्वार्थोऽपिं ॥ स्वस्यार्थः स्वार्थः तस्मिन् सप्तम्येकववनम् । 'स इ एः अपि प्रथमोकवचनम् । 'अव्यया०' ॥ पुर्वोक्ता अणादयः केनेयेकाश्चत्वारः प्रत्ययाः स्वार्थोऽपत्यार्थवित्तिऽपि मूलार्थो भवन्ति । देवदत्त एव दैवदत्तकः अत्र स्वार्थो कः ॥ चतुः र्वणं चत्वार एव वर्णा इति वर्णाण्ण्यप्रत्ययः जलतुन्वि० 'यस्य लेपाः' 'स्वरहानं ०' प्रयम्मेकवनम् कुलशन्दवत् । चातुर्वण्यम् ॥ चार एव चौरः स्वार्थोऽण् । 'यस्य लेपाः' वृद्धिः ॥ एवं द्वितीय एव द्वैतीयकः । तृतोय एव तार्तीयकः । त्रयोः लेका एव जीलाक्यम् ॥ १८ ॥

(प्र•) स्वार्थेऽपीति । अपिकब्दोऽनुक्तसमुचयार्थस्ततश्चेष्टसिद्धिः। चत्वार एव वर्णा

इति विग्रहे कर्मधारमे चतुर्वेर्णशब्दातस्वार्थे व्यः ॥ १८ ॥

अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः॥ वावकम्। मामकम्। वावकीनः। मामकीनः। यौष्माकः। आस्माकः। यौष्माकीणः। आस्माकीनः॥

(च०) 'अणीनयोर्युष्मद् ०१ ॥ इत्यादि वक्तव्यस्पम् ॥ युष्मद् अस्मद् इत्येतयोः अण् प्रत्यये ईनप्रत्यये च परे तक्कादिरादेशो भवति ॥ आदिशब्दात द्विचनबहुवचनयो विषये युष्मद्स्मदोर्युष्माकास्माको आदेशो भवतः ॥ अत्र युष्मद एकत्वे अणीनयोः पर्योस्तवकादेशः । द्वित्वे बहुत्वे च युष्माकः ॥ अस्मदश्च एकत्वे ममकः । द्वित्वे बहुत्वे च अस्माकः ॥ अस्मदश्च एकत्वे ममकः । द्वित्वे बहुत्वे च अस्माकः ॥ युष्मद् अस्मद् ॥ त्वायं तावकः । ममायं मामकः । उमयत्रापि ईनप्रत्ययः । वृद्धिश्च 'यस्म केपाः' 'स्वरहोत्रं 'सिहस्म् । युष्मद् अस्मद् ॥ युवयोः युष्माकं वा अर्थं यौष्माकः । अवयोः अस्माकं वा अर्थं यौष्माकः । प्रवं युवयोः युष्माकं वा अर्थं यौष्माकोणः । अत्ययोः युष्माकं वा अर्थं यौष्माकोणः । अत्ययोः सम्माकोणः । युष्मदे

⁽क) क्वाचिदिरमधिकमुपलभ्यतेः, तदाथा।—अन्ययम्वर्गामनामकच् प्राक् देः ॥ अन्ययस्य सर्वादेशान्त्यस्वरात्पूर्वोऽकच्पत्यया भवति ॥ उच्चैरेवोच्चकैः । नीचैरेव नीचकैः । सर्व एव सर्वकः । विश्व एव विश्वकः । मया एव स्वयका । त्वया एव स्वयका । तदेव तकत् । यदेव यकत् । एतदेव एतकत् ।—इति ॥

युष्माकः, सस्मदश्च सस्माकः । वृद्धिः । यौष्माकः आस्माकः सर्गत्र 'यस्य छोपः यौष्मा-कीण इत्यत्र अवप्रत्याहारकवर्गेपवर्गान्तरत्वात 'ष्ठ्रनीणो०' ॥ एवं सास्माकीनः ॥

(प्र०) आग्रानियोरिति । अण् च ईनश्च अणीनौ तयोः परतः युष्मदस्मदोस्त-वकादिः । एकत्वे तवकममकौ । द्वित्वबहुत्वयोर्थुष्माकास्माकौ च वक्तव्यावित्यर्थः । अनेकवर्णत्वेन गुरुत्वाद्गुरुः । शिखेति सर्वादेशः ॥

वश्तुल्ये ॥ तुल्ये सादृश्येऽथे वत् प्रत्यया भवति ॥ चन्द्रवन्मुखम् । षटवदुदरम् । पटवत्कम्बलम् ॥ १९ ॥

(च०) सूत्रम्—'वचुलये' । बत् प्रथमीकवचनान्तम् । 'हसेपः ०' । तुलये ससम्येकवचनान्तम् । तुलये सहकात्वस्यार्थे डपमाथें वाच्ये वत्प्रत्ययो भवति । चन्द्रेण तुलये सहशं चन्द्रवत् । वत्प्रत्ययः 'क्त्वाद्यन्तं वा' इतिवत्प्रत्ययान्तस्याच्ययसंज्ञा ततः प्रथमेकवचने 'अव्ययां ०' । एवं घटेन तुलयं घटवत् ॥ सार्धविभक्तिको वत् इति एके । यथा 'घटवत् रेणुकरण्डें तिष्ठति' कि १ निमें ले नीरम् । अत्र घटेवत् घटवत् इति सप्तम्यन्तात्
वत् । गिरिवचुङ्गो गजः । हत्यादौ गुणतुलयत्वेऽपि वत् । देविमव भवन्तं पश्यामि देववत् । राज्ञेव व्यवहतमनेन राजवत् । ब्राह्मणायेव देवदत्ताय।ददाति ब्राह्मणवत् । पर्धतादिव
कासनादवरोहति पर्धतवत् । ब्राह्मणस्येव वृत्तमस्येति ब्राह्मणवत् । मधुरायामिव पाटलियुत्रे
प्रसादाः मधुरावत् । एवं यथाप्रयोगं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

(प्र०) विदिति । वृतीयान्तात् क्रियातुस्य इति व्याख्येयम् । तेन पुत्रेण तुस्यः स्थूलः गोमान्वा इत्यादौ गुणद्रव्यतुस्ये न । केचित्तु तुस्य इति सामान्गोक्तेविवक्षितार्थे-प्रयोगद्दे नात्पुत्रतुस्यस्थूल इत्यादावि सस्तीत्यादिक्रियाध्याहाराद्गिरिवद्गज इत्या-दाविव वत्प्रत्ययेऽप्यदोषानृतीयान्तात्क्रियातुस्य इत्यादिविवक्षा नेति । चन्द्र इव घट इव पटस्येवेति प्रथमासस्रमीषष्ठयन्तादिप वदित्याहुः ॥ १९ ॥

भावे तत्वयणः ।। शब्दस्य प्रशृतिनिमित्तं भावः । तस्मिन्भावे त त्व यण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ त्राक्षणस्य भावो त्राक्षणता । तान्तस्य नित्यं स्नीलिङ्गत्वादाप् ॥ २० ॥

(च०) स्त्रम्—'भावे तत्वयणः'॥ भावे सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अ इ ए । तत्वयण् तश्च त्वश्च यण् च तत्वयणः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोवि०' ॥ सथः
स्त्रं व्याचिक्वासः प्रथमं भावशब्दं व्याचप्टे—शब्दस्य प्रवृत्तिनिर्मित्तं भावः। येन शब्दः
स्य प्रवृत्तिः प्रवर्ते सम्पद्यते भवति तत्प्रवृत्तिनिर्मित्तम् । ततो यच्छशब्दस्य ब्राह्मणादेः
प्रवृत्तेः कारणं स एव भावः । जातिद्रव्यगुणिकवाभिः शब्दस्य प्रवृत्तिनिर्मित्तं भावः इत्युः
चयते । तिस्मन् भावेऽथं तत्वयण् इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । ददाहरणम्—ब्राह्मण ।
ब्राह्मणस्य भाव इति विग्रहे । अत्र ब्राह्मण इति जातिकपः शब्दस्य यो भावः यजनादिक्रियानिष्टत्वछक्षणः स ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिनिर्मित्तमतस्तप्रत्ययः । अत्र तप्रत्ययान्तं
नामं चीकिद्मम् । त्वयण् इत्येतदन्तं न सक्छिङ्गम् । तत्र तान्तस्य नित्यं स्त्रीछङ्गत्वातः
'आवतः स्नियाम् इत्याप् ३ ३०॥

(प्र॰) भाव इति । तश्च त्वश्च यण् च ते तथा । भवत्यस्माच्छन्दप्रवृत्तिरिति भावशब्दस्यान्वर्थतामभिष्रंत्याह । शब्दस्य प्रदृत्तिनिमित्तं भाव इति । तच "वतुष्ट्यो-शब्दानां प्रवृत्तिः" इति महाभाष्यानुसारात् व्रव्यगुणिक्रयाजातिरूपा । केचित्तु व्रव्यगुग-कियाजातिरूदयः शब्ददेवव इत्याहुः । ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जातिः । समाद्वारे ता चेत्यावन्तनिर्देशान्तान्तस्य नित्यक्षीत्वसूचनादप् ॥ २०॥

समाहारे ता च त्रेगुगाश्च ॥ त्रयाणां समाहारस्रेता ॥ (क)ज-नानां समूहो जनता ॥ त्राद्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वम् । त्वयणन्तं नपुंसकम् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मण्यम् । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । विदुषो भावो वैदुष्यम् ।

- (च) क्वीलिङ्गाधिकारात् पुनर्विशेषं वक्तव्येनाह—'समाहारे ता च होर्गुणश्च' ॥ समाहारेड्मेपि ताप्रत्यया भवति चश्चदात् तिसम् परे होर्गुणः । ताप्रत्ययान्तश्च आब-न्तवित्यर्थः ॥ कवित्तु—'समाहारे तश्च' हित पश्चाद् 'आबतः क्वियाम्' । श्चि त्रयाणां समाहारक्वेता । अत्र ताप्रत्यये कृते होगुणः प्रथमेकवचनम् । 'आपः' सेल्वेपः । जनानां समृहो जनता ॥ एवं त्यप्रत्यये ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वम् । यण्प्रत्यये ब्राह्मण्यम् । प्रथमेकवचनम् । 'अतोऽम्' ॥ समन् । समनस् । समनस् । सन् वृद्धः सो । 'स्वरहीनं । अत्र किया । अत्र विद्या । विद्या भावः वैदुष्यम् । अत्र किया । अत्र व्या प्रण् वृद्धः । वो । 'वसोर्थं दः' दु । 'क्विल्यत्यः सः । 'स्वरहीनं । कुलवत् ॥ सर्गत्र तद्धितं विकल्यानुवृत्तिः । तेन यूनो भावो योवनम् ॥ रमणीयस्य भावो रामणीय-कम् । व्यस्य भावो वार्धकम् । चप्रस्य भावो वार्धकम् । चप्रस्य भावो वार्धकम् । चप्रस्य भावश्चा वर्षक्य भावश्चा वर्षक्य भावति ॥
- (प०) समाहारे ता चेति । वकारादनुक्तममुष्यार्थातः । हस्तिनां समृहो हास्तिकस् । धोनु ६मित्यादो । समृहे कः । तस्य च जितो बेति जित्तादादिष्टव्धिः । तथा अपूपानां समृह आपूपिकस् । शाष्कुळिकमित्यादावन्नवाचकेम्यः कण् । एवं कविनां समृहः काविकस् । केदाराणां समृहः केदारिकस्-केदारकम् । केदार्थमित्यत्र इककण्याः तथा भिक्षादिभ्योऽण् । भिक्षाणां समृहो भोक्षस् । यौवनस् । तथा पाशादिभ्यो यत् । पाशाणां समृहः पाश्या । वात्या । सल्या । गव्या । रथ्या । वातावूळः तथा खळिनो गोत्ररथेभ्य इनित्रकटयेत्यादयः । खळानां समृदः खळिनी गोत्रा । रथकट्येत्यादयः पयोगते । ज्ञीत्वादिकं कोकाव् । गुणश्चेति विशेषार्थाकारात्त्रिश्चवदस्थीव गुणः ॥

⁽क) सूत्रे चकारात्समूहे प्रत्यवान्तरमि । तेन हास्तिनां समूहां हास्तिकम् । धनुनां समूहां धनुकम् । अत्र कप्रत्ययः । तस्य णित्वादादिवृद्धिः ॥ अधित्तवाच्यकादिकः । कवचानां समूहः कावचिकम् । अपू-पानां समूहः आपुण्कम् । शाकुलीनां समूहः शाकुलिकम् । कवचिन् शान्दादिकः कवचिनां समूहः कावचिकम् ॥ याग्रिकाया ययः । गणिकानां समूहां गाणिक्यम् ॥ केदाराद्यञ् च । चकारादिकः । केदा-राणां समूहः केदार्यम् । केदारिकम् ॥ युवत्यादेरम् । युवतीनां समूहो यौवतम् । भिक्षाणां समूहो मेस्रम् ॥ पाश्चादिन्ये यः स चं कियाम् ॥ पाश्चानां समूहः पाश्या । वातानां समूहो वात्या । रथानां समूहो रथक्या । एथ्ये-स्थितां समूहः सन्या ॥ खान्नगोरिकेश्य इनिक्षकत्याः । इतिः खलिनी । रथानां समृहो रथक्या । रथ्ये-स्थितां समूहो गोता । गथ्येत्यादिपयोगा अद्याः ॥ इति मृत्युस्तकत्वाते विश्वेषः ॥

कभेण्यपि यण् वक्तव्यः(क) ॥ त्राक्षणस्येदं कर्म त्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं कर्म राजन्यम् राज्यम् । नो वा इति टेर्लोपः(ख) ॥

(च०) कर्मण्यपि यण् वक्तव्यः । कर्मण्यपि कर्मार्थेऽपि यण् वक्तव्यः । क्राह्मणस्यः कर्मे ब्राह्मण्यम् ॥ छगमम् । राजन् राज्ञ इदं कर्मे राज्यम् । राजन्यं च । समयन्नापि कर्मणि यण् प्रत्ययः । एकत्र 'नो वाः इति टिलोपः राज् 'स्वरहीनं०' । अन्यत्र न टिलोपः । 'स्वरहीनं' उमयत्रापि प्रथमोकत्रचनम् । कुलक्षव्दवत् । जातावपि यण् । राज्ञो जात्वीयः राजन्यः । अपिक्षब्दात् सुनेः कर्मं मौनम् । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । समायां साधुः सम्यः । यत्रासे हितं यक्षस्यम् ॥

(प्र•)कर्मं एयपीति । अपिशब्दात्साध्वशेंऽपि । सामछ साधुः सामन्यः । कर्मेण्यः । नो वेति शब्दव्यवस्थया टिलोपप्रसङ्गः । नाम्नो ने । लोपश्रधावित्वश्रापि इस्वे। वेस्यते। वानुकर्षणाद्वयवस्थयाश्र तद्भावः । एवं सभायां साधुः सभ्यः । समाने तीर्थे वासी सतीर्थ्यः । सहादेशित समानस्य सः । समाने उद्देशे श्रायितः समानोद्र्यः—साद्र्यः । विकल्पेन सादेशः । अग्रादिभ्य ईपेंग्यते। वार्थे । अग्रे भवः अग्रीय अग्रिः—सग्र्यः । तथा हितार्थे शरीरावयवाद्यत् । दन्तेभ्यो हितं दन्त्यम् । कण्ट्यम् । ओष्ट्रयमित्यादि । श्रतेन अग्रीतः श्रत्याद प्रयोगानुसारेणोह्यम् । णिता वेति णित्वव्यवस्था ॥

को हितादेर्डिमन् ॥ कोहितादेर्गणाद्भावेऽथे हमन् प्रत्ययो भवति स इमन् हित्संज्ञो भवति ॥ हित्त्वाद्विकोपः ॥ कोहितस्य मावो कोहिति-मा । (काकस्य भावः) काकिमा । (क्षणोर्भावः) स्मिणमा ॥ २१ ॥

(च०) स्त्रम्—'छोहितादेर्डिमन्' ॥ छोहित खादिर्यस्य स छोहितादिस्तस्मात् । पद्मम्येकवचनान्तम् 'छिति' 'ङस्य' इत्यछोपः 'सोविं०' । दिमन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इसेपः । ॥ छोहितादेनांम्नो भावेऽयं इमन्प्रत्ययो भवति स च हित्संज्ञकः । परम् अने-कस्वराङ्किति वक्तन्यम् । तेन भूमा इत्यत्र एकस्वरे टिछोपा न । इदाहरणम्—छोहित । छोहितस्य रक्तस्य भावः इति विग्रहे । इमन्प्रत्ययः । हित्त्वाद्दिछोपः । दिति टेः"' 'स्वः रहीनं०' प्रथमौकवचने 'नेपप्रायाः' 'इसेपः •' 'काम्ने। ने। ं छोहितिमा । अणोमांव-काणमा । तथा छो्रामांवः छविमा । एनं महते। भावे। महिमा । राजन्शन्दवत् ॥२१॥

(प्र॰) छोहितादेरिति । भावे तत्वयण इत्यनुवृत्तेस्तेऽपि । ततश्च छोहितता— स्रोहितत्वम्— छोहित्यमित्याद्यपि ॥ २१ ॥

⁽क) कर्मेण्यपीत्यपित्राब्दात्साध्यर्थे युष्ट् तस्य णिन्तं न । सामानि साधुः सामन्यः । कर्माण साधुः कर्म-न्यः । समाया साधुः सम्यः ॥

ऋ र इमानि ॥ पृथोर्मावः प्रथिमा । (दृढस्य भावो) द्राढिमा । बहोर्भाव इति विम्रहे ॥

(च०) 'ऋ र इमिनिः ॥ ऋ षष्ठयेकत्रचनान्तम् । रः प्रथमैकवचनान्तम् । इमिनि
सप्तम्येकवचनान्तम् । प्रथुसुदुदृदृदृक्त्व इत्यादीनां नाम्नामादेः ऋकारस्य इमिनि प्रत्यये परे
र भारेगो भवति ॥ प्रथु । पृथोमादः इति विःहे अनेन ऋस्थाने रः । दिलापः पृश्वेतत्
प्रथिमा । एनं स्रोमांना छितमा । इदस्य भाने द्रिक्तमा । इतस्य भान क्रिक्तमा । इसादेश्वेष्ठाश्च ऋकारस्येति व्याख्येयं । तेन क्रिक्तमा ऋजिमा इत्यादी रकारा न भवति ।
सर्गत्र तिद्धते वि इत्यानुवृत्तिदिति स्रोहितता स्रोहितत्वम् । क्रीहित्यम् । अणुता अणुत्वम् । क्रश्चता लघुत्वं पृथुता पृथुत्वं सृदुता सृदुत्वं । क्रश्चता इद्यत्वं इदता इदत्वम् ।
इत्याचिपि भवति ॥

(प्र०) ऋर र इति । वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वाद्धसादेर्छवारित्येव नेह अस्तिमा। कृष्णिमा॥

यहोर्लोपो भू च यहोः ॥ वहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य हो -पो भवति वहोः स्थाने भू चादेशः ॥ भूमा(क) ॥ २२ ॥

(च०) स्त्रम्—'वोलींपा स् च बहाः'। बोहारिति बहुशब्दस्य पञ्चस्येकवचनान्तम्। 'किति' 'कस्य' इत्यलेपः। 'कोर्वि०'। लेपः प्रथमेकवचनान्तम्। 'कोर्वि०' पद्मचात् 'नामिनो०'। स् प्रथमेकवचनान्तं सांकेतिकम्। पश्चात् 'हवे' 'हजो'। च प्रथमेकवचनान्तम्। 'किति'। 'कस्य' इत्यलेपः। पञ्चपदं स्कृम् । बहुशब्दात्परेषामिमन्प्रत्ययादीनां संबन्धिन इकारस्य लोपो भवति,— बहुशब्दात्य च भुइत्ययमादशे भवति। अत्र इमनादीनामित्यादिशब्दात् इमन् ईष्ट ईयस् इत्यते गृझन्ते। यद्यपि ईयस् ईकारोऽस्ति 'कारग्रहणे केवलप्रहणम्' इति न्यायस्यापि मृ चादेश इत्यत्र चकाराञ्चोकदोषः॥ केवित्तु इमनादीनामादेर्लीपो भवत्येगं न्यास्थान्ति। अन्ये तु इमन्नादीनामिवर्णस्य लोपमिति न्याख्यान्ति। बहु बहार्माव इति विप्रहे लेपिता-दित्वादिमन्। एकस्वरत्वाहेरस्रोपः। 'बहोर्लो०' इति इकारस्रोपः बहार्भु सादशः पूर्वन्वत् । प्रथमेकवचने सि 'नेपधायाः' 'इसेपः' 'नाम्नो ने।०' भूमा॥ २२॥

(प्र०) बह्योरित । इमनादीनामित्यादिशब्दैनेष्टेयसीर्ग्रहणम् । पुनर्दहोरिति स्था-विनियमार्थम् । अन्यथा इमझादीनां प्रकृतत्वाक्तेषामेव स्थातः । यद्यपि तेषामिकारलेष सामर्थ्यान्न संभवति । तथापि पुर्गस्य पञ्चम्यन्तत्वेन स्थानषष्ट्यन्तस्य पृथगुक्तिर्युक्तेव । अत प्वादेः परस्येति परिभाषया परशेषप्रसक्तौ संभवदिमिप्रायेणेकारस्योक्तिः । ततक्ष्तेया-जित्यादौ इकारस्यापि लोपः ॥ २२ ॥

अस्त्यर्थे मतुः ॥ नाम्नो मतुः प्रत्ययो भवति अस्यास्मिन्वास्तीरये-

⁽क) 'ग्रुवंदिः' इति ग्रुरोर्गरादेशः । ग्रुरोर्भावो गरिमा । वरस्य भावो वरिमा ॥ इमनि लोपः । इमनि अत्यये परे बकारस्य लोपो भवति । स्थूलस्य भावः स्थेमा । स्थूलस्य स्थवादेशः ।—इति विश्लोषः ॥

वस्मिन्नों ॥ उकारो नुम्विधानार्थः । गौरस्यास्तीति गोमान् गोमती(क)॥२३॥

(च०) सूत्र—'अस्त्यर्थे मतुः'।। अस्तेषांतारथांऽस्त्यर्थस्तिस्मन् सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए। मतुः प्रथमेकवचनान्तम् 'खोर्वि॰' अस्यास्ति स्वेन अस्ति अस्मन् विषये वा इदमस्ति इत्येतस्मिन्नयें तिद्धतान्नामने। मतुप्रत्यये। भवति। अत्र मतुप्रत्यये उकारे। 'विते। तुम्' इति तुम् विधानार्थस्तथा 'धृत्रितः' इति ईप्विधानार्थस्य। गो द्विस्थाने। गौरस्यास्तीति, द्वितीये खोविशेषणे गौरस्या अस्तीति। उभयत्रापि मतुः। मत्। आधे प्रथमेकवचने 'विते। तुम्' मनत् 'अत्वते। सौ' दीर्घः मा 'इसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' गोमान्॥ द्वितीये 'धृवितः' इति ईप्। 'स्वरहोनं ०' 'इसेपः०' गोमती। नपुंसकिलङ्गे तु गोमत्। एवं श्रीमान् श्रीमती।। नित्ययोगातिश्वयप्रशस्तादिविधिष्टे अस्त्ययं मतुः रिति केचित। तन्मते नित्यं श्रीरस्त्यस्येति श्रीमान्। अतिश्वता प्रीतिरस्यास्तीति प्रीतिमान्। प्रशस्ता धीरस्येति धीमान्॥ २३॥

(प्र०) स्रस्त्यर्थे इति । अस्तेरयोऽस्त्यर्थो विद्यमानार्थस्तिसिम्नाम इति प्रथमान्वत्तरम् । ततश्च प्रथमान्वाद्याम्ने।ऽस्त्युपाधिकानमतुरित्यर्थः । अस्यास्मिन्वास्तीत्यर्थः । विश्लेषस्तु वानुद्वन्दिरवसेयः । गौः श्रीश्रास्यास्मिन्वेति विप्रदे स्कारानुबन्धित्वात् ष्टिवतः इतीप् । "सुमनिन्दाप्रशंसाछ नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवश्लायां भवन्ति मतुबाद्यः ॥ " क्रमेण । वाह्यणवान् प्रामः ।। सद्शिणी कन्या । स्पवाद्यः । दण्डी । अस्त्यर्थोदाहरणं चेक्तम् ।। २३ ।।

आइको च मत्वर्थे ॥ मत्वर्थे अइको प्रत्ययो भवतः ॥ वैजयन्ती पत्ताका यस्यासो वैजयन्तः । माया विद्यते यस्यासो मायिकः ॥२४॥

(च०) सूत्रम् । 'अइको च मत्वये ॥ अइच इकदच अइको प्रथमाद्विचचनान्तम् । मतोः अर्थः मत्वर्थस्तिस्मिन् ससम्येकदचनम् । यद्यपि समाते सन्धिनिदचयेन स्यात्तथा-व्यत्र स्पष्टार्थत्वात 'अइको०' इत्यत्र सन्धिनं कृतः । कचित्तु 'एको च मत्वर्थे १त्येव इद्यते । मत्वर्थे इति मतुप्रत्ययार्थे अर्थादस्त्यर्थे एव नाम्नः अइको इत्येतौ प्रत्ययो

⁽क) फलकहरथेन्य इनेनी वा वक्तन्यो फलमस्यास्तीति फलिनः फली। वर्हमस्यास्तीति वर्हिणः वहीं। रथोऽस्यास्तीति रथिनः -रथी॥ बलवातान्यामूलः॥ बळ्ळः॥ वातूलः॥ वातातिसारान्यां कित् ॥ वातकी अतिबारकी ॥ ऊणांदंशुभंन्यो युः सस्ययें॥ ऊणांपुः। अहंपुः। शुभंपुः॥ झर्णः क्षययोदं आर्यसः सलोपश्च। अणेवः केत्रवः॥ शंकंन्यां बभयुस्तिवृत्तयसः। आन्यामेते प्रत्ययाः स्युरस्ययेंः॥ शं वियते यस्याक्षे त्रवः। शंवः। शंवः। शंवः। शंवः। कं वियते यस्याक्षे कन्तः। कन्तः। कन्तः। शंवः। शंवः। शंवः। कं वियते यस्याक्षे कन्वः। कन्तः। कन्तः। कन्तः। कन्तः। कन्तः। कंयः। इत्यादि ॥ लोमादिन्यः शः लोमशः। पामादेनीः। पामन । अङ्गनः। पिट्छादेशितच् । पिट्छिलः। फेनादिन्य इत्यच् । केनिलः॥ तुन्दिविजविदिन्या भः तुन्दिमः। विदेमः॥ कृष्यादिन्यो वत्यच् रिष्मः। कृष्वेवलः॥ प्रज्ञाचांप्रज्ञावृत्तिन्योऽण्। प्रज्ञाक्यादेशः। आर्वः। आर्वः। आर्वः। वर्तः। प्रकुत्वन्दान्यामारकच् । प्रशस्त वृत्त्वस्याक्तीति वृत्वाक्तः। मध्वादे रः। मधुरः। सुखरः। तुनिसः स्म्यानिस्ययेः। कुल्यादेशः। प्रक्षकं वृत्त्वस्यानिति वृत्वाकः। सिष्मास्याक्तीति विद्यान्ति। चृत्राकः॥—इति प्रस्तानेवि विद्यानिति । सिष्मास्याक्तीति विद्यान्ति। चृत्राकः॥—इति प्रस्तकावे विद्यान्ति। ।

भवतः । वैजयन्ती वैजयन्ती नाम पताका ध्वजो विद्यतेऽस्मिन्निति विग्रहे अप्रस्ययः । 'यस्य' ईरोपः । 'स्वरहीन'०' 'स्त्रो०' गैजयन्तः प्रासादः ॥ तथा मायास्त्यस्येति मार्गिकः । पूर्वतत् इकप्रस्ययः । 'यस्य छोपः' 'स्वरहीनं०' मायिकः ।। क्रविद्रप्रस्ययो णिदपि । प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । श्रद्धा अस्यास्तीति श्राद्धः ॥ २४ ॥

(प्र०) श्रहकाचिति । अश्र इक्श्र अहकौ सन्ध्यमावाऽसन्देहार्थः । एनं प्रज्ञाव स्यास्ति प्राज्ञः । श्राद्धः । आर्थः । वृत्तिरस्यास्ति वार्त्ते इत्यादौ जिता वेति व्यवस्थया णिस्वम् । चकारादनुत्त्सम्बयार्थातप्रयोगानुसारेणान्येभ्योऽपि । यथा फलवर्द्दस्येभ्य इनः। फलमस्यास्तीति फलिनः । वर्हिणः । रथिनः । तथा बलवाताभ्यामुलः । बलमस्यास्ति बल्हुलः । वातूलः । तथा वातातीसाराम्यां किन् रागे । वाता रागाऽस्यास्तीति वातकी । अतीसारको । सथा वंशंभ्यां बभादयः । वं शं वास्यास्तीति । कम्बः । श्रम्बः । कम्भः । शम्भः । वृद्यः । वृद्यः । कन्तिः । कन्तिः । कन्तुः । शन्तः । शन्तः । तथा तुन्दिः विज्ञविष्टभ्या भः । तुन्दिना विज्ञन्तेऽस्मिन् तुन्दिभः । बलिभः । वटिभः । कृष्यादिभ्या वलः । प्रहेस्य च दीर्धः । क्रषोवलः । रजस्वला दन्तावलिशालावली संज्ञायाम् । अस्यम दन्तवान् शिलावान् । तथा मध्वादे रः । मधुरः । ऊषः क्षारमृत्तिकाऽस्यास्ति ऊषरः । शुषीरः । खमुखङ्कज्जेभ्यश्च । खरः । मुखरः । क्रम्जो हस्तिहनुः सोऽस्यास्ति कक्षरः । कच्छः कण्डः सास्यास्तीति कच्छ्रः । अस्य हस्वत्वम् । अर्णसो वः सखोपश्च । अर्णासि जलान्यस्मिन्नर्णवः । केशादिभ्योऽपि प्राशस्त्ये । प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य केशवः । तथा काण्डाण्डवोरीरः । काण्डीरः । मेघारयाभ्यामिरः । मेघिरः । रथिरः । तथा लोमाः दिस्यः शः । लोमशः रोमशः । पामादेर्नः । पामनः । प्रशस्तान्यकानि सन्त्यस्या अकता सिध्मादेर्छः । सिष्टमलः । चण्डालः इत्यादयो यथाप्रयोगमृद्धा ।। २४ ।।

मान्तोपश्राह्मित्वनौ ॥ मकारान्तान्मकारोपघादकारान्तादकारोप-धाच वित्वनौ प्रत्ययो मवतः अस्त्यर्थे(क) ॥ किं विद्यते यस्यासौ किंवान् । छक्ष्मीबान् (श्रमी) ॥ भवान् । धनवान् धनी दण्डी छत्री दषद्वती । कामो विद्यते यस्यासौ कामो कामो क्रमयो विद्यन्ते यस्यासौ कामेवान् । श्रमोऽस्यास्तीति श्रमी । दमोऽस्यास्तीति दमी ॥ २५ ॥

(च०) स्त्रम्—''मान्तोपघाद्वत्विनौ'॥ मश्च अश्व मौ अत्र 'सवण०' 'स्रो भौ भौ' अन्तश्च उपचा च अन्तोपघे मौ अन्तोपघे यस्य स मान्तोपघस्तस्मात् पञ्चम्येकवच-मान्तम्। पुनः पूर्व 'सवर्णे॰' अग्रे वित्वनौ वतुश्च इन् च वित्वनौ प्रथमाद्विवचनान्तम्।

⁽क) 'अस्त्यथें' इतः परं 'यशस्वान्' इत्यवधिकपाठविशेषो मूलपुस्तके वृश्यते । सो यथा; — मधोऽ-स्यास्तीति मघवान् ॥ श्रियां यशसि सौभाग्ये योनी कान्ती महिम्नि च । सूर्ये संज्ञाविशेषे च मृगाङ्केऽपि भगः स्मृतः ॥ भगं भाग्यं विद्यते यस्यासी भगवान् । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । पुत्रोऽस्यास्तीति पुत्र-वान् । धनमस्यास्तीति धनवान् धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्रवान् छत्री । इनो शी सौ। दण्डो विद्यते यस्यासी दण्डवान् दण्डती । स्रेत्रं विद्यते यस्यासी स्वत्रवान् स्त्री । विद्यास्यास्तीति विद्यावान् । दृषदो विद्यन्त यस्यासी वृषद्वान् दृषद्वती भूमिः । ष्ट्रितः ॥ यशोऽस्यास्तीति यशस्वान् इति ।

'स्वरहीर्नं १ पूर्वे 'चपा अबे जवाः' ॥ हिपदिमिर्म् । मकारान्तान्मकोरोपधाच तथा सः कारान्तादकारोपधाच यहा अवर्णान्तादवर्णीपधाच नाम्नोऽस्त्यथे वतु इन एतौ प्रत्यथी भवतः । इन्प्रत्ययस्तु अकारान्तादेव भवत्यस्त्यर्थं ॥ प्रथमं मान्ते।दाहरणम् । किम् । किमस्यास्तीति वाक्ये अत्र वतु । वत् । कवित्पदान्तताश्रयणात् 'मे।ऽनु०' प्रथमैकवचने । 'त्रितो तमः' 'अत्वसाः सौः' 'इसेपःः' 'स्यागान्तस्यः' किंवान् ॥ उक्ष्मी । उक्ष्मीः अस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । अत्र मकारेापधत्वात् वतुः ॥ नेाम्योदिम्यः इति ऊर्मिमान् भूमिसान् इत्यादौ मान्ते।पधत्वेऽपि न वतुप्रत्ययः, किन्तु मतुप्रत्ययः ॥ शम । शमोऽस्याः स्तीति शमी । अत्र मकारे।पधत्वादकारान्तत्वाच हुन् । पृधं भानि नक्षत्राणि सन्त्यस्येति भवान् चन्द्रः । यहा भानि नक्षत्राणि सन्त्यस्मिन् इति भवान् आकाशः ॥ अत्र अकारा न्ताद् वतुः ॥ एवं माळावान् द्यावान् । अत्र आकारान्ताद् वतुः ॥ धन छत्र दण्ड । धः नमस्यास्तीति धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्री । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । एव सर्वत्र इन् अकारान्तेभ्यः । 'यस्य छोपः' 'स्वरहीनं । त्रिष्विष प्रथमैकव वने 'हनां ह्यों सी दीर्घः' 'हसेपः । नाम्ना ने ।। हपदः सन्त्यस्यामिति हपहृती । अकारोपधत्वाहृतुः । उकाः राजुबन्धत्वात् 'ष्टिवतः' इति ईप् ॥ कविद्वतुपत्यये परे दीर्घत्वमपि भवति यथा-समरा-वती पद्मावती सुगावती पुष्करावती कुशावती भोगावती अहीवती पुष्पावती शावती॥ कचिन्मतुप्रत्ययेपि दीर्घत्वस् । यथा-हनुमान् ॥ २५ ॥

(ग०) मान्तोपधादिति । मश्र अश्र मौ मौ अन्ते उपधायां च यस्येति व्यक्षि करणवहुनोहिः । वतुप्रत्ययः सामान्येन भवति इन्प्रत्ययस्त्वकारान्तादेवेति विवेकः । इषद्वानित्यवर्णापधोदाहरणम् । वतेरुकगचुनिधत्वादीप् । किंवान् । उस्मोवानिति मका रान्तमकारोपधया दाइरणे णितो वेत्यता मण्डूकण्छितिन्यायेन वातुवृत्तेव्यवस्थया यवा देने । यवमान् । भूमिमान् इत्यादि ।। २५ ।।

(च०) साम्प्रतं मान्ते।पथत्वः विनाऽपि वतुप्रत्ययं वक्तव्येनाह—'तहिदादिम्यश्च' ॥ तहिदादिम्ये। मान्ते।पथत्वरहितेभ्ये।ऽपि वतुप्रत्यये। भवति ॥ चकारात्तहिदित्यत्र चपस्य जबत्वं न भवति । तहित् । तहिद्स्यास्तोति तिहु-त्वान् । पृवं विद्युद्स्यास्तोति विद्यु-त्वान् उभयत्रापि वतुप्रत्यये। भवति । पृवंवत् । पृवं सरस्वान् । स्तिष्वान् ॥ चकारात् राजन्वान् राजन्वती सौराज्ये । उद्धौ उद्दन्वान् पृतौ निपात्यौ ॥ तथा चूडासि-धमादेश्च छप्रत्ययः । चूडाऽस्त्यस्येति चूडाछः । सिष्मकः । मांसकः । इत्यादि ॥ ऐश्वयै स्वभवदादामिन् । स्वमैश्वर्थमस्त्यस्येति स्वामो ॥ २६ ॥

(प्र•) तडितादिम्य इति । चकारादधिकविधानार्थात्तडितादीनां चपानां जवा न ।

⁽कं) अयमत्र विशेषः ।—तकारान्तस्य सकारान्तस्य इसादाव€त्यर्थे प्रत्यये परे अपदान्तता वक्तव्या यस्वरादी प्रत्ययमात्रे परे सर्वेषामपदान्तता भवति । ईये परे पदान्तता । तेन भवद्यसम् ॥

स्रोबिसर्गं इत्यत्रापि स्काराचोश्चेत्यनन्तरसूत्रात्तकाराञ्चवृत्तोर्मत्वर्थीयपरे यशस्वानित्यादौ विसर्गाप्रसङ्गः ।। २६ ।।

एतर्हिकयत्तद्भयः परिमाणे वतुः ॥ एतर्हिकयत्तद्भयः शब्देभ्यः परिमाणे ऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति ॥ २७ ॥

(च०) 'प्तिः विषयत्तद्वयः इत्यादि । प्तद् किम् यद् तद् प्तेभ्यः शब्देभ्यः परि माणेऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति । उकार उद्यारणार्थः । यद् तद् । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । परिमाणे वतुः ॥ २७ ॥

(प्र०) एतर्त्कियत्तद्भय इति । एभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो वक्तव्यः । मान्ते। -पद्मादित्यनेनैव सिद्धे परिमाणार्थं वचनम् ।। २७ ।।

यत्तदोरा ॥ यत्तदोष्टेरात्वं भवति वतौ परे । यत्परिमाणमस्येति यावान् ॥ २८ ॥

(च०) 'यत्तदेशरा' ॥ यत्तद् एतयेष्टेराकारो भवति परिभाणेऽर्थे वतौ परे इत्यर्थः । यावत तावत । उभयश्रापि प्रथमैकवचने । 'वितो नुम्' 'अत्वसेः सौ' 'इसेपः॰' 'संयोग्गान्तस्य०' इति तलेपः । तिद्धम् । चीलिङ्गे यावती । नपुंसके यावत् ॥ किम् । किं परिमाणमस्येति कियान् । 'एतर्तिक॰' वतुप्रत्ययः ॥ २८ ॥

किमः किर्यश्च ॥ किम्शब्दस्य किरादेशो मवति वर्तार्वकारस्य ये-कारादेशो भवति ॥ किं परिमाणमस्येति कियान् ॥ २९ ॥

(च०) 'किमः किर्यक्ष' वतुप्रत्यये परे किम्शब्दस्य कि इत्यादेशः क्रस्त्नस्य भव-ति । वतार्वकारस्य च यकारो भवति । अनेन किमः किः वस्य यः । चकाराच्छित्वं वि-नापि सर्वस्य किरादेशः । प्रथमॅकवचने पूर्ववत् । एतद् उमयत्रापि वतुप्रत्ययः ॥ २९ ॥

(प्र०) किम इात । किमः किरादेशे वक्तव्यः । चकाराद्वतोर्वस्य यादेशश्चेत्यर्थैः यत्तिक वा परिमाणमस्येति विग्रहे इयानित्यत्र चकाराद्यः ।। २९ ।।

आ इश्चेतदो वा ॥ एतदप्टेर्भ आ इश्च वा भवति वतौ परे(क)। एतत्परिमाणमस्येति एतावान् इयान्(ख) ॥ ३०॥

(च॰) 'आ इश्च एतरे। वा' ॥ वतुप्रत्यये परे एतच्छन्दस्य आ इश् इत्येतावारेशो भवतः । 'गुरुः शिच सर्दस्य' इति न्यायात्कृत्सस्य आ इति गुरुत्तथापि चकारग्रह्णादः न्त्यस्येव टेराकारारेशो न क्रत्सस्य । इश् इति शित । 'गुरुः शिच्च' इति शितवात्सर्वः स्य एतद् इत्यस्य इ सादेशः । वाग्रहणाद्यत्र इशादेशस्तत्र वकारस्य यकारः । अन्यत्र म । प्तावत इयत् प्रथमैकवचने पूर्ववत् । 'वितो नुम्' 'हसेपः ' 'संयोगान्तस्य । ॥३०॥

तुन्दादेशितः ॥ तुन्दादेर्गणात् इरूपत्ययो भवति । प्रशस्तं तुन्दं य-

⁽ क) यश्मिन्पक्षे आत्वं न तस्मिन्पक्षे इञ्चादेञ्चः स्यात् ञकारः धर्वादेञ्चार्थः चकाराद्वतोर्वकारस्य यकारः॥

⁽ ख) वाशन्दोऽतुक्तवसुवयार्थः । तेन इदमो वतुपत्ययः । इदमः इद्य चकाराद्वतोर्वकारस्य यश्चेति वाच्यम् । इदं परिमाणं यस्य स इयात् । शकारः सर्वादेशार्थः ॥

स्यासी तुन्दिलः ॥३१॥ ध्योन्नत्ये दन्तादुरः ॥ श्रोन्नत्येऽर्थे वाच्ये सित दन्तशब्दादुरः प्रत्ययो भवति । उन्नता दन्ता यस्यासी दन्तुरः ॥ ३२ ॥

(व॰) 'तुन्दादेरिकः' ॥ तुन्दादेः शब्दातः अस्त्यर्थे इस्त्रप्रयोग भवति । तुन्द । तुन्दमस्यास्तीति तुन्दिकः । इस्त्रप्रययः । 'यस्य स्रोपः,' 'स्वरहीनं ॰ प्रथमैकवचनस् ॥ एवम्—डद्रिकः फेनिकः ॥ 'औन्नत्ये दन्तादुरः' दन्तशब्दादीन्नत्ये उच्चत्वेऽर्थे उरप्रत्यये। भवति । उन्नता उच्चा दन्ता अस्येति दन्तुरः ॥ ३१-३२ ॥

अद्धादेर्नुः ॥ श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्रद्धालुः । कृपा विद्यते यस्या-सौ कृपालुः । मायालुः । दयालुः ॥

(च॰) 'श्रद्धादेर्हुः' ॥ श्रद्धादेर्नाम्ने।ऽस्त्यर्थे छप्रत्ययो भवति । श्रद्धा दया कृषा । श्रद्धा अस्यास्तीति श्रद्धाछः । दयाऽस्यास्तीति दयाछः । कृषाऽस्यास्तीति कृषाछः । सर्वत्र छप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'स्नोवि॰' ॥

अस्मायानेधास्त्रम्योऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्यः ॥ तपो विद्यते यस्यासी तपस्वी । यशस्वी । मायावी । मेघावी । सक् विद्यते यस्यासी सम्वी ॥

(च॰) अस्मायामेघा॰ ॥ अस् इति । 'वचादेरस्' इत्युणादिष्ठश्रोक्तोऽसूपत्ययः तः दुन्तान्नाम्नः पुनः मेघामायाख्यज्ञाब्देम्यश्च अस्त्यथं विनिः प्रत्ययो वक्तव्यः । इकार इच्चारणार्थः । तपस् । 'तप तन्तापे' इत्यस्यासन्तस्य रूपम् । विन् । तपोऽस्यास्तीति तपस्वा । दण्डिन्दाब्दवत । प्रथमेकरचने । 'इनां श्रो सौ' 'इसेपः०' 'नाम्ने। ने।०' ॥ पुवं यहास्वी । एवं मायाऽस्यास्तीति मायावी । मेघा बुद्धिरस्यास्तीति मेघावी । स्वक् माला अस्यास्तीति स्ववी । 'दिशाम्' इति कुत्वम् स्वज् इत्यत्र अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिः माश्रित्य पदान्तताश्रयणात ('चोः कुः') जस्य गः। प्रथमेकवचने सिः पूर्ववत् ॥

(प्र॰) अस्मायेति । अस्मायेत्यत्रासः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययप्रहणेन तदन्तस्येति अस्-प्रत्ययान्तान्मायादेश्चेत्यर्थः ।।

वाचो रिमानः ॥ वाच्राञ्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे ॥ प्रशस्ता वाक् विद्यते यस्यासौ वागमी(क) ॥ ३३ ॥

- (च०) 'वाचा रिमनिः' ॥ वाच्याब्दात् रिमन्प्रस्थयो भवति । गकारोऽनुबन्धमका-रादित्वनिषेधार्थः । तेन 'अमे अमा वा' इति न भवति । वाच् वाग् । प्रशस्ता वागस्या-स्तीति वारमी रिमन्प्रस्थयः । 'चाः कुः' पदान्तताश्रयणात् 'चपा अबे जवाः' कस्य गः । 'स्वरहीनं ०' दण्डिन्जाब्दवतः ॥ गारपि अस्त्यर्थं मिनिः । गावा विद्यन्तेऽस्येति गामी॥३३॥
- (प्र०) वाच इति । वाक्षाब्दादस्त्यर्थं जिमनिप्रत्ययो वक्तव्यः । जिमनेर्गकारः क्रमादित्वन्यावृत्त्यर्थः । अथया वाचा जिमनिरिति च्छेदे वाचा मिनिप्रत्ययः वाचश्च गकारो इन्तादेशश्चेति वक्तव्यः । एवं च वाच इत्यस्यापळक्षणाद्गोमीत्यादाविष ॥ ३३ ॥

आलाटो कुत्सितभाषिणि ॥ कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्ये सति

⁽क) एकादाकिनिचासहाये । न वियते एकः सहायो यस्य सः एकाकी । की चेत् एकाकिनी ॥

भालाटौ प्रत्ययो भवतः । कुत्सिता वाक् विद्यते यस्यासौ वाचालः । वाचाटः(क) ।। ३४ ॥

- (व॰) 'क्षाळाटौ कुत्सितभाषिणि ॥ आळश्च आटश्च आळाटौ प्रथमाद्विवचनम् । बहुभाषिणीत्येके । कुत्सितं माषते इत्येवंशीलः कुत्सितमाषी तस्मिन् अभिषेये वाच्छा-बदात् आळ आट इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वाच् । कुत्सिता वागस्येति वाचाळः । वाचाटः । प्कन्न आळः अन्यन्न आटः । 'स्वर०' 'खोवि०' ॥ ३४ ॥
- (प्र०) कालाटाविति । कुत्सितमनिवतं भाषितुं क्वीलमस्य कुत्सितभाषी तर्हिमः स्तिष्ठितान्तवाच्ये विवक्षित इत्यर्थः । ईषद्परिसमाप्तिः किंचिन्न्यूनत्वम् । प्रशंसा प्राशः स्त्यं स्तुतिरिति यावत ।पूर्वे भूतः प्राशो ज्ञात इति यावत्। टकारस्येवर्थत्वान्तु दृष्ठचरी॥३४॥

ईषदपरिसमासौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ईषदपरिसमाप्तः स-र्वज्ञ इति सर्वज्ञकरूपः ईषदपरिसमाप्तः पट्ठिशित पट्टदेशः । पट्टदेशियः । ईषद्रनः कविरिति कविदेश्यः । कविदेशीयः ॥ ३५ ॥

(च०) 'ईषद्वरिसमासौ कल्पदेवयदेशीयाः' ॥ अपरिसमासौ अपरिपूर्णत्वे किञ्चिः म्न्यूनत्वे वाच्ये नाम्नः कल्प देवय देशीय इत्येते त्रयः प्रत्ययाः भवन्ति । सर्वेज्ञ पद्ध कवि । ईषद्परिपूर्णसर्वेज्ञः सर्वेज्ञकल्पः । ईषदसमासः पद्धः पद्धदेवयः । ईषदसमासः पद्धः पद्धदेशीः यः । पद्धश्रद्धरः । ईषदसमासः कविः कविदेशीयः । त्रिषु क्रमेण कल्पदेवयदेशीयप्रत्ययाः।३९।

प्रशंसायां रूपः ।। प्रशंसायां रूपः प्रत्ययो भवति ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः ॥ ३६ ॥

पादाः कुत्सायाम् ॥ कुत्सायां वाच्यां सत्यां पादाः प्रत्ययो भव-ति ॥ कुस्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपादाः ॥ ३७ ॥

भृतपूर्वे चरट् ॥ मृतपूर्वेऽर्थे वाच्ये सित चरट् प्रत्यया भवति ॥ पूर्वे दृष्ट इति दृष्टचरः । स्त्री चेद्दृष्टचरी ॥ ३८ ॥

(च०) 'प्रशंसायां रूपः'॥ प्रशंसायां श्वावायां वाच्यमानायां रूपप्रत्ययो भवति। वैयाकरणः। प्रशस्ता वैशाकरणा व्याकरणस्य पाठी वैयाकरणक्यः॥ केविदत्र कुत्सायां पाश्च इत्यपि पठिन्त। तन्मते कुरिसतः पाषण्डः पाषण्डपाशः। एवं भिषकपाशः। इत्युः दाहरणम्॥ 'सृतपुत्रे चरटः' पूर्वे सृत दिति निदर्शनादिक्षियया तत्समयात्प्राक् विषयीभृतोः सृतपुर्वाः। तस्मिन्नर्था चरट् प्रत्ययो भवति। दृष्ट। द्विस्थाने पूर्वा दृष्ट इति विप्रद्वे अत्र दृष्टिनक्रयायां वर्तमानकाळात्प्रागपि दृष्टत्वात्स्मृतिज्ञानेन विषयीभृतत्वाद्मृतपूर्वोऽत्वश्च- एट्। डमयत्रापि टकार ईवर्थः। एकत्र पुंस्तवे देववत्। अन्यत्र दित्वाद्दीप्। 'द्वितः' 'यस्य छोपः 'स्वरहोर्न' नदीवत्॥ ३६-३७-३८॥

⁽क) तः समाहारत्रकृष्टवोः नाम्नः समाहारप्रकृष्टवीर्विषये तः प्रत्यवो भवति । क्षेत्रस्य समू-इः प्रकृष्टः क्षेत्रो वा क्षेत्रतः ॥

प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयद् प्रत्ययो भवति॥ अत्रः मयो यज्ञः। मृन्मयो घटः। स्त्रीमयो जाल्मः। अमृतमयश्चन्द्रः। गोमयम्॥

- (च०) 'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयद्'॥ प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं, विकारोऽ-वस्थान्तरापादनं, प्राधान्यं मुख्यत्वं तथा आदिशब्दान्निर्देतंनव्वरूपपुरीषावयवेषु च। एः व्वर्थेषु नाम्नो मयद्पत्ययो भवति । उदाहरणानि—अन्न । अन्नं प्रचुरं यत्र सोऽन्नमयो यज्ञः। अत्र प्राचुर्याधं मयद्। दिन्वादीप्। अन्नमयी स्थाली ॥ सृद्। सृदो विकारो सृन्मयः। अत्र विकारे मयद्। 'वावसाने' दस्य तः॥ 'त्रमे त्रमा वा' तस्य नः। 'स्वरः हीनं०'। यहा 'क्षविज्ञवानां त्रमा पृष्टव्याः' हति दस्य नः 'स्वरहीनं०' सृन्मयो वटः॥ स्त्री प्रधानाऽस्येति स्नोमयो जालमः। जालमो मृखः। अविवार्यकारीत्यर्थः। असृतेन नि हुँतो असृतमेव रूपं वा यस्य सोऽस्रुतमयश्चन्द्रः। अत्र निर्वर्तनार्थं मयद्॥ योः पुरीष् गोमयम्॥ श्वरस्यावयवाः शरमयाः॥
- (प्र०) प्राचुर्येति । प्राचुर्यं च विकारश्च प्राधान्यादिश्च ते तथा तेषु वाच्येषु सय-ट्प्रत्यथा वक्तव्य इत्यर्थः । प्रचुरस्य भावः प्रायुर्ये बाहुल्यमित्यर्थः । अन्नप्रचुरेाऽन्नमयः । स्रदेश विकारः सुन्मयः । स्त्रीप्रधाने। जालमे।ऽसमीक्ष्यकारी । आदिशब्दाशाद्र्य्येऽपि । तदेवाह । अस्ततमयश्चन्द्र इति । अस्तरूप इध्यर्थः । प्रमादिशब्दादेव । गोः पुरीषे मयद् । गामयम् । मयटिश्चादम्नमयो स्थालीत्यादावीप् ॥

तद्धीते वेद वेत्यत्राण्वक्तव्यः॥व्याकरणमधीते वेद वा वैया-करणः॥ शोभनोऽरवः स्वरवः। तं वेदेति सौवरवः।न्याये कुशलो नैयायिकः॥

- (च०) 'तद्धीते०' ॥ तच्छास्त्रादि अधीते पठित वेद जानाति वा इत्येतिस्मिन्नथें अण् प्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । च्याकरणमधीते अथवा वेद जानातीति वैयाकरणः । छष्टु शोभनोऽमः स्वधः तं वेदेति सौवमः पुरुषः । च्याकरण, स्वध, पुरुष्राध्ययनज्ञानार्थे । उण् । अन्यत्र वेदेत्यर्थोऽण् । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥
- (प्र०) तदिति । अधीते पर्यति तद्वेद जानाति वा इत्यर्थे अण् वक्तव्य इत्यर्थः । ड्याकरणाञ्चनाञ्दाभ्यामणि णिरबात् वृद्धिप्रासावपवादमाह ॥—

न संघिरवोर्युट् च ॥ सन्धिजौ य्वौ सन्धियौ तयोः । सन्धिज-योर्थकारवकारयोः सम्बन्धिनः स्वरस्य वृद्धिने भवति किन्तु तयोर्युडागमो भवति । तेन इद् उट् इत्येतावागमौ भवतः वर्णविश्वेषं कृत्वा यकारात्पूर्व इकारः। वकारात्पुर्व उकारः। पश्चात् 'आदिस्वरस्य न्णिति च वृद्धिः(क)॥ ३९॥

(च०) नन्तत्र स्वपदे वृद्धिराकारः क्रियतां तत्र।शङ्कायामाह—सूत्रम्—'न सन्धिः ध्वोर्थुट् च'॥ न प्रथमेकवचनान्तम् । 'अब्यया०' । सन्धिय्वोः इत्यस्य समासो वृत्ताः वृत्व विद्वितः । यथा संधिजौ य्वौ संधिय्वौ तयोः संधिय्वोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरः

⁽क) चठकोरेरेरण् चटकस्यापश्यं चाठकैरः। कल्याण्यादीनामिनेयः॥ कल्याण्या अपस्यं काल्याणि-भयः। इति मूलपुरतके विशिष्टपाठः॥

हीनं० 'स्रोविं०' इ च उट् च युट प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । च प्रथमैकवचनाः न्तम् । 'अञ्चयाव पूर्वे 'नामिनोरः' चतुःपरम् ॥ संधिजातयोर्थकारवकारयोः सम्बन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्ने भवति । अत्र न्या इत्यत्र वि आङ् उपसर्गयोगेगि संधिजो यकारस्तत्स-म्बन्धी स्वर आकारः स च वृद्धिरूप एव । अते। न तस्य वृद्धिकार्यं किन्तु य्वोर्यकारव-कारवार्थेडागमः । तत्सम्बन्धो स्वर आकारः स च वृद्धिरूपः । एतस्य णित्त्वाद्वृद्धिसम्भवे प्रस्तुतसुत्रेण वृद्धिनिषेषः ततः किन्तु तयोर्थकारवकारयोर्युंडाममो भवति । युडागमः इति काऽर्थः । तथैतदेव विवृणोति । इट् उट् इत्येतावागमौ ॥ ननु कथं संश्विष्टस्य यकारस्य वकारस्य च इट् उट् आगमी भवत इत्याह—वर्णविक्लेषमिति । वय् आ, स्व् अ इति वर्णविश्वलेधं वियोजनमध्योगेनेाच्चारणं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः कर्तव्यः,---वकारात्पूर्वः मुकारः कर्तव्यः । 'स्वरहीनं ०' विया छव इति जातम् । पश्चात् 'भोदिस्वरस्य ०' इति वृद्धिः । वैया सौव । 'यस्य लेापः' 'स्वरहीनं ०' । प्रथमैकवचने 'स्रोविं ०' वैयाकरणः । सोवधः । इति सिद्ध्यति ॥ अन्यकाष्यर्थे स्वस्ति आह इति सौवस्तिकः । द्वारे नियुक्त इति दौवारिकः । प्वमौतिहातिकः पौराणिकः । स्वस्येदं सौवम् । त्रिपक्षस्येदं डौपक्षम् । व्यर्थस्य भावो वैयर्थ्यम् । इत्यादि ॥ ३९ ॥

(प्र.) न सन्धिय्वारिति । सन्धेः संबन्धिनौ य्बौ सन्ध्ययौ । संबन्धश्र जन्य-जनकभाव एवेति विगृह्य व्याचष्टे । सन्धिजा व्यावित्यादि । इश्च उश्च द्वन्द्वान्तत्वादुमा भ्यामन्वेति । अत एवेट्र डड् इत्येतावागमौ भवत इति । तौ च सन्धिय्वेररेव यथासंख्येन ततश्च व्याकरण इत्यत्र वकारस्य सन्धिजत्वाचकारवकारयोविक्छेषं कृत्वा सन्धिजाचकारा-त्पूर्वमिकारः एवं सकारवकारयोतिक्षेष्टं क्रत्वा वकारात्पूर्वमुकार इत्यर्थः । विक्रकेषश्च बाल बाधार्थं तथारुकः । इकाराकारयाश्च यकारवकारजनकत्वाभावादादिवृद्धिर्भवत्येविमत्युक्तेर्वृ-द्धिविषय एव न । दाध्य बृश्चिक इत्यादी ने। वेत्यती वातुवृत्तेवर्यवस्थया स्वध्वस्वागतस्यः गंव्यवहारस्वगंव्यायामप्रभृतीनां न निषेषयुरी । द्वारादीनां च सन्धिनत्वामावेऽपि निषे-धयुरी । दौवारिकः । सौवस्तिकः । नैयग्रेषः । वैयासिकरित्यादि ॥ ३९ ॥

इतो जातार्थे ॥ जातार्थे इतः प्रत्ययो भवति ॥ रुज्जा सञ्जाता यस्यासी लिजातः(क) ॥ ४० ॥

(च०) 'इतो जातार्थें ॥ इतः प्रथमीकवचनान्तम् । जातार्थे सप्तम्येकवचनान्तम् । जातार्थे उत्पन्नार्थ इतप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । छजा । जाता अस्येति छः जितः । जातार्थे इतप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोविं०' । एवं पुष्पितः फल्जिः ता वक्षः । तारकितं नमः । पुलकितः । कन्दलितः । कण्टक्तिः । क्षुधितः ॥४०॥

(प्र०) इत इति । भस्य जातमित्यर्थे इतप्रत्यया वक्तन्य इत्यर्थः । छन्जा जाताः sस्य छन्जितः । एवं तारिकतं नभः । परुछविता वृक्ष इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

⁽क) 'लज्जित:' इत्यारभ्य 'करिष्ट' इति वक्ष्यमाणावधिकपाठी मूलपुस्तके दृश्यते । सो यथा;— वित्मतुवतुत्रपरययानां लोपश्च इष्ठादी ॥ मतिविधते यस्यासी मतिमान् । अतिशयेन मतिमान् इति म-तिष्ठः । अतिशयेन मायावी इति माथिष्ठः । अतिशयेन धनवान् इति धनिष्ठः । अतिशयेन कर्ती इति क-रिष्ठः।-इति ॥

तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे ॥ अतिशयेऽर्थे तरः तमः इयसुः इष्टः इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः । अतिशयेन कृष्णः कृष्णतमः । अतिशयेन शुक्छः शुक्छतरः शुक्छतमः ॥ ईपस्विष्ठौ डि-ताविति वक्तव्यौ ॥ अतिशयेन रुप्युर्छभीयान् । उपीयसी । रुपिष्ठः । अतिशयेन पापः इति पापीयान् । अतिशयेन पापिनी इति पापीयसी । पापिष्ठः १ ॥

(च॰) 'तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे' ॥ तस्त्र तमश्च ईयद्यक्ष इष्टक्च तरतमेयस्विष्ठाः प्र-थमाबहुवचनान्तम् । 'सवणे '०' 'स्रोवि '०' । प्रकषे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ ह एः' प्र-कषे दितायाथे नामनस्तर तम ईयस इयस इष्ठ एते चरवारः प्रत्यया अवन्ति । इष्ठ प्रत्य-यः टान्तः । कृष्ण । अतिकायेन कृष्णः इयामः इति कृष्णतरः कृष्णतमः । एकन्न तरप्रत्यः यः । अन्यत्र तमप्रत्ययः । प्रथमीकवचने 'स्रोवि॰' एशं शुक्कतरः शुक्कतमः ॥ ईयस्विद्या विति । ईयम् इष्टः इत्येतौ हित्सं ह्यौ वक्तव्यौ । अतिशयेन लघुर्श्वीयान् । अतिशयेन लघुः स्त्री लघोयसी । अञ्चातियेन लघुरुंघिष्ठः । रूपद्वये ईयस्, तृतीये इष्ठः । 'ईयस्विष्ठौ डितौ॰' हिस्त्रादुकारछोपः । 'स्वरहानं०' । आद्ये प्रथमीकवचने डकारानुबन्धत्वात् 'मिता नुम्' इति नुमागमः । 'न्सम्महता' 'हसेप:०' 'संयागान्तस्य०' द्वितीये । 'ष्ट्रितः' 'स्वरही-र्न ः प्रथमिकवचने । ,इसेपः से ॰' । तृतीये इष्ठप्रत्ययः । किस्वािकोपः । 'स्वरहीर्न ॰' 'सोर्वि॰' लघिष्ठः ॥ पाप । क्षत्र पापश्चन्दः पापशुक्तस्य नरस्य वाचको न पापस्य । यतः पापशब्दस्य व्याकरणान्तरेषु इन्प्रतिषेघे। इन्प्रतिषेघे। (ने। पापदरिद्राभ्यामिन् छन्दसि तु भवति) । अतः अतिशयेन पापः पापवान् पुरुषः इति पापीयान् । स्त्री चेत् पापीयसी । इभयत्रापि ईयस् । डिस्वाहिलोपः । 'स्वरहीनं०' आधे प्रथमैकवचने लघोयस्वत् । हितीये 'हिन्नतः' इति ईप् । पुनः अतिशयेन पापः इति पापिष्ठः । पापवान् पुरुषः । इष्टप्रत्ययः । हिरवाद्विछोपः । 'स्वरही०' प्रथमेकवचने 'स्रोवि०' पापिष्ठः ॥ ४१ ॥

(प्र०) तरतमेति । तरश्च तमश्च ईयस्थ्य इष्टेडच ते तथा । प्रकर्षा अति। अति। क्रियेन क्रुटणः । णिता वेत्यता वानुवृत्तोव्यवस्थया । याचकतरः याचकतम इत्यादी तरः तमावेच नेयस्विष्टी ॥ ४१ ॥

गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु गरादिष्ट्यलोपश्च ॥ इष्टमेयस्सु परतो गुन्वादेर्गरादिरादेशो भवति टेरलोपः(क) ॥ गुरोर्गरादेशः - अतिशयेन गुरुः गरियान् गरीयसी गरिष्टः ॥ गुरोर्भावो गरिमा ॥ त्रियस्य प्रादेशः । प्रेयान् प्रेयसी प्रेष्ठः । लेखितादेर्जिमन् । प्रेमा ॥ स्थिरस्य स्थादेशः । स्थेयान् स्थेय-सी स्थेष्ठः ॥ स्थूलस्य स्थन्आदेशः । स्थ्वीयान् स्थनीयसी स्थानिष्ठः ॥ प्र-शस्यस्य श्रादेशः । श्रेयान् श्रेयसी श्रेष्ठः ॥ वृद्धस्य ज्यादेशः ॥ ४२ ॥

(च॰) 'गुर्वादेरिध्मेयस्छ गारादिष्दयलोपश्चग् गुर्वादेः बाब्दस्य इष्ट इमन् ईयस् इत्ये-तेषु परेषु गर् इत्यादय आदेशा भवन्ति । गुरु प्रिय स्थिर स्थूल प्रशस्य बृद्ध दीर्घ बहुल

⁽क) टेरलीपष्टचलीपः । ईयस्विष्ठयोद्धिन्वाहिलीपे प्राप्ते निषेधः ॥

हर निकट ल नां क्रमेग गर् प्र स्थ स्थव अ ज्या द्राष्ट् इत् नेद कना एते आदेशा भवन्ति । देश्च अलोप इति लोपा न भवतीत्यर्थः ॥ गुरु । एकन्न ईयस् । अन्यन्न इष्ठ तृतीये भावेऽथे 'लोहितादे०' सर्वात्र गुरु इत्यस्य गर् । अन्न 'ईयस्विष्ठी ०' इति डिस्वेऽपि निषेधकथनादे नेलोपः । प्रक्रिया पूर्वेदत् । अतिशयेन गुरुग्रेरीयान् । वरिष्टः । तृतीये गुरेरोभाँवा गरिमा । इमन् 'स्वरही नं०' प्रथमी कवचने राजन्शकदवत् । स्त्री चेद्वरीयस्य ॥ प्रिय अतिशयेन प्रियः प्रयादि । ईयस् इष्ठ उभयन्नापि 'गुवादेः ०' इत्यादिना वि यस्य प्र इत्यादेशः । 'स्व इ ए' । स्त्री चेत प्रयसी । एवं स्थिर इत्यस्य स्थ । अतिशयन स्थिरः स्थियान् स्थेयसी स्थेष्ठः । स्थिरस्य भावः स्थेमा ॥ स्थ्लस्य स्थव् । अतिशयन स्थूद्धाः स्थियान् । स्थवीयसी स्थिविष्टः ॥ प्रशस्यस्य अ आदेशः । अतिशयेन प्रशस्यः अथान् अथसी अष्टः ॥ वृद्ध । अतिशयेन वद्धो ज्यायान् ज्योष्टः । वृद्धस्य ज्या आदेशः ॥४२॥

(प्र०) गुर्वादेरिति । व्यतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः वियस्य भावः प्रेमा । प्रियस्य प्रादेशः स्थूलस्य स्थवादेशः । अतिशयेन स्थिरः स्थ्यान्—स्थेष्ठः—स्थमा । स्पिरः स्पेष्ठः—स्पेयान् । उदः वरिष्ठः—वरीवान्विमा । बहुलः दृष्ठिष्ठः—वाह्यान् –वाहिमा । वृद्धः वर्षिष्ठः वरीयान्—तृतः व्रविष्ठः—वरीयान् । वृत्वः वर्षिष्ठः—वरीयान् । दृत्रः । द्विष्ठः—द्वीयाः न । युवा यविष्ठः—यवीयान् । हत्वः ह्यिष्ठः—हसीयान्—हसिमा । क्षिपः क्षेपिष्ठः—क्षेपीयान्—क्षेपिमा । क्षुदः क्षोदिष्ठः –क्षोदीयान्—क्षेपिमा । अन्तिकः नेदीयान्—नेदिष्ठः । बाढः साधीयान्—साधिष्ठः । युवाल्पयोः कन् वा । कनिष्ठः—कनीयान् । इत्यादयो यथाप्रयोगं ह्याः ॥४२॥

इलोपो ज्यादाद्वादीयसः।। ज्याशव्दादीयस ईकारस्य लोपो मविति ॥४३॥ अतिशयन बृद्धो ज्यायान् ज्यायसी ज्येष्ठः॥ दीर्घस्य द्राघादेशः। द्राध्याम् द्राधीयसी द्राधिष्ठः द्राधिमा ॥ बहुलस्य बंहादेशः। बंहीयान् बंहीयसी बंहिष्ठः बंहिमा ॥ दूरस्य दबादेशः। दबीयान् दबीयसी दिष्ठः ॥ निकटस्य नेदादेशः। नेदीयान् नेदीयसी नेदिष्ठः॥ लाधेः कन् आदेशः। कनीयान् कनीयसी कनिष्ठः ॥ क्षिपस्य क्षेपादेशः। क्षेपीयान् क्षेपीयसी क्षेपिष्ठः। क्षेपीया ॥ श्रुद्रस्य क्षोदादेशः। क्षोदीयान् क्षोदीयसी क्षोदिष्ठः क्षोदीमा॥वहोदिः छे यिः।। बहुशव्दात्परस्य इष्ठे वर्त्तमानस्येकारस्य यिभवति। ईयस ईकार-स्य लोपश्च ॥ बहोभूरादेशः॥ म्यान् म्यसी मृथिष्ठः॥ म्या ॥ ४४॥

(च०) एकत्र 'ईलोपो ज्याशब्दादीयसः' ॥ बहोश्च ॥ ज्याशब्दात् परस्य ईयसः प्रत्ययस्य ईलोपो वक्तव्यः । प्रथमैकवचने 'नितो नुम्' 'न्सम्महतो धौ०' 'हसेपः०' 'सं-योगान्तस्य०' ॥ अन्यत्र इष्ठप्रत्ययः । 'अ इ ए' दीर्घः ॥ अतिशयेन दीर्घो द्वाघीयान् । द्वाघिष्ठः । दार्घस्य दाघमादेशः ॥ अतिशयेन बहुन्तः वंहीयान् वंहिष्ठः ॥ अतिशयेन दूरः दवीयान् दिष्ठः ॥ अतिशयेन विकटः नेदीयान् नेदिष्ठः ॥ अतिशयेन लघः । क्यो चेत् कनीयसी ॥ पाणिनीये तु ''युवालपयोः कन् वा'' । अतिशयेन युवा अलपो वा कनीयान् कनिष्ठः । पक्षे यवीयान् यविष्ठः । स्त्रो यवोयसी ।

पक्षे क्षलपीयान् क्षलिपष्टः । स्त्री चेत कल्पीयसी ॥ 'अन्तिकबाढयोगंदसाधौ' ॥ अतिश्येन अन्तिकः नेदीयान् नेदिष्टः । अतिश्येन बाढः साधीयान् साधिष्ठः ॥ गुरु, स्फिर, बृद्ध, तृसानां [तृप्राणां], क्रमेण गर्, स्फ, वर्ष, त्नपः स्युः ॥ 'विन्मतोल्ल' क्र विनो मतुष्य छक् स्यात इष्टेयसोः परयोः । अतिश्येन स्वावी स्विष्ठः स्वजीयान् । अतिश्येन त्वावा स्विष्ठः स्वजीयान् । अतिश्येन त्वावा त्विष्ठः स्वजीयान् । अतिश्येन त्वावा स्विष्ठः स्वजीयान् । अतिश्येन त्वावा स्विष्ठः । कृष्टिस्य च गुणः इष्टेयसोः पर्योः। स्थित्रः, श्चुद्वाणासन्त्या व्यरख्वाः सस्वरा एव छोष्याः । पुर्वस्य च गुणः इष्टेयसोः पर्योः। स्थित्रः स्थ्वीयान् । दविष्ठः। यविष्ठः। इस्वस्य गुणास्भवः इसिष्ठः । कृष्टे । अतिश्येन वहु भूयान् । अत्र ईयस्पत्यये 'बहोर्छोपो । इस्यदिना भूमादेशः । वकारादि मनादीनामिति बहुत्वादिकारखोपः । बहोश्चेति कथनादीकारखोपः । बहु । इष्टप्रत्ययः । पुनः बहु । इष्टप्रत्ययः । 'बहोर्छोप०' इत्युकारखोपः बहोश्च भूआदेशः । ततो 'वहोरि हेयिः । बहुश्वन्दात् इष्टप्रत्यये परे थिभैवति इति इकारस्य यकारागमो भवति । अत्र बहोभू आदेशो 'यदादेशस्तद्वद्ववति' इति बहुवत् । तथा इष्टस्य इकारे छप्तेपि 'एकहेशः विद्वत्तमनन्त्यद्वति' इति न्यायात् न विरुद्धम् । भूयिष्टः ॥ अत्र केवित् बहुशन्दादिष्ठः स्वन्धन इकारस्य पि इत्यादेश इत्येवं व्यावक्षते ॥ तदसंगतम् । ईकारखोपस्य प्रधानः त्वात् । भूइत्यादेशस्तु इकारखोपस्य प्रधानः

(प्र०) ईलेप इति । प्रश्नस्यवृद्ध्योज्यदिशः तस्माज्ज्याशब्दादीयस् ईकारस्य देषोपो वक्तव्य इत्यर्थः । प्रशस्यस्य ज्यादेशः । बहारिति । बहार्लिपो सूश्च बहारिति इष्टे कारलोपे बहासूरादेशे पदादेशन्यायेन (क)एकदेशविकृतन्यायेन च बहारिति इष्टेप्रस्यये परे बहुशब्दात यिप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । अथवा इष्टस्य इति सांकेतिकं प्रथमान्तम् । ततश्च वहुशब्दात्परे य इष्टेकारः स यिभेवति । यद्वा । इष्टे इति स्थानसप्तम्यापि आदेशे प्राप्ते आदेशे प्राप्ते आदेशे प्रस्यते परस्यते परिमाषया इकारस्य यिरादेशः । केवित्तु बहुशब्दात्परे इष्टप्रस्यये य ईकारः स यकारयुक्तो वक्तव्य इत्याहुः ॥ ४३-४४ ॥

किमोऽव्ययादारूपाताच्च तरतमयोराम्बक्तव्यः(ख)॥ कृत इति कुतस्तरां परमाणवः। अतिशयेन कुत इति कुतस्तमां तेषामारः म्मकत्वम्। उचैस्तरां गायिति। अतिशयेन उचैरिति उचैस्तमाम्। नीचैस्त-राम्। नीचैस्तमाम्। किन्तराम्। किन्तमाम्। आतेशयेन पठित इति पठः तितराम्। पठातितमाम्। अतिशयेन पचित इति पचितराम्। पचितितमाम्॥

(च०) 'किमोऽन्यया०' ॥ किम् इति अन्ययरूपातिकमः किम्बान्दसम्बन्धिनो । ऽन्ययात् अन्यस्मादण्यन्ययादाख्याताच सिद्धत्वादिधातुप्रयोगात् परयोस्तरतमप्रत्यययो । राम्प्रत्ययो भवति । अयं भावः । किम्बान्दसम्बन्धिनोऽन्ययात् अन्यस्मादि उच्चैस् इत्यादिकादन्ययात् आख्याताद्ववति पचतीत्यादिरूपात्स्वार्थे अतिश्चयार्थे वा तरतमप्रत्ययौ

⁽क) "सर्वे पादः पाददेशा दाखीपुषस्य पाणिनेः" इति ।—पदादेश-यायस्वरूपम् ।

⁽ख) 'अद्रव्यप्रकर्षे' इति चन्द्रिकासः मतम् । निर्तुवन्धकप्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया तुरुंबिधी नास्य णहणम् । अन्यथा पचतितराणामिति स्यात ।—इति सदानन्दः ॥

भवतः । तस्मात्पुरत साम्प्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । कुत इति 'तत्रादिगणः' । किमः पञ्चम्यन्तस्य निपातरूपमन्ययम् । तस्मात्तरप्रत्ययस्तमप्रत्ययश्च । उभयत्रापि आम् । कुतस्तरां परमाण्वः । प्रादुर्भवन्तोत्यध्वाहारः । तथा तेषां परमाण्वां कुतस्त- मामारम्भकत्वं परमाणुह्रययोगेन द्ञ्यणुकाचुत्पादकत्वं कुतः कुतो मुकोत्पत्तिरिवर्थः । उद्देस्तरां गायति इत्यव्ययम् । केविचु केवलात्किम एवाव्ययात्तरतमयोराम् इति व्याच- क्षते । वश्वव्यात उच्चेनां वैरुव्यययोरपीति । तथा 'द्यप्वष् पाके' । पच् तिप् । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं । पचति । अग्रे स्वार्थं तरस्तमश्च । तस्माच साम् । पवं 'पठ व्यक्तायां वाचिः । पठ पूर्ववत । पठतितमाम् ॥ एतदाख्यातिकम् ॥

(प्र०) किमोऽव्ययादिति । एभ्यः परयोरित्यर्थः। वक्तव्यत्वाद्द्व्यप्रकर्षे दव । नेह उद्येक्तरस्तरः एषां सद्धावो प्रमाणामावरावारम्भकत्वोनाभिमताः परमाणवोऽतिशयेन इतः । एवां परमाणूनामसर्त्वारोषां पृथिव्यादिचतुष्ट्यारम्भकत्वमध्यतिशयेत कुत हत्यर्थः ॥

परिमाणे दंघनाद्यः(क) ॥ परिमाणेऽर्थे वाच्ये सित दन्नट् द्वयः सद् मात्रट् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ जानु परिमाणं यस्य तज्जानुदन्नं जलम् ॥ शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रं जलम् ॥ ४५ ॥

(च०) 'परिमाणे दृष्टनादयः' ॥ परिमाणार्थं दृष्ट्यं द्वयस्य मात्रय् इत्येते त्रयः प्रत्यः या भवन्ति । वक्तव्यमात्रमेतत् ॥ उदाहरणम् । जातु । जातुपरिमाणमस्य जातुदृष्टनम् । अत्र परिमाणे दृष्ट्यत्ययः । जातुपरिमितं जल्जमित्यर्थः । तथा पुरुषः प्रमाणमस्येति पुरुषमात्रम् । तथा क्रिरस् । विशः परिमाणमस्य क्रिरोद्वयसम् । दकारातुवन्यत्वात् 'ष्ट्रवितः' इती । उरुद्वयसी करुद्वने क्रिरोद्वयसा गजपतिद्वयसी । इत्यादि ॥ ४९ ॥

(प्रञ) परिमाण इति । दःनद्वयसमात्रादयः । तत्र दःनद्वयसाद्भुवे माने मात्र-स्त्वविशेषेण आदिशब्दात्पृरुषहस्तिभ्यामेतेऽण् च । पुरुषः प्रमाणमस्य षोरुषम् । वो वेति वाशब्दव्यवस्थया टिळोपामावे हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् । पक्षे पुरुषमात्रमित्यादि॥४९॥

द्वयोर्बह्ननां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतर्डतमौ वक्तट्यो ॥ कतरो भवतोर्भध्ये काण्वः । कतमो भवतां तान्त्रिकः । भव-तोर्थतरस्तार्किकस्ततर डद्गुणातु । यतमः । ततमः ॥

(च०) 'द्वयोध हुनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो दतरदतमौ बक्तव्यो । व्याख्याद्वयोर्मध्ये बहुनां चावराणां मध्ये एकस्य निर्धारणे प्रथक्वरणे जात्यादिपरिप्रदने वा किमादिभ्य इति किंयत्तद्भ्यो दितौ अतरअतमौ प्रत्ययौ भवत इत्यर्थः । बहुनां द्वयोर्मध्ये कः
कतरः कतमः । अत निर्धारणं पृथककरणं तस्यायें दतरः । दिश्वादिछोपः । 'स्वरहीनं॰'
कतरो भवतोः काण्यः । क इति कतरः । भवतोर्द्वयोर्मध्ये काण्यः कण्यगोत्रीयः कण्यदंभ्रीयः कः । तथा किम् । दतमः पूर्ववत । कतमो भवतां मध्ये तान्त्रिकः शास्त्रविद्स्यर्थः । सद्धान्तिकस्तु तान्त्रिकः । यद् तद् इभयत्रापि दतरः । टिळोपः 'स्वरहोनं॰'
स्नोर्विसर्गः' भवतोर्द्वयोर्मध्ये यतरस्तार्किकस्ततर षद्गुणातु व्रवीतु इति भावः ॥ चका-

⁽क) प्रमाणे दमदूरपसद्मावटः ।—इति चन्द्रिकांसगृहीतः पाठः ।

रादेकशब्दाद्वयशब्दाद्पि बतरबतमी वक्तव्यौ । एकतरः एकतमः । अन्यतरः अन्यतमः

(प्र०) द्वयोर्मं ध्ये एकस्य निधारणे किमादिभ्यः किंयत्तह्यो इतरः । एवं बहुनां मध्ये निर्द्धारणे इतम इत्यर्थः । काण्यः काण्यशाखीयः । तान्त्रिकः शास्त्रज्ञः । तर्के कुबारुस्तार्विकः । उद्गुणातु स्वसिद्धान्तायरुम्बोन प्रथमसुरन्यस्यत्वित्यर्थः ॥

संख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः स्नेः सम्प्रसाः रणं सस्वरस्य ॥ द्वयोः संख्यापूरको द्वितीयः त्रयाणां संख्यापूरकस्तृतीयः॥

(च०) 'संख्येयविशेषा०' संख्यातुं योग्यः संख्येयः । द्वयोख्याणां वा मध्ये यो-ऽन्त्यः संख्येयो गणनायां प्रस्तुतः संख्यापुरणस्तस्य विशेषणावधारणे 'अयं कतिथ' इत्य-रिमचर्थे अपश्चित्रेदे द्वित्रिश्चदाभ्यां तीयप्रत्ययो भवति ॥ 'त्रेः संप्रसारणं च वक्तव्यम्' ॥ द्वि त्रि । द्वयोः संख्यापुरणो द्वितीयः । एकस्यापेक्षयाऽपरः संख्येयः तस्य विशेषणपरि-च्छेदः क्रियते इति द्विश्चदाचीयः प्रत्ययः । अन्यत्र तु द्वौ । त्रयाणां संख्यापुरणत्येन वि-शेषावधारणे तत्रापि तीयः । तस्मिश्च परे त्रेः सम्प्रसारणम् । यकारस्य सस्वरस्य सम्प्र-सारणमिकारः, वकारस्य च उकारः । रेफस्य अकारः सस्वरस्येव । दीर्घस्वरयुक्तस्य दीर्घ ईकारादिः, द्वस्वस्वरयुक्तस्य द्वस्व इकारादि।रति सम्प्रसारणं वक्तव्यम् । अत्र त्रिश्चवर् रेफस्य अकारः । नृ तृतीयः ॥

(प्र०) संख्येयविशेषेति । संख्यातुमक्षं संख्येयम् । तस्य विशेषः तत्प्रकस्त स्यावधारण इत्यर्थः द्वयोः संख्ययोः प्रकः । सम्प्रसारणम् । सस्वरस्य रेकस्य ऋकारः । षट्चातुरोरिति षट्चातुरक्षाब्दाभ्यां संख्येयविशेषावधारणें थटप्रत्ययो वक्तव्यः । षण्णां चातुर्णां संख्यापूरण इति विग्रहे षस्य षत्वमाख्यातादौ उत्विविधार्थमित्यन्नायि षविधान-साम्ध्यांत्षो ड इति उत्वाप्रसङ्गः । स्रोविसर्गः इत्यन्न हस्यो वेत्यतो मण्डूकण्डुतिन्यायेन

वानुवृत्तेंवर्धवस्थया विसर्गाप्रसङ्गः ॥

षद्चतुरोस्थद् ॥ वण्णां संस्थापूरकः वष्टः ॥ पञ्चादेभीः ॥ पञ्चादः । नवमः । दश्चादि ॥ एकाद्शाः । दश्चादि ॥ एकाद्शाः । देईः ॥ द्वित्र्घष्टैकानां द्वाञ्चयोष्टिकाः । प्राक्शतादनशीतिबहुत्रीद्धोः रिति वक्तत्यम् ॥ एकेनाधिकादश एकादश । एकादशानां संस्थापूरक एकादशः —एकादशी । द्वादशः -द्वादशी । त्रयोदशः -त्रयोदशी । चतुर्दशः -चतुर्दशी । सप्तदशः -सप्तदशी । अष्टादशः -अष्टादशी ॥

(च०) 'षट्चतुरोस्थर्' ॥ षट् चतुर् हृत्येतयोः संख्येयविशेषावधारणेऽर्थे थट् प्रस्ययो भवति ॥ षष् ॥ षणणां संख्यापुरणः षष्ठः ॥ थट् प्रत्ययः ॥ 'हु।भः ष्टुः' थस्य ठः ॥ 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्नोवि०' ॥ चतुर् ॥ चतुर्णां संख्यापुरणश्चतुर्थः ॥ थप्रत्ययः जस्रः प्रस्थिकारः ॥ टिस्वादीप् ॥ षष्ठी चतुर्थो ॥ चतुर्णां संख्यापुरणस्तुर्थस्तुरीयः इति तु पृर्वोमेवोक्तम्

'पञ्चादेर्मः' ॥ पञ्चादेर्नाम्ना दश्चपर्यन्तात्मँ ख्येयविश्वेषावधारणेऽश्वे सद् एत्ययो सविति । पञ्चानां लेख्यापुरणः पञ्चमः । सप्रत्ययः । 'नाम्नोनो ॰' पञ्चमः ॥ एनं सप्तमः । अष्टमः नवमः दश्चम इति ॥ 'प्काद्शादेर्डः' ॥ टकारानुबन्धत्वमत्राज्यनुवर्तनीयम् । प्रश्दशन् इत्यादेः सष्टादशः यावत् संख्येयविशेषावधारणे दप्रत्ययो भवति । मट्प्रत्ययनिषेषः । प्रश्नद्रशन् । एकाद्शानां संख्यापूरणः प्रश्नद्रशः । दप्रत्ययः । अत्र दिस्वाद्विलोपः । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' ॥ 'सहादेः सादिः' इति प्रकस्य एका इत्यादेशः । प्रक्रियमते तु 'क्षान्म०' इति योगविमागादात्वम् । देववत् । एकत्वात्प्रायः एकवचनमेव ॥ एवं ह्रादशः त्रयोदशः । 'द्वित्रयष्टानां ह्रात्रयोष्टाः' इति द्विश्वद्रस्य द्वाहत्यादेशः । क्षित्रव्यद्वानां द्वाश्योष्टाः' इति द्विश्वद्रस्य द्वाहत्यादेशः । क्षित्रव्यद्वाः । प्रक्रव्यादेशः । चतुर्दशः । पञ्चद्वाः ॥ पोदशः । 'सहादेः सादिः' इति पस्य दः । दस्य दः । 'उ को' । सप्तद्रशः । अष्टादशः । पृक्रोनविश्वरः ॥ अत्र दप्रत्यये क्षते निपातनात्तिप्रहितस्य टेरकारस्य स्त्रोपः 'स्वरहीनं०' पृक्रोनविशः ॥

(पः) पञ्चादेरिति । सङ्घ्येयविशेषावधारणे इति सर्वश्रानुवर्तते पञ्चादेदेशपर्यन्तान्मप्रस्ययः । ससमः । सप्टमः । नवमः । दशमः । एकादशादेरिति निपातनादेकशः
ब्दस्य दशशब्दे परे आत्वम् । एवं द्वादशेत्यादौ । द्विश्र्यधानां समासे सहादेः सादिरिः
ति । द्वात्रयोष्टाः आशतादनशोतेः स्युः । द्वाविशः । त्रयोविशः । द्वात्रिशत्त्रयिश्वशः
त्वारिश्वदादौ वा । द्विचत्वारिशत्—द्वाचत्वारिशदित्यादि । यद्यव्येशदश इत्यादौ डित्वं
विनापि ना वेति टिलेपः सम्भवति तथापि विशा इत्यादौ यन्य स्रोपे कृतेऽस्त्रोपार्थे डित्त्वमिति सम्ध्येयम् । विशा इत्यत्र वाशब्दास्त्रोशाद्वा तिलोपे डित्वादलोपः ।।

विंशत्यादेवी तमद् ॥ विंशतेः संख्यापूरकः विंशतितमः । पक्षे-विंशतिस्तिलोपः ॥ विंशः ॥

(च०) 'विंशत्यादेवां तमर्' विंशत्यादेनांम्नः हं ख्येयविशेषावधारणे तमर्प्रत्ययो वा अवित । वाप्रहणात् एकत्र तमर्, द्वितीये डः (हतीये प्रत्ययो न, यथास्थित एव तिष्ठति ?) विंशति । आधे तमर् प्रत्ययः । टकार हैवर्थः । विंशतेः संख्यापूरणः विंशतितमः । तथा खीत्वे विंशतितमो इत्यपि भवति । द्वितीये डप्रत्ययः । डानुबन्वेऽ न्त्यस्वरादेखीपः तेन विंशतेरिपिति इत्यनेन सह टिलोपः । 'स्वरहीनं०' विंशः ।। तथा प्रक्रियायां 'ति विंशतेडितिः विंशतिर्मस्य तिश्वद्यस्य लोपः स्थात् डिति परे ।। यहा केविचु टिलोपे कृते पुनः 'इलादेरीषा०' इति टिलोपमिच्छन्ति ।। केविचु टिलोपे कृते 'सहारेः सादिः' इति विंशति इत्यस्य विंश इत्यादेश्विमच्छन्ति ।। (तृतीये विंशतिहित्येव क्यं भवति । विंशतिहित्येव क्यं भवति । विंशतिहित्येव क्यं भवति । विंशतिहित्येव ह्यं ।) केविचु वाप्रहणादेव पञ्चादेमः' इति मप्रत्ययमपी-च्छन्ति । तन्मते विंशम इत्यपि स्थात् । एवमेकविंशतितमः एकविंशः । द्वाविंशतितमः द्वाविंशः । क्योविंशतितमः त्रयोविंशः । चत्वारिंशत्तमः वत्वारिंशः । पृणं पञ्चाशत्तमः पञ्चावः । पृणं पञ्चाशत्तमः पञ्चावः । पृणं पञ्चाशत्तमः पञ्चावः । पृणं पञ्चाशत्तमः वत्वारिंशः । पृणं पञ्चाशत्तमः पञ्चावः । पृणं पञ्चाशत्तमः वत्वारिंशः । पृणं पञ्चाशत्तमः वत्व्वतानि वत्त्वयाने सन्ति । 'दिष्ठयष्टानां द्वार्योऽष्टाः भवन्ति । 'प्राक्शतादनभोतेः' शतात्पाक् क्रतेण द्वा श्रवः सप्ता प्रत्यत्वः वर्षायः । प्रत्यत्वः स्थाद्वः स्थाद्वः स्थाद्वः स्थाद्वः ॥

चत्वारिंशदादौ वा ॥ द्विचत्वारिंशत्-द्वाचत्वारिशत् । त्रिचत्वा-रिशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । अनक्षीती- विशेणाद् द्व्यशीतिः व्यशीतिः अष्टाशीतिः। शतादेनित्यम् ॥ शततमः ॥

(च०) 'चत्वारिशदादौ वा'। चत्वारिशदादिशब्देषु परेषु द्वित्रयष्टानां द्वात्रयोष्टा वा सवन्ति । द्विचत्वारिशत् द्वाचत्वारिशत् । त्रिचत्वारिशत् । त्रयश्चत्वारिशत् । अष्टचत्वारिशत् । अष्टचत्वारिशत् । द्विपञ्चाशत् । द्विपञ्चाशत् । द्विपञ्चाशत् । त्रयश्चत्वारिशत् । त्रयःषिः च्वाहात् । अष्टपञ्चाहात् । अष्टपञ्चाहात् । पेगं द्विपष्टिः द्वाषष्टिः त्रिषष्टिः । त्रयःषष्टिः । अष्टपञ्चाहात् । अष्टपञ्चाहात् । पेगं द्विपष्टिः द्वाषष्टिः त्रिषष्टिः । त्रयःषष्टिः । अष्टपञ्चाहिः । अष्टपञ्चाहिः । द्विपष्टिः । द्विपष्टिः । द्विपष्टिः । त्रयःष्टिः । प्रवःष्टिः । अष्टपञ्चतिः । अष्टपञ्चतिः । अष्टपञ्चतिः । अष्टपञ्चतिः । अत्र द्वाह्यते । द्विपष्टिः । व्यव्चाहितः । व्यव्चाहितः । अत्र द्वाह्यशेष्टाः च सवन्ति ।। 'शतादेनित्यम्' तमट्पत्ययः स्थात् । शतत्वतमः । 'प् काद्शादेरिश्वशर्थात् सत्यम् । प्रवःद्वाह्यः शतं सहस्रे च डप्रत्ययः । एका श्वाहिका चित्रचं पञ्चाशं शतिमत्यादि श्वेयम् ॥ शतादेरित्यादिशब्दात् शततमः । एका ततमः । मासतमः । अर्थमासतमः । संवत्सरतमः इत्यादि श्वेयम् । शतादोनि संख्योपयोगानि लोकादवगन्तव्यानि ॥

संख्यायाः प्रकारे घा ॥ संख्यावाचकाच्छब्दात्प्रकारेऽथँ वाच्ये सित धाप्रत्ययो भवति ॥ द्विपकारं द्विषा । त्रिपकारं त्रिषा । चतुष्प्रकारं चतुर्घा ॥४५॥

(च०)'संख्यायाः प्रकारे घा'॥ संख्यावाचिनो नाम्नः प्रकारेऽर्थो घाप्रत्ययो भवति । द्विप्रकारं इति । द्वौ प्रकारावस्येति वा द्विघा त्रिघा चतुर्घा पञ्चचा पोढा इत्यादि ॥ ४५ ॥

गुणोऽण् च ॥ घाप्रस्ययान्तस्य शब्दस्य गुणो वा भवति अण् च वा भवति ॥ द्विप्रकारं द्वेघा । त्रिप्रकारं त्रेघा । घाप्रस्ययान्तारस्वार्थेऽण् । द्विः घा एव द्वेघम् । त्रेघम्(क) ॥ क्रियाचा आवृत्तौ कृत्वस् ॥ (ख)प-घ्ववारान् भुक्के इति पञ्चकृत्वो भुक्के । सप्तकृत्वः ॥ ४६ ॥

(च०) गुणे।ऽण् च' धाप्रत्यये परे द्वित्रिश्च्दयोर्गुणे। सवित अण् च वा सवित । इकारस्य प् गुणः । द्वेधा श्रेधा । प्रथमैकवचने । 'क्त्वाचन्तं च' इति 'अव्ययाद्विमकेः कुँक्' । तथा धाप्रत्ययात्स्वार्धाऽण् प्रत्ययो सवित । णकारो वृद्ध्यर्थः । द्विधा त्रिधा । अस्यत्रापि अण् वृद्धिः । 'यस्य लोपः' 'वायव्याद्यण्' इति नर्पुंसके प्रथमैकवचने । 'अत्ताऽम्' द्वैधं श्रेधम् ॥ 'कियाया आवृत्तो कृत्वस्' कियायाश्चलनगमनकरणादिकाया आव्यते तत्तरंख्यापरिवृत्तेन पौनःपुन्येन वारंब राथे पद्धसप्तादिसंख्यायाः कृत्वस् इति प्रत्ययो सवित ॥ पद्धन् । पद्ध वारान् इति । पद्धन् कृत्वस् प्रत्ययः । 'नाम्नो ने।०' प्रथमीकवचनं वि । 'अव्यया०' 'कोर्वि०' पद्धकृत्वः । सप्तकृत्वः । त्रितसङ्कृत्वः । कविकृत्वः । इत्या द्वीन्युदाहरणानि ॥ ४६ ॥

⁽क) एकाद्ध्यमुञ्जा ॥ ऐकध्यम् । एकधा इति विश्वेषः ।

⁽ख) पौनः पुन्येन गणनमान्नात्तः । वारशब्दस्य क्रियोत्पन्याधारकालवाचित्वात् कालाध्वनीरिति हिन तीया । प्रश्वारात् प्रेक्ते इत्यत्र प्रश्चिशब्दस्य लौकिकसंस्थावाचित्वेशपे न कृत्वस् । एकत्वहित्वादिविश्वयतः निष्ठाभावात् ।

(प्र•) गुण्रोऽण् चेति । धाप्रत्यये परे गुणे भवति । गुणविधिसामध्यांच्यकाः राद्वा गुणाभावपक्षे धाप्रत्ययान्तादण् चकारे। विकल्पार्थः । क्रियाया सावृत्तौ क्रियाम्यावृः चिगणने सङ्ख्यावाचकात्कृत्वस् वक्तव्य इत्यर्थः । पञ्च वारानिति पञ्चकृत्वः ।। ४६ ।।

बिजिचतुभ्येः सुः ॥ द्वित्रिचतुःशब्देभ्यः सुप्रत्ययो भवति ॥१९०॥ दिवारमिति द्विः । त्रिवारमिति त्रिः । चतुः । द्विरुक्तम् । त्रिरुक्तम् ॥ बह्वादेः कारकाच्छम् प्रत्ययो भवति ॥ बहुवारानिति ब-हुशः । अस्पशः । शतशः । सहस्रशः । कक्षशः । कोटिशः । इत्यादि । बहुशो धनं ददाति ॥ कारकात्किम् । बहुनां स्वामी ॥ ४८ ॥

- (च॰) 'हित्रिभ्यां छः' ॥ हित्रिश्चां कियाया आवृत्तो छप्रत्ययो भवति । इकार उच्चारणार्थः । ह्रौ वारौ इति हिः । त्रीन वारानिति त्रिः । छप्रत्यये कृते प्रथमेक- वचने । 'अन्यया॰' 'स्नोवि॰' ॥ अग्रे उक्तमिति 'नामिनेरः' 'स्वरहीनं०' । पुनं हिर्भु- इक्ते । ह्रौ वारौ इत्यर्थः । त्रिरधीते त्रिः । त्रीन् वारान् अधीते पठतीत्यर्थः । चतुः स्व- पिति इत्यपि क्रचित् इत्यर्थः ॥ एकस्य छप्रत्यपस्हितस्य सकृदादेशे वक्तन्यः । सकृदेकः वारम् ॥ 'बह्वादेः शस्य बह्वादेनीय्नो वार्गवारार्थो संख्यायां वा शस्पत्ययो भवति । बहु । बहुन् वारानिति बहुशः । अथवा बहुवः एव बहुशः । के। दि संख्या येषां ते के। दिशः । शस्पत्ययः । 'अन्यया०' ॥ पूर्व शतशः सहस्रशः छक्षशः के। दिशः अनेक्तः भूरिशः गणशः कितशः इत्यादीनि ॥ ४७-४८ ।।
- (प्र०) द्वित्रिभ्यां छरित्यत्रापि क्रियावृत्तावित्येव । बह्वादेरिति । बह्वादेः कारका-दित्यर्थस्तेन बहुनां स्वामीत्यादौ न । अन्नापि क्रियाभ्यावृत्तिगणन एव । भूरिशः । गण-शः । स्तोकशः । अलपशः । अनेकश इत्यादि ।। ४७-४८ ।।

तयायडौ संख्याया अवयवे ।। संख्याया अवयवे वाच्ये सित तयायडौ प्रस्ययौ भवतः ॥ द्वौ अवयवा यस्य तिद्दतयम् ॥ त्रितयम् । द्वौ अवयवौ यस्य तद्द्वयम् । त्रयम् । चतुष्टयी ॥ अल्पे कुटीशमीशुण्डा-भ्यो रः ॥ अल्पा कुटी इति कुटीरः । अल्पा शमी इति शमीरः । अल्पा शुण्डा इति शुण्डारः ॥ ४९ ॥

(च०) 'तयायडौ संख्यायामवयवाथें' ॥ अवयवाथं संख्यायां वाच्यमानायां तयद् अयद् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र तयद् संख्यावाचिनः शब्दात्संभवति अयद् द्वित्रिशब्दाभ्याभेव । द्वित्रि । उभयत्र तयद् । क्षोवे द्वितयम् त्रितयम् । चतुष्टयम् । अयदित्यत्र डकारष्टिकोपार्थः । इति चिन्त्यस् । द्वो अवयवौ अस्य समुदायस्य द्वितयम् । यद्वा
द्वावेव द्वयम् । त्रय एव त्रयम् । त्रयोऽवयवा यस्ोति त्रयम् । एवं द्वयम् । द्वित्रि । अयद्
प्रत्ययः । 'यस्य खोपः' 'स्वरः' प्रथमेकवचने । 'अतोऽम्' ॥ छोलिङ्गे द्वितयी त्रितयो
चतुष्ट्यी द्वयी त्रयी ॥ अभशब्दाद्ष्ययद् वक्तव्यः । उभौ अवयवौ यस्येति उभयः । दित्वाः

दुमयी । 'यस्य लोपः' ॥ 'अल्पे श्रामीकुटोशुण्डाभ्यो रः' ॥ अल्पार्थे लघ्नथं वाच्ये श्रामी कुटीशुण्डा इति त्रिभ्यः शब्देभ्यः रप्रत्ययो अवति । अत्या श्रामी श्रामीरः । अल्पा कुटीकुटोरः । अल्पा श्रुण्डा श्रुण्डारः ॥ ४९ ॥

स्त्रिपुंसोर्नण्रनणौ ॥ स्त्रेणम् । पौंस्नम्(क) ॥ शेषा निपात्याः क त्यादयः । आदिशब्दात् या संख्या येषां ते यति । सा संख्या येषां ते ति ॥ का संख्या येषां ते कति ॥ लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ॥

इति सारस्वतव्याकरणे तद्धितंत्रकरणम् ॥ १९॥

(च॰) 'खीपुंसोर्नण्टनणों ॥ छोपुंसोः शब्दयोः क्रमेण नण्टनणो प्रत्ययो भवतः सपत्याद्यर्थे ॥ णकारो वृद्धयर्थः । खीषु भवः स्त्रिया अपत्यं खोगां समृहो वा सेणम् । पृंति भवः पुंसोऽपत्यं पुंसां समृहो वा पौंहनम् । तत्र ह्येणितित्यत्र नण् । जित्त्वाद्वृद्धिः । 'व्हर्नाणो०' ॥ तथा पुंसः ह्नल्ण् प्रत्ययः जित्त्वाद्वृद्धिः । पौंहनम् । 'संयोगान्तह्य०' इति सलोपः । प्रथमेकवचने क्लीहे । 'अतोऽम्' 'अस्त्राते।०' 'मोऽनु०' ॥ अथोपसंद्वारमाह— 'शेषा निपात्याः कत्यादयः ।' शेषा अत्र व्याकरणेऽनुक्ता ग्रन्थान्तरेषु च उदाहृताः शब्दाः कृति कतिपय कतिथ कतिथय यति तति अन्येऽपि विश्वति त्रिकृत पञ्चाशाय पष्टि सक्षति अशोति नवति शतं इत्यादयः शब्दाः निपात्याः निपातसिद्धाः प्रयोगानुसारेण साध्याः ॥ इति सुनोधिकायां तद्धितदीपिका ।। १९ ।।

सुबोधिकायां क्छतायां सुरिश्रीचन्द्रकीर्तिभिः। स्यादीनां प्रक्रिया पूर्णा वसूवेत्यं मनोहरा॥ १।। तेषामेव हि सन्छिष्यो हर्षकीर्त्याह्वपाठकः। लिखनोपक्रमं चास्याः प्रपेदे प्रीतमानसः ॥ २।।

इति श्रीनागपुरीयतपागच्छाधिविधायिसदाचारभद्दारकश्रीचन्द्रकीर्तिसूरिक्कतायां सारस्वतटीकायां प्रथमावृत्तिः पूर्ण ।।

(प्र॰) ग्रेषा इति । निपातात साधवे। निपात्योः । किमः सङ्ख्यापरिप्रक्षने डतिः । का संख्येषां कति । एवं यति तति इत्यादि प्रयोगादूद्यम् ।।

इति श्रीभट्टवाछ्देवविर्विते सारस्वतप्रसादे तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥ १९ ।। इति सारस्वतप्रक्रियायाः पूर्वोद्धे समाप्तम् ।

⁽क) पेंह्मिनव्यत्र संयोगान्तस्येति सलापः। इति व्यास्क-श्री नविकशोरकरकृतायां मनोरमाभिधायां विवृत्यां तिद्धतान्तं प्रकरणं समाप्तम् ॥ शिवमस्तु ।

THE

KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMALA)

NO. 111.

(Vyakarana Section No. 13.)

THE

Sarasvata Vyakarana

of

ANUBHÛTI SVARÛPÃCHĀRYA
EDITED WITH TWO COMMENTARIES
THE SUBODHIKĀ COMMENTARY OF CHANDRAKĪRTI
THE PRASĀDA COMMENTARY

THE LINGANUS'ASANA WITH COMMENTARY
NOTES (MANORAMA), INDEX etc.,
By

Randit Nava Rishora Rara S'arma

(Part II)

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
Benares City

1936.

(All Rights Reserved by the Publisher)

PUBLISHED BY JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA The Chowkhamba Sanskrit Series Office. BENARES.

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares, 1936.

ह रिदास संस्कृत ग्रन्थ मा छा समा ख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिज्युस्तकमालायाः

१११

व्याकरणविभागे (१३) त्रयोदशं पुष्पम्।

- COCK DOTT

॥ श्रीः ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यप्रणीतं

सारस्वत-व्याकरणम्।

श्रीचन्द्रकीर्त्तिस्तरिपणीतया चन्द्रकीर्त्तिनाम्न्या सुवोधिकया व्याख्यया, काशीस्थदेवनाथचतुष्पाठी- प्रधानाध्यापक- कवितार्किकोत्कळ-यास्क — श्रीनविक्तशोरशास्त्रिणा निर्मितया प्रसादाख्यया टीक्या, मनोरमया विवृत्या, सटीकलिङ्गानुशासन— प्रक्रियया च समुद्रासितम् ।

(उत्तरार्द्धम्)

_{प्राप्तिस्थानम}— जयक्रष्णदास हरिदास ग्रप्तः– चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी।

१९९३

[अस्य सर्वे पुनर्भुद्रणाद्यधिकाराः राजकायनियमानुसारं प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः]

_{पातिस्थानम्} जयकृष्णदास हरिदास गुप्त:-

चौलम्बा संस्कृत सीरिज़ श्राफिस,

ৠ विज्ञप्तिः १६०

*

सुन्दरस्तुन्दिलश्शान्तो बालसूर्व्यसमप्रभः । विष्नेशो हरतामत्र प्रत्यूहं कम्मीघातुकम् ॥

अथ धम्मीर्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थो विश्वेषां विश्वेशयानां प्रार्थनीय इतिश्रुतिस्मृति-दुन्दुभिः । तत्र धम्मैं समीहमानः—

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूग्यत्र सार्थकः ।
स मस्करी ग्रुभां चक्ने प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥
येयं मालतीमालेव सुमनसां तोषं बालानां कण्ठभूषामाद्ववती संसारपरिसरसमुद्गकेंऽनायासज्ञानामोदकुश्चिकां विमुञ्जति । चेत्थं प्रतिज्ञा ग्रन्थकर्त्तुर्धोमिकस्य —

'बालधीवृद्धिसद्धये । सारखतीमृजुं कुर्वे'।

इति तत्र पूत्तित्रयात्मिकायां पूर्वाद्धोत्तरार्द्धभागभाजि चान्द्री प्रभामिव प्रकृतिव्यक्षिकां प्रत्ययप्रदां चन्द्रकीर्तिमरीरचत्तरां पूर्णां सूरिश्चन्द्रकीर्तिः। भद्येऽपि वासुदेवस्तत्र प्रसादमिव प्रसादं निचिक्षेपेति पूर्वाद्धोपद्धाते विस्तृतमस्माभिरभाषि । अभिष्टसिद्धिप्रदस्यापि भद्द-विदुषो दुर्घटतया प्रापणे प्रसादस्य भाग्यतो यथोपलब्धं समूलं चन्द्रकीर्तिसनार्थं १९९१ वसन्तोत्सवावसरे तद्धितान्तैकभागं तन्तु प्राकार्ययन्मदनुयोगेन प्रकाशको धीरः श्री जयकृष्णदासः । अस्मिन् किल सर्वेत्सरे तेनानुदिनं प्रोत्साहितेन मयानुपलभ्य-मानस्योत्तरभागप्रसादस्य पूरणं सभाष्यचन्द्रिकातत्त्वदीपिकास्मरणमुखेनाकारि । भद्रसमाजेषु निवेदाते च—

श्रीवासुदेवभट्टेन पूर्वार्से या विनिर्मिता।
टीकायाः पूरणं तस्या उत्तरार्से प्रकाश्यते। इति।
हेमाननीयविद्युधाः कृतशास्त्रचर्चाः
यद्यत्र लेखनगता मम दोषसंघाः।
जाता भवद्भिरनिशं परिमार्जनीया
दोषान्धरन्ति महतामपि ये तु दुष्टाः॥

इति निवेद्कः

प्रसादपूरक<u>ः</u>

सारस्वतप्रक्रियोत्तरार्द्धगतविषयाणा-मनुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठम्	विषय:	पृष्ठम्
१ भ्वादि परस्मै०	9	२२ तुदादि० आत्मने०	949
२ " आत्मने०	६४	२३ क्यादि० उभये०	969
३ ,, उभये॰	७७	२४ " परस्मै॰	१६४
४ अदादि० परस्मै०	८५	२५ '' आत्मने॰	950
५ " आत्मने०	909	२६ चतुरादिगणः	१६८
६ " उभये॰	१०६	२७ व्यन्तप्रक्रिया	१७३
७ जुहोत्यादि ० परस्मै ०	992	२८ स प्रक्रिया	966
८ " आत्मने०	990	२९ यङन्तप्रक्रिया	998
९ " उभये०	999	३० यङ्खुक् प्रक्रिया	२०५
१० दिवादि० परस्मै०	१२४	३१ नामधातुप्रक्रिया	२११
११ " आत्मने०	१३२	३२ आत्मनेपदप्रक्रिया	२ १ ७
१२ " उभये०	१३५	३३ भावकर्मप्रक्रिया	२२२
१३ स्वादि० डभये०	,,	३४ लकारार्थप्रक्रिया	२३२
१४ " परस्मै॰	१३९	३५ कु० प्र० १	२३५
१५ " आत्मने॰	980	कु० प्र० ३५ नि० २	२५८
१६ रुघादि० उभये०	989	कृ० प्र०३५ क्व० ३	२६८
९७ " परस्मै॰	988	कु० प्र० ३५ शी० ४	२७४
१८ " आत्मने•	१४६	कुं० प्र० ३५ उ० ५	२८१
१९ तनादि० उभये०	१४७	कु० प्र० ३५ भा० ६	२८७
" आत्मने०	१५०	कु० प्र०३५ कु० ७	२९४
" परस्मै॰	१५०	० प्र०३५ स्त्री०८	३०१
२० तुदादि० उभये०	>>	कृ० प्र०३५ क्त्वा० ९	३०५
३ १ " परस्मै ०	१५४	३६ लि॰ प्र॰	३१३

→ सारस्वतप्रक्रिया भ

प्रसाद—चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया मनोरमा-ख्यविवृत्या च संविक्ठिता ।

(उत्तरार्द्धम्)

भ्वादिषु परस्मैपदिनः १। अथारुयातप्रत्यया निरूप्यन्ते ॥ ॥

*** चन्द्रकीतिः** *

सरस्वर्ती सदा भक्तवाञ्चितार्थविधायिनीम् । सद्वाग्विलाससन्दोहदोद्दां कामदुघामिव ॥ १ ॥ नत्वा नागपुरीयाद्वतपोगणविभूषणम् । श्रीराजरत्नसूर्रि चाल्यातव्याख्या विधीयते ॥ २ ॥ युग्मम् ।

अथ ग्रन्थकार आख्यातप्रत्ययान्विवञ्घः प्रतिज्ञां करोति—अधाख्यातेत्यादि । अथेति संज्ञासन्धिविभक्तियुष्मदस्मद्श्चीप्रत्ययकारकसमासतद्धितलक्षणधिकाराष्टककथनान-नतरमाख्यातं नाम व्याकरणस्य नवमोऽधिकारः । तस्य प्रत्यया निरूप्यन्ते । आख्यायन्ते कथ्यन्ते अर्थात् निष्पाद्यन्ते भ्वादीनां रूपाणि येन तदाख्यातम् । अथवा आख्यान्ति आचक्षते कर्तुव्यापारिमत्याख्याताः ॥ प्रतीयन्ते ज्ञायन्ते अर्था येभ्यस्ते प्रत्ययाः आख्या-तसंज्ञकाः प्रत्ययास्ते निरूप्यन्ते ॥ ॥

*** प्रसादः** *

सुन्दरस्तुन्दिङः शान्तो बालसूर्य्यसमप्रभः । विघ्नेशो हरतामत्र प्रत्यूहं कम्मेबातुकस् ॥ १ ॥ श्रीवासुदेवभद्देन पूर्वोद्धें या विनिर्मिता । टीकायाः पूर्णं तस्या उत्तराद्धें प्रकाक्यते ॥ २ ॥ अथाख्यातप्रत्ययान्विविद्धः प्रतिज्ञां करोति—अथेति । स्याचन्तराब्दाधिकारानन्त-रमित्यर्थः । आख्यायन्तेऽस्मिन् घातुप्रत्ययार्था इत्याख्यातोऽधिकारविशेषः ॥॥॥

घातोः ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्यया घातोर्ज्ञेयाः ॥ १ ॥

- (च०) तत्र प्रथममधिकारसूत्रम्—'धातोः'॥ घातुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । वस्यमाणा इति । वस्यन्ते कथयिष्यन्ते ते वस्यमाणाः अतः परं ये वस्यन्ते प्रत्ययास्ते धातोरेवाग्रे ज्ञेयाः न नाझः । अत्र प्रत्ययशब्देन प्रायो विभक्तयो ज्ञेयाः । तद्धिकारादवा-दयोऽपि प्रत्यया धातोरेवाग्रे ज्ञेयाः । तांश्च यथाधिकारं प्रन्थकृदेव वस्यति ॥ १ ॥
- (प्र०) धातोरिति । अधिकारोऽयं नाम्नो य इत्यतः प्राक् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमि-ष्यामस्तत्र धातोरित्यधिकृतं वेदितव्यम् । तत्फलं तु ऊरीकरोति ग्रुक्लीमवति सहायी-स्यादित्यादावूर्थ्योदीनां च्व्यन्तस्य धातोः पूर्वं प्रयोगस्य नियतत्वेन विशिष्टात् प्रत्ययोत्प-त्तिमीभीसृदिति । अन्यथा अड्डित्वयोदीषः स्यादिति दिक् ॥ १ ॥

भ्वादिः ॥ भ् सत्तायामित्यादिगणो धातुसंज्ञो भवति ॥ स च त्रिविषः । आस्मेनपदी परस्मैपद्युभयपदी चेति ॥ २ ॥

- (च०) अथ कोऽसौ धातुरित्याह—सूत्रम्—'भ्वादिः'॥ भू आदिर्यस्यासौ भ्वादिः। स् 'क्षोर्वि०'॥ भूधातुः सत्तायां विद्यमानार्थे वर्तते हृत्येवमादिर्यः शब्दो वर्ण-समुदायात्मको धातुपाठेऽभिहितः स धातुमंज्ञो भवति विभक्तिप्रत्ययरहितः केवछो भ्वादिर्धातुसंज्ञो भवति । तत्क्रमश्च धातुपाठादवगन्तव्यः। इह प्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते । दधात्यर्थमिति धातुः॥ स चेति । स च धातुस्त्रिविधः। तिस्रो विधाः प्रकारा यस्य स त्रिविधः पदभेदात्त्रिप्रकारः । आस्मनेपदमष्टादशस्त्र वस्यमाणेषु विभक्तिवचनेषु अन्त्यं नववचनात्मकं विद्यते यस्य स आत्मनेपदी 'एध वृद्धौ' इत्यादिः। तथा परस्मैपदं वस्यमाणवचनेष्वाद्यं नववचनात्मकं विद्यते यस्य स परस्मैपदी 'भू सत्तायाम्' इत्यादिः। तथा उभे परस्मैपदात्मनेपदे विद्यते यस्मिन् स उभयपदी । पचितकरोतीत्यादि । यद्यपि 'निविशादेः' इति सूत्रेण केषांचिद्धातुनां पद्विपर्ययो भवति । तथाप्यत्र स्वभावेन पद्त्रयेण त्रिविधत्वमुक्तम् ॥ २॥
- (प्र०) स्वादिरिति । भवनं भूः किया । आदीयतेऽथींऽनेनेत्यादिः शब्दः । आङ्प्वांत् दाजः किः । तथा च भूशब्दः कियावाचकः आदिशब्दः प्रकारवाचक इत्यर्थः । एवं सित हिरुक् वर्णने इत्यव्ययेऽतिज्याप्तिः तस्यापि वर्णनरूपिकयावाचित्वात् । अतो स्वादितित्यावर्षनीयम् । अत्रादिशब्दो ज्यवस्थार्थः । तथा च भूशब्दमारस्य ये पिठतास्ते धातुसंज्ञाः स्युः । एवञ्च क्रियावाचित्वे सित स्वादिगणपठितत्वं धातुत्विमिति छक्षणम् । वादावव्ययेऽतिप्रसङ्गवारणाय सत्यन्तम् । तावन्मात्रोपादाने च हिरुगादावित्याप्तिः । अत्राहुः—क्रियावाचित्वरुगमायावृत्तिनं कर्त्तव्या । न च यादावित्याप्तिः; या इत्यस्य छाक्षणिकत्वेनेवायहणात , यदस्त्यदाद्यत्वम् आपि वेति सिद्धः, वेत्यव्ययस्य च धातुत्वेऽ-प्यानिद्याद्वांनात् । अथ धातुत्वे विकल्पादावित गन्धनादावित्व वातीति रूपमापद्येतित

चेत्, श्रणु, तस्याव्ययत्वेन 'अव्ययाद्विभक्ति'रिति तिबादेर्लुकोऽनिवार्य्यत्वात् । एवं च सूत्रे विभक्तिग्रहणस्य सार्थक्यम् । न स्यादेरिति नोक्तम् । सर्वादेरभशक्दस्य तु उम उमे इत्यत्र पठितत्वेऽपि उभकावित्याद्यर्थत्या सर्वादिशाठस्योक्तत्वेन धातुत्वबाधनात् ; धातुत्वे हि स्याद्यतुत्पत्तेक्तभकावित्यस्यासम्भवात् । अथ द्यो दिवावित्यत्र स्वर्गवाचकस्य धातुत्वे स्यादिति वाच्यम् ; नः तन्नोदितः पाठेनानुदितस्तस्याग्रहणात् । सानुवन्धकग्रहणेनातद्वव-न्धकस्येत्युक्तेरिति । का पुनः किया भावनैवेति गृहाण । तथा हि अभवतो गमनादेशकि-यमाणतया भवतश्र घटादेः कियमाणतया भवत्यर्थकर्तुः करोतिकम्मत्वम् । तथा च करो-त्यर्थकर्तुर्भवितृप्रयोजकतया भवतेकत्पत्त्यर्थात् प्रयोजकव्यापारो जिरुत्पद्यमानः करोत्यर्थम-बरुम्बते ॥ २ ॥

आदनुदात्ताङितः ॥ अनुदात्तेतो ङितश्च घातोरादित्यात्मनेपदं भवति ॥ ३ ॥

(च०) अथ प्रथममात्मनेपदं येभ्यो घातुभ्यो भवति तान् दर्शयति । सूत्रम्— 'आद्नुदास्त्रं इति ॥ आत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः' अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ अनुदात्तङौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् तस्मात् अनुदात्तिङितः पञ्चभ्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । अनुदात्तेदिति घातुपाठे योऽभिद्दितः घातुपाठे यो घातुरनुदात्तेत्संज्ञकः कल्पितः 'एघ वृद्धौ' इत्यादिकः । तथा ङित् ङकारानुबन्धः 'शीङ् स्वप्ने' इत्यादिः ततोऽनुदात्तेतो ङितश्च घातोः आदितिशब्देन आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

(प्र०) आद्नुद्वात्तिक्षित इति । अनुदात्तश्च क् च अनुदात्तको तावितौ यस्य धातोः सोऽनुदात्तिकित् तस्मात् । द्वन्द्वान्ते श्चयमाण इच्छब्दः प्रत्येकमिससम्बन्ध्यते । द्वन्द्वेऽक्प-स्वरेति कस्य पूर्वनिपातो न हसान्तत्वात् । 'ण्यायनिणेश्त्यादि ज्ञापकसिद्धं हि तत् । ज्ञापकसिद्धं न सर्वन्नेति 'देवतेद्वमर्थं' इत्यादिना च तस्यानित्यत्वाच । अनुदात्तोतो कितश्च धातोरात्मनेपदं भवति । एधते । श्चेते । अन्यपदार्थंत्वेन धातोराश्रयणं किम् ; अगमत् अशिश्चियत् । काकोकित्त्वेऽपि धातुत्वाभावादान्न ॥ ३ ॥

ञित्स्वरितेत उभे ॥ जितः स्वरितेतश्च घातोरात्मनेपद्परस्मैपदे मनतः ॥ आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामि चेत्फलं परस्मैपदं प्रयोक्त- व्यम् । अन्वर्थानुगतार्थसंज्ञाबकत्वात् ॥ ४ ॥

(च०) अथोभयपदिनां रुक्षणमाह—'ञित्स्वरितेतः' इत्यादि ॥ अकार इतः यस्य स जित् यश्च स्वरितेत्तं को धातुपाठे उक्तः । जिच्च स्वरितेच जित्स्वरितेत् तस्मातः जित्स्वरितेतः पञ्चम्येकवचनम् । उभे प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ईमौ' 'अ इ ए' द्विपदिमिदं सूत्रम् । जितो धातोः 'इदाज् दाने, इकुञ् करणे, ब्रूज् ,' इत्यादितः प्रसिद्धात् तथा स्विरितेत इति यस्य धातुपाठे स्वरितेत इति संज्ञा किल्पताऽस्ति तस्मात् 'इपचष् पाके' इत्यादेर्बातुपाठोकाद्धातुगणादुभे इति आत्मनेपदपरस्मेपदे हे अपि भवतः ॥ अथ ग्रन्थकार एवोभयपदिनां धातुनां पदप्रयोजनशिक्षामाह—आत्मगामि चेदित्यादि । चेचदि उभयपदिनां

धात्नामुपायः फर्ळं आत्मगामि भवति तदा आत्मनेपदं प्रयोज्यम् । यथा आत्मार्थं पचते । परार्थे पचति । यद्यपि 'सारस्वतीमुजुं कुर्वे' इत्यत्र पठनस्य परगामित्वात्परस्मेपदं युज्यते तथापि तत्पठनादुत्पन्नं पुण्यळक्षणं फर्ळं कर्र्गाम्येवेत्यवधार्यात्मनेपदं प्रयुक्तम् ॥ परगामीति । चेद्यदि क्रियाफर्ळं परगामि भवति तदोभयपदिनां धात्नां परस्मेपदं मवित ॥ यथा 'प्रक्रियाकौमुदीं कुर्मः' इत्यत्र करोतेर्धातोः परस्मेपदं ग्रन्थस्य किष्यामुदिति ॥ यथा प्रक्रियाकौमुदीं कुर्मः' इत्यत्र करोतेर्धातोः परस्मेपदं ग्रन्थस्य किष्यामुदिति । प्रत्मयद्वप्य प्रयोजनं कुत इत्याह—अन्वर्थादिति । आत्मने परस्मे इति द्वयोः शब्द-योः नामानुगतार्थत्वात् याद्यां नाम ताद्या एवार्थः । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदम् परिनमित्तं परस्मेपद्मित्यन्वर्थः । तस्मात् इदं चात्मगामीत्यादिना पद्प्रयोगकथनं नाम ताद्या एवार्थः । यथा आत्मनिमित्त्यर्थः । तस्मात् इदं चात्मगामीत्यादिना पद्प्रयोगकथनं । त्मयपदिनामेवावगन्तव्यम् । असार्वित्रकृष्टवार्थं विधिः ॥ ४ ॥

(प्र०) जिदिति । अत्र केचित्—उभयपदिनां धात्नां कुत्र किं पदं प्रयोक्तव्यं तदाह;-आत्मगामि चेति । चेत् यदि क्रियाफलं क्रियाजन्यफलमात्मगामि कर्त्तनिष्ट भवति तदा आत्मने पदं प्रयोक्तव्यं विधेयम् । चेत् क्रियाफलं परगामि परनिष्टं भवति तदा परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् । कुत इत्यत्राह—अन्वर्थति । आत्मनेपद्परस्मैपद्योर्महासंज्ञ-योरेवमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थत्वादिति भावः । यद्यपि सर्वासामपि क्रियाणां फलां कर्त्तर्थमेव भवति फलेच्छां विना कर्तुः प्रवृत्त्यभावात् , तथापि अव्यक्तं प्रधानगामीति न्यायेन फल-्शब्देनात्र प्रधानं फलं वाच्यम् । यद्र्थः क्रियारम्भस्तदेव प्रधानं फलम् । यथा याग क्रियाया यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिः पाकक्रियायाश्च भोक्तस्तृतिस्तदर्थमेव क्रियारम्भात् । दक्षिणावेतनादिकन्तु न प्रधानं फलम् । देवदत्तः पचते इत्यन्न त्सवर्थे पाकं कुरुते इत्यर्थः । सुपकारः पचतीत्यत्र परतृष्ट्यर्थे पाकं करोतीत्यर्थः । तथा चोक्तम्-"स्वगामि चेत् फलं यत्र कामस्तत्र प्रयुज्यते परगामिफ हे चैषा कामना च तृतीयया । बहुनामेककर्जुणामेक-इचेत् स्वार्थमाचरेत्, परस्मैपद्मेव स्यात् इति । वस्तुतस्तु कर्त्तृगामिनि फले आत्मने पदं परगामिनि फले परस्मैपदमिति न संगच्छते उभेग्रहणस्य वैयर्थ्यापातात् । तथा हि-जित्स्वरितेत प्तावदेव सुत्रमस्तु आदिति चानुवर्तनीयम् । तेन कर्नुगामिनि फले आत् , अन्यत्र परतोऽन्यदिति परम् । किञ्च करोति कुरुते वा घटमित्यत्र घटनिम्माणफलस्य कुछछादन्यगामित्वस्यासम्भवात् सृष्टिं चकार चक्रे वा ईश्वर इत्यत्र जगन्निम्मीणफलस्य ईश्वरेऽसम्भवाच । यजवातौ तु स्वर्गकामो यजेत होतर्यजेतेति श्रुतिम्यां यजमानर्दिवजो-रात्प्रयोगनियमः, अन्यन्न तु यथेष्टं प्रयोक्तव्यम् ॥ ४ ॥

परतोऽन्यत्।। पूर्वोक्तनिमित्तविषुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति ॥५॥

(च०) अथ परस्मैपद्प्रयोगमाह—'परतो०' ॥ परतः पञ्चम्येकवचनान्तं तस्प्रत्य-यान्तम् । अन्यद् प्रथमैकवचनान्तम् । अन्यशब्दस्य नपुंसकिछिङ्गे पद्प्रयोगः । द्विपद्मिदं स्त्रम् । पूर्वोक्तत्यादि । पूर्वोक्तानि यानि सूत्रद्वयोक्तानि निमित्तानि तत्रानुदात्तिकत्त्वे आत्मनेपदनिमित्ते जित्स्वरिते वे उभयपदनिभित्ते एभिर्विधुराद्रहितात् अस्माद्धातोः उदा-चेत्संज्ञकाखातुपाठोक्तात् ङकारजकारानुबन्धरहिताच धातोः परस्मैपदं भवति । स च धातुपाठे ज्ञेयः ॥ ९ ॥

(प्र॰) परतोऽन्यदिति । अनुदात्तेतो ङितो निविशादेर्जितः स्वस्तितश्च धातो-रन्यस्माद्धातोः परतः केवलं परस्मैपदं भवति ॥ ६ ॥

नव परस्मैपदानि ॥ तिगदीनामष्टादशसंख्यकानामाद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि मवन्ति ॥ पराण्यात्मनेपदानि ॥ ६ ॥

(च०) अथ विभक्तिषु परस्मैपदयोर्वचनसंख्यामाह—सूत्रम्—'नच परस्मैप-दानि'॥ नव प्रथमाबहुवचनान्तम्। 'जश्रासोर्छ्कः' 'परस्मैपदानि' प्रथमाबहुवचनम्। नपुसंकिछिङ्गे। द्विपदमिदं सूत्रम्। तिबादीनामिति। वर्तमाना, विधिसंभावना, आशीः प्रेरणा, अनद्यतना, परोक्षार्था, अद्यतना, श्वस्तनार्था, भविष्यति, क्रियातिपत्तीभृतार्था, इति रुक्षणानां दशविभक्तीनां यान्यष्टादश वचनानि तेषां मध्ये आद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति। तत्रापि केषुचित्पुस्तकेषु 'पराण्यादः' इति सूत्रं दृश्यते। तत्र पराणि प्रथमाबहुवचनम्। आत् प्रथमैकवचनम्। द्विपदम्। पराणि नव वचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्तीति वृत्तिः सुगमा॥ ६॥

वर्तमाने-तिप्तस् आन्ति, सिप्थस् थ, मिप्वस् मस् । ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे ॥ प्रारव्धापरिसमाप्तकि-योपलक्षितः कालो वर्तमानस्तिसमामेषेये तिबादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ अस्य तिबादेः पाणिनीयानां लडिति संज्ञा ॥ तत्रैकवचनादीनि न्याकियन्ते ॥ ७ ॥

(च०) अथाख्यातिवभक्तीनां मध्ये सर्ववैयाकरणसमयप्रतिपालनार्थं विभक्तिप्रयोगसूत्रमाह—'वर्तमाने०' ॥ ससम्येकवचनान्तम् । तिप्, तस्, अन्ति । तिप्, थस्, थ ।
मिप्, वस्, मस् । ते, आते, अन्ते । से, आथे, ध्वे । ए, वहे, महे । सर्वाण्येतानि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि । एवमेकोनिव्यतिपदं सूत्रम् । अथ वृत्तिकारो वर्तमान
इति पदं व्याच्छे—प्रारव्धेति । कश्चित्कालः कियायाः प्रथमक्षणे एव लग्नः सः प्रारव्धः
स यावद्परिसमासः अपरिपूर्णस्तावद्वर्तमान इत्युच्यते । प्रारव्धापरिसमाप्तिक्रयोपलक्षितः
कालो वर्तमानः तस्मिन्नुक्तलक्षणे वर्तमाने कालेऽभिधेये वाच्यमाने सित धातोस्तिवादयो
महेपर्यन्ता अष्ठादश प्रत्यया विभक्तिलक्षणा भवन्ति प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । तत्र तिवादयो
मस्पर्यन्ताः परस्मैपदसंज्ञाः । ते आदयो महेपर्यन्ता आत्मनेपदसंज्ञाः । अथ प्रन्थान्तरे
एतेषामेवाद्यादशबचनानां संज्ञान्तरमाह—अस्येति । पणिनीयानामाचार्याणां पणिन्युक्तग्रन्थपाठिनां वा मते अस्य तिवादेरद्यादशसंख्यस्य प्रत्ययस्य लट् इति संज्ञा ज्ञेया ।
खर्, लिङ्, लोट्, लङ्, लिट्, लुट्, लेट्, लुट्, लुङ्, इति दश लकाराः । तत्र वर्तमाने लट् ॥ ७ ॥

(प्र०) वर्तामानेति । तिवाद्यश्च वर्त्तमानिकयाया चोतका एव न तु वाचकास्तस्य धातुनैव लाभात् । वर्त्तमानत्वं तु प्रारव्धापरिसमासत्वम् ; विंशत्यादिवर्षपर्य्यम्तं वेदाध्ययन्ते अधीते इति प्रयोगदर्शनात् । भूतभविष्यदमिन्नत्वमिति लक्षणं तु न भविष्यद्वर्त्तन्मानिभन्नत्वं भूतत्वं वर्त्तमानसृतिभन्नत्वं भविष्यत्वसित्यपि स्यात्, तथा चान्योन्याश्रयो दोषः । पर्वतास्तिष्टन्ति इत्यन्न तु स्वतो भृताद्यमावेऽपि कालन्नयवर्त्तिनां राज्ञां भूतादि-भेदिभिन्नपालनािक्तियाभेदाद् भृतादिव्यवहारः । तथा हि नलादिकाले तस्युः । कल्क्यादिकाले स्थास्यन्ति । इदानीतनराजकाले तिष्टन्ति । आत्मास्ति इत्यन्नापि शतीराद्यपा-ध्यतीतत्वादिनाऽतीतत्वादिव्यवहारोऽस्तीति दिक् ॥ ७ ॥

नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ॥ नामादिष्प्पदेषु
प्राप्तेषु सरस्र त्रिभिभीगैरेते प्रत्यया सवन्ति ॥ (ते च त्रयो मागा यथाक्रमं
प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाका भवन्ति)॥ नाम्नि प्रयुज्यमाने चश्रव्दाद्प्रयुज्यमानेऽपि
प्रथमपुरुषः ॥ युष्मदि मध्यमः ॥ तथैवास्मद्युत्तमः ॥ ८ ॥

(च॰) एतेषामेव प्रत्ययानां त्रित्रिवचनविभागभेरेन पुरुषसंज्ञामाह सूत्रम्-ंनाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ॥ नाम्नि सप्तम्येकरचनान्तम् । च प्रथमै-कवचनान्तम् । युष्मदि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमेकवचनान्तम् ॥ अस्मदि सप्तम्येक-वचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । भागैः तृतीयाबहुवचनान्तम् । सप्तपद्मिदं सूत्रम् । नामादिष्विति । देवः देवौ देवाः । अथवा सः तौ ते इति नाम । त्वं युवां यूर्य इति युष्मत् । अहम् आवाम् वयम् इत्यस्मद् । ततः नाम, युष्मद्, अस्मत् , लक्षणेषु न्निषु पदेषु उभयपदेषु समीपे प्रयुज्यमानेषु परस्मैपदानामात्मनेपदानां च त्रिभिर्मागैः छेदैः कृत्वा ्षते उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति । तिप् तस् अन्ति इति परस्मैपदानि । ते आते अन्ते इत्यात्मनेपदानि एकवचनद्विवचनबहुवचनभेदेषु प्रथमपुरुषसंज्ञां लभन्ते । सिप् थस् थ । से आथे ध्वे । इति परस्मैपदात्मनेपदयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा । मिप् वस् मस्, इति परस्मपदे ए वहे महे, इत्यात्मनेपदे इत्युत्तमपुरुषसंज्ञा ॥ अथ नामादिषु प्रथमादिषु पुरुष-प्रयोगशिक्षामाह—नाम्नीति । नाम्नि सामान्यलक्षणप्रयुज्यमाने उच्यमाने चशन्दादप्रयु-ज्यमानेऽप्यनुच्यमानेपि प्रथमेति प्रथमपुरुषो ज्ञेयः । प्रयुज्यमाने यथा चम्पूकथायाम् । 'जयति गिरिसुतायाः कामसंतापवाहिन्युरसि रसनिषेकश्चान्दनश्चन्द्रमौलिः' इति । यदि ना--'तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति'। तथा अप्रयुज्यमाने यथा रतनमाळायाम्--'शिशिरपूर्व-मृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्च तदाऽमरम् इत्यत्र बुधा इत्यप्रयुज्यमानेऽपि नाम्नि आहुरिति प्रथमपुरुषप्रयोगः । तथा—युष्मदि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषः । यथा कुमारसंभवे—'त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता । परतोऽपिपरश्चासि विधाता बेधसामपिः । अप्रयुज्यमाने यथा—'अविनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयस्ग-नृष्णाम् । भृतद्यां विस्तारय तारय संसारसागरतः ॥ इत्यत्र युष्मद्यप्रयुज्यमानेऽप्यप-नवेत्यादिर्मध्यमपुरुषप्रयोगः । अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमः पुरुषः । प्रयुज्य- माने यथा—'तमहमिष्ठ निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभित्रन्दे भग्रहैः काउमीशम्'। अप्रयुज्यमाने यथा—'मन्दः कवियशः प्रार्थो गमिष्याम्युपहास्यताम्' इत्यादि ॥ ८ ॥

(प्र०) नाम्नि चेत्यादि । अन्नाद्भुवि कर्म्मणि इत्यादेः कर्मणीति कर्त्तरीति चानुवर्त्तते । पाच्छब्दावनुवृत्तौ च सप्तम्या विपरिणम्येते । ननु भागैरित्युक्ते कथं त्रय एव भागा रुभ्यन्ते न चत्वारः पञ्च वेति चेत् , सत्यम् , किपब्जलारुम्भनन्यायेनेति गृहाण । भवान् पचतीत्यत्र नु युष्मद्भवदर्थयोरसमानार्थत्वान्न मध्यमः । तथा हि अलिङ्गः सम्बोध्धनिकविषयः ॥ ८ ॥

कर्तार पंचा। पंपरसैपदं कर्तारे भवति ॥ चकारादात्मनेपदमि ॥ तत्र मृ इत्येतस्म त्परसैपदिनोऽव्विकरणात्कर्तरि तिबादयो योज्यन्ते ॥ मृ सत्तायाम् ॥ तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषेकवचनं तिप्। मृ तिप् इति स्थिते । पकारः पिरकार्यार्थः ॥ ९ ॥

(च०) अथ परस्मैपद्प्रयोगशिक्षामाह—'कर्तिरि पं च ।। कर्तिर सप्तम्येकवच-नान्तम् । पं प्रथमेकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । त्रिपदमिदं सूत्रम् । पम् इति परस्मैपदं तिप् तस् अन्ति इत्यादिनववचनलक्षणं कर्तरि कर्त्रुकावेव भवति । न केवलं परस्मेपदं किन्तु आत्मनेपदमपि भवति । उभयपदिनां तु उभे अपि परत्मेपदात्मनेपद-रुक्षणे भवतः । यथा 'जयन्ति सन्तः' इति परस्मैपदम् । 'तदनु च विजयन्ते' इत्यात्मने-पद्म् । 'सारस्वतीमृजुं कुर्वे' इत्यत्र करोतेर्घातोरात्मनेपद्म् । 'प्रक्रियाकौमुदीं कुर्मः' इति परस्मैपद्म् । एवसन्यत्राप्युद्धम् । कर्मोक्तौ तु आत्मनेपदमेव भवति ॥ अत्र प्रथमं यदुक्तं 'स्वादिः' इति सूत्रेण भू इत्यादीनां धातुसंज्ञा प्रतिपादिता । तेन भूधातोर्दशानामपि ळकाराणां प्रयोगं चिकीर्षः प्रथमं वर्तमानार्थप्रयोगं दर्शयति—तत्रेति । तेषु परस्मैपद्यात्म-नेपद्यु भयपदिरुक्षणेषु धातुषु । भू सत्तायाम् इत्यादिधातुस्दात्तेत्वात् परस्मैपदी वर्तते स चाब्विकरणे भवति । विक्रियन्ते अवस्थान्तरं भजन्ते धातवोऽनेनेति विकरणम् । यद्वा प्रत्ययार्थाभिधाने सहायो विकरणम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययान्तः पाती गणविभागकारकः प्रत्ययो विकरणः । सच 'अप् कर्तरि' इत्याद्याख्यातोक्तः प्रत्ययस्तद्विकरणमुच्यते । अवेव विकरणं यस्यासौ अञ्चिकरणस्तस्मात्परस्मैपदिनोऽन्विकरणाच तिबादयः परस्मैपदार्था नव प्रत्यया योज्यन्ते । इह हि धातवो दशधा । तत्रावृविकरणा भ्वादयः । लुग्विकरणा अदादयः । लुग्विकरणा अपि द्विरुक्ता ह्वादयः । यविकरणा दिवादयः । नुविकरणाः स्वादयः । नम्विकरणा रुघादयः । उब्विकरणास्तनादयः । अविकरणास्तुदादयः करणाः क्रयादयः । स्वार्थे ण्यन्ताश्चरादयः ॥ तेषु भूघातुरब्बिकरणस्तस्मात् तिबादयः प्रयुज्यन्ते ॥ भू सत्तायां । भू अयं घातुः सत्तायां विद्यमानाथं भवनाथं वर्तते । भूषातोः प्रथमपुरुषोकवचनम् तिप् । अत्र पकारः पित्कार्यार्थः । अपित्तादिक्तिः इत्यादि तदश्रोऽयं यकारः । भ इति स्थिते ॥ ९ ॥

अप् कर्ति ॥ घातारप्यस्ययो भवति कर्तिरे विहितेषु त्यादिषु चतुर्षु दिप्पर्यन्तेषु परतः ॥ पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च ॥ प्रकृतिप्रत्य यान्तः पति यः प्रत्ययः स विकरणः ॥ १० ॥

- (च०) सूत्रम्—'अप् कर्तरि'॥ अप् प्रथमेकवचनान्तम् । कर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । धातोरिति । भ्वादेधांतोः प्रत्थयान्ताच धातोः कर्तरि अप्यन्त्ययो भवति । तिबादिषु दिबाद्यन्तेषु चतुर्षु विद्यमानार्थविधिसांभावनार्थाशीःप्रेरणार्थान् धातनार्थकक्षणेषु चतुर्षु प्रत्ययगणेषु परेषु सत्सु अप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अप् इत्यत्र पकारो विकरणाद्भेदज्ञापनार्थः । यतोऽत्र अप्पत्ययेऽप्यकारोऽवशिष्यते । 'तुदादेरः' इत्यत्राप्यकारो विधीयते । इत्थम् अप्पत्ययस्य अप्रत्ययस्यान्तरं न लक्ष्यते । अतः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थमयं पकारः पित्कार्यार्थः । 'भू अति इति स्थिते ॥ १०॥
- (प्र०) अप्कर्त्तरीति । अपः पित्त्वमिपत्तादिकिदिति क्तित्वाभावार्थम् । अन्यथा भवत इत्यादौ क्तित्वाद्गुणो न स्यात् ॥ १० ॥

गुणाः ॥ घातोरन्त्यमूतस्य नामिनो गुणो भवति ॥ अवादेशश्च भवति ॥ द्यर्थविवक्षायां तम् ॥ ११ ॥

- (च०) 'गुणः' ॥ गुणः प्रथमेकत्रचनान्तम् । । 'स्नोवि०' ॥ धातोः धातुसंबन्धिन् नोऽन्त्यमृतस्य नामिनः इवर्णोवर्णऋवर्णानां च गुणः स्यात्संज्ञासंध्युक्तो भवति ॥ क्रचित् 'णिति परे' इति दृश्यते तद्शुद्धम् । पितं विनापि विभरांचकुरित्यादौ गुणस्य दृश्यमा-नत्वात् । 'भो अ ति' इति स्थिते । अवादेशश्चेति । 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' । भवति इति सिद्धम् ॥ द्वर्थविवक्षायां द्वयोवांच्यमानयोः सतोः प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । भृ तस् । 'अ प् कर्तरि' भृ अ तस् इति स्थिते 'गुणः' इति ॥ ११ ॥
- (प्र०) गुण इति । इह धातोः प्रेरणे इत्यतोऽनुवृत्तस्य धातोरित्यस्य पष्टीनिर्दि-ष्टस्येत्यन्तरस्य नामिनो गुणो भवति तत्स्थानिनामेवारेदो नामिन इत्यनेन गुणसंज्ञाविधा-नादित्यभिप्रेत्याह—धातोरित्यादि ॥ ११ ॥

अपित्तादिकित्।। पकारेत तादिकं च विहायान्यः प्रत्ययो निर्तं संज्ञो भवति ॥ अन्य इति किम् । इडामायविजेतो दशलकारान्तःपाती कित् । आदिशब्दास्तीसिग्रहणम् ॥ १२ ॥

(च॰) ननु अप्प्रत्ययं विनापि गुणः क्रियतां तद्यें स्त्रमाह-'भिपित्तादि॰'॥
प इत् यस्यासौ पित्। त आदिर्थस्यासौ तादिः पिच तादिश्च पितादी ताम्यानन्योऽपितादिः प्रथमैकवचनान्तम्। ङ इत् यस्यासौ ङित् प्रथमैकवचनान्तम्। द्विपदमिदं
स्त्रम्। पकारानुबन्धं तिप् अप् उप् प्रत्ययादिकं तादिकं ता तारौ तारस् इत्यादिश्वस्तन्त्रिप्रत्यमं विद्वाय त्यक्त्वा योऽन्यः प्रत्ययः स ङकारानुबन्धं विनापि आख्याते

िल्संज्ञो भवति । पकारेतं तादिकं चेति आदिशब्दात्सिस्यपोर्ग्रहणं । तेन भूतायं सिप्र-त्ययं परे अवर्तिष्ट अदर्शत् अदर्शतानित्यादौ भविष्यदाद्ययं स्यपि प्रत्यये परे 'भविष्यति' 'अभविष्यत्' इत्यादौ च गुणः ॥ १२ ॥

(प्र॰) अपित्तादिरिति । अत्र पर्य्युदासबलात् पित्तादिभिन्नः प्रत्यय एव गृद्धते न धातुः। यत्तु आदिशब्दादायोऽपि गृह्यते तेन गोपायतीत्यादिसिद्धिरिति तद्वभसात् ॥१२॥

क्कित्यद्वयुसि।। किति किति च परे घातोगुणो न भवति दृव्युसं वर्जनित्वा ॥ क्रतिद्विचनादुसि परे तु गुणो भवति ॥ ततो कित्वात्तसि गुणप्र- तिषेघेऽप्यप्पत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव ॥ स्रोधिसर्गः ॥ भवतः ॥ बहुर्यविवस्थायां भव अन्ति इति स्थिते ॥ १३ ॥

(च॰) अथ किप्रयोजनमाह-सूत्रम्-'िक्ङ्त्यद्यासिंं। ॥ क् च क् च क् को तो इतो य स्यस िक्क्त तिस्मन् क्कित ससम्येकवचनान्तम् । द्विरिति द्विरुक्तो धातुः द्वेः उस्द्व्युस् तस्मादन्योऽद्व्युस् तिस्मन् अद्व्युसि । सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । किति पिता व्यतिरिक्ते णवादौ यक्प्रत्ययादौ च, किति पित्ताविवर्जिते प्रत्यये यक्प्रत्ययादौ च धातोन्तिनो गुणो न भवति । तत्रापि विशेषमाह—द्व्युसमित्यादि । द्वेः द्विरुक्तस्य धातोः उस् द्वयुस् तं द्वयुसं वर्जियत्वा अन्यत्र गुणो न भवतीत्यर्थः । क्रुतिद्विचनात् इति अप्रत्यये छिक कृते ह्वादेर्धातोद्विरुक्तात्कृतद्वित्वात्परस्य यो झ उसादेशो विहितः तिस्मन् परे सित कित्त्वेऽपि गुणो भवतीत्यर्थः । ततोऽत्र प्रस्तुते भुधातोः कित्त्वात्ति परे गुण-प्रतिषेथेऽपि अप् प्रत्यये पिन्निमित्तो गुणो भवत्येव । गुणे कृते । 'ओ अव् 'स्वरहीनं' भवतः इति सिद्धम् ॥ वह्वर्थानां बहुनां वक्तुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र बहुवचने भू अन्ति इति स्थिते । 'अप् कर्वरिः 'ओ अव् 'स्वरहीनंं भवतः इति सिद्धम् ॥ वह्वर्थानां बहुनां वक्तुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र बहुवचने भू अन्ति इति स्थिते । 'अप कर्वरिः 'ओ अव् 'स्वरहीनंंं भव अन्ति इति जातम् ॥ १३ ॥

(प्र०) संज्ञाफलमाह—ङ्कित्यद्युसीति । यत्तु नोक्तमनित्यमित्यनेन अजुहबुरि-त्यादौ न गुण इति कैश्चिदुक्तं; तन्न युक्तम्; "आदेः स्वरेऽपि नोपधाया गुण" इति सूत्रेणै-वात्र गुणनिषेधे सिद्धे तद्र्थे नोक्तमनित्यमित्याश्वयणस्य व्यर्थत्वात् ॥ १३ ॥

अदे ॥ अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे ॥ भवन्ति । भवसि भवशः भवश ॥ १४ ॥

(च०) सूत्रम्—'अदें। अचए च अदे तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तं सांकेतिकम् ॥ अकारस्येत्यादि । प्रत्ययस्थे अकारे एकारे च परे छोपो भवति । अनेन च मध्यस्थित-स्य अप्प्रत्ययसंबन्धिनोऽकारस्य छोपः । 'स्वरहीनं' । भवन्ति । इति प्रथमपुरुषस्य वचनत्रयसाधना ॥ एवं भवसि भवधः भवथ । इति मध्यमपुरुषे वचनत्रयसाधना ॥ उत्त-मपुरुषे वचनत्रयेऽपि अप्प्रत्यये नामिनो गुणे च इते । 'ओ अव्' 'स्वरहीनं' भव मि भव वस् भव मस् इति स्थिते—॥ १४ ॥

(प्र०) अदे इति । आख्यातप्रकरणे एवायं विधिस्तेन न स्यादावितव्याप्तिः ॥१४॥

टमोरा ॥ अकारस्य आत्वं भवति वकारे मकारे च परे । भवामि भवावः भवामः ॥ स राजा घार्मिको भवति । स्वं साधुर्भवसि । अहमात्मविद्ध-वामीत्यादि प्रयोक्तव्यम् ॥ १५॥

- (च०) सूत्रम्—'द्मोरा'॥ व्च स् च व्मौ तयोव्मोः सप्तमीद्विवचनान्तम्। आ प्रथमैकवचनं सांकेतिकम्। प्रत्ययसंविधनोऽकारस्य तिवादेवंकारे मकारे च परे आत्वं भवति। अनेन अपोऽकारस्य आकारः। भवामि 'सो०' भवावः भवामः॥ अथ प्रत्यकारः उक्तिप्रयोगमाह—'स राजा धार्मिको भवति' अत्र राजेति कर्तृपदम्। भवतीति कियापदम्। धातोः कर्मनिरपेक्षत्वात् अकर्मकत्वम्। धार्मिक इति विशेषणपदम्। एवं तौ राजानौ धार्मिकौ भवतः। ते राजानो धार्मिका भवन्ति। त्वं साधुभविसि। युवां साधू भवथः। युवं साधवो भवथः। अहमात्मविद्ववामि। आवामात्मविदौ भवावः। वयमात्मविदो भवामः। इत्याग्रक्तवाक्यं प्रयोक्तव्यम्॥ १९॥
- (प्र०) ब्मोरेति । अन्नापि स्यादाविष नातिप्रसङ्गः उक्तयुक्तेः । तेन धनवानि-त्यादी नात्वम् । इत्यादि प्रयोक्तव्यमिति । इद्मन्न बोध्यम्-युगपत्प्रासौ परः । स च त्वं च भवथः । अहं च त्वं च भवावः । अहं च त्वं च भवावः । अहं च त्वं च स च भवामः इति । उक्तं च—'प्कदाचेत् क्रियाकालसम्बन्धप्रतिपादनं धातो नामादिष्क्रेषु यः परः स पुमान् भवेत्" । परत्वं चाभिधायकस्त्रापेक्षया न प्रयोगापेक्षया ग्राह्मम् । अस्मदर्थस्यै कन्तेऽपि समुदायात्रिताः संख्या ग्राह्माः । तदुक्तम्—''ह्रयोनांम्नोर्वहूनां वा यदि वाक्ये समुद्ययः नामन्रयात्रिता संख्या क्रत्तिवाद्योविशेषणम् । स च त्वं च अहं चाहेति विव-क्षायां त्वेकशेषो भवति ॥ १९ ॥

अव्यवधानाच्च पुरुषाविद्योषः ।। यस्य क्रियापेदेन व्यवधानं नास्ति ततः पुरुषविद्योषः । अत्र व्यवधानं सूत्रस्थं प्राद्धं न तु वाक्यस्थम् । सृत्रक्रमेण पुरुषप्रयोगो भवति ॥ साधू स च त्वं च भवथः ॥ अहं त्वं स च पण्डिता भवामः ॥ १६ ॥

(च०) अथ पुरुषभेदमाह—नामयुष्मदस्मदां द्वयोखयाणां वा युगपत्प्रयोगे कस्य पुरुषस्य क्रियापदं भवतीत्याह । सूत्रम्—'अञ्यवधानाच्च०' ॥ अञ्यवधानाच्य पुरुषक्रियाभिः सहाञ्यवधानादन्तरराहित्यात् प्रथममध्य-मोत्तमानां क्रमेण पुरुषविशेषः । चकारात्क्रियाभिःश्येवधानादन्तरसाहित्यात् उत्तम-मध्यमप्रथमानां ज्युत्क्रमेण पुरुषविशेषः मध्यमप्रथमयोर्मध्यमः उत्तममध्यमयोर्मध्यमः उत्तममध्यमयोर्मध्यमः उत्तममध्यमप्रथमेषूत्तमः । एवं सर्वज्कारेषु श्रेयम् । स च त्वं च मवथः । इति ज्युत्क्रमोण पुरुषविशेषः । अहं स च मवावः । अहं च त्वं च स च मवायः ॥ इति ज्युत्क्रमोऽप्येवमेव श्रेयः । अञ्यवधानात् अन्तररहितात् क्रियायाः सामीप्यात् पुरुषविशेषः प्रयोक्तज्यः । प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाणां विशेषः स्थात् । अयमर्थः ।

नामयुष्मदस्मदां पुरुषत्रयाणां मध्ये द्वयोस्त्रयाणां वा युगपत्प्रयोगे सित कियायाः समी-पस्थं पदं तस्यैव पदस्य पुरुषो भवति । तस्यैव पुरुषस्य कियापदं प्रयोज्यम् । यथा साधुः स च त्वं च भवथः इति । अत्र स च त्वं चेत्यत्र युष्मदः कियासमीपवर्तित्वात् कियाया मध्यमपुरुषः । नामयुष्मदोः प्रयोगात् द्वित्वं च । स च त्वं च साधू भवतः । अत्र नाम्नः कियायाः समीपवर्तित्वात्प्रथमपुरुषद्विचचनस्य प्रयोगः । एवं स च त्वं च अहं च साधवो भवामः इत्याद्यपि ज्ञेयम् ॥ व्याकरणान्तरे तु 'युगपद्वचने परः' पुरुषा-णामन्यच (नामयुष्मदस्मदां मध्ये) द्वययोगे त्रययोगे च पराश्रयमेव । वचनं तु क्रियायाः सामीप्येऽप्यादिमपुरुषवचनम् । इति वर्तमाने साधना ॥ १६ ॥

म्ङ् प्राष्ठौ आत्मनेपदी । तस्मात्तेपभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । अब्गुणावः । भवते ॥॥॥

- (च०) भृङ् प्राप्तो िकत्त्वादात्मनेपदी तस्माद्धातोः तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' भवते । भृ आते इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' 'स्वरहीनं' भव आते इति स्थिते ॥ ॥।
- (प्र०) भूङ्प्राप्ताचिति । नतु भृङ्प्राप्ताचिति आत्मनेपदिप्रकरणेऽनिभधाय कथं परस्मैपदिप्रकरणे उक्तः । उच्यते । सत्तार्थभिन्नप्राप्त्यर्थभूधातुरस्तीति झटिति ज्ञानार्थं सत्तार्थभूधातुकथनानन्तरं भूङ्प्राप्ताचिति कथनम् । अथवा तिबादि नववचनकार्य्यमु-क्त्वा तेप्रभृतिनववचनानां कार्य्यप्रदर्शऽनार्थं तत्कथनम् ॥ ॥॥

आदाथ ई ॥ अकारात्परस्य भात् आय्ंसवन्धिन भाकारस्य ईकारो भवति ॥ भवेते भवन्ते । भवसे भवेथे भवध्वे । अदे — भवे भवावहे भवामहे ॥ स श्रियं भवते ॥ १७॥

(च०) सूत्रम्—'आदाथ ई'॥ आ सांके०। आत् च आथ् च अदाथ् तस्य आदाथः। इ। 'स्तो'। आदौ 'सव०' मध्ये 'आदवे लोपश्'। त्रिपदं सूत्रम्। अकारा-त्परस्य आते आये आताम् आथाम् इति वर्तमाना आशीः प्रेरणाऽनद्यतनप्रथमपुरुषमध्य-मपुरुषद्विचचनस्याकारस्य इकारादेशो भवति। अनेन आते इत्यस्याकारस्य इकारः 'अ इ ए' भवेते। भू अन्ते इति स्थिते 'अप् कर्तरि' गुणः 'ओ अव्' आदाथ ई' अनेन आका-रस्य इकारः 'अ इ ए' भवेथे भवध्वे। भू ए इति स्थिते। 'अप् कर्तरि' गुणः' 'ओ अव्' 'अदे' भवे। 'क्मोरा' भवावहे भवामहे। स पुरुषः श्रियं लक्ष्मीं भवते इत्सुदाहरणम्॥१७॥

(प्र॰) आदाश्य ई । आ किम् अन्त्यस्य माभुत् । तपरः किम् गाते । अन्तरङ्ग-त्वादयः सवर्णद्वीर्घे कृते पुनः सवर्णद्वीर्घः ॥ १७ ॥

विधिसंभावनयोः—यात् यातां युस्, यास् यातं यात, याम् याव याम, ईत ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् , ईय ईविह ईमिह ॥ विधिः कर्तव्या- श्रीपदेशः । संभावनं करूपनमृहः । तत्र यादादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ हिङ्गिति वैषां संज्ञा पाणिनीयानाम् ॥ १८ ॥

(च०) अथ द्वितीयं लकारमाह—'विधिसंभावनयोः'॥ विधिश्च संभावनं च विधिसंभावने तयोः विधिसंभावनयोः। श्रेषाण्यष्टादशापि पदानि प्रथमेकवचनान्तानि। एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम्। अथ विधिसंभावनयोरिति पदं व्याच्छे—विधिरित्यादि। कर्तव्यः कर्तुं योग्योऽर्थः स कर्तव्यार्थस्तस्योपदेशः शिक्षा स कर्तव्यार्थोपदेशः॥ अथवा अज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञापनं विधिः। कर्तव्यार्थो यथा—'विप्रो वेदमधीयीत' अज्ञातज्ञापनं प्रातःकृत्यादि शिक्षारूपम्। सर्वोऽप्ययं विधिः॥ तथा संभावनं करुपनं विचारणमुच्यते। तस्य पर्यायान्तरमृद्ध इति। वितर्क इत्यर्थः। ततो विधौ संभावने च यादादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मेपदारमनेपदभेदेन भवन्ति। एषां यादादीनामष्टादशानां पाणिनीयव्याकरण-पाठकानां मते लिङ् इति संज्ञा॥ भू इति स्थिते तत्र प्रथमेकवचने भू यात्। 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्'। भव यात् इति स्थिते॥ १८॥

(प्र०) विधीति । कर्त्तव्येऽथे उपदेशः आज्ञापनं मृत्यादेरित्यर्थः । एतेन निमन्त्र-णाधीष्ठानामप्यत्रान्तर्भावः सृचितः । तत्रापि प्रवर्त्तनमात्रस्य सद्भावात् । तत्र नियोग-करणं निमन्त्रणम् । इह भावान् भुक्षीत । आमन्त्रणं कामचारकरणम् । इह भवानासीत अधीष्ठः सत्कारपूर्वको व्यापारः अधीष्वभो माणवकः भवानुपनयेत । सम्भावनशन्दार्थ-

माह--कल्पनिमिति । अस्यापि पर्याय उहः ॥ १८ ॥

या ई ॥ अकारात्परो या ई मवति ॥ अ इ ए । भवेत भवेताम् ॥१९॥
युस इट् ॥ अकारात्परस्य युस इडागमो भवति ॥ भवेयुः । भवेः
भवेतम् भवेत ॥ २०॥

(च॰) सूत्रम् । 'या ई॰ ॥ या प्रथमेकवचनान्तं सांकेतिकम् । ई प्रथमेकवचनान्तम् । अकारात्परो विधिसंबन्धिपत्ययस्य यो या इति वर्णः स ई इति भवति । इकारः अ इ ए॰ भवेत् भवेताम् । बहुवचने भव युस् इति स्थिते । 'युस् इट्॰ युसः षष्ट्येक-वचनान्तम् । इट् प्रथमेकवचनान्तम् । द्विपदम् । अकारात्परस्य युस इत्येतस्य वचनस्य इसामा भवति । टित्त्वादादौ । 'अ इ ए॰ भवेयुः । भवेः भवेतं भवेत । सर्वत्र 'या ई॰ इतीकारः । उत्तमपुरुषेकवचने भव याम् इति स्थिते ॥ १९-२० ॥

् (प्र॰) या ई इति । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाऽविभक्तिको निर्देशः । 'आदाय इ' रित्यत इरित्यनुवर्त्तते । अन्त्यादेशः षष्ट्यभावान्न ॥ १९ ॥

यामियम् । अकारास्परो यामियं भवति ॥ भवेयम् भवेव भवेम । शिष्यो गुरुशुश्रुषको भवेदिति विधिः । भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मणत्वादिति संभावनम् ॥ भवेत भवेयाताम् भवेरन् । भवेथाः भवेयाथाम् भवेष्वम् । भवेय भवेविह भवेमिह । 'अहं हरिमिक्तं भवेय ॥' २१ ॥

(व॰) सूत्रम्—'यामियम्'॥ याम् पष्ट्येकवचनान्तम् । इयम् प्रथमैकवचनान्तम् । अकारात्परस्य यामिति वचनस्य इयम् भवति । गुक्त्वात्सर्वस्यादेशः । भवेतम् । दित्वबहुत्वयोः । 'या ई' इतीकारः । भवेव भवेम । इति सिद्धम् ॥ अथोदाहरणम् । शिष्यो गुरुग्धश्रूपको भवेत् । विधिः । अत्र शिष्यस्य गुरुग्धश्रूष्वारूपः कर्तेव्यार्थः, अस्योपदेशविधिः शिष्येण गुरुग्धश्रूष्वा कर्तव्यार्थः, अस्योपदेशविधिः शिष्येण गुरुग्धश्रूष्वा कर्तव्यत्युपदिश्यते । ततोऽत्र विधौ यादादयः । तथा असौ ब्रह्मणत्वाद्वेदपारगो भवेत् इति सम्भावने सम्भवे यदादयः प्रत्ययाः स्युः । ब्राह्मण-त्वेन वेदपारगत्वं सम्भाव्यते इत्यर्थः । एवमन्यान्यप्युदाहरणानि ज्ञेयानि ॥ २१ ॥

(प्र०) यामिति । भवेयमिति इयमादेशे एत्वं भवेव भवेमेति येतित्वे एत्वं शिष्य इति शुश्रूषत इति शुश्रूषत इति शुश्रूषक प्रति शुश्रूषक इति विधिरिति शुश्रूषकत्वलक्षणस्य कर्नाव्य-स्यार्थस्य अत्रोपदेशादेवं तौ ताहशौ भवेतां ते ताहशा भवेयुः त्वं ताहग् भवेः युवां साध्यू भवेतं यूयं सन्तो भवेत । अहं साध्यभवेयम् आवां ताहशौ भवेव वयं सन्तो भवेमेति प्रयोजयम् । इति सम्भावनमिति ब्राह्मगत्वेन लन्दोऽवगतत्वस्य सम्भवात् ॥ २१ ॥

आदिः प्रेरणयोः-स्तुप् ताम् अन्तु, हितम् त, आनिप् आवप् आमप्। ताम् आताम्, अन्ताम्, स्व आथाम् ध्व-म्, ऐप् आवहैप् आमहैप्॥ अप्राप्तपार्थनमाशीः परस्येष्टार्थाशंसनं वा प्रेरणं प्रवर्तनम्। तत्र तुवादयः प्रत्यया भवन्ति॥ एषां संज्ञा छोट्॥ २२॥

(च०) सुन्नम्—'आशीः प्रेरणयोशः॥ आशीश्च प्रेरणं च आशीः प्रेरणे तयोरा-शीः प्रेरणयोः। सप्तमीद्विचनान्तम्। श्रेषाणि तुवादीन्यामहैप्पर्यन्तानि अष्टादश पदानि प्रथमेकवचनान्तानि सांकेतिकानि। प्रवमेकोनविंशतिपदं सुन्नम्। आशिषं प्रेरणं व्याच-ष्ट—अप्राप्तस्य वस्तुनः स्वयं प्रार्थनं मे इदं वस्तु भवतु इत्याशीः। परस्यान्यजनस्य वा इष्टाशंसनं वाञ्छितार्थकथनं वा आशीक्ष्यते। तथा हे शिष्य इदं कार्ये कुरु इति यत्प्रव-र्तनं तदेव प्रेरणम्। तत्र आशिषि प्रेरणे च तुवादय आमहैप्पर्यन्ता अष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति। एषां च तुवादीनां पाणिनीयानां मते छोट् इति संज्ञा कथ्यते। मू। तुवादयः। सर्वन्नापि। 'अप् कर्तरिः 'गुणः' 'ओ अव्' 'स्वरहोनं ं पक्तरः पित्कार्यार्थः। भव तु। मू तुप् इति स्थिते॥ २२॥

(प्र०) आशीरर्थमाह—अप्राप्तेति । प्रार्थना इच्छा । परस्येति । इष्टस्य प्रिया-र्थस्य प्रतिपादनमाशंसनं वा । पक्षान्तरे प्रेरगमिति । तेन विधेः प्रैषातिसर्गप्रासकालानां च ग्रहणं भवति । प्रवर्त्तमानमात्रस्य तत्रापि सत्त्वात् । तत्र विधिः प्राय्वदुदाहार्थ्यः । प्रैषादौ भवान् कटं करोतु प्रेषितोऽतिस्रष्टः प्राप्तकालश्च करणे अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । तत्रेति । आशीः प्रेरणार्थविशिष्टेषु कर्त्तादिष्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

तुद्धोस्तातङ्ङाशिषि वा वक्तव्यः ॥ भवतु-भवतात ताम् भवन्तु ॥ २३ ॥ सा० उ० २

- (च०) 'तुह्योस्ताङ्ङाशिषि वा वक्तव्यश्०' ॥ तुश्च हिश्च तुही तयोः तुद्योः आशीः प्रेरणे तुप् हि इत्येतयोर्वचनयोराशिष्ययें वाच्यमाने तातिङ्ङ्त्यादेशो वा भवति । ङकारो ङित्कार्यार्थः । गुणनिषेधार्थस्तनुतादित्यादौ । अत्र तु अप्प्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । अकार उच्चारणार्थः । गुरूत्वात्सर्वस्य तात् इति । तेन प्रथमपुरुपेकवचने रूपद्व-यम् । भवतु भवतात् । भवताम् । भव अन्तु इति स्थिते 'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वर-हिनं अवन्तु । मध्यमपुरुपेकवचने भव हि इति स्थिते ॥ २३ ॥
- (प्र०) तुद्योरिश्यादि । अत्र तातङो ङित्त्वं गुणप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतयाः सम्भवत्प्रयोजनमतो नान्त्यादेशं प्रयोजयति । अनन्यप्रयोजनमेव ङित्त्वमन्त्यादेशं प्रयो-जयति ॥ २३ ॥

अतः ॥ अकारात्परस्य देक्षेग्भवति न तु तातङः ॥ तातङिति । ङिक्क-रणं गुणवृद्धिप्रातिषेषार्थं न त्वन्त्यादेशार्थम् । भव—भवतात् भवतम् भवत । भवानि भवाव भवाम । आयुष्मान् भवतु भवान् । अध्ययनायोद्यतो भव-सौम्य ! ॥ भवताम् भवेताम् भवन्ताम् । भवत्व भवेधाम् भवध्वम् । भवे भवा-वद्दे भवामदे । इरि भवस्व त्वम् ॥ २४ ॥

- (च०) 'अतः' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । अकारादुत्तरस्य हि इति वचनस्य लुग्भ-वति । अनेन हेर्लुग्भवति । भव इति सिद्धम् । द्वितीयरूपे । 'तुह्योस्तात०' इति तातङ् आदेशः । भवतात् भवतं भवत । उत्तमपुरुपेकवचनत्रयेऽपि 'सवणं दीर्घः' भवानि भवाव भवाम । अथोदाहरणम्—भवानायुष्मान् भवतु । इत्याशीः । एवं भवन्तावायुष्मन्तौ भवताम् । भवन्तः आयुष्मन्तो भवन्तु । अत्र यद्यपि भवच्छन्दो युष्मच्छन्दवाची तथापि सामान्येन नामरूपत्वात् प्रथमपुरुषप्रयोगः । हे सौम्य ! त्वमन्ययनाय पठनाय उद्यतः सावधानो भव । अत्र प्रेरणे मध्यमपुरुषेकवचनप्रयोगः । एवमन्यदप्युदाहरणं ज्ञेयम् ॥२४॥
- (प्र०) अत इति । स्थानिदद्वावेन तातको हित्वेऽपि छोपो न । 'ओवां हेगरित्यतो वेत्यनुवृत्तस्य व्यवस्थितत्वेन स्वीकारात् । अतः किम् । युहि । तपरः किम् । याहि । हैः किम् । मवतः । ननु अत हति सूत्रे वाप्रहणं कर्त्तव्यम् । ओवां हे रिति सूत्रे इतस्तद- सुवृत्तिकरणेनासंयोगप्बांदिति लामः, वैपरीत्यकलपनायां विधानगौरवप्रसङ्ग इति चेन्न, सोवांहिरिति सूत्रे वापदोपादानेन कार्य्यद्वयप्राप्तिसत्त्वात्प्रहणमत्र तु कार्य्यकत्वात्तद्वयाः हारः कर्तव्यः ॥ २४॥

अनद्यतनेऽतीते-दिए ताम् अन्, सिए तम् त, अमिए व म। तन् आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि॥ अस्तु अतीक्षया रात्रेर्थामद्रयादर्शायावदागामिन्याः प्रथमयामद्वयं सोऽद्यतन-स्ततोन्योऽनद्यतनस्तिसम्बनद्यतनेऽतीते काले दिबादयः प्रत्यया मवन्ति॥ एषां संज्ञा छङ् ॥ दिसिमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थः । ततो नकार 'इण्तन्यकर्तिरि' इति विशेषणार्थः । 'वावसने' इति दकारस्य तकारः ॥ २५ ॥

(व०) 'अनद्यतने दिति । अद्य भवोऽद्यतनस्तर्द्योऽन्यतनस्तिस्मन् अन्यतने सप्तस्येकवचनान्तम् । अतीते सप्तस्येकवचनान्तम् । अये दिवादीन्यष्टाद्यपदानि प्रथमे-कवचनान्तानि सांकेतिकानि । एवं विश्वतिपदं सूत्रम् । अये वृत्तिकारोऽनयतनेऽतीते हित पदं व्याचष्टे-अतीताया इति । वर्तमानदिनात्प्राक् अतीताया गताया रात्रेः अन्त्ययाम-द्रयाद्वांक् वर्तमानदिनं संयोज्य यावत् आगामिन्या आसन्नवर्तिन्या रात्रेः प्रथमप्रहरह्यं सोऽष्टप्रहरप्रमाणः कालोऽच्यत् इत्युच्यते । ततोऽनयतनः कालोऽन्यः । सच अनद्यतनो हिचा । अतीतानागतभेदात् । तत्रातीतेऽनयतने काले वाच्यमाने सित दिवादयो मिह-पर्यन्ताः परस्मैपदात्मनेपदभेदेनाष्टादश प्रत्यया भवन्ति । एषां चाष्टादशानां पाणिनीय-मते लङ् इति संज्ञा—'अनयतने लङ् इति ॥ दिसिमीत्यादि । तत्र दिप् सिप् अमिप् इत्येषां पकारः पित्कार्यार्थः । इकार उच्चारणार्थः । तेन द् स् अम् इत्यवशिष्यते । आ-त्रमेपदे तन् इति वचनस्य नकारः 'इण् तन्यकर्तरि' इति स्त्रार्थः । भू । दिवादीनि नव परस्मैपदवचनानि । सर्वत्र 'अप्कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव् प्रथमपुरुषेकवचने । 'वावसाने' दस्य तः ॥ २५ ॥

(प्र०) अनद्यतने इति । अस्मिन्नहनीत्यद्य । सद्य आदित्वादिद्मद्यप्रत्ययश्राहनीत्यधे निपात्यते । तद्धितोक्तत्वात्प्रथमा । अद्यश्वद्वाच्यः कियान् कालः
इत्याह—अतीताया इत्यादि । अतीता गता या रान्निश्चतुर्यामात्मकः तस्या यद्यामद्वयं
ततोऽर्वाक् आगामिन्या रान्नेः प्रथमयामद्वयं यावद्ववित तावानष्टयामात्मकः कालोऽज्ञानकृद्वाच्यः । अक्गोद्यादारम्य अक्गोद्यपर्य्यन्तः काल इति केचित् । सूर्योद्यप्रारम्य
सूर्व्योदयपर्यन्तमित्यन्ये । लौकिकानां द्योऽद्य एय इति तन्नेव व्यवहारदर्शनात् । अद्यसबोऽद्यतः 'त्यतनाविति' तनः । अद्यतनश्च कालिश्विविधः अतीतवर्त्तमानानागतभेदात् ।
अतीते सिः । वर्त्तमाने तिवादिः । अनागते स्यप् । नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति बहुन्नोहिः
तिस्मन् द्यस्तने काले दिवादिरर्थादपरोक्षे । नन्वेवं द्यस्तन इत्येवास्तु अनागतकालशङ्कापि
नेति चेत्सत्यम् , न शोक्तमनित्यमित्यद्यतनेऽपि परोक्षेऽपरोक्षे णादिविध्यर्थमिदम् । तेव 'वहुजगद् पुरस्तात्तस्य, मत्ता किलाहं चकर चिकल्वादु प्रौद्योपिद्वदस्य' इत्यादिप्रयोगाः सिद्धाः । बहुन्नोहिपक्षेऽद्यतनेऽद्यतनाभावाद्यतने दिवादिप्रसङ्काशङ्का तु न । अद्यतने अव्यापकेऽद्यतनस्य व्याप्यस्य सत्त्वात् ॥ २५॥

दिवादावट् ॥ दिवादौ परे घातोरडागमा मवति ॥ अभवत् अभव-ताम् अभवत् । अभवः अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । द्योऽ-भवत्त्वसुत्रः ॥ २६ ॥

(च॰) स्त्रम्—'दिवादावट्'॥ दिप्आदिर्थस्यासौ दिवादिस्तस्मिन् दिवादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । अट् प्रथमैकवचनान्तम् । मध्ये । 'ओ अव्' द्विपदमिदं सूत्रम् । दिवादौ प्रत्यये परे सित धातोः अट् इत्यागमो भवति । टिस्वादादौ । अभवत् अभवताम् । बहुवचने—'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वरं' अभवन् । मध्यमपुरुषैकवचने—'सोर्विं' अभवः
अभवतम् अभवत । उत्तमपुरुषैकवचने—'अदे' इत्यकारलोपः 'स्वरं' अभवम् । द्वित्वबहुत्वयोः—'क्योरा' अभवाव अभवाम । अथोदाहरणं कल्पे—अतीतदिने पूर्वेद्यः तव पुत्रोऽभवत् । एवं द्यः तव पुत्रौ अभवताम् । तव पुत्रा अभवन् । द्यस्त्वमभवः । ह्यो युवामभवतम् । ह्यो यूयमभवत । ह्योऽमभवम् । ह्य अवामभवाव । ह्यो वयमभवाम इत्याहुदाहरणानि योज्यानि ॥ ५६ ॥

अभवत अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । अभवे अभवाविह अभवामिह । स राज्यमभवत ॥

(च॰) अथात्मनेपदिनो भूधातोस्तनादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भूतन् इति स्थिते 'अप् कर्तरिः 'गुणः' 'ओ अव्' 'दिवादावट्' तनो नकारः इत् । अभवत । 'आदायः ईः 'अइए' अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । 'अइए' अभवे अभ-वाविह । अभवाभिह । स पुरुषो राज्यमभवत । इत्युदाहरणम् ॥

अथ णवादि कर्तरि प्रणीयते—परोक्षे णप् अतुस् उस्, थप् अथुस् अ, णप्व म। एआते इरे, सेआथे ध्वे; एवहे महे॥

षातोः परोक्षेऽतीते काळे णबादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा छिट् ॥२७॥

(च०) अथ णबादि विभक्तिषट्कं कर्तरि कर्नुक्तौ प्रणीयते प्रदृश्यते इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—'परोद्धोः ॥ अक्षेभ्यः परोऽगोचरः परोक्षस्तिस्मन् परोक्षे । 'क्रचिदमाद्यन्तस्य परत्वम् इति परशब्दस्यादौ प्रयोगः अक्षशब्दस्य परत्वम् । परशब्दोऽन्न सान्तो निपातो गृह्यते । परार्थवाचको न परशब्दः यथा 'अलुक् कचितः ॥ प्रक्रियामते तु पारस्करादित्वात्मद्धाग्रमः । णबादीन्यष्टादशापि पदानि सांकेतिकप्रथमैकवचनान्तानि । एवमेकोनविशति-पदं सूत्रम् । परोक्षे इन्द्रियागोचरे अतीते गते काले णबादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदान्तमेपद्भेदेन भवन्ति । एषां पाणिनीयमते लिट् इति संज्ञा ॥ २७ ॥

(प्र०) परोत्ते इति । अक्ष्णः पर इति परोक्षः, टाडका इत्यनेनाकारप्रत्ययः समासान्तः । यस्यलेपः । अक्षादिन्द्रियात् पर इति कचिदमान्तस्य परत्वमिति परत्वं सहादित्वात् परस्यौकारः । अनद्यतन इत्यनुवर्त्तते । अनद्यतनेऽतीते परोक्षे द्योत्ये वाच्ये वा धातोणांबाद्यः प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अनद्यतने किम् । देशान्तरे घटोऽभृत् । अत्र घट-भवनं परोक्षमतीतं न चिरन्तनम् । अतीते किम् । अयमग्नं भोक्ता । अत्र मुजेर्भविष्यद्वन्वतन्त्वेऽप्यतीतत्वाभावः । इह विशेषविहिततादिभिर्वाधो नाशङ्कनीयः । अपरोक्षे तादीनां सावकाशत्वात् परोक्षे णवादिभिरेव बाधसम्भवात् । परोक्षे कि रामोराज्यमकरोविति इनुमहचनम् । अग्र प्रचतीत्यत्र विक्रित्त्यनुकृलो व्यापारसन्तानोऽधिष्रयणाद्यधः-श्रयणान्तः किद्याद्यव्यः प्रच्यर्थस्तस्य समुदायस्य युगपदुत्पत्त्यगादिः किदिति ।

'अपित्तार्दिकिं' दित्यतोऽपिदित्य रुवृत्तम् । किन् किन्नत् । कार्र्यातिदेशोऽयम् । ईजतुः । जहुवतुः ॥ २७ ॥

णादिः कित्।। अपित् णादिः किद्भवति ॥ २८॥ द्विश्व ॥ णबादिसंयोगे धातोद्भिवनम् ॥ २९॥ सस्वरादिद्भिरद्धिः ॥ सस्वरा-बोऽवयवोऽद्विरुक्तो द्विभवति ॥ ३०॥ भूभूणप् इति स्थिते । णकारे। वृद्धपर्थः । पकारः पित्कार्यार्थः ॥

- (च०) सूत्रम्—'णादिः कित्'॥ अपित् णादिः किञ्जवति । कित्त्वाद्गुणाभावः । अथ भूषातोः परस्मैपदप्रक्रिया प्रदर्श्यते । भू णप् इति स्थिते णो वृद्ध्यथः । पकारः पित्कार्यार्थः । भू अ इति स्थिते । सूत्रम् 'द्विश्वः'॥ द्वि द्वित्रारम् इति विग्रहे 'द्वित्रि-चतुर्भ्यः सुः' इति सु द्विस् प्रथमैकवचनं सि 'अव्यया०' 'सोर्वि०' । च अव्ययं ॥ द्विपदं ॥ णवादिसंयोगे सित धातोद्विर्वचनं द्वित्वं भवति ॥ सूत्रम्—'सस्वरादिद्विरद्विः' ॥ स्वरेण सिहतः सस्वरः स्वरसिहत इत्यर्थः । सस्वरश्चासौ आदिश्च सस्वरादिः प्रथमैकवचनान्तम् । द्विः अव्ययम् । न द्विः अद्विः त्रिपदं सुत्रम् । सस्वर अद्विरुक्तः आचावयवो द्विभवति । भू भू अ इति स्थिते ॥ २८-२९-३०॥
- (प्र०) द्विश्चेति । अत्र द्विवेचनं द्विः प्रयोग एव न त्वादेशः । तेन तुतोसेत्यादौ इतस्य सस्याभावात् पत्वं न अनन्तरस्येति न्यायादुक्तणादिरेव गृद्धते न तु विदोनवाना-मित्यादिविद्वितोऽपि, तेन वेदेत्यादौ द्वित्वं न ॥ ३० ॥

आभ्वोणिदौ ॥ [आ, अश्च मूश्च अभ्वौ तयोः] पूर्वस्याकारस्य मूशव्दस्य च आकारो भवति णादौ सति ॥ ३१॥ ह्रस्यः ॥ पूर्वसंबन्धिने। दीर्धस्य हस्वो भवति ॥ ३२ ॥

- (च०) सुन्नम्—'आश्वोणीद्रों'॥ अश्च भूख्च अम्बो तयोः अभ्वोः। ण आदि-र्यस्यासौ णादिः तस्मिन् णादौ । आदौ 'सवणं दीर्घः सह' द्वितीये 'नामिनो रः' द्विपई स्त्रम् ॥ णादौ परे द्वित्वे कृते सित पूर्वस्य द्विरुक्तरू स्व अकारस्य तथा भृघातुसंबन्धिन उकारस्य च आकारादेशो भवति । यद्यप्यासेत्यादौ आकारकरणं विनेव सिद्धिस्त्यापि च्यानशे आनक्ष आनर्च इत्यादिसिद्धवर्थमकारत्वम् । इति पूर्वस्य भृहत्येतस्य भा । भा म् अ इति जाते ॥ स्त्रम्—'हस्वः'॥ एकपदम् । पूर्वसंबन्धिदीर्घस्य हस्वो भवति । अनेन पूर्वस्य हस्वः ॥ भ मू अ इति स्थिते ॥ ३१-३२ ॥
- (प्र०) आम्बोर्णादाविति । यतु नो वेत्यतो वेत्यतुवृत्ते व्यवस्यया भावकम्मंणो-र्भुवो नात्वं तेन वुभूवे सुखमनुवुभूवे इति । तन्नावभूवे अनुवभूवे इति रूपस्यैव न्याय्य-त्त्वात् । यद्यपि भूकारस्य दीर्घाकारकरणमनर्थकं तथाप्यानचेत्याद्यर्थम् ॥ ३२ ॥

झपानां जबचपाः ॥ पूर्वसंबन्धिनां झपानां जवाश्चपाश्च मवन्ति

॥ ३३॥ झढधषभानां जडदगबा भवन्ति । खफछठथानां चटतकपा भवन्ति इति पूर्वभकारस्य वकारः ॥ सुवो वुक् ॥ भुवो वुगागमो भवति णादी स्वरे परे ॥ बम्व बम्बतुः बम्बुः ॥ ३४ ॥

(च॰) सूत्रम्—'आपानां जबचपाः' ॥ झपानां जबाश्च चपाश्च जबचपाः । पूर्वे-सेवन्धिनां झपानां जवाः चपा भवन्ति । झढघघभानां जडदगबा भवन्ति खफळ्टथानां कपचटता भवन्ति ॥ इत्यनेन सूत्रेण भकारस्य बकारो जातः। पुनश्च व भू अ इति जाते ॥ सूत्रम्-'भुवो दुक्' ॥ भूधातोर्णबादौ स्वरे परे बुगागमो भवति ॥ कित्त्वादन्ते । उकार उचारणार्थः । बुग्विधानसामर्थ्यादेव गुणबृद्धी न भवतः । 'स्वरहीनं॰' । बमूव बसुवतुः बसुदुः । बसुथ इति स्थिते ॥ ३३-३४ ॥

कादेणादः ॥ डुकुञ् करणे। स गतौ। डुमुञ् घारणपोषणयोः। बृञ् संवरणे । द्रु गतौ । श्रु श्रवणे । स्नु प्रसवणे । प्टुञ् स्तुतौ क्रस्ट भृव-द्वश्रुसुस्तु इत्येतस्मात्परस्य वसादेणीदेर्गणस्येट् न भवत्यन्यस्माद्भवतीति निय-मादिनिटोऽपीडागमः । 'यदागमास्तद्धणीभूतास्तद्वहणेन गृह्यन्ते' इति न्यायादिटोऽपि णवाद्यन्तत्वेन थपि वुक् । वमृतिथ वमृत्युः वमृत् । वमृत बमूबिव बमूबिम । बलिबेलवान् बमूव ॥ ३५ ॥

(च॰) सूत्रम्—'क्रादेर्णादेः' ॥ क्रुआदिर्यस्यासौ क्रादिस्तस्मात्कादेः । णादेः । द्विपदं सूत्रम् । इक्टन् करणे । स गतौ । इस्त्र् धारणपोषणयोः । वृत् वरणे । द्वु गतौ । श्रु अवणे । हुज् स्तुतौ । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य वस् प्रत्याहारादेणांदिगणस्य । वस् प्रत्याहारः आदौ यस्य स वस्प्रत्याहारादिस्तस्य वस्प्रत्याहारादेः । थप् व म से ध्वे वहे महे इति प्रत्ययस्येडागमो न भवति । यथा चकर्य ससर्थ बमर्थ दुद्रोय शुश्रोय तुष्टोयः इत्यादी इडागमो न भवति ॥ अन्यस्माद्धातोस्तु इडागमो भवति । यतो निषेधः प्राप्तिपूर्वको भवतीति । एभ्यो धातुभ्य इड्निषेघेऽन्यस्माद्धातोः इट् भवतीति नियमः । इति भूघातोः णबादिषु स्वरादिव्यतिरिक्तेषु थकारवकारमकारेषु इडागमो भवति । 'दुष्' 'स्वरः बभूविथ बभुवधुः बभूव । वसृव बभूविव बभूविम ॥ बिर्छिबेलिराजा बलवान् बभूव ॥ एवं रामलक्ष्मणौ बरुवन्तौ बभूवतुः । पाण्डवा बरुवन्तो बभूदुः । त्वं बरुवान् बमृबिथ इत्युदाहरणम् । इति लिट्लकारस्य परस्मैपदम् ॥ ३९ ॥

(प्र॰) नियमादिति । विष्यभावादिङभावे सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवतीति

नियमः ॥ ३५ ॥

बमूबे बम्बाते बम्बिरे । बम्बिषे बम्वाये ॥

् (च॰) अधारमनेपदं लिख्यते । बभुवे बभुवाते बभुविरे । बभुविषे बभुवाये ।ः क्तेषु स्पेषु पूर्वोक्तसूत्रेणेय सिद्धिः । गभुविष्ये इति जाते सित ॥

नामिनोऽचतुर्णा घो ढः ।। नाम्यन्ताद्धातोरुत्तरस्य तिबादिचतु-ष्कव्यतिरिक्तस्य ।हिङो छङ्खिटोश्च घस्य ढो भवति ॥ ३६ ॥ अत्र सेटो हलाद्वेति वक्तव्यम् ॥ वम्विध्वे वम्विद्वे । वम्वे वम्विवहे वम्विमहे । रामो राज्यं वम्वे ॥

(च०) सूत्रम्—'नामिनोऽचतुर्णा०' नाम अस्यास्तीति नामी तस्य नामिनः। अचतुर्णो घः ढः। नामी अन्ते यस्य सः नाम्यन्तः तस्मान्नाम्यन्तात् धातोरुत्तरस्य तिबादिचतुष्कव्यतिरिक्तस्य छिङो छुङ्खिटोः धस्य दकारो भवति। अनेन सूत्रेण धका-रस्य दकारो जातः। अत्र अस्मिन्सूत्रे (सेटो हुङाह्नेति वक्तव्यम्) अस्यार्थः—हटा सह-वर्तमानः सेट् तस्मात् सेटः हुङात् वा भवति इति विकल्पेन धस्य ढो भवति। अतो बभुविष्वे बभु विद्वे इति रूपद्वयं जातम्। वभुवे बभुविवहे बभुविमहे। रामो राज्ये बभुवे। सूधातो छिट्छकारः समासिमगमत्। एवं पञ्च छकारा उक्ताः॥ ३६॥

आशिषि—यात् यास्ताम् यासुस्, यास् यास्तम् यास्त, यासम् मास्व यास्म । सीष्ठ सीयास्ताम् सीरन् सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि॥ वातोराशिषि यादादयो भवन्ति॥ एषां संज्ञा हिङ्॥ ३७॥

- (च०) अथ षष्ठो लकारः प्रारम्यते । सूत्रम्—'आशिषि०' ॥ आशिषि सप्तम्येक-वचनान्तम् । अग्रे यादादीन्यष्टादशपदानि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि । एकोर्निक-शितपदं सूत्रम् । धातोः केवलायामाशिषि अप्राप्तप्रार्थनालक्षणायां परस्येष्टार्थशैसनकक्ष-णायां वाच्यमानायां यादादयोऽष्टादशप्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदमेदेन भवन्ति । पाणि-नीयानां मते एषां संज्ञा लिङ् । भूषातोः परस्मैपदित्वात् नव यादादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ ३७ ॥
- (प्र॰) आशिषीति । स्वस्य परस्य चेष्टार्थस्याऽऽशंसनमाशीः । तस्यां वाच्यायां यादादयः । यद्वा प्रार्थनप्रक्रिया वृत्तेद्धांतोयदादयः ॥ ३७ ॥

आशीर्वादादेः पं किदिति वक्तव्यम् ॥ तेन गुणाभावः । मृयात् मृयास्ताम् भृयासः । भृयाः भृयास्तम् भृयास्त । भृयासम् भृयास्त्र भृयास्म । सः श्रीमान् भृयात् ॥ ३८॥

(च०) 'आशीर्वादादेः' ॥ पं परस्मैपदं किए भवति इति वक्तन्यम् । किस्वा-द्गुणाभावः । भूयात् भूयासुः । भूयाः भूयास्तं भूयास्त । भूयासं भूयास्य भूयास्य । स पुरुषः श्रीमान् लक्ष्मीवान् भूयात् । इत्युदाहरणम् । एवं तौ श्रीमन्तौ भूयास्ताम् । ते श्रीमन्तो भूयासुः ॥ ३८॥

(प्र॰) सः श्रीमानिति । एकतद्मिन्नाश्रया श्रीमद्नुकूला भावनाशंसना आशंसा-विषया भवनक्रिया वेति बोघः ॥ ३८॥

मू सीष्ट इति स्थिते ।। सिसतासीस्यपानिट् ॥ धातोः परेषां सि स तासी स्यप् इत्येतेषामिडागमो भवति ॥ ३९॥ गुणाबादेशौ। षत्वम् । भविषीष्ट भविषीयास्ताम् भविषीरन् । भविषीष्ठाः भविषीयास्याम् भविषीध्वम् । सीन्यवधानेऽपि ढत्वम् भविषीढ्वम् । भविषीय भविषीवहि सविषींमहि । हरिमक्ति भविषीष्ठाः ॥

(च०) मूङ प्राप्तौ इति धातोरात्मनेपदित्वात् सोष्टादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू सीष्ट इति स्थिते । गुणः । भोसीष्ट इति जाते ॥ सूत्रम्—'सिसतासि॰' ॥ सिश्च सश्च ता च सीश्र स्थप च सिसतासीस्थपः तेषां सिसतासीस्थपाम् । इट् । द्विपं सूत्रम् । सि 'भूते सि:'। स इति इच्छार्थः सः। ता श्वस्तनार्थेऽष्टादशको गणः। सी सीष्ट सीयास्ता-मित्यादिः आशोरर्थात्मनेपदे नवको गणः । स्यप् भविष्यत् क्रियातिपत्त्योः । धातोः परे-षां इत्येतेषां प्रत्यायनामिडागमो भवति । दित्त्वादादौ । अत्र प्रथमं सीष्टादिकस्याङि-त्त्वाद गुणं विधाय तत इडागमः । अथवा इडागमे कृतेपि टित्वे सति जित्वाभावात् गुणकरणे न दोष:। 'ओ अव' किलात्' मविषीष्ट भविषीयास्तान् भविषीरन् । भविषी-ष्टाः भविषीयास्थाम् भविषीध्वम् । सीव्यवधानेपि णत्वं भवेत । । तत्र 'सेटो हलाद्वा' इति विकल्पेन भविषीध्वम्] भविषीद्वम् । भविषीय भविषीबहि भविषीमहि । त्वं हरिमिक्तं भविषीष्ठा इत्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनौ रूपाणि ॥ समाप्तिमगमत्षष्ठो लकारः ॥ ३९ ॥

इवस्तने--तातारौ तारस्, नासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मम्। ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे तास्महे ॥ ३वो आगतेऽहि भविष्यदर्थे तादयो भवन्ति ॥ पूर्वा संज्ञा छुट् ।। इड्गुणावः । भविता मवितारो भवितारः । भवितासि भविता-स्थः भवितास्य । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । इवस्ते हरिः प्रत्यक्षा भविता॥ ४०॥

(च॰) सूत्रम्—'श्वस्तने' ॥ यो भवः श्वस्तनस्तिस्मन् श्वस्तने । ता तारौ तारस । इत्याखष्टादश पदानि सांकेतिकानि प्रथमैकवचनान्तानि । इत्येकोनविंशतिप्रदं सन्नम् । श्रातोः च आगामिदिने भाविनि कालाऽर्थे तादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभे-देव मवन्ति । एषां पाणिनीयानां मते छुट् संज्ञा । प्रथमं परस्मैपदिनो धातो रूपाणि । स् ता इति स्थिते । गुणः । 'सिसतासीस्यपामिट्' इत्यनेन सुन्नेण इट् । 'ओ अव् भवि-

ता भवितारौ भवितारः । भदितासि भवितास्थः भवितास्थः । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । श्वः प्रातःकाले तव हरिः प्रत्यक्षो भविता ॥ ४० ॥

भविता भवितारो भवितारः। भवितासे भवितासाथे भवितास्वे । भविताहे भवितास्वहे भवितास्वहे । क्वो हरिं भवितासे ॥

(च॰) अथात्मनेपदिनो मूङ् घातो रूपाणि पूर्वोक्तनैव सूत्रेण साधितव्यानि । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे-[भविताङ्वे] भवि-ताहे भवितास्वहे भवितास्महे । इति रूपाणि । श्वो हरि भविता इत्युदाहरणम् । पते-षासुदाहरणानि विस्तरभयान्न लिखितानि । लुट्लकारः समासः । समासोयं ससमो लकारः ।।

त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ भातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्ययो भवति तिबादिष्वष्टादशसु परेषु । अस्य संज्ञा ऌट् ॥ भविष्यति भविष्यतः भविष्यान्ति । भविष्यसि भविष्ययः भविष्या । भविष्यामि भविष्यावः भवि- प्यामः । किश्किर्घर्मप्रवर्तको भविष्यति ॥ ४१ ॥

(च०) स्त्रम्—'त्यादौ भविष्यति स्यप्॥ त्यादौ, भविष्यति, स्यप्। त्रिपदं स्त्रम्। भविष्यतीति भविष्यत् तिस्मन् भविष्यति काले धातोः तिबाद्यप्टारासु परस्मैपदात्मनेपदवचनेषु परेषु स्यप् प्रत्ययो भवित । पकारः पित्कार्यार्थः । पाणिनीयानां
मते अस्य छट् इति संज्ञा। म् तिप् इति स्थिते 'त्यादौ भविष्यति स्यप्' अनेन स्त्रेण
स्यप् प्रत्ययः। 'सिसतासीस्यपां' अनेन स्त्रेणेट्। 'गुणः इति गुणः। 'ओ अव् इति
अव्'। 'किलात्०' इति षकारः प्रवेक्तिन स्त्रेण भविष्यति इति रूपं सिद्धम्। अत्रान्यानि स्त्राणि, प्रवोक्तानि ज्ञेयानि। मविष्यति भविष्यतः भविष्यत्ति। भविष्यसि
भविष्यथः भविष्यथ। भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः। किल्क्नोमेश्वरस्यावतारो
धर्मप्रवर्तको भविष्यति इत्युदाहरणम्। इति पस्स्मैपदिनो रूपाणि कथितानि॥ ४१॥

मविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यदेवे । भवि-प्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ॥ सावर्णी राज्यं भविष्यते ॥

(च॰) अथात्मनेपदिनो रूपाणि कथ्यन्ते । पूर्वोक्तेनैव सूत्रेणात्मनेपदिनोपिः रूपा-णि सिद्धान्ति । भविष्यते भविष्यते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्यथे भविष्यके । भविष्ये भविष्यावदे भविष्यामहे । सावर्णिर्मन् राज्यं भविष्यते इत्युदाहरणम् । इत्या-त्मनेपदिनो रूपाणि । समाप्तोऽथं रुट्लकारः । अष्टमो लकारः समाप्तः ॥

स्यप् कियातिकमे ॥ घातोः कियाया भतिकमे कुतिश्चिद्वैगुण्याद-निष्पत्तौ सत्यां दिनादिपरः स्यप् प्रत्ययो भवति भविष्येऽर्थे किनद्मृतेऽपि ॥ अस्य संज्ञा रुङ् ॥ अडागमः । अभविष्यत्-अभाविष्यद् अभविष्यताम् अभ- विष्यन् । अमविष्यः अमविष्यतम् अमविष्यतः । अमविष्यम् अमविष्याव अमविष्यामः । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चामविष्यत्तदा सुमिक्षममविष्यत् ॥ ४२॥

- (च०) सूत्रम्—'स्यप् कियातिक्रमे'॥ स्यप् क्रियातिक्रमे । द्विपदं सूत्रम् । क्रियाया अतिक्रमोऽभवनं क्रियातिक्रमस्तिस्मन् क्रियातिक्रमे क्रियायाः कर्वेव्यापारस्पायाः धात्वर्थळक्षणायाः कार्यस्य वातिक्रमे क्रुतिश्चत्कारणादिनिष्पत्तौ असिद्धौ सत्यां धातोदिंबादिषु विभक्तिषु परतः स्यप्प्रत्ययो भवति । पाणिनीयानां मते एषां छुङ् इति संज्ञा । भू दिप् इति स्थिते अनेन सूत्रेण स्यप् प्रत्ययः । 'सिसतासी०' अनेनेद्यागमः । 'गुणः' अनेन सूत्रेण गुणः । 'ओ अव् इति सूत्रेणाव् । 'क्षित्रतासी०' इति पकारः । 'वावसाने' अनेन तकारस्य दकारो भवति । 'दिवादावट्' इति सूत्रेणाडागमो भवति 'स्वरहीनं' अभविष्यत् अभविष्यत् अभविष्यत् । 'अदे' इति सूत्रेणाकारस्य छोपः कार्यः । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने अभविष्यत् । अभविष्यत् । अभविष्यत् अभविष्यत् । 'अदे' इति सूत्रेणाकारस्य छोपः कार्यः । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने अभविष्यत् । इति परस्मैपदिनो भूषातो रूपाणि ॥ ४२ ॥
- (प्र०) स्यप् कियातिकम इति क्रियाया अतिकमोऽनिष्पत्तिरसिद्धिरिति यावत् । स्वत्तं भविष्यत्वं चानुक्तमपि परिशेषाञ्चल्यम् । यदि छत्रृष्टिरिति । सुदृष्ट्याश्रयात्मधारणानुकूळा-रणानुकूळा'भृता भविष्यन्ती वा या किया तदभावप्रयुक्ता सुभिक्षाश्रयात्मधारणानुकूळा-याः कियाया असिद्धिः । क्रियातिकमे किं, सुदृष्टिरसृत् , सुदृष्टिभैविष्यति । सुभिक्षम-भूत् सुभिक्षं भविष्यति । दिवादिषु किं कृष्णं नमेचेत् ससं यायात् । कन्नोदिकमाख्यात-वाच्यम् । काळस्तु धातोराख्यातस्य वार्थः । स्यपस्तु विकरणत्वादनर्थकत्त्रमेव ॥ ४२ ॥

अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्ययाः अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं भवास्तदा रम्यमभविष्यत् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो भूधातो रूपाणि कथ्यन्ते तेषामनेनैव सूत्रेण सिद्धिः । अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावद्दि अभविष्यामद्दि । यद्यभविष्यत दृष्यं भवांस्तदा रम्यभविष्यत् । समाप्ति गतो नवमोऽयं छङ्खकारः । अस्येतराण्युदाहरणानि न दर्शितानि विस्तरभयात्॥ ४३॥

भूते सि: ॥ घातोर्भ्तमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति दिबादिपरः ॥४३॥ अस्य संज्ञा छङ् ॥ इकारः सेरिति विशेषणार्थः । अभूस् त् इति स्थिते ॥ दादेः पे ॥ परस्मैपदे परे अपित् दाघास्थेण्मापिवतिभ्यः परस्य सेर्लेपो भवति ॥४४॥

(च॰) सूत्रम्—"भूते सिः" ॥ धातोर्भृतमात्रे तत्कालोत्पन्नमात्रे अतीते कालेऽधें सिप्रत्ययो भवति दिवादौ परे । इकारः 'सः' इति विशेषणार्थः । अस्य पाणिनीयानां मते खुंक् इति संज्ञा । भू दिप् इति स्थिते 'भूते सिः' अनेन सूत्रेण सिः प्रत्ययः । इकारः 'सेः' इति विशेषणार्थं इत्संज्ञकत्वाल्खुप्यते 'दिवादाबर्' अनेनाडागुमः । 'वाचसाने' अनेन

दकारस्य तकारः । पूर्वोक्तसूत्रैः अभू स् त् इति जातम् ॥ सूत्रम् 'दादेः पे ॥ अपित् दा धा स्था इण् भू पा पाने इत्येतेभ्यः परस्य भृतार्थस्य सेर्लोपो भवति परस्मैपद्विषये ॥ ४३-४४ ॥

(प्र०) भूते सिरिति । भूतसामान्ये सिरित्याह—भूतमात्रे इति । तथा च सिवि-शिष्टदिवादेर्भृतसामान्योऽर्थः । अबादिविशिष्टस्य तुभृतिविशेषानद्यतनोऽपरोक्षः भूतानद्यतन-परोक्षे णबादिः ॥ ४४ ॥

शाच्छासाघाधेटो वेति वक्तव्यम् ॥४५॥ सुवः सिलो-पो लुग्वाच्यः ॥ ४६ ॥ छकि न तित्रिमित्तम् । तेन गुणेड्वृद्धयो न । अमृत् अमृताम् ॥ सुवः सिलोपे स्वरे वुग्वक्तव्यः ॥४७॥ अमृवन् । अमृः अमृतम् अमृत । अमृवम् अमृव अमृव । अमृद्वृष्टिः ॥

(च॰) 'शाच्छासा०'॥ शाच्छासाघाघेट् एभ्यो धातुभ्यः सिलोपो वा भवतीति वक्तव्यम् । 'भुवः' [इदं सूत्रमस्ति] भुधातोः सिलोपो छ्रवाच्यः । छिक न तिन्निमत्म् । तेन गुणेड्वृद्धयो न भवन्ति । अभृत् अभृताम् । बहुवचने अभृ अन् इति स्थिते 'भुवः' भूधातोः सिलोपे कृते सित स्वरं परे अमि अनि च तुगागमो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः स्थाननियमार्थश्च । उकार उचारणार्थः । इति अनि वकारागमः । 'स्वर्हीनं०' अभूवन् । अभूः अभृतम् अभृत । अभृवम् अभृव अभूम । इति परस्मे-पदिनो भूधातो रूपाणि । अभृत् वृष्टिरित्युदाहरणम् । ४९-४६-४७॥

आत्मनेपदे सिः इट् गुणावी पत्वं प्दुत्वं अट् । अभविष्ट अभविषाताम् ॥ (च॰) अथात्मनेपदिनो भुङ्धातो रूपाणि कथ्यन्ते । आत्मनेपदे सिः इट् गुणावी षत्वम् ष्टुत्वं अट् एते भवन्ति । अभविष्ट अभविषाताम् ॥ अभविष् अन्त इति स्थिते ॥

आतोऽन्तोऽद्नतः ॥ आत आत्मेनपदस्यान्त इत्येतस्याद्भवति अकारादुत्तरस्य तु न ॥ अभविषत । अभविष्ठाः अभविषायाम् ॥४८॥ ध्वे च सेर्लोपः ॥ ध्वे परे सेर्लोपो भवति ॥ सस्यं वा द इति केचित् । अभ-विद्ध्वम् । अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि । देवदत्तो राज्यमभविष्ट ॥४९॥

(च०) सूत्रम्—आतोऽन्तोऽद्नतः ॥ आतः, अन्तः, अत्, अत अकारः न अद् अनत् तस्मात् अनतः । आद्ये पद्द्वये 'अतोत्युः' 'उओ' 'एदो' तृतीये 'चपा अवे' चतु-ष्पदं सूत्रम् । आत्मनेपद्संबन्धिनः प्रथमपुरुषबहुवचनस्य अन्त इत्यस्याद्वविति । अन्ते इत्यस्य 'अते' इति भवति, अन्तां इत्यस्य 'अताम्' अन्त इत्यस्यातो भवतीति भावः । परं अकारादुत्तरस्य न भवति । अनेनान्त इत्यस्याते कृते 'स्वरहीनं' अभविषत । अभ-विष्ठाः अभविषाथाम् ॥ अभविस् ध्वम् इति स्थिते । सृत्रम्—'ध्वे च सेर्लोपः' ॥ ध्वे च अव्ययम्, सेः, लोपः ॥ ध्वे परं सति सेर्लीपो भवति । अभविष्वम् ॥ [इति जाते 'नामिनोऽचतुर्णाम्' 'सेटोहलाद्वा' इति दत्विकरपे अभविद्वम् जभविष्वम्] 'वा सस्य दकारो भवतिः इति केचित् । केषांचिदाचार्याणां मतेन सकारस्य दकारो भवति । 'स्वर-हीनं०' अभविद्घ्वम् । अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि । इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि । देवदत्तो राज्यमभविष्टेत्युदाहरणम् ॥ ४८-४९ ॥

माङि लङेव वक्तव्यः ॥ ५० ॥ सर्वेहकारापवादः ॥ मेटः ॥ माश्रुद्धे प्रयुद्धयमाने आदे। छोपो भवति ॥ ५१ ॥ मा ह्र्यमक्तो भवान् मृत्। स्मयोगे भृतार्थता वक्तव्या॥ ५२॥

- (च॰) [सूत्रम्—] 'माङि॰ । माङि प्रयुज्यमाने लुङ्लकार एव वक्तव्यः । सर्वककारापवादो भवति ॥ सूत्रम् — 'मेटः' ॥ [इदं सूत्रमस्ति ।] मे अटः । द्विपदम् । निषेघार्थमाशब्दे प्रयुज्यमाने दिबादिनिमित्तोत्पन्नस्याटोऽडागमस्य लोपो भवति । अनेन सुत्रेणाटो लोपो भवति । मा हर्यभक्तो भवान भूत् । इत्यादिप्रयोगसिद्धिः । सूत्रम्-'स्म-योगे०'। स्पष्टमिदं सूत्रम् ॥ ५२ ॥
- (प्र०) मेट इति । योगशब्दोऽत्र अर्थेन योगः । न तु अन्यवहितपूर्वीपरैकतस्व-त्तित्वं योगः । तेन 'मा हर्य्यभक्तो भवान् भूत्' इत्यादिप्रयोगः सिद्धति । केचित् माङ्-योगेऽपि अटो छोपो न स्यात्, तेन 'मा निषाद प्रतिष्ठान्त्वमगमः शाश्वतीः समा' इत्या-दिसिद्धमित्याहुः । ङकारस्य प्रयोगोऽश्रवणाद्यि माङित्यत्र सिंहावळोकनन्यायेन 'जित्यदु' रित्युत्तरोक्तसूत्राद्व्याकरणान्तरानुरोधेन ङकारः सम्बध्यते इति चिन्त्यम् ॥ ५२ ॥

मास्मयोगे लङ् च ॥ मा स्म भवत् । मा स्म भृत् ॥ ५३ ॥

(च॰) द्वितीयं सूत्रम्—"मास्मयोगे लङ् च ॥ स्पष्टम् । च पुनः मास्म इत्ये-तयोः द्वयोर्योगे छङ् छकारो भवतीत्यर्थः । मा स्म भवत् इत्युदाहरणम् द्वितीयस् त्रस्य मा स्म भूत् इत्युदाहरणं प्रथमसूत्रस्यास्ति इति । भू सत्तायाम् इत्यस्य भूङ् प्राप्तौ इत्य-स्य च रूपाणि दर्शितानि । तत्र भूधातुः परस्मैपदी ज्ञातव्यः 'परतोऽन्यत्' इति सुत्रात् । मूङ्घातुरात्मनेपदी ज्ञातन्यः ङित्वात् । परस्मैपदिनः परस्मैपदानि भवन्ति आत्मनेपदिन आत्मनेपदानि सवन्तीति ज्ञातन्यम् । अत्र बहुस्थे सन्धिनं कृतः बाळानां सुलेन बोध-करत्वात् । समाप्तोर्थं दशमो लकारो लुङ् । इति द्वयोर्घात्वो रूपाणि ॥ ५३ ॥

चिती संज्ञाने । इकार इदिस्कार्यार्थः । पूर्ववात्तवादयः । अप् कर्तिरि ॥ उपधाया लघोः ॥ बातोरुपबाया लघोनीमिनो गुणो भवति ॥५४॥ चेतति चेततः चेतन्ति १ ॥ चेतेत् चेतेताम् चेतेयुः २ ॥ चेतत् चेततात् चेतताम् चेतन्तु ३ ॥ अचेतत् अचेतताम् अचेतन् ४ ॥ द्विस्वम् । चिचेत । कित्तवादुः णामावः । चिचिततुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित । चिचेत चि-चितिव चिचितिम।। कित्त्वादुणाभावः। चित्यात् चित्यास्तां चित्यासुः ६॥ चेतिता चेतितारी चेतितारः ७॥चेतिष्यति चेतिष्यतः चेतिष्यन्ति ८॥ अचेतिष्यत् अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् ९ ॥ चित् सित् इति स्थिते । 'सिसता' इतीट् ॥

(च॰) अथ स्वादिगणः प्रारस्यते । तन्नादौ परस्मैपदप्रक्रिया निरूप्यते । चिती-संज्ञाने । ईकार ईदित्कार्यार्थः । पूर्ववत् तिवादयो भवन्ति । 'अप् कर्तरि' अनेनाप् । चित् अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'उपधाया लघोः' ॥ उपधाया लघोः । द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधाभुतस्य लघोर्नामिनः विङद्वर्जिते प्रत्यये परे गुणो भवति । पकारः पित्कार्यार्थः 'स्व०' लर्—चेतति चेततः चेतन्ति । चेतसि चेतयः चेतथ । चेतामि चेतावः चेतामः।॥ लिङ्—चेतेत् चेतेताम् चेतेयुः । चेतेः चेतेतम् चेतेत । चेतेयम् चेतेव चेतेम ॥ लोट्—चे-ततु चेततात् चेतताम् चेतन्तु । चेत चेततात् चेततम् चेतत । चेतानि चेताव चेताम ॥ लङ्—अचेतत् अचेतताम् अचेतन् । अचेतः अचेततम् अचेतत । अचेतम् अचेताव अचे-त्ताम ॥ लिट्-'द्विश्व' 'सस्वरादिर्द्विरद्विः' चि चित् णप् इति 'स्थिते णकारपकारावितौ 'गुणः' 'स्वरहीनं०' विचेत । कित्त्वाद्गुणाभावः । विचिततुः चिचितुः । विचेतिथ वि-चितथुः चिचित । चिचेत चिचितिव चिचितिम । लिङ्—चित्यात् चित्यास्ताम् चि-त्यासः । चित्याः चित्यास्तं चित्यास्तः चित्यासं चित्यास्य चित्यास्य ॥ छुट्—चेतिता चेतितारौ चेतितारः । चेतितासि चेतितास्थः चेतितास्थ । चेतितास्मि चेतितास्यः चेतिवास्वः ॥ छुट्—चेतिष्यति चेतिष्यतः चेतिष्यन्ति । चेतिष्यसि चेतिष्ययः चेतिष्यथ । चेतिष्यामि चेतिष्यावः चेतिष्यामः ॥ छङ्—अचेतिष्यत् अचेतिष्यताम् अचेतिष्यत् । अचेतिष्यः अचेतिष्यतम् अचेतिष्यत । अचेतिष्यम् अचेतिष्याव अचेतिष्याम । लुङ्— चित् सि दिप् इति स्थिते 'सिसता' अनेन इट्। चित् सि दिप् इति जाते ॥ ५४ ॥

(प्र०) चिती संज्ञाने । सम्यग् ज्ञानं चैतन्यमित्यर्थः ॥

से: ॥ सिश्चब्दात्परयोदिंस्योरीडागमो भवति ॥ ५५ ॥ इट इंटि ॥ इट उत्तरस्य सेर्छोपो भवति ईटि परे ॥ अचेतीत् अचेतिष्टाम् ॥ ५६ ॥

(च०) सुत्रम्—'सोः' सिशब्दात्परयोदिस्योरोडागमो भवति । अनेनेट् तदा चित् इट् सि ईट् दिप् इति जातम् । तत्र सूत्रं 'इट ईटि ॥ इटः ईटि । इट उत्तास्य सेरिटि छोपो भवति । इति दिस्योर्विषये सिछोपः। अनेन सूत्रेग सिछोपः कार्यः। तदा चित् इट् ईट् दिप् इति जाते टकारः टित्कार्यार्थः, दि सि मि पकारः पित्कार्यार्थः । तदा चित् इ ई द् इति स्थिते 'गुणः' 'सवर्णे' 'स्वरहोने' 'दिवादावट्' 'वावसाने०' एभिः पूर्वोक्तैः सूत्रैः अवेतीत् इति रूपं सिद्धं भवति । अचेतीत् अचेतिष्टाम् । अचेति सि अन् इति स्थिते ॥ ९५-९६ ॥

स्याविदः ॥ सेराकारान्ताद्विदश्चीतरस्यान उस् मनति ॥ अचेतिषुः । अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्तं अचेतिष्तं ॥ ५७ ॥

(च॰) सूत्रम्—'स्याविदः' ॥ एकपदं सूत्रम् । सेः भृतार्थोत्पन्नात् आकारान्तात् दा इत्यादेः विद ज्ञाने इत्यस्माद्धातोश्च परस्य अन उस् भवति । अनेनान् उस् जातः ।

सा० उ० ३

स्वाहीनं० 'स्रोविं०' अचेतिषुः । अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्क अचेतिष्म । समाप्तोऽयं घातुः ॥ ९७ ॥

(प्र०) स्याविद् इति । अत्र वाक्यत्रयम् । सेरित्याद्यम् । तत्र प्रत्ययाप्रत्ययन्यायेवप्रत्यय एव गृह्यते, विकरणव्यवधानेन धातोः परस्यानोऽसम्भवात् । तत्राप्यस्तेरित्यनुवर्त्यं
विद्यमानात् सेरिति व्याख्येयम् । तेनाभृविद्यत्र प्रत्ययळक्षणेन सेः परस्याप्यनोऽविद्यमानत्वान्नो सादेशः । आ इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्र सिग्रहणं नानुवर्त्तते । यद्यनुवर्त्तते तर्हिः
प्रत्ययळक्षणेन आदन्तादेव सेरन उस् स्यात्, नान्यस्मात् । तथा च अनद्यतने न स्यात् ।
तेन विकल्पः फळितः । आद्यः आयान् । विद इति तृतीयम् । अत्राप्यद्यतने विल्पेन ।
भृतमात्रे तु सिरित्यनेनैव सिद्धम् । केचिनु—अत्र सिविद इति सूत्रणीयम्, तत आत इति
सृत्रणीयम्, ततो णब्डाविति, इत्यं चाकारग्रहणं न कर्तव्यमिति लाधवम् । एवं कृतो न
कृतमिति चिन्त्यमित्याहुः । तन्न समीचीनम्, एकमात्रालाघवाय योगविभागस्यानिष्प्रमाणत्वेन उपेक्षणीयत्वात् ॥ ५७ ॥

च्युतिर् आसेचने । इर् अनुबन्ध 'इरिता वे'ति विशेषणार्थः । उचारित-प्रध्वंसी द्यनुबन्धः । च्योतित । च्योतेत् च्योततु । अच्योतत् । च्युत् णप् द्वित्वम् ॥

(च०) च्युतिर् आसेचने ।। हर् अनुबन्धोऽस्ति 'हरितो वा' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । उच्चारितप्रध्वस्तो द्यनुबन्धो भवति । पूर्ववित्तवादयः 'उपधाया छघोः' अनेन गुणः । छट्—च्योतित च्योततः च्योतन्ति । छिङ्—च्योतेत् च्योतेताम् च्योतेयुः । छोट् । च्योतनु च्योततात् च्योतताम् च्योतन्तु । छङ्—अच्योतत् अच्योतताम् अच्यो-तन् । सुगमत्वादेतेषां विवरणं न कृतम् । छिट्—च्युत् णप् इति स्थिते । 'द्विश्र' च्युत् च्युत् णप् इति जाते ॥

पूर्वस्य हसादिः द्रोषः ॥ पूर्वस्यादिर्द्दम् शिष्यते अन्यो छुप्यते ॥ चुन्योत चुन्यतुः चुन्यतुः । चुन्योतिथ चुन्यतुः चुन्यतुः । चुन्योति चुन्यति । चुन्योति चुन्यति । चन्योतिष्यति । अन्योतिष्यते । अन्योतिष्यते । अन्योतिष्यते । अन्योतिष्यते । अन्योतिष्यते अन्योतिष्यते । अन्योतिष्यते अन्योतिष्य अन्योतिष्य ॥ अन्योतिष्य अन्योतिष्य ॥ अन्योतिष्य अन्योतिष्य ॥ अन्योतिष्य ॥

(च०) सूत्रम्—'पूर्चस्य हसादिः शेषः'॥ पूर्वस्य हसयोर्हसानां वा संयुक्ता-नामादिः हसादिः शेषः। अथवा हस इति प्रथम्पदं सांकेतिकं प्रथमेकवचनम्। द्विवंचने कृते सितं पूर्वस्थस्य संयोगे सित आदिमो हसः शिष्यतेऽन्यो द्वितोयो छुप्यते। अनेन सकारतकारयोठीषः कार्यः। तदा चुच्युत् णप् इति जाते। गुणः। 'उपघाया ठघोः' 'स्वर-होनं ज्ञानस्यकासिकते। चुच्योत चुच्युत्तुः चुच्युतः। चुच्योतित्र चुच्युत्थः चुच्युत। चुच्योत चुच्युतिय चुच्युतिम। विक्—च्युत्यात् च्युत्यास्ताम् च्युत्यादः। छुट्-च्यो- र्विता च्योतितारौ च्योतितारः । ऌट्-च्योतिष्यति च्योतिष्यतः च्योतिष्यन्ति । ऌृड्-अच्योतिष्यत् अच्योतिष्यताम् अच्योतिष्यन् । छङ्-अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः ॥ ९८ ॥

(प्र०) पूर्वस्येति । हसेति ल्रुसविमिक्तं पृथक् पदं । शिष्यत हति शेषः ।
कर्माण वन् । यद्यप्यादेरवस्थानं स्वत एव सिद्धं तथापि शेष इत्यस्य नियमार्थत्वेन तच्छेश्रानिमित्तेनादिल्रोपोऽनेन विधीयते । पूर्वस्थापेक्षोऽयमादिशस्यः । पूर्वस्यादिर्हतः शिष्यतेअन्यो हसो ल्रुप्यते । चुच्योत । नतु हसानामादिशिति पष्ठीतत्पुत्त्षो हसश्चासावादिश्चेति
कर्माधारयो वा कृतो न स्यात् इति चेन्न, आद्ये आनक्षत्यदौ स्वरादिष्विप प्रसङ्गात् हतादित्वस्य हसान्तरापेक्षत्वात् । हितीये नील्रोत्पल्वहिशेषणत्वेनादिशस्यस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् ।
तथोक्तं पदमञ्जप्याम् — "कर्माधारयपक्षे स्यादादिशस्यस्य पूर्वता । पष्टोसमासे त्वानक्षेत्यादौ
शेषः प्रयुज्यते" इति । न चातन्तरित्यादावादिहसशेषासम्भवेनादेस्तकारादेल्रोपो न स्यादिति शक्क्वीयं जातिपक्षाङ्गीकारेण पूर्वस्पजातावादेः शेषो विविक्षितो नप्रतिऽवक्तीति सिद्धाः
क्तात् । आदिश्चासौ हसश्चेति विशेषगस्याप्यनेन परनिपातो ज्ञाप्यते हति सदानन्दः ॥ ५८॥

इरितो वा ॥ इरितो घातोर्ना ङः प्रस्ययो भवति दिवादिपरः परस्मै पदे ॥ सरपवादः । ङकारो गुणप्रतिषेषार्थः । अच्युतत् अच्युतत् अच्युतत् । अच्युतः अच्युतत् अच्युतत् । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम् ॥ ५९ ॥

(च०) अस्य धातोर्छक्छकारे सेरपवादो छप्रस्ययो विकल्पेन भवति तद्विधायकं स्वत्रम्-'इरितो चा'॥ इर् इत् यस्य स इरित् तस्मात् इरितः । द्विपदं स्वम् । च्युतिर् क्षिर् मिदिर् छिदिर् दिशर् रुदिर् स्कन्दिर् इत्यादेरिरनुबन्धाद्धातोर्भुतेयं दिवादौ परे चा छप्रत्ययो भवति । छकारो गुणप्रतिषेषार्थः । छप्रत्ययोऽयं परस्मैपदे भवेन्मूछ उक्तन्त्वात् । यस्मिन्पक्षे छप्रत्ययस्तिस्मन्पक्षे सेरभावः । अनेन छप्रत्ययः । दिवादावट् 'स्व-रहीनं०' अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतम् । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम् । समासोयं धातुः ॥ ५९ ॥

(प्र०) सेरपवाद इति । भूतमात्रार्थे दिवादौ पे इत्यपि बोध्यम् । तेन अवेवेक् भूतार्थत्वेऽपि न, रुगद्धीत्यत्र दिवादिपरत्वाभावाद्ध । न चात्र भूतार्थताभावादेवाप्रासिरिति वाच्यम्, वर्त्तमानसमीप इत्यनेन भूतेऽपि दिवादिविधानात्, अरुद्धेत्यत्र विवक्षितत्वामा-चात् ॥

इच्युतिर् क्षरणे । इच्योतित । इच्योतेत् । इच्योततु । अइच्योतत् । द्वित्वम् ॥

(च) 'इच्युतिर् त्तरणे' ॥ पूर्ववित्तबादयो भवन्ति । छट्—इच्योतित इच्योततः इच्योतन्ति । छिड्—इच्योतेत् इच्योतेताम् इच्योतेयुः । छोट्-इच्योततु इच्योततात् इच्योतताम् इच्योतन्तु । छड्—अइच्योतत् अइच्योतताम् । अइच्योतन् । छिट् 'द्विश्वः-इच्युत् इच्युत् षप् इति स्थिते ॥

शसात् खपाः ॥ द्विवेचने कृते यत्पूर्वस्तपं तस्य शसादुत्तराः खपाः शिष्यःते न शसाः ॥ इति चकारशेषः । चुश्च्योत चुश्च्युततुः चुश्च्युतुः । इच्युत्यात् । इच्यो।तिता । इच्योतिष्यति । अश्च्योतिष्यत् । अश्च्युततः अइच्योतीत् ॥ ६०॥

(च०) 'शसात् खपाः' ॥ शसात्खपा द्विपदं सूत्रम् । संयोगपूर्वस्य धातोर्द्वित्वे कृते सित यरपूर्वरूपं द्वित्वसंबन्धि तस्य शसखपसंयोगे सित शसाबुत्तरा अत्र वर्तमानाः खपाः शिष्यन्ते न शसाः । आदौ वर्तमानाः शसा छुप्यन्त इत्यर्थः । अनेन शकारस्य यकारस्य तकारस्य च लोपः कार्यः । [पुनः पूर्वस्य इसादिः श्रेषः इति सूत्रेण तकारस्य स्रोपः कार्यः] 'गुणः' 'स्वरहीर्न०' चुश्चुयोत चुश्च्युततुः चुश्च्युतुः । चुश्च्योतिय चुश्च्यु-तथुः चुक्च्युत । चुक्च्योत चुक्च्युतिव चुक्च्युतिम । मधु चुक्च्योतेत्युदाहरणम् ॥ लिङ्-इच्युत्यात् इच्युत्यास्ताम् इच्युत्यासुः ॥ छट्—इच्योतिता इच्योतितारौ इच्योतितारः ॥ स्टूट्-इच्योतिष्यति इच्योतिष्यतः इच्योतिष्यन्ति ॥ ं ऌङ्—अइच्योतिष्यत् अइच्योति ब्यताम् अइच्योतिष्यन् ॥ छुड्—अस्मिल्छकारे ,साधनं तु पूर्ववत् । अइच्युतत् । अ-इच्योतीत् अरच्योतिष्टाम् अरच्योतिषुः । समाप्तोर्यं घातुः ॥ ६० ॥

मन्य विलोडने ।। मन्यति । मन्येत् । मन्यतु । अमन्यत् । ममन्य ॥ नोलो-पः ॥ घातोरूपघाम्तस्य नकारस्य छोपा भवति किति जिति च परे ॥ ६१ ॥ इत्युप्धानकारलेपे प्राप्ते ॥ ऋसंयोगात् णादेरिकत्त्वं वाच्यम् ॥ ६२॥ तेन नहोपो न । ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्थिय ममन्थयुः ममन्थ । ममन्य ममन्थिव ममन्थिम ॥ केचित्संयोगाद्वेति वक्तव्यम् ॥६३॥ ममश्रतुः मम्थुः । नो छोपः० मध्यात् । मन्थिता । मन्थिष्यति । अमन्थिष्यत । अमन्थीत् अमन्थिष्ठाम् अमन्थिषुः ॥

(च) मन्य दिलोडने ॥ लट्—मन्यति मन्यतः मन्यन्ति । लिङ्—मन्येत् मन्ये-ताम् मन्येयुः । लोट्-मन्यतु मन्यतात् मन्यताम् मन्यन्तु । लङ्-अमन्यत् अमन्य-ताम् अमन्यन् । लिट्-ममन्य, ममन्य् अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'नोलोपाः ॥ नः छोपः । द्विपदं सुत्रम् । धातोरूपधाभृतस्य नकारस्य अर्थात् तकारस्थानियानुस्वारस्य किति ङिति च परे छोपो भवति । अत्र छोपाधिकारे नकारादेशरूपस्यानुस्वारस्य छोपः । अनेन सुन्नेण नकारस्य छोपे प्राप्ते सति । 'ऋसंयोगात्' इति वार्तिकं । ऋश्व संयोगश्च ऋसंयोगं तः स्मात् ऋसंशोगात् णआदिर्थस्य स णादिः तस्य णादेः । कितो मावः कित्वं न कित्वं अकि-त्त्वं वाच्यम् । ऋकारान्तात्संयोगात् धातोश्च णादेरिकत्त्वं वाच्यम् । अस्य धातोः संयोग-रवात्। अनेन मुद्रेण ∗ नकारस्य छोपाभावोः भवति । 'स्वरहोर्न०' 'स्रोवि०' ममन्यतुः पमन्थुः ॥ वार्तिकम्-केचिदाचार्याः संयोगात् धातोर्णादेः विन्त्वं वा वक्तव्यमिति वदन्ति ।

अनेन णादेर्विकल्पेन किस्वं तदा ममयतुः ममयुः । ईद्दशानि रूपाणि भवन्ति ॥ लिङ् । नलोपः । मध्यात् मध्यास्ताम् मध्यायुः ॥ लुट् । मन्यिता मन्यितारौ मन्यितारः ॥ न्छट् मन्यिष्यिति मन्यिष्यतः मन्थिष्यन्ति ॥ लुङ् । अमन्यिष्यतः अमन्यिष्यताम् अम-न्धिष्यन् ॥ लुङ् । अमन्यीत् अमन्यिष्टाम् अमन्यिषुः । समासोयं धातुः ॥ ६३ ॥

(च०) क्रिथि पुथि लुधि मिथि पूर्त धातवो हिंसासंक्ष्णेशनयोः प्रवर्तन्ते ॥ सूत्रम्— 'इदितो नुम्' ॥ इत् इत् यस्य स इदित् तस्मात् इहितः नुम् । द्विपदं स्त्रम् । इदितो धातोर्दशस्विप लकारेषु नुमागमो भवति । पूर्ववित्तवादयः । 'इदितो नुम्' । 'मिद्दत्त्यान्त्वाद्वां' 'लमा यपेऽस्य०' लट् लच्युपवत्वाभावात् गुगाभावो भवति । लट्ट्-कुन्यति । लिङ्-कुन्येत् । लोट्-कुन्यतु । लङ्-अकुन्यत् । लिट्ट्-कुन्य् णप् इति स्थिते 'द्विश्व' पूर्वस्य 'हसादिः शेषः । कुकुन्य् णप् इति जाते । सूत्रम्—'कुहोश्तुः' ॥ कुश्च इ्च कुहौ तयोः कुहोः, जुः, द्विपदं सूत्रम् । द्वित्वे कृते सित पूर्वसम्बन्धिनोद्वित्वसम्बन्धिनोः कर्वाहन्कारयोश्चवर्गादेशो भवति ॥ ननु कर्वास्य चवर्गो यथासंख्यं भवति परं हकारस्य चवर्गत्वं कर्यं क्रियते । अत्रोच्यते—मातृकापाठे शषसह इत्यन्न हकारस्य चतुर्थस्यानवर्तित्वात् हकारस्य ज्वत्वे झकारो भवति ॥ अनेन कर्वास्य चवर्गो सवति । 'स्वरहीनं०' जुकुन्य जुकुन्यनुः हस्य सवर्णो होते वचनात् चर्वामध्ये हस्य सवर्णो होते वचनात् चर्वामध्ये हस्य सवर्णो होते वचनात् चर्वास्थ्ये हस्य सवर्णो होते वचनात् चर्वासध्ये हस्य सवर्णो हाते वित्वा । लट्ट्—कुन्थिः । लिङ्-भकुन्थिः । लट्ट्-कुन्थिः । लट्ट-अकुन्थिः ।

(प्र॰) इदितो चुमिति । तुमि सिद्धे यन्तुम्प्रहणे तत्खनित्यादौ (नकारश्चत्रणा-र्थम् । तुमिति योगो विभज्यते, कविदन्यत्रापि तुम् सिद्धः ॥ ६४ ॥

षिष्ठ गत्याम् । उकार उचारणार्थः ॥ आदेः हणः स्नः ॥ षोपदे-श्रस्य णोपदशस्य च षातोरादौ वर्तमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः ॥६७॥ नामधातुष्ट्यौदवष्कष्ठिवां षः सो नेति वाच्यम् ॥ गुणः । सेषति । निपूर्वः ॥ ६८ ॥ (च०) । षष्ठ गत्याम् । उकार उचारणार्थः ॥ सूत्रम्—'आदेः व्णाः स्नः' ॥ आदेः व्णाः स्नः । त्रिपदं । षः उपदेशे यस्य स षोपदेशः । ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः । षोपदेशस्य च धातोरादौ वर्षमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः यथासंख्यम् । षोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोर्लक्षणं(१) प्रक्रियोक्तमेव शेयम् । अस्यां विस्तरभयान्न खिखितम् ॥ तथाच षस्य सत्वनिषेधकं सूत्रं (१) 'नामधातु०' नामधातुष्ट्येष्वष्क-ष्ठिवां षकारस्य सकारो न भवतीति वाच्यम् । गुणः । छट् । सेधति ॥ यदा निपूर्वोऽयं धातुः स्यात् तदा कीद्दशं रूपं कार्यम् ॥ ६७-६८ ॥

(प्र०) आदेः ष्णः स्न इति । षोपदेशानाह—सेकृ सुप् स स्तृ सुज् स्तृस्त्यान्येः द्वस्याऽजन्तसाद्यः । एकाचः षोपदेशाः ष्वक् स्विद्स्वद्स्वद्भ्वद्भ्व्यं स्वप्स्मिः ॥ सेकृगतौ । स्ट प्रु गतौ । स्तृआच्छादने । सुज विसर्गे । स्तृ छादने । स्त्येष्ट्ये शब्दसंघातयोः । एभ्यो- ऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः एकाचः षोपदेशाः । दन्ते भवो दन्त्यः दन्त्यश्च अच दन्त्याचौ तौः अन्तौ यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः स आदियेषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यक्वेवळ्दन्त्यः न तु दन्तोष्ठजोऽपि ष्वष्कादीनां पृथ्यप्रहणात । ष्वष्क गतौ । जिष्वद्यागान्तप्रक्षरणे । स्वद् आस्वादने । स्वक्ष परिष्वद्धे । जिष्वप् शये । स्मिक् ईष् स्त्रे । इति । णोपदेशानाह—अनर्द नाटि नाथ् नाघ् नन्द नक्क वृ नृतः । नर्द गतौ । नट नर्तने । नाथ् नाघ् याञ्चोपतापैश्वय्याशिष्षु । द्वनदि समृद्धौ । नक्क नाशने वृ नये । नृती गन्नविक्षेपे । पृभ्योऽन्ये णोपदेशाः ॥ नकारजावनुस्वरपञ्चमौ झिळ धातुषु । सकारजः शकरश्च पाट्टवर्गस्तवर्गजः । इति ॥ ६७ ॥

प्रादेश तथा तौ सुनमाम् ॥ प्रादेश्पसर्गात्परेषां स्वादीनां नमा-दीनां च धातृनां सकारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव षकारणकारौ भवतः तथा तेष्वेव निभित्ते सत्सु ॥ निषेधति । सेधत् । सेधतु । अङ्व्यवधानेऽपि षत्वम् । न्यषेधत् । द्वित्वव्यवधानेऽपि षत्वम् । निषिषेध । सिषिधतुः । सिषिधुः । सिषेधिथ । सिध्यात् । सेधिता । सेधिष्यति । असेधिष्यत् । असेधीत् असे-षिष्ठाम् असेथिषुः ॥ ६९ ॥

⁽१) (मनो०) सेक्सुप्स्रतृस्ज्र्स् स्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः। एकाचः वोपदेशाः व्यक्तित्वद्स्वद्स्वक्षस्वप्रिमेड । स्कृ गतौ । स्ट गतौ । स्ट गतौ । रत् आच्छादने । स्ज् विसर्गे । रत् छादने । स्ये ष्टवे शब्दसंवात्त्रयोः। एभ्योऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः एकाचः वोपदेशाः । दन्ते भवो दन्त्यः दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः स आदियेंषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यः केवस्वदन्त्यः न तु दन्तो। ठेजोऽपि व्यक्तादीनां पृथग्मद्गात् । व्वक्त गतौ । विविद्या गात्रप्रक्षरणे । स्वद् आस्वादने । स्वज् परिवद्गे । विविद्या गात्रप्रक्षरणे । स्वद् आस्वादने । स्वज् परिवद्गे । विविद्या गात्रप्रक्षरणे । स्वद् आस्वादने । स्वज् प्रतिवद्गे । विविद्याः॥ गोपदेशाः॥ गोपदेशाः॥ विविद्याः॥ विवि

(च॰) तद्यं सूत्रम्—'प्रादेश तथा तौ सुनमाम्'॥ प्र आदिर्यस्य स प्रादिः तस्य प्रादेः, च, तथा, तौ सुनमाम् पञ्चपदं सूत्रम् । प्रादेश्पसर्गात्परेषां सुन् अभिषवे, षोऽन्तकर्मणि, ष्टुन् स्तुतौ, ष्टुम् स्तोभे, षिङ् बन्धने, षिज सङ्गे, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, इत्या-दीनां नमादीनां च णम् प्रह्वीभावे, णीज् प्रापणे, दुनदि समृद्धौ, णिदि कुत्सायाम्, इत्या-दीनां धात्नां यौ सकारनकारौ तयोः क्रमेण तौ पूर्वभाविनौ एव पूर्वावस्थायां वर्तमानौ वकारणकारावेव भवतः । तथा तेष्वेवेत्यादि । तथेति सूत्रोक्तं पदं तस्यार्थः तेष्वेव निमि-चैष्विति । अत्रायं भावः-सकारस्य पकारिनमित्तानि कवगें छक्षणानि । नकारस्य णत्व-निमित्तानि पकाररेफऋवर्णाः । अवप्रत्याहारकवर्गपवर्गव्यवधानानि च । ततो यद्यपसर्गान्ते कपर्गस्येरप्रत्याहारस्य च योगो भवति तदा तस्मात्परस्य सकारस्य पकारो भवति । यदा वोपसगं वकाररेफवर्णानामन्यसमो भवति नकारस्य वा प्रत्याहारकवर्गपवर्गान्तरं च भवति तदा नकारस्य णकारो भवति । अत्रोपसर्गे इल्प्रत्याहारोऽस्ति तेन सेघतेः सकारस्य पकारो भवति । निषेधति । छिङ् सेधेत् । छोट्-सेधतु । छङ् । अड्व्यवधानेपि पत्वं भवति न्यषेष्ठत् इति प्रयोगदर्शनात् । यदा निपूर्वस्तदा न्यषेष्ठत् । तदभावे असेष्ठत् । छिट्-द्वित्वच्यवधानेपि षत्वम् । नास्ति च्याख्यानेन प्रयोजनम्, तदमावेपि प्रयोगसिद्धेः। निषिषेध निपूर्वे सित । तदमावे सिषेध । लिङ्-सिध्यात् । लुट्-सेधिता । लुट्-सेधि-ष्यति । त्रङ्-असेधिष्यत् । लुङ्-असेधीत् । समाप्तीयं धातुः ॥ ६९ ॥

(प्र०) प्रदेश्च तथा तौ सुनमाम् । यद्यपि किलादित्यैवानन्तरस्येति न्यायेनावृत्तिस्तथापि चकारेण 'घूनोंण' इत्यनुवर्त्तते । तदेवानुवृत्तौ किं चकारेण । तथा तावित्यस्य तेन प्रकारेण तौ स्तः । तेष्वेव निमित्ते सत्स इति । षत्विनिमित्तं किलम् । णत्विनिमित्तं षकाररेफऋवणाः । तत्र स्वादयः । सप्रत्ययस्यप्प्रत्यान्तेषु । षुञ् अभिषवे । ष्टुञ्
स्तुतौ । षोऽन्तकम्मीण । षूप्रेरणे ष्ठागतिनिवृत्तौ ज्यन्तसेानाशब्दः । षक्ष संगे । ष्वक्षरिष्वक्षे । षिधुगत्याम् । अतिप्रतिपूर्वः षद्द्विशरणगत्योः । अयङ्क्तः पिच् क्षरणे ।
अवपूर्वः ष्टम्भिनरोषेः । व्यवपूर्वको भोजनार्थः । स्वनशब्दे । परनिविपूर्वकः । षेवृ तेवने । स्ट्प्रत्ययः । अड्वर्जितः षिवु तन्तु सन्ताने ॥ ६९ ॥

षिघू शास्त्रे मान्नस्थे च । ऊकार इाड्वकस्पार्थः । सेघति । सेघत् । सेघत् । सेघत् । सेघत् । सिघ्यात् ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो घातोः परस्य वसादेरिड्वा भवति ॥ ७० ॥ स्युस्त्रतिसूयितिधूञ्रधादीनामिड्वा वक्तव्यः ॥ ७१ ॥ स्वुशब्दे । पूङ् पाणिगर्भविमोचने । पूङ्
प्रसवे । धूञ् कम्पने । रघ् हिंसायाम् । नश् अदर्शने । तृप् प्रीणने । तृप्
हर्षविमोचनयोः । द्वह जिघांसायाम् । मुह वैचित्ये । ष्णुह उद्गरेणे । स्निहप्रीतौ । पते रधादयः । सेधिता ।

(च॰) षिधू शास्त्रे माङ्गलये च । ऊकार इड्विकलपार्थः । 'आदेः ष्णः स्नः' । पूर्व-वत्तिबादयः । सेधति । सेधेत । सेधतु । असेधत् । लिट्-सिषेध । सिध्यात् । लुट्-सिष् ता इति स्थिते ॥ सत्रम्-'ऊदितो वा' ॥ जत् इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदितः वा । ऊदितो धातोः परस्य वसादेः प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । द्वितीयं सूत्रम्-'स्वस्ति ।। स्वृस्तिस्यतिभूगृहत्यादीनां भात्नां वा इडागमो वक्तव्यः । वसादेः प्रत्ययस्यैनेति शेषः । धातवस्तु मूले दर्शिताः । अनेन सूत्रेण वा इट् । सेधिता ॥७०-७१॥

पक्षे-'लथोर्घः' ॥ द्याति विना झमान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकार-योर्घकारादेशो भवति ॥ झबे जबाः । सेद्धा । सेघिष्यति-सेत्स्यति । असेघि-व्यत्-असेत्स्यत् । असेघीत् असेघिष्टाम् असेघिषुः ॥

(च॰) सिघु ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'तथोर्धः' ॥ तश्च थ् च तथौ तयोः तथोः । द्विपदं सुत्रम् । दर्घाति वर्जयित्वा झभान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति । सुगमिदं सुत्रम् । अस्याधिकं व्याख्यानं नास्ति । अनेन तकारत्य धकारः । 'झवे जवाः' प्रथमधकारस्य दकारः 'स्वरहीनं०' 'गुणः' । सेद्धा सेद्धारौ सेद्धारः । सेद्धासि सेद्रास्थः सेद्रास्य । सेद्रास्मि सेद्रास्यः सेद्रास्यः ॥ लृट्-सेधिव्यति सेत्स्यति । 'खते०' ॥ लृङ् । असेघिष्यत् असेत्स्यत् ॥ लुङ् । असेघीत् । असेघि**ष्टाम्** असेघिषुः ॥

इडमावे ॥ अनिटो नामिवतः ॥ नामिवतोऽनिटो घातोः परस्मैपदे परे सिप्रत्येये वृद्धिर्भवति ॥७२॥ चपत्वम् । सेः ॥ असैत्सीत् ॥

(च॰) इडमावे असिध् सि ईड् दिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'अनिटो नामिवतः' । अनिटः नामिवतः । नास्ति इट् यस्य सः अनिट् तस्यानिटः । नामी अस्यास्ति इति नामिवान् तस्य नामिवतः । द्विपदं सुन्नम् । नामिवतो नाम्युपथस्य 'नैकस्वराद्वदात्तातः इति सुत्रेणोक्तात् अनिटो घातोः सम्बन्धिनो नामिनः परस्मैपद्विषये सिप्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिः । परं पूर्ववत् । 'खसे०' असैत्सीत् । असैध् सि ताम् इति स्थिते ॥ ७२ ॥

(प्र०)अनिटो नामिवत इति । पे इत्यनुवर्त्तते । सिरित्यनुवर्त्तमानं विपरिणामेन साविति ज्याक्येम् । अनामिवत इतिच्छेदः । द्वयमिदंलन्धस्य धातोर्विशेषणम्। यद्यपि धा-तुसामान्यस्यानिट्त्वमेव तस्येड्विधानाऽभावात्तथापि नेट् यस्माद्धातोः परस्य तादिप्रत्य-यस्येति व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । अश्च नामी चानामिनौ तावस्याऽस्तोऽनामिवात् तस्या-ऽनामिवतः । क्रचिदमान्तोपधादपि वत्विनौ भवत इत्यनेन ज्ञापितम् । मत्वर्थीयो भवती-ति च । अवतो नामिवतश्चानिटो घतोः वृद्धिः स्यात् पे सौ परतः । अवत्त्वं चानुपधाकारे-णावसेयम् । उपघाकारस्य पूर्वेण विहितत्वात् । अत एवानुपधामृतस्याकारस्योपधामृत-स्य नामिनश्र पुर्वेण न सिध्यतीदमारब्धम् । नन्त्रत्र एकस्य वतोःसत्त्वात् कथमवतोऽनामि-वतश्चेति व्याख्यनमितिचेन्न, द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य वतोः प्रत्येकमन्वयात् ॥ ७२ ॥

झसात ॥ असाद्तरस्य सेटींपो भवति असे परे ॥ ७३ ॥ प्रत्यय-लोपे प्रत्ययलक्षणं कार्य भवति ॥ ७४ ॥ असेद्धाम् असेद्धः । असेत्साः असेद्धम् असेद्ध । असेत्सम् असेत्स्व असेत्स्म ॥

(च०) सूत्रम्—'आसात्'॥ एकपदं सूत्रम् । झसादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति असे परे । अनेन सेर्लोपः कार्यः । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवती'ति न्यायात् वृद्धिर्भ-वित । 'तथोर्धः' 'झमे जबाः' 'स्वरहीनं' असैद्धाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्य असैत्सम् असैत्सम् असैत्सम् असैत्सम् ॥ ७३–७४॥

सद् स्थेर्थे हिसायां च । सदित सदेत सदतु असदत् ॥ अत उप-धायाः ॥ धातोरुषधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति जिति णिति च परे ॥ ७५ ॥ जुत्वम् । चसाद चसदतुः चसदुः । चसादिय चसद्युः चसद् ॥ णावु-चमो वा णिद्वक्तव्यः ॥ ७६ ॥ चसाद-चसद चसदिव चसदिम । सद्यात् । सदिता । सदिष्यति । असदिष्यत् ॥ णित्पे ॥ परसमे-पदे परे सिणिद्भवति ॥ ७७ ॥ 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । असा-दीत् असादिष्टाम् असादिषुः ॥ इसादेर्छध्वकारोपधस्य वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या ॥ ७८ ॥ असदीत् ॥

(च०) खद् स्थेयं हिंसायां च। पूर्ववत्तिवादयः। खद्ति खद्ते खद्तु अखद्त्। खद् खद् जप् इति स्थिते 'पूर्वस्य हसादिः शेषः' खखद् णविति जाते ॥ सुत्रम्—'अत उपधायाः' ॥ अतः उपधायाः। धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्मविति जिति णिति च परे । 'कुहोश्चः' । चखाद् चखद्तुः चखदुः । चखद्धि चखद्तुः चखद् । 'णव्यतमो वा' उत्तमो णपे वा णिहक्तव्यः । तेन वृद्धिर्विकल्पो भवति । चखाद्—चखद् चखद्द् चखद्म । खद्यात् खदिता खदिव्यति अखदिव्यत् । अखदीत् इति स्थिते । सृत्रम्—'णित्पे' ॥ ण् इत् यस्य स णित् पे द्विपदं स्त्रम् । परस्मैपदे परे सिणिद्भवति । अनेन सेणित्त्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषुः ॥ वृद्धिविकल्पकरं सृत्रम्-'हसादेः' ॥ हस आदिर्थस्य स हसादिस्तस्य हसादेः । लघुश्चासौ अकारश्च लघ्वकार उपधायां यस्य स लघ्वकारोपधस्तस्य लघ्वकारोपधस्य हसादेर्लंच्वकारोपधस्य च धातोवां वृद्धिः सेटि सौ वाच्या । अनेन वृद्धिविकल्पो भवति । अखदीत् अखदिष्टाम् अखदिषुः । सुगमोयं धातुः ममाप्तः ॥ ०९-७८ ॥

गद् व्यक्तायां वाचि । गदित ॥ उपसर्गस्थिनिमित्तान्नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम् ॥ ७९ ॥ 'गद् नद् पत् पद् स्था अपित् दा घा मा सो हन् या वा द्वा प्सा सप् वह् चि शम् दिह्' एते गदादयः । गद् व्यक्तायां वाचि । नद् अव्यक्ते शब्दे । परस्र पतने । पद् गतौ । ष्ठा गतिनिवृतौ । द्वा दाने । द्वाम् घारणपोषणयोः । माङ् माने । षोऽन्तकर्मणि । हन् हिंसागस्योः । या प्रापणे । वा गतिगन्धनयोः । द्वा कुरसायां गतौ च । प्सा भक्षणे । द्वाम् वोजतन्तु सन्ताने । वह प्रापणे । चिक् चयने । शम् उपशमे ।

दिह उपचये । प्रणिगदित । गदेत् । गदतु । अगदत् । कुहोश्चुः बगाद जगदतुः जगदुः । जगदिश जगदशुः जगद । गद्यात् । गदिता । गदिष्यति । अगदिष्यत् । अगादीत्—अगदीद् ॥

(च०) गद् व्यक्तायां वाचि । गदति । 'उपसर्गस्थिनिमित्तात्०' उपसर्गस्थिनिमित्त तान्नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम् । गदादयस्तुम् छे उक्ताः सन्ति, त एव ज्ञातव्याः । अतो-ऽनेन सूत्रेण नकारस्य णकारो भवति । प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । 'कुहोश्चः' । अनेन गकारस्य जकारः । 'अत उपधायाः' । जगाद जगदतुः जगदुः । गद्यात् गदिता गदिष्यति अगदिष्यत् अगादीत् 'हसादेः' । अगदीत् ॥ ७९ ॥

रद् विलेखने । रदित । रदेत् । रदत् । अरदत् । रराद ।। लोपः पचां कित्ये चास्य ।। पचादीनामनादेशादीनां किति णादौ सित पूर्वस्य लोपः । असंयुक्तहसयोर्मध्यस्थस्याकारस्थेकारः ॥ ८० ॥ रदेतुः रेदुः ॥ सेटि अपि एत्वपूर्वलोपी वक्तव्यो ॥८१॥ रेदिथ रदेशुः रेद । रराद-ररद रेदिव रेदिम । रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् अरादिष्टाम् अरादिषुः । अरदीत् ॥

(च०) रद् विलेखने । रदित । रदेत् । रदत् । अरदत् । रराद् । रद् अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'लोपः पचां०' ॥ लोपः पचां किति ए च अस्य षट्पदमिदं सूत्रम् । येषां धात्नां द्विचनस्य 'कुहोश्चः' 'झपानां जबचपाः' इति जबादिरादेशो न भवित तेषां पचादीनां पच्सहशानां पत् पद् चल् चर् तन् भन् इत्यादीनां प्र्वस्य द्वित्वस्य किति णादौ सित लोपो भवित । एक एव हसो यस्य सः । यहा एकश्च एकश्च एको असंयुक्तो केवलो संयोगरिहतौ पूर्वापरौ हसौ यस्य स एकहसस्तस्य एकहसस्य असंयुक्तहसौ तयोरसं- स्था च एकारो भवित । मूले तु न संयुक्तो असंयुक्तो च तौ हसौ असंयुक्तहसौ तयोरसं- युक्तहसयोः। पूर्वन्याल्यानं चन्द्रिकानुसारेण इदं तु मूलानुसारेण । चकारादुक्तनिमित्ताभानेऽपि तृ फल् भज् त्रप् सम् प्रन्थ दम्भानामेत्वपूर्वलोपौ भवतः । तथा जृष् अम् त्रस्मण् राज् भाश् आज् भ्लाश् खन् राघ् एतेषां विकल्पेन एत्वपूर्वलोपौ भवतः इति सूत्रम् । अनेन पूर्वरकारस्य लोपश्च धातोरकारस्यैकारो भवित । 'स्वरहीनं' रेदतुः रेदुः । 'ररद् थष् इति स्थिते' सिसताल अनेनेट् । ररद् थप् इति जाते ॥ 'सेटि थपि०' वार्तिकम् । सेटि यपि परे एत्वपूर्वलोपौ वक्तन्यौ । अनेनेत्वपूर्वलोपौ स्तः । 'स्वरण । रेदिय रेदशुः रेद् । रराद्—ररद रेदिव रेदिम । लिङ् । रद्याद । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरदादीत् । समासोयम् ॥ ८०-८१ ॥

('प्र०) लोपपचिमिति । पचामिति बहुत्वं प्रकारार्थे तेन निमित्तवैरूप्यसंपादका-देशहीनासंयुक्तहसायकारोपभाः प्रचसदशा घातवो गृद्यन्ते । तथा च पप्रच्छतुरित्यत्र एक-इसमञ्जूष्यत्वामावान्नैत्वलोपौ । अनादेशादिः किम् । चल्नतुः । लिट्यनादेशविशेषणात् नेमिथ, सेहे । अस्य किम्, दिदिवतुः ॥ रेदतुः, रेदुः । लोपोऽयं पूर्वान्त्यस्य न भवति नानर्थकेऽलोन्स्यविधिरिति न्यायात् । अनर्थकश्च पूर्वरूपमवयवत्वात् । अवयवा हि अन-र्थकाः ॥ ८१ ॥

णद् अव्यक्ते शब्दे । आदे: व्णः सः । नदति । नदेत् । नदतु । अनदत् । प्रपूर्वः । प्रादेश्च इति । णत्वम् । प्रणदति । गदादित्वात् प्राणिन-दति । ननाद् नेदतुः नेदुः । नेदिथ नेदथुः नेद । ननाद-ननद् नेदिव नेदिम । नद्यात् । नदिता । नदिव्यति । अनदिव्यत् । अनादीत् अनादिष्टाम् अनादिषुः । अनदीत् अनदिष्टाम् ।

(च०) णव् अन्यक्ते शब्दे । पूर्ववत् तिबादयः । 'आदेः ष्णःस्नः' नद्दि । अन्यानि रूपाणि सुगमत्वान्न लिखितानि । लिट् लकारे 'लोपः पचां०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ कार्यौ । ननाद नेदतुः । यदा प्रपूर्वोयं धातुस्तदा 'प्रादेश्व' अनेन सूत्रेण नकारस्य णकारः । प्रणदिति हति रूपं भवित प्रपूर्वत्वे सित । यदा निपूर्वः स्थात् तदा गदादित्वात् नेर्णत्वं भवित । प्रणिनदित हति रूपं सिद्धं भवित । नद्यात् नदिता नदिष्यति अनदिष्यत् अनादीत् । हसादेः अनदीत् । सोऽनादीत् इत्युदाहरणम् ।।

अर्द गतौ याचन च । अर्दति । अर्दत् । अर्दत् आर्दत् । द्वित्वे क्रते । आभ्वोणीदौ । आ अर्द इति स्थिते ॥ नुगद्याम् ॥ अश्नोतेर्ऋकारादिधान्तां संयोगान्ताकारादिधान्तां च पूर्वस्य नुमागमो मवति णादौ सति ॥८१॥ आनर्द आनर्दतः आनर्दः । आनर्दिय आनर्दशः आनर्द । आनर्द अनर्दिव आनर्दिम । अर्धात् । अर्दिया । अर्दियति । आर्दियत् । आर्दिशम् आर्दिषः ॥

(च) अर्द गतौ याचने च। अर्दित अर्देत अर्देत आर्देत । छङ्ख्कारस्य रूपे 'स्व-रादेः' अनेन वश्यमाणेन सुत्रेण द्वितीयोऽडागमो भवति । अर्द णप् इति स्थिते द्वित्वम् । द्वित्ते कृते सित 'अभ्वोणांदौ' इति सुत्रेण पूर्वस्थाकारस्थाकारो भवति तदा आ अर्द णप् इति जाते ॥ सुत्रम्—'गुगशाम्' ॥ नुक् आशाम् । अश्क् व्यासौ अञ्च अर्च् अर्द् ऋच्छ् इत्यादिनां धात्नां द्विभावे कृते सित णबादौ परे पूर्वस्य द्वित्वस्य नुगागमो भवति । ककारः स्थानवृद्ध्यर्थः कित्वाद्नते । उकारः उच्चारणार्थः । अनेन सूत्रेण द्वयोमध्ये नुगागमो भवति । स्वरहीनं आनर्द आनर्दनुः आनर्दुः । सर्वाणि रूपाणि मूळे सन्ति । अर्थात् अर्दिका अर्दिक्यति 'स्वरादेः' आर्दिक्यत् आर्दीत् ॥ ८२ ॥

(प्र०) तुगशामिति । णादावित्यनुवर्त्तते पूर्वस्थेति च । अन्नाश्नोतेः परिग्रहोऽ-तोऽश्वातेर्बहुत्वमाद्यर्थे तेनान्यपरिग्रहः । अश्वनोतेः ऋकारादेस्संयोगान्ताकाराश्च पूर्वस्य वुमागमः स्याण्णादावित्यर्थः । पूर्वस्थेति किम्, परस्य मासूत् । णादौ किम्, अशिशिष-ते । अर्दिधिषति । अंजिजिषति । विपरितनिद्देशान्तुगिति विभज्य तन्न को बेत्यतो वातु- चृत्त्या क्वचिद्वा पुगागमः स्यादिति व्याख्येयम् । तेनाऽऽनव्य आव्येति । सद्धम् । अत्रेद्-ममवधेयम्-आभ्वोरित्यत अकारोऽनुवर्तते स चार्थात् सप्तम्यन्तोऽवसेयः । तथ च पूर्वस्या-त्वेकृते नुगिति व्याख्यानात नुगात्वं न बायेत ॥ ८२ ॥

इदि परमैश्वरें । इन्दंति । इन्दंते । इन्दंतु ॥ स्वरादेः ॥ स्वरादे । स्वराद । स्वरादे । स्वराद । स्वरादे । स्वरादे । स्वरादे । स्वरादे । स्वरादे । स्वरादे ।

(च०) इदि परमैश्वयं । पूर्ववित्तवादयः । 'इदितो तुम्' इत्यनेन तुम् । इन्दित इन्देत इन्देत इन्देत इति जाते । 'स्वरादेः' स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिस्तस्य स्वरादेः । स्वरादेशीतोद्वितीयोऽडागमो भवति । अनेन द्वितोयोऽडागमः । 'प् ऐ ऐ' । ऐन्देत ऐन्देताम् ऐन्देन । ऐन्दे ऐन्देता । ऐन्दे ऐन्देता । ऐन्दे ऐन्देता । एन्दे ऐन्देता । एन्दे ऐन्देता । अस्य धातोर्लिट्लकारे विशेषोऽलित । इन्द् णप् इति स्थिते ॥ सृत्रम्—'कासादिप्रत्यया०' ॥ कास् आदिर्यस्यासौ कासादिः प्रत्यायन्तो धातुः प्रत्ययश्वदेनोच्यते । कासादिश्व प्रत्ययश्व कासादिप्रत्ययं तस्मात् कासादिप्रत्ययात् आम् । इ च अस् च भृश्व कस्भुवः कस्भुवः पर यस्मात्स कस्भुपरः । त्रिपदमिदं सृत्रम् । कास् आस् द्य् अय् नाम्यादि गुरुमद्वात्वने कश्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताचार्याते परे आम् प्रत्ययो भवति स च आम् कस्भूपरः प्रयोक्तव्यः । सृत्रस्य सुगमत्त्वाखाल्यानस्यानावश्यकत्वम् , तथापि सृत्रस्यास्य चन्द्रिकायां व्याख्यानं इतमस्ति कासादेर्धातोः कास् आस् चकास्र जागु दरिद्वा दय् अय् उप् एध् ईक्ष् उह् इत्यादेर्धाताः, प्रत्ययान्ताच सयङायः इत्यादेः प्रत्ययाद्वातोर्णवादौ विषये आम् प्रत्ययो भवति स च आम् कस्भुधातुषु परेषु सत्सु प्रयोक्तव्यः । कासादेः प्रत्ययान्ताच णवादिस्थाने आम् प्रत्ययः । तस्माच परेषां कस्भुधातुनां मध्ये अन्यतमस्य धातोः परोक्षप्रयोगो भवतीन्त्यः । तस्य च धातोर्णवादौ पूर्ववत्प्रक्रिया । आम्प्रत्ययः पित्संज्वक्र्व ज्ञेयः ॥८३-८४॥

(प्र०) स्वरादेरिति । अत्रार्ट विना स्वरादित्वं बोध्यम्, विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा दिवादाविदित्यस्याग्ने अट् चेति स्त्रिते न द्वितीयादः सम्भवाव । यत्तु आ-चोचारणे स्वरादेः, अन्यथा सर्वस्यैव प्रथमादा स्वरादित्वादृक्यावृत्तेरित्युक्तम् , तन्न,

मनो०(१) क्रियाविशेषणोवसर्गादिन्यवधानेऽपि श्राम्प्रत्ययो भवति, तेन 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्' 'उक्षां प्रचकुनेगरस्य मार्गान्' इत्यादि प्रयोगाः सांधुत्वं लमन्ते इति ग्रुरवः । यत् क्रम-चीदवरेण 'सप्रसादिकुश्वस्तिभिश्चे' त्यादि सत्रं निग्नाय 'उक्षां प्रचक्तित्युदाहृतम्, तत्र सार्वित्रिकम्, इपसर्गभित्रक्रियाविश्वेषणादिन्यवधानदशायां तस्य गत्यन्तराभावात् इति घ्येयम् ।

औष्ट ऐज्यत इत्यादावप्रसङ्गात् । कारणसामध्यीदेकेनाटा धातुकार्य्यानन्तरं द्वितीयेन का-र्व्यमित्याह,-एऐऐ ॥ ८३ ॥ कासादिप्रत्ययादामित्यादि । प्रत्यपप्रहणमनेकः वरोप-लक्षकम् । तेन अ इवाचचार औ इत्यन्न प्रत्ययान्तत्वेऽपि अनेकस्वरत्वाभावाज्ञाम् । कर्थ तर्हि 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्' प्रश्नंशयां यो नहुवं चकार' 'उक्षां प्रवक्कुर्नगरस्य मार्गान् इत्यादिप्रयोगः, प्रमादत एवेति तत् गृहाण । क्रस्भुवां कियासामान्यवाचित्वा-दाम्प्रकृतीनां क्रियाविशेषवाचित्वात् तदर्थयोरभेदान्वयो भवति । सामान्यविशेषयोरभेदा-न्वयो लोकतः सिद्धोऽस्ति । एवञ्चेन्द्रांचकार इन्द्रांवभूवेत्यादौ एककर्त्तका भूतानद्यतनपरो-क्षा परमैश्वर्याभिन्न कियेति तुल्यशाब्दबोधः । ननु करोतिः सक्रमंकः भवतिस्त्वकर्मकः, कथं द्वयोस्तुल्यबोध इति चेरत्राहु:-यदा हि करोतिरुत्पादनार्थेकः स्वातन्त्रवेण प्रयुज्यते तदा तस्य नियमेन सकर्मकर्त्वं भवति, घटं चक्रे राज्यं चकारेत्यादौ । यदा तु क्रियान्तर-समानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते, तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तत्सकरम्मेकत्वाकरमेक-त्वाभ्यां कृत्वा स्वयमपि तथा सकर्मकाकर्मकमावौ भजते । जहवां चकारेति । एवं भ्वस्त्योरप्याम् । प्रकृतिसमानाधिकरणत्वेन कचित् सकर्मकत्वं बोध्यम् । तथा च-'त-स्यातपत्रं विभरावभृवेः 'तपर्तुपूर्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरां बभुविरेः इत्यत्र क्रियान्तरसमानाधिकरणाद् भवतेः सकर्मकत्वात् कर्माणि लिट्। एवञ्चाम्प्रकृत्यर्थगत कारकसंख्यादिविशेषाभिन्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति ॥ ८४ ॥

विद्दरिद्राकास्काद्यागुउष् एभ्यो वाम् ॥ ८५॥ 'विद् ज्ञाने । दरिद्रा दुर्गतौ । काश् विकशने । जाग्र निद्राक्षये । उष् दहि' । एते विदादयः । इन्दां क्र-णप् इति स्थिते । क्र इत्येतस्य द्वित्वम् ॥ रः ॥ पूर्वसं-बन्धिन ऋकारस्याकारो भवति ॥ चुत्वम् ॥ ८६ ॥

(च॰) स्त्रम्—'विद् द्रिद्रा॰'॥ विद् द्रिद्रा कास् काश् जागृ उष् एभ्यो वाम् प्रत्ययो भवति । इद् आम् कृ णप् इति जाते 'स्वरहोनं॰' इन्द्रां कृ णप् इति जाते 'दिश्च' कृ इत्यस्यास्य द्वित्वम् । इन्द्रां कृ कृ णप् इति जाते । स्त्रम्—'रः' ॥ ऋ सांके-तिकम् अः द्विपदं स्त्रम् । द्वित्वे कृते सति पूर्वसंवन्विन ऋकारस्य अकारादेशो भवति ॥ अनेन ऋकारस्याकारः तदा इन्द्रां क कृ णप् इति जाते 'कुहोश्चुः' अनेन स्वेण ककारस्य चकारः । इन्द्रां च कृ णप् इति स्थिते ॥ ८९-८६ ॥

(प्र॰) उदितो बेत्यतो वातुवृत्तेराह,—चिद्द्रित्यादि । दरिद्राजागर्त्योरने-कस्वरत्वाज्ञित्यप्राप्तौ वेरयोषस्योश्चाप्राप्तौ विकल्पः ॥ ८५ ॥

धातोनिमिनः ॥ धातोरन्त्यम्तस्य नामिनो दृद्धिर्मवति त्रिति णिति च परे ॥८७॥ इन्दांचकार इन्दांचकतुः इन्दांचकुः । क्रादित्वाचेट् । इन्दांचकर्भ इन्दांचकथुः इन्दांचक । इन्दांचकार-इन्दांचकर इन्दांचक्कृत इन्दांचकृत । इन्दामास इन्दामासतुः इन्दामासुः । इन्दामासिथ । इन्दांबसूत । इन्धात् । इन्दिता । इन्दिण्यति ॥ स्वरादेः । ऐन्दिण्यत् । ऐन्दीत् ऐन्दिष्टाम् ऐन्दिषु । ऐन्दीः ऐन्दिष्टम् ऐन्दिष्ट । ऐन्दिषम् ऐन्दिष्व ऐन्दिष्म ॥

(च०) सूत्रम्—'धातोर्नामिनः'।। धातोः नामिनः द्विपदं सूत्रम् । धातोः अन्त्यभूतस्य नामिनः निति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिस्तदा इन्दां च क् आर् णप् इति जाते 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं' इन्दांचकार इति रूपं सिद्धं भवति । एवमन्यान्यपि रूपाणि सिद्ध्यन्ति । किति णादौ गुणवृद्धी न भवतः किंतु 'ऋरम्' इत्यस्य प्राप्तिः । इन्दांचकार इन्दांचकतः इन्दांचकः । 'कादेणिदेः' इति सूत्रे कृधातोरिद्निषेधात् इद्यामो न भवति पित्त्वाद्गुष्ते भवति । इन्दांचकर्थं इन्दांचकशः इन्दांचक । इन्दांचकार 'णवुत्तमः' इति सूत्रेण वा णित् तेन वा वृद्धिर्भवति । इन्दांचकार इत्यत्र गुणो भवत्येव वा । इन्दांचक्रव इन्दांचक्रम । यदा अस्थातोरनुप्रयोगस्तदा इन्दां अस् णप् इति स्थिते द्वित्वसूत्रेण अकारस्य द्विर्भावः 'आभ्वोणोदौ' 'सवणे दीर्घः' 'स्वरहीनं०' इन्दामास इन्दामासतुः इन्दामासुः। इन्दामासिथ । यदा भूधातोरनुप्रयोगस्तदा इन्दां भूणप् इति जाते 'नश्चापदा०' पुनश्च बभूव इति रूपं यथा सिद्धं भवति तथेव रूपं कार्यम्। इन्दांवभूव इन्दात् इन्दिता इन्दित्यत् । स्वरादेः। ऐन्दिष्यत् ऐन्दीत् ॥ ८७ ॥

(प्र०) धातोर्नामिन इति । आदिस्वरस्य न्गिति वृद्धिरित्यतो न्गिति वृद्धिरित्यत्वे । नामिन इति धातोर्विशेषणं तेन तदन्तलामः । नाम्यन्तस्य धातोर्वृद्धिः स्याद्धातोर्विहिते न्गिति प्रत्यये परतः । नामिनः किम् । पप्रच्छ । धातोः किम् । आत्रेयः । न चात्रादिवृद्धिर्थस्य लोपयोर्वाधकत्वेनान्तवृद्धप्राप्ते धातोरिति व्यर्थमिति वाच्यम् , परत्वात्रप्राप्तिसम्भवात् । अथ द्वयोर्ल्वधावकाशयोः परत्वाश्रयणात् । कथमत्र परत्वात् प्राप्तिरिति चेदवधारय । मास्त्वत इत्यादावादिवृद्धेरवकाशो निनायेत्यादावन्त्यवृद्धेरवकाशः । णिति किम् । नेष्यति । धातोर्विहिते किम् । अग्निभुवोऽपत्यमाग्निभवः । इहान्त्यवृद्धिर्माभृत् । यद्यपि किवन्तस्य धातुत्वानपायः तथाप्यत्र नाम्नो विहितोऽण् न धातोरिति भावः । धातोरित्येवं शब्देन विहिते णितीति यावत् । तेन किवन्तान्नामधातो-रत्यणि आग्निभव इत्येव भवति । अत्र स्वरस्येत्यनुवृत्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानं कर्त्त-व्यम् । स्वरान्तस्य धातोर्वृद्धिः स्यात् णिति इत्यायातम् । तेन शावयति अर्थापयतीत्या-दि सिद्धमिति दिक् ॥ ८७ ॥

ाणिदि कुरसायाम् । निन्दति ।। निस्निक्षनिन्दासुपसर्गाण्ण-त्वं वाच्यम् ॥ ८८॥ प्राणिन्दति प्रनिन्दति । निन्देत् । निन्दतु । अनिन्दत् । निनिन्द । निन्दात् । निन्दिता । निन्दिष्यति । अनिन्दिष्यत् । अनिन्दीत् ॥

(च०) णिदि कुत्सायां पूर्ववत् । इदितो नुम् । निन्दति । यदायं धातुः प्रपूर्वः स्यातः तदा प्रनिन्दति ,इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'निस्निन्द्निन्दां निन्दिन्दिन्दां धातुः नामुपसर्गात् उपसर्गस्थनिमित्तात् णत्वं वा वाच्यम् । अनेन णत्वम् । प्रणिन्दिति प्रनिन्दिति निन्दित् निन्दित् जिन्दित् अनिन्दित् । अत्र 'उपधाया छ्योः' इति सुत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति उपधाया

मिकाराभावात् । निनिन्द् निन्द्यातः निन्दिताः निन्दिष्यति अनिन्दिष्यत् अनिन्दीतः । अस्य रूपाणि मुक्ने सन्ति तथापि छिखितानि ॥ ८८ ॥

णिक् चुम्बने । प्रणिक्षति । निक्षेत् । निक्षतु । अनिक्षत् । निनिक्ष । निक्ष्यात् । निक्षिता निक्षिण्यति । अनिक्षिण्यत् । अनिक्षीत् ।

(च॰) णिक्ष् चुम्बने । निक्षति । 'निस्निक्ष' अनेन सूत्रेण णत्वम् । प्रणिक्षति । अन्यानि रूपाणि सुगमत्वान्न लिखितानि ।

उत् गतौ । ओखति । ओखेत् ओखतु । औखत् । द्विरेव उपवागुगे च कृते ॥ असवर्णे स्वरे पूर्वेकारोकारयोरियुवै। वक्तव्यौ ॥८८॥ उवास । सवर्भे दीर्घः । ऊलतुः । ऊलुः । उवोस्विय । उत्यात् । ओखिता ओखिष्यति । औखिष्यत् । औखीत् ॥

(च०) उख् गतौ 'गुणः' ओखित ओखेत ओखेत ओखेत । अत्र 'स्वरादेः' इत्यतेन सूत्रेण द्वितीयोऽडागमो भवति । उख् णप् इति स्थिते 'द्विश्व' गुणः । उ ओख् णप् इति नाते सूत्रम्—'ग्रस्तवर्षौ स्वरे०ः' ॥ असवणं स्वरे परे सित पूर्वयोरिकारोकारयोः इयुवौ यथासंख्येन वक्तव्यौ । अनेन सूत्रेण, उकारस्य उव् जातः । 'स्वरहीन०' उवोख । अस-वर्णस्वराभावान्नोव् । 'सवर्णे दीर्घः सह' ऊखतुः ऊखुः । उत्रोखिय । उख्यात । ओखिता । अोखिता । अोखित्यति । 'स्वरादेः' औखिव्यत । औखीत् ॥ ४९ ।।

अञ्जु गतिपूजनयोः । अञ्चति । नुगशाम् । आनञ्च आनञ्चर्डः आनन्त्रुः ॥ पूजायामञ्चेनेलोपाभावो वाच्यः॥ ६० ॥ अञ्च्यात् । गतौ तु अच्यात् । अञ्चिता । अञ्चिष्यति । आञ्चिष्यत् । आञ्चोत् ॥

(च॰) अञ्च गतिपूजनयोः । अञ्चति अञ्चेत् अञ्चतु । 'स्वरादेः' आञ्चत् । अ अञ्च णप् इति जाते 'आभ्वोर्णादौ! 'नुगशाम्' 'स्वरहीनं०' आगञ्च आनञ्चतुः आन-ञ्चः । पूजायाम् ॥ 'पूजायामञ्चेर्धातोनकारस्य लोपाभावो वाच्यः' अञ्च्यात् । गतौ तु 'नो लोपः' इति सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति, अच्यात् । अञ्चिता । अन्यानि सुगमानि । अञ्चित्यति । 'स्वरादेः' आञ्चित्यत् । आञ्चीत् ॥ ९०।।

आञ्छ आयामे । आञ्छति । आनाञ्छ । आञ्छतेर्नुग्नेति केचित् । आञ्छ । आञ्छ्यात्। आञ्छिता । आञ्छिष्यति । आञ्छिष्यत् । आञ्छीत् ।

(च०) आच्छि आयामे । इदितो नुम् । आञ्छति आञ्छेत् आञ्छतु । 'स्वरादेः' आञ्छत् । आञ्छत् । आञ्छत् । अग्वरादेः' आञ्छत् । आञ्छत् । अग्वरादेः आञ्छत् । आञ्छते व्यान् अग्वरादः अग्वरादः अग्वरादः । आञ्छतेर्वातोर् 'नुगशाम्' इति सूत्रेण विहितो नुग्वा भवतीति केचिदाचार्या वदन्ति, तदा द्विश्च । सवर्णदीर्वः । आञ्छ आञ्छतः आञ्छः । आञ्छ्यात् आञ्छिता आञ्छिष्यति । 'स्वरादेः' आञ्छिष्यत् आञ्छीत् ।

हुच्छी कौटिस्ये। 'ग्वोबिंहसे' इति दीर्षः । हूच्छीते । 'कुहोरचुः' हस्य सवर्णः 'झपानां जबचपाः'। जुहूच्छी । स्रहूच्छीत्।

(च॰) हुच्छां कोटिल्ये। पूर्ववत तिबादयः। हुच्छ्ं अ तिप् इति स्थिते 'य्वोर्वि-हसे' अनेन दीर्घः। 'स्वरहीनं' हुच्छंति हुच्छंतु हुच्छंतु अहूच्छंत्। हु हूच्छं णप् इतिः स्थिते ' होश्जुः' वर्भचतुर्थो हस्य सवर्षः। अनेन हकारस्य झकारो भवति। 'झपानां जवचपाः' अनेन झकारस्य जकारः 'य्वोर्विहसे अनेन दीर्घः। 'स्वरहीनं०' जुहूर्छ जुहूच्छं-तुः। जुहूच्छुः। हूच्छर्यात् हूर्च्छता हूच्छिप्यति अहूर्च्छिप्यत् अहूच्छीत्।

वज गतौ। वजित। वजेत्। वजतु। अवजत्। ववाज॥ शास्दद्वा-दिगुणभूताकाराणां नैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ ॥ ६१॥ शस्र हिंसायाम्। दद दाने। शशास शशसतुः। ददाद दददतुः। ववाज वव-जतुः ववजुः। ववाजिथ। अवाजीत्-अवजीत्॥

(च०) वज गतौ । पूर्ववत् । वजित वजेत् वजतु अवजत् । ववज् णप् इति जाते ['अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । ववाज ॥ ववज् अतुस् इति स्थिते] 'छोपः पचां' अनेन सूत्रेण एत्वपूर्वछोपे प्राप्ते सिति ॥ 'शस्दद् ः शस् दृद् वादि गुणभूताकाराणां किति णवादौ परे एत्वपूर्वछोपो न वक्तव्यौ । अनेनास्यैत्वपूर्वछोपनिषेधः ववजतुः । ववजुः । ववजिथ वज्यात् वजिता वजिष्यति अवजिष्यत् । 'हसादेः' अवजीत् ॥ ९१ ॥

(प्र०) गुणभृतेति । गुणो भवतीति गुणशब्देन भावितो योऽकारस्तस्येत्यर्थः । तथा च शशरतुरत्रापि गुणे इतेऽवयवस्यास्य न । छुछविथेत्यत्र ओकारे गुणे तस्यापि तद्वयवस्यास्य न । गुणभृतत्वं साक्षात् परम्परासाधारणप्र । तेनोक्तप्रयोगद्वयनिर्वोहः॥९१।

व्रज गतौ । व्रजति । व्रजेत् । व्रजतु । अत्रजत् । व्रवाज व्यजतुः व्रव्रजुः । व्रज्यात् । व्रजिता । व्रजिष्यति । अत्रजिष्यत् ॥ विद्वव्योः सौ नित्यं वृद्धिः ॥ ६२ ॥ अत्राजीत् ॥

(च०) व्रज गतौ । व्रजति । अन्यानि सुगमानि । लुङ्ख्कारे वृद्धिविकल्पे सू-त्रम्—'विद्विज्योः' ॥ विद्विज्योधात्वोः सौ परे नित्यं वृद्धिर्भवति । अनेनास्य वृद्धिवि-कल्पामावः अञ्जाजीत् ।। ९२ ॥

(प्र०) विद्वाज्योरित । अतो हसादेरित विकल्पप्राप्तौ नित्यम् ॥ १२ ॥ अज गतौ क्षेपणे च । अजित । अजेत् । अजतु । आजत् ॥ अजे-राधिघातुके वी वक्तव्यः वसादौ चा ॥ ९३ ॥ एतच विभक्ति-चतुष्ट्यं सार्वधातुकं परमार्धधातुकसंग्रं पाणिनीयानाम् । द्वित्वम् । वृद्धिः । विवाय ॥ नुघातोः ॥ विकरणस्य नोर्धातोश्चवणीवर्णयोरियुवो मवतः स्वरे परे ॥ ९४ ॥ अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्य तु य्वौ ॥ विव्यतुः विव्युः ॥

(च०) अज गती क्षेपणे च। अजित अजित अजित। 'स्वरादेः' आजित्॥ 'अजिराघीधातुके०' अजेवांतोराधिधातुके विषये वीवक्तत्र्यो वसादौ परे वा भवति। सार्वधातुक्षधिधातुकयोर्छक्षणं मूठे उक्तम्। अनेन वी आदेशः। वी णप् इति स्थिते। 'द्विश्व' हस्वः। वि वी णप् इति जाते 'धातोनांमिनः' अनेन सूत्रेण वृद्धिभैवति। 'स्वरहोनं०' विवाय। विवी अनुस् इति स्थिते॥ सूत्रम्—'नुधातोः'॥ नुश्च धातुश्च नुधातुस्तस्य नुधातोः स्वादेनुँ रिति स्वादेन्दरप्यस्य नु इति विकरणस्य तथा धातोरिति इवर्णान्तोवर्णात्तधातोः संबन्धिन इवर्णस्य उवर्णस्य इयुवौ भवतः। इवर्णस्य इय् उवर्णस्य उव् । अत्रापि विशेषमाह—अनेकेत्यादि। तु पुनः अनेकस्वरः। संयोगपूर्वरहितश्च यो धातुर्भविति तत्संबन्धिनोरिवर्णोवर्णयोर्थकारवकारावेव भवतः। एवंभूतस्य नुविकरणसंबन्धिनः उवर्णस्यापि वस्त्रम्। तुशब्दात् क्षचिदेकस्वरस्यापि यकारः। यथा वदन्ति(?)कविदनेकस्वरस्यापि इय्। यथा ईयतुः॥ 'य्वोधातोः' 'य्वौ वा' इति सूत्रद्वयेन केवळस्य ईकारस्य
उकारस्य च इयादिकार्यम्। अत्र तु 'नुधातोः' इत्यनेन सूत्रेण सर्वत्र इवर्णस्य उवर्णस्य च
इयादि कार्ये भवति इति विशेषः। अनेन सूत्रेणानेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यास्येकारस्य यकारो भवति। विव्यतुः विव्यः। गुणः। विवयिथ॥ ९३-९४॥

(प्र०) नुधातोरिति । सूत्रे हयत्र क्नोरिप न ग्रहणं नुग्रहणेन 'निरनुवन्धकप्रहणे न सानुवन्धकस्येति' परिभाषया विकरणस्यैव नोर्ग्रहणात् । णु स्तुताविति धातोरिप न 'कृत्रिमाक्कत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणिमिंगति परिभाषितत्वात् । परिशेषात् नु इत्यस्य वि-करणस्य ग्रहणम् ॥ ९४ ॥

स्वरान्तान्नित्यानिटस्थपो वेट् ॥६५॥ विवयिय -विवेय-अजिय विवयथुः-विवय । विवाय -विवय, विव्यव-आजिव, विव्यम-अजिम । वीयात् ॥ नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ एकस्वराद्धातोषीतुपाठेऽनुदात्त इत्येवं पठिता-दिद्धागमे न भवति ॥ ९६ ॥

(चं) 'स्वरान्तात्०'॥ स्वरान्तान्नित्यानिटो धातोः त्रयो वा इट् भवति । अनेनास्य वेट् भवति । 'गुणः' विवेथः विव्यथुः विक्य । विवाय-विवय विव्यिव विव्यिम् । वीयात् । अज् ता इति स्थिते 'अजेरार्धधातुके' अनेन वीरादेश । वी ता इति स्थिते । सूत्रम्-नैकस्वराद्मुद्ान्तात्'॥ न एक एव स्वरो यस्य स नैकस्वरस्तस्मात् नैकस्वरात् अनुदात्तात् त्रिपदं सूत्रम् । यो धातुरेकस्वरात्मकः धातुपाठेऽनुदात्त इति संज्ञकः कथितस्तस्मात्परेषां पूर्वोक्तानां सिसतासीस्यपां इडागमो न भवति । उदात्ताः सेट एष्ट-च्याः । तथाऽनुदात्ता अनिट एष्टव्याः । अनुदात्ता धातवो धातुपाठाज्ञेयाः । अत्रानिट्-कारिकास्ति तस्याः श्लोकाः सन्ति ॥ ९५-९६ ॥

(प्र०) नेकस्वरादिति । आद्योचारणे इत्युभयत्रान्वेति । आद्योचारणेऽनुदात्ता-देकस्वराचेत्यर्थः । तेन विभित्सतीत्यत्र सान्ताद् द्वित्व स्थायामनेकाल्त्वेऽपि इण्निषे वो अवत्येव ॥ ९६ ॥

* अथानिद्कारिकाः *

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः। अदन्तमृदन्तस्तां च वृङ्कृञो दिवडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञाविप ॥ १ ॥ गणस्थमूद्रन्तम् तां च रुरनुवौ क्षुवं तथोणीतिमथो युणुक्णुवः । इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हसान्तानि सन्निनोधत ॥ २ ॥ शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इप्यते घसिश्च सान्तेषु वासिः प्रसारणी । रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्वृतीयो रूभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥ यमिर्ञमान्तेष्वनिडेक ईप्यते रमिर्दिवादाविष पठ्यते मनिः। निमश्चतुर्थो हिनरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेघवाचिनाम् ॥ ४ ॥ दिहिर्दृहिर्मेहातिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्टा दहतिस्तथा लिहिः । इमेऽनिटोष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥५॥ दि। श्रं डार्श दंशिमयो मृश्ं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम्। खिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठान्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥ रुधिः सराधिर्युधिनिधिसाधयः क्रुधिः क्षुधिः ग्रुच्यतिनुध्यती व्यधिः । इमे त धान्ता दश चानिटो मतास्ततः परं सिच्चतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥ श्चिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं श्चिषिं विषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् । इमान्दश्चैनोपदिशन्त्यानीड्वधौ गेणेषु षान्तान्ऋषिकर्षती तथा ॥ = ॥ त्रापें तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं छपिं लिपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् । स्वरेण नीचेन श्रापं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठतांस्रयोदश ॥९॥ अदिं हादें स्कन्दिभिदिच्छिदिशुदीन् शादिं सदिं स्विद्यतिपद्यतिस्विदीन् । द्वादिं त्वादिं विद्यति विन्द इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पश्च चानिटः॥१०॥ पार्चे वार्चे विविशिचराञ्जिप्टछती। श्रीकें सिविं मुचि भिजभञ्जिभृडजतीन् । त्याजें याजें युबिरुजिसिङ्ममज्जतीन् मुजिं स्वजिं सुजिमृजी विच्छनिट्स्वरान् ॥११॥

।। इत्यानिद्कारिकाः ॥

वेता-अजिता । वेष्यति-अजिष्यति । अजिष्यत्—अवेष्यत् । आजीत् । .'घातोर्नामिनः' 'सेः' अवैषीत् । ष्टुत्वम् । अवैष्ठाम् अवैषुः ।

ं (च॰)तथा न्वाकारान्ताः सर्वेष्वनिटो दरिद्रावजँभ् ॥ भूसत्तायाम्। ६ शब्दे । स्तु प्रस्रवणे। क्ष्मु तेजने । शोङ् स्वप्ने । यु मिश्रणे । णु शब्दे । दु श्च शब्दे । दु ओदिवगतिवृद्ध्योः । डीङ् विहायसा गतौ । श्रिज् सेवायाम् । वृङ् सम्भक्तौ । वृज् सैवरणे । इत्येतद्वर्जे अन्ये इवर्णीवर्णान्ता धातवोऽनिटो त्रेयाः ॥ दु ओधिइर् गतिवृद्धोः । श्रिञ् सेवायाम् । एतौ द्रौ वर्जयित्वा इकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः॥ ईकारान्तेषु शीङ् स्वप्ने। डीङ् विहायसा गतौ । एतौ ह्रौ वर्जियत्वाऽन्ये सवेंऽप्यनिटः ॥ उकारान्तेषु यु रु नु क्ष्णु श्च स्नु ऊर्णु ज् एतान्सप्तधात्न्वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः । ऊकारान्ताः सर्वेऽपि सेटः न कोऽप्यनिट् । ऋकारान्तेषु वृङ् संभक्तौ । वृज् वरणे । जागृ निदाक्षये । एतांस्नीन्धातः वर्जयित्वान्ये सर्वेऽप्यनिटः । एकारान्ताः षडेवानिटः ऐकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः । ओकारान्ताः पञ्चेवानिटः। औकारान्तो धातुः कोपि नास्ति ॥ अथ व्यञ्जनान्ताः कथ्यन्ते । तथात्रानिट्त्वाधिकारा-त्कातन्त्रसृत्राणि लिरूयन्ते । शकेः कात् नेट् । पचि विचि सिचि विचि मुचेश्रात् । प्रच्छेः छात्। युजि रुचि भुजि भक्षि त्यजि भ्रस्जि यजि मस्जि स्रजि निजि विजिर् प्वञ्जेर्जात् । अदि तुदि तुदि श्चिदि स्विदि स्विचित बिन्दति छिदि भिदि हदि सदि पदि खिरेदांत्। राधि रुधि क्षुधि बन्धि साधि क्षुध्यति बुध्यति युधि बुधि व्यथेधांत्। हनिमन्यतेनीत् । आपि तपि तिपि स्वपि वपि क्षिपि छुपि छुपि छिपि सुपेः पात् । यभिः रमिलिभिभ्यो भेभ्यः यमि रिम मिन निम गमेर्मात । रिशि दशि कुशि लिशि विशि दिशि हिश स्पृशि सृशि दंशेः शात् । त्विषि पुष्यति कृषि श्विष्यति द्विषि रिषि विषि मिषि सिपि सुपि शुपि तुपि दुपेः पात्। वसि वसेः सात्। दहि दिहि दुहि मिहि सुहि रुहि लिहि नहि वहेहात्। च ग्रहिगुहेः सने एभ्यो धातुभ्यः 'सिसतासीस्यपामिट्' इति सूत्रेण इडागमो न भवति । अत्र सर्वस्य कात् अस्य पदस्य ककारात् क इत्यथं कार्यः (१) । इति घातबोऽनिटः । पुतेषामर्था घातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन सुत्रेण च व्याख्यानेन वीरादेशस्य इट्निषेघो भवति । गुणः । वेता अजिता । वेष्यति अजिष्यति । स्वरादेः । आजिष्यत् अवेष्यत् । आजीत् आजिष्टाम् । आजिष्टः । 'घातोर्नामिनः' अवैषीत् । ब्दुत्वम् । अवैष्टाम् अवैष्ठः॥

क्षि क्षये । क्षयति । क्षयत् । क्षयत् । जक्षयत् । चिक्षाय । 'नुघातोः' चिक्षियतुः ॥ यो ॥ अनिष यकारे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ ९७ ॥ क्षीयात् । क्षेता । क्षेष्यति । अक्षेष्यत् । 'घातोर्चामिनः' अक्षेषोत् अक्षेष्यम् अक्षेषुः ॥

(च०) क्षिक्षये। पूर्ववत् तिबादयः। गुणः। क्षयति। क्षयेत्। क्षयत्। क्षयत्। क्षिणप् इति स्थितं 'द्विश्वं' क्षि क्षिणप् इति जाते 'शसात् खपाः' अनेन सूत्रेण ककारः शेषः 'कुहोरचुः' चिक्षिणबिति जाते 'धातोनींमिनः' अनेन वृद्धिः। 'स्वरहीनं०' चिक्षाय 'तुधातोः' चिक्षियतुः चिक्षियुः। क्षि यात् इति जाते॥ सूत्रम्—'ये'॥ एकपदं सूत्रम्। अनिप यकारे परे सति पूर्वस्य दीर्घो भवति। अनेन दीर्घः। क्षीयात् क्षेता क्षेष्यति अक्षेष्ट्यत्। 'धातोनींमिनः' अक्षेषीत् अक्षेष्टाम् अक्षेषुः॥ ९७॥

(प्र०) ये इति । यकारस्तु प्रत्ययस्यैव प्रकरणत्वात् । तेन इयाजेत्यादौ नाति-प्रतङ्गः । वानुवृत्तेवर्यवस्थया वा । अनिथ ये किम् । चिनुयात् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरिन-त्यत्वाद्वात्र न दीर्घः ॥ ९७ ॥ कटे वर्षावरणयोः । कटाति । कटेत् । कटतु । अकटत् । चकाट ॥ ह्मधन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जं सेटि सो न वृद्धिः ॥ ९८॥ इसादय एकारेतः । अकटीत् अकटिष्टाम् अकटिषुः ।

- (च) कटे वर्षावरणयोः । कटित । लिट्लकारे 'कुहोश्चुः' 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । चकाट चकटतुः चकदुः । कट्यात् कटिता कटिष्यति अकटिष्यत् । 'पूर्वोक्तसूत्रैः अकट् इ सि ईट् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ह्मयन्त०' ॥ ह्मयन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जे सेटि सौ परे वृद्धिभेवति । अत्र हसादय एकारेतो ज्ञातव्याः । अनेन वृद्धिनिषेधः 'इट ईटि' 'सहणें दीर्घः' अकटीत् ॥ ९८ ॥
- (प्र॰) ह्ययन्तेति । ह्च म्च य्च ह्ययः ते अन्ते येषां ते ह्ययन्ताः हकारमकार यकारान्ता इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

गुपू रक्षणे ॥ आयः ॥ गुप्धूप्विच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो मवित । अनिप तु वा ॥ ९९ ॥ उपघाया गुणः ॥ स घातुः ॥ स यङा-दिप्रत्ययान्तः शब्दो घातुसंज्ञो भवित ॥१००॥ घातुत्वात्तिवादयः । गोपाय-ति । गोपायेत् गोपायतु । अगोपायत् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' गोपायांचकार । गोपायामस । गोपायाम्बभ्व । जुगोप ॥ चतः ॥ यकारस्याकारस्य च छोपो भवत्यनि ॥ १०१ ॥ गोपायथात्—गुप्यात् । गोपायिता—गोपिता । 'कदितो वा' गोषा । गोपायिष्यति गोपिष्यति गोपिष्यति । भगोपायिष्यत्— अगोपिष्यत-अगोपस्यत् । अगोपायीत् अगोपीत् । 'अनिटो नामिवतः' अगोप्सीत् । झसात् । अगोपाम्बभ्व । दुधूप् सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार । धूपायामस । धूपायाम्बभ्व । दुधूप् । दीघोपधत्वाञ्च गुणः ।

(च०) गुप् रक्षणे । ऊकारः 'ऊदितो वा' इति कार्यार्थः ॥ सूत्रम्-'आयः' ॥ एकपदं सूत्रम् । गुप्ध्प्विच्छिपणिपिनिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थं आयः प्रत्ययो भवति अनिष वा मवति । गुप् आय इति स्थिते 'उपधाया छवोः' 'स्वरहीनं ं गोपाय इति जाते ॥ स्त्रम्-'स्त धातुः' ॥ सः धातुः । यङादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति । सगमम् । धातुत्वात्तिवाद्यः । गोपाय तिप् इति जाते 'अप् कर्तरि' गोपाय अप् तिप् इति जाते 'अदे' 'स्वरः' गोपायति गोपायत् गोपायतु अगोपायत् । गोपाय णप् इति स्थिते 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेन सूत्रेण आम् प्रत्ययो भवति तदा गोपाय आम् कृ णप् इति जाते 'सवर्णे दीर्घः सह' गोपायां कृ णविति जाते 'द्विश्व' 'रः' 'कुहोश्चः' 'धातोनांमिनः' 'नश्चापदान्ते झते' 'स्वरहीनं ं गोपायाञ्चकार गोपायामास गोपायाम्बभूव । 'अनिप वा' इत्युक्तत्वात् वा आयप्रत्ययो भवति । आयप्रत्ययामावे आम्प्रत्ययामावो भवति । गुप् णविति स्थिते 'द्विश्व' 'कुहोश्चः' अनेन गकारस्य जकारो भवति । 'उपधाया छघोः'

अनेन गुणो भवति 'स्वरहीनं०'। जुगोप जुगुपतुः जुगुपुः। गोपाय यात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'यतः'॥ य् च अत् च यत् तस्य यतः। यकारस्य अकारस्य च अनिप विषये छोपो भवति। अनेनाकारस्य छोपः। गोपाय्यात्। आयाभावे सति गुप्यातः। अस्य धातोः 'कित्तो वा' अनेन सुत्रेणेड्विकलपो भवति। अनिप आयप्रत्ययस्यापि विकल्पो- ऽस्ति। गोपायिता गोपिता 'कित्ति वा' गोप्ता। अन्यानि रूपाणि मूळे उक्तान्यतो न छिखितानि। अनिद्ये नामिवतः! अनेन वृद्धिभैवति। अगौप्सीत्। समाप्तोऽयं धातुः॥ धूप् सन्तापे। 'आयः' अनेन सूत्रेणास्यापि आयः प्रत्ययः। दीर्घोपधत्वान्न गुणः। धूपा- यति धूपायाञ्चकार धूपायामास धूपायाम्बम्व। आयाभावे दुधूप। अन्यानि रूपाणि सुगमानि॥ ९९-१००-१०१॥

(प्र०) आय इति । स्वाथं इति अपरस्यानिर्दिष्टत्वात् स्वाथं एव लभ्यते ॥९८॥ सधातुरिति । तच्छब्देन यङादिः परामृश्यते । यङादिना च प्रत्ययप्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । तेषां केवलानां संज्ञाप्रयोजनाभावाद्वा ।

'यङ् सकाम्या इयङ्चेति यगा यनिनिङ्क्तथा। आचारे किवथो यश्च ज्ञेया दश्च यङादयः॥' प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वात् तिवादिः॥ ९९-१००॥

तप सन्ताथे । तपित । तपेत् । तपतु । अतपत् । तताप तेपतुः तेपुः । तेपिथ ॥ अत्वतो नित्यानिटस्थपो वेट् ॥ १०२ ॥ ततप्थ ।

तप्यात् । तप्ता । तप्स्यति । अतप्स्यत् । अताप्सीत् ।

(च०) तप् सन्तापे पूर्ववत् तिबादयः । तपित तपेत् तपतु अतपत् । 'अत उप-धायाः' अनेन वृद्धिः । तताप । 'लोपः पचां कित्ये चास्य' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । तेपतुः तेपुः । तेपिथ ॥ सूत्रम्-'अत्वतो०' ॥ अत्वतो नित्यानिटो धातोः थपो वा इड् भवति । अनेनास्य वा इट् । ततप्य तप्यात् । तसा तसारौ तसारः । तप्स्यति अत-प्स्यत् । 'णित्पे' अनेन सूत्रेण सेर्णित्वात् 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । अता-प्सीत् । झसात् । अतासाम् अताप्सुः ॥ १०२ ॥

क्रमु पादिविक्षेषे ॥ क्रमुभ्रमुत्रसिञ्चिटिलप्भ्राइभ्लादाो वा यः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ १०३ ॥ चतुर्षु । क्राम्यति ॥ क्रमः पे चतुर्षु दिर्घता वक्तव्या ॥ १०४ ॥ कामति क्राम्यति । क्राम्येत् क्रामेत् । क्राम्यत् – क्रामत् । क्राम्यत् । क्राम्यत् । क्रामता । क्रम्यात् । क्रामिता । क्रामिष्यत् । अक्रमिष्यत् । अक्रमिष्यत् । अक्रमीष्यत् ।

(च॰) ऋमु पाद्विक्षेपे। 'ऋमु अ्रमु॰' एम्यो वा यः प्रत्ययश्चतुर्षु लकारेषु परेषु । सुगमोऽस्यार्थः॥ द्वितीयं सूत्रम्-'क्तमः पे'॥ कमधातोः परस्मेपदे चतुर्षु परेषु दीर्घता वक्तव्या अनेन दीर्घः प्रथमसूत्रेण यप्रत्ययः द्वितीयेन दीर्घता भवति। क्राम्यति। यप्रत्य-याभावे क्रामति। एवमन्यान्यपि रूपापि ज्ञेयानि। लिट्लकारे कम् णप् इति स्थिते 'दिश्च' पूर्वस्य 'हसादिः' इति रेफमकारयोर्लोपे 'चक्रम् अ' इति स्थिते 'अत उपधायाः' अनेन सुत्रेण वृद्धिः । ('रः') 'कुहोश्चः' चक्राम चक्रमतुः चक्रमुः । क्रम्यात्। क्रमिता । अन्यानि रूपापि मूले उक्तानि सन्ति । 'णित्पे' इति णित्त्वात् । 'अत उ०' अनेन वृद्धि-प्राप्तौ 'ह्म्यन्तक्षण०' इत्यनेन सूत्रेण वृद्धेरभावः । अक्रमीत अक्रमिष्टाम् अक्रमिष्ठः १०३–१०४॥

(प्र०) क्रमु भ्रम्नित्यादि । प्राप्ताप्राप्तिवभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिःक्लिमः त्रसिश्च दिवादयस्तेभ्यो नित्ये प्राप्ते इतरेषामप्राप्तेक्वारम्भः । आश्वभ्लाश्वदीष्तौ फणा-दावेतौ । अमुचलने भ्वादिज्वांलादिक्च अमु अनवस्थाने दिवादिः पुषादिः शमादिः । तत्र भ्वादेः अमति अभ्यति, शमादेस्तु शमादीनामिति दीवें आम्यति, इत्यन्त्रैरूप्यम्॥१०३॥

यम उपरमे || गमां छ: || गम्यम्इषूणां छो भवत्यपि || १०५ || यच्छति | यच्छत् | यच्छत् | ययाम येमतुः यमुः | येमिथ-यमन्थ | यम्यात् | यन्ता | यंस्यति | अयंस्यत् ||

(च०) यम उपरमे ॥ 'गमां छुः' ॥ इदं सूत्रमिति । गमां छः । गम् यम् इपूणां धात्नां छकारादेशो भवति तिवादिषु चतुष् ठकारेषु परेषु । यम् अप् तिप् इति स्थिते अनेन मकारस्य छकारः । कुतोऽयमादेशो मकारस्य भवति, तत्राह 'षष्ठीनि०' अनेन नियम्मसूत्रेण मकारस्य छादेशो भवति तदा यच्छ अप् तिबिति जाते 'स्वरहीनं०' 'छः' 'खते चपा०' । यच्छति यच्छेत् यच्छतु अयच्छत् । 'अत उपधायाः' ययाम । 'य यम् अतुस्' इति स्थिते 'छोपः पचां०' अनेनैत्वपूर्वछोपौ भवतः । येमतः । येमुः । येमिथ । 'अत्वतः' अनेन वा इट् । इडमावे एत्वपूर्वछोपत्वाभावः 'सेटि थपि' इत्युक्तत्वात् । ययन्थ । यम्यात् । 'नक्षा०' यन्ता यंस्यति अयंस्यत् । अयं ति ईट् दिप् इति स्थिते ॥ १०६ ॥ (प०) गमांछ इति । बहुवचनान्तास्तद्वणसूचका इति गमयमेषुणां प्रहणस्॥१०६॥

आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिट् सक् च पे वक्त-ट्यो ।। १०६ ॥ अयंक्षीत् अयंक्षिष्टाम् अयंक्षिष्टः ॥

(च०) स्त्रम्—'आदन्तानाम्'॥ आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिट् चैतेषां धात्नां सगागम एतौ द्वौ परस्मैपदे वक्तन्यौ । अनेनास्येट्सकौ भवतः । अयं सक् इट् सि ईप् दिपिति स्थिते । ककारः टकारश्चेतौ 'इट्ईटि' 'सवर्णे०' दिसिमि पकारः इत् । 'स्वरहीनं०' 'वावसाने' 'स्वयन्त०' अनेन वृद्धेरभावो भवति । 'नश्चापदान्ते' अनेन मका-रस्यानुस्वारो भवति । अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिष्ठः । समाप्तोऽयम् ॥ १०६ ॥

णमु पहुत्वे शब्दे च । नमित । नमेत् । नमतु । अनमत् । ननाम । नेमतुः । नेमुः । नेमिथ-ननन्थ । नम्यात् । नन्ता । नंस्यति । अनंस्यत् । अनंसीत् अनंसिष्टाम् अनंसिष्ठः ।

(च॰) णमु प्रहृत्वे शब्दे च । पूर्ववित्तवादयः 'आदेः प्णः स्नः' अनेन णकारस्य नकारो भवति । नमति । लिट्लकारे 'अत उपधायाः' ननाम । 'लोपः॰' । नेमतुः । नेमुः । नेमिय । 'अत्वतः' । ननन्थ । अन्येषां लकाराणां रूपाणि मूले उक्तानि । लुङ्लकारे 'आ-दन्तानां' अनेनेट्सको भवतः । 'स्यन्त०' अनेन वृद्धेरभावः । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् अनंसिष्ठः । अयं घातुरनिट् ।

गम्ल गतौ । लकारो लिकार्यार्थः । गच्छति । गच्छेत् । गच्छतु । अगच्छत् । जगाम ॥ गमां स्वरे ॥ गम् इन् जन् खन् घम् एतेषामुपधाया लोपो भवति क्रिङ्खेङ स्वरे ॥ १०७ ॥ जग्मतुः जग्मः । जगिमेथ जगन्थ । गम्यात् । गन्ता ॥ इन्तः स्यपः॥ इन्तेर्ऋकारान्तात् स्यप इडागमो भवति गमेश्च पे ॥ १०८ ॥ गमिष्यति । अगिमिष्यत् ॥ लितपुषादेङेः ॥ लितो धातोः पुषादेर्ध्वतादेश्च ङप्तययो भवति दिवादौ परस्मैपदे ॥ १०९ ॥ सेरपः वादः । अङ इत्युक्तेनीपधालोपः ॥ अगमत् अगमताम् अगमन् ॥

(च०) गम्ल गतौ । लकारो लिदित्कार्यार्थः । गम् अप् तिप् इति स्थिते । 'गमां छः' अनेन मकारस्य छकारः । 'स्वर' 'छः' 'खसे॰' गच्छित । गम् णप् इति स्थिते । धूत्रम्-'गमां स्वरे' ॥ गमां स्वरे । गम् इन् जन् खन् यस् एतेषां धात्नां किति किति च स्वरे परे च उपधाया लोपो भवित अङे स्वरे । अनेनोपधाया लोपो भवित । 'स्वरं जग्मतुः जग्मः । जगमिथ । 'अत्वतो॰' 'नश्रा॰' जगन्य । अन्यानि मुले सन्ति तथापि लिखामि । गन्ता । गम् स्वप् तिपिति स्थिते । स्त्रम्—'हनृतः स्यपः' ॥ इन्च ऋत्च हृत्त तस्मात् हृतः स्यपः । इन्तेऋकारान्ताद्धातोः स्वप इडागमो भवित गमेश्च परस्मैपदे । अनेनेट् । गमिष्यित अगमिष्यत् ॥ सूत्रम्—'लित्पुषादेर्धः' ॥ त्र लकारः इत् यस्यासौ लित् । पुष् आदिर्यस्यासौ पुषादिः । लिच्च पुषादिश्च लित्पुषादेः तस्मात् लित्पुषादेः इत्यस्यासौ लित् । अगम् इ दिविति जाते 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपे प्राप्तेऽङ इत्यु-क्तवाद्रोपधाया लोपे । इकारो गुणप्रतिषेधार्थः । 'स्वरं अनेनोपधाया लोपे प्राप्तेऽङ इत्यु-कत्वाद्रोपधाया लोपे । इकारो गुणप्रतिषेधार्थः । 'स्वरं अनेनोपधाया लोपे प्राप्तेऽङ इत्यु-कत्वाद्रोपधाया लोपे । इकारो गुणप्रतिषेधार्थः । 'स्वरं अनेनोपधाया लोपे प्राप्तेऽङ इत्यु-कत्वाद्रोपधाया लोपे । इकारो गुणप्रतिषेधार्थः । 'स्वरं अनेनोपधाया लोपे ।

(प्र०) गमां स्वरे इति । बहुवचनस्य बहूपलक्षकत्वमिभप्रेत्य गणयित-गमहनेत्यादि । वानुवृत्तेव्यंबस्थया कचिन्नेत्यिभिप्रेत्याह—अङ इति । ङिद्भिन्ने स्वरे इत्यर्थः । तेनागमदित्यत्र लोपो न ॥हमृतः स्यपइति । ऊदितो वेत्यतो वेत्यनुवृत्तेव्यंवस्थया गमेः परस्मैपदमेवेत्याह-गमेक्च पे इति । तेन संगस्यते इत्यादौ न ॥ लित्पुपादेरिति । ननु नेरङ् द्विक्चेत्यनन्तरोक्तस्त्रादङ्जुवृत्तेः किं ङग्रहणेनेति चेत् सत्यम् । ङग्रहणं योग-विभागेनान्यतोऽपि विधानार्थम् । तेन द्युतादिम्योऽपि अस्यतिवक्तिख्यातिम्यक्च भवति । अथैकयोगनिर्दिष्टन्यायेनाङि द्वित्वं भवेदिति वाच्यम् , ओरिति ग्रहणात् । ज्यन्तादेवाङि द्वित्वविधानात् । नत्वन्यस्मात् ॥ १०९॥

इषु इच्छायाम्। इच्छति । इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । इयेष् पितुः इषुः । इयेषिथ । इष्यात् ॥ इषुसहत्तुभरिषकषामनीप तस् वक्तट्यः ॥ ११० ॥ एषिता एष्टा । एषिष्यति । ऐषिष्यत् । ऐषीत् । ऐषि-ष्टाम् ऐषिषुः ॥

(च०) इतु इच्छायाम् । पूर्ववत् तिवादयः 'गमां छः' अनेन षस्य छः । 'छः; 'खसे॰' 'स्वर॰' इच्छति । छिट्छकारे इ इष् णविति स्थिते 'उपधाया छघोः' अनेन गुणः । 'असवणें॰' अनेनय् 'स्वर॰' इयेष । 'सवणें॰ ईषतुः ईतुः । इयेषिथ । इप्यात् । इष् ता इति स्थिते सूत्रम्—'इषुसह्॰' ॥ इतुश्च सहश्च छमश्च रिपश्च रुप्च इतुसह्छ-मरिपरुषः तेषां इतुसह्छभिरिपरुषां धात्नामनपि विषये तादिप्रत्ययस्येट् वा वक्तव्यः । अनेनेट् । गुणः । एपिता । इडभावे गुणः । 'द्युसिः' एष्टा एपिष्यति 'स्वरादेः' अनेन दितीयोऽट् । ऐपिष्यत् ॥ ११० ॥

निफला विशरणे। फलति। फलेत्। फलेत्। अफलत्। पफाल ॥ आदेशादिरवेनैत्वपूर्वलोपनिषेषे प्राप्ते ॥ तृफल भजत्रपां किति णादौ सिटि थिप चैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ ॥ १११ ॥ फलतः फलः। फिल्यात्। फलिता। फलिप्याति। अफलिप्यत्। लध्वकारोपध्यवेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते ॥ लरान्तस्याकारस्य सौ नित्यं वृद्धिविच्या ॥ ११२ ॥ अफालीत्।

(च०) त्रिफला विशरणे । पूर्वविचादयः । फलित । लिट्लकारे 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'झपानां' अनेन फस्य पः । पफाल । पफल् अतुस् इति स्थिते आदेशादि- त्वेनैत्वपूर्वलोपनिषेधे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'तृफल्' ॥तृफल्मजन्नपां धातनां किति णादौ परे च सेटि थपि परे एत्वपूर्वलोपो वक्तव्यौ । अनेनास्येत्वपूर्वलोपो । फेलतुः फेलिथ । अन्न्यानि मूले सन्ति । छङ्खकारं 'इसादेः' अनेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते सन्त्रम्—'ल्रान्त-स्या०' ॥ लकारान्तस्य रेफान्तस्य च धातोरकारस्य सौ परे नित्यं वृद्धिवीच्या । अनेन नित्यं वृद्धिः । अफालीत् ॥ ११२ ॥

जि जये। जयति। जयत्। जयतु। अजयत्॥ सपरोक्षयोर्जेरिंगः॥ समत्यये परोक्षे च जि जय इति घातोर्गिरादेशो भवति ॥ ११३ ॥ जिगाय जिग्यतुः जिग्युः। जिगयिथ जिगेथ। जीयात्। जेता। जेष्यति। अजेष्यत्। अजैषीत् अजेष्टाम् अजेषुः।

(च॰) जि जये । गुणः । जयति । छिट्छकारे जि जि णिपिति स्थिते ॥ सूत्रम्— 'सपरोद्ययोः ॰' ॥ सश्च परोक्षश्च सपरोक्षौ तयोः सपरोक्षयोः जेः गिः त्रिपदं सूत्रम् । सप्रत्यये च परोक्षे णबादौ परे सित जिजय इति धातोर्गिरादेशो भवति । अनेन गिरा-देशः । 'द्विश्च' 'धातोः' 'कुद्दोश्चः' अनेन गकारस्य जकारः । जिगाय । 'तु धातोः' अनेन यकारः । जिग्यतः । 'ये' जीयात् । जेता । अनिटोऽनेन (धातोर्नामिनः) वृद्धिः । अजैपीत् ॥ ११३ ॥ (प्र॰) सपरोत्तयोरिति । परोक्षशब्देन तदर्थकणबादिप्रहः । द्वित्वनिमित्तयोरिति व्याक्ष्येयम् । यथाश्चतव्याक्याने तु यङ्कुगन्ताज्जेग्यदिशः स्यातः ॥ ११३ ॥

कृष् विलेखने । कर्षति । कर्षत् । कर्षत् । अकर्षत् । चकर्ष 'उपधाया लघोः' चक्रषतुः चक्रषुः । चकर्षिथ । कृष्यात् । गुणे कृते ॥ रारो झसे हशाम् ॥ हश्सुज्कृष्मृश्तृपृह्प्स्पां झसे परे अरा रो भवति ॥ ११४ ॥ रार इति तन्त्रोपात्तम् । तेन रा आरः र अरः । सकुदुचिरितमनेकोपकारकं तन्त्रम् । ष्टुत्वम् । कृषा ॥ कृषादीनां रो वा वक्तव्यः ॥ ११५ ॥ कर्षा । रारो झसे हशाम् ॥ षढोः कः से ॥ धातोः पकारहकारयोः करवं भवति सकारे परे ॥११६॥ किलात्यः सः कृतस्य । कपसयोगे क्षः । कक्ष्यति— कक्ष्यति । अकक्ष्यत्-अकक्ष्यत् अकाक्षीत् । अनिटो नामिवतः । अकाक्षीत् ॥ कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः ॥११७॥ 'कृष् स्पृश् मृष् तृप् हप्' एते कृषादयः, तत्पक्षे ॥ हशाषान्तात्सक् ॥ हकारान्तात् शकारान्तात् षका-रान्ताच नम्युपधादिवद्यमानेटो दिवादौ परे सक्पत्ययो भवति हशं वर्जयित्वा ॥११८॥ सेरपवदः ॥ अकृक्षत्-अकृक्षताम् अकृक्षत् ।

(च०) कृष् विलेखने । पूर्ववत् । उपधायाः । कर्पति । लिट्लकारे 'द्विश्च' पः, 'कुहोदचुः' 'उपधायाः' 'स्वर०' चकर्ष चक्रवतुः चकर्षिय कृष्यात् । कृष् ता इति स्थिते । 'उपधायाः'। क् अर्ष् ता इति जातम् ॥ तत्र सूत्रम्-'रारा झसे द्वशाम्' ॥ र अरः झसे दशां 'हवे' 'उओ' । हशादीनां हश् स्पृश् सुश् सुष् सुष् हप् तुप् इत्यादीनां धात्नां संबन्धिनो र् इत्येतस्यावयवस्य झसे परे र इत्यादेशो भवति, सस्वर एवादेशो भवति । तत्र द्रष्टव्य इत्यादौ रस्यैव दर्शनात् अरो रो भवति । अर् इति निदेशात् हशादीनां गुणोऽपि सचित-स्तेन पूर्व गुणं विधाय पश्चात् रकारः कार्यः इत्यभिप्रायः । रा र इति तन्त्रोपात्तम् । तेन रा आरः, र अरः । सङ्कृद्वचरितमनेकोपकारकं तन्त्रम् । अनेन अरः रः जातः । तदा क् र् ष् ता इति जाते 'स्वरहीनं०' 'दुभिः दुः' ऋष्टा ॥ तथा च सूत्रस्-'कृषादीनाम् ०' ॥ कृष् स्पृश् मृष् तृष् दृष् एतेषां धातूनां रः अरो वा भवति । अनेन विकल्पः । कर्षा । कृष् स्यप् इति स्थिते । गुणः । 'रारो झसे०' 'स्वरही०' तदा कष् स्यप् इति जातम् ॥ तत्र सूत्रम्-'घढोः कः से' ॥ पश्च दश्च पढौ तयोः पढोः कः से त्रिपदं सूत्रम् । धातुसंबन्धि-नोः षकारदकारयोः कत्वं भवति सकारे परे । त्यादावेवायं विधिः । तेन मधुछिट् सु इ-त्यादौ ककारो न भवेत् अनेन पकारस्य ककारः । 'क्रिङात्' 'क्षसंयोगे क्षः' 'स्वरहीनं०' कक्ष्यति । विकल्पेन अरो रो न भवति । कक्ष्यति । एङ् छकारे । अकक्ष्यत् । अकक्ष्यत् अकृष् सि ईट् दिप् इति स्थिते 'अनिटो॰' 'रारो झसे' 'स्वरही॰' अकाष् सि इट् दिप् इति जाते 'पढो: कः से' अनेन पस्य कः। 'किलात्' 'कपसं०' अकाक्षीत् अकाष्टां अकाक्षः। र- काराभावे अकाक्षीत अकार्षाम् अकार्क्षः । सूत्रं-कृषादीमा ॥ क्ष्रवादीनां धात्नां 'भू-ते सिः' इति सूत्रेण विहितः सिप्रत्ययो वा भवति । सेरभावपक्षे ॥ सूत्रम्-'हराषान्ता-त्सक्' ॥ हश्च शश्च पश्च हशपाः ते अन्ते यस्य स हशषान्तस्तस्मात हशपान्तात् सक् हकारान्तात् दुह् लिह् इत्यादेः शकारान्तात् हृष्टिं वर्जायत्वा विश् आदेः, पकारान्तात् कृषादेर्नाम्युपधात् अविद्यमानेटो धातोभूतेऽयं दिवादौ परे सेः स्थाने सक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणिनिषेधार्थः स्थाननियमार्थश्च । तदा अकृष् स दिष् इति जाते 'षढोः कः से' 'किलात् ' 'क्ष्यसं ' 'स्वरहीनं ं अकृक्षत् अकृक्षत् अकृक्षत् । सक्प्रत्ययस्य सकारः सन्स्वर एव तिष्ठति ॥ ११८ ॥

(प्र०) हशाषान्तात् सगिति । अत्र चानिरोऽनामिवत इति पूर्वसूत्राज्ञामिवत इ-त्यनुदृत्य तस्य च विशेषणार्थतया विवक्षणाज्ञाम्युपधत्वलामः इत्यभिप्रेत्याह—नाम्युपधा-दिति । तेन स्तृहेरस्ताक्षींदित्येव रूपमिति बोध्यम् । हशपान्तादित्यत्रान्तप्रहणं चिन्त्यम् । इशपादिति पाट्यम् । तेन च धातोर्विशेषणादुन्तलामः ॥ ११८॥

रुष् हिंसायाम् । 'उपघाया छघोः' रोषति । रोषेत् । रोषतु । अरोषत् । रुरोष । रुरुषतुः । रुरुषुः । रुरोषिथ । रुष्यात् । रोषिता—रोष्टा । रोषिष्य-ति । अरोषिष्यत् । अरोषीत् ।

(च॰) रुष् हिंसायाम् । पूर्ववत् तिबादयः 'उपधाया अघोः' रोषति । लिट्लकारे रुरोष । रुष्यात् रोषिता 'इष्डुसह०'अनेनेट् विकल्पः 'ष्टुभिः हुः'रोष्टा । अन्यानि मूळे सन्ति ।

उष् दाहे । ओषित । ओषेत् । ओषतु । औषत् ॥ उष्विद्जागृ-णामाम्या वस्तव्यः ॥११९॥ ओषांचकार । उनेष । उनेषिश । उष्यात । ओषिता । ओषिष्यति । औषिष्यत् । ओषीत् ।

(च॰) उष् दाहे । पूर्ववत् । ओषति । 'स्वरादेः' । उष् णप् इति स्थिते सूत्रम्-'उष्विद्जागृणां०' ॥ ओषांचकार । आमभावे उवोष जषतुः । उवोषिथ । अन्यानि सन्ति ॥ ११९ ॥

मिह सेचने । मेहति । मेहत् । मेहतु । अमेहत् । मिमेह मिमिहतुः । मिमेहिथ । मिस्रात् । 'हो ढः' 'तथोर्घः' प्टुत्वम् ॥ ढि ढो लोपो दिघिश्च ॥ ढकारस्य ढकारे परे लोपो मवति पूर्वस्य च दीर्घः ॥१२०॥ मेहा । मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । 'हश्रषान्तात्सक्' 'हो ढः' 'षढोः कः से'। अमिक्षत् अमिक्षतात् अमिक्षत् ॥

(च॰) मिह सेचने । 'उपधायाः' मेहति । लिट् मिमेह । मिह्यात् । मिह् ता इति स्थिते । 'हो दः' तदा मिट् ता इति जाते तथोर्धः । मिट् ता इति जाते ॥ सूत्रम्-'दि दो लपो॰' ॥ मी दा इति जाते गुणः । वात्र 'दि दो लोपो दीर्घश्च' इति सूत्रप्रा-सेंः प्राक् 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः कार्यः । मेढा मेढारौ मेढारः । मिह स्यप् तिप् इति स्थिते 'हो ढः' 'षढोः कः से' 'क्रिलात्' 'कपसंयोगे' 'उपधाया लघोः' मेक्ष्यति । अम्मेक्ष्यत् । 'हशपान्तात्सक्' । मिह् स दिए इति जाते 'हो ढः' 'षढोः कः सेः' 'क्रिलात्' 'कपसं०' 'स्वरहीनं०' अमिक्षत् ॥ १२०॥

(प्र०) ढिढो छोप इति । वान्यत्रेत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थयानृतः पूर्वस्येति बोध्य-म् । अत्र च ढिढो छोपश्चेति वाच्यम् । एवं च रिछोपो दीर्घश्चेति न सूत्रगीयम् ॥ १२०॥

दह भस्मीकरणे । दहति । दहेत् । दहतु । अदहत् । ददाह देहतुः देहुः । देहिथ-ददम्ध । दद्यात् । दग्धा । दादेर्घः । आदिजनानां झमान्तस्य झ्माः स्घ्नोः । खसे चपाः । किलात् घः सः कृतस्य । कषसंयोगे क्षः । घक्ष्य-ति । अधक्ष्यत् । अधाक्षीत् । 'झसात्' अदाम्बाम् अधाक्षः ।

(च०) दह भस्मीकरणे। दहित 'अत उपधायाः' ददाह। 'छोपः पचां' देहतुः दे-हिथ। 'अत्वतो अनेनेड्विकल्पः। तदा दह् थप् इति स्थिते। 'दादेघः' अनेन हस्य घः 'तथोधंः' अनेन थस्य घः। 'झवे जवाः' अनेन घस्य गः। ददग्ध। दद्यात्। दग्धा। इदमपि रूपं पूर्वोक्तसूत्रैः सिध्यति। दह् स्यप् तिप् इति स्थिते। 'दादेघंः' अनेन हस्य घः ''आदिजवानां' अनेन दस्य घः। 'स्वसे चपा०' अनेन घस्य कः 'किछात्०' कपसंयोगे' घक्ष्यति। अधक्ष्यत्। दह् सि इट् दिप् इति स्थिते दिवादौ 'दादेघंः' 'आदिजवानां' 'खसे' 'कष रं०' 'स्वरहीनं 'अत उपधायाः' 'अधाक्षीत्'। 'झसात्' अदाग्धाम्। अवा-धः। समाक्षोऽयम्।

ग्लै म्लै हर्षक्षये । आयादेशः । ग्लायति । ग्लायत् । ग्लायतु । आला-यत् ॥ सन्ध्यक्षराणामा ॥ सन्ध्यक्षराणां धातूनामात्वं मवति अनिपि विषये ॥ १२१ ॥ णप् 'द्विश्व' 'हृस्तः' पूर्वस्य हृसादिः शेषः' 'कुट्टोइत्युः' ॥ आतो णण् डौ ॥ आकारान्ताद्धातोः परो णण् डौ भवति ॥ १२२ ॥ दिलोपः । जग्लौ ॥ आतोऽनिष् ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अनिपि किति जिति स्वरे सेटि थिप च ॥ १२३ ॥ जग्लतुः जग्लुः । जग्लिथ—जग्लाथ जग्लथुः जग्ल । जग्लौ जग्लिव जग्लिम ॥ संयोगादेरादन्तस्य किति यादादावेकारो वा वक्तव्यः ॥ १२४ ॥ ग्लायात्-ग्लेयात् । ग्लान्ता । ग्लास्यति । अग्लास्यत् । अग्लासीत् अग्लासिष्टाम् अग्लासिषुः ।

(च०) ग्लै म्लै हर्षक्षये । पूर्ववित्तवादयः । 'ऐ आय्' ग्लायति । लिट्लकारे— ग्लै णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'संध्यत्त्रराणामा' ॥ संध्यक्षराणां आ सांकेतिकं द्विपदं । संध्यक्षरान्तानां धातुनां अन्त्यस्वरस्यानिप विषये कर्तरि तिवादिचतुर्गणवर्जित-स्थले आकारो भवति । अनेन ग्लै इत्यस्य ग्ला जातः । तदा ग्ला णप् इति जाते 'द्विश्वर्य' 'हस्वः'। ग्ला ग्ला णप् इति स्थिते—'पूर्वस्य हसादिः' अनेन गकारोऽविशिष्टः 'कुहोइचुः' जग्ला णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'आतो णप् डो' ॥ आतः णप् डो । सांके । त्रियदम् ॥ आकारान्ताद्धातोः परो यः प्रथमपुरुषे उत्तमपुरुषे च णप् डो भवति । उकारष्टिलोपार्थः । डित्करणं विनापि रूपसिद्धौ यत् डो इति डित्करणं तत् 'आतो युक्' इति युगागमनिषेधार्थम् । इतेऽपि युगागमे टिलोपः स्यादेव । अनेन णप् डौ जातः डिल्वाट्टिलोपः
'स्वरः' जग्लो जग्ला अतुक् इति जाते ॥ सूत्रम्—'आतोऽनिपः' ॥ आतः न अप् अनप्
तस्मिन् अनिप यत्र 'अप् कर्तरिः इत्यादि विकरणं न भवति तत्र विभक्तौ परतः तस्या
एव किति जिति च स्वरे परे इटि च धातोराकारस्य लोपो भवति । यत्र णवादौ अनप्
तत्रापि तं विना सर्वोऽपि प्रत्ययः कित् । तत्रानेनाकारस्य लोपो भवति । जग्लतः ।
अन्यानि मूले सन्ति । ग्लायात् इति स्थिते ॥ सूत्रं—'संयोगादें । संयोगादेः आदन्तस्य धातोः किति यादौ परे एकारो वा वक्तव्यः । विश्विनिर्दिष्टः अनेन नियमसूत्रेण
अन्तस्यैव भवति । ग्लायात्—ग्लेयात् । अग्लासि ईट् दिप् इति स्थिते । 'आदन्तानाम्'
अग्लास् इट् सि ईट् दिप् इति जाते 'इट ईटि' 'सवणें' 'स्वरहीनं' अग्लासीत् ॥ १२४ ॥

(प्र०) आतो पाविति । पावित्यन्नानुबन्धद्वयप्रहणं, प्रथमपुरुषबहुवचने गाते इत्या-दावितप्रसङ्गवारणाय डित्करणम् । आतो युग्वारणाय णित्त्वं वा स्थानिवत्त्वात् । तज्ज्ञा-पकं चात्र डग्रहणमेव । नित्यत्वात् प्रथमप्राप्तोऽपि युक् सावकाशन्यायेन वारितः ॥१२२॥ आतोऽनीपति । आत इति योगविभागात् सेटि थपि चेत्यस्य लाभः॥ १२३॥

गै रै के शब्दे। गायति। गायत्। गायतु। अगायत्। जगौ जगतुः जगुः॥ दादेरे॥ अभिद्दाधामागैहाक्पिवतिसोस्थानामाकारस्यैकारो भवति आशीर्थादादौ पस्समैपदे परे॥१२५॥ गेयात्। गाता। गास्यति। अगास्यत्। अगासीत् अगासिष्टाम् अगासिषुः।

(च) मैं रे के शब्दे । गायति । अन्यानि रूपाणि मूले सन्ति । आशिषि लि-इलकारे विशेषः । गायात इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'दादेरे' ॥ दादेः ए ॥ अपित् दा धा मा मै हाक् पिवति सो स्थानां आकारस्य एकारो भवति यादादेः परस्मैपदे परे । गेयात् । अन्यानि रूपाणि पूर्ववत्साध्यानि वैयाकरणेः ॥ १२५ ॥

्ट्ये शब्दसंघातयोः । सस्वनिषेधः । ष्टयायति । ष्टयायत् । ष्ट्यायत् । अष्टयायत् । सस्वनिषेधः । ष्टयायति । ष्टयायत् । अष्टयायत् । 'सन्ध्यक्षराणामा' 'शसात्स्वपाः' 'षाट्टवर्गस्तवर्गजः' इति षकारे गते तकार एव । तष्टो । ष्टथायात् –ष्टथयात् । ष्टथाता । ष्टथास्यति । अष्टथास्यत् । अष्टथासीत् ॥

(च०) ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । नामधातुः । अनेनास्य सत्वनिषेधः । 'ऐ आय्' । प्रायति । लिट्लकारे ष्टयै णप् इति स्थिते 'संध्यक्ष०' ष्टया णप् इति जाते 'द्विश्व' । 'झसात्' । पूर्वस्य 'षाट्टवर्गस्तवर्गजः' इति पकारे गते तकार एव शेषः । तष्ट्या णप् इति जाते । 'आतो णप् डौ' 'स्वरहीनं' तष्ट्यौ । अत्वतो नित्यानिरश्च धातोः थपो वेट्

भवति । तष्टियथ-तष्ट्याथ । 'संयोगादेः' । ष्टयायात् ष्ट्येयात् । अन्यानि मूले सन्तिः तेषां साधनं सुगमं पूर्वधातुवत् ॥

(प्र०) ष्ठ्ये शब्दसंघायोरिति । अत्र केचित् नामधातुष्वष्कष्ठयेष्ठिवां सत्वं नेति वदन्ति, तद् भाष्यविरुद्धम् ॥

दैप् शोधने । दायति । दायत् । दायतु । अदायत् । ददौ । पित्त्वा-देकाराभावः । दायात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदासीत् अदासि-ष्टाम् अदासिषुः । पित्त्वात्सिकोपाभावः इत्यादि ।

(च॰) दैप् शोधने । पकारो धातुभेदज्ञापनार्थः । पूर्वव्त तिवादयः । 'ऐ आय् दायति । ददौ । पित्त्वात् 'दादेरे' अनेन एकारो न भवति । दायात् । 'आदन्तानाम्' । अदासीत् । पित्त्वात् 'दादेरे' अनेन सिलोपो न भवति ।

घेट् पाने । ट ईवर्थः । घयति । घयत् । घयत् । अघयत् । दधौ । घयात् । घाता । धास्यति । अघास्यत् । वा सिलोपः । अघासीत् अघासि-ष्टाम् अधासिषुः । अघात् अधाताम् । 'स्याविदः' ॥ उस्यालोपः ॥ उसि परे घातोराकारस्य लोपो भवति ॥ १२६ ॥ अधुः । घेटः सेरङ् । घातोर्द्धिःवं विति केचित् ॥ 'आतोऽनिप' अद्धत् अद्धताम् अद्धन् ।

(च॰) घेट् पाने । ट ईबर्थः । 'ए अय् धयति । लिट्लकारे । 'संध्यक्षराणां' 'द्विश्च' 'हस्वः' । 'झपानाम्' 'आतो णप् हों' द्धों । 'दादेरे' घेयात् अधासीत् । 'शाच्छा' अनेन वा सिलोपः । अधात् अधाताम् । अधा अन् इति जाते 'स्याविदः' अधा उस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'उस्यालोपः' ॥ उसि, आ सांके॰, लोपः । उसि परे सित धातोराकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । अधः ॥ घेटः सेः स्थाने अक् धातोद्वित्वं वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । अनेनाक्द्वित्वे भवतः । अ धा धा अक् दिप् इति जाते । 'हस्वः' ! 'झपानां' 'आतोऽनिप' 'स्वरहीनं॰' अद्धत् ॥ १२६ ॥

हिशर् प्रेक्षणे ॥ दशादेः पश्यादिः ॥ हशादेर्धातोः पश्यादिरादेशो भवति चतुर्षु परेषु ॥ १२७ ॥ 'हश् ऋ स शद सद पा बा ध्मा स्था मा दाण्' एते हशादयः । पश्य ऋच्छ घौ शीय सीद पिन जिब्र धम तिष्ठ मन यच्छ' एते पश्यादयः । पश्यति । पश्येत् । पश्यतु । अपश्यत् । ददर्श दहशतुः दहशः । स्जिहशोस्थपो वेट् । दद्शिष । गुणः 'रारो झसे हशाम्' यत्वम् १। प्रुत्वम् । दद्रष्ठ दहशयुः दहश । दद्शे दहशिव दहशिम । हश्यात् । द्रष्टा द्रस्यति । अद्रक्ष्यत् । 'अत उपधायाः' अद्राक्षीत् । 'झसात्' प्रुत्वम् । अद्राष्टाम् अद्राक्षः । पक्षे 'हितो वा' 'हशादेर्डे गुणः' । अदर्शत् अदर्शताम् अदर्शन् ।

(च०) दिशर् प्रेक्षणे । पूर्ववित्तवादयः । हर् अनुबन्धः 'हरितो वा' इति स्वस्थ-विशेषार्थः । हश् अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'द्वशादेः पश्यादिः ॥ हश् आदि-र्यस्थासौ हशादिस्तस्य दशादेः पश्य आदिर्यस्यासौ पश्यादिः हशादेधांतोस्तिवादौ विभ-क्तिचनुष्टये परे पश्य इत्यादिरादेशो भवति । अनेन पश्यादेशः । पश्य अप् तिप् इति जाते । 'अदे' 'स्वरहीनं' पश्यति । लिट्लकारे—'उपधायाः' अनेन गुणः । ददर्शं दहशतुः दहशुः । दद्शिथ । 'खिजिहशोः' इति, सिजिहशोधांत्वोः थपो वा हट् भवति । अनेनास्य अपि वा इट् भवति । इडभावे दहश् थप् इति जाते 'उपधाया लघोः' गुणः । 'रारो झसे' अनेन अरो रः जातः 'छशष०' प्टत्वम् । दद्गष्ठ । 'रारो' द्रष्टा । 'अत उपधायाः' अद्रा-श्चीत् । 'झसात्' अद्राष्टाम् । अस्य 'इरितो वा' अनेन ह प्रत्ययो भवति । तदा अहश् ह दिप् इति जाते । 'हशादेः' हशादेधांतोर्ङकारे परे गुणो भवति । अनेन गुणः । हकारो हित्कार्यार्थः 'स्वर०' अदर्शत् ॥ १२७ ॥

(प्र॰) द्वशादेरिति । पा पाने इत्यस्यैव ग्रहणं नतु पारक्षणे इत्यस्यापि छुग्विक-रणाछुग्विकरणयोरछुग्विकरणस्यैव प्रहणमिति केचित, तन्नः न्यायेन सिद्धौ साहचर्च्यस्याग-ंतिकत्वात् ॥ १२७ ॥

ऋ गतौ । ऋच्छादेशः । ऋच्छति । ऋच्छत् । ऋच्छत् । आर्च्छत् । रः पश्चात् ऋ अर् वृद्धिः । आर आरतुः आरुः ॥ अत्यतिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् ॥ १२८ ॥ आरिय आरथुः । आर । आर आरिव आरिम ॥ गुणोर्तिसंयोगाचोः ॥ अर्तः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो अवित यिक यि किति णादावाशीर्यादादौ च ॥ १२९ ॥ अर्थात् । अर्ता । 'हन्तः स्यपः' अरिष्यति । आरिष्यत् ॥ सर्तिशास्त्यतिभ्यो ङो ल्हाङि ॥ १३० ॥ सेरपवादः ॥ हित्पुषादेर्ङः । आरत् आरताम् आरन् ॥ अर्वेर्द्वादेः सेरपवादो छङीति केचित् । आर्थात् ।

(च०) ऋ गतौ । 'हशादेः' अनेन ऋच्छादेशः । 'अदे' ऋच्छित चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सन्ति सुगमत्वाद्याख्यानं न कृतम् । ऋ णप् इति स्थिते 'द्विश्व' 'रः' । अ ऋ णप् इति जाते । 'ऋ अर्' अर् णप् इति जाते 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । आर । 'गुणोतिं' सवर्णे' आरतुः आरः ॥ सूत्रम्—'अस्यितिं । अस्यितिं व्ययतीनां धात्नां अपो नित्यमिट् भविति । 'अत्वतो' अस्य विकल्पस्यायमपवादः । आस्थि । ऋ यात् इति स्थिते । सूत्रम्—'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' ॥ अर्तिश्च संयोगादिश्च अर्तिसंयोगादी तयोः अतिसंयोगाद्योः ऋ गतावित्यस्य धातोः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च ऋकारस्य गुणो भवित यिक यिक विति णादौ आशोर्यादादौ च । अनेनारतुरिति रूपं सिद्धं भवित । गुणोऽनेन तदा अर्थात् । 'गुणः' अर्ता । 'हन्तः स्यपः' अनेनास्येट् । गुणः अरिष्यित 'स्वरादेः' आरिष्यत् ॥ सूत्रम्—'सर्तिशास्त्य । सर्तिशास्त्य । सर्तिशास्त्य । सर्तिशास्त्य । सर्विशास्त्य । सर्वास्य । सर्वस्य । सर्वास्य । सर्वस्य । सर्वास्य । सर्वस्य । सर्वस्य । सर्वस्य । सर्वस्य । सर्य ।

भवति सेरपवादः । अनेनास्य ङः । 'दृशादेः' 'स्वरादेः' । आरत् ॥ 'अर्तेः' । अर्तेह्वादे-धांतोर्ङप्रत्ययो भवति छुङि । सेरपवादः इति केचिदाचार्या वदन्ति तेषां मते 'सेः' । 'स्व-रादेः' । आर्षात् इति रूपं सिद्धं भवति ॥ १३० ॥

(प्र०) गुणाऽर्ति संयागाद्यारिति । अर्ताति भ्वादिहाद्योर्धहणम् । छुक्निदेश-स्तु सौन्नस्तिर्वन्नदेशो यङ्छङ्निवृत्यर्थः ॥ १३० ॥

स गतौ । घावादेशः । घावाति । शीव्रगतावेव घावादेशः । सरति । ससार सम्रद्धः सम्रुः । क्रादित्वात् ससर्थे । सम्रथुः सम्र । ससार-ससर सस्य सस्रम ॥ यादादौ ॥ ऋकारस्य रिङादेशो भवति यदादौ परस्मैपदे परे ॥१३१॥ ङकारो व्यवघानार्थः तेन 'ये' इति न दीर्घः । स्नियात् । सर्ता । सारिष्यति । असरिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । असरत् असरताम् असरन् ।

- (च०) स गतौ । घावादेशः घावति । शीघ्रगतावेव घावादेशः । तदभावे सरित । शिट्ट्कारे । ससार । थि कादित्वान्नेट् । ससर्थ । स्र यात् इति स्थिते ॥ स्नम्— 'यादादौ' ॥ एकपदं स्त्रम् । आशीरथें यादादौ परे घातोर्क्तारस्य रिङ् इत्यादेशः पर-स्मैपदे एव । अन्नापि ङकारो 'ये' इति स्त्रेण विहितदीर्घनिषेघार्थः । स्वियात । सर्ता । 'हन्तः स्थपः' सरिष्यति । असरिष्यत् । 'प्रपादिः' अनेन ङः । 'हशादेः' । असरत्॥ १३१॥
- (प्र०) शीव्रगतावेति । एतच विदोनवानामित्यतो वेत्यस्यानुवृत्तेव्यवस्थया बोध्यम् । को व्यवधानार्थे इति । नत्वन्त्यादेशार्थः । धातोरधिकारात् षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनैतल्लामात् । व्यवधानफलमाह्-तेनेति ॥

श्रद्छ शातने ॥ श्रीयादेशे आत्मनेपदं वाच्यम् ॥१३२॥ श्रीयते । श्रीयत । श्रीयताम् । अशीयत । श्रशाद । 'ह्रोपः पचाम्' श्रेदतुः श्रेदुः । श्रेदिय-शशस्य । श्रद्यात् । श्रत्यति । अशस्यत् । त्रुदि-स्वात् ङः । अश्रदत् !

- (च०) शद्ल शातने । शीयादेशः ॥ सूत्रम्—'शीयादेशे०' ॥ शीयादेशे कृते सित आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनास्यात्मनेपदत्वम् । शीयते । लिट्लकारे । 'अत उपधा-याः' शशाद 'लोपः पचां' शेदतः । 'अत्वतः' अनेन वा इट् । शेदिथ । 'खसे चपा झसा-नाम्' शशत्य शबात् 'खसे' शत्ता । अन्यानि मूले सन्ति । 'लित्पुषादेर्कः' अनेनास्य लुदित्त्वाद् छः । अशदत् ॥ १३२ ॥
- (प्र०) शातन इति । विशीर्णतायामित्यर्थः । पिबतीत्यत्र पिबादेशोऽदन्तः, 'अदेः इत्यलोपः । अल्लोपस्य असिद्धत्वात् उपधाया रुघोरिति गुणो न । अकारयुक्तोचारणसाम- श्यांद् वा ॥

षद्रु विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । सिंदादेशः । सीदित । ससाद

सेदतुः सेदुः । सेदित्थः ससत्थः । सद्यात् । सत्ता । सत्त्यति । असत्त्यत् । असद्यत् । निपूर्वः । न्यषदत् ।

(च०) षद्छ विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः । सीदति । ससाद । 'छोपः' सेदतुः । 'अत्वतः' सेदिथ । 'खसे०' ससत्य । 'खसे०' सत्ता । अन्यानि मूले सिन्ति ॥ छङ्खकारे 'छित्पुषादेर्ङः' असदत् । अर्थं घातुर्थेदा निपूर्वो भवति तदा 'प्रादेश्वः अनेन षत्वम् । न्यषदत् ।

पा पाने ॥ पिबादेशः । पिबति । पिवेत् । पिबतु । अपिबत् । पपौ पपतुः पपुः । पपिश्य-पपाश्च । 'दोदेरे' पेयात् । पाता । पास्यति । अपास्यत् । 'दादेः पे' अपात् ।

(च॰) पा पाने । पिबादेशः । पिबति । लिट्लकारे पा णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'इस्वः' 'आतो णप् डौ' पपौ 'आतोऽनिष' पपतुः 'अत्वतो' पिथ–पपाथ । 'दादेरे' पेयात् । 'देादेः पे' अनेन सेर्लोपो भवति । अपात् । अपाताम् अपुः । 'आतोऽनिषे इत्यनेनाकारस्य लोपः ।

त्रा गन्धोपादाने । जिन्नादेशः । जिन्नति । जिन्नत् । जिन्नत् । अजिन्नत् । जन्ने जन्नतः जन्नः । जन्निय—जन्नाय । न्नायात् – नेयात् । न्नाता । न्नास्यति । अन्नास्यत् । अन्नासीत् – अन्नात् । ध्मा शब्दामिसंयोगयोः । बमान्देशः । धमति । धमेत् । धमतु । अधमत् । दध्मौ । धमायात् – धमेयात् । धमाता । धमास्यति । अध्मास्यत् । अध्मासीन् ॥

- (च॰) ब्रा गन्धोपादाने जिब्रादेशः । जिब्रति । ब्रा णप् इति स्थिते 'द्विश्वः' 'इस्वः' 'झपानाम्' 'क्वहोश्चः' 'आतो णप् डौं' जब्रौ । 'अत्वतः'—जिब्रथ जब्राथ । 'संयोगादेः'—ब्रायात्-ब्रेयात् । 'आदन्तानाम्' अब्रासीत् । 'शाच्छासा०' अनेन वा सेर्कोपः । अब्रात् ॥
- (प्र०) ध्माशब्दाप्तिसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुरिह गृद्धते । तेन शङ्ख धमतीतिवत् मृदङ्गं धमतीति प्रयोगो न, अग्निसंयोगे सुवर्णे धमति अग्निना संयुनक्तीत्यर्थः ॥

ष्ठा गतिनिवृतौ । 'आदेः प्णः स्नः' सकारे जाते निमित्ताभावेन ठस्य थः । तिष्ठादेशः । तिष्ठति । तिष्ठेत् । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । 'शसारखपाः' तस्यौ तस्यतुः तस्युः । स्थयात्—स्थायात् । स्थाता । स्थास्यति । अस्था-स्यत् । निपूर्वः । षत्वम् । न्यष्ठात् ॥

(च॰) ष्ठा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन पस्य सः । 'निमित्ताभावेः अनेन न्यायेन रुस्य थः । 'हशादेः' तिष्ठादेशः तिष्ठति । स्था णप इति स्थिते । 'द्विश्चः ंहस्वः' 'शसात्' 'झपानां' सवर्णत्वात 'आतो णप्' तस्थौ । 'दादेरे' स्थेयात्–स्थायात् । लुङ्लकारे निपूर्वीयं । 'दादेः पे' अनेन सेर्लोपो भवति । 'प्रादेश्च'—न्यष्ठात् ।

म्ना अभ्यासे । मनादेशः । मनित । मनेत् । मनतु । अमनत् । मम्नौ । मझतुः मम्नुः । मझिथ-मझाथ । झायात्-झेयात् । झाता । झास्यति । अझास्यत् । अम्नासीत् ।

(च॰) न्ना अभ्यासे । मनादेशः । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदे' मनति । 'पूर्वस्य' मन्नी । 'अत्वतः' मन्निथ-मन्नाथ । 'संयोगादेः'—न्नायात्-मनेयात् । अन्यानि मुळे सन्ति । छङ्ककारे 'आदन्तानाम्' अम्नासीत् ।

दाण् दाने । यच्छादेशः । यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् । ददै। ददतुः ददुः। 'दोदेरे' देयात्। दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदास्यत् ।

(च॰)दाण् दाने 'दृशादेः'—अनेन यच्छादेशः । यच्छति । दा णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'हृस्वः' 'आतो णपू' ददौ । 'आतोऽनपि' ददतुः 'अत्वतः' ददिथ-ददाथ । 'दादेरे' देयात् । छुङ्खकारे 'दादेः पे' अनेन सेर्लोपो भवति । अदात् ।

ह्व कौटिल्ये । हरति । हरेत् । हरत् । अहरत् । जहार । 'गुणोर्ति-संयोगाद्योः' जहरतुः जहरुः ॥ ऋदन्तस्य थपो नेट् ॥१३३॥ जहर्थ जहरथुः जहर । जहार—जहर जहरिव जहरिम । हर्यात् । हर्ता । 'हनृतः स्यपः' हरिष्यति । अहरिष्यत् । वृद्धिः अहार्थात् अहार्षाम् ॥

(च०) ह्व कौटिल्ये । कुटिल्स्य भावः कौटिल्यं । तस्मिन्कौटिल्ये । गुणः । हरित । ह्व णप् इति स्थिते 'द्विश्व' 'रः' 'पूर्वस्य' 'कुहोक्चुः' 'धातोनीमिनः' अनेन वृद्धिः—जह्वार । 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' अनेन किति णबादौ गुगः । जह्वस्तुः ॥ सूत्रम्— 'ऋदन्तस्य०' ॥ ऋदन्तस्य धातोः थप् इड् न भवति । जह्वर्थं ह्वर्यात् हर्ता । 'हन्तः' हरिष्यति । अह्वरिष्यत् । 'णित्पे' अनेन णित्त्वाद्वृद्धिः अह्वार्षात् ॥ १३३ ॥

स्कन्दिर् गतिशोषणयोः।स्कन्दिति । स्कन्देत् । स्कन्दत् । वस्कन्दत् । वस्कन्दत् । वस्कन्दत् । वस्कन्द वस्कन्दतुः वस्कन्दुः । वस्कन्दिथ ॥ हसात्परस्य झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः ॥१३४॥ वस्कन्ध । 'नो लोपः' स्कद्यात् । स्कन्ता । स्कन्तस्यति । अस्कन्तस्यत् ॥ सावनिटो नित्यं वृद्धिः॥१३५॥ गिस्वविधानसामध्योदनुपधाम्तस्याप्यतो वृद्धिः । अस्कानसीत् । 'इतिो वा' अस्कदत् ।

(ভঃ) स्कन्दिर् मतिशोषणयोः । इर् अनुबन्धः 'इरितो वा' इति सूत्रस्य विशेष-গার্থ: । स्कन्दति । लिट्लकारः । स्कन्द् णप् इति स्थिते 'द्विष्य' 'शसात्' 'पूर्वस्य' 'कुहोश्चः' चस्कन्द । 'ऋस्योगात्'—अनेन कित्त्वात् 'नो लोपः' इति सूत्रेणातुस्वारस्य लोपो न भवति । चस्कन्दतुः । 'अत्वतः' अनेनास्य वेट् । चस्कन्दिय । इडभावे चस्कन्द् थप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ह्सात्परस्य । । हसात्परस्य सवणें झसे परे लोपो वाच्यः । अनेन दस्य लोपः चस्कन्य । 'नोलोपः' स्कन्द्यात् 'हसात्' स्कन्ता । 'खसे स्कन्तस्यति । अस्कन्तस्यत् ॥ सृत्रम्—'सावनिदः' ॥ सौ परे सित अनिदो धातोर्नित्यं वृद्धिर्मवति । अस्य धातोर्वृद्धिप्राप्तिरेव नास्ति, तन्नाह—णित्त्वविधानसामर्थ्यात् अनुपः धाभृतस्यातोकारस्य वृद्धिः 'खसे' अस्कान्सीत् । 'इरितो वा' अनेनास्य वा इ प्रत्ययो भवति—'नो लोपः' अस्कद्त् ॥ १३५ ॥

तृ प्लवनतरणयोः । तरित । तरेत् । तरत् । अतरत् । किन्वाभावादुणः ॥ ऋसंयोगादेणदिरिकत्त्वं वाच्यम् ॥१३६॥ तृफलमजत्रपाम्' इत्येत्वपूर्वल्लेपौ ॥ ततार तेरतः तेरुः । तेरिय ॥ ऋत इर् ॥
ऋकारस्य इर् भवति । किति परे ॥१३७॥ 'य्वोविंहसे' तीर्यात् ॥ ईटो
ग्रहाम् ॥ महावीनामिट ईकारो मवित ॥१३८॥ तरीता-तरिता । तरीष्यतितरिष्यति । अतरीष्यत्-अतरिष्यत् । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः ॥
वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घो वाच्यः ॥ १३६॥

- (च०) तृ प्लवनतरणयोः । गुणः । तरित । अन्यानि मूळे सन्ति । लिट्लकारे । 'ऋसंयोगात् अनेनाकित्वात् गुणः । 'तृष्कलभजन्नपाम्' अनेनास्येत्वपूर्वलोपौ भवतः । तरितः । तृ यादिति स्थिते ॥ सूत्रम्—'न्नात् इर्' ।। ऋतः इर् , ऋकारस्य किति ङिति च परे इर् भवति । 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । तीर्यात् । तर् इट् ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईटो ग्रहाम्' ।। ई इटः ग्रहाम् । ग्रहादीनां धात्नामिट ईकारो भवति । तरीता तरिता । अन्यानि मूळे सन्ति । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिष्ठः । अनेट ईकारे प्राप्ते ॥ स्त्रम्—'वृद्धिहेतौ०' ।। वृद्धिहेतौ सौ परे इटो दीर्घो न वाच्यः । अनेन लुङ्लकारे दीर्घीमावः ॥ १३६—१३९ ॥
- (प्र॰) ऋत इर् इति । तस्तीत्यादौ विशेषविहितेन गुणादिना बाधितत्वाज्ञेत्य-न्याभिप्रायः । ऋतः किस्, भूयात । ङ्किति किस्, तस्ति ॥ १३९ ॥

रख रागे । उभयपदी ॥ अपि रख्जदंशायञ्जाब्बद्धाम् ॥ एषामः नुस्वारस्य छोपो भवत्यपि परे ॥१४०॥ रजित रजित । रजेत् रजेत । रजितु, रजताम् । अरजत् अरजत। ररख ररखतुः ररञ्जुः । ररिक्षिय-ररङ्क्थ ररख्नथुः ररख । ररक्षे । रज्यात् । रङ्कोष्ट । रङ्का । रङ्क्षयित रङ्क्षयते । अरङ्क्षयत् अर ङ्गचत । अराङ्गीत् । 'चोः कुः' 'खसे चपा' वत्वम् । अराङ्गाम् अराङ्कश्चः । अरङ्क्त अरङ्क्षाताम् अरङ्क्षत ।

(च०) रक्ष रागे। उभयपदी।। सूत्रम्—'अपिरञ्ज्ञ०'।। अपि रक्षदंशपक्ष-व्यञ्जां एषां धातूनामनुस्वारस्य लोपो भवित अपि परे। अनेनास्यानुस्वारस्य लोपो भवित । रजित रजते। अन्यानि मूले लिखितानि सन्ति। लिट्लकारे। ररञ्ज। अकित्त्वादनुस्वारस्य लोपो न भवित । ररञ्जनुः। 'अत्वतः'—ररञ्जिथ। ररञ्ज् थप् इति स्थिते। 'चोः कुः' 'खसे' ररङ्क्थ। आत्मनेपदे। ररञ्जे। 'नो लोपः'—रज्यात्। 'चोः कुः' 'खसे०' रङ्कीष्ट॥ अराङ्कीत 'झसात्' 'चोः कुः' 'खसे०' अराङ्काम् अराङ्भुः। आत्मनेपदे—अरङ्क अरङ्काताम् अरङ्कत॥ १४०॥

दंश दशने । दशति । दशेत् । दशतु । अदश्वत् । ददंश ददंशतुः ददंशुः । ददंशिय-ददंष्ठ ददंशयुः । दश्यात् । द्युत्वम् । दंष्टा । दंश्रचिति । अदङ्ख्यत् । णित्वे' णित्वाद्वृद्धिः । 'षढोः कः से' अदाङ्कीत् ॥

(च) दंश दशने। 'अपि रञ्जदंश' अनेनास्यापि छोपो भवत्यनुस्वारस्य। दशित। ददंश ददंशतुः। 'अत्वतः'—ददंशिथ। इडभावे ददंश् थप् इति जाते 'छशष०' अनेन पकारः। 'ष्टुभिः ष्टुः' ददंष्ट। 'नो छोपः' दश्यात्। दंष्टा। 'षढोः कः से' दङ्ख्यिति। 'णित्पे' अनेन णित्वाद् बृद्धिः। 'षढोः कः से' अदाङ्क्षीत्॥

षञ्ज संगे । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । ससञ्ज ससव्जिथ-ससङ्क्य । सज्यात् । सङ्का । सङ्घयति । असङ्घयत् । असङ्घीत् असाङ्काम् असाङ्धुः ॥

(च०) षञ्ज सङ्गे। 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन षस्य सः। पूर्ववित्तबाद्यः। सजित। लिट्लकारे। ससक्ष । 'अत्त्वतः' अनेनास्य नेट्। ससंजिथ। इडमावे ससक्ष थप् इति जाते 'चोः कुः' 'खसे०' ससंकथ॥ 'नो लोपः' सज्यात्। सञ्ज् ता इति स्थिते 'चोः कुः' 'खसे०' 'सहता। सञ्ज् स्यप् तिप् इति स्थिते 'चोः कुः' 'खसे०' 'पढोः' 'किल्लात' 'कप संयोगे' सङ्घयति। असङ्घयत्। 'सावनिटः' असाङ्घीत्। 'झसात्'-असा-क्काम् असाङ्धः।

कित रोगापनये संशये च ॥ गुडभ्यः ॥ गुप् तिज् कित् मान् बध् दान् शान् एभ्यः स्वार्थे सः प्रत्ययो मवित षातोश्च द्वित्वम् ॥ १४१॥ "कुहोश्चुः" गुप्तिज्किद्भ्यः कमान्निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः । तेन गोपित तेजति केति । 'सघातुः" 'गुबादिभ्यः सस्येण्नेष्यते' ॥ नानिटि से ॥ इड्वर्जिते सप्रत्यये परे षातोर्गुणो न मवित ॥ १४२ ॥ तिप् । चिकित्सिति । विकित्सेत् । चिकित्सतु । अचिकित्सत् । चिकित्सांचकार चिकित्सामास चिकित्साम्बभ्व । चिकित्स्यात् चिकित्सिता । चिकित्सिष्यति । अचिकित्सिष्यत् । अचिकित्सिष्यत् । अचिकित्सिष्टाम् ॥

(च०) कित् रोगापनयने संशये च ॥ सूत्रम्—'गुड्भ्यः' ॥ गुप् तिज् कित् मान् बध् दान् शान् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः स्वाधं धात्वधं एव । इगर्थं विनैव दशस्विप लकारेषु, इति च सः प्रत्ययो भवति तत्सिन्नयोगे द्विश्व ॥ 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययोः स्वाधं एव अवन्ति' । गुप् तिज् किन्नयः क्रमात् निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः प्रत्ययो भवति । तेन गोपित तेजित केतित इत्यत्र पूर्वोक्तसूत्रेण सः प्रत्ययो धातोः द्वित्वं च भवति । तदा किकित् सः इति जाते 'क्रहोश्तुः' अनेन कस्य चः । चिकित् सः इति जाते 'सिसता' अनेनेटि प्राप्ते । 'गुपादिभ्यो धातुभ्यः सस्य इट् न इष्यते आचार्यः' अनेन इट्निपेधः । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणे प्राप्ते 'नानिटि से' न अनिटि से । इड्विजिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । चिकित्स इति जाते 'सः धातुः' अनेन धातुत्वात्त्रिवाद्यः । चिकित्स तिप् इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'अदे' चिकित्सिति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्'—चिकित्सांचकार । अन्ये द्वे स्ते स्तः । चिकित्स्यात् । लुङ्लकारे अचिकित्सीत् । अचिकित्सिष्टाम् ।। १४२ ।।

(प्र०)कितरोगापनयने संशयेचेति । रोगापनयनं व्याधिप्रतिकारः । संशये प्रायेण विपूर्वः । "विचिकित्सा तु संशयः" इत्यमरः । गुब्भ्य इति । बहुवचनमाद्यर्थमतो गणय-ति—गुप्तिज् इत्यादि । स्वाये अन्यार्थानुक्तेरिति भावः । चिकित्सतीति आगमस्यानि-त्यत्वादिडभावस्ततो "नानिटि से" गुणाभावः ॥ १४२ ॥

पत्छ पतने । पतित । पतेत् । पततु । अपतत् । पपात पेततुः पेतुः । पत्यात् । पतिता । पतिष्यति । अपितष्यत् । स्टिपुषादेर्ङः ॥ पतेर्ङे पुगाग-मो वाच्यः ॥ १४३ ॥ अपप्तम् ॥

(च०) पत्छ पतने । पतित । लिट्लकारे 'अत उपधायाः' पपात । 'लोपः पचां पेततः । पतिता । लुङ्लकारे 'लित्पुषा०' अनेन ङः प्रत्ययो भवति । अपत् ङ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'पतेर्ङ्कें' पतेर्धातोः ङप्रत्यये परे पुगागमो वाच्यः । कित्त्वादन्ते । 'स्वर' अपसत् अपसताम् ॥ १४३॥

अमु चलने ॥ शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति यकारे परे ॥१४४॥ शम् दम् अम् अम् क्षम् कम् मद् एते शमादयः । आम्यति— अमति । आम्येत्-अमेत् । आम्यतु-अमतु । अआम्यत्-अअमद् । बआम् ॥ फणादीनामेत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ ॥ १४५॥

फणतिश्राजिराजी च श्राशिभ्छाशी स्यमिस्वनी । अमित्रसी जीर्यतिश्च दशैते तु फणादयः ॥ भ्रेमतुः-बभ्रमतुः।भ्रेमुः-बभ्रमुः।भ्रेमिथ-बभ्रिभेथ। भ्रम्यात्। भ्रमिता। भ्रमिष्यति । अभ्रमिष्यत्। अभ्रमीत्॥

(च०) असु चलने ॥ सूत्रम्—'श्नामां दीर्घः'॥ श्रमां दीर्घः, द्विपदं स्त्रम् । श्रमा-दीनां धात्नां दीर्घो भवति यकारं परे । श्रमादयो मूळे उक्ताः । अम् तिप् इति स्थिते 'ऋसु असु' अनेन यः प्रत्ययः । अम् य तिप् इति जाते 'श्नमां दीर्घः' अनेन दीर्घः । अगम्यति । यप्रत्ययाभावे दीर्घाभावः । अमिति । अन्यानि मूळे सन्ति । ल्टिंट्लकारे 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'झपानाम्' बन्नाम ॥ 'फणादीनाम्' फणादीनां प्रवप्वेलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा प्रत्वपूर्वलोपौ । अमितुः बन्नमतुः । बन्नमिथ । फणाद्यः श्लोकेनोक्ताः । अम्यात् । अमिता । लुङ्लकारे । अन्नमीत् ॥ १४४-१४६ ॥

दुवम् उद्गिरणे । दु इरसंज्ञकः । वनति । वनत् । वनत् । अवनत् । ववाम ॥ वम एत्वपूर्वलापौ वा वाच्यौ ॥ १४६ ॥ वेमतुः — ववमतुः वेमुः-ववमुः । वम्यात् । वामिता । विमिष्यति । अविमिष्यष्यत् । अवमीत् ॥

(च०) दुवम् उद्गिरणे । दु इत्संज्ञकः । वमति । लिट्लकारे 'शसदृद्वादि' अनेन निषेधे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'वम एत्व०' ॥ वम्घातोरेत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपौ । ववाम वेवतुः-ववमतुः । विमता । लुङ्लकारे । अवमीत् ॥ १४६ ॥ (प्र०) वम् एत्विमिति । 'वेमुश्च केविद्र्धिरम्' इत्यादिप्रयोगा माष्यविकद्धाः ॥१४६॥

फण गती । फणित । फणेत् । फणतु । अफणत् । पफाण फेणतुः फेणुः । फण्यात् । फणिता । फणिष्यति । अफाणिष्यत् । अफाणीत् । अफणीत् ॥

(च॰) फण गतौ । फणित । लिट् लकारे 'अत उपधायाः' 'झपानां' पफाण । 'फणादीनाम्' अनेन वा एत्वपूर्वलोपौ भवतः । फेणिडः पफणतुः। फेणिध-पफणिथ । फणिता । अफणीत्-अफाणोत्।

स्वन स्यम शब्दे । स्वनति । स्वनेत् । स्वनतु । अस्वनत् । सस्वान स्वे-नतुः स्वेतुः । स्वन्यात् । स्वनिता । स्वनिष्यति । अस्वनिष्यत् । अस्वनीत् —अस्वानीत् ॥

(च॰) स्वन स्यम शब्दे । स्वनित । स्यमित । सस्यान । सस्याम । स्वनिता । स्यमिता । अस्वानीत्-अस्वनीत् 'हसादेः' अनेन वा वृद्धिः । अस्यामीत् अस्यमीत् ।

वस निवासे । वसति । वसेत् । वसतु । अवसत् । वस् णप् इति स्थिते द्वित्वम् ॥ णवादौ पूर्वस्य ॥ णवादौ परे यजादीनां महादीनां च पूर्वस्य सम्प्रसारणं भवति । यकारवकाररेफाणामिकारोकारऋकारा भव-न्ति ॥ १४७ ॥ सस्वरस्य सम्प्रसारणं दीर्घस्य दीर्घी इस्वस्य इस्वः ।

सा० उ० ६

महिज्यांवयीव्यधिविष्टिविचतिर्वश्वतिस्तथा । प्रच्छतिर्मृज्जितिश्चेव नैवेते तु महादयः ॥

पूर्ववकारस्योत्वे । 'अत उपघायाः' उवास । उवस् अतुस् इति स्थिते ॥ यजां यवराणां यवृतः सम्प्रसारणं किति ॥ यजादीनां संप्रसारणं भवति किति परे ॥ १४८ ॥

यर्जिनिपिनिहिश्चैन नेञ्ब्येञौ ह्यतिः स्विपः । नद्नसी द्वयितिनिक्तिरेकादश यजादयः ॥

'सवर्णे दीर्घः सह'॥ घसादेः षः॥ घसिशासिवसीनां सस्य षो भव-ति षत्वनिमित्ते सति ॥ १४९ ॥ ऊषतुः ऊषुः । उवसिथ—उवस्थ । संप्र-सारणम् । षत्वम् । उष्यात् । वस्ता ॥ सस्तोऽनिप ॥ सकारस्य तकारोः भवति अनिप सकारे परे ॥ १५० ॥ वस्त्यति । अवत्स्यत् । वृद्धिः । अवा-स्मीत् । 'झसात्' 'प्रत्ययछोपे प्रत्ययछक्षणम्' इति न्यायात् । अवात्तम् । अवात्सः ॥

(च॰) वस निवासे । वसति । वस् णप् इति स्थिते । 'द्विश्र' ववस् णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'णवादौ पूर्वस्यः यजादीनां यज् वच् स्वप् वह् वेञ् वप् वद् वसां श्वयतेर्प्रहा-दीनां ग्रह ज्या न्येज् वेज् व्यध् वश् व्यच् प्रच्छ बश्च अस्जादीनां च धातुनां पूर्वस्य द्वित्व-स्य णबादौ परे संप्रसारणं भवति यकारवकाररेफाणां इकारोकारऋकारा भवन्ति । सस्वर-स्याक्षरस्य सम्प्रसारणं भवति । हस्वस्याक्षरस्य हस्वः । दीर्घस्याक्षरस्य दीर्घः । ग्रहाद्यः श्लोकोक्ताः सन्ति । अनेन पूर्वस्य वकारस्य संप्रसारणं जातम् । हस्वत्वा-त् 'हस्वः' अनेन सुत्रेण पूर्वस्य वकारस्य उकारः । तदा उवस् णप् इति जाते । 'अत उपघायाः' 'स्वरहीनं॰' उवास । ववस् अतुस् इति स्थिते । 'णवादौ' अनेन पूर्वस्यः सम्प्रसारणम् । उनस् अतुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—यजां यनराणां । यजां यनराणां इश्च उश्च ऋत् च य्वृतः सम्प्रसारणं किति पञ्चपदं सूत्रम् । प्रहादीनां तु किति किति च परे सम्प्रसारणं भवति । यजादीनां तु केवले किति पर एव सम्प्रसारणं भवति । अत एव पृथकसूत्रकरणम् । यतु 'स्वव्ययेञीर्यक्ति सम्प्रसारणं' तत्र प्रक्रियायां पृथक् सूत्रमस्ति— **'स्विप्तिक्विम**न्येनां यिके' ॥ अथवा 'स्वप्न्येह्नेनां ग्रहादिमध्ये यद् ग्रहणं तत् यिक प्रत्यये सम्प्रसारणार्थं नान्यत्र । यजादीनां घातूनां यकारवकारयोः किति परे सम्प्रसारणं भवति । यवराणामित्यत्र रकारश्रहणं 'यहां ङ्किति' इति सम्प्रसारणं भवति । हस्वस्य हस्वः दीर्घस्य दीर्घः । अनेन द्वितीयस्य वकारस्य सम्प्रसारणं भवति ॥ यजादयस्तु मूळे इलोकेनोक्ताः । उ उस् अतुस् इति स्थिते ॥ 'सवर्णे॰' ऊस् 'अतुस्' इति जाते सूत्रम्—'घसादेः षः' ॥ वस् आदिर्थस्य सः, वसादिः 'तस्य वसादेः पः' । 'क्विलातः' 'वस्तः अदनेः 'शास् अनु-

तिश्वौ' वस् निवासे' इत्येतेषां धात्नां सकारस्य पकारो भवति । अत्र 'किञात' इति स्त्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति तस्मात्सूत्रं कृतम् । अनेन सस्य षः 'स्वरहोनं' उत्पत्तः उष्टः । 'अत्वतः' । उवसिथ उवस्थ । 'यजाम्' । 'यसारेः' । उष्यात् । वस्ता । वस् स्यप् तिप् इति स्थिते ॥ सृत्रम्—'सस्तोऽनिष् ॥ सः, तः, अनिष, त्रिपदं सृत्रम् । धातोः सका-रस्यानिष विषये णवादिविभक्तिष्ट्कविषये सकारे परे तकारो भवति । अनेन सकारस्य तकारो भवति । वत्स्यति । अवतस्यत् । 'सावनिटो नित्यम्' अनेन वृद्धिः । अवात्सीत् । 'झसात्' । 'सस्तोऽनिषः 'प्रत्ययङोपे' इति न्यायात् वृद्धिः । अवात्ताम् । अवात्सुः ॥ १५० ॥

(प्र॰) णवादाविति । यद्यपि ग्रहिवृश्चिष्ठच्छतिभ्द्रज्जतीनां पूर्वस्य सम्प्रसारणे कृते विशेषो नास्ति तथापि पर्ज्जन्यवछक्षणं प्रवर्त्तते ॥ १४७ ॥

यजामिति । वहुवचनेनान्यान् गृह्वाति । एषां ये यकारवकाररेफास्तेषां सम्प्रसारणमित्यर्थः । यवयोश्च तद्विधौ प्रयाजनाभावात् य्वृत इति इकारोकारयोर्ष्रहणम् । सम्प्रसारणमिति संज्ञानिद्देशः य्वृत इत्येव सिद्धे संज्ञाविधानं पाणिनीयमतानुसरणा-र्थम् ॥ १४८ ॥

अवात्तामिति । सिलोपस्यासिद्धत्वात् पूत्र धातोः सस्य तकारे जाते वर्ण-समाम्नाय एतदर्थमेवाङ्कतिग्रहणस्य भाष्ये सिद्धान्तितत्वेन द्वयोरिप तयोस्तकारयोर्झस-त्वाद् झसादिति सिलोपः॥

वद व्यक्तायां वाचि । वदति । वदेत् । वदतु । अवदत् । उवाद ऊदतुः ऊदुः । उवदिथ । उद्यात् । वदिता । वदि यति । अवदिष्यत् । अवादीत् ॥

(च॰) वद व्यक्तायां वाचि । वदति । लिट्लकारे 'णबादौं' अनेन सम्प्रसारणम् 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । उवाद । 'यजाम्' । उद्धः उदुः । उवदिय । सम्प्रसार-णम् । उद्यात् । वदिता । लुङ् लकारे 'वदिव्रज्योः सौ नित्यम्' अवादीत् ॥

दुओहिव इर् गतिवृद्धोः । टुकारोकारौ कार्यार्थौ । इर् इत्संज्ञकः । इव-यति । श्वयत् । श्वयतु । अश्वयत् ॥ श्वयतेणादौ प्रथमं सम्प्रसा-रणं वा वक्तव्यम् ॥१५१॥ ततो द्वित्वम् । ग्रुशाव ग्रुगुवतुः ग्रुगुतुः । ग्रुशविथ । सम्प्रसारणाभावपक्षे । शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः। शिश्वियिथ । सम्प्रसारणम् । 'ये' श्रूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् ॥ श्वयतेः सौ वृद्ध्यभावो वाच्यः ॥ १५२॥ अश्वयीत् अश्वयि-ष्टाम् अश्वयिषुः । इरितो वा ॥ श्वयतेरिलोणो के वक्तव्यः ॥१५३॥ अश्वत् ॥ श्वयतेके द्वित्वं वा ॥ १५४॥ अशिश्वयत् इत्यादि ॥

इति भ्वादिषु परस्मैपदिनः ॥ १ ॥

(च०) दुओश्वि हर् गतिवृद्धयोः । दुकारोकारौ कार्यार्थों । इर् इत्संज्ञकः । पूर्ववत् तिबादयः । गुणः 'ए अय् श्वयति । लिट्लकारे ॥ सूत्रम—'श्वयतेः । ॥ श्वयम् 'श्वयतेः । । श्वयम् 'श्वयते । विद्यकारे ॥ स्वयम् 'श्वयते । स्वयम् । अनेनास्य पूर्वं सम्प्रसारणं ततो विद्वस् । श्व श्व णप् इति जाते । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धः । श्वशाव । श्व अतुस् इति जाते 'चु धातोः' अनेन वकारे प्राप्ते । 'नानप्योर्वः' अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण तिन्धे । कि तु इय् एव भवति । श्वश्चवतः श्वश्चिय । संप्रसारणामावपक्षे 'धातोर्नामिनः' शिश्चाय । 'नुधातोः' शिश्चयतः । 'गुणः' । शिश्चयिथ । संप्रसारणाम् । 'ये । श्यात् । श्वयता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् । अश्व इ सि ईट् दिप् इति जाते 'णित्पे' अनेन सिर्णित्त्वात् वृद्धः प्राप्तौ ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः अश्वयतेः श्वयते । तदा अश्व क् दिप् इति जाते । अस्व विषयः । गुणः । 'इट ईटि' इत्यादिसुत्रैः अश्वयीत् इत्यादिरूपं सिद्धं भवति । अस्य दिश्वे वा' अनेन वा कप्रत्ययो भवति । तदा अश्व क् दिप् इति जाते । सूत्रम्—'श्वयतेः । भवते । स्थते धातोः । स्थते धातो । स्था । स्थते धातो । स्थते धातो । स्थते धातो । स्थते धातो । स्था । स्थते धातो । स्थते धातो । स्थते धातो । स्था । स्थते धातो । स्थते धातो । स्थते धातो । स्थते धातो । स्यते धातो । स्था । स्थते धातो । स्था । स्था । स्था । स्था । स्था । स्थते धातो । स्था । स्

(प्र०) अश्वयोदिति । नन्वत्र परस्मैपदसिनिमित्तकत्वेन वृद्धेर्वहिरङ्गत्वात सिमा-त्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गे गुणे कृते इकारान्तत्वाभावाद् वृद्धप्राप्त्याऽयादेशे यान्तत्वादेव हसा-दिलक्षणाया वृद्धेनिष्धे सिद्धे किं 'हन्न्वत' इत्यत्र विवग्रहणेनेति चेन्न, सौ वृद्धेयेन ना-प्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गत्वादिति ॥ इति प्रसाददीकायां भ्वादिपरस्मैपद्प्रक्रिया ॥ १ ।।

॥ भ्वादिष्वात्मनेपदिनः॥ २॥

अश भ्वादिष्वास्मनेपदिमिक्रिया ।। एघ वृद्धौ । अकार आत्मनेपदार्थः ।
ततः पराणि तिबादिवचनानि । अप् कर्तिरे । एघते । 'आदाश ई' । अकारान्तात्परस्य आतआश्रसंबन्धिन आकारस्येकारो भवति । अ इ ए एघते ।
धर्मादेघतेऽदो राज्यम् ॥ विधिसंभावनयोरीतेत्यादीनि नव वचनानि । एघत ।
एघताम् । ऐघत । कासादिमत्ययादाम् । एघांचके ॥ आम्प्रत्ययो यस्माद्धिहितः स चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकृत्र आत्मनेपदं भ्वसोर्नात्मनेपदम् ॥ १ ॥ एघामास-एघांबम्व । विधानसामर्थ्यादस्तर्भ्भावो न । इट् । एधिषीष्ट । एधिता । एधिष्यते । ऐधिष्यत । ऐधिष्ट ऐधिषाताम् ॥

(च०) आत्मनेपदिनां प्रयोगमाह—एघ वृद्धौ । एघ् अयं धातुः वृद्ध्यथं । एघ इत्यत्राकारोऽनुदात्तस्तेनायमनुदात्तेव तेनात्मनेपदी । तदेव प्रन्थकार आह—अकार आ-त्मनेपदार्थः । ततस्तस्मादकारणात् विभक्तिचतुष्टयेऽपि पराणि ते आते अन्ते । तथा ईत,

इयाताम्, ईरन् । ताम्, आताम्, अन्ताम् । तन् आताम् अन्त, इत्यादीनि नव वचनानि योज्यानि ॥ तत्र वर्तमानात्मनेपदे प्रक्रिया छिष्यते । अबादिप्रयोगः 'अप्कर्त-रिं इति कार्ये पूर्ववत् । सर्वत्र 'अप् कर्तरिः 'स्वरहोनं०' एघते । द्विवचने एव आते इति स्थिते सूत्रम्—'आदाथ ई' ॥ आ षष्ट्रयेकवचनान्तं सांकेतिकम् । आच आय् च आदाथ् तस्य आदाय पष्ट्रयेकवचनान्तम् । ई प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोवि०' 'आदौ सवणें०' मध्ये । 'आदवे लोपश्' त्रिपदमिदं सुत्रम् । अ अकारात्परस्य आते, आये, आताम्, आ-थाम् इति वर्तमानाशीःप्रेरणानद्यतनीयप्रथमपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनस्याकारस्य ईकारादेशो भवति । अनेन आते इत्याकारस्य इकारादेशो भवति । 'अइए' एवेते । बहुवचने-'अहे' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं०' एघन्ते । एघसे । द्विववने-'आदाथ ई' इतीकारः । 'अ-इ ए' एथेथे । एघटवे । उत्तमपुरुषैकवचने-'अदे' एथे । द्वित्वे बहुत्वे च-'वमोरा' एघा-वहे एघामहे । अथोदाहरणम्—धर्मादिति । अदः समीपवर्ति राज्यं धर्मात् एधते—वर्धते इति वर्तमानप्रक्रिया । विधिसम्मावनयोः ईतेत्यादि नव वचनानि योज्यानि । सर्वेत्र 'अप कर्तरि' 'स्वरहीनं' 'अइए' एघेत एघेयाताम् एघेरन् इत्यादि नव रूपाणि । साधुर्जनो मनुष्यो धर्मतः धर्मात् एयेत वर्धेत इति विधिः । 'आशीःप्रेरणयोः' ताम् आताम् अन्ताम् इत्यादयो नव प्रत्ययाः । 'अप्कर्तरि' आताम् आथाम् इत्यत्र 'आदाथ ई' 'अ इ ए' । अन्तामित्यत्र । 'अरे' 'त्वरहीनं । मध्यमपुरुषे द्वित्वे । 'आदाथ ई' 'अइए' । एक-त्वबहुत्वयोरिवशेषः । उत्तमपुरुषैकवचने । 'एऐऐ' एघे । द्विबहुत्वयोः 'सवर्गे०' एघताम् एथेतामित्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि । तवायुरेधताम् ॥ अथानव्यतने—एध् । तनादि नव वचनानि योज्यानि । सर्वत्र 'अप् कर्तरि' 'दिबादावद्' इति प्रागडागमः । सूत्रम्-'स्व-रादेः ॥ षष्ठयेकवचनान्तम् । स्वरं आदिर्यस्यासौ स्वरादिस्तस्य धातोः अडागमानन्त-रमनेन द्वितीयोऽडागमः । 'सवर्णें०' 'पुऐऐ' । अथवा द्विवारमपि । 'पुऐऐ' साधना प्रा-ग्वत् । केवलमुत्तमपुरुषैकवचने । 'अइए' ऐधत । ऐथेताम् 'आदाथ ई' । ऐधन्त 'अदे' इत्यादिरूपाणि ज्ञेयानि । अत्र यद्यपि द्वितीयमडागमं विनापि रूपसिद्धिर्भवति तथापि ेऐक्षत इत्यादौ रूपसिद्धवर्थे सुत्रस्यास्य प्रयोगः॥ १ ॥

(प्र०) एघ वृद्धाविति । अकारोऽनुदात्त आत्मनेपदार्थः । ऐघत इति । अत्र यद्य-पि द्वितीयमडागमं विनापि रूपसिद्धिर्भवित तथापि ऐश्वत इत्यादौ रूपसिद्ध्यर्थे सूत्रत्या-रूय प्रयोगः ।

ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षते । ईक्षेत । ईक्षताम् । ऐक्षते । ईक्षाञ्चके । इक्षिणीष्ट । ईक्षिता । ईक्षिण्यते । ऐक्षिण्यत । ऐक्षिष्ट ॥

(च०) एवम् ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षघातुः दर्शनाङ्कनार्थे । अङ्कनं परीक्षगम् । अञ्चाप्यकार आत्मनेपदार्थः । तेन विभक्तिचतुष्टयेऽप्यात्मनेपदानि योज्यानि । एघवत्प्र-क्रिया । ईक्ष ते आते अन्ते । 'अप् कर्तरि' ईक्षते 'आदायई' ईक्षेते । 'अरे' ईक्षन्ते । ईक्षसे ईक्षेये ईक्षच्ये । ईक्षे ईक्षावहे ईक्षामहे 'व्मोरा' ॥ विधित्तम्भावनयोः । ईक्ष ईतः इयातामित्यादि । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं ं सर्वत्र । 'अहए' ॥ 'आशोः प्रेरणयोः' । ईक्ष ताम् आताम् अन्तामित्यादयः । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' ईक्षताम् । आदाय ई' 'अ-इए' ईक्षेताम् । ईक्षस्य । 'आदाय ई' ईक्षेयाम् ईक्षध्यम् । ईक्षे 'एऐऐ' । ईक्षावहै ईक्षामहै 'सवणें०' ॥ अनद्यतने तनादयः । 'अप् कर्तरि' 'दिवादावट्' 'स्वरादेः' इत्यडागमद्वयं वि-धाय अग्रेतनाडागमेन सह 'अइए' द्वितीयेन तु 'एऐऐ' ऐक्षत इत्यादीनि रूपाणि ॥

दद दाने । ददते । ददेत । ददताम् । अददत । 'शसददवा' इति नैत्वपूर्वछोपौ । दददे दददाते ददिरे । ददिषिष्ट । ददिता । ददिण्यते । अददिष्यत । अददिष्ट ॥

(च०) दद दाने । अन्नाप्यकार आत्मनेपदार्थः । ददते । ददेत । ददताम् । अद्वत्ता । 'छोपः' अनेनत्वपूर्वछोपे प्राप्ते । 'शसददवादि०' अनेन तन्निषेधः । दददे । ददि-षोष्ट । ददिता । छुङ् । अददिष्ट अददिषाताम् अददिषत । सुगमोऽयं धातुः ॥

ू (प्र०) दददे इति । अत्र छोपपचामित्यनेनैत्वपूर्वछोपे प्राप्ते 'शश दद वा०' अनेन

तन्निषेधः ।

व्यव्क गती । 'नामधातु' अनेन सत्वाभावः । व्यव्कते । व्यव्कते । व्य-व्कताम् । अव्यव्कतः । पव्यव्के । व्यव्किषीष्ट । व्यव्किता । व्यव्किष्यत । अव्यव्किष्यत । अव्यव्किष्ट अव्यव्किषाताम् ॥

(च०) व्यव्क गतौ । नामधातु० अनेन सत्वाभावः । व्यव्कते । 'पूर्वस्य हसा-दिः' । पव्यव्के । पव्यव्काते । पव्यव्किरे । व्यव्किषीष्ट । व्यव्किता । लुङ्खकारे । अ-व्यव्किष्ट । अव्यव्किषाताम् । अव्यव्किषत ॥

(प्र॰) ब्वब्कत इति । 'नामधातु ब्वव्कष्टिवाम्' इति सत्वनिषेधः ।

ऋज गती स्थेयें स्पर्शे च । 'उपधाया रुघोः' अर्जते । अर्जत । अर्ज ताम् । आर्जत । 'नुगशाम्' 'अभ्वोणीदी' आनुजे । अर्जिषीष्ट । अर्जिता । अर्जिष्यते । आर्जिष्यत । आर्जिष्ट ॥

(च०) ऋज् गतौ स्थेयं स्पशं च। अकार आत्मनेपदार्थः। पूर्ववत् तिवादयः। 'उपधायाः' अनेन गुणः। अर्जते। अर्जतः। अर्जताम्। 'स्वरादेः'। आर्जतः। ऋज् णप् इति स्थिते। 'दिश्चः'। 'रः'। 'नुगशाम्' अनेन पूर्वस्य नुगागमो भवति। 'आभ्वोणी-दौ'। 'स्वरहीनं०'। आनुजे आनृजाते आनृजिरे। अर्जिषीष्ट। अर्जिता। 'स्वरादेः'। आर्जिष्ट आर्जिषाताम् आर्जिषतः।

ष्वञ्ज परिष्वञ्जने । सत्वम् । 'अपिरञ्जदंशपञ्जष्वञ्चाम्' स्वजते । स्वजने त । स्वजने । स्वजने त । स्वजने । स्वजने त । स्वजने ॥ स्वजने ॥ स्वजने । स्वजने ॥ अस्वज्ञचन । 'झ-सात्' अस्वज्ञचनाम् अस्वज्ञचन । अस्वज्ञचन ॥ अस्वज

(च०) ष्वक्ष परिष्वक्षने । 'आदेः ष्णः स्नः' । अनेन सत्वम् । 'अपिरक्ष' अने-नानुस्वारस्य छोपः । स्वजते । स्वजते । स्वजता । अस्वजत । 'द्विश्व' । सस्वज्जे सस्वक्षाते सस्विक्षरे ॥ सूत्रम्—'स्वजतेः०' ॥ स्वजतेषांतोणांदौ वा कित्त्वं वाच्यम् । कित्त्वात् 'नो छोपः' अनेनेवानुस्वारस्य छोपो भवति । सस्वजे सस्वजाते सस्विषरे । स्वज् सीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' । अनेन जकारस्य गकारः । 'खसे०' । अनेन गस्य कः । 'किछात्व' अनेन सस्य पः 'कपसं०' स्वंक्षीष्ट । 'चोः कुः' 'खसे०' अनेन गस्य कः 'स्वरहीनम्' स्वङ्का । स्वङ्कयते । अस्वङ्कयत । 'झसात्य अनेन सेर्छोपः । अस्वङ्का ॥२॥ (प्र०) सस्वजे इति । सदिस्वञ्जोरिति षत्वनिषेधः । झसादिति सिर्छोपे अस्वङ्कः ।

त्रपृष् ढज्जायाम् । ऊकारषकारौ कार्यार्थौ । त्रपते । त्रपते । त्रपताम् । अत्रपत । 'तृफ्डभजत्रपाम्' इत्येत्वपूर्वछोपौ । त्रेपे त्रेपाते । त्रेपिरे । 'ऊदितो वा' त्रपिषाष्ट—त्रप्सीष्ट । त्रपिता—त्रप्ता । त्रपिष्यते-त्रप्स्यते । अत्रपिष्यत-अत्रप्त्यत । अत्रपिष्यत अत्रपिष्यत । अत्रपिष्ट अत्रपिषाताम् अत्रपिषत । अत्रप्त ॥

- (च०) त्रपूष् लजायाम् । जकारषकारौ कार्यार्थो । पूर्ववत्त आदयः । त्रपते । लिट् लकारे त्र त्रप् ए इति स्थिते 'तृष्ण्लभजत्रपामः' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । अस्य धातोः 'जदितो वा' अनेनेड्विकल्पो भवति । त्रपिषीष्ट-श्रप्तीष्ट । लुङ्ल-कारे अत्रपिष्ट । इडभावे 'झसात्०' अनेन सेलोपो भवति तदा अत्रस अत्रप्साताम् अत्रप्सत ॥
- (प्र॰) त्रपृष् लज्जायाम् । षकारः 'षिद्भिदामङ्' इत्यङ्प्रत्ययार्थः । ऊकार 'ऊदि-तो वेग्तीङ्विकलपार्थः । छङि 'झसादिंगति सिलोपः । अत्रप्त ।

ाविज् निशाने क्षमायां च ॥ 'गुब्भ्यः' तितिक्षते । तितिक्षत । तितिक्ष-ताम् । अतितिक्षत । तितिक्षाश्चके । तितिक्षांनभूव । तितिक्षामास । तितिक्षिः षीष्ट । तितिक्षिता । तितिक्षिण्यते । अतिविक्षिण्यत । अतिविक्षिष्ट ॥

- (च०) तिज् निशाने क्षमायां च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् 'गुरुभयः' अनेन स्वार्थं सप्रत्ययो भवति धातोद्वित्वं च । तितिज् स अप् ते इति जाते । चोः कुः अनेन जस्य गः । 'खसे चपा०' अनेन गस्य कः । 'क्विलात्०' । 'क्षसं०' । 'अदे' । अनेनाकारस्य लोपो भवति । 'स्वरहीनं०' । तितिक्षते । तितिक्षेत । तितिक्षताम् । अतितिक्षत । लिट्लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम्प्रत्ययो भवति । तितिक्षाञ्चके । 'आम्प्रत्ययो यस्मात् अनेन व्याख्यानेन भ्वसोरनुप्रयोगे सति आत्मनेपद्दं न भवति । तेन तितिक्षाम्वभूव । तितिक्षामास । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येव । लुङ्लकारे अतितिक्षिष्ट ॥
- (प्र॰) तिज निशाने इति निशानं तीक्ष्णीकरणम् । 'गुब्भ्य' इति तिजेः क्षमायां सः । तितिक्षते क्षमां करोतीत्यर्थः ।

गुप गोपनकुःसनयोः ॥ जुगुप्सते । जुगुप्सतः। जुगुप्सताम् । अजुगु-प्सत । जुगुप्साञ्चके जुगुप्साम्बभ्व जुगुप्सामास । जुगुप्सिषीष्ट । जुगुप्सिष्य-ते । अजुगुप्सिप्यत । अजुगुप्सिष्ट ॥

(च॰) गुप गोपनकुत्सनयोः । 'गुब्भ्यः' । अनेनास्य घातोरपि सप्रत्ययो भवति धातोर्हित्वं च । तदा गुगुप् स् इति जाते 'कुहोश्चः' । अनेन गस्य जः । जुगुप् स इति जाते । 'स धातुः' अनेन धातुत्वातः तआदयः प्रत्यया भवन्ति । तदा जुगुप्सते इति जाते । 'अप् कर्तरि' । अदे जुगुप्सते । लिट्लकारे । जुगुप्साञ्चके । जिगुप्सामास । जुगु-प्साम्बभूव । छङ्ककारे अजुगुप्सिष्ट अजुगुप्सिषाताम् अजुगुप्सिषत । अन्येषां ककाराणां रूपाणि मुळे सन्ति तस्मात् न लिखितानि ॥

(प्र०) गुप गोपनकुत्सनयोरिति । गोपनं रक्षणं । गुपेर्निन्दायां सः । जुगुप्सते. निन्दां करोति ।

मान विचारणे । द्वित्वम् । ह्वस्वः ॥ यः से ॥ पूर्वस्याकारस्येकारो मनति से परे ॥ ३ ॥ मानादीनां पूर्वस्य दीघों वक्तव्यः ॥ ४ ॥ भीमांसते । भीमांसेत । भीमांसताम् । अमीमांसत । मीमांसांचके मीमांसामास मीमांसांबभुव । मीमांसिंबीष्ट । मीमांसिता । मीमांसिष्यते । अभीमांसिष्यत । अमीमांसिष्ट ॥

(च०) मान विचारणे । अकार इत् आत्मनेपदार्थः । 'गुब्भ्यः' अनेन सद्धित्वे भवतः । हुस्वः । 'म मान् स' इति जाते ॥ सूत्रम्—'यः से' ॥ धातोः पूर्वस्य अका-रस्य इकारो भवति सप्रत्यये परे । अनेनाकारस्य इकारः । तदा मि मान् स इति जाते ॥ सुत्रम्—'मानादीनाम् ०' ॥ मान् बध् दान् शान् इत्येतेषां धात्नां पूर्वस्य सप्रत्यये परे दीर्घी वक्तव्यः । अनेन पूर्वस्येकारस्य दीर्घः । 'स धातुः' 'अक्तर्तरि' नश्चापदान्ते' मीमां-सते लिट्लकारे । मीमांसांचके । लुङ्लकारे । अमीमांसिष्ट इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तरेव सुत्रै: सिञ्चन्ति पिष्टपेषणैः कि प्रयोजनम् ॥ ३-४ ॥

(प्र०) मानादीनामिति । एषां पूर्वस्येकारस्य दीर्घः स्यात् । मानविचारणे । बध-निन्दायाम् । दान आर्जवे । शानतेजने । इत्यादि ॥ ३-४ ॥

वध निन्दायाम् । आदिजवानाम् । वीभत्सते । बीभत्सत । बीभत्स-ताम् । अवीमस्तत । वीमत्सांचके । वीमस्तिषीष्ट । वीमस्तिता । वीमस्ति-ष्यते अबोभस्सिष्यत । अबीमस्सिष्ट ॥

(च०) बघ निन्दायाम् । अकार उभयपदार्थः । 'गुब्म्यः' । 'आदिजवानाम्' । ैयः से । 'मानादीनाम्' 'स घातुः' । 'अप्कर्तरि' 'अदे' 'खसे चपा०' बीमत्सते । लिट रुकारे । बीमत्सांचके । अन्यानि मुले सन्ति । लुङ्खकारे । अबीमत्सिष्ट ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । आयः । पणायते । पणायते । पणायते । पणायते । पणायते । पणायति । पणायति । पणायति । पणायति । पणायिष्यते । पणायिष्यते । पणायिष्यते । अपणा- थिष्यत-अपणिष्यते । अपणाथिष्यते । अपणाथिष्यते । अपणाथिष्यते । प्रवं पन च ।।

- (च०) पण व्यवहारे स्तुतौ च । 'आयः' अनेनास्य आयः प्रत्ययो भवति । 'स धातुः' 'अप्कर्तरि' 'सवणं दीर्घः सह' पणायते । पणायते । पणायताम् । अपणायत । पणायांचके । आयप्रत्ययोऽनिप वा भवति सूत्रोक्तत्वात् । अयाभावपक्षे—'छोपः पचाम्' अनेनास्यैत्वपूर्वछोपौ । पेणे पेणाते पेणिरे । पणाय इट् सीष्ट इति जाते । 'यतः' 'स्वर-हीनं०' 'किछात्' पणायिषीष्ट । आयाभावपक्षे—पणिषीष्ट । पणायिता—पणिता । छङ्-छकारे—अपणायिष्ट । अपणिष्ट । एवं पनधातोरिष रूपाणि ज्ञेयानि ॥
- (प्र०) पणव्यवहारे स्तुतौ चेति । व्यवहारः क्रसीदादिः । 'विनानार्थंऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते, नानासन्देहहरणात् व्यवहार हति स्मृतः' इति कात्यायनः ।पन चेति । यद्यपि पृथक्निहेंशो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थमिति सुवचं तथापि सम्प्रदायानुरोधात् पनेति स्तुतावित्यनेन सम्बध्यते पृथक्निहेंशादेव । स्तुताबनुबन्धस्य केवले चिरतार्थत्वादाय प्रत्ययान्तादात्मनेपदं न भवति । भट्टिस्तु—'न चोपलेभे वणिजा पणायाम्' इत्यत्र व्यवहारेऽप्यायप्रत्ययं कृतवान् ॥

कमु कान्तौ ॥ कमेः स्वार्थ जिः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ ६ ॥ अनिकारि तु वा । वृद्धिः । सघातुः । अप्गुणौ । अयादेशः । कामयते । कामयेवे किमिष्येते । कामयेवे । कामयेव

(च०) कसु कान्तौ । कांन्तिरत्र इच्छा । उकार इत आत्मनेपदार्थः ॥ 'कमेः' कमेर्घातोः स्वार्थे जिः प्रत्ययो वक्तव्यः । अन्पि तु वा बक्तव्यः । कम् जि इति जाते ।

'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'स धातु' जकारो जित्कार्यार्थः । 'अप्कर्तरि' 'गुणः' 'पुअयु' कामयते । कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयांचक्रे । जेरभावपक्षे— चकमे । कामियवीष्ट-कमिषीष्ट । कामियता कमिता । अन्यानि मु्ले सन्ति । लुङ्खकारे-अकामि तन् इति स्थिते । सूत्रम्—'ञेरङ् द्विश्च'॥ इदं जेः अङ् द्विः च चतुः पदं सूत्रम् । निप्रत्ययान्ताद्धातोर्भृतमान्नेऽतीते काले सिविषये दिवादौ परे अङ्प्रत्ययो भवति। सेरपवादो धातोः द्वित्वं भवति । चकारात् श्रिद्धसुम्यो जिप्रत्ययाभावेऽपि अङ् द्वित्वं च ॥ 'नेः' जेः इडागमवर्जिते अनिप विषये निप्रत्ययस्य छोपो भवति । तदा अ का काम् इति स्थिते । 'हस्वः' । 'कुहोक्चुः' तदा अचकाम् तन् इति जाते स्त्रम्—'अङ लघौ ह्रस्व उपधायाः ॥ अङि लघौ ह्रस्वः उपधायाः चतुःपदम् । अङि प्रत्यये सति धातोः लबौ परे पूर्वसम्बन्धिनोऽकारस्य इकारो भवति । दोघांदेर्धातोरुपधाया हस्वोऽपि भवति । अनेन अकारस्य इकारः । उपधायाः हस्तः । तदा अचिकम् अङ् तन् इति जाते सूत्रम्— 'लघोर्द्वोर्घः' ॥ लघोः दीर्घः । अङि सति हसादेलेघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्व-क्षरे परे सित । अनेनेकारस्य दीर्घः अङ्तनोर्ङकारनकारलोपः । 'स्वरहीनं०' अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त । जेरभावपक्षे । सूत्रम्—'कमोः' ॥ कमेर्घातोरङ्प्रत्ययद्वित्वे वाच्ये । अनेनाङ्प्रत्ययः द्वित्वं च भवति । म्यन्तत्वाभावात् न दीवंकारौ । अचकमतः । अचकमेताम् । अचकमन्त । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ॥ ५-१० ॥

(प्र०) कसुकान्ताविति । कान्तिरिच्छा । जिङ्गावे उदिस्वात् क्त्वयामिड्वि-कल्पः । कमित्वा-कान्त्वा ।

ञरङ्द्विश्चेति । अस्य प्रत्ययत्वात्तदन्तलाभः । अप् कर्तरीत्यतो मण्डूकप्लुत्या कर्त्तरीत्यनुवर्तनीयम् । तत्किम् । अकारियषातां घटौ कुळालेन ॥ ६ ।।

जेरिति । निनिङोः सामान्येन ग्रहणम् । अनिप जेर्लोपो न त्विडामन्ताल्वाय्येत्न्य-च्लाल । इति व्याख्येयम् । तेन इटि-कामयिता । आमि-कामयामास । औणादिके अन्ते-मण्डयन्तः । आलुप्रत्यये-स्पृहयाय्यः । इत्तुप्रत्यये औणादिके-स्तनयित्तुः । इष्णुप्रत्यये छान्द्सिके-पारियष्णवः ॥ ७ ॥

अङ्ख्यिविति । धात्वक्षरस्य ककारेण व्यवधानेऽपि 'येन नाव्यवधानन्तेन व्यवहितेsपीतिः वचनसामर्थ्यात् पूर्वस्यातोऽत्रेत्वम् । अजजागरदित्यत्र त्वनेकवर्णव्यवधानत्वाञ्च भवति । न चाचिक्षणदित्यन्नाप्यनेकवर्णव्यवधानत्वान्न भविष्यतीति वाच्यम्, अत्स्मृ-दृत्वरेतीत्ववाधनार्थमत्वेन संयोगव्यवधाने भवतीति ज्ञापितत्वात् । तेन स्वरहससमुदाय एव न भविष्यतीति बोध्यम् ॥ ८॥

लघोदींर्घ इति । अत्राङ्गि लघावित्यनुवर्त्तते इत्याह—लघुनीत्यादि । हसादेर्घातोः पूर्वस्य छघोदींघी भवति । तेनारिरदित्यादावप्रसङ्घ इति प्राञ्च । वस्तुतस्तु अत्र दीर्घापा-सिरेव लघुधात्वश्वरपरत्वाभावात् ।। ९ ।।

अय गती । अयते । अयेत । अयताम् । आयत ॥ परापूर्वेऽयता-चुपसर्गरेफस्य लत्वं बाच्यम् ॥११॥ पहायते । पहायते । पहाय- ताम् । अपलायत । अयांचक्रे-अयामास-अयांबम् व । अयिषीष्ट । अयिता । अयिष्यते । आयिष्यत । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत । आयिद्वम्-आयिष्वम् ॥

(च॰) अय गतौ। पूर्ववत् तेआदयः प्रत्यया भवन्ति। अयते । यदायं धातुः परापृर्वः स्यात्तदा वक्ष्यमाणेन सूत्रेण छत्वं भवति ॥ सूत्रम्—'परापृर्वेऽयतौ०' ॥ अयतौ धातौ परे उपसर्गरफस्य छत्वं वाच्यम् । अनेन रकारस्य छकारः । तदा पछायते इति रूपं सिद्धम् । छिट्छकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम् प्रत्ययो भवति । अयांचक्रे । द्वे मूले स्तः । अयिषष्ट ॥ शु ॥

(प्र०) अय गतौ । अयते इति । अय कथं 'उदयति वितयोध्वरिक्षमरज्जौ' इति माघः । तथाचात्र शानप्रत्ययेन भाव्यमिति शक्कितुराशयः । उच्यते । अनुदात्तेत्वलक्षणः मात्मनेपदमित्यं चक्षिको कित्करणाज्ज्ञापितम् । केचितु—इट किट कटी गतावित्यत्र इ इ इति प्रक्षिष्ठच्य इधातोरयतीति रूपे जाते ततः शतिर तद्र्षं सिद्धम् ।—इत्याहुः ।

दय दानगतिहिंसादानेषु । दयते । अयतिवस्प्रक्रिया ॥

(च॰) दय दानगतिहिं सादानेषु । अस्यापि धातोरयतिवद रूपाणि ज्ञेयानि ॥ घट चेष्टायाम् । घटते । घटत । घटताम् । अघटत । कुहोइचुः ।

जघटे । घटिषीष्ट । घटिता । घटिष्यते । अघटिष्यत-अघटिष्ट ॥

(च॰) घट चेष्टायाम् । पूर्वेवत् तआदयः । घटते । लिट्लकारे । 'कुहोश्चः' अनेन बस्य झः । जबटे जघटाते जघटिरे । घटिषीष्ट । लुङ्लकारे । अघटिष्ट ॥

ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहते । ईहताम् । ऐहत । ईहाचके । ईहिषीछ । ईहिता । ईहिष्यते । ऐहिष्यत । ऐहिष्ट ॥

(च०) ईह चेष्टायाम् । दीर्घोपघत्वात् न गुगः । ईहते छङ्ख्कारे । 'स्वरादेः' ऐहत । छिट्छकारे । 'कासादि०' अनेनास्याम् । ईहांचक । ईहिषीष्ट । छङ्ख्कारे ऐहिष्ट ॥

कागुङ् दीष्ठो । काशते । काशत । काशताम् । अकाशत ॥

(च०) काग्रुङ् दीसौ । उकारङकारौ इतौ । काशते । लिट्लकारे । 'विद्दिरिदाः' अनेनास्य वाम् प्रत्ययो भवति । काशांचके (१) ॥ आमभावे—'कुहोश्चुः' 'हस्वः' चकाशे । काशपिष्ट । लुङ्कारे—अकाशिष्ट ॥

विद्दरिद्रा०। काशांचके (?)। चकाशे। काशिंषीष्ट काशिता। काशिंष्यते। अकाशिष्यते। अकाशिष्यते। अकाशिष्यते। अकाशिष्यते। कासंवके। चकासे (?)। कासिषीष्ट। कासिता। कासिष्यते। अकासिष्यते। अकासिष्यते। अकासिष्यते। अकासिष्यते। अकासिष्यते। अकासिष्यते।

(च॰) कास शब्दकुत्सायाम् । ऋकार इत् । । पूर्ववत् तआदयः । कासते । छि-

ट्लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेन नित्ये प्राप्ते । 'विद्दरिद्रा०' अनेन वा भवति । कासांचक्रे (?) । आमभावे-चकासे । कासिषीष्ट । कासिता । लुङ्ख्कारे अकासिष्ट ॥

षेवृ सेवने । सत्वम् । सेवते । सेवत । सेवताम् । असेवत । सिषेवे सिषेवाते । सेविषाष्ट । सेविता । सेविष्यते । असेविष्यत । असेविष्यः ॥

(च०) पेवृ सेवने । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन सत्वम् । ऋकार इत् । सेवते । छि-ट्रकारे । सिपेवे सिपेवाते सिपेविरे । सेविषीष्ट । छङ्छकारे । असेविष्ट ॥

गाङ् गतौ । सवर्णदीर्घे क्रुते आकारत्वात्—'आतोऽन्तोदनतः' । गाते गाते गाते । गेत । गाताम् । अगात । जगे जगाते जगिरे । गासीष्ट । गाता । गास्यते । अगास्यत । अगास्त अगासाताम् ॥

(च०) गाङ् गतौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । पूर्ववत् तआदयः । 'सवणं०' गाते । गाते । आकारान्तत्वात् । आतोऽन्तोदनतः' । अनेन अन्ते इत्यस्य अते भवति । 'सवणं०' गाते । गासे । गाये । गत्यादिनी । 'आ इ ए' गेत । गाताम् । अगात अगात अगाते जिगरे । गासीष्ट । गाता । गास्यते । छङ्ङकारे । अगास्त अगासाताम् अगासत ॥

(प्र०) गाङ्गताविति । गाते इत्यत्र पूर्वमप्प्रत्ययेन सह सवर्णदीघें क्वते पश्चादा-दाथ हरिति न आतोन्तोदनत इति तु प्रवर्चत एव । तेन अन्ते परतस्तुल्यं रूपमिति भावः । गातेऽत्रादादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फक्षे तु न भेदः ।

रुक् गतौ भाषणे च। गुणः । रवते । रवता । रवताम् । अरवत अर-वेताम् । अनेकस्वरत्वादसंयोगपूर्वत्वाच्चोकारस्य वत्वे प्राप्ते ॥ नानप्योवेः ॥ अनिप विषये धातोरुवर्णस्य वत्वं न भवति ॥१२॥ तत उव् । नुधातोः । रुरुवे रुरुवाते रुरुविरे । रविषाष्ट । रविता । रविष्यते । अरविष्यत । अरविष्य ॥

(च०) रुड् गतौ भाषणे च । पूर्ववत् तआदयः 'गुणः' स्वते । लिट्लकारे—'नु-धातोः सनेनानेकस्वरासंयोगपूर्वत्वात् वकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'नानप्योर्वः' ॥ न अन-पि ओः वः । तिबादिचतुष्टयस्याप्प्रत्ययो भवति नान्यविभक्तिगणस्य । ततो विभक्तिच-तुष्टयविजेतो विभक्तिगणोऽनप् कथ्यते । ततोऽनप्संबन्धिन स्वरे परे धातोरुवर्णस्य वत्वं न भवति । किंतु उवेव भवति । अनेनोव् भवति । रुखे । रुखाते । रुखिरे । रविषीष्ट । रविता । छङ्ळकारे—अरविष्ट अरविषाताम् अरविषत ॥ १२ ॥

देङ् पालने । दयते । दयत । दयताम् । अदयत ॥ दयतेणादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः ॥१३॥ दिग्ये । 'संध्यक्षरा-णामा'। दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत ॥ आपिद्दाधास्थामित्वं सेर्ङिन्वं आत्मनेपदे वाच्यम् ॥ १४ ॥ ङित्वान गुणः ॥ लोपो हृस्वाज्झसे ॥ इस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे ॥ १५ ॥ अदित अदिषाताम् अदिषत ॥

(च०) देङ् पालने । ङकार आत्मनेपदार्थः । दयते । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—'द्यतेः ॥ दयतेर्धातोणींदौ परे सति दिग्यादेशो भवति । द्वित्वाभावश्च वक्तन्यः । 'आतोऽनिप दिग्ये दिग्याते दिग्यिरे । 'संन्यक्षराणामा०' दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत । अदासि तन् इति स्थिते । सूत्रम्—'अपिद्दाधास्थाम्०' अपिद्दाधास्थां धात्वां इत्त्वं सेिंक्त्त्वं च आत्मनेपदे वाच्यत् । 'पद्यीनिर्दि०' जित्त्वात गुणामावो भवति ।
तदा अदि सि तन् इति जाते ॥ सूत्रम्—'लोपो हस्वाज्मस्ये' ॥ लोपः इस्वात् झते ।
इस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झते परे । अनेन सेर्लोपो भवति । अदित अदिवाताम्
अदिवत ॥ १५ ॥

डीङ् विहायसा गतौ । डयते । डयेत । डयताम् । अडयत । 'नुघातोः' डीड्ये । डियपीष्ट । डियता । डियप्यते । अडियप्यत । अडियष्ट ॥

(च०) डीङ् विहायसा गतौ । ङकारः सर्वत्रात्मनेपदायौ ज्ञातन्यः । 'गुणः' डयते । डयेत । लिट्लकारे–'नुधातोः' अनेन इ य् भवति । डिड्ये डिड्याते डिडियरे । 'गुणः' डियपीष्ट । अन्यानि मु्ले सन्ति । लुङ्लकारे—अडियष्ट अडियपताम् अडियपत ॥

दैङ् त्रैङ् पालने । दायते । दायत । दायताम् । अदायत ॥ दैङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च ॥ १६ ॥ दिग्ये । दासीष्ट । 'अपिहाधास्थामि लोपो हस्वाज्झसे' अदित ॥ त्रायते । तत्रे । अत्रास्त ॥

(च०) देव् त्रेव् पालने । पूर्णवत् तआदयः । 'ऐ आय्' । दायते त्रायते । लिट्-लकारे सूत्रम्—'दैक्डः०' ॥ देवे धातोणांदौ परे सित दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च भवति । 'आतोऽनिप' । दिग्ये दिग्याते दिग्यिरे । 'संध्यक्षराणा० दासीष्ट । लुङ्लकारे । 'अपि-हाधा०' 'लोपो हस्वा०' । अदित अदिषाताम् अदिषत् ॥ त्रैङ्धातोलिट्लकारे 'संध्य-क्षराणामा०' अनेनाकारः 'द्विश्च' 'हस्वः' । 'पूर्णस्य' 'आतोऽनिप' अनेनाकारलोपः । तत्रे तत्राते तत्रिरे । अस्य धातोर्ल्डङ्लकारे । 'संध्यक्षरा०' अत्रास्त अत्रासाताम् अत्रा-सत् ॥ १६ ॥

युत्र योतने । उपधाया छषोः । योतते । योतत । योतताम् । अ-योतत ॥ युतेः पूर्वस्य संप्रासारणं वक्तव्यं णादौ परे ॥ १७ ॥ दियुते । योतिषीष्ट । योतिता । योतिष्यते । अयोतिष्यत । अयोतिष्ट ॥ युतादिभ्यो छुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् ॥ १८ ॥ छित्पुषाहै । र्ङः । अद्युतत् ॥ (च०) द्युतक् द्योतने । अकार उचारणार्थः । क्कार आत्मनेपदार्थः । 'उपधायाः' अनेन गुणो भवत्यस्य । द्योतते । अन्यानि मूळे सन्ति । द्युत् ण इति स्थिते । 'द्विश्वः' द्यु द्यु त्य इति जाते ॥ सूत्रम्—'द्यतेः०' ॥ द्युतेर्धातोः पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यं णवादौ परे सित । अनेनास्य पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । 'स्वाहीनम्' । दिद्युते विद्युताते दिद्युतिरे । द्योतिषीष्ट । द्योतिता । छुङ्क्कारे—अद्योतिष्ट । सूत्रम्—'द्युतादिश्यः०' ॥ द्युतादिश्यो छि वा परस्मैपदं भवति । तदा 'लित्युषादेर्धः' अनेन कः । कित्त्वात् गुणाभावः । अद्युतत् अद्युतताम् अद्युतन् ॥ १८ ॥

वृतुङ् वर्तने । वर्तते वर्तते वर्तन्ते । वर्तते । वर्तताम् । अवर्तत । वव्ते । वर्तिषष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत ॥ वृतादिभ्यः स्यप्स्योवी पं पेऽनिट्त्वं च ॥ १६ ॥ 'वृतु वृष्ठु गृष्ठु स्यन्दू कृपूरे एते वृतादयः । वस्स्येति । अवर्त्यत् । अवर्तिष्ट । परस्मैपद्पक्षे — हिरपुषा-देर्ङः । अवृतत् ॥

(च॰) बृतुङ् वर्तने । उकार उच्चारणार्थः । वर्तते । छिट्छकारे 'द्विश्च' 'रः' वबृते । वर्तिषोष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत् ॥ सूत्रम्—'वृताद्भियः । ॥ वृतादिभ्यो धातुभ्यः स्वप्स्योः परतो वा पं परस्मैपदमित्र्तं च वाच्यम् । वृतादयस्तु मूले उक्ताः । 'गुणः' वरस्विति । अवरस्वेत् । छुङ्छकारे । अवर्तिष्ट । परस्मपद्पक्षे—'छित्पुषा । देर्हः' अनेनास्य ङः । अवृत्तत् ॥ १९ ॥

१ धुङ् रुद्धौ । वर्धते । वर्धता । वर्धताम् । अवर्धत । वर्र्धे । वर्धिषीष्ट । वर्धिता । वर्धिष्यते । अवर्धिष्यत । वर्स्यति । अवरस्यत् । अवर्धिष्ट । अवृधत् ॥

(च॰) बृध्ङ् । 'उपधाया छघोः' । वर्धते । छिट्छकारे । वब्धे । वर्धिषीष्ट ॥ अस्य धातोरिष पूर्वधातुवत् रूपाणि साध्यानि ॥

शृधुङ् पर्दने । शर्धते । शर्धत । शर्धताम् । अशर्धत ॥ शश्चे । शर्धिः षीष्ट । शर्षिता । शर्धिः यते । अशर्धिः यत । अशर्धिष्ट । शर्स्यति । अश-स्येत । अश्वाधत् ॥

(च०) श्रधुङ् पर्दने । पर्दनं गुदरवः । शर्धते । अयमपि तद्वत् । न किंचिद्विशेषः ।

स्यन्द्र प्रस्रवणे । स्यन्दते । स्यन्देत । स्यन्दताम् । अस्यन्दत । सस्य-न्दे । ऊदितो वा । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्दिता । स्यन्दिष्यते-स्यन्त्यते । स्यन्द्रयि । अस्यन्दिष्यत-अस्यन्त्स्यत अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्ट अस्यन्त । पक्षे अस्यदत् ॥

(व॰) स्यन्दू प्रस्नवणे । ऊकार इड्विकल्पार्थः । स्यदन्ते । लिट्लकारे द्वित्वम् । पूर्वस्य । सस्यन्दे सस्यन्दाते सस्यन्दिरे । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेनेड्विकल्पो भवति । स्यन्दिषीष्ट । इडभावपक्षे 'खते चपा झतानाम्' अनेन दस्य तः । स्यन्दिति । स्यन्दिता—स्यन्ता । स्यन्दिष्यते । इडभावपक्षे 'खते ०' स्यन्त्स्यते । अस्यन्दिष्यतः अस्यन्त्स्यते । अस्यन्दिष् । इडभावे । अस्यन्त । परस्मैपद्पक्षे—'लित्पुषादेर्ङः' 'नो लोपः' अनेन अनुस्वारस्य लोपो भवति । अस्यदत् ॥

कृप् सामर्थ्ये। गुणः ॥ कृपो रो लः ॥ कृपो रेफस्य ले भवति करकारस्य लकारो भवति ॥ २०॥ करुनते करुनते । करुनताम् । अकरुपत । चक्लपे । करिनवीष्ट । इडमावपक्षे ॥ स्मिस्योः ॥ उपघाया गुणो न भवति सिस्योरनिटोः परतः ॥ २१ ॥ क्लप्तीष्ट । करिनता—करता । करिपण्यते करुप्स्यते करुप्स्यति । अकरिनण्यत अकरुप्स्यत । अकरिनष्ट । अकल्या अकल्या अकल्या अकल्या । अकल्या । अकल्या ।

(च०) कृषु सामध्यें। पूर्ववत् तआदयः। 'उपधायाः' सृत्रम्—'कृपो रो छः' ॥ इपः रः छः। कृपो धातो रेफस्य लकारो भवित ऋकारस्य लकारो भवित । अनेन रस्य छः। कल्पते। लिट्छकारे 'कृपो रो छः'। अनेन ऋकारस्य लकारः। चक्छपे। किल्पपिष्ट। अस्यापि किद्स्वादिङ्विकल्पो भवित। तदा क्छप्सीष्ट इति जाते। 'उपधाया छघोः' अनेन गुणे प्राप्ते सिति॥ सृत्रम्—'सिस्योः'॥ सिश्च सीश्च सिस्यौ तयोः सिस्योः। सिस्योरिनटोः परत उपधाया गुणो न भवित। अनेन गुणाभावः। 'कृपो रो छः'। क्छप्सीष्ट। कल्प्पता। करहा। कल्पप्यते। कर्ष्ट्पत्यते। अकल्प्पता। अकल्प्यते। समासोऽर्यं धातुः॥ २१॥

(प्र०) कृष्तो रो छ इति । आवृत्त्या वाक्यद्वयसिद्धिरित्याह—ऋकारस्येति । तत्फळन्तु अक्छपदित्यादिसिद्धिः । यद्यपि क्छपुसामध्ये इति पाठेनैव रूपसिद्धिः सूत्रा-करणळाववं च । कृपणादिसिद्धिस्तु कृप कृपायामित्यस्योगादयो बहुळमिति बहुळप्रहृगाठ सम्प्रसारणे तथापि अचीक्छपदिति सिद्धयर्थस्तथा पाठः ॥ २१ ॥

व्यथ दुःसभयचलनयोः । व्यथते । व्यथते । व्यथताम् । अव्यथत ॥ व्यथतेणादौ पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यम्॥ २२ ॥ विव्यथे । व्यथिषिष्ट । व्यथिता । व्यथिष्यते । अव्यथिष्यत । अव्यथिष्ट ॥

(च०) व्यथ दुःखभयचलनयोः । अकार आत्मनेपदार्थः । व्यथते ॥ 'व्यथतेघांतो-णांदौ परे पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यम्' इदं मूळे सूत्रमस्ति । अनेनास्य घातोः सम्प्रसा-रणं भवति । विव्यथे विव्यथाते विव्यथिरे । व्यथिषीष्ट । व्यथिता । छुक्लकारे । अव्य-थिष्ट ॥ २२ ॥

रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ॥ ट्याङ्पर्युपे-भयो रमः पम् ॥ २३ ॥ विरमति आरमति परिरमति उपरमति । रेमे । रंसीष्ट । रन्ता । रंस्यते । अरंस्त अरंसाताम् अरंसत । विपूर्वः । आदन्ता-नाम् इतीट्सकौ । व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम् ॥

(च०) रसु क्रीडायाम् । रमते । रमताम् । अरमत ॥ सूत्रम्—'डयाङ्प्-र्युपेभ्यः ०' । वि आङ्पिर उप एभ्य उपसगेंभ्यो रमधातोः पं परस्मैपदं भवति । विर-मति । आरमति । पिरस्मिति । उपरमित । लिट्लकारे । 'लोपः पचाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपेः भवतः । रेमे रेमारे रेमिरे । 'नश्चापदान्ते झसे' अनेन मकारस्यानुस्वारो भवति । रंसीष्ट । रन्ता । लुड्लकारे—अरंस्त अरंसाताम् अरंसत । यदायं धातुविपूर्वः स्यात् तदात्मनेपदं भवति । 'आदन्तानाम्' अनेन परस्मैपदे सित इट्सको भवतः । 'व्यरम् स् इट् सि ईट् दिप् इति स्थिते । 'इट ईटि' 'सवर्णें ०' स्वरहीनम्' 'नश्चापदान्ते" । 'वावसाने' व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिषुः ॥ २३ ॥

ञित्वरा संभ्रमे । ञिञाबितौ । त्वरते । त्वरेत । त्वरताम् । अत्वरत । तत्वरे । त्वरिषीष्ट । त्वरिता । त्वरिष्यते । अत्वरिष्यत । अत्वरिष्ट । अत्वरि-द्द्वं—अत्वरिष्वम् ॥

(च०) जित्वरा संभ्रमे । जिञ्चावितौ । पूर्ववत् तआदयः । त्वरते । लिट्लकारे । दिश्च । पूर्वस्य हसादिः श्रेषः । तत्वरे । तत्वराते । तत्वरिरे । त्वरिषीष्ट । लुङ्लकारे । अत्वरिष्ट अत्वरिषाताम् अत्वरिषत ॥

षह मर्षणे । सहते । सहत । सहताम् । असहत । सेहे । सहिषीष्ट । सहिता । इषुसह । इति वेद । हो दः । तथोर्धः । ष्टुत्वम् । दलोपः ।। सहिवहोरवर्णस्योकारादेशो भवति दलोपनिमित्ते दकारे परे ॥ २४ ॥ सोढा । सहिष्यते । असहिष्यत । असहिष्ट ॥

इति भ्वादिष्वातमनेपदिनः॥

च०) पह मर्षणे। 'आदे: ष्णः स्नः' अनेन सत्वम्। सहते। लिट्लकारे। 'खोपः पचाम्' अनेनेत्वपूर्वलोपौ। सेहे सेहाते सेहिरे। सिहपीष्ट। सिहता। 'हषुसह०' अनेनास्य वा इट् मवित। इडमावपक्षे सह ता इति स्थिते। 'हो दः' अनेन हस्य दः। 'तथोर्घः' अनेन तस्य घः 'ष्टुसिः ष्टुः' 'दि दो लोपः' दीर्घश्च तदा सा दा इति जाते॥ स्त्रम्—'सिहचहोरोदवर्णस्य' सिहश्च वह च सिहवहौ तयोः सिहबहोः ओत् अवर्णस्य। सिहवहोर्घात्वोरवर्णस्य ओकारो भवित दलोपनिमित्ते दकारे परे। अनेन ओकारः। सोदा सोदारौ सोदारः। सिहष्यते। असिहष्यत। असिहष्ट असिहिषाताम् अमिहष्त ॥ २४॥

इति भ्वादिष्वात्मनेपदिनः।

(च॰) सहीति । सोढेति इडभावपक्षे ॥ २४ ॥

1 . 1 . 1 . 177075

इति प्रसादरीकायामात्प्रक्रिया ।

भ्वादिषूभयपदिनः॥३॥

अथोभयपदिपिकिया ॥ राजृ दीष्ठौ । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजित । राजेत । राजिपिक्ष । राजिता । राजिप्यित । राजिप्यते । अराजिप्यत् ।

(च०) अथ भ्वादिगणस्योभयपदिनः कथ्यन्ते । राजृ दीसौ । उभयपदिनो धातो-दिन्तवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । द्वयोः परयोः सतोः 'अप् कर्तरि' अनेन अप् प्र-त्ययो भवति । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति । राजते । छिट्छकारे 'फगादीनां' अने-नास्य वा प्रत्वपूर्वछोपौ । रराज । रेजतुः । रराजतुः । रेजिथ । रराजिथ । आत्मनेपदे । रेजे । प्रत्वपूर्वछोपाभावे । रराजे । राज्यात । राजिवीष्ट । राजिता । अन्यानि मुखे सन्ति तानि सुगमानि पूर्वोक्तैः सुत्रैः सिद्धयन्ति । छुड्छकारे । अराजीत । अराजिष्ट अराजिषाताम् अराजिषत ॥

(प्र॰) राजु इति । ऋदित्वमयुक्तोपधाहस्वादिनि वृत्त्यर्थम् ।

खन खनेन । खनित । खनेत । खनेत । खनेत । खनताम् । अखनत् । अखनत । चलान । गर्मा स्वरे । चलनतुः चल्तुः । चल्ने । खन्यात् ॥ जनखनसनां क्किति ये आकारो वा वक्तव्यः ॥ १ ॥ खायात् खनिषीष्ट । खनिता—खनिता । खनिष्यति—खनिष्यते । अखनिष्यत्—अखनिष्यत् । अखानीत्-अखनीत् । अखनिष्य ॥

(च०) खन खनने । अकार उमयपदार्थः । खनति । खनते । छिट्छकारे । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'क्रहोश्चः' चखान । चखन् अतुम् इति जाते 'गमां स्वरे' अनेनोपाधाया छोपो भवति । 'स्वरहीनं०' चख्ने । खन्यात् ॥ स्वम्—'जनखनसनाम्'॥ जन खन सन एनेषां धात्नां किति यकारे परे आकारो वा वक्तव्यः । 'षष्ठीनिर्दि०' खा-यात् । खनिषीष्ट । खनिता । खनिता । छङ्छकारे 'हसादेः' अनेनास्य वा वृद्धिः । अखनीत-अखनीत् । अखनिष्ट अखनिषाताम् अखनिषत ॥ १ ॥

ह्न हरणे । हरति । हरते । हरेत् । हरेत् । हरत् । हरताम् । अहरत् । अहरत् । अहरत् । जहार जहार जहार जहुः ॥ ऋदन्तस्य थपो नेट् ॥ २ ॥ जहर्थ । जहे । यादादा । हियात् ॥ उः ॥ ऋकारस्य गुणा न भवति सिस्योरिनटोः परतः ॥३॥ ह्विष्ट । हर्ता। 'हन्तः स्यपः' । हरिष्यति हरिष्यते । अहरिष्यत् अहरिष्यत् । अहर्षात् । अहर्षात्

(च०) हज् हरणे। जकार उभयपदार्थः। 'गुणः'। हरति। हरते। छिट्छकारे। 'धातोनांमिनः। अनेन वृद्धिः। 'छहोश्चः'। जहार। जहतः॥ 'ऋदन्तस्य भातोस्थप इट् न भवति। 'गुणः' जहर्थे। जहें 'यादादौं' अनेन ऋकारस्य रिङादेशः। हियात्। हषीष्ट इति जाते। 'गुणः' अनेन गुणे प्राप्ते। सूत्रम् 'उः' अनिदोः सिस्योः परतः ऋकारस्य नुणो न भवति। अनेन गुणनिषेधः। हसीष्ट। 'गुणः' हती। 'हन्तः स्थपः' अनेन स्थपि इड् भवति। 'गुणः' हरिष्यति। हरिष्यते। छङ्छकारे। वृद्धिः। अहाषीत्। 'छोपो हस्वाज्झते' अनेन सेर्छोपो भवति। अहत अहपाताम् अहषत ॥३॥

गृहते । जुगृह । जुगृहतुः । जुगृहिथ-जुगोढ । जुषुक्षे-जुगृहिषे । जुगृहिव-जुगोढ । जुषुक्षे-जुगृहिषे । जुगृहिव-जुगोढ । जुषुक्षे-जुगृहिषे । जुगुहिद्देश्चे । जुगृहिव्यति ।। हिद्देश्चे , जुषूद्दे। गृहिष्णिष्ट-पूक्षीष्ट । गृहिता गोढा । गृहिष्यित ।। हिद्देश्चे हिद्देश्चे हिप्यति ।। प्राधि हिद्देश्चे हिप्यति ।। प्राधि हिद्देश्चे हिप्यते ।। प्राधि हिद्देश्चे हिप्यते ।। प्राधि ।। प्रा

(च॰) गृहु संवरणे । ऊकार इड्विकल्पार्थः । पूर्ववत् तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति ॥ 'गहेः' इदं सूत्रमस्ति । गुहेर्धातोरुपधाया ऊत स्याद् गुणहेतौ स्वरे परे । अ-नेनास्योपघाया ऊत्। गृहति। गृहते। अन्यानि मृहे सन्ति तानि सुगमान्येवानेनैव क्रमेण साध्यानि । लिट्लकारे-जुगृह जुगुहतुः जुगुहुः । 'गुहेः' जुगृहिथ । 'ऊदितो वाः अनेनास्येड्विकल्पः । गुहेरिति सूत्रे स्वरादौ इति वक्तन्यं तेन हलादौ गुगनिमित्ते प्रत्यये परे ऊत् न भवति किन्तु गुणो भवति । जुगुह् थप् इति स्थिते 'गुणः' । जुगोह थप् इति जाते । 'हो ढः' 'तथोर्घः' 'ढिढो लोपो०' जुगोढ । आत्मनेपरे । जुगुहे जुगुहाते जुगुहिरे । 'ऊदितो वा' जुगुहिषे । इडमावे जुगुह् से इति जाते । 'हो ढः' 'आदिजवानाम्' जुगुढ् से इति जाते । 'षढोः कः सें' अनेन ढस्य कः । 'किलात्०' 'कपसंयोगे क्षः' जुघुक्षे । जुगु-हिषे । इगुहिध्वे-६्षे, इडमावे 'हो ढः' 'तथोर्घः' 'आदिजवानां' 'ढि ढो०' जुगूढ्वे । गुह्यात् । 'गुहेः' । 'सिसता०' गृहिषीष्ट । इडभावे 'हो ढः' 'आदिजवानाम्' 'घढोः कः सें' 'किलात्' कष०' घुक्षीष्ट ॥ गृहिता । इडमावे गुणः 'उपघाया स्वोः' अनेत स्त्रेण मवति । 'होदः' 'तथोर्धः' 'ढिढो॰' गोढा । आत्मनेपरे । गृहिता । गोढा ॥ गृहिष्य-ति । इडमावे । 'उपधायाः' । 'हो दः' 'आदिजवानाम्' 'पढोः कः से' 'क्रिछात्०' 'कप-सं• वोक्ष्यति ॥ गृहिष्यते घोक्ष्यते ॥ अगृहिष्यत् । अघोक्ष्यत् । अगृहिष्यत । अघो-क्यत ॥ लुङ्ख्कारे । अगृहीत् । इडभावे । 'हशषान्ता०' अनेन सक्प्रत्ययो अवति । अधुक्षत् । आत्मनेपदे । अगृहिष्ट । इडमावे अगुह् सक् तन् इति स्थिते । 'होढः' 'आ-दिजबानाम्' अधुद् स् क् तन् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दृहदिहिलिहगुहभ्यः०' ॥ दृह

ि हु गुह् एम्यो धातुम्यः सको वा छुग् भवति वकारतवर्गयोराति आत्मनेपदे ॥ [वर्गग्रहणात्] धकारे परेऽपि भवति । अनेन सको वा छुक् । 'तथोर्धः' 'ढिढो छोपः' दीर्घश्च । अगृह । छुगभावे अगृह सक् तन् इति जाते । 'घढोः कः से' 'क्रिळात्०' 'कपसंयोगे
सां' अधुक्षत । अधुक्ष् आताम् इत्यत्र । 'आदाय इः' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते
'आति०' आति आत्मनेपदे सकः अकारस्य छोपो भवति स्वरे परे । अनेन अकारस्य
छोपः । अधुक्षाताम् अधुक्षत । अगृहाः अधुक्षयाः अधुक्षायाम् अदूद्वम् अधुक्षध्वम् ।
अधुक्षि अगुह्वहि अधुक्षावि अधुक्षामिह ॥ ६ ॥

दान आर्जने । गुन्भ्यः । यः से : मानादीनां पूर्वस्य दीघों वक्तव्यः ।। ७ ।। दीदांसित दीदांसते । दीदांसेत् दीदांसताम् । अदीदांसत् अदीदांसत । दीदांसोचके दीदांसामास दीदांसांचमून । दीदां-स्यात् दीदांसिष्यते । अदीदां-स्यात् दीदांसिष्यते । अदीदां-सिष्यत्—अदीदांसिष्यत । अदीदांसीत् अदांदीसिष्ट ॥

(च०) दान आर्जवे । 'गुरूभ्यः' 'यः सें' । 'मानादीनाम्' । 'स घातुः' 'नश्चा-पदान्ते' । दीदांसित दीदांसेत् । अन्यानि मुले सन्ति । दीदांसांचकार । दीदांसांचके । द्वे मूले स्त । अस्यायतः । दीदांस्यात् । दीदांसिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति तानि पूर्वोक्तेरेव सुत्रैः सिद्धान्ति ॥ ७ ॥

शान तेजने । शीकांसित शीशांसित । दानवत् ॥

(च) शान तेजने । 'गुडम्यः' शीशांसति शीशांसते । दानवत् ॥

भज सेवायाम् । भजित भजिते । भजेत् भजेत । भजेतु भजेताम् । अ॰ भजित् अभजेत । बमाज [तृफळभज इत्येरवपूर्वलोपौ ! भेजतुः भेजुः । भेजि॰ थ बमक्थ । भेजे भेजाते भेजिरे । भज्यात् भक्षीष्ट । भक्ता भक्ता । भक्ष्यित भक्ष्यते । अभक्ष्यत्-अभक्ष्यत । अभाक्षीत् अभाक्ताम् अभाक्षः । अभक्त अभक्षाताम् अभक्षत ॥

(च०) भज सेवायाम् । भजित भजित । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' वभाज । 'नृष्कलभजि०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । भेजतुः । भेज । भेजाते । 'चोः कुः'। 'खसे०' 'षढोः कः से' किलात्०' 'कषसं०' भक्षीष्ट । भक्ता ॥ लुङ्लकारे । 'सावनिटः' अभाक्षीर त् । 'झसात्' अभाकाम् । अभक्षा । अभक्षाताम् ॥

डुपचष् पाके । डुकारषकारों कार्याथों । पचति । पचते । पचेत् । पचेत् । पचति । पक्षािष्ठ । पक्ता । पक्षाित । पक्षाित । अपक्ष्यत् । अपक्षाताम् अपक्षति ॥

(च०) हुपवप् पाके । हुकारपकारौ कार्यार्थों । पचित पचते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' पपाच । 'लोपः पचाम्०' पेचतुः । पेचे । पेचाते । पच्यात । पच् सीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' 'किलात्०' 'कपसंयोगे क्षः' पक्षीट । 'चोः कुः पक्ता । लुङ्लकारे । 'सावनिटः' अपाक्षीत् । 'झसात्' अपाक्ताम् । आत्मनेपदे । अपक्त । अपक्षाताम् ॥

अञ्चु गतौ याचने च । आश्वीत् ॥

व्यय गतौ । बन्यये । अन्ययीत् ॥

(২০) अञ्च गतौ याचने च । अञ्चति । छिट्छकारे । आनञ्च । आनञ्च । 'नो-छोपः' अच्यात् । अङ्क्षीष्ट । अङ्क्ता । छुङ्छकारे । आञ्चीत् । आङ्क्त ॥

श्रिन् सेवायाम् । गुणः । श्रयति । श्रयते । शिश्राय शिश्रियतुः । शिश्रिये । श्रीयात् । श्रयिषिष्ट । श्रयिता-श्रयिता । श्रयिष्यति –श्रयिष्यते । अश्रयिष्यत् – अश्रयिष्यत् ॥ सुश्रिद्धवां सेरङ् धातोद्वित्वं च ॥८॥ अशिश्रयत् – अशिश्रयत् ।

(च०) श्रिज् सेवायाम् । पूर्ववत् तिवादयस्तआदयश्च । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ए अयं श्रयति । श्रयते । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । श्रिश्राय । 'तुधातोः' शिश्रियतुः—शिश्रिये । श्रीयात् । श्रियपिष्ट । श्रीयता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'स्नुश्लिद्धवाम्०' ॥ स्त्र श्रे द्व एतेषां धात्तां सेरङ् प्रत्ययो भवति धातोद्वित्वं च भवति । अशिश्रियत् अशिश्रियत् ॥ ८ ॥

त्विष् दीसौ। त्वेषाति-त्वेषते। तित्वेष तित्वेष । त्विष्पात्। त्विक्षीष्ट। त्वेष्टा २। त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते। अत्वेक्ष्यत् अत्वेक्ष्यतः। हश्यान्तात्सक्। आत्विक्षतः। सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः ॥९॥ अकारछोपे कृते। 'आतोऽन्तोदनतः' अत्विक्षाताम् अत्विक्षतः।

(च०) त्विष् दीसौ । 'उपधाया छघोः' अनेन गुणः । त्वेषति । त्वेषते । अन्यानि सुगमानि । छिट्छकारे । 'उपधायाः' 'पूर्वस्य' । तित्वेष । तित्विषतः । आत्मनेपदे । तित्विषे । तित्विषते । त्विष्वाते । त्विष्यात् । 'षढोः कः से' । त्विश्लीष्ट । 'उपधायाः' । 'ष्टुभिः ष्टुः' । त्वेष्टा । अर्न्यानि मुळे सन्ति । छुङ्छकारे । 'इशपान्तात्सक्' अनेन सक् प्रत्ययो भवति । 'षढोः कः से' 'किछात्०' 'कषसंयोगे क्षः' अत्विश्लत् अत्विश्लताम् अत्विश्लन् । आत्मनेपदे । आत्विश्लत । अत्विश्ल आताम् इति जाते । 'आदाथ इः' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते ॥ सृत्रम्—'सस्या०' ॥ सस्य आतमनेपदे स्वरे परे सित ठेळीपो वाच्यः । अनेन अकारस्य छोपः । 'स्वरहीनं०' अत्विश्लाताम् । 'आतोऽन्तोदनतः' अत्विश्लत् । अमासोऽयं घातुः ॥ ९ ॥

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजित यजते । यजेत् यजेत । यजतु

यजताम् । अजयत् अजयत । 'णबादौ पूर्वस्य' इयाज । यजां यवराणां यवृतः सम्प्रसारणम् । ईजतुः ईजुः । इयजिथ-इयष्ठ । ईजे । इज्यात् । यक्षीष्ट । यष्टा यष्टा । यक्ष्यति यक्ष्यते । अयक्ष्यत् अयक्ष्यत् । अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाञ्चः । अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षतः । अयष्टाः अयक्षाथाम् ॥ ध्वे च सेर्लोपः ॥ १० ॥ षत्वम् । झबे जबाः । ष्टुत्वम् । अयद्द्वम् । अयिक्षे अयक्ष्विह अयक्षमिहि ।

(च०) यज देवप्जासङ्गितकरणदानेषु । यजित यजित । अन्यानि मूळे सन्ति । किट्लकारे—यज् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'णबादौ पूर्वस्य' अनेन सम्प्रसारणम् । 'अत उपधायाः' इयाज । य यज् अतुस् इति जाते । 'णवादौ पूर्वस्य' 'यजां यवराणाम्' 'सवणें' ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । 'अत्वतो नित्यानिटः' अनेनास्य वा इड् भवति । इयज् थप् इति जाते । 'छशपराजादेः षः' अनेन जस्य षः । 'ष्टुभिः ष्टुः' इयष्ट । आत्मने पदे द्वाभ्यां स्म्याभ्यां सम्प्रसारणं भवति । ईजे ईजाते ईजिरे । 'यजाम्' इज्यात् । 'छशपराजादेः षः' । 'बढोः कः से' । 'किलात्' 'कपसंयोगे' यक्षीष्ट । 'छशपराजादेः षः' 'द्रुभिः ष्टुः' यष्टा । अन्यानि लिखितानि सन्ति सस्मान्न लिखितानि मया । तानि पूर्वोक्तरेव स्नुः सिध्यन्ति । लुङ्क्कारे—'सावनिटः' अनेन वृद्धिः । अयाक्षीत् । 'झसात्' अयाष्टाम् । अयाक्षुः । आत्मनेपदे । 'झसात्' अनेन तेल्लेपः । 'प्रुभिः षुः' अयष्ट अय-क्षाताम् । अयक्षत । अयज् स् ध्वं इति जाते ॥ 'ध्वं च सेल्लेपः' अनेन सेल्लेपः । 'छश-षराजादेः षः' 'घो डः' । अनेन षस्य डः । ष्टुत्वम् । अयङ्द्वम् ॥ १० ॥

दुवप् बीजतन्तुसन्ताने । दु इत् । वपति । वपेत् । उवाप ऊपतुः ऊपुः । उविषय-उवप्य । ऊपे । उप्यात् । वप्सीष्ट । वसा २ । वप्स्यिति वप्स्यते । अवप्स्यत् अवप्स्यत् । अवाप्सीत् अवस ।

(च॰) दु वप् बीजतन्तुसन्ताने । दु इत् । वपित वप्ते । लिट्लकारे । 'णबादों' अनेन सम्प्रसारणम् । 'अत उपधायाः' उवाप । द्वे सम्प्रसारणे भवतः 'सवणें' । उपतुः । 'अस्वतः' उविषय इडमावे । उवष्य । उपे उपाते उपिरे । 'यजाम्' । उप्यात् । वप्सीष्ट । वसा अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'साविन्दः' अवाप्सीत् । 'झसात्' अवासाम् अवाप्सुः । आत्मनेपदे । अवस अवप्साताम् अवप्सत ॥

वह प्रापणे । वहित वहिते । उवाह ऊहतुः ऊहुः । उविहिश्र । हो दः । तथोर्घः । ष्टुत्वम् । दछोपः । सिहवहोरोदवर्णस्य । उवोद । उद्यात् । वक्षीष्ट । वोदा २ । वक्ष्यिते वक्ष्यते । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अवाक्षीत् अवोदाम् । अवोद अवक्षताम् अवक्षत ।

(च०) वह प्रापणे । वहति वहते । छिट्छकारे । 'णबादौ पूर्वस्य' । 'अत उप-

धायाः' उवाह । 'यजाम्' ऊहतुः । ऊहुः । उविहिथ । 'अत्त्वतः' । उवह् धप् इति जाते । 'हो ढः' अनेन हस्य ढः । 'तथोर्धः' अनेन थस्य धः । ष्टुत्वम् । ढळोपः । 'सहिवहोरो-दवर्णस्य' । उवोढ । ऊहे । ऊहाते । ऊहिरे । 'यजाम्' । उह्यात् 'हो ढः' । 'तथोर्धः' । धुत्वम् । ढळोपः । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' वोढा । 'घढोः कः से' वक्ष्यति । वक्ष्यते । अन्यानि सन्ति मुळे । छुङ्खकारे 'सावनिटः' । अवाक्षीत् अवोढाम् अवाक्षः । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत् ॥

वेञ्तन्तुसन्ताने । वयति वयते ॥ वेञो णादौ सम्प्रसारणा-भावो वाच्यः ॥११॥ सन्ध्यक्षराणामा । ववौ । वादिस्वान्नैत्वपूर्वछोपौ । ववतुः ववुः । ववे । वेञो वप् णादौ वा वक्तव्य ॥१२॥ उनाय ॥

ग्रहां क्किति च ॥ श्रहादीनां सम्प्रसारणं स्यात् किति । ङिति च परे ॥ १३॥ इति सम्प्रसारणम् । यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः॥ १४॥ ऊयतुः ऊयुः । उनयिथ ऊयथुः । ऊये ऊयाते ऊयिरे ॥

वयो यस्य किति णादौ वो वा वक्तव्यः ॥१५॥ जनतुः जनुः । जने । जयात् । वासीष्ट । वाता वाता । वास्यति वास्यते । अवास्यत् । अवास्यत । अवासीत् । आदन्तानाम् इति इट्सकौ अवासिष्टाम् अवास्त ।

(च०) वेज् तन्तुसन्ताने । जकार उभयपदार्थः । वयति वयते । लिट्लकारे ॥ स्त्रम-'वेञः०' ॥ वेत्रो धातोर्णवादौ परे सम्प्रसारणामावो वाच्यः । अनेनास्य सम्प्र-सारणनिषेघो भवति । 'सन्ध्यक्षराणामा' 'द्विश्च' 'आतो णप् डौ' ववौ । 'लोपः पचाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपौ प्राप्तौ । 'शस्दद्वादि' अनेन तन्निषेधः । 'आतोऽनिप' ववतुः । वतुः । आत्मनेपदे । ववे ववाते विवरे ॥ सुत्रम्—'वेओ वय् णादौ वा वक्तव्यः'॥ वय् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'णबादौ पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । उवाय । वय् अतुस् इति स्थिते । 'णबादौ-पूर्वस्य' सूत्रम्—प्रहां कि ङिति च । त्रिपदं सूत्रम् । यह उपादाने । ज्या वयोहानौ । वेङ् तन्तुसन्ताने । ह्वेञ् आह्वाने । व्यथ् ताडने । वश् कान्तावभिलाषे । व्यच् व्यक्तीकरणे । प्रच्छ ज्ञीप्सायां (प्रच्छायाम्) । अल्ज् पाके । वश्च छेदने । इत्येतेषां सम्बन्धिनां यकारवकाररेफाणां किति किति च परे सम्प्रसारणं भवति । यकारस्य इकारः । वकारस्य उकारः । रेफस्य ऋकारः । [लकारस्य ऌकारः] सम्प्रसारणम् । अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । 'यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधो वाच्यः' । अत्र । ऊयतुः ऊयुः । उवयिथ । आत्मनेपदे । ऊये ऊयाते ऊथिरे ॥ सूत्रम्—'वयः०' ॥ वयो यस्य किति णादौ परे वकारो वा वक्तन्यः । तदा । उवाय ऊत्रतुः ऊदुः । आत्मने-पदे । ऊवे ऊवाते ऊविरे । 'ग्रहां कि्ङति च' ऊयात् । 'सन्ध्यक्षराणामा' वासीष्ट । वाता । वाता । अन्यानि मुळे सन्ति । लुङ्ककारे । 'आदन्तानाम्' । अवासीत अवासिष्टाम् अवासिषुः । अवास्त । अवासाताम् । अवासत् ॥ १५ ॥

(प्र०) उरिति । षष्ट्येकवचनान्तम् । ऋवर्णान्तस्य धातोर्गुणो न स्यात् अनिटि-सिप्रत्यये सीष्टादौच विशेषाप्रतिपादकिङ्गाभावाद्दवर्णमात्रं गृह्यते न तु ऋगताविति । आरम्भसामर्थ्यादुपधाया न । अन्यथा सिस्योरित्येव सिद्धे किमनेन ।

व्येव सम्बर्णे । व्ययति व्ययते ॥ व्येको णादौ नात्वम् ॥१६॥ विव्याय विव्यतुः विव्युः ॥ अन्यतिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् ॥१७॥ विव्ययिथ विव्ये । वीयात् व्यासीष्ठ । व्याता व्याता । व्यास्यति व्यास्यते । अव्यास्यत् अव्यास्यत् । अव्यास्यत् । अव्यास्यत् ।

(च॰) व्येज् सम्वरणे । व्ययति व्ययते । छिट्छकारे ॥ सूत्रम्—'व्येजःः।। व्येजो धातोर्णवादौ परे 'सन्ध्यक्षराणामाः' अनेन सूत्रेण आत्वं न भवति । व्येज् णप् इति स्थिते । 'द्विश्चः' 'णवादौ पूर्वस्यः अनेन सम्प्रसारणं तदा । विव्ये णप् इति जाते । 'धातोनीमिनः' । विद्याय विव्यतः विव्युः । 'अस्यर्तिः विव्ययिष । विव्ये । वीयात । 'सन्ध्यक्षराणामाः' व्यासीष्ट । व्याता । व्याता । अन्यानि सूठे सन्ति । अव्यासीत् । अव्यास्त ॥१६-१७॥

हेन् स्पर्धायाम् । ह्वयति ह्वयते ॥ अद्भिष्ठक्तस्य ह्वयतेः संप्रसा-रणं वक्तव्यम् ॥ १८ ॥ जुहाव जुहुवतुः जुहुतुः । जुहविध जुहोध । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । हुयात् । ह्वासीष्ट । ह्वाता ह्वाता। ह्वास्यति ह्वास्यते । अह्वास्यत् अह्वास्यत् ॥ अस्यतिवक्तिष्यातिलिपिसिचिद्वय-तीनां सेर्ङो वा वाच्यः ॥ १९ ॥ अह्वत अह्वेताम् अह्वन्त । अह्वास्त अह्वासाताम् अह्वासत् ।

- (च०) ह्रेज् स्पर्धायाम् । ह्रयति । ह्रयते । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—'अद्विरुक्त-स्य०' ॥ अद्विरुक्तस्य द्वयतेर्धातोः संप्रसारणं वक्तव्यम् । 'द्विरुच' 'धातोनीमिनः जुहाव जुहुवतुः जुहुवः । जुहविय-जुहोय । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । संप्रसारणम् । हुयात् । ह्वासीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे अद्वासीत् । सूत्रम्—'अस्यतिचक्तिख्या-ति०' ॥ अस्यति वक्ति क्याति लिपि सिचि ह्वयति एतेषां धात्नां सेको वा वाच्यः । 'आतोऽनपि' अह्वत् । अह्वत अह्वेताम् अह्वन्त । अह्वास्त ॥१९॥
- (प्र०) हेष् स्पर्धायां शब्दे चेति कवित पोठः । शब्दे इति सामान्योक्ताविप सम्बोधनरूपः शब्द एवात्र गृह्यते । तथाच माघे—'यान्तोऽन्यतः प्लुतक्रतस्वरमाछु दूरा-द्वाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः' इति कर्म्मणि प्रयोगः । द्विरुक्तस्येति । ह्वेयः पूर्वे द्वित्वं तेन उभयत्र सस्प्रसारणं स्यात् ।

ऋत जुगुप्सायां ऋपायां च। ऋतेरीयङ् स्वार्थेऽनिष तु वा ॥२०॥ ऋतीयते । ऋतीयांचके । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥ इति भादिषूभयपदिमिकिया ॥ ३ ॥ इति अन्विकरणा भ्वादयो घातवः ॥ (च॰) ऋत जुगुप्सायां कृतायां च ॥ सूत्रम्—'त्रृहतेः॰' ॥ ऋतेघांतोरीयङ्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । अनिष् तु वा भवति । ऋतीयते । ऋतीयांचके । ईयङ्भावे । आनर्ते । ऋतीयिष्यते । आतींत् । आतींयिष्ट ॥ इति भवादिगणस्योभयपदिनः समासाः ॥ इत्यब्विकरणा भवादयो धातवः ॥ २० ॥

(प्र०) ऋतेरिति । ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वाधं अनिप तु वा । सधा-तुरिति धातुत्वम् । अनुदात्तेदित्यात्मने पदम् ॥ २० ॥

इति प्रसादरीकायां स्वादिप्रक्रिया ॥ ३ ॥

अदादिषु परस्मैपदिनः ॥ ४॥

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणारक्तिर तिवादयो वर्ण्यन्ते ॥ अद् यक्षणे ॥ अप्कर्तिरे — अदादेर्जुक् ॥ अदादेर्गणादुरपन्नस्यापो लुग्मवित ॥ १ ॥ खसे चपा झसानां । अति अतः अदन्ति । अति अत्यः अत्य । आद्री अद्वः अदाः । अद्यात् । अतु-अत्राद्वा अत्यम् अदन्तु ॥ झसाद्धिकः ॥ झसाद्विकः ॥ झसाद्विकः ॥ झसाद्विकः ॥ झसाद्विकः ॥ झसाद्विकः ॥ अदानि अदाव अदाम ॥ अदो दिस्योरङागमो चत्त्तव्यः ॥ ३ ॥ आदत् भादः ॥ ज्ञाम । गमां स्वरे । खसे चपा० । घसादेः षः, क्षः । जक्षतुः जक्षः । ज्ञाम । पक्षे – भाद आदुः आदुः । आदिथ । अद्यात् । अत्या । अत्यति । आत्यत् ॥ सिस्योरदेर्घस्लु लिटि तु वा ॥ ४ ॥ लुदित्वादङ् । अघसत् भघसताम् अधसन् ॥

(च०) इदानीं लुग्विकरणादादेर्गणात् कर्तरि तिबादयो योज्यन्ते। अद् भक्षणे। पूर्ववत् तिबादयः 'अप्कर्तरि' सूत्रम्—अद्दादेर्लुक् ॥ अदादेः लुक् द्विपदं०। अदादेर्घातोर्गणादुत्पन्नो योऽप्प्रत्ययः तस्य लुग्भवति। अनेन सर्वत्राऽपि लुक्। तत्र वर्तमाने तिष्
तस् अन्ति सिप् थस् इत्येतेषु। 'खसे चपा०' इति दस्य तकारः। अत्ति अत्तः अद्दन्ति।
अद्यात । अत्तु अत्तात् अत्ताम् अदन्तु। अद् हि इति स्थिते। सृत्रम्—'असाद्धिर्द्देशः॥
असात् धिः हेः। झसादुत्तरस्य हि इति वचनस्य धिरित्यादेशो भवति। तातकादेशे इते
तु न भवति। 'स्वरः' अद्धि अत्तात् अत्तम् अत् । उत्तमपुरुषे सर्वत्र । 'स्वरः' अद्दानि
अदाव अदाम । अनद्यतनेऽप्। प्रत्ययलुकि इते। 'दिवादावट्' 'स्वरादेः इत्यडागमद्वये
च इते उभयत्रापि 'सवर्णेः॥ सृत्रम्—'अदे। दिस्यो०'॥ अदो धातोः परयोर्दिण् सिप्
इत्येतयोः अमागमो भवति। अनेनामागमः टित्त्वादादौ । 'स्वरः' 'वावसने०' आदत्।
तकारादौ । 'खसे०' आत्ताम् आदन् । आदः आत्तम् आत्त । आदम् आद्व आद्व । सद्

भवति णवादौ वा भवति । त्रकार त्रदित् कार्यार्थः । घस् णप् इति स्थिते । 'द्विश्वन् 'कुहोश्खुः' । 'झपानां जबचपाः' । 'अत उपधायाः' जघास । जघस् अतुस् इति स्थिते । 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपः । 'खसे॰' अनेन घस्य कः । 'घसादेः पः' । अनेन पत्व-म् । 'कपसंयोगे॰' जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । पक्षे । आद आदतुः आदुः । अद्यात् । 'खसे॰' अत्ता । अन्यानि सन्ति मूळे । लुङ्लकारे । 'सिसयोः' 'द्रदित्त्वाद्क्' । अघसत् अघसताम् अघसन् ॥ ४ ॥

(प्र०) अदादेरिति । अद् आदिर्यस्य स अदादिस्तस्माददादेरर्थादद्भक्षण इत्यार-भ्येतद्गणप्राग्वित्तंचातुससुदायोऽदादिपदेन गृद्यते । तस्य चानुद्भृतावयवभेदस्यान्य-पदार्थत्वेन विवक्षणाददादेरित्येकवचनम् ॥ १ ॥

ससाद्धिर्हेरिति । अत्र स्थानिवद्भावेन तातङो हित्वेऽपि सङ्कताविति न्यायेनः न धिरादेशः ॥ २ ॥

प्सा मक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । प्सायात् प्सायाताम् प्सायः । प्सातु-प्साताद्वा प्साताम् प्सान्तः । अप्सात् अप्साताम् ॥ आदन्तिविदृद्धिषामन उस् वा वक्तव्यः ॥ ५ ॥ उस्याकोपः । अप्यः-अप्सान् । पप्सौ
पप्सतुः पप्यः । पप्सिथ-पप्साथ । प्सेयात् -प्सायात् । प्साता । प्सास्यति । अप्सास्यत् । आदन्तानाम् इतीट्सको । अप्सासीत् अप्सासिष्टाम् ॥

(च०) प्सा भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । अन्यानि मुळे सन्ति तानि सुग-मान्येव । छङ्छकारे । अप्सात् अप्साताम् । आप्सा अन् इति स्थिते ॥ सृत्रम्— 'आदन्तिचिद्दिष्ठाम्०' ॥ आदन्तः विद् द्विष् एतेषां धात्नां अन उस् वा वक्तव्यः । 'उस्यालोपः' । अप्साः । अप्सान् । 'द्विश्व' 'पूर्वेस्य' 'हसादिः' 'आतो णप् डौ' पप्सौ । पप्सतुः । 'अत्त्वतः' पप्स्थि—पप्साथ । 'संयोगादेः०' प्सेयात्—प्सायात् । प्साता । स्वङ्ककारे 'भादन्तानाम्' अप्सासीत् ॥ ५ ॥

मा माने । माति । मायात् । मातु । अमात् अमाताम् अमु:-अमान् । ममौ । दादेरे । मेयात् । माता । मास्यति । अमास्यत् । अमासीत् ॥

(च॰) मा माने । माति । छिट्छकारे । ममौ । 'दादेरे' मेयात् । माता । 'आ-दन्तानाम्' अमासीत् । अमासिष्टाम् अमासिषुः । समासोऽयम् ॥

या प्रापणे । याति । यायात् । यातु । अयात् । अयाताम् । अयुः— अयान् । ययो । यायात् । याता । यास्यति । अयास्यत् । अयासीत् ॥

(च॰) या प्रापणे । याति । ययौ । अयासीत् ॥

वा गतिगन्धनयोः । वाति । यातिवत् ॥

(च॰) वा गतिगन्धनयोः।वाति । अयं धातुर्यातिवत् हेयः। न कश्चित् विशेषः ॥ रा दाने । तद्वत् ॥ (व०) रा दाने । राति । अयमपि तहत् ॥ ह्या दानप्रहणयोः । लाति । ललौ । तद्वत् ॥

(च॰) ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । अलासीत् ॥

द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । दद्रौ । द्रायात-द्रेयात् । द्राता । द्रा-स्यति । अद्रास्यत् । अद्रासीत् ॥

(च०) द्वा कुत्सायां गतौ च। द्वाति । 'रः' दद्गौ । 'संयोगादेः' द्वायात्-्रद्रेयात् । अद्रासीत् ॥

ख्या प्रकथने । स्याति । स्यायात् । स्यातु । अस्यात् । चस्यो । ्स्यायात्—स्येयात् । स्याता । स्यास्यति । अस्यास्यत् । पुषादित्वात् ङः । आतोऽनपि अस्यत् ॥

(च॰) ख्या प्रकथने । ख्याति । 'कुहोक्चुः' 'झपानाम्' चख्यौ । 'संयोगादेः' ल्यायात्—ल्येयात् । अस्य धातोर्जुङ्लकारे । पुषादित्वात् 'लित्पुषादेर्जः' । 'आतोऽन-पिः अनेनाकारस्य लोपः । अख्यत् अख्यताम् अख्यन् ॥

पा रक्षणे । पाति । पायात् । पातु । अपात् । पपौ । पाता । पास्यति । अपास्यत्। अपार्शात् ॥ मा दीसौ । भाति । बमौ । अमासीत् ॥ ष्णा शौचे । स्नाति । सस्नौ । स्नायात्-स्नेयात् । अस्नासीत् ॥

(व०) भा दीसौ । भाति । 'झपानां०' बभौ । अभासीत् अभासिष्टाम् अभासि-्यः । सुगमत्वात् एतेषां धात्नां व्याख्यानं न ऋतम् ॥

वश कान्तौ । 'छशपराजादेः पः' इति पत्वम् । प्द्रत्वम् । वष्टि । महां किङति च । उष्टः उशन्ति । षत्वम् । षढोः कः से । क्षः । वक्षि उष्टः उष्ट । वाश्म उद्दः उद्दमः । उद्यात् उद्याताम् उद्युः । वष्ट्र-उष्टात् उष्टाम् उद्य-न्त् । झसाद्धिर्हेः । झबे जबाः । प्टुत्वम् । उड्डि-उष्टात् उष्टम् उष्ट । वज्ञानि -वज्ञाव वशाम ॥ दिस्योईसात् ॥ इसादुत्तरयोदिँग्सिपोर्छोपो भवति ॥६॥ षत्वम् । षो डः । बावसाने । अवट्-अवड् । सम्प्रसारणम् । अडागमः । उ ओं। ओ ओ भो । औष्टाम् औश्चन् । अवट्-अवड् औष्टम् औष्ट । अवश्वम् औध औइम । उवाश ऊशिव ऊशिम । उश्यात् उश्यास्ताम् उश्यासुः । वशिता । वशिष्यति । अवशिष्यत् । अवाशीत् ॥

(च॰) वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । पूर्ववत तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' अनेन स-र्चेत्र अपो छुग् भवति । वश् तिप् इति जाते 'छशष०' अनेन शस्य षः । 'ष्टुमिः ष्टुः' । अनेन तस्य टः वष्टि । वश् तस् इति जाते । 'ग्रहां क्रिक्ति च' अनेन सम्प्रसारणम् । 'छशप०' ष्टुत्वम् । उष्टः । उशन्ति । वश् सिप् इति स्थिते । 'छशप०' 'पढोः कः से' । 'किखात्०' । 'कपसंयोगे क्षः' विश्व । उश्यात् । लोट्लकारे । वष्टु । वश् हि इति जाते । सम्प्रसारणम् । 'शसाद्धिष्टः' शस्य पत्वम् । 'पो डः । उट्टि । उष्टात् । वशानि वशाव वशाम । वश् दिप् इति स्थिते । पत्वम् । वष् दिप् इति जाते । 'पो डः' ॥ स्त्रम्—'दिस्योहंसाम्' ॥ दिश्व सिश्व दिसि तयोः दिस्योः इसात् । इसादुत्तरौ यो दिप्सिपौ तयोलोंपो भवति । अनेनास्य वशो धातोदिंस्योलोंपो भवति । 'वावसाने' अनेन उस्य टः । अवट् अवड् । वश् ताम् इति स्थिते । 'यहां क्डिति च' ! अनेन सम्प्रसारणम् । पत्वम् । ष्टुत्वम् । अडागमः । 'इयं०' । 'उ ओ । 'ओ औ औ । औष्टाम् । औशन् । अन्यानि मूले सन्ति । वश् णप् इति स्थिते । 'दिश्व' 'गबादौ पुर्वस्य' 'अत उपधायाः' । उवाश 'प्रहां किति' अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । जशतः । जञः । उविशिध—संप्रसारणम् । उश्यात् । छङ्ल्लकारे—'इसादेः' अनेन वा वृद्धिः । अवाशीत्—अवशीत् ॥ ६ ॥

(प्र०) दिस्योरिति । संयोगान्तलोपेनैव सिद्धे सभिन्नस्य रान्नेति ज्ञापयितुमय-मारम्भः । सिग्रहणं तूत्तरार्थे । नतु अरोदीदरोददित्यन्नातिप्रसङ्गो यदागमस्तद् गुणीभूत-स्तद् ग्रहणेन गृद्धत इति न्यायादिति चेन्न, तेन विभक्तित्वप्रत्ययत्वयोरेव श्रहणान्न तुः दित्वसित्वयोः ॥ ६ ॥

हन् हिंसागत्योः । हन्ति ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ अनुदा-त्तानां तनादीनां च अमस्य लोपो भवति किति क्षिते झसे परे ॥७॥ तुश-ब्दात्कचिद्दझसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ अमस्य लोपः ॥

> रमिर्थमिनमी इन्तिरनुदात्ता गमिर्मनिः। तनुः क्षण् क्षिण् ऋणुकृण् वनुर्वमुस्तनादयः॥

हतः । 'गर्मा स्वरे' 'हनो प्ने' प्नान्त । हंसि हथः हथ । हन्म हन्नः हन्मः । हन्यात् हन्याताम् हन्युः । हन्तु-हताद्वा हताम् प्नन्तु ॥ जह्येधिचााधि ॥ हन्तेर्जिहशब्दोऽस्तेरोधशब्दः शास्तेः शाधिशब्दो निपात्यते हि
विषये ॥८॥ जहि-हताद्वा हतम् हत । हनानि हनाव हनाम ॥ अहन् अहताम् अप्नन् । अहन् अहतम् अहत । अहनम् अहन्व अहन्म ॥ हनो प्ने । वृद्धिः । जधान जन्नतुः जद्धनः ॥ द्विहस्तस्य हन्तेस्थिप घत्वं वाच्यम् ॥९॥ जधानिथ-जधन्य जन्नथुः जन्न । जधान-जधन जन्निव जन्निम ॥ हन्तेः स्याचिष्यदि वधादेशो वक्तव्यः ॥ १०॥ वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः ॥ हन्ताः हन्तारो हन्तारः ॥ हन्तः स्यपः । हनिष्यति हनिष्यतः हनिष्यति । अहनिष्यत् अहनिष्यत् अहनिष्यत् अहनिष्यत् । जनिवध्योने

चृद्धिः ॥११॥ वधादेशे कृते इट्। अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः । अवधीः अव्धिष्टम् अव्धिष्ट ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । पूर्व तिबादयः । 'नश्चापदान्ते झसेंग । अनेन नल्या-नुस्वारः । 'नमा यपेऽस्य' हन्ति । तस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'लोपस्त्वनुदात्तत-नामः ॥ लोपः अनुदात्तश्च तनश्च अनुदात्ततनः । तेषामनुदात्ततनाम् । अनुदात्तानां धातु-पाठोक्तानामनिटां हन् गम् नम् मन्यत्यादीनां तथा तनादीनां तन्मन्वन्षण्क्षिण्क्षण्ष्रण् ऋण् इत्यादीनां धातूनां जमस्य लोपो भवति किति डिति च झसे परे । तुशब्दात्क्वचिद-झसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ जमस्य छोपो भवति । अनेन नकारस्य छोपः । इतः । हन् अन्ति इति स्थिते । 'अप् कर्त्तरि' । 'अदादेर्छुक्' । अनैनापो छुग्भवति । इन् अन्ति इति जाते । 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपः । हन् अन्ति इति जाते । 'हनो झे' अनेन हस्य चः । 'स्वरहीनम् ०' । झन्ति । हंसि हथः हथ । हन्मि हन्वः हन्मः ॥ हन्यात् हन्या-ताम् हन्युः ॥ छोट्छकारे । हन्तु । 'तुद्योः' । हतात् । हताम् । 'गमां स्वरे' । 'हनो क्षे^र । 'स्वरहीनं०' । ज्ञन्तु । हन् हि इति स्थिते ॥ सूत्र**म्—'जह्ये**धिशाधि' ॥ जहिश्र पृहिश्च शाधिश्च जहाँ धिशाधि हिविषये हन इत्यस्य जहि, अस् इत्यस्य पृधि, शास् इत्यस्य शाधि, एते आदेशा भवन्ति । हिसहितानामेतेषां धातृनां निपाता भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अनेन हिसहितस्य हन्तेर्घातोरयमादेशः । जहि हतात् हतम् हत । हनानि हनाव हनाम । हन् दिप् इति स्थिते । 'दिस्योर्हसाव' अनेन दिपो छोपो भवति । 'दिबादावट्' । अने-नाडागमः । अहन् । 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' अनेन नस्य लोपः । अहताम् । 'गमां स्वरे' 'हनो हो' अझन् । अहन् अहतं अहत । अहनं अहन्व अहन्म । हन् णप् इति स्थिते । 'द्विश्व' 'पूर्वस्य हसादिः' 'कुहोश्चुः' । 'हनो में' । 'अत उपधायाः' । अनेन वृद्धिः । जवान । हन् अतुस् इति स्थिये । 'गमां स्वरे' । 'हनो प्ते' । जन्नतुः जन्नुः । हन् थस् इति स्थिते । 'द्विश्व' ॥ सूत्रम्—द्विरु कस्य ०' द्विरुक्तस्य हन्तेर्घातोस्थपि घत्वं वाच्यम । अनेन घत्वम् । 'क्रादेः' । जघनिथ । 'अत्त्वतः' । नश्चापदान्ते' । जघन्थ । जघने । अन्यानि मुळे सन्ति ॥ इन् यात इति स्थिते । सूत्रम्—'हन्तेः०' ॥ हन्तेर्घातोः स्याशी-र्यादादौ परे सति वधादेशो वक्तन्यः । अनेन वधादेशः 'यतः' । वध्यात् वध्यास्ताम् वध्याद्यः । छुट्छकारे । 'नश्चापदान्ते' हन्ता हन्तारौ हन्तारः । 'हन्तः स्यपः' अनेन स्यपि इट् भवति । इनिष्यति । अहनिष्यत् । इन् दिप् इति स्थिते । 'भूते सिः' हन् सि दिप् इति जाते । 'हन्तेः' अनेन वधादेशः । तदा वध् सि दिप् इति जाते । 'यतः' । 'सिसतासीस्यपाम्'। 'सेः'। णित्ये'। अनेन सेणित्त्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥ सूत्रम्— 'ज्ञतिवध्योः०' जनिवध्योर्घात्वोर्वृद्धिर्ने भवति । अनेन वृद्धिनिषेधः । 'इट हेटि' । अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः ॥ ७—११ ॥

(प्र॰) छोपस्त्वनुदात्तेति । तु शब्दोऽपरलामार्थ इत्याह—तनादीनामिति । द्धांबद्वीनिर्दिष्टन्यायेनान्त्यलोप इत्याशयेनाह-अमस्येति । अन्यथा जम्यादिष्वनन्त्य-्स्थापि जमस्य सम्भवाह्योपः स्यात् ॥ ७ ॥

अवधीदिति । अत्र वधादेशोऽदन्तः । तेनाद्योद्यारणेऽनेकस्वरत्वान्नेकस्वरादितीण् निषेधो न प्रवर्तते । यत इत्यछोपः ।

यु मिश्रणे । ओरो ।। उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो मनति पिति त्सिम अनदौ विषये ॥१२॥ यौति युतः । नु घातोः । युनन्ति । यौषि युथः युथ । यौमि युवः युमः । युयात् । यौतु-युताद्वा युताम् युवन्तु । युहि-युताद्वा युतम् युत । यवानि यवाव यवाम । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौः अयु-तम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम ॥ घातोर्नामिनः । युयाव । नानप्योर्वः । युयुवतुः युयुनुः । युयविथः युयुवशुः । यूयात् । गुणः । यविता । यविष्यति । अयविष्यत् । अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविष्टः ॥

(च०) यु मिश्रणे । पूर्ववित्तवादयः । 'अदादेर्लुक्' अनेन लुग् भवति । यु तिप् इति स्थिते ॥ सन्नम्—'ओरो' ॥ ओः औ । अद्विरक्तस्य उकारस्य औकारादेशो भवति पिति त्स्म परे अवादौ विषये । अनेनोकारस्योकारः । यौति युतः । 'नुघातोः' । युवन्ति । युपात् । यौतु-युतात् युताम् युवन्तु । युहि-युतात् युतम् युत । यवानि यवाव यवाम । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौः अयुतम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम । यु णप् इति स्थिते । 'द्विश्व' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । युयाव । यु अनुस् इति स्थिते । 'द्विश्व' 'नुघातोः' 'नानप्योर्वः' युयुवतः । युयुदः । युयविथ । 'ये' यूयात् । 'गुणः' 'तिसतासीस्यपाम्' 'ओ अव् यविता । लुङ्ख्कारे । 'णित्पे' 'धातोर्नामिनः' । अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविष्ठः ॥ १२ ॥

(प्र॰) ओराविति । विदो नवानामित्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थयाऽद्विरुक्तस्येकि बोध्यम् । तेन जुहोतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । गुणापवादकमिदम् ॥ १२ ॥

तु गतिवृद्धिहिंसासु ॥ तुष्कुस्तुभ्योऽद्विष्ठक्तेभ्यो हसादीनां चतुणामिंड्वा ॥१३॥ तौति-तबीति तुतः-तुबीतः तुबन्ति । तौषि—तबीषि तुथः—तुबीथः तुथ-तुबीथ । तौमि-तबीमि ॥ तुयात्—तुबीयात् । तौतु-तबीतु तुतात्-तुबीतात् तुताम्-तुबीताम् तुबन्तु । तुहि-तुबीहि ॥ अतौत्-अतबीत् । तुताव । तोता । तोष्यति । अतोष्यत् । अतौषीत् ॥

(च०) तु गतिवृद्धिर्हिसादिषु । पूर्ववित्तबादयः । 'अदादेर्छुक्' 'ओरों' तौति ॥ सूत्रम्—'तुरुनुस्तुभ्यः' ॥ तु गतिवृद्धिर्हिसासु । रु शब्दे । णु स्तुतौ । प्दुल् स्तुतौ । अदिश्क्तेभ्य एभ्यो हसादीनां चतुर्णां ईड् वा भवित । 'गुणः' 'ओ अव्' । तवीति तुतः । 'तुषातोः' तुवीतः तुवन्ति । लिङ्ल्कारे—तुवात-तुवीयात् । तुयाताम्–तुवीयाताम् । तुयुः–तुवीयुः । लोट्ल्कारे—तौतु–तवीतु । तुतात्–तुवीतात् । तुताम्–तुवीताम् । तुव-न्तु । तुहि–तुवीहि । तुतात्–तुवीतात् । तुतम्-तुवीतम् तुत। तुवीत— । तवानि तवाव

तवाम । छङ्छकारे—अतौत् अतुवीत् । अतुताम् अतुवीताम् । अतुवन् । अतौः अतवीः । अतुतम् अतुवीतम् । अतुत अतुवीत । अतवम् अतुव-अतुवीव । अतुम—अतुवीम । छिट्छकारे—'द्विश्र' 'धातोनीमिनः' अनेन वृद्धिः । तुताव । तुतु अतुस् इति जाते । 'तु धातोः' 'नानप्योर्वः' आभ्यामुव् भवति । तुतुवतुः तुतुवुः । 'स्वरान्तान्नि॰' तुतोय तुत्तविथ । 'ये' तूयात् । तोता । छङ्छकारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अतौ-ष्वीत् अतौष्टम् । १३॥

रु शब्दे । रोति-रवीति रुतः रुवीतः रुविन्त । रोषि-रवीषि । रुयात् रुवीयात् । रोतु-रवीतु रुतात्-रुवीतात् । अरे।त्-अरवीत् अरुताम्-अरुवीताम् अरुवन् । अरोः-अरवीः । रुराव रुरुवतुः रुरुवुः । रुरविय । रूयात् । रोता । रोष्यति । अरोष्यत् । अरोषीत् ॥

(च॰) ६ राब्दे । पूर्ववित्तबादयः । 'अदादेर्लुक्' अनेन तिबादिचतुर्षु लकारेषु अपो लुग् भवति । अस्य धातोरिप रूपाणि तुधातुवत् त्तेयानि । 'तुरुवुस्तुभ्यः ॰' अनेन सूत्रेण इसादीनां प्रत्ययानां वा ईड् भवत्यस्य । 'ओरौ' अनेन अबादौ विषये पितित्स्मि परे ओकारस्य औकारः । रौति रवीति । स्यात् स्वीयात् । रौतु रवीतु । अरौत् अरवीत् । लिट्लकारे । 'धातोनांमिनः' अनेन प्रथमपुरुषस्यैकवचने वृद्धिः । स्राव । 'नुधातोः' स्रवतुः । 'गुणः' रुरविथ । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । स्थात् । 'गुणः' रोता । लुङ्ल-कारे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अरौषीत् अरौष्टाम् अरौषुः ॥

दु गतौ । भौवादिकः । दवति । दवेत् । दवतु । अदवत् । दुदाव । दृयात् । दोता । दोष्यति । अदोष्यत् । अदौषीत् अदौष्टाम् अदौष्टः ॥

(च०) दु गतौ । अयं धातुभ्वांदिकः । तेन 'अप् कर्तरि' अनेनाष्प्रत्ययो भवति । तस्य 'अदादेर्कुक्' अनेन सूत्रेण लुग् न भवति भ्वादित्वात् । 'गुणः' दवति । अन्यानि मुले सन्ति तानि सुगमान्येवातो व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम् । खिट्ळकारे । 'धातोर्ना-मिनः' अनेन वृद्धिर्णित्प्रत्यये परे । दुदाव । 'नुधातोः' दुदुवतुः । 'गुणः' दुद्विय दुदोय । 'ये' अनेन दीर्घः । दूयात् । 'गुणः' दोता । खुङ्खकारे-'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । धादौषीत् अदौष्टाम् अदौष्ठः ॥

णु म्तुतौ । आदेः ष्णः स्नः । नौति-नवीति तुतः—नुवीतः नुवन्ति । नुनाव । नृयात् । नोता । नोष्यति । अनोष्यत् । अनौषीत् ॥

(च॰) णु स्तुतौ । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन णस्य नः । 'अप् कर्तरिः 'अदादेर्छुंक्' अनेन तस्यापो छुग् भवति । 'ओरों' अनेनोकारस्यौकारः । 'तुरुनुस्तुम्यः' अनेनास्य ईड् भवति वा तदा 'गुणः' अनेन गुण एव । अस्यापि धातो स्पाणि नुधातुवत ज्ञातच्यानि । नौति नवीति । लिट्लकारे । नुवात नुनुवतुः नुनुदः । 'ये' अनेन दीर्घः । नूयात् । 'गुणः' । सुनुककारे । 'अनिदो नामिवतः' । अनौषीत् ॥

दुक्षु शब्दे । दु इत् । क्षोति क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात् । क्षोतु । अ-स्रोत् । चुक्षाव चुक्षुवतुः चुक्षुवुः । क्ष्यात् । क्षविता । क्षविष्यति । अक्षवि-ष्यत् अक्षावीत् ॥

(च०) दुश्च शब्दे । दु इत् । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्ह्धक्' 'ओरों' । झौति । श्चतः । लिट्लकारे । 'दिश्च' पूर्वस्य । 'कुहोश्चः' । 'धातोनीमिनः' । चुक्षाव । 'तु धातोः' चुश्च-वतुः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । श्वूयात् । 'सिसता०' 'गुणः' 'ओ अब्' श्वविता । अन्यानि मुठे सन्ति । छुङ्खकारे । 'णित्पे' अनेन सेणित्त्वात् वृद्धिः । अक्षावीत् ॥

क्णु तेजने । क्णौति क्णुतः क्णुवन्ति । क्णुयात् । क्णौतु । अक्ष्णौत् । चुक्ष्णाव । क्णूयात् । क्णविना । क्णविष्यति । अक्ष्णविष्यत् । अक्ष्णावीत् ॥

(च०) क्ष्णु तेजने । अयमपि क्षुधातुवत् ज्ञातन्यः । क्ष्णौति । लिट्लकारे—'द्विश्व' पूर्वस्य 'कुहोश्च,' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । चुक्ष्णाव 'नुधातोः' चुक्ष्णुवतुः । 'गुणः' चुक्ष्णविथ । 'ये' क्ष्णूयात् क्ष्णवीयात् । 'गुणः' 'सिसता०' क्ष्णविता । छुक्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अक्ष्णावीत् अक्ष्णाविष्ठाम् अक्ष्णाविषुः ॥

व्णु प्रस्नवणे । स्नौति । स्नुयात् । स्नौतु । अस्नौत् । सुस्नाव । स्नू: यात् । स्नविता । स्नविष्यति । अस्नविष्यत् । अस्नावीत् ॥

(च॰) च्णु प्रस्नवणे । 'आदेः च्णः स्नः' अनेन षस्य सः । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्ज्जक्' 'ओरौ' अनेन उकारस्यौकारः । स्नौति । लिट्लकारे । सुस्नाव । 'नुधातोः' सुस्नुवतुः । 'गुणः' सुस्नविथ । 'ये' स्नूयाद् । 'गुणः' 'सिसता॰' । 'ओ अव्' स्नविता । खुङ्लकारे । अस्नावीद ॥

इण् गतौ । गुणः । एति । इतः ॥ इणः क्विति स्वरे यो वक्त-च्यः ॥१४॥ यन्ति । एषि इथः इथ । एमि इवः इमः । इयात् इयाताम् इयुः । एतु-इताद्वा इताम् यन्तु । इहि-इताद्वा इतम् इत । अयानि अयान अयाम । अडागमद्वयम् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐः ऐतम् एत । आयम् ऐव ऐम । द्वित्वम् वृद्धिः । पूर्वस्य इयादेशः । इयाय ॥ इणः किति णादौ पूर्वस्य दीघो वक्तच्यः ॥१५॥ ईयद्वः ईयुः । इयायश्र—इयेथ इयथुः ईय । इयाय—इयय ईयिव ईयिम । ये । ईयात् ईयास्ताम् ईयासुः । एता । एष्यति । ऐष्यत् । दादेः पे । इणिकोः सिलोपे गा वक्तच्यः ॥१६॥ अगात् अगाताम् अगुः ॥

(च॰) इण् गतौ । णकार 'इण्' इति सुत्रस्य विशेषणार्थः । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्छुक्' 'गुणः' एति इतः । इ अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इण्॰' ॥ इणो धातोः

किङति स्वरं परे सित यकारो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य यकारः । 'स्वरहीनमू०' यन्ति । एषि । अस्मिन् रूपे किलात्०' अनेन पत्वं भवति । इथः इथ । एमि इवः इमः । इ-यात्। पतु । इहि । 'गुणः' अयानि । लङ्ककारे-'गुणः' अडागमद्दर्य भवति । एऐऐः पुनः । 'एऐऐंग् ऐत् । 'अइए । एऐऐंग् ऐताम् । अडागमद्रयम् 'सवर्णे॰ 'हणः०' । आय-न् । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् । इत्यत्र गुणो भवति । इ गप् इति स्थिते । 'द्विश्र' धातो-नांमिनः । 'सवणें अनेन पूर्वस्य इय् । 'स्वरहीनं ं इयाय । इ इ अतु स् इति जाते । 'नुधातोः' इय् अतुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इणo' ॥ इणो धातोः किति णादौ परे पू-र्वस्य दीवों वक्तव्यः । अनेन इकारस्य दीवेः [विधानसामर्थ्याद 'हस्वः' इति पूर्वस्य हस्वो न भवति । 'सवर्णे०'] ईयतुः ईयुः । 'गुणः' सवर्णे' 'ए अय् 'क्रादेर्णोदेः' । इय-यिथ । 'अस्वतः' । इयेथ ईयथुः ईय । इयाय । 'णबुत्तमः' । 'गुणः' इयस ईयिव ईयिम । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ईयात् । 'गुणः' एता । अन्यानि मूले सन्ति । रहङ्ख्कारे— अडागमद्वयम् । ऐष्यत् । छुङ्ख्कारे-इ सि दिप् इति जाते । 'दादेः पे' । अनेन सेल्ंोंपो भवति । इ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इणिकोः । इणिकोर्घात्वोः सिलोपे कृते सिल गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । 'दिबादावट्' अगात् अगाताम् अगुः । अस्मिन् रूपे । 'आतोऽनिप' अनैनाकारस्य छोपो भवति । अगाः अगातम् अगात । अगाम् अगाव अगाम ॥ १६ ॥

इक् स्मरणे । इङिकावध्युपसर्गतो न न्यभिचरतः । अध्येति अधीतः । अधियन्ति । अधीयात् । अध्येतु । अध्येत् । अध्येताम् अध्यायन् । अधीया-य । अधीयात् । अध्येता । अध्येष्यति । अध्येष्यत् । अध्यगात् । इणवत् ॥

- (च०) इक् स्मरणे । ककार 'इणिकोः' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । अधिपूर्वीय नित्यम् । इंक्निते धात् अध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । 'गुणः' 'इयं स्वरे' अध्येति । 'सवर्णे दीर्घः' अधीतः अधियन्ति । 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' । अनेन इणो यानि का-र्याणि भवन्ति तानि कार्याणि इकोऽपि भवन्ति । लिट्लकारे—अधीयाय । अधीयतुः । अघ्येता । 'गुणः' अध्येष्यति । लुङ्लकारे 'दादेः पेः 'इणिकोः' अध्यगात् । अध्यगाः ताम् । 'आतोऽनपि' अध्यगुः ॥
- (प्र०) इक्स्मरणे इति । ककार इहेण्वदिक इति विशेषणार्थः । न व्यभिचरतः इति । तथाच मङ्कि—'ससीतयो राघवयोरघीयन्' स्मरन्नित्यर्थः । इङ्कावध्युपसर्गे विना प्रयोगं नाईत इत्यर्थः।

विद् ज्ञाने । उपधाया रुघोः । वेति वित्तः विदन्ति । वेत्सि वित्थः वित्थ । वेदिम विद्वः विद्मः ॥ विदो नवानां त्यादीनां णबादिर्वा ।।१७॥ विद उत्तरेषां तिबादीनां नवानां णवादिनेवको वा भवति । वेद वि-दतुः विदुः । वेत्य विद्युः विद् । वेद विद्व विद्म । विद्यात् । वेतु-वित्ताद्वाः वित्ताम् विदन्तु । झसाद्धिर्देः विद्धि-वित्ताद्वा वित्तम् वित्त । वेदानि वेदाव वेदाम । दिस्योईसात् । अवेत् अवेद् अवित्ताम् । अन उस् वा । अविदन्-अविदुः ॥ दः सः ॥ दकारस्य वा सकारो भवति सिविषये ॥१८॥ अवेः अवेत् अवित्तम् अवित्त । अवेदम् अविद्व अविद्म । विवेद विविदतुः विवि-दुः । विवेदिथ । पक्षे ॥ आमि विदेने गुणः ॥१८॥ विदाश्वकार-वि दाश्वकार विदामास बिदाम्बम्व । विद्यात् विद्यास्ताम् । वेदिता । वेदिष्यति । अवेदिष्यत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥

(च०) विद् ज्ञाने । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्द्धुक्' 'उपधाया लघोः' अनेन गु-गः। खसे चपा झसानाम् अनेन दस्य तः। वेति । 'खसे चपाः' इदं सूत्रं खसे परे स र्वत्र प्राप्नोति । वित्तः विदन्ति । अन्यानि मूळे सन्ति ॥ सूत्रम्—'विदे । नवानां त्या-द्रीनां णबादिवां ॥ विदः नवानां त्यादीनां णबादि , वे व्ययम् । पञ्चपदं सूत्रं वर्तते विद ज्ञाने इत्यस्मात्परेषां तिबादीनां नवानां वचनानां णबादिनवकं वा भवति । अनेन ति-बादीनां णबादयो भवन्ति । णप् अतुस् इत्यादीनि नव वचनानि वा भवन्ति तिबाधधे एव । तदा विद् णए इति जाते । 'द्विश्व' अनेन द्वित्वे प्राप्ते 'यदादेकाः' इति न्यायेन द्वित्वं न भवति । किन्तु 'अप् कर्तरि' अनेनाप् प्रत्ययो भवति । तस्य 'अदादेर्छक्' अनेन लुक् भवति । 'उपघाया लघोः' अनेन गुणः । वेद विदतु विदुः । 'उपघायाः' 'खसे ०' वेत्थ । अन्यान्यस्य ककारस्य रूपाणि मूळे सन्ति । विद्यात् । विद्याताम् । लोट्ककारे-वेतु । मध्यमपुरुषस्यैकवचने । भ्रसाद्धिरः अनेन दृश्य थः । 'स्वरहीनं०' विद्धि । अन्या-नि मूळे सन्ति । लङ्ख्कारे—विद् दिप् इति स्थिते । 'उपधाया०' 'दिस्योर्हसात् अनेन दिप्सिपोर्छोपः । 'दिबादावर्' 'वावसाने' अवेत् । अवेद् । 'खसे०' अवित्ताम् । 'आदः न्तविद्द्विपाम् ' अनेन वा अन उस् भवति । अविदन् । अविद् सिप् इति जाते । 'दिस्योः' अनेन सिपो छोपः । अविद् इति जाते । 'उपधायाः' ॥ सूत्रम्—द सः । दः दकारस्य सिविषये वा सकारो भवति । अनेन दस्य सः । 'स्रोविसर्गः' । अवेः । सस्या भावे । अनेत् । अन्यानि सन्ति । लिट्लकारे । 'उपधायाः' विवेद विविदतुः । विवेदिध । 'विद्दरिद्रा' अनेनास्य वा आम्प्रत्ययः । आमि परे सति 'उपघायाः' अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्-आमि॰'॥ आमि परे सति विदेशीतोर्गुणो न भवति । अने गुणनिषेधः । साधरः नु पूर्वेवत् । विदांचकार । विदामास । विदांबभूव । विद्यात् । विद्यास्ताम् । वेदिता । अन्यानि मूळे सन्ति । छङ्छकारे 'उपधाया छघोः' । अनेन गुणः । अन्यनु पूर्वेवत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥ १९ ॥ (प्र०) विदेति । अनन्तरस्येति न्यायादुक्तार्थणादियोग एव द्वित्वं नान्यत्र ।

'वेत्तेखेंटियाम् गुणाभावः करोत्यनुप्रयोगश्च वा' तनादेरुप्'विदांकरोतु । 'कित्त्यदुः' क्रुओऽत

उत् बिति । विदांकुरुतात् । विदां कुर्वन्तु ॥ १७ ॥

अस् अवि । अस्ति ।। नमसोऽस्य ॥ नम् इत्येतस्य विव

स्भुवीति धातोश्यकारस्य छोपो भवति किति परे ॥२०॥ स्तः सन्ति ॥ स्तः ॥ अस्तः सकारस्य छोपो भवति सकारे परे ॥२१॥ सि स इत्यत्र अस्तः सछोपः सकारमात्रे न तु पिति। तेन व्यतिसे । असि स्यः स्य । अस्मि स्वः स्मः । स्यात् स्याताम् स्यः । अस्तु-स्तात् स्ताम् सन्तु । जह्येषिशाधि । एषि स्तात् स्तम् स्त । असानि असाव असाम ॥ अस्तेरीट् ॥ अस्तेः परयोर्दिस्योरीडागमो भवति ॥२२॥ आसीत् ॥ लोपागमयोर्मध्ये आग्गमविधिष्ठवान् ॥२३॥ आस्ताम् आसन् । आसीः आस्तम् आसत् । आसाः सास्तम् आसत् । आसाः सास्तम् आसन् ॥ अस्तेरनिष् मृ वक्तव्यः ॥२४॥ वम्व ॥

(च०) अस् भुवि। भू सत्तायाम्। अर्थाद्यं धातुः सत्तायां वर्तते इत्यर्थः। पूर्ववत् तिवाद्यः। 'अद्देहर्क्ः अनेन छक्। अस्ति। अस् तस् इति जाते॥ सृत्रम्-'नमसोऽस्यः॥ नम् च अस् च नमस् तस्य नमसः। अस्य द्विपदं सृत्रम्। नम इत्येतस्य रुधादिगणोत्पन्नः विकरणस्य अस् भुवि इति धातोश्च संवन्धिनोऽकारस्य छिति विभक्तौ परतो छोपो भवति। अनेन अकारस्य छोपः। स्तः। नमसोऽस्यः सन्ति। अस् सिप् इति स्थिते॥ सृत्रम्-'सि सः। अस्ते सकारस्य छोपो भवति सकारे परे। अनेन सकारस्य छोपे प्राप्ते 'सि सः। इत्यत्र अस्तेः सछोपः सकारमात्रे न तु पित्येव। तेन व्यतिसे इति रूपं सिद्धं भवति। अनेनात्र सछोपः। असि। अन्यानि मुळे सन्ति। 'नमसोऽस्यः। स्याताम् स्युः। स्याः स्यातम् स्यात। स्याम् स्याव स्याम। अस्तु स्तात्य-स्ताम् सन्तु। 'जर्छोधिशाधिः पृष्ठि स्तात्। अन्यानि सन्ति। अस् तिष्ट् इति स्थिते॥ सृत्रम्-'अस्तेरीट्ः॥ अस्तेः ईट्। अस्तेर्षातोः परयोदिंग्सिपोरीडागमो भवति। टित्त्वादादौ । 'दिवादावट्' 'स्वरादेः'। आसीत्। अस् ताम् इति जाते। 'छोपागमयोर्गध्येः तेन प्रथममडागमद्वयं भवति। पश्चात् 'नमसोऽस्यः अनेन अकारस्य छोपो भवति। आस्ताम् आसन् । आसीः। अन्यानि सन्ति मुछे॥ सृत्रम्-'अस्तेः ० ॥ अस्तेर्षातोरनिप गुरुत्वात् सर्वस्यादेशः। तेनास्यः धातोरनिप भूधातुवत् रूपाणि ज्ञेयानि। वभृत्र वस्नुवः वसृवः। इत्यादीनि॥ २४॥

(प्र०) नमसोऽस्येति । यतु नन्वसा घातुना साहचर्यान्नमिप घातुरेव गृह्यता-मिति केनचिदुक्तं, तन्न, अस्प्रत्ययस्यापि सम्भवेन घातोग्रेह्णमिति निर्णयाभावात ॥२०॥ अस्तेरीडिति । अस्तेरिति तु तन्त्रादिना व्याख्येयम् । तेन विद्यमानाद्स्तेरिति लभ्यते । विद्यमानाद् किम्, अस्तेर्भुरित्यादेशेऽभुदित्यादौ माभूत् । स्थानिवद्भावेन नमसोऽस्ये-त्यन्न ओक्मीवेंत्यतो वातुवृत्त्या व्यवस्थया लोपाभावे द्वितीयोऽट् । उपदेशस्वरादिति तु न, अगादित्यन्नातिव्याप्तेः ॥ २२ ॥

मृज्य शुद्धौ ॥ मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या किति क्रिति स्वरे वा ॥२५॥ पत्वम् । प्रत्वम् ॥ रात्सस्य ॥ रेकादु-चरस्य सस्येव क्रोपः स्यात्र स्वन्यस्य ॥२६॥ मार्षि मृष्टः मृजन्ति—मार्जन्ति । मार्क्षि मृष्टः मृष्ट । मार्जिम मृज्यः मृज्यः । मृज्यात् ।। मार्ण्ड-मृष्टात् मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जन्तु । मृड्ढि-मृष्टात् मृष्टम् । मार्जानि मार्जाव मार्जाम । अमार्ट् —अमार्ड् अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जन् । अमार्ट्-अमार्ड् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्-जेम् अमृज्यः अमृज्यः । ममार्जे ममृजतुः -ममार्जेः । ममार्जिय-ममार्ष्टे ममृज्युः -ममार्जेष्टः । मृज्यात् । मार्जिय-मार्ष्टे । मार्जिय्यति-मार्थ्यति । अमार्जिय्यत्-अमार्क्यत् । अमार्जित् अमार्जिष्टाम् अमार्जिष्टः । अमार्कीत् अमार्थित् अमार्थित् अमार्थित् । अमार्कीत् अमार्थित् ।

(च०) मृजूष् । जकारषकारौ कार्यार्थो । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुक्' मृज् तिप् इति जाते । सूत्रम्—'मृजेः०' ॥ मृजेर्घातोगुंणनिमिचे प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति किति किति स्वरे वा भवति । अनेन वृद्धिः । 'छरापराजादेः पः' अनेन पत्वम् । 'ष्ट्रभिः हुः' अत्र 'संयोगान्तस्य छोपः' अनेन पकारस्य छोपे प्राप्ते-सूत्रम्—'रात्सस्य'॥ रात् सस्य । रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव लोपो भवति नान्यस्य । अनेन पकारस्य लोपो न भव-ति । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति । 'मृजेः' अनेन वा वृद्धिः । मार्जन्ति । मृज् सिप् इति स्थिते । 'मृजे:०' 'खशपराजादे:०' 'पढो: कः से' 'किलात्०' 'कपसंयोगे क्षः' माक्षि मृष्टः । अन्यानि मूळे सन्ति । मृज्यात् । मार्षु । मृष्टात् । मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जन्तु । मृज् हि इति स्थिते । 'झसादिहें:'। 'छशष०' 'षो डः' ष्टुत्वम् । मृड्ढि । अन्यानि मुळे सन्ति । लिट्लकारे-'मुजे:०' अनेन वृद्धिः । ममार्जे ममुजुः ममुजुः । ममार्जि-थ । 'ऊदितो वा' अनेन इड्विकल्पे सित । 'मृजेः ' छशष०' ष्टुत्वम् । ममार्ष्ट मसूज-थुः ममृज-ममार्ज । ममार्ज ममृजिव ममृजिम । मृज्यात् मृज्यास्ताम् मृज्याद्यः । अस्य धातोरूदित्त्वादिड् वा भवति । 'सृजेः' मार्जिता । इडमावे । वृद्धिः । 'छशप०' । ध-त्वम् । मार्छा । मार्जिष्यति । मृज् थप् तिप् इति स्थिते । 'मृजेः' । छशप०' 'पढोः कः से । 'क्रिलात्०' । 'क्रवसंयोगे क्षः' । मार्स्यति । अमार्जिष्यत् अमार्स्यत् । अमा-र्जीत् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । इडभावे । अमार्क्षीत् । 'झसात्०' । 'छशष०' । ष्टु-त्वम् । अमाष्टीम् अमार्क्षः । अमार्क्षाः अमार्ष्टम् अमार्षः । अमार्क्षम् अमार्क्व अमार्क्षमः समाप्तोऽयं घातुः ॥ २६ ॥

वच परिभाषणे । वक्ति वक्तः ॥ निष्ट् वचिरन्तिपरः प्रयोक्ति-ट्यः किन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् ॥२७॥ वदन्ति । वक्षि वक्षः वक्ष । वच्मि वच्चः वच्मः । वच्यात् । वक्तु-वक्तात् वक्ताम् वदन्तु । विधि-वक्तात् वक्ताम् वक्त । अवक् अवग् अवक्ताम् अवचन् । अवक् अवग् । अ-वक्तम् अवक्त । अवचम् अवच्च अवच्म । णबादौ पूर्वस्य । उवाच । यजां यवराणां य्वृतः सम्प्रसारणम् । कचतुः कचुः उवचिथ-उवक्ष । उच्यात् । वक्ता । वक्ष्यति । अवक्ष्यत् ॥ अस्यतिवक्ति इति ङः ॥ अस्यतिवक्ती-ति ङ वचेरुमागमो वक्तव्यः ॥२८॥ उ भो । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् ॥

(व०) वच परिभाषणे । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्जुक्' 'चोः कुः' अनेन चकारस्य ककारो भवति । वक्ति वक्तः ॥ सूत्रम्—'नहिवचिरन्तिपरः' ॥ वदन्ति । वच्
सिष् इति स्थिते । 'चोः कुः' 'किलात्०' 'कषसं०' विक्षि । चोः कुः' वक्थः वक्थ । अन्यानि मुले सन्ति । वच्यात वच्याताम् वच्युः । वक्तु—वक्तात् । 'निष्ठं विचि०' वदन्तु ।
वच् हि इति स्थिते । 'झसाद्धिहेंः' 'चोः कुः' । 'झवे जवाः' विष्य । लङ्लकारे । 'चोः
कुः' 'दिस्थोईसात् अनेन सेलीपो भवति । 'वावसाने' अवक्—अवग् । अन्यानि मुले
सन्ति । लिट्लकारे—'द्विश्च' पूर्वस्य । 'णबादौ पूर्वस्य अनेन पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । 'अतः
उपघायाः' उवाच । 'यजां०' अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । 'सवणें०' उचतुः उच्छः ।
उवचिथ्च । 'अत्त्वतः' । 'चोः कुः' उवक्थ । 'चोः कुः' वक्ता । 'चोः कुः' 'किलात्०'
'क्षसंयोगे क्षः' वस्यित । अवक्ष्यत् । वच् सि दिष् इति स्थिते । 'अस्यित वक्ति' अनेन
सेजो भवति । वच् दिष् इति जाते ॥ सुत्रम्—'अस्यितिचक्तीति के०' ॥ जप्रत्यये परे
सित वचोर्घातोः उमागमो भवति । 'मिदन्त्यात्०' । 'द्वो' । 'दिबादावट्' । अवोचत्
अवोचताम् अवोचन् ॥ २८ ॥

(प्र०) अन्तिपर इति । बहुवचनपर इत्येके । अन्तिमात्रपर इत्यन्ये ॥ २७ ॥ रुद्धिर् अश्रुविमोचने ॥ सदादेश्चतुर्णा हसादेः ॥ रुद्धादेः परेषां विचादिचतुर्णी मध्ये हकारवसादेः प्रत्ययस्येट् भवति ॥ २९ ॥

रोदितिः स्विपितिश्चेव श्वसितिः प्राणितिस्तथा । जक्षितिश्चेव विज्ञेयो रुदादिपञ्चको गणः ॥

रोदिति रुदितः रुदिन्त । रोदिषि रुदिशः रुदिश । रोदिमि रुदिनः रुदिमः । रुद्यात् । रोदितु-रुदिताद्वा रुदिताम् रुदन्तु । रुदिहि-रुदिताद्वा रुदितम् रुदित । रोदानि रोदान रोदाम ॥ रुदादेर्दिस्योरीखटौ च वक्तव्यौ ॥ ३० ॥ अरोदीत् अरोदत् । रुरोद रुरुद्वाः । रुद्यात् । रोदिता । रोदिष्यित । अरोदिष्यत् । अरोदीत् । इरिता वा । अरुदत् ॥

(व॰) रुदिर् अश्रुविमोचने । इर् अनुबन्धः 'इरितो वा' इत्यस्य स्त्रस्य विशेषः णार्थः । तिबादयः 'अदादेर्छुक्' इत्येतत्सर्वे पूर्ववत् । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः—स्त्रम्— रुदादेश्चतुणीं ह्रसादेः' ॥ रुदादेः चतुणीं ह् च वस् च ह्रसौ तौ आदी यस्य स ह्रसादिः तस्य ह्रसादेः त्रिपटं स्त्रम् । रुदादेः परस्य चतुणीं तिबादीनां संबन्धिनो हकारादेर्वस्- प्रत्याहारादेश्च प्रत्ययस्य इडागमो भवति । टित्वादादौ । अनेन स्परादिरहिते प्रत्यये परे इडागमो भवति । रुदादयस्तु मुले श्लोकेनोक्ताः । रोदिति रुदितः रुदन्ति । अन्यान

मुले सन्ति । रद्यात् रुद्याताम् । रोदितु । रुदिहि । छङ्ख्कारे—सूत्रम्—'रुद्रादेः०' ॥ रुद्दादेर्धातोः परयोर्दिप्सिपोरीडटौ च वक्तव्यौ इडपवादोऽयम् । अरोदीत् । अरोद्त । 'उपधायाः' रुरोद रुद्धतुः । रुरोदिथ । रुद्यात् रुद्यास्ताम् रुद्यासुः । रोदिता । अन्यानि मुले सन्ति । अरोदीत् । 'इरितो वा' अनेनास्य वा ङप्रत्ययो भवति । अरुद्द् । अरुद्द् ताम् । अरुद्द् । अत्र ङिक्तवाद्गुणाभावः ॥ ३०॥

ञिष्वप् राये । ञि इत् । स्विपिति । खप्यात् । स्विपितु-स्विपिताद्वा । अस्विपित-अस्वपत् । संप्रसारणम् । सुष्वाप सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्विपिर्ध-सु-ष्वप्थ । सुष्यात् । स्वक्षा । स्वप्स्यिति अस्वप्स्यत् ॥ अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् अस्वाप्तुः ।

(च०) जिष्वप् शयने । पूर्ववत् सर्वे भवति । जि इत् । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन सत्वम् । 'स्दादेश्वतुर्णाम्' अनेनास्यापि इट् । स्विपिति । छङ्ख्कारे । 'स्दादेदिस्योः ' अस्वपीत् । अस्वपत् । छिट्छकारे । 'द्विश्च' । 'णवादौ पूर्वस्य' । अनेन संप्रसारणम् । 'क्किलात् । 'अत उपधायाः' । सुष्वाप । 'यजां । अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । सुषुपतुः । 'अस्वतः' सुष्विप्य । सुष्वप्य । संप्रसारणम् । सुष्यात् सुष्यास्ताम् । स्वसा । छङ्ख्कारे । 'सावित्रः' अनेन नित्यं वृद्धिः । अस्वाप्सीत् । 'झसात्' । अनेन सेर्छोपः । अस्वाप्ताम् । अस्वाप्साः ॥

इवस् प्राणने । दवसिति । दवस्यात् । दवसितु । अद्दवसीत् । अद्दवसत् अद्दवसिता । अद्दवसत् । द्वासिता । दवसिता । दवसिता । अद्दवसित्यति । अद्दवसित्यति । अद्दवसित्यति । अद्दवसित्यति । अद्दवसित्यति । अद्दवसित्यति ।

(च०) सम् प्राणने अयमपि पूर्ववत् । ससिति । छङ्ककारे दिप्सिपोरीडटौ भवतः। अश्वसीत् अस्वसत् । छिट्ककारे । 'दिश्च' पूर्वस्य । 'अत उपघायाः' अनेन वृद्धिः । शस्यस्। शश्वसतुः । शश्वसिय । 'अत्त्वतः' शश्वत्य । श्वस्यात् । श्वसिता । अन्येषां रूपाणि मूठे सन्ति । छङ्ककारे 'ह्यन्तक्षण०' । अनेन वृद्धयमावः । अश्वसीत् अश्वसिष्टाम् अश्वसिष्ठः ॥

अन प्राणने ॥ अनिति । प्रपूर्वः । अनिति ॥ उपसर्गस्थात्रिमित्ता-दिनतेर्नस्य णत्वं वाच्यम् ॥ ३१॥ प्राणिति । अन्यात् । अनितु । आ-नीत् । आनत् । आन आनतुः आनुः । अन्यात् । अनिष्यति । आनिष्यत् । आनीत् आनिष्टाम् आनिषुः ॥

(च०) अन प्राणने । पूर्ववत्सर्वम् । अनिति । यदायं घातुः प्रपूर्वस्तदा ॥ सूत्रम्-[अनिति १] 'उपसर्गस्थान्निमित्ताद्गितेर्नस्य णत्वं वाच्यम्' ॥ अनेन नकारस्यास्य ण-कारो भवति । 'सवणं०' प्राणिति । छङ्छकारे । 'स्दादेः' 'स्वरादेः' । आनीत् । आ-नत् । छिट्छकारे । 'दिश्च' । 'सवणं०' । आन आनतुः झातुः । अन्यात् अन्यास्ताम् अन्यासुः । अनिता । अन्यानि मृष्ठे सन्ति । छङ्छकारे । 'स्वरादेः परः' । अनेन द्विती-योऽडागमो भवति । आनीत् आनिष्टाम् आनिष्ठः ॥ ३१ ॥ जक्ष मक्ष इसनयोः । जिक्षिति जिक्षितः ॥ जक्षादेरन्तोऽदन उस् ॥ जक्ष-जागृद्दिदाशाम् चकासम्यः परस्य अन्त अत् अन उम् भवति ॥ ३२ ॥ जक्षिति । जिक्षिवि । जक्ष्यात् । जिक्षितु । अजक्षीत् अजक्षत् । जजक्ष । ज-क्ष्यात् । जिक्षिता । जिक्षिता । जिक्षित्यति । अजिक्षिण्यत् । अजिक्षीत् ॥

(च०) जक्ष मक्षहसनयोः । पूर्ववत् सर्वे भवति । जिल्लाति । जिल्लातः । जक्ष अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'जलादेरन्तोद् उस् । ॥ जक्षादेः अन्तः अत् अनः उस् । पञ्चपदं सूत्रम् ॥ जक्षजागृद्दिद्राशास्चकास्म्यः परस्य अन्तः अत् भवति । अन उस् भवति । जक्षाद्यः केनचिदाचार्येण गणिताः श्लोकेन 'जिल्ला जागृ द्दिद्राति चकास्तिः शास्तितेव च । दीधीक् वेवीक् च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको गणः ॥' अनेन अन्ति इत्यस्य अतिः । जक्षति । जक्ष्यात् । जिल्लात् । जिल्लाम् । 'जक्षादेः । जिल्लकारे—'द्विश्व' । वि (स्दादेदिस्योः । अजक्षति । अजक्षत अजक्षताम् अजक्षः । जिल्लकारे—'द्विश्व' । पूर्वस्य हसादिः शेषः' । जजक्ष जजक्षतुः जजक्षः । जजिल्लाम् । जक्ष्यात् । जक्ष्यास्ताम् । जिल्लकारे—अजक्षति अजक्षितः । अजिल्लाम् । अजिल्लाम् । जक्ष्यात् । जक्ष्यास्ताम् । जिल्लकारे—अजक्षति अजिल्लाम् अजिल्लाः ॥ ३२ ॥

(प्र०) जक्षादेरिति । 'जक्षजागुदरिद्रातिचकास्तिशास्तयस्तथा दीधीङ् वेवीङ्

च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको गणः' इत्युक्ताःसप्तजक्षप्रस्तयः ॥ ३२ ॥

जागृ निद्राक्षये । जागितं जागृतः जागित । जागिष । जागृयात् । जाग्तु-जागृतात् जागृताम् जागृत । जागृहि-जागृताद्वा जागृतम् जागृत । जाग्राणि जागराव जागराम । गुणः । दिस्योईसात् । स्रोविसर्गः । अजागः अजागृताम् ॥ उसि जागतेंधीतोर्गुणो वक्तव्यः ॥३३॥ अजागरः । स्रजागः अजागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव स्रजागृत । जजागार ॥ जागतेः किति गुणो वक्तव्यः ॥३४॥ जजागरतः जजागरः । जजागरिय जजागरः । जजागरिय जजागरः । जजागरिय जजागरः । जजागरिय जजागरे । जजागरिय जजागरे । जजागरिय जजागरे । जागरिय जजागरे । जागरिय जागरिय । जागरिय ।

ागराप् । (च०) जागृ निद्राक्षये । प्र्वेदत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' । 'गुणः' । अनेन गुणो भवति । जागति । जागृतः । 'ऋरम्' । 'जक्षादेः ०' । जागृति । जागिषे । अत्र 'कि-छात् ०' अनेन परदम् । जागृयः जागृथ । जागिमं जागृवः जागृमः । जागृयात् जागृया- ताम् आगृयुः । जागते । अन्यानि मूले सन्ति । जागृ दिप् इति स्थिते 'गुणः' । 'दि-स्योहसात् । अनेन दिपो छोपो भवति । 'खोविसर्गः' । 'दिवादावर्' अजागः । अजाग्यतम् । जागृ अन् इति स्थिते । 'जक्षादे ०' अनेन अन उस् ॥ सूत्रम्—''उसि०'' ।

उसि परे सित जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अजागरः । अजागः अजागृतम् अजागृत । अन्यानि मूळे सिन्त । छिट्छकारे । 'द्विश्व' । 'सस्वरादिः' । 'हृस्वः' 'धा-तोनीमिनः' अनेन वृद्धिः । जजागार ॥ सृत्रम्—'जागर्तेः' ॥ जागर्तेर्धातोः किति प्रत्यये परे गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । जजागरतः । अन्यानि मूळे सिन्त । 'विद् दरिद्रा' अनेन सृत्रेणास्य वा आम् प्रत्ययो भवति । 'गुणः' । जागराञ्चकार । अन्ये द्वे स्वे स्तः । 'जागतेः' अनेन गुणः । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । 'गुणः' । जागरिता । अन्यानि मूळे सिन्त । छुङ्छकारे 'ह्ययन्तक्षण् अनेनास्य वृद्धेरभावः । किन्तु गुणः । अजागरीत् अजागरिष्टाम् अजागरिषुः ॥ ३४ ॥

(प्र०) अजागरीदिति । छि जागृ इस ई दीत्यत्र इत्वं प्राप्तं तद्गुणो बाधते ।
तं 'णित्ये' इति सेणित्वाद्धातोनांमिन इति वृद्धिवांधते । तां जागतेरिति गुणो बाधते ।
तत्र गुणे कृते 'अतो हसादेरिति विकल्पं वाधित्वा ल्रान्तस्येति वृद्धिः प्राप्ता ह्ययन्तेति
स्त्रेण निषिष्यते । अतिदेशोऽयम्—हसादिलक्षणाया वृद्धेर्जागितिगुणेन बाधते, तेन गुणेन
हसान्तत्वसम्पादनात् । याहि गुणप्रवृत्तसमये वृद्धिः सा बाधते नान्येति भावः । तदाहुः—
गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनं पुनर्वृद्धिनिषेधोतो यण् पूर्वाः प्राप्तयो न वा इति
यग् इति यवरलाः ।

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरिदालोपश्च किति ॥ दरिद्रातेराकस्य लोगे मवित किति स्वरे परे, इकारश्च किति हसे परे ॥३५॥ दिग्नितः दरिद्रति । दरिद्रासि दशिद्रियः दरिद्रिय । दरिद्रामि दरिद्रिवः दरिद्रिय । दरिद्रामि दरिद्रिवः दरिद्रिय । दरिद्रामि दरिद्रिवः दरिद्रिय । दरिद्रामि दरिद्रिवः दरिद्राहः । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम् । अदरिद्रात् अदरिद्रितम् अदरिद्रात् । अदरिद्राम् अदरिद्रात् अदरिद्रितम् । अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्राम् अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्राम् अदरिद्रित अदरिद्रित ॥ णण् वुण् सयुटो हित्वा अन्यस्माद्दिद्राः । ददिर्शिद्रव अदरिद्रियः । पक्षे दरिद्राञ्चकार । दरिद्यात् । दरिद्रितः । दरिद्रिः । ददिरिद्रियं ददरिद्रथः । पक्षे दरिद्राञ्चकार । दरिद्यात् । दरिद्रितः । पक्षे । अदरिद्रासित् अदरिद्रासिष्ठः ॥ अदरिद्रासिष्ठः ॥

(च०) दरिद्वा दुर्गतौ । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्छ्क्' दरिद्वाति । दरिद्वा तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दरिद्वातोरिदालोपश्च ङिति' ॥ दरिद्वातेः इत् आलोपः । च अन्ययम् । ङिति पञ्चपदं सूत्रम् । दरिद्वातेर्धातोराकारस्य ङिति स्वरे परे लोपो भवति च ङिति हसे परे अकारस्य लोपो भवति । अनेनात्र अकारस्य ह । दरिद्वितः । अत्र 'दरिद्वातेः' अनेन अकारस्य लोपः । 'जक्षादेः' । दरिद्वति । अन्यानि मूले सन्ति । अने-नैव प्रकारेण साध्यानि । दरिद्वियात् । दरिद्वातु । अदरिद्वात् । लिट्लकारे । 'द्विश्व' । 'सस्वरादिः'। 'आतो णप्डौं'। ददरिद्रौ । ददरिद्रा अतुस् इति जाते ॥ स्त्रम्— 'णप् वुण् सयुटः ।॥ णप् वुण् सयुटः हित्वा अन्यस्मात् दरिद्रातेषांतोरति आका-रत्य लोपो भवति लुङ्लकारे वा आकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । दद-रिद्रतुः । ददरिद्रिथ । 'विद् दरिद्रा०' अनेन सूत्रेणास्य धातोवां आस् प्रत्ययो भवति । 'णप् अनेनाकारस्य लोपः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् ज्ञेयम् । दरिद्रांचकार । दरिद्रा-मास । दरिद्रांवभृव । 'णप् वुण्०' । अनेनाकारस्य लोपः । दरिद्र्यास्ताम् । दरिद्र्यासुः । अयं धातुः सेट् । अतः 'सिसता०' अनेनेड् भवति 'णप् वुण्०' अनेनाकारस्य लोपः । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । लुङ्लकारे । अदरिद्रीत् अदरिद्रिष्टाम् अद् रिद्रिषुः । 'लुङ्कि वा' इत्युक्तत्वात् वा आकारलोपः । तत्यक्षे 'आदन्तानां०' अनेनेट्सकौ भवतः । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिष्ठः । समासोऽयं धातुः ॥३ ५–३६॥

(प्र॰) अद्रिद्धिरिति । जक्षादेरित्यन उस् दरिद्वाते रिदालीप इत्यनेन परत्वादालीप

आदन्तत्वाभावादादन्ताद्द्रिष इत्यादिलक्षणविकल्पप्रवृत्तिः ।

शास् अनुशिष्टो। शास्ति ।। शासिरिः ॥ क्रिक्तीत्यनुष्टतम् । शास्तेराकारस्येकारादेशो भवति किति किति हसे के च परे ॥३७॥ घसादेः षः । शिष्टः
शासित । शास्ति शिष्टः शिष्ट । शास्मि शिष्वः शिष्मः । दिष्यात् । शास्तुशिष्टात् शिष्टाम् शासतु । जह्यविशावि । शाधि।शिष्टम् शिष्ट । शासानि शासाव शासाम ॥ दिपि सस्य तः सिपि वा ॥ दिपि परे सस्य तकारोः
भवति सिपि तु वा भवति ॥ ३८॥ अशात् अशिष्टाम् अशासुः । अशात्अशाः अशिष्टम् अशिष्ट । अशासम् अशिष्व अशिष्म । शशास श्रशासतुः
शशासुः । शिष्यात् । शासिता । शासिष्यति । अशासिष्यत् कित्पुषादेर्कः ।
शासिरः । अशिष्तं ॥

(च०) शास् अनुशिष्टी । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्छुक्' । अनेनापो छुग् भवति । शास्ति । शास्त तस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'शासेरिः' ॥ शासेः इः । शास्तेर्धातोराकाः रस्य इकारो भवित किति किति हते हे च परे । अनेन आकारस्य इकारः । 'घसादेः षः' । अनेन सूत्रेण सस्य षः । शिष्टः । शासित । अस्मिन् रूपे 'जक्षादेः' अनेन अन्तो-ऽत् अन उस् । अन्यानि मूर्छे । छोट्छकारस्य मध्यमपुरुषेकवचने । 'जह्येधिशाधि' अनेन हिसहितस्य शासः शाधिनिपातो भवित । शाधि । अस्यान्यानि सन्ति मूर्छे । छङ्छकारे शास् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दिपि सस्य तः सिपि वा' ॥ दिपि सस्य तः सिपि वा अन्ययम् । सकारान्तस्य धातोः सकारस्य दिपि परे तकारो भवित सिपि तु विकल्पेन भवित सस्य तः । अनेन सकारस्य तकारः । 'दिस्योईसात्र' अनेन दिपो छोपः । 'दिवा-दावट्' अशात् । दिपि परे हे रूपे भवतः । वाग्रहणात् । अशात् । अशाः । अन्यानि सन्ति । छिट्छकारे 'द्विश्व' । पूर्वस्य हस्तः । शशास । शशास्तः । शशासिय । शासि-

ता । शासिष्यति । छङ्डकारे । 'लित्पुषादेर्ङः' अनेन ङप्रत्ययो भवति । 'शासेरिः' अने-नाकारस्येकारो भवति । 'बसादेः षः' अनेन सस्य षः । 'दिवादावट्' । अशिवत् अशि-षताम् अशिषुः ॥ ३७-३८ ॥

(प्र०) शासेरिरिति । ङे चेति ङानुवृत्तेराङ् शासु इच्छायामित्यस्य नेत्वम्। अर्ति-सर्तिसाहचर्यात् परस्मैपदिन एव शासेर्ङविधानातः। तेन पे एव एत्वम् । नेह आशास्ते । अन्ये तु—ज्यतिशिष्टे व्यतिशिढ्वे इत्यात्मनेदेऽपि इत्वं स्वीकुर्वन्ति ॥ ३७ ॥

चकास्त दीतो । ऋ इत् । चकास्तिः चकास्तः चकासति। चकास्यात् । चकास्तु-चकास्तात् चकास्ताम् चकासत् । झसाद्धिर्देः ॥ घौ स्रलोपो वा-च्याः ॥३९॥ चकाधि-चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । अचकात् अचकास्ताम् अचकासुः । अचकात्-अचकाः । कासादिमत्ययादाम् । चकासाञ्चकार । च-कास्यात् । चकासिता । चकासिष्यति । अचकासिष्यत् । अचकासीत् अच-कासिष्टाम् अचकासिषुः ॥ इत्यदादिषु परस्मैपदिनः ॥ ४ ॥

(च०) चकास दीसौ । ऋकार इत् । प्रत्ययलुगादि सर्वे पूर्ववत् । चकास्ति । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने । 'जक्षादेः०' अनेन सूत्रेण अन्तः अत् अन उस् भवति । चकास्ति । चकास्यात् । चकास्तु । अस्य ककारस्य मध्यमपुरुषस्यकवचने । 'झसाद्धिहेंः' । अनेन हेथिः । चकास् धि इति जाते ॥ सृत्रम्—'धौ सलोपो वाच्यः' ॥ धिप्रत्यये परे सित सकारस्य लोपो भवति । अनेन सकारस्य लोपः । चकाधि । लङ्कारे । चकास् दिप् इति स्थिते । 'दिपि सस्य तः' अनेन सस्य तः । 'दिस्योईसात्' 'दिवादावद्' । अचकात् । अस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने । 'जक्षादेः०' । अनेन अन उस् । अचकासुः । अन्यानि मृष्ठे सन्ति । कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनास्य धातोराम्प्रत्ययो भवति चकासां-चकार । चकासामास । चकासांवभूव । चकास्यात् चकास्यास्ताम् चकास्यासुः । 'सिस-ता०' अनेनेट् । चकासिता । अन्यानि मृष्ठे सन्ति । लुङ्कारे । अचकासीत् ॥ ३९ ॥ इत्यादिगणे परस्मैपदिनः कथिताः ॥

(प्र०)धाविति । मतिमदं भाष्यकारस्यापि ॥ ३९ ॥ इति प्रसादटीकायामदादिपरस्मैपदम् ।

अदादिष्वात्मनेपदिनः॥ ५॥

अथात्मनेपादिप्रक्रिया ॥ चिक्षिड् व्यक्तायां वाचि । इकार उचारणार्थः । ङकारः आत्मनेपदार्थः । स्कोराद्योश्च । ष्टत्वम् । चष्टे चक्षाते । आतोऽन्तोद-नतः । चक्षते । षढोः कः से । चक्षे चक्षाये चढ्वे । चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत ॥ चक्षिङोऽनिप रूघा- ञ्क्राञी णादौ वा वक्तव्यौ ॥१॥ चल्यौ चल्यतुः चल्युः । चक्शौ चक्शतुः चक्शुः । चचक्षे । ख्यायात् ख्येयात् क्शायात् क्शेयात् । ख्यासी- ष्टक्शासीष्ट । स्याता २ क्शाता २ । स्यास्यति स्यास्यते कशास्यति-कशास्यते । अस्यास्यत् अस्यास्यत् अकशास्यत्-अकशास्यत् । पुषादित्वाद् ङः । अस्यत् । अस्यतिवक्तिस्यातीनामात्मनेपदे सेङो वाच्यः ॥२॥ अस्यत । अक्शासीत् अक्शास्ताम् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । डकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः प्रत्यया भवन्ति । अप् कर्तरिः 'अदादेर्छुक्ः । अनेनापो लुग्भवति तदा चक्ष ते इति जाते । 'स्कोराद्योश्च । अनेन ककारस्य लोपः । ष्टुभिः ष्टुः' । चष्टे चक्षाते । 'आतोन्तोऽद्नतः' । अनेन अन्तः अत् । चक्ष्ते । चक्ष् से इति जाते स्को-राचोश्चर अनेन कस्य छोपः । 'षढोः कः । 'क्रिलात्०' । कषसंयोगे क्षः' । चक्षे । चक्ष् ध्वे इति जाते । 'स्कोराद्योश्च' । 'घो डः' । चढ्वे । अन्यानि सुगमानि । चक्षीत चक्षी-याताम् चक्षीरन् । चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् । 'स्कोराद्योश्चरं । दुत्वम् । चष्टा । अन्यानि । तु सुगमान्येव तथापि लिखामि । चक्षायाम् चड्ड्वम् । चक्षे चक्षावहे चक्षामहे । अच्छ अचक्षताम् अचक्षत । अचष्टाः अचक्षायाम् अचढ्वम् । अचिक्ष अचक्ष्वहि अचक्ष्महि । चक्ष णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'चित्तिङःः । चिक्षङ्घातोरनिप विषये ख्याञ्कताजी वा वक्तव्यौ णादौ वा वक्तव्यौ । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । जकार उभयपदार्थः । रूया णप् इति जाते । 'द्विश्व' । 'पूर्वस्य हसादिः' । 'क्वहोश्चः' । 'झपानाम्' । आतो णप् डौं' । चल्यो । 'आतोऽनिप' । चल्यतुः । चल्युः । 'अत्वतः' । चल्यिथ । चल्याथ । चल्ये चल्याते चिल्यरे । क्शाजारेशे कृते । 'द्विश्व' । पूर्वस्य हस्यः । 'कुहोश्चुः' 'आतो णप्डौं । चक्शौ । 'आतोऽनपि' । चक्शतुः । 'अत्त्वतः' । चक्शिथ चक्शाथ । चक्शे चक्शाते चक्शिरे । एतयोः प्रत्यययोर्विकल्पः । तदा चक्ष्णप् इति स्थिते । 'द्विश्र' पूर्वस्य । चचक्षे चचक्षाते चचक्षिरे । 'संयोगादेरादन्तस्य' ख्यायात् ख्येयात् । क्शायात् क्रोयात् । अन्यानि मूळे सति । सर्वत्र विकल्पेन ख्यामुक्शाओं भवतः । अत एक-स्मिँ छकारे द्विधा रूपाणि भवन्ति । छङ्खकारे । 'खित्पुषादेर्ङः' । 'दिबादावट्' । 'आतो-ऽनिपः अरूयत् अरूयताम् अरूयन् । आत्मनेपदे ॥ सूत्रम्—'अस्यति०' ॥ अस्यति-विक्तिल्यातीनां धातूनामात्मनेपदे सेर्ङो वाच्यः। अनेन सेर्ङः। 'आतोऽनिप' अल्यत अख्येताम् अख्यन्त । क्शानादेशे सति । छुङ्छारे । 'आदन्तानाम०' । अनैनेट्सकौ भवतः । अवशासीत अवशासिष्टाम् अवशासिष्ठः । अवशास्त अवशासाताम् अवशासत । ·अक्झास्थाः अक्झासाथाम् अक्झाध्वम् ॥ १-२ ॥

े (प्र) चक्षिङ् इति । अनुदात्तंत्त्वस्थ्रणमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थो ङकारः । नेत अनुकुमप्यूहति पण्डितो जनः इत्यादि सिद्धम् । अयं धातुर्दर्शनार्थेऽपि प्रवर्तते ॥१॥ चक्षिङ इति । चक्षिङः ख्याज् क्शाजौ आदेशौ भवतः अचतुर्षु । लिटि परे तु वा । जित्वात्पदद्वयम् ॥ २ ॥

ईड स्तुतौ । खसे चपा झसानाम् । इट्टे ईडाते ईडते ॥ ईडीशोः सध्वयोरिड्वक्तव्यः ॥३॥ ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्व्हे ईड्-महे । ईडीत । ईट्टाम् । ऐट्ट ॥ लङो ध्वस्य नेट् ॥४॥ ऐड्ड्वम् । ईडी-चके । ईडिपीष्ट । इडिता । ईडिप्यते । ऐडिप्यत ऐडिप्ट ॥

(च०) इड स्तुतौ । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदारेर्डुक्' । इड् ते इति जाते । 'खसे चपा झसानाम्' अनेन डकारस्य टकारः । ष्टुभिः धुः' । ईट्टे ईडाते । 'आतोन्तोदनतः' । ईडते । ईड् से इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईडीशोः'' ॥ ईडीशोधित्वोः सध्वयोः प्रत्यययोरिड् वक्तव्यः । अनेनेट् । 'किलात्०' ईडिषे । ईडाथे । ईड् ध्वे इति जाते पूर्वोक्तनैव सूत्रेण इट् । ईडिध्वे । अन्यानि मूले सन्ति । लिङ्ल्कारे । ईडीत ईडीयाताम् ईडीरत् । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लोट्लकारे । ईट्टास् ईडाताम् ईडताम् । 'ईडीशोः०' अनेनेट् । 'किलात्०' । ईडिप्व ईडाथाम् ईडिध्वम् । लघूपधत्वामावान्न गुणः । ईडें ईडाव्वहें ईडामहै । लड्ल्कारे ईड् तन् इति जाते । 'खसे चपा०' । 'धुभिः षुः' । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः परः' । 'अइए' । 'एऐऐ' । ऐट्ट । ऐडाताम् । ऐडत । ऐट्टाः । ऐडाथाम् । ऐड्य्विमिति जाते । 'ईडीशोः०' । अनेनेटि प्राप्ते सिति ॥ सूत्रम्—'लङ्कः० ॥ लङ्क्कारस्य ध्वप्रत्ययस्य इट् न भवति । अनेन तिन्निषेधः । 'धुभिः षुः' । ऐड्ध्वम् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेन आम् प्रत्ययः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । ईडांचक्रे । अन्यानि सुगमानि । ईडिषीष्ट । अन्यानि मुले सन्ति । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । ईडांचक्रे । अन्यानि सुगमानि । ईडिषीष्ट । अन्यानि सुगमानि । ईडिषीः । 'धुभिः षुः' । ऐडिष्ट ऐडिषाताम् ऐडिषत । अन्यानि सुगमानि ॥ ३-४ ॥

ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशीत । ईष्टाम् । ऐष्ट । ईशाश्चके । ईशिषीष्ट । ईशिता । ईशिष्यते । ऐशिष्यत । ऐशिष्ट ।

(च) ईश् ऐश्वयें 'छशप०' अनेन शकारस्य पकारः । 'ट्रुसिः ट्टुः' । इष्टे ईशाते ईशते 'ईडीशोः॰' अनेनेट् । किलात् । ईशिषे । ईशाथे ईशिष्वे । ईशे ईश्वहे ईश्महे । ईशीत ईशीयाताम् ईशीरन् । लोट्लकारे । ईष्टाम् ईशाताम् ईशताम् । 'ईडीशोः॰' । अनेनेट् । 'किलात् । ईशिष्व ईशायाम् । ईशिष्वम् । दीवीपघत्वाञ्च गुणः । ईशै ईशावहे ईशामहे । लुङ्लकारे । अखागमद्वयं भवति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐष्ट ऐशाताम् ऐशत । ऐष्टाः ऐशायाम् । 'लुङो ध्वस्य०' अनेन सूत्रेण इड्निपेधः । 'लुश-प०' । 'ट्रुसिः ट्टुः' । ऐड्ड्वम् । लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' । ईशांचके । ईशामास । ईशाम्बभूव । 'सिसता॰' ईशिषोष्ट । अत्र 'किलात्' अनेन पत्वम् । लुङ्ल-कारे । अखागमद्वयम् । ऐशिष्ट । ऐशिषाताम् । ऐशिष्त । सुगमोऽयं धातुः ॥

आस् उपवेशने । आस्ते। आसीत् । आस्ताम्। आस्त । कासादित्रादाम्। आसाञ्चके । आसिवीष्ट । आसिता । खासिष्यते । खासिष्यत् । आसिष्ट ॥

(च०) आस् उपवेशने । 'अप्कर्तिरे' । 'अदादेर्ह्यक्' आस्ते आसाते आसते । अत्र 'आतोन्तोद्नतः' । अनेन अन्तः अत् । आसीत् आसीयाताम् आसीरन् । आस्ताम् आसाताम् । 'आतोन्तोऽदनतः' । आसताम् । आस्त । आसाताम् । आसत् । 'कासा-दिप्रत्ययादाम्' आसांचके । आसामास । आसाम्बभृव । 'सिसता०' अनेनेट् । आसि-घोष्ट । अन्येषां सन्ति मुळे रूपाणि तानि छसमान्येत्र । अतो व्याख्यानं न इतम् । लुङ्लकारे हो अटो । 'सवणं०' । आसिष्ट आसिषाताम् आसिषत ॥

वस् आच्छादने । वस्ते । वसीत । अवसिष्ट ॥

(च०) वस् आच्छादने । 'अप् कर्तरि' । 'अदादेर्लुक्' इत्यादि सर्वे पूर्ववत् । त आद्यः प्रत्यया भवन्ति । वस्ते वसाते । वसीत वसीयाताम् वसीरन् । वस्ताम् वसा-ताम् वसताम् । 'आतोन्तोदनतः' । अनेन अन्तः अत् । पूर्वरूपम् । वस्ताम् वसाताम् । वसताम् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्व' । पूर्वस्य इसादिः । 'लोपः पचां कित्ये चास्यः । अनेन सूत्रेण एत्वपूर्वछोपौ प्राप्तौ । वादित्वाच भवतः एत्वपूर्वछोपौ । व-वसे ववसाते ववसिरे । 'क्रादेर्णादेः' अनेनेट् । 'क्रिडात्०' । ववसिषे । अन्यानि छगमा-नि । 'सिसता॰' अनेनेट् । 'क्रिळात्०' । वसिषीष्ट । वसिवा । वसिष्यति । अवसि-च्यत् । छुङ्ख्कारे । अवसिष्ट अवसिसाताम् अवसिषत । अत्र 'आतोन्तो'० अनेन अन्तः अत् भवति । अन्यानि सुगमानि ॥

षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । आदेः ष्णः स्नः । सूते । सुवीत । सुताम् ॥ स्रुतेः पिति गुणाभावो वाच्यः ॥ ५ ॥ धुवै सुनावहै । सुवाम-है। अस्त । सुषुवे । स्वरति इति वेट् । सविषीष्ट-सोषीष्ट । सविता सोता । सविष्यते—सोष्यते । असविष्यत-असोष्यत । असविष्ट-असोष्ट ॥

(च०) वृङ् प्राणिगर्भविमोचने । पृर्ववत् सर्वम् । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन षस्य सः । सूते । 'नुषातोः' अनेन उव् । सुवाते । 'आतोन्तो०' । सुवते । 'किलात्०' । सुषे सुवाथे सुष्वे । सुषे सुबहे सुमहे । 'नुषातोः' सुवीत सुवीयाताम् सुवीरन् । सुताम् । 'नुघातोः'। सुवाताम् । 'आतोन्तोद०' । सुवताम् । 'क्रिडात्०' सूष्व सुवाथाम् सूघ्व-म । स ऐप इति जाते । 'गुणः' । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'सृतेः०' । सूतेघीतोः पिति प्रत्यये परे गुणस्य अभावो वाच्यः । किं तु 'नुधातोः' अनेन उव् भवति । सुनै छवावहै सुवामहै । छङ्खकारे । असूत अछवाताम् । 'आतोन्तो०' । असुवत । इत्या-दीनि रूपाणि ज्ञातन्यानि । लिट्लकारे । 'द्विश्व' । 'सस्वरादिः' । 'क्रिलात्०' । 'नुधा-तोश । सुषुषे सुषुवाते सुषुविरे । इत्यादीनि । 'स्वरतिसुयति' अनेनास्य धातोरिङ्विक-च्यः। 'सिसता०' । 'गुणः' 'ओ अव्' । सविषीष्ट । इडभाषे गुणः । सोषीष्ट अन्येषां ।

लकाराणां हे रूपे मूले स्तः । लुङ्ककारे । 'सिसता०' । अनेनेट् । पूर्वे । 'भूते सिः' अनेन सिप्रत्ययः । 'क्विलात्०' । ष्टुत्वम् । 'दिबादावट्' । असविष्ट । असविषाताम् असविषत । इडभावे । असोष्ट असोषाताम् असोषत । इत्यादीनि रूपाणि झात-ज्यानि ॥ ९ ॥

शिङ् स्वप्ने ॥ द्वािङः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये ॥६॥ शेते शयाते ॥ द्वािङोऽतो रूट् ॥ ७ ॥ शिङः परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति ॥ शेरते । शयीत । शेताम् शयाताम् शेरताम् । अशेत अशयाताम् अशेरत । शिष्ये शिष्याते । शयिषिष्ट । शयिता । शयिष्यते । अशयिष्यते । अशयिष्यते । अशयिष्ट ॥

(च०) शीङ् स्वप्ने । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥ सूत्रम्—'शिङः । शीङो धातोः सर्वत्र अपिविषये गुणो भवति । अनेनास्य धातोः सर्वत्र गुणो भवति । शेते । 'ए अय् शयाते । गुणे कृते । शे अन्त इति जाते (आतोन्तोदनतः । शे अते इति जाते ॥ सूत्रम्—'शीङोऽतो रुट् ॥ शीङः अतः रुट् । शीङ् धातोः परस्य अत् इत्येतस्य रुडागमो भवति । टिन्वादादौ । टकारष्टित्कार्यार्थः । उकार उच्चारणार्थः । शेरते । शेषे शयाये शेध्वे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातन्यानि तानि सुगमान्येव । शयीत शयीयाताम् शयीरन् । शेतां शयाताम् । 'शीङोतोरुट् अनेन रुट् । शेरताम् । अशेत अश्याताम् । रुडागमः । अशेरत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्व' । 'सत्वरादिः' । 'इस्वः' । 'वुधातोः' अनेन यकारः । शिश्ये शिश्याते शिश्यरे । अन्यानि सुगमानि । 'गुणः' । 'ए अय् शायिपीष्ट । अत्र 'त्रिवलात्—' । अनेन सकारस्य पकारो भवति । लुङ्लकारे । अश्यिष्ट अश्यिषवाताम् अश्यिषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातन्यानि ॥ ६–७ ॥

इक् अध्ययने । अधिपूर्वः । अधीते अधीयाते अधीयते । अधीयीत अधीयाताम् अधीयताम् । अध्येत । इयादेशे कृते पश्चादडागमद्भयम् । अध्ये-याताम् अध्येयत ॥ इङ्गे णादौ गा वक्तव्यः ॥ ८ ॥ अधिजो । अध्येषीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते । अध्येष्यत ॥ इङ्गे वा गी सौ स्टुङ्कि च तत्परस्य प्रत्ययस्य ङिक्तं वाच्यम् ॥९॥ ङिक्ताद्गुणो न । अध्येगिष्यत अध्यगीष्येताम् अध्यगीष्यन्त । अध्येष्यत । अध्यगिष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अध्येष्ट अध्येषाताम् अध्येषत ॥

इत्यदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ५॥

(च॰) इङ अध्ययने । अयं धातुर्नित्यमधिपूर्वः । ङकार आत्मने पदार्थः 'सवर्णे दीर्घः सहः । अधीते । अधि इ आते इति जाते 'नुधातोः' अनेन इय् । 'सवर्णे॰' अधीयाते

अधीयते । अधीषे । 'क्विळात्०' अनेन पकारः । अधीयाथे अधीघे अधीये अधीवहे अधीमहे । अधीयीत अधीयीयाताम् । अधीयीरन । छोट्छकारे । अधीताम् अधीया-ताम् । अधीयताम् । लुङ्ख्कारे । अधि इ तन् इति जाते । 'दिवादावर्' । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽडागमः । 'अइए' । 'इ यं स्वरे' । अध्येत । इयादेशे कृते पश्चाद्डागम-हयम् । अध्येयाताम् । अध्येयत । अध्येथाः । अन्यानि सुगमानि पूर्वोक्तेरेव सूक्षेः सिव्यन्ति । लिट्लकारे । अधि इ णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इङः०' ॥ इङो घातो-र्णादौ परे गा इत्यादेशो वक्तव्यः। गुरुत्वात् सर्वादेशः। अघि गा णप् इति जाते। 'द्विश्च'। 'हस्वः'। 'कुहोश्चुः' अतोऽनिपः। अनेन आकारस्य लोपो भवति । अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे । त्यादीनि । अध्येषीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते ॥ अडाग-महयम् । अध्येष्यत । अध्येष्येताम् । अध्येष्यन्त । इत्यादीनि ॥ सूत्रम्—'इङ्गे०' ॥ इङ्धातोर्वा गी इत्यादेशो भवति सौ परे च छङ्डि विषये । तस्मात्परस्य प्रत्ययस्य हिन्त्रं वाच्यम् । अनेन गी इत्यादेशः । कित्त्वाद्गुणाभावो भवति । अध्यगीष्यत । अध्यगी-व्येताम् । अध्यगीष्यन्त ॥ लुङ्खकारे । 'इङो वा' अनेन गीरादेशः । 'भूते सिः' । 'क्रिः लात् ॰ । द्वत्वम् । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अन्यानि सुगमानि । गी आदेशाभावे अडागमद्वयम् 'गुणः' । 'एऐऐ' । 'इ यं स्वरे' । अध्येष्ठ अध्येषाताम् अध्ये-पत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातस्यानि ॥ ८-९ ॥

इत्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥ ५ ॥

(प्र०) इङ् अध्ययने । लोटि उत्तमपृरुषे गुणअयादेशयोः कृतयोश्यसर्गस्य इयं स्वरे इति यत्वम् । अध्ययातामिति । परत्वादियादेशे पुनरडागमद्वयेन सिद्धिः ।

इति प्रसादरीकायामदाचात्मनेपदम् ॥ ५ ॥

अदादिषू भयपदिनः ॥ ६॥

अथोमयपदिपाक्तिया प्रदर्शते ॥ द्विष अपीतौ । अकार उमयपदार्थः । द्वेष्टि द्विष्टे । द्विष्यात् द्विषीत । द्वेष्ट्व-द्विष्टात् द्विष्टाम् । अद्वेद् अद्वेद् अद्वि-ष्टाम् अद्विष्टः अद्विष्ट्वान् । अद्विष्टाम् अद्विष्टः अद्विष्ट्वान् । अद्विष्टाम् अद्विष्टः अद्विष्टे । विदेशिष्ट । द्वेष्ट्यात् । द्विक्षीष्ट । द्वेष्टा २ । द्वेष्ट्यते । अद्वेद्ध्यत् अद्वेद्ध्यत् । द्वेष्ट्यते । अद्विष्टि । अद्विष्टात् । अद्विष्टि । अद्विष्टात् । सस्यात्मनेपदे स्वरे दिलोपो वाच्यः ॥ १ ॥ अद्विक्षाताम् अद्विक्षतः ॥

(च) अयोभयपदिनः प्रदश्यन्ते । द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । तिबादय-स्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तेरि' । अनेन चतुर्षु छकारेषु अप्प्रत्ययो भवति । 'अदादेर्छक्ः । अनेन तस्य छुग् भवति । द्विष् तिप् इति जाते । 'गुणः' 'ब्दुभिः ब्दुः' । द्वेष्टि द्विष्टः द्विषन्ति । द्विष् सिप् इति स्थिते । 'गुणः' । 'षढोः कः से' । अनेन षस्य

कः। 'किलात्०'। 'कपसंयोगे०'। द्वेक्षि द्विष्टः द्विष्ट । द्वेष्टिम द्विष्यः द्विष्मः। द्विष्टे द्विषाते द्विषते । द्विष्यात् द्विष्यास्ताम् द्विष्याद्यः । द्विषीत द्विषीयाताम् द्विषीरन् ॥ हेष्टु-दिष्टात् द्विष्टाम् द्विषन्तु । द्विष् हि इति जाते । 'झसादिहेंः' । 'षो दः' । ष्टुत्वम् । द्विड्ढि-द्विष्टात् । द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम । द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषताम् । इत्यादीनि । द्विष् दिप् इति जाते । 'गुणः' । 'षो डः' । 'दिस्योईसावः' । 'वावसाने' । 'दिबादा-वर्' अनेन पूर्वमडागमः । अद्वेर् अद्वेड् अद्विष्टाम् । 'आदन्तविद्द्विषाम् ०' । अनेन वा अन उस् भवति । अद्विषुः अद्विषन् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपरे । अद्विष्ट अद्विः षाताम् अद्विषत् ॥ द्विष् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' । 'उपधाया छघोः' । अनेन गुणः । दिद्वेष दिद्विषतुः दिद्विषुः । दिद्वेषिथ । दिद्विषे द्विद्विषाते दिद्विषिरे । द्विष्यात् । 'दिस्योः०' । अनेन गुणनिषेधः । 'घढोः कः से' । 'किळात्०' । 'कपसंयोगे०' । द्विश्लीष्ट। हेष्टा । 'उपधाया रुघोः' । अनेन गुणः । हेष्टा । अन्येषां रुकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ्ख्कारे । 'हशपान्तात् सक्' अनेन सक्प्रत्ययो भवति । किरवाद्गुणाभावः । 'पढोः कः सेः'। 'किलात्॰'। 'कपसं॰'। अद्विक्षत् अद्विक्षाताम् अद्विक्षन् । आत्मनेपदेऽपि सक् प्रत्ययो भवति । अद्विक्षत् ॥ सूत्रम्—'सस्या०' ॥ 'आत्मनेपदे स्वरे टिलोपो बाच्यः । अनेन टेर्लोपः । अद्विक्षाताम् अद्विक्षत् । अद्विक्षयाः अद्विक्षायाम् । अन्यानि सगमानि ॥ १ ॥

दुह प्रपूरणे । दादेर्घः । दोग्ध दुग्धः दुहिन्त । घोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोश्व दुह्यः । दुग्धः । अधोक्-अधोग् अदुग्धाम् अदुह्न् । अदुग्धः । दुदोह । दुद्धः । दुद्धात् । ध्रुक्षाष्ट । दोग्धा दोग्धा । घोक्ष्यति घोक्ष्यते । अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यते । अधुक्षत् आधुक्षते ॥ दुह्दिह्गुह्नभ्यः सको छुग्धाः अधुक्षयाः अधुक्षायाम् अधुग्ध्वम्-अधुक्षध्वम् । अधुक्षि अधुक्षावहि-अदुह्दि अधुक्षामिह ।

(च०) दुह प्रपूरणे । अकार उभयपदार्थः । दुह् तिप् इति जाते 'दादेर्घः' अनेन हस्य घः । 'उपधाया छघोः' अनेन सर्वत्र गुणनिमित्ते प्रत्यये परे गुणो भवति । दोह तिप् इति जाते । 'तथोर्घः' सन्वे जवाः' । दोिष्य दुग्धः दुहिन्त । दुह सिप् इति जाते । 'दादेर्घः' । 'आदिजवानाम्, '। 'उपधायाः' । 'खसे चपा । 'किछातः' । कषसंयोगे सः' जोक्षि । अन्यानि मूळे सन्ति । दुग्धे दुहाते दुहते । अत्र 'आतोन्तोदनतः' अनेन अन्तः अत् । दुह्यात् दुह्याताम् दुहुः । दुहीत दुहीयाताम् दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धाम् दुहन्तु ॥ स्त्रम्—हकारस्य कचित् १ ॥ अनेन हकारो सस्वत् ज्ञातन्यः । 'दादेर्घः अनेन घत्वम् । 'ससादिहः' । 'सने जवाः' । दुग्धि दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध ।

 उपधायाः । दोहानि दोहान दोहाम । दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् । दुह्स्व इति जाते । 'दादेर्घः'। 'आदिजवानाम् ०'। 'खसे चपा झसानाम्'। 'क्रिलात् ०'। 'क्षसंयोगे ०। भुक्त दुहाथाम् भुग्ध्वम् । दोहै दोहावहै दोहामहै ॥ दुह् दिप् इति जाते । 'दादेर्घः' । 'गुणः'। 'दिस्योर्हसात्'। 'आदिजवानाम्०'। 'वावसाने'। 'दिवादावट्'। अधोक् अधोग् अदुग्धाम् अदुहन् । अधोक् अधोग् अदुग्धम् अदुग्ध । 'गुणः' । अदोहम् अदुह्न अदुहा । अदुग्ध अदुहाताम् अदुहत । अदुग्धाः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट-लकारे । 'द्विश्र' 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लबो'' । दुदोह दुदुहतुः दुदुदुः । 'उपधाया लघोः'! दुदोहिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातन्यानि वैयाकरणैः । दुद्धात् दुद्धास्ताम् दुद्धासुः । दुद् सीष्ट इति स्थिते । 'सिस्योः ॰' अनेन गुणनिषेधः । 'दादेर्घः' । 'आदिजबानाम् ०' । 'खसे चपा ०' । 'कि-लात्०'। 'कषसंयोगे०'। धुक्षीष्ट । दुह् ता इति स्थिते । घत्वम् । 'गुणः'। 'तथोर्धः'। 'झवे जबाः'। दोग्घा । दोग्घा । दुह् स्यप् तिप् इति जाते । घत्वस् । 'गुणः'। 'आदि-जबानाम् । 'खसे चपा॰ । पत्वम् । 'कषसंयोगे क्षः' । धोक्ष्यति धोक्ष्यते । अधोक्ष्यत् अघोक्ष्यत । छङ्छकारे । 'हशषान्तात् सक्' । अनेन सक् प्रत्ययो भवति । सिविषये कित्वाद्गुणाभावः । घत्वं घत्वं कत्वं । 'किलात्०' । 'कषसंयोगेक्षः' । अधुक्षत ॥ सूत्रम्—'दुह्दिह्तिह्गुहूभ्यः'॥ अनेन सको छुक्। अदुह् तन् इति जाते घत्वम्। 'तथोर्घः'। 'झवे जबाः'। अदुग्घ। 'सस्यात्मन०'। अनेन टिळोपः। अधुक्षाताम् अधुक्षत । थकारे परेऽपि सको छुग् भवति । विकल्पेनैव छुकि सति । अदुह् थास् जाते । चत्वम् । 'तथोर्घः' । 'झवे जबाः' । अदुग्धाः अधुक्षयाः अधुक्षायाम् । ध्वे परेऽपि सको ळुक्। अदुग्धम् अधुक्षव्वम्। अधुक्षि अधुक्षावहि अधुक्षामहि। समाप्तोऽयं धातुः॥२–३॥

दिह उपचये। देग्धि। तद्वत्॥

(च॰) दिह उपचये। अयं धातुः पूर्ववत्॥ स्टिह आस्वादने। हो ढः। स्टेटि। तद्वत्॥

(च०) लिह आस्वादने । आस्वादनमीषद्मक्षणम् । पूर्ववत् मवन्ति । 'अदादेलुंच्' । लिह् तिप् इति जाते । 'हो ढः' । तथोर्घः' । ष्टुत्वम् । 'उपधायाः' । 'ढि ढो
लोपः' । दीर्घश्च । लेढि लोढः लिहन्ति । आत्मनेपदे । लीढे लिहाते लिहते । लिह्यात् ।
लिहित । लोट्लकारे । लेढु लीढात् लीढाम् लिहन्तु । लिह् हि इति स्थिते । अन्न
स्परत्वाभावात् 'हो ढः' अनेन ढत्वं न भवति । परम् । क्वचिद्पदान्तेऽपि पदान्तताश्चयणीया' अनेन पदान्तत्वमाश्चित्य । 'हो ढः' अनेन ढकारो भवति । अथवा हो
हकारोऽपि झस्वत् । अनेन पदान्तत्वमाश्चित्य । 'हो ढः' अनेन ढकारो भवति । अथवा
हो हकारोऽपि झस्वत् । इति सस्वतीकण्ठाभरणे उक्तत्वात् ढत्वं न भवति । झसाबिहेंः' । प्टुत्वम् । 'ढि ढो लोपः' । लीढि । लीढात् लीढाम् लीढ । लेहानि लेहाव
लेहाम । लीढाम् लिहाताम् । लिहताम् लङ्क्कारे । 'हो ढः' । 'दिवादावट्' । उपधाया छघोः' । 'दिस्योर्हसात्' । 'वावसाने' । अलेट् अलेड् अलीढाम् अलिहन्ति ।

इत्यादीनि । अलीढ अलिहाथाम् । आतोन्तोदनतः' अिंहत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । लिलेह लिलिहाः लिलिहाः । लिलेह लिलिहातं लिलिहरे । लिलात् लिह्यासः । लिह् सीष्ट इति स्थिते । 'सिस्योः' अनेन गुणामावः । 'हो दः' । 'पढोः कः से' । किलात्' । 'कष्ण' । लिक्षीष्ट लिक्षीयास्ताम् लिक्षीरन् । लिह् ता इति स्थिते । 'हो दः । 'उपधाया लघोः' । 'तथोर्धः' । ष्टुत्वम् । 'ढिढो लोपः' लेदा । आत्मनेपदेऽपि । लेदा लेदारौ लेदारः । लृट्लकारे । लिह् स्थप् तिप् इति स्थिते । वत्वम् । गुणः । कत्वम् । पत्वम् । 'कपसंयोगें । लेद्ध्यति लेद्ध्यते । अलेद्ध्यत् अलेक्ष्यत् । लुट्लकारे । 'इशपान्तात्सक्' । कित्वाद् गुणाभावः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । अलिक्षत् अलिक्षत् अलिक्षत् । आत्मनेपदे । अलिक्षत् । 'दुहिदिहलिह् । अनेन सको लुक् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अलीढ 'सस्यात्मने०' । अलिक्षाताम् अलिक्षत् । साध्योऽयं धातुर्दृहधातुवत् ॥

ष्टुम् स्तुतौ । बादेः ष्पः स्नः । ओरो । स्तौति-स्तवीति स्तुतः स्तु-बीतः स्तुवन्ति । स्तुते स्तुवीते । स्तुयात्-स्तुवीयात् । स्तौतु-स्तवीतु स्तुतात्-स्तुवीतात् स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुवीहि स्तुवीतात् । अस्तौत्-अस्तवीत् अस्तुताम्-अस्तुवीताम् अस्तुवन् । अस्तुतं-अस्तुवीत । तुष्टाव तुष्टुवतुः तुष्टुवुः । क्रादित्वान्नेट् । तुष्टीय तुष्टुवधुः तुष्टुव । तुष्टाव तुष्टु-व तुष्टुम । तुष्टुवे । स्तूयात् स्तोषीष्ट । स्तोता स्तोता । स्तोष्यित स्तोष्य-ते । अस्तोष्यत् अस्तोष्यत् ॥ स्तुसुधूमां पे सिरिड् वक्तव्यः ॥ ४॥ अस्तावीत् अस्तोष्ट ॥

(च०) ष्टुल् स्तुतो । जकार उमयपदार्थः । 'आहेः ष्णः स्नः' । 'ओरो' । स्तौति । 'तुष्तुस्तुभ्यः' अनेन ईट् । यत्र ईट् भवित तत्र गुणः । 'ओ अव्' । स्तवीति स्तुतः
स्तुवीतः । 'नुधातोः' । स्तुवन्ति । इत्यादीनि । स्तुते स्तुवीते स्तुवाते स्तुवते । स्तुयात् स्तुवीयात् स्तुयाताम् स्तुवीयाताम् स्तुयुः स्तुवीयुः । छोट्छकारे स्तौतु स्तवीतु
स्तुतात् स्तुवीतात् स्तुयाताम् स्तुवीयाताम् स्तुयुः स्तुवीयुः । छोट्छकारे स्तौतु स्तवीतु
स्तुतात् स्तुवीतात् स्तुवन्तु । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातच्यानि । स्तुताम् स्नुवीताम् । 'नुधातोः' । अस्तुवन् । अस्तुत अस्तुवीत अस्तुवीत् । अस्तुताम् अस्तुवीताम् । 'नुधातोः' । अस्तुवन् । अस्तुत अस्तुवीत अस्तुवाताम् । 'आतोन्तो०' । अस्तुवत इत्यादीनि । छिट्छकारे । 'द्विश्च' । 'शसात् खपाः' । अनेन तकारः श्चेषः । पत्वम् । 'धातोन्तिसिनः' । अनेन वृद्धिः । तुष्टाव 'नुधातोः' तुष्टुवतुः तुष्टुदुः । कादित्वात् अस्य धातोः
स्यपि इडागमो न भवति । गुणः । तुष्टोथ । अन्यानि मूछे सन्ति । तुष्टुवे तुष्टुवाते
तुष्टुविरे । अन्यानि धगमानि । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । स्तुसुव्यां धात्नां परस्मैस्तोषीष्ट । स्तोता । छङ्छकारे । सूत्रम्—'स्तुसुभूनाम्०' ॥ स्तुसुवृनां धात्नां परस्मैपरे सिप्रत्ययस्य इड् वक्तव्यः । 'धातोनीमिनः' अनेन वृद्धिः । अस्तावीत् अस्ताविष्टाम्
अस्ताविषुः । इत्यादीनि । अस्तोष्ट अस्तोषाताम् अस्तोषत् ॥ ४ ॥

ब्र्व्स्वस्तायां वाचि ।। अवादाची पिति तिस्म ॥ ब्रुव ईकारः प्रत्ययो भवित तकारसकारमकारादौ पिति परे अवादौ विषये ॥ ५ ॥ ब्रविति ब्रुवः ब्रुविति । ब्रवीपि व्र्यः ॥ आह्रश्च पश्चानाम् ॥ त्रुव उत्तरेषां तिबादीनां पश्चनां णवादयः पश्चादेशा भवित ब्रुव आहश्चादेशो भवित ॥६॥ आह आहतुः आहुः ॥ तस्ये ॥ आहो हकारस्य तकारादेशो भवित ये परे ॥ ७ ॥ आत्य आह्युः ब्रूय । व्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः । व्रूयात् ब्रुवीत । व्रवीतु व्र्ताम् । अव्रवीत् अव्रत् ॥ ब्रुवो विचिः ॥ ब्रुवो विचरादेशो भवित अनित अनित विषये ॥ ८ ॥ ईकार इत् । उवाच ऊचे । अवे।चत् अवोचत । शेषस्य पूर्ववस्त्राक्रिया ।

(च॰) ब्रूज् व्यक्तायां वाचि । जकारः सर्वेत्र उभयपदार्थः । अप्प्रत्ययो भवति । तस्य छुग् भवति ॥ सूत्रम्—'अबादावो पिति त्स्मि'॥ अबादौ ई पिति त् च स् च म् च त्स्म तस्मिन् त्स्म चतुःपदं सूत्रम् । यहा द् च त् च म् च । त्स्म् । तस्मि-न् । त्स्मि । 'खसे चपा॰' । अनेन दस्य तः । तेन दकारे परेऽपि ईप् प्रत्ययः । ब्रज्धा-तोस्तकारसकारमकारादौ पिति परे ईप् प्रत्ययो भवति । अबादौ विषये । अत्राप्विषये इत्येव वक्तव्ये आदिशब्दश्चिन्त्यः । यद्वा अप् आदिः प्रथमो यस्य सः अबादिः । अब्लुक् इत्यर्थः । तस्मिन्नवादौ अपो लुकि कृते सति इत्यर्थः । अनेनेकारः प्रत्ययो भवति । 'गुणः'। 'ओ अव्'। ब्रवीति ब्रूतः । 'नुधातोः'। ब्रुवन्ति । पत्वम् । ब्रवीषि ब्रूथः ॥ सूत्रम्—'आहश्च पञ्चानाम्' ॥ आहः च अन्ययं पञ्चानाम् । बून्धातोरुत्तरेषां तिवा-दीनां पञ्चानां णबादयः पञ्चादेशा भवन्ति । बुवो धातोराहश्च आदेशो भवति । 'यदादेशः०' अनेन न द्वित्वम् । आह आहतुः आहुः । आह थप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'तस्थे ॥ आहादेशस्य हकारस्य तकारादेशो भवति थकारे परे । अनेन हस्य तः । आत्थ । आहथुः ब्रुथ । गुणः । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः । ब्रुते ब्रुवाते 'आतोऽन्तो०' । ब्रुवते । इत्यादीनि । बूयात् । 'नुधातोः' ब्रुवीते । ब्रवीतु ।ब्रूतात् ब्र्ताम् । 'नुधातोः' । ब्रुवन्तु । ब्र्ताम् ब्रुवा-ताम् बुवताम् । 'दिवादावर्' अब्रवीत अब्र्ताम् अब्रुवन् अब्र्त अब्रुवाताम् अब्रुवत । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसूर्करेव सिध्यन्ति ॥ सूत्रम्—'बुवो वचिः' बुवो धातोर्वचिरादेशो भवति अनिप विषये । इकार इत् । अनेन वचादेशः । वच्णप् इति जाते । "द्विश्र" पूर्वस्य 'णबादौ पूर्वस्य' अनेन संप्रसारणम् । 'अत उपघायाः'। अनेन वृद्धिः उवाच । 'ग्रहां वि्ङ-ति च' अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् उचतुः उचुः । 'अत्त्वतो०'। उवचिथ उवक्थ । अन्या-नि सुगमानि । उचे उचाते उचिरे । इत्यादीनि। अन्यानि 'वच् परिभाषणे' इति धातुवत् रूपाणि ज्ञातक्यानि । छुड्लकारे । 'अस्यति' अनेन सेङों भवति । 'ङे वचेः' अनेन उमा-गमः । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् । आत्मनेपदे । अवोचत अवोचेताम् अवोचन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि ज्ञातच्यानि विद्वद्धिः॥ ८॥

(प्र०) अवादाविति । अप् आदिः स्थानी यस्य स तथा अब्छक् तेन छिन्विषये इत्यर्थः । त्स्मीत्यत्र सकारतकारको निहेंशः । दस्य खसे चपा इति तः तेन अन्नवीदिति सिद्धाति ॥ ९ ॥

पञ्चानामिति । हादेशादेशिनोः संख्यासाम्यादादेशा अपि पञ्चेव ग्राह्माः । द्विश्चेत्य-त्र परोक्षार्थणवादि योगे द्वित्वविधानादेतद्योगे द्वित्वं न ॥ ६ ॥

तस्य इति । आह इत्यनुवर्तते । तच्च षष्ठयाविपरिणम्यते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्य-स्येत्याह—हकारस्येति ॥ ७ ॥

ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ ऊर्णाते वी वृद्धिः ॥ हसादौ पिति ॥ ९ ॥ ऊर्णोति ऊर्णोति आर्णोतं ग्रुंणो दिस्योः ॥ १० ॥ वृद्धेरपवादः । और्णोत् और्णोः ॥ ऊर्णोतेराम्न ॥ ११ ॥ स्वरादेः परः ॥ स्वरादे- चांतोद्वितियोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विभवति ॥ १२ ॥ स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विने ॥१३॥ ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ॥ ऊर्णोतेरि- डादिः प्रत्ययो वा ङित् ॥ १४ ॥ ऊर्णुनुविश ऊर्णुनविथ । ऊर्णुयात् ऊर्णुविशिष्ट-ऊर्णविशिष्ट । ऊर्णुविता ऊर्णविता ॥ उर्णोतेवी वृद्धिः सौ परे ॥१५॥ पक्षे गुणः । और्णवीत् और्णवीत् और्णवीत् और्णविष्ट-और्णु- विष्ट । इत्यदादिष्मयपदिनः ॥ ६ ॥ इति द्विष्टिकरणा अदादयो घातवः ॥

(च०) ऊर्णुज् आच्छादने । पूर्ववत् प्रत्ययो भवति । 'अदादेर्छुक्' । अनेन छुक् भवति । जकार इत् । ऊर्णुं तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोते॰ उर्गोतेषांतीर्वा वृद्धिर्भ-वित हसादौ पिति प्रत्यये परे । अनेन वा वृद्धिः । कर्णोति कर्णोति कर्णुतः कर्णुवन्ति । अत्र 'नुधातोः'। अनेनोव्। ऊर्णोषि ऊर्णोषि। अत्र पत्वम्। अन्यानि सुगमानि। ऊर्णुते । 'नुधातोः' । ऊर्णुवाते ऊर्णुवते । ऊर्णुयात् । ऊर्णुवीत । ऊर्णीतु ऊर्णीतु ऊर्णुतात् ऊर्णुताम् । लङ्लकारे । सूत्रम्—'ऊर्णोतेः०' ॥ ऊर्णोतेर्घातोदिस्योः परतो गुणो भवति वृद्धेरपवादः । अनेन दिस्योर्गुणो भवति । अडागमद्वयं च । और्णोत् और्णुताम् और्णुवन् । औणों: । और्शुत और्शुवाताम् और्शुवत इत्यादीनि ज्ञातन्यानि । लिट्लकारे । अनेकस्व-रत्वादाम्प्रत्यये प्राप्ते । सूत्रम्—'ऊर्णोतेः?' ॥ ऊर्णोतेर्घातोरामप्रत्ययो न भवति । अनेनास्याम् प्रत्ययो न 'द्विश्व'। अस्य घातोद्वित्वविधायकं सूत्रम्—'स्वरादेः पराः॥ स्वरादेर्घातोरद्विरुक्तः सस्वरो द्वितीयोऽवयवो द्विभवति । रकारस्य द्वित्वे प्राप्ते । सन्नम्— (स्वरात्पराः०) संयोगादयो नकारदकाररकारा द्विन भवन्ति । अनेन रकारस्य न द्वित्वम् किंतु णकारस्येव भवति । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । रकारस्तु पूर्वस्य णत्वे निमित्तं नेतरस्य । ऊर्णुनाव । 'नुधातोः' । अनेनोव् । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः । ऊर्णुनु इट् थप् इति जाते ॥ सुत्रम्—'ऊर्णोतेः २' ॥ ऊर्णोतेर्धातोरिडादिः प्रत्ययो वा हिंद् मवति । कित्वाहा गुणाभावः । ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णुनुवशुः ऊर्णुनुव । अन्यानि सुगमानि ।

आत्मनेपरे । ऊर्णुनुवे ऊर्णुनुवाते ऊर्णुनुविरे । 'ये' । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ऊर्णूयात् ऊर्णू—
यास्ताम् ऊर्ण्यातुः । किन्वात् । ऊर्णुविषीष्ट । विकल्पेन गुणः । ऊर्णविषीष्ट । अन्येषां
रूपाणि ज्ञातन्यानि । विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'उर्णोतेः०' ॥
ऊर्णातेर्घातोवां वृद्धिभवति सिप्रत्यये परे । अनेनास्य वा वृद्धः । द्वौ अडागमौ भवतः
स्वरादित्वात् । और्णावीत् । पक्षे गुणो भवति । किन्वात् वा उव् भवति । और्णुवीत्
ओर्णुविष्टाम् और्णुविषुः । यदा गुणो भवति तदा और्णवीत् और्णविष्टाम् और्णविषुः ।
आत्मनेपरे । और्णविष्ट और्णविषाताम् और्णविषतः । और्णविष्टाः । और्णुविष और्णुविषान
ताम् और्णुविषात । इत्युभयपदिनः । इति लुग्विकरणा अदादयो घातवः कथिताः ॥ ९-१९॥
इति द्वितीयो गणः ॥

(प्र०) कर्णोतेरिति । श्तिपानिर्देशो यङ्खुग्व्यावृत्त्यर्थः ॥ ९ ॥ स्वरादेरिति । सस्वर आदिरित्यस्यापवादः, अद्विरक्तेत्युक्तत्वात् । अद्विक्त इति । तेन इयाजेत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

स्वरात्परा इति । आद्योच्चारणनकार एवं णत्वं तु प्रुक्ते इत्यनेन विधीयते तेनः चुराब्दस्य द्वित्वम् ॥ १३ ॥

इति प्रसाददीकायामदादिप्रक्रिया।

जुहोत्यादिषु परस्मैपदिनः॥ ७॥

द्धीयकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य विशेषः । हु दानादनयोः ॥ ह्वादेद्विश्व ॥ हु इत्यादेर्गणादुत्पन्नस्यापो छग्मवित तस्मिन् छाके सित घातोर्हिवैचनम् ॥१॥ कुहोश्चः । गुणः । जुहोति जुहुतः ॥ द्वेः ॥ द्विरुक्तादुत्तरस्यात इत्येतस्याद्भवति ॥ २ ॥ जुहिति ॥ जुहोषि जुहुशः जुहुश । जुहोमि
जुहुवः जुहुमः । जुहुयात् जुहुयाताम् ॥ जुहोत् जुहुताम् जुहृताम् जुहृतु ॥
हेधिः ॥ जुहोतेरुत्तरस्य हेधिभवति ॥३॥ जुहुषि । अजुहोत् अजुहुताम् ।
धन उस् ॥ अद्वयसीत्युक्तिगणः ॥ ४ ॥ अजुहृतः । अजुहोः अजुहुतम्
अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । जुहाव जुहुवुः । जुहविश्व-जुहोश् ॥ भीहुभृहीणामाम्वा चक्तव्यः स लुग्वत् ॥ छिके
सिति घातोर्हित्वम् ॥५॥ जुहुवाञ्चकार । ह्यात् । होता । होष्यति । अहोप्यत् । अहोषीत् अहोषान् अहोषुः ॥

(च॰) अधुना लुग्विकरणा ह्वादयो घातवः कथ्यन्ते । लुग्विकरणस्यापि जहोत्या-दिगणस्य विशेषः । तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । हु दानादनयोः । अयं घातुः प्रायोऽ-प्रितपेणेऽयं होमायं वर्तते । उदात्तेत् । तेन परस्मैपदी । हु अप् तिप् इति जाते सूत्रम्- 'ह्वादेर्द्धिश्र' ॥ ह्वादेः द्विः च । आद्ये 'नामिनो रः' । द्वितीये 'विसर्जनीयस्य सः' 'स्तोश्जु-भिः रचुः त्रिपदं सूत्रम् । हु इत्यादेर्गणात् धातुपाठोक्तादुत्तरस्य अप्प्रत्ययस्य छग् भवति । तर्िंमश्च लुकि क्रते सति धातोद्विवैचनं द्वित्वं भवति । अनेन अपो लुग्, धातो-र्दित्वे । सूत्रम्—'सस्वरादिर्द्धिरद्धिः' ॥ हसादौ अनेकस्वरे धातौ एकस्वरे वा संयो-गादौ व्यञ्जनान्ते च धातौ सस्वर आदिख्यबोऽद्विरुक्तो द्विभंवति । इदं द्वित्वविधायकं सूत्रम् । हु हु तिप् । 'क़होश्चुः' । 'झपानां जबचपाः' जु हु तिप् । इति जाते । गुणः । जुहोति जुहुतः । 'जुहु अन्ति' इति जाते ॥ सूत्रम्—'द्धेः' ॥ द्विरुक्तात् कृतद्वित्वाद्धातो-कतरस्य अन्तः अत् भवति । अनेन अन्तः अत् । 'नुधातोः' । जुह्वति । अन्यानि मूळे सन्ति । जुहुयात् जुहुयाताम् जुहुयुः । जुहोतु जुहुतात् जुहुताम् जुहृतु । जुहुहि इति जाते । सूत्रम्—'हेर्षिः' ॥ हेः थिः । जुहोतेरुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य धिर्भवति । अनेन हेर्षिः । ज्रहुधि । अन्यानि छगमानि । अजुहोत् अजुहुताम् । अजुहु अन् इति जाते । स्**त्रम्**— अन उस् ॥ अनः उस् । द्विरुक्ताद्धातोरन उस् भवति । 'अद्वयुत्ति' इत्युक्तत्वात गुणो भवति । अजुहवुः । अन्यानि मूळे सन्ति । हु णप् इति स्थिते । 'द्विश्र' । 'सस्वरादिः' 'कुहोश्चुः' । 'झपानाम्' । 'घातोर्नामिनः' । जुहाव । जुहुवतुः । 'अत्त्वतो०' जुहुविय । जुद्दोथ ॥ सूत्रम्—'भी हुभृह्वी ग्रामाम् वा०' ॥ भी हुभृह्वीणां घातूनां आम् वा वक्तव्यः स आम् लुग्वत् । लुकि सित धातोद्धित्वं भवति । जुहवांचकार । जुहवामास । जुहवां-बभूव । एतानि सुगमानि । 'ये' हूयात् । होता । अत्र गुणो भवति । अन्येषां लकाराणां प्रथमपुरुषस्यैकवचनान्तानि मुळे सन्ति । लङ्खकारे-'अनिदो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अहोपीत् अहोष्टाम् अहोषुः । अहोषीः अहोष्टम् अहोष्ट । इत्यादीनि ॥ १—५ ॥

(प्र०) छग्वदिति । कार्य्यातिदेशोऽयम् । तेन छिक सित यत् कार्य्ये मविति द्वित्वादिकं तदामि परेऽपि भवतीत्यर्थः । अहौषीतः घानोनीमिन इति वृद्धिः ॥ ९ ॥

निमी सथे। नि इत्। बिमेति बिभीतः॥ जिति हसे भिय इकारो वा वक्तव्यः॥ ६॥ सार्वधातुके। बिभितः बिम्यति। बिभी-यात्-बिमीयात्। बिमेतु बिभीतात् बिभितात् बिभीताम् बिभिताम्। अबिमेत् अबिमिताम् अबिभीताम् अबिमयुः। बिभाय। पक्षे आम्। बिभयाञ्चकार। भीयात्। भेता। मेण्यति। अमेण्यत्। अमैषीत्॥

(च०) निभी भये। निहत्। पूर्ववत् तिबादयः। 'अप् कर्तरि'। 'ह्वादेर्द्विश्व'। 'ह्वस्वः'। 'झपानाम्' 'गुणः'। विभेति विभीतः॥ सृत्रम्—(ङिति०)॥ ङिति हसे परे भियो धातोरिकारो वा वक्तन्यः सार्वधातुके। सुग्रममिदं सृत्रम्। विभितः। 'नुधातोः'। विभ्यति। अत्र रूपे। 'द्विरुक्तात्' अनेन अन्तः अत्। विभेषि। अत्र पत्वम्। विभीथः विभिथः। विभीथ। इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातन्यानि। विभीयात्। विभीयात्। विभीयात्। विभीयात्म्। विभीयात्म्। विभीयात्म्। विभीयात्म्। विभीयात्म्। विभीयात्म्। विभीयात्म्। विभीयात्म्। विभयत् इत्यादीनि।

दीनि । अविभेत् । अविभीताम् अविभिताम् । अविभयुः । इत्यादीनि । लिट्लकारे— '१द्दश्च' । 'सस्वरादिः' । 'हस्वः' । 'झपानाम् ०' । 'धातोनीमिनः' । विभाय विभ्यतुः विभ्युः । इत्यादीनि । 'भीहुमृहीणां ०' । अनेनास्याम्प्रत्ययः । विभयां चकार विभयामास विभयां वभूव । भीषात् । गुणः । भेता । छुङ्ख्कारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेना वृद्धिः । अभैषीत् अभैष्टाम् अभैषुः । इत्यादीनि ॥ ६ ॥

ही रुज्जायाम् । जिहेति जिहीतः जिहियति । जिहीयात् । जिहेतु । श्राजिहेत् श्राजिहीताम् श्राजिहयुः । जिहाय जिहियतुः । जिहियुः । जिहयां-चकार । हीयात् । हेता । हेप्यति । अहप्यत् । अहेपीत् ॥

(च०) ही रुजायाम् । पूर्ववत् तिबादयः । 'अप्कर्तरि' । 'ह्वादेद्विश्च' । 'सस्व-रादिः' । क्रहोश्चः' । 'झपानां जवचपाः' । 'गुणः' । जिहेति जिहोतः । 'नुधातोः' । द्विरुक्तात् । जिहियति । इत्यादीनि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'कुहोश्चः' । 'झपानाम्' । 'धातोनोमिनः' । जिहाय । 'नुधातोः' । जिहियतः जिहियुः । इत्यादीनि । 'भीहु०' अनेनाम् । जिह्यांचकार । जिह्यामास । जिह्यांवभूव । हीयात । 'गुणः' । हेता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्क्कारे अनिटः । अहैषीत् अहैष्टाम् अहैषुः । इत्या-दीनि । सुगमोऽयं धातुः ॥

पू पालनपूरणयोः ॥ ऋप्रोरिः पूर्वस्य ॥ ऋपोः पूर्वस्य ऋकारस्य इकारा भवति लुकि सित ॥७॥ गुणः पिपितं ॥ पोछर् ॥ पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उर् भवति किति किति किति च परे ॥ ८ ॥ खोर्विहसे । पिपूर्तः पिपुरित । पिपूर्वात् । अपिपरः ॥ ऋप्रोर्दिस्योरङागमो वा वक्तव्य इति केचित् ॥६॥ अपिपरत् अपिपूर्वा अपिपरः । आपिपः अपिपरः अपिपूर्वम् अपिपूर्वः । अपिपरम् अपिपूर्वः अपिपूर्वः । पपरः ॥ ऋसंयोगादेणदिरिकत्त्वं वाच्यम् ॥१०॥ कित्त्वाभावाद्धणः । पपरतुः पपरः । पपरिश्र । पूर्यात् । ईटो प्रहाम् । परीता परिता । परीष्यिते परिष्यति । अपरीष्यत्-अपरिष्यत् । अपारिष्यः । हस्वोऽपि । पपिति । अपिपः । पपति । अपरिष्यत् । । (च॰)) पृ पाळनपूरणयोः । पृर्ववत् तिवादयः । 'अप् कर्तरिः । 'हार्दिर्द्वः । पृ पृ

तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ऋष्रोरिः पर्वस्य' ॥ ऋष्रोः इः पूर्वस्य । ऋ गतौ पू पाल-

नपूरणयोः इत्येतयोः धात्वोस्तिबादौ अपो लुकि कुते पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति, लुकि सति । 'रः' अस्य सूत्रस्यापवादोऽयम् । पिष्ट तिप् इति जाते 'गुणः' । 'राद्यपो द्धिः । पिपति । पिष्ट तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'पोरुर्' ॥ पोः उर् । पवर्गात् उत्त-स्स्य ऋकारस्य किति किति प्रत्यये परे उर् भवति । 'य्वोविहसे' अनेन दीर्घः । पिपूर्तः । 'पोरुर्' । पिपुरति । पिपर्षि पिपूर्थः पिपूर्थ । पिपर्मि पिपूर्वः पिपूर्मः । पिपुर्यात पिपूर्या-ताम् पिपूर्युः । इत्यादीनि । एतानि रूपाणि पूर्वीक्तरेव सूत्रैः सिद्धयन्ति ॥ छोटलकारे-पिपर्तुं पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरत् । पिपृह्वं पिपूर्तात् पिपूर्तम् पिपूर्त । 'गुणः' पिपराणि पिपराव पिपराम ॥ लङ्ख्कारे-अपिपृ दिप् इति जाते । 'गुणः' । अपिपर् दिप् इति जाते । 'दिस्योर्हसात्' 'स्रोविंसर्गः' अपिपः । 'ऋपोर्दिस्योः' । ऋप्रोर्धात्वोः दिस्योः प्रत्य-ययोः अमागमो वा वक्तव्यः इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते-अपिपरत् अपिपूर्ताम् अपिपरुः । अपिपः 'ऋप्रोः' । अपिपरः । अन्यानि मूळे सन्ति ॥ लिट्लकारे—पृ णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' 'रः' 'घातोर्नामिनः' पपार । 'ऋसंयोगादेः' इत्यने-नास्य कित्त्वाभावात् गुणो भवति । पपरतुः पपरः । पपरिथ पपरशुः पपर । पपार-पपर पपरिव पपरिम । पृ यात् इति स्थिते । 'पोरुर्' । 'य्वोविहसे' । पूर्यात् पूर्यास्ताम् पूर्यासुः । इत्यादीनि ॥ पृता इति स्थिते । 'गुणः' । 'सिसता०' । 'ईटो प्रहाम् ः' । परीता परिता । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'णित्पे' । अनेन सेणिस्वात् 'धातोनीमिनः' अनेन वृद्धिः । अपारीत् अपारिष्टाम् । अस्मिन् रूपे । 'ईटो ग्रहाम्०'। अनेन दीचें प्राप्ते ॥ 'बृद्धिहेतौ सौ' अनेन तन्निषेधः। अपारिषुः। इत्या-दीनि ॥ हस्वोऽपि पिपर्तिरस्ति । पूर्ववत् तिवादयः । 'ह्वादेद्विश्वः' । 'ऋप्रोरिः पूर्वस्यः । 'गुणः' । पिपतिः पिष्टतः पिप्रति । पिपर्षि पिष्टथः पिष्टथ । पिपर्मि पिष्टवः निष्टमः । पिपृयात् । पिपर्तुं पिपृतात् विपृताम् पिपरतु । पिपृहि पिपृतात् पिपृतम् पिपृत । अपिपः । 'ऋप्रोः' । अपिपरत् । अपिपृताम् अपिपरः । अपिपः अपिपरः । अन्यानि सुगमानि ॥ लिट्लकारे—'द्विश्व'। 'सस्वरादिः'। 'रः'। 'धातोनीमिनः'। पपार । 'ऋरेम्'। पप्रतुः पप्रः । पपर्थ । 'यादादौं' अनेन ऋकारस्य रिङ् । प्रियात् । 'गुणः' । 'राद्यपो द्विः' । पर्ता पर्तारौ पर्तारः । 'हतृतः स्थपः' । अनेन स्थप इडागमो भवति । 'गुणः' । परिष्यति । इत्यादीनि रूपाणि । अपरिष्यत् । लुङ्खकारे—'णित्पे' । अनेन णित्वात् 'सावनिटः' । अनेन नित्यं वृद्धिर्भवति । षत्वम् । 'दिबादावट्' अनेन अडा-गमः । अपार्षीत् अपार्धाम् अपार्षुः । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ॥७—११॥

(प्र०) पोरुरिति । धात्ववयवात्पवर्गादिति वक्तव्यम् । तेन समीर्शमित्यादौ नाति-प्रसक्तिः ॥ ८ ॥

बोहाक् त्यागे । ओकावितौ । जहाति ॥ द्वेस्तौ ॥ क्रोपोऽनुवर्तते इका-रश्च ॥ द्विरुक्तस्य घातोराकारस्य क्रोपो भवति ङिति स्वरे इकारश्च ङिति हसे परे ॥१२॥ जहितः ॥ जहातेराकारस्य क्किति हसे ईवी वा-च्यः ॥१३॥ जहीतः जहित ॥ जहातेयोदादावालोपो वाच्यः॥१४॥ जहात्। जहातु-जहितात् जहीतात् जहिताम् जहीताम् जहतु॥ ईवा हो॥ जहातेहीं परे इकारः सिद्ध एव ॥१५॥ पक्षे आकारेकारौ भवतः ॥ जहीहि-जहीहि । अजहात् । अजहिताम्-अजहीताम् अजहः । जहौ जहतुः जहः । जहिथ जहाथ । दोदेरे । हेयात् । हाता । हास्यति । अहास्यत् । अहासीत् ॥

(च॰) ओहाक् त्षागे । ओकावितौ । पूर्ववत् प्रत्ययः । 'ह्वादेर्द्विश्च' । अनेनापो लुग् धातोद्दित्वं च भवति । तदा हा हा तिप् हति जाते । 'हस्वः' 'कुहोश्चः' । 'झपा-नाम्०१। जहाति । इति सिद्धम् । जहा तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ह्रेस्तौ। ॥ हेः तौ लोपः इकारश्च अनुवर्तते । सूत्रं तु द्विपदमस्ति । कस्मात्सुत्राद्नुवर्तते इति शङ्कायां वृत्ति-कारो विशेषेण व्याचष्टे । 'नातः'इति सूत्रादाकारस्य छोपोऽनुवर्तते। तथा 'य्वोर्विहसे' इति सुत्रात इकारोऽनुवर्तते। द्विरुक्तस्य थातोराकारस्या ङिति स्वरे परे छोपो भवति। ङिति हसे परे आकारस्य इकारो भवति अनेन आकारस्य इकारः । जहितः ॥ 'जहातेः ०' ॥ जहातेर्धा तोरा-कारस्य क्रिङ ति हसे परे वा इकारो भवति । अनेन वा आकारस्य ईकारः । जहीतः । जहा अन्ति इति जाते । 'द्विरुकातः' । 'द्वेस्तौ' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । जहति । ज-हासि । जहिथः जहीयः । जहिथ जहीथ । जहामि । जहिवः जहीवः । जहिमः । जहीमः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि। जहा यात इति जाते ॥ सूत्रम्—'जहाते ३०'॥ जहातेर्घातोर्याः दादौ परे आकारस्य लोपो भवति । अनेन आकारस्य लोपः । जह्यात । शेषाणि सुगमा-नि । 'आशीःप्रेरणयोः' । जहातु जहितात् जहीतात् । जहिताम् जहीताम् । 'द्वेस्तौ' । 'द्विरुक्तात्'। जहतु । जहा हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईर्वा हो' ॥ ईः वा अन्ययम् हो । जहातेर्घातोहों परे ईकारः सिद्ध एव । पक्षे आकारेकारी भवतः । सुगमम् । अनेन सूत्रेण त्रीणि रूपाणि भवन्ति । जहीहि जहिहि जहाहि । अत्र भटिः-'जहिहि जहीिह जहाहि रामभार्याम्' इत्युदाजहार । अन्यानि सुगमाणि । लङ्ककारे । अजहात् अजहि-ताम् । अजहीताम् । 'द्वेस्तौ' अनेनाकारस्य छोपो भवति । अजहः । अन्यानि सुगमा-नि ॥ परोक्षे । द्वित्वम् । 'हस्वः' । 'क्रहोश्चः' । 'झपानाम्' । 'आतो णप् डौं' जहौ । 'आतोऽनिप'। अनेन आकारस्य छोपो भवति । तदा । जहतुः जुहुः । 'अत्वतो०' । जहिथ जहाथ । अन्यानि सुगमानि । लिङ्लकारे हा यात् इति जाते 'दादेरे'। अनेन आकारस्यैकारः । हेयास्ताम् हेयासुः । हाता । छुङ्छकारे-'आदन्तानाम्' अनेनेट्सको भवतः । 'सेः' अनेनेट्—अहासीत् अहासिष्टाम् अहासिष्ठः । अन्यानि सगमानि ॥ १२-१५ ॥

(प्र०) हे स्ताविति । अम्रानुवृत्त्यव ईछोपयोर्छाभेऽपि अनन्तरत्वादीकारस्यैव ग्रहणं माभूदित्येतद्र्यं तावित्युक्तम् । ननु तिहे 'द्विश्चे' ति पाय्यम् अनन्तरत्वादीश्चा-स्त्रोपोऽनुवर्त्यः । एवं किति हसे छोपः । किति स्वरे ईरिति विपर्य्यस्यापि सम्भवात् । तावित्युक्तं तु नात ई हसे अनयोर्याहशौ हष्टौ तावेवात्र स्त इति न दोषः । पक्षे भीहा-

कारिति इत्वम् ॥ १२ ॥

(प्र०) ईवां हाविति । अत अव मिहः—'जिहिहि जहीहि जहाहि रामभार्थ्याम्' इति । घृ क्षरणदीप्त्योः । जिघित्ते ।' जिघम्येग्निं हविषा घृतेन' इति श्रुतिः । ह प्रसद्ध करणे । जिहित्ते । अयं हुवो अभिजिहित्ति होमान् । इति । गा स्तुतौ । देवान् जिग्गति सुन्नयुः ॥ १५ ॥

इति प्रसादे ह्वादिषरस्मैपदम् ॥ ७ ॥

ऋ गतौ ॥ ऋप्रोरिः पूर्वस्य ॥ असवर्णे स्वरे पूर्व इयादेशो भवति ॥ इयि इयृतः इयृति । इय्यात् । इयि इयृतात् इयृताम् इय्तु । इयृहि-इयृ-वात् इयृतम् इयृत । इयराणि इयराव इयराम । ऐयः ऐयरत् एयृताम् ऐय-रुः । ऐयः-ऐयरः ऐयृतम् ऐयृत । ऐयरम् ऐयृव ऐयृम ॥ रः । वृद्धिः । आर आरतुः आरुः ॥ गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्थात् । अर्वा । अरिष्यति । अरिष्यति । अरिष्यति । अरिष्यति । अरिष्यति । अर्वा । ऋदृशोः । पुषादित्वात् ङ्मस्ययः । सेरपवादः । गुणः । आरत् ॥

इति जुहोत्यादिषु परस्मैपादिनः॥ ७॥

(च०) ऋ गती। तिबादयः। 'अण् कर्तरि'। अनेन चतुर्षु अण्। 'ह्वादेद्धिश्च'। ऋ ऋ तिण् इति जाते। 'ऋप्रोरिः पूर्वस्य' गुणः॥ 'असवणें' अनेनेण्। इयिर्त इयृतः। अत्र िक्तवाद्गुणो न भवति। 'द्विरक्तात् अनेन अन्तः अत्। 'ऋरम्'। इय्ति । अन्यानि यथासम्भवं ज्ञेयानि। इयुयात्॥ लोट्लकारे-इयतुं। अन्यानि मुले सन्ति॥ इयु दिण् इति जाते। 'गुणः' ह्रौ अडागमौ। ऐयः। 'दिस्योः०'। ऐयरत्। अन्यानि मुले सन्ति॥ लिट्लकारे-'द्विश्च' 'रः' 'धातोन्तामिनः'। अनेन वृद्धिः। 'सवणें०'। आन्यात् । 'गुणोऽर्ति ०' अनेन गुणः। आरतः आरथः। आरिथ। अन्यानि सुगमानि। ऋ यात् इति जाते। 'गुणोर्ति०' अनेन गुणो भवति। आर्यात् अर्यात् अर्यास्ताम् अर्यासुः। इत्या-दीनि। ऋ ता इति स्थिते। 'गुणः'। अर्ता अर्तारौ अर्तारः। 'हतृतः स्थपः'। गुणः। अरिष्यति। स्वरादित्वाद्डागमद्वयम्। आरिष्यत् ऋह्योधात्वोः पुषादित्वात् ङप्रत्ययो भवति सेरपवादः। 'हशादेः'। अनेन गुणः। अडागमद्वयम्। आरत् आरताम् आरन्।। अन्यानि सुगमानि॥

इति परस्मैपदिनः समाप्ताः ॥ ७ ॥

जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिनः ८।

अथात्मनेपदिनः ॥ ओहाङ् गतौ ।। भृञां लुकि ॥ डुभूञ् धारण-पोषणयोः । ओहाङ् गतौ माङ् माने इत्येतेषां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति छिक सित ॥१॥ द्वेस्तौ । जिहीते जिहाते जिहते । जिहीत । जिहीताम् । अजिहीत । जहे । हासीष्ट । हाता । हास्यते । अहास्यत । अहास्त अहा-साताम् अहासत ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । ओहाङ् गतौ । ओकार इत् । ङकार आत्म-नेपदार्थः । तेआदयः प्रत्यया भवन्ति । 'हादेद्धिश्च' । हा हा ते इति जाते । 'हृस्वः' । 'कुहोश्चः' । सूत्रम्-'भृञां लुिकि' ॥ भृजाम् लुिक । हु भृज् घारणपोषणयोः ओहाङ् गतौ माङ् माने इत्येतेषां धात्नां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति । 'ह्रेस्तौ' । जिहिते । अकारलेपः । जिहाते । 'आतोन्तो' । जिहते । जिहीषे । जिहाये जिहीध्वे । जिहे जिहीबहे जिहीमहे । 'ह्रेस्तौ' । अनेनाकारस्य लोपः । जिहित जिहीयाताम् जिहितम् । अन्यानि सुगमानि ॥ लोट्लकारे । जिहीताम् । आकारलोपः । जिहाताम् जिहताम् । जिहीष्ट्व । अन्यानि सुगमानि ॥ लोट्लकारे । 'हिश्च' । 'ह्रस्वः' । 'क्रहोत्रचः' । 'श्चपानाम् ०' । 'आतोनिष्यानि ॥ लिट्लकारे । 'ह्रिश्च' । 'ह्रस्वः' । 'क्रहोत्रचः' । 'श्चपानाम् ०' । 'आतोनिष्यानि ॥ लिट्लकारे । 'ह्रिश्च' । 'ह्रस्वः' । 'क्रहोत्रचः' । 'श्चपानाम् ०' । 'आतोनिष्यानि ॥ लिट्लकारे । 'ह्रिश्च' । 'ह्रस्वः' । 'क्रहोत्रचः' । 'श्चपानाम् ०' । 'आतोनिष्यानि ॥ लिट्लकारे । 'स्वि जिहारे । हासीष्ट । अन्येषां रूपाणि छगमानि मुलाज्ज्ञातन्यानि ॥ लुङ्लकारे । 'भूते सिः' अनेन सिप्रत्ययो भवति । 'दिवादान्वरं । अहास्त अहासाताम् अहासत । 'आतोन्तो ०' । अनेनान्तः अत् ॥ १ ॥

(प्र०) भृषामिति । कपिक्षलाधिकरणन्यायेन धातुत्रयमत्र लभ्यते । तदाह— हुभृष्ठिति ॥ १ ॥

ड्डम्बिति । ड्वितस्त्रिमगर्थो द्वः । जकार उभयपदिविधानार्थः । चान्द्रुस्तु ट्वितं पठित्वा भरश्चरित्युदाहरन्ति ।

इति प्रसादे ह्वाचात्मनेपदम् ।

माङ् माने । मिमीते मिमाते भिमते । मिमीत । मिमीताम् । अमिमीत । ममे । मासीष्ट । माता । मास्यते । अमास्यत । अमास्त ।।

इति जुहोत्यादिष्वास्मनेपदिनः ॥ ८ ॥

(च०) माङ् माने । पूर्वसूत्रैरेवायं धातुः सिध्यति । 'ह्वादेद्विद्रचः । अनेन चतुर्षु धातोद्वित्वम् । मिमीते मिमाते । 'आतो०' । मिमीते । अन्यानि सुगमानि । मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन् । मिमीताम् अमिमीत । अमिमाताम् 'मातो०' । अमिमत । छिट्छकारे । ममे ममाते मिमरे । अन्यानि सुगमानि । मासीष्ट । माता ॥ छङ्छकारे 'भूते सिः' । अमास्त अमासाताम् अमासत । अन्यानि सुगमानि तानि ज्ञातच्यानि विइिद्राः ॥ १ ॥

इत्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥ ८ ॥

जुहोत्यादिषूभयपदिनः ६।

अशोभयपादिनः ॥ इमृञ् घारणपोषणयोः । इत्रावितौ । विभितिं विभृतः तः विभृति । विभृते । विभृयात् । विभृति । विभृतं । विभृताम् । अविभः अविभृताम् अविभृतः । अविभृत । वभार वभ्रतः वभुः । वभ्रं । वभ्रं । विभृताम् भराश्वकार विभरांचके विभरामास विभरांवभ्त । यादादौ । विभ्रियात् भृषी- ए । भर्ता २ । इनृतः स्यपः । भरिष्यति भरिष्यते । अभरिष्यत्-अभरिष्यत । अभाषित् । उः । अभृत ॥

(च॰) हुन्द्रुन् धारणपोषणयोः । हुजावितौ स्तः । तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्त्यस्य धातोः । ह्वादेद्विरचः । अनेनापो लोपो धातोद्वित्वं च भवति । सृ सृ तिप् इति जाते । 'रः' 'झपानाम् ०' । 'भृजां लुकि' । 'गुणः' । बिभर्ति विभृतः । 'द्विरुक्तात्' 'ऋस्म'। विअति । अन्यानि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । विभृते विश्राते विश्रते । विभृ-यात् बिन्ध्याताम् बिन्ध्युः । विश्रीत बिश्रीयाताम् बिश्रीरन् । बिभर्तुं बिन्धताम् ॥ अबि-भः अविभृताम् । 'अन उस्' । 'गुगः' । अविभरः । अन्यानि सुगमानि । अविभृत अबिभ्राताम् अबिभ्रत्॥ लिट्लकारे-'द्विश्च'। अनेन द्वित्वम् । 'रः'। 'झपानाम्'। 'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । बभार । 'ऋरम्' बश्रतुः बश्चः । क्रादित्वान्नेट् । 'गुणः' बभर्थ । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे बभ्रे बभ्राते बभ्रिरे । 'भीहु०' । अनेनाम्प्र-त्ययः स लुग्वत् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । विभराक्षकार विभराक्षके । विभरामास । बिभरांबभूव । एतानि रूपाणि हुगमानि । यादादौ । श्रियात । 'उः' । अनेन गुणाभावः षत्वम् । भृषीष्ट । 'गुणः' । भर्ता । भर्ता । 'हनृतः स्थपः' । अनेनेट् प्रत्ययो भवति । 'गुणः' । षत्वम् । भरिष्यति । भरिष्यते । 'दिबादावट्' । अभरिष्यत् अभरिष्यत् । एतानि रूपाणि सुगमानि । लुङ्ख्कारे णित्त्वात्सेर्वृद्धिः । 'दिवादावट्' पत्वम् । अभा-र्षीत् अभार्षाम् अभार्षुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे 'छोपो हस्वाज्झसे' । अनेन सेर्लेपो भवति । अभृत । पत्वम् । अभृषाताम् । अभृषत । 'आतोन्तो०' ॥

डुदाञ् दाने । ददाति ॥ दादेः ॥ द्विरुक्तस्य घातोराकास्य छोपो मन्वित जिति परे ॥ १ ॥ दत्तः ददित । दत्ते ददाते ददते । द्यात् ददीत । ददातु दत्तातु वत्ताद्वा दत्ताम् ददतु ॥ दां हो ॥ दाघोराकारस्यकारो भवति पूर्वस्य च छोपो भवति हो परे ॥२॥ देहि दत्तात् । अददात् अदताम् अददुः । अदत्त ॥ ददो ददे । देयात् । दासीष्ट । दाता २ । दास्यति दास्यते । अन्वत्स्यत् अदास्यत् । दादेः पे । अदात् अदाताम् अदुः ॥ दाघास्थामिन्त्यं सेर्कित्वम् ॥३॥ जित्वान्न गुणः ॥ छोपो ह्वस्वाज्ञ्ञसे । अदित अदिन्षाताम् अदिषत् ॥।

(च) इदान दाने । दुनौ इतौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'हादेर्द्विश्च' । 'ह-स्वः । दहाति । दहा तस इति जाते । सूत्रम्-'दादेः' ॥ दाधातुरादिर्यस्य सः दादिः तस्य दादेः एकपदं सूत्रम् । द्विरुकस्य दादेर्घातोराकारस्य छोपो भवति किति विभक्तौ स्वरे हसे च परे । 'हेस्ती' इत्यस्यापवादः । अनेन पिद्वर्ज षट्स्विप वचनेषु आकारलोपः। तकारथकारेष 'खसे चपा०' । अनेन दकारस्य तकारः । दत्तः ददति । ददासि दत्थः दत्थ । दरामि दृहः दृबः । दृत्ते ददाते दृदते । दृत्ते दृद्धे दृद्धे । दृदे दृहे दृबहे । एतानि सर्वाणि रूपाणि एतेरेव सुत्रैः सिध्यन्ति ॥ दद्यात दद्याताम दद्यः । अन्यानि सगमानि । दहीत तदीयाताम् दहीरन् ॥ ददात् दत्तात् दत्ताम् ददत् । ददा हि इति जाते ॥ सूत्रम्—'दां हो' ॥ दां हो द्विपदं सूत्रम् । दादीनां दा घा इति धातूनां द्विवच-नस्य द्वित्वस्य छोपो भवति आकारस्य च एकारो भवति । देहि । द्वितीये त तातङादेशः आकारलोपः । दत्तात् दत्तम् दत्त । उत्तमपुरुषे । 'सवणें०' ददामि ददाव ददाम । दत्ताम् ददाताम् । 'आतोन्तो०' । ददताम् । अन्यानि सुगमानि ॥ अददात् अदत्ताम् । 'अन उस् । अददः । अददाः अदत्तम् अदत्त । 'स्वणेंं । अददाम् अदद्व अदद्व । अदत्त अद्दाताम् अद्दत । अद्त्थाः । अन्यानि सुगमानि ॥ लिट्लकारे-'द्विश्व' 'हस्वः' । 'आतो णप डौ' ददौ । 'आतोऽनिप' ददतुः ददुः 'अत्वतो०' ददिय ददाय । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । ददे ददाते ददिरे । दा यात् इति जाते । 'दादेरे' अनेनाकार-स्यैकारः देयात् देयास्ताम् देयासः। दासीष्ट । अन्येषां ककाराणां रूपाणि सुगमानि । खुङ्ख्कारे । अदासि दिप् इति जाते । 'दादेः पे ।' अनेन सेर्कापः । अदात् अदाताम् । अ दा सि अन् इति जाते । 'स्याविदः' 'दादेः पे ।' अदुः । अदाः अदातम् अदात । अदाम् अदाव अदाम। अदा सि तन् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दाधास्थाम्०'॥ दाधास्थाधातुनां इत्वं भवति सेर्ङित्वं च । आत्मनेपदे ङित्वात् गुणाभावः । 'छोपो हस्वा ज्झसें अनेन सेर्लोपः । अदित अदिषाताम् । 'आतोन्तो॰' अदिषत ॥ ३ ॥

(प्र०) दादेरिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन 'ह्रस्ता' वित्यस्यापवादः ॥ १ ॥ दामिति । बवहुचनेन धाग्रहणम् ॥ २ ॥

डुवाङ् धारणपेषणयोः । दधाति । दादेः ॥ पूर्वस्य ङिति झसे भः ॥ ४ ॥ झभान्तस्य दघातेः पूर्वेदकारस्य घकारो भवति क्षिति झसे परे ॥ षतेः दघति । षते । दघ्यात् दधीत । दघातु घेहि घत्ताम् । अदघात् अ-दमाः अदत्त दघी दघे । घेयात् । घासीष्ट । घाता २ । घास्यति घास्यते । अधास्यत् अधास्त । दादेः पे । अधात् अधित ॥

(च०) जुधान् धारणपोषणपोषणयोः । 'डुनावितौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'ह्वादेष्ट्रिश्च' अनेनापो लोपः धातोद्धित्वम् । 'ह्रस्वः' 'झपानां जवचपाः' दधाति । दधा-तस् इति जाते । 'दादेः' अनेनाकारस्य छोपः । दध्तस् इति जाते ।। सूत्रम्—'पूर्वस्य किति असे धः ॥ पूर्वस्य किति झसे घः । झमान्तस्य धातोः पूर्वस्य दकारस्य श्वकारो भवित किति झसे प्रत्यये परे । अनेन दकारस्य धकारः । ध ध् तस् इति जाते । अत्र 'तथोधंः अनेन तकारस्य धकारे प्राप्ते 'दधाति विना' इत्युक्तत्वात् न भवित । 'खसे चपा०' धक्तः दधित । दधासि धत्थः धत्य । दधामि दध्यः दध्मः । धत्ते दधाते । 'आतोन्तो०' दधते । धत्ते दधाये धद्ध्ये । दये दध्यहे दध्महे । 'दादेः ' दध्यात् दध्याताम् दध्युः । दधीत दधीयाताम् दधीरन् ॥ दधातु धक्तात् धक्ताम् । द्विरुक्तात् । दधतु । 'दां हों' धेहि धक्तात् धक्तम् धक्त । 'सवर्णे ' दधानि दधाव दधाम । धक्ताम् दधाताम् दधताम् । धत्स्य दधायाम् धद्ध्यम् । 'एऐऐ' दधे दधावहे दधामहे ॥ अदधात् । अधक्ताम् । 'अन उस्' अद्धः । अधक्त अदधाताम् अदधत । अन्यानि सुग-मानि । लिट्लकारे । 'दिश्च' 'सस्वरादिः' 'द्यानाम् ' 'आतो णप् डों' दधो । 'आतो-दिश्च' कोनाकारस्य लोपः । दधतुः दधः । दिधय-दधाय । आतमनेपदे 'आतोनिए' दधे दधाते दिधरे । 'दादेरे' धेयात् धेयास्ताम् धेयासुः । धासीष्ट । धाता । लुङ्-लकारे । 'दादेः ऐ' अनेन सेल्जेपः । अधात् अधाताम् । 'स्याविदः' अधुः । आतमनेपदे । 'दाधास्थाम्' अनेन इत्यम् । सेल्डिन्तम् । हिन्तात् 'लोपो हस्वाज्यसे' अनेन सेल्जेपः । अधित अधिवातम् । 'आतोन्तो०' अधिवत । अधियाः अधिवायम् अधिव्यम् । अधिव्यम् । अधिव्यक्ति अधिव्वहि अधिव्यहि ॥ ४ ॥

(प्र०) हु धाल् धारणपोषणयोः । दानेऽपीत्येके । धत्त हति । तथोर्ध हत्यत्र चावसाने इत्यतो वानुवृत्तेव्यवस्थया धत्वाभावः

णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । आदेः ष्णः स्तः ॥

निजां गुणः ॥ निज्विज्विषां पूर्वस्य गुणो मवति छिक सित ॥५॥ नेनेकि नेनिकः नेनिजति । नेनिक्षे नेनिक्यः नेनिक्य । नेनिज्ञाः नेनिकतः । नेनिज्ञात् । नेनिज्ञात् । नेनिज्ञात् । नेनिकतः नेनिकतः नेनिकतः । द्विष्टः स्वरेऽपि नोपधाया गुणः ॥ द्विरुक्तस्य धातोरि विषये पिति स्वरे उपधाया गुणो न भवति ॥६॥ नेनिज्ञानि नेनिज्ञाव नेनिज्ञाम । नेनिक्ताम् । अनेनेक्-अनेनेग् अनेनिकाम् अनेनिज्ञः । अनेनिक । निनेज निनिजे । निज्यात् । 'सिस्यो' निक्षिष्ट । नेका—नेका । नेक्यति नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत् । अनिज्ञत् अनिज्ञताम् । अनिदेशे नामिवतः । अनैक्षीत् अनैक्षाम् अनेक्षः ॥

(च०) णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । 'आदेः प्णः स्नः' अनेन णकारस्य नकारः । पूर्ववत् प्रत्ययाः । 'ह्वादेद्विश्च' निनिज् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—निजां गुणः ॥ निजां गुणः । निज्विज्विषां घातृनां पूर्वस्य गुणो भवति छिक कृते सित । अनेन चतुर्षे छकारेषु पूर्वस्य गुणो भवति । ने निज् तिप् इति जाते । 'उपधाया छवोः' अनेन गुगः । नेनेज् तिप् इति जाते । क्वेन चतुर्षे विप् इति जाते।

'खसे चपाठ' 'किलात्ठ' 'कषसंयोगे'। नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ। अन्यानि रूपाणि सन्ति मुले । नेनिक्ते नेनिजाते । 'आतोन्तो०' नेनिजते । नेनिज्यात नेनिज्याताम् नेनि-ज्यः । नेनिजीत । नेनेकु नेनिकात् नेनिकास । द्विरुकात् । नेनिजतु । नेनिज हि इति जाते । 'झसादिहें:' अनेन हेथि: । 'चो: कु:' 'झवे जबा:' । नेनिरिध नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक । नेनिज आनिप् इति स्थिते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्-'द्वेः स्वरेऽपि नोपधायागुणः' ॥ हेः स्वरे अपि न अध्ययम् । उपधाया गुणः । द्विरु-क्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे परे उपघाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेघोऽत्र । नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । नेनिकाम नेनिजाताम नेनिजताम । नेनिज स्व इति जाते । 'चोः कः' । 'स्रसे चपा०' । पत्वम् 'कपसंयोगे क्षः' । नेनिध्व । अन्यानि सग-मानि । लुङ्लकारे प्रथमपुरुषस्यैकवचने । नेनेज दिए इति जाते । 'चोः कुः'। 'दिस्यो-र्हसात् अनेन सेर्छीपो भवति । 'वावसाने । 'दिबादावट्' । अनेनेक्-अनेनेग् । अनेनि-काम । अनेनिजः। अनेनेक्-अनेनेग् अनेनिक्तम् अनेनिक । अनेनिजम् । अनेनिक अनेनि-जाताम् । 'आतोऽन्तो०' । अनेनिजत । अनेनिक्थाः अनेनिजायाम् अनेनिग्ध्वम् । छिट्-लकारे । 'द्विश्व' । अनेन द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । निनेज निनिजतः निनिज्ञः। 'उपघायाः' निनेजिथ। अन्यानि सुगमानि । निनिजे निनिजाते नि-निजिरे । षत्वम् । निनिजिषे निनिजाथे निनिजिध्वे । निज्याद् निज्यास्ताम् निज्यासः । 'सिस्योः' अनेनात्र गुणाभावो भवति । निज् सीष्ट इति जाते । 'चोः कु॰'। 'खसे॰'। पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' निक्षीष्ट निक्षीयास्ताम् निक्षीरन् । इत्यादीनि । 'उपघाया लघोः । 'चोः कुः'। नेका नेकारौ नेकारः । नेज्स्यप्तिप् इति जाते । चुत्वम् । षत्वम् । 'कषसंयोगे०' । नेक्ष्यति नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत् ॥ लुङ्ख्कारे-अनिज् सि ईट् दिप् इति जाते । 'अनिटो ना०' । अनेन वृद्धिः । चुत्वम् । पत्वम् । 'कषसंयोगे०' अनैक्षीत् अनैकाम् अनैक्षः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे वृद्धिनं भवति । अनिक । अत्र 'झसातः' अनेन सेर्लोपो भवति । अनिक्षाताम् । 'आतोन्तो ः । अनिक्षत । अनिक्थाः अनिक्षाथाम् अनिग्ध्वम् । अस्य धातोः 'इरितो वा' अनेन ङप्रत्ययो भवति । छित्त्वा-दगणाभावः । अनिजत् अनिजताम् अनिजन् । इत्यादीनि ॥ ५-६ ॥

(प्रव) निजां गुणः । बहुवचनेन त्रयाणां ग्रहणम् । छकीति किम् । निनेज ॥ ९ ॥ द्वेरिति । द्विरुक्तस्य धातोरुपधाया गुणो न चतुर्षु पिति स्वरे इत्यर्थः । द्विरुक्तस्य किम् । द्वेषाणि । स्वरे किम्, वेवेष्टि । चतुर्षु किम्, निनिजे ॥ ६ ॥

विजिरु पृथग्भावे । वेवे कि । नेने किवत ॥

(च०) विजिर् पृथरभावे । पूर्ववत् तिवादयस्तेआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तेरिः । 'ह्वादेर्द्धिश्च । 'चोः कुः' । खसे चपा झसानाम्' । 'निजां गुणः' । 'उपघाया रुषोः' वेवेक्ति । वेविक्तः । 'द्विरुक्तात्' वेविजति । अयं धातुनेनेक्तिवज्ज्ञातव्यो न कश्चि-द्विषेषः ॥

ं (प्रं०) विजिर् प्रथम्भावे इति । विवेजिथ इति अत्र विजेरिडादिप्रत्यय इति किन्त्वं न । ओविजी भयच्छन्योरित्यस्येव तत्र ग्रहणात । विष्छ न्याप्ती । वेवेष्टि वेविष्टे । वेविष्यात् वेविषीत । वेवेष्टु वेविष्टाम् । अवेवेट् अवेवेड् । विवेष विविषे । विष्यात् विक्षीष्ट । वेष्टा २ । वेक्ष्यति वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत् । कित्पुषादेर्ङः । अविषत् । ङो वेति केचित् । हश्यान्तात्मक् आविक्षत् अविक्षत् ॥

इति जुहोत्यादिष्भयपदिनः ॥ ६ ॥ इति छुग्विकरणा जुहोत्यादयः ॥

(च॰) विष्लु न्यासौ लुकार इत् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'ह्वादेर्द्विश्च' । 'निजां गुणः'। अनेन पूर्वस्य गुणः । 'उपधाया लघोः'। अनेन द्वितीयस्य गुणो भवति । हु-त्वम् । वेवेष्टि वेविष्टः । 'द्विरुक्तात्' वेविषति । 'षढोः कः से' अनेन षस्य कः । वेवेक्षि । इत्यादीनि । वेविष्टे । वेविष्यात् वेविषीत । वेषेष्ट्र वेविष्टात् वेविष्टाम् वेविषतु । वेविष् हि इति जाते । 'झसात्' । 'षो डः' । वेविड्डि । अन्यानि सुगमानि । वेविष्टां वेविषाताम् वेविषताम् ॥ अवेवेष् दिप् इति जाते । 'षो डः' । 'दिस्योर्हसात्' । अनेन दिप्सिपो-र्छोपः । 'वावसाने' । अवेवेट् अवेवेड् अवेविष्टाम् अवेविष्डः । अन्यानि सुगमानि । अवे-विष्ट अवेविषाताम् अवेविषत । एतानि सर्वाणि रूपाणि एतेरेव सुत्रैः सिध्यन्ति । तत-स्तेषां व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम् । लिट्लकारे 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'उपधायाः' । विवेष विविषतुः विविषुः ! विषेषिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । विविषे विविषाते विविषिरे । विविषिषे । विष्यात् । विष् सीष्ट इति स्थिते । 'षडोः कः से' । षत्वम् । 'कषसं॰' । 'सिस्योःः'। अनेन गुणाभावः। विश्लीष्ट । ष्टुत्वम् । वेष्टा । वेष्टा । 'षढोः कः से' । 'क्रिलात्•' 'क्ष्यसंयोगे'। 'उपधायाः'। वेक्ष्यति वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । पृतेषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ्लकारे । 'लित्पुषादेर्डः' । अनेन डप्रत्ययो भवति । कित्त्वात् गुणाभावः । 'दिबादावद्'। अविषत् अविषताम् अविषन् । कप्रत्ययो वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । तत्पक्षे 'हशषान्तात्सक्' कित्तवाद्गुणाभावः । कत्वम् । षत्वम् । 'कषसं०' । अविश्वत् अविश्वताम् अविश्वन् । आत्मनेपदेऽपि । 'हशषान्तात्०' अनेन सक्प्रत्ययो भवति । अविक्षत । 'आतिसकोऽकारलोपः स्वरे' । अनेनाकारस्य कोपः। अविक्षाताम्। 'आतोन्तो०'। अविक्षत्। इत्युभयपदिनः। इति छुग्विकरणा ह्वादयो घातवः कथिताः ॥

समाप्तोऽयं ह्वादिगणः ॥ ९ ॥

(प्र०) बिष्छ न्याप्ताविति । न्याप्तिः कात्स्न्यम् ।

इति प्रसादे हृदयः समासाः ॥ ९ ॥

दिवादिषु परस्मैपदिनः॥ १०॥

अथ दिवादयः ॥ ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोद-मदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ दिवादेर्घः ॥ दिवादेर्गणाद्यः प्रत्ययो भवति चतुर्षुः परेषु ॥१॥ अपोऽपवादः ॥ य्वोर्विहसे । दिव्यति । दीव्यत् । दिव्यतु । अदीव्यत् । दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । दिदेविथ । दीव्यात् । देविता । देविष्यति । अदेविष्यत् । अदेवीत् ॥

- (च॰) अथ दिवादिगणः कथ्यते । तन्नादौ परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । दिवु क्रीडा-विजीगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमद्स्वप्नकान्तिगतिषु । दिव्धातुरेष्वथेषु वर्तते । तत्र क्रीडा खेलनम् । विजिगीषा जेतुमिच्छा । कान्तिरभिलाषः । श्रेषाः प्रतीतार्थाः । प्रसि-द्धिस्तु क्रीडार्थस्यैव ग्रुत्यर्थस्य च । उकार उदित्कार्यार्थः—'उदितः को वेट्' इति इड्वि-कल्पार्थः । 'परतोऽन्यत्' । अनेन परस्मैपदं भवत्यस्य तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । तदा दिइ तिप इति जाते सुत्रम्—'दिवादेर्यः' दिवादेः यः द्विपदं सूत्रम् । दिवादेर्गणाचतुर्ध् तिबादिषु दिप्पर्यन्तेषु प्रत्ययेषु परेषु यः प्रत्ययो भवति सस्वरो यः प्रत्ययो भवति । अय-मपोऽपवादः । अनेन यः प्रत्ययो भवति । 'य्वोविहसे' अनेन दीर्घो भवति । दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति । 'अदे' अनेनाकारस्य लोपः । दीव्यसि दीव्यथः दीव्यथ । दीव्यामि 'ब्मोरा' । दीव्यावः दीव्यामः । नन् 'अपकर्तरि' इति सामान्येनोक्तत्वात् दिवादेरपि अप्प्रत्ययः क्रियतां तत्राह्-अपोऽपवादः। दिवादेरारम्य क्रयादिगणो यावत् तावतः अप्प्रत्ययो न भवतीत्यर्थः । यादादौ तु भवतिवत् या इत्यादीनि सुन्नाणि योज्यानि । दीन्येत् दीन्येताम् । युस इट् 'अ इए' । दीन्येयुः । दीन्येः दीन्येतम् दीन्येत । 'यामि-यम् दीव्येयम् दीव्येव दीव्येम । तुवादौ यप्रत्यये कृते सति भवतिवत्कार्यं भवति । दीव्यतु दीव्यतात् दीव्यताम् दीव्यन्तु अस्मिन् 'अदे' अनेनाकारस्य लोपो भवति । 'अतः' । दीव्य दीव्यतात् दीव्यतम् दीव्यत । 'सवणं ०' । दीव्यानि दीव्याव दीव्याम । 'दिबादावट'। अन्यन् भवतिवत्। अदीव्यत्। अदीव्यताम्। 'अदे' अदीव्यन् । अन्यानि सुगमानि । छिट्छकारे । 'द्विश्व' 'पूर्वस्य' । 'उपधायाः' दिदेव दिदिवतः दिदिः वु: । 'गुणः' । दिदेविथ । शेषाणि सुगमानि । 'य्वोविह्रसे' दीव्यात् दीव्यास्ताम् 'उप-धाया रुघोः । अनेनेट् । देविता । अन्येषां रुकाराणां रूपाणि सुगमानि । छुङ्रुकारे द्वौ इटौ । अडागमः । 'गुणः' । अदेवीत् अदेविष्टाम् अदेविष्टः ॥ १ ॥
 - (प्र०) दिवादेर्थे इति । अत्र केचिद्रनुक्तससुच्चयार्थश्रकारोऽनुवर्तते, तेन 'आश-म्लाशभ्रमुत्रसित्रुटिल्सां यो वा' 'अनुपसर्गाद्यस' इत्यायातम् । इति वदन्ति । द्यूतेनः दीव्यन्ति माणवकाः क्रीडन्तीत्यर्थः । शश्चं दीव्यति विजिगिषतीत्यर्थः । अपोऽपवाद इति । अपो गणविश्लेषाकाङ्क्षाभावात् प्राप्तेः ॥ १ ॥

षुत्रु तन्तुसन्ताने । सीन्यति । सीन्यत् । सीन्यतु । असीन्यत् । सि-षेव । सीन्यात् । सेविता । सेविष्यति । असेविष्यत् । असेवीत् ॥ (च०) षिवु तन्तुसन्ताने । उकारः । 'आदेः ज्णः स्नः' तिबादयः । 'दिबादेर्यः' । 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । सीन्यति । सीन्यते । सीन्यतु । असीन्यत् । एतेषां रूपाणि सुगमान्यतो न्याख्यानं न कृतम् । लिट्लकारे । 'द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'उपधायाः' । 'किन्लात् । सिषेव सिषिवतः सिषिवः । 'गुणः' । 'सिषेविथ । 'य्वोर्विहसे' । सीन्यात् सीन्यास्ताम् सीन्यासः । 'उपधायाः' । 'सिसता०' । अनेनेट् । सेविता । सेविष्यति । अत्र षत्वम् । लुङ्लकारे द्वौ इटौ । 'इट ईटि' । गुणः । अडागमः । असेवीत् असेविष्टाम् असेविषुः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातन्यानि ॥

नृती गात्रविक्षेपे । ईकार इत् । नृत्यति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् । नन्ते ननृततुः ननृतुः । नृत्यात् । निर्तेता । निर्तेष्यति । अनिर्तेष्यत् ॥ नृत्यत् नृतृत्वतृ सस्यासेरिट् वा वक्तव्यः ॥ २ ॥ नत्स्येति अनत्स्येत् । अनर्तीत् ॥

(च०) तृती गात्रविक्षेपे। पूर्ववतः तिवादयो भवन्ति । 'दिवादेयैः' अनेन यप्र, त्ययो भवति । ईकार इत् । तृत्यति तृत्यतः तृत्यन्ति । तृत्येत् । तृत्यत् । अतृत्यत् । खिट्छकारे द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'रः' 'उपधाया छघोः' । ननर्त । कित्त्वाद् गुणः । नतृततुः । नत्तिथ । अन्यानि सुगमानि । तृत्यात् । 'सिसता०' अनेनेट् प्रत्ययो भवति । 'गुणः' अनेन गुणो भवति । नर्तिता । अन्यानि सुगमानि । नर्तिष्यति । पत्वं भवति । अनितिष्यत् ॥ सुत्रम्—'नृत्तृतृद्् ०' ॥ तृततृद् छृद्चृत्कृतां धात्नां असेः सस्य इड् वा वक्तव्यः । अनेनास्य से परे वा इड् भवति । 'उपधाया छघोः' अनेन गुणो भवति । 'राधपो द्विः' । नत्स्यैति । अनत्स्यैत । स्थाणि सुगमानि सन्ति । छुङ्खकारे अतृत् सि दिप् इति जाते । 'सिसता०' । सेः । 'इट ईटि' । 'गुणः' । अनर्तात् अनर्तिष्टाम् । अनर्तिषुः । अन्यानि सुगमानि ॥ २ ॥

नूहर् वयोद्दानौ । ऋत इर् 'ग्वोविंद्दसे' जीर्यति । जीर्येत् । जीर्यतु । अजीर्येत् । जजार । गुणः जजरतुः जजरः । जीर्यात् । 'ईटो प्रद्दाम्' । जरी-ता-जरिता । जरिष्यति-जरीष्यति । अजरिष्यत्-अजरीष्यत् । 'द्दारितो वा' अ- जरत् अजारीत् ॥

(च०) जू हर् वयोहानी । हर् हत् 'हरितो वा' हित स्त्रस्य विशेषणार्थः । दि-वादेर्थः'। जू य तिप् इति जाते । 'ऋत हर्' अनेन ऋकारस्य हर् । 'ध्वोर्विहसे' अनेन होईः । जीर्यति । जीर्यतः । 'अदे' । जीर्यन्ति । जीर्येत् । जीर्येत् जीर्यताम् । 'अदे' । जीर्यन्तु । जीर्य । अन्यानि सुकराणि । 'दिवादावर' अजीर्यत् अजीर्यताम् अजी-र्यन् । खिट्लकारे । दित्वम् । 'सस्वरादिः' । 'रः' । 'धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । जजार । 'ऋसंयोगात्०' । अनेनाकिस्वाद्गुणो भवति । 'गुणः' । जजरतः जजरः । जजरिय । ज यात् इति स्थिते । 'ऋत हर्' । अनेनेर् । 'धोर्विहसे' । अनेन दीर्घः । जीर्यात् । जृ ता इति जाते । 'सिसताः अनेनेट् । गुणो भवति । जिस्ता । 'ईटो ग्रहाम्' । अनेन वा दीर्घः । जरीता । एवमन्येषामपि छकाराणां रूपाणि ज्ञेयानि । अस्य धातोः 'इरितो वा' अनेन छप्रत्ययो भवति । 'हशादेः' अनेन गुणः । अजरत् अजरताम् अजरन् । छप्रत्ययाभावे सि प्रत्ययो भवति । सेणित्त्वात् वृद्धिः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । 'दिबादावट्' । अजारीत् अजारिष्टाम् अजारिष्टः । अन्यति सुगमानि ॥

शो तन्करणे ॥ यो: ॥ यप्रत्यये परे घातोरोकारस्य छोपो भवति ॥३॥ इयति । इयेत् । इयतु । अइयत् । शशो । शायात् । शाता । शास्यति । अ-शास्यत् । वा सिळोपः । अञ्चात् अशासीत् ॥

(च०) शो तन्करणे तिबादयो भवन्ति । 'दिवादेर्यः' । शो य तिए इति जाते ॥ सूत्रम्—'योः' ॥ य् ओः । यप्रत्यये परे सित धातोरोकारस्य लोपो भवित । अनेन ओकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं०' । श्यित श्यतः । 'अदे' । श्यन्ति । श्येत् श्येताम् श्ये युः । श्यतु श्यताम् श्ययत् । अश्यत् अश्यतम् अश्यन् । सर्वाणि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'संध्यक्षराणां०' । 'द्विश्च' । 'आतो णप् हौ' । शशौ । 'आतोऽनिप' अनेनान्यत्राकारस्य लोपो भवित । शशतुः शञ्चः । 'अस्वतः' । शशिय । शशाय । 'संध्यक्षराणां०' । शायात् । शाता । अन्यानि सुगमानि । जिङ्लकारे । अशासि दिप् इति जाते । 'शाच्छासा०' । अनेन वा सेलेपः । 'दिवादावट्' । अशात् अशाताम् अञ्चः । इत्यादीनि । सेलेपाभावपक्षे 'आदन्तानाम्' अनेनेट्सको । अशासीत् अशासि-ष्टाम् अशासिषुः । द्वयो रूपयोः वत्वं भविति ॥ ३ ॥

(प्र०) योरिति । यि ओरिति च्छेदः । धातोरोतो छोपः स्याद्विवादिविकरणे ये पर इत्यर्थः । तेन ख्यमित्यादौ न । शाच्छेति वा सेर्जुक् । अशात् । छगभावे यमिरमी-तीट् सकौ । अशासीत् ॥ ३ ॥

छो छेदने । छचति । छचेत् । छचतु । अछचत् । चच्छौ । छायात् । छाता । छास्यति । अच्छास्यत् । अच्छात् अच्छासीत् ॥

(च०) छो छेदन । प्रत्ययादयश्च पूर्ववत् भवन्ति । 'योः' अनेन यकारे परे ओकारस्य लोपः । छ्यति । छ्यत् । छ्यतु । दिबादावट् । अच्छ्यत् । चतुणां रुकाराणां रूपाणि
सुगमानि सन्ति । लिट्लकारे छो णप् इति स्थिते । 'संध्यक्ष०' । द्विस्वम् । 'हृस्वः' ।
'आतो णप् डौ' । 'झपानाम्०' । चच्छौ । 'आतोऽनिप' । अनेनान्यत्राकारलोपः ।
चच्छतुः चच्छुः । चच्छिथ-चच्छाथ । 'संध्यक्षराणां०' । छायात् छायास्ताम् छायासुः ।
छाता । अन्यानि छगमानि । छुङ्ककारे 'शाच्छासा०' अनेन वा सेळोंपो भवति ।
वदा । अच्छात् अच्छातां अच्छुः । इत्यादि । यदा सेळोंपो न भवति तदा 'आदन्तावां०' अनेनेट्सको भवतः । 'दिबादावट्' । अच्छासीत् अच्छासिष्टाम् । पत्वम् । ष्टुत्वम् । अच्छासिष्ठः॥

षे। उन्तकर्भाणे । स्यति । स्यत् । स्यतु । अस्यत् । ससौ । सेयात् । साता । सास्यति । असास्यत् । असात्-असासीत् ॥

(च॰) षो अन्तकर्मणि । 'आदेः ष्णः स्नः' । 'योः' । स्यति । लिट् । ससौ । छुङ् । वा सिलोपः । असात् । असासीत् ॥

(प्र०) षोऽन्तकर्माणीति । अन्तकर्मा नाशः । 'दादेरे' इत्येत्वम् । सेयात् । 'रा-घवस्य शरेषोरे घेरिं रावणमाहवे' इत्यन्न राघवेति सम्बोधनम् । स्येति छोट्मध्यमपुरुषेक-वचनान्तम् ।

दो अवखिण्डने । चिति । चेत् । चतु । अचत् । ददौ । देयात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदात् ॥

(च०) दो अवखण्डने । तिबाद्यः 'दिवादेर्यः । 'योः' । चिति । चतः । 'अदे' धन्ति । चेत् । चतु धतात् चताम् । 'अदे' अनेन अकारस्य लोपः चन्तु । च । अन्यान्ति सुगमानि । अचत् अचताम् अचन् । अचः । लिट्लकारे दो णप् इति जाते । 'संध्य-क्षराणां०' । द्वित्वम् । इस्वः । 'आतो णप् डो' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । ददौ । 'आतोऽनिप' । ददतुः ददुः । दिव्य ददाथ । इत्यादीनि । 'संध्यक्षराणाम्०' । दायात् इति जाते । 'दादेरे । अनेन आकारस्य एकारः । देयात् । दाता । लुङ्लकारे 'दादेः पे' अनेन सेलोपो भवति । अदात् अदाताम् अदुः । इत्यादीनि ॥

(प्र०) दो अवखण्डन इति । उपसर्गस्थान्निमित्तान्नेति णत्वम् । प्रणिदाता ।

राघ साध संसिद्धौ । राघ्यति । राघ्येत । राघ्यतु । अराघ्यत् । ररा-घ ॥ राघतिर्हिसायां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपौ चा ॥४॥ रेघतुःरराघतुः । राघ्यात् । राद्धा । रात्स्यति । अरात्स्यत्-अरात्सीत् अराद्धाम् ॥

(च०) राष्ट्र साध्य संसिद्धौ । तिबादयः । 'दिवादेयैः' । 'स्वरहीनस्' । राष्ट्रयति राष्ट्रयतः राष्ट्रयति । राष्ट्रयेत राष्ट्रयेतास् राष्ट्रयेयुः । राष्ट्रयत् राष्ट्रयतास् । 'अदे०' राष्ट्रयत् । अरोष्ट्रयत् अराष्ट्रयतास् अराष्ट्रयत् । तिब्र्यः । राष्ट्र णए इति जाते । 'द्विश्चः । 'ह्वस्वः' । रराध्र ॥ स्व्वम्—'राध्यतः०' ॥ राधतेर्वातोद्दिसायां किति णादौ परे सेटि थपि परे च एत्वपूर्वेलोपौ भवतः । अनेनास्य धातोर्वा एत्वपूर्वेलोपौ भवतः । रेष्ठ-तुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति इति जाते । अपि—रराधिथ रराह्र रेषिथ । राष्ट्रयात् राष्ट्रयास्तास् राष्ट्रयासुः । राष्ट्र ता इति जाते । 'तथोर्धः' अनेन तकारस्य धकारः 'झवे जवाः' । राह्रा राह्रारौ राह्रारः । राष्ट्र स्वप् तिप् इति जाते । खसे चपा झसानास्' । अनेन घस्य तः । रात्स्यिति । दिवादावद्' । अरात्स्यत् । लुङ्लकारे अराष्ट्र सि ईत् दिप् इति जाते 'खसे०' 'स्वरहीनस्०' 'वावसाने' अरात्सीत् । 'झसा' अनेन सेर्लोपो भवति । अराद्धाम् अरात्छः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातन्यानि । साध्यातोरिप रूपाणि राध्या-तुवत् ज्ञातन्यानि । अस्यैत्वपूर्वलोपौ न भवतः । यप्रत्ययः । साध्यति । लिट्लकारे द्वि

त्वादिकं सर्वे भवति । ससाध ससाधतुः ससाधः । ससाधिय । 'तथोर्धः' । अनेन थकार-स्य धत्वम् । 'झवे जवाः' । ससाद । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥

(प्र०) राधसंसिद्धाविति । राधोऽकम्मेकादेव यः । 'यन्मह्यमपराघ्यति' दुद्धतीत्य-र्थेः । 'विराध्यन्तं क्षमेत कः' दुद्धन्तमित्यर्थः । अकम्मेकात्किम् । शत्रुमपराघ्नोति हिन-स्तीत्यर्थः । राद्धयत्योदनः सिद्धयतीत्यर्थः ॥

इषु सर्पणे । इष्यति । इष्यत् । इष्यत् । ऐष्यत् । इयेष । इष्यात् । एषि-ता । एषिष्यति । ऐषिष्यत् । ऐषीत् ॥

(च०) इषु सपैणे । तिबादयो भवन्ति । 'दिवादेर्यः' । अनेन यप्रत्ययो भवति । इष्यति इष्यतः इष्यन्ति । इत्यादीनि । इष्येत् इष्येताम् इष्येयुः । इष्यतु इष्यतात् इष्यताम् । 'अदे' इष्यन्तु । स्वरादित्वात् द्वावडागमौ । 'अइए' । 'एऐऐ' । ऐष्यत् ऐष्यताम् ऐष्यत् । लिट्लकारे । 'द्विश्व०' । 'सस्वरादिः' । 'उपधायाः' । अनेन गुणः । असवणें । इयेष । 'सवणें०' । ईषतुः ईषुः । 'गुणः' । इयेषिथ । इत्यादीनि । इष्यात् । 'उपधाया छषोः' अनेन गुणो भवति । 'तिसता०' अनेनेट् । एषिता एषितारौ एषितारः । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छुङ्खकारे द्वाविटौ भवतः । 'इट ईटि' । अनेन तेर्लोपो भवति । द्वावडागमौ भवतः । ऐषीत् ऐषिष्टाम् ऐषिषुः । इत्यदीनि भवन्ति ॥

व्यध् ताडने । त्रहां क्रिकिति च । विध्यति । विध्येत् विध्यतु । अवि-ध्यत् । विव्याघ । व्यद्धा । व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् । अव्यात्सीत् अव्याद्धाम् अव्यात्सः ॥

(च॰) व्यध् ताडने तिबादयः । 'दिवादेर्थः' । अनेन यप्रत्ययो भवति । 'यहां कि इति चं । अनेन संप्रसारणं भवति । यकारस्य सस्वरस्य इकारः । विध्यति विध्यतः । 'अदे' विध्यन्ति इत्यादीनि । विध्येत । विध्यत् । अविध्यत् अविध्यताम् अविध्यन् । व्यच्यं णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । व्य व्यध् णप् इति जाते । 'णवादौ पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । विव्याध । व्य व्यध् अतुस् इति जाते । 'णवादौ पूर्वस्य' । 'प्रहां ङ्किति च' । विविधतः विविधः । विव्याधिय । 'अत्यतः' 'तथोर्धः' । 'अते जवाः' विव्यद्ध । सम्प्रसारणम् । विध्यातः विध्यास्ताम् विध्यासः । 'तथोर्धः' । 'अते जवाः' । व्यद्धा व्यद्धारे व्यद्धारः । 'खसे चपा॰' । व्यन्त्स्वतः । 'तथोर्धः' । अनेन इट् । 'खसे चपा' झसानाम्' । सेणित्वात वृद्धिः । अव्यात्सीत् । झसात्वः । अनेन सेर्लीपो भवति । 'तथोर्धः' । अव्याद्धम् अव्याद्धः । अव्यात्सीः अव्याद्धम् अव्याद्ध । अन्यात्सम् अव्यादस्य ॥ व्यात्सम् अव्यादस्य ॥

्रि पुष् पुष्टौ । पुष्यति । पुष्येत् । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुपोष । पुष्यात् । वोष्टा । पोक्ष्यति अपोक्ष्यत् । अपुषत् ॥ (च०) पुष् पृष्टौ । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । पुष्यति । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'दिश्च' । 'पूर्वस्य' 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । पुपोष पुपुषतुः पुपुषुः । पुषोषिथ । पुष्यात् । 'उपधायाः' । ष्टुत्वम् । पोष्टा । पोष् स्यप् तिष् इति जाते । 'षढोः कः से' 'किलात्०' । 'कष०' । पोक्यति । अपोक्ष्यत् । छुङ्खकारे 'लित्पुषादेर्डः' कित्त्वाद् गुणाभावः । 'दिबादावद्' । अपुषत् अपुषताम् अपुषन् ॥

रिलष् आलिक्नने । रिलप्यति । रिलप्यत् । रिलप्यतु । अरिलप्यत् । रिलप्यत् । रिलप्यत् । रिलप्यात् । रिलप्यात् । रिलप्यात् । रिलप्यात् । रिलप्यात् । रिलप्याति । अरिलक्षरिकन्यां चैत्रः । अना- लिक्नने समिरिलपत् जतु काष्ठम् ॥

- (च॰) दिलप् आलिङ्गने । तिबाद्यः । 'दिवादेर्यः' । शिष्ट्यति । चतुणां लका-राणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'दिद्वयं । 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । शिश्रेष शिश्रिषतुः शिश्रिषुः । शिश्रेषिथ । इत्यादीनि । शिष्ट्यात् । श्रिष् ता इति स्थिते । 'गुणः' । ष्टुत्वम् । श्रेष्टा । श्रिष् स्थप् तिप् इति जाते 'गुणः' । 'पढोः' । कत्वम् । 'कष्ण' । श्रेक्ष्यति । अश्रेक्ष्यत् अश्रेक्ष्यताम् । अश्रेक्ष्यन् । लुङ्लकारे । 'हशपान्ता-त्सक्' । अनेन सक्प्रत्ययः । 'दिवादावट्' । 'पढोः कः से' । 'किलात्ण' । 'कषण' । अश्रिक्ष्यत् । अश्रिक्षताम् । अश्रिक्षन् ॥ सूत्रम्—'श्रिषेःण' ॥ श्रिषेघातोरालिङ्गनेऽर्थे सक्प्रत्ययो भवति अनालिङ्गने 'लित्पुषादेर्डः' अनेन ङप्रत्ययः । ङित्वाद् गुणाभावः । 'दिवादावट्' । अश्लिषद् अश्लिष्ठपताम् अश्लिषन् । आलिङ्गने अश्लिक्षत् कन्यां चैत्रः इत्युदाहरणम् । अनालिङ्गने तु अश्लिषद् जतु काष्टम् इत्युदाहरणम् ॥ ९ ॥
- (प्र०) आलिङ्गन इति । अनिटः विलवेः सक् प्रत्ययः स्यात् आलिङ्गने अथं । नान्यत्र । प्राणिकर्तृकमुपगूहनमालिङ्गनम् । लित्पुषादेरित्यस्यापवादः । अनिटः किम् । विलयदाहे इति सेटो भौवादिकस्य मा भूत् ॥ ९ ॥

पृप् प्रीणने । तृप्यति । तृप्येत् । तृप्यतु । अतृप्यत् । ततर्प । तृप्यात् । रघादित्वादि द्विकरूपेन । तिर्पेता—त्रप्ता तर्षा । रारो झसे दशाम् । तिर्पेष्यति त्रप्त्यति तप्त्यति । अतिर्पेष्यत्-अत्रप्त्यत् अतप्त्यति ॥ स्पृश्मस्यक्त्यः । त्रि ॥ रघादित्वाद्वेद् । अतर्पति अताप्सीत् । पुषादित्वात् दः । अतुपत् ॥

(च०) तृष् प्रीणने । तिबादयः । 'दिबादेर्यः' तृष्यति । चतुर्णो छकाराणां रूपा-णि सुगमानि छिट्छकारे 'द्विश्व' 'पूर्वेस्य' 'हसादिः ।' 'रः' 'उपधाया छबोः' ततपै ततृपतुः ततुषुः । तत्तिथे । इत्यादीनि । तृष्यात् । अस्य धातो रधादित्वात् इङ् विकल्पेन भव-ति । 'गुणः' । तर्पिता तर्पितारौ तर्पितारः । इडभावे । 'गुणः' । त् अर् प् ता । हति जाते । 'शा रो झसे दृशाम्' । अनेन अरो रो वा भवति । त्रिष्टा । तर्पिष्यति । तर्पिष्यतः । तर्पिष्यति । इडभावे गुणः 'रारो झसे॰' त्रप्रस्यति विकल्पेन तस्त्यंति । रूपाणि सुगमानि । अतर्पीत् । अत्रप्रस्यत् । अतप्रस्यत् । रूपाणि सुगमानि । अतर्पीत् । अत्रप्रस्यत् । अतप्रस्यत् । रूपाणि सुगमानि । छुङ्ख्कारे ॥ सूत्रम्—'स्पृश्॰ । अतप्रति अतर्पिष्टाम् अतर्पिष्ठः । इडभावपक्षे । 'उपधाया छ्वोः' । 'सेः' । 'रारो झसे॰' । 'अत उपधायाः । अत्राप्तीत् अत्राप्ताम् अत्राप्ताः । अत्राप्तीत् अत्राप्ताम् अत्राप्ताः । श्रेष्ठाणि सुगमानि । अताप्तीत् अतार्पाम् अत्रप्ताम् अत्रप्ता । अत्रप्ता गुणाभावः । अत्रप्त अत्रपताम् अत्रपन् । अन्यानि सुगमानि ॥ ६ ॥

एवं दृप् हर्षविमोहनयोः । दृप्यति ॥

(च॰) एवं दप् हर्षविमोहनयोः । 'दिवादेर्यः' । द्रप्यति । अयं धातुः तृष्यतिवत् ।
मुद्द वैचित्ये । मुद्यति । मुमोह । मुद्यात् । द्रुहादीनां घरवढत्वे वा ।
मोढा मे। क्वा मोहिता । रधादित्वाद्रेट् । मोक्ष्यति-मोहिष्यति । अमोक्ष्यत्
अमोहिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । अमुहत् अमोहीत् अमोक्षीत् अमुक्षत् ॥

(च०) सुइ वैचित्ये। पूर्ववत् तिवादयः। 'दिवादेर्यः'। सुद्धाति सुद्धातः सुद्धानित। सुद्धेत् सुद्धेताम् सुद्धेयुः। सुद्धत् सुद्धतात् सुद्धताम् सुद्धन्तः। असुद्धत् असुद्धताम् असुद्धतः सुद्धताम् सुद्धन्तः। 'खणः'। सुमोहि य । इत्यादीनि । सुद्धात्। सुद्धृतः । 'खणः'। सुमोहिष्य । इत्यादीनि । सुद्धात्। सुद्धृतः वि जाते । 'खण्याया लघोः'। 'स्थोर्धः'। 'झवे जवाः'। मोग्धा मोग्धारौ मोग्धारः। रधादित्वाहा इट् भवित । 'गुणः'। मोहिता । सुद्धृ स्थप् इति जाते । 'खण्धाया लघोः'। 'घढोः कः से'। 'क्षिलात्०'। 'कपसंथोगे०'। मोक्ष्यति । इटि कृते सित मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमोहिष्यत्। खुङ्लकारे—अमोहीत् अमोहिष्टाम् अमोहिषुः। इटमावपक्षे। 'अनिटो नामिन्वतः'। अनेन वृद्धिः। अमोक्षीत् अमोद्धाम् अमोहिषः। 'हशपान्तात्०' कित्त्वात् गुणान्याः। 'पढोः कः से'। 'क्षिलात्०' 'कप०'। असुक्षत् असुक्षताम् असुक्षन्। पुषादित्वात् कप्रत्ययो भवति। अस्य कित्त्वात् गुणाभावः। 'दिवादावट्' असुहत् असुहताम् असुहन्॥

णश् अदर्शने । नश्यति । ननाश । फणादिरगदेत्वपूर्वलेपौ । नेशतुः नेशुः । नश्यात् ॥ मस्जिनशोर्झसे नुम् वक्तव्यः ॥ ७ ॥ छशष-राजादेः षः । नष्टा ॥ नशेः षान्तस्य ॥ नशेः षान्तस्य णत्वं न स्या-त् ॥ ८ ॥ प्रनष्टा-नशिता । नंक्ष्यति नशिष्यति । अनशिष्यत्-अनक्ष्यत् । पुषादित्वात् ङः ॥ ङे नशेरत एत्वं वा वाच्यम् ॥ ६ ॥ अनेशत्— अनशत्॥ (च०) णब्ः अदर्शने । 'आदेः ष्णः स्नः' । अनेन णकारस्य नकारः । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । नश्यति । चतुर्णां क्काराणां रूपाणि सुगमानि । छिट्ळकारे । 'दिश्रं । 'पूर्वस्य' । 'हसादि०' । 'अत उपधायाः' ननाश । 'लोपः पचां०' । अनेनैत्वपूर्वलोपौ भव-तः । नेशतुः नेश्चः । नेशिथ । 'अत्त्वतः' । 'छशष०' । ष्टुत्वम् । ननंष्ठ । इत्यादीनि । नश्यात् । नश् ता इति स्थिते । 'छशष०' ॥ स्त्रम्—'मिस्जनशोः०' ॥ मिस्जनशोर्धांत्वोक्षंसे परे नुम् वक्तव्यः । अनेन नुम् । 'मिदन्त्यात्०' । 'नश्चापदान्ते' ॥ ष्टुत्वम् । नंष्टा नंष्टारौ नंष्टारः । प्रनंष्टा । इति जाते । 'उपसर्ग०' । अनेन णकारे प्राप्ते ॥ स्त्रम्—'नशेः पान्तस्य' ॥ पान्तस्य नशेर्धातोर्णत्वं न भवति । अनेन तिन्नपेषः । प्रनंष्टा । रघादित्वात् वेट् । नशिता । नश् स्यप् तिप् इति जाते । 'छशष०' । 'मिस्ज०' । कत्वम् । पत्वम् । 'कष०' । नंक्यति । इटि क्वते सति । पत्वम् । नशिष्यति । 'दिवादानवट्' । अनेक्यत् । अनेश्यत् । छङ्क्कारे पुषादित्वाद् अपत्ययो भवति ॥ सृत्रम्—'ङे नशेः०' ॥ अपत्यये परे नशेर्धातोरत पत्वं वा वाच्यम् । अनेन अकारस्य एकारः । अनेशत्॥ वाग्रहणात्—अनशत् अनशत्म अनशन् । इत्यादीनि ॥ ७-८-९ ॥

(प्र॰) नंष्टेति । अत्र नशेः कोवेति पक्षे ककारोऽस्त्वित न श्रमितव्यम्, तस्य पदान्ते एव विधानात् । स्याद्यधिकाराच ॥

शम् दम् उपश्चे ॥ शामां द्वाघीः ॥ शमादीनां दीवीं भवति थे परे अवादौ विषये च ॥ १० ॥ शाम्यति । शाम्येत् । शाम्यतु । अश्वा-म्यत् । शशाम शेमतुः शेमुः । शम्यात् । शमिता । शमिप्यति । अशमि-प्यत् । लित्पुषादेर्जः । अशमत् । अशमीदिति कोचित् । 'दम् श्रम् तम् अम् मम् क्रम् मद् ' एते शमादयः । रूपं तद्वत् ॥

(च०) शस् दम् उपशमे । तिबादयः । 'दिबादे०' ॥ सूत्रम्—'शमाम्०' ॥ शमां दीर्घः । शमादीनां धात्नां यप्रत्यये परे अबादौ विषये दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । शाम्यति । चतुणीं रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' शशाम । 'शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निः' इत्युदाहरणम् । 'लोपः पर्चा०' । शेमतुः शेमुः । शेमिय शशन्य । इत्यादीनि । शम्यात् । 'सिसता०' । शमिता । षत्वम् । शामिष्यति । 'दिबादावट्' । अशमिष्यत । 'लित्पुषादेर्घः' । अशमत् अशमताम् अशम्य । इत्यादीनि । केचिदाचार्या अध्य अशमीत् इति रूपिमच्छन्ति । साधनं तु पूर्ववत् ॥ दम् धातोरिप रूपाणि शम्धातुवत् ॥ शम् दम् अम् तम् अम् अम् अम् अम् पद् पूर्ववत् ॥ दम् धातोरिप रूपाणि शम्धातुवत् ॥ शम् दम् अम् तम् अम् अम् अम् अम् पद्

(प्र०) शर्मा दीर्घ इति । शमादीनामष्टानां दीर्घः स्थात् ये परे । अष्टौ मुले उक्ताः ॥ १०॥

ब्मिदा स्नेहने । आञी इतौ ॥ मिदेर्चे गुणो चक्तव्यः ॥११॥

मेद्यति । मेद्येत् । मेद्यतु । अमेद्यत् । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिद्यात् । मेदिता । मेदिष्यति । अमेदिष्यत् । अमिदत् ॥

(च०) निमिदा स्नेहने । आनी इतौ । तिवादयः । 'दिवादेर्यः' मिद् य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'मिदेः' ॥ मिदेघाँतोर्यप्रत्यये परे गुणो भवति । मेद्यति । चतुर्णा रूपा-णि सगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पुर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिमेदिय । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । मिद्यात् । 'उपघाया ख्वोः' । मेदिता । अन्यानि छगमानि । लुङ्लकारे 'लित्युपादेर्ङः' । 'दिवादावर्' । अभिइत् अमिद्ताम् अमिदन् इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ११ ॥

असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । असिष्यति ॥ अस्यते ई थुजवक्तव्यः ॥ १२ ॥ आस्थत् ॥ इति दिवादिषु परस्मैपदिनः ॥

(च॰) असु क्षेपणे । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । अस्यति । चतुर्णो रूपाणि सुग-मानि । लिट्लकारे द्वित्वम् । 'सस्वरादिद्विर०' 'अत उप०' । 'सवर्णे०' । आस आसतुः आसुः। आसिथ। इत्यादीनि। अस्यात्। 'सिसता०'। असिता। अन्यानि सुग-मानि । अन्येषामपि छुङ्खकारे । 'खित्पुषादेङेः' । द्वावडागमौ । आस् ङ दिप् इति जाते सूत्रम्-'अस्यते : ॥ अस्यतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे थुग् वक्तव्यः । उकार उचारणार्थः ककारः कित्त्वादन्त्यार्थः । आस्थत् आस्थताम् आस्थन् । इत्यादीनि ॥१२॥

इति परस्मैपदिनः समाप्तिमगमन् ॥

(प्र०) अस्यतेस्थुक् हे इति । असेः थुगागमः स्यात् हे परे । असेः पुषादित्वात् इप्रत्यये सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनमात्मनेपदार्थम् । उपसर्गादस्यत्यृहोरित्यात्मनेपदं बध्यते । पर्घ्यास्थत ॥ २२ ॥

इति प्रसादे दिवादौ परस्मैपदिनः।

दिवादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ११॥

अथात्मनेपदिनः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकारेत् ॥ जा जनीज्ञोः ॥ जनी पादुर्भीवे ।। ज्ञाऽवबोधने । अनयोजीदेशो भवति चतर्षु परेषु ॥ १॥ जायते। जायत। जायताम्। अजायत। गमां खरे। इचुत्वम्। जञोर्ज्ञः। जज्ञे। जनिषष्टि । जनिता । जनिष्यते । अजनिष्यत । अजनिष्ट ॥ पदादेस्तानि कर्तर्यपि सेरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा ॥ २ ॥ 'पद् दीप् जन, बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयः ॥ लोपः ॥ इण्संयोगे तना

लोपा भवति ॥ ३ ॥ जनिवध्योर्न वृद्धिः । अजनिषाताम् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ जनी प्रादुर्भाषे । ईकार इत् । तआद्यः प्रत्ययाः सर्वत्र भवन्ति । 'दिवादेर्थः' जन् य तिप् इति जाते ॥ स्त्रम्—'ज्ञा जनिज्ञोः'' ॥ जा जनीज्ञोः । ज्ञा अववोधने । जनी प्रादुर्भावे । अनयोधीत्वोजी इत्यादेशो भवति चतुर्षु छकारेषु परेषु । अनेन जा इत्यादेशः । जायते । चतुर्णी रूपाणि सुगमानि । छिट्छकारे । दित्वम् । 'सस्वरादिः' 'इस्वः' । 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपो भवति । श्रुत्वम् । जनीवीद्य । जनिता । छङ्छकारे । 'मृते सिः' । 'सिसता०' । पत्वम् । प्रत्वम् । जनिवीद्य । जनिता । एइङ्कारे । 'मृते सिः' । 'सिसता०' । पत्वम् । प्रत्वम् । अजिन ॥ सृत्रम्—'पदादे ं' ॥ पदादेधीतोस्तिन परे सित कर्तरि अपि सेरिण् वक्तव्यः ॥ दीपादिभ्यो धातुभ्यो वा भवति । पद् दीप् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयो ज्ञातव्याः ॥ सृत्रम्—'लोपः' ॥ इण् संयोगे सित तन् प्रत्ययस्य छोपो भवति । णिल्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् । 'जिनव्यव्याः । अनेन वृद्धैनिषेधः । अजिन अजिनपाताम् । 'आतोन्तो' । अजिनव्यद्यादीनि ॥ १=२-३ ॥

(प्र०) जा जनीज्ञोः । ज्ञाजनोर्जाति पाठान्तरम् । अनयोर्जादेश, स्थाच्चतुर्षु । च-तुर्षु किम् । ज्ञाता ॥ १ ॥

दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दीप्येत । दीप्यताम् । अदीप्यत । दिदीपे । दीपिषीष्ट । दीपिता । दीपिष्यते । अदीपिष्यत । अदीपिष्ट । अदीपि ॥

(च०) दीपी दीसौ । ईकार इत् । 'दिवादेर्यः' दीप्यते । चतुर्णी सुगमानि । लिट्-लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वेस्य' 'हस्वः' । दिदीपे दिदीपाते दिदीपिरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' । दीपिषीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'भूते सिः' 'सिसता०' । षत्वम् । दुत्वम् । 'दिवादावट्' अदीपिष्ट । 'पदादेः' अनेन सेरिण् वा भवति । यदा सेरिण् तदा लोपः । अदीपि अदीपिषाताम् । 'आतोन्तो०' । अदीपिषत । इत्यादीनि ॥

पूरी आप्यायने । पूर्यते । पूर्येत । पूर्यताम् । अपूर्यत । पुपूरे । पूरि-षीष्ट । पूरिता । पूरिष्यते । अपूरिष्यत । अपूरि । अपूरिष्ट ॥

(च०) पूरी आप्यायने । ईकार इत् । तआदयः । 'दिवादेर्थः' । पूर्यते । चतुर्णा' रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्व' 'पूर्वस्य' 'हस्वः' । पुपूरे पुपूराते पुपूरिरे । 'सिसता॰' पत्वम् । पूरिषीष्ट । अन्येषां सुगमानि । लुङ्लकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अपूरि । अपूरिष्ट अपूरिषाताम् अपूरिषत । ष्टुत्वम् । अपूरिष्टाः । इत्यादीनि ॥

पद् गतौ । पद्यते । पद्येत । पद्यताम् । अपद्यत । पेदे । परसीष्ट । पत्ता । परस्यते । अपरस्यत । अपादि अपरसाताम् अपरसत् ॥

(च०) पद् गतौ । तआदयः । 'दिवादेर्यः' । पद्यते । इत्यादीनि । छिट्छकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य । 'छोपः पचाम्०' । पेदे पेदाते पेदिरे । पद् सीष्ट इति जाते । 'खरे॰' पत्सीष्ट । पत्ता । इत्यादीनि । छुङ्छकारे । अ पद् सि दिप् इति जाते । 'पदादेः॰' अनेन सेरिण् । णित्वाद् वृद्धिः । छोपः । अपादि अपत्साताम् अपत्सत । इत्यादीनि ॥

बुध अवगमने । बुध्यते । बुध्यत । बुध्यताम् । अबुध्यत । बुबुधे । आदिजवानाम् । सिस्योः । खसे चगा झसानाम् । मुत्सीष्ट । बोद्धा । मोस्यते । अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत । अबोधि ॥

(च०) ब्रुघ अवगमने । तआदयः । 'दिवादेर्यः' । ब्रुघ्यते । अन्येषां खगमानि । क्रिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । ब्रुब्धे ब्रुब्धाते ब्रुब्धिरे । इत्यादीनि । ब्रुध् सीष्ट इति स्थिते । 'आदिजवानाम्०' । 'सिस्योः' अनेन गुणाभावः । 'खसे चपा०' । भुत्सीष्ट । 'उपधायाः' । 'तथोर्धः' बोद्धा बोद्धारौ बोद्धारेः । 'आदिजवानाम्०' । भोत्ययते अभोत्स्यत । क्रुब्र्ह्मारे । 'पदादेः' 'गुणः' 'लोपः' । अबोधि । अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत । इत्यादीनि ॥

तायङ् पारुनसन्तत्योः । तायते । तताये । तायिषीष्ट । तायिता । तायिष्यते । अतायिष्यत । अतायिष्ट । अतायि ॥

(च०) तायङ् पालनसन्तत्योः । ङकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः । 'अप् कर्तरिं अनेन अप्प्रत्ययो भवति । भवादित्वात् । तायते । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'हस्यः । तताये ततायाते ततायिरे । इत्यादीनि भवन्ति । 'सिसता०' अनेनेट् । पत्वम् । तायिषीष्ट । तायिता । लुङ्लकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अता-िषष्ट । अतायि अतायिषाम् अतायिषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

ओप्यायिक् वृद्धी । प्यायते । पप्याये । प्यायिषीष्ट । प्यायिता । प्यायिष्यते । अप्यायिष्यत । अप्यायिष्ट । अप्यायि अप्यायिषाताम् । इमी द्वी भ्यादिकी ॥ इति दिवादिष्वारमनेपदिनः ॥ ११ ॥

(च०) ओप्यायिङ् वृद्धौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । ओकारेकारौ इतौ स्तः । तआदयः । 'अप् कर्तरि' प्यायते । अन्येषां छकाराणां रूपाणि सुगमानि । तस्माद् व्याख्यानं न कृतम् । छिट्छकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'हस्य' । पप्याये पप्यायाते पप्या-ियरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' अनेनेट् । प्यायिषीष्ट । प्यायिता । छुङ्छकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत । अप्यायिष्ट । अप्यायि अप्यायिषताम् अप्यायिषत । अप्यायिष्टाः अप्यायिषायाम् अप्यायिष्ट्यम् । अप्यायिषि अप्यायिष्वि अप्यायिष्मिहि । इसौ ह्वौ धात् स्वादिकौ । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥ ११ ॥

(प्र०) ओप्याबिङ् बृद्धौ । लुङ्गि-अप्यायि अप्यायिष्ट, 'दीपजनबुघ' अनेन वेण् ।

इति प्रसादे दिवाद्यात्मनेपदिनः ॥ ११ ॥

दिवादिषूभयपदिनः ॥ १२॥

अथोभयपदिनः ॥ णह बन्धने । नह्यति नह्यते । नह्यत् नह्यतः । नह्यतु नह्यतः । नह्यत् । नह्यत् । नह्यतः नहुः नेहिथ-ननद्धः । नेहे । नह्यात् । नत्स्यति नत्स्यते । अनत्स्यत् अनिस्यत् । अनात्स्यते । अनत्स्यत् अनिस्यते । अनात्सीत् अनात्साम् अनात्सः । अनद्ध अनत्साताम् अनत्सत्त ॥ इति दिवादिषूभयपदिनः ॥ १२ ॥

इति यविकरणा दिवादयो घातवः ॥

(च०) अथोभयपदिनः कथ्यन्ते । णह बन्धने । अकार उभयपदार्थः । 'आदेः च्णा स्नः' । अनेन णकारस्य नकारः । तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । 'दिवादेर्यः' । अनेन यप्रत्ययः । नह्यति नह्यते । चतुणां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । अतः पिष्टपेषणं न कृतम् । लिट्लकारे । 'द्विश्चः'। 'पूर्वस्यः । 'अतः उपधायाः' । ननाह् । 'लोपः पचाम्'। अनेनैत्वपूर्वलोपौ । नेहतुः । नेहुः । नेहिश्च । 'अत्त्वतो०' । ननह् थप् इति जाते । 'नहो धः' 'तथोर्घः' । 'झवे जवाः' । ननद्ध । नेहे नेहाते नेहिरे । नह्यात् । नद्द् सीष्ट इति स्थिते । 'नहो धः' । 'खसे चपा०' । नत्सीष्ट ॥ नद्द् ता । 'नहो धः' । 'तथोर्घः' । 'झवे जवाः' । नद्धा । 'नहो धः' 'खसे०' । नत्स्यति नत्स्यते । इत्यादोनि । छुद्लकारे । 'अतः उपधायाः' । अनात्सीत् । 'झसात् अनेन सेर्लोपो भवति । अनाद्धाम् अनात्सुः । इत्यादोनि । आत्मनेपदे । अनद्ध अनत्साताम् । अनत्सत् । इत्यादोनि । इत्युभयपदिनः समाप्ताः ।

इति यविकरणा दिवादयो धातवः कथिताः॥

(प्र॰) ननद्धित । 'नहोध' इति धत्वे तथोई इति दत्वम् । अनात्सीत् । अन्न अत उपधाया इति वृद्धिः ।

इति प्रसादे दिवाद्युभयपदिनः ॥ १२ ॥

स्वादिषुभयपदिनः॥ १३॥।

अथ स्वादयः ॥ तत्रादाबुभयपदिनः । षुञ् अभिषवे । ञ उभयपदार्थः । आदेः ष्णः स्नः ॥ स्वादेर्नुः ॥ स्वादेर्गणान्तुः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥१॥ अपोऽनवादः ॥ नृपः ॥ विकरणस्य नुपत्ययस्य उप्प्रत्ययस्य च गुनो भवति पिति परे ॥२॥ सुनोति सुनुतः । नुघातोः । सुन्वन्ति । सुनोषि सुनुथः सुनुथ । सुनोपि ॥ ओवभोवी लोपः ॥ असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्ति च उकारस्य वा लोपो भवति वमोः परयोः ॥३॥ सुनुवः सुन्वः । सुनुमः-

सुन्नः । सुनुते सुन्नते सुन्नते । सुनुयात् सुन्नीत । सुनोतुःसुनुताद्वा सुनुताम् सुन्नन्तु ॥ ओर्बा हेः ॥ प्रत्ययसंगन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्नुगमनि ॥ वामहणात्संयोगान्न ॥ १॥ तेन तक्ष्णुहि त्वक्ष्णुहीत्यत्र न । सुनु सुनुतात् सुनुतम् सुनुत । असुनोत् अमुनुत । सुषाव सुषुवतुः । सुषिविध सुषोध । सुषुवे । स्यात् । सोषिष्ट । सोता २ । सोष्यति सोष्यते । असोष्यत् असोष्यत् ॥ स्तुसुधूत्रां पे सिरिङ्वा वक्तव्यः ॥ । । असावीत् असौषीत् । दुसुस्तुनुषातृनामिद्वेति केचित् । असविष्ट असोष्ट ॥

(च॰) अथ स्वादयो घातवः कथ्यन्ते । तत्रादौ उभयपदिनः सन्ति । षुज् अभिषवे। जकार उभयपदार्थः । 'आदेः ष्णः स्नः' । तिबादयस्तआदयश्च प्रत्ययाः सर्वत्र भवन्ति इति ज्ञातन्यम् ॥ सूत्रम्—'स्वादेर्जुः' ॥ स्वादेः नुः द्विपदं सूत्रम् । स्वादेर्गणात् चतुर्षु तिवादिषु परेषु नुप्रत्ययो भवति । सु नु तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नृपः'॥ नुश्च उप् च नृप् तस्य नृपः । स्वादेरुत्पन्नस्य नुप्रत्ययस्य तनादेरुत्पन्नस्य उप्प्रत्ययस्य पिति प्रत्यये परे गुणो भवति । अनेन गुणः । सुनोति सुनुतः । 'नुधातोः' । सुन्वन्ति । षत्वम् । सुनोषि सुनुथः सुनुथ । 'न्पः' अनेन गुणः । सुनोमि । सुनु वस् इति जाते ॥ सूत्रम्— 'ओर्वेमोर्वा लोपः' ॥ ओः वमोः वा अव्ययम् । छोपः । चतुःपदं सुत्रम् । असंयोगा-दुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वमोः परयोः सतोर्छोपो भवति । अनेन उकारस्य वा लोपः । सुनुवः सुन्वः । सुनुमः सुन्मः । सुनुते सुन्वाते । 'आतोन्तो०' सुन्वते । पत्वम् । खतुषे सुन्वाथे सुतुष्वे । सुन्वे । 'ओर्बमोर्वा छोपः०' । सुतुवहे सुन्वहे । सुतुमहे सुन्महे । सुतुवात् सुतुवाताम् सुतुयुः । 'तु घातोः' । सुन्वीत सुन्वीयाताम् सुन्वीरन् । अन्यानि सुगमानि । छोट्लकारे । 'नूपः' । अनेन पिति प्रत्यये परे गुगः । सुनोतु । 'तुह्योः' । सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु । सुनु हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ओर्वाहेः' ॥ ओः वा अञ्ययम् हेः ॥ प्रत्ययसंवन्धिन उकारादुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य वा छुग् भवति । अस्मिन् सूत्रे वाग्रहणात् संयोगात न छुग् भवति । तेन तक्ष्णुहि त्वक्ष्णुहि इत्यत्र न । सुनु सुनुतात् सुनुतम् सुनुत । 'नूपः' । सुनवानि सुनवाव सुनवाम । सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वताम् । सुनुष्व सुन्वाथाम् सुनुष्वम् । सुनवै सुनवावहै सुनवामहै । 'दिबादावट्' । 'नूपः' । असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् । असुनोः असुनुतम् असुनुत । असुन्वम् असुनुव । 'ओर्व-मोः'। असुन्व । असुनुम असुन्म । असुनुत असुन्वाताम् । 'आतोन्तो'। असुन्वत । असुनुयाः असुन्वाथाम् असुनुष्वम् । असुन्वि असुनुवहि असुन्वहि । असुनुमहि असु-क्मिहि । लिट्लकारे । 'द्विश्च०' । 'सस्वरादिः' । क्विलात्०' । 'घातोर्नामिनः' । सुषाव । 'तुंघातोः'। 'नानप्योर्वः'। सुषुवतुः सुषुदुः। 'अत्वतः'। 'गुणः'। सुषविथ सुषोय। आत्मनेपरे । सुबुवे सुबुवाते सुबुविरे । 'ये' । सूयात् । गुणः । षत्वम् । सोषीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छुङ्खकारे । असु सि दिप् इति जाते ॥ सुत्रम्—'स्तुसुधूञां०'॥ स्तुसुंघूका घात्ना परस्मैपदे सेः इड वा वक्तन्यः। सेणित्त्वाद 'धातोनीमिनः' अनेन

वृद्धिः । असावीत् असाविष्टाम् असाविष्ठः । इडभावे । 'अनिटो॰' । असौषीत् असौष्टाम् असौष्ठः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । दुसुस्तुनुधात्नां इड् वा भवति इति केविदाचार्या वदन्ति । अनेनात्मनेपदेऽपि सेरिट् । गुणः । असविष्ट असविषाताम् असविषत । इडभावे । असोष्ट असोषाताम् असोषत ॥ १—५ ॥

(प्र) धुज्। अभिषवः स्नपनं स्नानं पीडनं खरासन्धानञ्च। तत्र स्नान अकर्म्भकः। नूप इति । उपा साहचर्यात् नुः प्रत्यय एव गृह्यते ॥ १॥

चिञ् चयने । चिनोति चिनुते । चिनुयात् चिन्नीत । चिनोतु चिनुताम् । अचिनोत् अचिनुत ॥ चिनोतेः सणादौ कित्वं वा वाच्यम् ॥६॥ चिकाय चिक्यतुः चिक्युः । चिचाय चिक्ये चिच्ये । चीयात् चेषष्टि । चेता २ । चेष्यति चेष्यते । अचेष्यत् अचेष्यत् । अचेषीत् अचेष्ट् ॥

(च०) चित्र् चयने । 'स्वादेर्नुः' । 'नूपः' । चिनोति चितुतः विन्वन्ति । चितुते चिन्वाते चिन्वते । चितुयात् । चीन्वीत चिनोतु चिनुतात् चिनुताम् चिन्वन्तु । 'ओवां हेः' । चिनु । अन्यानि सुगमानि । चिनुताम् । अचिनोत् । अचिनुत् । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । छिट्छकारे । वि णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'चिनोतेः०' ॥ चिनोतेधांतोः सप्रत्यये णादौ च परे कित्त्वं वा वाच्यम् । अनेन चकारस्य ककारः । द्वित्वम् । 'सस्वरादिः' । 'कुहोश्चः' । 'धातोर्नामिनः' । चिकाय । 'नुधातोः' । चिक्यतुः चिक्युः । चिक्यये चिक्ये । चिचाय चिच्यतुः चिच्युः । आत्मनेपदे कित्त्वे कृते सित् । चिक्ये चिक्याते चिक्यिरे । कित्त्वामाने । चिक्ये । चिवाय चिन्यतुः चिच्ये । रूपाणि सुगमानि । 'ये' चीयात् । गुणः पत्वम् । चेषीष्ट । चेता चेता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छङ्छकारे 'अनिटो नामि-वतः' अचैषीत् अचैष्टाम् अचैष्ठः । आत्मनेपदे गुणः । अचेष्ट अचेषाताम् अचेषत् ॥ ६ ॥

(प्र०) चिनोतेः सणादौ कित्वमिति । चिनोतेः किरादेशः स्यात छिटि सप्रत्यये च से परे । चिकीर्षति चिचीषति । णादौ तु चिकाय—चिचाय ॥ ६ ॥

स्तृज् आच्छादने । स्तृणोति स्तृणुते । तस्तार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । तस्तरद्वः तस्तरः । तस्तर्थ । तस्तरे ॥ स्तर्यात् ॥ संयोगादि ऋदन्तवृङ्कृजां सिस्योरात्मनेपदे इड्वा वक्तव्यः ॥ ७॥ स्तरिषीष्ट । दः । स्तृषीष्ट । स्तर्ती २ । स्तरिष्यति-स्तरिष्यते । अस्तरिष्यत् अस्तरिष्यत । अस्तरिष्यत् अस्तरिष्यत । अस्तरिष्यत् अस्तरिष्यत् ॥ अस्तरिष्यते अस्तरिष्यते ॥ अस्तरिष्यते अस्तरिष्यते ॥

(च०) स्तृज् आच्छादने । 'स्वादेर्नुः' । 'ष्ट्नीं शेडनन्ते' । 'नूपः' स्तृणोति स्तृ-णुते । चतुणीं रुकाराणां रूपाणि सुगमानि । स्तृ णप् इति जाते । 'द्विश्च' । 'सस्वरा-दि०' । 'शसात् खपाः' 'धातोनीमिनः' तस्तार । 'गुणोर्ति०' । अनेन गुणः । तस्तरतुः तस्तरः । ऋदन्तस्य गुणः । तस्तर्थं । आत्मनेपदे । तस्तरे तस्तराते तस्तरिरे । इत्या-दीनि । 'गुणोऽर्ति०' । अनेन यादादौ गुणो भवति । स्तर्यात् । अन्यानि सुगमानि । 'अः' अनेन गुणनिषेधः । 'किलात्०'। अनेन पत्वम् । स्तृषीष्ट । 'संयोगादेः' अनेन अस्य वेट् सीष्टादौ । गुणः । स्तरिषीष्ट । स्ततां स्ततां । 'हृततः स्यपः' । स्तरिष्यति स्तिरिष्यते । अस्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे दृष्टिः । अस्ताषीत् । आत्मने पदे ॥ 'संयोगादिः' अनेन वेट् । अस्तरिष्ट । इडभावे । अस्तृत । 'लोपो०' । अनेन सेर्लोपः । अस्तृषाताम् अस्तृषत । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

वृञ् वरणे । वृणोति वृणुते । ववार वत्रतुः वत्रुः । वृणोतेस्थपो नित्यमिट् ॥ ८ ॥ ववरिथ वत्रथुः वत्र ववार-ववर ववृव ववृम । वत्रे ववृद्वे । त्रियात् । इटो प्रहाम् । वरीषीष्ट वरिषीष्ट । वरिता वरीता २ । वरिष्यति वरीष्यति । वारिष्यते वरीष्यते । अवरिष्यत् अवरीष्यत् । अव-रिष्यत अवरीष्यत् । अवारिष्यत अवरीष्यत् । अवारिष्यत अवरीष्यत् । अवारिष्यत् अवरीष्यत् । अवारिष्यत् अवरीष्यत् । अवारिष्यत् अवरीष्यतः ।

(च०) वृज् वरणे । जकार डभयपदार्थः । 'स्वादेर्नुः' । 'फ्र्नीणोनन्ते' । 'नूपः' वृगोति वृणुते । चतुणीं छकाराणीं रूपाणि सुगमानि । छिट्छकारे । द्वित्वादिकम् । 'धातोनीमिनः' । ववार । 'ऋरम्' । ववतुः वबुः । ववर् थप् इति जाते ॥ सूत्रम्— 'धातोनीमिनः' । व्यारे। 'ऋरम्' । ववतुः वबुः । ववर् थप् इति जाते ॥ सूत्रम्— 'खृणोतेः० । वृणोतेर्धातोः थपो नित्यं इट् भवति । वविश्य । क्रादित्वान्नेट् । ववृव । इत्यादीनि । वव्ये वव्यते विवरे । यादादौ' । वियात् । संयोगादेः' १ । वृषिष । ईटो ग्रहाम्' । अनेन इकारस्य ईकारः । वरिषीष्ट वरीषीष्ट । इत्यादीनि । वरिता वरीता । इत्यादीनि । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छङ्छकारे । द्वाविटौ । वृद्धः । अवारीत् अवारिष्टाम् अवारिष्ठः । आत्मनेपदे गुणः । अवरिष्ट अवरीष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां साधनमि सुगमम् ॥ ८ ॥

धून् कम्पने । धूनोति धूनुते । धूनुयात् धून्वीत । धूनोतु धूनुताम् । अधूनोत् अधूनुत । दुवाव दुधुवे । धूयात् धविषाष्ट-धोषीष्ट ॥ स्वरतिसूतिस्-यतिषूत्ररधादीनां वा ॥ धविता घोता । धविष्यति धोष्यति । अधविष्यत् अधेष्यत् । अधावीत् अधवीष्ट अषेष्ट ॥ इति स्वादिषूमयपदिनः ॥ १३ ॥

(च०) धूज्कम्पने । जकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । 'स्वादेर्नुः' । 'नूपः' । अनेन चतुर्षुं पिति गुणो भवति । धूनोति । आत्मनेपदे । धूनुते । चतुर्णो पूर्वव-द्रूपाणि । छिट्छकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'धातोन्नामिनः' । 'झपानां०' अनेन धस्य दः । हस्यः । दुधाव दुधुवतः दुधुवः । दुधविथ । हत्यादीनि । दुधुने दुधुवाते दुधुविरे । धूपात् ॥ 'स्वरति०' । अनेनास्य वेट् । गुणः । धविषीष्ट । इडमावे धोषीष्ट । अन्यानि स्पाणि सुगमानि । सर्वत्रेड्विकल्पः । छुड्छकारे । अधावीत अधाविष्टाम् अधाविष्टः । साधनं सुगमम् । इडमावे । 'अनिटो०' अधौषीत् अधौष्टाम् अधौष्ठः । आत्मनेपदे । अधविष्ट अधोष्ट । इत्यादीनि स्पाणि भव-

न्ति । एतादृशानि रूपाणि शतशः साधितानि । अधो व्याख्यानं न कृतम् । इत्युभय-पदिनः कथिताः ॥ १३ ॥

(प्र०) धूज् कम्पन इति । हस्वान्तोऽप्ययम् । तथा च कविरहस्ये—
"धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं
चूतं धुनाति धुनति स्फुटितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्
यत्कानने धवति चन्दनमक्षरीश्च ॥" इति ॥
इति प्रसादे स्वादिधूभयपदिनः ॥ १३ ॥

स्वादिषु परस्मैपदिनः॥ १४॥

अथ परस्मेपदिनः ॥ हि गतौ वृद्धौ च । हिनोति ॥ द्विरक्तस्य हि-नोतेः कुत्वं वाच्यम् ॥ १ ॥ जिघाय । हीयात् । हेता । हेप्यति । अहेप्यत् । अहेपीत् ॥

(चः) अथाधुना परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । हि गतौ वृद्धौ च । तिबादयो भवन्ति । 'स्वादेनुंः' 'नूपः' हिनोति हिनुतः हिन्वन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । छिट्छकारे । द्वित्वादिकम् । सूत्रम् 'द्विरक्तस्य' ॥ द्विरक्तस्य हिनोतेर्घातोः कुत्वं वाच्यम् । अनेन ६स्य घः 'घातोनांमिनः' । 'झपानाम्॰' । जिघाय जिघ्युः जिघ्युः । जिघयिथ जिपेथ इत्यादीनि । 'ये' हीयात् । गुणः। हेता । हेष्यति । अहेष्यत् । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । छुङ्छकारे 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अहेषीत् अहेष्टाम् अहेषुः । इत्यादीनि ॥१॥

(प्र०) हि गताविति । अनियो नामिवत इति वृद्धिः । अहैषीत् । द्विरक्तस्येति । न त्वङीति वाच्यम् । अङि किम् । अजीहयत् । ज्यन्तस्य धात्वन्तरत्वेन हिप्रहणाद्य-हणेपि जिघाययिषतीत्यत्र ज्यधिकस्यापि कुत्वज्ञापनार्थमिदमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

इति प्रसादे परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

शक्त शक्तो । शक्नोति । शशाक । छोपः पर्चा कित्ये चास्य । शेक-तुः शेकुः । शक्यात् । शक्ता । शक्ष्यति । अशक्ष्यत् । अशकत् ॥

(च०) शक्छ शक्तौ । छकारः छदित्कार्यार्थः । तिबादयः । 'स्वादेर्नुः' 'नूपः' । शक्ताति शक्तुतः । 'नुधातोः' । शक्तुवन्ति । छोट्छकारे मध्यमपुरुषस्यैकव-चने । शक्तुहि । अन्यानि सुगमानि । छिट्छकारे द्वित्वादिकं सर्वे भवति । 'अत उपध्यायाः' शशाक । 'छोपः पचाम्०' । शेकतुः शेकुः । अन्यानि सुगमानि । शक्यात् । शक्ता । किछात्०' । 'कषसंयोगे' । शक्ष्यति । अशक्ष्यत् । रूपाणि सुगमानि । छुङ्छ-कारे । 'छित्पुषादेः०' । अनेन छप्रत्ययो भवति । अशकत् अशकताम् अशकन् । इत्या-दीनि भवन्ति ॥

धिनि प्रीतौ । 'इदित' इति नुम् ॥ धिनिवकृण्टयोनीं लोपो वाच्यः ॥ २ ॥ चतुर्षु ॥ यवयोवसे हकारे च लोपः॥ ३ ॥ धिनोति । धिनुयात् । धिनोतु । अधिनोत् । दिधिन्व । धिन्व्यात् । धिनिवन्ता । धिनिवण्यत् । अधिनविष्यत् । अधिनविष्यत् ॥

(च०) घिवि प्रीतौ इकार इत । इदितो तुम्०' । तिबादयः । 'स्वादेर्तुः । 'घिन् वृ तु तिप्' इति जाते ॥ सूत्रम्—'घिन्विक्रग्वयोः '॥ अनयोर्नकारस्य लोपो वाच्यः चतुर्षु परेषु । अनेन नकारस्य लोपः । सूत्रम् 'यवयोः '। यकारवकारयोर्वेसे हकारे च लोपो भवति । 'नूपः' । घिनोति धिनुतः घिन्वन्ति । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'झपानाम्०' । दिधिन्व दिधिन्वतुः दिधिन्तुः । दिधिन्वथ । इत्यादीनि भवन्ति । 'सिसता०' अनेनेट् । घिन्विता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे द्वावि-दौ । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिन्वता । अधिन्वद्यम् अधिन्विष्ठः । इत्यादीनि॥२-३॥

क्विव हिंसायाम् । कुणोति । चक्रण्य । घिनोतिवत् ॥

(च०) कृवि हिंसायाम् । सर्वसाधनं तु पूर्ववत् । प्त्वम् । कृणोति । अयं धातु-र्धिनोतिवत् ज्ञातन्यः ॥

श्रु श्रवण ।। श्रुव: श्रु ॥ श्रुव: शृ भवति चतुर्षु परेषु ॥ ४ ॥ शृणो-ति । श्रुश्राव श्रुश्रोथ । श्रुयात् । श्रोता । श्रोष्यति । अश्रोष्यत् । अश्रो-षीत् ॥ इति स्वादिषु परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

(च॰) श्रु श्रवणे तिवादयः। 'स्वादेर्तुः'॥ सूत्रम्—'श्रुवः श्रु॥ सांकेतिकम् । द्विपदं सूत्रम् । श्रुवो धातोः श्र इत्यादेशो भवति । चतुणीं रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वा दिकं 'पूर्वस्य'। 'धातोनीमिनः' । अनेन वृद्धिः । ग्रुश्राव ग्रुश्रुवतुः ग्रुश्रुवुः । इत्यादीनि भवन्ति । 'ये' श्रूयात् । 'गुणः' । श्रोता श्रोष्यति । अत्र पत्वं भवति । अश्रोष्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्खकारे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु सुगमम् । अश्रोषात् अश्रोषाम् । अश्रोषाः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ४॥

इति परस्मैपदिनः समाप्ताः ॥ १४ ॥

स्वादिषु आत्मनेपदिनः ॥ १५॥

अथात्मनेपदिनः ॥ अराङ् व्याप्तौ । ऊङावितौ । अरुनुते । अरुनुवीत । अरुनुताम् । आरुनुत । नुगशाम् । आभ्वोर्णादौ । आनशे । ऊदितो वा । अशिषीष्ट । अक्षीष्ट । अशिता-अष्टा । अशिष्यते-अक्ष्यते । आशिष्यत-आ-क्ष्यत । आशिष्ट आष्ट आक्षाताम् आक्षत ॥ इति स्वादिष्वात्मनेपदिनः ॥१५॥

इति नुविकरणाः स्वादयः ॥

(च०) अश्वात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ अशूङ् व्याप्तौ । ऊङावितौ स्तः । तिबादयः। 'स्वादेर्नुः'। अश्नुते अश्नुवाते । 'आतोन्तो०' । अश्नुवते । इत्यादीनि । अश्नुवीत अश्नुवीन् याताम् अश्नुवीरन् । अश्नुताम् अश्नुवाताम् अश्नुवताम् । स्वरादित्वाद् द्वावडागमौ भ-वतः । आश्नुत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वम् । 'नुगशां०ः । 'आन्वोणांदौ' । आनशे आनशाते आनशिरे । इत्यादीनि । 'ऊदितोवा' । अनेनास्य घातोरि-इ्विकल्पो भवति । अशिषीष्ट । इडभावे । 'छश्चप०' । अनेन पत्वम् । 'पढोः कः से' । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । अक्षीष्ट । रूपाणि सुगमानि । अन्यानि मूलात् त्रेयानि । छन्ल्कारे । द्वावडागमौ । स्वरादित्वात् । आशिष्ट आशिषाताम् आशिषत । इडमावे । 'झसात्०' । 'छश्चप०' । ष्टुत्वम् । आष्ट आक्षाताम् आश्चत । इत्यादीनि । इत्यात्मने-पदिनः समाप्तिमगमन् । इति नुविकरणाः स्वादयो धातवः कथिताः ॥

(प्र०) अशूङिति । लिटि 'तुगशाम्' इति तुक् आनशे । 'ष्टिय आस्कन्दने' आ-स्कन्दनै संप्रामम् । स्तिष्तुते । अन्यानि रूपाणि सुगमानि ।

इति प्रसादे आत्मनेपदिनः ॥ १५ ॥

रुधादिषूभयपदिनः॥ १६॥

अथ रुधादयः ॥ तत्रादानुमयपिदनः । रुधिरावरणे । इरित् ॥ रुधा-देनम् ॥ रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चर्जुषु परेषु ॥१॥ अपोऽपवादः । मकारः स्थाननियमार्थः । णत्वम् । तथार्थः । रुगद्धि । नमसोऽस्य ॥ हः सात् झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः ॥२॥ रुग्धः । रुग्धन्ति । रुणिस रुग्धः रुग्ध । रुगधिम रुग्धः । रुग्धिम रुग्धः । रुग्धिम रुग्धः । रुग्धे रुग्धात् । रुग्धे रुग्धात् । रुग्धे रुग्धात् । रुग्धे । रुग्धे रुग्धे । रुग्धे ।

(च०) अथ रुधादयो धातवः कथ्यन्ते ॥ तत्रादान्तुभयपदिनो धातवः सन्ति । रु-धिर् आवरणे । इरित् । उभयपदित्वात् तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम्-'रुधादेनेम्' ॥ रुघ् आदिर्यस्मात् स रुधादिः तस्य रुधादेः नम् । रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु रुकारेषु परेषु । अपोऽपवादः । प्रत्यये मकारः स्थाननियमार्थः । 'प्रत्नों णोऽ-नन्ते' । अनेन णत्वं च । 'तथोर्धः' । अनेन तकारस्य धकारः । 'झवे जवाः' । रुगद्धि । रुघ् तस् इति जाते । 'नमसोऽस्य' । अनेन अकारस्य छोपः । 'तथोर्धः' ॥ 'हसात्०' अनेन धकारस्य छोपो भवति । 'नश्चा०' । रुन्धः रुन्धन्ति । 'खते०' । रुगत्सि रुन्धः रुष्ध । अन्यानि मूले सन्ति । रुन्ये रुन्धाते रुन्धते । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । रुन्धात् । रुन्धात् रुन्धात् । रुन्धात् । रुन्धात् । रुन्धात् । रुन्धात् । रुन्धात् । अरुन्धाः अरुन्धात् । अरुन्धात् । अरुन्धात् । अरुन्धाः अरुन्धात् । अरुन्धात् । अरुन्धात् । सुन्धात् । रुन्धात् रुन्धात् रुन्धात् । रुन्धात् ।

(प्र०) रुघादेरिति । रुघ् आदिर्यस्य स रुघादिस्तस्माद्रुधादेः । न च रुग्रदेरिति भविष्यति अन्तर्वित्तिविभक्त्या पदत्वादिति वाच्यम् । असन्देहार्थमिदम् । अन्यथा रुघ् आदिः रुद्आदिरिति वा सन्देहः स्यात् । यद्यपि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्या- याद्रुधादिरेव गृद्धते तथापि कविदान्तरं पदकार्थ्यं नेति ज्ञापनार्थमिदम् । नमः प्रत्ययत्वे- ऽपि मित्त्वसामय्यादन्त्यस्वरस्य परत्वम् । अन्यथा मित्त्वं व्यथं स्यात् । न च नम इति विशेषणार्थं तदिति वाच्यम् , अनुबन्धान्तरस्येव सुवचत्वात् । न च नमि मध्येऽपि ति- वादिपरत्वस्यावाधादपा भाव्यमिति वाच्यम् , दिधनाद्याणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति तक्रकौडिन्यन्यायेन तक्रदानेन दिधदानस्येव नमापो बाधनात् । नमानित्यत्वाद् गुणो वाध्यते ॥ १ ॥

उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उइरावितौ । छृणांचे छृन्तः छृन्दन्ति । छृ-नेत । छृन्दात् । छृन्दीत । छृण्चु छृन्ताम् । अच्छृण्त् अच्छृणद् ॥ दः सः ॥ दकारस्य वा सकारो भवति सिपि विषये ॥३॥ अच्छृणः अच्छृदत् अच्छृन्तम् अच्छृन्त । चच्छर्द चच्छृदे । छृद्यात् । छृत्सीष्ट छिदेषीष्ट । छिदैं-ता २ । छिदिंप्यति छत्त्यति । छिदेष्यते छत्त्यते । अच्छिदेष्यत् अच्छत्त्ये-त । अच्छिदेष्यत-अच्छत्त्येत । इरितो वा । अच्छृदत् अच्छदीत् अच्छिदेष्ट ॥

(च०) उच्छृदिर् दीसिदेवनयों । उद्दरावितौ । पूर्ववत् प्रत्ययाः । 'रुधादेनेम्' । अनेन चतुर्षु नम्प्रत्ययो भवति । छृणत्ति । अत्र 'खसे चपा झसानाम्' । अनेन दस्य तः । 'नश्चापदान्ते झसे' । अनेन नस्यातुस्वारो भवति । छृन्तः छृन्दन्ति । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसदृशानि पूर्वोक्तरेव स्त्रैः सिव्यन्ति । छृन्ते छृन्दते । चतुर्शे छकाराणां रूपा-णि पूर्वसदृशानि । छिट्छकारे द्वित्वादिकं सर्वे भवति । 'पूर्वस्य' 'रः' । 'उपधायाः' । अनेन

गुणः । 'झपानाम्०' चच्छर् चच्छृर्तुः चच्छृ्दुः । चच्छर्दिथ । आत्मनेपरे । चच्छृ्रे चच्छृ्द्राते चच्छृ्दिरे । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । छृद्यात् । 'सिस्योः ' अनेन गुणिनिष्धः 'खसे ०' छत्सीष्ट । रृत् तृद् छृद् अनेन वक्ष्यमानेन वेट् । 'उपघाया छवोः' । अनेन गुणः । छर्दिता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छर्दिष्यति । 'रृततृद् ०' अनेन वा इट् । 'खसे ०' । छत्स्येति । इत्यादीनि । छङ् । द्वाविटौ से छोपः । गुणः । अडागमः । अ-च्छर्दित् अच्छर्दिष्टाम् अच्छर्दिष्टः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपरे साधने पूर्ववत् । अच्छर्दिष्ट अच्छर्दिषाताम् अच्छर्दिषत् । इत्यादीनि । अस्य धातोरिरितो वा अनेन खप्रत्ययो भवति । कित्वाद् गुणाभावः । अच्छृद्त् अच्छृद्ताम् अच्छृद्त् । अच्छृद्द् अ-च्छृद्ताम् अच्छृद्त् । अच्छृद्द् अच्छृद्ताम् अच्छृद्त् । अच्छृद्वा अच्छृद्वा । साधनमेताद्दशं इतशः कृतम् ॥३॥

उत्विर् हिंसानादरयोः । तृणित तृन्तः तृन्दिन्ति । तृन्ते । तृन्धात् । तृन्दीत । तृणत्तु तृन्वाम् । अतृणत् अतृन्त । ततर्द । ततृदे । तृद्यात् । तृत्सीष्ट तिर्देषीष्ट । तिर्देष्यति-तत्स्यति । तिर्देष्यते तत्स्यते । अतिर्देष्यत्-अ-तत्स्यत् । अतिर्देष्यतः अत्स्थते । अतिर्देष्यतः अत्स्थित । अतिर्देष्यतः अत्स्थित । अतिर्देष्यतः अत्स्थित । अतिर्देष्यतः अत्स्थित । अतिर्देष्याः । स्ततः तृद्धवृद्धन्यः अत्स्थितः । स्ति स्थादिष्मयपदिनः॥१६॥

ं (च०) उतृदिर् हिंसानादरयोः । उहरावितौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'रुघा-देर्नम्' अनेन चतुर्षुं नम्प्रत्ययो भवति । णत्वम् । तृणत्ति । अस्मिन्रूपे 'खते ०' अनेन दस्य तः क्रिति प्रत्यये परे । 'नमसोऽस्य' अनेन नमोऽकारस्य छोपो भवति । 'नश्चा०' अनेन झसे परे नकारस्यानुस्वारो भवति । 'हसात्०' अनेन वा तकारस्य छोपो भवति । छृतः । छृन्तः । एतादृशमपि रूपं स्थात् । तृन्द्रन्ति । तृन्ते तृन्द्राते तृन्द्रते । इत्यादीनि चतुर्णां रूपाणि सुगमानि पूर्वोक्तरेव सुत्रैः सिध्यन्ति । लिट्लकारे 'द्विश्र' पूर्व स्यः । 'उपघाया लघोः' अनेन गुगः। ततर्दे। कित्त्वात् गुणाभावः। किति णबादौ । अन्यत्सा-धनं पूर्ववत् । ततृदतुः ततृदुः । गुणो भवति । थपि । ततर्दिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपरे साधनं पूर्ववत् । ततृदे ततृदाते ततृदिरे । अन्यानि सुगमानि । तृद्यात् । 'खसे॰' । 'तृत्-तृद्० अनेन वा इड्निषेधः । 'सिस्योः०' अनेन गुणनिषेधः । तृत्सीष्ट । इटि क्रुते गुणा भवति । तर्शिषाष्ट । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । अन्यानि रूपाण्यन्येषां लकाराणां मृ लात ज्ञेयानि । सिर्वार्जतसादिप्रत्यये इड्विकलपः । लुङ्लकारे 'सिसता०' 'से०' आभ्यां द्वाविटौ । सेर्लोपो भवति । 'उपघायाः' अनेन गुणः । 'दिबादावट्' । 'वावसाने' । अ-तदीत् अतर्दिष्टाम् अतर्दिषुः । 'इरितो वा' अनेन वा ङप्रत्ययो भवति । ङिःवाद्गुणा-भावः । अतृदुत् । आत्मनेपरे । 'सिसता०' अनेनेर् । गुणः । षत्वम् । दुत्वम् । 'राद्यपो द्धिः अनेन द्वित्वम् । अतिदृष्ट अतिर्देषाताम् अविदृषत ॥ ४ ॥

(प्र०) तृह हिंसायाम् । तृहो निम कृते इमागमः पिति हसे । तृणेढि । अतृणेट् । अतहींत् । अद्येवं न स्यात् तिहै येन नाप्रासिन्यायेन मा नम् बाध्यते । अवाधने वा पूर्व-मिमेव स्यादिति शंकानिवृत्तये निम कृते इति । नमः प्रकरणत्वात् प्रत्ययस्य ग्रहणम्॥१॥ इति प्रसादे रुधाद्यस्यपदिनः ॥ १६ ॥

रुधादिषु परस्मैपदिनः ॥ १७॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ शिष्ट विशेषणे । शिनष्टि शिष्टः शिषान्त । शि-ष्यात् । शिनष्ट । अशिनट् । शिशेष । शिष्यात् । शिष्टा । शेक्ष्यति । अशि-ध्यत् । अदिषत् ॥

(च०) अथ परस्मैपदिनः । कथ्यन्ते तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । 'रुधादेर्नम्' अनेन नम्प्रत्ययो भवति । शिष्टः विशेषणे । रुकारो रुत्काराधिः । पूर्ववत्सर्वं कार्यं भवित । शिष्टः विशेषणे । रुकारो रुत्काराधिः । पूर्ववत्सर्वं कार्यं भवित । शिष्टः तिष्टः तिष्टः । शिष्टः विष्टः । शिष्टः विष्टः । शिष्टः विष्टः । शिष्टः शिष्टः । शिष्टः शिष्टः । शिष्टः शिष्टः । अशिष्टः । अशिष्टः । अशिष्टः । अशिष्टः । शिशेषः । शिषः । शि

हिसि हिंसायाम् । इदित इति नुम् ॥ नमः ॥ नमः प्रत्यबात्परस्य नस्य छोपो भवति ॥ ११ ॥ हिनस्त हिंस्तः हिंसन्ति । हिंस्यात् । हिनस्तु धौ सहोपो वा । सस्य द इति केचित । हिन्धि हिन्द्धि । अहिनत् अहिनद् ॥ दिपि ॥ सस्य दः सिपि वा ॥ २ ॥ अहिनत् अहिनः । जिहिंस । हिंस्यात् । हिंसिना । हिंसिण्यति । अहिंसिण्यत् । अहिंसीत् ॥

(च०) हिसि हिंसायात् । तिबादयः । 'इदितो नुम्०' । पश्चात् । 'रुधादेर्नम्' । अनेन नम्प्रत्ययो भवति । हिनस् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नमः' ॥ नमः एकपदं स्त्रम् । नमः प्रत्ययात्परस्य नकारस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं०' हिनस्ति । 'नमसोऽस्य' । नश्चापदान्ते' अनेन नमो नकारस्यानुस्वारः । हिस्तः हिंसन्ति । अनेनेव प्रकारेणाण्यानि रूपाणि साध्यानि । हिंस्यात् । हिनस्तु हिंस्तात् हिं-

स्ताम् हिंसन्तु । 'झसादिहें।' । तदा हिंस् धि इति जाते । सूत्रम् । धौ ॥ धौ परे सित सकारस्य लोपो भवित । वा सकारस्य दकारो भवित । यदा सकारस्य लोपा तदा हिंधि यदा सकारस्य दकारस्तदा हिंदि । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे । 'दिबादावर्' । अहिंस् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दिपि सस्य दः । ॥ अनेन सकारस्य दकारः । 'दिस्थोईसात्' । 'वावसाने' । अहिनत् अहिनद् अहिंस्ताम् अहिंसन् । अहिनत् अहिनः अहिंस्तम् अहिंस्त । अहिनत् अहिंस्त अहिंस्तम् अहिंस्त । किंद्लकारे दित्वादिकम् । 'कुहो-क्चः' । जिहिंस जिहिंसतुः जिहिंसुः । हिंस्यात् । हिंसिता । 'सिसता ' अनेन इडागमो भवित । हिंसिच्यति । 'दिवादावर्' । अहिंसिच्यत् । छङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलेपः । 'दिवादावर्' । अहिंसिच्यत् । हिंसिन्यादीनि ॥ १–२ ॥

मञ्जो आमर्दने । ओ इत् । मनिक्त मङ्गः । बमञ्ज । मज्यात् । मङ्गा । मङ्क्ष्यति । अमङ्क्ष्यत् ॥

(च०) भक्षो आमर्दने । ओकार इत् । तिबादयः । 'हघादेर्नम्' । भनज् तिप् इति जाते । 'नमः' । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । भनक्ति । 'नमसोऽस्य' अनेन ङि-त्यकारस्य छोपः । 'नश्रापदान्ते०' । भङ्कः भक्षन्ति । 'क्विछात्' । 'कष' । भनक्षि । भन्न्यात् भन्न्याताम् भन्न्यात् भन्न्यात् भन्न्याताम् भन्न्यात् भन्नाम् भन्नात् भन्नाम् भक्षात् भक्षात् । 'दिस्योईसात्' । 'दिल्यादावर्' 'वावसाने' । अभनक् अभनग् अभङ्काम् अमञ्जाम् अभञ्जाम् अभनक् अभनग् अभङ्काम् अभन्ना । अभनक् अभनग् अभङ्काम् अभञ्जाः । अभनक् अभनग् अभन्ना । छिट्छकारे द्वित्वादिकं । 'झपानाम्' । बभञ्ज बभञ्जतः बभञ्जः । बभिञ्जय । 'अन्त्वतः' । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । बभञ्जक्य । इत्यादीनि । भन्यात् । अत्र 'नो छोपः' अनेन नकारस्य छोपः । भञ्ज् ता इति जाते । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । भङ्का भङ्कारौ भङ्कारः । भञ्ज स्यप् तिप् इति जाते । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । भङ्का भङ्कारौ भङ्कारः । भञ्ज स्यप् तिप् इति जाते । 'चोः कुः' । 'खसे०' । 'क्विछात्। 'क्विछात्। 'क्विछात्। 'विवादावर्' । अभञ्ज् स्यत् । छक्र्-छकारे । 'भृते सिः' 'सेः' । 'दिवादावर्' । अभञ्ज् सि ईट् दिप् इति जाते ॥

सावनिटो नित्यं वृद्धिः ॥ अनिटो घातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति पर-स्मैपदे सौ परे ॥३॥ अभाङ्क्षीत् अभाङ्काम् अभाङ्श्चः ॥

(च॰) सूत्रम्—'सावनिटो नित्यं वृद्धिः'॥ सौ अनिटः नित्यं वृद्धिः। अनि-टो घातोनित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे। छगममिदं सूत्रम्। 'चोः कुः'। 'खसे॰'। 'क्रिङात्॰'। 'कष॰' अभाङ्कीत्। 'झसात्॰'। अभाङ्काम् अभाङ्शुः। अन्यानि सुग-मानि॥ ३॥

अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अञ्ज्यात् । अनक्तु । आनक् ॥ अज्यात् । अञ्जिता । अङ्क्ता । अञ्जित्यति—अ-ङ्क्ष्यति । आञ्जिष्यत्—आङ्क्ष्यत् ॥ अञ्जेः सौ नित्यमिङ्घाच्यः ॥४॥ आञ्जीत् । इति रुघादिषु परस्मैपदिनः ॥ १७ ॥ (च०) अञ्जू न्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । ऊकार इड्विकल्पार्थः । तिबाद्यः । 'क्यादेर्नम्' । 'चोः कुः' । 'खसे०' । अनक्ति । 'नमसोऽस्य' । अङ्गः । अञ्जन्ति । अञ्ज्यात् अञ्ज्याताम् अञ्ज्युः । अनक्तु अङ्गात् अङ्गाम् अञ्जन्तु । अङ्गिध । 'दिन् बादावट्' । 'स्वरादेः परः' । 'सवर्णे दीर्घः' । 'चोः कुः' । 'दिस्योर्हसात्' । 'वावसाने' । आनक् आनग् । 'नमः' । आङ्गाम् । 'नश्चापदान्ते' आञ्जन् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । 'नुगशां०' । 'आम्बोणांदौ' । आनञ्ज आनञ्जतुः आन् ज्ञुः । आनञ्ज्यात् । अज्ञ्यात् । 'ऊदितो वा' । अनेन सूत्रेण इड्विकल्पो भवति । अञ्ज्या । इडमावे । अञ्चदम् । 'खसे०' अङ्गा । अञ्जिष्यति । इडमावे । कुत्वम् । 'खसे०' अङ्गा । आञ्जिष्यते । इडमावे । अल्वम् । 'खसे०' पत्वम् । 'काद्यते । अञ्ज्याते । अङ्क्यति । 'दिवादावट्' । आञ्जिष्यत । इडमावे । आङ्क्यत् । छङ्लकारे । इड्विकल्पे प्राप्ते । सृत्रम् 'अञ्जोः०' ॥ अञ्जर्धातोः सौ नित्यं इड्वाच्या । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । आञ्जोत् आञ्जिष्टाम् आञ्जिष्ठः । इत्यादीनि ॥४॥ इति परस्मैपदिनः कथिताः ॥ १७ ॥

(प्र०) अञ्जेसेरिति । अञ्जेः परस्य सिप्रत्ययस्येडागमः । ऊदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते अयमारम्भः ॥ ४ ॥ इति प्रसादे स्थादिपरस्मपदिनः ॥ १७ ॥

रुधादिष्वात्मनेपदिनः ॥ १८॥

अथात्मनेपदिनः ॥ जिइन्घी दीप्तौ । जिई इतौ । इन्घे । इन्घीत । इन्घाम् । ऐन्घ । इन्घाञ्चके । इन्घिपीष्ट । इन्घिता । इन्घिष्यते । ऐन्घिष्यत । ऐन्घिष्यते ।

इति रुघादिष्वात्मनेपदिनः ॥१८॥ इति नम्बिकरणा रुघादयः ॥

(च०) अथातमने गिंदनः कथ्यन्ते । जिइन्ची दीसौ । जिई इतौ । तआदयः । 'रुवादेर्नम्' । 'नमः' । 'तथोर्घः' । 'नमसोऽस्य' । 'नश्चापदान्ते' । 'हसात्' । इन्ये इन्धाते इन्धते । इन्धीत इन्धीयाताम् इन्धीरन् । इन्धास् इन्धाताम् इन्धताम् । 'दि बादावट्' । 'स्वरादेः परः' । 'अइए' । 'एऐऐ' : अन्यत् साधनं तु पूर्वेवत् । ऐन्ध ऐन्धानताम् ऐन्धतः । एन्धाः ऐन्धायाम् ऐन्ध्वम् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनान् । अन्यन्साधनं तु पूर्वेवत् । इन्धांचक्रे । इन्धामास । इन्धांवभृव । रूपाणि सुगमानि । 'सिस्ताः अनेनेट् । इन्धिषीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । द्वावडागमौ । 'अइए' । 'एऐऐ' । एन्धिष्यत । छङ्ककारे । ऐन्धिष्ट ऐन्धिषाताम् ऐन्धिषतः । इत्यात्मनेपदिनः समाप्तिमगम् । इति चुन्विकरणा रुधादयो धातवः कथिताः ॥ १८ ॥

(प्र०) कि इन्धीति । नितां तगित्येतद्यों निः । इद इत्यत्रेण् निषेधार्थः । इन्धी

इति नम इति न छोपः । नमसोऽस्येति सछोपः ।

इति प्रसादे रुधाचात्मनेपदिनः ॥ १८।।

तनादिषुभयपदिनः॥ १६॥

अथ तनादयः ॥ सर्वे उभयपदिनः । तनु विस्तारे ॥ तनादेष्ठप् ॥ तनादेर्गणादुप् प्रत्ययो भगति चतुर्षु परेषु ॥ १ ॥ अपोऽपवादः । नूपः। तनोति तनुते । तनुयात् वन्दीत । तनोतु तनुताम् । अतनोत् अतनुत । ततान तेन-द्धः तेनुः । तेने । तन्यात् । तनिषीष्ट । तनिता २ । तनिष्यति तनिष्यते । अतिनिष्यत् अतिनिष्यतः । अतानीत् अतनीत् । अतिनिष्टः ॥ तनादेरकरोः तेस्तन्थासोर्वा सिलोपो वाच्यः ॥२॥ होपस्त्वनुदाततनाम् । अत-

त । अतथाः अतानिष्ठाः ॥

(च॰) अथ तनादयो धातवः कथ्यन्ते । तनादयः सर्वे उभयपदिनः सन्ति । तनु विस्तारे तिवादयः तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् 'तनादेरुप्' ॥ तनादेः उप् । तनादेर्गणाच्चतुर्धु लकारेषु परेषु उप्प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । अनेन उप । तनु तिप इति जाते । 'नूपः' अनेन गुणः । तनोति तनुतः । 'नुधातोः' तन्वन्ति । तनोषि तनथः तन्थ । तनोमि । ओर्वमोर्वा छोपः । तनुवः तन्वः । तनुमः तन्मः । तनुते तन्वा-ते । 'आतोन्तोदनतः' । तन्वते । इत्यादीनि । तनुयात् । 'नुधातोः' । तन्वीत । तनो-तु । हौ परे 'ओर्वा हेः' ततु । ततुताम् । तन्वाताम् । तन्वताम् । ततुष्व । अन्यानि सुग-मानि । 'दिबादावर्' । अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् । आत्मनेपदे । अतनुत । इत्या-दीनि रूपाणि ज्ञातन्यानि । लिट्लकारे । 'द्विश्व' । 'पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । तता-न । 'लोपः पचाम् ०' तेनतुः तेनुः । 'अच्वतः' । तेनिथ ततन्थ । इत्यादीनि । आत्मने-पदे । तेने तेनाते तेनिरे । अन्यानि सुगमानि । तन्यात् । 'सिस्रता०' । षत्वम् । तनि-षीष्ट । तनिता । लुङ्लकारे । 'णित्पे' । अनेन गिरवात् वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अतानीव अतानिष्टाम् अतानिषुः । आत्मनेपदे । अतनिष्ट ॥ सूत्रम्—'तनादेः ० ॥ अकरोतेस्तनादेस्तनथासोः परयोः सेर्लोपो वाच्यः। अनेन वा सेर्लोपः। 'छोपस्त्वनु-दात्तः । अनेन नकारस्य लोपः । अतत अतनिषाताम् अतनिषत । सेर्लोपः । नकारस्य लोपः । अतथाः अतिनष्ठाः । अन्यानि सगमानि ॥ १-२ ॥

(प्र०) तनादेरिति । तन् आदिर्यस्य स तनादिस्तस्मात् । नलोपाभावस्त्वसन्दे-हार्थः । यदि व्याख्यानत इति न्यायादसन्देहस्तदा क्वचिन्नलोपो नेति ज्ञापनार्थः । तेन सन् आदिरेंषां ते सनादय इत्यादि सिद्धम् । उपः पित्त्वं कुरुत इत्यादौ गुणार्थम् । यदि 'क्टित्यदुः' इति सामर्थ्यांद् गुणः । अन्यथाऽकारस्यासंभव इति विभाव्यते तदा 'घर्णोति' इत्यत्र गुणार्थमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । क्षणोति क्षणुते । क्षणुयात क्षण्वीत । क्षणोतु क्षणुताम् । अक्षणोत् । अक्षणुत । चक्षाण चक्षणे । क्षण्यात् । क्षणिषीष्ट ।

क्षणिता २ । क्षाणिष्यति क्षाणिष्यते । अक्षणिष्यत् अक्षणिष्यतः । 'ब्रन्तक्षण' इति न वृद्धिः । अक्षणीत् अक्षणिष्ट-अक्षतः अक्षणीः ।।

(च०) क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । प्र्वंतत प्रत्यया भवन्ति । 'तनारेहप्' । 'नूपः' णत्यम् । क्षणोति क्षणुतः क्षण्वन्ति । क्षणुते । क्षणुयात् । क्षण्वीत । क्षणोतु । क्षणुताम् अक्षणोत् । अक्षणुतः िह्रश्चः । 'द्विश्चः । 'पूर्वस्यः । 'कुहोश्चः' । 'अत उपधायाः' । चक्षाण चक्षणतुः चक्षणुः । चक्षणे चक्षणाते चक्षणिरे । क्षण्यात् । 'सिसता०' । पत्यम् । क्षणिषीष्ट । क्षणिता । अन्येषां मूलात् ज्ञेयानि । लुङ्क्कारे द्वाविदौ । सेणिन्वात् । 'अत उपधायाः' । अनेन वृद्धौ प्राप्तायाम् । 'स्वयन्तक्षण्यः अनेन विविषेधः । अक्षणीत् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अक्षणिष्ट । 'तनादेः' अनेन वा सेर्लोपः । 'लोपस्त्वनुदात्त्यः' अक्षत अक्षणिषाताम् अक्षणिषत् । अक्षणिष्टाः । वा सेर्लोपः । अक्षण्याः । इत्यादीनि ॥

(प्र०) क्षणु इति । इमौ छाक्षणिकौ णकारौ । तेन यङ्लुकि चक्षन्ति इत्यत्रानु-

स्वारपरसवर्णी ।

तनादेरपथाया गुणो वा पिति ॥ ३ ॥ क्षिणोति क्षेणोति ।

अक्षेणीत् अक्षित अक्षेणिष्ट ॥

(च०) क्षिणुधातो रूपाणि कथ्यन्ते। प्रत्ययादयः पूर्ववत्। 'तनादेरुप्' ॥ सूत्रम्— 'तनादेः' ॥ तनादेधांतोरुपधाया गुणो वा भवति पिति प्रत्यये परे। क्षिणोति। क्षेणोति। क्षिणोति। क्षिणाति। क्षिणाति। क्षिणाति। क्षिण्याति। क्षिणेति। क्षिणेति।

(प्र०) तनादेरिति । तनुक्षणुषणुधात्नां गुणासम्भवात् क्षेण्वादिष्वस्य प्रवृत्तिः

बींच्या । अत्रद्गुणसंविज्ञानो बहुत्रीहिः ॥ ३ ॥.

षणु दाने । सेने । सायात् सन्यात् । असात्-असनिष्ट । असाथाः अ-

सनिष्ठाः ॥

(च०) षणु दाने । पूर्ववत् प्रत्ययाः । 'तनादेरुप्' । 'आदेः ष्णः स्नः' । 'नूपः' । सनोति । सनुतः । सनुते । सनुयात् । सन्वीत । सनोतु । हौ परे । सनु । सनुताम् । असनात् । असनुत । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । वृद्धिः । ससान् । 'छोपः पचां०' सेनतुः सेनुः । सेने सेनाते सेनिरे । सन् यात् इति स्थिते । 'जन-खनसनां०' । अनेन वा आकारो भवति । सायात् सन्यात् । 'सिसता०' । सनिषीष्ट । सिनता । सनिता । छङ्लकारे । असानीत् । असनिष्ट । असत् । असनिष्ठाः । असथाः । इत्यादीनि ॥

डुक्न करणे। डुनावितौ। गुणः। नृपः, करोति। डित्यदुः। करोतेरकारस्य उकारो भवित ङिति विभक्तौ परतः ॥ श॥ कुरुतः कुर्वन्ति। करोषि
कुरुयः कुरुय। करोमि॥ कुर्छुरोने दिधिः॥ ५॥ कुन्नो नित्यं वमोरुलोपो वाच्यः॥ ६॥ कुर्वः कुर्मः। कुरुते॥ कुन्नो ये॥ कुन्न उत्तरस्य
उप्पत्ययस्य छोपो भवित ये परे॥ ७॥ कुर्यात कुर्वत। करोतु करवाणि कुरुः
ताम् करवै। अकरोत् अकुरुत। चकार चक्रतुः चक्रुः। चकर्थ। चक्रे। कियात्
कुषीष्ट। कर्ता। करिष्यति। अकरिष्यत्। अकार्षात्। अकृत। अकृषाताम्
अकृषत्॥ संपर्युपेभ्यःकरोते भूषणेऽर्थे सुद्॥ ८॥ संस्करोति॥ अङ्दित्वच्यवधानेऽपि सुद्स्यात्॥ ९॥ समस्करोत् सम्रकार॥ ससुद कुन्नो णादौ नित्यमिङ्वाच्यः॥ १०॥ सम्रकरोत्। एवमुपस्कुरुते॥

(च०) हुकुक् करणे । हुजावितौ । 'तनादेरुप्'। 'गुणः' 'नृपः' । करोति । क्रु उप् तस् इति जाते । गुणः ॥ सूत्रम्-'िहत्यदुः' ॥ हिति अत् उः । करोतेर्घातोरकास्य उका-रो भवति ङिति विभक्तौ परतः । कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि । कुरु वस् इति जाते । 'ओर्वमोर्वा' अनेन लोपविकल्पे प्राप्ते स्त्रम्-'कृतः०' ॥ कृत्रो धातोर्नित्यं वकारमञ्कारयोरकारस्य छोपो वाच्यः। अनेन नित्यं छोपः। 'ध्वोर्विहसे' अनेन दीघें प्राप्ते । सूत्रम् 'कुर्लुरोः०' कुर्छुरोः दीघों न भवति । अनेन करोतेः दीर्घाभा-वः । कुर्वः कुर्मः । कुर्यात् इति जाते ॥ सूत्रम्—'क्रुत्रोये' ॥ कृतः । कृत्र उत्तरस्य उप-त्ययस्य छोपो भवति । अनेन उकारस्य छोपः । कुर्यात् कुर्वात । करोतु कुरुवात् कुरुवाम् कुर्वन्तु । 'ओर्वाहे:०' कुरु । णत्वम् । करवाणि । कुरुताम् कुर्वाताम् कुर्वताम् ॥ करवै । अकरोत् । अकुरुत । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'रः' 'कुहोश्चुः' । 'धातोनीमिनः'। चकार । ऋरम्। चक्रतुः चक्रुः । क्रादित्वान्नेट् । चकर्थ । चक्रे चक्राते चिकरे । 'ऋतोरिङ्'। कियात्। पत्वम् । कृषीष्ट । गुणः । कर्ता । कर्ता । 'हनृतः स्यपः'। 'गुणः' करिष्यति । करिष्यते । 'दिवादावट्' अकरिष्यत् अकरिष्यत । लुङ्लकारे । 'घातो-र्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अकार्षीत् अकार्षाम् अकार्षुः । 'तनादेः०' । अकृत अकृषाताम् अकृषत ॥ सूत्रम्-'संपर्श्वेभ्यः ॥ संपर्श्वेभ्यः उपसर्गेभ्यः करोतेर्घातोर्भूषणेऽयं सुड् भव्रति । संस्करोति । इत्यादीनि । सूत्रम् 'अड्द्वित्व०'॥ 'अड्द्वित्वव्यवधाने सत्यपि सुर् स्यात् । समस्करोत् । संचस्कार टित्त्वादादौ भवति सुट् ॥ सूत्रम्—'सस्टर्कुनः०' ॥ सुटा सह वर्तमानः ससुर् वासौ कृज् च सहर्कुज् तस्य सहर्कुजः । ससुर्करोतेर्घातोणादौ परे सति नित्यमिङ् वाच्यः । संचस्करिथ । प्वमुपस्कुरुते ॥४-१०॥

(प्र०) संपर्युपेभ्य इति । भूषणे संघे चार्थे संस्करोति अरुङ्करोतीत्यर्थः । अड्डि-त्वेति । संपर्य्युपेभ्यः परस्य कृजोऽड्व्यवधाने द्वित्वविधाने च कात् पूर्वः सुट् भवति । बृत्तिकारस्येदं मतम् । भाष्यवार्त्तिककारमते तु सम्परिभ्यामित्येव ॥ ९ ॥

मनु अवबोधने । मनुते । मेने । मन्ता ॥

(च०) मनु अवबोधने । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'तनादेख्प्' । अयं धातुरात्मनेपदी । मनुते मन्वाते मन्वते । मन्वीत । मनुताम् । 'दिबादावट्' । अमनुत । रूपाणि
सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'लोपः पचाम्०' । मेने मेनाते मेनिरे । इत्यादीनि । 'नश्चापदान्ते०' । मंसीष्ट । मन्ता । मंस्यते । 'दिबादावट्' । अमंस्यत । लुङ्लकारे । अमंस्त अमंसाताम् अमंसत इत्यादीनि ॥

वनु याचने । परस्मैपद्ययमित्येके । वनुते ॥ इति तनाद्युभयपदिनः ॥१९॥ इत्युव्विकारणास्तनादयः ॥

(च०) वनु याचने । अयमप्यात्मनेपदी । तआदयः प्रत्यया भवन्ति । 'तनादेरुप् । वनुते वन्वीत । वनुताम् । अवनुत । छिट्छकारे । वादित्वान्नेत्वपूर्वछोपौ भवतः ।
ववने ववनाते ववनिरे । वंसीष्ठ । वन्ता । वंस्यते । अवंस्यत । छुङ्छकारे । अवंस्त
अवंसाताम् अवंसत । सर्वेत्र 'नश्चापदान्ते झसे' अनेन अनुस्वारः । अयं धातुः परस्मैपदी इति एके आचार्या वदन्ति । तन्मते वनोति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्युव्विकरणास्त्वनाद्यो धातवः कथिताः ॥ १९॥

(प्र०) इत्येक इति । एके इति चान्द्राः । इति प्रसादे तनासुभयपदिनः ॥

तुदादिषूभयपदिनः॥ २०॥

स्थ तुदादयः ॥ तत्रादानुभयपदिनः ॥ तुद व्यथने । अकार उभयप-दार्थः ॥ तुदादेरः ॥ तुदादेर्गणादपत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥१॥ अपोऽपवादः । कित्त्वात्र गुणः । तुदति तुदते । तुदेत् । तुदेत । तुदतु तुदताम् । अतुदत् अतुदत । तुतोद तुत्तदे । तुचात् । तुरसीष्ट । तोचा तोस्त्यति तोस्त्यते । अतोस्त्यत् अतोस्त्यत् । अतौरसीत् अतौताम् अतौरष्ठः । अतुत्त अतुरसाताम् अतुरसत्॥

(च०) अथ तुद्दादयो धातवः कथ्यन्ते । तन्नादाद्यभयपदिनो धातवः सन्ति । तृद्द व्यथने । अकार उभयपदार्थः । तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । सृत्रम्— 'तुद्दादेरः' ॥ तुदादेः अः । तुदादेर्गणात् अः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । कित्त्वान्न गुणः । तुद्दि । आत्मनेपदे । तुदते । रूपाणि सुगमानि । तुदेव तुदेत । तुद्दि । तुद्दताम् । अतुद्द अतुद्द । रूपाणि भूधातुवत् । किंतु गुणाभावः । लिट्लकारे द्वित्वा-दिकम् । 'उवधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । तुतोद तुतुद्दः तुतुदुः । तुतोदिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । तुतुदे । तुद्याद् । 'खसे०' । तुत्सीष्ट । अन्येषां मूलतो जेया-नि । लुङ्ककारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धः । अतौत्सीत् । 'झसात्०' ।

अनेन सेर्लोपः । 'सिस्योः ०' । अनेन गुणनिषेधः । अतुत्त अतुत्साताम् अतुत्सत । इत्या-दोनि भवन्ति ॥ १ ॥

(प्र०) तुदादेरिति । अप्रत्ययस्य अपित्यात् 'अपित्तादिर्ङित्' इति ङ्त्यिम् , तेन गुणाभावः ॥ १ ॥

अस्तो पाके ।। ओ इत् ॥ अन्यन्न सो जः ॥ झसपरतामावे स-स्य जो भवति ॥ २ ॥ महां क्छिति च । अप्रत्ययो छिद्धत् ॥ २ ॥ भृज्जिति भृज्जिते । बम्रज्ज । 'ऋसयोगात्' इति कित्त्वाभावान्न संप्रसारणम् । बभ्रज्जितुः बम्रज्जुः । बम्रिज्ज्ञ्च बभ्रष्ठ । बम्रज्जे ॥ भृज्जितेः सकाररेफौ छुप्त्वा रमागमोऽनिपि चा वाच्यः ॥ ४ ॥ बमर्ज वमर्जे । भृ-ज्ज्यात् भज्यीत् । भक्षीष्ट-मक्षीष्ट । भ्रष्टा-मर्छा । अक्ष्यित-मर्स्यित । अम्रक्ष्यत् अमर्क्यत् । अम्राक्षीत्-अमार्क्षीत् । अम्रष्ट-अमर्ष्ट ॥

भ्रस्जो पाके । ओकार इत् । तिबादयो भवन्ति । 'तुदादेरः' । अनेन अप्रत्ययो भव-ति ॥ सुत्रम्—'अन्यत्र स्रो जः' ॥ अन्यत्र सः जः । झस्परत्वाभावे सति सकारस्य जकारो भवति । अनेन सस्य जकारः । सूत्रम्—'अप्रवरं ॥ अप्रत्ययो किद्वद् ज्ञातन्यः । क्टिन्वात्संप्रसारणम् । 'प्रहां क्रिकृति च' । अनेन भवति । भुज्जिति भुज्ज्ते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्व' । कित्त्वाभावात् संप्रसारणं न भव-ति । बभ्रजतुः बभ्रज्जुः । बभ्रजियं बभ्रष्ठ । आत्मनेपरे । बभ्रज्ञे बभ्रज्जाते बभ्रज्जिरे । इत्यादीनि ॥ 'भुज्जतेः०' । भूज्जतेर्घातोः सकाररेफौ छुप्त्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः । सुगमिनदं सुत्रम् । मिदन्त्यातस्वरात्परो भवति । तत्पक्षे । बभर्ज बभर्जेतुः बभर्जेः । आत्मनेपरे । बमजें । इत्यादीनि । 'अन्यत्र सो जः' संप्रसारणम् । मृज्ज्यात् । 'मृज्ज-तेः'। भर्ज्यात् । श्रस्ज् सीष्ट इति स्थिते । 'स्कोराद्योश्च'। अनेन सस्य छोपः । 'चोः कुः'। 'खसे०'। षत्वम् । 'कपसंयोगे०'। अक्षीष्ट । 'सृज्जतेः०'। तदा । भर्क्षीष्ट । अन्येषां मुलात् ज्ञातन्यानि सर्वाणि रूपाणि अनेनैव प्रकारेण सिध्यन्ति । छुङ्खकारे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अभ्राक्षीत् । 'झसात्' । अनेन सेर्लोपो भवति । अभ्राष्टाम् अभ्राक्षुः । रमागमे क्रुते । अभार्क्षोत् । आत्मनेपदे 'स्कोराबोध्र'। 'छश्रवः'। अनेन वकारः । अअष्ट अश्रक्षाताम् अश्रक्षतः। रमागमे क्रते । अभर्ष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ २-४ ॥

(प्र०) अस्जपाक इति । भर्जनरूपः पाकोश्त्र धात्वर्थो न तु ओदनादेः पाकस्तन्न प्रयोगाभावात् ॥ अस्ज इत्ययं पाठः । अस्जो इति पाठे तु सृष्ट सृष्टवानित्यत्र स्वाद्यो-दित इति नत्वं स्यात् ॥ ४ ॥

दिश अतिसर्जने । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् अदिक्षत् ॥ (च०) दिश अतिसर्जने । अकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भतन्ति । 'तुदा- देरः'। दिशति दिशते । चतुर्णो छकाराणां रूपाणि सुगमानि । छिट्छकारे । 'उपधाया छघोः' अनेन गुणः । दिदेश दिदिशे । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । दिश्यात् । दिश् सीष्ट इति स्थिते । 'छशष०' । 'पढोः०' । पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' दिश्लीष्ट । पत्वम् । धुत्वम् । देष्टा । अत्र गुणो भवति । देष्टा । देक्ष्यति देक्ष्यते । अदेक्ष्यत् अदेक्ष्यत । 'हश- घान्तात्०' अनेन छि सक् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अदिश्चत् । आत्मनेपदे । अदिश्वताम् अदिश्चत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिप्सीष्ट । अक्षिस ॥

(च०) क्षिप प्रेरणे। प्रत्ययादयः पूर्ववत् । क्षिपति क्षिपते । छिट्छकारे द्वित्वा-दिकम् । 'गुणः' । चिक्षेप चिक्षिपे । क्षिप्यात् । क्षिप्तिष्ट । क्षेप्ता क्षेप्ता । अन्येषां रूपा-णि सुगमानि । छङ्छकारे 'अनिदः' । अनेन वृद्धिः । अक्षेत्सीत् । 'झसात्व' । अक्षे-साम् । आत्मनेपदे । अक्षिप्त । इत्यादीनि रूपाणि ॥

कृष् विरुखने । कृक्षीष्ट । क्रष्टा-कर्ष्टा । अकाक्षीत् अकाक्षीत् । अकृक्षत अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत् ॥

(च०) कृष् विलेखने । 'तुदादेरः' । कृषित कृषते । चतुर्णा' रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'दिश्व' । 'रः' । 'कृहोश्चः' । 'उपधाया लघोः' चकषं चकृषतः चकृषः । 'अस्वतः' । चकृषिय चकृषे । चकृषे चकृषाते चकृषिरे । इत्यादीनि । कृष्यात् । कृष् सीष्ट इति स्थिते । 'सिस्योः ०' अनेन गुणिनषेधः । 'षढोः ०' । षत्वम् । 'कषसंयोगे श्वः' । कृश्वीष्ट । गुणः । ष्टुत्वम् । कर्षा । 'रारो झसे' । अनेन अरो रकारो वा भवति । कृष् कर्षा । कर्ष्यति कर्ष्यति । अन्येषां रूपाणां सिद्धिरनेनैव प्रकारेण । लुङ्लकारे । 'अनिटः ०' । वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशमस्ति । अकाश्चीत् अकार्षाम् । अत्र 'झसात् अनेन सेर्लोपो भवति । अकार्श्वः 'रारो झसे०' । अकाश्चीत् । आत्मनेपदे । 'सिस्योः ०' । अनेन गुणिनषेधः । 'झसात् ०' । अनेन झसे परे सेर्लोपः । अकृष्ट अकृश्चा । सम्भातान्तो०' । अकृश्चत । 'इश्चान्तात् ०' । अकृश्चत् । आत्मनेपदे । अकृश्चत । अकृश्चत् । आत्मनेपदे । अकृश्चत् । अकृश्चत् । आत्मनेपदे । अकृश्चत् । अकृश्चत् । आत्मनेपदे । अकृश्चत् ।

मिल संगमने । मिमिले । अमेलिष्ट ॥

(च॰) मिळलंगमने । अकारः । 'तुदादेरः' । मिळति मिळते । चतुर्णा' रूपाणि सुगमानि । छिट्छकारे द्वित्वादिकम् । 'उपधाया छघोः' । मिमेळ मिमिळतुः निमिळुः । मिमेळिय । इत्यादीनि । मिमिळे । मिल्यात् । 'उपधाया छघोः' । मेळिपीष्ट । अन्न चत्वं च भवति । मेळिता मेळिता । मेळिप्यति मेळिप्यते । अमेळिष्यत् । अमेळिप्यत । छुङ्खकारे । द्वाविटौ । 'इट ईटि' अनेन सेळांपो भवति । 'दिवादावट्' । अमेळीत् अमेळिष्टाम् अमेळिषुः । आत्मनेपदे । अमेळिष्ट अमेळिषाताम् अमेळिषत । इत्यादीनि ॥

मुच्छ मेक्षण ॥ मुचादेर्मुम् ॥ मुचादीनां मुमागमो भवति अप्रत्यये परे ॥५॥ मुच्चति मुच्चते । मुमोच मुमुचे । मुच्यात् । सिस्योः । अनेन गुणा- भावः । चोः कुः । मुक्षीष्ट । मोक्ता २ । मोक्ष्यित मोक्ष्यते । अमोक्ष्यत् अमोक्ष्यत् । अमुचत् अमुक्त ॥

(च०) मुच्छ मोक्षणे । लकारो लित्कार्यार्थः । 'तुदादेरः' ॥ सूत्रम्—'मुचादेमुम्' ॥ मुचादेः मुम् । मुचादीनां धात्नां मुमागमो भवत्यप्रत्यये परे । मुच् छुप् विद्
लिप् सिच् कृत् पिश् खिद् एते मुचादयो धातवो ज्ञातव्याः 'मिदन्त्या०' मुझित मुझते ।
चतुर्णो लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्व०' । 'पूर्वस्य' । 'उपधाया
लघोः' । मुमोच मुमुचतुः मुमुद्धः । 'अन्वतः'(१) । मुमोचिथ । 'चोः कुः' मुमोक्थ(१)॥
मुमुचे । मुच्यात् । 'चोः कुः' पत्वम् । 'कपसं०' । 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेधः ।
मुक्षीष्ट । 'गुणः' । 'चोः कुः' । मोक्ता मोक्ता । मोक्ष्यित मोक्ष्यते । अमोक्ष्यत् अमोक्यत । 'लित्पुषादेर्छः' अनेन लुक्ति कप्रत्ययो भवति । किन्त्वाद्गुणाभावः । अमुक्षत्॥ ।
आत्मनेपदे । 'झसात् अनेन सेर्लोपो भवति झसे परे । अमुक्त अमुक्षाताम् अमुक्षत॥ ।

छुप्तः छेदने । छुम्पति । छुप्सीष्ट । अछुपत् ॥ विदृत्ः छामे । विन्दति । अवेदिष्ट । अनिङ्यमिरयेके । वेता ॥

(च॰) छुप्त छेरने 'तुरारेरः' । 'मुवारेमुंम्' । छुम्पति छुम्पते । चतुर्णो रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । छुलोप छुलुपे । छुप्यात् । 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेधः । छुप्सीष्ट । लोसा लोसा । लोप्स्यति लोप्स्यते । अलोप्स्यत् अलोप्स्यत् । 'लित्पुषारेर्डः'। अलुपत् । आत्मनेपरे । 'झसात्' । अलुस अलुप्साताम् अलुप्सत् । इत्यादीनि ॥

लिप् उपदेहें। 'मुच् छुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिश् खिद्' एते मुचा-दयः॥ लिम्पति। लिलेप। अलिपत् अलिपत्॥

लिपिसिचिह्नयतीनामात्मनेपदे सेङों वा वाच्यः ॥६॥ अब्रिप्त ॥

(च॰) सूत्रम्—'लिपिसिचिह्नयतीनाम्०'॥ एषां धातूनामात्मनेण्दे सेर्ङो वा वाच्यः । अनेनात्मनेण्देऽपि सेर्ङः । अलिपत् अलिपेताम् अलिपन्त । इत्यादीनि ॥

षिच्छृ क्षरणे । सिञ्चति । सिषेच । सिच्यात् । सिक्षीष्ट । सेका सेका । सेक्यति । असिचत् असिचत असिक ॥ इति तुदादिषूमयपदिनः ॥२०॥

(च०) षिच्छ क्षरणे । 'तुदादेरः' । 'मुचादेर्मुम्' । 'आदेः ष्णः स्नः' । सिञ्चति सिञ्चते । अन्येषां सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । षत्वम् । 'गुणः' । सिषेच सिषिचतुः सिषिचुः । सिषेचिथ । 'अत्त्वतः' । 'चोः कुः' । सिषेकथ (१) । सिषिचे । सिच्यात् । 'चोः कुः' । षत्वम् । 'कष०' 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेधः । सिक्षीष्ट । 'गुणः' । 'चोः कुः' । सेक्का सेक्का । सेक्ष्यति सेक्ष्यते । असेक्ष्यत् असेक्ष्यत् । 'लित्पुषा- देर्डः' । असिचत् । 'लिपिसिचि०' । असिचत असिचेताम् असिचन्त । हेरमावपक्षे ।

'झसात्॰'। 'चोः कुः'। असिक्त असिक्षाताम् असिक्षतः। इत्यादीनि । इत्युभयपदिनो धातवः कथिताः॥ २०॥

तुदादिषु परस्मैपदिनः॥ २१॥

अथ परस्मैपदिन: । क्रती छेदने । क्रन्ति । चकर्त । क्रत्यात् । कर्तिता । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् अकर्तीत् ॥

(च०) अथ परस्मैपदिनो घातवः कथ्यन्ते । तिबादयः सर्वत्र भवन्ति । 'तुदा-देरः' । अयमपि चतुर्षु भवति । कृती छेदने । ईकार इत् । 'मुचादेर्मुम्' । कृन्तति । चतुर्णो सुगमानि रूपाणि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'उपघाया लघोः' । 'कुहोश्चुः'। चक्रते चक्रततुः चक्रतुः । चक्रत । कृत्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । कर्तिता । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटो । सेर्लोपः । 'उपघाया लघोः' । अकर्तीत अकर्ति-ष्टाम् अकर्तिषुः ॥

लुम विमोहने । लोभिता-लोब्या । अलोभीत् ॥

(च०) छुम विमोहने । 'तुरादेरः' । छुमति । छुमेत् । छुमतु । अछुमत् । छिट्-लकारे । द्वित्वादिकम् । 'उपधाया लघोः' । छुलोम । छुछु मतुः छुछु मुः । छुम्यात् । 'इषुसहः । छोमिता । इडमावे गुणः । 'तथोधः' । 'झवे जबाः' । लोव्धा लोव्धारौ लोव्धारः । छोमिष्यति । अलोमिष्यतः । छुङ्खकारे । द्वाविटौ । 'उपधाया लघोः' । अलोभीत् अलोमिष्टाम् अलोमिषुः ॥

चृती हिंसाम्रन्थनयोः । चर्तिष्यति चस्येति । अचर्तीत् ॥

(च॰) चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ईकार इत् । 'तुदादेरः' । चृतति । चृतेत् । चृतत् । अचृतत् । छिट्छकारे । 'द्विश्चः' । पूर्वस्य रः । 'उपधाया छघोः' । चचर्तं चचृततुः चचृतुः । चृत्यात् । 'सिसता॰' । 'गुणः' । चितिता । 'चृत्तृद्॰' । अनेन स्यपि वा इट् । चितिष्यति चत्स्यैति । अचितिष्यत । छङ्छकारे द्वाविदौ । अचर्तीत् अचितिष्ठाम् अचितिष्ठाः॥

विध विधान । वेधिता ॥

(च॰) विध विधाने । 'तुदादेरः' । विधित । चतुर्णो सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । गुणः । विवेध विविधतुः विविधुः । विध्यात् । 'सिसता॰' । गुणः' । वेधिता । वेधिष्यति । अवेधिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ । गुणः । सेर्लोपः । अवेधीत् अवेधिष्टाम् अवेधिषुः । इत्यादीनि ॥

कुट कै। टिल्ये ॥ कुटादेर्जिणद्वर्जः प्रत्ययो ङिद्वत् ॥ १॥ चुकोट

चुक्टिथ । कुटिता । अकुटीत् ॥

(च॰) क्वट कौटिल्ये । अकार इत् । 'तुदादेरः' । क्वटति । चतुर्णां रूपाणि सुग-मानि । लिट्लकोरे । 'द्वित्रः' । 'पूर्वस्यः । 'कुहोश्चुः' । उपधाया लघोः । चुकोट चुकुटतुः चुकुटुः । चुकुट् इट् थप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्— 'कुटादेः ॰'॥ कुरादेर्घातो िंगद्वर्जः प्रत्ययो छिद्वत् । छित्त्वाद्गुणा भावः । चुकुटिथ । कुरवात् । 'कुरादेः' अनेन छित्त्वाद्गुणो न भवति । कुटिता कुटिष्यति । अकुटिष्यत् । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । द्वाविदौ । गुणाभावः । अकुटीत् अकुटिष्टाम् अकुटिषुः । इत्यादीनि ॥ १ ॥

त्रुट छेदने । त्रुट्यति त्रुटति ॥

(च०) द्वर् छेदने । 'ऋष्ठअसु०' । अनेनास्य धातोर्वा यः प्रत्ययो भवति । 'तुदा-देरः' त्रुट्यति । अप्रत्यते कृते सति । त्रुटति । एवं चतुर्णो रूपाणि । लिट्लकारे । तुत्रोट त्रुद्वरः तुत्रुद्धः । तुत्रुटिथ । त्रुट्यात् । त्रुटिता । कुटादित्वात्गुणो न भवति । त्रुटिष्य-ति । अत्रुटिष्य । लुङ्ककारे । द्वाविटौ । सेलेपिः । 'दिवादावद्' । अत्रुटीत् । अत्रु-टिष्टाम् अत्रुटिष्यः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

ओत्रश्चू छेदने । ओऊ इतौ । यहां ङ्किति च । वृक्षति । वृत्रश्च ववृ-श्चतुः ववृश्चुः । वनश्चिथ वत्रष्ठ । वृश्च्यात् । ऊदितो वा । त्रश्चिता त्रष्टा । स्कोराचोश्च । त्रश्चिष्यति त्रक्ष्यति । अत्रक्षीत् अत्राक्षीत् अत्राष्टाम् ॥

(च०) ओवरच् छेदने । ओकारोकारावितौ । 'तुदादेरः' । 'प्रहां ङ्किति च' । अनेन संप्रसारणं भवति । वृश्चति । चतुर्णो रूपाणि सुगमानि । छिट् छकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । वनश्च । संप्रसारणम् । वनश्चतुः वनश्चः । वनश्चिथ । 'ऊदितो वा' । 'संयोगा-न्तस्य छोपः' अनेन सकारस्य छोपः 'छशष०' । ष्टुत्वम् । वन्नष्ठ । इत्यादीनि । संप्रसारणं । वृश्चच्यात् । 'सिसता०' । वश्चिता । 'ऊदितो वा०' अनेन वा इट् । 'संयोगान्तस्य छोपः' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । वद्या । वश्चिष्यति । इडमावे 'स्कोराधोश्च' । 'चोः कुः' । षत्वम् । 'कपसंयोगे०' । वश्यति । अवश्चिष्यते । इडमावे 'स्कोराधोश्च' । 'चोः कुः' । पत्वम् । 'त्वावद्यं । अवश्चित् अवश्चिष्यत् अवश्चिष्ठः । इडमावे । 'स्कोरा०' । 'चोः कुः' । 'सिनदो नामिवतः' अनेन वृद्धिः अवाक्षोत् । 'झसात्' । अनेन सेळोपः । अन्य-स्साधनं पूर्ववत् । अवाधम् अवाधाः ॥

(प्र०) अवाक्षीदिति । नन्वत्र शकारस्य कथं लोपः । उच्यते । नकारजावनुस्वार-पञ्जमौ झलि घातुषु । सकारजः शकारश्चेषांट्वर्गस्तवर्गजः ॥ इति ।

कृ विक्षेते ॥ ऋत इर् । किरति । चकार चकरतः । कीर्यात् । करिता। ईटो महाम् । करीता । करीष्यति – करिष्यति । अकरिष्यत् – अकरिष्यत । अकारिता । उपातिकरते द छेदे ऽथे सुङ् चाच्यः ॥२॥ हिंसायां प्रतेश्च॥३॥ उपस्किरति । उपचस्कार । प्रतिस्किरति ॥

(च॰) कॄ विश्लेपे 'तुदादेः'। ऋत इर् । अनेन ऋकारस्य इर् भवति । किरति । किरेत् । किरतु । अकिरत् लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' 'कुहोश्चुः' । धातोनीमिनः' । चकार । 'ऋसंयोगात्' अनेन कित्त्वान्न गुणाभावः । चकरतुः । चकरः । चकरिथ । 'ऋ- त इर्'। 'य्वोविहसे'। कीर्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः'। करिता । 'ईटो ग्रहाम्' अनेन वा दीर्घः । करीता । अन्येषां रूपाणि मूलाउज्ञेयानि । लुङ्लकारे । 'णित्पे' अनेन सेणि-त्वात् वृद्धिः । 'धातोनीमिनः' अकारीत् । 'वृद्धिहेतौ' अनेन दीर्घामावः । अकारिष्टाम् अकारिष्टः । इत्यादीनि ॥ सुन्नम्-'उपात्०' ॥ उपोपसर्गपूर्वात् किरतेर्घातोः छेदनेऽधं सुद् वाच्यः ॥ सून्नम्—'हिंसायाम्॰'॥ किरतेर्घातोहिंसायामधं प्रतिपूर्वाच्च सुद् वाच्यः । उपस्करति । उपचस्कार । हिंसायाम् । प्रतिस्किरति ॥ २-३ ॥

गृ निगरणे । गिरते रस्य वा लः स्वरे वाच्यः ॥४॥ गिरुति । जगार-जगारु जगरतुः जगरुतुः जगरुः-जगलुः । अगारीत्-अगारीत् ॥

(च॰) गृ निगरणे। 'ऋत इर्' अनेनेर्। 'तुदादेरः' गिरिते॥ सूत्रम्—'गिरतेः॰' गिरतेर्धातोरकारस्य छकारः स्वरे परे वाच्यः । अनेन रकारस्य छकारः । गिलिति। चतुर्णां रूपाणि सुगमानि। छिट्छकारे 'द्विश्च' 'रः' 'कुहोश्चुः' 'धातोनीमिनः' अनेन वृद्धिः। जगार। जगाल । 'ऋसंयोगात्' अनेनाकित्त्वाद्गुणो भवति। जगरतुः। जगलतुः। इत्यादीनि। 'ऋत इर्'। 'ध्वोविहसें'। गीर्यात्। गरिता गिलता। अन्यानि सुगमानि। छङ्छकारे। द्वाविटौ। 'धातोनीमिनः' अनेन वृद्धः। अगारीत् अगारिष्टाम् अगारिष्ठः। उत्यादीनि।। ४।।

स्पृश्चें स्पर्शने । स्पृश्चित । पस्पर्श । स्पृश्चात् । स्प्रष्टां । स्प्रक्ष्यति । स्पृश्चिति । अस्प्रक्ष्यत्-अस्पर्ध्यत् अस्प्राक्षीत् । 'रो वा' अस्पार्क्षीत् ॥ कृषा-दीनां वा सिर्वक्तिच्यः ॥ ५ ॥ तस्पक्षे । हश्चषान्तात्सक् । अस्पृक्षत् ॥

(च) स्पृश् स्पर्शने । तिबादयः । 'तुदादेरः' 'स्पृश्गति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'प्रः' । 'पूर्वस्य हसादि' । 'उपधाया लघोः' । पस्पर्श पस्पृश्गतु पस्पृश्चः । इत्यादीति । स्पृश्चात् । स्पृश्चात् इति स्थिते । 'छशष०' । अनेन षकारः । 'उपधाया लघो' अनेन गुणः । 'रारोझसे०' अनेन अरो रकारः । 'कृषादीनाम्०' । अनेन विकल्पः । ष्टुत्वम् स्प्रष्टा स्पर्षः । 'पढोः कः से' । स्प्रक्ष्यति स्पर्श्यति । अस्प्रक्ष्यत् । अस्पर्श्यत् । लुङ्लिकारे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अस्पार्श्वीत् । 'झसान्तः' । अनेन सेलीपः । अस्पार्श्वान् अस्पार्श्वः । अरो रकारे कृते । अस्प्राश्चीत् अस्प्राश्चान् अस्प्राश्चीत् । 'कृषादीनां । 'भूते सिः' । अनेन विहितः सिः प्रत्ययो वा भवति ॥ सृत्रम्—'कृषादीनां । अनेन कृषादीनां धात्नां सर्वत्र सेविकल्पः तदा 'हशपान्तात्' अनेन सक् अन्यत्साधनं सुगमम् अस्पृश्चत् अस्पृश्चताम् अस्पृश्चन् इत्यादीनि ॥ ९ ॥

प्रच्छ ज्ञिप्सायाम् । संप्रसारणम् । एच्छति । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ पप्रष्ठ । एच्छ्यात् । प्रष्ठः । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ।)

(च०) प्रच्छ झीप्सायास् । 'तुदादेरः' । 'ग्रहां कि्ङति च' अनेन संप्रसारणस् ।

प्रच्छिति । चतुणीं रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्व'। 'पूर्वस्य'। पप्रच्छ । संप्रसा-रणम् । पप्रच्छतुः पप्रच्छः । पप्रच्छिथ । 'अत्त्वतः' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । पप्रष्ठ । इत्या-दीनि । संप्रसारणं । प्रच्छ्यात् । षत्वम् । ष्टुत्वम् । प्रष्ठा । 'षढोः कः से'। क्रिलात्'। 'कष्य । प्रक्ष्यति । अप्रक्ष्यत् । लुङ्लाकारे । 'अत उपधायाः' । अनेन वृद्धिः । अन्यत् साधनं सुगमम् । अप्राक्षीत् । 'छशष्य । ष्टुत्वम् । अप्राष्टाम् अप्राष्टाः । इत्यादीनि ॥

(प्र०) प्रच्छ इति । अथ कथं 'वक्तारं प्रच्छकं श्रोतॄन्' इति । प्रच्छकमित्येव पाठ इति बहवः । प्रच्छकमिति पाठे तु भिदादेराकृतिगणत्वात् अङिपृच्छा तत्करोतीति व्य-न्तादृत्तुणि बोध्यम् ।

स्ज विसर्भे । स्जिति । ससर्ज सस्जतुः सस्जुः । ससर्जिथ-सस्रष्ठ । स्ज्यात् । रारो झसे दशाम् । सण्टा । सक्ष्यति । असाक्षीत् ॥

(च॰) सज विसगें। 'तुदादेरः'। सजित। चतुर्गो सुगमानि। लिट्लकारे। 'द्विश्चः। रः। 'स्वपधाया लघोः'। ससर्जे सस्जतुः सस्जः। 'अत्वतः'। ससर्जिथ। सस्ज् थप् इति जाते। 'उपधाया लघोः'। 'रारो झसे॰'। धुत्वम्। सस्त् । स्रुच्यात्। 'रारो झसे॰'। षत्वम्। 'क्वमंथोगे॰'। सस्यति। अस्रक्ष्यत्। 'अनिटो नामिवतः'। अस्त्राक्षीत् अस्ताष्ट्राम् अस्ताष्ट्राः॥

दुमस्त्रो शुद्धौ । दुओ इतौ । अन्यत्र सो जः । मज्जति । ममज्ज । मङ्क्ता । मस्जिनशोर्झसे नुम् । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् अमाङ्काम् अमाङ्शुः ॥

(च०) दुमस्जो छुदौ । दुकारौकरौ इतौ । 'तुदादेरः' । 'अन्यत्र सोजः' । अनेन सकारस्य जकारः । मज्जित । चतुणां छकाराणां रूपाणि सुगमानि । छिट्छकारे । 'द्विश्व' । पूर्वस्य । 'अन्यत्र सोजः' । ममज्ज ममज्जतुः ममज्जः । इत्यादीनि । मस्ज् ता इति स्थिते । 'स्कोराचोश्व' । अनेन सकारस्य छोपः । 'चोः कः' । 'खते चपा०' । 'मस्जिनक्योः अनेन नुम् । 'नक्ष्चपदान्ते' । मङ्क्षा मङ्कारौ मङ्कारः । मङ्क्ष्यति । अमङ्क्ष्यत् । 'अत उपधायाः' । अमाङ्कात । 'झसात्' अनेन सेर्छोपः । अमाङ्काम् अमाङ्काः । इत्यादीनि ॥

विश् प्रवेशने । वेष्टा । अविक्षत् ॥

(च०) विश् प्रवेशने । 'तुदादेरः' । विश्वति । लिट्लकारे । 'द्विश्वः' । पूर्वस्य । 'इसा०' । गुणः । विवेश विविशतुः विविश्वः । विवेशिय । 'अत्वतः' (?) । षत्वम् । धुत्वम् । गुणः । विवेष्ठ (?) । विश्यात् । 'गुणः' । षत्वम् धुत्वम् । वेष्टा । षत्वम् । 'षढोः कः सेः' । 'किलात्०' । 'कष०' । 'गुणः' । वेक्ष्यति । अवेक्ष्यत् । 'हशपान्तात्' अनेन सक् । अन्यत्साधनं सुगमम् । अविक्षत् अविक्षत् अविक्षत् ॥

मृष् आमर्शने । अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् ॥

(६०) मृश् आमर्शने । 'तुदादेरः' । मृशति । लिट् द्वित्वादिकम् । 'रः' । 'गुणः' सा० उ०१४ ममर्श ममृशतुः ममृशुः । मम्शिय । 'अत्त्वतः' । ममष्ठं (?) । मृश्यात् । गुणः । धुत्वम् । 'रारो' । म्रष्टा । 'पढोः कः से' । म्रध्यति । अम्रक्ष्यत् । 'अनिटो नामिवतः' । अम्राक्षीत् अम्राष्टाम् । अन्राक्षुः । 'कृषाद्गीनां ०' । अनेन सेर्विकल्पः । तत्पक्षे । 'हशपान्तात्' । अमृक्षक् अमृक्षताम् अमृक्षन् ॥

विच्छ गतौ । आयः । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार-विविच्छ । विच्छाय्यात्-विच्छचात् । विच्छायिता – विच्छिता । अविच्छायीत् ॥

- (च०) विच्छ गतौ । 'आयः' अनेन आयः प्रत्ययः। 'तुदादेरः'। 'अदे' । विच्छा-यति । छिट् । विच्छायांचकार । अत्र । 'कासादि०' अनेनाम् । 'अनिष वा' इति उक्त-त्वात् अनिष वा भवति । तत्पक्षे विविच्छ विविच्छतुः विविच्छुः । विच्छाय्यात् । अत्र 'यतः' अनेन अकारस्य छोपः । आयाभावे । विच्छायात् । 'सिसता०' । विच्छायिता वि-च्छिता । विच्छायिष्यति विच्छिष्यति । अविच्छायिष्यत् । अविच्छिष्यत् । छुड्छकारे । द्वाविटौ । आविच्छायीत् अविच्छोत् ॥
- (प्र०) विच्छ इति । तुदादिपाठसामध्यात् आय प्रत्ययान्तादिष आ एव न त्वष् । तेन विच्छायती विच्छायन्तीत्यत्र वादोपोरिति तुम् विकल्पः । केवित्तु तुदादिपाठादिदमे-च विकल्पयन्ति । तन्मते तुदादिपाठस्य केवले विच्छति विच्छन्तीत्यत्र चरितार्थत्वादाय-प्रत्ययान्तादवेव नत्वः । तेन विच्छायन्तीत्यत्र नित्यमेव तुम् ॥

इति प्रसादे तुदादिपरस्मैपदिनः

इषु इच्छायाम् । गर्मा छः । इच्छति । इच्छत् । इयेष । एषिता—एष्टा !। (च०) इषु इच्छायाम् । 'तुदादेरः' । 'गमेश्छः' । इच्छति । छिट् । 'हिश्च' । 'गुणः' । असवणें । इयेष । 'सवणें' । ईषतुः ईषु । इत्यादीनि । इच्यात् । 'इषु सह०' । गुणः । एषिता । ष्टुत्वम् । एष्टा । एषिष्यति । 'स्वरादेः' ऐषिष्यत् । छुङ् । ऐषीत् ॥

छुप स्पर्शे । छोप्ता । अच्छौप्सीत् ॥

(च॰) छुप स्पर्शे 'तुदादेरः' । छुपति । चतुर्णी रूपाणि सुगमानि । छिट् । 'द्विश्च' 'गुणः' । 'झपानाम्॰' । चुच्छोप । छुप्यात् । गुणः । छोसा । छोप्स्यति । अच्छोप्स्यत् । 'अनिटो नामिवतः' । अच्छोप्सीत् । 'झसात्र्॰' । अच्छोप्ताम् अच्छोत्सुः ॥

छिश् गतौ । छेष्टा । अछिक्षत् ॥

(च०) लिश् गतौ । 'तुदादेरः' । लिशति । लिट् लिलेश लिलिशतः लिलिशः । लिलेशिथ । 'अत्त्वत०' । लिलेष्ठ । लिश्यात् । 'गुणः' । पत्वम् । लेष्टा । 'पढोः कः से' । लेक्यिति । अलेक्यत् 'हशपान्तात्'। 'छशप०' । 'पढो कः से' । पत्वम् । 'कप०' अलिक्षत अलिक्षताम् अलिक्षन् ॥

स्तिद् परिघाते । स्तिन्दति । स्त्रेता । अस्त्रेत्सीत् ॥ (च॰) स्त्रिद परिवाते । 'तुदादेरः' अनेनाप्रत्ययो भवति । 'मुचादेर्ग्रुम्' अनेन मुमागमो भवति । 'नश्चापदान्ते झसे' अनेनानुस्वारः । खिन्दति । खिन्देत् । खिन्दतु । 'दिवादावर्' अखिन्दत् । रूपाणि सुगमानि । छिट्छकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया छघोः' अनेन गुणः । चिखेद चिखिदतुः चिखिदुः । इत्यादीनि । खिद्यात् 'खसे॰' । 'गुणः । खेत्ता । खेत्स्यति । अखेत्स्यत् । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अखैत्सीत् । 'झसात्॰' अनेन सेर्छोपः 'तथोर्धः' । अखैद्धाम् अखैत्सुः । इत्यादीनि ॥

पिश अवयवे | पिंशति पेशिता ॥ इति तुदादिषु परस्मैपदिनः ॥ २१ ॥ (च॰) पिश अवयवे । 'तुदादेरः' । 'मुचादेर्भुम्' । पिंशति । चतुणीं लकाराणीं रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्व' । पूर्वत्य । 'उपधाया लघोः' । पिपेश पिपिशतः पिपिशतः । पिपेशिय । पिश्याद । 'सिसता॰' । 'उपधाया लघोः' । पेशिता । पत्वम् । पेशिष्यति । 'दिवादावट्' । अपेशिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटी अन्यत्साधनं तु पूर्वसद्दशम् । अपेशिद्यम् अपेशिद्यः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥ २१॥

तुदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २२ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ मृङ् प्राणत्यागे ॥ अयिकि ॥ ऋकारस्य रिङादेशो भवति अकारे प्रत्यये याके च परे ॥१॥ नुघातोः । स्रियते ॥ सपरोक्षयो-स्तादौ स्रियतेः परस्मैपदं वाच्यम् ॥२॥ ममार मम्रतुः । मृषीष्ट । मर्ती मिर प्यति अमरिष्यत् । होपो हस्वाज्झसे अमृषाताम् अमृषत् ॥

(च०) अधारमनेपदिनः कथ्यन्ते । मृङ् प्रागत्यागे । ङकारः आत्मनेपदार्थः 'तुदादेरः' । सूत्रम्-'अयिक' ॥ अश्च यक् च अयक् तिस्मन् अयिक । ऋतारस्य । 'तुदादेरः' अनेन
सूत्रेण विहिते अकारे परे च यक् प्रत्यये परे रिङादेशो भवति । अत ङकारन्यवधानात् 'ये'
अनेन दीवों न भवति । अनुबन्धः प्रत्यक्षवत् इति न्यायात् 'तुधातोः' अनेनेय् भवति ।
स्त्रियते । 'आदाधई' । 'अइए म्रियेते न्रियन्ते । म्रियेत । म्रियताम् । अन्नियत् ॥ सूत्रम्—
'स्परोक्षयोः । 'शादाधई' । 'अइए म्रियेते न्रियन्ते । म्रियेत । म्रियताम् । अन्नियत् ॥ सूत्रम्—
'स्परोक्षयोः । अस्यया स्विन्त । 'द्विश्व' । 'रः' । 'धातोर्गामिनः' ममार । 'ऋरम्' । मन्नतुः मन्नुः ।
ममर्थ । इत्यादीनि । 'उः' अनेन गुणनिषेधः । पत्वम् । मृषिष्ट । गुगः । मर्ता । 'इत्तः
स्यपः' । मरिष्यति । अमरिष्यत् । छुङ्खकारे । 'छोपो हस्वाद्सते' अनेन सेर्छोपः । अम्रत अमृषाताम् अमृषत् ॥ १–२ ॥

(प्र०) अयकोति । निर्द्धित्वादकारस्यैव रिक्ति सिद्धे क्रकारप्रहणं व्यवधानार्थम् । तेन ये इति न दीर्घः ॥ १ ॥

हरू आदरे । द्रियते । दद्रे । हषीष्ट । दर्ता । इनृतः स्यपः । दरिष्यते । अदरिष्यत । अहत ॥ (च•) दृङ् आदरे । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'तुदादेरः' । अयकि । 'तु धातोः' । द्वियते द्वियेत । द्वियताम् । अदियत । लिट्लकारे । 'द्विश्व' 'रः, 'ऋरम्' । दृद्दे दृदाते दिदि-रे । दृषीष्ट । 'गुणः' । दृती । 'हृतृतः ०' । दृश्चियति । अदृश्चियत् । लुङ्लकारे 'लोपो हृस्वाज्झसे' अनेन सेलोपः । अदृपाताम् अदृषत । हृत्यादीनि ॥

घृङ् अवस्थाने । घ्रियते तद्वत् ॥

(च०) धङ् अवस्थाने । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'तुदादेरः' । अयिक । 'तुवातोः' । अनेन इय् भवति । भ्रियते । भ्रियेत । भ्रियताम् । अभ्रियत । खिट्ळकारे । 'द्विश्र' । 'रः' । 'झपानाम्०' । 'ऋरम्' । दभ्रे दभ्राते दिश्रिरे । 'उः' । 'इपीष्ट । अत्र पत्वं भवति । 'गुणः' धर्ता । 'हन्तः' अनेनेट् । धरिष्यते । अधरिष्यत । छङ्ळकारे । सेर्लीपः । अधत अध्याताम् अध्यत ॥

पृङ् व्यापारे । व्यापियते । व्यापरिष्यते व्याप्रत व्याप्रवाताम् ॥

(च॰) पृङ् न्यापारे । ङकारः अन्यत्साधनं पूर्वं सद्दशम् । न्यापूर्वोऽयं धातुः । न्याप्रियते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । न्यापप्रे । अन्येषां रूपाणि पूर्वसद्दशानि । लुङ्लकारे । सेर्लोपः । न्यापृत न्यापृषाताम् न्यापृषत इत्यादीनि ॥

ओविजी भयचलनयोः । विजते । विजेत । विजताम् । अविजत । वि-विजे । विजिता ॥ विजेः पर इद् किद्रक्तच्यः ॥३॥ ततो नोपघागुणः । विजिप्यते । अविजिष्यत । अविजिष्ट ॥

- (च०) ओविजी भयचळनयोः। इकारौकारादितौ स्तः। 'तुदादेरः'। विजते। लि-ट्लकारे द्वित्वादिकम्। विविजे विविजाते विविजिरे। विज् इट् ता इति जाते। तत्र गुणे प्राप्ते॥ सूत्रम्—'विजेः०'॥ विजेः घातोः पर इट् किद्वक्तव्यः। अनेन गुणिनपेधः। विजिता। षत्वम्। विजिष्यते। अविजिष्यत्। छङ्खकारे ष्टुत्वम्। अविजिष्ट अविजिष्यताम् अविजिष्यत्॥ ३॥
- (प्र०) ओविजीति । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । विजेः पर इति । अन्न ओ-विजीतुदादिः रुधादिश्च गृह्यते न तुविजीर् पृथग्भावे इति जुहोत्यादि व्याख्यानात् ॥ ३ ॥ इति प्रसादे तुदादयः ॥

ओल्रम्जी त्रीडायाम् । अन्यत्र सो जः । रुझते । रुरुज्जे । अरुज्जिष्ट ॥ इति तुदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २२ ॥ इति अविकरणास्तुदादयः ॥

(च॰) ओल्रस्जी बीडायाम् । द्वावितौ । 'तुदादेरः' । अन्यत्र 'सोजः' अनेन स-कारस्य जकारः । लज्जते । चतुर्णी लकाराणां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । लल्लजे इत्यादीनि । लज्जिषीष्ट । लज्जिता । लज्जिष्यते । अलज्जिष्ट अल्लज्जिषाताम् अलज्जिषत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥ २२ ॥ इति अविकरणास्तुदादयो धातवः कथिताः ॥

क्रचादिषूभयपदिनः॥ २३॥

अथ कयादयः ॥ तत्रादानुभयपिदनः ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ ना क्चादेः ॥ क्यादेर्गणान्नाप्रस्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥१॥ अपोऽपवादः ॥ णत्वम् । क्रीणाति ॥ ईह्मे ॥ ना इत्यस्याकारस्य ईकारो भवति ङिति हमे परे ॥२॥ क्रीणीतः ॥ नातः ॥ ना इत्यस्याकारस्य होपो भवति ङिति स्वरे परे ॥३॥ क्रीणन्ति । क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ । क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणी-मः । क्रीणीते । क्रीणीयात् । क्रीणीत । क्रीणातु क्रीणीताम् । अक्रीणात् अक्री-णीत । चिक्रीय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रियथ चिक्रेथ । चिक्रिये । क्रीया-त् । क्रेषिष्ट । क्रेता २ । क्रेष्यित क्रेष्यते । अक्रेष्यत् अक्रेष्यत । अक्रेष्यत । अक्रेष्यत । अक्रेष्यत । अक्रेष्यत । अक्रेष्य ।

अथ क्यादयो धातवः कथ्यन्ते । तन्नादाञ्जभयपदिनो धातवः सन्ति । डुकीन्द्रव्य-विनिमये द्रव्यपरावर्तने वस्तुनां मौल्येन ग्रहणे इत्यर्थः । इकारनकारावनुवन्धौ । इकारो 'ड्वितस्त्रिमक्' इति कार्यार्थः । नकारानुबन्धत्वादुभयपदी । तिबादयः प्रत्ययाः । क्री तिप् इतिस्थिते सूत्रम्-ाना ऋचादेः ॥ ना सांके श्रवादेः । क्रवादेरीणात् ना प्रत्ययो भवति चतुर्षु तिवादिषु परेषु । अनेन नाप्रत्ययः । णत्वम् । क्रीणाति । क्री णा तस् इति जाते ।। सुन्नम्-'ईहस्रे' ई सांकेतिकम् । हसे । ना इति प्रत्यय सम्बन्धिन आकारस्य किति हुसे प्रत्यये परे ईकारो भवति । अनेन सर्वन्न किति हुसे आकारस्य ईकारः कार्यः 'ष्हर्नोणोऽनन्ते'। अनेन णत्वम् । क्रीणीतः । क्री ना अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्— 'नातः'॥ ना सांके । आतः द्विपदं सूत्रम् । क्रयादेख्त्पन्नस्य ना इति प्रत्यसंवन्धिन आकरस्य जिति स्वरं लोपो भवति । अनेन जिति स्वरं सर्वत्र आकारस्य लोपः कार्यः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । पीरवादिकारो न । अन्यानि मुले सन्ति । आत्मनेपदे क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते । 'आतोऽन्तो०' । अनेन अन्तः अत् । अन्यानि सुगमानि यथासम्भवं साध्यानि । यादादावीकारः सर्वत्र । क्रीणीयात क्रीणीयाताम् क्रणीयुः । इत्यादीनि 'नातः' अनेन आकारस्य लोप ई तादौ भवति । क्रीणीत क्रीणीयाताम् क्रीणीरन् । इत्य।दीनि । छोटळकारेऽपि साधनं सदृशम् क्रीणातु । तातिङ क्रिन्वादीकारः। क्रोणीतात् क्रीणीताम् । 'नातः' । अनेनाकारस्य छोपः । क्रीणन्तु । ह्रौ परे अकारस्ये-कारः । क्रीगिहि । आनिवादौ 'सवणं' क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम । इत्यादीनि । आत्म-नेपदे। क्रीणीताम् क्रीणाताम् क्रीणताम् । षत्वं भवति । क्रीणीष्व । इत्यादीनि । 'दिवादावट्'। अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्रीणन् । अक्रीणाः । अमिपि 'सवर्णे दीर्घः' । अक्रीणाम् । आत्मनेपदे । अक्रीणीत । 'नातः' । अक्रीणीताम् अक्रीणत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातन्यानि । सर्वेषां रूपाणां द्वाभ्यां सन्नाभ्यां प्रायः सिद्धिर्भवति । लिट्लकारे 'द्विश्र' 'सस्वरादिः' 'हस्वः' 'कुहोश्रुः' 'घातोनांमिनः' अनेन वृद्धिः । चिकाय । 'त

धातोः' अनेन इय् । चिक्रियतुः चिक्रियुः । 'अत्वतः'(?) । 'गुणः' । चिक्रियिथ । चिक्रेथ चिक्रियथुः चिक्रिय । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियरे । कीयात् । 'गुणः' । पत्वम् । क्रेषीष्ट । अन्यानि मुलात् ज्ञेयानि । लुङ्ख्कारे । 'अनिटो नामिवतः' । पत्वम् । 'दिवादावद्' अक्रेषीत् अक्रेष्टाम् अक्रेष्ठः । आत्मनेपदे । 'गुणः' । पत्वम् । इत्यम् । 'दिवादावद्' । अक्रेष्ट अक्रेषाताम् अक्रेषत । इत्यादीनि भवन्ति॥१-३॥

(प्र०) डुकीजिति । विनिमयो व्यतिहारः परीवत्त इति यावत् । नेति । प्रत्यय-स्यादावुचारणं योगाविभागार्थम् । नेति योगो विभन्यते । स्वादेर्तुं रित्यतो तुरित्यतुव-र्नते । अत्र च स्तम्भु स्तुम्भु स्कुम्भु स्कुन् एते घातवो गृह्यन्ते छक्ष्यानुसारात् । स्त-मनाति स्तम्नोतीत्यादि । एते सौनाश्रत्वारः पठ्यन्ते क्यादिषु । पठ्यरंस्तदापि नुविधा-नार्थं योगविभागः कर्त्तन्यः क्यादेनेति पठित्वा । तत्र नोरनुवर्तते । नुः सर्वभ्यः क्यादि-भ्यः स्यात् । नात इति ॥ ना आत इति च्छेदः । नेत्यविभक्तिकम् । पष्टीनिर्दृष्टत्वेना-न्त्यस्यवस्यादात इत्युत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतम् । हसे ईविधानात परिशेषात् स्वर इति छभ्यत इत्याह-स्वरे परे इति । ना किम् । यान्ति । ङिति किम् । अक्रीणम् । आतः किम् । येतीकारवत सर्वस्य माभृत् ॥ १-३॥

पीञ् तर्पणे कान्ती च । पिप्रिये ॥ मीञ् हिंसायाम् । मीनाति ॥ मीनाति मिनाति मिनोतिदिङां गुणवृद्धिविषये क्यपि च आत्वं वाच्यम् ॥४॥ ममौ मिन्यतुः मिन्युः । मिथ-ममाथ । मासीष्ट । माता । अमासीत्-अमेष्ट ॥ स्कुन् आप्रवणे ॥ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कु अभ्यो नुनाश्च ॥ ६ ॥ स्कुनोति स्कुनाति । अस्कुनीत् । चुस्कुविषे । अस्कौषीत् अस्कोष्ट ॥ स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु रोधने । स्तम्नोति-स्तम्नाति । स्कुम्नोति स्तुम्नाति । स्कुम्नोति । स्कुम्नोति । स्कुम्नोति । स्कुम्नोति । स्कुम्नोति । स्तुमनोति ।

(च॰) प्रीज् तर्पणे कान्तौ च । तिबादयो भवन्ति । 'ना क्रयादेः' अनेन चतुर्षु ना प्रत्ययः । णत्वम् । प्रीणाति । 'ईहसे' । प्रीणीतः । 'नातः' प्रीणन्ति । रूपाणि पूर्ववत् । प्रीणीते । प्रीणीयात् । प्रीणीत । प्रीणीताम् । अप्रीणात् । अप्रीणीत । लिट्लकारे । 'हिक्षः । 'सस्वरादिः' । 'हस्वः' । 'धातोनांसिनः' । पिप्राय पिप्रियतः पिप्रियुः 'अस्वतः । 'पिप्रिये । पिप्रिये । प्रीयात् । 'प्राणः' । प्रेषिष्ट । पप्रिये । इत्यादीनि । पिप्रिये पिप्रियाते पिप्रियिरे । प्रीयात् । 'प्राणः' । प्रेषिष्ट । अत्र पत्वे । स्वते । अप्रेस्यत् अप्रेष्यते । 'अनिटो नामिवतः' । अप्रैषीत् । आत्मनेपदे गुणः । अप्रेष्ट अप्रेषाताम् अप्रेष्ट । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातन्यानि ॥ ६ ॥

पूज् पवने ॥ प्वादेहिस्वः ॥ प्वादीनां हस्वो भवति चतुर्षु परेषु॥७॥

पुनाति पुनीते । पुनीयात् पुनीत । पुनातु पुनीताम् । अपुनात् अपुनीत । पुपान पुपुने । पूयात् पनिषीष्ट । पनिता २ । पनिष्यति पनिष्यते । अपनि-ष्यत् अपविष्यत् । अपावीत् । अपविष्ट ॥

(च०) पूज् पवने । तिबादयः । 'ना क्यादेः' ॥ सूत्रम्—'प्यादेहिस्वः' ॥ प्वादे र्हस्यः । प्वादीनां धातूनां हस्वो भवति चतुर्षु परेषु । अनेन हस्यः । पुनाति पुनीते । नः'। पुपाव । 'नुधातोः'। पुपुवतुः । पुपुनः । पुपविथ । आत्मनेपदे । पुपुवे पुपुवाते उपुविरे ।पूयात् । 'सिसता' अनेन इट् । गुणः । षत्वम् । पविषीट । अन्येषां मूळतो ज्ञा-तव्यानि । लुङ्लकारे । 'धातोनीमिनः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपावीत् अपाविष्टाम् अपाविषुः । आत्मनेपदे तु गुणः । पतःम् । ष्टुत्वम् । अपविष्ट अपविषाताम् अपविषत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ ७ ॥

(प्र०) प्वादेरिति । प्वादीनां धातृनां हस्वो भवति चतुर्श्वं परेषु इत्यर्थः ॥ ७ ॥ कूञ् हिंसाय।म् । कुणाति कुणीते । चकार चकरे । कीथीत् करिषीष्ट । अकारीत् ॥

(च०) कृष् हिंसायाम् । जकार डमयपदार्थः । तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । 'ना क्यादेः अनेन नाप्रत्ययो भवति । 'प्वादेईस्वः' । णत्वम् । कृणाति । 'ईहसे' । कृणीतः । 'नातः' अनेन अकारस्य ङिति स्वरे छोपः । कृणन्ति । आत्मनेपरे द्वणीते कृणाते कृणते । कृणीयात् । कृणीत । कृणातु । कृणीताम् । अकृणात् । अकृणीत । छिट्छकारे द्वित्वादि-कम् । 'रः' । 'कुहोरचुः' । 'धातोर्ना०' । चकार चक्रतुः चक्रुः । चकरिय । चक्रे चक्राते चिकरे । 'यादादौ । 'च्वोर्विहसे' । कीर्यात् । 'सिसता०' । गुणः । षत्वस् । करिषीष्ट । करिता । करीता । षत्वम् । 'गुणः' । इट् करिष्यति करिष्यते । अकरिष्यत । रूपाणि खगमानि सन्ति अतो न लिखितानि । लुङ्लकारे । सेर्णित्वात् । 'घातोनांमिनः' अनेन बृद्धिः । अकारीत् अकारिष्टाम् अकारिषुः । आत्मनेपदे । 'गुणः' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अकरिष्ट अकरिषाताम् अकरिषत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

धूञ् कम्पने । धुनाति धुनीते दुधाव अधविष्ट अधीष्ट ।

(च॰) धूज् कम्पने । जकारः । तिबाद्यः । 'प्वादेर्हस्वः' । 'ना क्रयादेः' । धुनाति धुनीते । चतुणीं लकाराणीं रूपाणि सुगमानि । तेषां साधनमपि पूर्वसदृशमस्ति । लिट लकारे द्वित्वादिकम् । 'ह्रस्वः' । 'झपानाम् ०' । 'धातोर्ना ०' । दुधाव । 'नु घातोः' । 'नानप्योर्वः'। अनेनो भवति । दुधवतुः दुधुद्यः । दुधविथ । दुधवे दुधुवाते दुधुविरे । इत्यादीनि । धूयात् । 'स्वरति०' अनेनास्य धातोरिङ्विकलपः । गुणः पत्वम् । धवि-षीष्ट । इडभावे । गुणः । षत्वम् । घोषीष्ट । घविता २ । घोता २ । घविष्यति । इडभावे घोष्यति । धविष्यते घोष्यते । अधविष्यत् । अधोष्यत् । अधविष्यत् । अधो-ष्यत । लुङ्लकारे । 'स्तुसुधूनां' अनेन सेरिट् । वृद्धिः । अधावीत् अधाविष्टास् अधा-

विषुः । आत्मनेपदे । अधावष्ट अधविषाताम् अधविषत । इडभावे । 'गुणः' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अधोष अधोषाताम् अधोषत ॥

ग्रह उपादाने । महां ङ्किति च । गृह्णाति गृह्णीते । गृह्णीत । गृह्णीत । गृह्णीत । गृह्णीत । गृह्णीत । गृह्णीतात गृह्णाताम् गृह्णन्तु ॥ हसादान हो ॥ हसान्तात्क्योदेशणादानप्रत्ययो भवति हो परे ॥८॥ नाप्त्ययाभावः । गृहाण्ण । अगृह्णात् । जग्रह । जगृहे । गृह्णात् । ईटो महाम् इति ईः । महीषिष्ट महीता महीष्यति । अमहीष्यत् अमहीष्यत । अमहीष्यत । अमहीष्यति । इति क्यादिष्मयपदिनः ॥ २३ ॥

(च०) ग्रह उपादाने । उपादानं ग्रहणम् । तिवादयः । 'ना क्रययादेः'। 'ग्रहां क् िति च' अनेन संप्रसारणम् । णत्वम् । ग्रहाति ग्रह्मीतः ग्रह्मितः ग्रह्मीतः । ग्रह्मोते । ग्रह्मायात् । ग्रह्मीतः । ग्रह्माता ग्रह्मीतः ग्रह्मीतः । ग्रह्माता ग्रह्मीतः ग्रह्माता ग्रह्मीतः । ग्रह्माता ग्रह्मीतात् ग्रह्मीतात् ग्रह्मातात् व्यादेर्णणात् आनः प्रत्ययो भवति किप्रत्यये परे । नाप्रत्ययाभावो भवति । 'अतः' अनेन हेर्छुक् । संप्रसारणम् । ग्रह्मण । अन्यानि सुगम्मानि । ग्रह्मीताम् । अग्रह्मात् । अग्रह्मीत । लि लकारे । 'द्विश्चः संप्रसारणम् । 'रः' । 'क्रह्मोश्चःः । 'अत उपधायाः' । जग्रह जग्रह्मः । जग्रहे जग्रह्मते जग्रह्मरे । संस्तारणम् । ग्रह्माते जग्रह्मरे । संस्तारणम् । ग्रह्माते जग्रह्मरे । संस्तारणम् । ग्रह्माता । ग्रह्मात् इति स्थिते । 'सिसता—' । 'इटो ग्रह्मां अनेन द्विदः । ग्रह्मीता २ । ग्रह्मीत्वाति । ग्रह्मीत्वाते । अग्रह्मीत्वात् अग्रह्माम् अग्रह्मि । 'श्रत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । अन्यत् साधनं स्रामम् । अग्रह्मीत् अग्रह्मिम् अग्रह्मि । 'वृद्धिहेतौ' अनेन अन्न दीर्घाभावः । आत्मनेपदे । अग्रह्मि अग्रह्मिताम् अग्रह्मिता । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनः ॥ ८ ॥

(प्र०) इसादानहाविति । इसादिति धातोविशेषणात्तदन्तलाम इत्याशयेनाह— इसान्तादिति । येन नाप्राप्तन्यायेन नाप्रत्ययं बाधित्वा एवायं न तु नुमपि तेन पक्षे स्तु-म्नुहीत्येय ॥ ८॥

इति प्रसादे क्याद्यभयपदिनः ॥ २३ ॥

क्रयादिषु परस्मैपदिनः ॥२४॥

अथ परस्मैपदिनः । पुष् पुष्टौ । पुष्णाति । पुष्णीयात् । पुष्णातु पुष्णी-ताम् पुष्णान्तु । पुषाण । अपुष्णात् । पुपोष । पुष्यात् । पोषिता । पोषिष्य-— ति । अपोषिष्यत् । अपोषीत् ॥

अथ प्रस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते । पुष् पुष्टौ तिबादयः । 'नाक्रयादेः' । इति णत्वम् अन्यत्र साधनम् तु पूर्वसदृशम् । पुष्णाति । चतुणां रूपाणि सुगमानि । हौ परे । पुषाण ।

अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्व' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । पुपोप पुपुषतुः ९पुषुः । 'ऋयादेणांदेः' । 'गुणः' । पुपोषिथ । पुष्यात् । 'सिसता०' । 'उपघाया छवोः' । पोषिता । षत्वम् । पोषिष्यति । 'दिवादावर्' । अपोषिष्यत् । छङ्छकारे । द्वाविटौ सेर्लोपः । 'गुणः' । अपोषीत् अपोषिष्टाम् अपोषिषुः इत्यादीनि ॥

मुष स्तेये । मुष्णाति । मुमोष । मुष्यात् । मोषिता । मोषिष्यति । अमोपि-ष्यत् । अमोषीत् ॥

(च०) सुष स्तेये । तिवादयः । 'ना जयादेः' । णत्वस् । सुष्णाति । सुष्णीयात् । मुल्णातु । हौ परे । मुवाण । अमुल्णात् । रूपाणि खगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्व' । पूर्वस्य । उपघाया छवोः' । मुमोष मुसुषतुः सुमुषुः । 'गुणः' । मुमोषिथ । सुष्यात् । 'सिसताः'। गुणः। मोापता। पत्वम्। मोषिष्यति। अमोषिष्यत्। छङ्छकारे। ह विटौ । गुगः । सेर्लोपः । अमोषीत अमोषिष्टाम् । अमोषिषुः ।

शू हिंसायाम् । शृणाति । शशार शशरतुः शशरुः । शीर्यात् । शरिता । शरिष्यति । अशरिष्यत् अशारीत् ॥

(च॰) श्रृहिंसायास् । तिवादयः 'ना ऋयादेः' । प्वादेर्हम्वः । णस्वस् । श्रृणाति । श्रणीयात । श्रणातु । अश्रणात् । छिट्छकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'घातोनीमिनः' । शशा-र । 'ऋसंयोगात्०' अनेनाकित्त्वात् गुणः । शशरतुः शशरः । शशरिय । शर् इर् । 'घ्वो-विह्से शीर्यात् । 'सिसता । 'गुणः' । शरिता । षत्वम् । शरिष्यति अशरिष्यत् । 'धातोर्नामिनः' । अशारीत् अशारीष्टाम् अशारिषुः ॥

ज्या वयोहाना । प्रहादित्वात्सम्प्रसारणम् । जिनाति । जिनीयात् । जिज्या जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ-जिज्याथ । जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति अज्यास्यत् । अज्यासीत् ॥

(च०) ज्या वयोहानौ । तिबादयः 'ना क्रयादेः' । 'ग्रहां ङ्किति च' अनेन संप्रसा-रणम् । दीर्घस्वरत्वत् दीर्घः । जीनाति जीनीतः जीनन्ति । जीनीयात् । जीनातु । जीनीहि अजीनात् अजीनीताम् अजीनन् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' णवादौ पूर्वस्य हस्वः । 'आतो णप् डौ'। जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिय जिज्याथ । संप्रसारणम् । जीयात् । ज्याता ज्यास्यति । अज्याष्यत् । 'आदन्तानाम्' अनेनेट्सकौ । अज्यासीत् अज्यासि-ष्टाम् अज्यासिषुः॥

ज्ञा अववीषने । जा जनीज्ञीः । जानाति । जज्ञौ । ज्ञायात् ज्ञेयात्। ज्ञाता । अज्ञासीत् ॥

(च०) ज्ञा अवबोधने । तिबादयः । पूर्ववत् । 'ना त्रयादेः' अनेन चतुर्धं नाप्रत्ययो 'जजानीज्ञोः' अनेन सुत्रेण जा इत्यादेशः । जानाति । 'ई हसे' जानीतः । 'नातः' जनन्ति भवति । इत्यादिनि रूपाणि भवन्ति तानि पूर्वसदृशानि । जानीयात् । जानातु । हो

'ई हसे' अनेन ईकारः । जानीहि । अजानात । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य हस्वः । परे सित । 'आतो णप् डौ' हिस्वात् टिलोपः । जज्ञौ । 'आतोऽनिप' जज्ञतुः जज्ञुः । 'अस्वतः' । 'आतोऽनिप' अनेन आकारस्य लोपो भवति । जिज्ञ्च जज्ञाथ । 'संयोगादेः' । ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञाता । ज्ञास्यति । 'दिवादावट्' । अज्ञास्यत् । 'आदन्तानां ' अनेन इट्सको भवतः । अन्यत् साधनम् सुगमम् । अज्ञासीत् अज्ञासिष्टाम् अज्ञासिष्ठः । इस्यादिनि ॥

ही श्रेषणे । रुनिति ॥ **लिलीङोरात्वं वा ॥** रुहै। हिरुप हिरूप-तुः । रुता-रेता । अरुासीत् । भरुषात् ॥

(व०) ला श्लेषणे । तिवादयः । 'ना क्यादेः' । लीनाति । लीनीयात् । लीनातु । दिवादावर् । अलीनात् । चतुर्णो रूपाणि सुगमाणि । लकाशणां सुत्रम् । 'लीलीकोः' लीलीकोधीत्वोगृगृहद्धिविषये आत्वं वा भवति । 'षष्टी' अनेनान्तस्य भवति । आत्वपक्षे । लली । आत्वाभावपक्षे द्वित्वादिकम् । 'धातोनीमिनः' अनेन वृद्धिः । लिलाय लिलयतः । 'नुधातोः अनेन यत्वम् । लिलयुः । 'अत्वतः' । लिलय ललाय । लिलयिय लिलेय । इत्यादिनि । लीयात् । आत्वे कृते । लाता । आत्वाभावे गुणः । लेता । लात्यित लेष्यति । अलास्यत् अलेष्यत् । 'आदन्तानां' अनेन आत्पक्षे इर्सकौ । अलासीत अलासिष्टाम् अलासिष्ठः । आत्वाभावपक्षे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अलेषीत् अलेष्टाम् अलेषुः ॥ १ ॥

बन्ध बन्धने । बधाति । बबन्ध । भन्तस्यति । अभान्तसीत् ॥

(च०)वन्ध वन्धने । तिवादयः । 'नाक्रयादेः' । 'नो छोपः' अनेन नकारस्य छोपः । वध्नानि । चतुर्णो छपाणि छगमानि । छिट्छकारे द्वित्वादिकम् । वबन्ध वबन्धतुः वबन्धुः । बबन्धिय । 'अत्वतः' । 'तथोधंः' 'झवे जवाः' । 'नो छोपः' । बध्यात् । बबन्ध । इत्यादीनि । बद्धा 'आदिजवानाम्' अनेन वस्य भः । 'खते चपा०' भन्तस्यति 'दिवादा- वट्' । अभन्तस्यत् । छङ्छकारे । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । अभान्त्सीत् । 'प्रत्यय- छोपे०'।अस्यामित्यत्वान्न भकारः । 'झसात्' अनेन सेछोपो भवति । 'तथोधंः' अबान्द्वाम् अभान्सुः इत्यादीनि ॥

मन्थ विलोडने । मशाति ॥

(च॰) मन्थ विलोडने । 'ना कयादेः' । नोलोपः । मध्नाति । चतुर्णां सगमानि । लिट्लकारे । ममन्थ ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्थिथ । अन्येषां लकाराणां भ्वादिगणोक्त-मन्थधातुवत् रूपाणि ।

कुष् निष्कर्षे । कुष्णाति । कुषाण । चुकोष । कुष्यात् । कोषिता । अकोषीत् । (च०) कुष निष्कर्षे । 'ना क्रयादेः' । णत्वम् । कुष्णाति कुष्णीतः कुष्णन्ति । इत्यादीनि चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'कुहोश्चः' । उपधाया लघोः' चुकोष चुकुषतुः चुकुषुः । चुकोषिय । कुष्यात् । 'सिसता०' । गुणः । कोषिता ।

षत्वम् । कोषिष्यति । 'दिवादावट्' । अकोषिष्यत् । छुङ्ळकारे । द्वाविटौ सेर्लोपः । 'गुणः' । अकोषीत् अकोषिष्टाम् अकोषिषुः ॥

अश् भोजने । अश्नाति अश्नीयात् । अश्नातु अश्नीतात् अश्नीताम् । अश्ननन्तु । अशान । आशा । अश्निता । आशीत् । इति क्यादिषु परस्मिप-दिनः ॥ २४ ॥

(च०) अश् भोजने । तिवादयः । 'ना क्रयादेः' । अक्षाति । चतुर्णी लकाराणां रूपाणि सुगमानि । हो परे 'हसादान हो' । 'अतः' । अशान । लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽडागमः । 'सवणें' आश्वत् । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । 'अत उपधायाः'। 'सवणें' । आश आशतुः आश्चः । आशिथ । अश्यात् । 'सिसता०' । अशिता । पत्वम् । अशिष्यति । 'दिवादावट्' । स्वरादेः' आशिष्यत् ।आशीत् आशिष्टाम् आशिष्ठः इत्या-दीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥

(प्र०) खब् भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । 'खबो वस्य औने' खौति । खौनीहि इत्यत्र परत्वादौत्वे हसन्तत्वाभावात् हसादान हौ इति न ।

इति प्रसादे जयादिषु परस्मैपदिनः।

कथादिष्वात्मनेपदिनः॥ २५॥

अथात्मेनपिदनः । बृङ् संभक्तौ । वृणीते । वृणीत । वृणीताम् । अवृणीत । वत्रे । वरिषीष्ट वरीषीष्ट ॥ संयोगादिऋदन्तवृङ्वृञां सिस्यौरात्मः नेपदे इङ्घा वाच्यः ॥ १ ॥ वृषीष्ट उः । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत । इत्यादि ॥ इति क्रयादिष्वात्मनेपदिनः ॥२५॥ इति नाविकरणाः क्रयादयः ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । वृङ् संभक्तौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः प्रत्ययाः भवन्ति 'ना क्यादेः' । ई हसे' । णत्वम् । वृणीते । 'नातः' वृणाते वृणते बृणात वृणीताम् । अवृणीत । रूपाणि सुगमानि । तेषां कार्यमपि सहराम् । लिट्लः कारे । 'हश्चः' । 'रः' । 'क्ररम्' । वन्ने वन्नाते विन्निरे । क्यादित्वान्नेट् । वृष्ठे । इत्या-दीनि । वृसीष्ट इति स्थिते । 'सिसता०' । 'गुणः' । वरिषीष्ट । ईटो यहां । व वरीषीष्ट । 'संबोगादि०' अनेन सीष्टादौ । वेट् । 'उः' अनेन गुणनिवेधः वृषीष्ट । वरिता-वरीता । वरोष्यते वरिष्यते । अवरिष्यत अवरीष्यत । लुङ्ककारे । अवरिष्ट अवरिषा-ताम् अवरिषत । दीघें कृते अवरीष्ट अवरीषताम् अवरीषत । इडमावपक्षे । 'लोपो हस्वाज्यसे' अनेन झसे परे सेलोपः । अवृत अवृषाताम् अवृषत । अवृथाः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥१॥ इति नाविकरणाः क्यादयो धातवः ॥

(प्र०) वृङ् संभक्ताविति । सम्भक्तिर्भर्जनम् । कादेरिति नेट् । ववृषे 'संयोगिदि-ऋदन्तः' अनेन वरिषीष्ट वृषीष्ट ॥ १ ॥

इति प्रसादे जयाद्यात्मनेपदिनः।

चुरादिगणः॥ २६॥

अथ चुरादयः ॥ चुर स्तेये ॥ चुरादेः ॥ चुरादेर्गणात्स्वार्थे जिः प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥ उपघाया गुणः ॥ स घातुः । अप्गुणायः । चोरयति । चोरयत् चोरयतु । अचेारयत् । चोरयाश्वकार । चोरयाम्बमूव । चोरयामास । चोरयाञ्चके । जेः । चोर्यात् चोरयिता । चोरयिष्यति । अचोरियष्यत् अरङ् द्विश्व । अङि लघी ह्वस्व उपघायाः । लघोदीधः अचूचुरत् ॥

(च०) अथ चुरादयो धातवः कथ्यन्ते । चुर स्तेये । सूत्रम्—'चुरादेः' ॥ चुरादेर्घातुगणात् धातुपाठोक्तात् स्वार्थे मूलार्थे एव प्रेरणाद्यर्थे विनैव निप्रत्ययो भवति । यथा भ्वादीनां अवादिविकरणं तथा चुरादीनां त्रिविकरणमित्यर्थः । अनेन निप्रत्ययो भवति । तत्र वृद्धेः प्राप्तौ सूत्राभावे । 'उपधाया रुघोः' अनेन गुणो भवति । चोरि इति स्थिते । 'स घातुः' । अनेन घातुसंज्ञा । घातुत्वात् तिबादयः । 'अप्कर्तरि' । अनेन 'अप्प्रत्ययः । 'गुणः'। 'ए अय्' 'स्वरहीनम्०'। चोरयति चोरयतः चोरयन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । चोरयेत् । चोरयतु । 'दिवादावर्' । अचो-न्यत् छिट्रुकारे । 'कोसादिप्रत्ययादाम्' अनेन आम् । गुणः । अन्यत् साधनं सुगमम् । चोरयांचकार । चोरयामास । चोरयांबभूव। इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । जित्त्वादुभयपदी । चोरयते । चोरयांचक्रे । चोरि यात्। इति जाते 'कें:' अनेन केर्लोपः। चोर्यात् । 'सिसता०' अनेनेट् । चोरयिता । चोरयिष्यति । 'दिवादावट्' । अचोरयिष्यत् । चुर् नि दिष् इति जाते । 'जेरङ् द्विश्च' । अनेन सिविषये अङ्प्रत्ययो भवति च धातोद्वित्वम् । पूर्वस्य चुचुर् कि अङ्दिप् इति जाते । 'जेः' अनेन जेर्लीपो भवति । चुचुर् अङ्दिप् इति जाते 'लघो-र्दीर्घः अनेन पूर्वस्य दीर्घः । 'दिवादावद्' । 'स्वर्ः । 'वावसाने' । अचूनुरत् अचूनुर-ताम्' अचुचुरन् । इत्यादीनि भवन्ति रूपाणि । अथवा चोरि इति सिद्धस्येव अङ् प्रत्यये कृते 'के: अनेन केलींपे कृते निमित्ताभावे इति वचनात् चो इत्यस्य चुः । ततो द्वित्वम् । एवमपि साधना भवति । 'अचुचुरचन्द्रमसोऽभिरामतां' इति माघः ॥ १ ॥

(प्र०) चुरादेरिति । चुर आदिर्थस्य स चुरादिस्तस्मात् । तद्गुणसंविज्ञानो बहु-ब्रोहिः । अनुद्भृतावयवभेदसमुदायस्यापदार्थत्वेनाश्रयणादेकवचनम् । ननु धातोः प्रेरणे इत्यनेनैव चुरादेरि स्यात् किमनेनेत्यतआह—स्वार्थे इति ॥ १ ॥

चिती संज्ञाने । चेतयित अचीचितत् ॥

(च०) चिती संज्ञाने । ईकार इत् । 'चुरादेः' 'उपघाया रुघो' । 'सघातुः' तिवा-दयः । 'अप् कर्तरि' । 'गुणः' । णअप् । चेतयति । चेतयेत् । चेतयतु । अचेतयत् । 'का-सादि॰ अनेन सर्वत्र णबादौ आम्प्रत्ययो भवति । चेतयांचकार । चेतयामास । चेतयां-वसूव । 'जें:' अनेन जेर्लोपः । चेत्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । चेतायता । चेतयिष्यति । अचेतियिष्यत् । छङ्खकारे । 'जेरङ् द्विश्वः । 'अङि छघौ ह्स्वः' । 'छघोदीर्घः' दिवादा-बद् अचीचितत् अचीचितताम् अचीचितन् । इत्यादीनि ॥

चिति स्मृत्याम् । इदितो नुम् । चिन्तयित । छघोरभावान दीर्घः । अचिचिन्तत् । चुरादेर्जिवेति केचित् । चिन्तित ।

(च०) चिति स्मृत्याम् 'चुरादेः' अनेन निप्रत्ययो भवति । 'इदितो नुम्' । अन्य-त्साधनं पूर्वसदृशं वर्तते । चिन्तयित । छिट्छकारे आम् प्रत्ययो भवति । अन्यानि रूपाणि पूर्वधातुवत् । छुड्छकारे । 'ङेरङ् द्विश्च' । अनेनाङ्प्रत्ययो भवति । छघोरभावात् पूर्वस्य दीर्घो न भवति । 'दिवादावट्' अचिचिन्तत् । अचिचिन्तताम् । अचिचिन्तन् । इत्यादिनि ॥ चुरादेर्घातोर्गणात् निः प्रत्ययो वाभवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते चिन्तति चिन्ततः चिन्तन्ति । इत्यादीनि रूपाणि स्युः ॥

(प्रo) त्रिवंति । अयं भावः । चिन्तेति पठितन्त्रे इदित् करणं जेः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यादित्यादौ लोपो न ॥

पीड अवगाहने । पीडयांते ॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमील-पीडां वोपधाया हस्वोऽङ्परे जौ ॥ २ ॥ अपीपिडत्-अपिपीडत् । प्रथपस्योने । प्रथथित ॥ स्मृद्दत्वरप्रथम्रदस्तृस्पद्यां पूर्वस्थातोऽद-ङ्परे जौ ॥ ३ ॥ इत्वापवादः । अपप्रथत् ॥

(च०) पीड अवगाहने । अवगाहनं प्रवेशः । चुरादेः लघ्यभावात् 'उपधाया लघोः' अनेन गुणा न भवति । अप् । गुणः । पीडयति लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । पीडयांचकार । 'केः' । पीडयात् । 'सिसता०' गुणः । पीडयिता । लुङ्लकारे । 'हेरङ् द्विश्च' । अनेनाङ् प्रत्ययः धातोद्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'दिवादावट्' हस्वः । अपिपीइ जिन् अङ् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्-'भ्राज०' ॥ भ्राजभासभापदीपजीवमीलपीडामेतेषां धातः नामुपधाया वा हस्वो भवति अङ् परे । अनेन वोपधाया हस्वः । 'हे' अनेन सेलोपः । 'ल्ह्योदींचीः' अनेन पूर्वस्य दीचीः । अपीपिडत् अपीपिडताम् अपीपिडन् । इत्यादीनि । यदोपधाया हस्वो न भवति तदा । अपिपीडत् अपिपीडताम् अपिपीडन् । प्रथ प्रख्याने । 'चुरादेः' । प्रथयति । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । प्रथयांचकार । लुङ्ल्कारे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । अप प्रथ नि अङ् दिप् इति जाते 'अङि ल्ह्यो' अनेनोपधाया हस्वः । अकारस्येकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'स्मृद्वार्यरु । । स्मृद्वस्य अकारस्य इकारो न भवति । 'केः' अनेन सेलोपः । अपप्रथत् अपप्रथत् अपप्रथत् । इत्यादीनि ॥२-३॥

पृथ प्रक्षेपे ॥ **उपघाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः ॥ ४ ॥** इररामपवादः । अपीपृथत् अपपर्थत् ।

(च०) पृथ् प्रक्षेपे । 'चुरादेः'। 'उपधाया छवोः' । अन्यत्तु पूर्ववत् । पर्थयति । छङ्छ-कारे । 'नेरङ् द्विश्चः । 'अङि छवोै' 'छघोर्दीर्घः' । 'ङेः' । अपीपृथ् अङ् दिप् इति जाते ॥ 'उपधायाः०' उपधाया ऋवर्णस्य ऋकारो वा वक्तव्यः इररामपवादः । अनेन ऋकारस्य ऋकार एव । अपीपृथत् अपीपृथताम् अपीपृथन् । यदा ऋकारो न भवति तदा जो परे गुणः । अपपर्थत् अपपर्थताम् अपर्थन् ॥ ४ ॥

(प्र०) इरराराम इति । दीघेषिये उपधाया ऋत इति इर् प्राप्तः । मुजेर्वृद्धिरि-

त्यार् प्राप्तः । छघूपधत्वे त्वर् प्राप्तः ॥ ४ ॥

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ।। िमतां हरवः ॥ मितां घातूनां हस्वो भवति जी परे ॥ ५ ॥ ज्ञपयति ।

(च०) ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । 'चुरादेः' । 'अत उपधायाः' । ज्ञाप् जि इति जाते ॥ सूत्रम्—'मितां ह्रस्वः' ।। मितां हृस्वः, मितां धातृनां हृस्वो भवति जो परे । मितो धात्वो धातुपाठाद्वगन्तव्याः । अनेन हृस्वः । अन्यत्सुगमम् । ज्ञपयति । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । ज्ञपयांचकार । लुङ्लकारे 'जंरङ् द्विश्च' । पूर्वस्य हृस्वः । 'जेः' । अङि अजिज्ञपत् अजिज्ञपताम् अजिज्ञपत् ॥ ९ ॥

(प्रः) मितामिति । म् इत् येषां ते मितस्तेषां । घटादयो मित इत्यादिमित्संज्ञ-

कानां ग्रहणम् ॥ ५ ॥

चित्र् चयने । मित् ॥ चिस्फुरोर्जावात्वं वा ॥ ६ ॥ रातो जौ पुक् ॥ ७ ॥ ऋगतावित्यस्याकारस्य च पुगागमे भवति जौ परे ॥ चपयति चययति ॥

(च०) चिज् चयने । अयं धातुर्मित् । 'चुरादेः' । अनेन जिः । सूत्रम्—'चिस्फुरोः॰' ॥ चिस्फुरोधांत्वोर्जित्रत्यये परे आत्वं वा भवति । 'षष्टी' अनेनायमादेशोऽन्त्यस्य । चा जि इति जाते ॥ सूत्रम्—'रातो जो पुक्' ॥रातः जो पुक् । ऋ गतौ इत्यस्य
धातोराकारान्तस्य च धातोर्जित्रत्यये परे पुगागमो भवति । अनेन पुक् । कित्त्वादन्ते ।
'मितां इस्वः' अनेन इस्वः । 'सधातुः' तिवादयः । 'अप्कर्तरिः । 'गुणः' । चपयति ।
चपयेत् । 'चपयतु । अचपयत् । लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम् । अनेनास्याम् ।
अन्यत्साधनं सुगमम् । चपयांचकार । चापयामास । चपयाम्बभूवं । 'जेः' चप्यात् ।
'सिसता॰' । चपयिता । चपयिष्यति । अचपयिष्यत् । लुङ्लकारे । चप् जि दिप् इति
जाते । 'जेरङ् द्विश्चः' । 'पूर्वस्यः । 'अङि लघौः । 'लघोदींर्घः' । अचीचपत् अचीचपताम् ।
अचीचपन् । आत्वाभावपक्षे । 'धातोनीमिनः' अनेन वृद्धिः । 'मितां इस्वः' 'सधातुः'
अप् । चययति । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । चययांचकार । 'जेः' । चय्यात् । लुङ्लकारे । चप् जि दिप् इति जाते । 'जेरङ्द्विश्चः' 'जेः' । 'अङि लघौः । 'लघोदींर्घः' ।
अचीचयत् अचीचयताम् । अचीचयन् ॥ ६-७ ॥

(प्र०) रातो जाविति । आच आश्च रात् तस्य रातः । ऋइत्यनेनोभयोरपि ग्रह-णम् । तेन ऋच्छन्तं इत्यतम् वा प्रेश्यतीति विग्रहे अर्पयतीति भवति ॥ ७ ॥

अर्च पूजायाम् ॥ अर्चयति ॥ स्वरादेः परः ॥ स्वरादेर्धातोः परोऽ-वयवो ऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विभवति ॥ नदराः संयोगादयो न द्विः । इति रेफस्य

न द्वित्वम् ॥ ८ ॥ आर्चिचत् ।

(च॰) अर्च पूजायाम् । 'चुरादेः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अर्चयति । लिट्-लकारे । अर्चयांचकार । आशीर्यादादो । 'जेः' । अर्च्यात । छङ्लकारे । अर्चि दिप् इति जाते । 'जेरङ् द्विश्च' ॥ 'स्वरादेः परः' 'नदराः' अनेन रकारस्य द्वित्वनिषेधः । 'जेः' । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः' । आर्विचत् आर्विचताम् आर्चिचन् ॥

कृत संशब्दे॥ **धातोरूपधाया ऋकारस्य ईकारादेशो वा**च्यो जिप्रत्यये परे॥ ९॥ कीर्तयति । अचिकीर्तत् ।

(च॰) कृत संशब्दे । 'चुरादेः' । सूत्रम्—'धातोः ०' घातोरुपधाया ऋकारस्य जिप्रत्यये परे ईकारादेशो बाच्यः । 'ट्वोर्विहसे' अनेन दोईः । कीर्तयति । लिट् कीर्तया-खकार । लुङ् 'जेरङ् द्विश्च' 'हस्वः' 'कुहोश्चुः' 'दिवादावट्' अविकीर्त्तत् अचिकीर्तताम् अचिकीर्तन् ॥ ९ ॥

गण संख्याने । अकारान्तः । अरुलोपस्य स्थानिवत्त्वात्र दृद्धिः । गणयित॥ अस्त्रोपिनो नाङ्कार्यम् ॥ १०॥ अजगणत् । कथगणयोरङ्कार्यं चेति केचित् । अजीगणत् ।

(च०) गण संख्याने । अयमकारान्तः 'चुरादेः' 'यतः' अनेनाकारस्य छोपः । तत्र 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धेः प्राप्तौ सत्यां 'यदादेशस्तद्वद्ववित' इति न्यायेन वृद्धिने भवति उपधायामकाराभावात् । गणयति । चतुर्णो सुगमानि । छिट् । गणयांचकार । छुङ् 'जेरङ् द्विश्र' 'पूर्वस्य०' 'कुहोश्चुः' ॥ सूत्रम् 'अङ्घोपिनः०' ॥ सूत्रम्—'अङ्घोपिनः०' अङ्घोपिना धातोरङ्कार्यं न भवति । 'अङि छद्यौ' 'छघोदींधः' आभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति इत्यर्थः । अजगणत अजगणताम् अजगणन् ॥ कथगणयोधीत्वोरङ्कार्यं वा भवतीति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते—अजीगणत् अजीगणताम् अजीगणन् ॥ १० ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति । अचकथत् अचीकथत् ।

(च०) कथ वाक्यप्रवन्धे। अयमप्यकारान्तः । 'चुरादेः' । कथयति कथयांचकार । कथ्यात् 'अछोपिनः' अनेनाङ्कार्थे न भवति । 'कुहोद्दुः' । अचकथत् अचकथताम् अचकथन् । वा भवतोत्युक्तत्वात अङ्कार्थे भवति । साधनं तु पूर्ववत् । अचीकथत् अचीकथताम् अचीकथन् ॥

ऊन परिहाणे। ऊनयंति ॥ ञिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् ॥ स्वरादेः परः । औननत् ॥

(च०) ऊन परिहाणे । 'चुरादेः' । अकारान्तोऽयम् । ऊनयति । ऊनयेत् । ऊनयतु । 'स्वरादेः' अनेनास्य घातोर्द्वितोयोऽडागमो भवति । औनयत् । छिट्छकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । ऊनयांचकार । 'जेः' । ऊन्यात् । 'सिसता०' । ऊनयिता । ऊनयिष्यति । औनयिष्यत् । छुङ्छकारे । ऊनयि दिप् इति स्थिते । 'जेरङ् द्विश्व' । अनेन ङप्रत्ययो

धातोद्वित्वं च भवति । 'स्वरादेः परः' अनेन नकारस्य द्वित्वम् । 'जेः' 'यतः' दिवादावट्' 'स्वरादेः परः' औननत् औननताम् औननन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

अर्थक् याचने । अर्थयते । आर्तथत ॥

(च०) अर्थंड् याचने । डकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयं धातुः । 'चुरादेः' । अन्यत्साधनं पूर्वचत् । अर्थयते । अर्थयते । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । आर्थयत । छिट्छकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । अर्थयांचक्रे । आम्प्रत्ययः अनेन अर्थयामास अर्थयांवभूव । इत्यादीनि रूपाणि । 'सिसता०' । अर्थयिषीष्ट । छङ्छकारे अङ्प्रत्ययः । धातोद्वित्वम् । 'स्वरादेः परः' अनेन यकारस्य द्वित्वं भवति । 'झपानां०' अनेन थकारस्य तकारः । 'जेः' 'यतः' 'स्वरादेः०' अनेन द्वितीयोऽडागमः । आर्तथत आर्तथताम् आर्तथन्त । इत्यादीनि ॥

संप्रामङ् युद्धे । अससंप्रामत ॥

(च०) संग्रामङ् युद्धे । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकरान्तोऽयम् । 'चुरादेः' 'यतः' अन्यत्साधनं पूर्वेवत् । संग्रामयते । संग्रामयेत । संग्रामयताम् । असंग्रामयत । 'कासा-दिः' । संग्रामयांवके । 'सिसताः' । संग्रामयिषीष्ट । संग्रामयिता । छङ्छकारे 'सस्व-रादिः' अनेन सकारस्य द्वित्वम् । अन्यत् । अससंग्रामत अससंग्रामेताम् अससंग्रामत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

अन्य दृष्ट्युपघाते । आन्द्रधत् ॥

(च०) अन्य दृष्ट्युपद्याते । अकारान्तोऽयम् । 'चुरादेः' । 'यतः' । 'स धातुः' । तिबादयः । अबादयः । अन्ध्यति । अन्ध्यते । अन्ध्यां भवति । अन्ध्यां चकार । 'क्रेः' । अन्ध्यात् । 'सिसता०' । अन्ध्यिता । अन्ध्यिष्यति । अन्ध्यिष्यत् । छुङ्लकारे । अम्प्रत्ययः । धकारस्य द्वित्वम् । 'झपानाम्०' 'जेः' 'यतः' 'स्वरादेः' आन्द्रधत् आन्द्रधत् म् अन्द्रधन् । इत्यादीनि ॥

अङ्क अङ्ग पदे लक्षणे च । आञ्चकत् ॥ इति चुरादिगणः ॥ २६ ॥

- (च०) अङ्क अङ्ग पदे रुक्षणे च। अकारान्तौ । 'चुरादेः०' 'यतः'। अङ्कृयित । अङ्गयित । इत्यादीनि रूपाणि छगमानि । रिट्रुकारे । आम्प्रत्ययो भवति । अङ्कृयांच-कार । छुङ्कारे अङ्प्रत्ययः । 'स्वरादेः परः' अनेन ककारस्य द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' 'जेः' 'यतः' 'स्वरादेः' आञ्चकत् आञ्चकताम् आञ्चकन् । इत्यादीनि । इति चुरादयो धातवः कथिताः ॥
- (प्र) अङ्क अङ्ग परे छक्षणे च। छक्षणं चिह्नकरणम् ॥ शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुक्रमाह । तन्मते कथापयित गणापयतीत्यादि ॥

इति प्रसादे चुरादयो धातवः ॥ २६ ॥

ञ्यन्तप्रक्रिया ॥ २७॥

॥ अथ ज्यन्ताः ॥ धातोः प्रेरणे ॥ प्रयोजकव्यापारे ऽर्थे धातोर्जिः प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥ कुर्वन्तं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । कारयति कारयते । अचीकरत् ॥

(च॰) अथ ज्यन्ता धातवः कथ्यन्ते । सुत्रम्—'धातोः प्रेरणे' धातोः प्रेरणे हिपदं सूत्रम् । भ्वादेर्घातोः प्रेरणेऽथें कारितेऽर्थे जिः प्रत्ययो भवति । प्रेरणेऽथें इति कोऽर्थः । प्रयोजकन्यापारे । प्रयोजक इति कोऽर्थः । कुर्वन्तं प्ररुषं यः कारयति 'एतत्कार्ये त्वं क्ररु' इति प्रवर्त्तयति स प्रयोजक इत्युच्यते । तस्य व्यापारः प्रयोज्यद्वारेण रूपेण क्रियासम्बन्धस्तस्मिन् जिः प्रत्ययो भवति । कर्वन्तं प्रेरयति यः सः प्रयोजकः । एकः करोति तं कुर्वन्तं अन्यः प्रेरयति इत्यस्मिन्नथं क्रते धातोजिः प्रत्ययः । क्रु नि इति जाते जकारो बद्धवर्थः । उभयपदार्थक्ष । 'धातोनीमिनः' अनेन वृद्धः । 'स धातः' अने-नास्मिन्प्रकरणे धातुसंज्ञा सर्वत्र भवति । तिवादयः । 'अप कर्तरि' गुणः । 'ए अय्' कारयति । जित्त्वाद्यम्भयपदी । कारयते । चतुर्णो लकाराणां रूपाणि सगमानि । लिट-खकारे 'कासादिप्रत्ययादान्' । अनेनाम् प्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुगमम् । कार-याञ्चकार । कारयाञ्चके । कारयामास । कारयाम्वभूव । इत्यादीनि । 'नेः' । कार्यात । 'सिसता०' पत्वम् कारयिषीष्ट । कारयिता २ । अन्येषां सुगमानि । लुङ्खकारे । कार् नि दिए इति जाते। 'नेरङ् द्विश्व' अनेनान् धातोद्वित्वं च हस्वः। कुहोश्चुः' 'अङि लघौं 'लघोदींर्घः' 'दिबादावट्'। अचीकरत् अचीकरताम् अचीकरन् । आत्मनेपदे । अचीकरत अचीकरेताम् अचीकरन्त । इत्यादीनि भवन्ति । व्यन्ता धातवः सर्वे उभय-पदिनः । जित्त्वात् ॥ १ ॥

(प्र०) अथ दशगणीं निरूप्य स्वार्थित्रप्रसङ्गात प्रेरणार्थे जिं दर्शयित—धातोरिति। प्रयोजकः प्रेरकः स च चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः। स च कवित् सिद्धः क्रचित् फळरूपः, देवदत्तः पाचयित गमयतीत्यादौ सिद्धः। मिक्षां वासयित संप्रामो वासयतीत्यादौ तु फळरूपः। तस्य व्यापारः प्रेरणम्। मृत्यादेनिकृष्टस्य प्रवर्त्तना प्रेरणम् माज्ञेत्यर्थः। धातोितः प्रत्ययः स्यात् प्रेरणेऽथं। नतु यदि धातोः प्रेरणे निर्भवित लोट् च तदा केलीट्स पर्याता स्यात्। ततक्ष्येदानीं पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति निप्रत्ययेनापि प्रयुज्येतेतिचेन्न, प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिताया प्रयोजकिनिष्ठप्रवृत्तिः सा निप्रत्ययस्यार्थः। प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिः सा निप्रत्ययस्यार्थः। प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिः लोड् व दत्युभयोभेदः। उक्तं च— 'द्रव्यमात्रस्य तु प्रेषे पृच्छादेलींड् विधीयते। सिक्रयस्य यदि प्रेषस्तदा स विषयो णिचः' अस्यार्थः—कर्त्तृत्वेनावधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रेषे प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यादेलींट् भवित। प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु वदा स्यात् केविषय इति। किञ्च प्रयोक्तृतिष्ठा प्रयोक्त्यप्रयोक्तृकर्तृका तु स्वर्थः। पच देवदत्तित्यत्र हि वक्तैक प्रेरकः। पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः पाचयामीत्यादौ तु वक्तिति दिक्॥ १॥

पाचयति । अपीपचत् ॥

(च•) हुपचप् पाके । पचन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' अनेन जिः प्रत्ययः । 'अत उपधायाः' । 'स धातुः' । तिबादयः । 'अप् कर्तरि' । गुणः 'ए अय् पाचयति । चतुर्णो रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । पाचयाञ्चकार । 'जेः' । पाच्यात् । 'सिसता०' । पाचयिता । पत्वम् । पाचयिष्यति । 'दिबादावट्' । अपाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपीपचत् अपीपचताम् अपीपचत् । इत्यादीनि ।

भवन्तं प्रेरयंति भावयति । भावयते । भावयांवभूव ॥ अङ्सयोः ॥ अङ्सयोः ॥ अङ्सयोः पूर्वस्योकारस्यतं पवर्गयवरळजकारेष्ववर्णपरेषु परतः ॥ २ ॥ द्विनिमित्तेऽचि ॥ द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदशो न द्वित्वे कर्ते व्ये ॥ ३ ॥ अबीभवत् ॥

(च०) भू सत्तायाम् । भवन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'घातोः प्रेरणे' । 'घातोर्ना-मिनः' । अन्यत्साधनं सुगमम् । भावयति । भावयते । भावयाञ्चकार । भावयात् । 'सिसता०' । भावयिता । लुङ्क्कारे । भू भू जि अङ् दिप् इति जाते । 'घातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । हस्वः । 'झपानाम्०' । 'अङ्स्योः' अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य उकारस्य इत्वं भवति । अवर्णपरेषु पवर्गयवरलजकारेषु परतः । अनेन उकारस्य इत्वम् । 'अङि स्रुधौं । 'स्रुघोर्दीर्घः' अबीभवत् अबीभवताम् अबीभवन् । इत्यादीनि ॥२-३॥

मुङ् मोहने । मावयति । अमीमवत् ॥

(च॰) मृङ् मोइने । मवन्तं प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । अन्यत्पूर्ववत् । मावयति । छिट्छकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । मावयांचकार । 'जेः' माव्यात् । 'सिसता०' । मावयिता । छङ्छकारे साधनं पूर्वसदृशम् । अमीमवत् । अमीमवताम् । अमीमवत् । इत्यादीनि ॥

यु मिश्रणे । अयीयवत् ॥

(च०) यु मिश्रणे। एकः यौति तमन्यः प्रेरयतीति विग्रहे। 'घातोः प्रेरणे' यावयति। छिट्छकारे। 'कासादि०' अनेनाम्। यावयाञ्चकार। 'केः'। याव्यात् । याव-यिता। छङ्छकारे। अङ्प्रत्ययः। द्वित्वादिकम्। 'अङ्सयोः' अनेन इत्वम्। अयीयवत अयीयवताम् अयीयवन्।

रु शब्दे । अरीरवत् ॥

(च०) रु शब्दे । 'घातोः प्रेरणे' अन्यत्पूर्ववत् ग्नेयम् । रावयति । छिट्छकारे । रावयाञ्चकार । 'जेः' राज्यात् । रावयिता । छङ्छकारे । अङ्प्रत्ययः द्वित्वादिकम् । अन्यत्पूर्ववत् कार्ये भवति । अरीरवत् अरीरवताम् अरीरवन् । इत्यादीनि ।

छुञ् छेदने । अकी छवत् ॥

(च॰) ॡज् छेदने । 'धातोः प्रेरणे' एकः छुनाति तमन्यः प्रेरयति । छावयति । छावयेत् । छावयतु । अछावयत् । छावयाञ्चकार । छाव्यात् । 'सिसता॰' । छावयिता । छावयिष्यति । अछावयिष्यत् । छुङ्छकारे । अछीछवत् अछीछवताम् अछीछवन् ।

जु गतौ । अजीजवत् ॥

(च०) जु गतौ । 'धातोः प्रेरणे' । जावयित । लिट्लकारे जावयाञ्चकार । जाव्यात् । [लिट्लकारे साधनं सुगमम् १ ।] अजीजवत् अजीजवताम् अजीजवन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । एषां धातृनां लुङ्लकारे द्वित्वनिमित्ते स्वरे स्वरादेशो न भवति । तस्मात्पूर्वं द्वित्वं भवति । पश्चाद्वृद्धिः ।

स्रवतिश्रृणोतिद्रवतिप्रवतिष्ठवतिच्यवतीनाम् ॥ अङ्-सयोः पूर्वस्थेत्वं वाऽवर्णपरे घात्वक्षरे परे ॥४॥ असिस्रवत्-असुस्रवत् ।

(च०) सु सने । एकः सर्वति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । अन्यत सुगमम् । सावयति । लिट्लकारे । आम् प्रत्ययः । सावयाञ्चकार । लुङ्लकारे । 'जेरङ्
द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'जेः' अनेन जेर्लोपो भवति । असस्य अङ् दिए इति जाने । 'अङि
लघौ' ॥ सूत्रम्—'स्नवति०' । स्वतिश्वणोतिद्ववतिप्रवतिष्लवित्यवतीनां धात्नां अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य इत्वं वा भवति अवर्णपरे धात्वक्षरे परे । अनेन पूर्वस्य इकारः ।
असिस्रवत् असिस्रवताम् असिस्रवन् । इत्वाभावपक्षे—असुस्रवत् असुस्रवताम् असुस्रवन्॥४॥

अशिभवत् अशुश्रवत् ॥

(च०) श्रु श्रवणे । श्रण्यन्तं प्रेरयति । 'घातोः प्रेरणे' 'घातोर्निमनः' । श्रावयति । श्रावयेत् श्रावयत् । अश्रावयत् । छिट् । 'कासादि०' अनेनाम् । श्रावयाञ्चकार । 'जेः' श्राव्यात् । 'सिसता०' । श्रावयिता । श्रावयिष्यति । अश्रावयिष्यत् । छुड् । 'जेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य हसादिः' । 'घातोर्नामिनः' । 'जेः' । 'अङ् छ्घौ' 'स्रवितश्रणोति०' अनेन पूर्वस्येत्वम् । अशिश्रवत् अशिश्रवताम् अशिश्रवन् । इत्वाभावपक्षे साधनं पूर्वसदशम् । अशुश्रवत् अग्रुश्रवताम् अग्रुश्रवन् ।

अदिद्रवत्-अदुद्रवत् ।

(च०) द्वु गतौ । 'धातोः प्रेरणे' । द्वावयति । चतुर्णो सुगमानि । लिट् । द्वाव-यांचकार । लुङ्लकारे । 'स्रवति०' । अनेन पूर्वस्य वा इत्वम् । अदिद्रवत् अदिद्रवताम् अदिद्रवन् । इत्वाभावपक्षे अदुद्रवत् अदुद्रवताम् अदुद्रवन् ।

हनो घत् ॥ हन्तेर्घदादेशो भवति न्णिति णप्वर्जिते परतः ॥५॥ घातयति । अजीघतत् ।

(च०) हन् हिंसागत्योः । व्रन्तं प्रेरयति इति विप्रहे । 'धातोः प्रेरणे' हन् जि इति जाते । 'हनो वत्' हनः वत् । द्विपदम् । हन्तेर्धातोर्धदादेशो भवति णव्वर्जिते ज्ञिणति प्रत्यये परतः । अनेन घदादेशः । 'अत उपधायाः' । 'स धातुः' । धातयति । धातयेत् । धातयतु । अधातयत् । लिट् । 'कासादि०' । धातयांचकार । 'जेः' । घात्यात् । 'सिसता॰'। घातथिता । घातथिष्यति । अघातथिष्यत् । छुङ्छकारे । घात् नि दिप् इति स्थिते । 'नेरङ् द्विश्व' । 'कुहोश्चुः' 'झपानाम् ॰' । 'अङि छघौ' । 'छघोदींर्घः' । िश्वादावर्' । अजीघतत् अजीघतताम् अजीघतन् । इत्यादीनि ॥ ९ ॥

(प्र०) हनो घदिति । अत्र नामिनिमन्निन्निन्निर्मा निपद्म् । नामनौ तु ब्रह्म घय-तीति दर्शनात् । एवमपि णित्पद्मुपदिष्टणित्परम् । आदिष्टणित्प्रत्यये घानिषीष्टेत्यादिद-र्शनात् ॥ इह च हनो घदादेश इत्यादिव्याख्यानं प्राचामनुरोवेन । वस्तुतस्तु – हश्च न् चा-नयोः समाहारो हन् तस्य । घश्च त् चानयोः समाहारो घत । हनो व्र इत्यतो हन इत्यनु-वृत्तेः हन्तेईस्य घो न्निणति तस्य न च तो भवति न्निणति । नचेति निषेधादिण् वर्जम् । एतेन हनो व्र इत्यतो हनोऽनुवृत्तेर्वत्वसिद्धेश्चोभयं व्यर्थमित्युक्तिरपि परास्ता ॥९॥

शद्ळ शातने ॥ शादेः शत् ॥ शदेः शतादेशो भवति अगतौ औ परे ॥ ६ ॥ शातयति । गतौ तु शादयति । अशीशदत् ॥

(च०) शद्रू शातने । शदन्तं प्रेरयित इति विप्रहे । 'धातोः प्रेरणे' ॥ 'हादेः शत्'। शदेर्घातोः शतादेशो भवति अगतौ जौ परे । 'अत उपधायाः' । शातयित । लिट् । शातयांचकार । लुङि साधनं तु पूर्ववत् । अशीशतत् अशीशतताम् अशीशतन् । गतौ तु । शादयित । अशीशदत् ॥ ६ ॥

रातो औ पुक् च । इदाञ् दाने । दापयति । अदीदपत् ॥

(च॰) हुदाञ्दाने । ददतं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'रातो जौ पुक्च' अनेन पुगागमः । दापयति । छिट् । दापयांचकार । छङ्छकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । हृस्वः । 'अङि छघोै' । 'छघोदींर्घः' । अदीदपत ।

घापयति अदीघपत् ॥

(च॰) हुधान् धारणपोषणयोः । दधतं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'रातो जो पुक् च' । धापयति । धापयांचकार छुङ् । 'झपानाम्—' अनेन दस्य धः । अन्यत्पूर्वेवत् । अदीधपत् अदीधपताम् अदीधपन् ।

पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः ॥७॥ अपयति । स्वरादेः परः । आर्पित् । (व०) ऋगतौ। ऋच्छन्तं प्रस्यति इति विग्रहे । 'घातोः प्रेरणे' 'जौ पुक् च' ऋप् जि इति जाते सूत्रम् । 'पुगन्तस्य०' पुगन्तस्य घातोगुंणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अपयति । छिट् अपयांचकर । 'जोः' । अप्यति । 'सिसता०' । अपयिता । छङ्खकारे । अपि दिप् इति स्थिते । 'केरङ् द्विश्चः । 'स्वरादेः परः' । 'नदराः' अनेन रकारस्य द्वित्वं न भवति । 'कोः' 'दिवादावट्' 'स्वरादेः 'सवणें । आर्पिपत् आर्पिपताम् आर्पिपन् ॥ ७ ॥

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । स्थापयित । तिष्ठतेरूपधाया इकारो वक्तव्यो-ऽङ्गिरे ॥८॥ ततो द्वित्वम् । अतिष्ठिपत् ॥

(च) ष्ठा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः ष्णः स्नः' । 'घातोः प्रेरणे' तिष्ठन्तं प्रेरयति इति

विग्रहे जिः प्रत्ययः । 'रातो जौ पुक् च' । स्थापयति । स्थापयांचकार । 'जेः' । स्थाप्यात् । 'सिसता॰' । स्थापयिता । स्थापयिष्यति । अस्थापयिष्यत् । छुक्छकारे । स्थाप् जि दिप् इति स्थिते । 'जेरक् द्विश्च' । 'जेः' ॥ सूत्रम्-'तिष्ठतेः' तिष्ठतेषांतोरूपधा-या इकारो वक्तन्यः अकि परे । ततः द्वित्वं भवति । 'झसात् खपाः' । अतिष्ठिपत् अतिष्ठिपत् सतिष्ठि-पताम् अतिष्ठिपन् अतिष्ठिपत् अतिष्ठिपत इत्यादीनि ॥ ८ ॥

पादेर्युक् ॥ पाशाछोह्न वेशां युगागमा भवति शौ परे ॥ ॥ ९ ॥ पाययाति ॥ पिवतेरिङ पूर्वस्थेकारोपधालोपौ वक्तव्यौ ॥ १० ॥ अपीप्यतः ॥

(च०) पा पाने । पिबन्तं प्रेरयति इति विग्रहे 'धातोः प्रेरणे' अनेन जिप्रत्ययः । पा जि इति जाते । सूत्रम्—'पादेर्युक्' पादेः युक् ॥ पाशाछासाह्वेज्वेजामेतेषां धात्नां युगागमो भवति जिप्रत्यये परे । पुकोऽपवादः । पाय् जि इति जाते । 'स धातुः' अन्यत्साः धनं पूर्ववत् । पाययति । चतुणीं रूपाणि सुगमानि । छिट्छकारे । 'कासादि०' । पाययांचकार । 'जेः' । पाययात् । 'सिसता०' । पाययिता । पाययिष्यति । अपाययिष्यत् । अपापाय् जि अङ् दिप् । 'जेः' अनेन जेर्छोपो भवति ॥ सूत्रम्—'पिबतेः०' । पिबतेर्धानतोरिङ पूर्वस्य ईकारोपधालोपौ वक्तव्यौ । सुगममिदं सूत्रम् । अनेन पूर्वस्य ईकारो भवति उपधालोपश्च । अपीप्यत् अपीप्यताम् अपीप्यत् । इत्यादीनि ॥ ९-१० ॥

शो तनूकरणे । सन्ध्यक्षराणामा । शाययति । अशीशयत् ॥

(च०) शो तन्करणे । 'सन्ध्यक्षरागामा०' । इयन्तं प्रेरयति । 'पादेर्युक्' । अन्यत्साधनं स्रगमम् । शाययति । लिट्लकारे । शाययाञ्चकार । 'जेः' । शाययात् । 'सिसता०' । शाययिताः । शाययिष्यति । अशाययिष्यत् । शाय् नि दिप् इति जाते । 'जेरस् द्विश्च' 'अनि लघौ' । 'लघोदीर्घः' । 'दिबादावट्' । अशीशयत् अशी- शयताम् अशीशयन् ॥

छो छेदने । अचीछयत् ॥

(च०) छो छेदने । सन्ध्यक्षराणामा०'। एकः छयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे'। 'पादेर्युक्' । अनेन युगागमो भवति । छाययति । छाययांचकार । 'केः'। छा-य्यात् । 'सिसवा०'। छाययिता । छाययिष्यति । अच्छाययिष्यत् । छुङ्ककारे । 'झपा नाम्०'। अनेन छकारस्य चकारः । अन्यत्साधनं छगमम् । अचीच्छयत् अचीच्छयताम् अचीच्छयन् ॥

षोऽन्तकमणि । साययाति । असीषयत् ॥

(च०) षो अन्तकर्मणि । 'आदेः ष्णः स्तः' । 'सन्ध्यक्षराणामा' । एकः स्यति तम-न्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'पादेर्युक्' । साययति । साययांचकार । 'जेः' । साय्यात् । 'सिसता०' । साययिता । साययिष्यति । असाययिष्यत् । छङ्ककारेऽपि पूर्ववत् साध-नम् । असीषयत् असीषयताम् असीषयन् । इत्यादीनि ॥ हेज् स्पर्धायाम् ॥ ह्रयतेरिङ संप्रसारणं युगभावश्च वक्त-च्यः ॥ ११ ॥ कृतसंप्रसारणस्य ह्रयतेरिङ क्रमाद्धणवृद्धी वाच्ये ॥ १२ ॥अजुहावत् अजूहवत् अजूहवताम् ॥

(च०) हेज् स्पर्धायास् । एको ह्रयति तमन्यः प्रेरयति । 'संध्यक्ष०' । 'घातोः प्रेरणे' । 'पारेर्युक्' । ह्राययति । ह्राययांचकार । छङ्छकारे ॥ सुत्रम्—'ह्रयतेः ॰ ह्रयते-धांतोरिक परे सित संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः । क्षतसंप्रसारणस्य ह्रयतेर्धातोरिक कमा-दूगुणकृद्धी वाच्ये । 'क्रहोश्चः' । अनेन हस्य जः । अज्ञहावत् । अज्ञहावताम् अज्ञहावन् गुणे क्षते सित । अज्ञहवत् अज्ञहवताम् अज्ञहवन् ॥ ११-१२ ॥

ब्येञ् संवरणे । ब्याययति । अविब्ययत् ॥

(च०) च्येज् संवरणे । 'सन्ध्यक्षराणामा०' । 'पादेर्युक्' । एको व्ययति तमन्यः प्रेरयति व्याययति । च्याययाञ्चकार । छुङ्ककारे । च्याय् जि दिप् इति जाते । 'जेरङ् द्विश्च' । 'जेः' । 'पूर्वास्य०' । 'अङि छघौः । अवीव्ययत् अवीव्ययताम् अवीव्ययत् ॥

वेञ् तन्तुसंताने । वाययति अवीवयत् ॥

(च॰) वेज् तन्तुसंताने । एको वयित तमन्यः प्रेरयित । 'धातोः प्रेरणे' । 'सन्ध्य-क्ष॰ । 'पादेर्युक्'। वाययित । छिट्छकारे । 'कासादि॰ अनेनाम्प्रत्ययो भवित । वाययां-चकार । 'जेः'। वाय्यात । सिसता॰ । वाययिता । वाययिष्यति । अवायिष्यत् । छ-इसकारे पूर्वोक्तरेव सुत्रै रूपाणां सिद्धिः । अवीवयत् अवीवयताम् अवीवयन् ।

पाते जौं लुग्वक्तव्यः ॥ युकोऽपवादः ॥ १३ ॥ पाल्यति अपीपलत्।।

(च॰) पा रक्षणे । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'पातें ०ः' । पातेधांतोर्जिप्रत्यये परे छुगाममो वक्तव्यः । पुकोऽपवादः । पालयति । लिट् । पालयांचकार । लुङ् । अपीपलत् अपीपलताम् । अपीपलन् ॥ १३ ॥

रम रामस्ये । रमसो वेगहर्षयोः ॥ रभलभोः स्वरे णाचपौ वि-ना नुम्वाच्यः ॥ १४ ॥ रम्भयति । अररम्भत् ॥

(च॰) रम रामस्ये वेगहर्षार्थयोः । सूत्रम्—'रमळभोः॰' । रमळमोणांषपौ विना स्वरे परे नुम् वाच्यः । 'नश्चापदान्ते' । 'धातोः प्रेरणे' । रमभयति । लिट्लकारे रमभयांचकार । 'जेः' । रमभ्यात् । 'सिसता॰' रमभयिता । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । अनेनाङ्प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । अङ्कार्ये न स्थात् । अररभ्भत् अररम्भताम् । अररम्भन् । इत्यादीनि ॥ १४ ॥

दुरुमष् प्राप्तौ । रूम्मयति । अरुरुम्भत् ॥

(च०) हुळभष् प्राप्तौ । हुकारषकारावितौ । 'धातोः प्रेरणे' । 'रमलभोः' । अनेन तुम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । लम्भयति । लिट्लकारे । लम्भयांचकार । 'सिसता' । लम्भ- थिता । लुङ्ककारे । अललम्भन् अललम्भनाम् अललम्भन् ॥

प्रीञ् तर्पगे ।। प्रीञ्यूञोर्नुक् ॥ अनयोर्नुगागमो भवति ञौ परे॥१५॥ भीणयति । अपिप्रिणत् ॥

(वः) प्रीज् तर्रणे 'धातोः प्रेरणे' । एकः प्रीणाति । तमन्यः प्रेरयित ॥ स्त्रम्— 'प्रीज्धूजोर्क्' प्रीज् च धूज् च प्रीज्धूजो तयोः प्रीज्धूजो तुक् अनयोः प्रीज्धूजोर्घाः त्वोर्जुगागमो भवति । डिप्रत्यये परे णत्वं भवति । प्रीणयं।चकार छङ्ङकारे । 'जेरङ्- द्विश्च' । 'पूर्वत्य हस्वः' । अडि लघौ' । अनेनोपधाया हस्वः । अपिप्रिणत् अपिप्रिण- ताम् अपिप्रिणन् ॥ १९ ॥

धूञ् कम्पने । धृनयति । अदुधूनत् ॥

(७०) धून् कम्पने । 'घातोः प्रेरणे' । प्रीङ्घूनोर्नुक् । धूनयति । धूनयांचकार । धून्यात् । धूनयिता । लुङ्लकारे । 'जेरङ्' । 'अङि लघी' । 'लघोर्दीर्दः' । 'झपानाम्०'। अदृधुनत अदृधुनताम् । अदृधुनन् ।

स्मिङ् ईषद्धसने ।। स्मयतेरात्यात्वं ञौ वाच्यम् ॥ १६ ॥ विस्मापयते । असिष्मपत । आति किम् । विस्माययति असिष्मयत् ॥

(च०) स्मिङ् ईषद्धसने । एकः स्मयति तमन्यः प्रेरति । 'धातोः प्रेरणे' । सूत्रम्—
'स्मयते:०' स्मयतेधांतोरात्वं वा भवति निप्रत्ययेपरे । अनेनात्वं वा । स्मापयते । अत्र
'रातो नौ पुक्' । अनेन पुक् । स्मापयांचकार । लुङ्ककारे । पूर्वस्येकारः । पत्वम् । असिष्मपत असिष्मपेताम् असिष्मपन्त । आत्वाभावपक्षे वृद्धिः । 'ऐआय्' । विस्माययति । विस्माययाञ्चकार । लुङ्ककारे । असिष्मयत् असिष्मयताम् असिष्मयन् साधनं
सुगमम् ॥ १६ ।।

(प्रः) स्मयतेरिति । एवं सित "विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ"इत्यपपाठः । मनुष्यवाचेतिकरणादेव विस्मयात् । अन्यथा शानोऽपि स्यात् । ज्यन्तात् जौ शता वा । विस्मापयते मनुष्यवाक् तया सिंहो विस्मापयन्निति ॥ १६ ॥

रुहेर्जी पो वा वाच्यः॥ ह बीजजनमि प्रादुर्भावे च । रेहियति रे। प्यति । अरूरहत् अरूरुपत् ॥

(च०) रह बोजजन्मिन प्रादुर्भावे च। 'घातोः प्ररणे। सूत्रम्-'रहेः' रहेधांतोर्ङिप्र-त्यये परे पोवा वाच्यः। 'पष्ठी' अनेनान्तस्यैव। 'उपघायाः' अनेन गुणः। रोपयित रोपया-क्रकार छुङ्ख्कारे अङ्कार्ये भवति। अरूर्पत् अरूर्पत्। पत्वाभावपक्षे। रोहयित रोहयाक्रकार। अङ्कार्ये सर्वे भवति। अरूरहत् अरूरहताम् अरूरहन्॥ १७॥ (प्र) रहेरिति। रुपविमोहने हति दैवादिकस्यापि रोपयतीति सिद्धम्॥

कृपू सामर्थ्ये । कृपे। रो छः । करपयित ।। उपधाया ऋवर्णस्या-ङि ऋ वा वक्तव्यः ॥ इररामपनादः । अचीरुक्रपत्-अचकरपत् ॥ 260

(च॰) क्रपु सामथ्यें। 'धातोः प्ररणे'। गुणो भवति। 'क्रपो रो छः' अनेन स्कारस्य छः। कल्पयति। कल्पयाञ्चकार। 'जेः' कल्प्यात्। 'सिसता-'। कल्पयिता॥ 'उपधाया ऋवर्णस्य०'। अचीक्छपत्। विकल्पेन। अन्नाङ्कार्ये न भवति अचकल्पताम् अचकल्पन्।।

वृतु वर्तने । वर्तयति । अवीवृतत्-अववर्तत् ॥

(च०) वृतुङ् वर्तते । 'धातोः प्रेरणे' । 'उपधाया लघोः' । वर्तयिति । वर्तयांच-कार । 'उपधाया ऋवर्णस्य०' । अनेन वा ऋकारस्य ऋकारः । यदा ऋकारस्तदा अङ्-कार्ये भवति । अवीवृतत् अवीवृतताम् अवीवृतन् । ऋकाराभावपक्षे अङ्कार्ये न भवति । सूत्रप्राप्त्यभावात् । अववर्तत् अववर्तताम् अववर्तन् ॥

मृजूष् शुद्धौ । मार्जयति । अमीमृजत् अममार्जत् ॥

(च०) स्वष् शुद्धौ । 'धातोः प्रेरणे' । 'स्रुजेः' अनेन वृद्धिः । मार्जयिति । छिट्-ठकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । मार्जयांचकार । अन्येषां सुगमानि । छङ्ककारे । उप-धायाः' । अन्यत्साधनं सुगमम् । असीसृजत् अमीसृजताम् अमीसृजन् । 'सृजेः' अनेन वृद्धिः । अममार्जत् अममार्जताम् अममार्जन् ॥

इङादेञों पुक् च ॥ इङ्क्रीजीनामात्वं भवति शौ परे द्वीव्हीरीकू-यीक्ष्मायीनां पुगागमो भवति शौ परे ॥ १९ ॥ इङ् अध्ययने । अध्याप-यति । अध्यापिपत् ॥ अङ्परे शौ इङो गाङ् वा चक्तव्यः ॥२०॥ अध्यजीगपत् ॥

(च०) इङ् अध्ययने । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'इङादेओं पुक् च' ॥ इङादेः जो पुक् च । इङ्कोजीनां धात्नां ङिप्रत्यये परे आत्वं भवति । हीव्लीरोक्न्यीक्ष्मायीनां धात्नां जिप्रत्यये पुगागमो भवति । एकोऽधीते तमन्यः प्रेरयति । 'इ यं स्वरे' । अध्याप्यति । अध्याप्यांचकार । छुङ्खकारे । 'अङि छद्यौ' अनेन पूर्वस्येकारः । अध्यापिपत् अध्यापिपताम् अध्यापिपन् ॥ 'अङ्परे०' अङ्परे डिप्रत्यये परे इङो धातोर्गाङ् वा वाच्यः ! अनेन वा इत्यादेशः । पुगागमः । ततो द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'अङि छद्यौ । 'छ्वोदीघें:' अध्यजीगपत् अध्यजीगपताम् अध्यजीगपत् ॥ १९-२०॥

डुकीञ् द्रव्यविनिमये । कापयति अचिकपत् ॥

(च॰) डुकीज् द्रव्यविनिमये। एकः क्रीणाति तमन्यः प्रेरयति 'वातोः प्रेरणे' 'इङादेजीपुक्' अनेनात्वपुको । क्रापयति । छिट्। आम्प्रत्ययः । क्रापयांचकार । 'जेः' क्राप्यात् । 'सिसता॰' । क्रापयिता । क्रापयिष्यति । अक्रापयिष्यत् । छुङ्छकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि छघी' । अचिक्रपत अचिक्रपताम् अचिक्रपन् ॥

जि जये । जापयति । अजीजिपत् ॥

(च॰) जि जये । एको जयित तमन्यः प्रेरयित । 'घातोः प्रेरणे' । आत्वपुकौ । जापयित । लिट्लकारे । जापयांचकार । 'जेः' । जाप्यात । 'सिसता ॰' । जापयिता । जापयिष्यति । अजापयिष्यत् । छङ्खकारे । 'जरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोदीर्घः' 'अजीजपत् अजीजपताम् अजीजपन् ॥

ही लञ्जायाम् । हेपयति । अजीहिपत् ॥

- (च॰) ही लज्जायाम् । एको जिहेति । तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । पुग् भवति । गुणः । हेपयति । हेपयांचकार । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघोै' । 'छहोश्चः' । अजीहिपत् अजीहिपताम् अजीहिपन् ॥
- (प्र०) हेपयतीति । उपधाया छघोरित्यत्रोपधाया इत्यस्य योगविभागाद्धातोरूप-धाया नामिनो गुणो भवति ॥ तेन गुरोरपि भवति ॥ दीर्घस्यापि गुणो भवतीत्यर्थः ॥

व्ही वरणे । ब्लेपयति । अबीब्लिपत् ॥

(च॰) ब्ली वरणे । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । गुणः । अन्यत्सर्वे पूर्ववत् । ब्लेपयति । ब्लेपयांचकार । 'बेः' ब्लेप्यात् । 'सिसता०' । ब्लेपयिता । ब्लेपयिष्यति । अब्लेपयि-ष्यत् । छुङ्खकारे । 'बेरङ्द्विश्च' । 'अङि लघौ' । अवीब्लिपत् अवीब्लिपतास् अवीब्लिपन् ।

रीङ् क्षरणे । रेपयति । अरीरिपत् ॥

(च०) रीङ् क्षरणे । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । गुणः । रेपयति । रेपयांचकार । 'जेः' रेपयात् । रेपयिता । लुङ्लकारे । पूर्ववत् साधना । अरीरिपत् अरीरिपताम् अरीरिपन् ।।

कूर्या दुर्गन्वे ॥ यवयोर्वसे हकारे च लोपो वक्तव्यः ॥२१॥ कोपयति । अचुकुपत् ॥

(च०) क्न्यो दुर्गन्ये । ईकार इत् । 'धातोः प्रेरणे' । 'भौ परे' पुगागमः ।। 'यवयोः ०' अनेन यकारस्य लोपः । गुणः । क्नोपयति । क्नोपयांचकार । जेः' । क्नोप्यात् । 'सिसता०' । क्रोपयिता । क्नोपयिष्यति । अक्रोपयिष्यत् लुङ्लकारे जेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौं' ।'कुहोश्चः' । अचुक्नुपत् अचुक्नुपताम् अचुक्नुपन् ।।

क्ष्मायी बिघूनने । एकः क्ष्मायति तमन्यः प्रेरयति क्ष्मापयति अचिक्ष्मपत्।।

(च०) क्ष्मायी विधूनने । 'धातोः प्रेरणे' । पुगागमः । 'यवयोः' । अनेन यकारस्य छोपः । क्ष्मापयति । क्ष्मापयांचकार । क्ष्माप्यात् । 'सिसता०' । क्ष्मापयिता । क्ष्माप-यिष्यति । अक्ष्मापयिष्यत् । छुङ्खकारे । 'अरङ् द्विश्च' पूर्वस्य । 'अङि छघौ' । 'कुहो-श्चः' । अचिक्ष्मपत् अचिक्ष्मपन् ॥

रुष्टि रहेषणे ॥ लीयतेर्जावात्वं वा ॥ २२ ॥ विह्नापयि वयही-हुपत् ॥ [लीलोः पुग् वक्तव्यः ॥ २३ ॥ विह्नेपयि वयहीहिषत् ॥] लीलोर्जी कमान्नुग्लुकौ वा ॥ २४ ॥ विद्वीनयित । व्यहीहिनत् ॥

(च॰) लीङ् क्लेषणे । एको लिनाति तमन्यः प्रेरयति । 'घातोः प्रेरणे'॥ सूत्रम्— 'लीयतेः॰'॥ लीयतेर्घातोर्जी परे आत्वं वा भवति । रातो जौ पुक् वं । विप्र्वोऽयम् । विलापयति । विलापयांचकार । विलाप्यात् । 'सिसता॰' । विलापयिता । लुङ्लकारे । भ्यकीलपत् न्यलीलपताम् न्यलीलपन् [सूत्रम्—'त्तीत्तोः ०'॥ ली ला एतयोघांत्वोः पुग् चक्तन्यः । तदा विलेपयति । विलेपयांचकार । लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्चः । 'अिं लघों । 'लघोदींघैः' । न्यलीलिपत् न्यलीलिपताम् न्यलीलिपन् ॥] सूत्रम्—'लीलोः ०'॥ ली ला एतयोघांत्वोः क्रमात् नुग्लको वा भवतः । तदा विलीनयति । विलीनयांचकार । विलीन्यात् । 'सिसता ०' । विलीनयिता । विलीनयिष्यति । लुङ्लकारे । पूर्वसुत्रैरतद्वृपाणां सिद्धिः । न्यलीलिनत् न्यलीलिनताम् न्यलीलिनन् ॥ २२-२४ ॥

छा ब्रह्मे । स्थापयति । असीरुपत् ॥ सास्यति । असीरुस्त् असीरुस्ताम्॥

(च०) ला ग्रहणे। एको लाति तमन्यः प्रेरयति। 'धातोः प्रेरणे'। पुक्। लापः यति। लापगाञ्चकार। लाप्यात्। लापयिता। लापयिव्यति। अलापयिव्यत्। लुङ्लः कारे। अलीलपत् अलीलपताम् अलीलपन्। लुगागमे कृते सति। लालयति। लालयां चकार। लाल्यात्। 'सिसता०'। लालयिष्यति। लुङ्लकारे 'जेरङ् द्विश्च'। 'अिङ लघौ' 'लघोदींघैः'। अलीललत् अलीललताम् अलीललन् ॥

न रितः ॥ ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य शासश्चाङि उक्तं कार्यं न भवति ॥ ॥२५॥ ढौक्क गतौ । ढौकयति अङ्जढौकत् ॥

(च०) ढौक गतौ । ऋकार इत् । एको ढौकित तमन्यः प्रेरयित । 'धातोः प्रेरणे' ढौकयित । चतुर्णो छगमानि । ढौकयाञ्चकार । 'केंः' । ढौक्यात् । 'सिसता०' । ढौक-ियता । ढौकियण्यित । अढौकियण्यत् । छुङ्लकारे । 'केरङ् द्विश्च' ॥ सूत्रम्—'न रितः' ॥ न ऋ इत् यस्यासौ रित् तस्य रितः ऋकारानुबन्धस्य अनेकस्वरस्य च शासो धातोरिङ प्रत्यये परे 'अङि लघौ' 'लघोदींचेः' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भव-ित । 'इस्वः' । 'झपानाम् ०' अडुढौकत् अडुढौकताम् अडुढौकन् इत्यादीनि ॥ २९ ॥

दुयाच् याञ्चायाम् । याचयति । अययाचत् ॥

(च०) दुयाचृ याञ्चायाम् । ऋकार इत् । 'धातोः प्रेरणे' । याचयति । याचर्या-चकार । 'जेः' याच्यात् । 'सिसता०' । याचयिता । याचयिष्यति । अयाचयिष्यत् । छु-ङ्खकारे । 'न रितः' अन्यत्सुगमम् । साधनं पूर्ववत् ।अययाचत अययाचताम् अययाचन् ॥

शासु अनुशिष्टौ । शासयति । अशशासत् ॥

(च॰) शास्त्र अनुशिष्टौ । एकः शास्ति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' शासय-ति । शासयाञ्चकार । शासयिता । छुङ् । 'न रितः' । अश्वशासत् अश्वशासताम् अश-शासन् ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रयति । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । एको दरिद्राति तमन्यः प्रेरयति । 'घातोः प्रेरणे' । 'णप् वुण्'—अनेन आकारस्य छोपः—दरिद्रयति । छिट्छकारे । 'कासादि०' दरिद्रयाञ्चकार । 'जेः'—दरिद्रयात् । 'सिसता०—' दरिद्रयिष्यति । अदरिद्रयिष्यत् । छुङ्छकारे—'न रितः' 'सस्वरादिः' । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् अददरिद्रन् ॥ दुष वैकृत्ये ॥ **दुषेञौँ वा दीर्घो वक्तव्यः ॥ २६ ॥** दूषयि दोषयति । अदूरुषत् ॥

(च०) दुष वैक्रत्ये । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'दुषेः०' ॥ दुषेर्धातोर्जिप्रत्यये परे वा दीर्घः । दूषयति । दूषयाञ्चकार । छङ्ख्कारे । 'जेरङ् द्विश्च' 'अङ् ख्वीं' 'छघो-दीर्घः' । अदूदुषत् अदूदुषताम् अदूदुषन् ः दीर्घामावपक्षे दोषयति । दोषयाञ्चकार । 'जेः' । दोष्यात् । 'सिसता०—' दोषयिता । दोषयिष्यति । अदोषयिष्यत् । छङ्ख-कारे—पूर्वसूत्रैरेव सिद्धिः । अदूदुषत् अदूदुषताम् अदूदुषन् ॥ २६ ॥

(प्र०) दूषेरिति । अत्रेदं वक्तव्यम्—'दुषेत्रीं दीवों चित्तविरागे वा' इति । वि-रागोऽप्रीतता । दूषयति दोषयति वा चित्तं कामः । चित्तं दूष्यति स्नानसन्ध्यादौ विरक्तं

भवति । तत्प्रयुंक्त इत्यर्थः ।। २६ ।।

घट चष्टायाम् ॥ सितां हस्यः ॥ घातुपाठे मित इत्येवं पाठितानां धातुनां हस्वो भवति औ परे ॥२७॥ घटयति । अजीघटत् ॥

(च॰) घट चेष्टायाम् । 'घातोः प्रेरणे' । 'अत उपघायाः' । 'मितां हस्वः' अनेन हस्वः । घटयति । छिट्छकारे 'कासादि॰' । अनेनाम् । घटयांचकार । 'जेः' । घट्यात् । 'सिसता॰' । घटयिता । घटयिष्यति । अघटयिष्यत् । छुङ्छकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि छघौ' । 'छघोदीर्घः' । झपानाम् ० । अजीघटत् । अजीघटताम् । अजीघटन्॥२०॥

व्यथ दुःखभयचलनयोः । व्यथयति । अवीव्यथत् ॥ एवं पञ्चपञ्चारातो

रूपम् ॥

(च०) व्यथ दुःखभयचळनयोः । एको व्यथित तमन्यः प्रेरयित 'धातोः प्रेरणे' । 'अत उपधायाः' । 'मितां हस्वः' अनेन हस्वो भवति । अन्यत्सुगमम् । व्यथयित । छिट्छकारे आम्प्रत्ययो भवति । व्यथयांचकार । 'जः' व्यथ्यात् । 'सिसता०'—व्यथ-यिता । व्यथयिष्यति । अव्यथयिष्यत् । छुङ्छकारे—'जेरङ्द्रिश्च' । 'पूर्वस्य'—'अिङ्
छघौ । अवीव्यथत् अवीव्यथताम् अवीव्यथन् ॥

जनीजृषुक्रसुरञ्जोऽमन्ताश्च ॥२८॥ एतेऽपि मितः॥ जन-यति । अजीवनत् ॥

(च०) जनी प्रादुर्मावे । एको जायते तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । वृद्धिः । 'मितां हृस्वः' । जनयति । लिट्लकारे—'कासादि०' । जनयांचकार । 'केंः'—जन्यात । 'सिसता०' जनयिता । जनयिष्यति । अजनयिष्यत् । छुङ्खकारे—'नेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौं । 'लघोदींर्घः' । अजीजनत् अजीजनताम् अजीजनन् । इत्यादीनि ॥ २८ ॥

जूष् वयोहानौ । ष् इत् । जरयति । अजीजरत् ॥

(च॰) जूष् वयोहानौ । ष् इत् । 'धातोः प्रेरणे' । एको जृणाति तम् ० । 'धातोः न्रामिनः अनेन वृद्धिः । 'मितां हस्वः' । अन्यत्सुगमम् । जरयांचकार । 'जेः'—जर्यात् ।

⁴सिसता०' जरियता । जरियव्यति । अजरियव्यतः । छुङ्खकारे—न्निसुत्रैः कार्यसिद्धिः । अजीजरत अजीजरताम् अजीजरत् ॥

क्रमु ह्ररणदीप्त्योः । क्रसयति । अचिक्रसत् ॥

(च॰) क्रमु ह्ररणदीप्त्योः । 'धातोः प्रेरणे' । वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' । क्रसयांच-कार । 'ञें' । क्रस्यात् । 'सिसता॰'—क्रसयिता । क्रसयिष्यति । अक्रसयिष्यत् । छङ्-रुकारे—'ञेरङ् द्विश्च' । 'अङ् रुघौ' । अचिक्रसत् अचिक्रसताम् अचिक्रसन् ॥

रञ्ज रागे ॥ रञ्जेर्ञों सृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः ॥ २६ ॥ रजयित सृगान् । अरीरजत् ॥

- (च०) रक्ष रागे। एको रज्यति तम्०। 'धातोः प्रेरणे'॥ सूत्रम्—'रञ्जेजीं' रञ्जेधीतोर्मुगरमणेऽथं नकारस्य छोपो वाच्यः। अनेन सूत्रेग नकारस्य छोपो भवति। 'अत उपधायाः'। 'मितां हृस्वः'। रजयति। रजयाञ्चकार। 'जेः'—रज्यात्। 'सिस-ता०'। रजयिता। रजयिष्यति। छङ्खकारे—त्रिस्त्रः कार्यसिद्धिः प्रायः। अरीरजत अरीरजताम् अरीरजन्। मृगरमणाभावेऽथं नकारस्य छोपो न भवति। रक्षयति। रक्ष-याञ्चकार। अरस्त्रत् अरस्त्रताम् अरस्त्रत् ॥ २९॥
- (प्र०) रञ्जोरिति । सगरमणमाखेटः । सृगेति किस् , रञ्जयित पक्षिणः । रमणे किस् , रञ्जयित सृगान् तृणदानेन । अत्र 'स्मगरमण इति किमर्थम् १ रञ्जयित वस्त्राणी"- ति भाष्यालोचने तु यथाश्रुतमेव सृगरमणम् । तथा च 'रजयां चकार विरजाः स सृ-गान्' इति भारविप्रयोगः साधुत्वमायाति ॥ २९ ॥

शम दम उपशमने । शमयति । अशीशमत् । दमयति अदीदमत् ॥

(च) शम् दम् उपशमे । एकः शाम्यति तम् । 'धातोः प्रेरणे' । 'मितां हस्वः' । शमयति । शमयांचकार । 'जेः' । शम्यात् । 'सिसता । शमयिता । छङ्ङकोरे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि उघौ' । 'ज्ञोदींर्वः' । अशीशमत् अशीशमताम् अशीशमत् ॥ दमयित । दमयांचकार । अदीदमत् अदीदमताम् अदीदमन् । एतेषां रूपाणां पृवींकैरव स्त्रैः सिद्धिः ॥

जानतेञीं वा ह्रस्वः ॥ २०॥ ज्ञाऽववोधने । एकः जानाति त-मन्यः प्रेरयतीति ज्ञपयति । आजिज्ञपत् ॥

(च॰) अवबोधने । 'धातोः प्रेरणे' । एको जानाति तमन्यः प्रेरयति ॥ 'जाना-तेः॰' । जानातेर्धातोर्किप्रत्यये परे वा हस्वो भवति । ज्ञपयति । अश्र प्रथमं पुकं इत्वा पश्चात् हस्वो भवति ॥ हस्वाभावपक्षे । ज्ञापयति । ज्ञपयाञ्चकार । ज्ञापयाञ्चकार । छुङ्खकारे तु । अजिज्ञपत् । त्रिसृत्रैः । अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥ ३० ॥

ज्वलग्लास्नाश्च वा मितः ॥ ३१॥ ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति ज्वालयति । अजिज्वलत् ॥ (च०) ज्वल दीसौ । 'धातोः प्रेरणे' । एको ज्वलति तस्० । 'अत उपधायाः ॥ सूत्रम्—'ज्वलग्लास्नाः । ज्वलग्लास्नाः । ज्वलग्लास्नाः । ज्वलग्लास्नाः । ज्वलग्लास्नाः । ज्वलगति । मित्ताभाषे । ज्वालगति । ज्वलगति । ज्वलग

ग्लै हर्षक्षये । ग्लपयति ग्लापयति । अजिग्लपत् ॥

(च॰) ग्लै हर्षक्षये । 'घातोः प्रेरणे' । 'संघ्यक्षराणामा०' । 'रातो औ पुक् च' । 'ज्वल०' । अनेन वा मिस्वम् । ग्लापयित । ग्लपयित । ग्लापयांचकार । ग्लप-यांचकार । 'जेः' । ग्लाप्यात । ग्लप्यात् । सिसता०' । ग्लापयिता । ग्लपयिता । लुङ्खकारे । 'जेरक् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । अजिग्लपत् अजिग्लपताम् अजिग्लपन् । इत्यादीनि ॥

ष्णा शौचे । आदेः ष्णः स्नः । स्नापयति । स्नपयति । असिस्नपत् ।। (च०) ष्णा शौचे । एकः स्नाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे'। वा मित्वम्। 'रातो नौ पुक् च' स्नपयति स्नापयति । लिट्लकारे । 'कासादि०'। स्नपयांचकार । स्नापयांचकार । खुङ्लकारे । 'पूर्वस्य'। अङि लघौ । असिस्नपत् असिस्नपताम् असिस्नपत् ॥

ओस्फायी दृद्धौ ॥ स्फायो वकारः स्यात् औ परे ॥ ३२ ॥ स्फावयति । अपिस्फवत् ॥

(च०) ओस्फायी बृद्धौ । ओकारेकारावितौ । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—स्फा-यः' ।। स्फायो धातोर्वकारः स्यात् जिप्रत्यये परे । 'षष्ठी' अनेनान्त्यस्यैव भवति । स्फावयति । लिट्लकारे—'कासादि०'-अनेनास्प्रत्ययो भवति । स्फावयांचकार । 'जेः'— 'स्फाव्यातः' । 'सिसता०' । स्फावयिता । स्फावयित्यति । अस्फावयिष्यत् । लुङ्ल-कारः । 'जेरङ् द्विश्व' 'झसात्०' 'झपानाम्०' । 'अङि लघौ' । अपिस्फवत् । अपिस्फवताम् । अपिस्फवत् । ३२ ।।

भियो औ वा षुगात्वे वाच्ये ॥ ३३ ॥ भीषयति भाषयति भाययति अवीभिषत् अवीभषत् अवीभयत् ॥

(च०) जिसी सये। जिकार इत । एको विभेति तस् । 'धातोः प्रेरणे'॥ सूत्रम्— 'सियः ०'॥ भियो धातो जिप्रत्यये परे बुगात्वे कसाद् भवतः। सीषयति । भीषयांच-कारः। छङ्छकारे—'जेरङ् द्विश्च'। 'झपानाम् ०'। 'अङि छघौ' 'छघोदीं ईः'। अबी-भिषत् अबीभिषताम् अबीभिषन् । आत्वे छते। 'रातो जौ पुक् च' भापयति । भापयां-चकार। भाष्यात्। भापयिता। भापयिष्यति । छङ्छकारे त्रिस्त्रैः पूर्वोक्तेरेव रूप-सिद्धिः। अबीभपत् अबीभपताम् अबीभपन् । स्त्रे वाग्रहणं छत्वा भाग्ययति इति रूप- मिन्छन्ति । भाययांचकार । लङ्लकारे पूर्वोक्तेश्व सूत्रैः सिद्धिः । अबीभयत् अबीभयताम् अबीभयन् ॥ ३३ ॥

(प्र॰) भियहित । भयजनकः प्रयोजकश्चेद्रिमयो वाकारः आत्वाभावे पुगागमश्च स्यात् जो इति चन्द्रिकासम्मतोऽर्थः ॥ ३३ ॥

व्यापारमात्रे जिर्वक्तव्यः स च डित्॥ ३४॥ हरूं गृह्ण-तीति हरुयति ॥

इति ज्यन्तप्रक्रिया ॥ २७॥

(च०) सूत्रम्—'व्यापारमात्रे जिप्रत्ययो वक्तव्यः स च डित्'॥ हलं गृह्णाति इति । अत्रानेन निः प्रत्ययो भवति । डित्वाहिलोपः । हल्यति । लिट्लकारे— हल्यांचकार । 'नेः' हल्यात् 'सिसता०' । हल्यिता । हल्यिष्यति । अहल्यिष्यत् । लुङ्लकारे—'नेरङ्द्विश्च' । 'अल्लोपिनः०' अनेनास्याङ्कार्ये न भवति । 'कुहोरचुः' । अजहल्त् अजहल्ताम् अजहल्त् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ३४ ॥

इति ज्यन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ २७ ॥

(प्र॰) व्यापार०इति । क्रियासम्बन्धमात्र इत्यर्थः । मात्रपदेन विशिष्टार्थो चार्य्यते ।। ३४।।

इति प्रसादे जन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ २७ ॥

सप्रक्रिया ॥ २८॥

अथ समिकया निरूप्यते ॥ इच्छायामात्मनः सः ॥ घातोरिच्छा-यामर्थे सः प्रत्ययो भवति सा चेत्त्वसम्बन्धिनी, द्विश्च ॥ १ ॥ भवितुमि-च्छति ॥ द्युः से ॥ उश्च आश्च वृ तस्मात् वुः । उवर्णान्ताद्यवर्णान्ताच प्रह-गुहोश्च स परे इट् न भवति ॥ २ ॥ नानिटि से ॥ इड्वीजेते सप्रत्यये परे गुणो न भवति ॥ ३ ॥ स घातुः । घातुत्वादिसवादि । अदे ॥ बुमूषति ॥

(च०) अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ सूत्रम्—'इच्छायामात्मनः सः' इच्छायां आत्मनः सः धातोरर्थसम्बन्धिन्यामिच्छायां वाच्यमानायां इच्छारूपेऽथे वाच्ये सित सः प्रत्ययो भवति । सा चेच्छा स्वसम्बन्धिनी चेत्, धातोद्वित्वं च भवति । भवितुमि-च्छित इति विग्रहे अनेन सूत्रेण सः प्रत्ययः द्वित्वं च भवति । 'हस्वः' । 'झपानाम्' । षत्वम् । नन्वत्र 'सिसता०' अनेनेट् कथं न क्रियते तत्राह ॥ सूत्रम्—'तुः से' ॥ उश्च त्र च द तस्मात् वुः से अयं समासो बाल्बोधनार्थे दिश्वतः । उवर्णान्तात् 'ग्रह्रयादाने' 'गुह् संवरणे' इत्येताम्यां परस्य स प्रत्ययस्य इडागमो न भवति । इति इडागमनिषेधः ॥ नन्वत्र गुणः न क्रियते तत्राह ॥ सूत्रम्—'नानिटि से' ॥ अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं

कृतमस्ति । अनेन गुणनिषेधः । धुभूष इति जाते । 'स घातुः' अनेन घातुत्वात्तिबादयो भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । 'अदे' बुभूषति । बुभूषेत् । बुभूषतु । अबुभूषत् । छिट्छकारे । 'कासादि॰' अनेनाम् । बुभूषांचकार । 'यादादौ' । 'यतः' अनेन अकारस्य छोपः । बुभूष्यात् । 'सिसता॰' । बुभूषिता । बुभूषिष्यति । अबुभूषिष्यत् । छुङ्छकारे । द्वा-विटौ । सेर्छोपः । अन्या साधना पूर्ववत् । अबुभूषीत अबुभूषिष्टाम् अबुभूषिषुः ॥१-३॥

(प्र०) इच्छायामिति । इष्टिरिच्छा । आत्मशन्दोऽत्र स्ववाची न तु चेतनद्रव्यः वाची आत्मन इत्यस्य व्यर्थतापातात । इच्छायामात्मकर्तृंकत्वाव्यभिचारात । तचे-ध्यमाणिमच्छाकर्तृं सम्बन्धि भवति । 'आद्भुवि कम्मेणि' इत्यत कम्मेणोत्यनुवर्त्यं पञ्चम्या विपरिणम्य कम्मेणो धातोरिति सामानाधिकारण्येन व्याख्येयम् । इच्छायां किम् । कर्त्तुं याति । आत्मनः किम् । शिष्याणां पठनिमच्छिति गुरः । स्वसम्बन्धित्वं चेच्छायाः तेन शिष्याणां स्वसम्बन्धित्वंशित न । धातोः किम् । प्रतिष्ठासते इत्यत्र प्रसिद्धितस्थाधातोमांभूत् । तथा सति अड्दित्वयोवेंषम्यं स्यात् । कम्मेणः किम् । गमनेन इच्छतीति करणानमाभूत् । यत्तु केनचिद्धाख्यातम् इच्छाचेत् स्वसम्बन्धिनीति । शिष्याणां पठनिमच्छति गुरुरित्यत्रातिव्यासेरिनवारात् । तथा हि अत्र पठनस्य धात्वर्थन्त्वेन तत्सम्बन्धिन्या इच्छायाः सत्त्वात् ॥ १-३ ॥

तृ छः नतरणयोः ॥ नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम् ॥ ४॥ ऋत इर्। तरितुमिच्छति तितीर्षति । अतितीर्षात् ॥

(च०) तृ प्लवनतरणाः । तरितुमिच्छतीति विग्रहे । 'इच्छायामात्मनः सः' अनेन सः प्रत्ययः धातोद्वित्वं च सूत्रम्—'नाम्यन्तात्०'॥ नाम्यन्ताद्धातोः परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम् । 'ऋत इर्' अनेन इर् । पश्चाद्द्वित्वम् । 'य्वोविंहसे' । षत्वम् । 'स धातुः' । तितीर्षति । लिट्लकारे । तितीर्षीचकार । 'सिसता॰' । तितीर्षिता । लुङ् । अतितीर्षीत् अतितीर्षिष्टाम् अतितीर्षिषुः । इत्यादीनि ।। ४ ।।

डुकुञ् करणे । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥ से दिधः ॥ से परे पूर्वस्य दीवीं भवति ॥ ५ ॥

(च०) डुक्कज् करणे । स प्रत्ययः । 'नाम्यन्तात्०' । 'ऋत इर्' ततः द्वित्वम् । 'कुहोरचुः' । 'र्थ्वोविंहसे' । 'नैकस्वरात्' । अनेन इण्निषेधः । चिकीर्षति । चिकीर्षां-चकार । अचिकीर्षात् अचिकीर्षिष्टाम् अचिकीर्षिषुः । ऋत इति तपरकरणात् ऋकारस्यैव इर् क्रियते ।। ९ ।। [स विधिः सार्वित्रको न तेन हस्वस्थापि ऋवर्णस्य इर् भवति ।।]

चित्र् चयने ॥ चिनोतेः सणादौ कत्त्वं वा वाच्यम् ॥ ६ ॥ चिकीषति चिचीषति ॥

(च॰) चिन् चयने 'इच्छायाम्॰' सूत्रम्—'चिनाते॰' ॥ चिनोतेथांतोः सप्रत्यये णादौ कत्त्वं वा वाच्यम्—अनेन चस्य कः । ततो द्वित्वम् । सूत्रम्—'से दीर्घः' सप्रत्यये परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । 'नैकस्वरात्' षत्वम् । 'स धातुः' । चिकीषति । चिकीषांच- कार । अचिकीष्यात् ॥ कत्वाभावे । से दीर्वः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । चिचीषति ॥ चिचीषांचकार । अचिचीषीत् ॥ ६ ॥

जि जये । सपरोक्षयोर्जेिंगः । जेतुमिच्छति जिगीषति ॥

(च०) जि जये । 'इच्छायाम्'। 'सपरोक्षयोजेंगिः'। अनेन जस्य गः ततः द्वित्वम् । 'क्वहोश्चः'। 'से दीर्घः'। घत्वम् । 'नैकस्वरात्०' अनेन सुत्रेण सर्वेषां एक-स्वराणां धात्नां सप्रत्यये परे इड् न भवति इति ज्ञातन्यम् । जिगीषति । जिगोषांच -कार । 'सिसता०'। जिगोषिता । अजिगीषीत् ॥

यु मिश्रणे। युयूषति ॥

(च०) यु मिश्रणे । 'इच्छायाम्०' । यवितुमिच्छति इति विग्रहे । सप्रत्ययः । धातोर्हित्वम् । 'से दीर्घः' । युयूषति । युयूषांचकार । 'यतः' । युयूष्यात् । 'सिसता' । युयूषिता । युयूषिष्यति । अयुयूषिष्यत् अयुयूषीत् अयुयूषिष्ठाम् अयुयूषिष्ठः ॥

डुपचष् पाके । यः से । पक्तुमिच्छति । पिपक्षति ॥

(च०) हुपचष् पाके । पक्तुमिच्छति इति विग्रहे । 'इच्छायाम्,०' । द्वित्वं 'पूर्व-स्य' । 'यः से' । 'चोः कु' । 'क्रिलात्०' । 'कपसंयोगे०' । 'स धातुः' । पिपश्चति । पिपश्चांचकार । 'यतः' । पिपश्चात् । 'सिसता०' । पिपश्चिता । पिपश्चिष्यति । 'दिवा-दावद्' । अपिपश्चिष्यम् । लुङ्खकारे । द्वाविदौ । सेर्लोपः । अपिपश्चीत् अपिपश्चिष्टाम् अपिपश्चिष्ठः । इत्यादीनि भवन्ति ॥

पातुमिच्छति पिपासति॥

(च०) पा पाने । पातुमिच्छति इति विग्रहे । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययः धातोर्हित्वं च भवति । 'हस्वः' । 'यः से' । पिपासति । चतुर्णो रूपाणि सुगमानि । छिट्छकारे । 'कासादि०' । अनेन म् प्रत्ययो भवति । पिपासांचकार । 'यतः' । पिपास्त्यात् । 'सिसता' । पिपासिता । पिपासिष्यति अपिपासिष्यत् । अपिपासिष्टात् अपि-पासिष्डः । एतेषां साधनं तु पूर्ववत् ॥

गौणः प्रकृत्यथों ८ न्यत्र सात् ॥७॥ प्रकृतिप्रत्यययोर्भिष्ये प्रत्य-यार्थः प्रधानीमृतः । अत्र सप्रत्यये तु वैपरीत्यं प्रकृत्यर्थः प्रधानीमृतः । तेन काष्ठेन पिपक्षतीत्यत्र तृतीयायाः पाकेन संबन्धो न त्विच्छया ॥

(च॰) नतु देवदत्तः काष्टेन पिपक्षति । पक्तुमिच्छति इत्यत्र काष्टेनेति साधनस्य किं पाकेन संबन्धः किं वा इच्छायाम् इत्याशङ्कायामाह—'गौणः प्रमृत्यथाँऽन्यत्र सात्' ॥ सप्रत्ययादन्यत्र स्थाने अन्येषु प्रत्ययेषु प्रकृत्यर्थो धात्वर्थो गौणोऽमुख्यः । प्रत्ययार्थो मुख्यः । सप्रत्यये तु धातोरथी मुख्यः । अतोऽत्र काष्टेन पिपक्षति इत्यत्र काष्टेन साधनम्तेन यः पाकछक्षणो धात्वर्थस्तमिच्छति इत्यर्थः । अन्यथा पाकं काष्टेन इच्छिति इति स्थात् । अत्र इष्धातोरिच्छार्थस्य गौणत्वम् अतोऽत्र काष्टस्य इच्छां प्रति साधनन्त्वामावः । किन्तु पाकछक्षणं प्रकृत्यर्थं प्रति साधनत्वम् ॥ ७ ॥

मृङ् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति । पोरुर् ॥

(च॰) मृङ् प्राणत्यागे । मार्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्' । 'पोरुर्' । ततो द्वित्वम् । पूर्वस्य । 'य्वोविहसे' मुमूर्पीचकार । 'यतः' । मुमूर्पात् । 'सिसता॰' । मुमूर्पिता । मुमूर्पिष्यति । अमुमूर्पिष्यत । छुङ्ख्कारे । द्वाविटौ । सेलीपो भवति । अमुमूर्पीत् अमु-मूर्पिष्टाम् अमुमूर्षिषुः इत्यादि ॥

प्र पालनपूरणयोः । पुपूर्वति ॥

(च०) पू पालनप्रणयोः । प्रितुमिन्छति । इति विग्रहे । 'इच्छायाम् १०। 'पोरुर्'। य्वोविहसे' । षत्वम् । विभक्तिकार्ये प्राग्वत् । पुपूर्षति । पुपूर्षाचकार । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । अपुपूर्षीत् अपुपूर्षिष्टाम् । अपुपूर् र्षिषुः । इत्यादीनि ॥

बृङ् इत्यस्य उर्वाच्यः ।। दाल् वरणे । वरितुमिच्छति बुवूर्षति ।

(च॰) वृङ् वरणे । वरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्॰' ॥ 'वृङ्॰' वृङो धातोः स-प्रत्यये परे उर् वाच्यः । षष्ठी । अन्यत्साधनं पूर्वसदृशम् । दुवूर्षति । दुवूर्षो वकार । छु-ङ्खकारे । अदुवूर्षोत् अदुवूर्षिष्टाम् अदुवूर्षिषुः ॥ ८ ॥

रुद्विदमुषग्रहिस्वापिप्रच्छः सः किद्वाच्यः ॥९॥ रुदिर् अ-श्रुविमोचने । रुरुदिषति ॥

- (व०) रुदिर् अश्वविमोचने । 'इच्छायाम्०' ॥ सूत्रम्-'रुद् विद्' रुद् विद् सुष ग्रहि स्विप प्रच्छ एभ्यो धातुभ्यो सः कित् वाच्यः । द्वित्वम् । 'सिसता॰' । षत्व-म् । रुदितुमिच्छति । रुरुदिषति । लिट्लकारे । 'कासादि॰' । रुरुदिषांचकार । 'यतः' । रुरुदिष्यात् । 'सिसता॰' । रुरुदिषिता । रुरुदिषिष्यति । अरुरुदिषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अरुरुदिषीत् अरुरुदिषिष्टाम् अरुरुदिषिषुः । इत्यादीनि ॥ ९ ॥
- (प्र०) रुद्धविदेति । रुरसाहचर्ग्याद्वेत्तेरेव ग्रहणम् । रुद्विद्मुषाणां त्रयाणामिव-र्णोपघादिति विकल्पेप्राप्ते ग्रहिस्विपप्रच्छीनां तु सस्य कित्त्वाप्रासौ वचनम् । कित्त्वस्य फलं ग्रहामिति सम्प्रसारणम् । अत्र गुणाभावः सम्प्रसारणञ्च ॥ ९ ॥

विद ज्ञाने । विविदिषति ॥

(च॰) विद ज्ञाने । वेदितुमिच्छति । इच्छायां सप्रत्ययः । द्वित्वम् । 'सिसता०' यत्वम् विविदिषति । विविदिषांचकार । छुङ्खकारे । अविविदिषीत् ॥

मुष स्तेये । मुमुषिषति ॥

(च॰) सुष स्तेये । मोषितुमिच्छति । 'इच्छायाम्॰' । साधनं पूर्ववत् । सुसु-षिषति । सुसुषिषांचकार । असुसुषिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

ग्रह उपादाने । हो' ढः । आदिजवानाम् । षढोः कः से । षत्वम् । क्षः । ग्रहीतुमिच्छति जिघृक्षति ॥ (च०) ग्रह उपादाने । ग्रहीतुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययः । ततः 'ग्रहां क्ङिति च' ततो द्वित्वम् । 'रः' 'कुहोश्चः' 'झपानाम्०' 'यः से' । 'हो ढः' । 'आदिजबानाम्०' । 'षढोः कः से' । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । जिघुक्षति । जिघुश्चांचः कार । छङ्ळकारे । अजिघुश्चीत् अजिघुश्चिष्टाम् ॥

सुषुप्सति ॥

(च॰) जिष्वप् शये । 'इच्छायाम्॰' । सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । षत्वम् । स्वप्तुमिच्छति । सुषुप्सति । लिट्लकारे । सुषुप्सांचकार । लुङ्लकारे । असुषुप्सीत् असुषुप्तिष्ठाम् असुषुप्तिषुः ॥

पच्छ ज्ञीप्सायाम् ॥ कृगृधुद्दप्रच्छस्मिङ्ज्वज्रूङतीनां स-स्येड् वक्तव्यः ॥१०॥ पिप्टाच्छिषति ॥

- (च॰) प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । 'इच्छा' 'कॄगॄध्दयच्छस्मिङ्' सम्प्रसारणम् । 'यः से' षत्वम् । पिप्रच्छिषति । खिट्खकारे । पिप्रच्छिषांचकार । छुड्खकारे । द्वाविटौ । से-छोपः । अपिप्रच्छिषीत् । अन्यानि सगमानि ॥ १० ॥
- (प्र॰) कृगुधिति । अत्र बुङ् बुज् ऋदन्तानामितीयो दीवों नेष्टो भाष्यकारेणा-चुक्तत्वात् ॥ १० ॥

करितुमिच्छति चिकरिषति ।

(च॰) कॄ विक्षेपे । करितुमिच्छति । 'इच्छायाम्॰' । 'रः' 'गुणः' । हृट् । ष-त्वम् । 'कुहोक्चुः' 'यः से' । चिकरिषति । चिकरिषांचकार । अचिकरिषीत् ॥

जिगरिषति । जिगलिषति ।

(च०) गृ निगरणे । गरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'रः' । 'कु-होक्चुः' । 'यः सेः' । इट् । गुणः । षत्वम् । जिगरिषति । जिगरिषांचकार । 'यतः' । जिगरिष्यात् । 'सिसता०' । जिगरिषिता । अजिगरिषिष्यत् । छुङ्छकारे द्वाविटौ । सेळोपः । अजिगरिषीत् अजिगरिषिष्टाम् अजिगरिषिषुः । 'गिरतेः' अनेन रस्य छः । जिगछिषति ॥

दिदिश्षिति ।

(च॰) दॄ विदारणे । दरितुसिच्छति । 'इच्छायाम्॰' । सः प्रत्ययः । धातोद्धि-त्वम् । 'रः' । 'यः से' । 'गुणः' । इट् । पत्वम् । दिदरिषति । दिदरिषाञ्चकार । 'य-तः' । दिदरिष्यात् । सिसता॰' दिदरिषिता । छुङ्छकारे । साधनं पूर्ववत् । अदिदरिष्पीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

दिषरिषति ।

(च॰) ष्ट धारणे । घर्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्॰' । अन्यत्सर्वे पूर्ववत् । 'झपा-नाम्॰' । अनेन धस्य दः । दिधरिषति। दिधरिषाञ्चकार । छङ्खकारे । अदिधरिषीत ॥

सिस्मायेषति ।

(च॰) स्मिङ् ईषद्धसने । स्मयितुमिच्छति । 'सः' । द्वित्वम् । पूर्वस्य गुणः । सिस्मयिषति । सिस्मयिषांचकार । छङ्ख्कारे । द्वाविटौ । सेर्छोपः । 'दिबादावट्' । असिस्मयिषीत् असिस्मयिषिष्टाम् असिस्मयिषिष्ठः । इत्यादीनि ।

स्वरादेः परः । अङ्गिजिषति ।

(च॰) अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषुः। अञ्जितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'कृ गृ' अनेनेट् । पश्चात् । 'स्वरादेः परः' । जस्य द्वित्वम् । पत्वम् । अञ्जिजिषति । चतु-णी सुगमानि । 'कासादि॰' अञ्जिजिषांचकार । 'यतः' । अजिजिष्यात् । 'सिसता॰' । अञ्जिजिषिता । छुङ्खकारे । द्वाविटौ । सेर्छोपः । अन्यत्सुगमम् । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । 'सवणें' । आञ्जिजिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

आशिशिषते ।

(च॰) अग्र्ङ् व्यासौ । अशितुमिच्छति । इच्छायाम्॰'। 'स्वरादेः परः'। अनिशिषादि । 'कासादि॰' अनेनाम् । अशिशिषाद्यकार । 'यतः'। अशिशिष्यात् । 'सिस्ता॰'। अशिशिषिता । अशिशिषिष्यति । 'स्वरादेः'। आशिशिषिष्यत् । छुङ्ख्का-रे । द्वाविटौ । सेर्लेपः । आशिशिषित् ॥

आरेरिषति ।

(च॰) अर्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्' इट् 'स्वरादेः परः' ईरशब्दस्य द्वित्वम् । ष-त्वम् अरिरिषति । चतुर्णां सुगमानि । 'कासादि०' अनेनाम् अरिरिषांचकार । 'यतः' । अरिरिष्यात् । 'सिसता०' अरिरिषिष्यति । 'स्वरादेः' आरिरिषिष्यत् । छुक्छकारे द्वावि-टौ सेर्छोपः आरिरिषीत् ॥

अद भक्षणे । 'सिसयोः' इति घसादेशः । 'सस्तोऽनिप' । अतुमि-च्छति जिघत्सति ॥

(च॰) अद भक्षणे । अचुमिच्छति । 'इच्छायाम्॰' । अनेनास्य सप्रत्ययः । 'सिसयोः॰' । अनेय घसादेशः । ततो द्वित्वम् । 'क्रहोश्चः' । 'झपानाम्॰' । 'यः से' । 'सस्तोऽनि । अनेन सकारस्य तकारः । जिवत्सित । छिट्छकारे । जिवत्सांचकार । 'यतः' । जिवत्स्यात् । 'सिसता॰' । जिवत्सिता । जिवत्सिष्यति । अजिवत्सिष्यत् । स्कुङ्ककारे । द्वाविटौ । सेर्छोपः । अजिवत्सीत् अजिवत्सिष्टाम् अजिवत्सिष्ठः ॥

हन्ती छो: सो णित् ॥ हन्ती छो घोत्वोः सो णि इत्विते ॥११॥ हन हिंसागत्योः । द्वित्वम् । पूर्वस्य । हसादिः शेषः । कुहो रुतुः । अपानां जब-चपाः । यः से । हनो मे । अत उपधायाः । नश्चापदान्ते असे । स धातुः । अप् । अदे । हन्तुमिच्छति जिधांसति ॥

. (च॰) हन हिंसागत्योः ॥ 'हन्तीङोः सो णित्' । हन्तीङोः स णित् । हन्ती- ङोघोत्वोः स प्रत्ययो णित् भवति । णित्त्वात् वृद्धिः । अन्यत्साधनं मूळे लिखितम् । हन्तुमिच्छति । लिट्लकारे । जिघांसांचकार । लुङ्लकारे । द्वाविटौ सेलेंपः । अजिघांसीत् । हत्यादीनि ॥ ११ ॥

(प्र०) हन्तीङोरिति । अत्र हनिङोः से दीर्घ इति केचित् पठन्ति ॥ ११ ॥ इङः से गम् वाच्यः ॥ १२ ॥ अध्येतुमिच्छति अधिजिगांसते ॥

(च०) इड् अध्ययने । अध्येतुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इङः०' इङो धातोः सप्रत्यये परे गम् वाच्यः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववतः । अधिजिगांसते । चतुर्णो रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अधिजिगांसांचक्रे । 'सिसता०' । अधिजिगां- सिषीष्ट । अधिजिगांसिच्यते । 'दिबादावट्' अध्यजिगांसिच्यत् । लुङ्लकारे । अध्यजिगांसिष्ट । इत्यादीनि ॥ १२ ॥

गमेः से इड्वाच्यः ॥ १३ ॥ गन्तुमिच्छति निगमिषति ॥

(च०) गम्छ । गन्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ 'गमेः०' गमेर्घातोः सप्रत्यये इड् वाच्यः । अनेनास्येट् । द्वित्वादिकं तु पूर्ववत् कार्यम् । षत्वम् । जिगमिषति । खिट्लकारे । 'कासादि०' । जिगमिषाञ्चकार । 'यतः' । जिगमिष्यात् । 'सिसता०' । जिगमिषिता । जिगमिषिष्यते । अजिगमिषिष्यत् । छङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अजिगमिषित इत्यादीनि भवन्ति ॥ १३ ॥

इस्से ॥ अपित्दाधारभ्छभ्शक्षद्यत्मिमीमामाङ्मेङ्हिंसार्थराधां स्व-रस्य से परे इसादेशो भवति पूर्वस्य च छोपः ॥ १४ ॥ दित्सति ।

(च०) दा दाने । दातुमिच्छति 'इच्छायाम्०'। अनेन सप्रत्ययः । धातोद्वित्वं च ॥ 'इस्रो' इस् से । अपित् दा धा रम् छम् शक् पद् पत् मि मी मा माङ् मेङ् हिंसार्थराधां धात्नां स्वरस्य सप्रत्यये परे इसादेशो भवति । पूर्वस्य च छोपो भवति अनेनेस् । पूर्वस्य छोपः । 'सस्तोऽनिप' अनेन सस्य तः । दित्सिति । चतुर्णो रूपाणि सुग-मानि । छिट्छकारे । 'कासादि०' । दित्साञ्चकार । 'यतः' । दित्स्यात् । 'सिसता०' । दित्सिता । दित्सिष्यति । अदित्सिष्यत् । अदित्सीत् । इत्यादीनि ॥ १४ ॥

विरसति ।

(च॰) ह्रधाञ् धारणपोषणयोः । धातुमिच्छतीति । 'इच्छायाम्॰' । 'इस्से' । 'धित्सति । धित्साञ्चकार । 'छङ्खकारे । अधित्सीत् । अधित्सिष्टाम् । अधित्सिष्टः ॥ स्कोराद्योश्च । खसे चपाः । रिप्सति ।

(च॰) रम् राभस्ये । रब्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्॰' । 'इस्से' । 'खसे॰' । 'स्कोराद्योश्र ।' रिप्सति । 'रिप्सांचकार । लुङ् । अरिप्सीत् ॥

ब्हिप्सित ।

(च॰) डुलमष् प्राप्तौ । लब्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्॰' । द्वित्वम् । 'इस्से' । 'स्कोराषोश्च' । 'खसे॰' । लिप्सति । लिट्लकारे ॥ 'कासादि०' । लिप्सांचकार । 'यतः' । लिप्स्यात् । 'सिसता०' । लिप्सिता । लुङ्ककारे । द्वाविटौ । अलिप्सीत् अलिप्सिष्टाम् अलिप्सिष्ठः । इत्यादीनि ।

शिक्षते ।

(च०) शक्छ शक्तौ । शक्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्' । 'इस्से' । पत्वम् । 'कप-संयोगे क्षः' । शिक्षते । लिट्लकारे । शिक्षांचकार । 'यतः' । शिक्ष्यात् । 'सिसता०' शिक्षिता । लुङ्ककारे । साधनं सगमम् । अशिक्षीत् । इ त्यादीनि ॥

पतो वेट् ।। पित्सति पिपतिषति । इट्पक्षे इस्पूर्वछोपौ न भवतः ।।१५।।

(च०) पत्छ पतने । पतितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । पित्सिति । पित्सांचकार । छुङ्लकारे । अपित्सीत् ॥ 'पतः०' पत्छ पतने इत्यस्य धातोवां इट् भवति । 'यः से' । अनेन पूर्वस्याकारस्येकारः । इट्पक्षे स्पूर्वलोपौ न भवतः । पिप-तिषति । छिट्लकारे । पिपतिषांचकार छुङ्लकारे । साधनं पूर्ववत् अपिपतिषीत् ॥१९॥

पित्सते ।

(च॰) पद गतौ । पत्तुमिच्छति । 'इच्छायाम् ॰' । 'इस्से' । पित्सते । पित्सां-चक्रे । छुड्लकारे । अपित्सिष्ट । इत्यादीनि ।

मीञ् हिंसायाम् । डामिञ् प्रक्षेपे । मिरसति ।

(च॰) मोङ् हिंसाथाम् । डुमिन् प्रक्षेपे । अनयोर्घात्वोः सप्रत्यये कृते । 'इस्से' 'सस्तोऽनपि' अनेन सकारस्य तकारः । मित्सिति । लिट्लकारे । मित्सांचकार । लुङ्लकारे साधनं सुगमम् । अमित्सिष्टाम् ।

माङ् माने । मेङ् श्लोधने । मित्सते ।

(च०) माङ् माने । मेङ् शोधने । अनयोर्धात्वोः सप्रत्यये क्वते । 'इस्से' । मित्सते । मित्सांचक्रे । 'सिसता०' । अनेनेट् । मित्सिषीष्ट । छुङ्खकारे । अमित्सिष्ट । इत्यादीनि ।

राघ संसिद्धौ । रिस्सिति ॥

(च॰) राध संसिद्धौ । राद्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्॰' । 'इस्से' । अनेनेस्पूर्वे-लोपौ भवतः । 'स्कोराद्योश्च' । 'खसे' । रित्सिति । चतुर्णो रूपाणि छगमानि । लिट्लं कारे । 'कासादि॰'। अनेनाम् । रित्सांचकार । लुङ्लकारे । 'दिवादावट्' । अरित्सात् । इत्यादीनि ॥

आप्नोतेरीः ॥ आप्नोतेराकारस्येकारो भवति से परे पूर्वस्य च छोपः ॥१६॥ आप्छ व्याष्ठौ । ईप्सते ॥

(च॰) आप्त्र न्यासौ । आप्तुमिन्छति । 'इच्छायाम् ॰' । 'स्वरादेः' ॥ 'आप्नोते-रीः' आप्नोतेः ईः । आप्नोतेर्घांनोराकारस्य ईकारो भवति सप्रत्यये परे । पूर्वस्य च सा॰ उ० १७ लोपो भवति । ईप्सते । लिट्लकारे । 'कासादि०' ईप्सांचक्रे । लुङ्लकारे । 'दिबादा-वट्' । 'स्वरादेः परः' । 'अइए' । 'पुषेषे' । ऐप्सिष्ट । ऐप्सिषाताम् । ऐप्सिषत ॥१६॥

अदोरनायो वा ॥ अशेरिच्छायां संस्थाने वा अनायप्रत्ययो भव-ति ॥१७॥ अशनायति । अशिशिषति ॥

(च०) अश भोजने । अशितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ 'अशिरनायो वा' अशेः अनायः वा अव्ययम् । अशेर्धातोरिच्छायां सकारस्य स्थाने वा अनायः प्रत्ययो भवति । तदा धातोर्द्वित्वं न भवति । अशानायति । अशानायांचकार । छङ् । अशानायीत् । इत्यादीनि । यदा अनायः प्रत्ययो न भवति तदा इट् । 'स्वरादेः परः' । षत्वम् । अशिशिषति । छिट्छकारे । अशिशिषांचकार । छङ्छकारे । 'स्वरादेः' । आशिशिषांचकार । छङ्छकारे । 'स्वरादेः' । आशिशिषांचकार । इत्यादीनि ॥ १७ ॥

पततनदरिद्राभ्यः स वा इङ्घाच्यः ॥ १८ ॥ तितनिषति ॥ तितंसिति ॥ तनेः से वा दीर्घः ॥१९॥ तितांसित ॥

(च०) तनु विस्तारे । तनितु मिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययो धातो-द्वित्वं च । 'सिसता०' । 'यः से' षत्वम् । तितनिषति । तितनिषांचकार । अतितनि-षीत् ॥ सूत्रम्—'पततनद्रिद्राभ्यः•' ॥ पत तन दरिद्रा एभ्यो धातुभ्यः सप्रत्यये वा इड् वाच्यः । तदा । 'नश्चापदान्ते' । तिसंसति । छिट्छकारे । तितंसांचकार । 'यतः' । तितांस्यात् । 'सिसता०' । तितंसिता । छङ्छकारे । अतितंसीत् ॥ 'तनेः०' । तनेधांतोः सप्रत्यये वा दीधों भवति । अनेन दीधः । तितांसित । तितांसांचकार । 'यतः' । तितांस्यात् । छङ्छकारे । अतितांसीत् । इत्यादीनि ॥ १८–१९ ॥

दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति।।

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । 'दरिद्रातुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'यः से'। 'सिसता०' । णप् । अनेनाकारस्य छोपः । पत्वम् । 'दिदरिद्रिषति । 'पतः०' । अनेनास्येट्विकल्पः । दिदरिद्रासित । छिट्छकारे । 'कासादि०' । दिदरिद्रासांचकार । 'यतः' । दिदरिद्रास्यात् । 'सिसता०' । दिदरिद्रासिता । छुङ्छकारे । अदिदरिद्रासीत् । इत्यादीनि ॥

वेडिस्से दीर्घता च ॥ दिन्भज्ञप्योधित्वोर्व इड् भवति सप्रत्यये परे ॥ यदा नेद् तदा किम् । अनयोर्दिन्भज्ञप्योधित्वोः सानुस्वारस्य स्वरस्य इस् भवति इकारस्य दीर्धता दम्भेरिकारस्य वा दीर्धता । चकारात्पूर्वस्य छो-पः ॥ दम्भ दम्भेने । आत्मनः दिन्भितामिच्छिति दिदिन्भिषति । द्वित्वम् । इस् । आदिज्ञनानाम् । खसे चपा झसानाम् । स्कोराद्योश्च वा दीर्धता । धी-प्सिति विप्सिति ॥ २०॥

(च॰) दम्भ दम्भने । आत्मनो दम्भिनुमिच्छति ॥ सूत्रम्—'वेडिस्से॰' ॥

वा इट् इस् से दीर्घता च अञ्ययम् । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं मूल एव कृतम् । साधने यानि सृत्राणि तानि मृले उक्तानि दीर्घता वा भवति । घीष्सिति । घिष्सिति । यदा इट् तदा दिद्मिभषति । अस्य साधनं तु सुगमम् । लिट्लकारे । दिद्मिभषांचकार । घीष्सांचकार । घिष्सांचकार । छिष्सांचकार । छिष्सांचकार । छङ् । अदिद्मिभषीत् । अधीष्सीत् । अधिष्सीत् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ॥ २० ॥

ज्ञाऽववोधने । इच्छायामात्मनः सः । द्विश्व हत्वः । पूर्वस्य हसादिः रोषः । यः से । वा इट् । गुणः । ए अय् । स्वरहीनम् । षत्वम् । स षातुः । तिप् । अप् । अदे । आत्मनः ज्ञापियतुमिच्छतीति जिज्ञापिषवित । पक्षे । जिज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस् तस्य दीर्घता । पूर्वस्य छोपः । ञेः । स्कोराद्योश्व ज्ञीप्सति ।

(च॰) ज्ञा अवबोधने । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छति । अस्य ज्यन्तात् सः । सूत्राणि मूले लिखितानि । जिज्ञापयिषति । लिट्लकारे । 'कासादि॰' । 'जिज्ञापयि पांचकार । लुङ्लकारे । अजिज्ञापयिषीत् । यदा इड् न भवति तदापि अस्य साधनं मूले उक्तम् । ज्ञीप्स्यति । लिट्लकारे । ज्ञीप्सांचकार । 'सिसता॰' । ज्ञीप्सिता । लुङ् । अज्ञीप्सीत् ।

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । जिज्ञापयिषति । मितां ह्रस्वः । जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति ॥

इति सप्रक्रिया ॥ २८ ॥

(च॰) ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । 'इच्छायास्०' । 'ञ्यन्तानास्०' । अन्यत्साधनं तु स्कृतो ज्ञेयम् । जिज्ञपयिषति । छिट्छकारे । जिज्ञपयिषांचकार । छङ् । अजिज्ञपयि-षीत् । यदा इड् न भवति तदा ज्ञीप्सित । छिट्छकारे । 'कासादि०' । ज्ञीप्सांचकार । छङ् । अज्ञीप्सीत् अज्ञीप्सिष्टाम् अज्ञीप्सिष्ठः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । सुगमत्वा-त्सर्वाणि न छिखितानि ।

इति सप्रक्रिया समाप्ता ॥ २८॥

(प्रः) (सान्तात्सो न स्वार्थसान्ताचु स्यादेव) अत्र श्लोकवार्त्तिकम् । 'शैषिका-नमतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते' इति । शैषिकाच्छैषिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः । शालीये भव इति वाक्यमेव । न तु ईयान्तात् पुनरीयः । सरूपः किम् । आहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रीयः । अण्णन्तादीयः । तथा मत्वर्थीयात् मतुवर्थिकः सरूपः प्रत्ययो न भवति । धनवानस्यास्ति । वत्वन्तान्न वतुः । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इति अनुसम्बध्यते । सरूपः सादृश्यं तच्च अर्थद्वारा । तेनेच्छासान्तादिच्छासो न भवति । स्वार्थसान्ताचु स्यादेव । जुगुप्तिषते । 'अतिशये इसादेर्थक् द्विश्च' इत्यतश्रकारानुवृत्तरेरतद्वोध्यम् ॥

इति प्रसादे सान्तप्रक्रिया ॥ २८॥

यङ्प्रक्रिया ॥ २६ ॥

॥ अथ यङ्पिक्रया निरूप्यते ॥ अति द्वाये हसादेर्यङ् द्विश्व ॥ हसोदेरेकस्वराद्धातोरितशयेऽथें यङ् प्रत्ययो मवित तस्मिन्सित घातोद्धित्व- म् ॥१॥ यिङि ॥ यिङ सित छिकि च पूर्वस्य नामिना गुणा भवित ॥ २ ॥ स घातुः । ङिन्त्वादात्मनेपदम् । अप् । अतिशयेन भवतीति । बोम्यते । अबोम्यता । अबोम्यते । बोम्यते । अबोम्यता । अबोम्यते । अबोम्यते । अबोम्यते । अबोम्यते ।

(च०) अथ यङ्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—'म्नातिशये हसादेर्यंङ् द्विश्चां । अतिशये हसादेः हस् प्रत्याहार आदिर्यस्य स हसादिः तस्मात् हसादेः । यङ् च अव्ययम् । द्विः हस्प्रत्याहारादेर्धातोरितशयेऽथं यङ्प्रत्ययो भवति । कचिदेकस्वराद्धातोरिपि न हश्यते । तेन जागु चकास् इत्यादिभ्यो नैकस्वरेभ्यो यङ्प्रत्ययो न भवति इति विग्रहे अत्र भूधातोरेकस्वरत्वात् हसादित्वात् यङ्प्रत्ययो भवति । ततो द्वित्वम् । ङकार आत्मनेपदार्थः । भू भू य इति ॥ 'यङों । यङ्गि सति छुकि च सति पूर्वस्य द्विरुक्त-संविन्धनो नामिनो गुणो भवति । अनेन गुणः । 'झपानाम् । 'स धातुः' । अनेना-स्मिन् प्रकरणे सर्वत्र धातुसंज्ञा कार्या । धातुत्वात् तआद्यः प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । 'अदे' । बोभूयते बोभूयते बोभूयन्ते । इत्यादीनि । बोभूयत बोभूयताम् बोभू-यन्त । छोट् बोभूयताम् वाभूयताम् वोभ्यन्ताम् । अबोभूयत अबोभूयताम् अबोभू-यन्त । छिट् । 'कासादि०' । अनेन सूत्रेण सर्वत्राम्प्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुग-मम् । बोभूयांचक्रं बोभूयांचक्राते बोभूयांचिक्ररे । 'सिसता०' । 'यतः' वत्वम् । बोभू-पिषष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । 'दिवादावट्' । अबोभूयिष्यत । छङ्ख्कारे । 'भूते सिः' । ईट् । पत्वम् । ष्टुत्वम् । अबोभूयिष्ट अबोभूयिषाताम् अबोभूयिषत । 'स्तादिनि ॥ १-२ ॥

(प्र०) अतिशय इति । अतिशयनमितशयः । अतिशयो द्विविधः । पौनः पुन्यं भृत्रार्थश्च । स चार्थो यङो द्योत्य एव । धातुश्च यङन्त एव न तु यङः प्रकृतिभृतः । अटा-ट्यत इत्याद्यसिद्धेः । अत्र केचित्-कथं यङन्तादात्, िकतो धातोराद् विधानात् । अत्र च यो ङित् स न धातुः यो धातुः स च न ित् । किंच ङस्य गुणनिषेधादिप्रयोजकत्वेन चितार्थत्वाद्यात्मनेपद्प्रयोकजत्वासम्भवः । अवयवे कृतं लिङ्गमचितार्थं समुदायिवशे-पर्कं भवतीत्युक्तेः । अत्राभिधीयते । सधातुरित्यनेन यङन्तस्य धातुत्वेन धातोर्ङित्त्वः सत्त्वात् । गुणनिषेधार्थं च ङकारप्रश्लेषस्य कर्त्तव्यत्वात् ।

वाभ्यत इति। भवनानुकूछ एकाभिन्नाश्रयको वर्त्तमानोऽतिशयविशिष्टो व्यापारः।१-२। बोभुज्यते ॥ अनिप च हसात्॥ हसादुत्तरस्य यङो छुग्भवति अनिप विषये ॥ ३ ॥ घात्वंशालोपनिमित्ते आर्घघातुके परे

तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये ॥ ४ ॥ बोसु-बांचके ॥

(च०) भुज पाळनाम्यवहारयोः । अतिशयेन भुनिक इति विग्रहे यङ् । द्वित्वम् । 'झपानाम् ०'। यि अनेनास्य पूर्वस्य गुणः । बोभुज्यते । बोभुज्यते । बोभुज्यताम् । गुणः । अनोभुज्यत । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि ०' । अनेनाम् प्रत्ययः ॥ सूत्रम्—'अनिप च हसात्'॥ अनिप च अञ्ययम् । हसात् । हसादुत्तरस्य यङ्गत्ययस्य छग् मवति अनिप विषये । अनेन यङो छक् । अत्र गुणे प्राप्ते ॥ 'धात्वं-शा०' । धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे सति तिन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये । अनेन गुणाभावः । बोभुजांचक्रे । 'सिसता ०' । पत्वम् । बोभुजिपीष्ट । बोभुजिता । बोभुजिज्यते । 'दिवादावट्' । अबोभुजिज्यत । छङ्लकारे । 'भूते सिः' । इट् । पत्वम् । धुत्वम् । अबोभुजिष् अबोभुजिष्वाताम् अबोभुजिष्त । इत्यादीनि ॥ ३-४ ॥

(प्र०) हसादिति । इसात् किम् । छोछ्यिता । योयृयिता । आदेः परस्य ॥ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेवोध्यमिति युष्ठोपः । यत इत्यक्षोपः । वोभूजांचके ॥

अनपीति । इसात्परस्य यशब्दस्य छोपोऽनपि विषये । इसात् किम्, छोछः यिता । आदेः परस्य । परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेबोध्यम्, इति य् छोपः । यत इत्यछोपः । बोभुजांचक्रे । बोभुजिषीष्ट । अङ्घोपस्य स्थानिवस्त्रान्नोपधागुणः ॥ ३-४ ॥

मुह वैचित्ये । मोमुह्यते ॥

(च०) मुह वैचित्ये। 'अतिशये०'। द्वित्वम्। 'गुणः'। 'स घातुः'। मोमुह्यते। चतुर्णो सुगमानि। लिट्लकारे। 'कासादि०'। अनेनाम्। 'अनपि च हसातः अनेन यङो लोपः। मोमुहांचक्रे। 'सिसता०'। मोमुहिषीष्ट । मोमुहिता। मोमुहिष्यते। अमोमुहिष्यत। अमोमुहिष्यते।

लिह आस्वादने । लेलिखते ॥

(च॰) लिह आस्वादने । 'अतिशये॰' । अनेन यङ् । अतिशयेन लेढि । लेलि-ह्यते । लिट् । 'अनपि च हसात्' । लेलिहांचके । 'सिसता॰' लेलिहिषीष्ट । लुङ् । अले-लिहिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

हु दानादनयोः । जोह्रयते ॥

(च०) हु दानादनयोः । अतिशयेन जुहोति । यङ् । द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'गुणः' । जोहूयते । खिट् । जोहूयांचक्रे । 'सिसता०' । जोहूयिषीष्ठ । छङ् । अजोहू-यिष्ठ । रूपाणि सुगमानि ॥

विद ज्ञाने । वैविद्यते ॥

(च॰) विद ज्ञाने । अतिशयेन बेत्तीति । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । अन्यत्सा-धनं तु पूर्ववत् । बेविद्यते । लिट् । वेविदांचक्रे । लुङ् । अवेविदिष्ट ॥ आतः ॥ यङि छुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति अकिति । पापच्यते ॥ ५ ॥

- (व०) पच्छ पचने । पठ व्यक्तायां वाचि । अनयोर्थङ् ॥ सूत्रम्—'आतः' ॥ आ अतः । यङि छुकि च पूर्वेस्य अकारस्य अकारो भवति अयकि । पापच्यते । अपा-पचिष्ठ ॥ ९ ॥
- (प्र०) आत इति । आ आ अत इति च्छेदः । द्वितीयाकारस्य वैयर्थ्यानुपपत्त्या किञ्जिदिष्टं ज्ञाप्यते, किं तदिष्टम् , अकित्पूर्वस्याकारस्याकार इति तेन नरीनृत्यत इति सिद्धम् ॥ ९ ॥

पठ व्यक्तायां वाचि । पापठ्यते ॥

(च॰) पापठ्यते । अपापठिष्ट । रूपाणि छगमानि ॥

स्रचिस्त्रिम् त्रयट वर्षशूणीं तिभ्यो यङ् वाच्यः ॥ ६ ॥ सोस्च्यते ।

(व॰) सूत्रम्—'सूचिस्त्रिंशः॥ सूचि स्त्रि मृत्रि अटि अर्ति अश् ऊर्णोति एभ्यो धातुभ्यो यङ्प्रत्ययो वाच्यः। एषामप्राप्तत्वात्सृत्रमिद्म्। साधनं तु सुगमम्। सोस्च्यते। छिट्। सोस्चांचक्रे। छुङ्। असोस्चिष्ट॥ ६॥

सोसूज्यते ।

(च॰) सोस्त्र्यते । लिट् । सोस्त्रांचके । लुङ् । असोस्त्रिष्ट । मो**स्**त्र्यते ॥

(च०) मोमूत्र्यते । छिट् । 'कासादि०' । 'अनिप च हसात्' । मोमूत्रांचक्रे । अमोमूत्रिष्ट ।

गत्यर्थात्कौटिस्य एव यङ् । स्वरादेः परः । अट गतौ । यङ्साहितस्य द्वित्वम् । अटच टच इति स्थिते । पूर्वस्य हसादिः शेषः । आतः । इति पूर्वस्यात्वम् । कुटिछं अटतीति अटाटचते । अटाटांचके । अटाटिषीष्ट ॥

(च॰) अट गतौ । गत्यर्थाद्वातोः कौटिल्येऽधं यङ् । 'स्वरादेः परः' । यङ्सिहि-तस्य द्वित्वम् । अट्य ट्य इति स्थिते । 'पूर्वस्य॰' । 'आतः' । कुटिलं अटित । अटा-ट्यते । लिट् । अटाटांचकं । लुङ् । अटाटिषीष्ट ।

त्रज गतौ । कुटिलं जजतीति वात्रज्यते ॥

(च॰) कोपि बजित । यङ् । 'आतः' साधनं सुगमम् । वाब्रज्यते । लिट् । वाब्र-जांचक्रे । छङ् । अवाब्रजिष्ट ।

भश मोजने । अञ्चाइयते ॥

् (च॰) अश भोजने । अतिशयेन अइनातीति । यङ् । द्वित्वम् । 'आतः' । अ-शाक्यते । छुङ् । अशाशिष्ट ।

कर्णुञ् आच्छादने । कनुर्णोयते । स्वरात्पराः संघोगादयो नदरा द्विन ॥

(च) ऊर्णुंज् आच्छादने । अतिशयेन ऊर्णोतीति । यङ् । 'स्वरादेः' । 'नदराः' । 'गुणः' । 'ये' । ऊर्णोन्यते । छिट् । ऊर्णोन्यांचक्रे । छुङ् । और्णोन्यिष्ट । अत्र 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽडागमः ॥ ७ ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम् ॥८॥ अरार्थते ॥

(च०) ऋगतौ । 'अतिश्रये०' । इयर्ति । यङ् 'गुणोर्ति०' अनेन गुणः ॥ 'यका-रसहितरेफस्य द्वित्वम्०' । 'पूर्वस्य' । 'आतः' । आरार्यते । लिट् । अरारांचके । छङ् । 'स्वरादेः' । आरारिष्ट ॥ ८ ॥

लुपसदचरजपजभदहदद्यागृभ्यो धात्वर्थगहीयामेव यङ् । १ गहितं छम्पतीति होछप्यते ।

(च॰) सूत्रम्—'लुप॰' ॥ लुप सद चर जप जभ दह दश गॄ एभ्यो धात्वर्थगर्हा-यामेव यङ्प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । साधनं सुगमम् । लिट् । लोलु-पांचके । लुङ् । अलोलुपिष्ट ॥ ९ ॥

सासचते ॥

(च॰) षद्रु विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । 'आतः' । सासद्यते । छिट् । सासदांचके । छङ् । असासदिष्ट ॥

ञमजपां नुक् ॥ ञमान्तस्य जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति यिङ छुकि च सित ॥१०॥ 'जप् जम् दह् दंश् मञ्च् पश्' एते जपादयः ॥ जक्रम्यते ।

- (च०) सूत्रम्—'अमजपां नुक्ं॥ अमजपाम् नुक्। अमान्तस्य धातोश्च जपा-दीनां धात्नां पूर्वस्य नुगागमो भवति यिक छिक च सिति। अनेन नुक्। उकारः उच्चारणार्थः। ककारः कित्कार्यार्थः। 'कुहोश्चुः'। 'नश्चापदान्ते०'। जंगम्यते। अझसेऽपि अनुस्वारो भवति नकारस्य आदेशिना अनुस्वारादेशवता नुगागमेन नकारेण आदेशो निर्दिश्यते। जङ्गमांचके। अर्जगमिष्ट॥ १०॥
- (प्र॰) जमजपामिति । 'जप् जभ् दह दंश् भञ्ज् पश्' एते जपादयः । पस धातुर्देन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थः । तालव्यान्त इति ;—माधवः ॥ १० ॥

बम्म्यते।

(च॰) अमु चलने । अतिशयेन आम्यति यङ्पत्ययः । द्वित्वम् । 'पूर्वेस्य०' । 'झपानाम्॰' । 'नमजपाम्' बम्अम्यते । लिट् । बम्अमांचक्रे । लुङ् । अबम्अमिष्ट ।

अझसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । यंयम्यते ।

(च०) यम उपरमे । अतिशयेन यच्छतीति । यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वेस्य०' । 'ज-मजपाम्' । अझसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । अस्य व्याख्यानं पूर्वे छतम् । अनेन अझसेऽपि नकारस्य अनुस्वारः । यंयम्यते । यंयमाञ्चके । अयंयमिष्ट ।

कण शब्दे । चङ्कण्यते ।

(च॰) कण शब्दे । अतिशयेन कणतीति । यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य॰' 'कुहोश्रुः' । 'जमजपाम्' । 'नश्रा॰' । चंकण्यते । चंकणांचक्रे । अचंकणिष्ट ।

तन्तन्यते ।

(च॰) तनु विस्तारे । अतिशयेन तनोति । साधनं पूर्ववत् । तन्तन्यते । तन्त-नांचके । अतन्तिनष्ट ।

जप मानसे च। गहिंतं जपतीति जञ्जप्यते।

(च॰) जप मानसे च। गहिंतं जपति । साधनं पूर्ववत् । जञ्जप्यते । जञ्जपांच-क्रो । अजञ्जपिष्ट ।

जम गात्रविनामे । गहिंतं जमतीति जल्लभ्यते ।

(च॰) जभ गात्रविनामे । गहितं जभित । द्वित्वादिकं पूर्ववत् कार्यम् । जक्षभ्य-ते जक्षभांचके । अजक्षभिष्ट ।

दह मस्मीकरणे । दन्दह्यते ।

(च॰) दह् मस्मीकरणे । गर्हितं दहति । यङ् । द्वित्वादिकम् । दन्द्छते । दन्द-हांचक्रे । अदन्दहिष्ट ।

नो लोपः । दन्दश्यते ।

(च॰) दंश् दहने । गर्हितं दशति । यङ् । नो छोपः । द्वित्वम् । 'जमजापां नुक्' । दन्दश्यते । दन्दशांचके ।

बम्भज्यते ।

(च॰) भक्षो आमर्दने । अतिशयेन भनक्ति । यङ् । नो छोपः । द्वित्वम् । 'नम-जपाम्' 'झपानाम्॰' । बम्भज्यते । बम्भजांचक्रे । अबम्भजिष्ट ।

पर्यतीति पम्पर्यते । पर् बाधनग्रन्थनयोः ॥

(च०) अतिशयेन पश्यति । यङ् । द्वित्वम् । 'ञमजपाम्०' पश् बाधनग्रन्थनयोः । पम्पश्यते । पम्पशांचक्रे । अपम्पशिष्ट ॥

चरफलोक्च्चास्य ॥ अनयोर्थाङ छाकि च सति पूर्वस्य नुगागमो मवति पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः ॥११॥ चब्चूर्यते ।

(चं०) चर गतिमक्षणयोः । गर्हितं चरति यङ् । द्वित्वम् ॥ 'चरफलोरुच्चास्यः ॥

चरफलोः उत् च अन्ययम् अस्य । अनयोधांत्वोर्यङि लुकि च पूर्वस्य नुगागमो भवति अनेन नुक् । पूर्वात्रस्य अकारस्य उकारः । 'नश्चापदान्ते०' । 'य्वोविहसे' । चञ्चूर्यते । चञ्चूर्यते । अचञ्चूरिष्ट ॥ ११ ॥

(प्र०) चरफलोरिति । पूर्वाद् द्वित्वरूपादुत्तररूपस्यात उत्विमत्यर्थः । नुगित्य-नेनानुस्वारो लक्ष्यते स च पदान्तवद् । जमजपामिति नुगागमोऽनुस्वारं बोधयति । सो-ऽनुस्वारः पदान्तकार्य्ये लभत इत्यर्थः । तेन वापदान्तस्येत्यनेन वा परसवर्णः । चम्चूर्य्यते चंचूर्यते इति ॥ ११ ॥

फळ निष्पचौ । पम्फल्यते ॥

(च॰) फल निष्पत्तौ । अतिशयेन फलति । यङ् । द्वित्वम् । 'चरफलोः' । 'झ-पानां॰' । पम्फल्यते । पम्फलांचक्रे । अपम्फलिष्ट ॥

वलयान्तस्य वा नुक् ॥१२॥ मव स्थीरये । मम्मन्यते मामन्य-ते ॥ चळ कम्पने । चश्चरयते-चाचरयते । दयङ् दाने । दन्द्रयते दाद्ययते ॥

(च॰) सूत्रम्—'बलयान्तस्य०'॥ वल्यान्तस्य धातोवां नुम् भवति । तत्पक्षे । 'आतः'। मव स्थौल्ये । यङ्। द्वित्वादिकम् । मम्मव्यते । मम्मवांचके । अमम्मविष्ट । नुगभावे । मामव्यते । मामवांचके । अमामविष्ठ ॥ चल कम्पने । अतिश्येन चलति । यङ्। द्वित्वादिकम् । 'जमजपाम्'। चञ्चल्यते । चञ्चलांचके । अचञ्चलिष्ट । नुगभावे । 'आतः'। चाचल्यते । चाचलांचके । अचाचलिष्ट ॥ दयङ् दाने । यङ्। द्वित्वादिकम् । 'जमजपाम्'। दन्दय्यते । दन्दयांचके । अदन्दियष्ट । नुगभावे । दाद्य्यते । दाद्यांचके । अदादियष्ट ॥ १२ ॥

रीगृदुपधस्य ॥ ऋकारोपधस्य धातोर्थिङ सित पूर्वस्य रीगागमो मनित ॥१३॥ कित्त्वादाकाराभावः ॥ नृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन नृत्यिति नरीनृत्यते नटः ॥ अत्र णत्वाभावो वाच्यः ॥१४॥ नृतु वर्तने । वरीनृत्यते ॥ प्रह उपादाने । जरीगृह्यते ॥

(च०) तृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन तृत्यित । यङ् । द्वित्वम् । परः ॥ सूत्रम्'रीगृदुपधस्य' रीक् ऋदुपधस्य । ऋकारोपधस्य धातोर्येङि सित पूर्वस्य रीगागमो
भवित । कित्त्वादाकाराभावः । नरीतृत्यते । अत्र णत्वाभावो वाच्यः । नरीतृतांचक्रे ।
अनरीतृतिष्ट ॥ वृतुङ् वर्तने । अतिशयेन वर्तते । यङ् । द्वित्वादिकम् । परः । पीगृदुपधस्य' । वरीवृत्यते । वरीवृतांचक्रे । अवरीवृतिष्ट ॥ यह उपादाने । यङ् । सम्प्रसारणम् ।
द्वित्वादिकम् । पीगृदुपधस्य' । जरीगृद्धते । जरीगृहांचक्रे । अजरीगृहिष्ट ॥ १३-१४ ॥

ऋत्वतो रीग्वाच्यः ॥१४॥ अोनश्चू छेदने । वरीवृश्चयते ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । परीप्रच्छयते ॥ ऋपू सामर्थ्ये । ऋपो रो छः । ऋछ । चरीवरुप्यते ॥ वदोर्योङ न सम्प्रसारणम् ॥१६॥ वावश्यते ॥ (च०) ओव्रश्च छेदने । अतिशयेन वृश्चिति । यङ् । सम्प्रसारणम् ॥ सूत्रम्— 'त्रुरत्वतो रीग् वाच्यः' ॥ ऋत्वतो धातो रीगागमो वाच्यः । अनेनास्य रीक् । वरी-वृश्चयते । वरीवृश्चांचक्रे । अवरीवृश्चिष्ट ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । यङ् । सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । 'रः' रीक् । परीपृच्छयते । परीपृच्छांचक्रे । अपरीपृच्छिष्ट ॥ कृष् सामर्थ्ये । अतिशयेन कल्पयति । यङ् । द्वित्वम् । 'रः' । 'कुहोश्चुः' । रीक् । 'कृपो रो लः' । चरीक्छप्यते । चरीक्छपांचक्रे । अचरीक्छपिष्ट ॥ वग् कान्तौ । कान्तिरिच्छा । यङ् । सूत्रम्—'वशेः ०' ॥ वशेर्धातोर्थेङि सम्प्रसारणं न भवति । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । 'आ-तः' वावश्यते । वावशांचक्रे । अवावशिष्ट ॥ १५—१६ ॥

पदसंसुध्वंसुभ्रंसुदंशुकस्वञ्चुपतस्कन्दां यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः ॥१७॥ पनीपद्यते । नो लोपः । संसु ध्वंसु अधःपतेन । सनीस्रस्यते । दनीष्वस्यते । बनीभ्रस्यते ॥ वञ्चु वञ्चने । वनीवच्यते । दनीदस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । चनीस्कद्यते ॥

(च॰) सूत्रम्—'पद्॰'॥ अनेन नीगागमः। अतिशयेन पद्यते। यङ्। हि-त्वम् । नीगागमः । कित्त्वादाकाराभावः । पनीपद्यते । पनीपदांचक्रे । अपनीपदिष्ट ॥ स्रंसु ध्वंसु अधःपतने । यङ् । नो लोपः । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । सनीस्त्रस्यते । सनीस्रसांचक्रे । असनीस्रसिष्ट । 'झपानाम्०' । अनेन घस्य दः । अन्यतु पूर्ववत् । द-नीव्वरुयते । दनीव्वसांचक्रे । अदनीव्वसिष्ट ॥ अंखघातोर्थक् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्यः । 'झपानाम्॰'। 'पद' अनेन नीगागमः। 'नो लोपः'। बनीभ्रस्यसे। चतुर्णो सुगमानि। लिट्। 'कासादिक'। 'अनिप च हसात्'। बनीश्रसांचक्रे। 'सिसताव'। बनीश्रसिपीष्ट। बनीश्रसिता । छङ्ख्कारे 'भूते सिः' । इट् । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अवनीश्रसिष्ट ॥ वञ्च वञ्चने । अतिशयेन वञ्चति यङ् । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । वनीवच्यते । 'नो लोपः' इति सुत्रेण नकारलापः । लिट्लकारे । 'कासादि०' । वनीवचांचक्रे । लुङ्लकारे । सा-धनं तु पूर्ववत् । अवनीविचष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥ दंश दशने । अतिशयेन दशति । यङ् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । नीगागमः । 'नोलोपः' । दनीदश्यते । लिट् । 'कासादि०'। दनीदशांचक्रे । छङ् । अदनीदिशष्ट ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अतिशयेन स्कन्दित । नीगागमः । 'नो छोपः' । 'कुहोक्चुः' । चनीस्कद्यते । छिट् । चनीस्कदांचके । छुङ् । अचनीस्कदिष्ट ॥ कस गतौ । अतिशयेन कसति । यङ् । दित्वादिकम् । नीगागमः । 'कुहोश्चुः'। चनीकस्यते । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । 'अनपि च०'। चनी-कर्सांचक्रे । छुङ् । अचनीकसिष्ट ॥ पत्छु पतने । अतिशयेन पति । यङ् । अन्यत्सुग-गम् । नीगागमः । पनीपत्यते । छिट् । 'कासादि॰' पनीपतांचक्रे । छङ्ख्कारे । अप-चीपतिष्ट ॥ १७ ॥

ऋतो रि: ॥ ऋकारस्य रिरादेशो भवति यङि सित ॥ ततो द्वि-त्वम् । ये । चेकीयते । चेकीयांचके ॥ जेहीयते ॥ १८ ॥ (च०) डक्कण् करणे । अयिशयेन करोति । 'अतिशये०' । अनेन यङ् ॥ सूत्रम्-'मृतो रिः' ॥ ऋतः रिः ऋकारान्तस्य धातोः रि इत्यादेशो भवति यङि सित । 'ये' अनेन दीर्घः। ततो द्वित्वम् । 'हस्वः' । 'पूर्वस्य०' । 'कुहोश्चुः' । 'यङि' । अनेन गुगः । चेक्रीयते । चतुर्णो सुगमानि । लिट् । 'कासादि०' । चेक्रीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अचे-क्रीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ हज् हरणे । अतिशयेन हरति । यङ् । द्वित्वादिकम् । पूर्वम् । 'ऋतो रिः' । अन्यत्सुगमम् । जेहीयते लिट्लकारे । 'कासादि०' । जेहीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अजेहीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ १८ ।।

दादेरि: ॥ अपिदाधामाङोहाक्पिवसोस्थानामिकारो भवति किति ङिति हसे परे । देदीयते । देदीयांचके ॥ ये । देधीयते । मेमीयते । जेगी-

यते । जेहीयते । पेपीयते । सेषीयते सेष्ठीयते ॥ १९ ॥

(व०) दा दाने । अतिशयेन ददाति । 'अतिशये ०' अनेन यङ् । सुन्नम्-'दादे-रिः । दादेः इः अपिदा घा मा गा हाक् पित्र सो स्थानाम् एतेषां घातूनां इकारो भवति किति डिति हसे परे । 'षष्ठी । अनेन अन्तस्य भवति । ततो 'ये अनेन दीई: । ततो द्वित्वम् । 'हस्वः' । 'गुणः' । अन्यत्साधनं सुगमम् । देदीयते । लिट् । 'कासादि०' । देदीयांचक । लुङ्लकारे । अदेदीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥ हुधान् धारणपोषणयोः । अतिशयेन दधाति । यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्छगमम् । देधीयते । लिट्लकारे । 'का-सादि॰'। देधीयांचक्रे । छङ्खकारे । अदेधीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ मा माने । अतिरायेन माति । यङ् । 'दादेरिः' । मेमीयते । लिट् । मेमीयांचक्रे । छङ् । अमेमीयिष्ट । इत्या-दीनि ॥ गाङ् गतौ । अतिशयेन गायति । यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्सुगमम् । जेगीयते । लिट् । जेगीयांचक्रे । छुङ् । अजेगीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ पा पाने । अतिशयेन पिबति । 'अतिशये॰' । अनेन यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्छगमम् । पेपीयते । लिट्लकारे । 'का-सादि॰ । पेपीयांचके । छङ् । अपेपीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ षो अन्तकर्मणि । 'आदे: ष्णः स्नः । अतिशयेन स्यति । यङ् । 'दादेरिः' । षत्वस् । सेषीयते । छिट् । 'का-सादि॰'। सेषीयांचके । छङ्खकारे । असेषीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ ष्टा मतिनिवृत्ती । 'आदे: ष्णः स्नः' अतिरायेन तिष्ठति । 'अतिराये' । अनेन यङ् । 'दादेरिः' । गुणः । षत्वम् । तेष्ठोयते । चतुर्णो सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । तेष्ठीयां-चक्रे । छुङ्खकारे । अतेष्ठीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ १९ ॥

(प्र॰) दादेरिति । हुदाज् दाने । दो अवखण्डने । देङ् पालने । अनयोः संध्य-क्षराणामित्यात्वे दारूपम् । दापदेपौ विना ॥ १९ ॥

घाष्टमोरीः ॥ अनयोरीकारो भवति यक्ति ॥२०॥ जेब्रीयते ॥ दे-ध्मीयते ॥

(च॰) घ्रा गन्धोपादाने । अतिशयेन जिघ्नति । यङ् ॥ सूत्रम्—'घ्राहमारीः' ॥ घ्राघ्मो ईः घ्राः घ्मा अनयोधात्वोरीकारो भवति यक्ति । 'षष्ठी०' । अनेनान्त्यस्य । ततो द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'श्रपानाम् ०' अन्यत्सुगमम् । जेब्रीयते । लिट्लकारे ।

'कासादि०'। जेब्बीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अजेब्बीयिष्ठ । इत्यादीनि ॥ ध्मा शब्दाग्नि-संयोगयोः । अतिशयेन धमति । यङ् । 'ब्राध्मोरीः' । अनेनेकारः । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' अन्यत्सुगमम् । देध्मीयते । देध्मीयांचक्रे । अदेध्मीयिष्ठ इत्यादीनि ॥ २० ॥

(प्र०) घ्रेति । दीर्घीचारणं यङ्लुगर्थम् ॥ २० ॥

हन्तेर्हिसायां द्वी वा वाच्यः ॥ २१ ॥ जेन्नीयते ॥ अमजपां नुक् ॥ द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् ॥२२॥ जघन्यते ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । अतिशयेन हन्ति । यङ् ॥ सूत्रम्—'हन्तेः ०' ॥ हन्ते-धांतोहिंसायां वा श्री वाच्यः । ततो द्वित्वादिकम् । अन्यत्साधनं छगमम् । जेव्नीयां-चक्रे । अजेश्लीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । हिंसाभावे तु । 'द्विरुक्तस्य ०' । अनेन कुत्व-म् । 'जमजपां ०' अनेन नुक् । 'नश्लापदान्ते' जङ्घन्यते । छिट् । जङ्घनाञ्चके । छङ्छ-कारे । अजङ्घनिष्ट । इत्यादिन ॥ २१–२२ ॥

चायो यक्ति की वाच्यः ॥ २३ ॥ चायृ सन्तानपाळनयोः । चे-कीयते ॥

(च०) चायृ सन्तानपालनयोः ॥ सूत्रम्—'चायः०'॥ चायो घातोः की वाच्यः थि परे । अनेन कीः । 'कुहोक्चुः'। गुणः । चेकीयते । लिट्लकारे । 'कासादि०'। चेकीयाञ्चके । 'सिसता०'। चेकीयिषीष्ट । चेकीयिता । चेकीयिष्यते । अचेकीयिष्यत । छङ्लकारे । अचेकीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ २३ ॥

कवतेर्यक्ति चुत्वाभावो वाच्धः ॥२४॥ कु शब्दे । कोकूयते । (च॰) कु शब्दे । अतिशयेन कवति । यङ् । द्वित्वम् ॥ सूत्रम्-'कवतेः॰'॥ कवतेर्घातोर्यक्ति परे चुत्वाभावो वाच्यः । अनेन चुत्वनिषेधः । 'थे' गुणः । कोकूयते । खिट् । 'कासादि॰' । कोकूयाञ्चके । छुङ्खकारे । अकोकृयिष्ट । इत्यादीनि ॥ २४ ॥

रिको यङ् क्किति ये वक्तव्यः ॥२५॥ शाश्चयते ॥ दौक्र गतौ । डोदैक्यते ॥ त्रौक्र गतौ । तोत्रीक्यते ।

इति यङ्प्रक्रिया ॥२९॥

(च०) शीड् स्वप्ने । अतिशयेन शेते । 'अतिशये०' । अनेन यङ् ॥ सूत्रम्-'शीडोः'० ॥ शीडो धातोरयङ् क्डिति यप्रत्यये परे वक्तव्यः डिद्न्तस्य । पश्चात् द्वि-त्वम् । 'आतः' । 'यतः' । शाशय्यते । छिट्छकारे । शाशयांचक्रे । अशाशयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ।। ढोक्क गतौ । अतिशयेन ढोकिति । यङ् । द्वित्वम् । 'इस्वः' । 'गु-णः' । 'झपानाम्' । डोढौक्यते । छिट्छकारे । डोढौकांचक्रे । छुड्छकारे । अडोढौकिष्ट । इत्यादीनि ॥ त्रौक्क गतौ । अतिशयेन त्रौकति । यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'हस्वः' । 'गु-णः' । तोत्रौक्यते । छिट्छकारे । तोत्रौकाञ्चक्रे । छुड्छकारे । अतोत्रौकिष्ट अतोत्रौ-किषाताम् अतोत्रौकिषत । इत्यादोनि भवन्ति ॥ २५ ॥

इति यङप्रक्रिया समाप्ता ॥ २९ ॥

(प्र०) शीङ् इति । कित्त्वादन्तादेशः । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङादेशे क्रते द्वि-त्वभ् ।। आत इति अकापः । शाशय्यते ।। २५ ।।

यङ्ख्रक्पाकिया॥ ३०॥

अथ यङ्कुक्पिकिया निरूप्यते ॥ वान्यत्र ॥ छगनुवर्तते । अन्यत्रे-त्यच्प्रत्ययसंयोगं विनापि वा यङ्गे छग्भवति ॥ १॥

(च॰) अथ यङ्छुकप्रक्रिया कथ्यते । सुत्रम्— वान्यत्रः ॥ द्विपदं सूत्रम् । छक् एतत् पदं पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अनुवृत्तिकमस्तु सूत्रपाठाज्ञात्वव्यः । अन्यत्र अच्प्रत्यय-संयोगं विनापि वातिशयाथं विहितस्य यङ्प्रत्ययस्य छग् भवति ॥ अन्यत्र तु— 'उक्प्र-त्यये परे यङो छग् भवति । अन्यत्रापि उक्प्रत्ययाभावेपि यङो छग् भवतीतिः व्याख्या-तम् । वाग्रहणात् क्वचित् यञो छोपो न भवति । अनेन यञो छोपः ॥ १ ॥

(प्र०) वान्यत्रेति । लुक् इति स्त्रमात्रमनुवर्तते । तेन उकप्रत्यये यङो लुक् विधीयते । दंदग्क इत्यादौ । अन्यत्र उक् प्रत्ययामावे यङ्प्रत्ययस्य वा लुक् भवति । लुगमावे यङ्प्रत्ययान्तं भवति । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययक्ष्यणेन यङ्गत्त्वाद्वित्वादि । धानुत्वालुडादयः । परतोऽन्यदिति परस्मैपद्म् । आदनुदात्त कित इत्यनेनात्मनेपदं न्तु न भवति । येऽपि स्पर्दशीकाद्योऽनुदात्तकितस्तेभ्योऽपि न, अनुबन्धनिर्दृद्वत्वात् । उक्तं च 'स्तिपाशपानुबन्धेन निर्दृद्धं यद्गणेन च, यत्रेकाच् प्रहणं चैव पञ्चतानि न यङ्कुकि इति । इति निषेधात् एतानि पञ्च कार्य्योणि यङ् लुकि न प्रवर्त्तनते । तान्याह—दितप्प्रत्ययनिर्दृद्धं कार्य्यम् इक्रितपाविति दितप् । शभा अप् प्रत्ययेन निर्दृद्धमप् । कर्त्तरीत्यप् । अनुबन्धनिर्दृद्धं यङो द्वित्वादि । गगनिर्दृद्धं व्यये निर्दृद्धमप् । कर्त्तरीत्यप् । अनुबन्धनिर्दृद्धं वोकस्वरादनुदात्तादित्यादि । यथा गदनदेति स्त्रे दित्वाद्वे । एकस्वरनिर्दृद्धं नैकस्वरादनुदात्तादित्यादि । यथा गदनदेति स्त्रे दित्वात्वान्यान निर्दृद्धत्वाद्यक्ष्त्रिक्षित्वाद्वे न प्रिन्तागदीति । लित्युप्तिस्त्रानुबन्धेन गणेन च निर्दृद्धत्वाद्वक्षेत्र लत्वं न प्रणिजंधन्ति प्रनिजागदीति । लित्युप्तरित्यत्रानुबन्धेन गणेन च निर्दृद्धत्वाद्व हो न । अनुद्भात् । अवर्वर्तात् । नैकस्वरादित्यत्रक्षकस्वरनिर्दृद्धत्वाद्वन्तिभयो न वेभेदिता चेच्छेदितेति । अत एव ताद्यो न गणेन निर्दृष्टस्त्वाद्वन्त्वाद्वन्तिभयो न वेभेदिता चेच्छेदितेति । शत एव ताद्यो न गणेन निर्दिष्टस्त्वाद्वन्ति । विद्वद्वित्ति नव्याः ॥ १ ॥

लुकि सति पिति त्सिम वा ईकरो वक्त व्यः ॥२॥ बोमवीति बोमोति बोम्तः बोमुवित । यङ्खुगन्तं परस्मैपदं ह्यादिवच द्रष्टव्यम् । ह्यादि- त्वादपो छक् द्वित्वमपि ज्ञातव्यम् । बोभुयात् । बोमवीतु बोभोतु बोम्तात् बोम्ताम् बोमुवतु । अबोमवीत् अबोमोत् अबोम्ताम् । अबोमवुः । बोभवां चकार । बोम्यात् , बोमविता बोमविष्यति । अबोमविष्यत् । दादेः पे । गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक् । अबोम्वित्वाचे विहितस्य यङो छोपः । यङ्खुगन्तं (च०) भू सत्तावाम् । अस्य धातोरितशयायं विहितस्य यङो छोपः । यङ्खुगन्तं

सा० उ० १८

धातुरूपं परस्मेपदे प्रयोज्यम् । तच ह्वादिवत्साध्यम् । ह्वादित्वातः 'ह्वादेद्विश्चः' अनेन हित्वम् । 'अप् कर्तरि' सूत्रेण विहितस्यापो छुण् भवति । छुकि क्वते सित धातोहित्धं च भवति । अनेन व्याख्यानेनापो छुक् । धातोहित्वम् । यि च अनेन गुणः । 'झपा- नां०' अनेन भस्य बः ॥ सुत्रम्—'छुकि ७' ॥ छुकि क्वते पिति तकारे सकारे मकारे च परे वा ईट् वक्तव्यः । अनेन ईट् 'गुणः' अनेन गुणो न भवति । 'ओअव्' । वोभवीति यदा ईट् न भवति तदा गुणो भवति । वोभोति । वोभुतः । 'तुधातोः' । अनेनोव् । वोभुवति । वोभवीषि वोभोषि वोभ्यः चोभूय । बोभवीमि बोभोमि बोभुवः बोभुवः । वोभुवति । वोभ्यताम् बोभुवः । वोभवीत् वोभ्यताम् बोभुवः । वोभवीत् बोभवात् बोभुवात् बोभुवत् । वोभवीत् बोभवात् बोभुवत् । वोभवीत् अबोभतात् बोभुताम् बोभुवः । वोभवीत् बोभवात् वोभ्यताम् बोभुवः । वोभवीत् अबोभवात् । अवोभवीत् अबोभ्यताम् अबोभुत । अबोभवीत् अबोभ्यताम् अबोभुत । अबोभवीत् । उद्यि परे गुणः । अबोभवः । अवोभवीः । अवोभविः । वोभवित्यति । अवोभवित्यति । अवोभवित्यते । उद्योष्टि । प्रणे वाधित्वा । वित्यत्वाहक् । अवोभ्वति । इडभावे गुणः । अबोभीत अबोभ्तताम् । अन उस् 'गुणः । अबोभवः । अबोभवः । अबोभ्यताम् अबोभुतः । अबोभुवः । अवोभुवः । । अवोभुवः । अवोभुवः । अवोभुवः । अवोभुवः । अवोभुवः । अवोभुवः । अवः

(प्र०) लुकीति । त्त्स्मीति द्वितकारको निर्द्देशः । एकः दकारजः ॥ २ ॥

पापचीति-पापिक पापक्तः पापचिति । पापच्यात् । पापचीतु-पापक्तु । झसाद्धिरैंः । पापिध । अपापचीत् अपापक् । पापचांचकार । पापच्यात् । पापचिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । अपापचीत् ।।

(च) पच धातीर्यको छुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । 'आतः' भनेन सुन्नेण पूर्वस्थाकारस्थाकारः छुकि सति । अनेन वा ईट् । पापचीति । ईडभावे । 'चोः छः' । पापकि । पापकः । पापचिति । भन्यानि सुगमानि । पापच्यात् । पापचीतु पापक्त--पापकात् । पापकाम् । पापचतु । होपरे । 'झवाडिहेंः' । 'चोः छः' । 'झवे जवाः' । पापविध । अन्यानि सुगमानि । अपापचीत् । ईडभावे । 'चोः छः' । 'दिस्योर्हसात्' । अपापक् अपापकाम् अपापचुः । अन्यानि सुगमानि । छिट् । 'कासादि०' । पापचांचकार । पापच्यात् । अनिप धातुः प्रत्ययान्तः सन् सेड् भवति । पापचिता । पापचि
प्यति । अपापचिष्यत् । छुङ् । द्वाविटौ । सेकीपः । अपापचीत् अपापचिष्टाम् अपापविपुः । इत्यादीनि ॥

द्धे: ॥ द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके स्वेरऽपि नोपधाया गुण: ॥३॥ बोभुजीति-बोमोक्ति । अबेाभुजीत्-अबोमोक् ॥

(च॰) भुज् पालनाभ्यवहारयोः। यङो लुकि कृते सित । अन्यत् साधनं तु पूर्व-वत्। 'उपधायां लवाः' अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'द्वेः' ॥ द्विरुक्तस्य धातोः पिति सार्वधातुके स्वरे परेऽपि उपधाया गुगो न भवति। अनेन गुणनिषेधः। बोभुजति। ईडमावे । भ्वोक्तः । 'खते ०'। 'उपधाया लवोः'। वोभोक्ति वोभुक्तः बोभुजति। द्वेः। अनेनात्र अन्तः अत् । अन्यानि सुगमानि । बोभुज्यात् । बोभुजीतु बोभोक्तु । हौ परे । 'झसाद्धिहेंः' 'चोः कुः' । 'झवे जवाः' । बोभुपिध । अन्यानि सुगमानि । अबोभुजीत् । ईडभावे । छिट् । 'कासादि०' । बोभोजांचकार । इत्यादीनि बोभुज्यात् । 'सिसता०' । बोभोजिता । वोभोजिज्यते । अबोभोजिता । वोभोजिज्यते । अबोभोजिता । वे।

वावदीति-वावति ॥

(च०) वद व्यक्तायां वाचि । यङो छुक् 'आतः' अनेन पूर्वस्याकारः छुकि सित । अनेन ईट् । वावदीति । ईडभावे । 'खसे०' । वावित वावक्तः वावदित । इत्यादीनि । वावधात् । वावदीतु वावक्तु । हो परे 'झसादिहें:' वाविद् । अवावदीत् । ईडभावे । अवावत् अवावताम् अवावदुः । इत्यादीनि । लिट् । 'कासादि०' । वावदांचकार । वावच्यात् । 'सिसता०' । वावदिता । वावदिष्यति । अवावदिष्यतः । छुङ् । द्वाविदौ सेर्लोपः । अवावदिष्य अवावदिष्टाम् । अवावदिष्ठः ॥

जाघटीति । जाघहि ॥

(च०) घट चेष्टायाम् । यङो लक् । हित्वम् । 'कुहोरचुः' । 'आतः' लुकि सित । अनेन ईट् । जाघटीति । ईडभावे । 'ष्टुभिः ष्टुः' । जाविह जाघटः जाघटित । जाघट्यात् जाघटीतु जाघट्ट । हो परे । 'झसाव्हिहेंः' ष्टुत्वम् । जाघदित । अजाघटीत् । ईडमावे अजाघट् । लिट् । 'कासादि॰' जाघटांचकार । जाघट्यात् । जाघटिता । जाघटिष्यति । अजाघटीत् ॥

ऋकारान्तानामृदुपधानां च यङ्क्तुकि सति रुक्रिक्-रीक् आगमा चक्तव्याः ॥ ४ ॥ रः ॥ डुक्रुच् करणे । चर्करीति-चरिकरीति चर्कति-चरिकर्ति चरीकर्ति । चर्कतः-चरिक्ठतः चरीक्रतः । चर्कति चरिक्रति चरीक्रति । अचर्कारीत्-अचरिकारीत् अचरीकारीत् ॥

(च०) डुक्कल् करणे । यङ्छिक सित द्वित्वम् । 'रः' । 'कुहोश्चुः' सूत्रम्—'रुकारान्तानां०' ॥ कित्त्वादन्ते । स्क् इत्यन्न इकार उचारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । अतो र इत्यागमः । रिक्रीकौ तु यथास्थितौ । तन्न ककारः कित्कार्यार्थः । छिक सित अनेन पित्यडागमो वा मवित । स्गागमे कृते ईडागमे कृते । चर्करीति । अन्न गुणो भवति । रिगागमे कृते । चरिकरीति । रीगागमे कृते । चरीकरीति । ईडमावेपि त एवागमा भवन्ति । चर्कति । चरिकर्ति । चरीकर्ति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु स्क्रिक्रीगागमेषु कृतेषु सत्सु प्रत्येकं न्नीण रूपाण भवन्ति । चर्कतः चरिकृतः चरीकृतः । अन्त अत् । 'क्रस्' पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति । चर्कति चरिकति चरीकृति । एवं प्रथमपुरुषे द्वाद्य रूपाणि भवन्ति । चर्करीषि । अत्र पत्वम् । च भवति । चरिकरीषि । चरीकरीषि । ईडमावे । चर्कषि चरिकर्षि चरीकर्षि । चर्क्र्यः चरिकृयः चरोकृयः। चर्क्र्य चरीकृय चरीकृय। उत्तमपुरुषे-ऽपिद्वाद्यः । ईड् वा भवति । चर्करीमि चरिकरीमि चरीकरीमि । चर्क्र्यः चरिकृतः चरी कृतः । चर्क्रमः चरिकृमः। एवं पर्वित्रवद्वपाणि वर्तमाने स्युः ।। विधिसम्भावनयोः । एते आगमा भवन्ति । सर्कृयात् चरिकृयात् चरिकृयात् । चर्कृयात् । चर्कृयात् । चर्कृयाताम् चरिकृयाताम् चरिकृयाताम् चरिकृयातम् चरिकृयातम् चरिकृयातम् चरिकृयातम् चरिकृयातम् चरिकृयातम् चरिकृयातम् चरिकृयातम् चरिकृयातम् चरिकृयात् चरिकृयाम् ।

लोट्लकारे—ईडागमे त्रीणि रूपाणि । तद्दभावे त्रीणि रूपाणि भवन्ति । अन्यत्र यथासंभवम् । चर्करीतु चरिकरीतु चरीकरीतु । ईडभावे चर्कर्तु चरिकर्तु चरीकर्तु । तातङादेशे कृते—चर्क्वतात् चरिकृतात् चरीकृतात् । एवं तुपि नव रूपाणि ॥ द्विवचनेऽपि त्रीणि रूपाणि—चर्कृताम् चरिकृताम् चरीकृताम् ॥ बहुवचने त्रीणि रूपाणि । 'द्वेः' अनेन अन्तः अत् । 'ऋ रम्' । चक्रतु चरिकृतु चरीकृतु ॥ मध्यमपुरुषे—चर्कृहि चरिकृति चरीकृति । तातङादेशे—चर्कृतात् चरिकृतात् चरीकृतात् । चर्कृतम् । चरिकृतम् चरीकृतम् । चर्कृत चरिकृत चरीकृत ॥ उत्तमपुरुषे पित्वात् गुणः । णत्वम् । चर्कराणि चरिकराणि चरीकराणि । चर्कराव चरिकराव चरीकराव । चर्कराम चरिकराम चरीकराम ॥

प्वमाशीः प्रेरणयोः पर्त्रिशदूपाणि । छुङ् । त्रिष्विमागमः । 'दिबादावट्' अचर्करीत् अचरिकरीत् अचरिकरीत् । ईडमावे 'दिस्योर्हसात्' 'सोविसर्गः' अचर्कः अचरिकः । अचर्छताम् अचरिक्षताम् अचरीकृताम् । 'अन उस्' । 'गुणः' । अचर्करः अचरिकरः अचरिकरः अचरिकरः । अचर्करीः अचरिकरोः अचरिक्षताः । ईडमावे । 'दिस्योर्ह-सात्' । 'सोविसर्गः' । अचरिकः अचरीकः । अचर्छतम् । अचरिक्षतम् । अचरिक्षतम् । अचरिक्षत अचरिक्षत । अचर्छत्व । अचर्छत्व अचरिक्षत । अचर्छव अचरिक्षत । अचर्छव अचरिक्षत । अचर्छव अचरिक्षत । अचर्छव अचरिक्षत । अचर्छन अचरिक्षत ।

लिट्। 'कासादि०'। चर्करांचकार चरिकरांचकार। चरीकरांचकार। इत्यादीनि। चर्करामास चरिकरामास चरीकरामास। चर्करांवभूव चरिकरांवभूव चरीकरांवभूव। इत्या-दीनि रूपाणि भवन्ति॥

चकियात् चरिक्रियात् । चरीक्रियात् ॥

'सिसतां अनेन इट्। चर्करिता। चरिकरिता चरीकरीता इत्यादीनि॥ चर्करि-च्यति चरिकरिष्यति चरीकरिष्यति॥ अचर्करिष्यत् अचरिकरिष्यत् अचरीकरिष्यत्॥ छङ्। द्वाविटौ। सेर्छोपः। अचर्कारीत् अचरिकारीत् इत्यादीनि॥ ४॥

वर्द्वतीति-वरिवृतीति वरीवृतीति । वर्वर्ति-वरिवर्ति । अवर्द्दतीत्-भवरिवृतीत्-अवरीवृतीत् ॥

रात्सस्य ॥ रेफादुत्तरस्य सस्यैव छोगे। नान्यस्य ॥५॥ अवर्वर्त्-अवरि-वर्त्-अवरीवर्त् । अवर्वेताम्-अवरिवृताम्-अवरीवृताम् । वर्वर्ताञ्चकार वरिवर्ताः-ञ्चकार वरीवर्ताञ्चकार ॥

(च०) वृतुङ् वर्तने । यङ्ख्रकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । अयं धातुर्ऋंदुपधोऽस्ति

तस्मात् पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति । 'छुकि सित' अनेन ईडागमः । वर्वृतीति वरिवृतीति वरिवृतीति । ईडमावे । वर्वितं वरिवर्ति वरीवर्ति । इत्यादीनि ॥ छिङ्—वर्वृत्यात् वरिवृत्यात् । इत्यादीनि ॥ छङ् । 'हुः' अनेन गुणनिषेधः । अववृत्तीत् । अवरिवृत्तात् । अवर्यवृतीत् । अवर्यवृत्तीत् । अवर्यवृत्तीत् । अवर्यवृत्तात् । अवर्यवृत्तीत् । अव्वर्यवर्ते । अव्वर्यवर्ते । अवर्यवर्ते । अववृत्ताम् अवरिवृत्ताम् अवरीवृताम् । इत्यादीनि ॥ छिट् । 'कासादि०' । वर्वताञ्चकार वरिवर्ताञ्चकार वरीवर्ताञ्चकार । वर्वतामास वरिवर्तामास वरीवर्तामास । वर्वताच्यम् । वरिवर्तावस्य । वरीवर्तावस्य ॥ आशीर्ष्ठिङ् वर्वृत्यात् वरिवृत्त्यात् वरीवर्तावस्य ॥ अशिर्वर्त्यात् वरिवृत्त्यात् वरिवर्तिव्यत् । वरीवर्तिवयत् अवरिवर्तितः वरीवर्तिवयत् छङ् । अवर्वर्तीत् वरीवर्तिव्यत् अवरिवर्तिवयत् अवरीवर्तिव्यत् अवरीवर्तिव्यत् । अवर्वर्तित् ॥ ९ ॥

वनीवश्चीति वनीवङ्कि । 'नो छोपः' वनीवक्तः बनीवचित ॥

(च०) वञ्च वञ्चने । यङ्कुकि छते । पूर्ववत् साधनम् । नीगागमः । 'कुकि सितिश् अनेन ईट् । वनीवञ्चीति । ईडमावे । 'चोः दुः' । वनीवङ्क्ति । 'नो कोपः' । वनीवञ्चात् । 'द्वेः' वनीवचित । इत्यादीनि । वनीवच्यात् । वनीवञ्चीतु वनीवङ्क्तु । अवनीवञ्चीत् । अवनीवक् इत्यादीनि ॥ लिट् । वनीवञ्चांचकार । वनीवञ्चामास । वनीवञ्चांवसूव ॥ 'नो लोपः' वनीवच्यात् । 'सिसता०' ॥ वनीवच्यात् । 'सिसता०' ॥ वनीवञ्चिता ॥ वनीव-ज्ञिच्यति ॥ अवनीवज्ञित्पत् । अवनीवञ्चित् अवनीविज्ञ्चिष्टाम् अवनीवञ्चिष्ठः ।

जङ्गमिति जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । जङ्गतः । गर्मा स्वरे । जन् इग्मति । घातुमहणोक्तं यङ्ख्रिके वेति केचित् । जङ्गमिति ॥ जङ्गमि ॥ मो नो घातोः ॥ घातोर्मकारस्य नकारो भवति झसे पदान्ते वमयोश्च ॥६॥ जङ्गन्म जङ्गन्यः जङ्गन्मः ॥

(च०) गम्छ गतौ । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकं कार्यम् । 'कुहोश्चुः' अनेन गस्य जः । 'जमजपां०' अनेन पूर्वस्य नुक् । 'नश्रा०' । 'लुकि सित' अनेन वेट् । जङ्गमीति । ईडमावे-'नश्रा०' जङ्गन्ति । 'लोपस्त्वनुदात्ततां' अनेन नकारस्य लोपः । जङ्गतः । गमां 'स्वरे' अनेनोपघालोपः जङ्गमिति । इत्यादीनि । धातुम्रहणोक्तं यङ्लुकि वा भविति इति केविदाचार्या वद्नित । तेन वा नोपघालोपः । जङ्गमिति ॥ अन्यानि मुलतो ग्रेयानि । जङ्गम्यात् ॥ जङ्गमीतु । जङ्गन्तु ॥ अजङ्गमीत् । ईडमावे । 'दिस्योः' । सूत्रम्—'मो नो धातोः' ॥ अजङ्गन् । इत्यादीनि रूपाणि सगमानि अनेनेव प्रकारेण साध्यानि ॥ लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । जङ्गमांचकार । जङ्गमामास । जङ्गमांवभ्य । इत्यादीनि ॥ जङ्गमामास । जङ्गमां-वभ्य । इत्यादीनि ॥ जङ्गम्यात् ॥ 'सिसता०' जङ्गमिता ॥ जङ्गमिन्यति ॥ अजङ्गमिन्यते ॥ अजङ्गमिन

द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् ॥ ७॥ जङ्गनीति-जङ्घन्ति जङ्घतः जङ्घति ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । यङ्कुकि कृते द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'कुहो-रचुः' । 'झपानाम्०' ॥ 'द्विरुक्तस्य' 'जमजपाम्०' । 'नश्चा०' । 'छिक सित' जङ्घनी-ति । ईडभावे—'नश्चा०' जङ्घन्ति । 'छोपस्त्वनु०' । 'गमां स्वरे' जंघनति । जङ्घ-न्यात् । जङ्घनीतु । जङ्घन्तु । इत्यादीनि ॥ अजङ्घनीत् । ईडभावे । अजङ्घन् अज-ङ्घताम् अजंघनुः ॥ जङ्घनांचकार । जङ्घनामास । जङ्घनांवभ्व ।। आशिषि वधा-देशः वघ्यात् । जङ्घनिता । जङ्घनिष्यति । अजङ्घनिष्यत् ।। वृद्धिनिषेधः । अवधी-त् । इत्यादीनि ।। ७ ॥

जाहोति-जाहाति जाहीतः जाहित । एवं दाघेतीत्यादि । दादेति दा-दाति दात्तः दादित । दादेतु दादेयात् भदादात् । एवं घेट् । दाघेति दाधा-ति दाद्धः दाघित । दाधेयात् । अदाधासीत् अदाधात् भदाधत् ॥ धाञ् । दाधेति दाधाति धात्तः । पितोस्तु । दादेति । दादितः । दादीहि । दादा-यात् । अदादासीत् । जहातेः पूर्वस्य दीधों वेति केचित् ॥ जहाति ॥ इति यङ्कुक्पक्रिया ॥ ३०॥

(च॰) ओहाक् त्यागे । यङ्छिकि क्टते । द्वित्वादिकम् । 'कुहोक्चुः' । 'हृस्वः' । 'झपानाम्॰' । 'आतः' । 'छिकि सित' अनेन ईट् । 'अइए' । जाहेति । ईडमावे-जाहा-ति 'द्वेस्तौ' । अनेनाकारस्य ईकारः । जाहीतः । जाहित । जाहीयात् । जाहेतु । जा-हातु । अजाहेत् । अजाहात् । जाहांचकार । जाहायात् । 'सिसता' । जाहिता । जा-हिष्यति । अजाहिष्यत् । 'आदन्तानां॰' । अजाहासीत् ॥

दा दाने । यङ्लुकि इते द्वित्वादिकम् । 'हस्वः' 'आतः' 'लुकि सितं' दादेति । दादाति । 'दादेः' । दात्तः । दादित । दाद्यातः । दादेतु । अदादेत । अदादात । दादा-ज्ञकार । दादायात् । दादिता । दादिष्यति । अदादिष्यते । अदादासीत् । 'दादेः पेः' । अदादात् ॥ एवम् । दायेति । दाधाति । दाद्यः । दाधित । लिट् । दाधाञ्जकार । लुङ् । आदाधासीत् । वा सिलोपः । अदाधात् ॥ हुधान् धारणपोषणयोः । अस्यापि रूपाणि पूर्ववत् ॥

दैप् शोधने । दादेति । दादाति । दादीतः । दादिति । दादीयात् । दादेतु । दादा-तु । अदादेत् । अदादात । दादाञ्चकार । दादायात् । छङ्ख्कारे । 'आदन्तानाम्' । अदादासीत् ॥

'जहातेर्घातोः पूर्वस्य दीर्घा वा भवति' इति केचिदाचार्या वदन्ति । त-रमते जहाति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां सुगमत्वात् व्याख्यानं न कृतम् । इति यङ्खक्प्रक्रिया समाप्ता ॥ ३०॥ (प्र०) जहातेरिति । केषांचिदाचार्याणां मते जहातेर्घातोः पूर्वस्य दीर्घो वा भवति । तथाच जहातीति रूपम् ॥ ३ ॥

इति प्रसादे यङ्खुगन्तप्रकिया ॥ ३० ॥

नामघातुप्रक्रिया ॥ ३१ ॥

अथ नामघातुपाकिया ॥ नामा य ई चास्य ॥ नाम्न इच्छायामर्थे यः प्रत्ययो भवति तत्सिन्नयोगे चाकारस्य ईकारः ॥ १ ॥ आत्मनः पुत्रिमि-च्छतोति पुत्रीयति । पुत्रीयत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् इत्यादि ॥

- (च०) अथ नामधातुप्रक्रिया। सूत्रम्—'नाम्नो य ई चास्य'॥ नाम्नः यः ईः च अञ्ययम् अस्य। नामशञ्दात् इच्छायां वाच्यायां यः प्रत्ययो भवति तस्य सिन्नयोगे सित अकारस्य ईकारो भवति। आत्मनः पुत्रमिच्छित इति विग्रहे। अनेन यः प्रत्ययो भवति। 'समासप्रत्यययोः' अनेन विभक्तिः । 'स धातुः' अनेन धातुत्वम् । धातुः त्वात् तिवादयः 'अप् कर्तरि'। 'यतः' पूर्वस्य अकारस्य ईकारः। पुत्रीयति। चतुर्णा स्वाणि सुगमानि। छिन्छकारे। 'कासादि०'। पुत्रीयांचकार। पुत्रीय्यात्। 'सिसता०' पुत्रीयिता। पुत्रीयिक्यति। अपुत्रीयिक्यत् अपुत्रीयीत्। इत्यादीनि॥ १॥
- (प्र) नाम्न इति । अत्रा'द्भुवि इत्यतः कर्म्मणीति इच्छायामित्यत इच्छाया-मिति आत्मन इत्यनुवृत्त्य कर्म्मणि वर्तमानाज्ञाम्नो यप्रत्ययः स्यादित्वर्थः करणीयः । आत्मशब्दस्तु परव्यावृत्त्यर्थस्वशब्दपर्थ्यायो गृद्धते । इच्छायाश्च क्रियात्वेन स्वाश्चयः कर्त्ताक्षितः । सचेदिष्यमाणं वस्तु स्वसम्बन्धित्वेनापेश्चते तदा यप्रत्ययः । आत्मनः स्व-सम्बन्धित्वं साक्षाद् ग्राह्मम् । तेन यजमानस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न यः । सविशेष-णानां वृत्तिर्नं वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति वचनात् ॥ १ ॥

(च०) गामिच्छति । 'नाम्नो य ई चाल्य' । अनेन यः प्रत्ययः । अन्यत्तु पूर्ववतः कार्यम् । सूत्रम्—'यादौ०' ॥ यादौ प्रत्यये परे ओकारौकारयोः अवाचौ वक्तव्यौ । अनेन अव् । गव्यति । छिट्छकारे । 'कासादि०' । गव्यांचकार सूत्रम्—'यकारस्य०'॥ यकारस्य अनिप विषये वा छोपो वाच्यः । अनेन यकारछोपः । गवांचकार । एवमन्येषा-मपि॥ नावमिच्छति । यः प्रत्ययः आव् च भवति । नाव्यति । नाव्यांचकार मावांच-

कार। नाव्यात्। नाव्यिता। नाविता। इत्यादीनि। छुङ्ककारे। अनाव्यीत्। अनावीत्। इत्यादीनि भवन्ति॥ त्वामिच्छति। यः। 'त्वन्मदे०'॥ अनेन त्वत्। त्व्यति। छिट्। त्वद्यांचकार। त्वदांचकार यकारस्य छोपे सित यानि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि। छुङ्ककारे—अत्वद्योत् अत्वदीत्॥ मामिच्छति। यः। मत्। मद्यति मद्यांचकार। मदांचकार। छुङ्ककारे। अमदीत्॥ युष्मान् इच्छति युष्म-द्यति। युष्मान् इच्छति युष्म-द्यति। युष्मान् इच्छति युष्म-द्यति। युष्मान् इच्छति अस्मदीत्। असदीत्॥ युष्मान् इच्छति युष्म-द्यति। युष्मान् इच्छति अस्मदीत्। अस्मदीत्। अयुष्मदीत्। अनेन द्विति। अस्मान् इच्छति अस्मदित्। छिट् अस्मद्यांचकार। 'स्वरादेः'। अनेन द्विति। शेष्डागमः। आस्मदीत्। आस्मदीत्। इत्यादीनि॥ धनमिच्छति इति विग्रहे यः प्रत्ययः अकारस्य ईकारः। धनीयति। धनीयांचकार। धनीय्यात्। 'सिसताः'। धनीयिता। छुङ्ककारे। अधनीयीत् अधनीयिष्ठाम् अधनीयिष्ठः इत्यादीनि॥ २-४॥

(प्र) गासिच्छति गव्यतीत्यत्र ''य्योर्कोपश् वा पदान्ते'' इति तु न भदित अप-दान्तत्वात्। अनिप सन्निपात परिमाषया यप्रत्यययकारस्यानिप च हसादिति लोपो न। यकारे परे वान्तादेशविधानात्। वकारो यस्य लोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः॥३॥

हसात्तद्धितस्य लोपो ये ॥ ५ ॥ गार्गीयति ॥ वाच्यति ॥ हसायस्य लोपो वाऽनपि ॥ ६ ॥ समिध्यिता समिधिता ॥

(च०) गार्ग्यमिच्छति । यः प्रत्ययः ।। सृत्रम्—'हसात्०'॥ हसादुत्तस्य तिव्वतस्य वप्रत्यये छोपो भवति । अनेन यकारम्य छोपः । 'निमित्तामावे०' अनेन अछोः पामावः । अकारस्य ईकारो भवति । गार्गीयति । चतुर्णो सुगमानि । छिट्छकारे । 'कासादि०' । गार्गीयांचकार । गार्गीय्यात् । 'सिसता०' । गार्गीयता । गार्गीयिव्यत् । छङ्छकारे । अगार्गीयीत् । वाचमिच्छति । यः प्रत्ययः । अन्यत्पृर्ववत् । वाच्यति । वाच्यांचकार । वा यकारछोपः । वाचांचकार । अन्येषां सगमानि अनेनेव प्रकारेण साध्यानि । छङ्छकारे । अवाच्योत् । अवाचीत् ॥ समिधिमच्छति । समिध्यति । समिध्यांचकार वा यछोपः । समिधांचकार । 'सिसता०' । समिध्यता । समिधिता । छङ्छकारे । असमिध्यति । असमिधीत् । इत्यादीनि ।। १ – ६।।

(प्र) समिधमिच्छति समिध्यति । हसाद्यस्येति आदेः परस्येति यङोपः । यत इत्यङोपः । तस्य छोपः । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया छघोरिति गुणो न । समिध्यिता समिधता ॥ ९ ॥

मान्ताव्ययाभ्यां यो न ॥ ७ ॥ किमिच्छति । इदामिच्छति ।

(च॰) सूत्रम्—'मान्ताव्ययाभ्यां॰'॥ मान्तशब्दात् अव्ययात् यः प्रत्ययो न भवति । अतो वाक्यमेव भवति । किमिच्छति । इदमिच्छति स्वरिच्छति । इत्या-दीनि ॥ ७॥

्र) मान्तेति । मान्तमिह नामैव न तु सिबन्तं अन्यथा पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि मान्तत्वान्न स्यात् ॥ ७ ॥

करणे च ॥ नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति ॥ ८॥ कण्डं करो-

बीति कण्ड्यति। नमस्यति । तपस्यति । वरिवस्यति । गुरून् शुश्रूषत इत्यर्थः॥

(च॰) सन्नम्—'करगो॰' ॥ करणे च अन्ययम् n नाम्नः करणेऽथें यः प्रत्ययो भवति । कण्डुं करोति । अनेन यः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । कण्ड्यति । लिट्लकारे । कण्ड्यांचकार । लुड्ककारे । अकण्ड्यीत् ॥ नमः करोति । यः प्रत्ययः । नमस्यति । चतुर्णी सुगमानि । नमस्यांचकार । नमस्यात् । नमस्यिता । लुङ्लकारे । अनमस्यीत् । इत्यादीनि ॥ तपः करोति । यः प्रत्ययः । तपस्यति । तपः स्यांचकार । अतपस्यीत् । अतपसीत् । यलोपस्य विकल्पः । वरिवस्शब्दस्य यः प्रत्ययः । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । वरिवस्यति । वरिवस्यांचकार । वरिवसांचकार । अवरिवस्यीत् अबरिवसीत् इत्यादीनि भवन्ति । गुरून् शुश्रूषते इत्यर्थः ॥ ८ 🛚

क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुद्च ॥ ६ ॥ क्षीरस्यति । लवणस्यति ॥

- (च॰) सूत्रम्—'त्नीरलवणयोः' ॥ श्लीरलवणयोः शब्दयोस्तृष्णायामिच्छायां यः प्रत्ययो भवति । सुर् च भवति प्रत्ययस्य । श्लीरमिच्छति । यः सुर् । अन्यतु पूर्व-वत् । क्षीरस्यति । क्षीरस्यांचकार । क्षीरसांचकार । छुड्लकारे । अक्षीरस्यीत् । अक्षी-रसीत् । उवणमिच्छति । यः सुर् । छवणस्यति । उवणस्यांचकार । उवणसांचकार । छवणस्यात् 'सिसता०' । छवणस्यिता । छवणसिता । छुङ्छकारे । अछवणस्यीत् । अलवणसीत् । इत्यादीनि ॥ ९ ॥
- (प्र०) च्वीरलवणयारिति । तृष्णा उत्कटेच्छा । क्षीरलवणविषय इच्छातिरेको यदा अभ्यवहारार्थी न तु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

दाब्दादिभ्यो यङ् ॥१०॥ ये । शब्दायते । वैरायते । कलहा-यते । अभायते । मेघायते । कष्टायते ॥

- (च०) सूत्रम्—'शब्दोदिभ्यः ।। शब्दादिभ्यः शब्देभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेपदार्थेः । अयमपि प्रत्ययः करोत्यर्थे । शब्दं करोति । यङ्प्रत्ययः । ङकारो ङित्कार्यार्थः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । शब्दायते । लिट्लकारे । शब्दायां वकार । लुङ्लकारे । अशब्दायिष्ट । इत्यादीनि ॥ कल्डं करोति । यङ् । 'ये' कल्डहायते । कल्र-हायांचके । लुङ्खकारे-अकलहायिष्ट ॥ वैरं करोति । यङ् । 'ये' वैरायते । वैरायांचके । 'सिसता ॰' । वैरायिता । वैरायिष्यते । अवैरायिष्यत । अवैरायिष्ट । इत्यादीनि ॥ अभ्रं करोति । यङ् । 'ये' अभ्रायते । अभ्रायांचके । 'स्वरादेः' । आभ्रायिष्ट ॥ मेर्च करोति । यङ् । 'ये' । मेघायते । मेघायांचक्रे । अमेघायिष्ट ॥ कष्टं करोति । यङ् 'ये' कष्टायते । कृष्टायांचके । अकृष्टायिष्ट । इत्यादीनि ॥ १० ॥
- (प्र०) शब्दादिभ्य इति । आदिपदेन 'शब्दवैरप्रतीपाभ्र कन्द्रनीहारदुर्द्दिनाः कलहः सुदिनं[मेघः कोटा अदा अटा तथा, सीका मोटा च पोटा च प्लुष्टा शब्दादिरी-रितः"—इत्येतानि ग्राह्यानि ॥ १० ॥

क्रदमबादपाभ्यामुद्रमने यङ् वाच्यः ॥११॥ ऊष्माणमुद्रः

मति उष्मायते । बाष्पायते ॥

(च०) सूत्रम्—'ऊष्मवाष्पाभ्यां०' ॥ जन्मवाष्पाभ्यां शब्दाभ्यासुद्रमनेऽधं यङ्प्रत्ययो भवति । जन्माणसुद्रमति । यङ् । नकारलोपः । 'ये । जन्मायते । जन्मा-गांचके । 'स्वरादेः' । औष्मायिष्ट ॥ बाष्पमुद्रमति । यङ् । 'ये' । बाष्पायते । बाष्पा-यांचक्रे । अबाष्पायिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि ॥११॥

जिर्डित्कर्णे ॥ नाम्नो जिः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च डित् ॥१२॥ जकार डभयपदार्थः । घटं करोतीति घटयति । अग्लोपिनो नाङ्का-र्थम् । अजघटत् । महान्तं करोति महयति । अममहत् ॥

(च०) सूत्रम्—'ञिडित्करगों' ॥ जिः डित् करणे । नाम्नो जिः प्रत्ययो भवति करणेऽथें स प्रत्ययो डित् भवति च । जकार उभयपदार्थः । डिन्वाट्टिलोपः । घटं करोति इति विग्रहे—अनेन जिः प्रत्ययः । टिलोपः । अन्यत्पूर्ववत् । घटयति । घटयते । घटयां-चकार । लुङ्खकारे । 'लेरङ् द्विश्च' । अग्लोपिनो नाङ्कार्ये' इति उक्तत्वात् 'अङि लघीं' 'छघोदींधः' हाम्यां सूत्राभ्यामुक्तं काय न भवति । 'जेः' । 'झपानाम् ०' । अजघटत् । महान्तं करोति । जिः प्रत्ययः । टिलोपः । महयति । महयांचकार । छुड्लकारे । असमहत्॥ १२॥

(प्र०) जिडित्करण इति । ड्इत् यस्य स डित । अतिदेशोऽयं न तु संज्ञा । तथात्वे तु डिति टेरित्यादावस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु ड् इत् यस्य तस्य । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणिमत्युक्तत्वात् । अथ कथं वृत्ति विनाऽतिदेशबोधनम् इति चेच्छुणु ।

अडित डिदित्याह डिद्वदिति गम्यत इति भाष्योक्तेः ॥ १२ ॥

ञाविष्ठवत्कार्यम् ॥१३॥ पृथ्वादे रः ॥ पृथ्वादेर्ऋकारस्य रे। भवति औ परे ॥१४॥ पृथुं करोति प्रथयति । ब्रदयति । द्रदयति । स्यूछं करोति स्थवयति । अङि लघे हस्व उपधायाः । अतिस्थवत् । दवयति । अदीदवत्। प्रियं करोति प्रापयति । गुरुं करोति गरयति । स्थिरं करोति स्थापयति । ऊदिं करोति ऊदयति । जेरङ् द्विश्च । जेः । स्वरादेः परः । अङ पूर्वस्य दस्य वा जः । औडिदत् औजिदत् ॥

(च॰) सूत्रम्—'आविष्ठवत्॰'॥ निप्रत्यये परे इष्टवत् कार्यं भवति । सूत्रम्— 'पृथ्वादे रः' पृथ्वादेरः ॥ पृथ्वादेर्क्तकारस्य रकारो भवति । पृथुं करोति । जिः । टेर्लोपः रः । प्रथयति । प्रथयांचकार । लुङ् । 'जेरङ् द्विश्व' । अपप्रथत् ॥ मृदुं करोति । जिः । टिलोपः । रः स्रदयति स्रदयांचकार । लुङ् । अस्रदत् ॥ स्थूलं करोति । निः । स्थुलस्य स्थव् । स्थवयति । स्थवयांचकार । छुङ् । 'नेरङ्' । 'शसात्' । 'अङि छवौ' । अति-स्थवत् ॥ दूरं करोति । जिः । दूरस्य दव् । दवयति । दवयांचकार । छुक् सर्व कार्ये भवति । अदीदवत् ।। प्रियं करोति जिः । प्रियस्य प्रादेशः । 'रातो जौ पुक् चः । प्राप-यति । प्रापयांचकार । छुङ् । अपिप्रपत् अपिप्रपताम् अपिप्रपन् ।। गुरं करोति । जिः । गुरोर्गरादेशः । गरयति । गरयांचकार । अजगरत् । अङ्घोष्ययं धातुः ।। स्थिरं करोति । जिः । स्थिरस्य स्थादेशः । पुक् । स्थापयति । स्थापयांचकार । छुङ्ककारे । अतिस्थ-पत् ॥ जिं करोति । जिः । टिलोपः । जडयति । जडयांचकार । छुङ् 'जेरङ्' । 'स्वरादेः परः' । 'जेः' । स्वरादेः । औडिडत् । अि पूर्वस्य दस्य वा जः । औजिडत् ॥ १३—१४ ॥

(प्र॰) आविष्ठविति । इष्टे यत्कार्य्ये दृष्टं सम्भावितं तज्ञास्तो जाविति । स्यते । इष्टे यथा विन्मतुवत्नां लोपो समावो गुर्वादेगीराचादेशिकोपौ तथा जाविति वोध्यस् ॥ १३ ॥

कहं करोतीति अदयति॥

वहः इतक्तौ इतसंत्रवारे हो हस्तथोर्घ व्हिमना हि हा ॥

जिहिश्व जिहिंत्करणे स धातुर्जेरङ् स्वरादेर्देज औल हश्च॥ २०॥

बौजहत् ॥

(च॰) कढं करोति । जिः । टेर्लोपः । कडयति । कडयांचकार । लुङ्ककारे । एलोकसमेण साधनं कार्यम् । औजडत् । औजडताम् । औजडन् । इत्यादीनि ।

कर्तुर्थेङ् ॥ कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति ॥ १५ ॥ इयेन इव आचरतीति इयेनायते काकः ॥ पण्डितायते मूर्खः ॥

(च०) सूत्रस्—'कर्तुर्थङ्' ॥ कर्तुः-षङ् ॥ कर्नुहरपमानादाचारेऽर्धे यङ् प्रत्ययो अध-ति । ङकार आत्मनेपदार्थः । इयेन इव आचरति इति विग्रहे अनेन सूत्रेण यङ् । 'ये' अन्यत्पूर्ववतः । इयेनायते । इयेनायांचके । छङ्खकारे । अध्येनायिष्ट । काकः इयेनायते ॥ पण्डित इव आचरति । यङ् । 'ये' । पण्डितायते । पण्डितायांचके । छङ् । अपण्डिः तायिष्ट ॥ १९ ॥

याङ सलोपो वाच्यः ॥१६॥ पयसस्तु विभाषया॥१७॥ अप्तरायते भोजायते पयायते-पयस्यते ॥ समनायते ॥

(च०) अत्सरा इव आचरित यङ्॥ सूत्रम्—'यङिक'॥ यङि परे सकारत्य कोपो वाच्यः । द्वितीयपयस्त्रब्दस्य विकल्पेन भवति । 'ये' । अप्सरायते । अप्सरायां-चक्रे । 'स्वरादेः । आप्सरायिष्ट । ओज इव आचरित । यङ् । सकारकोपः । 'ये' । पया-यते । वाग्रहणात् पयस्यते । पयायांचक्रे । पयस्यांचक्रे । यक्षोपो वा । पयसांचक्रे । अप यायिष्ट । अपयस्यिष्ट । अपयसिष्ठ । इत्यादीनि ॥ सुमना इव आचरित । यङ सकोपः । 'ये'। अन्यत् पूर्वेवत् । सुमनायते । लिट् । 'कासादि०' । सुमनायांचक्रे । लुङ् । असु-मनायिष्ट ॥ १६-१७ ॥

नाम्न आचारे क्विच् वाच्यः ॥१८॥ क्रष्ण इव आचरित क्रष्ण-ति । क्विपो लोपः ॥ १९ ॥

(च॰) सूत्रम्—'नाम्नः । पश्चात् आचारे ऽधं किप् प्रत्ययो वाच्यः । कृष्ण इव आचरतीति किप् प्रत्ययः ॥ 'किपो छोपः ।' किप्प्रत्ययस्य छोपो भवति । 'स धातुः' । पश्चात छोपः कार्यः । 'अप्कर्तरि' । कृष्णति । छिट् । 'कासादि॰' । कृष्णां-चकार । कृष्ण्यात् । 'सिसता॰' । कृष्णिता । छङ् । अकृष्णीत् ॥ १८-१९ ॥

आचार उपमानात् ॥ कर्माघारयोरुपमानात् यः प्रत्ययो भवति आचरेऽधं ॥२०॥ अकारस्येकारः । पुत्रीयति श्चिष्यमुपाध्यायः । प्रासा-दीयति कुटचाम् ॥

- (च॰) सूत्रय्—'आचार उपमानात्'॥ आचारे उपमानात । कर्माधारयोकः पमानात् आचारेऽधें यप्रत्ययो भवति । अकारस्य ईकारः । पुत्र इव आचरित अनेन यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः ॥ प्रसाद इव आचरतीति यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । प्रासादीयति कुटयां भिक्षुः । सिट् । प्रासादीयांचकार । छङ् । अप्रासादीयीत् ।। २०।।
- (प्र०) पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । पुत्रविषयक यज्ज्ञानं व्यवहारे। वा तत्सद्दशं शिष्याभिन्नाश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारे। वा तदनुकूळे। वर्तमानकालिक एकगुर्वभिन्नाश्रयके। व्यापारः । प्रासादयति कुट्याम् । प्रासादाभिन्नाश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तत्सदृशं कु-ट्यभिन्नश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूळ एकाभिन्नाश्रये। वर्तमानकालिके। व्यापारः ॥

भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङ् वाच्यः ॥२१॥ अभृशो भृशो भवतीति भृशायते । इयामायते । इत्यादि ॥

- (च॰) सूत्रम्—'मृशाद्भियः । भृशादिभ्यः शब्देभ्योऽभृततद्भावे यङ्प्रत्य-यो वाच्यः । अभृशो भृशो भवतीति । यङ् 'ये' भृशायते । छिट् । भृशायांचके । छङ् अभृशायिष्ट ॥ अश्यामः श्यामो भवतीति यङ् । 'ये' श्यामायते । छिट् श्यामायांचके । छङ । अश्यामायिष्ट ॥ २१ ॥
- (प्र०) मुतादिभ्य इति । इत्यादीति । अशस्वच्छश्वद्भभवति शक्वायते । किवपि । मुतादिभ्यः किप् स्यादभूततद्भावेऽथे । मृशति । च्विरपि । मृशीभवति । मृत्यभूत् ॥

अइववृषयोर्मेथुनेच्छायां यः प्रत्ययः सुगागमश्च॥२२॥ अव्वस्यति वडवा वृषस्यति गौः॥ सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ् ॥२३॥ सुसं ज्ञापयति सुसायते॥ इति नामघातुप्रक्रिया॥ ३१॥ (च०) सूत्रम्—'अखवृपयोः ०'॥ अश्ववृपयोः शब्दयोः मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययो भवति । सुगागमश्च भवति । अश्वमात्मन इच्छतीति । यः । सुगागमः । अश्वस्यति । अश्वस्यांचकार । अश्वस्यति । वृपमात्मन इच्छतीति । यः सुक् । वृपस्यति गौः । पुरुष इव आचरतीति । यः सुक् । पुरुषस्यति कामातुरा ।। सूत्रम्—'खलादिभ्यः०' ।। सुलादिभ्यः शब्देभ्यो ज्ञापनायां यङ्पत्ययो भवति । सुखं ज्ञापगतीति । यङ् । 'ये' सुलायते । सुलायांचके । अस्वलायिष्ट । इत्यादीनि ।। २२-२३ ।।

इति नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ।। ३१।।

(प्र०) अद्ववृषयोरिति । अश्ववृषभेच्छा यदा मेथुनार्था न त्वाराहणाद्यर्था तदैव सुगित्यर्थः । अन्ये तु "इति रामेा वृपस्यन्तीम्" इत्यादिप्रयोगादशंनात् परित्यक्तप्रकृतार्था मेथुनैच्छेवार्थः—इत्याहुः । अत एव वृपस्यन्ती तु कामुकीति केपोऽपि स्वरस्ततः संगच्छिते । वृपोऽत्र शुक्रलः पुरुषः। तथा च-"शुक्रले मृपिके श्रेष्टे सुकृते वृपभे वृषः" इत्यमरः । कामुकी वृषेण जब्धुमिच्छतीत्यर्थः ।। २२ ।।

इति प्रसादे नामधातुप्रक्रिया ।। ३१ ।।

आत्मनेपदप्रक्रिया॥ ३२॥

अथारमनेपद्व्यवस्था ।। निविद्यादेः ॥ नीत्याद्युपसर्गपूर्वकाद्विशादे-र्घातीरात्मनेपदं भवति ॥१॥ निविशते ॥

- (च॰) अथात्मनेपदप्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—'विविशादेः' ॥ निपूर्वो विश् आदिर्थस्य स निविशादिः तस्मात् निविशादेः । निपूर्वस्य विशादेर्धातोः परस्मैपदिनोऽपि आत्मनेपदं भवति । विश् प्रवेशने । निपूर्वः । अनेन सूत्रेण आत्मनेपदं भवति । ते इत्यादयः प्रत्यया भवन्ति । निविशते । 'तुदादेरः' अनेनात्र अः प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥
- (प्र०) निविद्यादेरिति । अत्रादिशब्दः प्रकारे । ''निविशते यदि शुक्रशिखापदे?' इति श्रीहर्षः । नि किं ? प्रविशति । अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरूपसर्ग-स्य ग्रहणम् । तेनेह न । मधुनिवशन्ति ः मराः । कथं वर्हि इत्युक्तवा मैथिली भर्तुरङ्के निविशती भयात्' इति अत्र तु अङ्गानि निवशतीति पाय्यम् । न च पदसंस्कारपक्षे त्वङ्के निविशतीति पायेऽप्यदोष इति वाच्यम् । युष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्येऽपि त्वं करोति भवान् करोषीत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुक्तरीत्या साधुत्वापत्तेः । वा लिप्साया-मित्यादेवयर्थपत्तेश्च ॥ १ ॥

विपराभ्यां जेः ॥ २ ॥ विजयते । पराजयते ॥

- (च॰) सूत्रम्—'विपराभ्याम्०' ॥ विपराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेर्घातो-रात्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । इत्युदाहरणम् ॥ २ ॥
 - (प्र॰) विपराभ्यामिति । अत्रा विश्वन्दसाहचर्यांदुपसर्गस्यैव पराशन्दस्य

ग्रहणम् । तेन 'पराजयित सेना' इत्यन्न आबन्तेन उत्कृष्टा इत्यर्थकेन पराशब्देन योगो न । पक्षिवाचकस्य विशब्दस्य सम्भवेऽपि परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम् इति कैयटः ॥ २ ॥

समो गमादिभ्यः ॥ ३॥ सङ्गच्छते ॥

(च॰) सूत्रम्—'समः•' ॥ समुपसर्गात् गमादिभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भव-ति । सङ्गच्छते ॥ ३ ॥

गमः परी सिस्यो आत्मनेपदे वा किती वाच्यो ॥४॥ छोपस्वनुदात्ततनाम्। संगसीष्ट सङ्गंसीष्ट। छोपो ह्रस्वाज्झसे। समगतं समगंस्त ॥ ऋच्छ गतीन्द्रियम् तिभावेषु। समृच्छते ॥ संपृच्छते ॥ स्व शब्दोपता-पयोः। संस्वरते। संस्वृषीष्ट संस्वरिषीष्ट। समियृते। संशृणुते। संवित्ते संविद्यते ॥ वित्तोरन्तो वा रूट् आति॥५॥ संविद्रते संविदते । संपश्यते। भाम् ऋच्छ पृच्छ स्व ऋ श्रु विद हश्य' एते गमादयः॥

(च०) सूत्रम्—'गमःः'॥ गम्धातोः परौ सिस्यौ वा कितौ वाच्यौ आत्मने-पदे । तस्मादाशिषि नकारस्य छोपो वा भवति । संगसीष्ट । संगंसीष्ट । छङ् । 'छोपो इस्वाज्झसे' । अनेन सकारस्य वा छोपः । समगत । समगंस्त । इत्यादीनि रूपाणि । आदिशब्दात् । समृच्छते । संपृच्छते । संश्र्णुते । समियृते । इत्यादीनि । स्वृ शब्दो-पतापयोः । संस्वरते । अस्येड्विकल्पः । 'उः' अनेन गुणनिषेधः । संस्वृषीष्ट । संस्वरि-षीष्ट ॥ संवित्ते । 'अन्तो वा रुट् आत्मनेपदे' । संविद्रते । संविद्रते । गमादयो मूळे उक्ताः ॥ ४–९ ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ आङ्पूर्वाहदातेरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे ॥ ६ ॥ आदत्ते ॥ 'मुखं व्याददाति' अत्र न ॥

(च॰) सूत्रम्—'आङो दोऽनास्यविहरणे' ॥ आङः दः अनास्यविहरणे ॥ आस्य-स्य मुखस्य विहरणं प्रसारणं आस्यविहरणम् । न आस्यविहरणमनास्यविहरणं तस्मिन् अनास्यविहरणे । आङ्पूर्वात् ददातेर्घातोरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे । आद्ते ॥ मुखप्रसारणे तु 'मुखं व्याददाति' अन्नात्मनेपदं न भवति ॥ ६ ॥

कीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ अनुसंपरिभ्यः कीडतेरास्मनेपदं स्यात् ॥७॥ कीड विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ॥ दाब्दे तु न ॥ ८ ॥ संक्रीडति चक्रम् ॥

(च॰) सुत्रम्—'क्रीडोऽनुसंपरिम्यश्च'॥ क्रीडः अनुसंपरिभ्यः। च अन्ययम् । अनुसंपरिभ्य उपसर्गेभ्यः क्रीड विहारे इत्यस्य धातोरात्मनेपदं भवति। क्रीड विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । इत्युदाहरणानि । शब्दे तु नात्मनेपदं भवति 'संक्रीडति चक्रम्' अत्र न भवति ॥ ७–८ ॥

समवप्रोपविभ्यः स्थः ॥ एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति ॥ ९ ॥ सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते ॥

(च॰) सुत्रम्—'समवप्रोपविभ्यः स्थः॥ समवप्रोपविभ्यः स्थः॥ सम् अव् प्र उप वि एभ्य उपसर्गेभ्यः ष्ठा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य धातोरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते । इत्युदाहरणानि ॥ ९ ॥

आङो यमहनः ॥ आङ्परयोर्थमहनोरात्मनेपदं भवति ॥ १०॥ आयच्छते । आहते ॥ अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्वा ॥ ११॥ आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । अन्यथा पराशिरः आयच्छति । शत्रु-माहन्ति ॥

(च०) सूत्रम्—'अङो यमहनः०'॥ आङः यमहनः॥ आङ्परयोर्थमहनोधां-त्वोरात्मनेपदं भवति । आयच्छते । आहते ॥ 'अकर्मकयोःः०' अकर्मकयोरात्माङ्गकर्म-कयोर्थमहनोवां आत्मनेपदं भवति । आयच्छते पाणिम् । आहते स्वित्राः। अन्यथा परिशर आयच्छति । शतुमाहन्ति ॥ १०-११ ॥

हन्तेरात्मनेपदे सिः किद्वा वाच्यः ॥ १२ ॥ 'लोपस्त्वनु-' आहत ॥ हन्तेः स्याद्यार्यादाचार्वधादेदा आति वा ॥ १३ ॥ अविषष्ट ॥

(च॰) सूत्रम्—'हन्ते॰' ॥ हन्तेर्धातोरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः । 'छोपस्त्वनु०' अनेन नकारछोपः । आहत । 'हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेश आत्मनेपदे वा भवति' । अविधिष्ट । इत्यादीनि ॥ १२—१३ ॥

उद्गिभ्यां तपः ॥ उद्गिभ्यां परस्याकर्मकस्यात्माङ्गकर्मकस्य वा तपत्तरात्मनेपदं भवति ॥ १४ ॥ उत्तपते । वितपते पाणिम् । अन्यथा महीं विश्वपत्यकीः ॥

(च०) सूत्रम्—'उद्घिभ्यां तपः' ॥ उद्घिभ्यां तपः । उत् वि एताभ्यामुपसर्गा-भ्यां तपतेरकर्मकस्य च आत्मनेपदं भवति । उत्तपते वितपते स्वपाणिम् । अन्यथा महीं वितपत्यर्कः । अत्र न भवति ॥ १४ ॥

उद्श्चरस्त्यागे ॥ उत्पूर्वाचरतेस्त्यागेऽर्थे भारमनेपदं भवति ॥१५॥ घर्ममुचरते त्यजतीत्यर्थः ॥ त्यागे किम् । मन्त्रमुचरति ॥

(च॰) सूत्रम्—'उद्श्चरस्त्यागे' ॥ उदः चरः त्यागे । उदुपसर्गपूर्वेस्य चस्ते-

र्धातोस्त्यागेऽथं आत्मनेपदं भवति । धर्ममुच्चरते त्यजति इत्यर्थः । त्यागाभावे मन्त्र-मुच्चरति ॥ १९ ॥

समस्तृतीयायुक्ताच्च ॥ संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्ता-दात्मनेपदं भवति ॥१६॥ अद्येन संचरते ॥

(च०) सूत्रम्—'समस्तृतीयायुक्ताच्च' ॥ समः तृतीयायुक्तात् । सम्पूर्वाच्चरधा-तोस्तृतीयान्तोपपद्युक्तात् आत्मनेपदं भवति । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वस्यास्य आ-त्मनेपदम् । सञ्चरते अक्वेन । अक्वेन इति तृतीयान्तमुपपदम् । अन्यथा सञ्चरति अश्वः । अत्र न भवति ॥ १६ ॥

व्यवपरिभ्यः क्रीजः ॥ एभ्यः क्रीणातेरात्मनेषदं भवति ॥ १७ ॥ विक्रीणीत । अवक्रीणीते । परिक्रीणीते ॥

(च॰) सहस्—'ध्यवपरिभ्यः । व्यवपरिभ्यः क्रीजः । द्विपदस् ॥ वि अव परि एभ्य उपसर्गेभ्यः हुक्राज्धातोरात्मनेपदं भवति । उदाहरणानि । विक्रीणीते । अव-क्रीणीते परिक्रीणीते ॥ १७ ॥

श्चाप उपालम्भे ॥ उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपदं भवति ॥ १८ ॥ वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विपाय शपते । विपशरीरं स्पृशति । शपथं करोतीत्यर्थः ॥ उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं ददातीत्यर्थः ॥

- (च०) शप उपालम्भे आक्रोशे च ॥ 'शप उपान्' वाचा शरीरत्पर्शनसुपा-लम्भः । विष्णोः (विप्राय) शपते । शपथं करोति इत्यर्थः । सत्यमेवदिति कथयति ॥ उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं ददाति । अन्नात्मनेपदं न भवति । शन्नुं शपति । आक्रोशति इत्यर्थः ॥ १८ ॥
- (प्रः) शपउपालम्भ इति । उपालम्भः शपथः । स च त्वत्पादौ स्पृशामि नतन्मया कृतमित्येवं वाचा शरीरस्पर्शनम् । विप्राय शपत इति । त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं शपथेन विप्रस्य स्वामिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः । "सरूयः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि"इत्यत्र तु स्वाशयप्रकाशनमात्रं विवक्षितं न तु शपथ-मात्रमप्यदोषः ॥ १८॥

ज्ञाश्चरमृहद्यां सान्तानामात् ॥ सप्रत्ययान्तानामेषामात्मनेपदं भवति ॥१९॥यः से । जिज्ञासते । ग्रुश्रूषते । सुरम्धिते । दिदक्षते ॥

(च०) सूत्रम्—'ज्ञाश्चस्मृदृशां सान्तानामात्'॥ सप्रत्ययान्तानामेतेषां धात्-नां आत्मनेपदं भवति । तेषां साधनं तु पूर्वं कृतम् । सः प्रत्ययः । 'यः से' इत्यादि । जिज्ञासते । ग्रुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदक्षते । इत्यादीत्युदाहरणानि ॥ १९ ॥

अनुपसर्गाङ्जानातेरात्मगामिनि फले आत्मनेपदं बाच्यम् ॥२०॥ गां जानीते ॥ (च०) सूत्रम्—'श्रनुपसर्गात्०' । अनुपसर्गात् जानातेर्घातोरात्मगामिनि क्रि-याफले सति आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनात्मनेपदम् । गां जानीत इत्युदाहरणम् ॥२०॥

कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् ॥ कर्भव्यतिहारेऽर्थे वाच्ये हिंसार्थान् गत्यर्थान्यठजरूपहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति ॥२१॥ परस्परमेकिकियाकरणं कर्भव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते । परस्परं भवतीत्यर्थः । व्यतिस्त । विवदन्ते वादिनः । अन्यत्रेति किम् । व्यतिष्टनन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यति-पठन्ति । व्यतिजरूपन्ति । व्यतिहसान्ति । इतरेतरं परस्परं अन्योन्यं वा व्य-तिल्जनन्ति ॥

- (च०) सूत्रम्—'कर्मव्यतिहारेऽन्यज्ञ हिंसादेरात्'॥ कर्मव्यतिहारे कर्मणो व्यतिहारः विनिमयः पराभवो वा कर्मव्यतिहारः तिमन् कर्मव्यतिहारे । अन्यज्ञ हिंसादेः आत् । कर्मव्यतिहारेऽथं वाच्यमाने सित हिंसाथान् गत्यथान् धात्त् पठजलपहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावेऽपि सर्वेऽभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । परस्परमेकित्रयाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते परस्परं भवति इत्यर्थः । अस् भ्रवि । व्यतिस्ते ॥ विवदन्ते वादिनः । इत्युदाहरणानि ज्ञातव्यानि । अन्यत्रेति किम् । व्यतिहनन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजलपन्ति । व्यतिहसन्ति । एतेषु आत्मनेपदं न भवति सूत्रे निषेधातः । इतरेतरं अन्योन्यं परस्परं व्यतिछनन्ति । इत्यत्रापि आत्मनेपदं न भवति ॥ २१ ॥
- (प्र०) कम्मंब्यतिहार इति । व्यतिभवत इति । अन्यस्य थोग्यं भवनमन्य-तरः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्माव्यतिहारः । सम्प्रहरन्ते राजान इति यथा । अत्र च यदानेकस्य कर्तृत्वे सह विवक्षा तदा द्विवचनं च भवति । सह विवक्षाभावे त्वेक-वचनमपि । तेन कर्माव्यतिहारस्यानेककर्तृत्वादेकवचनं न सम्भवतीति न शङ्कनीयम्॥२१॥

भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम् ॥२२॥ भुक्के ओदनम् । भुनक्ति महीं नृपः ॥ इत्यात्मनेपद्व्यवस्थाप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

- (च॰) सूत्रम्—'भुजो भोजने॰'॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः। अस्य भोजनेऽधें आत्मनेपदं भवति। उदाहरणम् । देवदत्त ओदनं भुङ्क्ते। भोजनाभावे तु भुनक्ति महीं चृपः। आत्रात्मनेपदं न भवति ॥२२॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया समाप्ता ॥ ३२ ॥
- (प्र०) सुजो भोजन इति । उपभोगस्यापि भोजनाभत्वात् "वृद्धो जनो दुःख-हातानि भुंकते" इत्यत्रात्मनेपदं सङ्गच्छते । अत्र भुजेरुपभोगोऽर्थः । उपभोग इत्युपलक्ष-णम् । तेन "वुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्" इत्यत्रात्मसात्करणमर्थः । आत्म-सात्करणस्यापि भोजनाभत्वम् । 'भुजकौटिल्ये' इति तुदादेस्तु पमेव । तेन विभुजितः पाणिमित्यदोषः ॥ २२ ॥

भावकर्मप्रक्रिया ॥ ३३ ॥

अथ भावकर्मणोर्थाके प्रक्रिया ।। यक् चर्तुषु ॥ धातोर्भावे कर्माण च यक् प्रत्ययो भवति चर्तुषु पूर्वोक्तेषु परतः ॥ १ ॥ ककरो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ आद् सुवि कर्माणा ॥ अकर्मकेभ्यो सुवि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्याः । निर्मेनपदं भवति ॥ २ ॥ ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः मूण्ध्आम्-श्चिष्युत्यः । तदुक्तम्—

लजासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् । शयनकीडारुचिदीप्तयर्थे धातुगणं तमकर्मकमाहुः॥

(च०) अथ भावकर्मणोर्थिक प्रक्रिया कथ्यते । भावश्च कर्म च भावकर्मणो तयोः भावकर्मणोः । बालबोधनार्थमयं समासः । सूत्रम्—'यक् चतुर्षुं' ॥ यक् चतुर्षु । धातो-भांवे कर्मणि च चतुर्षुं पूर्वोक्तेषु तिबादिषु परेषु यक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधा-र्थः, अयिक इति सूत्रविशेषणार्थः । अनेन धातोर्थक् । यिक सित पद्गियममाह—'आद् भुवि कर्माणा' ॥ आत् भुवि कर्मणि । अकर्मकभ्यः न विद्यते कर्म येषां ते अकर्मकाः तेभ्यः अकर्मकभ्यो धातुभ्यो भुवि भावोक्तौ ॥ अकर्मका लज्जासत्तार्थवाचकाः । तथा सकर्मकभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । अयं भावः । भावोक्तौ तृतीयान्तः कर्ता । अकर्मकधातोः आत्मनेपदं भवति । दशानामि विभक्तीनां प्रथमपुरुषेकवचनम् । कर्मोक्तौ च तृतीयान्तः कर्ता प्रथमान्तं कर्म । क्रियायाश्चात्मनेपदं भवति । विभक्तिचतुष्टयेऽि यक्पप्रत्ययान्तमेव । कर्मण एकवचने सित क्रियाया एकवचनम् कर्मणो द्विवचने सित क्रियाया द्ववचनम् । कर्मणो बहुवचने सित क्रियाया बहुवचनं भवति । इति ज्ञातन्यम् ॥ 'कर्तरि प्रथमा यत्र द्वितीया तत्र कर्मणि । धातोरुभे पदे स्थातामेतत् कर्त्रुक्तिलक्षणम् ॥ कर्तरि तृतीया यत्र प्रथमा तत्र कर्मणि यक्प्रत्यायान्तं विज्ञेयं धातोश्चात्रात्मनेपदम् ॥ भावे कर्ता तृतीयान्तः कर्म चात्र भवेन्निह । क्रियायाश्च कवचनं भवेद्यन्यां मवेद्यस्यां । क्रियायास्त्रेक्वचनं भवेद्यस्यान्तं विज्ञेयं धातोश्चात्रात्मनेपदम् ॥ भावे कर्ता तृतीयान्तः कर्म चात्र भवेन्निह । क्रियायाश्च कवचनं भवेद्यन्यां भवेद्यस्तनेपदम् ॥

अथाकर्मकान् धात्नाह—ये कमेंति । ये धातवः कर्मवाञ्छारहितां क्रियां कथ-यन्ति ते अकर्मकाः । ते धातवो 'छज्जासत्ता॰' अनेन इछोकेन कथिताः । ततोऽन्येपि ज्ञातव्याः ॥ भावस्तु एक एव ॥ भावलक्षणमाह—'धात्वर्थः केवछः ग्रुद्धो भाव इत्यभि-धीयते' ॥ १—२ ॥

(प्र०) आद्भुवीति । भवनं भूः तस्यां भुवि । ग्रुद्धे धात्वयं साध्यरूपभावो घनर्थस्तु सिद्धरूपो भाव इति विशेषः । तत्र सिद्धरूपो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते लिङ्गसं- ख्यादीन् गृह्णाति । अतो द्विवचनादि । साध्यरूपस्य तु असत्त्वरूपत्वान्न संख्याद्यन्वयः । उक्तं च-'क्रियाया सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कोर्त्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैविच्छन्ति घन्विधम्'॥ इति । कम्मं तु पारिभाषिकमेव । पुनर्भावप्रहणात् । फलाश्र- यः कम्मं । फलस्य च धातुवाच्यत्वादाश्रयमाः। माख्यातार्थः । अथ सक्ममंकादपि भावे-

स्यादिति चेन्न द्विश्चेत्यतश्चेत्यनुवर्त्तते सचावधारणार्थः । सकम्मेकात्कम्मेण्येव न भावे कर्त्तर्य्यपि न स्यादिति चेच्छुणु । मध्ये अपवादन्यायेन भावस्यैव बाधनात् ॥ २ ॥

भावस्थैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथमपुरुष (य । भूयते भवता । भूयेत । भूयताम् । अभूयत । बभूवे ॥

(च०) ततो भावस्यैकत्वात्प्रथमपुरुषस्य पुक्रवचनमेव भवति ॥ भू सत्तायाम् । ते आदयः प्रत्यया भवन्ति । 'यक् चतुर्पुं' । अनेन यक्प्रत्ययो भवति । [भूयते भूयेते भूयन्ते । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति भूयेत भूयेताम् भूयेताम् भूयेताम् भूयेताम् भूयेताम् भूयेताम् भूयेताम् भूयेताम् भूयेताम् अभूयेना ।] (१) भावता भूयते । इत्युदाहरणम् । लि ् लकारे तु पूर्ववत्साधनं कार्यम् । वभुवे इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

स्वरान्तानां हन् ग्रह ह्यां च भावक भेणोः सिसतासी-स्पपामिट् वा इण्वद्वक्तव्यः ॥ ३ ॥ वाशव्दात्सेटां घातृनां नित्यः मिट् स विकल्पेन णित् । अनिटां घातृनां विकल्पेन इट् स नित्यं णित् ॥ एवं च हन् हशोरिनिटो वा इट् स च नित्यं णित् । ग्रह घातुस्तु सेट् । ततः परे। नित्यमिट् स च वा णित् । णित्वाद्वद्धिः । भाविषीष्ट । णित्वाभावे । भवि-षीष्ट । भाविता भविता । भाविष्यते-भविष्यते । अभाविष्यत अभविष्यत ॥

(च०) सृत्रम्—'स्वरान्तानां०'॥ स्वरान्तानां धात्नां हन्प्रहृदृशां च धात्नां भावकर्मणोः सिसतासीस्वपामीड् वा इण्वद्वक्तव्यः॥ वाप्रहृणात्सेटां धात्नां नित्यमिट् स विकल्पेन णित्। अनिटां धात्नां विकल्पेन इड् भवति स नित्यं णिद् भवति। अन्यद् व्याख्यानं मुठे कृतम्। तत्सुगममेव। ठिङ् । अनेन इट् । स णिद् वा भवति। णित्त्वाद् वृद्धिः 'धातोर्नामिनः' अनेन सूत्रेण। भाविषीष्ठ। णिद् भावपक्षे। 'गुणः'। 'ओ अव्'। भविषीष्ठ। इत्यादीनि भवन्ति। भाविता भावितारौ भावितारः। णित्वाभावपक्षे। गुणः। भविता भवितारौ भवितारः। भाविता भावितारः। गित्वाभावपक्षे। गुणः। भविता भवितारौ भवितारः। भाविष्यते भाविष्यते भाविष्यत्ते इत्यादीनि। 'दिवादावट्'। अभाविष्यत अभाविष्येताम् अभाविविष्यतः। अभविष्यत अभविष्येत ताम् अभविष्यतः। छङ्खकारे॥ ३॥

इण् तन्यकर्ति ॥ घातोस्तिन परे भावे कर्मणि च इण् प्रत्ययो भ-वित ॥ ४ ॥ सेरपवादः । णो वृद्ध्यर्थः ॥ छोपः ॥ इण्संयोगे तने। छोपे। भवति ॥ ५ ॥ अभावि ॥

(च०) सत्रम्—'इण् तन्यकर्तिरि'॥ इण् तिन अकर्तिरि ॥ घातोस्तिनि परे अकर्तिरि भावे छोपः कर्मणि च इण्प्रत्ययो भवति । 'भूते सिः' अस्यापवादोऽयम् । णित्वाद् वृद्धिः 'घातोनीमिनः' अनेन सूत्रेण । णकारस्तु वृद्ध्यर्थः ॥ सूत्रम्—'छापः' इणः संयोगे सिति तनः प्रत्ययस्य छोपो भवति । अनेन तनो छोपः । 'दिवादावद्' । अभावि । अभावि-

षाताम् अभविषाताम् अभाविषत अभविषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सगमान्ने न्येव अनेनैव।प्रकारेण साध्यानि विकल्पेन । णित्वाद् वृद्धिविकल्पः ॥ ४-५ ॥

अकर्मकोऽपि कदाचित् सकर्मकतामनुभवति ॥ उक्तं च—
उपसेर्गण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
विद्याराहारसंहारपरिहारप्रहारवत् ॥
धात्वर्थे वाघते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
विद्यानष्टि तमेवार्थमुपसर्गगातिश्चिषा ॥

सुखमनुभ्यते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । अन्वभाविषाताम् अन्वभविषाताम् । अन्वभाविषात —अन्वभविषत ॥

- (च॰) अकर्मकोऽपि धातुः कदाचिदुपसर्गवळात् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च उपसर्गणेति-उपसर्गेग धातोरथोऽन्यत्र नीयते । अन्यस्मिन्नथे प्राप्यत इत्यर्थः । उदाहरः णानि उत्तराधें सन्ति । अन्योऽपि श्लोकोऽस्ति । कश्चिदुपसर्गो धातोरथे बाधते । कश्चिदु-पसर्गो धातोरथमनुवर्तते । कश्चिदुपसर्गस्तमेवार्थे विशिनष्टि । अनया रीत्योपसर्गाणां त्रिधा गतिरस्ति । 'भू सत्तायाम्' अयं धातुर्यद्यपि अकर्मकः तथापि यदानुपूर्वः तदा सकर्मकः । उदाहरणम् । सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । इदमप्युदाहरणम् ॥
- (प्र०) अकम्मं केाऽपीति । यो यदा कम्मंक्रियावाच्यप्यनेकार्थत्वात्सकर्म्मकिकि-यामुत्थापयित तदा तदर्थपरत्वे सकम्मंको भवति । तत्परत्वञ्च तन्योपसगंण द्योत्यत इत्य-नुपसर्गवशादित्युक्तं । न तु सोपसर्ग एव सकम्मंकः । उपसर्गत्तु द्योतक एव । सकम्मं-काकम्मंक्यातुलक्षणमाहः,—"फलन्यापारयोरेकनिष्ठतायामकम्मंकः । धातुस्तयोधिम्मभेदे सकन्मंक उदाहतः ॥" तथाच-फलन्यधिकरणन्यापारबोधकत्वं सकम्मंकत्वत्, फल-समानाधिकरणन्यापारबोधकत्वमकम्मंकत्वम्, इति ।

शिकोऽयङ् किति किति चे वक्तव्यः ॥ ६ ॥ राज्यते । रिश्ये। शायिषेष्ठ । श्रायेषेष्ठ । अशायि । अन्वशायि । अन्वशायिषाताम्-अन्वश्यि-षाताम् अन्वशायिषत अन्वशयिषत ॥

(च०) शीक् स्वप्ने । 'यक् चतुर्षुं' । अनेनास्य यक्प्रत्ययः । शीयते । इति स्थिते॥ सूत्रम्—'शीक्षेाऽयङ्ं' ॥ शीकः अयक् ॥ शीक्षातोः यिक परे सित अयकादेशो भवित ककारोऽन्त्यादेशार्थः । तेनेकारस्य भवित । अकार उच्चारणार्थः । शय्यते शृहेण । केचि दाचार्याः इदं सूत्रं न पठिन्त । किंतु शीकः सर्वत्र गुणो भवित । अनेन कित्यिप गुणः-'किचित्स्वरवद्यकारः'—अनेन यकारस्य स्वरवत्वात् एअय् । शय्यते शय्यते शय्यन्ते । शय्येत शय्येताम् शय्येरन् । शय्येतम् शय्येताम् शय्येराम् शय्येरन् । 'दिवादावर्' । अशय्यत अश्य्येताम् अशय्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे । 'द्विश्र' । 'तुधातोः' 'द्वस्वः' अनेन पूर्वस्य इस्वो भवित । शिश्ये शिश्याते शिश्यरे । इत्यादीनि । 'स्वरा-

न्ता॰' अनेनेट् इरो वा णिस्तम् । 'धातोनीमिनः' अनेन वृद्धिः । 'ऐ आय्' । शायिषीष्ट । णिस्तामावपक्षे—गुणः । 'ए अय्' शयिषीष्ट । एवं सर्वेत्र वा णिस्त्वं ज्ञेयमस्य धातोः । शायिता । शायिता । शायिष्यते । शयिष्यते । 'दिवादावर्' । [आशायिष्यत । अशयिष्यत ॥ छङ्दकारे—'इण्तन्यकर्तरि' । अनेन इण् वृद्धिः । अशायि अशायिषाताम् अशयिषाताम् अशायिषत अशयिषत ।] (१) यदा अनुपूर्वीऽयं तदा अन्वशायि । इत्यादीनि भवन्ति ॥ ६ ॥

ये कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । यकि । घटः क्रियते देवद-तेन । 'त्वं दुःखी क्रियसे रागैः विरागैः सुख्यहं क्रिये ।। चक्रे । कारिषीष्ट । क्रूषीष्ट । कारिता-कर्ता । कारिष्यते करिष्यते । अकारिष्यत-अकरिष्यत । अकारि अकारिषाताम्-अक्रुषाताम् । अकारिषत-अक्रुषत ।।

(च०) सकर्मकधातुलक्षणमाह—ये धातवः कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मका ज्ञेयाः करोत्यादयः । डुक्कण् करणे । अस्य धातोः 'यक् चतुर्षुं' अनेन यक् । 'अयिकि०' अनेन ऋकारस्य रिः । क्रियते । क्रियते । क्रियताम् । अक्रियत । लिट्लकारे । 'हिश्र' । 'रः । 'कुहोरचुः' । 'करम्' चक्रे चक्राते चिक्ररे । इत्यादीनि । 'स्वरन्ता०' अनेन इट् । अयं धातुरनिट् तस्माद् विकल्पेन इट् । नित्यं णित् । इटो णित्त्वातः 'धातोन्तिनः' अनेन वृद्धिः । कारिपीष्ट । इडमावे—'तुः' गुणनिषेधः । पत्वम् । कृषिष्ट । कारिता कारितारौ कारितारः । इडमावे—'गुणः' । कर्ता कर्तारौ कर्तारः । कारिष्यते करिष्यते कारिष्यते कारिष्यते । णित्वाभावपक्षे । 'इन्तः स्थपः' अनेन इट् । गुणः । करिष्यते करिष्यते करिष्यते करिष्यते करिष्यते करिष्यते करिष्यते करिष्यते करिष्यते । अकारिष्यत अकारिष्यत अकारिष्यत । णित्वाभावपक्षे—अकरिष्यत अकरिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे—'इण् तन्यकर्त रिः । 'धातोन्तिनः' । 'लोपः' अनेन तनो लोपः । अकारि अकारिषाताम् अक्रपाताम् । अकारिषत अक्रपत । इत्यादीनि । देवदन्तेन त्वं सुखी क्रियसे । रागेस्त्वं दुःखी क्रियसे । विरागैः सुख्यहं क्रिये ॥

चिञ् चयने । चीयते । चिच्ये । चायिषीष्ट-चेषीष्ठ । चायिता-चेता । चायिष्यते-चेष्यते । अचायिष्यत-अचेष्यत । अचायिषाताम्-अचेषाताम् ॥

(व) चिक् चयने। 'यक् चतुर्षु'। अनेन यक् प्रत्ययः। 'ये'। अनेन दीर्घः। चीयते चीयते चीयन्ते। चीयते चीयेयाताम् चीयेरन्। चीयताम् चीयेताम् चीयेताम् चीयन्ताम्। 'दिवा-दावर्' अचीयत अचीयेताम् अचीयन्त। जिट्। 'दिश्व'। 'नुधातोः'। चिच्ये चिच्याते चिच्चिरे। 'स्वरान्तानां०'। अनेन इट्। णित्त्वाद् वृद्धिः। 'धातोर्नामनः' अनेन। 'ऐ आय्'। चायिषीष्ट। इडमावपक्षे गुणः। चेपीष्ट। चायिता चेता। चायिष्यते चायिष्यते चायिष्यते चायिष्यते चेष्यन्ते। 'इडमावपक्षे। चेष्यते चेष्यन्ते। 'दिवादावर्'। अचायिष्यत अचायिष्यते। अचेष्यन्ते। 'इडमावपक्षे। इण्। वृद्धिः।

तनो लोपः। 'दिवादावर्'। अचायि अचायिषाताम्। इडभावपक्षे। अचेषाताम्। अचायिषतः अचेषतः। इत्यादीनि॥

दादेशिः । दीयते । ददे ददाते दिदे ॥ आतो युक्।। आकारान्ता-द्धातोर्थुगागमो भवति ञिति णिति च परे ॥७॥ दायिषीष्ट-दासीष्ट । दायिता दाता । दायिष्यते-दास्यते । अदायि अदायिषाताम् । 'दाधास्यामित्वम्'। अदिषाताम् ॥

(च०) दा दाने । 'यक् चतुर्षु' । अनेन यक् । 'दादेरिः । 'ये' अनेन दीर्घः । दीयते दीयने दीयने । दीयेत दीययाताम् दीयरम् । दीयताम् दीयताम् दीयन्ताम् । 'दिवादावट्' अदीयत अदीयताम् अदीयन्त । लिट् । 'द्विश्व' । 'इस्वः' । 'आतो- उनिए' । ददे दतारे दिदे । दा सीष्ट इति स्थिते । 'स्वरान्तानां । अनेन इट् इटो णिस्वम् ॥ सूत्रम्—(आतो युक्) आतः युक् ॥ आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति जिति णिति च परे । अनेन युक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । दायि-पीष्ट ॥ इडमावपक्षे । दासीष्ट । दायिता दायितारौ दायितरः । इडमावपक्षे । दाता दातारौ दातारः । दायिन्यते दास्यते । 'दिवादावट्' । अदायिन्यत अदायिन्यताम् अदायिन्यन्त । इडमावपक्षे । अदास्यत अदास्यताम् अदास्यन्त । छङ् । इण् । युक् । तनो छोपः । अदायि अदायिषताम् । 'दाधास्थाम् । अनेन इडमावपक्षे इकारः । अदिषाताम् । अदायिषत । अदिषत । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

धीयते । अधायि अधायिषाताम्-अधिषाताम् ॥

(च०) हुधाक् धारणपोषणयोः । 'यक् चतुर्षुं' अनेन यक् । 'दादेरिः' अनेनाकारस्य इकारः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । धीयते । धीयते । धीयताम् । अधीयत । इत्यादीनि भवन्ति । छिट्छकारे । 'द्विश्चः । 'इस्वः' । 'झपानाम्०' । 'आतोऽनिपः अनेनाकारछो-पः । दधे दधाते दिधरे । 'स्वरान्तानाम्०' । इटो णित्त्वम् । 'आतो युक्' । षत्वम् । धायिषिष्ट । इडभावे । धासीष्ट । धायिता धाता । धायिष्यते धास्यते । 'दिवादावट्' । अधायिष्यत अधास्यत । छङ्छकारे । इण् । युक् । तनो छोपः । अधायि अधायिषा-ताम् । इडभावपक्षे । 'दाधास्था०' अधिपाताम् । अधायिषत अधिषत । इत्यदीनि ॥

स्थीयते । अस्थायि ॥

(च॰) ष्टा गतिनिवृत्तौ । सत्वम् । यक् 'दादेरिः' । 'ये' । स्थीयते । स्थीयेत । स्थीयताम् । अस्थीयत । लिट्लकारे तु साधनं पूर्ववत् । तस्थौ तस्थतः तस्थः । स्वरा-न्तानाम्' । 'आतो युक्' स्थायिषीष्ट । इडभावे । स्थासीष्ट । स्थायिता स्थाता । स्थायिष्यते स्थास्यते । अस्थायिष्यत अस्थायिष्यते । इण् । युक् । तनो लोपः अस्थायि अस्थायिषाताम् । इडभावे । 'दाधास्थाम् ' अनेनेत्वम् । अस्थिषाताम् । इत्यादीनि ॥

स्तूयते। तुष्टुवे। अस्तावि अस्ताविषाताम्-अस्तोषाताम् हरिहरौ भक्तेन।।

(च०) ष्टुज् स्तुतौ । सत्वम् । यक् । 'ये' । स्तूयते स्तूयेत । स्तूयताम् । अस्तूः यत । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । तुष्टुवे तुष्टुवाते तुष्टुविरे । 'स्वरान्तानाम्०' । अनेनेट् । इटो णित्त्वम् । वृद्धिः । स्ताविषीष्ट । इडभाव्यक्षे । गुणः । षत्वम् । स्तोषीष्ट । स्ताविष्यते स्तोष्यते । अस्ताविष्यत अस्तोष्यत । खुङ् लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । अस्तावि अस्ताविष्यताम् । इडभावपक्षे । अस्तोषाताम् । इत्यादोनि ॥

हन्यते । हने । जन्ने । धानिषीष्ट हंसीष्ट ॥ हन्तेः स्याद्यािर्या-दाचोर्वधादेशो वक्तव्यः आति वा ॥ ८ ॥ बिषेषीष्ट । धानिता-हन्ता । धानिष्यते हनिष्यते अधानिष्यत-अहानिष्यत । अधानि अधानिषाता-म् ॥ हन आत्मनेपदे सिः किद्वाच्यः ॥ ६ ॥ छोपस्त्वनुदात्ततनाम् अहसातां अधानिषत-अहसत । अवधि अवधिषाताम् ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । यक् । हन्यते हन्यत हन्यताम् । अहन्यत । िट्ळ-कारे । द्वित्वम् । 'कुहोश्चः' । 'गमां स्वरे' 'हनो हने' । जहने जन्नाते जिन्नरे हत्यादीनि । 'स्वरान्तानाम्०' । 'हनो हने' धानिषीष्ठ । इडभावपक्षे । 'नश्चा०' । हंसीष्ठ ॥ सूत्रम्— हन्ते ॥ हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादाद्योवधादेशो वक्तव्यः। आस्मनेपदे वा भवति। 'जनिवध्वोः'। अनेन वृद्धिनिषेधः । विधिषष्ठ । धानिता । 'नश्चा०' । हन्ता । धानिष्यते । 'हन्तः' । हन्तिष्यते । अधानिष्यते । उङ्ख्कारे। इण् । 'हनो हने' । 'अत उपधायाः' । अधानि । अत्र—हनो धत् । अनेन धादेशो न भवति । तत्र सूत्रे हणि निषेधः । अधानिषाताम् ॥ सूत्रम्—'हन०' ॥ हनो धातोरात्मनेपदे सिः प्रत्ययः किद्वाच्यः । 'छोपः' अनेन वकार-छोपः अहसाताम् । अधानिषत अहसत । हत्यादीनि । 'हन्तेः' अनेन वा वधादेशः वृद्धि-निषेधः। अवधि अवधिषताम् अवधिषत। अवधिष्ठाः । इत्यादीन । स्वाणि वन्ति॥८ ९॥

'शहां क्ङिति च' गृह्यते । जगृहे । श्राहिषिष्ट । 'ईरो श्रहाम्' ग्रही-षीष्ट । श्राहिता शहीता । श्राहिष्यते-श्रहीष्यते । अश्राहिष्यत-अश्रहीष्यत । अश्राहि अश्राहिषाताम् अश्रहीषाताम् ॥ दश्यते । दहशे । दिशिषीष्ट-दक्षीष्ट । दिशता द्रष्टा । दिशिष्यते द्रक्ष्यते । अदिशे अदिशिषातां-अदक्षाताम् ॥ दुप-चप् पाके । पच्यते । पेचे । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । अपाचि अपक्षाताम् ॥

(च०) ग्रह उपादाने । 'यक् चतुर्षुं' अनेन यक्प्रत्ययः । 'ग्रहां क्ङिति च' अनेन सम्प्रसारणम् । गृद्धते । गृद्धते । गृद्धताम् । 'दिवादावद' । अगृद्धते । लिट्लकारे । संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । 'रः' । 'कुहोद्दुः' । जगृहे जगृहाते जगृहिरे । इत्यादीनि । 'स्वरान्तानाम् ०' अनेन ट्इटो णित्त्वम् । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । ग्राहिषीष्ट । 'ईटो ग्रहाम्' अनेन हट्ईकारो भवति । ग्रहीषीष्ट । ग्राहिता । अत्र दीघों न भवति ।

अनिष्टत्वात् । ग्रहीता । ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते । 'दिबादावर्' अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत । इत्यादीनि ॥ छुङ्खकारे । इण् । वृद्धिः । तनो छोपः । अग्राहि अग्राहिषाताम् अग्रहीः षाताम् । अग्राहिषत अग्रहीषत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ दशिर् प्रेक्षणे । 'यक् चतुर्धः अनेन बक् । दृश्यते दृश्यते दृश्यते । इत्यादीनि । दृश्यत दृश्यताम् अदृश्यत । इत्या-दीनि । लिट्लकारे । 'द्विश्व' । 'रः' । दृहत्रो दृहत्राते दृहत्रिरे । 'स्वरान्तानाम् ०' अनेन इट् । इटो णित्त्वम् । णित्त्वाद्वृद्धेरप्रासत्वाद् गुणः । दर्शिषीष्ट । इडभावपक्षे । 'छराष०॰ अनेन पत्वस् । 'पढोः कः से' । पत्वस् । 'कपसंयोगे०' । 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेषः । दृक्षीद्य । अन्यानि सुगमानि । दृशिता । इडभावे षत्वम् । 'गुणः' । 'रारो झसे०' दृष्टा । द्शिष्यते द्रक्ष्यते । 'दिवादावर्' अद्शिष्यत अद्रक्ष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्खकारे । इण् । गुणः । तनो लोपः । अद्दि अद्दिषाताम् । इडभावपक्षे । 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेधः । पत्वस् । अदक्षाताम् । अद्शिषत अदक्षत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ हुपचष् पाके । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । पच्यते । पच्येत । पच्यताम् । 'दिबादावर्' । अपच्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानीति । लिट्लकारे । 'द्विश्व'। 'पूर्वस्य'। 'छोपः पचाम् ०' अनेनैत्वपूर्वछोपौ भवतः। पेचे पेचाते पेचिरे। इत्यादीनि । 'चोः कुः' पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' । पक्षीष्ट । 'चोः कुः' । पक्ता पक्तारौ पक्तारः । पक्ष्यते अपस्यत । लुङ्ख्कारे । इण् । 'अत उपघायाः' अनेन वृद्धिः । तनो छोपः । अपाचि अपक्षाताम् अपक्षत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

तनोतेनीं वा ।। तनोतेनिकारस्य वा आकारो भवति यकि परे॥१०॥ तायते तन्यते । तेने । अतानि । अतानिषातां-अतनिषाताम् ॥

(च०) तचु विस्तारे । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् ॥ सूत्रम्—'तनोतेनों चा' ॥ तनोतेः नः वा अव्ययम् । तनोतेर्घातोर्नकारस्य वा आकारो भवित यक्प्रत्यये परे सित । 'सवणं०' तायते । तायत । तायताम् । अतायत । आत्वाभावपक्षे । तन्यते । क्ष्रत्यताम् । अतन्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे 'द्विश्वः' । 'पूर्वस्य' । 'लोपः पचाम्०' अनेनेत्वपूर्वलोपौ भवतः । तेने तेनाते तेनिरे । इत्यादीनि । 'स्वरान्ता-नाम्०' । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानात् । इट् । वा णित् । तानिता । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धः । णित्त्वाभावपक्षे । तनिता । तानिष्यते । तनिष्यते । 'दिवादावट्' । अतानिष्यते । तनिष्यते । इण् वृद्धः । ततो लोपः । 'दिवादावट्' । अतानिष्यते । अतानिष्त अतनिषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । अतिष्यते । अतानिषत अतनिषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ १० ॥

भक्जो आमर्दने । ना ह्योपः । भज्यते । अकित्त्वात् बमक्जे । भङ्क्षीष्ट । भङ्का । भङ्क्ष्यते ॥ भक्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः ॥ ११ ॥ अभाक्जि अभाक्षि ॥

(च॰) मञ्जो भामर्दने । 'यक् चतुर्धुं' अनेन यक् । 'नो छोपः' अनेन नकारस्य

लोपः । भज्यते । भज्येत । भज्यताम् । 'दिवादावर्' । अभज्यत । लिट्लकारे । अकि-त्वान्नकारस्य लोपो न भवित । द्वित्वादिकं कार्यम् । 'झपानाम्०' । 'पूर्वस्य०' । बभझे बभझाते बमिल्लरे । इत्यादीनि । भिल्लसीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' । 'खसे०' पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' । भङ्क्षीष्ट । 'चोः कुः' । 'खसे०' । भङ्क्षा । भङ्क्षते । 'दिवादावट्' अभ-ब्क्ष्यत । लुङ्क्कारे । 'इण्तन्य०' अनेन इण् ॥ सूत्रम्—'भक्षेः०' ॥ भङ्गेर्धातोरिणि वा नकारस्य लोपो वाच्यः अनेन वा नकारस्य लोपः । 'अत उपधायाः' । तनो लोपः । अभाजि । नकारलोपाभावपक्षे । अभिल्ल अभङ्काताम् अभङ्कत । इत्यादीनि ॥ ११ ॥

श्वम उपशमे । शम्यते मुनिना । धातोः प्रेरणे । मितां ह्रस्वः । जेः । शम्यते मोहो हरिणा । शमयांचके ।। ज्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धिवीच्या णिदिटि जिलोपश्च ॥ १२ ॥ अशमि अशामि अशामिषातां-अशमिषाताम् । णिद्वदिडमावपक्षे अशमयिषाताम् ॥

(च०) शम उपशमे । 'धातोः प्रेरणे' अनेन जिः । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'भितां हस्वः' अनेन हस्वः । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'जेः' अनेन जिलोपः । शम्यते सोहो हरिणा । शम्येत शम्यताम् । 'दिवादावट्' अशम्यत । 'कासादि०' अनेन आम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत । शमयांवके ॥ सूत्रम्—'क्रयन्तानां०' ॥ ज्यन्तानां मितां धात्नां इणि णिद्धदिटि च वा वृद्धिवांच्या । णिद्धदिटि नेलीपो वाच्यः । अनेन नेलीपः । वा वृद्धिः । शामिषीष्ट । वृद्धयभावपक्षे । शमिषीष्ट । शामिता शमिता । शामिष्यते शमिष्यते । अशामिष्यत अशमिष्यत । लुङ्क्सारे । 'इण्तन्य०' अनेन इण् । नेलीपः । वा वृद्धिः । अशामिष्यत अशमिष्यत । अशामिषाताम् । अशामिषत अशमिषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि अनेनैव क्रमेण साध्यानि ॥ १२ ॥

(प्र०) ज्यन्तानामिति । कथं तर्हि-"हरेर्थदक्रामि पदैककेन सम्" इति नैषध-कान्ये श्रीहर्षः, उच्यते, "निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽधें णिजिष्यते" इति प्राकृते जिस्तत इण् बोध्यः ॥ १२ ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्थते स्मर्थते ॥

(च०) ऋ गतौ । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक्प्रत्ययः । 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' अनेन गुणः । अर्थते । अर्थते । अर्थताम् । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽडागमः । 'सवणं०' । आर्थेत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति लिट्लकारे साधनं पूर्ववत् । आर आरतः आरः । इत्यादीनि । आरिषीष्ट ऋषीष्ट । आरिता अर्ता । आरिष्यते आरिष्यते । लिङ्लकारे । आरि आरिषाताम् । इत्यादीनि । एवं स्मृ स्मरणे । यक् । 'गुणोर्ति०' अनेन गुणः । स्मर्थते । स्मर्यते । स्मर्थते । स्मर्यते । स्मर्थते । स्पर्यते । स्मर्थते । स्मर्थते । स्मर्थते । स्मर्थते । स्मर्थते । स्मर्यते । स्मर्यते । स्मर्थते । स्यर्थते । स्मर्यते । स्मर्थते । स्पर्यते । स्पर्यते । स्य

यःकर्मगुणसंयोगात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मकर्ता । तदुक्तम् — 'क्रियामाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्धचित । सुकरैः स्वगुंगैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥

तत्राप्येतदेवोद।हरणम् ॥ कभेवत्कीभणा तुरुयक्रियः । कर्मस्थया क्रियया तुरुयक्रियः कर्ता कर्भवद्भवति ॥ १३ ॥ छ्यते केदारः स्वयमेव । छुछुवे । अलावि अलाविषाताम् ॥ पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥ मिदिर् विदा-रणे भिद्यते काष्टं स्वयमेव । अभेदि ॥

(च॰) अथ कर्मोक्ताधिकारे कर्मकर्तृरुक्षणं तस्योदाहरणं चाह यस्क्रमंति । यस्कर्मापि गुणयोगात वस्तुमध्यस्थितसुकारादिमार्दवादिगुणस्य संयोगात उपचारात्कतृत्वेन विवक्ष्यते सः कर्मकर्तेत्युच्यते । यतः 'क्रियमाणं तु यस्कर्म स्वयमेव प्रसिद्धयति ॥ सुकरेः स्वैर्गुणैर्यस्मात् कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥' तत्रापि एतदेव कक्ष्प्रत्ययान्तस्यैवोदाहरणसुच्यते ॥

सूत्रम्—कर्मचत्कमंणा तुल्यक्रियः॥ कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः। कर्मस्था क्रिया तथा क्रियया तुल्यक्रियः कर्तां कर्मवद् भवति । अनेन कर्तुः कर्मत्वं भवति । छन् छेदने । देवदत्तः केदारं छुनाति । स एवं वदति नाहं छुनामि किंतु केदारः स्वयमेव छ्यते । छ्ज्ञ्यातोः 'यक्चतुर्षुं' अनेन यक्प्रत्ययो भवति । छ्यते । छ्यते । छ्यताम् । 'दिवादावद्' । अछ्यत । छिट्छकारे । 'द्विश्वः । 'तुषातोः' । छुछ्वे छुछ्वाते छुछ्विरे । 'स्वरान्तानां । अनेन इट् । इटो वा णित्त्वम् । णित्त्वात् चृद्धिः । छाविषीष्ट छविषीष्ट । णित्त्वामावपक्षे । इदं रूपम् । छाविता छविता । छाविष्यते छविष्यते । 'दिवादावद्' अछाविष्यत अछविष्यत । छुङ्क्कारे । इण् वृद्धिः । तनो छोपः । अछावि । अछाविष्यत । अछाविष्यत । अछाविष्यत अछविष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

हुपचष् पाके । पच् ते । यक्प्रत्ययो भवति । कश्चिद् वक्ति-देवदत्त ओद् ' पचित । पृत्रं वद्दि नाहं पचामि किन्तु ओदनः स्वयमेव पच्यते । अत्र ओदनस्य स्वयमेव पाक-सिद्धौ सामर्थ्यं ततः कम्कर्तृत्वम् । कमं एव कर्ता जातः । न पुनस्तृतीयान्तः कर्ता भवति । पच्यते । पच्यते । पच्यतम् । अपच्यत । छिट्छकारे । दिश्चः 'पूर्वस्य०' । 'छोपः पचां०' । पेचे पेचाते पेचिरे । 'चोः कुः' । पत्वम् । 'कषसंयोगे०' । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । छुङ्छकारे । इण् । 'अत उपधायाः' । 'तनो छोपः' । अपाचि अपक्षाताम् अपक्षत । इत्यादीनि ॥ भिदिन् विदारणे । कश्चिदेवं बक्ति देवदत्तः काष्टं भिनति । स एवं वक्ति 'नाहं भिनिद्दी किंतु काष्टं स्वयमेव भिद्यते' । 'यक्चतुर्षुः । भिद्यते । भिद्यते । भिद्यते । भिद्यते । भित्रते । भित्रति । भित्रत

(प्र०) यत्कमम्युगोति । अयमर्थः। यदा सौकार्य्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृत्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्त्तृसंज्ञां लभन्ते । साध्वसिदिछनत्ति । काष्टानि पचन्ति । स्थाली पचिति । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्टेन । लेनोक्ते कर्मकर्त्ति यगा-दिणिण्वदिदः । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्टम् । कर्म्मव्यत्कर्मगोति । वत्करणं किम-र्थम् । यथा अबहादत्ते प्रयुज्यमानो बहादत्तशब्दः बहादत्तवदित्यर्थे वदति, तथा कर्मोत्यु-च्यमानेऽपि कर्मवदित्यर्थलाभात्, सत्यं, कर्मणा तुल्यिकपः कर्त्ता कर्मत्युच्यमाने कर्मसंश्चक इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लकारो न स्यात् कि तु कर्मणि स्यात् ॥ १३ ॥

दुहस्तुनमां कमकतिरि यगिणौ न ॥ १४ ॥ दुग्धे स्नुते गैाः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अदुग्ध । अस्तोष्ट । अस्ति ॥ (च०) सूत्रम्—'दुहस्तुनमां०' ॥ दुह स्नु नम् एतेषां घातूनां कर्मकर्तिर यगिणा न भवतः तेषां घातूनां रूपाणि पूर्ववत् ज्ञेयानि । आत्मनेपदे । दुग्धे दुहाते दुहते । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ॥ सनुघातोः । स्नुते स्नुवते । इत्यादीनि ॥ नम्धातोः । नमते नमेते नमन्ते । त्रयाणां छङ्ख्कारे । अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षत । अस्नोष्ट अस्नाविष्ट । अनंस्त अनंसत ॥ १४ ॥

अथ द्विकर्मकाः ॥
दुद्धाच्यच्दण्ड्रिधिपच्छिचित्र्वासुशिमध्मुषाम् ।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यात्रीह्कृष्वहाम् ॥ २५ ॥
न्यादयो ज्यन्तानिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्माणे ।
प्रत्ययं यान्ति दुद्धादिगीणेऽन्ये तु यथारुचि ॥ २६ ॥
निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम् ।
गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥ २७ ॥

(च०) अथ द्विकर्मका धातवः कथ्यन्ते । द्वे कर्मणी यस्य स द्विकर्मकः । यस्य धालोः कर्मद्वयापेक्षत्वं भवति स द्विकर्मकः ॥ ते धातवः श्लोकेन गणिताः ॥

> 'दुद्याचपच्दण्ड्रिधिप्रच्छिचित्र्यासुजिमथ्सुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहकुष्वहाम् ॥'

दुह्। याच्। पच्। दण्ड्। रुघि। प्रच्छि। चि। ब्रू। शास्। जि। मथ्। सुष्। नी। हः। कृष्। वह् एतेषां धात्नां द्विकर्मकत्वं स्यातः॥

'न्यादयो ज्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि । प्रत्ययं यान्ति दुद्धादिगीणेऽन्ये तु यथारुचि ।

न्याद्यः । ज्यन्तिनिष्कर्मगत्यर्था धातवः सुख्यकर्मणि प्रत्ययं यान्ति । दुह्यादिगीणे प्रत्ययं यान्ति अन्ये तु यथारुचि प्रत्ययं यान्ति । गौणे वा सुख्ये वा । उभयन्नापि वा । तन्न द्विकर्मके कर्मद्वयम् । एकं सुख्यं कर्म । अपरं च गौणं कर्म । यद्धें क्रिया आरभ्यते तत् सुख्यं कर्म । अन्यद् गौणम् । न्यादीनां सुख्यं कर्मणि प्रथमा । याच्यादीनां तु गौणे कर्मणि, प्रथमा । प्रच्छादीनां तु सुख्येऽसुख्ये वापि कर्मणि प्रथमा ।

निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम् ॥ गोपी हास्यमकार्थत भावश्चैनामनन्तेन ॥

अस्य व्याख्या—अनन्तेन गोपी विजनं निन्ये । अनन्तेन गोपी रजनीमजागरि । गोपी मदमगिम । त्रिषु स्थानेषु गोपी सुख्यं कर्म । गोपी संभोगमयाचि । गोपी हास्यमकार्यत । एनां भावोऽकार्यत ॥

कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्भ । अन्यदप्रधानम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वने चरः । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । प्रच्छचते पन्थाः पिथेकेन पान्थः । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं प्रच्छचते । कटिश्चिकीर्ध्यते देवदत्तेन । यतः बोभ्य्यते । अनि च हसात् । पापच्यते । तेन पापचिता अपापि । इत्यानि ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

(च०) अथ दुझादीनामुदाहरणानिआह—मूले तु कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्य-दप्रधानमिति व्याख्यातम् । तदिप समीचीनम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । अत्र वनेचरस्य मुख्यत्वम् । नगरस्य गौणत्वम् । तेन वनेचर इति प्रथमा । यदा मुख्ये कर्मणि प्रथमा तदा गौणे द्वितीया । यदा गौणे प्रथमा तदा मुख्ये द्वितीया भवति इति विवे-कः ॥ यदा मुख्यामुख्ये द्वे अपि प्रत्यये न अभिधीयेते तदोभयत्रापि प्रथमा । भोजनं याच्यते यज्ञमानो याचकेन । अत्र मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा ॥ पृच्छयते पन्थानं पश्चिकेन पान्थः । अत्रापि मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा । शिष्येणाचार्यंस्तत्त्वं पृच्छय-ते । अन्यान्यपि उदाहरणानि यथासम्भवं ज्ञेयानि ॥

सप्रत्ययान्तात् 'क्रु' धातोर्थक्। चिकीर्घ्यते । चिकीर्घ्यते । विकीर्घ्यताम् । अचिकी-र्घ्यत । लिट्लकारे—चिकीर्षोचक्रे । चिकीर्षिषीष्ट । अचिकीर्षि कटः चिकीर्घ्यते देवदत्तेन ॥

यङन्तात् सूधातोर्थक् । 'यक्कतुर्षु' अनेन । 'यतः' अनेनाकारलोपः । बोस्य्यते । बोस्य्येत । बोस्य्यतास् । 'दिबादावट्' । अबोस्य्यत । बोस्यांचके । इत्यादीनि । लुङ्क्कारे । अबोस्यिष्ट ॥ यङन्तात् पचधातोर्थक् । पापच्यते । पापच्येत । पापच्यतास् अपापच्यत । 'अनिप च इसातः' अनेन अनिप विषये यङो लोपः । पापचांचके । पापचिषीष्ट । पापचिता । पापचिष्यते । अपापचिष्यत । अपापचि । (इत्यादीनि रूपाणि सवन्ति तानि सुगमानि । इति भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ॥ ३३ ॥

(प्र०) प्रधानमिति । मतान्तरे तु—साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेन मुख्य-कम्मीन्यवहारः । धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलशालित्वेन तु गौणन्यवहारः ॥ ३३ ॥

लकारार्थप्रक्रिया॥ ३४॥

अय रुकारार्थप्रिक्रिया ॥ हठपौनःपुन्ययोर्लोण्मध्यमपुरु-पैकवचनान्तता निपात्यते सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अती-ते काले॥ १॥

पुरामवस्कन्द छनीहि नन्दनं मुषाण रतानि हरामराङ्गनाः । विगृह्य चके नमुचिद्धिया बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥२८॥

(च०) अथ लकारार्थप्रिकिया कथ्यते । सूत्रम् 'हठपौनः पुन्ययोः' हठात्का-रेऽर्थे पौनः पुन्यार्थे च धातोल्णेण्मध्यमपुरुषस्य एकत्रचनं ततो द्विः निपात्यते सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते काले । अस्योदाहरणानि । पुरीमवस्कन्द अस्मिन् इलोके उक्तानि ज्ञेयानि । तत्र परोक्षे काले लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनान्तानि रूपाणि प्रदृश्यन्ते । श्लोका-र्थः सुगमोऽस्ति ॥ १ ॥

(प्र०) हठपौनः पुन्ययोरिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । तथ्वमोर्विषये वा क्रियासमिनव्याहारे द्वित्वं तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च ॥ 'अनेकिकियासमुच्चये वा लोट् तस्य
हिस्वौतध्वमोर्विषये वा" । समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगात्तिवादयः । याहि याहीति
याति । एवं यातः यान्ति । यासि याथः याथ । यात यातेति युर्यं याथ । यामि यावः
यामः । याहि याहीति यास्यति । अधीष्वाधीष्वेत्यधोते । एवमन्यत्रापि । ध्वविषये
प्राग्वत् । पक्षे अधीष्वमधीष्वमिति यूयमधीष्वे ॥ सक्त्त् पिव, धानाः खादेत्यभ्यवहरः
रति । पिवत खादत खादतेभ्यवहरथ । अन्तं भुङ्क्व, दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते ।
भुङ्क्ष्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरद्वे इति ॥ १ ॥

वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्त-

(च०) सूत्रम्—'वर्तमानार्थायाःः ॥ वर्तमानार्थाया अपि त्यादिविभक्तेः सम इत्यस्य योगे भुतार्थता वक्तव्या । अस्योदाहरणम्—आह स्म हारीतः । अत्र वर्तमाने-ऽपि स्मयोगेन भुतार्थता ॥ द्वितीयमुदाहरणम् यजित स्म युधिष्टिरः । अत्रापि वर्तमाने स्मयोगेन भृतार्थता भवति ॥ २ ॥

वैचित्त्यापहृवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः ॥३॥ सुप्तो-ऽहं किल विल्लाप । नाहं कलिक्नं जगाम ॥

(च०) सृत्रम्—'वैं चित्त्यापहृवयोः । वैचित्त्यापहृवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वे क्तव्यः । अस्योदाहरणम् । वैचित्त्ये सुप्तोऽहं किल विल्लाप । अपहृषे नाहं कलिङ्गं जगाम्म । इत्युदाहरणम् ॥ ३ ॥

(प्र०) वैचित्त्येति । अत्र यद्यपि बुद्धीन्द्रियशरीरादिसंघातरूपस्य कर्त्तुरात्मनः प्रत्यक्षतैव तथापि मद्दव्यादिभिश्च विक्षिप्ते चित्तं कश्चित् स्वगतमेव न वेति पश्चादन्ये- स्यः श्रुत्वा प्रयुक्ते सुप्तोऽहमिति । अपह्नवोऽपलापः । कलिङ्गो नाम देशविशेषः । तस्य तु "अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगवेषु च तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमहंति" इत्यु- कत्या निषद्धत्वेन जुगुप्सितत्वेन च तत्र त्वया चिरं स्थितमित्युक्तः कश्चित् गमनमेव निषेधतीत्यत्रापह्नवः ॥ यदा तु गमनमेवायुक्तं तदेवायकपति तदा ल्डेवापह्नवाभावात् ॥३॥

यावत्पुरानिपातयोर्थोंगे भविष्यदर्थे तिबाद्यः लट् ॥४॥

पुरा करोति । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥

(च॰) सूत्रम्—'यावत्पुरानिपातयोः॰' ॥ यावत पुरा अनयोर्निपातयोयोगे भविष्यद्ये तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । ल्ट्लकारइच । अस्योदाहरणम् पुरा करोति करिष्यतीत्यर्थः । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे ॡ द्।। ५ ॥ स्मरिस मित्र यदुपक -रिष्यसि । उपकुरुथा इत्यर्थः ॥ इति छकाराधिप्रक्रिया समाप्ता ॥

(च॰) सूत्रम्—'स्मृत्यर्थधातुयोगे॰'॥ स्मृत्यर्थधातुयोगे सति भूतेऽथेंपि छट्ळकारो भवति । स्मरसि मित्र यदुपकरिष्यसि उपकुरुथाः ॥ ९ ॥

इति छकारार्थप्रिकिया समाप्ता ॥ ३४ ॥ धातूनामप्यनन्तत्वाकानार्थत्वाच्च सर्वथा । अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातख्यापनैरलम् ॥ २९ ॥ इति श्री अनुभूतिस्वरूपाचार्यविर्वितायां सारस्वत-प्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

(च०) अथ आख्यातोपसंहारमाह—धात्नामिति। यतो धातवोऽनन्ता यद्यपि किविकलपद्वमादौ चतुःपञ्चाशद्धिकसप्तदशशतानि धातुसंख्या प्रतिपादिता तथापि प्रयोगाणां बहुत्वदर्शनात् धातवोऽनन्ता एव। तथा एकैकस्य धातोः अनेकेऽथाः यथा दिव् कीडाविजिगीषाच्यवहारस्वृतिमद्मोदस्यप्नकान्तिगतिषु इत्यादि। एवमेकैको धातु-रनेकेष्वथेषु वर्तते। तथा 'ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च' इत्यनेकार्थत्वम्। तथा उपसर्गयोगाद्य्यनेकार्थत्वम् तत उक्तं धात्नामनन्तत्वात्। नास्ति अन्तो येषां तेऽनन्तास्तेषां भावोऽनन्तत्वं तस्मात् अनन्तत्वात्। तथा प्रत्येकं धात्नां नानार्थत्वात् नाना बहुप्रकारेण अथो येषां ते नानार्थास्तेषां भावो नानार्थत्वं तस्मात्। चकारात्सर्वथा सर्वप्रकारेण सम्पूर्णत्यामिधानं कथनं शब्दशास्त्रं अभिधातुं वक्तुं कथियतुं वा अशक्यम्। यदि बृहस्पतिः स्वयं वक्ता इन्द्रः स्वयं श्रोता तथापि वर्षसहस्रेणापि धात्नामन्तं न गच्छति। 'खोकाच्छेषस्य सिद्धिः' रिति सर्वे वैयाकरणेस्त त्वात्, तेषां प्रक्रिया प्रयोगानु-सारेण प्रकारान्तरेण वा ज्ञातच्या मया वक्तुं न शक्यते इति कारणादाख्यातस्य व्याकरणन्तनाधिकारस्य ख्यापनेः कथनेरछं पर्यापूर्यतामिति यावत्॥

इति सारस्वतच्याकरणे द्वितीया वृत्तिः सपूर्णा ॥

(प्र०) स्मृत्यथंति । स्मृत्यर्थं इत्युक्तेर्बेध्यसे चेतयसे इत्यादि योगेऽपि भवति । एषामपि प्रकरणादिना स्मृतिवाचित्वात् ॥ स्मरसीति । अत्र पश्य मृगो धावति इति वाक्यवद् वाक्यार्थस्य कर्माता बोध्या ॥ ५ ॥

इति प्रसादे लकारार्थप्रक्रिया ॥ ३४ ॥ इति श्री यास्कनविकशोरकरपरिप्रते प्रसादोत्तरार्डे आख्यातप्रक्रिया समाप्ता ।

कृदन्तप्रकरणम् ॥ ३५ ॥

निजजनैविंधिना निखिलापदो झिटिति यो विनिवर्तयति स्पृतः । जलधिजापरिरम्भणलालसो नरहारेः कुरुतां जगतां शिवम् ॥ १ ॥ अथ कुदन्तपिक्रिया निरूप्यते ॥ कुत्कतारि च ॥ वक्ष्यमाणाः प्र-त्ययाः कुत्संज्ञकास्ते च कर्तरि च भवन्ति ॥ १ ॥ चकाराझावकर्मणोरि । स्वतन्त्रः कर्ता ॥ क्रियायां स्वातन्त्रयेण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ शुद्धो धाल्वर्थो भावः ॥ कर्तुरीपिश्वततमं कर्म । तथायुक्तं चानीप्सितम् । विषं भुद्धो देवदत्तः ॥ अतं भुङ्कते देवदत्तः ॥

(च०) अथेत्याख्यातकथनानन्तरं कृत्प्रत्यया निरूप्यन्ते । तृतीयवृत्तिस्थप्रत्ययानां 'कृत् इति संज्ञास्ति ते निरूप्यन्ते प्रकाश्यन्ते । यद्वा कृद्गन्तप्रक्रिया निरूप्यते । कृत्संज्ञकाः प्रत्यया अन्ते येषां ते कृद्गन्ताः शब्दास्तेषां प्रक्रिया निरूप्यते । द्वितीयवृत्तौ धातवः साधितास्ते भवन्त्याद्यन्ताः अत्र तु भवादीनां कृत्प्रत्यययोगेन निष्पन्नाः स्याद्यन्ताः
शब्दाः साध्यन्ते ॥ सूत्रम्—'कृत् कर्तरि०' ॥ कृत् प्रथमेकवचनान्तम् कर्तरि 'हसेपः'
करोताति कर्ता तस्मिन् 'क्वौ' इति अर् 'स्वर् । अत्र ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते कृत्संज्ञकाः
कृत्नामानो ज्ञेयाः । अत्र 'जातावेकवचनम्' इति वचनाद्वक्ष्यमाणा इति कथितं च कृत्पत्ययः प्रायः कर्तरि कर्श्वकावेव भवति । चकारात् विशेषविधाने भावकर्मणोरिति ॥ १॥

(प्र०) कृदिति । उत्सर्गतः कर्तरीति बोध्यम् ॥ १ ॥

तृजुणौ ।। धातोस्तृजुणौ प्रत्ययौ भवतः ॥ २ ॥ डुपचष् पाके । पच् तृ इति स्थिते । चोः कुः । पक्तृ इति स्थिते । 'क्कचिछितसमासाश्च प्रातिपः दिकसंज्ञा' इति केचित् इति नामत्वम् । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिभीवति । स्तुरार् । सेरा । पचतीति पक्ता पक्तारौ पक्तारः । पक्तारम् । पुंलिक्ने पक्ता । स्वियां पक्ती । नपुंसके पक्तृ पक्तृणी पक्तृणि इत्यादि ॥ डुक्कज् करणे । करोतीति कर्ता । ह्य् हरणे । हरतीति हर्ता । मृङ् प्राणत्यागे । स्रियते इति मर्ता । डुमुञ् धारणपोषणयोः । विभर्तीति भर्ता ॥

(च०) सुत्रम्—'तृतुणौ'॥ तृश्च तुण् च तृतुणौ 'स्वरं'। धातोरमें तृतुणौ इत्येः तौ ह्रौ प्रत्ययौ भवतः कर्तरि । तुण् इत्यन्न णकारो वृद्धयर्थः । उदाहरणम् । तुणवष् पाके । पव् तृप्रत्ययः । 'चोः कुः' । 'स्वरं' । पक् इति जातम् । इतद्वितसमासाद्रचेति नामसंज्ञायाम् प्रथमैकवचने 'स्तुरार्' । यदादेशस्तद्वद्भवति इति न्यायात् 'सेरा' । स च वित वित्तवादिकोपः । 'स्वरहीनं' । पक्ता । 'स्तुरार्' । 'स्वरं पक्तारौ पक्तारः । एवं कृ—तृप्रत्ययः । 'गुणः' 'राद्यपो द्विः' । कर्तृशब्दात्प्रथमैकवचने 'स्तुरार्' । 'सेरा' । 'स्वरं' । कर्ता कर्तारौ । एवं सप्तसु विभक्तिषु रूपाणि ज्ञेयानि । एवं हृ हर्ता । पचती-

ति पक्ता । करोतीति कर्ता । हरतीति हर्ता । एवं भर्ता भर्तारौ भर्तारः । भोक्ता, दाता, पाता, स्थाता, माता, गन्ता, वक्ता, मंक्ता इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्ग-पक्त्री, 'त्रण् ईप्र् इतीप् । 'ऋ रम्' ॥ नपुंसकलिङ्गे-पक्तृ पक्तृणी पक्तॄणि । इत्यादि ॥ २ ॥

(प्र०) धातोरिति ॥ अधिकारादिदं छ व्यमित्याशयः ॥ पचतीति वाक्ये पक्तेति॥ कृतः ॥ सेट्धातोः परस्य कृत्पत्ययस्य वसादोरिहागमो भवति ॥ ३ ॥ कृत इदं सूत्रं सेट्धातुविषयम् ॥ सत्तायाम् । भवतीति भविता । एध् वृद्धौ । एध्वेतऽसौ एधिता ॥

(च॰) सूत्रम्—'कृतः'॥ कृत् प्रथमैकवचनान्तम् 'स्वरः' 'स्रोविं॰'। एकपदं सूत्रम् । सेट्धातोः परस्य वसादेः कृत्प्रत्ययस्य इडागमः स्यात् । वस्प्रत्याहार आदौ यस्य तस्येव कृत्प्रत्ययस्येडागमः नत्वन्यस्य । उदाहरणम् भू तृ प्रत्ययः । 'कृतः' इति इडागमः । 'गुणः' । 'ओ—अङ्' । 'स्वरः' भवितृशब्दात्प्रथमैकवचने कर्तृशब्द्वत्साधना । भवतीति भविता । एध् वृद्धौ । एध तृ । 'कृतः एधिता ॥ ३ ॥

गुपू रक्षणे ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो घातोरिड्वा भवति ॥ ४ ॥ गोपायित गोपिता गोपायिता गोपायिता गोपायिता गोपायिता गोपायिता गोपायिता गोपायिता गोपायिता । विधू शास्त्रे माइस्ये च । सेघिता से द्धा ॥ इषुसहस्र भरिषरु मामि तस्ये द्वा भवति । इषु इच्छायाम् । इच्छतीति एषिता एषिता । स्रुभ्विमोहने ॥ स्रुभ् गार्च्ये । स्रुभ्यतीति स्रोभिता । इडमाव पक्षे-तथोधः । झवे जवाः स्रुभ्यतीति स्रोष्टा ॥ रिष् वन्धने । रेषतीति वा रिष्यतीति रेषिता रेष्टा ॥ रुष कोषे । रेषतीति रेषिता रेष्टा ॥ षह मर्षणे । आदेः प्णः स्नः । होदः । तथोधः । प्रुभिः प्रुः । दि दो स्रोपः । सहिवहो रोदवर्णस्य । सहतेऽसौ सोदा । वह प्रापणे । वहति इति वोदा ॥

(च०) सूत्रम्—'ऊदितो वा'॥ ऊत् ऊकारः इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदि-तः पश्चम्येकवचनम् 'स्वर०' 'सोर्वि०' वा 'अव्ययम्'। 'हवे'। 'उओ' ऊदितो धातोः। गुप् रक्षणे षिध् माङ्गल्ये इत्यादेवी इडागमः वस्प्रत्याहारादेः क्रत्यत्ययस्यैव। उदाहरणम्। गुप् रक्षणे। गुप्। 'तुवुणौ' इति तृप्रत्ययः 'उपधाया छवोः' 'ऊदितो वा' इति इडागमः। 'स्वर०'। उभयत्रापि प्रथमैकवचने 'स्तुरार्'। 'सेरा'। डिस्त्वाहिलोपः 'स्वर०' गोपि-वा—गोप्ता। गोपायतीति—गोपिता। गोप्ता। षिध् शास्त्रे माङ्गल्ये च। षिध् 'आदे ष्णः स्नः' सिध् तृप्रत्ययः 'उपधायाः छवोः'। 'ऊदितो वा' इत्येकत्रेडागमः द्वितीये 'तथोर्धः'। तृस्थाने छ। 'स्रवे जवाः'। 'स्वर०'। उभयत्रापि प्रथमैकवचने 'सेरा'। 'स्तुरार्' दिलोपः। 'स्वर०'। सेधिता। सेद्धा। वाशब्दादेव इषु इच्छायामित्यस्य-पृष्टा पृषिता॥ षद् मर्षणे सहने च। 'आदेः ष्णः स्नः' सहते इति सोढा। तृप्रत्ययः। 'हो दः'। 'तथोर्धः'। 'ष्टुमिः ष्टुः'। 'ढि ढो छोपो दीर्घश्चः'। 'सहिवहोरोद् ं सहिवहोः षद् मर्षणे वद् प्रापणे इत्येतयोः धात्वोः सम्बन्धिनोऽवर्णस्य ओकारो भवति ढकारछोपे सति।

तेन दुःसहं सहां भारवाट् इत्यादौ ओकारो न भवति । अनेन स इत्यस्य सो । सोट्ट शब्दात्प्रथमैकवचने 'स्तुरार्' । 'सेरा' । इत्यादि कर्तृशब्दवत् । एवं वह प्रापणे । वह-तीति वोढा ॥ ४ ॥

युवो(ठवो)रनाकौ ॥ यु वु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवतः यथासंस्थेन ॥५॥ णित्त्वाद्वृद्धिः । अत उपधायाः । पचति वा पाचयतीति पाचकः पाचकौ पाचकाः । देवशब्दवत् । पठित वा पाठयतीति पाठकः । एवं याचते वा याचयतीति याचकः । भवति वा भावयतीति भावकः । लुनाति वा लावयतीति लावकः । पुनाति वा पावयतीति पावकः । शुज् श्रवणे । शुणोति वा श्रावयतीति श्रावकः । यु मिश्रणे । औ आव् । यौति वा यावयतीति यावकः । हने। घत् । हन्ति वा घातयतीति घातकः । जायते वा जनयतीति जनकः । 'जनिवध्योने शुद्धिः' । वध हिंसायाम् । वधकः । 'मितां ह्रस्वः' घटते वा घटयतीति घटकः ॥ 'आतो युक्'॥ आकारा-न्तस्य घातोर्युगागमा भवति जिति णिति च परे ।।६॥ हुद।ज् दाने । ददाति वा दत्तेडसी दायकः । दैप् शोधने । 'सन्ध्यक्षराणामा' । दायतीति दायकः ॥ बुण्सयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा वक्तव्यः ॥७॥ दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति वा दरिद्रायतीति दरिद्रायकः । दरिद्रिता । नृतिस्निनरिक्तिभ्यो वुर्वक्तव्यः । नृती गात्रविक्षेपे । उपघाया रुवोः । राद्यपो द्धिः । नृत्यतीति नर्तकः । नदादेः । नर्तकी । खनकः खनकी ॥ रञ्जेर्न-लोपा वा ॥८॥ रञ्जकः-रजकः रजकी । युवारनाकौ इति तद्धितयुपत्ययस्य नेति वक्तव्यम् । तेन ऊर्णायः ॥

(च०) सूत्रम्—'युवोरनाकौ'॥ युश्च बुश्च युव् तयोः षश्चीद्विवचनान्तम् 'उवम्'। 'स्वरहीनं०'। 'स्वोविसर्गः'। अनाकौ। अनश्च अकश्च प्रथमाद्विवचनान्तम् 'ओओओ'। पश्चात् 'नामिनो रः'। 'स्वर०'। द्विपदम्। यु ब इत्येतयोः प्रत्यययोः क्रमेण अन अक इत्यादेशौ भवतः यु इत्यस्य अनः ब बहत्यस्य अकः। उदाहरणम्। पच्। 'तृवुणौ' इति बुण्। णकारो बृद्ध्यर्थः। 'अत उपधायाः' इति 'युवोरनाकौ' इति ब इत्यस्य अकादेशः। 'स्वर०'। पचतीति पाचकः। प्रथमैकवचने 'स्वोवि॰'। एवं पट् पठित पाठयित वा पाठकः॥ बुकुण् करणे। बुण् प्रत्ययः। 'धातोनीमिनः'। कार बु इत्यस्य अकः। 'स्वर०'। करोति कारयित वा कारकः। प्रथमैकवचने 'स्वोविसर्गः'॥ एवं मृ बुण्। उकारस्य औकारो बृद्धः। 'औ आव् अकः। 'स्वरहीनं०'। भवतीति मावकः॥ एवं स्त्रुण् छन्ते। छनातीति छावकः॥ यु मिश्रणे। यौ तीति यावकः॥ श्रु श्रवणे। श्रुणो-

तीति श्रावकः । एतेषां रूपाणि देवशब्दवत् । तिद्धितसम्बन्धियुप्रत्ययस्यानादेशो न । तेन ऊर्णायुः । शंयुः ॥ ५-८ ॥

(प्र०) युवोरिति । युश्च बुश्चेति समाहारः । नुम्त्वनित्यत्वान्न ॥ ९ ॥

नाम्युपधातकः ॥ (१)नाम्युपधाद्धातोः कः प्रत्ययो भवति ॥९॥ ककारो गुणाभावार्थः । क्षिप् प्ररणे । क्षिपतीति क्षिपः ॥ छितिर् द्वैधीकरणे । छिन-तीति छिदः ॥ भिदिर् विदारणे । भिनतीति भिदः ॥ दुह प्रपूरणे । द्रव-द्रव्यभागानुक्छो व्यापारः प्रपूरणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुधा ॥ दुहः के वा घो वाच्यः ॥१०॥ तेन कामदुहा । दुहः दुवः ॥ तुद् व्यथने । तुद्-तीति तुदः ॥ विद् ज्ञाने । वेत्तीति विदः ॥ द्विष् अपीतौ । द्वेष्टीति द्विषः ॥ धुर ऐश्वर्यदीष्योः । सुरतीति सुरः ॥ ग्रुम् शोभायाम् । शोभते तत् शुमं क्रथाणम् ॥

- (च०) सूत्रम्—'नाम्युपधात्कः' ॥ नामी उपधा यस्य स नाम्युपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिसिरत' । 'सवणें०' । कः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्नोविं०' । नामी अवणेवर्जाः स्वर इकारादिः स उपधा यस्य तस्माद्धातोः कप्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ क्षिप् प्रेरणे । क्षिप् अन्न नाम्युपधात् कप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' 'स्नोविं०' क्षिपः । क्षिपति प्रेरयतीति क्षिपः ॥ एवं मिदिर् विदारणे । मिनत्तीति भिदः ॥ छिदिर् हैं धीकरणे । छिनत्तीति छिदः ॥ ९–१०॥
- (प्र०) नाम्युपधादिति । कप्रत्ययमाह-प्रत्ययाचा लशकवर्गा इत्संज्ञका भवन्ति तद्धितं विना ॥ ९ ॥

जानातेश्च ॥ जानातेषातारिष कः प्रत्ययो भवति ॥११॥ जानातेश्चिति चकारात्कृगृष्टद्दपीत्रुवामिष कः प्रत्ययो भवति ॥ कृ विश्लेषे । ऋत इर् ! किरतीति किरः ॥ धून् घारणे । धरतीति घः । पीन् तर्पणे । पीणाति वा प्रीणीतेऽसौ भियः 'नु घातोः' गृ निगरणे । गिरतीति गिरः । 'गिरतेरस्य वा छः स्वरे वाच्यः ॥ गिले परेऽगिलस्य ॥ गिल्काञ्दं विहाय पूर्वस्य मुम् वक्तव्यः ॥१२॥ तिमिं गिलतीति तिमिंगिलः । अगिलस्येति किम् । गिल गिलः । ब्रून् व्यक्तायां वाचि । 'नु घातोः' ॥ ब्रवीतीति ब्रुवः । अपिशञ्दा-

⁽१) (मनो॰)—

तथा च पाणिनीये-लशक्वति ति ति ति ति वर्षे प्रत्याचा लशकवर्गा इतः स्यु, ॥ ति ति ति किस् । 'सिष्टमादेर्लः' सिष्टमालः । 'लोमपामिष्ट्यादिभ्यः शनेलाः' इति भारिकः, इत्यादि ।

त्कर्तिरि प्रहेरिप कः प्रत्ययो भवति । गृह्वातीति गृहम् । तारस्थ्यात् गृह्वन्ति ते गृहा दाराः ।।

(च०) सूत्रम्—'जानातेश्च' इति ज्ञा अवबोधने इत्येतस्यापि धातोः कप्रत्ययो भवति । ज्ञा । अकित्वात् 'आतोऽनपि' इत्याकारलोपः । 'स्वरं' । 'स्नोर्वि' । जाना-तीति ज्ञः । चकारात्क्वप्रियोरपि कप्रत्ययः । किरः । प्रियः ॥ ११ ॥

(प्र॰) सूत्रम्—'ऋत इर्'। प्रियः। प्रीङ् कप्रत्ययः। 'नुधातोः' इति इय् ॥

पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि ॥ पचादेर्नन्द्यादेर्भहादेश अ, यु, णिनि, इत्येते प्रत्यया भवन्ति यथासंख्येन ॥१३॥ पचतीति पचः। वक्तीति वचः । वेचीति वेदः । वपतीति वपः ॥ चरिचलिपतिहनिवदीनां वा द्वित्वं पूर्वस्याऽगागमश्च ॥ १० ॥ अत्रत्यये परे। इसादिः शेषाभावः । चर गतिभक्षणयोः । चरतीति चराचरः – चरः । चल चलने । चलती।ते चलाचलः-चलः । परल्ह पतने । पततीति पतापतः-पतः । वदतीति वदावद । वदः ।। इन्तेर्घनश्च ॥ ११ ॥ इन्तीति घनाघनः-इनः। चकाराद् घन शब्दे । घनतीति घनाधनः धनः । इत्यादि ॥ णद अब्यक्ते शब्दे । नदतीति नदः ॥ प्छङ्ग गतौ । प्रवतेऽसौ प्रवः । चरतेऽसौ चरः॥ क्षमृष् सहने । क्षमतेऽसी क्षमः । पचादिषु देवट् नदट् इति । टकारानुबन्ध-त्वादीप् । दीव्यतीति देवी ॥ पिवु तन्तुसन्ताने । षेवृ सेवने । सेवतेऽसौ सेवः । सीव्यतीति सेवः ॥ त्रण क्षते । त्रण रुजि । त्रण राज्दे । त्रणतीति वर्णैः ॥ अन प्राणने । प्राणितीति प्राणः ॥ दश्चिर् प्रेक्षणे । पश्यतीति दर्शः। सुप्छ गतौ । सर्पतीति सर्पः । भूञ् भरणे । भरते वा भरतीति भरः । डुभृञ् घारणपोषणयोः । विभर्ति वा विभृतेऽसौ भरः । सहतेसौ सहः । पचादिराकृतिगणः पचादेरप्रत्यये। निरुपपदस्यैव ज्ञातन्यः ॥ इति पचादिः ॥

(च॰) सूत्रम्—'पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनिः॥ पचिश्र दन्दिश्र ग्रहश्र पचिनन्दिग्रहं तदादिर्यस्य स पचिनन्दिग्रहादिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् 'ङितिः 'ङस्यः इत्यलोपः। 'स्नोर्वि॰'। अयुणिनि । अश्र युश्र णिनिश्र अयुणिनि प्रथमैकवचनान्तम् । 'नपुंसकातःय-मोर्लुक्'। पश्चात् 'नामिनो रः'। 'स्वरहीनं'। वृत्तिः कण्ठ्या। पचादेः अप्रत्ययः। नन्द्यादेर्युः प्रत्ययः। ग्रहादेणिनिः प्रत्ययः। णकारो वृद्ध्यर्थः। इकार उच्चारणार्थः। उदाहरणम्। पच् अप्रत्ययः। 'स्वर॰'। 'स्नोर्वि॰'। पचः। प्वं वदतीति वदः॥ दिख् क्रीडा॰। दिव् दीन्यतीति देवः। अप्रत्ययः। 'उपधाया छन्नोः' 'स्वरही॰' 'स्नो॰'॥ एवं विव् दीन्यतीति देवः। अप्रत्ययः। सिव् सेवते इति सेवः। पच वद देव सेव चप्

नन्द भद प्छद चर जर अर क्षर वेद सेध कोप वर्त्त व्रण सर्प भरः स्वप इत्यादिपचादयः ॥ (प्र०) पचिग्रहादेरिति ॥ इन्द्वान्तेश्र्यमाणस्यादिशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । क्षश्च युश्च णिनिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । एते च गणा न धातुपाठे पठयन्ते किन्तु नन्दन-सम्म इत्येवमादिषु नामगणेष्वेवोदाहुत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ॥ १३ ॥

अथ नन्द्यादिनिरूप्यते ॥ दुनदि समृद्धौ । इदितो नुम् । नन्दित वा नन्दयतीति नन्दनः । नन्दतीति नन्दकः ॥ रमु क्रीडायाम् । रमतेऽसौ रमणः ॥ वाम क्रम संहर्षे । वामतीति वामनः । कामतीति क्रमणः ॥ वास्र शुद्धे । वासयतीति वासनः ॥ मितां हृत्वः ॥ मदी हेर्षे । माद्यतीति वा मद-यतीति मदनः ॥ दुष वैक्वाये ॥ दुषेञौं कृति च दिधां चक्तव्यः ॥ १५ ॥ दूषयतीति दूषणः । राघ् साघ् संसिद्धौ । राध्यतीति वा राघयः तीति राधनः साधनः ॥ वृधुङ् वृद्धौ । वर्धयतीति वर्धनः ॥ रु शब्दे ॥ रोर्युण् ॥ रु शब्द इत्येतस्माद्धातोर्युण् प्रत्ययो भवति ॥ १६ ॥ रौति वा रावयतीति रावणः ॥ र शब्दात् युरपि वक्तव्यः ॥१७॥ तेन रवणः॥ ऋकारान्ताच्च ॥१८॥ युण्यत्ययो भवति । करोतीति वा कारयतीति कारकः । कारणः ॥ शुभ शोभने राचने च । शोभयतीति शोभनः ॥ रुच दीष्ठी । राचयतीति रोचनः । विभीषयतीति विभीषणः ॥ णश् अदर्शन । चित्तं विनाशयतीति चित्तविनाशनः । युष्यते इति योधनः । एते ज्यन्ताः । सहतेऽसौ सहनः तपतीति तपनः ॥ ज्वल ज्वलने । ज्वल दीसौ । ज्वलतीति ज्वलनः । शम् दम् उपशमे । शाम्यतीति शमनः । दाम्यतीति दमनः । जल्प-तीति जरूपनः ॥ तृप् प्रीणने । तृप्यतीति तर्पणः । रमणः । दप् संद्रेषे । इप्यतीति दर्पणः ॥ कन्द आकन्दने । कदि अह्वाने रोदने च । संपूर्वः । संक-न्द्यतीति संक्रन्दनः । ऋप् निष्कर्षे । कृष आमर्षणे । संकर्षतीति संकर्षणः ॥ अर्द मर्द अर्दने । अर्द गती याचने च । जनान् अर्दयतीति जनार्दनः। मर्द्यतीति मर्दनः ॥ घृष संघर्षणे । संघर्षतीति संघर्षणः । पुनातीति पवनः । पवतेऽसौ पवन ।। पूद क्षरणे । पूद निवर्हणे । सूदी हिंसायाम् । मधुं सूद-यतीति मधुसुदनः । छुनातीति छवणः । अत्र णत्वं निपात्यते । रात्रृन् दाम्य-तीति शत्रदमनः ॥ इति नन्दादिः ॥

(च०) दुनदि समृद्धौ । णद् । 'आदेः ्ष्णः स्नः' 'पचिनन्दि०' इति युप्रत्ययः ।

'इदितः' इति नुमागमः । 'नश्चापदान्ते०' 'युवोरनाको' अन । स्वरहीनं०' नन्दयति— अर्धयित कुलमित नन्दनशब्दात्प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' नन्दनः । रम् । युवोरनाकों इति युप्रत्ययस्य अनादेशः । 'स्वरहीनं०' 'ब्हर्नोणोऽनन्ते' रमते इति रमणः । नन्दनः वासनः मदनः दूषणः साधनः शेभनः रोचनः तपनः जलपनः दर्पणः अर्दनः यवनः लवणः मधुसूदनः विचक्षणः इत्यादिनन्द्यादयः । 'रायुण्' रु शब्दे इत्यस्य धातोः युण्प्रत्ययो भवति । णकारो बृद्धयर्थः । रु युप्रत्ययः । णित्त्वादः 'धातोनीमिनः' रौ । 'युवोरनाकों' अन । 'औ आव् 'स्वरहीनं०' 'ब्हर्नो०' 'स्त्रोवि०' । रौति रावयतीति वा रावणः । युर्पि तेन स्वणः ॥ १९-१८॥

अथ प्रहादिनिंद्धप्यते ॥ यह उपादाने । इनां शो सो । 'हस पः सेलोंपः' णिनिप्रत्ययान्ताः सर्वे दण्डिवत् । गृह्णातीति प्राह्णे । उत्साही ॥ आस्
उपवेशने । उदास्तेऽसो उदासी ॥ दास दाने । उत्पूर्वः । उदासी ॥ भास
दीप्तो । उद्धासतेऽसो उद्धासी ॥ आतो युक् । छो छदने । छथतीति छायी ।
तिष्ठतीति स्थायी ॥ मित्र गुप्तभाषणे । मित्र अवधारणे । मन्त्रयतीति मन्त्री ।
मृद मर्दने । मर्द आमर्दने । मृदु आर्जवे । संमर्दति वा संमर्दयतीति संमदीं ।
निस्तौतीति निस्तावी । निशृणोतीति निश्रावी ॥ रक्ष पालने । निरक्षतीति
निरक्षी । वस् निवासे । निवसतीति निवासी ॥ जुवप् बीजसन्ताने । निवपतीति निवापी ॥ शो तनुकरणे । निश्यतीति निशायी ॥ नञ्पूर्वेभ्यः
कुह्णियाच्वदिभ्यो णिनिश्च ॥ १६ ॥ न करोति वा कुरुतेऽसी
अकारी । इनां शो सो । न हरतीत्यहारी ॥ णीञ् प्रापणे । न नयतीत्यनायी।
न याचतेऽसो अयाची । न वदतीत्यवादी ॥ रघ हिंसायाम् । णिनिश्चेति
चकारादपावपरिविभ्यो णिनिः । अपराष्ट्यतीत्वपराधी । राधिर् आवरणे ।
अवरुणद्धीत्यवरोधी । परिभवतीति परिभावी । विपूर्वः । विचरतीति विचारी ।
विशेषेण रौतीति विरावी ॥ इति महादयः ॥

(च०) ग्रह उपादाने । गृह्णातीति ग्राही । ग्रह्णादित्वात् णिनिप्रत्ययः । इन् । 'अत उपधायाः' ग्रा । 'स्वरहीनं०' । प्रथमैकवचने 'इनां शौ सौ' इति दीर्घः । 'हसेपः सेर्छोपः' 'नान्नो नो०' र शब्दे । रु विपृष्ठः । विशेषेण रौठीति विरावी । णिनप्रत्ययः । णित्वात् 'धातोर्नामिनः' 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' दण्डिन्शब्दवत् । उदासी उद्धासी स्थायी यायी संमदीं वादी परिभावी निश्रावी निवासी इत्यादिग्रहादयः ॥ १९ ॥

मथ दशादिनिरूप्यते ॥ दशादेः शः ॥ दश् हन् घेट् ध्मा घा पा दा घा विद् एभ्यः शप्रत्ययो भवति ॥ २०॥ शकारः शिति चतुर्वत्कार्यो-

सा० उ० २१

र्थः ॥ शिति चतुर्वत् ॥ शिति प्रत्यये परे तिबादिषु परेषु यत्कार्यमुक्तं तद्भवति ॥ २१ ॥ हशादेः पश्यादिः । अप् । अदे । पश्यतीति पश्यः । उत्पूर्वः । उत् ऊर्ध्व पश्यतीति उत्पश्यः ॥ हन् हिंसागत्योः । अप् । अदा-दित्वादणे छक् । अपित्तादिङ्कित । गमां स्वरे । हने। न्ने । गां हन्तीति गोन्नः । पापनः ॥ घेट् पाने । अप् । अदे धयतीति घयः ॥ धमा घमादेशः । धमतीति धमः । उद्धमतीति उद्धमः ॥ न्ना जिन्नादेशः । जिन्नतीति जिन्नः ॥ पा पाने । पिबादेशः । पिबतीति पिबः । अप् । अदे ॥ ह्वादिश्चि द्वादेः इत्याकार-छोपः । ददाति वा दत्तेऽसौ ददः । दधाति वा धत्तेऽसौ दधः ॥ मुचादेर्भुम् । तुदादेरः । विद् छ छोमे ॥ गां विन्दतीति गोविन्दः ॥

(च०) सूत्रम्—'दूर्शादेः शः' ॥ हश् आदिर्यस्य स हशादिः तस्मातः हशादेः । पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'कितिः 'कस्य' इत्यखोपः 'सोर्विसर्गः' शः प्रथमेकवचनान्तम् । 'सोर्विसर्गः' । हश् थे व्रा पा ध्मा हन् इत्यादेधांतो शप्रत्ययो भवति । हश् आदिर्यस्य स हशादिः । शकारः शित्कार्यार्थः ॥ शित्प्रयोजनमाह । 'शिति चतुर्वतः शकार इत् यस्यासौ शित विस्मन् शिति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं ०'चतुर्भिस्तुल्य इति चतुर्वत् प्रथमेकः वचनान्तम् । 'अञ्ययाद्विः वृत्तिः सुकरा । नवरम् । शिति प्रत्यये परे तिबादिर्वतमाना विधिसंभावना आशीःप्रेरणा अनद्यतनाख्यविभक्तिचतुष्ट्यस्य यत्कार्यः 'स्वर्वः' 'अप् कर्तिरे' इत्यादि तद्भवति । उदाहरणम् । हश् । पश्यतीति पश्यः । शप्रत्ययः चतुर्वत्त्वात् 'अप् कर्तिरे' 'हशादेः पश्यादिः' इति पश्यादेशः । 'स्वरहीनं ०' अदे पुनः 'स्वरहीनं ०' प्रथमेकवचने । 'सिस्योः' । धेट् पाने । धयतीति थेटः शप्रत्ययः । 'अप् कर्तरिः 'ए अय 'स्वरहीनं ०' अदे' 'स्वरहोनं ०' एवं स्तन्ध्यः ॥ एतं पिवः ॥ धमा शब्दाप्रिसंयोगयोः । धमा-देशः । उत्पृर्वः । उत्पृत्वत्ये धमतीति उद्धमः । शप्रत्ययः । 'अय कर्तरिः 'अदे' 'स्वर्यहीनं विसर्याः । 'स्वर्यादिः । स्वर्यादिः । स्वर्यादिः । स्वर्यादिः । गां हन्तीति हीनं ०' उद्धमः । प्रथमेकवचने 'सोर्विसर्गः' ॥ हन् हिसागत्योः । हन् गोपूर्वः । गां हन्तीति गोनः । शप्रत्ययः । 'अप् कर्तरिः 'सोर्वेसर्गः' एवं कृतनः ॥२१॥ स्वरं 'हनो न्ने' हस्य घः । पूर्वे 'गमां स्वरे' 'स्वरहीनं ०' स्नोर्विसर्गः' एवं कृतनः ॥२१॥

(प्र०) दूशादेरिति हरापाघ्राध्माधेट्भ्यः राप्रत्ययो भवति । शितीति ॥ चतु-र्षिवेषेति चतुर्वत् । पश्य इति । चतुर्वत्करणाद्य्यक्यादेशौ : अन्यत्राप्येवम् । अत्र केचि-दुपसर्गमनुवर्त्तेयन्तीति वहवः । धय इति । श्रोहर्षोऽपि-'फल्लानि धूमस्य धयान्' इत्युदा-हतवान् ॥ २०॥

ज्वलादेणीः ॥ ज्वलादेर्गणात् णः प्रत्ययो भवति ॥ २२ ॥ ज्वला-देणी वेति केचित् ॥ पक्षे पचादित्वादः । ज्वल दीष्तौ । ज्वालः—ज्वलः ॥ तपतीति तापः-तपः ॥ पथि गतौ । चुरादिः । इदित् । पान्थयातिते वा पन्थतीति पान्थः पन्थः । अत्र वृद्धानन्तरं नुमागमः । ज्वलादिगणपाठसाम-ध्यीत् ॥ पत्ल गत्यैद्वर्यभोः । पत्तिति पातः-पतः ॥ कथ पचने । कथतीति काथः-कथः ॥ पथ गत्याम् । पथतीति पाथः-पथः ॥ मथ गोहे । मथतीति माथः-मथः ॥ सहतेऽसौ साहः । इति ज्वलादिः ॥

(च०) सूत्रम्—'ज्वलादेर्णः'॥ ज्वल आदिर्यस्य तस्य ज्वलादेः। पञ्चम्येकवच-नान्तम्। 'ङिति'। 'ङस्य' इत्यकारलोपः। 'स्रोविं०'॥ णः प्रथमैकवचनान्तम् 'नामिनो रः'। 'राद्यपोद्धिः' जलतुम्बिका०। ज्वलादेः ज्वल् तप् पिथ पद् इत्यादेधांतोः णप्रत्ययो भवति। णकारो वृद्धयर्थः॥ ज्वल दीसौ । ज्वल् णप्रत्ययः। अ 'स्वरहीनं०' 'अत उप-धायाः' प्रथमैकवचने 'स्रोविं०'॥ एवं तप संतापे। तापः॥ पद् गतौ । पादः॥ पिथ गतौ। पथ्। णप्रत्ययः। वृद्धिः। 'स्वरहीनं०'॥ पिथ गच्छतीति पान्थः। लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणस्य प्रवृत्तिरिति प्रथमं वृद्धिस्ततः 'इदितः' इति नुमागमः। 'नश्चापदान्ते०'॥२२॥

(प्र॰) ज्वलादेरिति ॥ पान्थ इत्यादौ ज्वलादिपाठसामर्थ्याद् वृद्धौ सत्यां तुम् । अणप्यत्रेति केचित् । श्रीहर्षोऽपि—'प्रियाङ्गपान्थः कुचयोर्निपत्यः इत्याह ॥ २२ ॥

अथाऽण् ॥ कार्येण् ॥ धातोः कर्भाणे प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भव-ति ॥ २३ ॥ कुम्भकारः । प्रन्थकारः ॥

- (च०) सूत्रम्—'कार्येऽण्'॥ कार्ये सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अइए'। अण् प्रथः मैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' यत्कियते तत्कर्म तिस्मन् कर्मणि पूर्वे प्रयुज्यमाने धातोरण्प्र त्ययो भवति । क्ष कुम्भपूर्वः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । अण्प्रत्ययः । 'धातोर्नामिनः' इति चुद्धिः कार् अ । 'स्वरहीनं० ' 'स्रोविंसर्गः' । एवं प्रन्थपूर्वः । प्रन्थं करोतीति प्रन्थकारः । एवं शास्त्रकारः । एवं तन्तुवायोदयः ।। २३ ।।
- (प्र०) कार्येऽणिति ॥ इसं करोतीति नित्यसमासार्थमस्वपदविग्रहः । इहाणि कृते कर्तृकार्य्ययोरिति षष्टयन्तेन कुम्भशब्देन कारशब्दस्य समासः । कयं तर्हि गङ्गाधर-मूधरादय इति चेत पदसंस्कारपक्षे धरतीति धरः गङ्गाया धरः गङ्गाधर इति शेषे कृति वेति कम्मैणि या षष्टी तदन्तेन समासः ।। २३ ।।

आतो डः ॥ भाकारान्ताद्धातोः कर्माणे प्रयुज्यमाने डपत्ययो भव-ति ॥ २४ ॥ गोदः । घनदः । जरुदः ॥

(च०) सूत्रम्—'आतो डः'॥ आतः पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'स्नो-ंव०'। डः प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्नोवि०' 'हवे' 'उ ओ' सिद्धम्। आकारोऽन्ते येषां तेषां धातूनां डप्रत्ययो भवति कर्मणि प्रयुज्यमाने। डकारष्टिलोपार्थः॥ डुदाज् दाने। दा गोपुर्वः। गां ददातीति गोदः। डप्रत्ययः। अ। टिलोपः। 'स्वरहीनं०' एवं धनं ददातीति धनदः। एवं जलदः॥ २४॥

नाम्नि च ॥ नाम्न्युपपदे धातोर्डः ॥२५॥ द्वाभ्यां पिवतीति द्विपः ।

द्री वारी जायतेऽसी द्विजः । गृहैर्दारैः सह तिष्ठतीति गृहस्यः ॥ गिरिशः । शीङ स्वप्ने ।। पादैः पिबतीति पादपः ॥ द्व गतौ । शुचं दवतीति शूदः ॥ शुचः शुद्धे ॥ शुचः शूरादेशी भवति दे परे ॥ २६ ॥

(च०) सुत्रम्-'नाम्नि च' ॥ नाम्नीति नामन् शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अल्लोपः स्वरे 'स्वरहीनं०' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' नाम्नि नाममान्ने कर्मादिनियमर-हिते प्रयुज्यमाने डप्रत्ययो भवति कर्तरि चकाराज्ञावेऽपि । यथा । आखुनां मूषिकाणा-मुत्थानमाख्त्थम् । ष्ठा । 'आदेः ष्णः स्नः' उत्पूर्वः । 'उदः स्थादेः' इति सलोपः । 'खसे चपा॰' आखुपूर्वः । 'सवणं दीर्घः' डप्रत्ययः । टिलोपः । 'स्वरहीनं॰' 'अतोऽम्' इत्यादौ उदाहरणम् ॥ पा पाने । पा द्विपूर्वः । द्वाभ्यां शुण्डामुखाभ्यां पिवतीति द्विपः । डप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'स्त्रोविं०' ॥ एवं द्विवारं द्वाभ्यां जन्मसंस्का-राभ्याम् एकं जन्मतो द्वितीयं दीक्षासंस्काराच जायते उत्पचत इति द्विजः । जनी प्रादु-भावे । जनेर्जा आदेशः । डप्रत्ययः । टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ष्ठा । 'आदे: च्णः स्नः' स्था षस्य सः । निमित्ताभावे० इति ठस्य थः । गृहपूर्वः । गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः । डप्रत्ययः । टिल्लोपः 'स्वरहीनं०' ॥ द्व गतौ । शुच्पूर्वः । शुचं शोकं द्रवति प्राप्नोति हीनजातित्वादिति शुद्रः । डप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । 'शुचः शुद्रे' ग्रुच्शब्दस्य दे इति डप्रत्ययान्तद्वधातौ परे श्रृ इत्ययमादेशो भवति । अनेन ग्रुचः श्रा। २५-२६॥

उरसः सलोपो सुम्वा ॥ उरसः सकारस्य लोपो भवति डप्रत्य-यान्ते गमी मुमागमश्च वा ॥२७॥ उरसा गच्छतीत्युरगः उरङ्गः सर्पः ॥

(च०) 'उरसः सलोपो सुम्बा' ॥ उरस्ताब्द्स्य उपपदस्य गमिधातौ परे सकारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन सुमागमो भवति । अनेन गम् उरस्पूर्वः । उरसा हृद्येन गच्छतीति उरगः उरङ्गो वा । 'नाम्नि च' इति उप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'उरस०' इति सलोपः । एकत्र समागमः 'नश्चापदान्ते' ॥ २७ ॥

विहायसो विहस्र ॥ विहायस्राब्दस्य विहादेशे भवति चकारा-न्मुम्वा डान्ते गमौ ॥२८॥ विहायसि आकाशे गच्छतीति विहगः विहक्तः ॥ भजस्य च सम्वा डप्रत्ययान्ते गमी ॥ २९ ॥ भुजो वकार्थे ॥ भुजं वक्रं गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः । विहायसो विहश्चेति चकारात् तरस-स्तरादेशः । मुम्बेति अनुवर्तनीयम् । तरसस्तरादेशः । तरस्य मुम्बा डान्ते गमौ ॥ तरसा वेगेन गच्छतीति तुरगः-तुरङ्गः ॥

(च॰) एवं विहायसा आकाशेन विहायसि आकाशे वा गच्छतीति विहगः विहञ्जः । गम् विहायस्पूर्वः ॥ 'विहायसो विहश्च' विहायस्त्राब्दस्य विहादेशः सुमागमः ।

डप्रत्ययः ॥ चकारात् भुजं कुळिलं गच्छतीति । भुज कौटिल्ये । भुजगः भुजङ्गः । प्रवगः प्रवङ्गः । तुरगः तुरङ्गः । इत्याचिप ॥ २८-२९ ॥

अटौ ॥ नाम्नि कार्ये च उपपदे सित अटौ प्रत्ययौ भवतः ॥ ६० ॥ अस्थि हरतीति अस्थिहरः कः? श्वा । कवचं हरतीति कवचहरः कुमारः ॥ धूज् घारणे । धनुर्धरतीति धनुर्धरः क्षित्रयो राजा वा ॥ चर गतौ । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः । ट ईबर्थः । ष्ट्रिन्नतः स्त्री चेत् कुरुचरी । महीचरी । सेनाचरी । मिश्नाचरी दीक्षाचरी ॥ अपत्ययः सर्वधातुसाघारणः । टपत्ययस्तु चरादेरेव भवति ॥ शोकं करोतीति शोककरी कन्या । यशः करोतीति यश-स्करी विद्या ॥ सु गतौ । पुरःसरतीति पुरः सरः । अप्रे सरतीति अप्रेसरः ॥ पाइवें शेतेऽसौ पाइवेशयः । तथैव पृष्ठे श्वेतेऽसौ पृष्ठशयः । उदरशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु । उतानः शेतेऽसौ उतानशयः । स्तम्बेरमः हस्ती ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि । कर्णेजपः ॥ यह उपादाने । शक्तिं गृह्णातीति शक्तिः । धनुर्भहः । खाङ्गरुग्रहः । पृष्ठिग्रहः । अङ्कुश्मदः । तोमरम्रहः । घटीमहः । धनुर्भहः । सूत्रमहः । पृष्ठिग्रहः । फरुग्रहः । कामग्रहः । मधुरग्रहः । शंपूर्वः कुन् । शं सुर्वं वा कल्याणं करोतीति शङ्करः । शंवदः । भारंवहः । अत्र कर्मणि अणपि वक्तव्यः । भारवाहः । इवेतवाहः । इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—'अटो' ॥ अश्र दश्र अटो प्रथमाद्विवचनन्तम् । 'ओ औ औं नाम्नि कार्ये च वाच्यमाने अकारटकारप्रत्ययो यथायोग्यं भवतः टप्रत्यये । टकार ईवर्थः । पचिनन्दीति पचादीनां निरुपपदानामप्रत्यय उक्तः । अटावित्यत्र तु सोपपदानां अप्रत्यय इति न पौनरुक्त्यम् । उदाहरणम् । हुज् हरणे । हु अस्थिप्यूवंः । 'अप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' अस्थीनि हरतीति अस्थिहरः श्वा कुक्कुरः ॥ एवं कवचं संनाहं हरतीति कवच्हरः कुमारः इन्द्रो वा ॥ ध धनुष्पूर्वः । 'दोषां०' इति षस्यरः । 'राद्यपो द्विः' 'झवे जवाः' जलतुम्बिकान्यायेन० । धनुष्रतीति धनुर्धरः कुमा रः हत्याद्योऽप्रत्ययान्ताः ॥ चर गतिभक्षणयोः । चर कुरुप्वः । कुरुषु देशेषु चरितीति कुरुचरः । स्त्रोचेत् कुरुचरी । टप्रत्ययः । अ 'स्वरहीनं०' एकत्र प्रथमेकवचने 'स्त्रोविं०' ॥ द्वितीये टिक्त्वात् 'ध्वितः' इतीप् । 'यस्य लोपः' प्रथमेकवचने 'हत्येपः' नदोशाब्दवत् ॥ ३० ॥

इस्त्रस्ति ॥ घातोर्नाम्नि कार्ये च सित इ ख खि एते प्रत्याया भवन्ति ॥३१॥

शक्रुत्स्तम्बात्क्रञः फल्ले रजोमलाद्श्रहो ह्वनः । हतिनाथाद्देववातादापःकतिरि वाच्य इः ॥ ३ ॥

वस्सन्नीह्योरेव । डुकुञ् करणे । शक्रत्करातीति शक्रत्करिः को वत्सः ॥

स्तम्बं करोतीति स्तम्बकिरः को त्रीहिः। फलं गृह्वातीति फलेग्रहिः वा फलानि गृह्व'तीति फलेग्रहिर्वक्षः। फलस्यैदन्तस्वं निपातनात्। रजो गृह्वातीति रजोग्रहिः। मलग्रहिः। द्विं हरतीति द्विहिरिः। नाथहिरः। आप्ल व्याप्ती। देवान् आप्नोतीति देवापिः। वातं आप्नोतीति वातापिः।

(च॰) सूत्रम्—'इखिलि'॥ इश्च खश्च खिश्च इखिल प्रथमाबहुवचनान्तं सांकेति-कम् । यहा प्रथमेकवचनान्तं नपुंसके । घातोनीम्नि कार्ये च सित इ, ख, खि, एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथायोग्यम् । उदाहरण्यः । कृ स्तम्बपूर्वः । स्तम्बं करोतीति विग्रहे इप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' प्रथमेकवचने 'स्रोविं०' स्तम्बकरिः वीहिः शालिः । एवं शक्त्रकरिवंत्सः । आप्त्रु व्यास्ते । आप् देवपूर्वः । देवानाप्नोतीति देवापिः । इप्रत्ययः 'स्वरहीनं०' एवं वातापिः । फलप्रहिः । नाथहरिः ॥ ३१ ॥

खकारः 'खिति पदस्ये'ति सूत्रस्य विशेषणार्थः ॥ खिति पदस्य ॥ खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य मुमागमो भवति ॥३२॥ तेन दोषा-मन्यमहः । आत्मानं दोषा मन्यते तद्दोषामन्यम् अहः॥

> करीषकू रुसर्वा आत्कषः पियवशाद्भदः। ऋतिमेच भयात्कृत्यः क्षेममद्रियातु वा॥३॥

कष निष्कर्षे । करीषं कषतीति करीषंकषः । करीषं ग्रुष्कगोमयिनस्य-मरः । कूछं कषतीति कूछंकषः । सर्वे कषतीति सर्वेकषः । अस्रं कषतीति अस्रंकषः । खकारो मुमागमार्थः ॥ वद व्यक्तायां वाचि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः ॥ ऋतिं करोतीति ऋतिंकरः । मेधंकरः । भयंकरः । विकल्पपक्षे 'कार्ये अण्'। क्षेमं करोतीति क्षेमंकरः क्षेमकारः । भद्रं करोतीति भद्रंकरः भद्रकारः । प्रियं करोतीति प्रियंकरः प्रियकारः ॥

> आशिताच भुवो भावे करणे च तुराद्भुजात् । विहायसः सुतोरोभ्यां हृदयाच जनात् प्रवात् ॥ ४ ॥ गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भुजोधातोस्तु खिभवेत् । आत्मन्कुक्ष्युदरेभ्यः स्युस्तथा वाचंयमादयः ॥ ५ ॥

आशितेन भ्यते इति आशितम्भवम् । भावे नपुंसकता वाच्या । आशितो भवस्यनेनेति आशितम्भवः ओदनः ॥ तुरं गच्छतीति तुरङ्गमः । भुजङ्गमः । विहङ्गमः । सुतङ्गमः । उरङ्गमः । हृदयङ्गमः । जनङ्गमः । प्रुवेन गच्छतीति प्रुवेङ्गमः ॥ हुभृञ् धारणपेषणयोः । भारमानं विम-

र्तीति आत्मेमरिः । कुक्षिंमरिः । उदरम्बरिः । लुप्तविमक्तेश्च पदान्तत्वं वि-श्रेयम् ।। अतः परं वाचंयमादीन् कथयति । वाचंयमाद्यो निपात्याः । वाचं यच्छतीति वाचंयमः । अत्र अकारो निपात्यते ॥ इ विदारणे । पुरं दार-यतीति पुरंदरः ॥ तप सन्तापे । द्विषं तापयतीति द्विषंतपः । सर्वं सहतेऽसौ सर्वेसहः । क्रिवं विभर्तीति विश्वंभरः ॥ मगं दारयतीति भगंदरः ॥ तृ प्ल-वनतरणयोः । रथं तरतीति रथंतरः ॥ वृञ् वरणे । पतिं वृणोतीति वा वृणुते सा पतिंवरा ।। जिजये । घनं जयतीति घनंजयः ॥ घुञ् घारणे । वस्नि वा वसु घरति वा घरतेऽसौ वसुन्धरा । शत्रुं सहतेऽसौ शत्रुं सहः । भरिं दाम्यतीति आरद्मः । शत्रुंतपः । एते वाचंयमाद्यः ॥

(च) सूत्रम् । 'खिति पद्स्य' ख इत् यस्य स खित् तस्मिन् खिति । सप्तम्ये-कवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' पदस्येति षष्ठयेकवचनान्तम् । 'ङस्स्य' खिति खकारेत्प्रत्यये परे पूर्वपदस्य मुमागमो भवति । उकार उच्चारणार्थः ॥ कु क्षेमपूर्वः । क्षेमंकरातीति क्षेमं-करः । 'इखिंक' इति खप्रत्ययः । अत्र खकारो मुमागमार्थः । 'खिति पद्स्य' इति पूर्व-पदस्य मुमागमः । 'मोऽनुस्वारः' 'गुणः' 'स्वरहीनं०' एवं प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः । कूर्लकषः । अश्रंलिहः । वाचंयमः । पुरंदरः । भयंकरः । प्रंतपः । सनसहः । विश्वंभरः । मितंबचः । विश्वन्तुदः । सूर्येपश्यः । छळाटंतपः । असूर्येपश्या राजदारा इत्यादि ॥ हुमुज् । मृ आत्मन्पूर्वः । आत्मानं विभतौति आत्मंमरिः । खिप्रत्ययः । 'नाम्नो नो०' 'खिति पदस्य' 'मोऽनुस्वारः' 'स्वरहीनं०' प्रथमकवचने 'स्रोविंसर्गः' एवम् उदरंभरिः । कुक्षिंभरिः इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः ॥ ३१ ॥

एजां खञ् ॥ एज कम्पने इत्यादीनां खञ् प्रत्ययो भवति ॥३३॥ खकारो सुमागमार्थः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । घातोः पेरणे इति ञिः प्रत्ययः । जनान् एजयतीति जनमेजयः ॥

> ञ्यन्तैजेर्भन्यतेर्भुञ्जकूलास्यपुष्यतो घयेः। नाडीमुष्टीशुनीपाणिकरस्तनात्सनासिकात् ॥ ६ ॥

मनु अवबोधने । दिवादेर्यः । आत्मानं पण्डितं मन्यते स पण्डितम-न्यः । घेट् पाने । मुद्धं घय तीति मुद्धं षयः । कूछं घयः । आस्यंघयः । पुष्पं-षयः । ध्माधेटे।स्तुरुयोपपदत्वं ज्ञेयम् ॥ ध्मा शब्दाभ्रिसयोगयोः । नाडीं धय-ताति नाडिंधयः । नाडिंधमः ॥ खदान्ते पूर्वपदस्य हस्वो वाच्यः ॥३४॥ मुधिषयः । मुधिषमः । शुनिषयः । शुनिषमः । पाणिषयः । पाणि-

धमः । करंधयः । करंघमः । स्तनंधयः । स्तनंधमः । नासिकां धयतीति नासिकन्धयः । नासिकन्धमः ॥

> ध्मा खारीवातघटीतो रुजवही तु क्रुरुतः । अरुर्विधुतिस्रातुद् स्यादस्योंगाद्यशिस्तिषः ॥ ७ ॥ स्रुरुद्धिते वहाभ्राहिस्ह मितमाननखात्पचिः । वातादिजिरिराया मद् जहातिः शर्धतिस्तया ॥ ८ ॥

खारी घमतीति खारिंघमः । वातंघमः । घटिंघमः ॥ रुजो भन्ने । वह प्रापणे । उत्पूर्वः । कूळमुद्धुजतीति कूळमुद्धुजः । कूळमुद्धहतीति कूळमुद्धहः ॥ अरु: किम् ! । मर्मस्थानम् । अरु: तुद्धतीति अरुंतुदः । विधुंतुदः । तिलं-तुदः ॥ हिशर् प्रेक्षणे । न सूर्यं पश्यन्तीति अस्य्यपश्याः । के ! राजदाराः । उपंपश्यः । रुलाटंतपः ॥ छिह आस्वादने । वहं लेढीति वहंलिहः । अर्अ- लिहः ॥ मितं पचतीति मितंपचः । प्रस्थंपचः । पानंपचः । नखंपचः ॥ अज गतौ क्षेपणे च । वातमजतीति वातमजः ॥ मदी गर्वप्रवन्योः । इरया माद्य-तीति इरंमदः ॥ ओहाक् त्यागे । शर्घं जहतीति शर्धंजहा माषाः ॥ इति खश्यप्रथयः ॥

(च०) सूत्रम् । 'एजां खश्' एजां पष्टीबहुबचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वा०' खश् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेळोपः' 'एज् कम्पने' इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति खकारो सुमागमार्थः । शकारश्चतुर्वत्कार्यार्थः । एज् जनपूर्वः । जनं लोकमेजयित कम्पयतीति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' निप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' ततः । 'एजां खश्' इति खश । अ । 'खिति पदस्य' इति पुर्वस्य सुम् । 'स्वरहीनं०' चतुर्वत्त्वात् 'अप् कर्तरिः 'गुणः' 'एअय्' 'स्वरहीनं०' 'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वरहीनं०' जनमेज्यः ॥ मन ज्ञाने मन् पण्डितपूर्वः । आत्मानं पण्डितं मन्यते इति पण्डितंमन्यः । खश्प्रत्ययः । शित्वात् 'दिवादेर्थः' खित्वान्सुमागमः । 'स्वरहीनं०' ॥ एवं सुमगमन्यः इत्यादि ॥ ३३–३४ ॥

(प्र॰) एजामिति ॥ बहुवचनमाद्यर्थम् ।। ३३ ।।

ख्युट् करणे ॥ घातोः करणेऽर्थे ख्युट् प्रत्ययो भवति ॥ ३५ ॥ अभूततद्भावे ॥ आड्यसुभगस्थूलपालितनप्रांधिप्रियेषु कुञः ख्युट् वाच्यः ॥३६॥ अनाख्यः आख्यः कियतेऽनेनेति आद्यंकरणं चूतम् । सुभगंकरणम् ॥ स्थूलंकरणं किम्? । दवि ॥ पल्तिंकरणं किम्? । श्रीतवस्तुसेवनम् । अनमाः नग्नः कियते अनेनेति नग्नंकरणं चूतम् ॥ अन

न्यकरणं किम् !। सूर्यावलोकनमसकृत् । अप्रियः प्रियः क्रियते अनेनेति प्रियंकरणं मैत्रम् ॥ दार्वाहनोऽण् वक्तव्यः ॥३७॥ तकारस्य च टः ॥ घाटादेशो वक्तव्यः ॥३८॥ उवम् । दारु आहन्तीति दार्वाघाटः ॥ चारौ वा ॥३९॥ वारु आहन्तीति वार्वाघाटः चार्वाघातः ॥ कर्माणि-सम्पूर्वाच्च ॥४०॥ वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघातः ॥ जायापत्यो-छक् ॥४१॥ जायापत्योहन्तेष्टक्पत्ययो भवति लक्षणवित कर्तिरे ॥ जाया हन्तीति जायाच्नः ना । पितं हन्तीति पतिष्टनी स्त्री ॥ अमनुष्य-कर्नुके च ॥४२॥ जायाष्टनः तिलकालकः । कपाले अमरः । पतिष्नी पादरेखा ॥ पाणिघता इधौ शिल्पिन निपात्येते ॥४३॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ ४४॥

(च०) सूत्रम्—'ख्युट् कर्गो' ख्युट् प्रथमकवचनान्तम् । 'हसेपः सेर्लोपः' करणे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । अञ्चतस्य निष्पादनं करणमुच्यते तिस्मन्नर्थे धातोः ख्युट्प्रत्ययो भवति । खकारो मुमागमार्थः । टकार ईवर्थः । क्ष नप्तपृद्धः । आनप्तो नग्नः क्रियते अनेन इति विष्रहे ख्युट्प्रत्ययः । यु । 'खिति पदस्य' इति खित्त्वान्मुम् । 'समा-सप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपे सुमागमः । ''युवोरनाकौ'' इत्यनादेशः । 'स्वरहीनं०' 'क्लगोणो०' नपुंसकान्तम् । नग्नंकरणं चूतम् । एवम् अस्थूलः स्थूलः क्रियते अनेनेति स्थूलंकरणं द्वि । क्ष स्थूलपूर्वः ॥ ३९ ॥

(प्र॰) लक्षणवतीति ॥ मरणसूचकं पाणिरेखादिकं लक्षणं यस्यास्ति स लक्षणवान् तस्मिन् कर्त्तरि सितः; इत्यर्थः ॥

भजां विण् ॥४५॥ भजसहवहां क्तिर विण् प्रत्ययो भवति । णकारे। वृद्ध्यः ॥ वे: ॥ वेलेंगो भवति ॥४६॥ भज सेवायाम् । अधं भजतीति अर्घमाक् । चोः कुः सुखमाक् । दुःखमाक् ॥ वह प्रापणे । भारं
वहतीति भारवाद्-मारवाड् भारवाहो भारवाहः । भारवाहम् भारवाहो ॥ वाहो
वा ॥ बाहो वाकारस्यौकारो भवति शखादौ स्वरे परे ॥ भारीहः भारीहा भारवाद्भ्याम् भारवाड्भिः । इत्यादि ॥ सह मर्षणे । हो ढः । वावसाने । सहादेः सादिः इति सुत्रेण त्वरायास्तुरादेशः । त्वरां शत्रूणां वेगं
सहतेऽसौ तुरासाद् । साहेः षः सोऽि । तुरासाहो तुरासाहः ॥ पुच्छतेविण् ॥४७॥ तत्त्वं पुच्छतीति तत्त्वपाद् । अम्ब्नि वहतीति अम्बुवाद। शसादौ तु अम्ब्ह ॥ अन छः ॥ अनकारादुत्तरस्य वाहो वाकारस्य
डः स्यात् शसादौ स्वरे परे ॥४८॥ शालिवाद् शास्यहः ॥

(च०) सूत्रम्—'भजां विं्।। भजां षष्टीबहुवचनान्तम् । 'स्वर०' 'मोऽनुस्वारः' विण् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' भजामिति । भजादीनां भज, वह, षह, शम्, इत्यादीनां धात्नां विण्प्रत्ययो भवति कर्नुक्तौ विषये । णकारो वृद्धयर्थः ॥ भज सेवायाम् । भज् । अर्धपूर्वः । अर्धं भजतीत्यर्धभाक् । विण्प्रत्ययः । वि । णित्त्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अर्धभाज् वि इति स्थिते ॥ सृत्रम्—'वेः' ॥ षष्टयेकवचनान्तम् । 'क्षितिः 'इस्यः' 'स्नोविं०' वेरिति विप्रत्ययस्य छोपो भवति । इत्यनेन विछोपः । प्रयमैकवचने 'वोः कुः' 'हसेपः सेछोपः' 'वावसाने' अर्धभाक् अर्धभाजौ अर्धभाजः इत्यादि । स्नोछिङ्गेऽण्येवम् । नपुंसके तु अर्धभाक् अर्धभाजी अर्धभाक्षि इत्यादि ॥ ४९ ॥

वह भारपूर्वः । भारं वहतीति विग्रहे विण् प्रत्ययः । वृद्धिः । विलोपः । प्रथमैकवन्वने 'हो ढः' 'हसेपः सेलोपः' 'वावसाने' ढस्य ढः । भारवाट् भारवाड् । मधुलिह्शब्द्वन्प्रिक्रया । शसादौ स्वरे तु विशेषः ॥ 'वाहो वौ' शसादौ स्वरे । वाह इति विण्प्रत्य-यान्तस्य वहधातोः शसादौ स्वरे परे वा इत्यक्षरस्य क्वत्स्नस्य औकारो भवति वा इत्यस्य औ 'औ औ औ' भारोहः । भारोहा भारवाड्भ्यां 'हो ढः' 'झवे जबाः' 'स्वरहीनं०' भारवाड्भिरित्यादि । षष्ट मर्षणे । 'आदेः ष्णः स्वः' सह विण्प्रत्ययः । वृद्धिः । वेलीपः । प्रथमैकवचने 'हो ढः' 'साहेः षः सो ढि' साहः षष्ठयेकवचनान्तम् । षः प्रथमैकवचनान्तम् । सः षष्ठयेकवचनान्तम् । वि सत्रम्येकवचनान्तम् । सहधातोः सकारस्य पकारो भवति ढकारेपरे एसे पदान्ते च । अनेन सस्य षः । 'हसेपः से०' 'वावसाने' तुरां शत्रुवेगं सहते हित तुराषाट् इन्द्रः । तुराषाहौ तुरासाहः । भकारादौ सुपि च तुराषाङ्भ्यां तुराषाहिमः इत्यादिस्पाणि ज्ञेयानि ॥ अत्र केवित तत्त्वं प्रच्छतीति तत्त्वप्राट् इत्युदाहरणं पठन्ति । तदत्र न युज्यते । अग्रे किप्प्रत्ययाधिकारे साधितत्वात इह तु अमात् पठन्ति ॥ ४८ ॥

(प्र०) भजामिति बहुवचनमाद्यर्थम् । अत आह भजसहवहामात ॥ ४५ ॥

श्रमेरिप विण् वक्तव्यः ॥ ४९ ॥ मो नो घातोः । श्रम दम उपश्रमने । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः ॥

(च०) शम उपशमे । शम् प्रपूर्वः । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् । विण्प्रत्ययः । वृद्धिः । वेर्छोपः । प्रथमैकवचने । 'मो नो धातोः' धातोर्मकारस्य नकारो भवति रसे पदा-न्ते च । इति मस्य नः । 'हसेपः सेर्छोपः' प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । प्रशान्भ्यां प्रशान्भिः॥

अभूततद्भावे कुभ्वस्तियोगे नाम्नदिच्वः ॥ अभूततद्भावेऽर्थे कु मू अस् इत्येतेषु नाम्नाञ्च्वपत्ययो भवति ॥५०॥ सम्पद्मकर्त्राति बक्तव्यम् ॥५१॥ तेन अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । चकारश्च्वी दीर्घः इति विशेषणार्थः । अथवा चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । वेः ॥

(च॰) अभूततद्भावे क्रभ्वस्तियोगे नाम्निक्चः ॥ न प्राक् भूतमभूतं तस्य तेनैव स्वात्मना भवनं तद्भावः तस्मिन्नथें अतथाभावस्य तथाभावे सति क्ष भू अस् इत्येन तेषां त्रयाणां धात्नां मध्ये एकतरेण योगे नाम्निक्चप्रत्ययो भवति । चकारश्च 'च्वौ दीर्घ ई चास्य' इति सुत्रविशेषणार्थः ॥ ९०॥

च्बी दीर्घ ई चास्य ॥ च्बी प्रत्यये परे अकारस्य ईकारादेशी भवति अन्यस्य स्वरस्य दीर्घो भवत्यव्ययवर्जितस्य ॥५२॥ अमिथुनं मिथुनं सम्पद्यमानं तथा करणं इति मिथुनीकरणम् । किम्? । पाणिप्रहणम् । च्व्यन्तत्वाद्व्ययम् अव्ययाद्विभक्तेर्ह्वेक् । असहायः सम्पद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायी स्यात् । अक्रुष्णः कृष्णः यथा सम्पद्यमानस्तथा करोतीति कृ-ष्णीकरोति । हेतुकृतम् । अव्ययस्य न दीर्घत्वम् । अस्वस्ति स्वस्ति यथा सम्पद्यमानस्तथा स्यादिति स्वस्ति स्यात् । सम्पद्यकर्तारे किम् । अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । अछक् कचित् इति विभक्तेरछक् ।।

(च॰) 'च्वौ दीर्घ ई चास्य' च्वौ परे सित अकारच्यतिरिक्तस्वराणां दीर्घः आ-कारस्य च । यहा अस्य अवर्णस्य ईकारो भवति । उदाहरणम् । क्रु मिथुनपूर्वः । अमि-थुनं मिथुनं क्रियते इति विग्रहे । 'भावे युद्' यु । 'अभूततद्भावे०' । अनेन मिथुनस्याग्रे च्चिः । 'च्बौ दीर्घ ई चास्य' इति अकारस्य ईकारः । 'युवोरनाकौ' 'गुणः' 'स्वरहीनं०' 'वेर्लोप:' 'ब्हर्नो णोक' भावत्वान्नपुंसकिलङ्गत्वम् कुलशब्दवत् । एवं मिथुनीकरोति मिथु-नीमवति मिथुनीस्यात् । मू ग्रुङ्कपूर्वः । अग्रुङ्कस्य ग्रुङ्कभवनं ग्रुङ्कीभावः । वन् । 'वन् भावे' अ। निगत्वाद्वृद्धिः । 'औ आव्' 'स्वरहीनं०ः' चिवः । अकारस्य ई । 'वेर्छोपः' अन्न भूयोत्र च्विः । 'स्रोवि०' अस् भुवि । विधिसंभावनयोः यात् । 'अप् कर्तरि' 'अदारेर्छुक्ः 'नमसोऽस्य' इत्यलोपः । सहायपूर्वः । असहायः सहायः स्यादिति विग्रहे चिवप्रत्ययः ई चास्य । 'वेः' इति लोपः । सहायी स्यात् कियापदम् । अत्र अस्योगे च्विः । क्रु हेतु-पुर्वः । अहेतुहेंतुतया कृतं हेतुकृतम् । 'कक्तवतु' तप्रत्ययः । चित्रप्रत्ययः । 'च्त्रौ दीर्घः । ' इति दीर्घः । उकारस्य जकारः । नपुंसकान्तम् ॥ ५२ ॥

च्बौ सलोपश्च ॥ अरुस् मनस् महस् चेतस् रजस् इत्यादीनां स-कारस्य छोपो भवति च्वौ प्रत्यये परे ॥५३॥ द्वौ नञौ प्रकृतार्थमनुसरतः । उत्सुकं मना यस्यासी उन्मनाः, न उन्मनाः, अनुन्मनाः, अनुन्मनाः उन्मनाः सम्पद्मानस्तथा भाव इति उन्मनीभावः । विगतं मनी यस्याऽसौ विमनाः, न विमनाः अविमनाः, अविमना विमनाः सम्पद्यभानः तथा भाव इति विम-नीमावः । न विद्यते मनो यस्यासौ अमनाः, न अमनाः अनमनाः अनमनाः अमनाः सम्पद्यमानस्तथा भाव इति अमनीभावः । तथा सुमनीभावः । सुचे-तीमावः । महीकरोति । अरूकरोति । चक्षकरोति ॥

(च॰) 'च्ची सलोपश्च' च्चिप्रत्यये परे अरुस्मनश्चश्चश्चेतोरहोरजसा सकारस्य छोपो भवति । सलोपे कृते च पूर्वस्य दीर्घः । अकारस्य ईकारः । स्थिरस्य मनसः अमृत- स्त्वेन भवनममनीभावः । अरूकरोति । चक्षूकरोति । चेतीकरोति । विरहीकरोति । भू । अमनस्पूर्वः । 'घण्भावे' अ । चिद्रप्रत्यये कृते । 'च्वौ सलोपश्च' इति सलोपे कृते अकारस्य ईकारः ॥ एवमपरिखा परिखा कृता । परिखीकृता । कप्रत्ययः । परिखापूर्वः चित्रप्रत्ययः । 'है चास्य' इति अवर्णे त्य ईकारः । 'वेः' इति विलोपः ॥ ५३ ॥

डाच् कचिद्रक्तव्यः ॥ अम्ततद्भावेऽर्थे कचित डाच् प्रत्ययो भवति ॥ ५४ ॥ अदुःखं दुःखं सम्पद्यते तत् करोतीति दुःखाकरोति । तथा भद्राकरोति ॥

(च०) प्रथमैकवचने 'स्नोर्विसर्गः' क्रचित्प्रयोगान्तरे च्व्यर्थे नाझो डाच्प्रत्ययो भव-ति । डकारष्टिलापार्थः । चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । अदुःखिनं दुःखिनं करोतीति दुःखा-करोति । इति सिद्धमेव । करोति दुःखिनपूर्वः । डाच् । टिलोपः । 'स्वरहीनं०' ॥ एवं सुखाकरोति । सपत्राकरोति । प्रियाकरोति । सुण्डने भद्राकरणम् ॥ ५४ ॥

आतो मनिप्क निद्वनिपः ॥ पादौ नाम्नि च प्रयुज्यमाने आक् कारान्ताद्धातोमिनिप् कनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ ५५ ॥ सुष्ठु ददातीति सुदामा । राजन्शब्दवद्रूपम् । खसे चपा झसानाम् । अश्वे तिष्ठ-तीति अश्वत्थामा ॥

(च०) सूत्रम्—'आतो मनिब्बनिपः' ॥आतः षष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्वोविसर्गः' मनिप् च कनिप् च वनिप् च मनिप्कनिव्वनिपः । प्रथावहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्वोविसर्गः' आकारान्ताद्धातोः मनिप्, कनिप्, वनिप्, एते श्रयः प्रत्ययाः कर्तरि । पकारः पित्कार्यार्थः । इकार उच्चारणार्थः । क्वनिप् इत्यत्र ककारः कित्कार्यार्थः । द्वदाम् द्वप्यः । सुदामन्शब्दात् प्रथम्कवचने । 'नोपधायाः' 'हस्पः से०' 'नाम्नो नो लोप०' राजन्शब्दावत्साधना ॥ ५५ ॥

स्थामी ॥ इश्च ईश्च ई। दासोमास्थां इस्व इकारो भवति ॥ ५६ ॥ दीर्घ ईकारो भवति तकारादे। किति हसे परे, न क्यपि किपि वा किन्पृत्रत्ययः। सुष्टु पिवतीति सुपीवा। भूरि ददातीति भूरिदिवा। छतं पिवतीति धृतपीवा। धनदिवा। मरुसिवा। मार्गिस्थवा। धनधीवा। सुगीवा। दोष-हीवा।। किनिप् किपि किपि क्योऽपि हक्यते ॥५७॥ सुष्टु करोतीति सुकर्मा। सुष्टु शृणोतीति सुशर्मा। अन प्राणने। अत्र किप्। प्राणितीति प्राण् प्राणौ प्राणः। हे प्राण् ॥ अनः ॥ पदान्ते वर्तमानस्थापि अनो नस्य पर्त्वं स्थात्॥५८॥ अषौ इति विशेषणात्रलोपो न शक्कनीयः। इण् गतौ। हु-स्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति॥५९॥

पातरेतीति पातरिता ॥ वानिपि अमस्याऽत्वं वाच्यम् ॥६०॥ जनी पादुर्भावे । विजायतेऽसौ विजावा । केवछेभ्योऽपि वनिप् । ओणृ अपनयने । जोणतीति अवावा अवावानी ॥ ईपि वनी नस्य रो वाच्यः ॥६१॥ नरण ईप्। ओणति । सा अवावरी । पारं पत्रय जीति पारहरवा पारं पत्रयतीति सा पारदृश्वरी । केवलेभ्योऽपि कनिष् । षुञ् अभिषवे । षूङ् प्राणिगर्भावेमो-चने । सुनोतीति सुत्वा । तुक् ॥ धेट् पाने । धयतीति धीवा ॥ गै शब्दे । गायतीति गीवा । जहातीति हीवा । पीवा ॥

(च॰) सूत्रम्—'स्थामी' ॥ स्थां षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'आतो धातोर्लोपः' 'स्व-रहीनं० 'मोऽनुस्वारः' ई प्रथमैकवचनान्तम् सांकेतिकम् । अथवा स्थां षष्टीबहुवचनाः न्तम् । इ प्रथमैकवचनान्तम् ई प्रथमैकवचनान्तम् त्रिपदम् । 'अव्ययाद्वि०' इश्च ईश्च ई। स्था, पा पाने, गा, मा, हा, इत्यादीनामीकारो भवति क्रिप्रत्यपञ्यतिरिक्ते क्रुति परे स्थादीनामाकारस्य इकारः ईकारश्च भवति । क्वचित्प्रयोगानुसारेण हस्व इकारः । यथा स्थितं सिंहतं मितं प्रमितम् । दो अवखण्डने । दितम् । षोऽन्तकर्मणि । अवसि-तम् । छो छेदने । छितम् । निशितमित्यादि । कचिद्दीर्घः । पा पाने । पा सुपूर्वः । सुष्ठु पिबतीति विग्रहे । 'आतो मनिप्०' इत्यादिना क्वनिष्प्रत्ययः । कित्त्वादाकारस्य ईकारः । पा इत्यस्य पी सुपीवन् । प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेपः सेर्छोपः' 'नाम्नो-नो॰ सुपीवा इति कनिबन्तम् । दुराज् । दा भूरिपूर्वः । भूरि प्रचुरं स्वर्णे वा ददा-तीति भूरिदावा वनिषु कित्त्वाभावात् 'स्थामी' इतीकारो न । राजन्शब्दप्रक्रिया ५६-६१

(प्र॰) स्थामिति ॥ एषामित्त्वं स्यात्तादौ किति ॥ ९६ ॥

'विश्वहरवनयना वयम्' इत्यन्न विश्वं पश्यन्तीति विश्वहश्वानि नयनानि येषां ते वि श्वदृश्वनयना इति वर्त्तमानेन विग्रहेअप न क्षतिः॥

किए ॥ उपपदे सति असति च सर्वधातुभ्यः किए प्रत्ययो मवति ॥६२॥ किपः सर्वापहारित्वाल्होपः । कपावितौ ॥ वेः ॥

(च॰) सूत्रम् । 'क्तिप्' प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः । एकपदम् । सर्वधातुभ्यः किन्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेघार्थः तुग्विधानार्थश्च । अन्ये तु प्रत्यया उदाहर-णानुसारेण यथायोग्यं धातुभ्यः प्रयोज्याः । किप्प्रत्ययस्तु सर्वधातुभ्यो भवतीत्यर्थः । क्र । कर्मन्पूर्वः । कर्म करोतीति विग्रहे किप्प्रत्ययः ॥ ६२ ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ कर्म करोतीति कर्मकृत् । अग्नि चिनोतीति अभिचित्। देवान् स्तौतीति देवस्तुत्। सोमं पिनतीति सोमपाः॥ सर्व पर्यतीति सर्वेष्टक् । दिशाम् इति कुत्वम् । दिश्व अतिसर्जने । दिश्वतीति दिक् किष् ॥ वचिप्रच्छचायतस्तुकटपुङ्जुश्रीणां दीर्घः सम्प्र- सारणाभावश्च वक्तव्यः ॥६३॥ वक्त्यनया सा वाक् वा उच्यते अनया सा वाक् ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । तत्त्वं प्रच्छतीति तत्त्वपाट् । छश्यात्रादेः वः ॥ छ्वोः चाउ वाच्णो किति ङिति ससे परेऽनुनासिके की च ॥६४॥ तेन तत्त्वपाच्छौ(शौ) तत्त्वपाच्छः(शः) ॥ ष्टुन् स्तुतौ । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः ॥ प्रुङ् गतौ । कट प्रवतेऽसौ कट-प्रः ॥ जु गतौ । जवतेसौ जूः । सुष्टु श्रयतीति सुश्रीः । वा सुष्टु श्रीर्यन्स्यासौ सुश्रीः । श्रयन्ते जना यामिति श्रीः ॥

(च॰) सूत्रम्—'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' ॥ इस्वस्य षष्ठयेकवचनान्तम् । 'ङस्स्य' पिति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' तुक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेळीं ॰ पिति क्रति परे हस्वस्य स्वरस्य तुगागमो भवति । अनेन घातोः पुरस्तुगागमः । क्रियः सर्वापहारी लोपः इति क्रिपुलोपः । प्रथमैकवचने 'हसेपः सेलीपः' कर्मन्नित्यत्र 'ना-म्नो नो ०१ कर्मकृषः । एवमित्रं चिनोतीत्यग्निचित् । चित्र् चयने ॥ देवान् स्तौतीति देव-स्तुत्। ष्टुज् स्तुतौ । ष्टु । 'आदेः ष्णः स्नः' 'निमित्ताभावे०' इति दस्य तः । देव-पूर्वः । किप्प्रत्ययः । तुगागमः । किपः सर्वापहारी छोपः ॥ पा पाने । सोमपूर्वः । क्रिप्प्रत्ययः । सोमं पिबतीति सोमपाः । अत्र दीर्घत्वान्न तुगागमः । प्रथमैकवचने 'स्रो-र्वि॰ ।। इशिर् प्रेक्षणे । सर्वपूर्वाः सर्वे पश्यतीति सर्वेदक् । क्रिप्पत्ययः । क्रिपः सर्वाप-हारी लोपः । 'दिशाम्' इति शस्य कः । प्रथमैकवचने । 'हसेपः से०' सर्वटक् सर्वटशौ इत्यादि ॥ श्रिज्घातुः सेवायाम् । श्रिः सुपूर्वः । सुष्टु श्रयतीति विग्रहे किप् ॥ 'विचिप्र-च्छ्याय० इति । प्रच्छ, वच, स्तु, कटप्रु, जु, श्रीणां दीर्घता भवति चकारात प्रच्छः संप्रसारणाभावः । इति स्वरस्य दीर्घः । किब्लोपः । सुश्रीशब्दातप्रथमैकवचने । 'स्रो-वि०१॥ प्रच्छ तत्त्वपूर्वः । किप्प्रत्ययः । 'प्रच्छादे० ।' इति दीर्घः । 'संयोगान्तस्य छो-पः 'छश्वषराजादेः षः' 'षो डः' 'हसेपः से०' 'वावसाने' तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् तत्त्व प्राड तत्वप्राच्छी (शौ) तत्वप्राच्छः (शः) ॥ ६३-६४ ॥

नहिवृतिव्यिधवृषिकि चिसहितानिषु क्विवनतेषु पूर्वपदः स्योपसगस्यान्ते दीर्घो वाच्यः ॥६४॥ णह बन्धने । आदेः ण्णः स्नः । नहो धः । उप समीपे नद्यतीति उदानत् ॥ नितरां वर्ततेऽसौ नीवृत् ॥ व्यथ ताडने । प्रहां कि्ङति च । मर्माणि विष्यतीति मर्मावित् ॥ वृष वृष्टो । प्रकर्षेण वर्षतीति प्रावृद् ॥ रुच दीष्टौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरुक् ॥

(च॰) णह बन्धने । नह उपपूर्वः । उपनद्धते पादयोरित्युपानतः । क्रिप् प्रत्ययः । क्रिपि परे नहेंधांतोः पूर्वेल्य उपसर्गस्य दीर्घता च वक्तन्या । क्रिप्परे इति पाठे क्रिप् परो यस्त्रात् स क्विप्परः ईंट्यो नहिधातौ परे उपसर्गस्य दीर्घता वक्तन्या । प्रथमैकवचने वहो धः' हस्य धः । 'वावसाने' उपानत् उपानद् उपानहौ इत्थादि हसास्तस्त्रीलिङ्गे ॥ चकारात् प्रावृट् । प्रवर्षतीति प्रावृट् । मर्मावित् । नीस्क् इत्यादाविप दोर्घता ॥ नहेरि-त्युपलक्षणात नहि वृषि वृति व्यधि सहि तनयः गृद्यन्ते ॥ ६५ ॥

गम्यम्नम्हन्तनादीनां किपि अमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा ॥ ६६ ॥ तुक् । परितः तनोतीति परितत् ॥ कटं निकीर्ष-तीति कटनिकीः । निकीर्षतेः किप् । यतः इत्यकारलोपः । दोषाम् इति पत्य रेफः । रिलोपो दिर्घश्च इति मध्यमरेफस्य लोपः नतु संयोगान्तस्य लोपः । रसे पदान्ते नेति नकाराद् ॥ रात्सस्य । स्नोविस्माः । कटनिकीर्षो कटनिकीर्षः ॥ वह पापणे । यजां यवराणाम् । अनो वहतीति अनङ्गन् ॥ किय-न्ते वह्यनसो डान्तादेशो वाच्यः ॥ ६७ ॥ अनङ्वाहौ अनङ्वाह अनङ्वाहः ॥ राज् दीष्ठौ । मो राजि समः कौ । सम्यक् राजतेऽसौ सम्राट् ॥ ध्ये निन्तायाम् ॥ ध्यायतेः किपि सम्प्रसारणं दीर्घता च वक्तव्या ॥ ६८ ॥ सुष्टु ध्यायतीति सुषीः ॥ सुतिगामिजुहोतिनां निविप स्वित्तत्वित्तां विविप स्वित्तां विविप सम्प्रसारणं वाच्यम् ॥ योततेः कवित्तत्वे वाच्यम् ॥ ६९ ॥ हसादिः शेषामावः ॥ योततेः कवित्तत्वे विद्यत्वे विविप सम्प्रसारणं वाच्यम् ॥ ७० ॥ द्योततेः कवित्तत्वे विद्यत् । गच्छित उत्पत्तिस्थितिष्ठयान् प्राप्नोतीति जगत् ॥ जुहोतेर्दी-र्घश्च । जुहोतेर्दी-

(च०) क्र कटपूर्वः । कटं चिकीर्षतीति विग्रहे । 'इच्छायां०' इति सप्रत्ययः । 'से दीर्घः' 'ऋत इर्' किर् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः' रखोपः । 'कुहोश्चः' चिकिर् । ग्वोविंहसे' इति दीर्घः । 'किछात्षः सः०' कटं चिकीर्षे अग्रे किप् । 'यतः' हित सप्रत्ययस्य अकारस्य लोपः क्रिपः सर्वापहारी लोपः । 'दोषां रः' 'रिलोपो दीर्घश्च 'स्रोविं०' एवं साधयन्ति ॥ ध्यैचिन्तायाम् । ध्यै सुपूर्वः । सुष्ठु ध्यायति इति सुधीः क्रिप्त्ययः। ध्यायतेः ध्यै चिन्तायामित्यस्य धातोः क्रिपि परे संप्रसारणं भवति दीर्घस्य(?) दीर्घ ईकारः । ध्यै इत्यस्य धी । क्रिप्लोपः । प्रथमैकवचने 'स्रोविं०' सुश्रीशब्दवत् ।

हरोष्टक्सकी चोपमाने कार्ये ॥ ७१ ॥ हरोषीतोः सर्वादिषु टक्सको प्रत्ययो भवत उपमाने कार्ये सित ॥ चकारात् किप् वक्तव्यः ॥ आ सर्वादेः ॥ एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः पूर्वस्य टेरात्वं भवति ॥७२॥ हिरार् प्रेक्षणे । अन्य इव हर्यतेऽसौ अन्याहराः । छश्चषराजादेः षः । षढोः कः से । किछात् । अन्याहक्षः अन्याहक् । स इव हर्यतेऽसौ ताहशः – ताहक् । य इव हर्यतेऽसौ याहक्षः याहक् । एष इव हर्यतेऽसौ एताहराः - प्ताहक्षः एताहक् ॥

(च) सूत्रम्—'दूरोष्टक्सको चोपमाने कार्यें ॥ हशेरिति हशिशब्दस्य पञ्च म्येकवचनान्तम् । 'क्लिति' 'क्ल्य्य' 'क्लोर्विव' टक् च सक्च टक्सको प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनंव' पश्चात् 'विसर्जनीयस्य सः' 'ष्टुभिः ष्टुः' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययाव' उपमाने सप्तम्येकवचनान्तम् । अव्ययावं सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् । हशेर्षातोः टक्सको प्रत्ययो भवतः । चकारात् तृतीयस्ये किप्प्रत्ययो भवति कार्यं कर्मोक्ती उपमाने वाच्ये सित । हश् अन्यपूर्वः । अन्य इव दश्यत इति विग्रहे एकत्र टक् प्रत्ययः । टकारानुबन्धः 'ष्ट्वितः' इति कार्यार्थः ककारो गुणनिषेधार्थः ॥ सूत्रम्—'आ सर्वादेः' ॥ आ प्रथमैकवचनान्तम् सांकेतिकम् । सर्वादेः षष्ट्योकवचनान्तम् । 'क्षिति' 'क्ष्टस्य' एतेषु टक् सक् किव् सप्तत्ययेषु परेषु सर्वादेः सर्वादिगणस्य पूर्वपदस्य टेरात्वं भवति । 'स्व रहीव' प्रथमैकवचने 'क्लोर्विव' अन्याहशः । द्वितीये सक्प्रत्ययः । टेरात्वम् । 'दिशाम्' इति शस्य कः । 'क्लिलात्पः सःव' 'क्ष्यसंयोगे क्षः' प्रथमैकवचने । 'क्लोर्विसर्गः' अन्याहकः । तृतीयस्पे किप्प्रत्ययः । टेरात्वम् । क्ष्यसंयोगे क्षः प्रथमैकवचने । 'दिशाम्' 'हसेपः सेर्लोपः' अन्याहक् । तृतीयस्पे किप्प्रत्ययः । टेरात्वम् । क्ष्याह्या ॥ एवं स इव हश्यते इति ताहशः ताहकः ताहक् । तद्पूर्वः । 'आ सर्वादेः' ॥ ७१-७२ ॥

(प्र॰) आसर्वादेरिति ॥ एवं चोपमाने कम्मीपपदनिमित्तकटक्सक्किप् एषु परेषु सर्वादेष्टेरात्वं नान्यत्रेत्यर्थः । तेन सर्वे पश्यतीति सर्वेदगित्यत्र न उपमानाभावात् ॥७२॥

किमिदमः किन् ॥ किन्शब्दस्य इदम्शब्दस्य च कीश् ईश् इत्येताबादेशौ भवतः टगादिषु प्रत्ययेषु परेषु ॥७३॥ श्रकारः सर्वादेशार्थः । क इव दश्येतऽसौ कीदृशः कीदृशः-कीदृक् । अयमिव दृश्येतऽसौ ईदृशः-ईदृक्षः ईदृशः वार्ता । सर्वादित्वादृशत्वम् ॥ भवदादिषु दृशेष्ट-काराद्यः पूर्वस्य टेद्धिता च वक्तव्या ॥७४॥ भवानिव दृश्य-तेऽसौ भवाद्यः भवादृशः भवादृक् । चकारात् एतेषु प्रत्ययेषु परेषु समानश्व्यत्य सो वाच्यः । समान इव दृश्येतऽसौ सदृशः-सदृशः-सदृक् ॥ अद्-सोऽम् आदेशः ॥ अद्माऽम् आदेशः भवति किति परे ॥७५॥ बसाविव दृश्येतऽसौ अमृदृशः-अमृदृक्-ग् ॥ प्रत्ययोत्तरपद्योः परतो युद्मदस्मदोरेकत्वे त्वत् मत् इत्य-तावादेशौ भवतः ॥ ७६ ॥ त्विमव दृश्येतऽसौ त्यादृशः-त्वादृशः त्वा-दृक्-ग् ॥ अदृमादृशः युद्मादृशः । युद्मिव दृश्येतऽसौ मादृशः मादृक्षः । युद्मिव दृश्येतऽसौ स्वादृशः । युद्धि । यादृशी । यादृशी । यादृशी । स्वादृशी । त्वादृशी । स्वादृशी । स्वादेशी । स्वादृशी । स्वादृशी

(च०) सूत्रम्—'कमिद्मः कोश्ं॥ किं च इदं च किमिद्म तस्य षष्ठयेकवच-नान्तम्। 'सोर्वि०'। की च ई च की कोपुर्वः शः शकारोऽनुबन्धः उभयत्रापि युज्यते। कीश् प्रथमेकवचनान्तम्। 'हसेपः से०'॥ केचित्तु 'किमिद्मः कीशीश' एवं सूत्रं पठन्ति। एतेषु प्रत्ययेषु परेषु धातोः पूर्वयोः किम् इदम् शब्दयोः कीश् इश् इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन। किम् शब्दस्य कीश्। इदम् शब्दस्य ईश् शकारः सर्वादेशार्थः। दश् किम्-पूर्वः। क्रमेण व्यस्तक्किण्प्रत्ययाः। क इव दृश्यत इति विप्रहे किमः की आदेशः। कीदशः कीद्दशः कीद्दक्। शेषं प्राग्वत्॥ एवम् इदम् पूर्वः। इदमः ई आदेशः। अयमिव दृश्यते ईदक्षः ईदक्॥ ७३॥

भवदादिषु प्राक्पदेषु सत्सु इवार्थे उपमानाथं हक्षेधांतोः टक्सक्किप्प्रत्यया भवन्ति । पूर्वपद्स्य टेरात्वं भवतीत्यर्थः । भवानिव हश्यते भवाहशः । भवाहकः । अह-मिव हश्यते इति माहशः माहकः माहकः । हश् अस्मत्पूर्वः । 'त्वन्मदेकत्वे' इति महादेशे सौ कृते पश्चाहेराकारः । एवं त्विमिव हश्यत इति त्वाहशः त्वाहकः त्वाहक् चकारात् समान इत्यस्य स आदेशः । समान इव हश्यत इति सहशः सहकः सहकः । वयमिव हश्यत इत्यस्य स अस्माहकः अस्माहकः । यृथमिव हश्यत इति युष्माहशः ॥ ७४ ॥

णिनिरतीते ॥ घातोरतीते काले शीलेऽधे च णिनिप्रत्यये। भवति ॥ ७७ ॥ करणे उपपदे यजेणिनिर्वाच्यः ॥ ७८ ॥ इनां शौ सौ । अग्निष्टोमेन इयाज इति वा अग्निष्टोमेन अयाक्षीत इति अग्निष्टोमयाजी । वा अग्निष्टोमे यण्टुं शीलं यस्य सः अग्निष्टोमयाजी । अश्राद्धं भुक्के इत्येवंशीलः वा भक्तिम् इति उष्णं भुक्के इत्येवंशीलः वा भक्तिम् ॥ इन्तेनिन्दायां णिनिर्वाच्यः ॥ ७८॥ पितरं ज्ञान वा अवधीत् इत्येवंशिलः पितृषाती । दिष्टिन् शब्दवद्भं ज्ञेयम् ॥ कर्तियुपमाने णिनिर्वाच्यः ॥ ८०॥ अश्र इव पततीति अश्रपाती । मत्त इव करोतीति मत्तकारी । इत इव गच्छितीति इंसगामी । स्त्री चत् इंसगामिनी ईप् ॥

- (च०) सूत्रम्—'णिनिरतीते'॥ णिनिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोविं०'। अतीते ससम्येकवचनान्तम् । 'स्र इ ए' पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं०'। धातोरतीते गतकाले णिनिप्रत्ययो भवति । शीले स्वभावेऽथें । णिनिरित्यत्र णकारो बृद्धवर्थः । इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ उदाहरणम् । यज् अग्निष्टोममिष्टवान् यष्टुं शीलमस्येति वा अग्निष्टोमयाजी। णिनिप्रत्ययः इन् । णित्त्वाद्वृद्धिः । 'स्वरहीनं' 'इनां शौ सौ' 'हसेपः से०' 'नाम्नो नो०' दण्डिन् शब्दवत्प्रक्रिया ॥ ७७ ॥
- (प्र०) अग्निष्टोमेनेति । नन्विग्निष्टोमस्य कर्म्मनामधेयत्वेनाभेदात् कथं करणत्वमस्येति चेत्, सत्यम्, अभ्यासोऽपि फलोत्पादनायां करणं सम्भवतीत्यकारे स-माहितत्वादिग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवत्येव ।

क्विप्कविन्दाः ॥ घातोरतीते काले शीलेऽधें च किप् किन्
डा इत्येते प्रत्यया इव भवन्ति ॥८१॥ क्विप् ॥ दृत्र ब्रह्म अूण एतत्पूर्वकादेव इन्तेः किप् स्यात् ॥८२॥ अतीते काले एव । दृत्र इतवानिति वृत्रहा । ब्रह्महा । अूणहा । अन्यत्र शत्रुघातीत्यत्र णिनिः । शत्रुं हन्तित्येवंशिलः
शत्रुघाती । सुष्टु करोति स्माऽसौ सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् ।
शास्त्रकृत् । सोमं सुनोति स्माऽसौ सोमसुत् । आग्नं चिनोति स्माऽसौ अग्निचित् । इत्येते किवन्ताः ॥ किनिप् । युधि संप्रहारे । राजानं युध्यते स्माऽसौ
राजयुष्वा । राजानं करोतीत्येवंशिलः राजकृत्वा । सह युध्यते स्माऽसौ सहयुध्वा सहकृत्वा ॥ युज्र पाणिप्रसवे । किनव् तुक् । कित्वाद्गुणाभावः ।
सुनोति स्माऽसौ वा सुत्वान् इति सुत्वा । स्तुत्वा । यजति यज्वा । पारमद्राक्षीत् इति पारदृश्वा । इत्येते किनवन्ताः ॥

(च०) सुत्रम्—'क्विब्वित्विद्धाः'॥ प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवणं॰'। 'स्नो-र्वि॰'। वृत्तिः सुगमा । हन् हिंसागत्योः । हन् वृत्रासुरं हतवानिति विप्रहे क्विप्प्रत्ययः । किपः सर्वापहारी लोपः । प्रथमैकवचने 'इनां शौ सौ' 'हसेपः से' 'नाम्नो नो॰' वृत्रहा वृत्रहणौ । एवं ब्रह्महा । पूर्वे किप्प्रत्यो वनिष्प्रत्ययश्च वर्तमानकाले उक्तः । अत्र तु अतीते काले इति न पौनस्कत्यमित्यादि । यज् वनिष्प्रत्ययः । वन् । 'स्वरं॰' यज्वन् प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेपः से॰' 'नाम्नो नो॰' इष्टवानिति यज्वा । यज्वानौ ॥८१॥

जनी प्रादुर्भीवे ॥ सप्तम्यां जने हैं: ॥ सप्तम्यां जने घीतो हैं: प्रत्ययो मवित व्यतीते कांछ ॥८३॥ सरास जायते तत् सरासिजं पद्मम् । अलुक् किन्ति । सरासे जातं सरोजम् । संस्कारजः । अजः । द्विजः ॥ परितः खाता इति परिखा । प्रकर्षण जायते स्मेति प्रजा । सर्वं गतवान् इति सवर्गः वा सर्वं गच्छित स्माऽसौ सर्वगः ॥ गै शब्दे । साम गीतवान् गायति स्माऽसौ सामगः ॥ इति कर्त्रथपाकिया ॥ १ ॥

(च०) जनी प्रादुर्भावे । जन् सरसिपूर्वः । उप्रत्ययः । अ । डित्त्वाष्टिलोपः । 'स्व-रहीनं०' सरसि जातं सरसिजम् । 'अलुक् कचितः' इति सप्तम्या अलुक् । नपुंसके कुलका-ब्दवत् । ज्ञाअवबोधने । ज्ञा सर्वपूर्वः । उप्रत्ययः । टिलोपः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'कोर्वि०' सर्वं ज्ञातवानिति सर्वज्ञः ॥ गम्लु गतौ गम् सामन्पूर्वः । सामवेदं गतवान् ज्ञातवान् । गीतवानिति विग्रहे ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति उप्रत्ययः टिलोपः 'स्वरहीनं०' 'नामनो नो०' सामगः । एवं सर्वत्र गतवान् सर्वगः ॥

निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥२॥

अथ निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ कत्क्तवत् ॥ घातोरतीते काले कक्तवत् प्रत्ययो भवतः ॥८४॥ भावकार्ययोः कः । कवतुः कर्तर्येव ॥ कृतो घटः । कृतवान् घटम् । उकावितो । उर्नुमर्थः ॥ प्णा शौचे । स्नायते स्म तत् स्नातं त्वया । आगम्यते स्म तत् आगतम् । स्थायते स्म तत् स्थितं देवदः तेन । मावस्यैकत्वादेकवचनं नपुंसकतं च । भावे नपुंसकता ॥

अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरे । धारवर्थः केवरुः शुद्धो भाव इत्यभिषीयते ॥ ८ ॥

क्रियते स्माऽसा कृतः कटस्तेन । स कटं कृतवान् । कराति स्माऽसा कृतवान् । कृष्णः सर्वे कृतवान् । त्रितो नुम् नुमागमः ॥

(च०) अथ निष्टाप्रक्रिया ॥ सूत्रम्—'कक्तवतू' ॥ कश्च कवतुश्च कक्तवतू प्रथ-माहिनचनान्तम् । 'औ यू' 'सवणं०' ॥ धातोरतीते क कवतु इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र कप्रत्ययो भावे कर्मणि च भवति, कवतुश्च कर्तरि । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । अकारि इति इतः । कृ क त्ययः । त । प्रथमैकवचने 'स्नोविं०' कृतः वटः कारुकेण । अत्र कर्मणि कः ॥ कृ । कवतुः । उकारो नुम्विधानार्थः तवत् प्रथमैकवचने । 'त्रितो नुम्' अत्वसोः सौ दीर्घः' 'हसेपः सेर्छोपः' 'संयोगान्तस्य लोपः' ॥ चकार इति, कृतवान् । 'कृडितः' । स्नीचेत् कृतवती । अत्र कर्तरि कवतुः ॥ ८४ ॥

गत्यथीदकर्मकाच्च कर्तरि क्तः ।। गत्यर्थादकर्मकाच कर्तरि क्तप्रत्ययो भवति ॥ ८५ ॥ चाद्वावकर्मणोरि ॥ छोपस्त्वनुदात्ततनाम् । गच्छिति सम इति गतः ।। स्थामी । तिष्ठति सम इति स्थितः । कृतः । अटित सम इति अटितः ॥ शम दम उपशमे ॥ अमान्तस्य कि्ङिति इससे दीर्घः ॥ अमान्तस्य धातोदीं भवति कि्ङिति झसे परे किपि वा ॥८६॥ शाम्यति सम इति शान्तः । दाम्यति सम इति दान्तः ॥ दुवम् उद्गि-रणे । वमति सम इति वान्तः ॥

(च०) सूत्रम्—'गत्यर्थाद्कर्मकाच्च कर्तरि क्तः'॥ गतिरथीं यस्य सः ग-त्यर्थः तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' न विद्यते कर्मे यस्येत्यक-मेकस्तस्मात् । पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिसिरत्' मध्ये । 'चपा अवे०' 'स्वरहीनं' च प्रथ-मेकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पश्चात् 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' 'स्वरहीनं' कर्तरीति कर्तृशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'सोर्वि०'॥ गम् कः । त । 'छोपस्त्वनुदात्ततनाम्' इति मछोपः । देवदत्तेन क्षागतमत्र भावे कः । नपुंसकिष्ठङ्गे भावे विहितस्य क्तप्रत्ययस्य नपुंसकिष्ठङ्गता च ॥ ष्ठा 'आदे: ज्णः स्नः' स्था कप्रत्ययः । 'स्थामी' इति हस्व इकारः । देवदत्तेन स्थितम् ॥ गत्यथीं घातुः 'अट गतौ' इत्यादिः । अकर्मकश्च लज्जासत्तादिः । एवं द्विविधा-दिष घातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । अट् कप्रत्ययः । 'ऋतः' इतीडाग-मः । अटितशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्त्रोवि०' अत्र गत्यर्थत्वात् कप्रत्ययः ॥ ष्ठा स्था कः । 'स्थामी' इति इकारः । स्थितः । अत्र अकर्मकत्वात् कः ॥ शम् दम् उपशमे । शम् कप्रत्ययः । 'शमां दीर्घः' 'नश्चापदान्ते०' शान्तः । एवं दम् घातोः दान्तः ॥ दुवम् । वान्तः । अकर्मकत्वात्कर्तरि कः ॥ मदेने दीर्घता, तेन मत्तः इति रूपम् ॥ ८५-८६ ॥

(प्र॰) गत्यर्थादिति । एभ्यो भावकर्मकर्नृषु क्तः प्रत्ययः स्यात ॥

यस्य कचिद्धिकल्पेनेट तस्य निष्ठायां नेड् वाच्यः ॥८०॥
गुप्तः गुप्तवान् ॥ दिल्लक्षिङ्स्थाआस्थ्रिवस्जनस्हर्जीयतीनां
सोपसगैरवेन सकर्मकाणामपि कतिर क्तो वाच्यः ॥ ८८ ॥
रमामाहिल्प्यति स्मेति आहिल्ष्यः हिरः । हरी रमामाहिल्ष्यः ॥ श्रेषमधिशिक्षेय इति अधिश्रियतः । कोश विष्णुः । श्रेषमधिश्रियतो विष्णुः । स्वर्गमधितष्ठावित्यधिष्ठितः । स्वर्गमिषिष्ठितः ॥ अधिशीङ्स्थासां कम ॥ उपासांचके
इति उपासितः भक्तो हरिस् । भक्तो हरिसुपासितः ॥ आश्रयति स्म इति
आश्रितः ॥ प्कादशीसुपोवास इति दपोषितः वा हरिदिनसुपोवास इति
उपेषितः ॥ वसिश्चुधोरिष्ट् ॥ आभ्यां नित्यमिट् स्यात् ॥८९॥ घसादेः
षः ॥ राममनुजन्ने इति अनुजातोऽच्युतः तमनुजातः ॥ वृषमारुरोह इति
आह्रदः शिवः ॥ जूष् वयोहानौ । 'ऋत इर्' । 'खोर्वि हसे' जगत् अनुजन्नार इति अनुजीणोंऽच्युतः । जगदजीणों वास्रुदेवः ॥ रः ॥ रेफादुत्तरस्थकस्य नो भवति । णत्वस् ॥९०॥ पक्षे तेन रमाहिल्ष्य हरिणा इत्यादि ज्ञेयम्॥

(च०) 'वसिक्षुघोरिट्' इति । यद्यपि वसिक्षुघौ एतौ हौ घातू अनुदात्तौ अनिटौ कथितौ तथापि तयोरिडागमः । वस निवासे । क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'वसि-क्षुघोरिट्' इतीडागमः । 'वसादेः षः' । अवात्सीदीति उषितः ॥ एवं क्षुण् बुसुक्षायाम् । क्षुघितः । जिष्वप् राये । 'आदेः ष्णः स्नः' स्वप् क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । सुसम् ॥८९॥

(प्र॰) आदिलप्ट इति । सकर्मिकत्वादप्राप्तौ वचनम् ।

क्तो वा सेट् ।। उकारोपधानमृषश्च परः सेट् क्तः प्रत्ययः किद्वा भवति ॥९१॥ दिद्युते तत् द्युतितम् । द्योतते स्म तत् द्योतितम् । प्रकर्षेण दिद्युते स्माऽसौ पद्युतितः । प्रकर्षेण द्युतं प्राप्तः वा प्रद्योतते स्माऽसौ प्रद्यो-तितः ॥ मृष क्षान्तौ संपूर्वः । सम्यक् ममृषे तत् संमृषितं-संमर्षितम् ॥ उमयं प्राप्तः उद्यते स्माऽसौ उदितः । रोदनं प्राप्तः रोदितः वा रोदिति स्माऽसौ रोदितः रुदितः ॥ सुष्यते स्माऽसौ मो।वितः—सुवितः ॥ प्रहां कि्डित च । गृह्यते स्माऽसौ गृहीतः ॥ नुद्यते स्म इति नो।दितः नुदितः । वेदितः विदितः । दितः विदितः । दितः विदितः । दितः विदितः ॥ दितः विदितः । दितः कक्तवत् प्रस्ययौ कितौ न भवतः ॥ १ २॥ पूङ् शोधने । पुपुवेऽसौ पवितः पूतः ॥ शिइयेऽसौ शियतः ॥

(च०)सूत्रम्—'क्तो वा सेट्'॥ कः प्रथमैकवचनान्तम् । 'क्वोविं०'। वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'क्षोविं०'। वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययाठ' 'हवे' 'उ ओ' सेट् । सह इटा वर्तमानः सेट् प्रथमैक-वचनान्तम् । 'हसेपः सेर्लोपः' ॥ इट्सहितः कप्रत्ययो भवति कित्त्वे सत्यपि विकल्पेन कित्त्वं कल्पनीयम् । कित्त्वाद्गुणप्रतिषेधः । यत्र कित्त्वं न तत्र गुणो भवति । द्युत्त हीसौ । द्युत् प्रपूर्वः । कर्तिरे कः । 'कृतः ' इतीडागमः । एकत्र कित्त्वाभावः तत्र गुणः । 'उपधाया लघोः' कित्त्वपक्षे गुणाभावः । प्रद्योतितः प्रद्युतितः ॥ रहिर् अश्रुविमोचने । स्ट्र् रोदितः रिदेतः॥ सुष स्तेये । मोषितः । सुषितः । एवं नोदितः । नुदितः वेदितः विदितः ॥ यह । 'कक्तवतः' इति कप्रत्ययः । 'ग्रहां क्किति च' इति संप्रसारणम् । 'कृतः' इतीडागमः । 'ईटो प्रहाम्' इति हकारस्य ईकारः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोविं०' गृहीतः ॥ ९१–९२ ॥

वृतः ॥ उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् श्विश्रियश्च धातोः परस्य कित् प्रत्ययस्य वसादेः इट् न भवति ॥ ९४ ॥ बभूवेश्यसौ वा भवति स्म इति भृतः ॥ णु स्तुतौ नौति स्म इति जुतः ॥ वृञ् वरणे । ववार इति वृतः ॥ श्रयते स्म इति श्रितः ॥ श्वयतेः सम्प्रसारणस्य दीर्घः ॥ ९५ ॥ अशिश्वयदिति शृतः ॥

(च॰) सूत्रम्—'त्रृतः' ।। षष्ठयेकवचनान्तम् । एकपदम् । 'वुः से' इति सूत्रात् वुरित्यनुवर्तते । क्षापि 'वृश्चित्र कितः' इति सूत्रं दृश्यते । उवर्णान्तात् स्वित्र् सेवायाम् इत्यस्माच्च धातोः परस्य कितः ककारेतः प्रत्यस्य इडागमो न भवति । 'मृ गत्यर्थादकर्मका०' इति कप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'खोर्चि॰' ॥ वृत्र् वरणे । कप्रत्ययः । 'प्रथमैकवचने 'खोर्चि॰' ॥ श्वित्रं सेवायाम् । श्वि कप्रत्ययः ॥ अभावि इति मृतः । अवारि वियते सा इति वृतः । अश्वायि इति श्रितः । अत्र रूपत्रयेऽपि उवर्णान्तात् श्रिनश्च धातोरिति वचनात् 'कृतः' इति सूत्रेण प्राप्तस्य इटो निषेधः । एवम् नुतः मृतः ॥ ९४-९५ ॥

(प्र॰) वृत ति । क्वचित् कित इति । तत्र दुः सेरित्यतो दुरित्यस्यानुवृत्तेर्वृ इत्यस्य लाभः ।। ९४ ।।

आदीदितः ॥ आदितः इदितश्च परस्य क्तस्येट् न भवति ॥९६॥ ञातां तक् (क्त) वर्तमानेऽपि ॥ जीतां धातृनां मतिबुद्धिपूजार्थानां च वर्तमानेऽपि तक् (क्त) प्रत्ययो भवति॥ ९७ ॥ अपिशब्दात् भावकर्भणो-रिष ॥ दस्तस्य नो दश्च ॥ दकाराहुत्तरस्य कितस्तस्य नस्वं भवति॥९८॥ चकाराहकारस्य नकारो भवति ॥ जिमिदा स्नेहे ॥ आदितः कर्माण निष्ठा कर्तिरि च वाच्या ॥९९॥ मिधते तत् मित्रं। मित्रमनं तेलेन वर्तते ॥ भावे कर्तरि चादितः क्तस्येट् वा बाच्यः ॥१००॥ मि-देर्गुण: !!१०१॥ मेचतऽसौ मेदितः। मिचते तत् मेदितम्। हाद आहा-दने ॥ निष्ठायां ह्रस्वो बाच्यः ॥१०२॥ हादतेऽसौ हनः॥ नि-ब्बिदा गात्रप्रक्षरणे ह्वादने च । आयासने प्रस्विचते इसी प्रास्वितः । प्रस्वे-दित: । स्वेदितं तेन ।। जिक्ष्विदा संचूर्णने । क्ष्विचतेऽसौ क्ष्विणाः। क्षिवद्यते तत् क्ष्वेदितं तेन ॥ निषृषा प्रागरुभ्ये । स्वादिषु । धृष्णोतीति घार्षेत: घृष्टः ॥ मन्यतेऽसौ मतः ॥ बुध अवगमने । बुध्यतीति बुद्धः ॥ पूज अचीयाम् । पूजतीति पूजितः सः । अति तक् वर्तमाने अपि इत्यपिशः ब्दात् ज्ञाचेंच्छार्थज्ञीलादेस्तक् । ज्ञा अववोधने । अर्च पूजायाम् । इषु इच्छायाम् । शील स्वभावे । एतेषां तक् भवति ।। ज्ञातः । आर्चितः । इष्यतेऽसौ एषितः । शिल्यतेऽसौ शीलितः ॥ क्तस्य च वर्तमाने ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य यागे षष्ठी स्यात् ॥१०३॥ तेन राज्ञां पूजितः । पूज पूजने । अन्यत्र कार्ये क्तः सामान्यः ॥ दस्तस्य नो दश्चेति चकारान्मदेनेति वाच्यम् । तेन माचतीति मत्तः । मदी हर्षे ॥

(च०)सूत्रम्—'आदीदितः'॥ आच्च ईच्च आदीतौ तौ इतौ यस्य स आदीदित् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्वि०' आकारानुबन्धादीकारानुबन्धाच्च धातोः परस्य कितः प्रत्ययस्य इडागमो न भवति ॥ 'जीतां तक्' जि इत येषां ते जीत-स्तेषां धात्नां वर्तमानकालेऽथें अपिशब्दादतीतेऽप्यथें तक् (क्त) प्रत्ययो भवति । जिमि-दाधातुः स्नेहने स्रक्षणे । किकार आत्मनेपदार्थः । मिद् त इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'द-स्तस्य ना द्रश्चः ॥ दः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्नोर्वि०' । दः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्व-रहीनं०' 'स्नोर्वि०' ॥ च प्रथमेकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ दकारान्ताद्वातोः परस्य कितेस्तकारस्य नकारो भवति धातुसम्बन्धिनो दकारस्यापि नकारः । इति तक्संबन्धिन नस्तस्य नः, दस्य च नः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' नपुंसकान्तम् । अन्ने तेलेन भिन्नं स्निप्धं वर्तते इत्युदाहरणम्॥ एवं निष्विदाधातुः गान्नप्रक्षरणे प्रस्वेदने । ष्विद् । श्वादेः ष्णः स्नाः स्विद् व्यनुवन्धन्वत्वात्तक् । श्वादोदितः इति आकारानुबन्धत्वादिः णिनपेधः। 'दस्तस्य नो०' हात दकारतकारयोर्नकारः॥ प्रपूर्वः । आयासेन खेदेन प्रस्विन्नः॥ जिष्विदा ॥ अदिर् संचूर्णने । संचूर्णनं पेषणं । श्वदू तक् प्रत्ययः । दकार-तकारयोर्नकारः । 'ष्क्नीणोऽनन्ते' 'श्ववकुष्वन्तरेऽपि' इति धातोर्नस्य णत्वे 'हुभिः हुः इत्युत्तरनकारस्य णकारः । 'स्वरहीनं०' श्वुण्णः । चूर्णित इत्यर्थः ॥ मदी हर्षे । इत्यस्य तु दकारतकारयोर्नकारो न तेन मत्त हत्ति रूपम् ॥ ९६-१०३ ॥

(प्र॰) आदिदीति आच्च ईच्च आदीतौ इतौ यस्य तथा तस्मात्। कृत इति प्राप्तस्यापवादः॥ ९६॥

ञितामिति । निरिचेषां ते नातस्तवाम् ॥ ९७ ॥

अदो जघुः ॥ अदो जघुरादेशो भवित निष्ठायां किति तकारे परे अयि च ॥१०४॥ उकार उच्चारणार्थः ॥ क्तक्तयतु निष्ठा ॥ एती प्रत्ययो निष्ठासंज्ञो स्तः ॥१०५॥ तथोर्धः । झवे जवाः । अद् मक्षणे । अयते स्म तत् जम्बम् । किं ? अन्नम् ॥ रः ॥ दु विदारणे । कु हिंसाया-म् । कृ विक्षेपे । ऋत हर् । यवोर्विहसे विकिथित स्माऽसौ विकीर्णः । जुष् मूष् वयोहानो । षकारः पिद्भिदामङ् इत्यस्य विशेषणार्थः । जायते स्म तत् जीर्णम् किं ! शरीरम् । गीर्थते स्म तत् गीर्णम् । पुरी पूर्ती । पूर्यते स्माऽसौ पूर्णः ॥ 'रः' इति सूत्रं न पिपर्तेः ॥ पोरुर् पिपर्ति स्म इति पूर्तः ॥

(च०) सूत्रम्—'श्रदो जघुश्श इति। अद्भक्षणे इत्यस्य धातोर्जंधुरित्ययमादेशो भवति। तकारादौ किति परे। अद् क्तप्रत्ययः। जघ् आदेशः। 'तथोर्धः' 'झवे जबाः' घस्य गः। 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने। 'अतोऽम्' 'अम्झसोरस्य, 'मोऽनुस्वरः' जग्धम्। अन्नम्॥ सूत्रम्—'रः'॥ पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं' 'स्नोर्वं०' रेफात् रकारात्परस्य कितः तकास्य नकरो भवति। उदाहरणम्। क्षुण् विक्षेपे विकरणे हिंसायां वा क्षु क्तप्रत्ययः। त। 'ऋत इर्' 'रः' इति सूत्रेण तस्य नः। 'थ्योर्वि हसे' इति दीर्घः 'द्यनों णो०' 'राद्यपो द्विः, 'जलतुम्बिका०' विकीणम्। प्रथमैकवचने। 'अतोऽम्'॥ ज्यूष् धातुश्च वयोहानौ वार्धक्ये। पकारः पित्कार्यार्थः। जु कप्रत्ययः। 'ऋत इर् रकारान्तत्वात् 'रः' इति सूत्रेण तस्य नः। 'थ्वोर्विहसे' 'द्यनों णो०' 'राद्यपो द्विः' जलतुम्बिका० जीर्णं शरी-रम्। एवं झूष्झीर्णं शरीरम्॥

(प्र॰) र इति । इतस्यापत्यं कार्तिरित्यन्न वृद्धेरसिद्धत्वान्न स्वरात्तो वेत्यतो वेत्यस्यानुवृत्तये व्यवस्थया कचिन्न कचिद्वेति बोध्यम् । तेन पूर्व इत्यादौ न ॥

ल्वाचो दितः ॥ श्वादेशेदितश्च घातोः कितस्तो नो भवति ॥१०६॥ छुञ् छेदने । छयते स्मासी छनः ॥ ज्या वयोहानी । प्रहा क्डित च । जानाति स्मासी जीनः ॥ भुजो कौटिल्ये । चोः कुः । भुज्यते स्माऽसौ मुमः । मोहाक् त्यागे । स्थामी । हीयते स्मासी हीनः ॥ पृङ् दूङ् दीङ् धीङ् रीङ् मीङ् दीङ् लीङ् त्रीङ् एते नत्र आदितः । पूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते स्मासी सूनः ॥ दृङ् परित्यागे । दूङ् दुःखे । दूयते स्मासी दृनः ॥ डीङ् विहायसा गतौ ।। ङीङ् इडमावः ॥१०७॥ डीयते स्मासौ डी-नः ॥ बीङ् घारणे । घीङ् सामध्ये । घीयते स्मासौ घीनः ॥ रीङ् क्षरणे । रीङ् स्रवण । रीयते स्मासौ रीणः ।। मीङ् प्राणवियोगे । मीङ् हिंसायाम् । मीयते स्माडसी मीनः ॥ दीङ् क्षये । दीयते स्मासी दीनः ॥ छीङ् आइछे. षणे । लीक् विलपने । लायेते स्भासौ लीनः । त्रीक् वरणे । ब्रीयते स्मासौ त्रीणः । एते सोदितः । स्रोप्यायी वृद्धौ ॥ प्याय पी ॥ प्यायः पी सा-देशो भवति निष्ठायाम् ॥ १०८ ॥ प्यायते स्मासौ पीनः ॥ क्षि क्षये ॥ चियो निष्ठायां कर्तरि दीघों वाच्यः ॥ १०९ ॥ दीर्घादेव क्षियो निष्ठातस्य नो वाच्यः॥ ११०॥ क्षीयते स्मासौ क्षीणः। क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षीयते स्म तत् क्षितं तेन । क्षितः कामो मया ॥ यरलवसंयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः ॥ १११॥ द्रा स्तद्ते । द्रायते स्मासौ द्राणः ॥ ग्है म्है हर्षक्षये । ग्हायते स्मासौ ग्छानः । म्हानः ॥ हि गतौ । हीयते स्मासौ हितः ॥

(च०) सूत्रम्—'एवाद्योदितः' ॥ ॡ आदिर्यस्य स स्वादिः ओकार इत यस्य स ओदित् । स्वादिश्च ओदित् च स्वाद्योदित् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहो नं०' 'स्नोविं०' स्वाद्योप्वातुपाठोक्ताः । ओदितश्च । ओहाक् त्यागे । ओहाङ् गतौ । ओ- स्वायी वृद्धौ । इत्यादयस्तेभ्यः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति । उदाहरणम् ॥ स्वायी वृद्धौ । इत्यादयस्तेभ्यः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति । उदाहरणम् ॥ स्वायी वृद्धौ । 'कक्तवतः' त । 'स्वायोदितः' इति तस्य नः । प्रथमैकवचने 'स्नोविं०' स्वाः ॥ क्षि क्षये । क्षि कप्रत्ययः । 'श्वां दीर्वः' केचित्तु क्ष्यादेदींर्यता च । 'स्वायोदितः' इति तस्य नः । 'स्वोविं०' ग्लानः । 'संध्यक्षराणामा' ग्लै इत्यस्य ग्ला । 'स्वादीदतः' इति तस्य नः । 'स्वोविं०' ग्लानः । एवं म्लै गात्रविनामे । म्लानः ॥ ओहाक् त्यागे । हा कप्रत्ययः। 'स्थामी' 'स्वायोदितः' इति तस्य नः । हानः ॥ ओप्यायी धातुः वृद्धौ । 'प्यायः पी' ओप्यायी इत्यस्य धातोः पी इत्यादेशो भवति इति प्यायीस्थाने पी । 'स्वायोदितः' इति तस्य नः । पीनः । एवं दीनः लीनः वृतः ॥ १०६-१११ ॥

(प्र•) स्वाद्यादित इति । रू आदिर्यस्य स स्वादिः । ओदिद्यस्य स ओदित् ।

स्वादिश्व ओदिच्च स्वादित् तस्मात् ॥ १०६ ॥

कृ० प० ३५ नि० २] सप्रसादचन्द्रकीर्त्त-मनारमीपेता । २६२

त्रैङ् पालने ॥ त्राणाचा वा ॥ त्रणादीनां नत्वं वा निपास्यते॥११२॥ त्रायते स्मासी त्राणः त्रातः ॥ व्रा गन्वोपादाने । जिञ्जति स्मासी व्राणः व्रातः ॥ ही रुज्जायाम् । हीयते स्मासी हीतः हीणः ॥ नुद् भेरणे । नुचते स्मासी नुनः-नुतः ॥ विदिर् विचारणे । विद्यते स्मासी-विन्नः वितः ॥

वेति रूपं विद ज्ञाने विन्ते विदिर् विचारणे । विद्यते विद सत्तायां विद्रुष्ट लाभे च विन्दति ॥ १० ॥

उन्दी क्केंद्र । उद्येत स्मासी उन्नः-उत्तः ॥ वा गतिगन्धनयोः । निर्वाति सम वा निर्वायते स्मासी निर्वाणः-निर्वातः ॥ विद् सत्तायाम् । विद्येते स्मासी विन्नः-वित्तः । एते त्राणाद्या ज्ञेयाः ॥

(च०) त्राणाद्याः शब्दाः अतीते कालेऽर्थविशेषे सिद्धा एव वा निपात्यन्ते ॥ त्रै स्क्षणे इत्यस्य त्राणः त्रातः । इति रूपद्वयम् । त्रै क्तप्रत्ययः । 'संघ्यक्षराणामा' त्रातः । पक्षे क्तप्रत्ययेन सहैव त्राण इति निपात्यन्ते ॥ एवं ही रुज्जायाम् इत्यस्य हीणः हीतः ॥ वाधातुः गतिगन्धनयोः । निर्पूर्वः । निर्वाणः । एवं त्राणः त्रातः ॥ विक्तं विन्नम् । उत्तः उन्नः । नुक्तः नुन्नः ॥ ११२ ॥

सम्पर्युपेभ्यः करोतः सुद् ॥ सं परि उप एभ्यः परस्य करोते-धातीर्भूषणेऽथें शोमनेऽथें च वाच्ये सित सुद् आगमो भवति ॥११३॥ टित्वा-दादौ । संस्क्रियते स्मासौ संस्कृतः । पिरिष्क्रियते स्मासौ पिरिष्कृतः । उप-स्क्रियते स्मासौ उपस्कृतः । यदा संस्कृतिर्न तदा संक्रियते स्मासौ संकृतः । पिरिक्रियते स्मासौ पिरिकृतः । उपकृतः ॥ भावे घञ् । संस्क्रियते स्मासौ संस्कारः । अलंकियते स्मासौ अलंकारः ॥ विद शाने । विद्यते स्मासौ वि-दितः । जातः खातः ॥

(च॰) 'संपर्श्वपेश्यः॰' ॥ सम् परि उप इत्येतेभ्यःपरस्य करोतेघाँतोभू षणे अर्छ-करणार्थे सुडागमो भवति टिस्वादादौ । उकार उचारणार्थः । कृ क्रमेण संपरिउपपूर्वः । क्तप्रत्ययः। सर्वत्र सुडागमः 'स्वरहीनं॰,संस्कृतः परिष्कृतः उपस्कृत अर्छकृत इत्यर्थः ॥११३॥

दो दन्ति ।। दा इत्यस्य दद्भवति किति ताकि परे ॥११४॥ दीयते स्मासी दत्तः । ददाति स्म इति दत्तवान् । त्रितो नुम् ॥

(च०) स्त्रम्—'दे। द्त्ति' ॥ दः षष्ट्येकवचनान्तम् । 'आतो धतोः' इत्याका-रलोपः । 'खरद्दीनं०' स्रोविं०' । दत् । प्रथमेकवचनान्तम् । 'हसेपः । ति सप्तम्येकवच-नान्तम् 'स्वरद्दीनं०' हुदाज् दाने इत्यस्य धातोस्तकारादौ किति परे दत् आदेशो भवति । दा क दत् आदेशः 'स्वरद्दीनं०' 'स्रोविं०' दत्तः । क्तवतुप्रत्यये दत्तवान् भवच्छब्दवत् ॥ ११४ ॥ (प्र०) दो दत्ति इति ॥ ददातेर्दथादेशः स्यात किति तकारे । दाप् छवने अस्य तु न व्याख्यानात् प्रयोगाभावाच्च । थान्तोऽयमादेशः । किञ्च थदि तान्त आदेशस्तदा विदत्तमित्यादौ आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायेन नाम्यन्तोपसर्गस्येति दीर्घः स्यात् ॥ यदि दान्तस्तदा दस्तस्येदि नत्वं स्यात् । यदि धान्तस्तदा तथोर्घं इति तस्य घः स्यात् । थान्ते तु 'खसे चपा' इति थस्य तः ॥ ११४ ॥

स्वरात्तो वा ।। स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य वा तो मवित किति तिक परे ।।११५॥ प्रकर्षेण दीयते स्मासी प्रतः प्रदतः । अवदीयते स्मासी अवक् दत्तः अवतः ।। नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति ।।११६॥ ददानेतस्तो वाच्यः ।।११७॥ नितरां दीयते स्म तत् नीतं निदत्तम् । पर्यासमनताद्वावेन दीयते स्म तत् परिदत्तम् ।। दघातिर्हिनिष्ठायां वाच्यः ।।११८॥ वीयते स्मासी हितः । दघाति स्मासी हितवान् ।। जहातेश्च किति ॥ जहातेश्विः किति प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् ।।११६॥ तेन पूर्व हिस्वा । हीयते स्मासी हितः । अहासीदिति हितवान् ।। ध्याख्यापृम्पृष्ठिक्षमदां क्तस्य नत्वाभावो वाच्यः ।।१२०॥ ध्ये विन्तायाम् । ध्यायते स्मासी ध्यातः ।। ख्या प्रकथने । ख्यायते स्मासी ख्यातः ॥ प्रपाळने । पूर्यते स्मासी पूर्तः । पोरुर् । योविहसे ॥ मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥ राष्ठोपञ्छ्वोः ॥ रेफादुत्तरयोद्ध्वोळीपो भवति किति तकारे परे ॥१२१॥ मूर्छ्यते स्मासी मूर्तः ।। मदी हर्षे । मद्यते स्म हित मतः ।। यज देवपूजा-स्मतिकरणदानेषु । यजेः क्तः । षत्वम् । ष्टुत्वम् । सम्प्रसारणम् । इज्यते स्म तत् हृष्टं इष्टवान् ॥

(व॰) सूत्रम्—'स्वरात्तो वां'॥ स्वरात्रं पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'छसिरत्' 'सवणेंंं। तः प्रथमेकवचनान्तम् । 'खोर्वि॰'। वा प्रथमेकवचनान्तम् । 'अञ्चयां । ॥ सस्वरादुष् सर्गात्परस्य दाधानोः न इत्यादेशो वा भवति पक्षे वा दत् इत्यादेशो भवति तकारादौ किति परे । दा प्रपृर्वः । एकत्र त एकत्र दत् कप्रत्ययः । प्रतम् प्रदत्तम् । एवम् अवपृर्वः। अवत्तम् अवदत्तं चेति रूपद्वयम् । प्रादायि इति प्रतं प्रदत्तम् । उपात्तम् ॥ यज् देवप्जा-संगतिकरगदानेषु । यज् कप्रत्ययः । 'यजां यवराणां । इति संप्रसारणम् । यकारस्य इ-कारः। 'छशवराजादेः पः' इति पत्वम् । 'हिभः हुः' इष्टम् । कवतुप्रत्यये इष्टवान् ॥१२१॥

(प्र॰) स्वरात्त इति ॥ स्वरपदं स्वरान्तोपसर्गोपलक्षकम् ॥ तेन देवदत्त इत्यादौ न ॥ ११९ ॥

दुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते स्म तत् उप्तम् ॥ वह प्रापणे । हो

हः। तथोर्षः। हि हो लोपो दीष्ठश्च । उद्यते स्मासी ऊदः भारः ऊदोऽनहुहा पङ्गुः ॥ वेञ् तन्तुसन्ताने । ऊयते स्मासी उतः ॥ व्येञ् संवरणे ।
संवीयते स्मासी संवीतः ॥ ह्वेञ् स्पर्धायां । ह्वेञ् आह्वाने । ह्वेञ् कौटिरिये ।
संप्रसारणं दीषः। आह्यते स्मासी आहूतः ॥ वद व्यक्तायां वाचि । संप्रसारणम् । उद्यते स्मासी उदितः ॥ वच पारिभाषणे । उच्यते स्मासी उक्तः ॥
विसञ्जुष्योरिद् । वस् निवासे । उष्यते स्मासी उषितः । घसादेः षः । श्रुष
वुभुक्षायाम् । श्रुष्यते स्मासी श्रुषितः ॥ जिष्वप् शये । सुप्यते स्मासी
स्रप्तः । ओत्रश्च छेदंने ॥ वेटो निष्ठायां इद् न ॥ १२२ ॥ स्कोरादोश्च संप्रसारणम् । स्वाद्योदितः इति नत्वम् । णत्वम् । चोः कुः । प्रवृश्च्यते
स्मासी प्रवृक्णः ॥ जनेजी निष्ठायाम् ॥ जनेष्वतोजी आदेशो भवति
निष्ठायाम् ॥ १२४ ॥ जन जनने । जन्यते स्मासी जात ॥ स्वनेरात्वं
निष्ठायाम् ॥ १२४ ॥ खन खनने । खन्यते स्मासी खातः ॥

(च०) दुवप् बीजसंताने ॥ अज्ञादिवपने इत्यर्थः । दुकारः 'ट्वितो थुक्' इति कार्यार्थः । वप् कततुप्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति वस्य उः । 'स्वरहीनं०' प्रथमेक-वचने । 'अतोऽम्' उसं बीजम् । अवापि इत्यर्थः ॥ वह प्रापणे । वह कप्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति वस्य उः । 'हो दः' तथोर्घः' 'ष्टुः भिष्टुः' 'दि दो लोपः, दलोपः—उकारस्य ककारः । प्रथमेकवचने 'स्रोविं०' कदः । अनुद्धहा वृषभेण पङ्गुः खञ्जः पुमानृदः ॥ व्येन्संवर्णे । व्ये संपूर्वः । कप्रत्ययः । कित्तवात् । 'यजां यवराणां' इति संप्रसारणम् । सस्वरस्य संप्रसारणं दीवें च दीवेः इति व्ये इत्यस्य वी । संवीतः ॥ ह्वेन् आह्नाने । आह् पूर्वः कप्रत्ययः । संप्रसारणम् । ह्वे इत्यस्य हू । प्रथमेकवचने 'स्रोविं०' आह्नतः । आह्तवान् । आह्यते स्म इत्याहृतः । आज्ञहाव इत्याहृतवान् ॥ वदव्यक्तायां वाचि । वद कप्रत्ययः । 'क्रुतः' इतीडागमः । कित्तवात्संप्रसारणम् । वस्य उः । प्रथमेकवचने 'अतोऽम्' उपितम् ॥ च्च् कप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'चोः कुः' उक्तः ॥

'जनेर्जा' जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य जा इत्यादेशः । कप्रत्ययः जातः ॥ एवं खन इत्य-स्य खा आदेशः । खातः ॥

पची वः ॥ पवेः परस्य क्तस्य वो भवति निष्ठायाम् ॥ १२५ ॥ पच्यते स्मासौ वा पाकिकियया निर्वृतः पकः । पचित स्मासौ पकवान् ॥ स्नायो मः ॥ क्षायः परस्य क्तस्य में। भवति निष्ठायाम् ॥ १२६ ॥ क्षे अये । सन्ध्यक्षराणामा । क्षायते स्मासौ क्षामः ॥ शुष्यः कः ॥ शुषः परस्य क्तस्य को भवति निष्ठायाम् ॥ १२७ ॥ शुष् शोषणे । शुष्यते स्मासौ

शुष्कः ॥ स्फायः स्फीः ॥ स्फायः स्फीरादेशो भवति निष्ठायां परतः ॥१२८॥ ओस्फायी वृद्धौ । स्फायते स्मासौ स्फीतः । घेट् पाने । घीयते स्म तत् घीतम् स्थामी । गै शब्दे । गीयते स्म तत् गीतम् । पा पाने । पीयते स्म तत् पीतम् । दो अवखण्डने । दीयते स्म तत् दितम् । घोऽत्तक्मिणि । सीयते स्म तत् सितम् । माङ् माने । मीयते स्म तत् मितम् ॥ सिति निष्ठायां ञेळीपो वाच्यः ॥१२९॥ चोर्यते स्मासौ चोरितः । याच्यते स्माऽसौ योचितः ॥ कक्तवतु निष्ठासंज्ञौ ॥

इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥

(च०) 'पचो वः' पचेर्धातोरतोतेऽथं वप्रत्ययो भवति कप्रत्ययाथं । यहा कप्रत्यय-स्यैव व इत्यादेशो भवति 'चोः कुः' ॥ 'छुषेः कः' छुष शोषणे इत्यस्य कप्रत्ययः छुष्कः॥ 'स्फायः स्फी' स्फायेर्धातोः कप्रत्ययो भवति कप्रत्यये परे स्फीआदेशो भवति । स्फायी वृद्धौ । स्फाय् कप्रत्ययः । स्फी आदेशः स्फीतः ॥ क्षे क्ष्ये । 'संध्यक्षराणामा' 'क्षायो मः' क्षायतेर्मप्रत्ययः । क्षामः ॥ इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ १२५ ॥

(प्र०) पचो व इति ॥ पचतेः परस्य क्तक्तवत्योस्तस्य वः स्यात् । वस्यासिद्धत्वा-च्चोः क्रिरिति कः । पकः ॥ १२५ ॥

कस्वादिप्रक्रिया॥३॥

वश्य कस्वादिमिकया ॥ कसुकानी णवेवत् ॥ घातोः कसुकानी प्रत्ययो भवतः अतीते कांछ वाच्ये सित तो च णवेवत् परस्मैपदास्मनेपदे भवतः ॥ १२६ ॥ णवादित्वाहिर्वचनं न तु णपे। णित्त्वाहृद्धिरित्याशयः ॥ यथा च णप् परस्मैपदे तथा कसुः । यथा आत्मनेपदे ए तथा कानः । ककारो गुणप्रतिवेधार्थः । तकारो नुम्बिधानार्थः ॥ दुक्रुञ् करणे । चकार इति चक्रुवान् । त्रितो नुम् । हे चक्रुवन् चक्रुवांसो चक्रुवांसः । चक्रुवांसम् चक्रुवांसो । वसोर्वे दः । चक्रुवाः । चक्रुवां । वसोर्वे दः । चक्रुवां । चक्रुवां । वसोर्वे दः । चक्रुवाः । चक्रुवा । वसां रसे । चक्रुवद् चक्रुवी । वसोर्वे दः । चिमिद्रां । विभिद्रां । विभिद्रा

नः । जागृ निदाक्षये । जजागार इति जजागृवान्-जजागवीन् । इत्यपि भव-ति ॥ जागर्तेः किति गुणो वक्तव्यः ॥ १२७ ॥ तेन जजागरुषः ॥ कृतद्वित्वानामेकस्वराणामादन्तानां च घसेरेव कसोरिङ्वा-च्यः नान्येषाम् ॥१२८॥ वम्व इति वभ्वान् ॥ ऋ गतौ । आर इति आरिवान् ॥ पपौ इति पापिवान् ॥ अद भक्षणे । आद इति आदिवान् ॥ तस्थौ इति तस्थिवान् ॥ बभौ इति बभिवान् ॥ ययौ इति ययिवान् । या प्रापणे । दरिद्रातेरनिप नित्याळोपित्वेनेट् । ददरिद्रौ इति ददरिद्रिवान् ॥ वण्सयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो वाच्यो लुङि वा ॥१२६॥ ददरिद्रुषः ॥ इदाञ् दाने । ददौ इति ददिवान् ददुषः ॥ घल्ळ अदने । जघास इति जक्षिवान् । कुहोश्चुः । झपानां जबचपाः । गमां स्वरे । खसे चपा झसानाम् । किलात् वस्योत्वे कृते इडमावः । जञ्जुषः ॥ गम्-धन्विद्विश्हशां कसोवेंद् ॥ १३० ॥ गम्ल गता । जगाम इति जिमवान्-जगन्वान् । मो नो धातोः ।। द्विरुक्तस्य हन्ते हैकारस्य घत्वं वक्तव्यम् ॥१३१॥ जघान इति जान्निवान्-जघन्वान् ॥ विद ज्ञाने । विवेद इति विविदिवान् विविद्धान् ॥ विश् प्रवेशेन । विवेश इति विविशिवान् विवि-श्वान् । इशिर् प्रेक्षणे । ददर्श इति ददृशिवान् ददृश्वान् ॥ इण् गतौ ॥ इण दीर्घता क्वसौ वक्तव्या ॥ १३२ ॥ इयाय इति ईयिवान् । उपेयाय इति उपेयिवान् । लोपः पर्चा कित्ये । पपाच इति पेचिवान् ॥

(च०) सूत्रम्— क्वासुकानी णचेवत् ॥ क्षसुश्च कानश्च क्षसुकानी प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ओ औ औ' । णप् च ए च णवे णवेभ्यां तुल्यी वर्तते इति णवेवत् प्रथमेकवचनान्तम् ॥ धातौरतीते काले क्षसुकानी प्रत्ययो भवतः तो च णवेवद् भवतः । यथा आख्याते परस्मैपदीनां धात्नां परोक्षे णप् तथा अत्रापि तेषां परस्मैपदिनां क्षपुः । यथा चात्मनेपदिनाम् ए आते तथात्र कानः । उभयपदिनामुभावि आख्याते तु णप् ए इत्येतयोः
प्रथमपुरुषः। अन्यत्र पुरुषत्रयमि । ककारो गुणनिवेधार्थः । क्षतोः उकारो नुम्विधानार्थः ।
णवादित्वाद्विवचनं न तु वृद्धिः । उदाहरणम् ॥ विद ज्ञाने । 'क्षसुकानौ०, इति परस्मैपदित्वात् क्षपुप्रत्ययः । वस् । णवादित्वात् द्वित्वम् । 'पूर्वस्यः 'हसादिः शेषः' । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिः विविद्वस् स् इति स्थिते । उकारानुबन्धत्वात् 'वितो नुम्' इति
नुमागमः । 'न्समहतो०' इति दीर्घः । 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति सलोपः । विविद्वान् विविद्वांसौ विविद्वांसः । विविद्वांसौ विविद्वांसौ । शसादौ स्वरे तु विशेषः 'वसोवं
उः' 'क्रिलात्षः सः०' 'स्वरहीनं विविद्वषः विविद्वषा । भकारादौ 'वसां रसे' विविद्वद्वस्या-

मित्यादि । विवेद इति विविद्वान् ॥ एवं भिदिर् विदारणे । भिद् । क्षपुप्रत्ययः । द्वि-त्वम् । झपानां जवचपाः भस्य वः । शेषं पूर्ववत् । बिभेद् इति विभिद्वान् ॥ क्र कसुप्र-प्रत्ययः । वस णबादित्वात द्वित्वम् । 'रः' इति पूर्वऋकारस्य अकारः । 'कुहोश्चः' ॥ चक्रवस्तरदात् प्रथमैकवचने 'वितो तुम्' 'न्सम्महतः' इति दीर्घः । 'हसेपः०' 'संयोगा-न्तस्य लोपः' चक्रवान् चकार इत्यर्थः । शसादौ स्वरे तु वस्य उत्वे कृते 'ऋरम्' 'स्वरही-नं० 'किलात्यः सः' चक्रुषः चक्रुषा इत्यादि । आत्मनेपदे कानप्रत्ययः । आन । द्वित्वम्। 'रः' 'कुहोश्चः' 'स्वरहीनं०' 'ब्हर्नीणो०' प्रथमैकवचने 'स्रोविं' चक्राणः चक्रे इत्यर्थः । देव-वत ॥ षद्रविशरणे । 'आदे: ष्णः स्नः' सद् आङ्पूर्वः । क्वसुप्रत्ययः । द्वित्वम् पुर्वस्य 'हसादि॰' इति दलोपः। 'लोपः पचां कित्ये चास्य' इति पूर्वपदस्य लोपः अकारस्य ए-कारः । 'क्वत्रo' इतीडागमः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने नुमादिकं प्रारवत् । आसेदि-वान् आसेदिवांसी इत्यादि । शसादी 'वसोर्वेडः' 'निमित्ताभावे नैमित्तकस्याप्यभावः' इति वचनात इरो लोपः। 'स्वरहीनं' 'क्विलात्षः सः' आसेदुषः। आसेदुषा आसेदिव-द्रयामित्यदि । एवमन्येऽप्युद्धाः । क्वसप्रत्यये । यस् एकस्वरम् । ऋ इण् आकारान्तानामि-ट् वक्तव्यः । जक्षिवान् पेचिवान् उपेशीवान् दिद्वान् विद् हन् गम् हशां वा इट् । इड-भावे गम्बातोर्मकरस्य नकारः । यहा 'क्वचिदपदन्तेऽपि पदान्तता' इति 'मो नो घातोः' विविद्वान विविदिवान् जघन्वान् जगन्वान् जिम्मवान् दहिशवान् दहश्वान् । वाशब्दो व्यवस्थार्थः । विविश्वान् विविशिवान् ॥ १२६-१३२ ॥

(प्र०) णवेवदिति । यथा परस्मैपदिभ्यो णप् तथा क्रसुः । यथाऽऽत्मनेपदिभ्य-ए तथा कानः ॥ १२६ ॥

रातृ रानौ ति प्रेवत् कियायाम् ॥ कियापदे गम्यमाने सित धातोः शतृ शानौ प्रत्ययो भवतः वर्तमाने ऽर्थे तौ च ति प्रेवत् पर्म्मैपदात्मने-पदयो भवतः ॥१३३॥ अदे । पचतीति पचन् आस्ते ॥ ऋकारानु बन्ध-स्य नुमागम एव भवति न द्वार्धता वक्तव्या ॥१३४॥ पठ-तीति पठन् । तिष्ठतीति तिष्ठन् । गायतीति गायन् । गच्छतीति गच्छन् । पिवतीति ।पिवन् ॥ मुगानेतः ॥ अकारस्य आने परे मुगागमो भवति ॥१३५॥ पचतेऽसौ पचमानः पिवति वा पठिते ॥ यज देवपू जासक्रितिकरणदानेषु । यज्ञतेऽसौ यजमानः स्तौति ॥ मन ज्ञाने । मन्यतेऽसौ मन्यमानः ॥ मनु अवबेश्चने । तनादेरुप् । मनुतेऽसौ मन्यानः परागच्छति । करोतीति कुर्वन् सः । ङित्यदः । कुरुतेऽसौ कुर्वाणः । कियतेऽसौ कियमाणः ॥ उपसर्गस्थ-निमित्तात् नकारस्य णो वाच्यः ॥१३६ ॥ प्रपीयतेऽसौ प्रभीयमा-णः ॥ आसेरान ई ॥ आसेर्घातोः परस्य आन आकारस्य ईकारादेशो

भवति । आस् उपवेशने । आस्तेऽसौ आसीनः ॥१३७॥

(च॰) सुत्रम्-शतृशानौ तिप्तेवत् ऋियायाम्" ॥ शतृश्च शानश्च शतृशनौ प्रथ-माद्विवचनान्तम् । 'ओ औ औ' तिसेवत् 'अव्यया०' क्रियायां सःम्येकवचनान्तम् । 'आम् डें' 'डितां यट्' 'सवर्गे०' ॥ क्रियापरे गम्यमाने प्रोच्यमाने धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः तौ तिप्तेवत् भवतः । परस्मैपदिनां शतृ । आत्मनेपदिनां च शानच् । उभयपदिनामुभावपि इत्यर्थः । शकारः शित्कार्यार्थः । ऋकारश्च नुम्विधानार्थः पच् शतृप-त्ययः । अत् । चतुर्वत्त्वात् 'अप् कर्तरिः 'स्वरहीनं ः' अहेः अलोपः । 'स्वरः' प्रथमैकः वचने 'त्रितोनुम्' 'हसेपःः' 'संयोगान्तस्य लोपः' पचन् आस्ते ॥ एवं पठ व्यक्तायां वाचि । पठन् तिष्ठति । 'नः सक्छते' । 'नश्चापदान्ते ०' पठतिष्ठति ॥ मै शब्दे । शत्-प्रत्ययः । अत् 'अप् कर्तरि' 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' 'अरे०' 'त्रितो तुम्' 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' गायन् गच्छति । एवं कुर्दन् कुर्वाणः ॥ सूत्रम्—'मुगानेतः' ॥ सुक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपःः' आने सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' अतः षष्ट्येक-वचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोविस०' अकारस्य शानप्रत्ययसम्बन्धिन आकारे परे मुमागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । उकार उच्चारणार्थः ॥ डुपचण् पाके । पच् उभयपदित्वात् शानप्रत्ययः । आन । 'शिति चतुर्वत्' इति । 'अप् कर्तरि' 'सुगानेतः' इति मुगागमः । कित्त्वात पच् अग्रे म् । 'स्वरही नं०' प्रथमै कवचने 'स्रोविं०' पचमानः पानीयं पिवति ॥ एवं यज देवपूजासंगिवकरणदानेषु । यजमानः सन् पूजां कुर्वन् सन् स्तौति ॥ मन ज्ञाने । शानप्रत्ययः । 'तनादेरुप्' उप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनंः' 'उवम्' 'स्वरहीनंः' प्रथमैकवचने 'स्रोविंंं मन्वानः मनुत एति मन्वानः ॥ आस उपवेशने । आस । 'शतृशानौ तिप्ते०' इति शानप्रत्ययः 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्छक् ॥ 'आसेरान ई' आसे: षष्ट्येकवचनान्तम् । 'ङितिः 'ङस्यः 'स्रोविं०' आनः षष्ट्येकवचनान्तम् । 'स्व-रहीनं ः। 'स्रोविं ः ई प्रथमैकवचनान्तम्। सांकेतिकम्। चतुःपदं सूत्रम्। 'आस उपवेशने इत्यस्य धातोः परस्य आनप्रत्ययसम्बन्धिन अकारस्य ईकारो भवति । 'स्वर-हीनं०' आसीनः ॥ १३३-१३७ ॥

(प्र॰) शतृशानाचिति । परस्मैपदिभ्यः शतृ आत्मनेपदिभ्यः शानः उभयेपदि-भ्यस्तूभयम् । पचन्निति । विक्लिस्यनुकूठवर्तमानव्यापाराश्रयश्चेत्रः ॥ १३३ ॥

वादीपोः शतुः ॥ अवर्णात्परस्य शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति ईकारे ईपि चपरे ॥१३८॥ तुद व्यथंने । तुदतीति तुदन् तुदन्तौ तुदन्तः । स्रोलिक्ने तुदति सा तुदन्ती तुदती तुदन्त्यौ-तुदस्यौ तुदन्त्यः—तुदत्यः । नपुं-सके तुदतीति तुदत् तुदन्ती—तुदती तुदन्ति । इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—'वादीपाः शतुः'॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् आत् पञ्चम्येकवच-नान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे॰' इश्च ईप् च ईपौ तयोः सप्तमीद्विवचतान्तम् । 'स्वरहीर्ने॰' पश्चात् 'चपा अवे जबाः' शतुः षष्ट्योकवचनान्तम् । 'ऋतो ङ उः' टिलोपः । 'स्वरहीर्ने॰' चतुःपद्म् । अवर्णान्तात्परस्य शतुः शतृप्रत्यस्य वा नुमागमो भवति नपुंसके 'ईमौ' इति सूत्रोत्पन्ने ईपि परे ॥ तुद् व्यथने । तुद् शतुप्रत्ययः । अत् । 'तुद्दादेरः' 'स्वरहीनं०' 'अदे' 'स्वरहीनं-' तुद्त् । नपुंसकात्स्यमोर्छक्' द्विवचने तुद्त् औ इति स्थिते । 'ईमौ' औस्थाने ई । 'वा दिपोः शतुः' इति एकत्र नुमागमः । 'मिद्नत्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः' 'नश्चापदान्ते' 'स्वरहीनं ं तुद्न्ती पक्षे तुद्ती व्याङ्के ॥ तुद्न्ति पुनर्पि तुद्त् तुदन्ती तुदती तुरन्ति । स्त्रीलिङ्गे तुर्त् ऋकारानुबन्धत्वात् 'ष्ट्रित्रतः' इतीप् । 'वादिपोः शतुः' इति एकत्र नुमागमः । तुदन्ती तुदती वा स्त्री वर्तते । तुदन्त्यौ तुदत्यौ तुदत्यः तुदत्यः । एवं पक्षद्वयेऽपि नदीशब्दवत् ॥ १३८।

(प्र०) वादीपारिति ॥ नतु तुदती इत्यत्र शितिचतुर्वदित्यनेन कृतस्य तुदादेरि-त्यप्रत्ययस्य अदे इत्यनेनान्तरङ्गत्वाछोपे क्षतेऽवर्णात्परत्वाभावान्तुम् न स्यात् । उच्यते । प्रत्ययलक्षणेन तत्परत्वमस्त्येव । न चैवं ब्रन्तीत्यादावतिप्रसद्धः, लकि न तन्निमित्तिमत्य-नेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ॥ १३८॥

अष्ययोरान्नित्यम् ॥ अप्प्रत्यययप्रत्ययसम्बन्धिनः अकारात्परस्य शतुर्नित्यं नुगागमा भवति ईपोः परतः ॥१३९॥ भवति ईति भवन् भवन्तौ भवन्तः । भवति सा भवन्ती भवन्त्यौ भवन्त्यः । भवति तत् भवत् भवन्ती भवन्ति । पचतीति पचन् पचन्तौ स्त्री । नपुंसके पचित तत् पचत् पचन्ती पचन्ति । दिवु कींडादिषु । दीव्यति इति दीव्यन् । दीव्यन्ती स्त्री । नपुं-सके ॥ दीव्यति तत् दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । पठतीति पठन् । पठनती स्त्री नपुंसके पठत् पठन्ती पठन्ति । इसतीति इसन् । इसन्ती स्त्री । इसत् नपुंसके । श्रिष्यतीति श्रिष्यन् । श्रिष्यन्ती स्त्री । श्रिष्यत् नपुंसके ॥ जय-तीति जयन् जयन्ती स्त्री । नपुंसके जयत् ॥ वादीपोः दातुरित्यत्र वाशब्दात् द्विस्कानां जक्षादीनां च शतुर्नित्यं नुम्पतिषेधो वक्तव्यः नपुंसके शो वा ॥१४०॥ ददातीति ददत्-दघत् ददती दंधिती । जक्ष मक्षइसनयोः । जक्षतीति जक्षत् जक्षती जक्षति जक्षन्ति कुळा-नि ॥ जागृ निद्राक्षये । जागतींति जाप्रत् जाप्रती जाप्रन्ति-जाप्रति ॥

(च०) सूत्रम्—'अप्ययोरान्नित्यम्'॥ अप् च यश्च अप्यौ तयोः षष्ठीद्विवचना-न्तम् । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोविं०' आत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णें पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरं नित्यम् प्रथमैकत्रचनान्तम् । 'अव्ययाः 'जमे जमा वा' 'स्वरहीनं ०' ॥ 'अप् कर्तरि' इति अप्रत्ययः । 'दिवादेर्यः' इति यप्रत्ययः । एतयोः सम्बन्धिनः अकारात्परस्य शतृप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमो भवति न तु विकल्पेन ईकोरे ईपि च परे । मकारः स्थाननियमार्थः । भु शतुप्रत्ययः अत् । 'अप् कर्तरि' 'गुणः'

'औं अव्' 'स्वरहोनं०' 'अदे' 'स्वरहोनं०' 'ाष्ट्रवतः' इतीप्प्रत्ययः । 'अप्ययोरान्नित्यम्' इति नुमागमः । भवन्ती ॥ एवं पचन्ती ॥ दिव् । 'दिवादेर्यः' शतृप्रत्ययः । 'ध्वोर्विहसे' इति दोर्घः 'अदे' 'स्वरहीनं०' 'ष्ट्रिवतः' 'अप्ययोरान्नित्यम्' इति नुमागमः । दीव्यन्ती दृश्यते ॥ एवं श्किष आलिङ्गने श्किष्यन्ती ॥ द्विरुक्तानां धात्नां विशेषमाह—'द्विरु क्तानां ॰ जक्ष भक्ष हसनयोः यक्ष जागृ दरिदा चकास् शास् इत्यादीनां च सम्वन्धिनः शतुप्रत्ययस्य 'त्रितो तुम्' तस्य निषेधो वक्तन्यः । नुमागमो न भवतीत्यर्थः । उशहरणस्— दा शतृप्रत्ययः अतः । 'अप् कर्तरि' 'हादेहिश्च' अप् छुक् हित्वं च । 'हम्बः' 'दादेः' इत्याखोपः । 'स्वरं दिस्कान्तुम्निषेघः । प्रथमैकवचने 'हसेपः व ददत् ददतौ ददतः इत्यादि ॥ स्त्रीलिंगे—ददती ददत्यौ ददत्यः । नपुंसके ददव ददनी ददन्ति । द्विरुकाः नपुंसके वा तुम् तेन ददित ददन्ति इति रूपद्वयम् ॥ हुधान् धारणपोषणयोः । धा शतुः प्रत्ययः 'अप् कर्तरिः 'ह्वादेर्द्विश्च' अपा छुक् द्वित्वं 'हस्वः' 'झपानां जबचपाः' पूर्वस्य धस्य दः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'द्विरुक्तानां०' इति नुम्निषेधः । द्धत् द्धतौ द्धतः ॥ एवं विश्रत हुम्छन् मु शतृप्रत्ययः । अत् 'अप् कर्तरि' 'हादेद्विश्च' 'रः' 'झपानां जबचपाः' मृजां छिकिः 'ऋरम्' 'स्वरहीनं० ॥ जिभी भये । भी अत अप् 'ह्वादेद्विश्च' 'झपानां० 'हस्वः' 'नुधातोः' । अनेकस्वरस्य० इति यकाःः । विभ्यत् ॥ एवं जुहृत् विद्धत् इत्या-दयोऽन्येपि ह्वादितुल्या यङ्खुगन्तावच ज्ञातन्याः ॥ जक्षमक्ष हसनयोः । यक्षशतृप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्छक्' 'स्वरहीनं०' यक्षादित्वान्नुम् निषेषः । 'हसेपः०' जक्षत् जक्षतौ जक्षतः ॥ जागृनिद्राक्षये । जागृ अत् । 'अप् कर्तरिः 'अदादेर्छक्' 'ऋरमः' 'स्वरही ं ०' प्रथमेकवचने 'हसेपः०' जायत् जायतौ जायतः ॥ १३९-१४० ॥

(प्र०) अप्ययोरिति ॥ नतु अप्ययोरित्यन्न 'चपा अने' इति जनत्वं वक्तुं युक्तम् , उच्यते, ज्ञापनार्थमेनं निद्देंशः ॥ प्रत्यये परतः क्रचित् पदत्वं नेति । तेन तडित्वानि-त्यादि सिद्धम् ॥ १३९ ॥

दरिद्रा दुर्गतौ ।। द्रिद्रातेरालोपो वक्तव्यः ॥१४१॥ दरिद्रातीति दरिद्रत दरिद्रन्ती दरिद्रित दरिद्रिन्त । चकास्तीति चकासत् चकासती
चकासन्ति चकासति । शास्तीति तत् शासत् । अनुशास्ति तत् अनुशासत् ॥
दोदेः । दत्त ददती ददन्ति ददति । दधत् । इत्यादि ॥ विदेश्वी वसुः ॥
विदेशितोः शतृविषये वा वसुः प्रत्ययो भवति ॥१४२॥ वेतीति विद्वान्—
विदन् ॥ भविष्यदर्थे तिसेवत् शतृशानौ भवतः ॥ १४३॥
अत्र भवन्तत्रभव च्छव्दौ पूज्यार्थे निपात्येते ॥१४४॥ अत्रभवन्तो भट्टमिश्राः । पूज्या इत्यर्थः । तत्रभविद्वर्भगवत्यादैभीणतम् ॥

(च॰) दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रा अत् । 'अदादेर्छक्' 'ददिद्रातेरालोपो वक्तन्यः' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं॰' 'हसेपः॰' दरिद्रत् ॥ चकासु दीसौ । चकास् शतुप्रत्ययः । 'अदादेर्छक्' 'स्वरहीनं॰' चकासत् ॥ शास् अनुपूर्वः । शतृ अनुशासत् । एषु 'द्विरुक्तानां जक्षादीनां० इति नुम्निषेधः । इत्यादि जक्षादयः । आनप्रत्यये जक्षाणः द्रिहागः विश्राणः विद्धानः ।। सूत्रम्— 'चिदेवा वसुः' ॥ विदेः षष्ट्येकवचनान्तम् 'ङितिः 'ङस्यः 'सोविं०' । वा प्रथमेकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वसुः प्रथमेकवचनान्तम् । 'सोविं०' सिद्धम् । विद ज्ञाने इत्यस्य धातोः शतृप्रत्ययार्थे वा विकल्पेन वसुप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—विद एकत्र वस्प्रत्ययः । विद्वस् हसान्तपुंलिङ्गवत्प्रक्रिया । 'त्रितो नुम्' 'न्सम्महतो०' 'संयोगान्तस्य०' विद्वान् विद्वस्ति इत्यादि । द्वितीये तु शतृप्रत्यये इत्येभवच्छक्दवत्प्रक्रिया । विदन् विदन्तौ इत्यादि ॥ अर्ह पूजायाम् शतृप्रत्ययः । अत् । अप् । 'अदेः' 'स्वरहीनं०' प्रथमेकवचने 'वितो नुम्' 'संयोगान्तस्य लोपः' 'हसेपः०' अर्हितियर्हन् । अत्रभवत् तत्रभवत् इत्येतौ हो शक्दौ उकारानुबन्धौ पूजार्थे पूज्यत्ववाचकत्वे निपात्येते । शतृप्रत्ययं विनापीत्यर्थः । "पूज्ये तत्रभवानत्रभवांश्र भगवानिपः' इत्य-भिधानवचनात् उकारानुबन्धत्वात् 'त्रितो नुम्' 'अत्वसोः सौ' इति भवति । अत्रभवान् अत्रभवन्तौ अत्रभवन्तः इत्यादि । अत्रभवन्तः पूज्ये एत्रमानिः भणितं कथितम् । शतृप्रत्ययरिहतावेतौ निपातौ ॥ १४१-१४४ ॥

द्वी ले तृन् ।। घातोस्तृन् प्रत्ययो मवित शीले स्वभावेऽर्थे ॥१४५॥ नकारः प्रत्ययमेदज्ञापनार्थः । करोतीत्येवंशीलः कर्ता । विचरतीत्येवंशीलः विचारिता ।। णीञ् प्रापणे । नयतीत्येवंशीलः नेता । घर्ता । श्रियते इत्ये-वंशीलः मर्ता । विभर्तीत्येवंशीलः मर्ता । श्रियते इत्ये-वंशीलः मर्ता । विभर्तीत्येवंशीलः मर्ता । श्रियता इत्यादि ॥ इति कस्वादि-प्रक्रिया ।।

(च॰) सूत्रम्—'शीले तृन्'॥ शीले सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' तृन् प्रथमैक-वचनान्तम् । 'हसेपः॰' ॥ शीले स्वभावार्थे धातौ तृन्प्रत्ययो भवति । नकारः प्रत्यये पदे भेदाज्ञापनार्थः । कृ तृन्प्रत्ययः । 'गुणः' । जलतुम्विकान्यायेन० । प्रथमैकवचने 'स्तु-रार्' 'सेरा' डित्वाटिलोपः । 'स्वरहीनं॰' करणशीलः कर्ता ॥ अश्वम् । हुन् हरणे । हरणशीलो हतां । भरणशीलो भर्ता । इति क्रस्वादिप्रक्रिया ॥ १४५ ॥

(प्र॰) शीलेतृन्निति । शीले स्वभावेऽथें धातोस्तृन्प्रत्ययो भवति । नकारः प्रत्य-ये पदे भेइज्ञापनार्थः ॥ १४९ ॥

चीलार्थपिकया ॥ ४ ॥

अथ शीलार्थपिकिया ॥ इष्णुस्तुक्तुः ॥ घातोः शीले स्वमावेऽथें इष्णु स्तु क्तु इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥१४६॥ क्रञ् सलंपूर्वः ॥ अलंकुञ् निराकुञ् प्रजन् उत्पच् उत्पत् उत्पद् ग्रस् उन्मत् रुच् अप-त्रप् वृतु वृधु सह चर भू भ्राज् उपन्त एभ्य इष्णुः ॥१४७॥ सलक्करोतीत्येवंशीलः सलक्करिणुः । निराकरिष्णुः । प्रजायते इत्येवंशीलः प्रजितिष्णुः । उत्पचतीत्येवंशीलः उत्पचिष्णुः ॥ पत्तः पतने । उत्पतितियेवंशीलः उत्पितिष्णुः ॥ प्रस् अदने । पत् गतौ । उत्पवते इत्येवंशीलः उत्पितिष्णुः ॥ प्रस् अदने । प्रसितियेवंशीलः प्रसिष्णुः ॥ उत्मादिष्णुः ॥ उत्मादिष्णुः ॥ उत्पत्ति वी अपत्रपते इत्येवंशीलः अपत्रपिष्णुः ॥ त्रत् वर्तने । वर्तते इत्येवंशीलः वर्तिष्णुः ॥ वृत्त वर्तने । वर्तते इत्येवंशीलः वर्तिष्णुः ॥ वृत्त वर्तने । वर्तते इत्येवंशीलः वर्तिष्णुः ॥ वृत्त वर्तने । वर्तते इत्येवंशीलः वर्तिष्णुः ॥ सहित सहते वेत्येवंशीलः सहिष्णुः ॥ वरतीत्येवंशीलः चरिष्णुः ॥ सविष्णुः ॥ आजृ दीष्ठौ । आजते इति आजिष्णुः ॥ इष्णुप्रत्यये परे ञ्यन्तानां जिल्होपाः आवो वाच्यः ॥१४८॥ कारयतीत्येवंशीलः कारयिष्णुः ॥ एते इष्णु-प्रत्ययो वाच्यः ॥१४८॥ कारयतीत्येवंशीलः कारयिष्णुः ॥ एते इष्णु-प्रत्ययान्ताः ॥

- (च०) सूत्रम्—'इष्णुस्नुकनुं'॥ इणुश्च स्नुश्च क्नुश्च इष्णुस्नुकनु प्रथमेकवचनान्तम् । 'नपुंसकारस्यमोर्छक्' शीलेऽथं इष्णु स्नु क्नु एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथायोग्यम् ज्यन्त आज्, भू, सह, रुच्, वर्, वृध्, वृत, प्रजन्, अपत्रप्, अलंकुज्, निराकुज्, उन्मद्, उत्पच् ' उत्पच, एभ्यः इष्णुः । उदाहरणानि । क्व अलंपूर्वः । अलंकरणशीलोऽलंकरिष्णुः इष्णुप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहोनं०' निराक्पूर्वः । निराकरिष्णुः निराकर्तुं शीलमस्येति निराकरिष्णुः । भानुशब्दवत् । अस अदने । यसिष्णुः उन्मदिष्णुः इत्यादि ॥ १४९ ॥
- (प्र०) इष्णिवति । ज्यन्तभ्राजम् सहचरवृधवृतप्रजनस्च्यपत्रपालंकुम्निराक्चनुत्प-तोन्मद इष्णुः ॥ १४६ ॥

रला जिस्था मू म्ला चि पच् यज् परिमृज् एभ्यः स्तुः ॥१४९॥ ग्ले हर्षक्षये । ग्लायतीत्येवंशीलः ग्लास्तुः । जयतीत्येवंशीलः शिष्णुः । मवतीत्येवंशीलः मृष्णुः ॥ जिभ्वोः स्त्रौ गुणाभावो न इट् ॥१५०॥ चेश्च तथा ॥१५१॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थास्तुः । क्षि क्षेय । क्षयतीत्येवंशीलः क्षिण्णुः । पचतित्येवंशीलः पक्ष्णुः । मृजूव् हाद्वौ ॥ मृजेर्गुणनिमित्ते पत्यये परे वृद्धिवीच्या ॥१५२॥ परिमार्ष्टीत्येवंशीलः परिमार्ष्टीत्येवंशीलः परिमार्ष्टीत्येवंशीलः परिमार्ष्टीत्येवंशीलः परिमार्ष्टीत्येवंशीलः परिमार्ष्टीः ॥

(च॰) स्था, म्ला, ग्ला, पच्, परिम्रज्, जि, भू, एभ्यः स्तुः जिभ्रवोर्गुणः इडमा-वश्च । जि जये स्तुप्रत्ययः । 'क्विवलात्ष॰' 'ब्हर्नोणो॰' नस्य णः । जिष्णुः एवं भूष्णुः स्थास्तुः ग्लास्तुः पक्ष्णुः माक्ष्णुः ॥

विष् त्रस् गृध् धृष् क्षिए एभ्यः क्तुः ॥ १५३ ॥ विष्छ व्याप्तौ । वेवेष्टि इत्थेवंशीलः विष्णुः । त्रसी उद्वेगे । त्रसी भये । त्रस्थती-

त्येवंशीलः त्रस्तुः । गृध अभिकाङ्कायाम् । दिवादिः । गृष्यतीत्येवंशीलः गृष् धतुः । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिः । धृष्णातीत्येवंशिलः धृष्णुः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीत्येवंशीलः क्षिप्तुः । ककारो गुणनिषेषार्थः ॥

(च॰) क्षिप्, त्रस्, गृघ् , विष्, एभ्यः क्तुः । विष्ॡव्यासौ वेषेष्टि जगदिति एवं-शीलो विष्णुः । क्तुप्रत्ययः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । गृघ्धातुः अभिकाङ्क्षायां वाच्छा । याम् । गृघ् क्तुप्रत्ययः । गर्धनशीलो गृष्तुः क्षिप्तुः त्रस्तुः ॥

वाकोकण ॥ घातोः शिलेऽर्थे षाक उ उकण इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥१५४॥ जल्ण भिक्ष कुट लुण्ट चृङ् एभ्यः वाकः प्रत्ययो भवन्ति भवति ॥१५५॥ जल्ण भिक्ष कुट लुण्ट चृङ् एभ्यः वाकः प्रत्ययो भवति ॥१५५॥ जल्ण व्यक्तायां वाचि । जल्पतीत्येवंशीलः जल्पाकः ॥भिक्ष याश्चायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षाकः ॥ कुट ताडने वा छेदने । कुटतीत्येवंशीलः कुटाकः ॥ लुण्ट चौर्ये । लुण्टतित्येवंशीलः लुण्टाकः । वृङ् सम्भक्तौ । वृञ् संवरणे । वर निवारणे । वृणुते वा वरतीत्येवंशीलः बावृणीत इत्येवंशीलः वराकः । व ईवर्थः । वराकी ॥

(च०) 'वाकोकणः' ॥ वाकश्च उश्च उकण् च वाकोकणः प्रथमाबहुवचनान्तम् । स्वरहीनं०' 'स्नोविं०' शीले स्वभावार्थे वाकः उः उकण् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । भिक्ष् जल्प, कुट्ट, लुण्ठ, वृज्, वर् एभ्यः वाकः वकार ईवर्थः । वर् निवारणे । वर् वाकप्रत्यय । 'स्वरहीनं०' वराकः । स्नी चेत् वराकी 'ष्ट्रितः' 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' वारयतीति वराकः । भिक्ष याचनायाम् । भिक्ष वाकप्रत्ययः । आकः । 'स्वरहीनं०' 'स्नोविं०' भिक्षाकः ॥ जल्प जल्पने । कुट्ट कुट्टने । लुठि स्तेये । जल्पाकः । कुट्टाकः लुण्ठाकः ॥ १९९ ॥

सान्ताशंस् भिक्ष एभ्य उः प्रत्ययो सविति ॥ १५६॥ सान्ताशंसयोश्च ॥ सपत्ययान्तादाङ्पूर्वात् रांसु स्तुतावित्यसमाद्धातोश्च शिलार्थं विनापि उः प्रत्ययो भविति ॥१५७॥ वच परिभाषणे । विवक्षतीति विवक्षः । इच्छायामात्मनः सः । द्वित्वम् । 'पूर्वेस्य' इसादिः शेषः । ऋत इर् । ग्वोविंहसे । कुहोश्चः । चिकीर्षतीत्येवंशीलः चिकीर्षः । जिष्ठक्षतीत्येवंशीलः जिष्ठश्चः । आङ्पूर्वः शंसुस्तुतौ । शंस् कथने । आशंसतीत्येवंशीलः आशंसुः । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षः । पिपासतीत्यवंशीलः पिपासुः । तितीर्षतीत्येवंशीलः तितीर्षः ॥

(च॰) सान्ताशंस्भिक्ष् एभ्यः उप्रत्ययो भवति। भिक्ष उप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' भिक्षुः । 'सान्ताशंसयोश्च' इच्छायें सप्रत्ययो भवति । आङ्पूर्वात् 'शंस्र स्तुतौ' इत्य-स्माद्धातोः शीलार्थे विनापि उप्रत्ययो भवति ॥ वच परिभाषणे । वच् वक्तुमिच्छुर्विवक्षुः । 'इच्छायामात्मनः सः' द्विश्च पूर्वेस्यः 'हसादिः शेषः' 'यः से' अकारस्य इकारः । 'वोः कः' 'किछात्षः सः०' 'कषसंयोगे क्षः' विवक्षरिति सिद्धम् । शंस् उप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' आशंसुः ॥ ग्रहउपादाने । ग्रह इच्छार्थे सप्रत्ययः । 'द्विश्वः' पूर्वेस्य 'हसादिः ०' 'कुहोश्चुः 'यः से' 'ग्रहां ङ्कितिः इति संप्रसारणम् । 'हो ढः' 'आदिजवानां ०' इति ग-य घः । 'घढोः कः से' 'क्रिछात्षःसः' 'क्ष्यसंयोगे ०' उप्रत्ययः । 'यतः' इत्य-छोपः । 'स्वरहीनं ०' प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' जिष्टृक्षः । ग्रहीतुमिच्छुर्जिष्टृक्षः ॥ पा पाने । सप्रत्ययः । द्वित्वं 'हस्वः' 'यः से' उप्रत्ययः । 'सोर्वि०' पिपासुः ॥ १९६ –१९७ ॥

लष पत भिक्ष पद स्था भू वृष हन कम् गम् शृ एभ्यः उक्षण् प्रत्ययो भवति ॥१५८॥ लष कान्तौ । लषतीत्येवंशीलः लाषु-कः । पततीत्येवंशीलः पातुकः ॥ भिक्ष याञ्चायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षकः ॥ पद गतौ । णित्त्वाद्धृद्धिः । पद्यतीत्येवंशीलः । पादुकः ॥ तिष्ठती-त्येवंशीलः स्थायुकः । भवतीत्येवंशीलः वा भवितुं शीलमस्यास्तीति भावुकः ॥ वृष वृष्टौ । वृषु सेचने । वर्षतीत्येवंशीलः वर्षकः ॥ हन्तीत्येवंशीलः घातुकः ॥ कम्यते इत्येवंशीलः वा कामितुं शीलमस्यास्तीति कामुकः ॥ गम्ल गतौ । गच्छतीत्येवंशीलः गामुकः ॥ शृ हिंसायाम् । शृणातीत्येवंशीलः शाककः ॥ स्यवन्द्योराकः ॥ शृवन्द्योपत्वेशितः प्रत्ययो भवति ॥१५९॥ शरारः । वन्दारः । स्पृहि गृहि पति शिङ् एभ्य आ-लुवाच्यः ॥१६०॥ स्पृह इत्यायाम् । ईत्या ईच्छा । गृह महणे । पत ऐश्वयें । त्रयश्चरादयोऽदन्ताः ॥ आम्लौ जिलोपभावो वाच्यः ॥१६१॥ स्पृह्यतीत्येवंशीलः स्पृह्याद्धः । गृह्यतीत्येवं शीलः गृह्याद्धः । पत्यतीत्येवंशीलः पत्याद्धः । शिङ् स्वप्ने । शिक्ष स्वप्ने शीलः गृहयाद्धः । पत्यतीत्येवंशीलः पत्याद्धः । शिङ् स्वप्ने । शिक्ष ह्यवंशिलः श्वयाद्धः ॥ ।

(च०) कम्, भिक्ष, भू, स्था, हन्, गम्, लप्, शश्, पत्, पद्, एभ्यः उकण्। कम् धातुः कान्तौ अभिलाषे। कामयदीति कामुकः। कम् उकण्प्रत्ययः। यकारो वृद्ध्यर्थः। 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं०' स्नोविं०' एवं भैक्षकः॥ भू सत्तायाम्। भू उकण्प्रत्ययः। 'धातोनीमिनः' इति वृद्धिः। 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' 'स्नोविं०' भावुकः॥ स्थायुकः। 'आतो युक्०'॥ 'हनो वत् घातुकः। अभिलाषुकः। वार्षुकः। पातुकः। पातुकः। अगामुकः इत्यादि॥ १९८-१६१॥

(प्र०) शरारुरिति । "शरारुवांतुको हिंसो वन्दारुरिमवादके" इत्यमरः ॥१९८॥
नमादे रः ॥ नम्, किष्, स्मिङ्, नञ्पूर्वो जस्, कम्, हिंस्,
दीप्, एभ्यो रः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥१६२॥ णमु प्रहृत्वे शब्दे च ।
सा० उ० २४

नमतीत्येवंशीलः नमः ॥ किप चलने । कम्पतीत्येवंशिलः कम्पः ॥ स्मिक् ईषद्धसते । स्मयते इत्येवंशीलः स्मेरः ॥ जसु मोक्षणे । जस् गतिनिवृत्तौ । दिवादिः । न जस्यतीत्येवंशीलं अजसम् ॥ कामयते इत्येवंशीलः कमः ॥ हिसि हिंसायाम् । हिनस्तीत्येवंशीलः हिंसः ॥ दीपा दीप्तौ । दीप्यते इत्येवं शीलः दीपः ॥

(च०) 'नमादे रः'॥ नम् आदिर्यस्यासौ नमादिः तस्य षष्ट्येकवचनान्तम् । 'किति' 'उस्य' 'स्वार्वि॰' प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्वोर्वि॰' मध्ये । 'नामिनो रः' 'रिलोपा दीर्घश्च'॥ नम् कम् स्मिङ् अजस् कम्प् दीप् हिंस् एभ्यो रप्रत्ययः । णम् प्रह्वीभावे । 'आदे' ष्णः स्नः' नम् रप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोवि॰' नमशीलो नम्नः॥ एवं कमु कान्तौ कन्नः। स्मेरः अजस्रम् कम्प्रः दीप्रः हिंसः॥ १६१॥

घसादेः कमरः ॥ घस् स अद् एभ्यः कमरः प्रत्ययो भवति शीलेऽथं ॥१६३॥ घस्त्रः अदने । घसतीत्येवंशील घस्मरः ॥ स गतौ । स सरो । स हिंसायाम् । सरतीत्येवंशीलः समरः ॥ अद् भक्षणे । अती-त्येवंशीलः अद्यरः ॥ भिदि छिदि विदि एभ्यः कुरङ्वाच्यः शिलेऽथं ॥१६४॥ मिनतीत्येवंशीलः । भिदुरः ॥ विद् ज्ञाने । वेतीत्येवंशीलः विदुरः ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीत्येवंशीलः छिदुरः ॥ मासा-देर्पुरः ॥ मास् भक्ष भिद् एभ्यो घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽथें ॥ १६५ ॥ घकारो घित्कार्याथेः ॥ मास् दीसौ । भासते इत्येवंशीलः भासुरः ॥

- (च०) सूत्रम्—'घसादेः क्मरः'॥ घस् आदिर्यस्यासौ घसादिः तस्य षष्ट्येक-चवनान्तम् । क्मरः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' घसादेर्धातोः आदेश्व क्मरप्रत्ययो भवति शीलार्थे । क्कारो गुणनिषेधार्थः । घस्त्वः अदने घस् क्मरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०'॥ स् गतौ । मरप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' समरः ॥ अद् भक्षणे अद् मरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' अद्यरः ॥ 'भासादेर्घुरः' भास दीसौ भञ्ज् निमिदा स्नेहने एभ्यो धातुभ्यो घुरप्रत्ययो भवति शीलेऽथें । चकारो घित्कार्यार्थः । भास् उरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' भासनशीलो भासुरः । भञ्जो आदर्मने भञ्ज् 'भाषादेः०' इति उरप्रत्ययः ॥ १६३-१६९ ॥
- (प्र०) भासादेरिति ॥ आदिपदात् मक्षादेर्घहणम् । भक्षुर इति । भक्षेः कर्म्म-कर्त्तरि । अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतुः । छिदुर इति कर्म्मकर्त्तरीति कश्चित् । भाष्ये तु न तथा । एवमाद्योऽपि प्रागुक्त एव मुख्यकर्त्तरि । तथा च माघे—'प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्स-शच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः' इति ॥ १६९ ॥

चर्जाः कगौ चिति ॥ धातोश्चकारजकारयोः ककारगकारी भवतः

, (

धिति प्रत्येय परे ॥१६६॥ भञ्जो आमर्दने । भनक्तीत्येवंशि*रूः ^{महुट}े* ञिमिदा गात्रविक्षेपे । मेद्यते इत्येवंशीलः मेदुरः ॥

(च०) 'चजोः कगौ घिति' इति जस्य गः। 'स्वरहीनं ०' प्रमेहन विदेशिक स्वर्धानं ०' प्रमेहन विदेशिक स्वर्धानं स्वर्यं स्वर्धानं स्वर्धानं स्वर्धानं स्वर्धानं स्वर्धानं स्वर्धानं स्वर्धानं स्वर्धानं स्वर्धानं

यङ ऊकः ॥ यज् जप् दश् वद् एभ्यो यङ्भत्ययान्तेभ्य उक् भिर्वयो भवति शिलेऽथें ॥१६७॥ यङो लुक् । तत्सन्नियोगेन धार्ति भिर्वयो भवति शिलेऽथें ॥१६७॥ यङो लुक् । तत्सन्नियोगेन धार्ति भिर्वयो चनम् ॥१६८॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । अतिशयेन यज्ञति भिर्वयो इत्यते इत्येवंशालः ॥ जप व्यक्तायां वाचि । जमजपां नुक् । जल्लाकः ॥ दंश दंशने । दंदश्कः ॥ वावचते इत्येवंशीलः वावदृकः ॥

(च०) सूत्रम—'यङ ऊकः'॥ 'यङः' पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वाहीन के 'क्षोवि०' ऊकः प्रथमेकवचनान्तम् । 'क्षोवि०' अतिशयार्थे यङ् प्रत्ययाद्धातोः ग्रीवि० अतः प्रत्ययो भवति ॥ स्त्रम्—यङो तुक् अवः पष्टियेकवचनान्तम् । अवः पष्टियेकवचनान्तम् । अवः प्रथमेकवचनान्तम् । 'हसेषः' तस्य ऊकस्य संनिर्यागे विद्याययस्य स्त्रक् भवति । उदाहरणम् । यज देवपूजा० । यज् । अतिशयेन यजतीत्येक्षाव्याययस्य स्त्रकारम् । 'अतिशयेन हसादेर्थेङ्' द्वित्वम् । 'पूर्वेस्य' 'हसादिः ' 'आतः' इत्यकारम् अकारः । यायज्य इति स्थिते ऊकप्रत्ययः । 'यङो स्त्रक् इति यङो स्त्रक् । 'स्वाहोते अकारः । यायज्य इति स्थिते उकप्रत्ययः । 'यङो स्त्रक् इति विग्रहे यङ्ग्रत्ययः । 'क्षोवि०' ॥ दंश दशने । दश् अतिशयेन दशतीत्येवंशील इति विग्रहे यङ्ग्रत्ययः । 'क्षोपः' । 'क्षमजपां नुक्' 'नश्चापदान्ते अवः स्त्रयः । 'स्त्रकः इति यङो स्त्रकः । दृश्यः इति यङो स्त्रकः । दृश्यः । 'क्षमजपां नुक्' 'नश्चापदान्ते । उत्ययः । 'स्त्रकः इति यङो स्तर्वः । दृश्यः । 'स्त्रकः । दृश्यः । 'स्त्रकः । १६७–१६८॥

जागर्तस्को वाच्यः ॥१६९॥ जागर्तीत्येवंशीछः जागरुकः ।
इण्नदाजिसृगमिभ्यः क्वरण् वाच्यः ॥१७०॥ इण् गतौ । हमस्य पिति । एतीत्येवंशीछ इत्वरः ॥ णश अदर्शने । नश्यतीत्येवंशीछः नातरः । जयतीत्येवंशीछः जित्वरः ॥ सरतीत्येवंशीछः सत्वरः ॥ मत्ताः
निपात्यते र्जाछेऽर्थे ॥ १७१॥ गच्छतीत्येवंशीछः गत्वरः ॥ मिः
कुक्रुकौ वक्तव्यो ॥१७२॥ विमेतीत्येवंशीछः मीरः । मीरुकः ॥
इच्छः ॥ इषेठः प्रत्ययो भवति छान्तोदेशश्च ॥ १७३ ॥ इक्ष्मा
इच्छः ॥ वरः ॥ स्था इश् मास् पिस् कसादिभ्यो वरः प्रत्ययो भ्रा
शीछेऽर्थे ॥१७४॥ तिष्ठतीत्येवंशीछः स्थावरः ॥

(च०) अयङन्तस्यापि जागतेः उकप्रत्ययो भवति । जागरूकः ॥ यायेर्येङन्ताद्वरप्र-त्ययः। तत्संनियोगेयङो छक् । अतिशयेन कुटिलं वा यायीत्येवंशीलो यायावरः इत्यादि॥

आहतः किर्द्धिश्च भूते ।। आकारान्ताहकाराम्ताद्धातोर्जनिन्मिगः मिभ्यश्च शीलेऽथें भूतकाले किः प्रत्ययो भवति णवादिवद्धातोश्च द्विवेचनं भवति ॥१७५॥ आतोऽनपि

> रामः सोमं पिपर्यज्ञे दिद्गीश्चिकिरद्भुतम् । याजकान् वितराजिहः पौण्डरीके महाद्विजम् ॥ १ ॥ तदा जिज्ञमेहाश्चर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् । ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जिग्मर्धनं सुदा ॥ २ ॥ इति कुदन्तप्रकियायां शीलार्थप्रक्रिया ॥ ४ ॥

(च०) सूत्रम्—'आदृतः किर्द्धिश्च भूते'॥ आच ऋ च आहत् तस्मात् पञ्चम्ये कवचनान्तम् । 'स्वरिं नं 'सोविं नं 'सिं विं नं कि प्रथमेकवचनान्तम् । 'सोविं नं दित्रचतुर्भ्यः सुः' प्रथमेकवचनान्तम् । 'अव्ययाद्विं ॥ भूते ससम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए'॥ आकारान्ता दादयः, ऋकारान्ता दुकृत्करणे हज्ह-रणे इत्यादयः तेभ्यो धातुभ्यः शीले स्वभावार्थे अतीते काले किप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः । तत्संनियोगे धातोद्विं चनम् ॥ पा पाने । पा किप्रत्ययः । इ द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'हस्वः' 'आतोऽनिप' इत्यकारलोपः । प्रथमेकवचने 'स्वरहीनं नं 'सोविं नं पिः । एवं दुदाज् दाने । दृदिः ॥ दुकृज् करणे । कृ किप्पत्ययः । इ । 'द्विश्वः । 'रः' इति पूर्वऋतरस्य अकारः 'कुहोश्चः' 'स्वरहीनं नं 'सोविं नं चिं कः ॥ एवं वृज् वरणे विदः । हज् हरणे ह आङ्पूर्वः । कि प्रत्ययः । इ दित्वम् । 'रः' 'कुहोश्चः' हस्य झः । 'झपानां जबचपाः' झस्य जः । 'ऋरम्' 'स्वरहीनं ने आजिहः । श्लोकश्चात्र—

'रामः सोमं पिपर्यंज्ञे ददिगांश्विकरद्भुतम् । याजकान् विवराजिहः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥ तदा जिज्ञमेंहाश्चर्यं नेमिनृंपगणोऽपि तम् । ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जिम्मर्थनं मुदार ॥ २ ॥

ख्या । रामः पौण्डरीके नाम्नि यज्ञे सोमममृतं पपिः पीतवान् । पपौ इत्येवं-पिः । पुनः गाः घेन्ः ददि दत्तवान् । पुनः अद्भुतमाश्चर्यं चिक्रः कृतवान् । पुनः यज्ञकर्तृन् विद्यः ववारेत्येवंशीलः । पुनः महाद्विजान् ब्राह्मणान् आजिहः आजहारेत्येवंशील इत्यर्थः । इति श्लोकव्याख्या । चकारादुपधालोपिनामपि गम् जिग्मः । हन् जिद्यः । जन् जित्रः । सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः । पहिः वावहिः चाचिलः पापतिरित्यादि ॥ इति शीलार्थप्रिक्रया ॥ १७५ ॥ ०) रामइति । शमो यज्ञे सोमं पपाविति पिः । अक्तादाविति वर्जनान्न कर्म्मीण घष्टी । रामो यज्ञे गाः सुरभीः ददाविति ददिः । रामो यज्ञे अद्भुतमाश्रय्यें चकारेति चिक्रः । रामो यज्ञे याजकान् यज्ञकर्तृन् ववे इति विक्रः । रामः पौण्डरीकनाम्नि यज्ञे महान्तश्च ते द्विजाश्च महाद्विजास्तान् आजहारेति आजिहः ॥ इति प्रसादे इदन्तप्रक्रियायां कर्त्रथीदिशीलार्थप्रक्रिया ॥

उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

अथोणादयो निरूप्यन्ते ॥ सदोणाद्यः ॥ सर्वस्मिन्काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ १ ॥ कृ वा पा जि मि स्वदि साधि अशुङ् एभ्यः उण् प्रत्ययो भवति ॥ २ ॥ णकारो बृद्धार्थः करोतीति कारुः कारुकः ॥ वा गतिगन्धनयोः । आतो युक् । वातीति वायुः ॥ पा पाने । पातीति पायुः ॥ जयति अनेनेति जायुः ॥ दुमिन् प्रक्षेपणे । मि कौटिर्थे । मिनोतीति मायुः ॥ स्वदि आस्वादने । स्वयते इति स्वादुः । साध्यतीति साधुः । अश्नोतीति आयुः ॥ सि तानि गामि मसि सचि अवि हि धा कुश्चि एभ्यस्तुन्प्रत्ययो भवति ॥ ३ ॥ विञ् वःधने । सिनोनतीति सेतुः । अव रक्षणे । अवतेर्वकारस्य उकारः । अवतीति ओतुः ॥ हि गतौ वृद्धौ च । हिनोतीति हेतुः ॥ दधातीति धातुः ॥ कृश आहाने । कुशि रोदने च । कुश् आकोशे । छरावराजादेः षः । प्रतिः पुः । कोशतीति कोष्टा ॥

(च०) अथोणादिप्रक्रिया ॥ सत्रम्—'सदो्णाद्यः' ॥ सदा ससम्येकवचनान्तम् । 'अन्यया०' उण् आदियंषां ते उणाद्यः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'ए ओ जिस' 'ए
अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' पश्चात् 'उ ओ' ॥ सर्वेस्मिन् भृतभविष्यद्वर्तमानकाले उणादयः प्रत्यया भवन्ति । उण् आदियंषां ते उणाद्यः । उदाहरणम्—करोतीति कारः । क्र उण्प्रत्ययः । णित्त्वाद्वृद्धिः । क्रस्थाने कार् 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्वि०' कारः ॥ वा गतिगन्धनयोः । वा अर्थ धातुर्गतौ गन्धने च । वा उण्प्रत्ययः । 'आतो युक्०' 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्वि०' वातीति वायुः ॥ पा पिवतीति पायुः ॥ मिनोति हिनस्तोति मायुः । गोपूर्वकत्त्वे गोमायुः ॥ क्रुश आह्वाने । क्रुश् उणाद्यः इत्यादिशब्दात् तुप्रत्ययः । 'उपधाया छ्योः' गुणः 'छश्वषराजादेः षः' 'प्टुभिः ष्टुः' 'स्वरहीनं०' कोशति आह्वयति पुत्करोतीति वा कोष्टा श्रुगालः । साधना स्वरान्तपुंलिङ्गे कथिता ॥ जायते जन्यते वा जन्तुः । जन् तु प्रत्ययः कायति अभिल्यतीति कन्तुः ॥ १-३ ॥

(प्र०) उल् प्रत्ययमाहः —सदोणादय इति । करोतीति कारः शिल्पी कारकश्च । तत्राद्ये योगरूढिः द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः । अत एव यौगिके तु धात्वर्थे प्रति कारकान्वयो भवत्येव । तथा च भट्टिः—"राघवस्य ततः कार्य्यं कार्व्यांनरपुंगवः । सर्ववानरसेनानामाद्रवागमनमादिशत्" ॥ इति । "विश्ववक्रम्मणि ना कारुस्त्रिषु कारकशिलिपनोः" इति मेदिनी । कारुशिलिपनि कारके इति धरणी । पायुरिति । 'गुदं त्वपानं
पायुर्नां इत्यमरः । पातीति विग्रहे रक्षकोऽपि पायुः । जयति अभिभवति रोगान् इति
जायुः । औषधम् । 'भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुः' इत्यमरः । मायुरिति । 'मायुः
पिनं कफः क्षेष्टमा' इत्यमरः । स्वादुरिति । साधुरिति । एतौ विशेष्यनिष्ठौ । आधुरिति । आधुर्वीहिः पटळः स्यात् । शोघार्थोऽप्ययम् । सेतुरिति । 'सेतुरालौ ख्रियां
पुमान्' इत्यमरः । 'सेतुर्तालो कुमारके' इति मेदनी । ओतुरिति । "ओतुर्विडालो
मार्जारो०" इत्यमरः । क्रोष्टा श्रमालः ॥

अवते मुंक् ॥ अवतेर्धातो मुंक् प्रत्ययो भवति ॥ ४ ॥ अवतीति अव रक्ष पालने । कित्त्वात्सम्प्रसारण मुकारः ॥ ओम् ओमं ओमः ॥ अति खु-हिभ्यां मनिण् ॥५॥ अत सात्रत्यगमने । सत्तं अत्तीति आत्मा वा अति अखिल जनान्तर्निवासित्वेन सुकृतदुष्कृतकर्माणि पश्यतीति आत्मा ॥

(च०) अव रक्ष पाळने । अवधातुः रक्षधातुश्च द्वाविष पाळने । अव मुक्पत्ययः कित्त्वात्संप्रसारणम् । कित्त्वकरणसामध्यदिव व्यक्षनस्यापि वकारस्य संप्रसारणं भवति वस्य उः । 'उ ओ' 'मोनुस्वारः' ओम् । अवतीति ओम् । जनपूर्वः जनान् अवतीति जोनम् । विश्वमवतीति विश्वोम् । जनौ जनौमौ जनौमः जनौममित्यादि । यद्वा । अव-तीति ओम् । अव्ययमेतत् । अतधातुः सातत्यगमने । निरन्तरगमन इत्यर्थः । अति सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानित्यातमा । अत मनिण्प्रत्ययः इकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । मन् 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं०' आत्मन् प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' इति दीर्धः । 'हसेपः०' । 'नाम्नो नो०' ॥ ४-५ ॥

बृहि वृद्धौ ॥ मन्युपधाया ऋ रः ॥ मनिप्रत्यये परे उपधाया ऋकारस्य रेफो भवति ॥ ६ ॥ बृहतीति ब्रह्मा ॥ घृधुपदो मः ॥ ७ ॥ य क्षरणे दीप्तौ च । घरतीति वा ब्रियते इति वर्मः ॥ घृधारणे । घरतीति वा ब्रियतेऽसौ धर्मः ॥ पद गतौ । पद्यते तत् पद्मम् ॥ ऋ स्तु सृ हृ हृ सृ स्ति श्रु भा मा या वा जक्ष रै नी इये छू पद् एभ्यो मः प्रत्ययो भवति ॥८॥ ऋ गतौ । ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः ॥ स्तौतीति स्तोमः ॥ पूछ् प्रस्वे । स्तेऽसौ सोमः । हर्मः ॥ जुहोतीति होमः ॥ ब्रियते इति मर्मः ॥ क्षि निवासगत्योः । क्षयतीति क्षेमः ॥ दुश्च क्षव्दे । क्षौतीति श्रोमः ॥ भावीति भामः ॥ मावीति मामः ॥ यातीति यामः ॥ वातीति वामः ॥ व्यतीति रामः ॥ नेमः ॥ इयेङ्

दीप्तै। श्यायतीति श्यामः ॥ पद्मः ॥ भीध्वोर्वा सक् ॥ ९ ॥ बिमेत्य-स्मादिति भीमः । धूयतेऽसौ घूमः ॥ ध्वादेकालिक् ॥ ध्वादेघीतोक्छिक् प्रत्ययो भवति ॥ १० ॥ धूनोति वा घूयतेऽसौ घूलिः । आगि लिघ रिघ गत्यर्थोः । इदितः । अङ्गते सा अङ्गुलिः ॥

(च०) तृहि वृहि वृह्ये । तृह् वृह् । बृंहति वेति ब्रह्य । सन्प्रत्ययः । 'मन्युप-धाया ऋरः' मिन परे उपधासम्बन्धिन ऋकारस्य रो भवति । बृहत्यस्य व्र । ब्रह्मिति सिद्धम् । प्रथमैकवचने 'नपुंसका०' 'नाम्नो नो०' पुंलिङ्गे ब्रह्मा स्वयं ब्रह्मत्वात् अन्येषां बृंहणत्वाद्यापकत्वाद्वा ब्रह्मा । आगमजमिनत्यमिति न्यायात् 'इदितो०' इति नुम् न ॥ धृष्ण धारणे धृ मप्रत्ययः । 'गुणः' 'राद्यपो द्विः' जलतुम्बिका० । प्रथमैकवचने 'स्रोविं०' धारणात् धर्मः ॥ 'ध्वादेशिलः' ध्वादेषांतोः उलिप्रत्ययो भवति किच्च । धृष्ण कम्पने । धृ उलिप्रत्ययः 'सवर्णे०' धृलिः धूयते वातादिना इति धूलिः । अगि रिग लिग गत्यर्थाः । अग् उलिप्रत्ययः । 'इदितो०' इति सुमागमः । 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्नोविं०' अङ्गुलिः ॥ ६-१० ॥

(प्र०) ब्रह्मेति । 'ब्रह्म तत्त्वतपो वेदे न द्वयोः धुंति वेधसि, ऋत्विग्योगिसदो-विप्रे' इति मेदिनी । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः ।

भविष्यद्धें णिनिः॥११॥ आगमिष्यतीति आगमी । भविष्यतीति भावी शासादेः करणे चक् ॥ शसादेर्घातोः करणेऽथें त्रक् प्रत्ययो भविति ॥१२॥ सर्वधातुभ्यस्त्रमनो ॥१३॥ शस् हिंसायाम्। शंसित वा शस्यते अनेनित शस्त्रम् । शास् अनुशिष्टौ । शिष्यते अनेनित शास्त्रम् । असु क्षेपणे । अस्यते अनेनित शस्त्रम् । शास् अनुशिष्टौ । शिष्यते अनेनित पात्रम् । नीयते अनेनित नेत्रम् । दाप् छवने । दायते अनेनित दात्रम् ॥ [(१) युवहागिभ्यो निः ॥ १४ ॥ एभ्यो धातुभ्यो निःप्रत्ययो भवित ॥ यु मिश्रणे । यौतीति योनिः । वहतीति विहः । अङ्गतेऽसौ अग्निः ॥ इदिचिद्शाकिरुदिभ्यो रः ॥ एभ्यो रप्रत्ययो भवित ॥ १५ ॥ इदि परमेश्वर्ये । चित आहादने दीप्तौ च ॥ इन्दत्यसौ इन्द्रः । चन्दतेऽसौ चम्द्रः । शकोतीति शकः । शिदितीति रुद्रः ॥ पुष्पादेरः ॥ पुष्पादेर्घातारः प्रत्ययो भवित ॥१६॥ पुष्पविक्तसने । पुष्पति तत् पुष्पम् । फर्छ निष्पत्तौ । फर्छति तत् फर्छम् । मुरु व्याप्तौ । मुरुति तत् मुरुम् ॥ रघ सामर्थ्ये ॥ उप्रत्ययः ॥ १७ ॥ रघते शास्त्राणां शत्रुणां च अन्ते गच्छिति प्राप्नोतीति रघः ॥

⁽१) अस्य व्याख्यानमग्रे प्रष्टायां विद्यते ॥

(च॰) गम्रु गतौ । गम् । अङ्पूर्वः । 'भविष्यद्धें णिनिः' इति णिनिप्रत्ययः । णित्वाद्वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' 'इनां शौ सौ' 'हसे पः०' 'नाम्नो नो०' आगमिष्यतीत्या-गमी । भू णिन् वृद्धिः । 'औ आव्' भविष्यतीति भावी ॥ ११-१४॥

(प्र०) अखमिति । 'अखं प्रहरणे चापं करवाले नपुंसकम्' इति मेदिनी । वहि-रिति । विविद्यवानरेऽपि स्याचित्रकाख्योषधौ पुमान्' इति मेदिना । योनिरिति । 'योनिस्त्रोपुंसयोश्च स्याचित्रकाख्योषधौ पुमान्' इति मेदिनी । अग्निरिति । 'अग्निवै-श्वानरो विव्वः' इत्यमरः । इन्द्र इति । 'इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोः ।' इति विद्यः । चन्द्र इति । ''हिमां ग्रुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः'' इत्यमरः । मूलमिति । मूलं बुड्नो-ऽङ्ग्रिनामकः' इत्यमरः । रघुरिति । रघुर्नुपभेदः 'अवेक्य धातोर्गमनार्थमर्थवित चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम्' इति रघुवंशे ।

ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे इत्येवंशीलः ईश्वरः । आस दीप्तौ । भासते इत्येवंशीलः भास्वरः । पिस गतौ । पिसतीत्येवंशीलः पेस्वरः । कस् गतौ । क-सतीत्येवंशीलः कस्वरः ॥

(च०) ईश् ऐश्वयें । ईष्टे ऐश्वर्यें करोतीति ईश्वरः । ईश् वरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' एवं तिष्ठतीति स्थावरः । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः ष्णः स्नः' स्था वरप्रत्ययः । 'स्रोविं०' भास्वरः । 'हण्नश्जि०' इति करप् । पित्त्वात्तुक् । ज्ञयतीत्येवंशीळो जित्वरः । एतीत्ये॰ वंशीळ इत्वरः । नश्यतीत्येवंशीळो नश्वरः ॥

गमेडों: ॥ गमेघीतोडों: प्रत्ययो भवति ॥ १८ ॥ गच्छतीति गौ: ॥ ग्लानुदिभ्यां हों: ॥ १९ ॥ ग्लायतीति ग्लोः । नुदतीति नोः । नुद प्रेरणे ॥ ष्ट्रचै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः ॥ स्त्यायते द्रेट ॥ २० ॥ हिस्वादि छोपः । संयोगान्तस्य छोपः टिस्वादीप् । स्त्यायति समृहं करोति सा छी ॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥ लक्षतेरी मुद् च ॥२१॥ लक्षतेर्घातेशिः प्रत्ययो भवति तस्य ईप्रत्ययस्य मुडागमश्च ॥ लक्ष्यते पुमान् अनया सा लक्ष्मीः ॥

(च॰) 'गमेडों:'। गम् डोप्रत्ययः। टिलोपः। 'स्वरहीनं०' 'ओरौ' स्नोविं०' गच्छतीति गौः॥ 'नुदिरलैभ्यां डौ' नुदति नुद्यते वा नौः। ग्लायतीति ग्लौः चन्द्रः॥

(प्र०) गौरिति । 'गौर्नाऽदित्ये बलीवदें किरणऋतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमो च सुरभावि । ''वृस्त्रियोः स्वर्गवत्राम्बुरश्मिद्यवाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वगं वृषभे रश्मौ वन्ने चन्द्रे पुमान् भवेत । अर्जने नेत्रदिग्वाणसुवाग्वारिषु गौर्मता' इत्यमरः । नौरिति । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । ग्लौरिति । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । स्त्रीति । 'स्त्रीयोषिदवला योषा नारी सीमन्तिनी वधः' इत्यमरः । लक्ष्मीरिति । 'लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः । ऋढयौषधौ च पद्मायाम्' इति मेदिनी । 'आशीराव्यहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्षमी हरिप्रिया' इति द्विरुपकोशः ।

राजादेः कन् ॥ राजादेघीतोः कन् प्रत्ययो भवति ॥ २२॥ राज् धन्व
यु यु प्रतिदिव् वृष् तक्ष् दंश पाचि षप् अशुङ् तु मह एते राजादयः ॥ राज्
दीप्तौ । राजतेऽसौ राजा ॥ धन्व गतौ । धन्वतीति धन्वा ॥ यु मिश्रणे ।
यौतीति युवा ॥ यु गतौ । घोतीति युवा ॥ प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा ॥
वृषु वृद्धौ । वर्षतीति वृषा ॥ तक्षू तनुकरणे । तक्ष्णोतीति तक्षा ॥ दंशन्तीति दश ॥ पाचि विस्तारे ॥ पाचि संङ्क्ष्याने । इदित् । जस्श्रसोर्छक् । पाचिन्तीति पश्च ॥ षप् सम्बन्धे । षप् गणने । अशुङ् व्याप्तौ ॥ षपेरदोः
किति तुग् वक्तव्यः ॥२३॥ सपन्ति ते सप्त । अशुवते इति अष्ट ॥
णु स्तुतौ ॥ अस्य गुणः ॥ तुवन्ति ते नव । मह पूजायाम् ॥ अस्य
घानतादेशो वुगागमञ्ज निपात्यते कन्पत्यये परे ॥ २४ ॥
मह्यते इति मधवा । इति राजादयः ॥ इस्मन्त्रासुकः सर्वधातुभ्यः
॥२५॥ सर्वधातुभ्यः इस् मन् त्र असुक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

(च॰) 'राजादेः०' ॥ राजृ दीसौ इत्यादेर्घातोः कन्प्रत्ययो भवति । राजते इति राजा । राज् अन्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'नोपघायाः' 'हसेपः०' 'नाम्नो नो०' ॥ युमिश्रणे । यु अन्प्रत्ययः । 'नुघातोः' इत्युव् । 'स्वरहीनं०' यौतीति युवा ॥

(प्र०) राजेति । 'राजा प्रभौ रुपे चन्द्रे पक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इत्यमरः । धन्वेति । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्षोबे चापे शरेऽपि च' इति मेदिनी । युवेति । युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबळशाळिनी'ति मेदिनी ॥

वचादेरम् ॥ वचादेर्घातोरस् प्रत्ययो भवति वा सर्वधातुभ्योऽस्पस्ययः ॥२६॥ उच्यते इति वचः । मह्यते इति महः । पीङ् पाने । पीयते
तत् पयः ॥ पिवतेरिक्ष ॥ पिवतेर्घातोरस्रन्पत्ययो भवति इकारान्तादेशश्र ॥ २७ ॥ पीयते इति पयः ॥ तिज् निशाने क्षमायां च । तितिक्षतीति
तेजः । तप्यते इति तपः ॥ रक्ष रागे । असि नलोपो वाच्यः ॥२८॥
रजते तत् रजः । रक्ष हिंसायाम् । रक्षतीति रक्षः ॥ अर्विद्वचिद्युचिहुस्रुपिच्छादिछुदिभ्य इस् प्रत्ययो भवति ॥ २९ ॥ अर्विद्वविद्युचिदीप्तो । अर्वतीति अर्विः । गुणः । रोचिः । शोचिः । ह्यते इति हिनः ।
सिर्पः ॥ छादेरिसमन्त्रयञ्जित्सु हुस्वो वाच्यः ॥ ३० ॥ छद्
संवरणे । चुरादिः । छादयतीति छदिः ॥ उच्छुदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणचीति छर्दिः ॥ सर्वधातुभ्यस्वमगौ ।। तनु विस्तारे । तनोतीति तत् तन्त्रम् ॥

मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः ॥ यम उपरमे । यच्छतीति यन्त्रः ॥ छिदि संवरणे । न्यन्तः । छादयतीति छन्नम् ॥ कियते तत्कर्म ॥ वृज् आच्छा-दने वृणोतीति वर्म । मर्म । दाम । धर्म । छादयतीति छद्म ॥ धनार्ति-चक्किक्षृष्ट्विपतिपिजनियाजिभ्य उस् प्रत्ययो सविते ॥ ३१ ॥ धन शब्दे । धनतीति धनुः ॥ ऋ गतौ । गुणः । अरुः ॥ चिक्षिङ् व्यक्ता-यां वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपतीति परुः । वपतीति वपुः । तपतीति तपुः । जायते इति जनुः । यजतीति यजुः ॥ अवनृष्ट्युन्तिकाण्ठि-भयः ईः ॥ ३२ ॥ अवतीति अवीः । तरतीति तरीः स्तृज् आच्छादने । स्तृणोतीति स्तरीः । तन्त्रि धारणे । तन्त्रयति वा तन्त्रयते सा तन्त्रीः । कृष्ठ अवधारणे । कृष्ठयतीति कण्ठीः ॥

(च॰) 'वचादेरस्'॥वच् अस्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'नपुंसकात्स्य-मोर्छक् 'कोर्वि' वचः वचसी वचांसि । एवं मह दीसी । महः । उच्यते इति वचः । मद्यत इति महः ॥ कादीनामिः । कु शब्दे । इप्रत्ययः । कौतीति कविः । पुनातीति पविः । हरतीति हरिः । 'मनेरुच्च' मन ज्ञाने इत्यस्य इप्रत्ययः अकारस्य चोकारः । मनुते तत्त्वमिति सुनिः ॥ सुहो खः सुरादेशश्च । सुद्यतीति मूर्वः ॥ 'पुरः कुषन्' पू पालनपूरणयोः इत्यस्य कुषन् प्रत्ययः । पृ उषप्रत्ययः । 'पोरुर्' पिपर्ति पूर्यंते वा पुरुषः ॥ माप्रभृतिभ्यः सः । मीयत इति मासः । ददात्यात्मानं दासः ॥ माप्रभृतिभ्यो यः। मातीति माया । जन्यते अपत्यमिति जाया । जनेर्जादेशः । 'दधातेर्ये नुद्' दधाति सत्त्वानीति धान्यम् ॥ पतिचण्डिभ्यामालच् । वृद्धिः पतत्यिनमन्निति पातालम् । चडि कोपेऽतश्चण्डालः ॥ खर्जादिभ्यः जः । खर्ज व्यथने । खर्जूः ॥ वहेर्घश्च । वहति गृहभारं वधूः । अवितृतच्चिभ्यः ईः । अवीः तरीः तत्त्रीः ॥ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च निपा-त्याः । अवनम् ', कतिः । यु मिश्रणे । यृतिः । हन्यते अनयेति हेतिः । कीर्तनं । इत संशब्दे ॥ शुवन्चो रारुः । श्व हिंसायाम् । हिंसनशीलः शरारुः । वन्दनशीलो वन्दारु । वद आरुप्रत्ययः । 'इदितो०' इति नुम् 'स्वरहीनं०'॥ भृजादिभ्यो यण् । हुभृञ् यण्प्र-त्ययः । वृद्धिः । जलतुम्बिका० । भ्रियते इति भार्या । एवं ऋ गतौ । आर्या स्त्रीत्वादाप्। 'युवह अगिभ्यो निः' योनिः वह्निः अग्निः ॥ 'इदिचदिशिकहिद्भयो रः'। इन्द्रः शकः। रुद्धः इत्यादि॥ २६-३२॥

(प्र) पय इति । 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी । अर्विरिति । 'ज्वाला-मासोनेपुंस्यार्विः' इत्यमरः । रोचिरिति । 'रोचिः शोचिरुभे क्लीवे' इत्यमरः । इविर्धृतम् ।

सौकर्ये केलिनः ॥३३॥ सुखेन भिद्यते तत् भिदेलिमं वा भेतुं

सुकरं भिदेलिमं । किं १ काष्टम् । सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमा आढक्यः वा पक्तुं सुकराः पचेलिमाः के १ तण्डुलाः ॥

> संज्ञासु घातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्योद्धियादनुबन्धमेतच्छास्त्रसुणादिषु ॥ १ ॥ डणादयोऽपरिमिता येषु सङ्ख्या न गम्यते । प्रयोगमनुस्त्याद्धा प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ २ ॥ इति कृदन्ते डणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

(च०) 'सौकर्यें केलिमः'॥ सुखेन क्रियते इति सुकरम् तस्य भावः सौकर्ये तिस्मन्नश्यें केलिमप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेघार्थः । एलिम इति । निदिर् विदारणे । सुखेन भिद्यत इति विप्रहे एलिमप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' भिरेलिमं काष्टम् । पच् एलिमप्रत्ययः 'स्वरहीनं०' 'आवतः स्वियाम्' प्रथमाबहुवचने अस् । 'सव-णें०' 'स्वाचि०' सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः आढक्यः आढको घान्यविशेषः ॥ अपसं-हारमाह-उणादयः प्रत्ययाः अपरिमिताः संख्यारहिता इत्यर्थः । थो यत्र प्रयोगः संभवति तत्र तं प्रयोगमनाश्चित्याश्चरय वा प्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥ ३३॥ इत्युगादय॥ ६॥ (प्र०) सौकरर्येंति । धातोः कर्म्मणि केलिमः प्रत्ययः स्यात् ॥ ३३॥

इति पुर्वकृदन्ते प्रसाद्यीकायामुणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६॥

तुम् तद्धीयां भविष्यति ॥ घातोभीविष्यति काले तुम् पत्ययो भवित तद्धीयां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् ॥१॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भोक्ष्यतीति मोक्तुं त्रजति । पठिष्यतीति पठितुं इष्टे । स्तोष्यतीति स्तोतुं ईहते । स्थातुं ईहते ॥ तुमधें खुण् वक्तव्यः ॥२॥ द्रक्ष्यतीति द्रष्टुम् । कृष्णं द्रष्टुं त्रजति । कृष्णदर्शको त्रजति ॥

(च०) 'तुम् तद्रथीयां भविष्यति'॥ तुम् प्रथमैकवचनान्तम्। स एवार्थो यस्याः सा तद्र्थो तस्यां सप्तम्येकवचनान्तम्। 'आम्ङे' 'ङितां यर्' 'स्वर०' भविष्यति सप्तम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०'॥ धातोर्भविष्यति काले तुम्प्रत्यया भवति यस्याग्रे तुम्प्रत्ययो भवति स एव धात्वर्थे एवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्यां तत्सम्बन्धार्थवा-विकायां तत्प्रयोजनायां कियायां वाच्यमानायां सत्याम्॥ भुज पालनाम्यवहार्योः। भुज् तुम्प्रत्ययः। 'चोः कुः 'उपधाया ल्याः 'खते चपा झसानाम्' 'स्वरहीनं०'। तुम्प्रत्ययानतोऽन्ययम्।। भोक्तं व्रजति अत्र भुज्धात्वथप्रयोजने वजतीति क्रिया प्रयु-

ज्यते ॥ पर् तुम्प्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । 'स्वरहीनं०' परतुमीष्टे समर्थो भवति ॥ हणा शौचे । 'आदेः हण स्वः' स्वा तुम्प्रत्ययः स्वातुमीहते वाञ्छति ॥ १ ॥

(प्र०) तुमतद्थायामिति । कियायांयां क्रियायामुपपरे भविष्यत्यथें घातोभीने तुम् प्रत्ययः स्यात् । तच्छन्रेन क्रिया, सा अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्याम् । भोक्तुं वजतीति । भविष्यदूपं यद्भोजनं तत्प्रयोजकं देवदक्तकर्तृकं वजनिमत्यर्थः ॥ १ ॥

कालसमयवेलासु तुम् ॥ ३ ॥ भोक्तुं कालः । अध्येष्यतीति अध्येतुं समयः । स्तोष्यतीति स्तोतुं वेला ॥ यञ् भावे ॥ धातोभीके घञ् प्रत्ययो भवति ॥४॥ चजोः कगौ घिति ॥ पच्यते तत् पचनं पाकः ॥ त्यज् वयोहानौ । त्यज्यते तत् त्यजनं त्यागः ॥ भज्यते तत् भजनं भागः ॥ इज्यते तत् यजनं यागः ॥ विभज्यते तत् विभजनं विभागः ॥ युजिर् योगे ॥ अनुप्रयुज्यतेऽसौ अनुप्रयोगः ॥ अनुच्यते तत् अनुवचनं अनुवाकः ॥ इण् गतौ नन्दादित्वाद्यः । ततोऽनादेशः । गुणः । वृद्धिः । अयनं आयः ॥ भूयते तत् भवनं भावः ॥ आतो युक् । दीयते तत् दानं दायः । पानं पायः ॥ भावे करणेऽथें घञि रञ्जनेत्वोपो चक्तव्यः ॥६॥ एवते अनेनित रञ्जनं वा रागः ॥ भावे किम् । रज्यतेऽस्मित्रिति रङ्गः ॥ रभ रामस्ये ॥ रभलभोः स्वरे णाद्यपौ विना नुम् वाच्यः ॥६॥ आरम्भः ॥ अञ्च गतिपूजनयोः । परितः अञ्चतीति पर्यञ्चः ॥

(च०) 'कालवेलासमयेषु च तुम् चक्तव्यः' ॥ भोक्तुं कालः भोकुं वेला भोक्तुं समयः ॥ 'घन् भावे' ॥ घन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अ इ ए' धातोभांवे कर्मरहितेऽ- थें केवल्यात्वर्थं एव घन् प्रत्ययो भवति । नकारो बृद्ध्यर्थः । घकारो घित्कार्यार्थः । डुप- चष् पाके । घन् प्रत्ययः । 'अत उपधायाः' पाच् अ इति स्थिते । 'चनोः कगौ०' चश्च ज् च चनौ तयोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीरं०' 'स्नोर्वि०' कश्च गश्च कगौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'को औ औ' घ इत् यस्य स घित् तिस्मन् घिति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्नोर्वि०' घिति परे चकारस्य ककारः । जकारस्य गकारः । अनेन चस्य कः । 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्वि०' पचनं पाकः ॥ त्यज्ञ हानौ त्यज्ञ घन् प्रत्ययः । आवृद्धः । 'चनोः कगौ घिति' इति जस्यगः । 'स्वरहीनं०' त्यजनं त्यागः ॥ भज सेवायाम् । विपूर्वः । घन् । 'चनोः कगौ०' वृद्धः । 'स्वरहीनं०' विभजनं० विभागः ॥ इण् गतौ इ घन् । ऐ वृद्धः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्नोर्वि०' ॥ अयनन् आयः । अय गतौ । अयनमायः । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । एवं भवनं भावः दुदान् दाने । दा घन्प्रत्ययः । 'आतो युक्' स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्नोर्वि०' दानं दायः ॥ एवं विस्तरणं विस्तारः ॥ ६ ॥

(प्र॰) कालेति । प्रेरणग्रहणमत्रानुवर्त्तते । तेन 'भृतानि कालः पचतीति वार्ता'

इत्यन्न न ॥ भावे इति ॥ भवनं भावः क्रिया सामान्यं न तु भवत्यर्थमात्रम् । उक्तं च । 'क्रियाया सिद्धता वस्था साध्यावस्था च कोर्त्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घन्विधिः' ॥ सिद्धत्वं नाम क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपत्वम् । इति वैया-करणभूषणे कौण्डभद्दपादाः ॥३-४ ॥

संज्ञायामकतिर च ।। घातोः कर्तृवर्जिते कारके भावे कर्मणि च घन् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ।। ७ ॥ कार्यं कार्यं प्रति आह्रियते इति प्रत्याहारः दीयते अस्मिन् इति दायः । पीयते अस्मिन् इति पायः । विकिर्यते अनेनेति विकारः ।। मृजूष् गुद्धौ । अपामृज्यते अनेनेति अपामार्गः ॥ छिख् आछेखने । छिख्यतेऽस्मिन्निति छेखः ॥ आवर्धतेऽस्मिन्निति आचारः । उपाधीयतेऽस्मादिति उपाध्यायः ॥

(च०) सूत्रम्—'संज्ञायामकर्तिर च'॥ संज्ञायां सप्तम्येकवचनान्तम्। 'आम् हें 'हितां यर्' 'सवणें दीर्घः ॰' न कर्ता अकर्ता तिमन् अकर्तिर सप्तम्येकवचनान्तम्। 'हों' इति अर्। 'स्वरहीनं ॰' च प्रथमेकवचनान्तम्। 'अन्य ॰'॥ संज्ञायां विषये कस्या-पि नाम्नि वाच्ये सित कर्त्वर्जिते कारके भावेऽयें कर्माथें च घन्प्रत्ययो भवति। अनुव-न्धादिः प्राग्वत्। उदाहरणम्—ह प्रत्याङ्पूर्वः प्रतिकार्यमाहियत आनीयत इति प्रत्या-हारः। घन्प्रत्ययः वृद्धः 'स्वरहीनं ॰' 'होर्वि ॰'॥ एवं विकियते विकारः। दीयत इति दायः॥ वस्यते अस्मिन्निति वासः॥ ७॥

स्वरादः ॥ इउऋवर्णान्तेभ्यो घातुभ्यः अः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ ८ ॥ घञोऽपवादः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चयः । चयनं चयः । जीयते इति जयः । नीयते तत् नयनं नयः । उन्नीयते इति उन्नयः । नूयते तत् नवनं नवः । छवनं छवः । स्तूयते तत् स्तवनं स्तवः ॥ कृ विक्षेपे । कीर्यते इति करः । गरः ॥ नृ विक्षेपे । नियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः ॥ विञ् वन्धने । विश्लेष सीयते बच्चते अनेनेति विषयः ॥

(च०) सूत्रम्—'स्वराठ'॥ स्वर० पञ्चम्येकवचनम् । ङसिरत् । 'सवर्णं' अ प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्वो०' 'चपा अवे जबाः' 'स्वरः ॥ वृत्तिः सुगमा । चित्र् चयने चि अप्रत्ययः । 'गुणः' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमेकवचने 'स्रो वि०' चयनं चयः । अत्र मावे सम्पूर्वः । सञ्चीयत इति सञ्चयः अत्र कर्मणि ॥ ष्टुष्ण् स्तुतौ । 'आदेः ष्णः स्नः' स्तु । 'स्वरादः' इति अप्रत्ययः गुणः' 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' प्रथमेकवचने 'स्रोवि०' स्तवनं स्ववः ॥ एवं भवनं भवः । अनुभवनमतुभवः ॥ णु स्तुतौ । नवनं नवः ॥ णोज् प्रापणे 'आदेः ष्णः स्नः' नी उत्पूर्वः । उत्प्रावलयेन अर्ध्वं वा नयनं प्रापणसुन्नयः अप्रत्ययः गुणः 'प् अय् 'स्वरहीनं०' प्रथमेकवचने 'स्रो०' ॥ नृ विक्षेपे न्रियते विक्षिण्यते कर्मोदिभिः अथ

कामादिभिः इति नरः । 'स्वरादः' इति अप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ ८ ॥

मदामः ॥ मदादीनां अः प्रत्ययो भवति भावादौ कर्तृविजिते ॥६॥ मदी हर्षे । मद्येत तत् मदनं मदः । प्रमद्यते अनेनेति प्रमदः । प्रमद्यते पुरुषोऽनया सा प्रमदा । पण्यते तत् पणनं पणः ॥ शमु दमु उपशमे । शम्यते तेऽसौ शमः । दमनं दमः ॥ श्रम खेदे । श्रम्यते इति श्रमः । श्रमः ॥ यमु उपरमे । यम्यते इति यमः । दीन्यति विश्वमनेनेति देवः । जङ्गम्यतेऽसौ जङ्गमः ॥ हिसि हिंसायाम् ॥ सिंहे वर्णविपर्यस्य ॥१०॥ चकारादः प्रस्ययः । हिनस्तीति सिंहः ॥

- (च०) सूत्रम्—'मद्ामः'॥ मदां षष्ठी बहुवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'मोऽनु-स्वारः'। अः प्रथमैकवचनान्तम्। मदादीनां धात्नामप्रत्ययो भवित भावे कर्मणि च। मदी हष्वं मद्। अप्रत्ययः। 'स्वरहीनं०' 'सोविं०' मदनं मदः अत्र भाषे। एवं प्रमद्यते प्रकर्षण हृष्टः कियते अनयेति प्रमदा स्वीत्वादाप्। अत्र कर्मणि। पणधातुः व्यवहारे स्तु-तौ च। पण् अप्रत्ययः। 'स्वरहीनं०' पणः। शम दम उपशमे। शमः दमः। यम उपश्मे। यमः विस्तरः। दीव्यते विश्वमनेनेति देवः। षिज् बन्धने। 'आदेः ध्णः स्नः' सि विपूर्वः। विशेषेण सिनीते बध्नाति पुरुषमीश्वरोऽनेनेति विषयः। अप्रत्ययः 'गुणः' 'प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्' प्रथमैकवचने 'स्नोविं०'॥ हिंसतेर्धातोः अप्रत्ययो भवित वर्णविपर्ययश्च भवित। 'सिंहे वर्णविपर्ययः' इति प्रागुक्तत्वाद्। हिंस् हिंसायाम्। हिंस् हिनस्तीति सिंहः। अप्रत्ययः वर्णविपर्ययः। हस्य स्थाने सः। सस्य स्थाने सः। सस्य स्थाने ह इति। 'स्वरहीनं' 'स्नोविं०'॥ ९-१०॥
- (प्र०) मदाम इति । अथ कथं विश्वाम इति । अपाणिनीयमिति दीक्षितः । 'विश्वामं लभतामिदं च शीथिलज्यावद्धमस्मद्धनुः' इत्यादौ तु विश्वान्तिपदप्रक्षेपेणांच्यु-पपत्तः । विश्वामभूरिति त्वन्याय्यमेवेति वामनादयः । वस्तुतस्त्वत्रापि प्रमादशब्द्वत्स-माधानम् ॥ ९ ॥

मूर्ती घनः ॥ मूर्ती काठिन्ये परिच्छेदेऽर्थे चामिधेये हन्तेरः प्रत्ययो भवति भावादौ हन्तेर्धनादेशश्च ॥११॥ दिधकाठिन्यं हन्यते इति दिधवनः। परिच्छिन्नं सैन्धवं हन्यते इति सैन्धवं मा हनो वधादेशश्चाप्रस्य-याः॥ १२॥ हन्यते इति वधः॥

(च०) स्त्रम्—'मृतौँ घनः'॥ मृतीविति मृतिशब्दस्य सप्तम्येकवचनम्। 'छेरौ डित्' टिलोपः। 'स्वरहीनं०'। घनः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्नोविं०'॥ मूर्तौ कोऽर्थः काठिन्येऽथे पुनः परिच्छेदे परिमाणेऽथें स्तोकार्थे वा ज्ञानविशेषे वा अभिषेये वाच्ये सित इन्तेषीतोः अप्रत्ययो भवति इन्तेश्च घनादेशः। इन् एकत्र दिघपूर्वः द्वितीये सम्बन्धपूर्वः अप्रत्ययः । घनादेशः । 'अदे' 'स्वरहोनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' कठिनं दिघ दिघवनः । परिच्छिन्नमेतावत्स्तोकं वा सैन्धवं सैन्धवघनः ॥ १२ ॥

दितोऽशुः ॥ दितो घातोरशः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥१२॥ द्वेषृष्ट कम्पने । वेप्यते अनेनेति वेपशः ॥ दुनदि समृद्धौ । नन्द्यते अनेनेति नन्द-थः ॥ दुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते इति वेपशः ॥ दुक्षेष्ट क्षेपणे । क्षेप्यते अनेनेति क्षेपशः । दुओदिव गतिवृद्धोः । स्वयशुः । दुक्षु शब्दे । क्षुयते इति क्षेपशः । दुवम् उद्गिरणे । वमशः ॥

(च०) सूत्रम्—'द्वितोऽथुः'॥ इ इद्यस्य स द्वत् तस्मात् पञ्चम्येकवचना-न्तम्। 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्वि०' अथुः प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्नोर्वि०' 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः'॥ इ इद्यस्य स तथा धातोः अथुप्रत्ययो भवति भावे। इवेष्ट कम्पने। वेप् अथुप्रत्ययः। 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्नोर्वि०' वेपथुः॥ एवं क्षिप प्रेरणे। क्षेप-थुः॥ इणदि समृद्धौ। नन्द्रथुः द्वथुः॥ दुश्च शब्दे। क्षवथुः॥ दु ओदिव गतिवृद्धोः। द्वयथुः॥ दुवम् उद्गिरणे। वमथुः॥ १३॥

ड्वितास्त्रिमक् तत्कृते ।। ड्वितो घातोस्त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन घात्वर्थेन क्वतेऽर्थे वाच्ये सति ।।१४॥ कियया निर्वृत्तः क्वत्रिमः घटः । संमारेण सम्भृतं वा निर्वृत्तं सम्भृत्रिमं युद्धम् । पाकेन निर्वृत्तं पिक्तमं फडम् । याचनेन निर्वृत्तं याचित्रिमं किं ? विप्रधनम् ।।

(च०) स्त्रम्—'ड्विस्त्रमक्'॥ 'ड्वितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोविं०' त्रिमक् प्रथमेकवचनान्तम् । 'हसेपः' तत्कृते सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ ह ए'॥ इ हत अनुबन्धो यस्य स ड्वित् तस्माद्धातोः त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वयंन साध्यनभूतेन कृते निष्पादितेऽथं वस्तुनि वाच्ये सित । कृ । क्रियया करणेन निर्वृत्तो निष्पन्न इति कृत्रिमः अस्वाभाविको घटः । अत्र कृधातोर्थः करणं तेन कृतो निष्पन्नो यो घटस्पो ऽर्थः पदार्थस्तिस्मन् वाच्ये सित त्रिमक् प्रत्ययः । ककारो गुणनिषेधार्थः प्रथमेकवचते 'स्त्रोविं०'॥ एवं डस्ट्रज् धारणपोषणयोः । सम्पृतंः त्रिमक्प्रत्ययः । प्रथमेकवचने 'अतो-ऽम्' संभारेण जनसमृद्देन निर्वृत्तं संसृत्रिमं युद्धम् ॥ डुपचष् पाके । पच् त्रिमक्प्रत्ययः । 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' प्रथमेकवचने । 'अतोऽम्' पाकेन निर्वृत्तं निष्पन्नं पिन्त्रमं फल-म् । एवं पिक्त्रमः ओदनः ॥ १४॥

(प्र॰) तत्कृत इति । तेन धात्वधेन कृतस्तत्कृतस्तिसिन्नित्वर्थः ।

नट्की ॥ धातोर्नट्की इत्येतौ भवतः भावादौ ॥१४॥ यज् याच् यत् विच्छः प्रच्छ स्वप् एभ्यो नट् प्रत्ययो भवति ॥ १६॥ स्तौः श्वुभिः श्वुः । असम्प्रसारणम् । इज्यते अनेनेति यज्ञः । याच्यते सा याच्या । यती प्रयत्ने यत्यते तत् यतनं यतनः ॥

- (व०) सूत्रम्—'नट्की' ॥ नट् च किश्च नट्की प्रथमाद्विवचनान्तम् 'औ यू' 'सवणें श्रं धातोर्नट् कि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । स्वप् रक्ष यत् प्रच्छि विच्छ याच् यज् एभ्यो नट्। यती धातुः प्रयत्ने । यत् नट् प्रत्ययः 'स्वरः 'स्वोविं ०' यत्नः ॥ १९-१६ ॥
- (प्र॰) नट्कीति । यज्ञ इति । यजनं यज्ञः 'यज्ञार्थात्कस्मीणोऽन्यन्न लोकोऽयं कर्म्भवन्थनः' इत्यन्न तु इज्यत यज्ञो विष्णुरिति कर्म्भीण ॥ १९ ॥

छः इने ॥ छकारस्य राकारादेशो मवित नप्रत्यते परे भावादी ॥ १७ ॥ राकारादेशः संप्रसारणवाधार्थः । विच्छि गतौ । विच्छियते इति विदनः । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । प्रच्छियते हित । प्रक्ष्यते इति स्वप्नः ॥ उपसर्गकर्माधारेषु दाधोः किः ॥ उपसर्ग कर्मण्युपपदे आधारे च दाधोः किः प्रत्ययो मवित ॥ १८ ॥ अन्तर्धीयते इति अन्तर्धिः । आदिः । विधिः । आधीयते तत् आधानं आदिः आदी-यते तत् आदानं आदिः । आतोऽनिप इत्याकारछोपः । विधीयते तत् विधानं विधिः । संधीयते तत् संधानं सिधः । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति उदिधः ॥ उदकस्य ॥ उदकश्वदस्य उदादेशो भवित अधिकरणे ॥१८॥ प्रयोधिः । अम्भो निधियते यत्र स अम्भोनिधिः ॥

(च०) प्रच्छं ज्ञीप्सायाम्॥ प्रच्छ नट् प्रत्ययः। प्रश्नः॥ स्०-'छः श्ने'॥ प्रच्छ धातोन परे छकारस्य शकारो भवति संप्रमारणाभावश्च। 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्नोर्वि०' पृच्छनं प्रश्नः। याचनं याच्या। यज देवपुजा०। यजनं यज्ञः। नट्प्रत्ययः। 'स्तोः श्चुिभः श्चुः' 'जञोज्ञीः' प्रथमैकवचने 'स्नोर्वि०' स्वप्नं स्वपनः। टकार ईवर्धस्तेन द्रवतीति द्रोणी। राजा धीयते यस्यामिति राजधानी॥ हुधान् धारणपोषणयोः। धा विपूर्वः! किप्रत्ययः। ककारः कित्कार्योर्थः। इ। 'आतोऽनिपः इत्याकारलोपः।'स्वर्हीनं०' 'स्नोवि०' विधानं विधिः। एवं निधिः आविसंधिः अम्भो निधीयते यत्र सः अम्मोनिधिः। आदीयत इति आदिः। प्रनिथः। प्रनिथ प्रन्थने। प्रथ् किप्रत्ययः। 'इदित्०' 'नश्चापदान्ते०' स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्नोवि०' ग्रन्थः। विधि, निधि, संधि, आधि, समाधि अम्भोनिधि, [ग्रन्थि] एते सर्वेऽपि किप्रत्ययान्ताः पुंलिङ्गे हरिश-कद्वत्साध्याः॥ १९॥

भावे युद् ॥ धातोभीवे युद् प्रत्ययो भवति ॥ २०॥ युवेारनाकौ । ज्ञायते तत् ज्ञानम् । क्रियते तत् करणम् । दीव्यते तत् देवनम् । दीयते तत् दानम् । मृष अरुंकारे । भृष्यते तत् भृषणम् हियते तत् हरणम् । ह्रयते तत् हवनम् उद्यते तत् वहनम् ॥ भाष व्यक्तायां वाचि । भाष्यते तद्धा- षणम् ॥ दुष वैचित्ये तत् दूषणम् । गीयते तत् गानम् । पीयते तत् पानम् । मीयते तत् मानन् ॥ उदः स्थास्तमभोः सालोपश्च ॥ उदुपसर्गात्परयोः स्थास्तम्भयोः सकारस्य लोपो भवति ॥ २१ ॥ उत्थीयते तत् उत्थानम् । स्तम्भ रोधने । उत्तभ्यते तत् उत्तम्भनम् ॥

(च०) सूत्रम्—'भावे युद्'॥ प्रथमेकवचनान्तम् । हसेपः॥ वृत्तिः कण्ट्या। युद्पत्यथान्ता नपुंसकिकां भवन्ति । इ युद् प्रत्यथः । यु 'थुवोरनाकों' 'गुणः०' 'व्हर्नों णो०' क्रियते हित कारणम् ॥ हु दानादनयोः । हूयते हित हवनम् ॥ दुष वैकृत्ये । दूष्वत हित दूषणम् । 'दुषेक्यन्तस्य कृति च क्रचित्' हित दीर्घः ॥ डुदाज् दानम् ॥ एवं भाषणमुदाहरणम् हित ॥ उत् उपसर्गपूर्वात् स्थाधातोर्थुद्पत्ययो सलोपश्च भवित । ष्ठा गितिनिवृत्तौ 'आदेः ष्णः स्नः' स्था उत्पूर्वः । यु 'युवोरनाकों' 'उदः स्थास्तम्भोः सलो-पश्च' हित सकारस्य लोपः । 'खसे चपा झसानाम्' उत्थानम् । एवं स्तम्भ निरोधे । उत्तम्भनम् उत्थितिः ।। २१।।

साधनाधार योर्युट् ॥ साधाने आधारे चार्थे युट् प्रत्ययो भवति ।२२। पच्यते अनेनेति पचनः आझः । पच्यतेऽस्यां स्थाल्यां सा पचनी स्थाली ॥

(व॰) सूत्रम्—'साधनाधारयोः'॥ साधनं च आधारश्च साधनाधारौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम्। 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्नोविं०'साध्यते येन कृत्वा तत्साधनं करणं यत्र आधेये साध्यते स आधारः एतयोः अर्थे युट्प्रत्ययो भवति। पच् 'युवार-नाकौ' 'स्वरहीनं०' 'स्नोविं०' पच्यते अन्नमनेनेति पचनोऽग्निः। अत्र साधने युट्। पच्यते अस्यामिति पचनी स्थाली युट् हित्त्वादीप्। आधारे युट्। एवमन्येऽज्युद्धा। २२।

ईषद्दुःसुषु खल्यू ।। ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल्यू इत्येती प्रत्यो भवतः भावादौ ॥२३॥ रुकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ खकारो गुण-विषानार्थः सुमागमार्थश्च ॥ ईषत्सु अक्चच्छार्थौ । दुःक्चच्छार्थः । ईषदनायासेन भूयते इति ईषद्भवः । दुर्भवः । सुभवः । ईषदनायासेन क्रियते इति ईषत्करः प्रश्चो हरिणा । दुःखेन क्रियते इति दुष्करः । सुखेन क्रियतेऽसौ सुकरः । ईषदाद्यः क्रियते अनेनेति ईषदाद्यंकरः । दुराद्यंकरः । आद्यंकरश्चेत्रो भवता । ईषत् । पीयते असौ ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । युधि संप्रहारे । दुःखेन योषयितुं शक्यः दुर्योधनः सुखेन योषयितुं शक्यः सुयोधनः । ईषच्छासनः । दुश्वेन शासायितुं शक्यः दुःशासनः । सुशासनः ॥

इति कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥ (च॰) सूत्रम्—ईषद्दुःसुषु खल्यू ॥ ईषच्व दुश्च सुश्च ईषद्दुःसुवः तेषु सस् मीबहुवचनान्तम् । 'किञा॰' खळ् च युश्च खल्यू ध्यमाद्विचनान्तम् । 'आ यु' 'सवणे॰' ।। ईषदादिषु ईषत दुःसु एतेषु त्रिषु पूर्वपरेषु सत्सु धातोः खळ् यु एतौ प्रत्ययौ भवतः । खकारः 'खितिपदस्य' इति सुमागमार्थः । ककारः 'इखिख' इति खप्रत्ययाद्भेद्ज्ञापनार्थः । भू ईषत् दुःसुपूर्वः । खळ्प्रत्ययः । अ 'ओ अब् 'स्वरहीनं॰' 'स्नोवि॰' ईषद्भवतोति ईषद्भवः । एवं दुःखेन भवतीति दुर्भवः । सुकेन भवतीति सुभवः । एवं करोतेः ।
ईषत्किशते इति ईषत्करः । दुःकरः । सुकरः । एवं दुर्जयः सुजयः । दुर्लभः सुलभः ।
युषधातुः संप्रहारे संग्रामे । युष् दुर् पूर्वः । युप्रत्ययः । 'युवोरनाकौ' इति अनादेशः
'उपधाया छघोः' 'स्वरहीनं॰' 'स्नोवि॰' दुर्योधनः दुःखेन युभ्यते अनेनेति दुर्योधनः एवं
सुयोधनः ।। २३ ।। इति कृदन्ते भावाधिकारप्रकिया ।। ६ ।।

(प्र॰) खिल्विति । लकारः इखबीत्यत्रोकातः खप्रत्ययाद्भेद ज्ञापनार्थः। खकारो सुमागमार्थः ।।२३ ।।

कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

अध कृत्यपिकिया ॥ तब्यादीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीयानाम्। कृत्यादि मावकर्मणोरेव ॥ तब्यानीयो ॥ घातोस्तब्यानीयो पत्ययो भवत मावादो॥१॥ एघ
बृद्धौ। एध्यते वा पिधितुमह एघितव्यं एघनीयं घनं त्वया। भावस्यैकत्वादैकवचनं नपुंसकत्वं च। भूयते वा मिवितुमह भिवितव्यं भवनीयम्। कियते वा कर्तुमह कर्तव्यं करणीयम्। आस्यते वा आसितुमह आसितव्यं आसनीयम्। कर्तव्यः
करणीयो वा धर्मस्त्वया। या प्रापणे। प्रयातुमह प्रयातव्यं प्रयाणीयम्। इटो
प्रहाम्। गृह्यते तत् प्रहितव्यं प्रहणीयम्। वृञ् संभक्तौ। ब्रियते वा वरितुं योग्यं
वरितव्यं वरीतव्यं वरणीयम् वृञ् वरणे व्रियते तत् वरितव्यं वरीतव्यं वरणीयम्।

(च०) सूत्रम्—'तव्यानीयों'॥ तन्यश्च अनीयश्च तन्यानीयों प्रथमाद्विववनान्तम्। 'ओओं ओं'॥ धातोस्तन्यानीयों प्रत्यवों भवतः। अकर्तरि कर्मादिकारके मावे च ॥ भू तन्यप्रत्ययः 'कृतः' इतीडागमः। 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' भवनं भवितन्यम्। अत्र भावे तन्यप्रत्ययः। आस उपवेदाने। अनीयप्रत्ययः। 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' ॥ कृ एकत्र तन्यप्रत्ययः। एकत्र अनीयप्रत्ययः। स्वरान्तत्वान्नेट्। 'स्वरहीनं०' कर्तन्यं वरणीयम्। अत्र कर्मणि। क्रियते इति कर्तन्यं करणीयम्॥ ग्रह तन्यप्रत्ययः। 'कृतः' इतीडागमः। ग्रहि तन्य इति स्थिते। सृत्रम् 'ईटो ग्रहाम्'॥ ई प्रथमैकवचनान्तम्। सांकेतिकम्। इटः पष्ठवेकवचनान्तं 'स्वरहीनं०' 'ओवि०'। ग्रहां षष्ठीबहुवचनान्तं 'स्वर०' 'मोऽनुस्वारः'॥ ग्रहादीनां ग्रह वृज् वृङ् इत्यादीनामिटः ईकरो भवति नतु णवादौ। तेन जग्रहिथेत्यादौ न अनेन इकारस्य ईकारः। ग्रहीतन्यम्॥ वृज् घातुः संभक्तौ संसेवायाम्। तन्यप्रत्ययः। 'कृतः' इतीडागमः। 'गुणः' 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' 'ईटो ग्रहाम्' वरीतन्यम्॥ १॥

(प्र॰) तब्यानीयाविति । 'क्वत्याः पञ्च|समाख्याताः क्यव्ब्यणौ भावकम्मेणोः । तब्यानीयौ स्वराद्यश्च केलिमः कर्म्भकर्त्तरि ॥ १ ॥

स्वराद्यः ॥ स्वरान्ताद्धातोर्थः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ २ ॥ चीयते वा चेतुमई चेयम् । नेयम् । जेयम् मीयते तत् मेयम् ॥ असम्ह्रपोऽपवादः प्रत्यायोऽस्त्रियां वा बाधकः सम्ह्रपस्तु नित्यम् ॥ ३ ॥ चीयते वा चेतुमई चेतव्यं चयनीयम् । चिकीर्ष्यते वा चिकीर्षितुमई चिकीर्प्यम् । दातुमिच्छतीति दिस्सति वा दिस्स्यते इति दिस्स्यम् ॥ क्ष्त्रव्यज्ञव्यौ दा-क्यार्थे निपात्यते ॥४॥ क्षेतुं शक्यं क्षव्यम् । जेतुं शक्यं ज्व्यम्। अन्यत्र क्षेयं पापं जेयं मनः । क्षव्यज्ञव्यौ चेति चकाराद्जर्यमिति निपात्यते । न जीर्यतीरयज्ञ्यं संगतम् ॥

(च०) सूत्रम्—'स्वराद्यः' ॥ स्वरात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'िक्सिरतः' 'सवर्णें यः प्रथमेकवचनान्तम् । 'स्वो०' 'च्या अवे जवाः' 'स्वरहीनं ं लिख्म् । उदाहरणम् । चित्र् चयने । यप्रत्यये 'गुणः' प्रथमेकवचने 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' चेयम् । एवं णीज् प्रापणे । 'आदेः षणः स्नः' नीयप्रत्ययः । 'गुणः' नेयम् । क्रय्यज्ययौ एतौ द्वौ शक्यायं निपात्येते । क्रेतुं योग्यं शक्यं वा क्रय्यम् । एतौ निपात्येते । क्रेतुं योग्यं शक्यं निपात्यौ तन्मते क्षि क्षये । क्षेतुं शक्यं क्षय्यं जेतुं शक्यं क्रय्यम् । पक्षे क्षेयं जेयम् ॥ २-३-४ ॥

(प्र०) स्वराद्य इति । वृ्यद्भव्यं तद्भव्यं तद्भविष्यति इत्यत्र औरावश्यक इति घ्यण्। अत्र स्वरप्रहणं चिन्त्यम्। धातोद्धिविधत्वेनैव हसान्ताद्घ्यणो विधानेन परिश्रेषात् स्वरान्तलाभात्। यदि तु यत इत्यत्रानपीति विषयसप्तमी तदा भृतपूर्वस्वरान्ता-दिप य इत्येतदर्थं स्वरप्रहणम्। तेन दित्स्यमित्यादौ यः। वस्तुतस्त्वत्र स्वरप्रहणे प्रयोजनाभावाद्घ्यण्यपि न क्षतिरिति ध्येयम्॥ २॥

ईच्चातः ॥ अकारान्ताद्धातोर्थः प्रत्ययो भवति आकारस्य च इकारादेशः॥५॥ दीयते वा दातुमई देयम् । ज्ञातुं योग्यं ज्ञेयम् । गीयते तत् गेयम् । ग्लेयम् । पातुमई पेयम् धीयते तत् वेयम् ॥

(च०) सूत्रम्—'ईच्चातः'॥ ईत् प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । च प्रथमैकव-चनान्तम् । 'अव्यया०' । अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्वि०' सिद्धम् । वृत्तः सुगमा । अकारस्य चेकारः । डुदाज् । 'ईच्चातः' इति यप्रत्ययः । आकारस्य ईकारः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' । देयं दीयत इति देयम् । एवं गेयं पेयं गे 'संध्यक्षराणामा' ॥ खनेश्च । खनेधातोः यप्रत्ययः । देश्वेकारः । खन खनने । यप्र-स्ययः । खन इत्यस्य खि । 'गुणः' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' खेयम् ॥ ९ ॥

पुदाकात् ॥ पवर्गान्तात् शकादेश्च यः प्रत्ययो भवति भवादौ ॥६॥

शप् उपालम्मे आक्रोशे च । शप्यते इति शप्यम् । दुलमप् प्राप्तो । लब्धं योग्यं लभ्यम् । यम् मैथुने । यब्धं शान्यम् यभ्यम् । जप्तुं योग्यं जप्यम् । सरूपत्वात् पक्षे न ध्यण् । शक्यम् शक् सह गद् मद् चर् यम् तक् शम् चत् यत् पत् जन् हन् शल् रुच् एते शकादयः । वह मर्षणे । सोढुं शक्यं शक्यते सक्षते वा सोढुमई सह्यम् । गद्यते वा गदितुमई गद्यम् । मद्यते वा निकृतुमई मद्यम् । चरितुमई चर्यम् । यम्यम् ।। तक् हसने । तक्यते वा निकृतुमई तक्यम् ।। शसु हिंसायाम् । शंसितुमई शस्यम् ॥ चते माने । चते कान्तो ॥ चर्यते इति चर्यम् ॥ यर्यम् । पर्यम् । जन्यम् ॥ हनो वधादेशो ये ।। ७ ॥ हन्यते वा हन्तुमई वध्यम् । शल् शोभायाम् । शल्यम् । राचितुं शक्यं रुच्यम् । शक्यम् । शक्यम् । शक्यम् । राचितुं शक्यं रुच्यम् । शक्यम् । शक्यमे । शक्

(च॰) सूत्रम्—'पुशकात्'॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिस्सर्' 'सवर्णे॰' पवर्गान्तात् पफ्षभम इत्येतदन्तात् शकादेश्च धातोयंप्रत्ययो भवति भावादौ । यभ मैथुने । यभ् यभ्यते इति यभ्यं कळत्रम् । पवर्गान्तत्वात् यप्रत्ययः । प्रथमेकवचने 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' एवं ळभ्यं जप्यं नम्यम् इत्यादयः पवर्गान्ताः। शक्छ शक्तौ । शक् यप्रत्ययः। शक्यम् । मह पूजायाम् । मह् यप्रत्ययः 'स्वरहीनं॰' 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' मह्मम् । एवं षह मर्पणे सह्मम् ॥ ६—७ ।।

ऋहसात् घ्यण् ॥ ऋवणींन्ताद्धसान्ताच धातोर्ध्यण् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ ८ ॥ घकारो घित्कार्यार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । क्रियते वा कर्तुमर्हे कार्यम् । वृद्ध्य वरणे । त्रियते तत् वार्यम् धार्यम् चार्यम् । हम् हसने । हा-स्यम् । हियते तत् हार्यम् । हनो घत् । हन्यते तत् घारयम् । चजोः कगौ घिति ॥ पक्तुं योग्यं पाक्यम् । वच पारिभाषणे ॥ वचेः घाठदसंज्ञायां कुत्वं वाच्यम् ॥ ९ ॥ तेन वाक्यम् । अन्यत्र वाच्यम् ॥ यज्या-च्वच्यप्यच्यज्युज्गर्ज्भुजां घ्यणि कुत्वाभावः ॥१०॥ याज्यम् । याच्यम् । वाच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् । अर्च्यम् । स्वाच्यम् । अर्च्यम् । स्वाच्यम् । क्र्यम् । स्वाच्यम् । क्र्यम् । मुज्यते तत् भोज्यम् । वाध्यम् । वाधितुं योग्यं वाध्यम् । भाजितुं योग्यं भाज्यम् ॥ (व॰) 'ऋहसान्तात् घ्यण्' ॥ ऋश्च हसश्च ऋहसं ऋहसमन्ते यस्य स ऋहसान्तात् घ्यण्' ॥ ऋश्च हसश्च ऋहसं ऋहसमन्ते यस्य स ऋहसान्तात् घ्यण्' ॥ ऋश्च हसश्च ऋहसं ऋहसमन्ते यस्य स ऋहसान्तात् घ्यण्' ॥ ऋश्च हसश्च ऋहसं ऋहसमन्ते यस्य स ऋहसान्तात् घ्यण्' ॥ ऋश्च हसश्च ऋहसं ऋहसमन्ते यस्य स ऋहसान्तात् घ्यण्' ॥ क्ष्य हसश्च ऋहसं ऋहसमन्ते यस्य स ऋहसान्ते वाष्ट्यस् स ऋहसान्ते वाष्ट्यस् स कर्षाः

्च (च॰) 'ऋहस्तान्तात् च्यण्' ॥ ऋश्च हसश्च ऋहसं ऋहसमन्ते यस्य स ऋहसा-न्तर-तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिश्तः' 'सवर्णे॰' घ्यण् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः॰' ऋबर्णान्तात् हसान्ताच्च घातोः घ्यण्प्रत्ययः स्थात् भावादौ । घकारो घित्कार्यार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः। कृ व्यण्प्रत्ययः। वृद्धिः। 'स्वरहीनं०' 'राद्यपो०-' जलतुम्बिका०। प्रथमैकवचने 'अतोऽम्'। कारणाय अर्हे क्रियते वा तत्कार्यम्। वृज् वरणे। वार्यम्॥ वच् परिभाषणे। वचनाय योग्यं वाच्यम्। बध् बन्धने। बध् व्यण्प्रत्ययः। य वृद्धिः। 'स्वरहीनं०' बन्धनाय योग्यं बध्यम्। हस हसने। व्यण्प्रत्ययः। वृद्धिः। 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' हास्यम्। हुपचष् पाके। पच् व्यण्प्रत्ययः। य 'चजोः कगौ०' इति चस्य कः। वृद्धिः पाक्यम्। एवं वाक्यम् उच्यते इति वाक्यम्। वित्वात्ककारोऽपि भवति। अपिशब्दात् कुत्रचित् 'चजोः कगौ०' इति भवति। कुत्रचित्र भवति। कुत्रचित्र क्रित्रच्यम् अच्यम् वित्वात्यं वाक्यं भोज्यं भोग्यम्। इत्यादौ विकल्पः। त्याज्यं पूज्यं रुच्यम् अच्यम् इत्यादौ न। प्रयोगानुसारेण कुत्वाभावो ज्ञेयः॥ अमापुर्वस्य वसतेव्यंण् णित्त्वादृवृद्धि-वंक्तव्या। अकर्तरि व्यण् च। अमा सह वसतश्चनद्राकौ अस्यामिति अमावास्या अमान्वस्या इति विकल्पेन वृद्धिः॥ ८-१०॥

य एते भावकार्थयोविंहितास्तव्यादयस्तेऽईविधो च वक्तव्याः। 'रारो झसे हराम्।' दर्शनाहीं द्रष्टव्यः। दर्शनीयः। हर्यः।। इङ् अध्ययने। स्वाध्या-योऽध्येतव्यः। स्वाध्यायो नाम वेदः॥ श्रु श्रवणे। श्रवणार्दः। श्रोतव्यः। श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम् ॥ मान पूजायाम्। मानितुं योग्यो मानितव्यः। मानितव्यः। मानितव्यः। ध्यै चिन्तायाम्। ध्यानाहीं ध्यातव्यः। ध्यातुं योग्यो ध्यानीयः॥ मन ज्ञाने। मननाहीं मन्तव्यः। मन्तुं योग्यो मननीयः। सप्रत्ययान्तादिष एते प्रत्यया भवन्ति। नित्रां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः। मिनतुमेष्टव्यो बुमूषितव्यः। बुमूषणीयः॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—य पुते इति ॥ एते पुर्वोक्तास्तव्याद्यः तच्य, अनीय, य, ध्वयण् एते प्रत्यया भावकार्श्वयोः भावोक्तो कर्मोक्ती विहिताः कृताः ते अहं योग्यत्वादि- विधो च कर्तव्याधोपदेशे च वक्तव्याः । कर्तव्या इत्यर्थः । दिशर् प्रेक्षणे । दर्शनाहो द्रष्ट्वयः । तव्यप्रत्ययः । 'गुणः' 'रारो झसे दशाम्' इति द्रा । 'छशषराजादेः षः' 'ष्टुभिः ष्टुः' दश् अनोयप्रत्ययः । 'गुणः' जळतुम्बिका० । दर्शनीयः । पुनः दश् । 'ऋहसात्' इति घ्यण् प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' दश्यः ॥ इङ् अध्ययने । ई अधिपूर्वः । अध्येतुं विधेयोऽहीं वा अध्येतव्यः तव्यप्रत्ययः । 'गुणः' 'द्यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ एवं श्व श्वयो । श्रोतुं योग्यः । श्रूयते वा इति श्रोतव्यः ॥ मन ज्ञाने । मन्तव्यः ॥ ध्ये 'सम्ध्यक्षराणामा' ध्यातव्यः । 'सप्रत्ययान्ताद्पि०' इच्छार्थसप्रत्ययान्ताद्वातोरिप तव्याद्यः प्रत्यया भवन्ति । ध्ये नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । नितरां ध्यातुमेष्टव्य इति विग्रदे इच्छार्थे सप्रत्यया । 'द्वर्वः । 'द्वर्वः 'पूर्वस्य' 'इसादिः शेषः' 'हस्वः' 'यः से' इति पूर्वाकारस्य इकारः । 'झपानां जबचपाः' धस्य दः । ततः सप्रत्ययान्ताक्तव्यप्रत्ययाः । 'कृतः' इती द्वागमः । 'यतः' इत्यकारछोपः । निपृर्वः । निदिध्यासितव्यः । ज्ञा अवबोधने ज्ञा । सप्रत्ययः । द्वित्वादि प्राग्वत् । विजिज्ञासितव्यः । विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यः ॥

अरिवर्यके ध्यण् ॥ उवर्णान्ताद्धातोरावर्यकेऽर्थे ध्यण् पत्ययो भवति ॥११॥ ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वर्वत् ॥ धातोरोकारौकारयो- विभिन्तं वा सम्बन्धी यः प्रत्ययः स स्वर्वत् स्यात् ॥१२॥ समासे अवश्य- मादीनामन्तरोपिनच्छन्ति शाब्दिकाः ॥

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पीच युड्घजोः ॥ १ ॥

ख्ञ् छेदने । ख्यते वा लिवतुं योग्यः लाव्यः । अवश्यं लाव्यो अवश्यास्य स्थलाव्यः । भोवतुं कामो यस्य स भोवतुकामः । श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतुम्नाः । सम्यक्षकारेण हितं सहितं संहितम् । संततं-स्ततम् । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । युड्घञोः पचि परे मांसस्याकारो वा लुम्पेत् । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । मांसस्य पाकः मांसपाकः मांसपाकः ॥

(च०) 'ओरावद्यके ध्यणः ॥ ओः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'जिति' 'जस्य' 'स्रोविं॰' आवश्यके सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं॰' ॥ उवर्णान्ताद्वातोः आवश्यके॰ ऽधें घ्यणप्रत्ययो भवति भावादौ । भू घ्यणप्रत्ययः । य णकारो बृद्धवर्थः । भो अवश्यं-पूर्वः । 'ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत्' ओश्च औश्च ओदौत् तस्मात् । ओकारौकाराभ्यां परो यप्रत्ययस्य यकारः स्वरवत ज्ञेयः । स्वरवत्त्वात् 'औ आवृ 'स्वरहीनं । अवद्यं-भाव्यम् । एवं छुन् छेद्ने । अवश्यं लाव्यम् । मकारलोपार्थमाह—समासे सति अवश्या-दोनाम् अवस्यं, तुम्, सम्, मासानां मलोपिमच्छन्ति । मश्र अश्र मः । इति समास-स्तेन मकारलोपः । यहा अन्तलोपमिच्छन्तीति पठन्ति । श्लोकश्चात्र—ल्रम्पेदिति । ऋत्ये प्रत्यये परे अवश्यंशब्दस्य षष्टीनिर्दिष्टस्येति अन्तं मकारं छम्पेत । व्याख्या । तहयः अनीय, य. घ्यण्, क्यप्, एतेषां पञ्चप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञा ॥ तथा काममनसोः शब्दयोः परयोः तुम्राब्दस्यान्तं मकारं छम्पेत । तुमिति षष्ट्यन्तमव्ययम् ॥ हिततत एतयोः पायोः सतोः सममित्यस्य मकारं वा छम्पेत् ॥ युट्प्रत्ययसहिते वज्प्रत्ययसहिते च पिन धातौ परे मांसशब्दस्य अन्तं मकारं वा छम्पेत् विकल्पेन ॥ इत्यसंज्ञायां संमतिमाह— तव्याः । पाणिनीयानां मते तव्यादीनां कृत्य इति संज्ञा । अवश्यं लाव्यमित्यन्न तव्य-प्रत्ययपरत्वात् अवश्यंशब्दस्य मकारलोपः । अवश्यलाव्यमिति सिद्धम् । अवश्यं तिश्च-येन लवितुं योग्योऽवश्यलाव्यः ॥ तथा भुज तुम्प्रत्ययः । 'उपधाया लघोः' गुणः । 'चोः कः' 'स्वरहीनं०' भोक्तुं कामोऽभिलाषो यस्य सः मोक्तुकामः ॥ तथा श्रु श्रवणे । तुम् प्रत्ययः । 'गुणः' श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतुमनाः । अत्रोभयत्रापि काममनसोः सतोः तुमो मकारलोपः ॥ भोहाङ् गतौ । सम्पूर्वः । 'कक्तवत् इति कप्रत्ययः । 'स्थामि' इकारः संहितम् । 'समो वा' इति विकल्पेन समो मकारलोपः सहितम् । तनु विस्तारे । क प्रत्ययः । 'छोपस्त्वनुदात्त्रः' सम्पूर्वः । सन्ततं सततम् । अत्रापि ततशब्दे परे विकल्पेन समो मकारलोपः ॥ पच् युट्प्रत्ययः । 'युवोरनाकों' 'स्वरहीनंंं' 'मांसपूर्वः' । युट्प्रत्यय-सिंहते पिचधाता परे विकल्पेन मांसशब्दस्थाकारलोपः । मांसपचनं मांस्पचनम् । पुनः पच् 'घण् भावे' इति घण् प्रत्ययः । अ वृद्धिः । 'चजोः कगौ चितिः 'स्वरहीनंंंं पाक मांसपूर्वः । अत्र घण्प्रत्ययसिंहते पिच घातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः । मांसपकः मांस्पाकः इति रूपद्वयम् ॥ केचित्तु मांसशब्दस्य मकारस्य तथान्त्यस्याकारस्य लोपमिच्छन्ति । यथा मांस्पाकः ॥ इति ॥ ११—१२ ॥

(प्र॰) आदौतोरिति । चोतितार्थस्यापि कवित् प्रयोगो दृश्यते लाघवं प्रत्यना-दशदित्यत आह—अवश्यलाव्यमिति ।

ऋदुपधात् क्यप् ॥ ऋकारोपधाद्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भाव-कार्ययो: ॥१३॥ कृती छेदने । कर्तितुमई कृत्यम् । नितरां कर्तितुं योग्यं निक्रत्यम् । वृद्धयम् । वृत्यते तत् वृत्यम् ॥ कृषिचृत्योने क्यप् ॥१४॥ क्रुपू सामर्थ्ये । क्रुपो रे। रूः । कल्पितुं योग्यं करूप्यम् । चृत दीप्तौ । चर्त्यम् ॥ मृजो वा क्यप् ॥१५॥ मृज्यं मार्ग्यम् ॥ हस्वाच्च क्यप्॥ हस्वा-न्ताद्धाताभीने क्यप् प्रत्ययो भवति ॥१६॥ तस्य महणे तदन्तस्य प्रहणम् । क्रियते तत्क्रत्यम् ॥ कृत्रः क्यपि वा रिङ् वक्तव्यः तुगभावश्च ॥१७॥ कृत्या किया ॥ ि इनेका चरोडण्या देशस्तदन्तस्यैव व-क्तव्यः ॥१८॥ गुप्गुहोः कवप् ॥१९॥ गोव्तुं योग्यं गुप्यम् । मृहितुं योग्यं गुद्धम् ॥ वदेः क्यप् भावादौ ॥ वदेर्घातोः क्यपु प्रस्ययो भवति भावादै। ।। २० ।। मृषा उद्यते इति मृषोद्यम् । ब्रह्मणा उद्यते या कथा सा ब्रह्मोद्या ॥ गृहेः क्यए॥ अर्जुनगृह्या सेना ॥२१॥ सुत्रो भावे क्यए ॥ नाम्नि उपपदे भुवो भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥२२॥ त्रह्मणो भावः ब्रह्ममूयं गतः । ब्रह्मणा भूयत तत् ब्रह्मभूयं गतः । नाम्नि किम् । मवितन्यं भन्यम् ॥ (१)स्यै प्ट्ये शब्दसङ्घातयाः। स्त्यायते ई्र्य्।।२३॥ डित्त्वाद्विलोपः। संयो गान्तस्य छोपः । टित्त्वादीप् । स्त्यायति समुहं करोति सा स्त्री । छक्ष दर्श-नाङ्कनयोः ॥ लक्ष्मेरी मुद् च ॥२४॥ लक्षतेर्घाजेरीः पत्ययो भवति तस्य मुडागमञ्ज । रुक्ष्यते पुमाननया सा रुक्ष्मीः ॥

(च०) त्रम्—'त्रमृदुपञात्क्यप्'॥ ऋत् ऋकारः उपधा यस्य स ऋदुपधस्त-स्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरतः' 'सवणें । क्यप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः' ऋकारोपधात् 'वृतु वर्तने' हत्यादेधीतोः क्यप्रत्ययो भवति भावादौ । ककारो गुणनिषे-धार्थः । कृती छेदने । कृत् क्यप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' निःपूर्वः ।

⁽१) पाठोऽयमुणादिप्रक्रियायाः ।

निःकृत्यं नितरां कृत्यते निःकृत्यम् ॥ वृतु वर्तने । वृत्यं वृत्यम् । 'हस्वाच्च' क्यप्प्रत्ययो भवितः पित्वात् 'हस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगागमः । इकृज् कृ क्यप्प्रत्ययः । 'हस्वस्य पिति कृति तुक्' कृत्यं स्तुत्यम् । 'भुवो भावे क्यप्' भूधातोभीवे शब्दप्रवृत्ति-निमित्ते क्यप्प्रत्ययो भवित । कित्त्वाद्गुणो न । क्यप्प्रत्ययः । ब्रह्मपूर्वः । प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' ब्रह्मभूयं व्रह्मणो भावः । ब्रह्मत्वं गतः प्राप्त इत्यर्थः । एवं देवभूयं देवत्वम् ॥ २२ ॥ ['स्त्यायतेर्ष्' द् स्त्यायतेर्षातोः स्त्रीत्वे वाच्ये द्रद्पत्ययो भवित । डकारष्टिलोपार्थः । क्ट्ये स्त्ये शब्दसंवातयोः । शब्दार्थे समृहाये च स्त्य द्र्प्पत्ययो भवित । डकारप्रिलोपार्थः । क्ट्ये स्त्ये शब्दसंवातयोः । शब्दार्थे समृहाये च स्त्य द्र्प्पत्ययः । हित्त्वाहिलोपः। 'स्योगान्तस्य०' इति यलोपः । 'स्वरहीर्नं०' 'ष्ट्वितः' इतीप् । प्रथमैकवचने 'हसेपः०' स्त्री 'सुद् च' लक्ष्यातोः ईप्रत्ययो भवित तस्य च मुद्दागमः । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । लक्ष्य ईप्रत्ययः । मुद् । दित्त्वादादौ । 'स्वरहीर्नं०' 'स्त्रोविं०' लक्ष्यत इति लक्ष्मीः । अत्र ईवन्तत्वाभावात्सेर्लोपो न ॥ २४]

इण् स्तु वृ ह सृ शास् जुष् खन् एम्पः क्यप् वाच्यः ।१६०। तुक् , ईयते इति इत्यः । स्तुत्यः । दृत्यः । दृ आदरे । दृत्यः । सृत्यः । शासेरिः शिष्यः । जुष् प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः ॥ खन् एत्वं क्यपि वाच्यम् ॥२६॥ खन्यते इति खेयम् ॥ भिद्योद्ध्यौ नदे नि पात्यते ॥२९॥ भिनति कूश्रभिति भिद्यः । दुष्त्र उत्सर्गे । दुष्त्रशि जरुमिति उद्धः नदः । नदे किम् । भेता उष्ति ता। कृत्रुष्योवो क्यप् ॥२८॥ कियते तत् कृत्यम् । कर्तुं योग्यं कार्यम् । दृष्त् वृष्टौ । वृष्यम् । दर्धम् ॥ य एते भावकार्ययोविहितास्तव्याद्यस्तेऽई विधौ च वक्तव्याः ॥२९॥ रारो झसे दशाम् । दर्शनाहों दृष्टव्यः । दृष्टुं अदः दर्शनीयः दृश्यः । इङ् अध्ययने । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायो नाम वेदः । श्रु श्रवणे । श्रवणाहेः श्रोतव्यः । श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम् । मान पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः माननीयः । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यानाहों ध्यातव्यः । ध्यातुं योग्यो ध्यानीयः । मन ज्ञाने । मननाहों मन्तव्यः । मन्तुं योग्यो मननीयः ॥ स्प्रत्याम्ताद्विप एते प्रत्यया भवन्ति॥३०॥ नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिष्यासितव्यः । भवितुमेष्टव्यो बुमूषितव्यः-बुमु प्रणीयः । तव्यानीयौ क्यब्ध्यण्याः ॥

कृत्याः पञ्च समाख्याता ध्यण्क्यपौ भावकर्मणोः । तब्यानीयौ स्वराद्यश्च शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥ २ ॥ ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

(प्र०) भिद्योद्धयाविति । घत्वं निपात्यम् ।

स्त्रीप्रत्यवाधिकारः॥८॥

अथ स्वयिकारः ॥ स्त्रियां यजां भावे क्यए ॥ यजादेषीतोः स्त्रियां भावे क्यए प्रस्थयो भवति ॥१॥ यज् त्रज् समज् निषद् निपत् मन् नम् विद् षुञ् शिक् भृञ् इण् क्र इषु परिस्प परिचर अटाट्य आम् चर् जागृ हन् एते यजादयः ॥ कित्त्वारसम्प्रसारणम् ॥ इज्यते सा इज्या । स्त्री-स्वादाप् ॥ त्रज्यते सा त्रज्या ॥ अज गतौ क्षेपणे च । समज्यते सा समज्या शिबिका ॥ प्रकर्षण त्रज्यते अस्यामिति प्रत्रज्या ॥ षद् विश्वरणगत्यवसाद-नेषु । निषयते सा निषदा ॥ निपत्या ॥ मन ज्ञाने । मन्यते सा मन्या ॥ नम्या । विद्यते सा विद्या ॥ द्वाङोऽघड् क्रिङ्गति ये चत्तर-द्वाः ॥२॥ श्रम्या । भृत्या । ईयते सा इत्या । क्रस्य ॥ क्रुञो यक् वा वाच्यः ॥३॥ 'अयाकि' । क्रियते सा क्रिया ॥ इषेच्छान्तादेशो यक्तो प्रत्रे सा इच्या ॥ स्त्रो ॥ अ॥ इषेच्छान्तादेशो यक्तो ॥ ४॥ इष्यते सा इच्या ॥ स्त्रोणाः ॥ ५ ॥ परिसर्य ॥ परिचर्या । अत्या । आस्या । चर्यो ॥ जागतेर्गुणाः ॥ ५ ॥ परिसर्य ॥ इन्ति-क्तारान्तादेशो हिंसायामथे । इन्यते सा इत्या ॥ इन्तेस्तः ॥ इन्ते-र्नकारान्तादेशो हिंसायामथे । इन्यते सा इत्या ॥ इत्ते इति त्रह्महत्या ॥

(च०) स्त्रम्— 'श्चियां यजां भावे' ॥ छियां सप्तम्येकवचनान्तम् । यजां षष्ठीबहुवचनान्तं भावे सप्तम्येकवचनान्तम् । यज् अज् हन् शीक् वर्ज् विद् आस् मन् चर् मृ
अटाट्यानिषद् निपत् इत्यादेर्धातोः छोिछङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । ककारः संप्रसारणार्थः । यजनिमिज्या क्यप्प्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' हति संप्रसारणम् यस्य इः ।
'स्वरहीनं०' स्त्रीत्वात् 'आवतः छियाम्' 'सवणें०' प्रथमैकवचने 'आपः'। अज गतौ क्षेपणे
च । अज् संपूर्वः । 'स्वरहीनं०' क्यप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' खीत्वादाप् । समज्या परिषत् । हन् त्रह्मपूर्वः । क्यप् । 'छोपस्त्वनुदात्ततनाम्' इति तुशब्दात झसाभावेऽपि नकास्स्य छोपः 'हस्वस्य पिति०' 'स्वरहोनं०' त्रह्महत्या । त्रह्मणो त्राह्मणस्य हननं त्रह्महत्या ।
शीङ् शय्या वज् वज्या विद् विद्या षद्छ निषद्या आस्या मन्या चर्या मृत्या अटाट्या ।
'क्ष्रो वा' रिज् । कृत्या किया ॥ १-७ ॥

(प्र॰) स्त्रियामिति । बहुवचनमाद्यर्थमत आह—यज् इत्यादि ।

स्त्रियां भावे क्तिः ॥ घातोः स्त्रियां भावे किः प्रत्ययो भवति॥८॥ क्रियते सा क्रुतिः । बुद्ध्यते सा बुद्धिः । स्मृङ् चिन्तायाम् । स्मर्थते सा स्मृतिः । पच्यते सा पक्तिः । पचि विस्तारे । पब्च्यते तत् पश्चनं पङ्किः । सम्प्रसारणम् । उद्यते सा ऊदिः । संविद्यते संवित्तिः ॥ (च०) सूत्रम्—'स्त्रियां भावे किः'॥ धातोः किप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे भावे । ककारो गुणनिषेधार्थः संप्रसारणार्थश्च । द्वपचष् पाके पक्तिः । पिव विस्तारे । पच् किप्रत्ययः । ति । 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' 'इदितः०' इति तुम् । 'नश्चापदान्ते०' 'स्नोविं०' पञ्चनं पंक्तिः श्रेणिरित्यर्थः । वह प्रापणे किप्रत्ययः । 'हो ढः' 'तथोर्थः' 'टटु भि- हृः' 'यजां यवराणां०' इति संप्रसारणम् । वस्य उः । 'ढि ढो लोपो दीर्घश्चः इति ढलोपः ऊकारस्य उकारः । प्रथमैकवचने 'स्नोविं०' ऊढिः । विद् संपूर्वः । किप्रत्ययः । 'स्वसे चपा झसानाम्' इति दस्य तः । 'स्वरहीनं०' संविक्तिः ॥

(प्र०) किरिति । धातो खीं लिंगे भावादौ किप्रत्ययः स्यात् वजीऽपवादः ॥८॥ शमां दीघः ॥ शमादीनां दीधों भवति किप्रत्यये परे ॥९॥ शम्यते सा शान्तिः । दम्यते सा दान्तिः । गम्यते सा गतिः । हम्यते सा हितः । अनुभूयते तत् अनुभवनं अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः विभूतिः । प्रभूतिः । भवनं भूतिः । शुध शौचे । शोधनं शुद्धिः ॥

(च०) शम् क्तिप्रत्ययः ॥ 'शमां दीर्घः' 'नश्चापदान्ते०' 'स्नोर्वि०' शान्तिः भ्रान्तिः । ग्ले 'संध्यक्षराणामा' ग्ला क्तिप्रत्ययः । 'ल्वाचोदितः' तस्य नः । ग्लानिः । म्ले म्लानिः । मू क्तिप्रत्ययः । भूतिः । अनुपूर्वः । अनुभवनमनुभूतिः । प्रथमैक्वचने 'स्नोर्वि०' ॥ गमनं गतिः । नमनं नतिः । 'लोपस्त्वनुदात्ततनां०' इति मलोपः ॥

ईश्राको बेर किप्रत्यया ने ब्गुण श्रा । ईश्शीको वेरिक प्रत्यया स्तो वरप्रत्ययस्य किप्रत्ययस्य च इट् न । शीको गुणोऽपि न भवति ॥१०॥ ईष्टेऽसौ ईश्वरः । संशय्यते तत् संशयनम् संशीतः । ही गता । हीयते इति हितः । जागरणं जागृतिः । निगृह्यते सा निगृहीतिः । कुच संकोचने । कुच सम्पर्वनको टिल्यप्रतिष्टम्भ विलेखनेषु । तुदादिः । निकुचितिः । निप्रतितिः । विशेषण प्रियते सा विष्टतिः ॥ गलाम्लाज्याहाकत्व स्थियः कोर्यो निः प्रत्ययो भवति ॥११॥ ग्लायते सा ग्लानः । ज्यानिः । हानिः । जित्वरा सम्भ्रमे ॥ त्वरते वस्य उत्वं वाच्यम् ॥१२॥ व्ययते सा तुणिः ॥ कृल्वा दिभ्यश्च कोर्यो निः प्रत्ययो भवति ॥१३॥ ऋत इर् । कीर्यते सा कीर्णः । छनिः । धूनिः । पूणिः ॥ सम्पदादेः किप् वा वाच्यः ॥१४॥ सम्पत् सम्पत्तः ॥

(व॰) शीङो गुणाभावो वक्तव्यः । 'ईश्शोङोर्वरिक्तप्रत्यये नेड्

गुणश्च' ॥ संशीतिः । बुध् अवगमने । बुध् तिप्रत्ययः 'तथोर्धः' 'झवे जवाः' 'स्वरः हीनं०' बुद्धिः ॥ अनुभृतिरित्यादौ 'क्वतः' इतीडागमे प्राप्ते तन्निषेधार्थे 'हिवक्त्योनेंट्' इति सूत्रं पठन्ति केचित । हकारवकारादेः प्रत्ययस्य क्तिप्रत्यये इटो निषेधः । ग्रहादेस्तु क्तप्रत्यये इटो निषेधः । ग्रहादेस्तु

कर्तिरि क्तिश्च संज्ञायाम् ॥ कर्त्रथे घातोः क्तिः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ॥१५॥ डुक्ट्स् करणे । प्रकुरुते सा प्रकृतिः । घृत्र् घारणे । विपूर्वः । विशेषेण घरतीति विघृतिः ॥

(च०) 'कर्तार क्तिश्च'॥ कर्तंर्यपि क्तिप्रत्ययो भवति ॥ तन् क्ति संपूर्वः । 'छोप-स्त्वतुदात्तक' संतनोति कुछमिति संततिः॥ एवं क्व क्तिप्रत्ययः । प्रपूर्वः । प्रकुरुते इति प्रकृतिः प्रधानं पुरुषः । धन् धारणे विपूर्वः । तिप्रत्ययः । विधितः॥ पत् तिप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'स्नोविंक' पत्तिः॥ १५ ॥

षिद्धिदामङ्॥ वितो घातोभिंदादेश्च स्वियामङ् प्रत्ययो भवति भा-वादौ॥ १६॥ पच्यते सा पचा। मृज्यते सा मृजा॥ जूष् वयोहानौ॥ जरादौ ङानुषन्धरहितः अः प्रत्ययो भवति ॥ १७॥ जीर्य-त्यनया सा जरा ॥ इषु इच्छायामिति निर्देशाज्ज्ञापकादिच्छा इत्यादि निपात्यते। इच्छा। इषादेरङथें युद् ॥ १८॥ एषणमिति एषणा। भिचते अनया सा भिदा। छिचतेऽनया सा छिदा। क्षिपा॥ गुहू संवरणे। गुहा॥ भेष्टु हिंसायाम्। मेष्टु वषमेधासङ्गमेषु । मेध्यते इति मेथा॥ कृपा। पीड बाधायाम्। पीडा॥ बाध पीडायाम्। बाधा॥ क्षपा रात्रिः॥

(च०) सूत्रम्—'षिद्धिद्दामङ्'॥ षिच्च मिदश्च षिद्धिद्दस्तेषां षष्ठीबहुवचना-न्तम्। 'स्वरहीनं॰' अङ् प्रथमैकवचनान्तम् 'ह्रसेपः॰' षितः षकारेतो घातोः भिदादेश्च घातो खीर्लिंगे अङ्प्रत्ययो भवति भावादौ । ङकारो गुणनिषेघार्थः । हुपचष् पाके । षित्त्वात् अङ्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं॰' खीत्वादाप् । पचनं पचा । मृजूष गुद्धौ मृजा । अङ् । 'स्वरहीनं॰' आप् । मार्जनं मृजा ॥ एवं भेदनं भिदा । छेदनं छिदा । जरा इत्यत्र 'ङ-कारानुबन्धरहितोऽप्रत्ययो वक्तव्यः' तेन गुणप्राप्तिभैवति । केचित्तु 'नोक्तमनित्यम्' इति न्यायेन गुणं कुर्वन्ति । ज्रूष् वयोहानौ । ज्रू अप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं॰' खीत्वादाप् । जरा । साधना स्वरान्तस्त्रीर्छिगे प्रतिपादिताऽस्ति ॥ १६-१८ ॥

(प्र०) षिद्भिदामिात । कथं तर्हि—'मधुसुरिमसुखाब्जगन्धळक्येः' इति माघः । 'प्रेक्षोपळिक्धिश्वित संवित' इत्यमरश्व । षित्त्वादिहाङ्प्रत्यय उचितः, सत्यम् । 'अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपळक्षेः' इति भाष्यप्रयोगाद् बाहुळकात् क्तिप्रत्ययोऽपि बोध्यः॥ १६॥

गुरोईसात्॥ गुरुमतो हसान्ताद्वातोः श्वियामङ् प्रत्ययो प

भावादी न किः ॥ १९ ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहाते सा ईहा ॥ ऊहाते सा ऊहा ॥ ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्ष्यते तत् ईक्षणं ईक्षा ॥ एष्यते सा ऐषा । गुरोः किम् । भक्तिः ॥ हसात्किम् । नीतिः ॥ छिल् रिख् छेखने । छिल्यते तहेखणं रेखा ॥ गुष्ठ परिवेष्टने । गुष्यते इति गोषा ॥ घेट् पाने । सुष्ठु घीयते इति सुषा ॥ डुषाञ् घारणपोषणयोः । अद्धीयते सा श्रद्धा ॥ किरापादिभ्यः ॥ २० ॥ आप्तिः । दीप्यते सा दीपिः । राष्यते सा राद्धिः । प्रशास्तिः ॥

- (व०) सूत्रम्—'गुराह्सात्'॥ गुरुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'जिति' 'ङस्स्य' इत्यलोपः। 'स्रोविं०' हसादिति पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'जस्तिरत्' 'सविंगं०' पश्चात् 'नामिनोरः' गुरुमतो गुरूपधात् हसान्ताद्धातोः अप् कर्तरि मावेऽथं अप्रत्ययो भवति। उदाहरणम्—एध वृद्धौ। एध्। गुरूपधत्वात् हसान्ताच्च अप्रत्ययः। स्रोत्वा-दाप्। प्रथमैकवचने 'आपः' एधा॥ ईहा ईह वाञ्छायाम्॥ कह वितर्के। कहा॥ ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः। ईक्षा॥ एवं रेखा लेखा॥
- (प्र०) गुरे।रिति । इसेन धातोधिशेषणात् तदन्तलाभ इत्याह—हसन्तादिति । तथा च तादशसमुदायो न गुरुभवितुमहंति । इति गुरुपदं तल्लक्षकमित्याशयेनाह—गुरुमत इति । प्रशंसार्थेरूप इत्यादिनिहेंशाद्विपर्ययोऽपि नाशंक्यः ।। १९ ।।

प्रत्ययान्तात् ॥ प्रत्ययान्ताद्धातोः श्वियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ।।२१॥ चिकी प्येते सा चिकी षो । आत्मनः कर्त्तुमिच्छा चिकी षो । आत्मनः पुत्रेच्छा वा पुत्रीयते सा पुत्रीया । अशितुमिच्छा अश्चनाया । स्रोद्धयते सा स्रोद्धया । अटाट्या । कण्डू य् गात्रविवर्षणे । कण्डू यते सा कण्डू या । मुमूर्षणं मुमूर्षा ॥

(व०) सूत्रम्—'प्रत्ययान्तात्'॥ पञ्चम्येकवचनान्तन् । 'ङिसिरत्' 'सवर्णें ं' साद्यः प्रत्यया अन्ते यस्य स प्रत्ययान्तस्तरमाद्गि धातोः अप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । छ । 'इच्छायामात्मनः सः' 'ऋत इर्' 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः' 'ऋहोइन्छः' 'य्वोविहसे' इति दीर्घः । किछात्यः सः ं अळतुम्बिका० चिकीर्ष इति जातम् । ततः 'प्रत्ययान्तात' इति अप्रत्ययः । 'यतः' इत्यछोपः । 'स्वरहीनं०' 'आवतः खियाम्' 'आपः' कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । एवं जिहीर्षा बुमूषा । 'पुत्र नाष्ट्रो य ई चास्य' इति यप्रत्ययः । तत्संनियोगे अकारस्य ईकारः पुत्रीयत इति जातम् । 'स धातुः' ततः 'प्रत्ययान्तात्' इति सूत्रेण अप्रत्ययः । 'यतः' इत्यछोपः । 'स्वरहीनं०' 'आवतः खियाम्' प्रथमेकवचने 'आपः' आत्मनः पुत्रेच्छा पुत्रीया । एवं पुत्रकाम्या कण्डूया इत्यादि॥२१॥ (प्र०) प्रत्ययान्तादिति । कण्डुयते । कड्ण्वादियगन्तात् केवला किरिति । कण्डुतिः।

इक् कित्यो घातुनिर्देशे ॥ धातुनिरेशे वाच्ये सित इक् हितयो प्रत्यो भवतः ॥ २२ ॥ शकारः शिति चतुर्वस्कार्यार्थः । पच् इस्ययं घातुः पचिः । अयितः । पचितः । भवितः ॥ उधन्त आस् ग्रन्थ अर्धः अन्थ-गर्विद्विद्धि प्रधः स्त्रियां युर्वोच्छः ॥ २३ ॥ डुक् क् करणे । युवेरनाको । कारणा । आसना । उपासनिति उपासना । अर्थ याचा-प्रकाशनयोः । अर्थना । प्रन्थ सन्दर्भे । प्रथ्यते तद्ग्रन्थनिति प्रन्थना । अर्थि शैथिरथे । अन्थना । घटनिति घटना । विद्यते वेदनिति वेदना । वन्द्यते सा वन्दना । एषणिनिति एषणा ॥ इज् अजाद्भ्यः ॥ २४ ॥ अज गतौ । आजिः । अत सातस्यगमने । आतिः ॥ इक् कृष्ट्याद्भ्यः ॥ २४ ॥ अविः । सावादौ ॥ कृष्यते सा कृषिः । गिरिः । किरिः । सर्वधातुभ्यः इः । कितिः । रविः ॥

इति स्व्यिकारपिकया ॥ ८॥

(च॰) सूत्रम्—'इक्षितपौ धातुनिर्देशे'॥ इक् च क्तिप् च इक्कितपौ प्रथमा-द्विचनान्तम् । धातुनिर्देशे सप्तम्येकवचनान्तम् । धातोनिर्देशे धातोनांमग्रहणे नामोच्चा-रणेऽर्थे इक् क्तिप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । क्तिपः शकारः चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् पच् एकत्र इप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोविं०' पचिः पच्धातुरित्यर्थः । द्वितीये क्तिप्प्रत्ययः। शिल्वात् 'अप्कर्तरि' 'स्वरहीनं० पचितः ॥ एवं पिठः पठितः । गिमः गच्छतिः । करोतिः ॥ २२॥

(प्र) इक्दितपाचिति । निर्देशोऽनुकरणम् । वाहुलकत्वात् क्रचिन्न गुरुम्यः इत्यादौ । ज्यन्ता० इति । धट्टचलने भ्वादिः । चुरादिस्तु ज्यन्तादेव सिद्धिः । विद्र्ष्टैला-भार्थः । दाने तुविचेतनादिष्विति चुरादिज्यन्तस्यैव । इषेस्तु गत्यर्थस्याभीक्ष्ण्यार्थस्य च न त्विच्छार्थस्य ॥२२।।

इजजा०इति । जित्वाद्वृद्धिः । आजिरिति । वीभावस्तुन बाहुलकात् ॥ इगिति । कित्त्वान्न गुणः । क्रिषिरिति । ऋतद्दर् गिरिः ॥२५॥ इति प्रसादे स्त्र्यधिकारप्रक्रिया ।

क्त्वाप्रत्ययाधिकारः॥ ९॥

अथ क्तादयः प्रत्ययाः ॥ पूर्वकाले क्त्वा ॥ भातोः क्ताप्रत्ययो भवति पूर्वकाले समानकर्तृके भातौ प्रयुज्यमाने ॥१॥ देवदत्तः स्नात्वा सुङ्के। सुक्तवा ब्रजति ॥

(मनो॰)—समानकर्तृकइति । इह धात्वधिकारेऽपि समानकर्तृकत्वं क्रिययोरेव

- (च०) 'पूर्व काले क्त्वा' ॥ पूर्वकाले सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ क्त्वा प्रथमेकवचनान्तम् । 'अन्वया०' ॥ घातोः समानकर्त्ते एककर्त्ते घातोः क्रियापदे अग्रे प्रयुज्यमाने सित पूर्वकाले प्रथमकाले क्त्वाप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—ण्णा शौचे । 'आदेः ष्णः स्नः' सा क्त्वाप्रत्ययः त्वा इति । 'अन्यया०' 'क्त्वाद्यन्तं च' इत्यन्ययसंज्ञा । स्नात्वा अङ्गः अत्र स्नानभोजनिक्रयाद्वयमध्ये स्नानिक्रयायाः पूर्वकालीनत्वात त्वाप्रत्ययः सज्ज पालनाभ्यवहारयोः । अज् क्त्वाप्रत्ययः । त्वा 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' प्रथमेकवचने 'अन्यया०' अक्त्वा व्रज्ति । अत्र भोजनाथें व्रजनिक्रयामध्ये च भोजनस्य प्रथमकालीनत्वात् त्वाप्रत्ययः । एवं कृत्वा दत्त्वा । 'दो दत्ति' इति सूत्रेण दत् आदेशः ॥ लात्वा शिवता सुक्त्वा सुक्त्वा उक्त्वा गृहीत्वा भङ्क्त्वा । णश् अदर्शने । नष्ट्वा हित्वा जण्डवा इत्यादि ॥ १ ॥
- (प्र०) पूर्वकाले । घातोरिति । पूर्वकालिक्रयावचनादित्यर्थः । समानकर्तृके धातो प्रयुज्यमाने यहमाद्धातोः क्वा विधीयते तिक्रया कर्ता यस्य धातोः कर्ता तिस्मन् प्रयुज्यमाने क्वाप्रत्ययो भवति—इत्यर्थः । हनात्वा भुक्के इत्यत्र हनानभोजनिक्रययोरेक एव कर्ता । स्नानिक्रयायाः पूर्वभावित्वेन हनाधातोः कर्त्वा । यद्यपि शक्तिः कारकं सा च प्रतिक्रियं भिद्यते तथापि शक्तिशक्तिमतोरभेदादेककर्तृकत्वमुक्तम् । एवमेककर्तृकाणामिप नत्वा हतुत्वा व्रजति । न तु चात्र सर्वपूर्वाया एव भविष्यति । यथामीषां विप्राणां पूर्व आनीयतामित्युक्ते सर्व पूर्व एव आनीयते । अत्राहु —आख्यातवाच्याः क्रियायाः प्राधान्यम् । तेन तामेव प्रति सर्वासां विशेषणत्वात् परस्परेण सम्बन्धः । न हि भिक्षुको भि-ध्रुकान्तरं याचते किन्तु सर्व एव प्रभुमिति यथा तथा स्तुतेरिह व्रज्यपेक्षं पौर्वकाल्यमिति । पूर्व भुंके ततो व्रजति इत्यत्र तु पूर्वशब्देनैव कालस्योक्तत्वान्न करवाप्रत्ययः । आस्यते भोक्तुमित्यपि भवति । आसित्वा भोक्तुमिति न भवति अनिभिधानात् किन्त्वासित्वा भुङ्कते इत्येव ॥ १ ॥

न करवा सेट् कित्।। सेट् करवा किन्न भवति ॥२॥ वर्तिस्वा। शियस्वा। भविस्वा। सेट् किम्। क्रस्वा॥ रलो च्युपधाद्धलादेः संश्चा। उश्च इश्च वी ते उपघे यस्य तस्माद्धलोदेरल्नतात्परौ क्स्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः॥३॥ विद ज्ञाने । विदिखा वेदिस्वा॥ लिखिस्वा। द्युति स्वा। च्युपधारिकम्। वर्तिस्वा। रलः किम्। सेविस्वा। हलादेः किम्। एक्स्वा। सेट् किम्। अक्स्वा। मृङ्स्ट्रगुध्गुह्कुष्क्विश्वद्वस्- सुष्युत्रहिश्यः॥४॥ सेट् किद् भवति। मृङ सुखने। मृहिस्वा। मृद

सम्भवतीत्याशयेनाह्य-घात्वर्थयोरिति । निर्धारणे षष्टीसप्तमी वा । घात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो यस्य घात्वर्थस्य तस्मिन् विद्यमानादित्यर्थः । एवज्रानिद्धारणे विभक्तिरेव पूर्वकाले हत्यस्य बहुव्रीहित्वद्योतिकेति फलितम् ।

क्षोदे । मृदित्वा । गुध् रोचने । गुध् रोषे । गुधित्वा । गुह रोगे । गुह् संवरणे । गुहित्वा । कुष् निष्कर्षे । कुषित्वा । क्किश्वत्वा । किश्वात्वा । किश्वित्वा । किश्वित्वा । स्वित्वा । यही-त्वा ॥ नोपधात्थफान्ताद्वा कित् ॥५॥ नकारोपधात् थफान्ताद्वातोः सेट् वत्वा वा किद्धवति ॥ मन्थ संदर्भे । नो लेपः । म्रथित्वा मन्थित्वा ॥ गुम्फ् मन्थने । गुफित्वा-गुम्फित्वा । इत्यादि ॥ अलंखल्वाः मितिषेधे कत्वा ॥६॥ प्रतिषेधार्थयोरलंखलुशब्दयोः पूर्वपदयोः सतोः पूर्वकालं विनापि वत्वा प्रत्ययो भवति ॥ अत्रालंखलुशब्दौ निषेधार्थी तयोरुपपदत्वात । अलं भुक्तवा न भोक्तव्यम् । भोजनं मा कुरु इत्यर्थः । खलु वक्तवा न वक्तव्यम् ॥

(च०) सूत्रम्—'न क्त्वा सेट्०'॥ न प्रथमेकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । क्त्वा प्रथमेकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । सेट् प्रथमेकवचनान्तम् । इतेपः०' । कित् प्रथमेक०। इट्सहितः क्त्वाप्रत्थयो विकल्पेन कित्संज्ञो भवति । कित्त्वपक्षे गुणिनिषेधः । कित्वाभाषे गुणः । विद् ज्ञाने । क्त्वाप्रत्थयः । 'क्षतः' इतीडागमः । एकत्र कित्त्वाज्ञ गुणः । द्वित्वे कित्त्वाभावे 'उपधाया लघोः' इति गुणः 'स्वरहीनं०' प्रथमेकवचने 'अव्यया०' विदित्वा वेदित्वा । विदेत्वा वर्तित्वा ॥ 'अलंखल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा' अलं खलु एतयो पूर्वपदयोः पूर्वकालं विनापि निषेधाधे धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति । भ्रज क्त्वाप्रत्ययः । 'चोः कुः' 'खते चपा०' अर्जपूर्वः । 'स्वरहीनं०' 'अव्यया०' । अलं सुक्त्वा भोजनेन अलं । भोजनं मा कुर्वित्यर्थः॥ वच् परिभाषणे । वच् क्त्वाप्रत्ययः। 'यजां यवराणां०' इति संप्रसारणम् । 'चोःकुः' 'स्वरहीनं०' खलुपूर्वः । 'सवर्णे०' खलुक्त्वा वचनेन अलं मावदेत्यर्थः ॥ २-६ ॥ 'चोःकुः' 'स्वरहीनं०' खलुपूर्वः । 'सवर्णे०' खलुक्त्वा वचनेन अलं मावदेत्यर्थः ॥ २-६ ॥

उदितः क्तवा वेट्।। उदितो घातोः परस्य वत्वापत्ययस्य वा इडागमो भवति ॥७॥ एषित्वा इष्टा। अमु चलने । अमित्वा आन्त्वा। अदो जघुः। जग्दवा॥

(च०) सूत्रम्—'उदितः क्त्वा वेट्'॥ उदितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वर-हीनं०' 'स्नोवि० । क्त्वा षष्ट्य्येकवचनान्तम् । 'अन्यया०' । वा प्रथमेकवचनान्तम् । इट् प्रमेकवचनान्तम् । 'हसेपः०'॥ उत् उकारः इद्यस्य स उदित् तस्मात् उदितः । उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य इडागमे भवति । इषु इच्छायाम् । इष् क्त्वाप्रत्ययः । 'उदितः क्त्वा वेट्' इत्येकत्र इडागमः । 'स्वरहीनं०' 'इपधाया छघोः' इति गुणः । इडभावे कित्त्वान्त गुणः । 'ष्टुभिः ष्टुः' प्रथमैकवचने 'अन्यया' एषित्वा इष्ट्वा ॥ ७ ॥

समासे क्यप् ।। समासे सति पूर्वकाले क्यप्प्रस्थयो भवति तस्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ॥८॥ इस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ डुमृञ् धारणपोषणयोः । सं भृत्वा करोतीति संभृत्य करोति । णमु प्रहृत्वे शब्दे च । प्रकर्षेण काय-वाङ्मनोभिनेत्वा इति प्रणम्य गच्छति । अनञ्पूर्वे इत्येके । अकृत्वा जरूपति । अकृत्वा गच्छति ॥

> अजिस्वा शात्रवान्सर्वानकृत्वा विमलं यशः । अदत्त्वा वित्तमर्थिभ्यः कथं जीवन्ति भूमृतः ॥ १ ॥

(च०) सुत्रम्—'समासे ०'॥ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए'। क्यप् प्रथमेकवचनान्तम् । 'इसेपः ०'॥ समासे सित उपसर्गपूर्वेकत्वे सित धातोः पूर्वेकाले क्वण्पत्ययो
भवित स एव कर्ता यस्य स तत्कर्तृकः तिस्मिन् तत्कर्तृके एककर्तृके धातोः प्रयुज्यमाने सित
उदाहरणम् इश्चल् मृ क्यप्प्रत्ययः। 'इस्वस्य पिति' संपूर्वः। 'स्वर०' 'अव्य०' संमृत्य
मिलित्वा सं सम्यक् प्रकारेण भृत्वा करेरित ॥ अत्र समुपसर्गण समासः अत्र सम्भारकरणिक्रययोः एव एव कर्ता। ततः संभारिकयायाः पूर्वेकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः॥ णम्
प्रह्मीमावे। 'आदेः षणः स्तः' नम् प्रपूर्वः। क्यप्प्रत्ययः। 'प्रादेश्च तथा तौ०' इति नस्य
णः। 'स्वरहीनं०' प्रथमेकवने 'अन्वया०' अत्र प्रकर्षेण नत्वा प्रगम्येति समासे क्यप्।
देवदत्तः प्रणम्य गच्छिति। अत्र प्रणामगमनरूपद्वयोः क्रियायोः एव एव कर्ता यत्र स एव
प्रणन्ता स एव गन्ता इत्येककर्तृत्वम्। ततः प्रणामस्य पूर्वेकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः॥
अनन्तुर्वे इति। नन्पूर्वेकत्वे क्यप्प्रत्ययो नभवित इत्येक वदन्ति। यथा छ नन्पूर्वः।
करवाप्रत्ययः। 'ना' इति सुत्रेण नस्य आकारादेशः। अञ्चत्वा गच्छिति। अत्र नन्पूर्वेकत्वात् क्यप्प्रत्ययोनायातः। किंतु करवाप्रत्यय एवायातः॥ ७॥

क्यपि ञेर्गुणश्च ॥ क्यपि छन्नुपूर्वस्य नेरयादेशोऽपि वाच्यः ॥९॥ परिणमियत्वा इति परिणमय्य सुङ्के । विगमय्य । विगणय्य ॥ अछन्नुपूर्वस्य न । तेन नेर्छोपो वाच्यः । प्रतार्थ । सम्प्रधारियत्वा इति सम्प्रधार्य । विचार्य करोति । आप्छ व्याप्तो । आप्नोतेर्वा । प्राप्य । प्राप्य ॥ दादीनां क्यपि क्त्याभावो बाच्यः ॥ १० ॥ क्यपि 'स्थामी' इति ईकारे। न मवति ॥ दो अवसण्डने । प्रदाय । प्रसाय । प्रमाय । प्रस्थाय । उप समीपे स्थित्वा इति उपस्थाय ॥ पिवतेर्वा प्रपाय प्रपीय । छोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ अमस्य क्यपि वा छोपः ॥११॥ प्रकर्षण नत्वा इति प्रणम्य प्रणत्य । आसमन्तात् प्रामे आगम्य आगत्य ॥ विष्यूर्वस्य द्धातेः करोतेर्थं क्यप् ॥१२॥ विषाय । प्रहाय ॥ तत्काछेऽपि क्यप् द्वयते॥१३॥ नेत्रे निर्माल्य इसति । भीछ सम्मीछने । मीछ सम्भे उभयपदी । अक्षिणी

संमीलित्वा इति सक्षिणी सम्मील्य इसति । चक्षुषी सम्मील्य इसति । मुखं ज्यादत्त्वा इति मुखं ज्यादाय स्विपति ॥

(च०) 'क्यपि ञोर्गु गृक्षाश्च' ॥ क्यप्प्रत्यये परे जिप्रत्ययस्य गुणो भवति । णम् परिपूर्वः । 'धातोः प्रेरणे' जिप्रत्ययः । 'प्रत्ययान्तात्' इति समासे क्यप्प्रत्ययः । परिणमिय इति स्थिते । 'क्यपि जेर्गुणः' कवित्स्वरवद्यकारः 'स्वरहीनं ' 'अव्यया ' परिणमिय मुक्ते परितो सामस्त्येन नमयित्वा परिणमय्य पूर्वभुक्तं परिपाकं प्राप्य भुद्धे इत्यर्थः । एवम् उन्नमय्य आकल्य्य ॥ 'तत्कालेऽपि' ह्योः क्रिययोः समकाल्य्वेऽपि क्य-प्रत्ययो भवति । मील मीलने मील् संपूर्वः । क्यप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं '। प्रथमेकवचने 'अव्यया ' नेत्रे संमील्य हसित समकाल्येव संमीलित हसित च ।अत्र नेत्रसंमीलनहसन-योः समकालीनत्वात्पूर्वकालं विनापि तत्कालेऽपि क्यप्प्रत्ययः ॥ हुदाज् दाने । विक्षाङ्-पूर्वः । क्यप्प्रत्ययः । 'इ यं स्वरे' वि आङ्पूर्वको दाधातुः मुखप्रसारणार्थे । तेन मुखं व्यादाय प्रसार्य स्वपिति । अत्रापि मुखप्रसारणस्वप्नयोः युगपत्कालीनत्वात् समानकाले क्यप्प्रत्ययः । कविद्वित्तकर्वेकेऽपि क्यप्प्रत्ययो दृश्यते—'मत्प्रसूतिमनाराध्याऽप्रजेति त्वां क्षिता सा' इति । 'अबधार्यकार्यगुक्तामभवन्न भयाय सान्द्रतमसम्' इत्यादि ॥ ९-१३॥

पौनःपुन्ये णम् पदं छिश्च ॥ समानकर्तृकेषु घातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले पौनःपुन्यार्थे घातोर्णम् प्रत्ययो भवति णमन्तस्य पदस्य द्विवेचनं भवति ॥१४॥ आतो युक् । पीत्वा पीत्वा इति पायं पायं गच्छति । आदरे वीप्सायां द्विभीवः ॥ अक्तवा अक्तवा इति भोजं भोजं अजित । स्मृत्वा स्मृत्वा इति सारं समारं नमित शिवम् ॥ कथमादिषु स्वार्थे कुञ्जो णम् ॥१९॥ कथं इत्यं अन्यथा एवं एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे कुञ्जो णम् प्रत्ययो भवति ॥ कथंकारं इत्यंकारं अन्यथाकारं एवंकारं पठित । एवं पठतीत्यर्थः ॥ समूलाकृतजीवेषु इन्कृञ्यहां णम् वाच्यः स्वार्थे तेषाम-नुप्रयोगश्च ॥१६॥ समुल्वातं इन्ति । अकृतकारं करोति । जीवं गृही-त्वा इति जीवमाहं गृह्वाति इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—'पौनःपुन्ये स्म्पदं दिश्च'॥ पुनःपुनर्भवतीति पौनः पुन्यं तिस्मन्। सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए'। गम् 'हत्तेपः०'। पदं प्रथमेकवचनान्तम् । 'अतोऽम्'। द्विः प्रथमेक०। 'अव्यया०'। च प्रथमेक०। 'अव्यया०'॥ पौनःपुन्ये वारं-वारार्थं धातोः पूर्वकाले गम्प्रत्ययो भवति तस्य च गम्सहितस्य पदस्य द्वित्वं भवति समानकर्त्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु सत्सु। पा पाने। पा गम्प्रत्ययः। अम्। 'आतो युक्०' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' द्वित्वम्। प्रथमेकवचने 'अव्यया०' पायं पायं गच्छति। पीत्वा पीत्वा गच्छतीत्यर्थः एवं कारंकारं स्मारंस्मारम्। द्विश्चेपि चकारात्—समूळवातं हन्ति जीवग्राहं गुक्काति केशप्राहं युक्चयि इत्यादाविष गम्कथनात् एषु पूर्वपदेषु सत्सु

स्वार्थे कथमादीनामेवार्थे कृत् धातोर्णम्प्रत्ययो भवति । णित्वाद्वृद्धिः । कृ कथंपूर्वः । णम्प्रत्ययः । अम् । 'धातोर्नामिनः' इति वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' प्रथमेकवचने 'अन्यया०' कथंकारं कथमित्यर्थः इत्थंकारम् । इत्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

(प्र०) पौनः पुन्ये इति । पौनः पुन्ये द्योत्ये समानकर्त्तृकयोः पूर्वेकाले घातोर्णस् स्याच्चकारात् क्त्वा णमन्तस्य द्वित्वञ्च । णमन्तस्य नोमत्वातस्यादौ पद्त्वस् ।

वर्णात्कारः ॥ वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भवति ॥१७॥ क इति वर्णः ककारः । व इति वर्णो वकारः । अ इति वर्णः अकारः । वर्णसमुदायादिष कारो दृश्यते । अहङ्कारः । ओंकारः । दृकारः । पकारः । तकारः । इत्यादि ॥

- (च०) 'वर्णात्कारः' ॥ वर्णनिदेशे वाच्ये सित वर्णात् अकारादिक्षकारान्तात् अग्रे कारप्रत्ययो भवति । क अग्रे कारप्रत्ययः । ककारः खकारः गकारः अकार इकारः । अत्र बहुलमित्यनुवर्तते तेन अ इ उ ऋ ॡ हयवरल इत्यादौ कारप्रत्ययो न । वर्णभि-ज्ञनिदेशे यथा । अः क्षुष्णः इः कामः को ब्रह्मा खमाकाशमित्यादौ न ॥ १७ ॥
- (प्र०) वर्णात् कार इति । प्रयोगस्थवर्णवाचिनः कारप्रत्ययः । अतः—'अः केशवे विश्वि वा' इत्यादौ प्रयोगस्थवर्णप्रतिपादकत्वाभावात् कारप्रत्ययो नेति केन चिदुक्तम्, तन्न युक्तम्, 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इत्यादौ इसस्वरससुदायस्योचार्य्यभागत्वात् कारप्रत्ययो न स्यात् । अतो वर्णनिद्देंश इत्यादौ इसस्वरससुदायस्योचार्य्यभागत्वात् कारप्रत्ययो न स्यात् । अतो वर्णनिद्देंश इत्यादुवस्य वर्णमात्रानुकरण इत्यादौ ससुदायात् कारप्रत्ययाभावेन करोतेरुच्चारणार्थत्वात् करणं कार इति व्युत्पत्येव सिद्धेरेवः मकारादिसिद्धौ वर्णात् कार इति वार्त्तिकं व्यर्थमित्युक्तम् । यत्तु अकारकरणं न सिद्ध्येत । करोतेः पौनरुक्त्यादित्येतद्थं वार्तिकमिति कृष्णपण्डितेनोक्तम् । तत्रेदं वक्तव्यम् । अकार-णमित्यत्र वजनतकरोतेरुच्चारणार्थत्वेन पौनरुक्त्याभावात् ॥ १७ ॥

रादिफो वा ॥१८॥ र इति वर्णः रेफः-रकारः ॥ रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण । रत्नानि च रमण्यश्च संत्रासं जनयन्ति मे ॥ २ ॥ रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति । मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिशङ्कया ॥ ३ ॥

(च०) 'रादिफो वा'॥ रात् रकाराक्षरात् वा विकल्पेन इफप्रत्ययो भवति। र अग्रे इफप्रत्ययः । 'अ इ ए' रेफशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्त्रोविंठ' । पक्षे , कारप्रत्ययः ॥ रकार इति प्रयोगे संमतिमाह—रकारादीनीति स्त्रोकः । हे पार्वित रकारादीनि रकार आदियें षां तानि नामानि श्रण्वतः ततो मम मनः प्रसन्नतां प्रसन्नभावं नैमैल्यं सानन्दत्वं एति प्राप्नोति । कथा । रामनामाभिशङ्कथा रकारादीनि नामान्युच्चरन् कदाचिद्रामनामाण्युचरेदित्याशङ्कया इत्याकाङ्क्षया ॥ १८॥

लोकाच्छेषस्य सिद्धियंथा मातरादेः ॥ अस्य सारस्वतव्या-करणस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्मिद्धिर्भवति यथा मात-रादेः । इत्यादिप्रयोगानुसारेण बोद्धव्यम् ॥ १९ ॥

(च०) अथोपसंदारसूत्रमाह—'लोकाच्छ्रेषस्य ०' ॥ लोकात् पञ्चम्येकवचना-न्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे ०' । शेषस्य षच्छ्रेकवचनान्तम् । 'ङस्स्य । सिद्धिः प्रथमे-कवचनान्तम् । 'स्रोवि ०' उक्तादन्यः शेषस्तस्य शेषस्य । अत्र व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिः साधनं लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञातव्या । माता च पिता च पितरौ इत्यादीनां सिद्धिलीकाज्ज्ञेया ॥

शास्त्रान्ते च मङ्गळाचरणं युज्यते अतो मातृपित्रोनीमग्रहणेन मङ्गळमण्याचरितम् ॥१९॥

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः । स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥ ४ ॥

(च०) अथ कविः स्वनामगर्भमछंकारक्ष्णेकमाह—स्वरूपान्त इति । स मस्करी मस्करी वंशदण्डोऽस्त्यस्येति मस्करी संन्यासिकः प्रक्रियां ग्रुभामुज्वीं चक्रे कृतवान् । कथंभुतां प्रक्रियां चतुरोचितां चतुराणां सुबुद्धीनां पुरुषाणामुचिता योग्या तां । स कः । यत्र यस्मिन् मस्करिणि अनुभूत्यादिः अनुभूतिः इति आदौ यस्य सः अनुभूत्यादिः तथा स्वरूपान्तः स्वरूप इति शब्दोऽन्ते यस्य स अथांत् अनुभूतिस्वरूपनामवाचकः शब्दः सार्थकः । अनुभूतिज्ञांनमेव स्वरूपं यस्येत्यर्थः । सहितोऽभूदित्यनेन अनुभूतिनामा संन्यासिकः इमां प्रक्रियां ग्रुभामुज्वीं सरकां चक्रे । ग्रुभामित्यनेन स्वक्षोळकरणं नानिरासः कृतः ॥

आवताद्वो हयमीवः कमडाकर ईरवरः । सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्याऽनुमृतिस्वरूपाचार्यविरचितायां कृद्वतप्रक्रियायां क्तादिप्रत्ययप्रक्रिया समाप्ता ॥ ९ ॥

(च०) अथ पाठकश्रोतृणामभीष्टसिख्ये इष्टदेवताशिषमाह-अवतादिति । हयगीवः कृथः वो युष्मान् शिष्यान् अवतात् रक्षतु । हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य सः । अर्थात् पुरुषश्चरीरः अखमुखः चतुर्विशत्यवतारमध्यस्थः एको भगवतोऽवतारः । उक्तं च अर्थात् पुरुषश्चरीरः अखमुखः चतुर्विशत्यवतारमध्यस्थः एको भगवतोऽवतारः । उक्तं च आर्थात् पुरुषश्चरीरः अखमुखः चतुर्विशत्य वित्रम् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाचो नृतु-भगवतेऽष्टादशाध्याये षष्टस्कन्थे । 'वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाचो नृतु-रङ्गिग्रहः । प्रत्याददे वा कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते विद्ये हिताय ।' सांप्रतं तु तां ह्यग्रीवमृति भद्राखखण्डे धर्मपुत्रो राजाभद्रश्चवाः पूज्यन्नस्ति इति पुराणोक्तिः । हयग्रीवमृति भद्राखखण्डे धर्मपुत्रो राजाभद्रश्चवाः पूज्यन्नस्ति इति पुराणोक्तिः । हयग्रीवम् ति भद्राखखण्डे धर्मपुत्रो राजाभद्रश्चवाः पूज्यन्नस्ति । यद्वा कमलाया लक्ष्म्या कर्यभूतो हयग्रीवः । कमलाकरः कमलां लक्ष्मीं करोतीति । यद्वा कमलाया लक्ष्म्या अर्थम् । पुनः कर्यभूतः ? । सुरा-स्तराकारमधुपापीतपत्कजः । के पानीये जाते कजे, पादावेच कजे कमले पत्कजे, सुराश्च अस्याश्च नराश्च त एव आकारा येषामीह्या ये मधुपाः श्चमरास्तरापीते अत्यादरे-णावलोकिते पत्कजे चरणकमले यस्य सः ॥

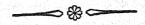
इति इत्प्रक्रिया ॥ श्रीनागपुरीयतपागच्छाधिराजभद्दारकश्रीचन्द्रकोर्तिस्रिविरिचता सारस्वतच्याकरणस्य दीपिका समाप्ता ॥

(प्र०) लोकाच्छेषस्येति । श्रेषस्योक्तादन्यस्य शब्दस्य सिद्धिर्निष्पत्तिलोकाः दनादिवृद्धशब्दप्रयोगात् ज्ञातव्येत्यर्थः । सिद्धिशब्दो मङ्गलवाचकत्वादन्ते प्रयुक्तः । आदिमध्यावसानेषु मङ्गलमाचरणीयमित्युक्तेः ॥ १९ ॥

> सारस्वतस्योत्तराहें प्रसादाख्या व्यपूर्यंत । व्याख्या नवकिशोरेण यास्केन करशर्म्मणा ॥

इति-यास्क-श्रीनविकशोरकरविरिचता सारस्वतः ज्याकरणस्योत्तराद्धें प्रसादटीका समाप्ता ॥

लिङ्गानुशासनप्रिक्रया३६ ॥

लिङ्गराजं नमस्क्रत्य मत्वा पूर्वग्रुनेर्वेचः । सारस्वतप्रक्रियायां कुर्वे लिङ्गानुज्ञासनम्।। १।।

अथ लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

% चक्रधरा %

यन्थे विघ्नविद्याताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थे निवध्नानि—लिङ्गराजमिति । लिङ्गचतेऽनेनेति लिङ्गं शिवमूर्त्तिविशेषः । लिगि गतावस्माद् धन् । लिङ्गं विह्नेऽ नुमाने च सांख्योक्तप्रकृताविप शिवमृत्तिविशेषे च मोहनेऽपि नपुंसकमिति मेदिनी । तस्मिन राजेति लिङ्गराजः, उत्तमशिवमूर्त्तिविशेषः, तन्नामकशिवो वा । राजाहःसखिभ्यष्ट इति टप्रत्ययः । तं नमो नति क्रत्वेति नमस्क्रत्य, क्रुवः 'समासे क्यप्' इति समासे क्यप । हस्वस्येति तुक् । वाचस्पत्यादित्वाद्विसर्गस्य सः । पूर्वमुनेः पाणिनेर्वचः स्त्रात्मकं वचनं मत्वा बुद्ध्वा । मन ज्ञाने पूर्वकाले क्तवा । सारस्वतप्रक्रियामस्मिन् ग्रन्थे लिङ्गानां स्त्रीपुंसादीनामनुशासनं तद्भिधं प्रकरणं कुवैः ॥ कुरुद्धरोरिति न दीर्घः अहमिति कर्तृपद-मध्याहार्थम् ॥ १ ॥

ळिङ्गानुशासनं प्रकृशींणो ग्रन्थकर्ता सुत्रमारचयति-अथेति । अथशब्दोऽधिकार-द्योतकः । अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलैयंन तदनुशासनम् । लिङ्गानाम-नुशासनं लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

स्त्री ।। अधिकारसूत्रे एते ॥ २ ॥

(चक॰) अधिकारसूत्र इति । उभयारधिकारसूत्रत्वेऽपि 'लिङ्कानुशासनमि'त्या-शास्त्रसमाप्तेः, स्त्रीति 'ताराधारा--' इति यावदिति विवेकः । अत्रापि लिङ्गं शास्त्रीयं विवक्षितम् । तच्चार्थनिष्ठम् , तत्रायं विशेषः । शब्दशक्तिस्वभावेन कस्यवितः सर्वलिङ्ग-प्रतिपादकता, कस्यचिद् एकलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिद् द्विलिङ्गप्रतिपादकता चेति ॥२॥

ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृपोतृननान्द्रः॥ ऋकारान्ताः पञ्चेते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः ॥ ३ ॥

(বক্ত) ऋकारान्ता इति । स्रीति पदमेषु स्त्रेषु संबध्यते । तच्च भावप्रधान-निद्देशेन स्त्रीत्वपरम् , तस्य लिङ्गपदेन बहुत्रीहिसमासे स्त्रीलिङ्गा इति सामानाधिकरण्येन व्यवहारः । मात्रादिशन्दानां विशेषत उपादानात्पन्चेति लन्धम् ॥ यद्यपि शन्दानाम-र्थानां चानन्त्यात्प्रातिस्विकरूपेग तेषां ज्ञानं योगिनां युक्तयुक्षानत्वेन व्यवहारयोग्यानामेव सम्भवति, नत्वस्मदादीनामज्ञानाम्, तथाप्यस्मदाद्युद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तेर्यथा लघूपायेनास्म-दादीनां ज्ञानं संभवेत्ततोऽयमारम्भः ॥ ३ ॥

अन्यूपत्यचान्तः ॥ अनिपत्ययान्त कप्रत्ययान्तश्च स्त्रियां स्यात् ॥ अवनिः । वधुः ॥ ४ ॥

(चक्र॰) अन्यूप्रत्ययान्तः । अनिप्रत्यथान्त ऊप्रत्ययान्तश्च स्त्रियां स्वात् ॥

अवितः । 'अत्यदिरितः' इत्यितः । वधः । 'वहो धश्च' । इत्यः ॥ ४ ॥ अशानिभरण्यरण्यः स्त्रीपुंसयोः ॥ अशान्यादयः स्त्रियां पुंसि च भवन्ति ॥ पूर्वस्यापदादः । इयमयं वा अशितः ॥ ५ ॥

(चक्र०) अश्विभर ॥ पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ॥ ५ ॥

सिन्धन्तः ॥ मिनिपत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् ॥ भूमिः ॥ ६ ॥ (चक्र०) सिन्धन्तः । भूमिः । 'नियो सिः' इत्यतो मिनित्यनुवर्त्यं विहितो 'भु-चिक्रच्चेति' सिक् । ग्लानिः । 'चहादेनिः' इति निः ॥ ६ ॥

वहिन्दरण्यम्यः पुंसि ॥ वहचादयः पुंसि स्युः । पूर्वस्रत्रापवा-दः । निपरययान्ता अप्येते पुंसि स्युः ॥ ७ ॥

(चक्रः) वह्नयादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह—चह्नित्रुष्णि। वृद्धिः। 'स्रादेनिः कित्' इति निः। अग्निः। 'अङ्गेर्नेछोपश्च' इति निः। वहिः। वहा-देनिः इति नि ॥ ७ ॥

श्रोणियोन्युर्मयः स्त्रीपुंसयोः ॥ इयमयं वाश्रोणिः, योनिः, ऊर्मिः॥८॥ (चक्र॰) श्रेणियोन्यूर्मयः । श्रोणिः । योनिः । 'वहादेनिः' इति निः । ऊर्मिः । 'अत्तेरुर्चे' इति मिः ॥ ८॥

कत्यन्तः ॥ किपत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् ॥ कृतिरित्यादिः ॥९॥ (चक्रः) कत्यन्तः । किप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । कृतिः । किरिति किः ॥९॥ कृष्टि ॥ ईपत्ययान्तः स्त्री स्यात् ॥ लक्ष्मीः ॥ १० ॥

(चक्र०) ईश्च । अत्र ईकारःप्रत्यय एव । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् । छक्ष्मीः । 'छक्षे-मुट्च' इति सूत्रे 'अवितृत्तृतन्त्रिभ्यः ईः' इत्यत ईरित्यस्यानुवृत्या ईप्रत्ययः । एवमन्या-दिधातुभ्य ईकारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम् । तद्यथा अवीर्नारी रजस्वछा, तरीर्नास्तरी धृमः, तन्त्रीवीणादेर्गुणः ॥ १० ॥

उद्विन्तो ॥ उदन्त आवन्तश्च स्त्रियां भवतः ॥ कुरूः । विद्या । (चक्रः) उद्वाबन्तो । 'उत ऊः' इत्यूः । आव्यहणेन डाबादीनामपि यहणम् ।

कुरुः। विद्या ॥ ११ ॥

ह्व इत से का चार स् ॥ इत्रत्ययान्तमे का क्षरमुत्रत्ययान्तमे का क्षरच्य स्त्रियां स्यात् ॥ श्रीः । मुः । एका क्षरं कि स् । पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

(चक्र०) रुवन्तमेकात्तरम् । 'ईकारोऽत्र प्रत्ययः जिकारसाहचर्यात् । ईश्रीः । भृः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

विंदात्यादयो नवत्यन्ताः ॥ आनवतेर्विशस्यादयः स्त्रियां स्युः ॥ इयं विंश्वतिः, त्रिंशत् , चत्वारिंशत् , पञ्चाशत् , षष्टिः, सप्ततिः, अशितिः, नवतिः ॥ १३॥ (चक्र॰) विशित्यादिरानवतेरिति। विशत्यादयः सूत्रनिर्दिष्टाः ॥१३॥

दुन्दु भिरक्षेषु ॥ अक्षेषु बोधनीयेषु दुन्दुभिः स्त्रियां स्यात् । इयं दुन्दुभिः । अन्यत्रायं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वा ॥ १४ ॥

(বঙ্গ**ে) दुन्दुभिरक्षेषु ।** अक्षेषु वोधनीयेषु यो दुन्दुभिशन्दः प्रयुज्यते सः स्त्रियां स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नाभिरक्षित्रिये॥ क्षत्रियभिन्ने यो नाभिशब्दः प्रयुज्यते सः स्त्रियां स्यात्। इयं नाभिः॥ १५॥

(चक्र०) नाभिरत्तात्रिये । क्षत्रियभिन्ने यो नाभिशन्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यादित्यर्थः ॥ दुन्दुभिनांभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि भवति । अयं नाभिः क्षत्रियः । कथं विह-समुद्धसत्पञ्कजपत्रकोमलैक्पाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः । उच्यते । इटमिक्तरित्यादाविव कौमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वार्छिगस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव नाभिर्मुख्यन्पे चक्रमध्यक्ष-त्रिययोः पुमान्, द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्, स्त्रियां कस्तुरिकामदे । इति मेदिनी ॥ रभ-सोऽण्याह । मुख्यराद् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तुरिकामद इति । एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १९ ॥

तान्तः ॥ तप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता, देव एव देवता, जनानां समृहो जनता ॥ १६ ॥

(चक्र॰) तान्तः । 'भावे तत्वयणः' इति सूत्रविहितत (ल्) प्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता ॥ १६ ॥

भूमिविद्युत्सरिह्मतावनिताभिधानानि ॥ स्पष्टम् ॥ भूमिर्भूः । विद्युत् सौदामिनी । सरिन्नदी । इता वहीं । वनिता योषित्॥१७॥

(चक्र॰) भूमिविद्यदिति । अत्रामिधानशन्दो भूम्यादिशन्दे शक्यतावच्छेदक-धर्मावच्छित्रशक्तपरत्वेन प्रमेयशन्दव्यावृत्तिः ॥ १७ ॥

यादो नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः । यादः शब्दः सरिद्वाच-कोऽपि नपुंसके स्यात् ॥ १८ ॥

(चक्र॰) यादो नपंसकम् । पुर्वस्यापवादः ॥ १८॥

भाः सुक् स्रग् दिगुष्णिगुपानहः॥ एते श्रियां स्यः। इयं भा इत्यादि ॥ १९॥

स्थूणोर्णे नपुंसके च ॥ एते नपुंसके स्तः, चात् श्वियाम् ॥ स्थूणम्, कर्णम्, स्थूणा, कर्णाः॥ २०॥

(चक्र०) स्थ्रोणि नपुंसके च। चकारेण स्त्रियामित्यस्यानुकर्षणार्थमत्र छेखः । स्थूणा काष्ट्रमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु मेषादिलोम ॥ २० ॥ गृहरा शाश्यां स्थूणोणं क्लीबे ॥ गृहश्यपूर्वे स्थूणोणं यथा-कमं नपुंसके स्तः । गृहस्थूणम् , शशोणम् ॥ २१ ॥

प्रावृट्विपुद्रुट्विट्टिवषः ॥ एते स्त्रियां स्युः ॥ २२ ॥

(चक्र॰) प्रावृद्धिति । स्त्रीशब्दस्य पूर्वत्र चातुक्रष्टत्वेऽपि 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्याधिकः कार इति व्याख्यानस्यापि प्रसिद्धत्वादत्र सम्बन्धः ॥ २२ ॥

दिविविदिवेदिस्विनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषिकट्यङ्गलयः॥ एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ईप्, दवीं । दविस्यिदि ॥ २३॥

(चक्र॰) द्विविदि । द्विशब्दो औणादिकविन प्रत्ययान्तः । ईपि द्वीं इति ॥ २३ ॥

नाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्याद्यः॥ एते स्रियां स्युः॥ २४॥

तिथि श्रा । तिथि: स्नियां पुंसि च स्यात् । इयमयं वा तिथि: ॥२५॥ (चक्र०) तिथिइचेति । अमरस्त्वाह 'तिथयो द्वयोगरिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथास्तिथय इति । स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्यः, इति स्यात् । श्रीहर्षश्र । 'निखिळान्निशि पौर्णमातिथोनिगति ॥२५॥

दाष्कुलिराजिकुट्यदानिवर्तिभृकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः॥ एते क्षियां स्यः। इयं शष्कुलिरित्यादि॥ २६॥

प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरतसंसत्परिषदुषः संवित् श्चत्पुंसुत्सिम्यः॥ इयं प्रतिपदित्यादि॥ २७॥

आशिर्धः पूर्गीद्वारः ॥ इयमाशीरित्यादि ॥ २८ ॥

अप्सुमनस्समासिकताकष्णां स्त्रीत्वबहुत्वे । अवादीनां पश्चानां स्त्रीत्वं बहुत्वश्च स्थात । एता आपः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । सुमना मारुवी जातिः । देववाची तु पुंस्थेव । सुपर्वाणः सुमनसः । बहुत्वं प्राथिकम् । 'एका च सिकता तैरुदाने ऽसमर्थी' इति भाष्यप्रयोगात् ॥२९॥

(चक्र०) पुंस्येवेति । देवासुरात्मेत्यनेन पुंस्तवबोधकेन परत्वाद्वाधादिति भावः । भाष्यप्रयोगादिति । तेन भाष्ये 'णा' इति सूत्रनिर्दिष्टानां बहुत्वं प्रायिकमिति विक रूपेनान्यत्र बहुत्वाभावेऽपि न क्षतिः ॥ २९ ॥

स्रक्त्वक् ज्योग्वाग्यवाग्नौस्फिजः। इयं सक्तक् ज्योक् वाक् यवागः नौः स्फिक् ॥ ३०॥

तृटिसीमासम्बद्या । इयं तृटिः । सीमा । सम्बद्या ॥ ३१ ॥

चुिह्नवेणिखार्यश्च ॥ इयं चुिहः । वेणिः । खारी ॥ ३२ ॥ ताराधाराज्योत्स्नाञालाकाद्यश्च ॥ स्त्रियां स्युः । इयं तारा, अरुमिती, शलाका । इत्यादि ॥ ३३ ॥ इति सारस्वतप्रक्रियायां स्व्यधिकारः । (चक्र॰) शलाकेति । इयं स्त्रियां स्यात । अत्र नित्यग्रहणं केचित्कुर्वन्ति अतो

नित्यग्रहणादन्येषां क्रचिद् व्यभिचारः । तेन तिथिशब्दस्य पूर्वत्र यथा पुस्तवं प्रदर्शितं तथान्येषामन्यलिङ्गत्वेऽपि साधुत्वमिति ॥ ३३ ॥

इति लिङ्गानुशासने स्त्र्यधिकारः ॥ १ ॥

अ पुंलिङ्गाधिकारः अ २।

पुमान् ॥ अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥ घञदन्ती ॥ घञ्पत्ययान्तोऽप्रत्ययान्तश्च पुमान् स्यात् । पाकः त्यागः भावः दायः ॥ भावार्थं एवेदम् ॥ २ ॥

(चक्र॰) भावार्थं एवेति । भावे यो घन् तदन्तस्य 'स्वराद' इत्यनेन योऽप्रत्य-यस्तद्दन्तस्य च पुंस्त्वं स्यादित्यर्थः । अदिति तपरकरणमसन्देहाय ॥ २ ॥

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके॥ एतानि नपुंसके स्युः। पूर्वस्थापवादः ॥ भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् ॥ ३ ॥

(चक्र॰) भयलिङ्गभगपदानि नपुंसक इति । पूर्वापवादः। नपुंसकविधानञ्ज॥३॥ याच्जामृते नङ्ग्तः ॥ याञ्चां विना नङ्पत्ययान्तः पुंसि स्यात् ॥

यज्ञः । यत्नः । प्रक्नः । याश्चामृत इति किम् , इयं मे याच्ञा ॥ ४ ॥ (चक्र०) याच्यामृते नडन्तः । नडन्तः पुंसि स्यात्। याच्या त्त्रियाम् ॥४॥

अपिदाघारूपः क्यन्तः ॥ अपिदारूपो घारूपश्च क्यन्तः पुंसि स्यात् ॥ आदिः। आधिः। निधिः। वारिधिः। वयन्तः किम्, दानम् । दाघारूपः किम् , जिज्ञवीजम् ॥ ५ ॥

(चक्र॰) अपिद्दाधारूपः क्यन्तः । किप्रत्ययोऽन्तः परो यस्मात्ताद्दशः पिद्-भिन्नो दारूपः घारूपश्च पुमानित्यर्थः । आदिः । आधिः ॥ ५ ॥

स्त्रीपुंसयोरिष्ठिधिः ॥ इष्ठिशब्दः स्त्रियां पुंसि च स्यात । पूर्व-

स्यापवाद: ॥ इयमयं वा इषुघिः ॥ ६ ॥

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशद्नतस्तनभुजकण्ठ-खङ्गरारपङ्काभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः समुद्रोऽ-विघः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गळः । खन्नः करवाळः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दमः । इत्यादि ॥ ७ ॥

(चक्र०) देवासुरा० । अत्र पङ्कशब्दान्तद्वन्द्वं कृत्वा तस्य षष्ठीसमासाऽभिधान-शब्देन कर्त्तव्यः । अभिधानशब्दः करणयुदन्तो वाचकशब्दपरः, तेन देवादिशब्दवाच्य-तावच्छेदकेत्यादि पूर्ववद्बोध्यम् । शब्दस्वरूपापेक्षया च नपुंसकत्वम् इति ॥ ७ ॥

त्रिविष्टपत्रिभुवने क्लीबे।। त्रिविष्टपत्रिभुवनशब्दौ नपुंसके भवतः ॥ तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । त्रिभुवनम् ॥ ८॥

(चक्र॰) त्रिविष्टपमिति ॥ स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः । अत ए-वामरसिंहः—'क्छोबे त्रिपिष्टपम्' इति ॥ ८ ॥

चाः स्त्रियाम् ॥ स्पष्टम् , इयं द्यौः ॥ ९ ॥

(चक्र॰) द्यौः स्त्रियाम् । अस्य स्वर्गाभिधानत्वात्युस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ ९ ॥ इषुबाह्र स्त्रियां पुंसि ॥ इषुवाह्र स्त्रियां पुंसि च स्याताम् ॥१०॥

(चक्र॰) इषुवाहू। शरभुजपर्यायाविमौ ॥ १० ॥ वाणकाण्डौ नपुंसके च । चार्युसि ॥ ११ ॥

(चक्र॰) वाग्यकाग्डौ । शराभिधानोऽयम् ॥ ११ ॥

नान्तः । नान्तप्रत्ययान्तः पुंसि स्थातः । राजाः । तक्षाः । निहः चर्भ-वर्मादिष्वतिन्याप्तिः, नपुंसकप्रकरणे वश्चमाणत्वातः ॥१२॥

(चक्र॰) नान्तः । नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कतुपुरुषकपोलगुरुफमेधाभिधानानि । एते पुंसि भवन्ति ॥ कतुरध्वरः। पुरुषो नरः। कपोल्लो गण्डः। गुरुषः प्रपदः । मेघो वारिदः ॥१३॥

अञ्जन्नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ १४ ॥

(चक्र॰) अस्रं नपुंसकिमिति । मेशाभिधानविषये पूर्वस्थापवाद इत्यर्थः ॥१४॥ उकारान्तः । उकारान्तः पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः (क) ॥१५॥ धेनुरञ्जुकुहू सरयुत्तनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । धेन्वादयः स्त्रियां स्युः ॥ १६ ॥

⁽क) इनुईट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे ख्रियाम् । द्वयोः कपोलावयव इति मेदि-नी । करेणुरिर्म्यां स्त्री नेभे इत्यमरः । एवं जातीयकविशेषवचनानाकान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च लिङ्गशेषविधिन्यांपी विशेषैर्यद्यवाधित इति, एवमन्यत्रापि ॥

समासे रञ्जः पुंसि च ॥ कर्कटरज्ज्वा, कर्कटरज्जुना ॥१०॥ इमञ्जजानुवसुस्वाद्वश्चजतुत्रपुतात्व्यनि नपुंसके ॥ ए- वानि नपुंसके स्यः । वसु चार्थवाचि । अर्थवाचि इति किम्, वसुर्मयूखा- निचनाधिषेषु ॥ १८॥

(चक्र०) वसु चार्थवाचि । अर्थवाचि वसुशन्दो नपुंसके द्रष्टन्यः ॥ १८ ॥ मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥ एतानि नपुंसके स्थुश्चात् पुंसि । अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ १९ ॥

कत्वन्तः ॥ रुत्वन्तः पुंसि स्यात् । मेरुः । सेतुः ॥ २० ॥ (चक्र०) रुत्वन्तः । उकारो नकारेत्संज्ञकः । मेरुः । सेतुरित्यत्र स्यादेरिति तुः । सूर्यवाचकः प्रथमः ॥ २० ॥

दारुकरोरुजतुवसुमस्ताने नपुंसके) इदं दारु । इत्यादि ॥२१॥ (चक्रु) दारुकरोरु । रुप्रत्ययान्ता एते ॥ २१॥

सक्तुनेंपुंसके च ॥ चार्युं ि ॥ सक्तुः । सक्तु ॥ २२ ॥ अदन्ता कटणथनपभयरष सोषघाः ॥ अदन्ता एते पुंसि स्युः॥ का । स्तवकः । कहकः । ट । घटः । पटः । णा । गुणः । गणः । पाषा-णः । थ । रथः । न । इनः । फेनः । प । यूपः । दीपः । भ । स्तम्भः । कुम्भः । म । सोमः । भीमः । य । समयः । हयः । र । श्रुरः । अङ्कुरः । प । वृषः । वृषः । वृक्षः । सा । वत्सः । वायसः । महानसः ॥ २३ ॥

(चक्र०) अद्गता इति । कोपघोऽकारान्तः, टोपघोऽकारान्तः, णोपघोऽकारान्तः, थोपघोऽदन्तः, नोपघोदन्तः, पोपघोदन्तः, भोपघोदन्तः मोपघोदन्तः, योपघोऽदन्तः, रोपघोदन्तः षोपघोदन्तः, सोपघोऽदन्तश्च पुंसि स्यात् ॥ उदाहरणं मूळे उद्यम् ॥ २३ ॥

सिबुकशाल्कप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि क्रीबे ॥ पूर्व-स्त्राप्वादः ॥ २४॥

कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकानिः दक्तगुष्कवर्चस्किपिनाकभाण्डकपिण्डककरकद्यण्डकपिटकताः लक्षपलकपुलाकानि क्लीबेच॥ चार्युसि। अयं कण्टकः-इदं कः ण्टकम्। इत्यदि॥ २५॥

(चक्रः) कोपधस्यापवादमाह-चिबुकेत्यादि ॥ २५ ॥

किरीटमुकुटललाटवटवीटश्टङ्गाटकराटलोष्टानि स्नीवे । |केरीटम् | इत्यादि || २६ ॥ कुटक्र्टकपटकवाटकपटनटनिकटकीटकटानि क्लीबे च। चारपुंसि । कुटः-कुटम् । इत्यादि ॥ २७ ॥

(चक्र_०) टोपधस्यापवादमाह-किरीटेत्यादि ॥ २७ ॥

ऋणलंबणपर्णतोरणरणे। हणानि क्कीं वे। पूर्वसूत्रापवादः ॥२८॥ कार्वापणस्वर्णसुवर्णत्रणः चरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च। चारपुंसि ॥ २९ ॥

(चक्र॰) णोपधस्यापवादमाह-ऋणेत्यादि ॥ २९ ॥

काष्ट्रपृष्टसिक्योक्यानि नपुंसके। इदं काष्टम्। इत्यादि। काष्टा दिगर्थो स्नियाम्। इमाः काष्टाः ॥ ३०॥

तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च। चार्युंसि। अयं तीर्थः-इदं तीर्थम्। ॥ ३१॥

(चक्र०) थोपधस्यापवादमाह-काष्टेत्यादि ॥ ३० ॥

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृज्ञिनविपिनवेतनशासन-सोपानिमथुनइमशानरत्निम्नचिह्वानि नपुंसके । पूर्वस्या-पवादः ॥ ३२ ॥

मानयानाभिधाननिलनपुलिनोधानश्यनासनस्थानच-नद्नालानसमानभवनवसनसम्भावनिषमावनविमानानि नपुंसके च । चार्षुंसि । अयं मानः—इरं मानम् ॥ ३३॥

(चन्न.०) नोपघस्यापवादमाह-जघनेत्यादि ।। ३३ ।।

पापरूपोडुपतलपाद्यालपपुष्पदाष्यसमिपान्तरीपाणि नपुं-सके । इदं पापम । इत्यादि ॥ ३४ ॥

जूर्पकुतपकुणपद्यीपविष्टपानि नपुंसके च । अयं रूर्पः— इदं रूर्पम् इत्यादि ॥ ३५ ॥

(चक्रः) पोपधस्यापवादमाह-पापेत्यादि ।। ३९ ।। तस्य नं नंपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ ३६ ॥

जुम्भं नपुंसकं च । जुम्मम्--जुम्मः ॥ ३७॥

(चक्र॰) भोपघल्यापवादमाह-तलभेत्यादि ॥ ३६ ॥

रक्मसिष्मयुरमेष्मगुल्माष्यात्मकङ्कुमानि नंपुसके। इदं रुवमम् । इत्यादि ॥ ३८ ॥ सङ्गामदाडिनकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोदामानि नर्षुः सके च। चार्युंसि। अयं सङ्गामः – इदं सङ्गामम्॥ ३९॥

(चक्र०) मोपधस्यापवादमाह-स्क्मेत्यादि ।

किसलयहृद्येन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके । स्पष्टम् ॥४०॥ गोमयकषायमलयान्वयान्ययानि नपुंसके च । गोमयः— गोमयम् ॥ ४१ ॥

(चक्र०) योपधापवादमाह—किसलयेत्यादि ।

द्वारग्रस्फारतक्षवक्षवप्रक्षिप्रधुद्रनारतीरदूरकृष्क्ररन्त्राः श्रश्वभ्रभीरगभीरकूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्द् रमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्नरकुटीरकुलीः रचत्वरकादमीरनीराम्बर शिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्र-कलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवः स्वपन्नपात्रच्छत्राणि नपुंसके। इदं द्वारम्। इत्यादि ॥४२॥

(चकः) रोपधापवादमाह—द्वारमित्यादि ।

शुक्रमदेवतायाम् । इदं शुक्रं रेतः ॥ ५३ ॥

चक्रबज्ञान्धकारसारावारपारश्चीरतोमरश्चङ्गारभुङ्गार-मन्दारोद्शीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके। चासुंसि। चक्रः, च-कम्। इत्यादि॥ ४४॥

(चक्र॰) रोपधस्यापवादमाह—चक्रमिति ।

हिरोषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषाकिल्बिषकल्माषाणि न-पुंसके।

युवकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च। चासुंसि। अयं युवः — इदं युवम्। इत्यादि॥ ४५॥

(चक्र॰) षापधस्यापवादमाह—शिरोषेत्यादिना ॥

पनसबिसबुस्साहसानि नपुंसके ॥ ४६॥

चमसांसरसनियांसोपवासकापांसवासमासकासकां-समांसानि नपुंसके च । इदं चमसम्- अयं चमस इत्यादि ॥४०॥

कंसं चाप्राणिनि । 'कंसोऽसी पानमाजनम्'। प्राणिनि तु-कंसो-

नाम कश्चिद्राजा ॥ ४८ ॥

(चकः) सूत्राण्येतानि सोपधापनादकानि ॥ ४८ ॥ रिहमदिवसाभिधानानि । एतानि पुंसि स्युः । रहिमर्भयूखः ।

दिवसो वसः ॥ ४९ ॥

दीधितिः स्त्रियाम् । पूर्वस्यापनादः ॥ ५० ॥ दिनाहनी नपुंसके । इदमप्यपनादकम् ॥ ५१ ॥

(चकः) दिनाहनी । दिवसामिधानाविमौ ।। ९१ ।।

मानाभिधानानि । एतानि पुंसि स्युः । कुडवः । प्रस्थः ॥५२॥ द्रोणाहकौ नपुंसके च । इदं द्रोणम्-अयं द्रोणः ॥५३॥

खारीमानिके स्त्रियाम् । इयं खारी । इयं मानिका ॥ ५४ ॥ (चक्र०) खारीमानिके । मानाभिधानत्वातपुरुत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥ ५४ ॥

दाराक्षतलाचासुनां बहुत्वं च। इमे दाराः ॥ ५५ ॥

(चक्र॰) बहुत्वं च । चकारः पुँस्त्वस्य समुचायकः ॥ ९९ ॥

नाड्यपजनोपपदानि द्रणाङ्गपदानि । यथासङ्ख्यं नाड्यायुः पपदानि वणादीनि पुंसि स्युः । अयं नाडीव्रणः । अपाङ्गः । जनपदः ।

त्रणादीनामुभयलिङ्करवेऽपि क्वीबरवनिवृत्त्यर्थं सुत्रम् ॥ ५६ ॥

मरुद्गरुत्तरदृश्चिजः। अयं मरुत्।। ५७॥

ऋषिराशिद्दतिग्रन्थिकृमिध्वनिवलिकौलिमौलिरविक-

विकिषिमुनयः। एते पुंसि स्युः। अयमृषिः॥ ५८॥ ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः। एते पुंसि॥ ५९॥

हस्तकुन्तान्तब्रातवातद्तधूर्तस्तच्तमुहूर्ताः। एते पुंसि।

व्यमरस्तु 'मुहूर्तोऽश्वियाम्' इत्याह ॥ ६० ॥

(चक्र॰) अमरस्त्विति । एवं च तन्मतेऽर्धवांदिष्वयं द्रष्टव्यः ।। ६० ।।

षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डिशः खण्डाः । अयं षण्डः ॥ ६१॥

वंशांशपुरोडाशाः । अयं वंशः । पुरो दाइयते पुरोडाशः । कर्माणे घञ् ॥ ६२ ॥

हृदकेन्दकुन्दबुद्बुद्शब्दाः । अयं हृदः ॥ ६३ ॥ अर्घपथिमध्यृभुक्षिस्तम्बानितम्बप्गाः । अयमर्घः ॥६४॥ पह्यबपल्वलकफरेफकटाहानिब्युहमठमणितरङ्गतुरङ्गाः न्धस्कन्धमदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्घाः । अयं पर्वरः । अयं पर्वरः इत्यादि ॥ ६५ ॥

सारध्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः । एते पुंसि । अयं सारथिः ॥ ६६ ॥ इति पुंलिक्गाधिकारः ॥ (चक्र०) अयं सारथिरिति । इति पुंलिक्गाधिकारः ॥

🏽 नपुंसकाधिकारः 🗣 ३।।

नपुंसकम् । अधिकारोयम् ॥ १ ॥

भावे युडन्तः । इसनम् । भावे किम् । पचनोऽग्निः । इध्मप्रत्र-श्चन कुठारः ॥ २ ॥

(चक्र०) भावे युडन्तः । इदं च सूत्रं यद्यपि 'नपुंसके भावे कारः 'युट् चः इत्य-नेन गतार्थन्तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम् । एवमन्तप्रहणं वोध्यम् । इध्म ब्रध्नन इति । अत्र करणे युट् ॥ २ ॥

क्त श्रा । भावे यः क्तप्रत्ययस्तद्दन्तं क्लीवं स्यात् । इसितं गीतम् ॥३॥ (चक्र०) क्तइचेति । इदमपि सूत्रं 'नपुंसके भावे कः' इत्यनेन गतार्थम् । प्रत्य-यग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणात् ॥ ३॥

त्वयणौतद्धितौ च । शुक्कत्वं । शौक्रयम् ॥ ४ ॥

(चक्र०) त्वयणो तद्धितो । भाव इत्यनुवर्त्ते । यद्यपि 'भावे तत्वयणः' इति सूत्रे भावशब्दः प्रकृतिजन्यवोधायप्रकारताधर्मपरः । 'भावे युटन्तः' इत्यत्र तु भावशब्दो भावनाबोधक इति भेदस्तथापि इह भावशब्दः शब्दाधिकारेणान्यार्थको द्रष्टव्यः ॥ चकारात् कर्मण्यपि ब्राह्मणाद्गिणवचनेभ्यो बोध्यम् । तेन ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ एवञ्च चकारादेवानुक्ततिद्वतिदिगतप्रत्ययान्तानि क्वीबानि वोध्यानि । तेन स्तेयम् । सख्यम् । कापेयम् । आधिपत्यम् । औष्ट्रम् । द्रहायनम् । पितापुत्रकम् । अच्छावाकी-यम् । अधिस्त्रि । इत्यादिविवेच्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रेकत्वम् । पाणिपादम् ॥ ५ ॥

(चक्र॰) द्वन्द्वेकत्विमिति । 'प्राणित्यं' इत्यादिना येषां द्वन्द्वानामेकवद्भावो भवति ते द्वन्द्वा नपुंसकाभिधायकाः वोध्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥

हेमन्तिशिशिषहोरात्रे चाभाषायाम् । स्पष्टित् ॥ ६ ॥ अनल्पेछाषा । शरच्छायम् ॥ ७ ॥ राजामनुष्यपूर्वो सभा । इनसभमित्यादि ॥ ८ ॥ सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च । स्पष्टम ॥ ९ ॥

(चन्न ०) स्त्रियां चेति । चेन नपुंसकमित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥

परवत् । अन्यस्तत्पुरुषः परविङक्तः स्यात् ।। रात्राहाहाः पुंसि।।१०।।

(चक्र॰) परवदिति । 'द्रन्द्रतत् उषयोः परपदस्यैव लिङ्गमिगति स्त्रोपाक्त इत्यर्थः ॥ परपदस्य लिङ्गमिति सुत्रस्य स्मारकमिरम्, न तु अपूर्वम् ॥ १० ॥

अपथपूज्याहे नपुंसके ॥ ११ ॥

संख्यापूर्वी राज्ञिः । त्रिरात्रम् ॥ संख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः ।

(चक्र॰) **संख्यापूर्वी रात्रिः**। संख्यापूर्वे रात्रं क्कीबमित्यस्यानुवादः ॥१२॥

द्विगुः स्त्रियां च । न्यनस्थया । पञ्चमुली । त्रिभुवनम् ।। १३ ॥

(चक्र०) द्विगुः स्त्रियां च । चान्नगुंसकमिति संबध्यते ॥ १३ ॥

इसुसन्त । हविः घनुः ॥ १८ ॥

(चक्र॰) इसुसन्तः। 'अच्यादेरिस्' 'जनादेरुस्' एतयोख्पात्ता एतौ ॥ १४ ॥ अचि: स्त्रियां च । इसन्तत्वेऽपि अचि: स्त्रियां क्रीवे च स्यात्॥ इयमिदं वा अचि: ॥ १५ ॥

छदिः स्त्रियामेव । इयं छदिः ॥ १६ ॥

(चक्र॰) छदिः स्त्रियामेवेति। यद्यपि छदिरित्यस्येसन्तत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते विशे-षोपादानेन स्त्रियामित्यनेनव नित्यस्त्रीत्वलाभे सिद्धे एवकारो व्यर्थः तथापि 'पटलं छदिः' इत्यमरग्रन्थदर्शनेन साहचर्यान्नपुंसकत्वमपीति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायैवकारः ॥ १६ ॥

मुखनयनलोहचनमां सरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनाः न्नाभिधानानि । एतेषामभिषायकानि क्लीबे स्यः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालं । वनं गहनं । मौसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् , कार्मुकं शरासनम् । विवरं विलम् ।। जलं वारि ।। हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अस्रमशनम् । १७ ।।

सीराथींदनाः पुंसिं ॥ १८ ॥

(चक्र०) सीराथोंद्नाः । सीरशब्दो हस्मिधानः । अर्थशब्दस्तु धनशब्दस्य पर्यायः । ओदनशब्दोऽन्नवाची । भिस्साभिस्सटाशब्दौ तु दुग्धान्नप्राविति तयोः स्त्रीत्वे-ऽपि न क्षतिरिति ॥ १८ ॥

वक्रतेत्रारण्यगाण्डीचानि पुंसि च। वक्तः । वक्त्रम् । नेत्रः । नेत्रम् । अरण्यम् । गाण्डीवः । गाण्डीवम् ॥ १९ ॥ अटवी स्त्रियाम् ॥ २० ॥ (चक॰) अटवी स्त्रियाम् । अयं वनाभिधानः ॥ २०॥ लोपधः । कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥ २१॥

तृलोपलतालकुस्लतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि । अयं तृष्टः ॥ २२ ॥

शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणाल-बालनिगलपलालबिडालखिलगुलाः पुंसि च। चात्कलीवे। इदं शीलम्–शीलः। इत्यादि॥२३॥

श्वातादिः सङ्ख्याः । शतम् । सहस्रम् । शतादिः इति किम् ? एकः, द्वौ, वहवः । सङ्ख्या इति किम् ! शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ २४॥ (चक्र॰) संख्येति । संख्यावाचीत्यर्थः ॥ २४॥

द्यातायुतप्रगुताः पुंसि च । अयं शतः-इदं शतम् । इत्यादि ॥ (चक्र॰) शतायुत्त० । अयं शतशब्दोऽनन्तवाची 'शतादिगरिति पूर्वसूत्रापवाद-कोऽयम् ॥ २९ ॥

लक्षा कोटिः स्त्रियाम् । इयं रुक्षा । इयं कोटिः । 'वा रुक्षा-नियुतं च तत' इत्यमरात्वरुनिऽपि रुक्षणम् ॥ २६ ॥

(चक्रः) लत्ता के।टिः । एतयोरिष संख्यावाचकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते इदम् ॥ क्लीबेऽपीति । एवं चायमर्द्धचादिषु द्रष्टव्यः ॥ २६ ॥

शङ्कः पुंसि ॥ २७॥

(चक्र॰) शङ्कु पुंसिः । अस्य शङ्करान्दस्य संख्याविशेषवाचकत्वात् 'शतादिः संख्या' इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥ २७ ॥

सहस्रः क्वचित्। अयं सहस्रः --इदं सहस्रम् ॥ २८ ॥

(चक्र०) सहस्रः कविचत् । क्वचिदित्यर्थविशेष इति अर्थः ॥ 'सहस्रशोषां-पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपाद् इत्यत्रानन्तवाची न चात्र सहस्रशब्दस्यानन्तपरत्वे संख्यापर-त्वाभावेन सहस्रपादित्यत्र 'संख्यामुन्याघ्रादिपूर्वस्य' इति पादशब्दस्यान्त्यकोपो न स्यात् इति वाच्यम् ॥ नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यात्वाभावेऽपि यथाकथि व संख्यायाः प्रतीतिरिति छोपः । वस्तुतश्चान्दसो छोप इति त्वितम् ॥ २८ ॥

मन्द्रिस्वरकोऽकर्तार । मन्पत्ययान्ते द्विस्वरकः क्विवे स्यान तु कर्तिर । वर्म । चर्म । द्विस्वरकः किम् श अणिमा । महिमा । 'अकर्तिर' किम् १ ददाति इति दामा ॥ २९ ॥

(चक्र॰) मनुद्धिस्वरकः । अत्र मनुप्रत्ययः श्रूयमाणनकारान्तः 'मनुधातोः' इति विहितः। चर्मे । वर्मेति । चरादिधातोर्मनुप्रत्ययः। बाहुछकादिडमावः॥ अ-

णिमादौ त्विट्। दामेत्यन्नापि 'मन्धातोः' इत्यनेनैव मन्। परन्त्वयं विशेषः। उणादि-प्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दपरत्वेन यादृशी व्युत्पत्तिर्यन्नोचिता, सा कल्पनीयेति कर्त्तव्यंपि प्रत्ययः सम्भवतीति ॥ २९ ॥

ब्रह्मन्युंसि च । अर्थ ब्रह्मा-इदं ब्रह्म ॥ ३० ॥

(चक्र॰) ब्रह्मेति । 'ब्रहेर्नस्य अः' इति मन्प्रत्ययः, नुमो नस्य अकारे क्रते रत्वञ्च ॥ ३० ॥

असन्तो द्विस्वरकः । यशः । मनः । तपः । द्विस्वरकः किम् । चन्द्रमाः॥३१।।

(चक्र ०) असन्ता द्विस्वरकः। 'धातोरसुः इ ति विहितोऽसुः । तस्य असोर्थ-त्रानुवृत्तिस्तदन्ता धुंअपि बोध्याः ॥ 'चन्द्रे माको डित्' इति विहितासिनप्रत्ययान्तश्च नद्रमस्त्रान्दोपि असन्तः ॥ ऋद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमप्सरः शन्दोऽपि ॥ ३१ ॥

अप्सराः स्त्रियाम् । एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनातः ॥३२॥ न्नान्तः । पत्रम् । छत्रम् ॥ ३३ ॥

(चक्र॰) त्रान्तः। त्रप्रत्यान्तो नपुंसकः स्थात्॥ 'धातोस्त्रः' इति त्रप्रत्ययः ॥३३॥ यात्रामात्राभ्रस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव ॥ ३४॥

(चक्रः) यात्रामात्रेति । एवकारो न्यायसिद्धवाध्यवाधकभावानुवादकः ॥३४॥ भृत्रामित्रक्रात्रपुत्रमन्त्रवृत्रभेद्रोष्टाः पुंस्ति । अयं भृतः । न मित्रममित्रः । 'तस्य मित्राण्यमित्रास्ते' इति माधः' । 'स्यातामित्रे मित्रे च' इति च ॥ ३५ ॥

(चक्र०) भृत्रामित्र । पूर्वस्यापवादः ॥ ३५ ॥

पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः षुंसि च ।। ३६ ।। वलकुसुमशुल्वयुद्धपत्तरणाभिधानानि । बलं वीर्यम् ।३७। पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधाः यित्वेऽपि द्विर्लिकाः स्यः । अमरोऽप्याह-'वा पुंसि पद्मं निलनम्' इति ॥३८॥

(चक्र०) कुसुमाभिधायित्वेऽपीति। वस्तुतः कुसुमाभिधायित्वेऽपीत्यर्थः॥ यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽयं न तु कुसमशब्दशक्यतावच्छेदकाविच्छन्नशक इति विभाव्यते तदात्वपूर्वमेवोभयिकङ्गत्वाभिधानिमिति। मतान्तरेण जळजशब्दस्य जळजातकः सुमान्तराभिधायकत्विमित्यभिप्रायकमतान्तरेणेत्यर्थः॥ ३८॥

आह्बसङ्घामौ पुंचि ॥ ३९ ॥

(चक्र॰) आहवसंग्रामौ पंसि । एतयोर्युदाभिघायकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते । एवमाजिलक्दोऽपि ॥ ३९ ॥ आजिः स्त्रियामेव ॥ ४० ॥

फलजातिः ॥ फरुजातिवाचिशब्दो नपुंसके स्यात् । आमरुकम् । आम्रम् ॥ ४१ ॥

(चक्र०)फलजातिरिति । फलोपादानाद्वृक्षपरस्यामलकोशब्दस्यस्त्रीत्वेऽपि न अतिः॥ ४१ ॥

वृक्षजातिः स्त्रियामेच । कचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ ४२ ॥ (चक्र०) हरीतकीति । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ ४२ ॥

वियज्ञगत्सकृत्शकन् १षच्छकृ यकृदुदाईवतः ॥ एते क्लीबा भवन्ति ॥ ४३ ॥

नवनीतावतानानृतामृतानिमित्तवित्तवित्तिष्वतरः जतवृत्तपितिनि॥ ४४ ॥

आद्यकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्काङ्गद्धिसक्थ्यश्यस्यास्पदा-काशकण्ववीजानि ॥ एतानि क्लीबे स्यः ॥ ४५ ॥

दैवं पुंसि च ॥ दैवम—दैवः ॥ ४६ ॥

(चक्र॰) दैवमिति । चात्क्लीवे ।

धान्याश्यसस्यरूप्यपण्येधृष्यह्व्यक्व्यकाव्यसत्यापत्य-मूल्याद्याक्यकुड्यमचहर्म्यतूर्यसैन्यानि ॥ इदं धान्यम् । इत्यादि ॥

द्धन्द्वबहेदुःखवडिशापिच्छविम्बक्कदुम्बकवचवरशरवृः न्दारकाणि॥ ४८॥

आक्षिमिन्द्रिये ॥ इन्द्रिये किम् । रथा इनदौ मामूत् । इति नपुंसकाधिकारः ॥ ४९ ॥

(चकः) रथाङ्गादाविति । आदिना देवनाक्षपरिग्रहः इति ॥ नधुसकाधिकारः ॥

🕸 अथ स्त्रीपुंसाधिकारः 🕸 ४।

स्त्रीपुंसयोः अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥ (चक्र॰) स्त्रीपुंसयोः। अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥ गोमणियंष्टिसुष्टिपाटलिकस्तिज्ञालमलित्रुटिमसिमरी-

चय: ॥ इयमयं वा गौः॥ २॥

मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः ॥ इयययं वा मृत्युः॥३॥

उकारान्तगुणवचनं नपुंसकं च ॥ त्रिलिङ्गम्, इत्यर्थः । पदुः-पदु-पट्वी ॥ ४ ॥

अपत्यार्थकस्ति ।। औपगवः-औपगवी । इति स्त्रीपुंसा-धिकारः ॥ ५ ॥

(चक्र॰) नपुसकं चेति । चात्स्त्री पुंसाधिकारः ॥ ४ ॥

* पुंनपुंसकाधिकारः * ५।

पुंनपुंसकयोः ॥ अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥ घृतभूतसुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकवुस्तलोहिताः ॥ अयं घृतः—इदं घृतम् ॥ २ ॥

गृङ्गाधिनिदाघोद्यमदालयहराः ॥ अयं गृङ्गः - - इदं गृङ्गम्॥३॥ व्रजकुञ्जकुर्चप्रस्थदपीभधिर्चदर्भपुच्छाः॥अयं नजः - इदं नजम् कबन्धीषधायुधान्ताः ॥ स्पष्टम् ॥ ४॥

दण्डमण्डखण्डशमसैन्धवपादवीकाशकुशकाशाङ्कुश क्रिशाः॥ एते पुंनपुंसकयोः स्युः।

'कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले' इति विस्वः।

श्रां शांचाची तु स्त्रियाम् । तथा च 'जानपदादिभ्यः-' इत्यादिसूत्रेणा-योविकारे ईप्-कुशी । दारुणि तु आप्-कुशा ॥ ५ ॥

गृहमहेदहेपदृपटहाष्टपदाम्बुदककुदाश्च ॥ ६ ॥ इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥ ६ ॥

(चक्र०) कुश इति । तथा च श्रुतिः-'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा वातः इति ॥ शलाकाचाचीति । सा च शलाकाकाष्ठादिनिर्मिता । तत्र मानमाह—तथा-चेति ॥ ५ ॥

इति पुनपुंसकाधिकारः॥ ५ ॥

* अथाविशिष्टलिङ्गम् * ६।

अविशिष्टिलिङ्गम् ॥ त्रिषु लिङ्गेषु साधारणामित्यर्थः ॥ १ ॥ अन्ययं कित्युष्मद्स्मदः ॥ एतेषां लिङ्गं समानमेव ॥ २ ॥ प्रान्ता सङ्ख्या शिष्ठा परवत् ॥ एकः पुरुषः । एका खी । एकं कुलम् ॥ ३ ॥

(चक्र॰) शिष्टेति । पूर्वोक्तशब्दान्यतमत्वाविच्छन्नप्रतियोगिताकभेदवन्तः । परवदिति । विशेष्यवदित्यर्थः ॥ ३ ॥

गुणवचनं च ॥ परवत् । शुक्तः पटः । शुक्ता पटी । शुक्तं वस्नम् ॥ ४ ॥

(चक्र॰) गुणवचनञ्च । परविहत्यनुवर्त्तते ॥ ४ ॥ कृत्याश्च ॥ परविहत्यनुवर्त्तनीयम् ॥ ५॥

(च्क्र॰) कृत्याश्च । कृत्यप्रत्ययान्ताः परवद्बोध्याः ॥ ५ ॥ करणाधिकरणयोर्युद् ॥६ सर्वादीनि नामानि ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥ ७ ॥

इति यास्क-श्रीनविकशारेकरप्रपृरिता सारस्वतस्य सूत्रवृत्त्यात्मिका

लिङ्गानुशासनप्रक्रिया समाप्ता ।

(चक्र॰) सर्वादीनि नामानि । सर्वनामसंज्ञकानि सर्वादीनि परवद्बोध्यानि ॥ स्पष्टार्थेति । लोकव्युत्पत्त्यैव तत्तिश्चिद्गाभिधानसिद्धत्वात् । अत एव 'लिङ्गमशिष्यं लो-कायतत्वाश्चिङ्गस्यः इति भाष्यकारेणोक्तम् । तेन यौगिकशब्देषु लोकव्युत्पत्तिमात्रं लिङ्गा-भिधानप्रमाणमिति सिद्धम् ॥ इति लिङ्गानुशासनप्रक्रिया ॥ ७ ॥

> इति यास्क-श्रीनविक्शोरकरप्रपुरितसारस्वतिलङ्गानुशासन-प्रक्रियायास्तत्कृतचक्रधराख्यच्याख्या समाप्ता ।

> > समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

शुभमस्तु ।

सारस्वतोत्तराईसूत्रपाठा-नुक्रमाणिका ।

<i>सु</i> आ।०।०	580	सूत्राणि	8050
		अप् कर्तरि	6
अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्वा	२१९	अपित्तादिर्ङित्	E
अङ्परे जो इङो गाङ् वा वक्तव्यः	१८०	अपिद्दास्थामित्वं सेर्ङित्वं आत	मनेपदे
अङ्सयोः	१७४	वाच्यम्	હર
अङि लघौ हस्व उपधायाः	६९	अपिरञ्जदंशस्वञ्जष्वञ्जाम्	96
अजेरार्घ्धातुके वी वक्तव्यः वसादौ		अप्ययोरान्नित्यं	२७२
अञ्जे सौ नित्यमिड् वाच्यः	१४५	अप्रत्ययोडिर्द्वत्	१५१
अटौ	૨૪ફ	अबादावीपि तित्स्मि	\$50
अड्द्वित्वव्यवधानेपि सुट् स्यात्	886	अभुततज्ञावे क्रभ्वस्तियोगे नाम्ना	रेच्वः २६०
अतः	१४	अमनुष्यकर्त्तकेच	૨ ૪૬
अत उपधायाः	33	अयकि	१५९
अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च	१९६	अचिरुचिशुषिहु सृपिछादिछदिभ्य	इस्
अतिर्बाहभ्यां मनिण्	262	प्रत्ययो भवति	२८ ६
अत्त्यर्तिव्ययतीनां थेपो नित्यमिट्	98	अलंकुन् निराकुन् प्रजन् उत्पत्	उत्पच्
	63	उत्पद्ग्रस् उन्मत् रुच् अपन्न	
अत्र णत्वाभावो वाच्यः	२०१	वृधुसहचरमुञ्राज् अन्त एभ्य	
अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूजाथें निप		अलं खल्वोः प्रतिषेधेः	३०७
अत्वतो नित्यानिटस्थपो वेट्	84	अह्योपिनो नाङ्कार्थम्	१७१
अदसोऽम् आदेशः	३ ५६	अवतेर्मुक	२८२
अदादेर् <u>ज</u> ुक्	८४	अवेतॄस्तॄञतन्त्रिकण्ठिभ्य ईः	२८६
अदे	8	अन्यवधानच पुरुषविशेषः	१०
अदो जघुः	263	अशिष्टव्यवहारदण् प्रयोगे चतुर्ध्यर्थ	i ३०७
अदो दिस्योरडागमो वक्तव्यः	४১	अशेरनायो वा	१९४
अद्विरुक्तस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणं वर	कव्यम् ८३	अञ्बबृषयोर्मेथुनेच्छायां यः प्रत्य	यः सु-
अन उस्	११२	गागमश्र	२१६
अन डः	२४९	असरूपोऽपवादः प्रत्यये स्त्रियां व	गा बा-
अनः	२५२	धकः सरूपस्तु नित्यम्	्र३९५
अनचतनेऽतीते	\$8	असवर्णे स्वरे पुर्वेकारोकारयो	रियुवी
अनिप च हसात्	१९६	वक्तव्यो	३९
अनिटो नामिवतः	39	असि नलोपो वाच्यः	२८६
अनिति	९७	अस्तेरनपि भ्रु वक्तव्यः	68
अनुपसर्गाजानातेरात्मगामिनि फ	ले आ-	अस्तेरीट्	્
त्मनेपदं वाच्यम्	३२०	अस्य घान्तादेशो वुगागमश्च नि	
अन्यत्र सो जः	१९१	कन्प्रत्यये परे	२८०

सूत्राणि ०	पृष्ठं०	स्त्राणि॰	पृष्टं
अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेङो			
वाच्यः	१८२	इक्शितपौधातुर्निहेंशे	३०६
अस्यतेङें थुग्वक्तव्यः	१३२	इक्कुष्यादिभ्यः	३०५
आङो दोऽनस्याविहरणे	286	इ.स.स्व	268
क्षा को यसहनः	२१९	इडः से गम् वाच्यः	१९२
आचार उपमानात्	२१६	इडादेजों पुक्च	860
आढ्यसुमगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु		इङो णादौ गा वक्तव्यः	१०५
कुनः ख्युट् वाच्यः	286	इड़ो वा गी सौ छड़ि च तत्परस्य डित	
आतः	१९८	वाच्यम्	१०५
आंतसकोकारलोपः स्वरे	20	इचातः	२९५
आतो डः	₹8\$	इच्छायामात्मनः स	१८६
आतो णप्डौ	48	इङ् अजादिभ्यः	304
आतोऽनपि	9.8	इट ईटि	4-1 46
आतोऽन्ताऽदन्तः	२३	इणः किति णादौ पूर्वस्य दीघा वक्तव्यः	68
आतो मनिन्कनिब्वनिपः	३५२	इणः कि्ङति स्वरे यो वक्तव्यः	66
अतो युक्	२२६	इणिको सिलोपे गा वक्तव्यः	66
आदनुदातङितः	3	हणो दीर्घता कसौ वक्तव्या	३६९
आदन्तविदद्विषामन् उस् वा वक्तव्यः	८६	इण्तन्यकर्तरि	283
अदन्तानां यमिरमिमनीनां सेरिट् र	प्रक्	इण्तन्यकतार इण्नश्जिस्यामिभ्यः करप् वाच्यः	3.00 k
च पे वक्तव्यौ	४६	시간 시간 그렇게 되어 되면 된 요요가 되었다. 그 이 작가 없는 것이 되어 가지 않는데 하는 것 같다.	
अदाथ इः	११	इण्स्तुवृहसृशास्जुष्खन् एभ्यः क्यप्	300
आदितकर्मणि निष्ठा कर्तरि च वाच्या		वाच्यः इदिचदिशकिरुदिभ्यो रः	263
आदीदितः _	२६२		ેરફ
आदतः किर्द्विश्र भुते	२८०	इदितो नलोपाभावो वाच्यः	- ``` - 28
आदेः ष्णः स्नः	२९	इदितो नुम्	३०३
आद्भुवि कर्मणि	२२२	इषादेरख्थें इषुसहळुभरिषरुषामानपि तस्येड् वा	***
आप्नोतेरीः	868	계속 이 그는 사람이 살아보다 하기 때문에 가게 되었습니다. 그 사람이 살 수 있어야 한다고 하는데 살 없었다. 나	80
आभ्वोर्णादौ	910	वक्तव्यः	३७९
आमि विदेर्न गुणः	९३	इषेरवस्य	\$08
आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः स चेदात	म-	इषेश्र्डान्ता इष्णुप्रत्यये परे अन्तानां निलोपामावे	
नेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तऋद् आत्	मने	इब्सुत्रत्वय १६ अस्तामा । ग्लामा वाच्यः	3.00 4
पद्' भ्वसोर्नात्मनेपदम्	88	계획 전 그 사람이 없었는데 그 어느리는 여러를 하는데 살아내려면 화를 하는다.	૨ ७৪
आयः	88	इष्णुस्तुक्तुः	३०२
आलौ निलोपामावो वाच्यः	२७७	इशशीको	264
आशिषि ्	१९	इस्मन्त्रासुकः सर्वधातुभ्यः	१९३
आशी:प्रेरणयो:	ŧ٩	इस्से ६	())
आशीर्यादादेः पं किदिति वक्तव्यम्	१९	 ईंटो ग्रहास्	96
आ् सर्वादेः	२५५ २७७	ईडोशोः सध्वयोरीङ्गक्तव्यः	१०३
असेरानई ,	११०		343
आहश्च पञ्चानाम्	440	lenamistra	

		21276	
सुत्राणि०	पृष्टिं ।	सूत्राणि० ऋकारादौ नामधातौ वा ऋकारानुबन	0298
ईवी हो	११६		
ईषदुःसुषु खल्यू	२९३	स्य नुमागम एव भवति न दीर्घ	
ई हसे	१६१	वक्तव्या	२७०
3		ऋत इर्	96
	inin	ऋतेरीयङ् स्वार्थेऽनिपतु वा	53
ે ૩:	90	ऋता रिः	२०३
उदकस्य	२९२	ऋत्वतो राग्वाच्यः	२०१
उ दश्चरस्त्यागे ्	२१९	ऋदन्तस्य थपो नेट्	60
उदः स्थास्तम्भोः सलीपश्च	२९३	10 1 29 mg 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	৩৩
उदित क्त्वा वेट्	300	ऋढुपधात्क्यप्	299
उद्विभ्यां तपः	२१९	ऋप्रोरिः पूर्वस्य	888
उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्य	: १६९	ऋप्रोर्दिस्योरडागमो वक्तव्यः	११४
	१७९	ऋसंयोगात् णादेरिकत्वं वाच्यम्	26
उपधाया खघोः	२४		१४, ५८
उपसर्गकर्माधारेषु दाधाः किः	३९३	ऋस्तुसुह्रमृक्षिक्षुभामान् यावाजक्षरः	
उपसर्गस्थनिमित्तान्नकारस्य णो वाच	यः २७०	श्येङ्पद एभ्यो मः प्रत्ययो भवति	
उपसर्गस्थानिमित्तान्नेर्गदादा णत्वं		ऋहसात् घ्यण्	२९६
वाच्यम्	33		
उपात्करतेक्छेदेथें सुड् वाच्यः	१५५	एजां खश्	a nie
उप्रत्ययः	३८३		580
उरसः सलोपो सुम्वा	२४४	अो	
उष्विद्जागृणामाम्वा वक्तव्यः	90	ओदौतोर्थः प्रत्ययः स्वरवत्	२९८
उसि जागतेंधतिगुणा वक्तव्यः	96	ओरावश्यके घ्यण्	395
उस्यालोपः	43	ओरौ	८९
		ओर्वा है:	१३६
Z	m 2 _		
जिंदिश्च विर्हित्करणे स घातुर्वेरङ् स्वर		ओर्वमोर्वा लोपः	१३५
ूर्ढज औज दश्च	२१५	कथमादिषु	३०९
ऊदिता वा	38		
ऊर्णीतेर्गुणो दिस्याः	१ ११	कमेरङ् द्वित्वे वाच्ये	69
ड णींतेराम्न	१११	कमेः स्वार्थे । जः प्रत्ययो वक्तव्यः	६९
ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः	१११	करणे उपपदे यजेणिनिर्वाच्यः	. ३५७
डणोतेर्वा वृद्धिः सौ परे	१११	करणे च	२१२
ऊर्णोतेरिडादिः प्रत्ययो वा ङित्	१११	कर्तरि पं च	9
ऊष्मवाष्पाभ्यामुद्रमने यङ् वाच्यः	२१४	कर्त्तरिक्तिक्व	303
ૠ		कर्तर्युपमाने णिनिर्वाच्यः	३ ५७
ऋकारान्ताच •	્રે ૪૦	कर्तुर्थेङ्	२१५
ऋकारान्तानामृदुपधानां च यङ्र		कर्मणि संपूर्वोच	२४९
सति पूर्वस्य स्क्रिक्रोक् आग	गमा 💮	कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः	२३०
्र वक्तव्याः	ં ૯૭૨	कर्भव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेशत्	२२१
· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·			东西保护院 克

स्त्राणि॰	पुटरं ,	सुत्राणि०	पुष्ठं०
कवतेर्थंडि चुत्वाभावो वाच्यः	२०४	कसुकानो णवेवत्	२६८
कार्येण	२४३	किप्	२५३
कालसमयवेलासु तुम्	266	किपो लोप॰	२१६
कासादिप्रत्ययादाम् इअस्भुपरः	38	किप्कनिप्डाः	२५८
किमिदमः कीश्	298	किवन्ते वहानसो डान्तादेशो वक्तव्यः	299
कुटादेर्जिंगद्वर्जः प्रत्ययो ङिद्वत्	868	क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे निपात्येते	289
कुर्द्धरोने दीर्घः	१४९	क्षायो मः	२६७
कु होश्चः	२९	क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीघों वाच्यः	२६४
कृतः क्यपि वा रिङ् वक्तव्यः	२९९	क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुद् च	२१३
कृतो नित्यं वमोरुलोपो वाच्यः	888	क्षेत्र तथा	२७६
कृ जोयका	३०१		
कृजो ये	१४९	खन एत्वं क्यपि वाच्यम्	३००
हुत:	२३६	खनेरात्वं निष्ठायाम्	२६७
कृतद्वित्वानामेकस्वराणामादन्तानां च		खशन्ते पूर्वपदस्य हस्वो वाच्यः	580
वसरेव कसेरिड्डाच्यः नान्येषाम्	३ ६ ९	खिति पदस्य	२४६
	289	ख्युट् करणे	३४८
कृत्कर्तिरे च	२९ ९		
क्रिपिचृत्योर्न क्यप्	७६	गत्यर्थाद्कर्मकाच कर्तरि क्तः	२७१
कृपो रोलः		गत्वरो निपात्यते शीलेऽथं	२७१
क्रुवापाजिमिस्विदिसाशुङ् एभ्य उण्प्र	7	गमः परौ सिस्यौ आत्मनेपदे वा कितौ	२१८
त्ययो भवति	२८१	गमां छः	४६
कुल्वादि <u> </u>	३०२	गमां स्वरे	80
कृषादीनां रो वा वक्तव्यः	४९	गमेडो:	२८४
_{कृ} षादीनां वा सिर्वक्तव्यः	86	गमेसेः इड्डाच्यः	१९२
	१५६	गम्धन्तिद्विश्दषां कसोवेंद्	२६९
कॄगृध्रुं दप्रच्छस्मिङ्वञ्ज्वश्ङतीसस्येड		गम्यम्नम्हम्तनादीनां क्विपि यमस	न्य
वक्तव्यः	\$20	छोपो वाच्यः क्यपि वा	499
क् रिंक्त्यद्वयुसि	\$	गिरते रस्य वा लस्वरेवाच्यः	१५३
क्तकवत <u>्</u>	२५९	गिले परेऽगिळस्य	२३८
क्तकत् निष्ठा	26 3	गुण:	6
क्तस्य च वर्तमाने	२६२	गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः	48
क्तरापादिभ्यः	308	गुप्गुहोः क्यप्	999
क्तो वा सेट्	२६०	गुडम्यः	46
कपि जें गुणः	306	गुरोईसाव ्	३०३
क्रमः पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या	. કલ	गुहेरूपधाया जद्गुणहेतौ स्वरे	৩৫
क्रमुअमुत्रसि ब्रुटिलष्श्राराम्लाशो	वा	गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात्	१८८
यः प्रत्ययो वक्तव्यः	84	ग्रहां क्ङिति च	૮૨
क्रादेणींदेः	१८	ग्लहेः क्यप्	. ३११
कीडोनुसंपरिभ्यश्र	२१८	रलाजिस्थाभुम्लाक्षिपच् यज्परिमृज	₹-
क्वनिप्कचिदन्येभ्योपि दृश्यते	२५२	भ्यः स्तुः	96

सूत्राणि०	रुष्टं सूत्राणि॰	ह ट्ट
	८४ जनेर्जा निष्टायाम्	३६७
ग्लाम्ला ज्या	०२ जरादौङानु०	३०३
រ	जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङ्ण्भ्यः ष	।ाकः प्रत्ययो
घन् भावे	५८८ भवति	३७६
वसादेः क्सरः	💖 🗸 जहातेर्यादादावालोपा वाच्यः	११५
बाटा देशोवक्त च्यः	४९ जहातेराकारस्य क्ङिति हसे	इवी वाच्यः १:५
१ घपदो मः	८८ जहातेश्च किति	266
त्राध्मोरीः	०३ जहाँ घिशाधि	20
기계 : 이렇게 등 : 제 하기가	जागतेंः किति गुणो वक्तव्यः	९८, २६९
ङेति हसे भिय इकारा वा वक्तव्यः	१३ जागतेंख्को वाच्यः	306
	४९ यगातेंगुंणः	
्रेड्नेकाक्षरोप्यादेशस्तदन्तस्यैव वक्तव्यः।		308
	३० जानातेर्जी वा हस्वः	\$\$\$
विचेरमागमो वक्ट्यः	९६ जानातेश्च	858
	ऽ५ जागात्व्य जायापत्योष्टक्	₹ ₹\$
च क्षिडोऽनपि ख्याञ्क्शाञी णादौ वा	जायाया निङादेशो बहुवीह	१४६
	1 - 2 - 2 - 1	गणाञ्चाक्ये –
		३७६ स्टब्स्याच्य
	०० वृस्तम्भुम्नुचुम्लुचुचुरलुचुगुरल् श्चलेरङ् वा	
रिचलिपतिहनिवदीनां वा द्वित्वं पूर्व-		१६२
स्यागागमश्र	``	
	०४ ज्वलग्लासाश्च वा मितः ज्वलादेणः	१८४ २ ४२
	85	761
वेनोतेः सगादौ कित्त्वं वा वाच्यम् १३७, १	^{८७} । झपानां जबचपाः	. 90
	^{७०} । झमात	32
	^{५१} झमादिहें:	ر. ده
वौसलोपश्च :	^{५१} जमस्य क्यपि	३०८ ३०८
3	ਗ	
[발표] 독자, 이 집 시리를 다시나 내고 있다. 그 아내는 시미 그림을 받는다.	९२ जमजपां मुक्	
~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~	८९ जमान्तस्य क्ङिति झसे दीर्घ	\$
्वोः शऊ वाच्यो किति ङिति झसे पर-	जाविष्ठवत्कार्यम् जाविष्ठवत्कार्यम्	
		-2 -27 -2 -27
ন	^{१५४} निनिमित्तः स्वरादेशो द्विर स्थानिवत्	
जक्षादेरन्तोदन उस्	이 그가 뭐나요. 그 나가 그렇게 하게 되었다고 하게 되었다.	१७१
जनखनसनां किङ्ति य आकारो वा	९८ जिल्स्वरितेतश्च उभे	3
भगवनवना । भूकात व जाकारा वा वक्तव्यः	णिर्डित्करणे	વશ્ક
पराञ्या जनिवध्योर्ने खुद्धिः	७७ जीतां तक् वर्तमानेपि	?ह३
3 <u>6 - </u>	૮७ લે:	६९
• गाभुनुपातुरसासन्ताथः ।	८३ ञेरयङ्द्विश्च	९६

सूत्राणि॰	पृष्ठं	सूत्राणि॰	पृष्ठ
ज्यन्तानां मितामिणिणिदिटि चना	वृद्धि-	तृफलभजत्रपां किति णादौ सेर्ा	
र्वाच्या जिल्होपश्च	२२९	चैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ	१८
न्यन्तआस्यन्थ	309	त्वरतेर्वस्य	३०२
		त्यादौ भविष्यति स्यप्	ેરફ
ट् व तोऽथुः	266	त्राणाचा वा	ર ફ ફ
डीड इडभावः	२ ६४	ददातेस्तो वाच्यः	२६६
डाच् क्रचिद्वक्तव्यः	२५०	दघातेहिनिष्ठायां वाच्यः	-
ड्वितस्त्रिमक् तत्ऋते	398	दयतेर्णादौ दिग्यादेशो दित्वाभ	
6		वक्तव्यः	गपञ्च २७ ३
ढिढो लोपो दीर्घश्च	90	दरिद्वातेरिदालोपश्च ङिति	े ० १ ९
		दः सः	63
णप्बुण्सयुदो हित्वान्यस्माद्दरिदार	-		૧૪ ૨
प्यालोपो छङि वा	99	दस्तस्य नोदश्च	- २६ २
णबादौ पूर्वस्य	6 8	दादीनां क्यपि	३०८
णळुत्तमो वा णिद्वक्तव्यः	33	दादे:	११९
णादिः कित्	. ૧૫ ૧ ૭	दादेः पे	११९
जित् <u>य</u> े	33	दादेरिः	203
णिनि र तीते	ર <i>ર</i> ૨ ૬૭	दादेरे	વર
ויייייייייייייייייייייייייייייייייייי		द्धास्थामित्वं सेर्डित्वम्	११९
तथोर्घः	38	दार्वाहनो अण् वक्तव्यः	२४९
तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुद		दां हो	288
े छोपश्च तनादेरकरोतेस्तन्थासोर्वा		दिपि सस्य तः सिपि वा	१००
लोपो वाच्यः	୧୪७	दिबादावट्	१५
तनादेरुप्	१४७	दिवादे र्थः	१३४
तनादेरपधाया गुणो वा पिति	888	दिस्योईसाव्	76
तनेः से वा दीर्घः	168	दीर्घादेव क्षियो निष्ठायास्तस्य	
तनोतेर्नो वा	२२८	वाच्यः	२६४
तत्कालेक्युण् दश्यते	३०८	दुषेयों कृति च दीघों वक्तव्यः	280
तच्यानियौ	રેલ્ક	दुषेर्जीं वा दीर्घो वक्तव्यः	१८३
तस्थे	११०	दुहदिह्छिहगुह्भयः सको छग्वा व	का-े
तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽङि ।		रतवर्गयोराति	40 ₃ ,50
तुदादेरः	290	ब्दुहः के वा घो वाच्यः	२३८
तुमर्थे वुण् वक्तव्यः	२८७	दुहः स्नुनमां कर्मकर्तरि यगिणौ न	२३१
तुम् तदर्थायां भविष्यति	२८७	हशादेः पश्यादिः	93
तुरुनुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादिनां		हशादेः शः	૨ ૪૪
तुर्णामिड्डा	- 66	हशेष्टक्सको चोपमाने कार्ये	२ ५५
तुद्धोस्तातङ्ङाशिषि वा वक्तव्यः	१३	देको णादौ दिग्यादेशो हित्वाभावश्व	ક્રથ
तृवुणौ	રફેલ	दो दत्ति	२६६
Alberta Grand Comment	``'		

३३६ लारप्यापण्य	King One in Anna Care and Anna Anna Care and
स्त्राणिः पृष्ट	
द्युतेः पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यं णादौ	नट्की २९१
# 1.5888 c 1 / 1 / 1 / 1 / 1 / 1 / 1 / 1 / 1 / 1	३ नमः १४४
बुतादि म्या लुङि वा परस्मेपदं वाच्यम् ७	३ नमस्ोऽस्य ९३
द्युतिगमिज्जहोतीनां क्रिपि कचिद्द्रित्वं	नमादेरः २७७
वाच्यम् १९	
द्योततेः क्रचित्पूर्वस्य किपि संप्रसारणं	नव् परस्मपदानि ५
वाच्यम् २०	६ नज्ञेः पान्तस्य १३०
द्विरुक्तस्य हिनोतेः कुत्वं वाच्यम् १३	९ नहिवचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किन्तु
द्विरुक्तस्य हन्ते कुत्वं वाच्यम् २०	
	 नहिवतिव्यधिवृषिरसहितनिषु किवन्तेषु
行用名称 图形型	७ पूर्वपरस्योपसर्गस्यान्ते दीघो वाच्यः १५४
द्विरुक्तस्य हन्तेईकारस्य घत्वं वक्तव्यम् २६	९ नाक्यादेः १६१
द्विनिमित्तेऽचि १४	
हे: ११	
" द्वेः स्वरेपि नोपधागुणः १२	
建囊腫變變했다. 그 나는 이 하지 않지 않는 그 사이를 된 시 그 하고요요 하는 이 가지 않는 사람들이다.	े नामधातुष्ट्यैष्वष्कष्ठिवां षः सो नेति
2 c c - c c c - c - c - c - c - c - c -	वाच्यम् ३९
धनार्तिचक्षिचक्षिङ्पॄवपितपिजनियचिभ्य	ू नामिनश्चतुर्णी घो ढः १९
्डस् प्रत्यया भवति 飞	ै नाम्र आचारे।क्रिब वाच्यः २१६
धातोः ू	Trice = 303
3 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	वर्गाव व महागावि वास्मावि व भागः ६
धातोः प्रेरणे १५	र नाम्नो य ई चास्य २११
धातारूपधाया १ ऋकारस्य ईकारादेशो	नामान्यानासम्बद्धाः स्टब्स् किन्तं वान्त्रम् १८७
निप्रत्यये परे १५	व नाम्यन्तोपसर्गस्य दीघों भवति वे ३६६
धात्वंशलोपनिमित्ते आर्घधातुके पर	नाम्युपघात्कः २३८
तन्निम्ति समाननामिनां (गुणवृद्धी	o≥ o
न वाच्ये १९	
	२१ निष्ठाया हृस्वा वाच्यः १६९ निसनिक्षनिन्दामुपसर्गाण्णत्वं वा वाच्यम् ३८
ध्याख्यपूर्माईच्छमदां कस्य नलामावो	그리고 회사는 "대로도 보고를 하고 한 모임 그를 하는데 하다가 하다고를 하는 것이 어느로 살아가다.
	६६ नुगशाम् ३६
ध्यायतेः किपि सम्प्रसारणं दीर्घता च	न्पः १३५
(後重體) 翻譯書歌 경우 다 하는 것이 되었다. 그는 가는 이 나는 사람들이 되었다. 그는	५५ नृततृद्धदुचृदुकुद्भयोऽसेः सादेरिङ्गा १५३
	८३ नृत्तृद्रछृद्कृतां सस्यासेरिट् वा
	१३ वक्तव्यः १२६
)	८१ नेकस्वरादनुदात्तात् ४१
्र न	नोपधात्थका ३०७
	०१ ू व
नज्पूर्वेभ्यः कृह	४१ पचिनन्दिग्रहादेख्युणिनिः

			e egitur
सूत्राणि॰	पृष्ठं	सूत्राणि॰	पृष्टं०
पचो चः	२६७	(1) (1) (1) (1) (1) (1) (1) (1) (1) (1)	
पततनद्रिद्राभ्यः से वा इड् वाच्यः	१९४	फणादीनामेत्वपूर्वछोपौ वा वाच्यौ	६०
पतेङें पुमागमो वक्तव्यः	६०		
पतो वेट्	१९३	ब्रुवो विचः	११०
पदस्तंसुध्वंसुश्रंसुद शुकस्वञ्चुपतस्कन्दं			
यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगाग	ामो	भजां विण्	\$8 \$
वाच्यः	२०२	भन्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः	२२८
पदादेस्तनि कर्तर्थपि सेरिण्वक्तन्यः दी	पा-	भवादिषु हशेष्टकारादयः पूर्वस्य टे दीर्घर	II .
दिभ्यो वा	१३२	च वक्तव्या	२५३
पयसस्तु विभाषया	२१५	भविष्यद्थें णिनिः	२८३
परतोऽन्यत्	8	भविष्यद्धं तिप्तेवद् शतृशानौ भवतः	२७३
परापूर्वे यताबुपसर्ग रेफस्य लत्वं वाच्य	यम् ७०	भावे करणेऽधें घनि रञ्जेनेलोपी वाच्यः	२८८
परोक्षे	१६	भावे कर्तरि चादितः क्रस्येट् वा वाच्यः	२६ 🎗
पाणिवताडघौ शिल्पिन निपात्येते	288	भावे युट्	३९२
पातेर्जो लुग्वक्तव्यः	२७८	भासादे र्घुः	२७८
पादेर्युक्	१७७	भिदिछिदिविदि एभ्यः कुरङ् वाच्यः	
पिबतेरिक पूर्वस्येकारोपघालोपौ वक्त	ड्यो१७५	शीलेऽथें	२७८
पिबतेरसि -	266	भिद्योध्या नदे निपात्येते	300
पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः	ફ્રહ્યકુ	भिः ऋक्लुकौ वक्तव्या	506
पुशकात्	 २१६	भियों जो वा पुगात्वे वाच्ये	१८५
युराकार् पुष्पादेरः	ે ે ૨૮ફ	भीस्ध्वोर्वा मक्	ર૮ફ
युज्यादर. पूड़ो वा क्तः सेट्	२६१	भोहुमृहीणामाम्वा वक्तव्यः स छुग्वत्	१२१
पूजायामञ्चेर्नलोपाभावो वाच्यः	38	भजस्य च सुम्त्रा डप्रत्ययान्ते गर्मा	ર૪૪
पूर्वस्य ङिति झसे घः	१२०	भुजो भोजन आत्मनेपदं वाच्यम्	२२१
पूर्वस्य हसादिः शेषः	28	भुवो भाषे क्यप्	२९९
पूर्वकाले क्त्वा	३०५	भूते सिः	. ૨૨
पुच्छतेर्विण्	२४९	मृजातेः सकाररेफौ लुप्त्वा रमागमो ^{ऽन} ि	1
पृथ्वादेरः पृथ्वादेरः	२१ ४	वा वाच्यः	१५१
ट-नार पोस्र्	११४	भृजां छिक	6610
प्यायः पी	२६४	_{अठगारिक्सोऽभततद्भावे यङ् वाच्यः}	२१६
पौनः पुन्येणम्	३०९	ञ्चाजभासभाषदीपजीवमोलपाडा वाप-	
प्रत्ययलापे प्रत्ययलक्षणम्	32	धाया हस्वो डपरे जो	१६९
प्रत्ययात्तरपद्योः परतो युष्मदस्मदोरेक		भ्वादिः	•
प्रत्ययान्तात्	३०४	a	
त्वत्मत इत्येतावादेशौ भवतः	રેવફ	मदाम:	२९०
त्वत्भव इत्यतावादशा मयतः	30	मन्युपघाया ऋ रः	રડર ု
प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्	१७९	मस्जिनशोर्झसे नम् वक्तव्यः	१३०
प्रीव्धूत्रोर्नुक् —————	(7)	माङि लुडेव वक्तव्यः	२५
प्वादेहस्व	162,	····- અ- ` `	

सूत्राणि०	विद्युः	सूत्राणि०	मृद्ध
मानादीनां पूर्वस्य दीघी वक्तव्यः	६८	यस्य क्रचिद्विकल्पनेड् तस्य निष्ठायां व	नेड ँ
मान्ताव्ययाभ्यां यो न	२ १२	वाच्यः	२६०
मितां हस्वः	१८२	या ई	१३
990	, ૧૯૩	यादादौ	66
मिदेगुंगः	३६२	यादौ प्रत्यये ओकारौकारयोखावी	17
मिदेयें गुणो वक्तव्यः	१३१	वक्तव्यो	300
मीनातिमिनोतिदाङां गुणवृद्धिविषये	747	यामियम्	२११
क्यपि च आत्वं वाच्यम्	१६२	यावत्पुरानिपातयोयोंगे भविष्यद्थें	१२
सुगानेतः	5,00	तिबादयो लट्	222
स् चादेर्सम्	१५२	युवगाहिस्यो निः	233
मृतों घनः	260	युवोरनाको	२८३
मृङ्मृद्	308		२३७
मुजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्यः	200	युस इट् योः	१२
मुजेर्गुणनिमिसे प्रत्यये परे बुद्धिर्वाच्या	494		१३६
किति ङिति स्वरे वा			
मुजो वा क्यय्	68		
મેટ :	288	रक्षेत्री सृगरमणेऽथें नलोपो वाच्यः	१८४
मो नो घातोः	૨ ૪	रञ्जेर्नेलोपो वा	450
보면 하는 그 사람들이 하는데 가득하고 됐다. 하는 때 사람	२०९	रभळमोः स्वरे णाद्यपौ विना सुम्वाच्य	: १७८
य गर्ने भारता है दिय		99	266
य एते भावकार्ययोर्विहितास्तकाद्यस्ते ऽर्हंविधौ च वक्तव्याः		" राजघ उपसंख्यानम्	२४९
अहायमा च वक्तव्याः	३००	राजादेः कन्	२८६
यकारस्य सम्प्रसारणनिषेघो वाच्यः	૮૨	रातो जी पुक	१७०
यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम् यकारस्यानपि वा लोपो वाच्यः	१९९	[1] 조마 레마 그 프랑아나 이 모스트라 하나도 아름다.	
	566	रादिफोवा	, २०८
यक्चतुर्षु	२२२	राष्ट्रकाया राधतेर्हिसायां किति णादौ सेटिथपि चै	३०१
यङ ऊकः यङि	२७९	रावताहसाया कात णादा साटयाप च त्वपूर्वलोपो वा	
	१९६		१२७
यि सलोपा वाच्यः	२१६	रारो झसे दशाम्	86
यङो लुक्	२७९	राह्येपाच्छोः	२६६
यजां यवराणां य्वृतः संप्रसारणं कि	६२	रीगुदुपधस्य	२०१
यज्याच्वच्रच्प्रवच्अर्च्त्यज्पूज्गर्जभुज	i	स्द्विद्युषप्रहिस्वपि प्रच्छः स किद्वाच्य	
घ्याण कुत्वासावः	395	रुदादेदिस्योरीडटौ च वक्तव्यौ	६९
यज्याच्यत्विच्छप्रच्छस्वप् एभ्यो नङ्प्र	•	च्दादेश्र्तुणीं ह्रसादेः	१६
त्ययो भवति	398	रुधादेनीम्	१४१
यतः	88	रुशब्दात् युरपि वक्तव्यः	२४०
यरख्वसंयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो		रुहेर्जी पो वा वाच्यः	१७९
वाच्यः	२६४	रोर्खुण्	२४०
यवयोर्वसे हकारे च लोपो वक्तव्यः	१८१	ਲ	
थः से	` ∠€		268

100 100 100	•			_		
सारस्व	तानर	हमज	पाठाल	क्रमाः	गाका.	1
201 71.4	140 14 /	1019	11016	2-44-44	6.44	ŧ

339 सूत्राणिः पृष्टं० वलयान्तस्य वानुक् 308 वशेर्यंङि न संप्रसारणम् २०१ वसिक्षुधोरिट 260 वहः कृतकौकृतसम्प्रसारे होढस्त्यथोर्धपृभि नाढिढश्च 284 वादीपोः शतुः 208 वादीपोः शतुरित्यत्र वाशब्दाद्विरुक्तानां दीनां च सतुर्नित्यं मुम्प्रतिषेधो वक्त-व्यो नपुंसके शौ वा ₹02 वान्यत्र 206 वजेः पर इट् किद्वक्तव्यः 250 वित्तेरन्तो वा रुट् आति 280 विदेवां वसुः 503 विदो नवानां स्यादीनां णबादिवीं 85 विद्दरिद्राकास्काश्जागृ उष एभ्यो वास् ३७ विधिसम्भावनयोः विपूर्वस्यद्धातेः 30 विपराभ्यां जेः 3 5 10 विष्त्रस्गृध्धष्क्षिप् एभ्यः क्नुः 204 विहायसौ विहश्च 588 बुण्सयुदौ हित्वा दरिदातेरनप्याछोपो वाच्यो छुङि वा 288 बुः से 888 बृङ् इत्यस्य उर्वाच्यः 968 वृणोतेस्थपो नित्यमिट 258 258 वृतादिभ्यः स्यप्स्योर्वा पं पेऽनिद्त्वं च **w**8 बृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घः 888 वृद्धिहेतौ साविटो न दीवी वाच्यः 96 388 वेनो णादौ संप्रसारणाभावो वाच्यः वेजो वय् णादौ वा वक्तव्यः 63 वेटो निष्ठायां इट् न २६७ वेडिस्से दीर्घता च 888 वैचित्त्यापह्नवयोरप्रकालेऽपिणादिवीक्तव्यः २३३ व्यवतेर्णादौ पूर्वस्य संप्रसारभं वक्तव्यम् च्यघपरिभ्यः क्रीजः

व्याङपर्युपेम्यो **रमः पम्**

220

सूत्राणि॰	युष्टरं
ळीळीडोरात्वम् वा	१६६
<i>ल</i> घोदींर्घः ्	६९
लडो ध्वस्य नेट्	१०३
लवपतपदस्थास्वृषहन्कम्गम्श्र एर	-य
उकण् प्रत्ययो भवति	२७७
<i>चिन्</i> पुषादे <u>र्</u> डः	80
िलिपिसिचिह्नयतीनामात्मनेपदे सेर्ङो ।	त्रा
स्थित वाच्यः १५ ति । ति । ति । विकास	१५३
छीयतेर्वात्वं वा	१८१
लीली ङोरात्वंवा	१६६
ल्लकि सति पिति त्स्मि वा ईकारो वक्त	च्यः२०६
ल्डपसद्चरजपजभदहदशगॄभ्यो धात्वर्थग	T-
र्हायामेव यङ्	866
लोकाच्छे प स्य	388
लोपः	१३२
	२२३
लोपः पर्चा कित्ये चास्य	39
छोपस्त्व <u>नु</u> दात्ततनाम्	୯७
लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्बलवान्	68
ळापो हस्वाज्झसे	૭ ફ
ल्रान्तस्याकारस्य सा नित्यं बुद्धिवांच्य	भा ४८
ल्वाद्योदितः	२६३
व	
वचादेरस	२८५
ब चिप्रच्छयायतस्तुकटपुजुश्रीणां दीर्घ	
संप्रसारणाभावश्च वक्तव्यः	२५३
वचेः शब्दसंज्ञायां कुत्वं वाच्यम्	२९६
बुणसयुटौ हित्वा दरिदातेरनप्यालोप	
ल्लङि वा वक्त्व्यः	330
वदेः क्यप् भावादौ	366
वनिषि जमस्यात्वं वाच्यम्	२५३
वदिवज्योः सौ नित्यं वृद्धिः	80
वम एत्वपूर्वछोपो वा वाच्यौ	६१
वयो यस्य किति गादौ वो वा वक्तव्यः	૮૨
वर्ू	380
वर्णोत्कारः	*("
वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या	433
어린 경기 등 하는 그런 하는 것이 되었다. 그는 사람들은 사람들은 사람들은 사람들이 되었다. 그는 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은	~42 4
वर्तभाने	ا, ۲
하는 하는 사람들이 얼마를 모으면 하는 것이 되었다. 그는 사람들은 사람들이 살아 살아 살아 있다.	

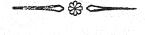
सूत्राणि	ਧੂਵਠੰਹ	स्त्राणि॰	पुष्टरं
व्यापारभावे र्वक्तव्यः स च डित्	१८६	स्वजतेर्णादौ वा कित्वम्	६६
व्यासादेः किः		श्वस्तने	२०
व्येनो णादौ नात्वस्	८३	इवेतवाह डक्थशास्पुरोडाश्अवयाजां	
হা		रसे पदान्ते चेति वक्तव्यम्	
शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम्	२७०		
शदेः शत्	१७६	षढोः कः से	86
शब्दादिभ्यो यङ	२ १३	षपेरशेः किति तुग्वक्तव्यः	266
शब्देतु न	२१८	षाको कणः	२७६
शप् उपालम्भ	२२ ०	षिद्भिदा	३०३
शमां दीर्घः	६०		
	३३२	स संज्ञायां कर्तरि च	269
शमेरपि विण् वक्तव्यः	१३१-२५०	सदोणादयः	266
शस्दद्वादिगुणभूताकाराणां नैत्वप	र्वलो-	स घातुः	100
पो वक्तव्यो	೪೦	संध्यक्षराणामा	98
शसात्खपोः	२८	सरतेर्गुणः	१५
शसादेः करणे चक्	२८३	सरतपुर्णः संपद्यकर्तरीति वक्तव्यम्	308
शाच्छासाबाघेटो वेति वक्तव्यम्	23	सपरोक्षयोस्तादौ भ्रियतेः परस्मैपदं	२५०
शासेरिः	१००		
शितिचतुर्वत्	ર પ્ટર	वाच्यम् सपरोक्षयोजेंगिः	१५९
शीङोऽतो स्ट्	१०५		98
शीको यक् किति किति ये वक्तव्यः	२२४	संपर्युपेभ्यः परस्य करोतेर्भृषणेथं सुद्	१४९
शीङो यङ् कि्ङति ये वक्तव्यः	२०४, ३१०	संपर्यु पेस्यः करोतेर्भूषणेऽथें सुद्	२६५
शोङः सर्वेत्र गुणो भवत्यपि विषये	906	सप्तम्यां जनेर्डः	२५८
शीङ् स्विदिमिदिन्विदिष्टषु पूङः हे	माथं २६१	सप्रत्ययान्तादिष एते प्रत्यया भवन्ति	३००
शीयाद्शं आत्मनेपदं वाच्यम्	99	समवप्रोपविभ्यः स्थः	२१९
शीले तृन्	\$ @ 8	समस्तृतीयायुक्ताच	२२०
शुवः शुद्रे	288	समासेक्यप्	३०७
शुषेः कः		समो गमादिभ्यः	२१८
शृवन्द्योरारुः	३६७	समृ्लाङ्कत॰	३०९
्र श्रुवः श्रु	२७७	सम्पदादे:किप्	२०१
शिल्पेरालिङ्गने सक्	१४०	संयोगादि ऋदन्तवृङ्वृजां सिस्योरात्म	i-
Swazilezana C	6.6	्नेपदे इड् वा वाच्यः	१६७
रिलष्शीङ्स्थाआस् श्रिवसूजनस्ह	जाय-	संयोगादिऋदन्तवृङ्वृजां सिस्यारात्मने	!-
तीनां सोपसर्गत्वेन सकर्मकाण	ामाप	पदे इड्डा वक्तव्यः	१३७
कर्तरि को वाच्यः श्वयतेङें द्वित्वं वा	२६३	संयोगादेरादुन्तस्य किति यादावेकारो	
43(18(d d[£ 3	ुवा वक्तव्यः	٩٤
श्वयते रिलोपे डो वक्तव्यः	. ६३	सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो ङो छुङि	48
मयतेः संप्रसारणस्य दोर्घः	₹६१	सर्वधातुभ्यस्त्रमौ	२८३
भ्रयतेः सौ वृद्धयभावो वाच्यः	ξ 3	ससुद् क्रजोणादौ नित्यमिङ्घाच्यः	886
श्वयतेणांदौ प्रथमं संप्रसारणं वा वत्त	व्यम् ६३	सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः	` `

सुत्राणि०	पृष्ठ्व	सूत्राणि॰	पृष्टं०
सस्यदः सिपि वा	688	स्रवतिश्वणोतिद्रवतिप्रवति प्रवति	
	१०६	तीनाम्	१७६
सहिवहोरोदवर्णस्य	૮૬	सुश्रिद्धवां सेरङ् धातोर्द्वित्वं च	60
साधनाधारयोर्युट्	2 9 3	स्वतन्त्रः कर्ता	२३५
सान्ताशंसयोश्च	२७६	स्वरतिस्तिस्यतिधूज्रधादीनां वा	38
सान्ताशंसभिक्ष एभ्य उः प्रत्यया भव		स्वरहीनंपरेण संयोज्यम्	१ ६
	५७, १४६	स्वरात्तो वा	14 3 88
सितनिगमिमसिसचिभविद्विधाकुशि		स्यरात्पराः संयोगादया नदरा द्विन १११,१९९	
एभ्यस्तुन्प्रत्ययो भवति	२८१	स्वरादः	₹८ ९
सि सः	68	स्वरादेः	३६
सिसतासीस्यपामिट्	20	स्वरादेः परः १	७०, १११
सिसयोरदेर्घस्ट छिटि तु वा	૮૪	स्वराद्यः	२९६
सिस्योः	ଓଢ଼	स्वरान्तानां	
सिंहेवर्णविपर्थयश्च २९७		भावकर्मणोः सिसतासीस्यपामिट् वा	
सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ्	२ १६	इण् वक्तव्यः	२२३
स्चिस्त्रिम्त्र्यव्यत्यंशूणोतिभ्यो	यङ्	स्वरान्तान्नित्यानिट्स्थपो वेट्	88
वाच्यः	१९८	स्वादेर्नुः	१३५
सूतेः पिति गुणाभावो वाच्यः	१०४	₹	
बे	२ ५	हकारस्य क्रचिज्झस्भावा वाच्यः	१०७
सेटिनिष्ठायां जेलींपो वाच्यः	२६८	हठपौन्यपुन्ययोर्छोपमध्यमपुरुषेकवः	
से दोर्घः	१८७	न्ततानिपात्यते सर्वकाले सर्वपुरुष-	
सौकर्य्यकेलिमः	२८६	विषये अतीतेकाले	~ ?3 3
स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुन्भ्य	ो नु-	हन आत्मनेपदे सिः किद्वाच्यः	220
नीश्र	१६२	हनृतः स्यपः	80
स्तुसुधूजां पे सेरिड् वक्तव्यः	१०९	हनो घत्	१७६
	१३६	हुनो वधादेश्चाप्रत्ययः	२९०
स्त्यायतेर्ड्ट्	२९९,२८४	हनो वधादेशो ये	३ ९६
च्चियांयजांभाषे	३०१	हन्तीङो सो णित्	१९१
स्त्रीयां भावे ति	३०३	हन्तेरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः	२१९
स्पृश्सृश्कृश्तृपां सिर्वा वक्तव्यः	१२९	हन्तेर्घनश्च	२३९
स्थामी	२५२	हन्तेनिन्दायां णिनिर्वाच्यः	960
स्पृहि रहिपतिशीङ् एभ्य आलुर्वान	ड्य: २७७	हन्तेः स्याशीर्यादादौ वधादेश आ	तेवा २१९
स्फायः स्फीः	२६८	हन्तेः स्याशीर्यादादौ वधादेशो वत्त	त्वयः ८७
स्फायो वकारः स्यात् जो परे	१८५		२२७
स्मयतेरात्यात्वं जो वाच्यम्	१७९	हन्तेहिसायां घ्री वा वाच्यः	२०४
स्मत्यर्थधात्रिभयोगे भूतार्थे ऌट्	્	हसषान्तात्सक्	86
स्मृहत्वरप्रथम्रदस्तूमपृशां पूर्वस्या	तोदङ्	हसात् झसस्य सवणे झक्षे छोपो वा	
परेजी ं	१६९	इसात्तद्धितस्य छोपो ये	२१२

सूत्राणि॰	पृष्टम्
हसात्परस्य झसस्य सवणे	झसे छापो
वाच्यः	६७
हसादानही	१६४
हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा	वृद्धिः सेटि
सौ वाच्या	32
हसाद्यस्य लोपो वार्नाप	२१२
हिंसयां प्रतेश्च	१९६
हेधिः	११२
ह्मयन्तक्षणश्वसिजागृहसादिः	वर्ज सेटिसी

सूत्राणिः	<u> १</u> ष्टम्
न वृद्धिः	88
ह्रस्वस्य पिति तुक्	5 6 5
हस्वाच क्यप्	286
ह्वयतेरिक सम्प्रसारणं युगभावश्च वक्तव्य	:
कृतसम्प्रसारणस्य श्वयतेरिं क्रमाः	
द्गुणवृद्धी वाच्ये	१७८
हादेद्विश्च	११२
हन्तेस्तः ः	३०१

इति ।

सर्वविधयुस्तक प्राप्तिस्थानम्— जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः चौलम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, बनारस सिटी।

